

ΣΤΕΡΓΙΟΥ Γ. ΣΠΑΝΑΚΗ

ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΑ
ΤΗΣ
ΚΡΗΤΗΣ
ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

(ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ)

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ
ΡΟΥΣΕΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ

ΤΟΜΟΣ Α
ΕΚΔΟΤΗΣ: Γ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ ΑΕΒΕ
ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ - ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Κοίτη

Παγκρήτια Ημερήσια Εφημερίδα

ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2001

*Είναι μια γης κατάμεσα τού μελανού πελάγου,
Η Κρήτη, η ώρια κι η παχειά κι η τριγυρολουσμένη.
Κατοίκους έχει αρίθμητους, και χώρες ενενήντα.
Κάθε λαός κι η γλώσσα του. Ζουν Αχαιοί στον τόπο,
ζούνε νησιώτες Κρητικοί, παλικαριάς ξεφτέρια,
και Κύδωνες, και Δωρικοί, και Πελασγοί λεβέντες.
Κι είν' η Κνωσό, χώρα τρανή που ο Μίνωας τού μεγάλου
Δία σύντροφος εννιά, κι εννιά κυβέρναε χρόνους.*

*Ομήρου Οδύσσεια, τ. 172-179
(Μετάφραση Αργ. Εφταλιώτη 1964)*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Απόσταγμα μιας πολυτελούς ερευνητικής εργασίας, αφενός, και έκφραση αγάπης για τη γενέθλια γη, αφετέρου, αποτελεί η ανά χειράς έκδοση του Στέργιου Σπανάκη - μια έκδοση που ελπίζεται να καλύψει, έγκυρα και διεξοδικά, ένα πολύ μεγάλο βιβλιογραφικό κενό.

Ο Στέργιος Σπανάκης, σε όλη τη διάρκεια της διαδρομής του για μια πολυδαίδαλα μονοπάτια της Κρητικής Ιστορίας, ούτε στιγμή δεν έπαψε να συλλέγει και να τακτοποιεί, με υποδειγματική επιστημονική ευσυνειδησία, όλα εκείνα τα στοιχεία που καθορίζουν, στο πέρασμα των αιώνων, την «ταυτότητα» των πόλεων και των χωριών του νησιού μας. Αυτά τα στοιχεία, που προέρχονται από ένα πλήθος (δημοσιευμένων και αδημοσίευτων) πηγών, παρουσιάζονται στην ανά χειράς έκδοση, αλφαβητικά καταταγμένα και με πλούσιο εικονογραφικό υλικό συνοδευμένα. Έτσι, ο αναγνώστης ή ο μελετητής έχει τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει εύκολα ένα συναρπαστικό «ταξίδι» σε όποιον ιστορικό ή αρχαιολογικό τόπο ενδιαφέρεται να πάει ή από κοντά να γνωρίσει...

Η προσφορά του Στέργιου Σπανάκη στην υπόθεση της προαγωγής της τοπικής αυτογνωσίας είναι ανεκτίμητης αξίας, και σε όλους λίγο ή πολύ γνωστή. Το εξάτομο έργο του «Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας», ο δίτομος τουριστικός, ιστορικός και αρχαιολογικός οδηγός του για την Κρήτη, οι πολυάριθμες μελέτες του στα «Κρητικά Χρονικά» και σε άλλα κρητολογικά περιοδικά, καθώς και οι εκδεδομένες από τον Δήμο Ηρακλείου διαλέξεις του για την ιστορία της πόλης μας είναι εργασίες στις οποίες εσωκλείονται πολλών δεκαετιών κόποι. Έχουμε, όμως, τη βεβαιότητα ότι οι κόποι αυτοί του Στέργιου Σπανάκη απέφεραν αποτελέσματα που στάθηκαν, στέκονται και θα στέκονται για όλους μας πολύτιμα. Για τον λόγο αυτό, και με αφορμή την κυκλοφορία της ανά χειράς έκδοσης, ένα μεγάλο «ευχαριστώ» οφείλουμε να του πούμε.

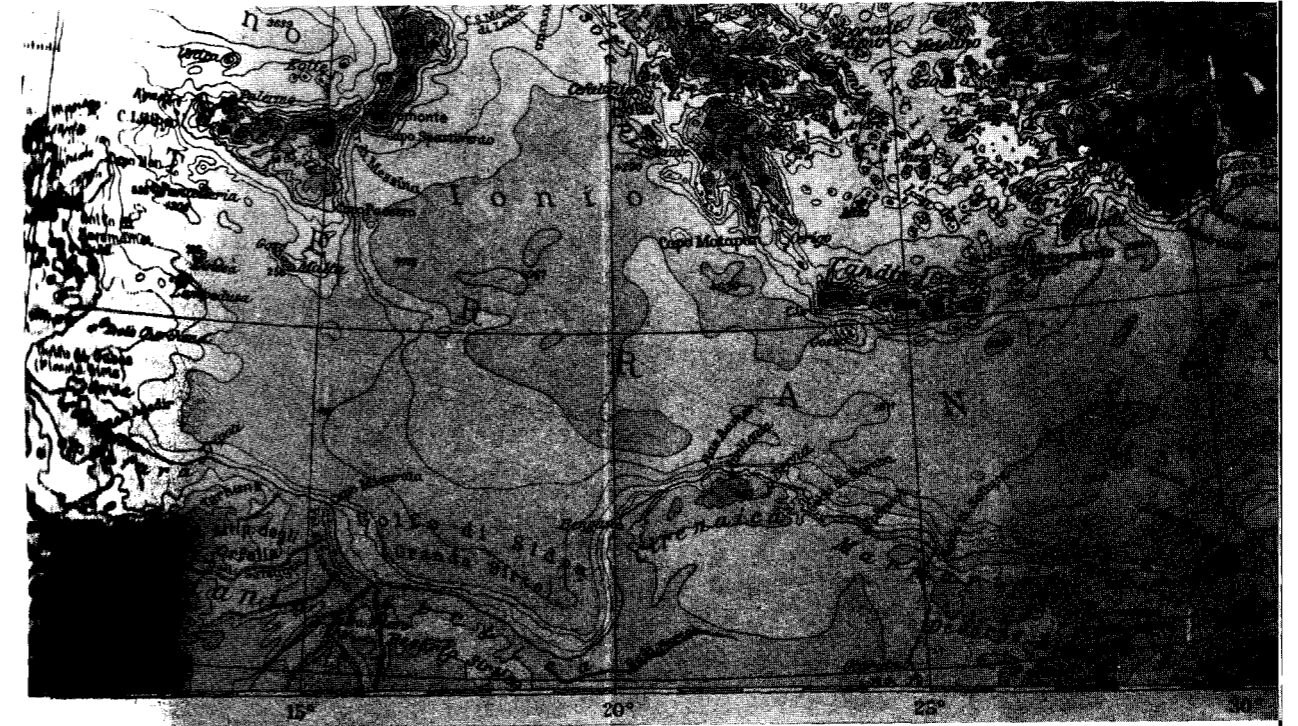
Ηράκλειο 12.5.1991

Κώστας Κληρονόμος
Δήμαρχος Ηρακλείου

Η ΚΡΗΤΗ

Η Κρήτη απλώνεται στο κέντρο της ανατολικής Μεσογείου, από τον 34° 55' (ακρωτήριο Λίθινο) μέχρι τον 35° 42' (ακρωτήριο Σπάθα) βορειόβόρειου πλάτους και από τον 23° 12' (ακρωτήριο Μυροχάρακα Κισάμου) μέχρι τον 26° 00' (ακρωτήριο Πλάκα Σητείας) μεσημβρινό ανα-

τολικού μήκους Greenwich. Εάν προσέξουμε το βόρειο πλάτος της θα παρατηρήσουμε, ότι βρίσκεται νοτιότερα από πολλές πόλεις της Βόρειας Αφρικής, την Τύνιδα, το Αλγέρι, την Ταγγέρη, το Οράν κ.λπ. Η θέση της αυτή έχει άμεση επίδραση στο κλίμα της.

ΣΤΗΝ ΙΕΡΗ ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΜΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΙ ΕΛΕΝΗΣ ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΑΡΧΑΥΛΗ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΖΥΓΟΥ ΜΟΥ ΣΤΕΛΛΑΣ

το μήκος της είναι από την Ανατολή προς τη Δύση 260 χλμ. και το μεγαλύτερο πλάτος (ακρωτήριο Λίθινο - ακρωτήριο Λίθινο) 60 χλμ. και το μικρότερο (Παχεία Άμμος - Ιεράπετρα) 12 χλμ. Η έκτασή της είναι 8.258 τ.χλμ. και οι κάτοικοί της (1991) 502.165.

Η Κρήτη είναι ένα από τα μεγάλα νησιά στη Μεσόγειο, αλλά δεν ομοιάζει με κανένα απ' αυτά, ούτε στη γεωλογική διαμόρφωση, ούτε στην ιστορία, ούτε στην αρχαιολογία, ούτε στο ανθρωπολογικό στοιχείο. Σε όλα έχει δική της, ξεχωριστή διαμόρφωση, από την προϊστορική εποχή μέχρι σήμερα. Αποτελεί ένα ιδιαίτερο κόσμο. Ο Όμηρος την αναφέρει νήσο αλλά *γαία περίρρυτο* (τ. 172).

Αναμίστα στις τρεις ηπείρους του Παλαιού Κόσμου έχει πάρει και από τις τρεις ορισμένα χαρακτηριστικά, τα έχει ανακατάσει όλα μαζί και δημιουργήθηκε κάτι το ατομικά δικό της, που δεν υπάρχει στα άλλα νησιά ή σε άλλες χώρες της Μεσογείου.

Στα πανύψηλα—σε σχέση με την έκτασή της—βουνά της κυριαρχεί το αλπικό κλίμα και οι χιονοπτώσεις—τους εννιά μήνες του χρόνου—κορφές της φέρνουν τις Άλπεις. Στα πεδινά, και ιδίως στα νότια παράλιά της, υπάρχουν τοπία αφρικάνικα,

που, με το θερμό τους κλίμα, τις μπανάνες και τα δάση από αυτοφυή φοινικόδενδρα, σε κάνουν να πιστέψεις, πως βρίσκεσαι στη Μαύρη Ήπειρο. Αυτό το βεβαιώνουν και τα χελιδόνια, που διαχειμιάζουν στα νότια παράλια.

Η γεωλογική διαμόρφωσή της και η κάθετη κατατομή, με τα πολλά και μοναδικά φαράγγια στις νότιες ακτές της, αποτελούν ιδιαίτερο γεωφυσικό χαρακτηριστικό της. Τα πολυτραγουδισμένα βουνά της υπήρξαν και είναι το λίκνο, όπου γαλουχείται και ανδρώνεται, σε όλες τις εποχές, η **Κρητική Ελευθερία**.

*Τα Λασιθιώτικα βουνά κι οι Σφακιανές μαδάρες
κι ανάμεσα ψηλότερος, σαν πατριάρχης γίγας,
ο Ψηλορείτης, τα βουνά, τα πυκνοδασομένα,
σε πλάγια, λάκκες και κορφές κρατάνε τών αιώνων
παθήματα, μαθήματα, τής μοίρας τα δεφτέργια
και τής ανθρώπινης βουλής τούς δρόμους και τούς τρόμους
και τών καιρών τις αλλαγές, τις πληρωμές αιώνων.*

Μ' αυτούς τούς στίχους ψάλλει ο Κωστής Παλαμάς τα Κρητικά βουνά.

Ο Λαμαρτίνος, βλέποντας από το Μαλέα τα Λευκά Όρη, νόμισε πως έβλεπε την Ίδη χιονισμένη, που

έμοιαζε με άσπρο πανί μεγάλου καραβιού. *Voici l' Ida couvert de neiges, qui paraît d'ici comme les hautes voiles d'un vesseau sur la mer.* Και ο Pashley, όταν αντίκρυσε τα Λευκά Όρη, δεν μπόρεσε να κρύψει το θαυμασμό του μπροστά στο μεγαλείο και την ομορφιά των. *I was struck with the grandeur and beauty of the White Mountains.*

Η θάλασσα, Ευλογία και Κατάρα για την Κρήτη. Στη θάλασσα οφείλει τη δόξα της, μα η θάλασσα της έφερε και τόσες καταστροφές. Την αγκαλιάζει ολόγυρα, τη δροσίζει στις κάψες του καλοκαιριού και της τραγουδά το αιώνιο τραγούδι της. Σειρήνα μαυλίστρα... Το χειμώνα, θυμωμένη, θηρίο ανήμερο, τη χτυπά ανελέητα.

Η Κρήτη κατέχει προνομίωχο θέση στην ιστορία, σε όλο το μεσογειακό χώρο, χάρη στον αρχαιότατο Μινωικό Πολιτισμό της μα και χάρη στους αγώνες της και τις θυσίες της, για την Ελευθερία και την Ανεξαρτησία της, τούς τελευταίους αιώνες. Πλάι στην Κνωσό και στη Φαιστό στέκει επάξια το Αρκάδι, η Μίλατος, το Μελιδόνι, το Λασιθί, η Κάντανος, η Βιάννος κ.λπ.

Όλα αυτά συνθέτουν το νησί της Κρήτης και επιδρούν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα των κατοίκων της, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ο Κρητικός της Μινωικής εποχής, όπως μας το παρουσιάζουν οι τοιχογραφίες των μινωικών ανακτόρων, είναι πραγματικά πολιτισμένος άνθρωπος, ειρηνικός και ωραιοπαθής, που τον ενδιαφέρει η χαρά της ζωής. Αγαπούσαν τη Φύση, δεν κλείδωναν τις γυναίκες σε γυναικωνίτες, δεν τούς τραβούσε η πολεμική δόξα. Ο Μινωικός πολιτισμός είναι ο πολιτισμός της αγάπης για τη ζωή και τη φύση, από την οποία αντλεί τα θέματα των τοιχογραφιών του. Οι Μινωίτες καλλιτέχνες δεν ήταν εγωστίες. Σε κανένα έργο των δεν σημειώνουν το όνομά των.

Μα και ο σημερινός Κρητικός είναι ήπιος και ειρηνικός, καλόκαρδος και γελαστός, φωάν τον ανέφελο ουρανό της Κρήτης και το ζεστό και γλυκό κλίμα της, καλόγνωμος και γλυκόλογος, φωάν τον γλυκείς και γεμάτους χυμούς κρητικούς καρπούς. Η φιλοξενία του είναι παροιμιώδης, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ο Ξένιος Λίας είναι γέννημα της Κρήτης.

Μα είναι και άγριος και ανελέητος, και τρομερός, ωσάν τα κακοτράχαλα κρητικά βουνά και την άγρια και σχεδόν πάντα φουρτουνιασμένη, κρημική θάλασσα, για όσους τολμούν να καταπατήσουν την ελευθερία του, που την έχει θρονιάσει πάνω στα ψηλά βουνά του.

Μάνα γεννήτρα, που έθρηνη με το σκαπό σου στα κορφοβούνια σου θύων κι ανθρώπων τον κάπνα και που κριτή στα τάγματα και στα Πρωτογενή τον κοσμοζάκοντα Γαϊλίλο, σκαπό σου βουάει με τ' όπλο του πολιορκητή τη σφαίρα του σκαπέ

(Κωστή Παλαμά, Βορραία Άνοιξη, σ. 111)

Το όνομα Κρήτη—«Κρήτη, παρά το εύ κεκράσθαι τον περί την νήσον αέρα»—φέρει αναλλοίωτο από την αρχαιότατη εποχή, η νήσος. Το πιο αρχαίο ελληνικό κείμενο, τα έπη του Ομήρου, αναφέρουν:

Κρήτη τις γαί' έστι, μέσω ενί οίνοπι πόντω καλή και πείρα, περίρρυτος'

Ένας Βενετσάνος γενικός προβλεπτής, ο Zuanne Mocenigo, αναφέρει στην έκθεσή του το 1589:

...Η νήσος Κρήτη, μιά από τις σπουδαιότερες του κόσμου και, βεβαίως, η σπουδαιότερη όλης της Ανατολής, όχι μόνο για το μέγεθός της αλλά και το εύκρατο κλίμα, για τη γονιμότητα του εδάφους, και τα άλλα προσόντα, με τα οποία την επροίκισε η Φύση, υπήρξε, σε κάθε εποχή, περικλής και ένδοξη. Στην Κρήτη υπήρξαν διάφορες πόλεις, μεγαλοπρεπείς και πλούσιες, που κυβερνούσαν δημοκρατικά...

Είναι, ωσάν κέντρο, στη μέση της Μεσογείου, ή μάλλον, μπορεί να πει κανείς, στη μέση του κόσμου, αφού απέχει, σχεδόν το ίδιο, από την Ασία, από την Αφρική και από την Ευρώπη. Γεγονός που, κοντά στα άλλα σπουδαία προσόντα της, την κάνει άξια να έχει την έδρα της αυτοκρατορίας του κόσμου...

(L'Isola di Candia, una delle principali del mondo, et principalissima certo di tutto il Levante, non meno per la gradezza sua, che per le temperie dell'aria, per la fecondità del terreno, et per gli altri beneficij che ella ha avuti dalla Natura; fu in ogni tempo celebre, et famosa;...

Vi sono state diverse nobili e ricche Città che si governavano a Republica...

È situata, come un centro, in mezo del mare mediterraneo, anzi si può dire, in mezo del mondo; essendo confine quasi ugualmente distante frà l'Asia, l'Africa et l' Europa; il che, appresso le altre sue estimabili qualità, la fece riputar degna... di havere la sede dell' Imperio del mondo... (Μνημεία Κρητικής Ιστορίας, τόμος Α', σ. 12)

Και ο Γάλλος, φωτοδότης, C. S. Sonnini, που επισκέφτηκε την Κρήτη ελασλημμένως το 1778-1780, γράφει στο βιβλίο του (Voyage en Grèce, Paris, 1801, tome I, σ. 416-417) για το υγιεινό κλίμα της Κρήτης:

Μια τόσο μεγάλη αφθονία ωφελίμων φυτών, κάνουν το κλίμα της Κρήτης το πιο υγιεινό του κόσμου. Ο αυτοκρατορικός ναύτης τους, αρρώστους του στην Κρήτη να αναπεύσονται τον κρημικό αέρα, που είναι γεμάτος ωφέλιμων ατμών, κάτω από ένα ουρανό, που ο Πατήρ της Ιερωσύνης θεωρούσε ότι αποκαθιστά την υγεία των ανθρώπων...

Une si grande quantité aussi grande de plantes bienfaisantes rend le climat de Candie le plus sain du monde. Hierosolimitains venoient ses malades respirer l'air chargé de vapeurs salutaires... sous un ciel que le père de la médecine considéroit comme le réparateur de la santé des hommes)

Το θέμα των τοπωνυμίων της Κρήτης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία της.

Η Κρήτη, απ' όλα τα διαμερίσματα της Χώρας, είναι προνόμιο να διαθέτει γραπτά μνημεία επτακόσιων χρόνων, που διαφωτίζουν αυθεντικά την ιστορία της. Συμβόλαια, άλλα επίσημα έγγραφα, επιτάγματα του πληθυσμού, κατάλογοι τών ονομάτων των οικισμών κατά διοικητικές περιφέρειες, καταγεγραμμένων και άλλα γραπτά μνημεία αναφέρονται αλφβητά στο πέρασμα τών αιώνων, τα ονόματα των χωριών, όπως ακριβώς τα λέει και σήμερα ο Γεωγράφος Λαός. Και, ενώ τα σεβάστηκαν ξένοι και ημετέροι κατακτητές και δεν τα άλλαξαν, τα τελευταία χρόνια, δυστυχώς, οι φυσικοί και νόμιοι επιστήμονες αυτού του τόπου τα διαγράφουν αδιάστατα, από την ένδοξη ιστορία τών χωριών τους, και τα μετασχηματίζουν με ονόματα απίθανα, άσχετα εντελώς με τα χωριό τους, για να τα εξωραΐσουν, να τα «ρημασιώσουν» δήθεν!

Πώς μπορεί κανείς να συγχωρήσει τούς ιερόσυτους αυτοεισαγγελητές—γιατί περί ιεροσυλίας πρόκειται—στη λαβία υπόψη του την αμάθειά των. Αλλά το *Γεννηθόντων τών Τοπωνυμίων του Υπουργείου Εσωτερικών*, το οποίο, υποτίθεται, για την ορθή γραφή τών τοπωνυμίων τών οικισμών» όπως επιγράφεται, πώς μπορεί να αλλοιώνονται, να μεταβάλλονται και να μετασχηματίζονται λανθασμένα τα ονόματα τών οικισμών της Κρήτης; Στις τελευταίες απογραφές το όνομα τού κάθε οικισμού «ορθογραφείται» διαφορετικά σε κάθε απογραφή.

Το Γεννηθόντων τών τοπωνυμίων οφείλει να περιέχει την ιστορία του κάθε οικισμού και γιατί είναι επιτακτική να συμβουλευτεί τουλάχιστο τις παλαιότερες απογραφές, για να διορθώνει τα εκούσια λάθη, τα σφάλματα κοινοταρχών και απογραφέων. Η Στατιστική Υπηρεσία της Κρητικής Πολιτείας, κατά την απογραφή του 1900, ανέθεσε στον Γεωγράφο της Γλωσσολογίας Νικόλαο Χατζηδάκη να ελεγκθεί και να ορθογραφηθούν τα ονόματα τών χωριών της Κρήτης (Βλ. Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας, τεύχ. 1900, αριθμ. 61, σ.4 του 1900) παρ' όλο που και στην απογραφή αυτή υπάρχουν λάθη.

Τα ονόματα τών οικισμών της Κρήτης, και τα ονόματα τών υπερχιλίων χωριών της Κρήτης δεν είναι ουσιαστικά, είναι γραπτά, παραδοσιακά διαμνημόνισμα μνημεία, που μιλούν για την ιστορία του τόπου τους. Συνεπώς, έχουν πολύ μεγάλο ιστορικό ενδιαφέρον.

Τα ονόματα τών χωριών της Κρήτης, για τα οποία αναφέρεται στο βιβλίο αυτό, αναφέρονται σε ιστορικά γεγονότα ποικίλου περιεχομένου, σε επίσημα έγγραφα τών εποχών και αποτελούν, αυτά καθ' αυτά, τεκμήρια της Ιστορίας του τόπου αδιαμφισβήτητα.

Η μετονομασία, η μετονομασία και οποιαδήποτε αλλαγή των τοπωνυμίων δημιουργούν, εκτός των άλλων, ένα σοβαρότατο εμπόδιο στην ιστορική έρευνα. Πώς είναι δυνατόν ο ιστοριοδίφης, και ο

κάθε μελετητής της ιστορίας, να προχωρήσει στην έρευνά του, όταν η μετονομασία του τοπωνυμίου κόβει το νήμα της ιστορίας του, που, ως μίτος της Αριάδνης, μπορεί να οδηγήσει στη λύση πολλών προβλημάτων, για την ιστορία του τόπου γενικά; Πώς είναι δυνατόν, ύστερα από χρόνια, που θα λησμονηθούν τα παλιά ονόματα, ο δικαστής να μπόρεσει να εντοπίσει τη θέση ενός ακινήτου, που αναφέρεται σε παλιά συμβόλαια, με άγνωστο σ' αυτόν το αναφερόμενο τοπωνύμιο;

Για όλα αυτά είναι απόλυτη ανάγκη να διατηρηθούν τυπικά και φθογικά αλφβητά. Και οι μετονομασίες που έγιναν πρέπει να ακυρωθούν με νόμο και να θεωρούνται ως μη υπάρχουσες.

Το θέμα τών τοπωνυμίων γενικά έχει απασχολήσει και άλλους από τον προηγούμενο αιώνα. Ο Νικόλαος Σταυράκης, που διενήργησε την απογραφή του 1881, ως γενικός γραμματέας της διοίκησης Κρήτης, αναφέρει στο πολύτιμο βιβλίο του: Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης (σ. 167) τα ακόλουθα:

Όταν γεννήθηκε ζήτημα για την ονομασία τών δήμων της Κρήτης δόθηκαν σ' αυτούς τα ονόματα τών χωριών της έδρας του κάθε δήμου. Γιατί, τόσο ένδοξη είναι η ιστορία της ημετέρας νήσου, ώστε το όνομα του κάθε χωριού αναμνησκει και ένα ή πολλά κατορθώματα ηρωικά, που εκλείσαν την Κρήτη. Τέτοια, λοιπόν, ονόματα, με τέτοια ιστορία συνδεδεμένα, δεν ήταν ποσώς ακατάλληλα για την ονομασία τών νεοσυστάτων δήμων της Κρήτης.

Αλλά και ο καθηγητής της ιστορίας και Γεωγραφίας Αντώνιος Μιλιαράκης γράφει σχετικά:... *Πρεσβεύω ότι ουδείς έχει το δικαίωμα να αντικαθιστά ονόματα κοινά γεωγραφικά, προ αίωνων καθιερωμένα, συνδεδεμένα αναπόσπαστα με γεγονότα της Μεσαιωνικής και της νεωτέρας ιστορίας της Ελλάδος, με τις έννομες σχέσεις τών κατοίκων κ.λπ., μόνο και μόνο γιατί θεωρεί ταύτα βάρβαρα, σλαβικά, βενετικά ή τουρκικά. Αν τα ονόματα αυτά είναι ίχνη της διαβάσεως ξένων κατακτητών επί του ελληνικού εδάφους, ποίος έχει το δικαίωμα να διαγράφει τα ίχνη της ιστορίας του τόπου του; Τα γεωγραφικά ονόματα αποτελούν επιγραφάς γεγλυμμένες επί του εδάφους.*

Και ο Στέφανος Ξανθουδίδης αναφέρει σχετικά: *Τα ονόματα τών υπερχιλίων χωριών της Κρήτης δεν εδόθησαν ούτε κατά την ενετική ούτε κατά την τουρκικήν εποχήν. Είναι πολύ παλαιότερα. Και άλλα μεν είναι ελληνικής εποχής, τινά προελληνικής, άλλα ρωμαϊκών χρόνων, πλείστα δε, φαίνεται, εδόθησαν κατά την μετά την άλωση υπό του Νικηφόρου Φωκά βυζαντινήν περίοδον. Πολλά ονόματα χωριών είναι οικογενειακά επώνυμα γνωστών βυζαντινών οίκων, π.χ. Αδραβάστοι, Αρογγάροι, Μορώνη, Βόλια, Αρώνη, Σωκαρά, Καμηλάρι, Γερακάρι, Γαβαλοχώρι, Αμάρι, Κόξαρη, Μαγκασά, Στραβοδοξάρι, Φουρφουράς, Δαράτσο, Κατσιδώνη, Μαγαρίτες κ.λπ.*

Έχουν άρα τα ονόματα ταύτα την υπερχιλιετή ιστορίαν των και δεν επιτρέπεται εις τον τυχόντα ανιστόρητον και

ημιμαθή να τα μεταβάλει αυθαίρετως, ουδέ πρέπει η πολιτεία ν' ακούη τοιαύτας ανοήτους προτάσεις μεταβαπτισμούς, ως έγινε προ ολίγων ετών εις 4-5 χωριά της Σητείας. (βλ. Χάνδαξ - Ηράκλειον, 1927, σ.22).

Και η Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σε σχετικό υπόμνημά της, που υπέβαλε στους αρμόδιους το 1957, ύστερα από την επέκταση της «επιδημίας» της μετονομασίας τών χωριών, αναφέρει:

...Είναι απίστευτο, ότι τοπωνύμια ιστορικά, που έχουν βίο αιώνων, και σε μερικές περιπτώσεις χιλιετηρίδων, διατηρηθέντα κατά θαυμαστό τρόπο αναλλοίωτα στο στόμα του Κρητικού Λαού, και μαρτυρούντα τη συνέχεια του ελληνικού βίου, ευρίσκονται σήμερα στη διάθεση αμαθών και όλως αναρμοδίων κοινοτικών αρχόντων... (βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ι', σ.401).

Και ο G. Gerola (βλ. Monumenti veneti nell' isola di Creta, vol. I, p. XXXIII) αναφέρει...*la forma genuina del vocabolo può rendere evidente la etimologia, la quale, molte volte, può servire del grande aiuto per la storia del luogo medesimo.* (=ο γνήσιος και ανόθευτος τύπος του τοπωνύμιου είναι προφανές, ότι μπορεί να δώσει την ετυμολογία, η οποία, πολλές φορές, μπορεί να συμβάλει πολύ στην ιστορία αυτού τούτου του τοπωνυμίου).

Ένα άλλο θέμα, επίσης σοβαρό, τών τοπωνυμίων είναι η ορθογραφία, ο τονισμός, το γένος, ο αριθμός—ενικός ή πληθυντικός—κ.λπ., που, πολλές φορές, αλλοιώνουν τα ονόματα, τα κάνουν αγνώριστα και οδηγούν σε παρανοήσεις. Το χωριό της Πεδιάδας **Παναγιά**, αν το γράψουμε Παναγία, όπως το γράφει η στατιστική υπηρεσία στις απογραφές, ο ίδιος ο κάτοικος του χωριού αυτού, αλλά και κάθε ενδιαφερόμενος, δεν θα εννοήσει, ότι πρόκειται για το χωριό Παναγιά. Έτσι τονίζεται **Panagià** και έτσι προφέρεται από το 16ο αιώνα.

Το χωριό **Λίσταρος**, αγνώστου ετύμου, σε μερικές απογραφές γράφεται **Λήσταρος**, ετυμολογώντας το ο απογραφέας από το ληστής. Σε άλλη απογραφή παραλείπεται!

Το χωριό του Μαλεβιζίου **Δαφνές**, οι, και στις απογραφές 1881 και 1900 αναφέρεται δήμος τών Δαφνών, οι σημερινές απογραφές το γράφουν ο Δαφνές γενική του Δαφνέ!

Το χωριό **Λαρδάς**, επαρχίας Κισάμου, μετονόμασαν **Γραμβουσά**, ή **Κοινότης Γραμβουσής!** Και θα ήταν, υποθέτω, Κρητικός ο απογραφέας, που, ως αποδεικνύεται, δεν είχε ανοίξει ποτέ την ιστορία του τόπου του στο κεφάλαιο του φρουρίου της Γραμπουσάς!

Το χωριό **Μιζόρρουμα**, ελληνικότατο τοπωνύμιο, πού σημαίνει: **μίξις + ρουμάτων** (=ρευμάτων), στην επαρχία Αγ. Βασιλείου Ρεθύμνου, γράφεται στις απογραφές από το 1940 **Μυζόρρουμα**, ετυμολογώντας το από το ... μύζα! Και στις πινακίδες του οδικού δικτύου!

Το χωριό της επαρχίας Πεδιάδας **Χαρασός**, ο, το γράφουν το Χαρασόν, ενώ πρόκειται, πιθανότατα, για

προελληνικό τοπωνύμιο Χαρασός, όπως Πανασός, Πριανσός κ.λπ. κ.λπ.

Αλλά εκτός από τις μετονομασίες, κακογραφίες και λοιπές κακοποιήσεις τα τελευταία μεταπολεμικά χρόνια, και κυρίως την περίοδο της Χούντας, νόμισαν πως μπορούν να... εξελληνίσουν τα ονόματα χωριών αγνώστου ετύμου, προσθέτοντας ελληνικές καταλήξεις. Και έτσι, κυρίως ύστερα από την απογραφή του 1940 και εξής, αναγράφονται στις επίσημες απογραφές, και στις πινακίδες του οδικού δικτύου τα ονόματα χωριών όπως Κράσιον, Βραχάσιον, Αλάγιον, Ίνιον κ.λπ. ενώ έχει καθιερωθεί επίσημος γλώσσα η ομιλουμένη δημοτική και ετοιμάζεται η μετάφραση του Ποινικού Κώδικα, της Δικονομίας, του Συντάγματος κ.λπ.!

Γιά όλους τούς προαναφερόμενους λόγους **επιβάλλεται** η διά νόμου ακύρωση όλων τών μετονομασιών τών χωριών της Κρήτης. Είναι ακατανόητο να ζητά το κράτος από τον πολίτη, να διατηρήσει την παραδοσιακή οικία του, ως μνημείο διατηρητέο και το ίδιο να καταστρέφει και να διαγράφει τα πιο σπουδαία και παραδοσιακά και ιστορικότατα μνημεία της Ιστορίας της Κρήτης.

Το όνομα του κάθε χωριού είναι η βάση, απ' όπου θα ξεκινήσουμε την έρευνα για την ετυμολογία του, που σχετίζεται με την ίδρυσή του και την ιστορία. Συνεπώς, η παντοειδής κακοποίηση και διαστρέβλωση τών ονομάτων τών οικισμών της Κρήτης και κυρίως η αλλαγή αυτών με άλλα ονόματα σβήνει την ιστορία του χωριού.

Η αλλαγή αυτή και η διαστρέβλωση τών ονομάτων τών οικισμών της Κρήτης έχει δημιουργήσει εμπόδια, πολλές φορές ανυπέρβλητα, στην έρευνά μου για την ιστορία του τόπου αυτού. Γεγονός που βλάπτει ειδικά την ίδια την ιστορία του κάθε οικισμού και γενικά την ιστορία της Κρήτης.

Αυτή είναι η αφορμή που με παρεκίνησε να ασχοληθώ με το θέμα αυτό πριν από πολλά χρόνια.

Η εργασία μου αυτή έχει δημοσιευθεί μέχρι σήμερα στη Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια ΥΔΡΙΑ, που άρχισε να εκδίδεται το 1978. Αλλά η χρήση της Εγκυκλοπαίδειας, που θα ξεπεράσει τούς 70-80 τόμους, είναι δύσκολη. Γι' αυτό θεώρησα σκόπιμο να εκδοθεί σε ιδιαίτερο τόμο, ώστε να αποτελέσει Corpus τών οικισμών της Κρήτης, με λεξικογραφική τάξη. Μιά ειδική Εγκυκλοπαίδεια όλων τών οικισμών που υπάρχουν σήμερα αλλά και εκείνων που, πολεμικά γεγονότα, επιδημίες, σεισμοί κ.λπ., εξάλειψαν και μόνο σε παλαιά κείμενα αναφέρονται τα ονόματά των.

Στην εργασία αυτή έχω αποδελτιώσει παλαιά κείμενα, συμβόλαια, δικαστικές αποφάσεις, υπομνήματα και εκθέσεις διοικητικών αρχών, καταλόγους οικισμών, απογραφές του πληθυσμού και όσα βιβλία, σχετικά με το θέμα, έχω στη φτωχή μου βιβλιοθήκη, όπως αναφέρονται στη Βιβλιογραφία. Έτσι μπορούμε να παρακολουθήσουμε την ιστορία,

την αμετάσβεστη του πληθυσμού του κάθε χωριού, και τη περίοδο πολλών αιώνων.

Η εργασία μου αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί ολοκληρωμένη. Έγινε με βάση τα γνωστά μου στοιχεία ιστορικά δεδομένα, από τα πλούσια ιστορικά Αρχεία της Βενετίας και από το Δουκικό Αρχείο Ηρακλείου, όσα έχουν δημοσιευθεί και από άλλα σχετικά συγγράμματα.

Από τα Αρχεία της Βενετίας, όσο και από το Δουκικό Αρχείο του Ηρακλείου ελάχιστα έχουν δημοσιευθεί μέχρι σήμερα. Το Δουκικό Αρχείο του Χάντακα, οι 450 εκθέσεις γενικών προβλεπόμενων βαϊλών, καπετάνιων κ.λπ.—από τις οποίες τα ζητούμενα έχουν δημοσιευθεί—τα αρχεία 300 προαναγεγραμμένων του Χάντακα και της Σητείας,

(βλ. Σπ. Θεοτόκη, Εισαγωγή εις την έρευνα των Μνημείων της Ιστορίας του Ελληνισμού, και ιδία της Κρήτης, Κέρκυρα, 1926) και πολλά άλλα πολύτιμα έγγραφα, αδημοσίευτα σχεδόν στο σύνολό τους, εάν κάποτε ερευνηθούν και δημοσιευθούν, θα προσθέσουν πολλά νέα στοιχεία, ονόματα οικισμών, τοπωνυμίων, οικογενειακών επωνύμων, πληροφορίες για τον δημόσιο, αλλά και τον ιδιωτικό βίο του τόπου, που θα συμπληρώσουν τις δημοσιευόμενες εδώ πληροφορίες.

Η εργασία τούτη είναι μία αρχή, που πρέπει να τη συνεχίσουν εκείνοι, που θα έχουν τη διάθεση να εργαστούν στην έρευνα τών Αρχείων και τη λοιπή σχετική βιβλιογραφία.

1986

Σ.Γ.Σ.

Το έμβλημα της Βενετοκρατούμενης Κρήτης

Ι Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

(Περιεχόμενα)

- I Η εγκατάσταση και ο οικισμός του ανθρώπου στην Κρήτη
- II Η θέση του οικισμού στο γεωφυσικό χώρο
- III Οι σημερινοί οικισμοί και τα ονόματά των
 - α' Οικισμοί με προϊστορικά ονόματα
 - β' Οικισμοί με ονόματα αρχαϊκά
 - γ' Οικισμοί με ονόματα ρωμαϊκά
 - δ' Οικισμοί με ονόματα αραβικά
 - ε' Οικισμοί που ιδρύθηκαν τη Β' Βυζαντινή περίοδο
 - στ' Οικισμοί με ονόματα φυτωνυμικά
 - ζ' Οικισμοί που πήραν το όνομα της εκκλησίας του χωριού
 - η' Οικισμοί με ονόματα φυσιογνωμικά, οφειλόμενα στη διαμόρφωση του εδάφους και σε άλλα χαρακτηριστικά
 - θ' Οικισμοί με ονόματα ανδρωνυμικά
 - ι' Ονόματα οικισμών αγνώστων
- IV Πληθυσμός και πληθυσμιακή εξέλιξη της Κρήτης
- V Διοικητική διαίρεση της Κρήτης
- VI Οι Πηγές

Η παρουσία του ανθρώπου στην Κρήτη χρονολογείται από τη Νεολιθική Εποχή, δηλαδή 7-8 χιλιάδες χρόνια π.Χ., σύμφωνα με τα δεδομένα των αρχαιολογικών ερευνών μέχρι σήμερα. Οικισμοί της εποχής εκείνης έχουν βρεθεί κάτω από τα ανάκτορα της Κνωσού και της Φαιστού. (Βλ. Sinclair Hood, *The Minoans*, 1971, p. 22-29, Doro Levi, *Festós e la civiltà Minoica I*, Roma, 1976, p. 359-416, Στυλ. Γεωργίου, *Μινωικός Πολιτισμός*, Β' έκδοση (1968) σελ. 11-12, κ.λπ.).

Τα κτίσματα της εποχής αυτής είναι εκτεθειμένα στην Γαϊθούσα του αρχαιολογικού μουσείου Ηρακλείου.

Αρχικά ζούσε μέσα σε σπήλαια (της Αμνισού, της Γραπέζας) στο οροπέδιο Λασιθίου (βλ. J. Balfour, *The Archaeology, of Crete*, p. 35), του Γουρνιά, της Μιαμού, του Ακρωτηρίου και της Πλατοβόλας Κυδωνίας. Τότε την τροφή του απολάμβαναν κυρίως το κυνήγι. Όταν άρχισε να εκτρέφει ζώα και να καλλιεργεί με πρωτόγονα μέσα τη γη, για να εξασφάλιζε έτσι τη διατροφή του, άρχισε να κατοικεί με πέτρες ακατέργαστες, χωρίς συνδετική σιμωτή, πρωτόγονους οικισμούς, που βρέθηκαν, στην Κνωσό, στη Φαιστό, στον Κατσαμπά, στο Μαγκασά και στο Καρύδι Σητείας. Αλλά ούτε τα ονόματα των κατοικιών ούτε η γλώσσα των Νεολιθικών ανθρώπων μας είναι γνωστά.

Την τρίτη χιλιετηρίδα π.Χ. μία νέα ομαδική μεταστροφή από την Ανατολή, ανθρώπων ανώτερης βαθμίδας πολιτισμού, εγκαταστάθηκε στην Κρήτη. Οι νέοι αυτοί έποικοι ήξεραν τη χρήση του χαλκού και κατασκεύαζαν τα όπλα των και τα εργαλεία των από χαλκό και όχι από πέτρα. Γι' αυτό η εποχή εκείνη χαρακτηρίζεται ως εποχή του χαλκού. Τη γλώσσα των χαρακτηρίζουν οι καταλήξεις -ανθος, -σος, -τος, και ονόματα πόλεων με αυτές τις καταλήξεις, ως Πύρανθος, Πριανσός, Κνωσός, Φαιστός, Μίλατος, Τύλισος, Λύττος, Αξός κ.λπ. ανήκουν στην περίοδο εκείνη.

Με την εγκατάσταση των νέων εποίκων άρχισε στην Κρήτη μία ζωή ανωτέρου επιπέδου, που έχει την εκδήλωσή της και στην κατοικία. Αρχίζει η σημερινή Μινωική εποχή. Το 2000 π.Χ., πάνω στα κτίσματα των διαδοχικών νεολιθικών οικισμών κτίστηκαν στην Κνωσό και στη Φαιστό τα πρώτα ανάκτορα. Κτήρια αρχιτεκτονικά, πολυώροφα, με αντιστοιχίες για τους ένοικους, άγνωστες μέχρι τότε στον τόπο.

Τα περίφημα αυτά αρχιτεκτονικά οικοδομήματα καταστρέφονται από σεισμούς και ανοικοδομούνται τελειότερα και ωραιότερα. Οι αρχιτέκτονες, οι μηχανικοί και οι οικοδόμοι της Μινωικής Κρήτης είχαν φθάσει σε υψηλότερα επίπεδα προόδου, αφού ήταν σε θέση να οικοδομούν ανάκτορα με 1400 διαμερίσματα, που εξυπηρετούσαν πολλαπλούς σκοπούς, ως ιερό της Θεότητας, ως διοικητήριο, ως κατοικία της βασιλικής οικογένειας, ως εργαστήρια επαγγελματιών, ως αποθήκες ποικίλων προϊόντων, με εγκαταστάσεις υδραυλικές και υγιεινής, που τα ανάκτορα των Βερσαλλιών, ύστερα από χιλιάδες χρόνια, στερούνταν.

Τα προπύλαια του ανακτόρου της Φαιστού ήταν ένα θαύμα της Μινωικής αρχιτεκτονικής. Και την τελειότητα των κλιμακοστασιών της Κνωσού δεν την έφθασε ούτε η σημερινή αρχιτεκτονική.

Φυσικά, παράλληλα με τα πολυτελή ανάκτορα και τις επαύλεις των βασιλιάδων με τις τοιχογραφίες, υπήρχαν και οι κατοικίες του φτωχού λαού, δείγματα των οποίων βλέπομε στους διάφορους οικισμούς άλλων χρονικών περιόδων στα Γουρνιά, στο Μύρτο κ.λπ.

Τη λαμπρή Μινωική περίοδο διαδέχεται άλλη, η Γεωμετρική με τις υποδιαιρέσεις της, ακολουθεί η Αρχαϊκή, η Κλασική, η Ελληνιστική, η Ελληνορωμαϊκή, αλλά η Μινωική αρχιτεκτονική είναι μοναδική στο είδος της.

Οι περίοδοι που ακολούθησαν στο πέρασμα των αιώνων, με τούς συνεχείς κατακτητικούς πολέμους και τις επακόλουθες καταστροφές, αλλά και οι συνεχείς σεισμοί, δεν άφησαν αξιόλογα οικιστικά μνημεία, γι'αυτό η μελέτη του οικισμού και της κατοικίας στην Κρήτη. Τις περιόδους αυτές το κρητικό σπίτι είναι το «καταφύγιο» και το «ορμητήριο» του Κρητικού, όπως σωστά το χαρακτήρισε ο Δημ. Βασιλειάδης στο βιβλίο του: *Το Κρητικό Σπίτι*, Αθήνα 1976.

Ελάχιστα δείγματα της Βενετσάνικης αρχιτεκτονικής σώζονται στο Ρέθυμνο και μερικά στα Χανιά—στο Ηράκλειο δεν υπάρχει ίχνος—που με δυσκολία διατηρούνται, αλλά αργά ή γρήγορα το τοιμέντο θα τα θάψει. Μερικές ωραίες βίλες των Βενετών φεουδαρχών στην ύπαιθρο έγιναν ερείπια, γι'αυτό υπενθυμίζουν τις ανθρώπινες τραγωδίες που παίχτηκαν μέσα σ' αυτές την περίοδο της Τουρκοκρατίας, (Εθιά, Λιθίνες κ.λπ.). Οι Τούρκοι ήξεραν μόνο να καταστρέφουν. Κι αν σώζεται κάτι, που να έγινε την περίοδο της κυριαρχίας των είναι έργο Ελλήνων «μειμάρηδων» και Ελλήνων οικοδόμων.

II Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΓΕΩΦΥΣΙΚΟ ΧΩΡΟ

Η τοποθεσία του οικισμού, ο προσανατολισμός του, η θέση του ως προς τους επικρατούντες ανέμους, η ύδρευσή του, το υψόμετρό του και γενικά το περιβάλλον του, παίζουν, ασφαλώς, σπουδαιότερο ρόλο στην υγεία, στην ψυχοσύνθεση και στη διαμόρφωση του χαρακτήρα των κατοίκων του. Όπως το φυτό αναπτύσσεται καλύτερα και γρηγορότερα σε κατάλληλο έδαφος και σε κατάλληλη θέση, ώστε να προστατεύεται από τις καιρικές μεταβολές και τους βίαιους ανέμους, έτσι και ένας ζωικός οργανισμός αναπτύσσεται και διαμορφώνεται σε χώρο και περιβάλλον πρόσφορο και υγιεινό. Όμως πολύ σπάνια, ακόμη και σήμερα, ο γεωφυσικός χώρος ενός οικισμού εκλέγεται σύμφωνα με τις παραπάνω προϋποθέσεις.

Την επίδραση του κλίματος, τής θέσης του οικισμού ως προς τον προσανατολισμό του, τούς ανέμους που επικρατούν στο περιβάλλον του, το νερό που χρησιμοποιεί κ.λπ. μελέτησε τον 5^ο αιώνα π.Χ. ο πατέρας τής Ιατρικής Ιπποκράτης και περιέγραψε σε ένα από τα σπουδαιότερα έργα του **Περί Αέρων, Υδάτων και Τόπων**, που μπορεί να χαρακτηριστεί το ευαγγέλιο τής Υγείας.

Σε παλαιότερες εποχές και μέχρι των αρχών του αιώνα μας, οι αρχές αυτές είχαν σοβαρότατες επιπτώσεις και επίδραση στην υγεία και τη διαβίωση του ανθρώπου γενικά. Σήμερα, φυσικά, με την καταπληκτική τεχνική πρόοδο σ' όλες τις επιστήμες, και στην οικοδομική φυσικά, με τις μονώσεις, τις θερμάνσεις, φωτισμό κ.λπ. η επίδραση τής αλλαγής των καιρικών συνθηκών στη ζωή των ανθρώπων έχει αμβλυνθεί αισθητά. Και όμως το περιβάλλον του οικισμού δεν παύει να επιδρά στην υγεία και τη ζωή του ανθρώπου. Γεγονός, που αναγνωρίζει και το ίδιο το κράτος και ίδρυσε ειδικό υπουργείο **Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος**, (το ΥΧΟΠ κατά την άθλια συνήθεια να εκφράζονται σήμερα με τα αρχικά των λέξεων).

Σε παλαιότερες εποχές τής κλειστής οικονομίας, οπότε κύρια απασχόληση των κατοίκων ήταν η γεωργία και η κτηνοτροφία, τη θέση του οικισμού καθόριζε η εργασία των κατοίκων, με γνώμονα να βρίσκονται πίο κοντά στη δουλειά των. Μιά πηγή νερού τραβούσε κοντά της τον οικισμό, και πολλές φορές παίρνει το όνομά της: Μεγάλη Βρύση, Κρύα Βρύση, Βρύσες κ.λπ. Αλλά ο προσανατολισμός του οικισμού δεν ενδιέφερε και τόσο τούς οικητορες. Και υπήρχαν οικισμοί σε χώρους με πολύ δυσμενείς κλιματολογικές συνθήκες. Ελονοσία κ.λπ.

Σήμερα η κατάρρευση τής κλειστής οικονομίας, η ανάγκη τής καθημερινής προμήθειας των αναγκαίων στη ζωή, η ανάπτυξη τής συγκοινωνίας και των μεταφορών, η πολυποίκιλη χρήση τής ηλεκτρικής ενεργείας, οι σημερινές απαιτήσεις κοινωνικής

συμβίωσης και η αστυφιλία άλλαξαν τα παλιά οικιστικά και οικολογικά δεδομένα. Ο Μικρός οικισμός, τα χωριά γενικά, όπως λειτούργησαν αιώνες, δεν μπορούν πιά να εξυπηρετήσουν τις σημερινές απαιτήσεις τής κοινωνικής συμβίωσης. Ο μικρός οικισμός, ο αποκομμένος από το δίκτυο τής συγκοινωνίας έσβησε και εγκαταλείπεται. Οι κάτοικοί του εγκαθίστανται σε μεγαλύτερα κοινωνιακά κέντρα, όπου οι ανάγκες των εξυπηρετούνται καλύτερα. Αλλά διατηρούν και τα περιουσιακά στοιχεία του παλιού χωριού, και έτσι μεταβάλλεται σε μετόχι.

Το κρητικό χωριό είναι παμπάλαιο δημιούργημα των οικιστών του, τυχαίο, αυθόρμητο, δίχως σχεδιασμό, σε περιοχή ορεινή, πεδινή η και παραθαλάσσια, ανάλογα με την κύρια απασχόληση των κατοίκων του. Κοντά στο σπίτι του πρώτου οικιστή, το «γεροντόσπιτο», κτίζονται τα σπίτια των παιδιών του, και αυτά χωρίς σχεδιασμό και προοπτική. Έτσι, με το πέρασμα του χρόνου, δημιουργήθηκε ο οικισμός, αρχικά οικογενειακός και γι' αυτό οι κάτοικοι των γύρω χωριών του δίδουν το όνομα του πρώτου οικιστή στον ενικό: του Φιλίππου, του Φωτεινού, του Λαγού, του Φόδελε, ή στον πληθυντικό, όταν έχουν πολλαπλασιαστεί οι κάτοικοι τής ίδιας γενιάς: ως Τζερμιάδω(ν), Θωμαδιανώ(ν), Νικηθιανώ(ν), κ.λπ., κ.λπ. Πολλοί μικροσυνοικισμοί του ίδιου χωριού διατηρούν τον οικογενειακό χαρακτήρα των, κυρίως στη δυτική Κρήτη: ως Γρηγοριανά, Βεριβιανά, Κοντουδιανά, Καλέργω, Παπαδιανά, Τσισκιανά κ.λπ.

Στην Κεντροανατολική Κρήτη τα περισσότερα χωριά αποτελούν οικισμούς συμπαγείς, συγκεντρωτικούς. Αλλά στη δυτική Κρήτη, και μάλιστα στο νομό Χανίων, μερικά χωριά αποτελούνται από πολλούς μικροοικισμούς, που λέγονται **κατούνες**. (ο Νικ. Σταυράκης - Στατιστική του Πληθυσμού τής Κρήτης, πίνα. 4, σ. 13 - το ετυμολογεί από τη γαλλική *canton*, καντόνι, περιοχή). Οι οικισμοί είναι τόσο απομακρυσμένοι μεταξύ των, ώστε οι οικισμοί ενός χωριού, του **Ντερέ** τής Κυδωνίας, να μοιραστούν σε δυο δήμους, κατά την απογραφή του 1881. Οι οικισμοί: Κορδελή - Διγαλιανά - Μετόχι - Δασκαλιανά - Καμισιανά - Κουσσυγεργιανά και Καρδαμιανά να υπαχθούν στο δήμο Αλικιανού. Και οι οικισμοί: Βιδαλιανά - Μπακαλαουδιανά - Πύργος - Μετόχι Ζουναλή να προσαρτηθούν στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου, και το χωριό **Ντερές** να αναφέρεται στο δήμο Αλικιανού και στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου!

Το χωριό **Κάντανος**, στην επαρχία Σελίνου, αποτελείται από 20 οικισμούς. Και το χωριό **Κακοδίκι** από 19. (Βλ. απογραφή του 1920).

Σ' αυτό οφείλεται ο μεγάλος αριθμός των οικι-

σμών στο νομό Χανίων. Στην απογραφή του 1981 απογράφονται 486 χωριά στο νομό Χανίων με πληθυσμό 125.856, ενώ στο νομό Ηρακλείου σε ολιγότερα χωριά 433—αναλογεί διπλάσιος αριθμός κατοίκων 243.622.

Ποια είναι η αιτία να είναι απομακρυσμένοι μεταξύ των οι οικισμοί—συνοικίες του ίδιου χωριού; Αρκετοί στη μόνωση οι κάτοικοι; Πρέπει να σημειωθεί, ότι, ως επί το πλείστον, οι κάτοικοι του παλιού οικισμού είναι τής ίδιας οικογένειας, όπως καταποικεί και το ίδιο το όνομα του οικισμού των. Όσο αναφέρεται από το γεωγράφο τής αρχαιότητας Στράβωνα, (67 π.Χ.—23 μ.Χ.), οι Πολυρρήνιοι καταποικισαν πριν σε μικρούς οικισμούς—κώμες). Όταν ηρθαν οι Αχαιοί και Λάκωνες τούς συνοίκησαν στην οχυρό χώρο τής Πολυρρήνιας.: *...κωμηδόν δ' ούσαν πρότερον· εἴτ' Αχαιοί και Λάκωνες συνώκησαν· κτισσαντες ερυμνόν χωρίον βλέπον προς μεσημβρίαν.* (βλ. Στράβωνος Χ.). Άρα είναι παλαιότατο σύστημα κατοικίας τής Δυτικής Κρήτης κωμηδόν= κατά χωμάς, μικρούς οικισμούς, όπως και στη Σικελία: *Ἰτανοί* (Σικάνια=παλιό όνομα τής Σικελίας) *το παλαιόν κωμηδόν ώκουν.* (Διόδωρος Σικελιώτης 5.4).

Το κλίμα του γεωφυσικού χώρου επιδρούσε στη διαμόρφωση του οικισμού. Στις ορεινές περιοχές, όπου το κρύο και το χιόνι κυριαρχούν το χειμώνα, τα σπίτια κτιζόνταν το ένα δίπλα στο άλλο. Είχαν πολλούς τοίχους κοινούς, τούς λεγόμενους «μεσότοιχους» και ένα ή δυο εκτεθειμένους στην ατμόσφαιρα. Έτσι η θερμοκρασία διατηρούνταν περισσότερο. Οι χωμάτινες στέγες των, από το ειδικό «χωματόχωμα» τη **λεπίδα**, ήταν συνέχεια η μία με την άλλη, σε τέτοιο σημείο ώστε να μην αναγνωρίζονται τα όρια των κατοικιών που στέγαζαν. Έχω σπουδαίο το χωριό μου Τζερμιάδω, σε υψόμετρο 850μ., από το υψηλότερα, κατοικούμενα χειμώνα-καλοκαίρι χωριά τής Κρήτης.

Στην πολεοδομική διαμόρφωση του οικισμού, σπουδαίο ρόλο έπαιζε και η θέση τής εκκλησίας, και πολλά έχουν πάρει το όνομα τής εκκλησίας, Άγιος Γεωργιος, Άγιος Κωνσταντίνος, Άγιος Θωμάς, Άγιος Μύρων, Παναγιά, Άγιος Σίλας, Άγιος Βλάσιμος, Άγιοι Δέκα κ.λπ., κ.λπ.

Σε παλαιότερες εποχές οι επιδημίες, και μάλιστα η πανούκλα, ερήμωναν κυριολεκτικά τούς οικισμούς της Κρήτης, και πολλοί δεν ξανακατοικήθηκαν. Στον χώρο του Λασιθίου αναφέρεται ο οικισμός **Αγουστή** (Agostini αναφέρεται το 1630 με 10 σπίτια (βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστορ. τόμ. 5, σ. 30). Ο οικισμός αναφέρεται σε τούρκικο έγγραφο μέχρι το 1780 (βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή κ.λπ. σ. 133). Μεταγενέστερα από τη χρονολογία αυτή, πότε ακριβώς άγνωστο, πέθαναν όλοι οι κάτοικοι από πανούκλα και έμεινε μόνο ένας πατέρας με το γιού του. Το γεγονός διασώζει το motto:

Αγουστή χωργιό
χαράτσα ενενήντα δυό,
γύρισμα χρόνου
κύρης και γιούς.

Αλλά τούς οικισμούς τής Κρήτης δεν ερήμωναν μόνο οι επιδημίες. Περισσότερους κατάστρεψε ο πόλεμος, οι συνεχείς αγώνες των κατοίκων για την ελευθερία εναντίον των διαφόρων κατακτητών.

Γνωστή είναι η καταστροφή τής Λύττου από την αντίζηλή της Κνωσό το 220 π.Χ. Γνωστή είναι επίσης η ολοκληρωτική καταστροφή και η εξάλειψη κάθε ζωής από ολόκληρη την επαρχία Λασιθίου το 1343 και το 1364, με απόφαση τής Βενετίας, επειδή ήταν έδρα των επαναστατών, ώστε να μάς είναι άγνωστοι οι οικισμοί που υπήρχαν προ τής καταστροφής. (Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην Ιστορία του Λασιθίου κ.λπ. Ηράκλειο 1957).

Μήπως είναι μικρότερες οι καταστροφές των οικισμών τής Κρήτης την περίοδο τής Τουρκοκρατίας; Χαρακτηριστική τής καταστροφικής μανίας των Τούρκων είναι η καταστροφή των Σφακίων, ύστερα από την αποτυχία τής επανάστασης του Δασκαλογιάννη το 1771.

*...Πού 'ναι η Χώρα τώ Σφακιά, με τα πολλά καράβια,
με τσ' εκατόν τση εκκλησές, τα πλούσια τα σεράγια,
το Μεσοχώρι, ο Μπρόσγαλος, το Θόλος, το Γιωργίτσι...
ούλα γενήκασι σωρός και δε βγορίζει σπίτι...*

(Βλ. Μπάρμπα Παντζελιού, Το Τραγούδι του Δασκαλογιάννη, Βασ. Λαούδα, Ηράκλειο 1947).

Άλλη αιτία καταστροφής των παραθαλάσσιων οικισμών τής Κρήτης, υπήρξε η πειρατεία. Σε παλαιότερες εποχές οι παράλιοι οικισμοί ήταν στη διάθεση των κουρσάρων και οι κάτοικοι και τα υπάρχοντά των εύκολη λεία, που τροφοδοτούσε τα σκλαβοπάζαρα του αραβοτουρκικού κόσμου. Οι παράλιοι οικισμοί τής Κρήτης πλήρωσαν ακριβά τη θέση των κοντά στη θάλασσα και πολλοί απ' αυτούς καταστράφηκαν και ερημώθηκαν. Όλες οι επισκοπές, που βρισκόταν στις παράλιες πόλεις, εγκατάλειψαν τη θέση των και μεταφέρθηκαν στα ενδότερα τής νήσου, και μάλιστα σε μέρη αθέατα από τη θάλασσα. Αδιάφευστος μάρτυρας είναι τα ονόματα των οικισμών, που σχηματίστηκαν γύρω στις νέες επισκοπές. Οι οικισμοί Επισκοπή Κάτω και Επισκοπή Απάνω Σητείας, η Επισκοπή Ιεράπετρας, το Πισκοπιανό και η Επισκοπή Πεδιάδας, η Επισκοπή Μυλοποτάμου, η Επισκοπή Ρεθύμνου, η Επισκοπή Κυδωνίας, και η Επισκοπή Κισάμου υπήρξαν έδρες επισκόπων τής περιόδου εκείνης.

Την πόλη Σητεία, τα χωριά Τραπεζόντα, όπου γεννήθηκε ο Βιτσέντζος Κορνάρος, το Ρέθυμνο, ο Αποκόρωνας και πολλά άλλα παράλια χωριά τής Κρήτης καταστράφηκαν από τον τρομερό κουρσάρο Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα το 16ο αιώνα. Υπάρχουν διαθήκες, στις οποίες οι διαθέτες άφιναν κληροδοτήματα μεγάλα ποσά, για την εξαγορά και την απελευθέρωση σκλάβων.

III ΟΙ ΣΗΜΕΡΙΝΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

α'. Οικισμοί με προϊστορικά ονόματα

Πολλά από τα σημερινά χωριά διατηρούν, χιλιάδες χρόνια, τα προϊστορικά ονόματα αναλλοίωτα ή κάπως παραλλαγμένα, αρχαίων πόλεων, που βρισκόταν στον ίδιο γεωφυσικό χώρο, και μαρτυρούν τη συνέχεια του ελληνικού βίου στον ίδιο χώρο, με το ίδιο όνομα, ως οι οικισμοί: Τύλισος, Μίλατος, Χερσόνησος, Βιάννος, Λιγόρτυνος, Κάντανος, Αρχάνες, Ρέθυμνον, Δράμια (Υδραμία), Ανώπολη Σφακίων, Αράδαινα (Αραδήν), Ηράκλειον, Ιεράπετρα, Μάλλες, Κίσαμος, Ελούντα (Ολούς), Πυράθι (Πύρανθος) κ.λπ., κ.λπ.

Οι Μινωικοί άνθρωποι έκτιζαν τις πόλεις των πάνω σε λόφους με ομαλή πρόσβαση, με καλλιεργήσιμη γη στη γύρω περιοχή, για να ελέγχουν εύκολα τις οδικές αρτηρίες και μακριά από τη θάλασσα, για ασφάλεια από πειρατικές επιδρομές. (Βλ. Ν. Πλάτων, «Κρητικά Χρονικά» Γ' σ. 540). Η Κνωσός, η Φαιστός, η Λύττος, η Πριανός, η Πύρανθος κ.λπ. είναι κτισμένες σε τέτοιες θέσεις.

β'. Οικισμοί με ονόματα αρχαϊκά

Άλλοι οικισμοί διατηρούν πολλούς αιώνες τα αρχαϊκά των ονόματα ως οι: Καλλικράτης, Ανώγεια, Κρουσώνας, Κισσοί, Πολεμάρχιοι, Δρύς, Έλος, Χάρακας, Άνυδροι, Άρδακτος, Εξάντης, Ζωφόροι, Κιθαρίδα, Βούτες, Ψυχρό, Κρούστας, κ.λπ., κ.λπ.

γ'. Οικισμοί με ονόματα ρωμαϊκά

ως τα: Πραιτώρια, (όχι Προτόρια), Στάβγιες (Stabia), Πόμπια, Ρούστικα.

δ'. Οικισμοί με ονόματα αραβικά

Χάνταξ (Rabd el Handak), Χαντράς, Χαντρού, Αποσελέμι (Αμπου Σελίμ), Αμιράς, Σαρακήνα, Ατσιπάδες, Ατσιπόπουλο κ.λπ.

ε'. Ονόματα οικισμών που ιδρύθηκαν τη Β' Βυζαντ. περίοδο

Ύστερα από την απελευθέρωση της Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά το 961 από τους Άραβες Σαρακηνούς, πολλοί από τους στρατιώτες του Φωκά, **Αρμένιοι, Βούλγαροι, Βάρβαροι**, με τη σημασία της λέξης την εποχή εκείνη, δηλαδή **μή Έλληνες, Σκλάβοι** (Σκλάβους έλεγαν τους Σλάβους οι Βυζαντινοί) εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη και με το εθνικό τους όνομα ονομάστηκαν τα χωριά που κατοίκησαν ή ίδρυσαν οι ίδιοι, οι Αρμένιοι Αποκορώνου, Ρεθύμνου και Σητείας, το Βουλγάρω Κισάμου, οι Σκλάβοι και Σκλαβεδιάκος Σητείας, τα Σκλαβερχώρι, οι Βαρβάροι και το Βαρβάρω Πεδιάδας, τα Σκλαβιανιά Μονοφατίου, η Σκλαβοβάθεια Τεμένους, η Σκλαβοπούλα Σελίνου και ίσως άλλα.

Δεν ξέρομε πώς έγινε η εγκατάσταση των στρατιωτών του Νικηφόρου Φωκά. Αλλά η εγκατάστασή των σε διάφορες επαρχίες όλης της Κρήτης, προϋποθέτει κάποια οργάνωση εποικισμού, η οποία θα τους εγκατέστησε πιθανώς σε ερημωμένα χωριά Αράβων, όπως συνέβη το 1922, με την εγκατάσταση των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής από την κρατική Οργάνωση Εποικισμού, στα τουρκοχώρια της Μεσαράς.

στ'. Οικισμοί με ονόματα δένδρων και φυτών (Φυτώνυμικά)

Χαρακτηριστικά δένδρα ή συστάδα δένδρων, ή φυτών έδωσαν το όνομα σε αρκετά χωριά της Κρήτης ως: Πλάτανος, Πλατανιάς, Πριλιάς, Αγριές, Αθανάτοι, Αμυγδαλοί, Αζογυρές, Αχλάδα, Αστουράκι, Αχλαδέ, Γέρω Πρίνος, Μουρινιές, Εθιά (Ιτέα), Πεύκοι, Ξερολιά, Καρές, Κουνουπιδιανά, Κυπαρίσσι, Σκουραχλάδα, Μυρσίνη, Μύρτος κ.λπ.

ζ'. Οικισμοί, που πήραν το όνομα της εκκλησίας του χωριού

Πολλοί οικισμοί πήραν το όνομα της εκκλησίας του χωριού, ως: Άγιος Βασίλειος, Άγιος Βλάσης, Άγιος Κύριλλος, Άγιος Ανδρέας, Άγιος Κωνσταντίνος, Άγιος Γεώργιος, Ασώματος, Άγιος Μύρων, Αγία Βαρβάρα, Αγίες Παρασκιές, Άγιος Σίλας (δεν είχε καμιά σχέση ο Άγιος με το δικτάτορα της Ρώμης Σύλλα, Lucio Cornelio Sulla), Αγία Ειρήνη, Άγιος Μάμας, Άγιος Νικόλαος, Αγία Μαρίνα, Αϊκυργιάννης κ.λπ.

η'. Φυσιονομικά ονόματα οικισμών, οφειλόμενα στη διαμόρφωση του εδάφους

Ανώγεια, Βαθύπετρο, Ρούματα, Βαθύπετρο, Βαττόλακκος, Γουργούθιοι, Γωνιά, Γωνιές, Βουρβουλίτης, Σπηλιά, Κορφές, Χάρακας, Χαράκι, Λευκώγεια, Σελιά, Λιβιάδα, Λιβιάδια, Μυριοκέφαλα, Έλος, Κακόπετρος, Κεφάλι, Ποταμίδα, Λάκκοι κ.λπ.

θ'. Οικισμοί με ανδρωνυμικά ονόματα

Τα ανδρωνυμικά (κυριώνυμα τα ονομάζει ο Ν. Ε. Χατζιδάκης, βλ. Επ. Εταιρ. Κρητ. Σπουδών, τόμ. Α' σ. 454) ονόματα των σημερινών χωριών της Κρήτης δεν είναι φαινόμενο των νεότερων χρόνων. Και προϊστορικοί οικισμοί της Κρήτης έπαιρναν το όνομα των ιδρυτών. Η Κνωσός είναι η πόλη του Κνώς, όνομα που αναφέρεται στη Μικρά Ασία, όπως υποθέτει ο Στυλ. Αλεξίου. (Βλ. Μινωικός Πολιτισμός, έκδ. Β', σ. 155). Η Φαιστός πήρε το όνομα του ιδρυτή της Φαίστου, του γιού του Ηρακλή. (Βλ. Vladimir Georgiev, Les trois couches toponymiques de la Crète ancienne, Πεπραγμένα Γ' Κρητολογικού Συνεδρίου, Α', σ. 94). Η Κυδωνία πήρε το όνομα του

ιδρυτή της, που ήταν ο Κύδων, γιός της Ακακαλίδας και του Έρμη. (Βλ. Ρισπέν-Μαρινάτου, Ελληνική Μυθολογία τόμ. Α', σ. 227).

Τα νεότερα ανδρωνυμικά τοπωνύμια οφείλονται στο επώνυμο του πρώτου οικιστή και δόθηκαν όχι από τους ίδιους τους ιδρυτές, αλλά από τους κατοίκους των κοντινών χωριών. (Βλ. προηγούμενη σελ. 6). Όπως αναφέρω προηγουμένως στην Ανατολική Κρήτη τα τοπωνύμια αυτά εκφέρονται στη γενική πτώση του πληθυντικού. Στη Δυτική Κρήτη επικρατεί η συνήθεια να εκφέρονται στην ονομαστική του πληθυντικού: Απλαδιανά (Απλαδάς), Βεργιανά (Βέργης), Βεργιτσανά (Βεργίτης), Βλαχιανά (Βλάχος), Γερονυμιανά (Γερονυμάκης), Δημητρουλιανά (Δημητρουλιάς), Κοντουδιανά (Κοντουδάκης), Βεργιανιά (Βεργιάκης) κ.λπ. Άλλα αναφέρονται στη γενική ενικού: Γάλλου, Γιαννιού, Φωτεινού, Αρώνη κ.λπ.

Τα ονόματα των περισσότερων μικροοικισμών του νομού Χανίων, αλλά και άλλων νομών, οι οποίοι είναι οικογενειακοί οικισμοί, προέρχονται από το επώνυμο των κατοίκων. Όπως Κοντουδιανά, Λαμπιριανά, Δασκαλιανά, Μαρουδιανά, Τζωρτζιανά, Καψεργιανά, Μαστραχιανά κ.λπ., κ.λπ.

Οι περισσότεροι απ' αυτούς τους οικισμούς φυτρώνουν όπως τα λουλούδια. Ανθίζουν και σβήνουν.

Τα τοπωνύμια με το χαρακτηριστικό Απάνω και Κάτω, Πέρα και Πώδε, Νέα και Παλαιά, ως Απάνω και Κάτω Βαρσαμόνερο, Παλαιά και Νέα Ρούματα κ.λπ. λεξικογραφούνται, τα περισσότερα με το κύριο όνομα: Βαρσαμόνερο Απάνω και Κάτω κ.λπ.

Πολλές φορές χρησιμοποιώ την ονομαστική πτώση του τοπωνύμιου αντί τη γενική, επειδή έτσι δεν γεννάται καμιά αμφιβολία για το γένος του τοπωνύμιου. Γράφω π.χ.: αναφέρεται στην κοινότητα Βαθύπετρο. Αν γράψω Βαθύπετρο γεννάται η αμφιβολία τί είναι; Το Βαθύπετρο ή ο Βαθύπετρος; που έχουν την ίδια γενική πτώση.

Αμφιβολία γεννάται και για τον τονισμό τοπωνυμίων που γράφονται με το λατινικό αλφάβητο, άτονα.

ι'. Ονόματα άγνωστων χωριών

Σε μερικά παλαιά έγγραφα της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας αναφέρονται ονόματα χωριών της Κρήτης άγνωστα, που δεν αναφέρονται ούτε στις απογραφές. Στην περιοχή του Χάντακα υπήρχαν πολλά χωριά, ιδιοκτησία της Εκκλησίας από τη Β' Βυζαντινή περίοδο (gregorum tempore). Το 1212 ο δόγης της Βενετίας Pietro Zane αναγνωρίζει και επικυρώνει την ιδιοκτησία του μοναστηριού της Παναγίας του Σινά (της Σηπλιώτισσας;), των χωριών προάστιο Σελόπουλο (Solopulo), προάστιο Licasti (Λύκαστος;), προάστιο Vradagio, το χωριό Σκλαβοβάθεια (Sclavonathia), το χωριό Icania (Ιτάνια;), το χωριό Κουνάβοι (Sconavi) το χωριό Piscia (Πεζιά;), το χωριό Στράτος, το χωριό S. Parasceve (Αγίες Παρασκιές;), το χωριό Stiriama (Στεργιανού;). (Βλ. Silv.

Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta nel XIII secolo, σ. 14).

Σε άλλο κατάλογο, σε μία Βούλα (Bolla) του Οπορίο ΙΙΙ του 1217 αναφέρονται αγροί και αμπέλια στα χωριά Σκλαβοβάθεια (Sclavonafe), ένας μύλος στο (Macrinchicon) Μακρύ Τοίχο, το Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου στο Rucano (Ρουκάνι), στα χωριά Cunano, Petia (Πεζιά;), Gaetania (Ιτάνια;) και Parasceve. Συνηθέστατη είναι η λανθασμένη γραφή των τοπωνυμίων της Κρήτης, όχι μόνο από τους ξένους, που είναι δικαιολογημένοι, αλλά και από τους ίδιους τους σημερινούς Κρητικούς.

Πολλά ονόματα οικισμών γράφονται στις τελευταίες απογραφές, διαφορετικά σε κάθε απογραφή, ώστε να επέρχεται σύγχυση και αμφιβολία.

Το αρχαιότερο όνομα του κάθε οικισμού είναι ασφαλώς το γνησιότερο και με αυτό λεξικογραφείται εδώ. Τα αλλαγμένα ονόματα ή τα αλλοιωμένα λεξικογραφούνται και παραπέμπουν στο σωστό λήμμα.

Η σχολαστική ορθογραφία των οικισμών είναι **απολύτως** αναγκαία, γιατί θα βοηθήσει στην έρευνα της πραγματικής ιστορίας του οικισμού. Τις πιο σωστές παραδοσιακές ονομασίες των οικισμών δίδουν, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, οι απογραφές του 1881 και της Κρητικής Πολιτείας του 1900.

Από μια άλλη εξέταση του δούκα Marino Falier (1248) πιστοποιείται, ότι η Αρχιεπισκοπή από τη Β' Βυζαντινή περίοδο είχε 21 χωριά, ακαθόριστο αριθμό μύλων, αμπέλια και λιόφυτα σε διάφορα χωριά τα: Lachana, Caiafa, Caronisso (Καρονήσι), Sachi, Steno, Άγιος Κωνσταντίνος, Άγιος Θεόδωρος, Καλόπαπα (Calopapa), Mulia, Podelaphchii (Πώδε Λεύκη), Aposercla, Valanea, S. Léo, Arossamo, Massi, Tachera (Μαχαϊρά;), Arolichino (Απόλυχνος;), Άγιος Βασίλειος, Λίμνη, Corfe (Κορφές) Άγιος Κοσμάς. (Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio Veneziano ecc. p.15). Σε άλλα έγγραφα γίνεται λόγος για χωριά, όπου είχε αγροκτήματα το Λατινικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Στην επαρχία Μονοφατίου: Αγία Ειρήνη, Faraclu, Gypsea (Γυψιά), Κακό Χωριό, Καλογερίκο, Λιβιάδα, Λιγόρτυνος, Πύργος. Στο Καινούργιο: Μονή Βροντίσι, Νίβρυτος. Στην Πυργιώτισσα: Εθιά. Στην Πεδιάδα: Γωνιές, Κράσι. Στην Επαρχία Τεμένους: Κάτω Πατσιδες, Pandeleachi και Ρουκάνι.

Επίσης τα χωριά: Αγιά, Auritha ή Vrıda, Cartenicò, Ciciuri (Τσικούρι), Λούτρα, Lusida, Michu Aráno, Πλουτή, Πριλιάς, Santa Veneranda, Santa Liberata και το Teremo, Pitheanissa ανήκαν στο λατινικό πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος κ.λπ. Θεσσαλονίκη 1967, σ. 61 εξ. και Flam. Cornelius, Creta Sacra, II, p. 40).

Τα περισσότερα από τα παραπάνω χωριά είναι άγνωστα.

Οι Βενετοί, όταν κατάλαβαν την Κρήτη και εστερέωσαν κάπως την κυριαρχία των στην Κεντρική και Ανατολική Κρήτη ξεχώρισαν την περιοχή γύρω από

το Χάντακα, από τον Καρτερό ανατολικά, το Τέμενος (Κανλί Καστέλι) νοτικά και τα Φρασκιά δυτικά. Η περιοχή αυτή ονομάστηκε Rafacandia, ανήκε στην ίδια την τοπική διοίκηση, δεν μοιράστηκε σε φέουδα.

Στην περιοχή αυτή, σύμφωνα με το Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum communis, (Marciana, lat. cl. IX, 179/3284, f° 50v-62v εκδόθηκε τελευταία από τον καθηγητή Ζαχ. Τσιρπανλή με τον ελληνικό τίτλο: Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηριών του Κοινοῦ, Ιωάννινα 1985) περιλαμβάνονταν τα χωριά: Arano Trifora, Cato Marathi, Macriticho, Steriano, Plitheia, Vutes, Marmani, Calesia, Athanatus, Xerolea, Zacharachi, Asomato, Astra, Agio Sila, Masu (ο Mansu), Vraculari (Δρακουλιάρης), Asunia (Σούνια), Ambrussa (Brussa), Sclavonathia, S. Blasio (Αϊ Βλάσης), Cato Thodorici, Metaxa, Papadiliotissa, Dirmocathussa, Cazamba, S. Giorgio Calergi, Agia Triada, Vassilie, Stavrachis, Caiafa, Silamo, Scalani, Gepsimani, Arano Simossi, Cacapila, Arano Simos, Cato Simos, Arolena, Acinato.

Ο Vladimir Georgiev, καθηγητής του Πανεπιστη-

μίου της Σόφιας και αντιπρόεδρος της Ακαδημίας της Βουλγαρίας, αναφέρει στην ανακοίνωσή του στο Γ' Κρητολογικό Συνέδριο του 1971, ότι τα τοπωνύμια της αρχαίας Κρήτης είναι:

1) 70% **Ελληνικά** (ως Άμπελος, Ανάπολις, Αξός, Άπταρα, Αραδήν, Γόρτυς, Δρήρος, Ηράκλειον, Θεναί, Καλοί Λιμένες, Κυδωνία, Λάππα, Ολούς, Πάνορμος, Ρίθυμα, Ρύτιον, Χερσόνησος, Ύδραμος, Φάλαννα, Φαιστός, Ώλερος κ.λπ.).

2) 20% **Πελασγικά** ή **Προελληνικά** (ως Κνωσός, Πέργαμος, Αμνισός, Πύρανθος, Τύλισος, Υρτάκινα, Φαλάσαρνα και άλλα). και

3) 10% **Ετεοκρητικά** ή **Τερμικικά** (ως Ίνατος, Κύταιον, Καρνησόπολις, Λητώ, Μυρίνα κ.λπ.).

Οι Τερμίλοι ήταν κάτοικοι της Μινωικής Κρήτης και αποίκισαν τη Λυκία της Μικράς Ασίας, όπου τους οδήγησε ο Σαρπηδών, και όπου υπάρχουν αρκετές επιγραφές στη γλώσσα των, η οποία είναι χιτιτικής προέλευσης. (Βλ. Vladimir Georgiev, Les trois couches toponymiques de la Crète ancienne, Πεπραγμένα του Γ' Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Α', σ. 92).

IV ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Πόσους κατοίκους είχε η Κρήτη την προϊστορική εποχή; Στην ερώτηση αυτή δεν υπάρχει απάντηση. Δεν είναι δυνατόν από μερικά λείψανα κτισμάτων, που έχουν ανασκαφεί, να υπολογιστεί, έστω και χοντρικά, ο αριθμός των κατοίκων του οικισμού. Εκείνοι που ασχολήθηκαν με το θέμα υπολογίζουν—βασίζόμενοι στη φαντασία—ότι η Κρήτη την αρχαιότητα εποχή—ποιά ακριβώς;—είχε περισσότερους από ένα εκατομμύριο κατοίκους.

Ο Γάλλος περιηγητής Cl. Et. Savary, που επισκέφτηκε την Κρήτη το 1779, γράφει στο βιβλίο του: Lettres sur la Grèce, (Paris, 1788, σ.354), ότι ο πληθυσμός της νήσου ήταν ένα εκατομμύριο μέχρι ένα διακόσες χιλιάδες. Αλλά, ύστερα από τις αλληπάλληλες κατακτήσεις των Ρωμαίων, των Αράβων, των Βενετών και των Τούρκων έπαθε τρομακτική ελάττωση.

Και ο Μαθθ. Παρανίκας, αναφέρει (Σχεδιάγραμμα της εν τώ ελληνικώ Έθνει καταστάσεως κ.λπ., Κωνσταντινούπολις, 1867, σ. 154), αντλώντας από τον Brockhaus, (Conversations Lexicon, IV, 96), ότι ο πληθυσμός της Κρήτης, στην ακμή της Βενετοκρα-

τίας, (16-17ος αιώνες) ήταν ένα εκατομμύριο.

Και ο Μπουνιαλής αναφέρει στον «Κρητικό Πόλεμο», ότι η Κρήτη, τον καιρό που την πήραν οι Τούρκοι, είχε 600 χιλιάδες κάτοικους.

οπού ΄χεν όλο το νησί χιλιάδες εξακόσες ανθρώπους κι εστολίζοντο με τέχνες άξιες τόσες.

Όμως είναι βέβαιο ότι, ακριβώς αυτά τα χρόνια έγιναν οι απογραφές του πληθυσμού από το Φοσκαρίνι και τον Καστροφύλακα, που μάς πληροφορούν θετικά, ότι η Κρήτη αριθμούσε τότε (1577) 194.205 κάτ. και το 1583 ήταν 194.829. (Βλέπε τα αποτελέσματα των απογραφών πιο κάτω).

Ο G. A. Olivier, που επισκέφτηκε την Κρήτη το 1794, αναφέρει (Voyage dans l'Empire Othoman etc. vol. II, Paris, 1804, p. 400), έχοντας υπόψη την απογραφή του Χριστιανικού πληθυσμού της Κρήτης, που πλήρωνε τον κεφαλικό φόρο—που τον πλήρωναν μόνοι οι ενήλικες άρρενες—είναι 80.000 και υπολογίζει ότι όλοι οι Χριστιανοί (και γυναίκες, παιδιά, γέροι) είναι 120.000 και Τούρκοι άλλες 120.000 = 240.000 σύνολο κατοίκων.

1577

Κανονική απογραφή του πληθυσμού έγινε για πρώτη φορά—δεν έχω υπόψει μου προηγούμενη—το 1577 από το Γενικό Προβλεπτή Giacomo Foscariini. Τα αποτελέσματά της μου είναι γνωστά από την Descrizione dell'isola di Creta, (1577) του Franc. Barozzi, f° 31r). Σύμφωνα μ' αυτή ο πληθυσμός της Κρήτης ήταν:

Franc. Barozzi, Descrizione dell'Isola di Creta, 1577, (F^o 30v-31r).

Territorii Διαμερίσματα	Kastellanie Επαρχίες	Ville Οικισμοί	Anime Κάτοικοι
1. Candia - Ηράκλειο	8	436	78.152
2. Canea - Χανιά	5	272	55.635
3. Rettimo - Ρέθυμνο	3	289	45.324
4. Sittia - Σητεία	1	69	14.687
	17	1.066	193.798
	Nobili Veneti di tutta Creta		407
	Summa Σύνολο		194.205

1583

Αλλά η πιο ακριβής και λεπτομερής απογραφή, που αναγράφει τον πληθυσμό του κάθε χωριού χωριστά, είναι αυτή που έγινε την περίοδο 1581-1583 από τους Sindici, Proveditori et avogatori di Commun, Zuanne Gritti et Giulio Garzoni, και μάλιστα από τον Ragionato (λογιστή) των Συνδίκων Pietro Castrolilaca:

Διαμέρισμα του Χάντακα

επαρχίες (castelli)	χωριά (casali)	κάτοικοι (anime)
1. Πεδιάδας	98	16.845
2. Ρίζου ή Belvedere	70	7.541
3. Μεραμπέλο	20	9.486
4. Μονοφάτσι	110	9.569
5. Πυργιώτισσα	22	2.438
6. Τέμενος	52	5.575
7. Μαλεβίζι	34	5.219
8. Καινούργιο	98	9.368
9. Λασίθι	12 μετόχια	259
Πόλη του Χάντακα	1	13.625
9	517	79.925
	Διαμέρισμα Χανίων	48.788
	279	
	Διαμέρισμα Ρεθύμνου	45.646
	269	
	Διαμέρισμα Σητείας	13.523
1. Σητεία	54	6.957
2. Ιεράπετρα	15	
Σύνολο	1134	194.829

Σημείωση: Στα διαμερίσματα Χανίων και Ρεθύμνου τα χωριά δεν αναφέρονται κατά επαρχίες.

Πηγή: Libro de Informattion delle cose publiche del Regno de Candia et Isole de Cerigho, Zante, Cefalonia et Corfu, fatto con ogni diligentia per me Pietro Castrolilaca, Ragionato del Sindicato ecc. (Biblioteca di S. Marco, Manoscritti Italiani, cl. 6, No 156/6005). (=Βιβλίο πληροφοριών δημοσίων πραγμάτων του Βασιλείου του Χάντακα και των νήσων Κυθήρων, Ζακύνθου, Κεφαλληνίας και Κέρκυρας, γινομένο με κάθε επιμέλεια από μένα τον Πέτρο Καστροφύλακα, λογιστή του Συνδικάτου κ.λπ.).

1630

Ο Franc. Basilicata αναφέρει μόνο τα ονόματα τών οικισμών κατά διαμερίσματα και επαρχίες.

Επαρχίες	Χωριά	Σύνολο	Επαρχίες	Χωριά	Σύνολο
Διαμέρισμα Σητείας			Διαμέρισμα Χανίων		
1. Σητεία	49	70	1. Κίσαμος	118	291
2. Ιεράπετρα	21		2. Αποκόρωνας	50	
Διαμέρισμα Ηρακλείου		479	3. Σέλινο	59	
			4. Castel Franco	1	
			5. Σφακιά	—	
			6. Κυδωνία	63	
			Διαμέρισμα Ρεθύμνου		
			1. Ρεθύμνου	80	275
			2. Αγ. Βασίλειος	65	
			3. Αμάρι	58	
4. Μυλοπόταμος	72				

Ανακεφαλαίωση

Διαμέρισμα Σητείας	οικισμοί	70
» Ηρακλείου	»	479
» Χανίων	»	291
» Ρεθύμνου	»	275
Οικισμοί Κρήτης το 1630		1.115

Πηγή: Στεργ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητικής Ιστορίας, τόμ. V, Ηράκλειο 1969 (Francesco Basilicata, Relazione, 1630, Biblioteca S. Marco, Mss. Ital. Cl. VI, No 1683/8976).

1659

Τουρκική απογραφή επαρχίας Αγ. Βασιλείου και Ρεθύμνου τού ίδιου νομού, από ένα κώδικα τού Ιεροδικείου Ρεθύμνου, τον οποίο διέσωσε ο Ν. Σταυρινίδης. Οι υπόλοιποι καταστράφηκαν, όπως και οι κώδικες τού Ιεροδικείου Χανίων έγιναν παρανάλωμα τής πυρκαϊάς τών Χανίων τού 1897. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, «Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΚΒ' σ. 119 εξ. και τόμ. Β' σ. 551 υποσ. 18 Απογραφικοί Πίνακες).

Σύμφωνα με την απογραφή αυτή:

Η επαρχία Αγ. Βασιλείου είχε το 1659 οικισμούς 57 σπίτια 952.

Η επαρχία Ρεθύμνου είχε το 1659 οικισμούς 65 σπίτια 2209.

1680

Το έτος αυτό βρισκόταν στην Κρήτη ο Ber. Randolph και περιγράφει The present State of the Islands in the Archipelago, (Oxford, 1687). Σ' ένα κεφάλαιο τού βιβλίου του περιγράφει: The present State of that famous Island and Kingdom of CANDIA (σελ. 69), όπου αναφέρει, ότι η Κρήτη είχε 20 μεγάλες πόλεις (citys) και περί τα 1000 μικρά και μεγάλα χωριά, αλλά τότε (το 1680) είχε μόνο 4 πόλεις και 300 χωριά. Ο Χάντακας είχε τότε περίπου 10.000 συμπεριλαμβανομένων τών Χριστιανών και τών Εβραίων (σ.83).

Αναφέρει επίσης (σελ. 93) ότι ο πληθυσμός τής Κρήτης, πριν από την τουρκική κατάκτηση, ήταν περίπου 1.000.000 ψυχές, ενώ τότε (1680) ήταν δεν ήταν 80.000, από τούς οποίους περίπου 30.000 Τούρκοι σ' όλο το νησί. (Βλ. και V. Raulin, Description Physique de l'île de Crète, Paris 1869, vol. I, p. 206). Η πηγή τού Randolph ήταν η φαντασία του.

Ύστερα από την τουρκική κατάκτηση δεν έγινε καμιά απογραφή πληθυσμού, παρά μόνο απογραφή τών υποχρέων στην καταβολή κεφαλικού φόρου. Αλλά και από τις απογραφές αυτές σώζεται μόνο η απογραφή τής Κεντροανατολικής Κρήτης (Ηρακλείου και Λασιθίου και τής επαρχίας Μυλοποτάμου). (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τουρκικών εγγράφων τόμ. Β').

1811

Ο ιστοριογράφος, Βυζάντιος αναφέρει στα «Κρητικά» του, Αθήναι 1842 (σελ. 104), ότι η Κρήτη είχε:

1811 το έτος 1186, Χριστιαν. οικογ. 28330 X 5 άτομα = 141.650 κάτοικοι
 Τούρκικες οικογ. 24941 X 5 άτομα = 124.705 κάτοικοι
 Σύνολο, κατοίκων 266.355

1811 το έτος 1126 Χριστιαν. οικογ. 15.835 X 5 = 79.165 κάτ.
 Τούρκικες οικογ. 12.140 X 5 = 60.700 κάτ.
 Σύνολο κατοίκων 139.875 κάτ.

Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά κατά το δεκάχρονο πόλεμο 1821 - 1830:
 Χωριά που καταστράφηκαν 60 Χωριά.
 Αποφθάναν, απέθαναν ή εκπατρίστηκαν 126.490 άτομα.

Χριστιανοί 62.485
 Τούρκοι 64.005

 126.490

Τα στοιχεία αυτά είναι ατομικά συμπεράσματα τού Χουρμούζη και δεν είναι αξιόπιστα. (Βλ. και Ν. Σταυρινίδη, Στατιστική κ.λπ., 1890, σ. 191).

Οι αριθμοί απολογισμούς τού Χουρμούζη, για τον πληθυσμό τής Κρήτης, πριν από την Επανάσταση τού 1821, σύμφωνα με τον ιστοριογράφο και δυό Άγγλοι ταξιδιώτες, οι οποίοι παραδέχονται, σύμφωνα με πληροφορίες τού ιστοριογράφου στην Κρήτη, στην αρχή τής Επανάστασης τού 1821 ήταν 260-280 χιλιάδες, κατά το ήμισυ Χριστιανοί και Τούρκοι. (Βλ. Victor Raulin, Description physique de l'île de Crète, Paris 1867, vol. I, p. 206).

1811 - 1834

Κατά τούτο αυτό τής αιγυπτιακής κατοχής έγινε απογραφή τού πληθυσμού, κατά οικογένειες. Τα επίσημα στοιχεία μάλιστα είναι άγνωστα. Και η Αιγυπτία συγγραφέας τού βιβλίου: Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν κατοχήν, που εξέδωσε σε ελληνική μετάφραση ο Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου το έτος 1910, η Zenab Ismat Rached, την απογραφή που αναφέρει στο παράρτημα 2 (βλ. σ. 96) έχει πάρει, όπως φαίνεται, από το R. Pashley, (Travels in Crete, vol. II, pp. 308-325) απ' όπου έχουμε πάρει τα δημοσιευόμενα απογραφικά στοιχεία. Ο Pashley ήλθε στην Κρήτη το 1834.

ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΗ ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1832 - 1834

Νομοί	Επαρχίες	Οικισμοί	Οικογένειες	
			Χριστιανοί	Τούρκοι
1 ΧΑΝΙΑ	1 Κίσαμος	39	1458	337
	2 Αποκόρωνας	55	1562	197
	3 Κυδωνία	64	1655	252
	4 Σέλινο	56	500	451
	5 Σφακιά	19	848	0
	5	203	6023	1237
2 ΡΕΘΥΜΝΟ	1 Άγιος Βασίλειος	43	818	208
	2 Αμάρι	41	497	246
	3 Μυλοπόταμος	:	920	310
	4 Ρέθυμνου	27	652	552
	4	111	2887	1316
3 ΗΡΑΚΛΕΙΟ	1 Καινούργιο	48	406	278
	2 Μαλεβίτσι	25	901	94
	3 Μονοφάτσι	77	238	585
	4 Πεδιάδα	73	1330	396
	5 Ριζόκαστρο	60	663	443
	6 Πυργιώτισσα	16	268	91
	7 Τέμενος	16	289	118
	8-9 Μεραμπέλο - Λασιθι	39 (20+19)	1390	235
	10 Ιεράπετρα	18	840	285
	11 Σητεία	63	898	324
	3 ΚΡΗΤΗ	20	440	7223

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ					
Χριστιανοί κάτοικοι					
Νομού	Χανίων	οικογένειες	6023X5 =	30.115	κάτοικοι
»	Ρεθύμνου	»	2887X5 =	14.435	»
»	Ηρακλείου	»	7223X5 =	36.115	»
			16133X5 =	80.665	»
Τούρκοι κάτοικοι					
Νομού	Χανίων	οικογένειες	1237X5 =	6.185	κάτοικοι
»	Ρεθύμνου	»	1316X5 =	6.580	»
»	Ηρακλείου	»	2849X5 =	14.245	»
			5402X5 =	27.010	»
κάτοικοι	πόλεως	Ηρακλείου		12.000	κάτοικοι
»	»	Χανίων		5.800	»
»	»	Ρεθύμνου		3.200	» ανάμ.

Σύνολα: Νομοί 3, Επαρχίες 20, Οικισμοί 754, Κάτοικοι 128.675

Πηγή: R. Pashley, Travels in Crete vol. II, pp. 308-325. Τα απογραφικά στοιχεία τού Pashley είναι πρόχειρα, γιατί έχει πολλές παραλείψεις (omissions, όπως αναφέρει ο ίδιος) και ολόκληρης της επαρχίας Μυλοποτάμου.

ο Pashley βρισκόταν στην Κρήτη το 1834 και αναφέρει στο Β' τόμο σελ. 308. Τα χωριά και τον πληθυσμό της Κρήτης το 1834 (The villages and Population of Crete in 1834), με τις χριστιανικές και τούρκικες οικογένειες χωριστά κάθε χωριού. Τις στατιστικές πληροφορίες του θα πήρε, ασφαλώς, από τις διοικητικές αρχές και πρέπει να είναι ακριβείς. Όμως από τα δημοσιευόμενα εδώ στοιχεία τού νομού φαίνεται να λείπουν οι οικισμοί, γιατί ο Pashley, - όπως αναφέρει στη σελ. 315 - έχασε τις σημειώσεις του σχετικά με τη λίστα των χωριών (my list of villages of Mylopotamo).

Από τα ίδια απογραφικά στοιχεία αναδημοσιεύτηκαν στο Anuaire de l' Empire Ottoman pour 1855. (π. V. Kaulin, Description de l'île de Crète etc. vol. I, p. 208).

1858

Το 1858 αυτό έγινε νέα απογραφή τού πληθυσμού τής Κρήτης από τον τότε γενικό διοικητή Βελή πασά, αλλά τα γενικά αποτελέσματα δεν εδημοσιεύτηκαν, παρά μόνο τμήμα, που αφορά το νομό Χανίων, εκτός της επαρχίας Κισάμου:

	Χριστιανοί	Τούρκοι	Ισραηλίτες	Αρμένιοι	
Κισάμος	1309	6124	217	5	7655
Χανία	13469	3158	—	—	16627
Ρέθυμνο	4016	2747	—	—	6763
Αποκόρωνας	11729	582	—	—	12311
Σφακιά	4429	0	—	—	4429
	34952	12611	217	5	Σύνολο: 47785

πληθυσμού: La Verité sur les événements de Candie, Paris 1858.

Τα γενικά εξαγόμενα τής απογραφής διέσωσε ο Νικ. Μουτσονικολάκης, από τον οποίο τα παρέλαβε ο Νικ. Σταυράκης. Σύμφωνα μ' αυτά οι κάτοικοι τής Κρήτης το 1858 ήσαν:

Χριστιανοί	215.863
Τούρκοι	62.138
Ισραηλίτες	907
Σύνολο	278.908

Πηγή: Νικ. Σταυράκης, Στατιστική τού πληθυσμού τής Κρήτης, Αθήναι 1890, σ. 192.

1881

Το έτος αυτό έγινε απογραφή τού πληθυσμού κατά εθνικότητα τών κατοίκων, ακριβέστερη όλων τών προηγουμένων. Τα αποτελέσματά της εδημοσιεύθησαν από τον κύριο οργανωτή της, γενικό γραμματέα τής Γεν. Διοίκησης Κρήτης Νικ. Σταυράκη στο πολύτιμο βιβλίο του—και για πολλές άλλες πληροφορίες—Στατιστική τού Πληθυσμού τής Κρήτης, Αθήναι 1890.

Νομοί	Επαρχίες	Οικισμοί	Κάτοικοι		Σύνολα
			Χριστιανοί	Τούρκοι	
1 ΧΑΝΙΩΝ	Χανιά πόλη	1	3477	9469	12946
	1 Κυδωνίας	97	16938	4134	21072
	2 Κισάμου	99	16688	1684	18372
	3 Σελίνου	67	5626	2008	7634
3		164	42729	17295	60024
2 ΣΦΑΚΙΩΝ	1 Αποκορώνου	61	16197	276	16473
	2 Αγ. Βασιλείου	39	8215	725	8940
	3 Σφακίων	17	5183	4	5187
	3	117	29595	1005	30600
3 ΡΕΘΥΜΝΟΥ	Ρέθυμνο πόλη	8	2444	6691	9135
	1 Ρέθυμνο επαρχία	77	10908	3555	14463
	2 Αμαρίου	41	6036	1840	7876
	3 Μυλοποτάμου	83	13634	851	14485
3	209	33022	12937	45959	
4 ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	Ηράκλειο πόλη	5	6361	14597	20958
	1 Μαλεβιζίου	28	9100	865	9965
	2 Τεμένους	32	3835	2031	5866
	3 Πεδιάδας	92	19250	4735	23985
	4 Μονοφατσίου	112	5172	8222	13394
	5 Καινούργιου	54	7113	1804	8917
	6 Πυργιώτισσας	16	3456	488	3944
6	339	54287	32742	87029	
5 ΛΑΣΙΘΙΟΥ	1 Μεραμπέλου	31	14380	1560	15940
	2 Λασιθίου	17	4987	8	4995
	3 Βιάννου	19	5987	786	6773
	4 Ιεράπετρας	19	6000	2493	8493
	5 Σητείας	77	11947	3527	15474
5	163	43301	8374	51675	
5 ΚΡΗΤΗ	20	992	202934	72353	275287

1900

Τα πρώτα μέληματα τής νεαρής Κρητικής Πολιτείας ήταν η διενέργεια απογραφής τού πληθυσμού. Τα αποτελέσματα τής απογραφής δημοσιεύθηκαν στο Α' τεύχος αριθ. 61 τής «Επίσημης Εφημερίδας τής Κρητικής Πολιτείας». Στα δημοσιευθέντα στοιχεία δεν γίνεται διάκριση τής εθνικότητας τών κατοίκων. Η απογραφική εισαγωγή αναφέρεται, ότι από τούς 301.273 κάτοικους οι 267.266 ήταν Χριστιανοί και 33.281 Τούρκοι, και 726 Ισραηλίτες.

Οι νομοί τής απογραφής 1881 διατηρήθηκαν, αλλά η επαρχία Αγ. Βασιλείου αποσπάστηκε από τόν νομό Σφακίων και προσαρτήθηκε και πάλι στο νομό Ρεθύμνου, στον οποίο ανήκε - ανέκαθεν. Δυό δήμοι διατηρήθηκαν και τα ονόματα πολλών άλλων άλλαξαν.

ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1900

Νομοί	Επαρχίες	Οικισμοί	Κάτοικοι
Χανιά	Χανίων δήμος	5	20972
	1 Κυδωνίας	103	22660
	2 Κισάμου	133	21191
	3 Σελίνου	76	7938
3		317	72761
Σφακιά	1 Αποκορώνου	69	19580
	2 Σφακίων	20	5394
2		89	24974
Ρέθυμνο	Ρεθύμνου δήμος	5	9311
	1 Ρεθύμνου επαρχία	78	14469
	2 Αγίου Βασιλείου	41	10256
	3 Αμαρίου	39	7943
	4 Μυλοποτάμου	84	17349
4		247	59328
Ηράκλειο	Ηρακλείου δήμος	8	22501
	1 Τεμένους	32	5834
	2 Μαλεβιζίου	28	12648
	3 Πεδιάδας	97	24903
	4 Μονοφατσίου	105	9164
	5 Καινούργιου	56	11032
	6 Πυργιώτισσας	16	5100
6		342	91182
Λασιθί	1 Μεραμπέλου	34	16737
	2 Λασιθίου	20	5061
	3 Ιεράπετρας	20	8534
	4 Βιάννος	22	7220
	5 Σητεία	78	15476
5		174	53028
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ			
Χανίων	3	317	72761
Σφακίων	2	89	24974
Ρεθύμνου	4	247	59328
Ηρακλείου	6	340	91182
Λασιθίου	5	174	53028
20		1167	301273

ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1920

Νομοί	Επαρχίες	Δ ή μ ο ι		Οικισμοί	Κάτοικοι
		Αστικοί	Αγροτικοί		
1 Ηρακλείου	1 Καινούργιου	—	33	58	14027
	2 Μαλεβιζίου	—	30	54	16011
	3 Μονοφατσίου	—	37	128	17238
	4 Πεδιάδας	—	63	111	28591
	5 Πυργιώτισσας	—	10	18	5280
	6 Τεμένους	1	6	42	36253
	6	1	179	411	117400
2 Ρεθύμνου	1 Αγ. Βασιλείου	—	25	47	11675
	2 Αμαρίου	—	22	39	8243
	3 Μυλοποτάμου	—	46	104	18455
	4 Ρεθύμνου	1	43	97	24400
	5 Σφακίων	—	14	30	4351
5	1	150	317	67124	
3 Λασιθίου	1 Βιάννου	—	17	22	7355
	2 Ιεράπετρας	—	16	28	11644
	3 Λασιθίου	—	17	24	4406
	4 Μεραμπέλου	—	32	98	20208
	5 Σητείας	—	40	95	18716
5	—	122	267	62324	
4 Χανίων	1 Αποκορώνου	—	31	79	18743
	2 Κισάμου	—	51	238	23164
	3 Κυδωνίας	1	49	138	48654
	4 Σελίνου	—	19	129	9175
4	1	150	684	99736	
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ					
Ηρακλείου		1	179	411	117400
Λασιθίου		—	122	267	62324
Ρεθύμνου		1	150	317	67124
Χανίων		1	150	684	99736
4 ΚΡΗΤΗ		3	601	1679	346584

ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1928

Νομοί	Επαρχίες	Δήμοι	Κοινότητες	Οικισμοί	Κάτοικοι
1 Ηρακλείου	1 Καινούργιου	—	24	61	15765
	2 Μαλεβιζίου	—	26	42	16813
	3 Μονοφατσίου	—	25	115	18971
	4 Πεδιάδας	—	48	107	32813
	5 Πυργιώτισσας	—	10	18	6639
	6 Τεμένους	1	6	49	47575
6	1	139	392	138567	
2 Ρεθύμνου	1 Βιάννου	—	14	22	7771
	2 Ιεράπετρας	—	11	27	12723
	3 Λασιθίου	—	9	21	6462
	4 Μεραμπέλου	1	20	96	20888
	5 Σητείας	—	25	110	20323
5	1	79	276	68167	
3 Λασιθίου	1 Αγ. Βασιλείου	—	21	51	12006
	2 Αμαρίου	—	20	42	8872
	3 Μυλοποτάμου	—	27	102	20214
	4 Ρεθύμνου	1	23	92	27088
4	1	91	287	68180	
4 Χανίων	1 Αποκορώνου	—	28	77	19210
	2 Κισάμου	—	45	204	23936
	3 Κυδωνίας	1	33	108	54042
	4 Σελίνου	—	14	85	9933
	5 Σφακίων	—	9	27	4392
5	1	129	501	111.513	
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ					
1 Ηρακλείου			139	392	138567
2 Ρεθύμνου			79	276	68167
3 Λασιθίου			91	287	68180
4 Χανίων			129	501	111513
4 ΚΡΗΤΗ	20	4	438	1456	386427

ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1940

Νομοί	Επαρχίες	Οικισμοί	Κάτοικοι
1 Ηρακλείου	1 Βιάννος	22	7414
	2 Καινούργιο	59	18690
	3 Μαλεβίτσι	40	18513
	4 Μονοφάτσι	105	24576
	5 Πεδιάδα	100	37176
	6 Πυργιώτισσα	18	8007
	7 Τέμενος	34	53542
	7		378
2 Λασιθίου	1 Ιεράπετρας	40	12946
	2 Λασιθίου	23	7669
	3 Μεραμπέλου	72	22868
	4 Σητείας	86	23438
	4		217
3 Ρεθύμνου	1 Αγ. Βασιλείου	40	12946
	2 Αμαρίου	40	9632
	3 Μυλοποτάμου	93	22106
	4 Ρεθύμνου	81	28372
	4		254
4 Χανίων	1 Αποκοράνου	74	21404
	2 Κισάμου	172	27071
	3 Κυδωνίας	129	61684
	4 Σελίνου	106	11541
	5 Σφακίων	30	4393
5		511	126093
4 ΚΡΗΤΗ	20	1360	438239

ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1951

Νομοί	Επαρχίες	Οικισμοί	Κάτοικοι
1 Ηρακλείου	1 Βιάννος	23	6908
	2 Καινούργιου	58	20864
	3 Μαλεβιζίου	40	19652
	4 Μονοφατσίου	104	27092
	5 Πεδιάδας	102	37690
	6 Πυργιώτισσας	18	9523
	7 Τεμένους	34	67908
	7		379
2 Λασιθίου	1 Ιεράπετρας	38	18702
	2 Λασιθίου	22	7351
	3 Μεραμπέλου	81	23723
	4 Σητείας	87	24008
	4		228
3 Ρεθύμνου	1 Αγ. Βασιλείου	45	12376
	2 Αμαρίου	41	9128
	3 Μυλοποτάμου	91	21378
	4 Ρεθύμνου	81	29288
	4		258
4 Χανίων	1 Αποκοράνου	75	20034
	2 Κισάμου	169	26022
	3 Κυδωνίας	131	66937
	4 Σελίνου	91	10336
	5 Σφακίων	27	3195
5		500	126524
4 ΚΡΗΤΗ	20	1365	462124

ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1961

Νομοί	Επαρχίες	Οικισμοί	Κάτοικοι
1 Ηρακλείου	1 Βιάννου	30	7210
	2 Καινούργιου	68	21960
	3 Μαλεβιζίου	46	21344
	4 Μονοφατσίου	108	29858
	5 Πεδιάδας	106	38700
	6 Πυργιώτισσας	18	8629
	7 Τεμένους	33	80673
	7	409	208374
2 Λασιθίου	1 Ιεράπετρας	56	19457
	2 Λασιθίου	22	6657
	3 Μεραμπέλου	106	22.639
	4 Σητείας	120	25127
	4	304	73880
3 Ρεθύμνου	1 Αγ. Βασιλείου	49	11619
	2 Αμαρίου	40	8370
	3 Μυλοποτάμου	92	20237
	4 Ρεθύμνου	79	29717
	4	260	69943
4 Χανίων	1 Αποκορώνου	76	17580
	2 Κισάμου	182	24918
	3 Κυδωνίας	128	75653
	4 Σελίνου	107	9853
	5 Σφακίων	26	3057
	5	519	131061
4 ΚΡΗΤΗ	20	1492	483258

ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1971

Νομοί	Επαρχίες	Οικισμοί	Κάτοικοι
1 Ηρακλείου	1 Βιάννου	30	6335
	2 Καινούργιου	61	20346
	3 Μαλεβιζίου	52	17546
	4 Μονοφατσίου	107	28415
	5 Πεδιάδας	108	34733
	6 Πυργιώτισσας	19	8370
	7 Τεμένους	32	93925
	7	409	209670
2 Λασιθίου	1 Ιεράπετρας	48	17464
	2 Λασιθίου	22	5368
	3 Μεραμπέλου	104	21107
	4 Σητείας	109	22287
	4	283	66226
3 Ρεθύμνου	1 Αγ. Βασιλείου	51	9431
	2 Αμαρίου	40	6579
	3 Μυλοποτάμου	86	18434
	4 Ρεθύμνου	77	26505
	4	254	60949
4 Χανίων	1 Αποκορώνου	66	13339
	2 Κισάμου	166	21441
	3 Κυδωνίας	118	74896
	4 Σελίνου	83	7809
	5 Σφακίων	23	2312
	5	456	119797
4 ΚΡΗΤΗ	20	1402	456642

ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1981

Νομοί	Επαρχίες	Οικισμοί	Κάτοικοι
1 Ηρακλείου	1 Βιάννου	37	5526
	2 Καινούργιου	65	21300
	3 Μαλεβιζίου	57	18860
	4 Μονοφατίου	108	28865
	5 Πεδιάδας	112	38574
	6 Πυργιώτισσας	19	9734
	7 Τεμένους	34	120763
	7	432	243622
2 Λασιθίου	1 Ιεράπετρας	54	19309
	2 Λασιθίου	22	5142
	3 Μεραμπέλου	111	23446
	4 Σητείας	110	22156
	4	297	70053
3 Ρεθύμνου	1 Αγ. Βασιλείου	53	8839
	2 Αμαρίου	40	6048
	3 Μυλοποτάμου	87	17861
	4 Ρεθύμνου	86	29886
	4	265	62634
4 Χανίων	1 Αποκορώνου	69	11972
	2 Κισάμου	173	19938
	3 Κυδωνίας	125	84149
	4 Σελίνου	93	7313
	5 Σφακίων	26	2484
	5	486	125856
4 ΚΡΗΤΗ	20	1480	502165

ΕΚΤΑΣΗ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ ΤΗΣ
1951 - 1981

	Έκταση τ. χιλ.	Πληθυσμός			
		1951	1961	1971	1981
Νομός Ηρακλείου	2641	189637	208374	209670	243622
Νομός Λασιθίου	1818	73784	73880	66226	70053
Νομός Ρεθύμνου	1496	72179	69943	60949	62634
Νομός Χανίων	2376	126524	131061	119797	125856
Κ Ρ Η Τ Η	8331	462124	483258	456642	502165

V ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Την προϊστορική περίοδο δεν μπορεί να γίνει λόγος για διοικητική διαίρεση της Κρήτης. Η Κρήτη την αρχαιότητα δεν ήταν ποτέ ενωμένη ούτε οικονομικά ούτε διοικητικά. Κάθε πόλη, όπως η Κνωσός, η Φαιστός, η Λύττος, η Γόρτυνα, η Κυδωνία, η Άπτερα, η Δρήρος, κ.λπ., με την περιοχή της γύρω απ' αυτή, αποτελούσε δική της επικράτεια, με χωριστά οικονομικά συμφέροντα, ξεχωριστή διοίκηση και δικά της νομίσματα. Με όρια, που καθορίζονται με κάθε λεπτομέρεια μεταξύ των σε γνωστές συνθήκες. Πολέμους μεταξύ των σε τέτοιο βαθμό, ώστε να ελοντώνει η μία την άλλη και να την ανασκάπτει από τα θεμέλια, όπως η Κνωσός κατάστρεψε τη Λύττο το 220 π.Χ. Οι κάτοικοι της μιάς έτρεφαν άσβεστο μίσος προς τους κατοίκους της άλλης, ώστε να ορκίζονται σε όλους τους θεούς των, να είναι πάντα εχθροί προς τους άλλους, όπως οι έφηβοι της Δρήρου του 3ου π.Χ. αιώνα ορκίστηκαν εις όλους τους θεούς των να είναι πάντα εχθροί των Λυττίων και να τους κάνουν το μεγαλύτερο κακό που μπορούν. Και αν δεν τηρήσουν τον όρκο των να ξεσπάσει απάνω των ο θυμός όλων των θεών. Να σπέρνουν και να μη θερίζουν και οι γυναίκες των και τα ζώα των να πεθαίνουν στη γέννα των.

Πολλές φορές οι ισχυρότερες πόλεις συμμαχούσαν μεταξύ των εις βάρος των ασθενέστερων, όπως χαρακτηριστικά λέει ο Στράβων; (67 π.Χ.-23 μ.Χ.): *Ιστορήται δ' ο Μίνως νομοθέτης γενέσθαι σπουδαίος θαλασσοκρατήσαι πρώτος, τριχή δε διελών την νήσον εν εκάστω τω μέρει κτίσαι πόλιν, την μεν Φαιστόν προς μεσημβρίαν επί θαλάττης στραμμένην. Κνωσόν δε προς βορράν νεύουσαν. Κυδωνίαν δε εν τω καταντικρύ της Πελοποννήσου και αυτή δε εστί προσβόρειος... Συμπράττουσαι τε γαρ αλλήλαις, άπαντας αύται είχαν υπηκόους τούς άλλους...*

Η αυτοτέλεια των κρητικών πόλεων αναπτύχθηκε κυρίως στη δωρική περίοδο. Οι Δωριείς, λαός εγωιστής και αυταρχικός, που ζούσε ζωή ομαδική σε κοινά συσσίτια, αποτελούσε ξεχωριστές κοινότητες σε κάθε πόλη, αυτοκυριαρχούμενες.

Η χωριστή οικονομία και η σχετική αυτοδιοίκηση των Κρητικών πόλεων εξακολούθησε και μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο, παρ' όλο, που την πραγματική εξουσία ασκούσαν οι Ρωμαίοι ύπατοι και πραιτόρες, αφού η Κρήτη αποτελούσε μιά ενιαία διοικητική περιφέρεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Την περίοδο αυτή πρωτεύουσα της Κρήτης, αλλά και της Κυρήνης, ήταν η Γόρτυνα.

Την πρώτη Βυζαντινή περίοδο η Κρήτη αποτελούσε θέμα, μεγάλη διοικητική περιφέρεια, ανάλογη με τη σημερινή γενική διοίκηση, που ο διοικητής του, πολιτικός και στρατιωτικός, λεγόταν **στρατηγός**. (Διον. Ζακυθηνού, Περί της διοικητικής διαιρέσεως

εν τω βυζαντινώ κράτει, Ε.Ε.Β.Σ. τόμ. 17, σ. 263 και Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη, Το θέμα της Κρήτης προ της κατακτήσεως της νήσου υπό των Αράβων, Ε.Ε.Β.Σ. τόμ. ΚΑ' σ. 59).

Τη Β' Βυζαντινή περίοδο η Κρήτη ήταν και πάλι θέμα με έδρα το Χάντακα. Ο ανώτερος διοικητής της νήσου ήταν ο **δούκας**, πολιτικός και στρατιωτικός διοικητής του θέματος. Τον τίτλο αυτό του ανώτερου διοικητή της Κρήτης διατήρησαν και οι Βενετοί. Αλλά από τα μέσα του 16ου αιώνα την ανώτατη εξουσία συγκέντρωνε ο Γενικός προβλεπτής, ο *pro-veditore generale*. Το θέμα είχε μικρότερες διοικητικές μονάδες, τις **τούρμες**, που αντιστοιχούσαν περίπου με τη σημερινή επαρχία, αφού κάθε θέμα είχε τρεις τούρμες.

Ύστερα από τη διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Σταυροφόρους της 4ης Σταυροφορίας και τη διανομή των εδαφών της η Κρήτη έπεσε στον κλήρο του Μαρκήσιου Βονιφάτιου του Μομφερατικού, (Bonifacius Montiferrati Marchio), ο οποίος την πούλησε το 1204 στους Βενετούς αντί 1000 αργυρές μάρκες, που η αξία των αντιστοιχεί σε 3000 χρυσές λίρες.

Οι Βενετοί εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη το 1211. Πρώτη απασχόλησή των ήταν να οργανώσουν τη διοίκηση της νέας κτήσης, που την ονόμασαν Βασιλείο (Regno di Candia) για να τονίσουν τη μεγάλη σπουδαιότητά της, για τα εμπορικά συμφέροντα της Βενετίας στην Ανατολική Μεσόγειο.

Υπόδειγμα για τη διοικητική διαίρεση της Κρήτης είχαν τη μητρόπολη Βενετία, που διαιρούνταν σε 6 συνοικίες (sestieri). Και τη διαίρεσαν σε 6 διαμερίσματα, στα οποία έδωσαν τα ονόματα των συνοικιών της Βενετίας.

1) Το sestiere Canaregio: Περιλάμβανε τις τούρμες (που έγιναν έπειτα καστελιανίες-επαρχίες): Σητεία, Ιεράπετρα, Μεραμπέλο και Λασιθί.

2) Το sestiere San Marco περιλάμβανε τις τούρμες Μπελβεντέρε ή Ρίζου, ή Ριζόκαστρο (ανατολικό τμήμα του σημερινού Μονοφατίου και Βιάννος), την Πεδιάδα και τα Πεζοκούναβα (περιοχή Πεζών-Κουνάβων).

3) Το sestiere San Croce περιλάμβανε τις τούρμες Μονοφάτσι, Καινούργιο και Πυργιώτισσα.

4) Το sestiere Castello αποτελούνταν από τις τούρμες Απάνω Σύβριτος (Αμάρι) Μυλοπόταμο και Άριο ή Άγριο. (περιοχή Βιράν Επισκοπής Ρεθύμνου. (Βλ. Κρητ. Χρονικά ΙΓ' σ. 10, 11).

5) Το sestiere San Paolo περιλάμβανε τις τούρμες Κάτω Σύβριτος (επαρχία Αγ. Βασιλείου), Καλαμώνα (επαρχία Ρεθύμνου) και Ψυχρό (Αποκόρωνας).

6) Το sestiere Dorsoduro περιλάμβανε τις τούρμες Κουφός (ανατολικό τμήμα επαρχίας Κυδωνίας), Κίσαμο και Αρνά (Ορεινά-Σέλινο). Για τα Σφακιά δεν γίνεται λόγος.

Η διοικητική αυτή διαίρεση διατηρήθηκε ως το 14 αιώνα, οπότε έγινε νέα. Η Κρήτη διαιρέθηκε σε 4 territorii (διοικητικές περιφέρειες).

I. Διοικητική περιφέρεια Σητείας, με έδρα την πόλη Σητείας και την καστελιανία της Ιεράπετρας. Περιλάμβανε τις σημερινές επαρχίες Σητείας και Ιεράπετρας. Τα δυτικά σύνορα ήταν ο ποταμός Ίστρωνας (Καλό Χωριό) από το Κρητικό πέλαγος και ο Κρυσποταμός ή Μύρτου από το Λιβυκό.

II. Στη διοίκηση του Χάντακα με έδρα την πόλη του Χάντακα, η οποία είχε 8 καστελιανίες:

1) Την Καστελιανία του Μαλεβιζίου με έδρα το Καστέλι Μαλεβιζίου, που ήταν κοντά στο σημερινό χωριό Κεραμούτσι. Είχε την έκταση περίπου της σημερινής επαρχίας.

2) Την καστελιανία Καινούργιου (Nuono) με έδρα το Καστέλι Καινούργιου. Τα ερείπια του σώζονται πάνω και δυτικά από το σημερινό χωριό Καστέλι Καινούργιου, στο Ψηλό Καστέλι. Καταλάμβανε την έκταση της σημερινής ομώνυμης επαρχίας.

3) Το Καστέλι Μπελβεντέρε με έδρα το Καστέλι Μπελβεντέρε που ήταν πάνω στο λόφο Κάστελος, κοντά στο σημερινό χωριό Καστελιανά Μονοφατίου. Περιλάμβανε ολόκληρη τη σημερινή επαρχία Βιάννου και το ανατολικό τμήμα της σημερινής επαρχίας Μονοφατίου.

4) Την Καστελιανία Μεραμπέλου με έδρα το Καστέλι Μεραμπέλου, που ήταν στη θέση που είναι σήμερα η Νομαρχία Λασιθίου στον Άγιο Νικόλαο. Είχε την έκταση της σημερινής ομώνυμης επαρχίας.

5) Την Καστελιανία Πεδιάδας με έδρα το Καστέλι Πεδιάδας. Είχε την έκταση της σημερινής επαρχίας.

6) Την Καστελιανία Τεμένους με έδρα το φρούριο πάνω από το σημερινό χωριό Κανλί Καστέλι, και έκταση της σημερινής ομώνυμης επαρχίας.

7) Την Καστελιανία Μονοφατίου (Bonifacio) με έδρα το Καστέλι Bonifacio, που ήταν στο ύψωμα δυτικά από το σημερινό χωριό Τσιφούτ Καστέλι, που έχει το όνομά του. Η έκτασή του ήταν η ίδια με την έκταση της σημερινής επαρχίας εκτός από ένα τμήμα προς τα ανατολικά, που ανήκε στην Καστελιανία Μπελβεντέρε, η οποία καταργήθηκε το 1867, με την ανακήρυξη του Οργανικού Νόμου, και το ανατολικό τμήμα, η σημερινή επαρχία Βιάννου, προσαρτήθηκε στο νομό Λασιθίου και το δυτικό στην Επαρχία Μονοφατίου του ν. Ηρακλείου. (Βλ. Ν. Σταυράκη, Στατιστική κ.λπ. 1890, σ. 163).

8) Την Καστελιανία Πυργιώτισσας (Priotissa) με έδρα το Καστέλι Πυργιώτισσας, που ήταν στην αριστερή όχθη του Γέρω ποταμού, κοντά στο Τυμπάκι, με έκταση την ίδια της σημερινής επαρχίας.

Στη διοικητική περιφέρεια του Χάντακα ανήκε και το οροπέδιο του Λασιθίου. Δεν αποτελούσε όμως καστελιανία, τουλάχιστο τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας, αλλά εξαρτιόνταν από την κεντρική διοίκηση του Χάντακα.

III. Στη διοίκηση του Ρεθύμνου με έδρα την πόλη Ρέθυμνο. Είχε τρεις Καστελιανίες:

1) Την Καστελιανία Μυλοποτάμου με έδρα το Καστέλι Μυλοποτάμου, που ήταν στη θέση του σημερινού Πανόρμου, με την ίδια περίπου έκταση της σημερινής ομώνυμης επαρχίας. Μερικά χωριά της καστελιανίας αυτής προσαρτήθηκαν τελευταία στην επαρχία Μαλεβιζίου. (Φόδελε, Αχλάδα, Αστουράκι, Καμαριώτης, Γωνιές, Καμαράκι, Μάραθος).

2) Την Καστελιανία Αμαρίου (τη βυζαντινή Απάνω Σύβριτο) με έδρα το Καστέλι Αμαρίου, που ήταν αρχικά στο χωριό Θρόνος, και έκταση της σημερινής ομώνυμης επαρχίας.

3) Την Καστελιανία Αγίου Βασιλείου (Κάτω Σύβριτος) με έδρα το χωριό Άγιο Βασίλειο και έκταση της σημερινής ομώνυμης επαρχίας.

Η σημερινή επαρχία Ρεθύμνου υπαγόταν απ' ευθείας στην κεντρική διοίκηση Ρεθύμνου.

IV. Στη διοίκηση Χανίων με έδρα τα Χανιά. Είχε 4 Καστελιανίες:

1) Την καστελιανία του Αποκορώνου με έδρα το χωριό Καστέλι Αποκορώνου, που ήταν πάνω σε ύψωμα ανατολικά του σημερινού χωριού Καλύβες, και έκταση της σημερινής ομώνυμης επαρχίας.

2) Την καστελιανία Κισάμου με έδρα το Καστέλι Κισάμου, που διατηρεί το βενετσάνικο όνομα, και έκταση της σημερινής ομώνυμης επαρχίας.

3) Την καστελιανία Σελίνου με έδρα το Καστέλι Σελίνου, που ήταν στη σημερινή Παλαιόχωρα και έκταση της σημερινής ομώνυμης επαρχίας.

4) Στη διοίκηση Χανίων υπαγόταν και η περιφέρεια των Σφακίων, η οποία είχε ιδιότυπη διοίκηση. Διοικούσαν από προβλεπτή, ευγενή Βενετσάνο, που είχε την έδρα του σε μικρό φρούριο αριστερά πριν φθάσουμε στη Χώρα Σφακίων.

Η περιφέρεια της περιοχής των Χανίων, δηλαδή η σημερινή επαρχία Κυδωνίας, το Ριάνο, όπως αναφέρεται, υπαγόταν απ' ευθείας στην διοίκηση των Χανίων.

Έδρα του δούκα, ανώτερου διοικητή του Βασιλείου ήταν ο Χάντακας. Τις διοικήσεις Σητείας, Ρεθύμνου και Χανίων διοικούσαν οι rettori (rector) ρετούρης, αντίστοιχο με το σημερινό νομάρχης.

Οι σημερινές επαρχίες Σητείας, Ρεθύμνου και Κυδωνίας, όπου ήταν η έδρα του rettore υπαγόταν απευθείας στην κεντρική διοίκηση του ρετούρη.

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Όταν άρχισε το 1645 η κατάκτηση της Κρήτης από τους Τούρκους, η Βενετική Διοίκηση μετέφερε τους κατοίκους της πόλης της Σητείας στο Χάντακα και κατέστρεψε την πόλη, όπως λέει ο Μπουνιαλής:

*Ο Γενέρλης έστειλε κάτεργα εις τη Στεία
να πάρουν όλο το λαό, να τη χαλούν με βία.
Και το ρετούρη πήρασι κι όλους με πλείσια πίκρα,
κι αφήκασι τα σπίθια τους τα πλούσια κι εδιαβήκα.
Στις βάρκες και τα κάτεργα τσ' έβαλε να μισέψει
μα την καρδιά τώ Χριστιανώ τις να τη θεραπεύει!
Εις το κακό που πάθασι, όπου τα σπίθια καίαν,
κι όσοι κι αν ήτονε εκεί εδέρνονταν κι εκλαίαν.
Και γροίκας θρήνους άμπετρος, δαρμούς πολλούς να κάνουν,
τη γή τους να φιλούσινε και τα μαλλιά να βγάνουν.
Τη χώρα να ρημάσουσι και τα περιχώρά της,
τα ζώα να σκοτόνουσι, να κόβουν τα δεντρά της...*

(Μπουνιαλής σ. 248)

Η πόλη της Σητείας, ύστερα από την καταστροφή εκείνη, έπαψε να υπάρχει ως πόλη, ολόκληρη σχεδόν την περίοδο της Τουρκοκρατίας (μέχρι το 1869). Το 1845, που την επισκέφτηκε ο Raulin, δεν υπήρχε τίποτε παρά μερικές αποθήκες, για την εξαγωγή λαδιού κ.λπ.

Γι αυτό οι Τούρκοι, όταν ολοκλήρωσαν την κατάκτηση της νήσου και οργάνωσαν τη διοίκησή των, τη διοικητική περιφέρεια της Σητείας προσαρτήσαν στη διοίκηση του Χάντακα. Συνεπώς την περίοδο της Τουρκοκρατίας υπήρχαν τρεις διοικητικές περιφέρειες: Του Χάντακα, του Ρεθύμνου και των Χανίων.

Αυτά αναφέρει ο Νικόλαος Σταυράκης (Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, 1890, σ. 163).

Αλλά στην τουρκική απογραφή του 1671, για τον κεφαλικό φόρο της Κεντροανατολικής Κρήτης—της Δυτικής δεν υπάρχει εκτός των δυο επαρχιών Αγ. Βασιλείου και Ρεθύμνου, νομού Ρεθύμνου, που έγινε το 1659 και δημοσίευσε ο Ν. Σταυρινίδης στα «Κρητικά Χρονικά» ΚΒ', σ. 119-132—αναφέρεται η Διοίκηση Σητείας (Liva Istiye), στην οποία υπάγονται οι επαρχίες 1) Σητείας (Nahiye-i Istiye der Liva-i hod), 2) Ιεράπετρας, (Nahiye-i Yerepetre der Liva-i Istiye) 3) του Μεραμπέλου (Nahiye-i Meranblo der Liva-i Istiye) 4) του Λασιθίου (Nahiye-i Lasit der Liva-i Istiye) και 5) του Ρίζου (Nahiye-i Rizu der Liva-i Istiye). (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, τόμ. Β', σ. 131-137).

Συνεπώς όχι μόνο καταργήθηκε το territorio di Sithia αλλά προσαρτήθηκαν σ' αυτό και οι επαρχίες Μεραμπέλου, Λασιθίου και Ρίζου, που ανήκαν στο territorio του Χάντακα. Δηλαδή ολόκληρος ο σημερινός νομός Λασιθίου και μέρος της σημερινής επαρχίας Μονοφατίου.

Έδρα του Liva ήταν στην επαρχία Μεραμπέλου (Νεάπολη).

Ως τότε διατηρήθηκε έτσι ο Liva-i Istiye δεν μού είναι γνωστό. Δεν υπάρχει καμιά μεταγενέστερη απογραφή μέχρι την αιγυπτιακή του 1834. Αλλά στην απογραφή αυτή αναφέρονται μεν οικισμοί κατά επαρχίες, αλλά δεν αναφέρεται η διοίκηση που ανήκει η καθεμιά.

Η διοίκηση του Χάντακα περιλάμβανε ολόκληρη την Κεντροανατολική Κρήτη, δηλαδή τις επαρχίες: Καινούργιου, Μαλεβιζίου, Μονοφατίου, Πεδιάδας, Πυργιώτισσας και Τεμένους, με έδρα το Χάντακα, Kandiyε, όπως τον έλεγαν οι Τούρκοι. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τουρκ. εγγράφων, τόμ. Β', σσ. 114-128).

Η διοίκηση του Ρεθύμνου περιλάμβανε τις επαρχίες Αγ. Βασιλείου, Αμαρίου, Μυλοποτάμου και Ρεθύμνου, με έδρα το Ρέθυμνο.

Η διοίκηση των Χανίων περιλάμβανε τις επαρχίες Αποκορώνου, Κισάμου, Κυδωνίας, Σελίνου και Σφακίων, με έδρα τα Χανιά.

Στις τρεις αυτές διοικήσεις διορίζονταν τρεις πασάδες, αυτοτελείς και ανεξάρτητοι μεταξύ των, αλλά ο σερασκέρης του Χάντακα ήταν στρατιωτικός ανώτερος διοικητής (Ψιλάκης σ. 1292). Δηλαδή ο Χάντακας εξακολούθησε να θεωρείται ως πρωτεύουσα της Κρήτης, σ' όλη τη διάρκεια των δυο πρώτων αιώνων της Τουρκοκρατίας, μέχρι το 1851, οπότε μετεφέρθη και το αρχείο της διοίκησης στα Χανιά από το σερασκέρη Σαλίμ Βακίμ πασά.

Η διοικητική αυτή διαίρεση ήταν μέχρι το 1867. Τότε, ύστερα από την ανακήρυξη του λεγομένου Οργανικού Νόμου, άλλαξε η διοικητική διαίρεση. Η Κρήτη διαιρέθηκε σε 5 διοικητικές περιφέρειες-νομούς: Του Ηρακλείου, του Λασιθίου, του Ρεθύμνου, των Χανίων και των Σφακίων.

Ο νομός Ηρακλείου είχε στην περιφέρειά του τις επαρχίες: Καινούργιου, Μαλεβιζίου, Μονοφατίου, Πεδιάδας, Πυργιώτισσας, και Τεμένους με έδρα το Ηράκλειο. (Η επαναφορά του μινωικού τοπωνύμιου Ηράκλειο, ύστερα από τόσους αιώνες έγινε από την Προσωρινή Πολιτεία της Νήσου Κρήτης, στη γενική συνέλευση στους Αρμένους Αποκορώνου το Μάη του 1822. (Βλ. Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ., Αθήναι 1859, σ. 119).

Ο νομός Λασιθίου αποτελούνταν από τις επαρχίες Βιάννου, Ιεράπετρας, Λασιθίου, Μεραμπέλου και Σητείας, με έδρα τη Νεάπολη Μεραμπέλου. (Η επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε χωρίστηκε. Το ανατολικό τμήμα της, η Βιάννος, προσαρτήθηκε στο νομό Λασιθίου και το δυτικό στην επαρχία Μονοφατίου).

Ο νομός Ρεθύμνου είχε τις επαρχίες Αμαρίου, Μυλοποτάμου και Ρεθύμνου, με έδρα το Ρέθυμνο.

Ο νομός Χανίων περιλάμβανε τις επαρχίες Κισάμου, Κυδωνίας και Σελίνου με έδρα τα Χανιά.

VI ΟΙ ΠΗΓΕΣ

Πληροφορίες σχετικές με τα ονόματα τών χωριών και τών πόλεων τής Κρήτης αναφέρονται σε κάθε βιβλίο, ελληνικό ή ξενόγλωσσο, που ασχολείται με την Αρχαιολογία, την Ιστορία, τη Λαογραφία κ.λπ. τής νήσου. Και είναι άπειρα, που θα χρειαζόταν σελίδες, βιβλίο ολόκληρο, γιά να δημοσιευτούν. Εδώ θα αναφέρω μόνο τις κυριότερες πηγές, από τις οποίες άντλησα τις αναφερόμενες εδώ ειδήσεις, σχετικές με τα ονόματα τών οικισμών, την ιστορία των, την αρχαιολογία, τον πληθυσμό, τα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα, που διαδραματίστηκαν σ' αυτά κ.λπ.

Κατά χρονολογική σειρά τα αρχαιότερα κείμενα, που αναφέρουν ονόματα χωριών, και άλλες σχετικές πληροφορίες, είναι:

1) **Antonino Lombardo**, Documenti della Colonia Veneziana di Creta, Imbreviature di Pietro Scardon, Συμβόλαια τού 1271, Τορίνο 1942.

2) **M. Chiaudano - Ant. Lombardo**, συμβόλαια τού 1278-1281 τού Συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leonardo Marcello, Venezia 1960.

3) **R. Morozzo della Rocca**, Συμβόλαια τού Συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benvenuto de Brixano τού 1301-1302, Venezia 1950.

4) **Elisabeth Santschi**, Régestes des arrêts civils et des Memoriaux (1363-1399) des Archives du Duc de Crète, Venise 1976.

5) **Silvano Borsari**, Il Dominio Veneziano a Creta nel XIII secolo, Napoli, 1963.

6) **Gius. Gerola**, Monumenti Veneti nell'isola di Creta, vol. I-IV.

7) **Gius. Gerola**, La Dominazione Genovese in Creta, estratto dagli Atti dell'Accademia di Scienze, Lettere ed Arti, Rovereto, 1902.

8) **G. Gerola**, Gli oggetti sacri di Candia, salvati a Venezia, estratto, ... Rovereto, 1903.

9) **G. Gerola - Λασιθιωτάκη**, Τοπογραφικός Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών Κρήτης, Ηράκλειο 1961.

10) **Francesco Barozzi**, 1577, Descrizione dell'isola di Creta, composta dal Cl^{mo} Sig^e Franc^o Barozzi, Ανέκδοτη. Αντίγραφο τής Bibliothéque Nationale à Paris, Fonds italiens 384.

11) **Pietro Castrolifera**, Libro di Informattione delle cose publiche del Regno di Candia, et isole de Cerigo, Zante, Zaffalonia et Corfù... Κώδικας ανέκδοτος τής Μαρκιανής Βιβλιοθήκης Mss. Ital. cl. 6, No 156/6005. Περιέχει απογραφή τού πληθυσμού τής Κρήτης κατά νομούς και χωριά.

Το έργο αυτό τού Καστροφύλακα, λογιστή (ragionato) τών συνδίκων Giou. Gritti e Giul. Garzoni, που εστάλησαν στην Κρήτη το 1581, αναφέρει πολλά επίσημα στοιχεία, σπουδαιότατα γιά την ιστορία γενικά τής Κρήτης, τα οποία άντλησε ο ίδιος—γιά τη

χρήση τών συνδίκων—από τις επιτόπιες αρχές. Σαν Κρητικός ο ίδιος απέδωσε τα ονόματα τών χωριών, όπως ακούονται και σήμερα στην κρητική διάλεκτο. Τα χωριά τής περιφέρειας Σητείας και Χάντακα αναφέρονται κατά επαρχίες, ενώ τού Ρεθύμνου και τών Χανίων κατά νομούς. Συνεπώς μερικά χωριά στις διάφορες επαρχίες τού ίδιου νομού, που έχουν το ίδιο όνομα δεν είναι βέβαιο αν ανήκουν στην επαρχία που σημειώνω. Π.χ. Αγία Ειρήνη τής επαρχίας Αμαρίου και Αγία Ειρήνη τής επαρχίας Ρεθύμνου, Αγία Παρασκευή επαρχίας Αμαρίου και Αγία Παρασκευή επαρχίας Ρεθύμνου κ.λπ.

Αντίθετα στον κατάλογο τών χωριών που οφείλουν αγγαρείες αναφέρονται τα χωριά κατά επαρχίες ως και στον κατάλογο τών προνομιούχων (privilegiati).

12) **Francesco Basilicata**, Relazione τού 1630. Δημοσιεύτηκε στα Μνημεία Κρητικής Ιστορίας, τόμ. V.

13) **Rob. Pashley**, Travels in Crete, vl. I, II.

14) **T. A. B. Spratt**, Travels and Researches in Crete vol. I, II.

15) **Victor Raulin**, Description Physique de l'île de Crète, tom. I, II.

16) **Margarita Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. I-IV.

17) **Νικ. Σταυρινίδη**, Μεταφράσεις τούρκικών, ιστορικών εγγράφων, τόμ. Β', (Απογραφή 1671) και Α', Γ', Δ' και Ε'.

18) **Νικ. Σταυρινίδη**, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας τόμ. I-III.

19) **Ανδρ. Καλοκαιρινού**, Περιοδικό «Κρητικά Χρονικά» τόμ. Α'-ΚΕ'.

20) **Ελευθ. Πλατάκη**, Περιοδικό «Κρητολογία», τεύχη 1-19.

21) Περιοδικό «Κρητική Εστία» τεύχη 1-190.

22) **Ελευθ. Νταφέρμου**, περιοδικό «Προμηθεύς Πυρφόρος», τεύχ. 12-40.

23) Περιοδικό «Αμάθεια» τόμ. Α'-ΙΣΤ' (τεύχη 1-65).

24) **Στεργ. Γ. Σπανάκη**, Μνημεία Κρητικής Ιστορίας, περιοδική έκδοση, τόμ. I-VI. Εκθέσεις γενικών προβλεπτών, τών ετών 1589, 1594, 1602, 1629, 1639, 1667.

25) **Στέργ. Γ. Σπανάκη**, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου κατά τη Βενετοκρατία.

26) **Στέργ. Γ. Σπανάκη**, Η Κρήτη, Τουριστικός, ιστορικός, αρχαιολογικός οδηγός, τόμ. Α', Β'.

27) Τουριστικός Οδηγός Νομού Λασιθίου.

28) Το Ηράκλειον και ο Νομός του, έκδοση Νομαρχίας Ηρακλείου.

29) **Ν. Π. Παπαδάκη**, Σητεία, οδηγός, ιστορίας, αρχαιολογίας, έκδοση Δήμου Σητείας.

30) **Ν. Π. Παπαδάκη**, Ιεράπετρα, Οδηγός, ιστορίας, αρχαιολογίας, έκδοση Δήμου Ιεράπετρας.

31) Περιοδ. έκδοση Μ. Γ. Καταπότη, «Μύσων»,

(1912-1938).

32) **Γεωρ. Λαζαράκης**, Σητειακά τόμ. Α', Β', και Β', Ηράκλειο 1968.

33) **Γεωρ. Σταυρινάκη**, Στατιστική τού Πληθυσμού τού νομού Απογραφή τού 1881.

34) **Μ. Χουρμούζη Βυζαντίου**, Κρητικά, 1842.

35) **Γεωρ. Καλομενόπουλου**, Κρητικά, 1894.

36) **Γεωρ. Νουζάκη**, Κρητική Χωρογραφία, 1903.

37) **Γεωρ. Αμπερινάκη**, Γεωγραφία τής Κρήτης, Ηράκλειο 1967.

38) **Γεωρ. Κριτοβουλιάδη**, Απομνημονεύματα τού Μιχαήλ Ζαχαρία τής Ελλάδος πολέμου τών Κρητών, Ηράκλειο 1939.

39) **Thér. Noiset**, Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination Vénitienne en Crète, 1892.

40) **Γεωρ. Κανθουδίδη**, Η Ενετοκρατία εν Κρήτη, Ηράκλειο 1952.

41) **Γεωρ. Κανθουδίδη**, Επίτομος Ιστορία τής Κρήτης, Ηράκλειο 1967.

42) **Γεωρ. Κανθουδίδη**, Χριστιανικά επιγραφαί εκ τού κρητικού «Αθηνά» τόμ. 15.

43) **Γεωρ. Κανθουδίδη**, Επαρχία και πόλεις τής Κρήτης, Γραμ. Εταιρ. Βυζαντ. Σπουδών, τόμ. Γ'.

44) **Γεωρ. Κανθουδίδη**, Μελετήματα, έκδοση Δήμου Ηρακλείου 1980.

45) **Ζαχαρ. Ν. Τσιρπανλή**, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηριών τού Κοινού, Συμβολή στην ιστορία της Εκκλησίας και Εκκλησίας στη Βενετοκρατία τής Κρήτης, την περίοδο 1248-1548. Εκδόθηκε το 1963 από την Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής τού Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (απογραφή παράρτημα αριθ. 23).

46) Η πρώτη μελέτη μου: Συμβολή στην Εκκλησιολογική ιστορία τής Κρήτης (βλ. «Κρητικά Χρονικά», 1964, 1967), έγγραφα:

47) Η καταγωγή τού παραπάνω βιβλίου, το CATASTICUM ET CATASTRARUM ET MONASTERIORUM COMMUNITATIS Candiae, μία πλούσια και σπουδαιότατη συλλογή αρχαιοελληνικών - ως τού δημοσιευόμενου - σχετικών αρχαιοελληνικών, και κυρίως περιουσιακής φύσεως επιγραφών, που, αν δημοσιευτεί, καμιά φορά, θα φέρει μεγάλη ανακάλυψη στοιχείων, άγνωστα μέχρι σήμερα, στην εκκλησιαστική Ιστορία τής Κρήτης.

48) Το 1963 ο SII-VANO BORSARI εξέδωσε ένα μικρό έργο: Il Dominio veneziano a Creta nel XIII secolo, Ηράκλειο. Η δημοσίευσή μου θα δημοσιεύσει μερικά ονόματα οικισμών, πόλεων κ.λπ. από το Κατάστιχο αυτό.

49) Η έκδοση τού Κατάστιχου από τού Ζαχαρ. Τσιρπανλή, με παρατηρήσεις, επεξηγήσεις, ειδικούς βοηθητικούς πίνακες κ.λπ. είναι ό,τι περίμενε κανείς.

50) Ο φίλος μου φίλος Ζαχαρ. Τσιρπανλής, Δωδεκαήμερο, αλλά φίλος τής Κρήτης, είναι από τούς σπουδαιότερους «Κρητολόγους» τής Μεσαιωνικής Ιστορίας τής Κρήτης. Κρητικό είναι το θέμα, που διάλεξε γιά την αφιέρωσή του επί Διδασκαλία: Το Κληροδότημα τού Βενετοκρατούμενης Κρήτης, 1439-17ος αιώνας.

51) Αριστη έκδοση 400 σελίδων, παράρτημα αριθ. 12 τής Επετηρίδας Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

52) Δυστύχημα γιά την παρούσα έκδοση που δεν εξέδωθη ενωρίτερα, να συμπεριληφθούν όλες οι πληροφορίες του, οι σχετικές με τούς οικισμούς τής Κρήτης.

46) **Στυλ. Αλεξίου**, Μινωικός Πολιτισμός, έκδοση Δευτέρα 1968.

47) **Ιωάν. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης, τόμ. Α'-Γ'.

48) **Βασίλ. Ψιλάκη**, Ιστορία τής Κρήτης, έκδοση «Μινώταυρος» με συνεχή σελιδαρίθμηση 1-2552.

49) Επίσημος εφημερίς τής Κρητικής Πολιτείας, τεύχ. Α', 1900, αριθ. 61, (Απογραφή τού 1900).

50) Απογραφή τού πληθυσμού τής Ελλάδος τών ετών 1920, 1928, 1940, 1951, 1961, 1971 και 1981.

51) **Paul Faure**, Γάλλος καθηγητής Ελληνιστής στο Πανεπιστήμιο Clermont-Ferrand. Πολλά δημοσιεύματά του, δημοσιευθέντα στα ξενόγλωσσα περιοδικά: Bulletin de Correspondance Hellénique (B.C.H.), Bulletin de l'Association Guillaume Budé, "Kadmos", Zeitschrift für Vor- und Frühgriechische Epigraphik, "Europa", Studien zur Geschichte und Epigraphik der frühen Aegaeis, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Fonctions des Cavernes Crétoises και στα «Κρητικά Χρονικά».

Τόμοι και σχετικές σελίδες σημειώνονται στα σχετικά λήμματα.

52) Επετηρίς Εταιρίας Κρητικών Σπουδών, (Ε.Ε.Κ.Σ.) τόμοι 1,2,3,4.

53) **Νικολ. Ι. Παπαδάκη**, Η Εκκλησία τής Κρήτης, Χανιά, 1936.

54) **Ζαχαρ. Τσιρπανλή**, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηριών τού Κοινού, Έκδοση Φιλοσοφ. Σχολής, Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1985.

55) Το ΕΡΓΟΝ τής Αρχαιολογικής Εταιρίας ετών 1959-1984.

56) **Νικολάου Πλάτωνος**, Ανασκαφή Ζάκρου, Ανάτυπο από τα Πρακτικά τής Αρχαιολ. Εταιρίας, 1972.

57) **Nic. Platon, Zakros**, The Discovery of a loast Palace of ancien Crete, New York, 1971.

58) **Nic. Platon**, Archaeologia Mundi, éd. Nagel, 1966.

59) **Costis Davaras**, Guide to Cretan Antiquities, Noyes Press, New Jersey, 1976.

60) **P. Warren**, Myrtos, an early bronze age settlement in Crete, Oxford, 1972.

61) **Hesperia**, Journal of the American School of Classical Studies at Athens, 1977-1984 (ανασκαφές, στον Κορμό).

62) **Sinclair Hood**, The Minoans, Crete, in the Bronze Age, (London, 1971).

63) **L. R. Palmer**, A New Guide to the Palace of Knossos, London, 1969.

64) **R. W. Hutchinson**, Prehistoric, Crete London, 1962.

VI ΟΙ ΠΗΓΕΣ

- 65) **Martin Nilsson**, *The Minoan-Mycenaean Religion and its survival in greek religion*, Lund, 1968.
- 66) **Martin Nilsson** - **Ιωάν. Κακριδή**, *Ελληνική Λαϊκή Θρησκεία*, Αθήνα, 1979.
- 67) **Martin Nilsson** - **Αικατ. Παπαθωμοπούλου**, *Ιστορία τής αρχαίας ελληνικής Θρησκείας*.
- 68) **George Thomson**, *Η αρχαία ελληνική Κοινωνία. Το Προϊστορικό Αιγαίο, Μετάφραση Γιάννη Βιστάκη*, Αθήνα.
- 69) **Φαίδ. Κουκουλέ**, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμ. 5, Αθήνα 1948-1952.
- 70) *Πεπραγμένα των Κρητολογικών Συνεδρίων*, Α' 1961, Β' 1966, Γ' 1971, Δ' 1976, Ε' 1981.
- 71) **George Miles**, *The Coinage of the Arab Amirs of Crete*, New York, 1970. *Test excavations for arab remains in Herakleion*, 1967.
- 72) **Ιωάν. Παπαδοπούλου**, *Η Κρήτη υπό τους Σαρακηνούς*, Αθήνα 1948.
- 73) **Αγαθαγ. Ξηρουχάκη**, *Κρητικός Πόλεμος (1645-1669)*, Τεργέστη, 1908.
- 74) **Παύλου Φαφουτάκη**, *Συλλογή Ηρωικών Κρητικών Ασμάτων*, Αθήνα, 1889.
- 75) **Σπ. Ζαμπελίου**, *Ιστορικά Σκηνογραφήματα*.
- 76) **Ματθαίου Παρανίκα**, *Σχεδιάσμα περί τής εν τώ ελληνικώ Έθνει καταστάσεως των Γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τον 19ο αιώνα*. Κωνσταντινούπολις, 1867.
- 77) **Μιχαήλ Δέφνερ**, *Οδοιπορικοί εντυπώσεις από τη Δυτική Κρήτη*, Αθήνα.
- 78) **M. Savary**, *Lettres sur la Grèce*, Paris, 1783.
- 79) **C. Sonnini**, *Voyage en Grèce*, Paris, 1801.
- 80) **Luigi Pernier - Luisa Banti**, *Guida degli scavi Italiani in Creta*, Roma 1947.
- 81) **Claire Tiré - H. van Effenterre**, *Guide des Fouilles Françaises en Crète*, Paris, 1966.
- 82) **E. Gerland**, *Histoire de la Noblesse Crétoise au moyen age*, Paris 1907.
- 83) **Doro Levi**, *Festòs e la Civiltà Minoica*, Röma, 1976.
- 84) **Giacomo Foscarini**, *Relazione de Candia*, Archivio di Stato di Venezia, Β' 78, *Φωτοαντίγραφο*, Ανέκδοτο.
- 85) **Antonio Trivan**, *Varie Cose di Candia 1182-1669*. Αντίγραφο από τη *Bibliothèque Nationale*, Paris, ανέκδοτο.

ΜΕΡΙΚΕΣ ΕΠΕΞΗΓΗΣΕΙΣ

μ.	=μέτρα
ν.	=νομός
υψ.	=υψόμετρο
σ.	=σελίδα
(K 234)	=παραπομπή στη σ. 234 του κώδικα του Καστροφύλακα
(f° 233r)	=παραπομπή στη μονή σελίδα του βιβλίου π.χ. 233
(f° 234v)	=παραπομπή στην άρτια σελίδα του βιβλίου π.χ. 234
passim	=το όνομα απαντάται και σε άλλες σελίδες του ίδιου βιβλίου.
Itagna	=Αϊτάνια. Το gn αποδίδει στα ιταλικά την κρητική προφορά του ν., όταν ακολουθεί ι, η κ.λπ. Νιότη, δάνειο, πρόνοια κ.λπ.
Agliaches	=Αλιάκες, οικισμός επαρχίας Μυλοποτάμου. Το gl αποδίδει στα ιταλικά την κρητική προφορά του λ όταν ακολουθεί ι, η κ.λπ. Αλιτζανή, Αληθινή, οικισμοί ν. Ηρακλείου
φ. Ρουσέτος Π.	=Ρουσέτος Παναγιωτάκης.
φ. Β. Δρόσου	=Βασιλ. Δρόσος φωτορεπόρτερ
Gerola	=Gius Gerola, Monumenti veneti nell' isola di Creta

Ο νομός Σφακίων, σχηματίστηκε με έρανο, παίρνοντας από το διαμέρισμα Χανίων, όπου ανήκε ανέκαθεν, την επαρχία Αποκορώνου και από το νομό Ρεθύμνου την επαρχία Αγίου Βασιλείου, στις οποίες προστέθηκε και η επαρχία Σφακίων με έδρα το Βάμο Αποκορώνου. (Ν. Σταυράκη, Στατιστική σ. 163).

Στην απογραφή της Κρητικής Πολιτείας το 1900 έγιναν τροποποιήσεις στην προηγούμενη διαίρεση.

Ο νομός Ηρακλείου αποτελούνταν από τις επαρχίες: Βιάννου, Καινούργιου, Μαλεβιζίου, Μονοφατίου, Πεδιάδας, Πυργιώτισσας και Τεμένους, με έδρα το Ηράκλειο.

Ο νομός Λασιθίου αποτελούνταν τότε από τις επαρχίες: Ιεράπετρας, Λασιθίου, Μεραμπέλου και Σητείας, (η επαρχία Βιάννου προσαρτήθηκε στο νομό Ηρακλείου), με έδρα τη Νεάπολη. (Ν. Σταυράκη, σ. 163).

Ο νομός Ρεθύμνου αποτελούνταν από τις επαρχίες Αγίου Βασιλείου—που αποσπάστηκε από το νομό Σφακίων—Αμαρίου, Μυλοποτάμου και Ρεθύμνου, με έδρα το Ρέθυμνο.

Ο νομός Χανίων, από τις επαρχίες Κισάμου, Κυδωνίας και Σελίνου, με έδρα τα Χανιά και

Ο νομός Σφακίων έμεινε με τις επαρχίες Αποκορώνου και Σφακίων, με έδρα πάλι το Βάμο Αποκορώνου.

Από το 1913 η Κρήτη αποτελεί τμήμα του Ελληνικού Κράτους. Ο νομός των Σφακίων καταργήθηκε και η επαρχία Αποκορώνου επανήλθε στο νομό Χανίων που ανήκε πάντα, όπως και η επαρχία Σφακίων.

Η σημερινή διοικητική διαίρεση της Κρήτης είναι:

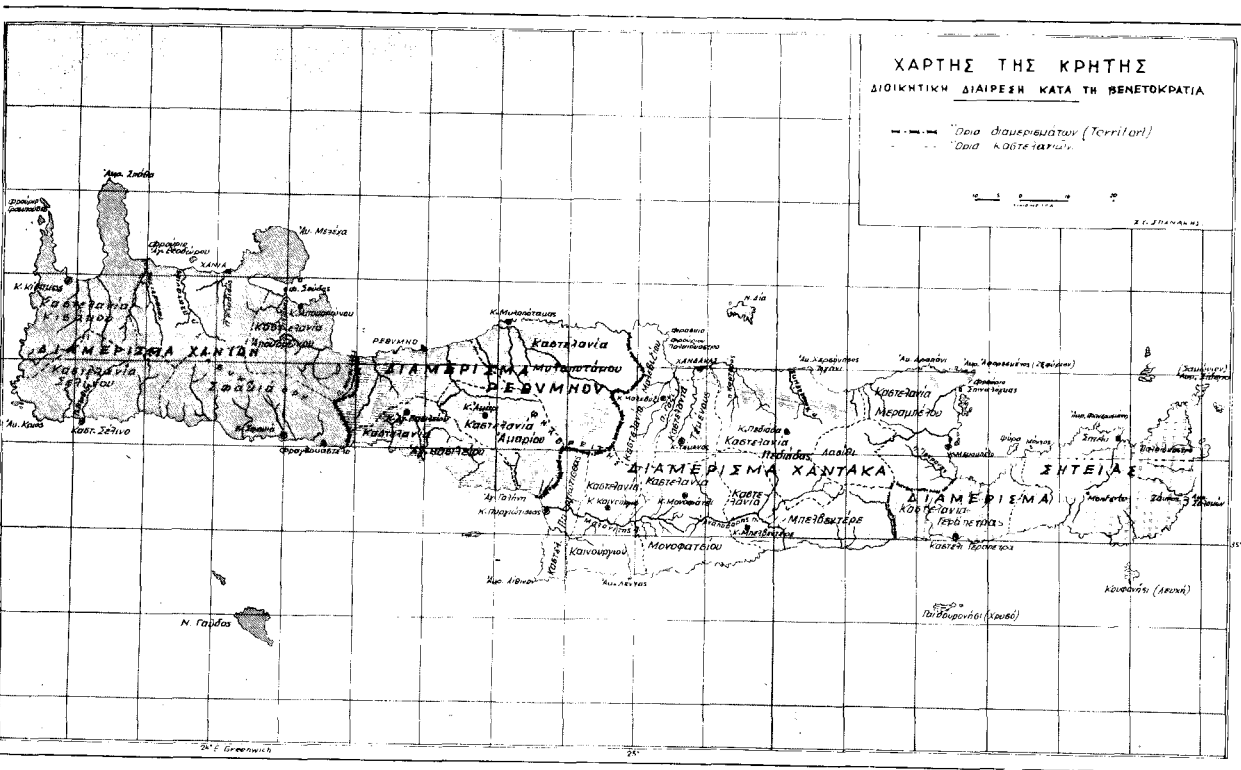
1) **Νομός Ηρακλείου:** Τον αποτελούν 7 επαρχίες: Βιάννου, Καινούργιου, Μαλεβιζίου, Μονοφατίου, Πεδιάδας, Πυργιώτισσας και Τεμένους. Έδρα της νομαρχίας το Ηράκλειο.

2) **Νομός Λασιθίου:** Τον αποτελούν οι 4 επαρχίες: Ιεράπετρας, Λασιθίου, Μεραμπέλου και Σητείας. Έδρα ο Άγιος Νικόλαος Μεραμπέλου.

3) **Νομός Ρεθύμνου:** Τον αποτελούν 4 επαρχίες: Αγ. Βασιλείου, Αμαρίου, Μυλοποτάμου και Ρεθύμνου, έδρα νομαρχίας το Ρέθυμνο.

4) **Νομός Χανίων:** Έχει 5 επαρχίες: Αποκορώνου, Κισάμου, Κυδωνίας, Σελίνου και Σφακίων. Έδρα νομαρχίας τα Χανιά.

Η διοικητική διαίρεση της Κρήτης παραμένει η ίδια από το 14 αιώνα μέχρι σήμερα.

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΤΙΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ

Θέμα της Κρήτης				
Τούρμες				
Χάνδακα		Ρεθύμνου		Κυδωνίας (Χανίων)
Έδρα τού Δούκα: Χάνδακας				
SESTIERI				
San Marco	San Croce	Castello	San Paolo	Dorsoduro
Μπελβεντέρε, Πεδιάδα, Πεζοκούναβα	Μονοφάτσι, Καινούργιο Πυργιώτισσα	Απάνω Σύβριτος, Αμάρι, Μυλοπόταμο, Άρο	Κάτω Σύβριτος, (Αγ. Βασιλείου), Καλαμώνας, (επ. Ρεθύμνου), Ψυχρό (Αποκόρωνας)	Κουφός (Ανατολ. τμήμα Κυδωνίας), Κίσαμος, Αρνά (Σέλινο)

Πηγή: Σταυράκη, Στατιστική, 1900, ιστορικές ειδήσεις τέλους 16 αι. «Κρητ. Χρονικά» ΙΒ' σ. 321 εξ.

TERRITORI			
Candia		Retimo	Canea
53	1) Μαλεβίζι, έδρα Κεραμούτσι, οικ.	34	1) επαρχ. Κυδωνίας, έδρ. Χανιά
18	2) Καινούργιο, οικισμοί	58	2) επαρχ. Κισάμου, έδρ. Καστέλι
	3) Μπελβεντέρε ή Ρίζου, οικ.	70	3) επαρχ. Σελίνου, έδρ. Παλιόχωρα
71	4) Μεραμπέλι (Αγ. Νικόλαος), οικ.	20	4) Αποκορώνου, έδρ. Καστέλι
	5) Πεδιάδα Καστέλι, οικ.	98	5) Τα Σφακιά υπάγονταν στη διοίκηση του μετούρη Χανίων, με ειδικό καθεστώς
	6) Τέμενος, οικ.	52	Οικισμοί: 269
	7) Μονοφάτσι Τσιφούτ Καστέλι, οικ.	111	Κάτοικοι: 45.646
	8) Πυργιώτισσα Καστέλι, οικ.	22	Οικισμοί: 272
	Η επαρχία Λασιθίου υπάγεται στην περιφ. τού Χάντακα, ως ιδιοκτησία τού Κράτους.	465	Κάτοικοι: 48.788

Πηγή: Σταυράκη, Στατιστική, Σητεία: (Κ138-140, Χάντακα: Κ94-105, Ρέθυμνο: Κ172-177, Χανιά: Κ235-240). Η απογραφή του πληθυσμού στους νομούς Ρεθύμνου και Χανίων δεν έγινε κατά επαρχίες. Η απογραφή του πληθυσμού είναι τού 1583

ΔΙΒΑ (ΝΟΜΟΣ)			
Χάντακα		Ρεθύμνου	Χανίων
891	1) Πεδιάδα οικισμ.	83 χαράτσ.	3614
1642	2) Μονοφάτσι οικισμ.	89 χαράτσ.	1684
1053	3) Καινούργιο οικισμ.	61 χαράτσ.	1782
468	4) Πυργιώτισσα οικισμ.	24 χαράτσ.	475
1360	5) Μαλεβίζι οικισμ.	28 χαράτσ.	953
5146	6) Τέμενος οικισμ.	26 χαράτσ.	554
			9060

Πηγή: Σταυράκη, Απογραφές Τουρκικών εγγράφων, τόμ. Β', σ. 113-138. Οι αναφερόμενοι κάτοικοι φορολογούμενοι φόρου υποτελείς είναι οι άρτοποι, οι κτηνοτρόφοι, οι γέροντες και οι κληρικοί. Η σχέση του αριθμού τών φορολογουμένων με το συνολικό αριθμό τών κατοίκων είναι 1:4.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ (απογραφή 1981)

ΝΟΜΟΙ												
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ			ΡΕΘΥΜΝΟΥ			ΧΑΝΙΩΝ						
ΕΠΑΡΧΙΕΣ												
ΚΑΤΟΙΚΟΙ	Δήμοι	κοινότητας	κάτοικοι	Δήμοι	κοινότητας	κάτοικοι	Δήμοι	κοινότητας	κάτοικοι			
19309	Βιάνν.	-	11	5526	Αγ. Βασιλ.	-	26	8839	Αποκορ.	-	34	11972
5142	Καινούργ.	1	30	21300	Αμαρ.	-	26	6048	Κισάμ.	1	51	19938
23436	Μαλεβιζ.	-	31	18860	Μυλοπ.	1	38	17861	Κυδων.	1	51	84149
22156	Μονοφατσ.	-	38	28865	Ρεθύμ.	1	32	29886	Σελίνου	-	16	7313
70053	Πεδιάδ.	-	62	38674	Σύνολο νομού			62634	Σφακίων	-	9	2484
	Πυργιώτ.	-	11	9734					Σύνολο νομού			125856
	Τεμέν.	2	8	120763								
	Σύνολο νομού			243622								

Πηγή: Σταυράκη, Απογραφές Τουρκικών εγγράφων, τόμ. Β', σ. 113-138. Οι αναφερόμενοι κάτοικοι φορολογούμενοι φόρου υποτελείς είναι οι άρτοποι, οι κτηνοτρόφοι, οι γέροντες και οι κληρικοί. Η σχέση του αριθμού τών φορολογουμένων με το συνολικό αριθμό τών κατοίκων είναι 1:4.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ	
Νομός Λασιθίου	70.053
Νομός Ηρακλείου	243.622
Νομός Ρεθύμνου	62.634
Νομός Χανίων	125.856
ΚΡΗΤΗ κάτ.	502.165

Αβδανίτες, οι. Οικισμός τής κοινότη. Δαμαβόλου, επαρχ. Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κατ. (1981) 84., υψ. 290 μ. σε τερπνή πεδινή περιοχή. (Τελευταία καθιερώθηκε να αναφέρεται το υψόμετρο κάθε οικισμού. Δυστυχώς μερικά δεν είναι ακριβή). Απέχει από το Ρέθυμνο 37 χλμ., διακλάδωση στο 30 χλμ. του παλιού δρόμου Ρεθύμνου-Ηρακλείου.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Avdhanites, από τον Καστροφύλακα (K172) Avdanites με 131 κατ. το 1583, και από το Βασιλικάτα το 1630 (Μνημεία Κρητ. Ιστ. τομ. V, σ. 131) Evdhanites. Στην τουρ. απογραφή του 1671 αναφέρεται Avdanites με 26 χαράτσα. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Αυδανίταις με 27 Χριστιανούς και 72 Τούρκους κατ. στο δήμο Αυδανιτών. Το 1900 αναφέρεται Αυδανίτες στο δήμο Αυδανιτών με 66 κατ. αλλά έδρα του δήμου είναι οι Αλιάκες. Το 1928 αναφέρεται Αβδανίτες στην κοινότητα Αλιάκες με 95 κατ. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότη. Δαμαβόλου με 119 κατ. Η πληθυσμιακή εξέλιξή του τα επόμενα χρόνια είναι: 1951 κατ. 142, 1961, κατ. 97, 1971, κατ. 84.

Αβδελλάς, ο. Οικισμός τής κοινότη. Αγ. Μάμα, επαρχ. Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κατ. (1981) 187, υψ. 440 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 35 χλμ. Διακλάδωση προς νότο στο 24 χλμ. (Πέραμα) του παλιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου.

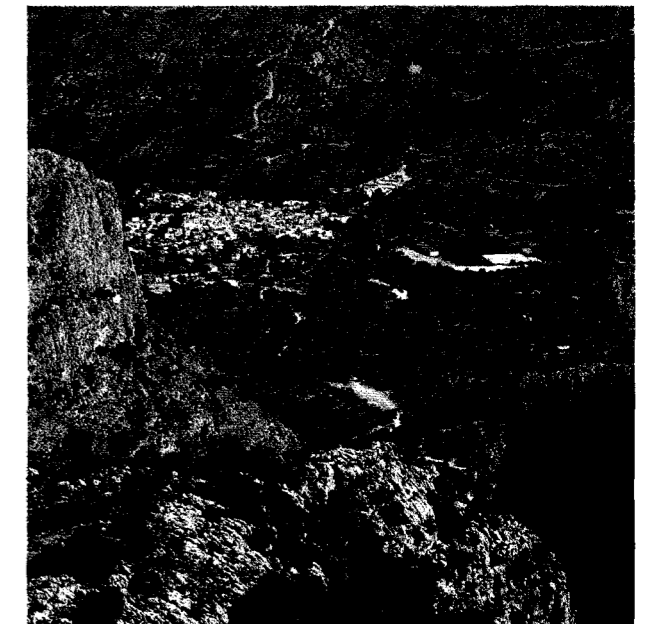
Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Avdhela, από τον Καστροφύλακα (K175) Avdelà με 91 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. τόμ. V, σ. 131) Avdhelà. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Avdela με 9 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τουρκικών εγγράφων κ.λπ. τόμ. Β', σ. 129). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Αβδελλάς στο δήμο Αβδανιτών με 127 Χριστ. κατ., το 1900 στον ίδιο δήμο με 162 κατ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Κεραμωτών με 155 κατ., το 1940 στην κοινότητα Αγ. Μάμα με 213 κατ. Το 1951 έχει 212 κατ. το 1961, κατ. 207, και το 1971 κατ. 208. Το όνομα πιθανώς οφείλεται στο επώνυμο του πρώτου οικιστή Αβδελλά, επώνυμο που αναφέρεται σε κτητορική επιγραφή στην Εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, στο χωριό Σελί επαρχ. Ρεθύμνου (Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ. 477).

Αβδελλιακό, το. Οικισμός του δήμου Χουμεριάκου, επαρχ. Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται στην απογραφή του 1900 με τους οικισμούς Αρκουδάς, Ρουσαπιδιά, Ζένια και Γαιϊδούρος με συνολικό πληθυσμό 213. Δεν αναφέρεται σε άλλη απογραφή.

Αβδού, το. Χωριό και κοινότη. επαρχ. Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κατ. (1981) 530, υψ. 230 μ. Βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα τής «Λαγκάδας», στο 39 χλμ. τής αρτηρίας προς το οροπέδιο Λασιθίου. Αρχαιότερη

μνεία του ονόματος αναφέρεται σε έγγραφο του 1381, οπότε ήταν φέουδο του Michel Quirino. Σε άλλο έγγραφο του 1387 αναφέρεται Avudu και σε άλλο του 1390 Afdhu. (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σσ. 139, 244, 280).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας από το Fr. Barozzi (f°24v) Avdhù Arapo και Avdhù Cato, από τον Καστροφύλακα (K94) Avdhù με 253 κατ. το 1583 και από το Βασιλικάτα το 1630 (Μνημεία Κρητ. Ιστορ., τόμ. V, σ. 123) Avdhù. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Avdu με 37 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β, 117). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Avdhù, (R. Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 75 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Από το Χουρμούζη Βυζάντιο αναφέρεται το 1842 Αβδού και κατοικούσαν πριν 50 οικογέν. Χριστ. και 16 Τούρκ.

Εικ. 1. Το χωριό Αβδού. φωτ. Ρουσέτου

ενώ τότε είχε 45 χριστιαν. και 7 τούρκ. και 8 εκκλησίες (βλ. Χουρμούζη Κρητικά σ. 45). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Αβδού στο δήμο Μοχού με 761 Χριστιαν. κατ. Το 1900 αναφέρεται Αβδού στο δήμο Λαγκάδος με 791 κατ. Το 1928 αποτελεί δική του κοινότητα με 980 κατ. Το 1940 έχει 1059 κατ. το 1951, έχει 987, το 1961 έχει 857 και το 1971 έμειναν 561.

Τον Ιούνιο του 1841 έγινε μάχη στο Αβδού και έκοψαν 30 κεφάλια και το κεφάλι του καπετάνιου Ριζώτη και ερήμωσαν το χωριό, (Κρητικά Χρονικά, Α', 602).

Κοντά στο χωριό βρέθηκε εκτεταμένο κτήριο με μωσαϊκά, με διακοσμητικά θέματα, παγώνια κ.λπ. Πιθανόν να αποτελεί τμήμα αίθριου παλαιοχριστιανικής βασιλικής (Κρητ. Χρον. Ι', 419).

Μέσα στο χωριό σώζονται βυζαντινές τοιχογραφημένες εκκλησίες: Ο **Ευαγγελισμός**, ο **Αγ. Αντώνιος** μικρή καμαροσκέπαστη με τοιχογραφίες του 14ου αιών. αρχαϊκής τεχνοτροπίας με δύο τόνους χρωμάτων. Ο **Αγ. Γεώργιος** στο σημερινό νεκροταφείο του χωριού, με τοιχογραφίες του 14ου αιώνα, έργο πιθανόν των ζωγράφων Φωκάδων. Ο **Αγ. Κωνσταντίνος**, δυτικά του χωριού, μικρή καμαροσκέπαστη με τοιχογραφίες μισοκαταστρεμμένες, έργο των ζωγράφων Μανουήλ και Ιωάννου Φωκάδων, του 1445.

Στο δυτικό τοίχο είναι η ακόλουθη επιγραφή: + *Ανεκαινίσθι και ανιστορίθι ο θεός και πάνσεπτος ναός των αγίων Θεοστέπτων βασιλέων και εισαποστόλων Κωνσταντίνου και Ελένης διά συνδρομής και εξόδου κόπου και μόχθου του Ευλαβεστάτου ιερ-έως... Μανουήλ... (;)... τής θυγατρός αυτού Μαρίας επί τής βασιλείας κυρού Ιωάννου του Παλαιολόγου... (=6954=1446) κάτω από τη χρονολ., 'αυμς' (=1446) δια χειρός καμού αμαρτωλού και ατέχνου Μανουήλ και Ιωάννου των Φωκάδων, εύχεσθε υπέρ ημών. (Βλ. Στεφ. Ξανθουδίδη, χριστιανικά επιγραφαί, «Αθηνά» τόμ. 15, σ. 60 και Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ. 513).*

Βορειοδυτικά του χωριού σε μικρή απόσταση είναι άλλη ιστορημένη εκκλησία τής Παντάνασσας (Κοίμησης τής Θεοτόκου), εντοιχισμένη πλάκα στο βόρειο τοίχο αναφέρει: *Νηόν ον εισοράας Θεομήτορος ωκοδόμησεν εύγε Λιγίζος έχων τούννομα Νικόλαως, ΑΧ' (=1600).* (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, ο.π. σ. 59 και Gerola σ. 514).

Τό τοπωνύμιο οφείλεται πιθανότατα στον προφήτη Αβδίου, ναός του οποίου υπήρχε, κατά την παράδοση, στη θέση **Κοντάρια ή Λινές**.

Το Αβδού είναι γενέτειρα του γνωστού αρχαιολόγου και μεσαιωνοδίφη **Στεφ. Ξανθουδίδη**, των αγωνιστών Αντ. Ζωγράφου ή Ξανθουδίδη, Κοκόλη Παπίτσα (Ν. Τιλιανάκης) του Ν. Καγιαμπή, που υπήρξε σηματοφόρος του Καραϊσκάκη και του Ιωάν. Νταψώτη, που έσωσε την κωμόπολη των Αρχανών την επανάσταση του 1897.

Στην περιοχή του χωριού βρίσκεται, στις ΒΔ πλαγιές του υψώματος **Λουλουδάκι**, το σπήλαιο τής **Αγ. Φωτεινής** σε υψ. 760 μ. και το σπήλαιο τής **Φανερωμένης** σε υψ. 770 μ. όπου βρέθηκαν αρχαία αντικείμενα.

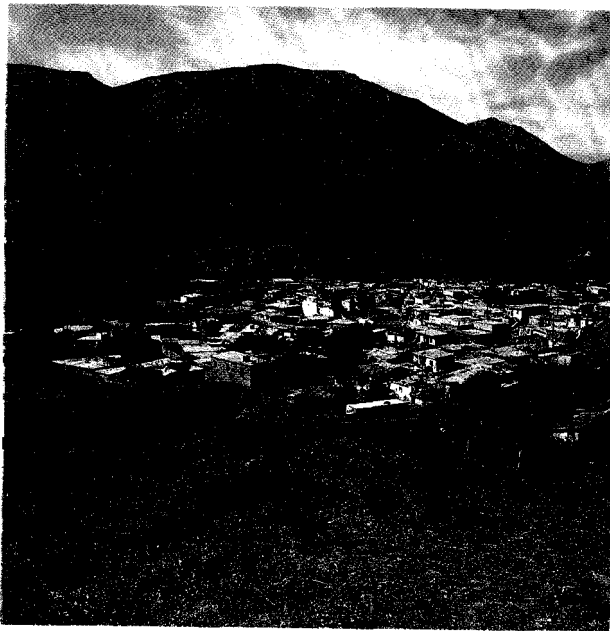
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Μαν. Χατζηδάκη, Τοιχογραφίες στην Κρήτη, Κρητ. Χρονικά, ΣΤ', 65—Νικ. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας σσ. 203, 245, 272, 405, 756.

Αβδουλιανά, τα. και **Παρδαλιανά**. Οικισμοί του δήμου Καντάνου, επαρχ. Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. 63 το 1900. Αναφέρεται στην απογραφή του 1920 στην κοινότητα Αστράτηγου (Κακοδίκι) με 34 κάτ.

Αβρακόντες, ο. Χωριό και κοινότη. επαρχίας Λασιθίου κάτ. (1981) 77, υψ. 870 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 45,9 χλμ.

Ο Αβρακόντες, όπως και όλα τα άλλα χωριά τής επαρχίας, κτίστηκε μετά το 1463, οπότε άρχισε να καλλιεργείται και πάλι το οροπέδιο, ύστερα από την ολοκληρωτική καταστροφή και ερήμωσή του το 1343. Ο Καστροφύλακας (Κ104) το αναφέρει Mettocchio Anavrasconde με 15 κάτ. το 1583, ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. τόμ. V, σ. 28) το αναφέρει Metochio Anavrasconda το 1630 με 5 σπίτια. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται με άλλα χωριά Αντακοδι (Pashley, Travels in Crete, II, 321). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Αβρακόντες στο δήμο Ψυχρού, με 225 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 έχει 309 κάτ. Το 1928 αποτελεί δική του κοινότητα με 284 κάτ. Το 1940 έχει 569, το 1951, έχει 620, το 1961, έχει 551 και το 1971 έμειναν 415.

Το τοπωνύμιο οφείλεται στον πρώτο οικιστή Αβραάμ Κόντε (κόμης). Την άποψη αυτή ενισχύει η πληροφορία εγγράφου του 1545, όπου αναφέρεται, ότι η βενετική κυβέρνηση παραχώρησε στον Pietro Conte, πρόσφυγα από το Ναύπλιο, κτήματα στο οροπέδιο του Λασιθίου. (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην Ιστορία του Λασιθίου κ.λ.π. σ. 28, 38, 40).

Εικ. 2. Το χωριό Αβρακόντες φωτ. Ρουσέτου

Αβρίδα ή Βρίδα, Σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Pietro Scardon το 1271 αναφέρεται, ότι ο πριμικήριος του Αγ. Μάρκου του Χάντακα, με εντολή του λατίνου πατριάρχη τής Κωνσταντινού-

πολης, Pantaleone, ενοικίασε στον Pangrazio Totaldo και στο Giacomo Mudacio τα πατριαρχικά χωριά Aurithe, Legortine, Gypsea et Pirgo (βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia Veneziana di Creta, Torino 1912, σ. 74 και Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ. 227). Το χωριό Aurithe κατείχε πριν ο Johannes Quirino. Το χωριό υπήρχαν, ως φαίνεται, και μύλοι (molendini). Το χωριό Αβρίδα πρέπει να ήταν στο νομό Ηρακλείου και πιθανόν κοντά στα χωριά Λιγόρτυνα και Πύργο Μονοφατισίου. Αναφέρεται Casale Vrida και σε έγγραφο του 1368, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα (βλ. El. Pashley, Rêgistes des arrêts civils etc. σ. 29). Στη σελ. 29 αναφέρεται Vrada, σε άλλο έγγραφο του ίδιου Αρχείου feudum de Cocalli.

Αγκιανιά, τα. (Λόφος) Οικισμός τής κοινότητας Καντάνου, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 70, υψ. 400 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται το 1928 στην κοινότητα Καντάνου με 42 κάτ. Το 1940 αναφέρεται με 54, το 1951 με 99. Το 1961 αναφέρεται Λόφος με 47 κάτ. και το 1971 με 71 κάτ.

Αγαλαντές, ο. Οικισμός τής επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (Fr. 26v) Agalates, από τον Καστροφύλακα (Κ101) Agalates με 38 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα το 1630 (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. τόμ. V, σ. 117) Anghalades. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται ενώ αναφέρεται σε τούρκικο έγγραφο του 1672 Αγαλαντές, στην περιφέρεια τής μονής του ονομαζομένου στρατηγού (Αρχιστρατήγου Μιχαήλ) τής επαρχ. Τεμένους βορειοδυτικά του χωριού Καρκαδιώτισσα, (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 81, 82), ο οποίος σημειώνει, ότι στην τοποθεσία Αγαλαδές υπάρχει ο ναός του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ. Αντίθετα ο Paul Lantze αναφέρει (Κρητολογία τεύχ. 5-6 σ. 46) ότι το τοπωνύμιο Αγαλαντές βρίσκεται 5 χλμ. ΒΔ τής μονής Απαινοσήφης Μονοφατισίου. Το χωριό δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή. Ίσως καταστράφηκε από τους Τούρκους.

Αγαλες, Βλ. Αργουλές.

Αγαλιανό, το. Οικισμός του δήμου Νεάπολης, επαρχ. Μιραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1961) 18, υψ. 250 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση ΒΔ του Σκινιά. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Αγαλιανού, μαζί με άλλα μετόχια, στην κοινότητα Φινοκαλιά, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Νεάπολης με 14 κάτ. Εκτοτε δεν αναφέρεται.

Αγαλιανός, ο. Οικισμός τής κοινότη. Κεραμέ, επαρχ. Αγίου Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 18, υψ. 280 μ. Βρίσκεται λίγο νοτιότερα του Κεραμέ, που απέχει από το Ρέθυμνο 47 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 36,5 χλμ. τής αρτηρίας προς Αγ. Γαλήνη.

Στην επαρχία Αγ. Βασιλείου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (Fr. 26v) Agaglianu, από τον Καστροφύλακα (Κ176) Agalianu με 52 κάτ. το 1583 και το 1630 από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. τόμ. V, σ. 130) Agaglianu. Το 1981 αναφέρεται στο δήμο Αγ. Πνεύματος Αγαλιανού και Λίγκρες με 117 κάτ. Το 1928 έχει 107 κάτ. και υπάγεται στην κοινότητα Κεραμέ. Το 1940 έχει 81, το 1951, έχει 66, το 1961, 45 και το 1971 έμειναν 34.

Αγγελιανιά, τα. Χωριό και κοινότη. τής επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 569, υψ. 90 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 23,5 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 22 χλμ. του παλαιού δρόμου Ρεθύμνου—Ηρακλείου. Αποτελείται από τους συνοικισμούς **Μετόχια του Κάμπου** και **Σκλοπιανιά ή Σκλιπιδιανιά**. Στην κοινότητα υπάγεται και ο οικισμός **Χανοθιανιά**, κάτ. 20, υψ. 80 και **Χάνι Αλεξάνδρου**, κάτ. 64, υψ. 63μ. Δεν αναφέρεται σε καμιά βενετσάνικη απογραφή ενώ αναφέρεται στην τούρκικη του 1671 με 29 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 131). Συνεπώς υπήρχε και κατά τη Βενετοκρατία. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Μελιδονίου με 182 Χριστιαν. και 15 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 195 κάτ. Στην απογραφή του 1928 αποτελεί δική του κοινότητα με 216 κάτ., το 1940 με 303, το 1951 με 251, το 1961 με 694 και το 1971 με 578.

Αγιά, η. Χωριό και κοινότη. επαρχ. Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 236, υψ. 50 μ. Βρίσκεται στην πεδιάδα των Χανίων, στο 9,3 χλμ. του δρόμου προς Αλικιανού - Λάκκους - Ομαλό.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ236) Agià με 142 κάτ. το 1583, (Κ223) με 42 οφειλόμενες αγγαρείες, και (Κ242) με 1 προνομιούχο, και από το Βασιλικάτα το 1630 (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. τομ. V, σ. 137) Agia. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Haghià (R. Pashley, Travels in Crete, II, σ. 310) με 8 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Αγιά και Πισκοπή στο δήμο Αλικιανού με 63 Χριστιαν. και 28 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται **Αγιά** και Πισκοπή στον ίδιο δήμο με 102 κάτ. Το 1928 αναφέρεται Αγιά στην κοινότη. Κυρτωμάδω με 158 κάτ. Το 1940 αναφέρεται Αγιά στην κοινότη. Αλικιανού με 198 κάτ. Το 1951 αποτελεί ομώνυμη κοινότη. με 195 κάτ., το 1961 με 240 και το 1971 με 251 κάτ.

Η ετυμολογία από το αγιά δέν είναι πιθανή. Πιστεύω ότι είναι η αββική λέξη άια=νερό, και οφείλεται στις πλούσιες πηγές που αναβλύζουν εκεί και σχηματίζουν παραπόταμο του Πλατανιά. Η σταθερή παροχή των Πηγών είναι 1800 λ/δλ. Και στη Μικρά Ασία η Έφεσος λέγεται από τους Τούρκους **Αγιά Σουλουκ** (=νερό με βδέλλες). Αν η ετυμολογία είναι σωστή, όπως πιστεύω, το χωριό είναι κτίσμα των Αράβων. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 η Αγιά τής επαρχίας Μυλοποτάμου γράφεται ακριβώς Αγα και από το Βασιλικάτα το 1630 αία.

Τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο, οπότε οι παραλιακές επισκοπές μεταφέρθηκαν στα ενδότερα, για ασφάλεια από τους πειρατές, η επισκοπή Κυδωνίας μεταφέρθηκε στην Αγιά. Κατά τη Βενετοκρατία ολόκληρος η περιοχή ήταν ιδιοκτησία της επισκοπής Κυδωνίας, που μετονομάστηκε επισκοπή Αγιάς. Ο επισκοπικός ναός της Παναγίας κτίστηκε στα ερείπια αρχαιότερου, που μέλη του είναι κτισμένα στους τοίχους του νεότερου. Ο νεώτερος ναός φαίνεται να ήταν τρίκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική με δύο κιονοστοιχίες. Είναι από τα σπάνια μνημεία του είδους σ' όλη την Ελλάδα. (Βλ. G. Gerola, Monumenti ecc. II, 74). Σώζονται κίονες από κόκκινο μάρμαρο και γρανίτη σε ορθογώνια υπόβαθρα. Η εκκλησία κατέρρευσε σε εποχή σχετικών παλαιά και ανοικοδομήθηκε πολλές φορές.

Στη σύγχρονη Ιστορία της Κρήτης η Αγία Κυδωνίας έχει ξεχωριστή θέση. Στην περιοχή της έγιναν σκληρές μάχες με τους αλεξίπτωτιστές, που είχαν άμεση επίδραση στην έκβαση της «Μάχης της Κρήτης». Μέσα σ' αυτό τό βάλτο είχαν κτίσει πριν από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τις «Αγροτικές Φυλακές», που το χειμώνα ήταν βουτυγμένες στο νερό και το καλοκαίρι ψηνόνταν. Το αμαρτωλό αυτό κτήριο ήταν πεπωμένο να γίνει από τους Γερμανούς Ναζίδες και το Χαϊδάρι της Κρήτης. Χιλιάδες Κρητικοί αγωνιστές πέρασαν απ' αυτή την κόλαση και έζησαν μέσα στα τρομερά κατασκότεινα κελιά, τα dunkels, όπως τα έλεγαν οι Ναζίδες, τις φρικτότερες μέρες της ζωής των. Περισσότεροι από 1000 τουφεκίστηκαν σε αντίποινα σαμποτάζ. Ο χώρος αυτός είναι ποτισμένος με το αίμα τόσων νεομαρτύρων Κρητικών. Είναι ο νέος Γολγοθάς της Κρητικής Ελευθερίας.

Η Αγία Κυδωνίας ήταν πατριαρχικό χωριό. Σε νοταριακό έγγραφο του 1332 μνημονεύεται για πρώτη φορά ως ιδιοκτησία του λατιν. Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως casaliū et locogum de Agia, Faraglu et Pluthi. (Βλ. Ζ. Τσιρπανλή, Το κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος κ.λπ. σ. 226)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. II, σ. 61, 62 — Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστορ. τόμ. Ι, 186 — του ίδιου, Κρήτη, τόμ. Β΄, σ. 25 — «Περιηγητική» Μάιος 1967 — Θ. Αργυρόπουλου - Α. Τρίκη, Μελέτη τουριστικής ανάπτυξης Χανίων, 1967, II, 6 — Μιχ. Δέφνερ, Οδοιπορικά εντυπώσεις από τη Δυτική Κρήτη, σ. 240 — «Κρητική Εστία» τεύχ. 2, σ. 7, τεύχ. 5, σ. 22. — Ζαχ. Τσιρπανλή, Το κληροδότημα του Καρδινάλιου Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ. 226.

Αγιά, η. Χωριό και κοινότη. επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 228, υψ. 180 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 33 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 32 χλμ. του παλαιού δρόμου Ρεθύμνου-Ηρακλείου.

Αναφέρεται στην επαρχ. Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Agia, από τον Καστροφύλακα (K173) Agia με 296 κάτ. το 1583, και (K184) με 283 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. τόμ. V, σ. 131) Αία. Στην τούρ-

κική απογραφή του 1671 αναφέρεται Αγα με 23 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τόμ. Β΄, 131). Το 1881 αναφέρεται Αγιά στο δήμο Μελιδονίου με 142 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 γράφεται Αγιά με 192 κατ. στο δήμο Μελιδονίου. Για την ετυμολογία βλ. προηγούμενο λήμμα. Το 1928 αποτελεί δική του κοινότητα με 240 κάτ., το 1940, με 129, το 1951 με 135, το 1961 με 269, το 1971 με 215 κατ.

Αγία Άννα, η. Παλιός οικισμός στην επαρχία Τεμένους, ν. Ηρακλείου. Σήμερα δεν υπάρχει. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K101) S(anta) Anna με 50 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα το 1630 (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. τόμ. V, σ. 117) S.Anna. Δεν αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή του 1671 και ως φαίνεται καταστράφηκε από τους Τούρκους κατά την πολιορκία του Χάντακα και δεν ξανακατοικήθηκε. Η θέση του μου είναι άγνωστη.

Αγία Άννα, η. Οικισμός της επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Ο δούκας της Κρήτης Angelo Morosini το 1254 παραχώρησε στο Μιχάλη Βαρούχα (Pettochilos) δύο φεούδα, στην Αγία Άννα με το Μοναστηράκι και το Σμιλέ στην Επάνω Σύβριτο (επαρχ. Αμαρίου). (Βλ. E. Gerland, Histoire de la Noblesse Crétoise, Paris, 1907, σ. 119 και Στ. Ξανθουδίδη, Ενετοκρατία εν Κρήτη, σ. 47). Ο οικισμός Α. Άννα δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή.

Αγία Άννα, Musurgiana, Παλιός οικισμός στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Musurgiana S. Anna, από τον Καστροφύλακα (K238) S(anta) Anna Messurgiana με 97 κάτ. το 1583 και (K224) με 27 οφειλόμενες αγγαρείες. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. τόμ. V, σ. 136) το αναφέρει Agia Anna το 1630. Στην απογραφή του 1881 δεν αναφέρεται ενώ αναφέρεται το 1900 Αγία Άννα με 72 κάτ. στο δήμο Καστελίου Κισάμου. Ο Paul Faure σημειώνει (Κρητολογία τεύχ. 14-15, σ. 92) Αγία Άννα Ποταμίδα το 1982. Στις νεώτερες απογραφές δεν αναφέρεται.

Αγία Βαρβάρα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 1817, υψ. 580 μ. Βρίσκεται στο 29,8 χλμ. του δρόμου προς Φαιστό, απλωμένο κατά μήκος του δρόμου στην επίπεδη έκταση της κορυφογραμμής που χωρίζει τη Μεσαρά από το Μαλεβίτσι. Γι' αυτό βρέχει και ο Βορράς και ο Νότος. Ο Λαός λέει: Στην Αγία Βαρβάρα βρέχει κι ο Θεός δεν το κατέχει. Αποτελείται από τις συνοικίες: Πιρουνιανά, Μυλωνιανά, Καμπιανιά, Τραπεζιανιά, Μπαρμπεριανιά, Παπαδιανιά, Ραγουζιανιά, Τιθιανιά, Αληδιανιά, Πορτί, Θαλασσιανιά, και Καμπιθιανιά. Ονόματα από τα επώνυμα των κατοίκων κάθε συνοικίας. Οι 9 από τους συνοικισμούς αυτούς έχει ο καθένας το παλιό εκκλησάκι του, κτισμένο

Εικ. 3. και 4. Το χωριό Αγία Βαρβάρα. φωτ. Ρουσέτου.

από την εποχή της Βενετοκρατίας. Παράγει εκλεκτής ποιότητας κηπευτικά προϊόντα. Έχει πανοραμική θέα προς ολόκληρο το Μαλεβίτσι. Με το δροσερό κλίμα του και τα εύχυμα φρούτα του είναι ιδεώδης για τοθερινής διαμονής.

Αναφέρεται στην επαρχ. Μονοφατισίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23v) Agia Varvára, από τον Καστροφύλακα (K98) Santa Barbara με 254 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. τόμ. V, σ. 120) Santa Barbara το 1630. Στην αγγλική απογραφή του 1834 αναφέρεται Haghia Varvára (R. Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 32 χριστιαν. και 8 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο σημείο της Μεγάλης Βρύσης με 410 Χριστιαν. και 40 τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 586 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας και έχει 781 κάτ., το 1928 έχει 1097, το 1940 έχει 1402, το 1951 αριθμεί 1607, το 1961, 1684 και το 1971 έχει 1573 κάτ.

Ύστερα από την άλωση της Κρήτης από τους Τούρκους παραχωρήθηκε στον Αχμέτ Κιοπρουλή πασά, ο οποίος το αφιέρωσε ως βακουφικό στο Βεζίρ πασά (Αγ. Τίτο) του Χάντακα.

Η στρατηγική θέση του χωριού, που ήλεγχε την επικοινωνία από το Ηράκλειο προς τη Μεσαρά, το έκανε συχνά πεδίο μαχών και στρατόπεδο των Τούρκων ή των Επαναστατών.

Στην Αγία Βαρβάρα γεννήθηκε το 1765 ένα καλό παληκάρι, ο Μαθιός Καμπιτάκης ή Μαθιουδάκης, σύντροφος του γνωστού ήρωα από τον Αγ. Θωμά Λόγιου. Τον παρονόμαζαν Τουρκοφάγο, γιατί σκότωσε πολλούς αιμοβόρους γενίτσαρους. Το 1821 ανάλαβε την αρχηγία των γύρω χωριών Έπεσε στη μάχη του Φαλήρου μαζί με τον Καραϊσκάκη.

Στη βορεινή είσοδο του χωριού, δεξιά, πάνω σε ένα βράχο, είναι κτισμένο ένα εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία. Ο βράχος αυτός ήταν διπλάσιος στο μέγεθος αλλά την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα χωρίστηκε στα δύο, από άγνωστη αιτία και το ένα κομμάτι έπεσε.

Στο κομμάτι που έμεινε σωζότανε τα ερείπια αρχαίου ναού και μέσα σ' αυτό ήταν τάφοι λαξευμένοι στο βράχο. Ο ναός ήταν μοιρασμένος σε δύο χώρους και στον ένα σωζόταν η κόγχη του ιερού. Το 1933 ο Αλέξ. Σακλαμπάνης, γνωστός έμπορος του Ηρακλείου, ανοικοδόμησε το σημερινό εκκλησάκι και αφιερώθηκε στον Προφήτη Ηλία. (Βλ. παπά Γ. Σηφάκη, Κρητ. Εστία, τεύχ. 58, σ. 35). Στο σημείο ακριβώς αυτό ποστεύουν πως είναι το κέντρο της Κρήτης από Β προς Ν και από Α προς Δ. Αλλά ο Ελευθ. Πλατάκης, φυσικός, απέδειξε ότι το γεωμετρικό κέντρο της Κρήτης είναι περί τα 600 μ. δυτικά του χωριού Καμαράκι Μαλεβιζίου. (Ελ. Πλατάκη, το Γεωμετρικόν Κέντρον της Κρήτης, «Αμάθεια», τόμ. Δ, σ. 206).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Σ. Γ. Σπανάκη, Η Κρήτη, τόμ. Α — Γιάν. Μουρέλλου, Ιστορία της Κρήτης σ. 255 — «Κρητική Εστία» τεύχ. 58, σ. 35 — Ελευθ. Πλατάκη, το Γεωμετρικόν Κέντρο της Κρήτης, «Αμάθεια», τόμ. Δ΄, σ. 206 — Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σσ. 139, 278, 316, 1039, 1041, 1119, 1072. — Γρ. Μ. Σηφάκη, Τουρκικό έγγραφο 1671, «Κρητ. Χρονικά» Γ΄, σ. 292).

Αγία Βαρβάρα, η. Χωριό επαρχ. Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται από το Βασιλικάτα το 1630 (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. τόμ. V, σ. 135) Agia Barbara. Δεν αναφέρεται σε άλλες απογραφές. Το χωριό ήταν πατριαρχικό και το ενοικίαζαν οι Καλέργηδες από το 1299. Το 1345 η Βενετική Γερουσία ακύρωσε την εκμίσθωση του μισού πατριαρχικού χωριού Αγ. Βαρβάρα, που ως τότε το κρατούσε ο Λέων Καλέργης, έγγονος του Αλεξίου. Στο χωριό υπήρχε και μοναστήρι, Monasterio Sancte Barbara de Kyssamo, όπως αναφέρεται σε νοταριακή πράξη του 1332.

Τη θέση του σημειώνει ο Τσιρπανλής στο δυτικό άκρο της Κρήτης, κοντά στο σημερινό Σφινάρι. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ. 221)

Αγία Βαρβάρα, η. Οικισμός τής κοινότη. Βραχασίου, επαρχίας Μεραμπέλου ν. Λασιθίου, κάτ. (1961) 11, υψ. 20 μ. Στην απογραφή του 1971 αναφέρεται με 1 κάτ. Δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή. (Βλ. Ελ. Πλατάκη, Παλιές Εκκλησίες στο Βραχάσι, «Α-μάλθεια» τεύχ. 11, σ. 100).

Αγία Γαλήνη, η. Παραθαλάσσιο χωριό και κοινότητα επαρχ. Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 721, υψ 5-20 μ) στον κόλπο τής Μεσαράς. Τουριστικό κέντρο στο Λιβικό πέλαγος με ξενοδοχεία, κ.λπ. Απέχει από το Ηράκλειο 68,8 χλμ. και από το Ρέθυμνο 61 χλμ.

Υπάρχουν σπηλιές στις οποίες εισχωρεί η θάλασσα και δημιουργούνται φωτεινές ανταύγειες, όπως στο Κάπρι τής Ιταλίας. Σε μία απ' αυτές, λέγεται, ότι φυλακίστηκε ο Δαίδαλος. Οι σημερινοί κάτοικοι ασχολούνται κυρίως με τον τουρισμό, την αλιεία και τη γεωργία.

Η Αγία Γαλήνη είναι νέο χωριό. Αποικίστηκε τελευταία, από το 1884 κι έπειτα, από κατοίκους τού χωριού Μέλαμπες. Γι' αυτό δεν αναφέρεται στις βενετοάνικες απογραφές, ακόμη και στην απογραφή του 1881. Όμως το τοπωνύμιο υπήρχε. Ο ποταμός **Αμαριανός**, ή **Πλατύς** και στην αρχαιότητα ποταμός τής **Ηλέκτρας**, που εκβάλλει κοντά στο χωριό, αναφέ-

ρεται σε παλαιούς χάρτες Santo Galini fiume. Το 1415 ο Cristof. Buondelmonti επισκέφτηκε το μοναστήρι τής Αγ. Γαλήνης, ...*hodie Galenum Sanctum* (Άγιο Γαλήνιο) *caloeri ibi in monasterio habitantes appellant*. (Βλ. Christ. Buondelmonti, Descriptio Insule Crete κ.λπ. Κριτική έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ. 113). Πρόκειται για τη μονή τού **Γαλήνιου Χριστού**, που ήταν στη θέση «**Ποταμίδα**», όπου είναι σήμερα η εκκλησία τής Παναγίας και το νεκροταφείο τού χωριού.

Σχετικά με τον αποικισμό τής Αγ. Γαλήνης ο Στέργ. Μανουράς αναδημοσίευσε στο περιοδικό «Προμηθεύς Πυρφόρος» (τεύχ. 37, σ. 91) ένα σχετικό έγγραφο-μαρτυρία των πρώτων οικιστών τής 12 Μαρτ. 1885, που αναδημοσιεύεται εδώ αυτούσιο: «Εν τη Γιαλιά τής κωμοπόλεως Μέλαμπες τής επαρχ. Αγ. Βασιλείου παρά την ακτήν τής θαλάσσης, και παρά την θέσιν Άγιος Γαλήνιος υπήρχε ποτε πόλις ονομαζομένη Ερμούπολις ήδη δε Αρμόπολις, την οποίαν απεφασίσαμεν να ανεγείρωμεν. Μεταβάντες όθεν πρώτον ημεις προ είκοσι ημερών ηρχίσαμεν την ανοικοδόμησιν δέκα μαγαζιών, αφού πρώτον ελάβαμεν την άδειαν παρά τού κ. Δημάρχου Μελάμπων, και την επιβεβαίωσιν, ότι έκαστος εξ οιουδήποτε μέρους τής νήσου μας θα ή ελεύθερος και δεκτός να λαμβάνει οικοπέδο δωρεάν... και να κτίξη οίκημα ή μαγαζίον.

Εικ. 5. Πανοραμική άποψη της Αγ. Γαλήνης. φωτ. Β. Δρόσου.

Ακολούθως δε μετέβη και ετέρα τις εταιρία εξ είκοσι άτομων διά τον αυτόν σκοπόν, και ήδη ευρίσκονται εν ενεργεία άνω των 30 μαγαζιών... Η κατά πρώτην μεταβάσα εν τή μελούση πόλει εταιρία, Γεώργιος, Εμμανουήλ και Μιχαήλ Χαρκιαδάκης, - Αριστοτέλης, Μιχαήλ και Γεώργιος Παπαδάκης - Γ. Βουργαράκης, Μύρ. Χατζηδάκης, Νικ. Περγαδάκης».

Στη θέση τού σημερινού οικισμού υπήρχε παραθαλάσσιος οικισμός με το όνομα **Σουλία** ή **Σούληνα**, ή **Σουλίνα**, λιμάνι τής αρχαίας Συβρίτου. Στον τόπο αυτό ανθούσε η λατρεία τής Αρτέμιδος. (*Hoc loco Dianae cultus floruerit*, Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, II, p. 278 - R. Pashley, Travels in Crete, I, 304) και δίχως αμφιβολία, λέει η Γκουαρντούκι, υπήρχε ναός τής θεάς.

Ο Federico Halbherr αναφέρει (A.J.A. 1896, σ. 593) ότι βρέθηκαν φτωχά λείψανα τής Σουλίας. Και ο J. Pendlebury, (The Archaeology of Crete, σ. 371) αναφέρει, ότι στο Μουσείο Ηρακλείου υπάρχει λύχνος από τη Σουλία. Στους Σταδισίανους αναφέρεται: *Από Ματάλης (Μάταλα) εις Σουλίαν στάδιοι ξε' (65) ακρωτηρίον εστι καλόν ανέχον προς μεσημβρίαν λιμήν εστι καλόν ύδωρ έχει*. Όλα αυτά πιστοποιούν ύπαρξη τής Σουλίας.

Τη λατρεία τής Αρτέμιδος διαδέχτηκε η Χριστιανική λατρεία. Στα ερείπια τού ναού τής Αρτέμιδος κτίστηκε η εκκλησία τού Γαλήνιου Χριστού, που επισκέφτηκε ο Μπουοντελμόντι το 1415. Συνεπώς από τη μονή τού Γαλήνιου Χριστού προέρχεται το όνομα τού σημερινού οικισμού, που πρέπει, πιό σωστά, να λέγεται Άγιος Γαλήνης.

Στον κόλπο τής Αγ. Γαλήνης, ΝΔ τού Κόκκινου Πύργου, ανακαλύφτηκε τελευταία ναυάγιο ρωμαϊκού πλοίου, τού 3ου μ. Χ. αιώνα, από το οποίο ανασύρθηκε ολόκληρος θησαυρός από χαλκά αντικείμενα, προτομές, ειδώλια, λύχνος κ.λπ., που βρίσκονται σήμερα στο μουσείο Ρεθύμνου. Ο Ν. Πλάτων, ύστερα από σχετική έρευνα, περισυνέλεξε 260 χαλκά νομίσματα ρωμαίων αυτοκρατόρων, Δεκίου, Φαφστίνη, Γορδιανού και Φιλίππου, ένα αγαλμάτιο τής Αφροδίτης, άλλο τού Έρωτα, προτομή τής Δήμητρας, βάσεις ειδωλίων κ.λπ.

Αγία Ειρήνη, η. Χωριό τής κοινότη. Απανωχωρίου, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 102, υψ. 700 μ. Απέχει από τα Χανιά 43 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση από τον Ταυρωνίτη - Συρίλι - Ζουνάκι - Ντερές - Παπαδιανά - Νέα Ρούματα - Πρασές - Αγ. Ειρήνη). Βρίσκεται δυτικά τού Ομαλού των Λευκών Ορέων και οι κάτοικοι έχουν ιδιοκτησίες εκεί. Γι' αυτό λένε:

«Που θε να βγει στον Ομαλό νά 'ν' ανεγυρισμένος Λακκιώτ 'ας κάμει σύντεκνο και Σφακιανό κουμπάρο Αγιορηνιώτ 'αδερφοχτό, Πανωχωρίτη φίλο».

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f° 29v) S(an)nta Erinii, από τον Καστροφύλακα (K239) Lacus S. Erinii et Sgurafianà με 556 κάτ. το 1583 και (K243) με 24 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.

136) S(an)ta Erinii το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Haghia Iréne (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 50 χριστιαν. και 2 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Καμπανού με 253 κάτ. και το 1900 με 239. Το 1920 στην κοινότητα Απανωχωρίου με 214 κάτ. Το 1928 υπάγεται στην κοινότητα Απανωχωρίου με 242 κάτ. Στην απογραφή του 1940 δεν αναφέρεται. Το 1951 είναι στην ίδια κοινότη. με 185 κάτ., το 1961 με 167 και το 1971 με 118 κάτ.

Η Αγ. Ειρήνη αποτελείται από πολλές συνοικίες ανατολικά και δυτικά τού **Αγιορηνιώτικου ποταμού**, που διαρρέει την ομώνυμη κοιλάδα, κατάρρητη και κατάφυτη από καστανιές και άλλα δένδρα.

Ιστορημένος ναός τής Αγ. Ειρήνης. Τοιχογραφίες δύο εποχών. Οι τελευταίες του 1368 (βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. τόμ. IV, σ. 464 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες Εκκλησίες Κρήτης σ. 43). Τού αγίου Γεωργίου τού 1460-1461, τού Σωτήρος, Τοιχογραφίες με τιμωρίες κολασμένων κ.λπ. φθαρμένες τού 1357-1358.

Στο φαράγγι τής Αγ. Ειρήνης είχαν καταφύγει το 1866 χίλια γυναικόπεδα. Ο Μουσταφά πασάς προσπάθησε να μπει μέσα στο φαράγγι, μα στην είσοδό του φύλασαν μερικοί επαναστάτες και δεν το κατόρθωσε.

Αγία Ειρήνη, η. Οικισμός τού δήμου Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 34, υψ. 260 μ. Βρίσκεται προς νότο τής πόλης, κοντά σε παλιό μοναστήρι τής Αγ. Ειρήνης, διαλυμένο προ τού 1870. Σώζεται η εκκλησία του.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f° 26r) S. Erinii, από τον Καστροφύλακα (K174) S. Erinii με 96 κάτ. το 1583 και (K183) με 84 οφειλόμενες αγγαρείες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Χρωμοναστηριού με 24 Χριστιαν. και 42 Τούρκ. κάτ. Το 1900 υπάγεται στο δήμο Βρυσιναιών με 69 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότη. Ρουσοσπίτι με 86 κάτ., το 1940 αναφέρεται στο δήμο Ρεθύμνου με 96 κάτ., το 1951 έχει 88 κάτ. το 1961, 63 και το 1971 έμειναν 47 κάτ.

Αγία Ειρήνη, η. Οικισμός τού δήμου Ηρακλείου, κάτ. (1981) 58, υψ. 150 μ., στο 6 χλμ. τής αρτηρίας Ηρακλείου - Καστελίου Πεδιάδας, πίσω από την ομώνυμη υδατογέφυρα τού υδραγωγείου Ηρακλείου.

Αναφέρεται στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum (1320) Santa Erinii de Grotis, που σημαίνει Α. Ειρήνη στα Σπήλια. (Βλ. S. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta nel XIII secolo, σ. 28 και Ζαχ. Τσιρμπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηριών τού Κοινού, Ιωάννινα 1985, σ. 69, και 371). Βλ. επίσης Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β, σ. 224. Το 1685 απέθανε στην Αγία Ειρήνη στα Σπήλια, ο μητροπολίτης τής νήσου Κρήτης Αρσένιος κ.λπ. Στην απογραφή τού 1881 είναι στο δήμο Αρχανών με 26 Χριστιαν. και 51 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Ηρακλείου με 35 κάτ. το 1928 με 36, το 1940 με 24, το 1951 με 32, το 1961 με 42 και το 1971 με 34 κάτ.

Αγία Ειρήνη, η. Μικρός οικισμός τής επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Σημερο δεν υπάρχει. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ98) S.Erini mettochio με 13 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Santa Erini το 1630. Αναφέρεται το 1481 σε βούλα του πάπα Σίξτου Δ', ως πατριαρχικό φέουδο του λατίνου πατριάρχη Κωνσταντινούπολης μεταξύ των άλλων χωριών Λιγόρτυνο, Κόξαρη κ.λπ. τα οποία ενοίκιαζε το πατριαρχείο. (Βλ. Ζ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος κ.λπ., 1867, σ. 177 και του ίδιου, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων του Κοινού, 1985, σ. 348).

Αγία Ειρήνη, η. Οικισμός τής κοινότητας Ζίρου επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται στην απογραφή του 1961 στην κοινότητα Ζίρου ακατοίκητο. Στην απογραφή του 1971 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα με 11 κάτ. και υψ. 120 μ. Στην απογραφή 1981 αναφέρεται με κάτ. 0.

Αγία Ειρήνη, η. Γυναικεία μονή τής κοινότη. Κρουσώνα, κάτ. (1981) 41, υψ. 630 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 24,8 χλμ., 3 χλμ. ΝΔ του Κρουσώνα.

Σε γνωστά μου κείμενα δεν αναφέρεται. Όμως ασφαλώς υπήρχε αφού αναφέρεται σε τούρκικα έγγραφα αμέσως μετά την άλωση του Χάντακα. Σε έγγραφο του 1671 αναφέρεται ο **Ακάκιος** υιός Ιωάννου Πρωτόπαπα τής εν τώ χωρίω τούτω μονής τής Αγ. Ειρήνης, ο οποίος αγοράζει κτήματα με χρήματα και για λογαριασμό τής μονής. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τουρκ. εγγράφων, τόμ. Β', σ. 21). Τον επόμενο χρόνο 1672 ο ίδιος Ακάκιος αγοράζει αγρό στην περιφέρεια του χωριού Κιθαρίδα (ό.π. σ. 28) και το 1673 πωλεί ένα αμπέλι, που βρίσκεται στην περιοχή τής μονής.

Σύμφωνα με την παράδοση η μονή υπήρχε και είχε πολλούς καλογήρους μέχρι το 1822, οπότε τους έσφαξαν οι Τούρκοι και, ως φαίνεται, ισοπέδωσαν όλα τα κτίσματα, ακόμη και την εκκλησία. Απορία γεννάται γιατί δεν ανοικοδομήθηκε την περίοδο τής αιγυπτοκρατίας (1830-1840), οπότε δόθηκε άδεια επισκευών και ανοικοδόμησης εκκλησιών και μονών. (Βλ. Ζενάπ Ίσματ Ράσεντ, Η Κρήτη υπό την αιγυπτ. Εξουσία, έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, σ. 12). Αλλ' αυτό που δεν έγινε τότε πραγματοποιήθηκε ύστερα από εκατό χρόνια.

Το 1936 ο εφημέριος Κρουσώνα Δημήτριος Φαουλάκης εκδήλωσε ενδιαφέρον για την ανασύσταση τής μονής, βοηθούμενος από τέσσερις νέες κοπέλες, που υπήρξαν και οι πρώτες καλόγριες τής νέας μονής, η οποία άρχισε τη νέα ζωή της το 1944, με πρώτη ηγουμένη την Παρθενία Στουπάκη.

Ο ναός τής μονής είναι δίκλιτος τιμώμενος στο όνομα τής Αγίας Ειρήνης και στην Κοίμηση τής Θεοτόκου.

Η μονή είναι κοινόβιος και συντηρείται από την προσωπική εργασία των καλογραιών και τις δωρεές

τών Χριστιανών. (Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Όλγας Κοκκινάκη, Η μονή τής Αγίας Μεγαλομάρτυρος και Θαυματουργού Ειρήνης, Ηράκλειο 1972).

Αγία Κυριακή, η. Παλιός οικισμός στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ238) S(an)ta Chiriachi με 42 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) S(an)ta Chiriachi το 1630. Δεν αναφέρεται σε καμιά νεώτερη απογραφή και φαίνεται πως καταστράφηκε ύστερα από την τούρκικη κατάκτηση. Ο Paul Faure σημειώνει: «εκκλησία τής Αγ. Κυριακής στην περιφέρεια Ροδωπού (Κρητολογία τεύχ. 14-15 σ. 94) αλλά δεν είναι αρκετή ένδειξη, ότι ήταν εκεί ο οικισμός».

Αγία Μαρίνα, η. Παράλιο χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 738, υψ. 10μ. στο 9,1 χλμ. τής κύριας αρτηρίας προς Κίσαμο.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από τον Fr. Barozzi, (f°28v) S(an)ta Marina, από τον Καστροφύλακα (Κ236) S. Marina με 114 κάτ. το 1583, (Κ223) με 32 οφειλόμενες αγγαρείες και (Κ242) με 1 προνομιούχο και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) S. Marina το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται (R. Pashley, Travels in Crete, II, 310) Hagghia Marina με 20 χριστιαν. και 8 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Περιβολίων με 288 Χριστιαν. και 66 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 391 κάτ. Το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας και έχει 586 κάτ., το 1940 έχει 711, το 1951, 714, το 1961, 707 και το 1971 έμειναν 642 κάτ.

Αγία Μαρίνα, η. Οικισμός τής κοινότη. Γάζι, επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 362, υψ. 30 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 5 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 4 χλμ. του δρόμου προς Γάζι. Στις απογραφές του 1881 και 1900 συμπεριλαμβάνεται στο συλλογικό όνομα **Μετόχια**, που βρίσκονται γύρω από το Ηράκλειο. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1940 **Τσαλικάκιον!** (πρόκειται για το μετόχι του Τούρκου αγά Τσαλικάκη) στην κοινότητα Καβροχωρίου με 197 κάτ. Το 1951 μετονομάστηκε Αγία Μαρίνα, από την εκκλησία του οικισμού, και είχε 173 κάτ., το 1961 είχε 197 και το 1971 είχε 198 κάτ.

Αγία Μαρίνα, η. Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) S(an)ta Marina, από τον Καστροφύλακα (Κ172) S. Marina, με 58 κάτ. το 1583 και (Κ173) με 321 κάτ. Το τελευταίο αναφέρεται ανάμεσα στα χωριά Μυλοποτάμου, αν και δεν τηρείται καμιά τάξη.

Στην τούρκικη απογραφή του 1659 αναφέρεται Aya Marina με 8 σπίτια. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί πίνακες, «Κρητικά Χρονικά» ΚΒ' σ. 131) Ο Paul Faure σημειώνει («Κρητολογία» τεύχ. 12-13, σ. 229) ότι ήταν στην περιοχή του οικισμού Πηγή. Σε νεότερες απογραφές δεν αναφέρεται.

Αγία Μονή, η. κοινότη. Απάνω Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 3, υψ. 500 μ. 3 χλμ. ΝΑ τής Απ. Βιάννου. Η μονή αφιερωμένη στην Κοίμηση τής Θεοτόκου που κατοικείται τελευταία μόνο από λαϊκούς. (Βλ. Ν. Παπαδάκη, Η Εκκλησία τής Κρήτης, 1936, σ. 94)

Αγία Μονή του Σαρακηνού, η. Κοντά στο χωριό Βιαννιάς, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων υπάρχει από το 1577 η Αγία Μονή, αφιερωμένη στην Κοίμηση τής Θεοτόκου, μετόχι τής μονής Αγ. Λαύρας του Κισάμου. Ορους. Για την ιστορία τής μονής βλ. Ν.Β. Σταυρινίδη, Πατριαρχικό Γράμμα περί τής Αγ. Μονής, μετόχιου τής μονής Αγ. Λαύρας, «Κρητ. Χρον.» Ε' σ. 104 Η Αγ. Μονή Κυδωνίας αναφέρεται στην απογραφή 1881 με 2 μοναχούς και το 1900 στο δήμο Περιβολίων με 3 μοναχούς.

Αγία Παρασκευή, η. Χωριό και κοινότη. επαρχίας Αρμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 90, υψ. 160 μ. Απέχει 29 χλμ. από το Ρέθυμνο. Αναφέρεται στην επαρχία Αρμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) S(an)ta Venerand από τον Καστροφύλακα (Κ175) S. Veneranda με 95 κάτ. το 1583 και από τον Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) S. Veneranda, Sagudhi, το 1630 (πιθανόν είναι το όνομα του φεουδάρχη). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Hagia Paraskevè (R. Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 15 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αποδούλου με 78 Χριστιανούς κάτ. και το 1900 με 157 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Αγ. Ιωάννου με 169 κάτ. το 1940, αποτελεί δική του κοινότη. με 188 κάτ., το 1951 με 157, το 1961 με 154 και το 1971 με 97 κάτ.

Μέσα στο χωριό είναι η εκκλησία τής Παναγίας, αφιερωμένη στην Κοίμηση, τοιχογραφημένη, με καλά διατηρημένες τοιχογραφίες, του 16ου αιώνα. Σωζόμενη επιγραφή αναφέρει: † *Ανηγέρθη εκ βάθρου και ιστορήθη ο θεός και πάνσεπτος ναός ούτος τής υπεραγίας Αειπαρθένου Θεοτόκου και αειπαρθένου Μαρίας, δι' εξόδου και κόπου κυρού Γεωργίου ευλαβεστάτου υμεώς του Βαρούχα άμα συν τη αυτού συζύγω τιμωτάτη πρεσβυτερήσι, επί τη επαρχία του ευγενεστάτου και τρισηντιμωτάτου αυθεντός κυρού Γεωργίου Καλιέργη. Έτους ΖΚΔ' (=7024)=1516.* (Βλ. G. Gerola, Monumenti ecc. IV, p. 500) έγχρωμο αντίγραφο τής εικόνας των ιδρυτών βλ. Gerola, Monumenti ecc. vol. II, Πίν. 13)

Στο ειλητάριο που κρατούν στα χέρια των, κάτω από την εκκλησία που αφιερώνουν, οι αφιερωτές, παπά Γεώργιος Βαρούχας και η πρεσβυτέρα του, είναι γραμμένοι οι παρακάτω δεκαπεντασύλλαβοι, ανομοιοκατάληκτοι στίχοι—ποίημα πιθανώς κατά τον Gerola—του ίδιου του παπά Βαρούχα:

*Ημείς εις σέ ελπίζομεν, δέσποινα Θεοτόκε,
ως ούσα σκέπη κρατεί, αντίληψις οξεία
εις τον ναόν προστρέχοντες, ον νυν περικρατούμεν,
και ηξιώθημεν ημείς ανακαινήσαι τούτον
εκ βάθρων τών οικοδομών και συνηστορηθίναί
ίνα σε έχομεν αεί υπέρμαχον προστάτην
και σκέπε φρούρισον ημάς συν τοις εμοίς φιλότοις
τέκνοις από πάσης προσβολής και εκ παντός κινδύνου,
και λύτρωσε κολάσεως πάντας τούς ορθοδόξους.*

Αγία Παρασκευή, η. Οικισμός τής κοινότη. Λιλιανών, επαρχ. Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 116, υψ 400 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 44 χλμ., 8 χλμ. προς νότο του Καστελίου Πεδιάδας. Δεν αναφέρεται στις γνωστές βενετσάνικες απογραφές ενώ αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή του 1671 (Aya Paraski Hurdu) Αγία Παρασκευή του Χούρδου, με 17 χαράτσα (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 116). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Hagia Paraskè (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 6 χριστιαν. οικογέν. Το 1881 είναι στο δήμο Καστελίου με 98 κάτ. Χριστιαν., το 1900 στον ίδιο δήμο με 123 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότητα Μουχτάρων με 121 κάτ. Το 1940 υπάγεται στην κοινότητα Λιλιανών με 144 κάτ. το 1951 με 153, το 1961 με 152 και το 1971 με 127 κάτ.

Σε έγγραφο, αυτόγραφο του καρδινάλιου Βησσαρίωνα, αναφέρεται μεταξύ των άλλων πατριαρχικών χωριών στην Κρήτη, και το χωριό **Σάντα Βενεράντα**, το 1463. Ο Ζ. Τσιρπανλής (σελ. 235) δεν αναφέρει τη θέση του. Επειδή και τα άλλα αναφερόμενα πατριαρχικά χωριά βρίσκονται στην περιφέρεια του σημερινού νομού Ηρακλείου πιστεύω πως πρόκειται για την Αγία Παρασκευή επαρχ. Πεδιάδος. (Βλ. Ζ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος, κ.λπ. 1967, σ. 235, 251 εξ.).

Αγία Παρασκευή, η Οικισμός τής κοινότη. Άδελε, επαρχίας Ρεθύμνου, ν. Χανίων κάτ. (1981) 141, υψ. 120μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 10,5 χλμ. λίγο νοτιότερα από το Άδελε. Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26r) S(an)ta Veneranda d'Αγίο, από τον Καστροφύλακα (Κ172) S. Veneranda με 62 κάτ. το 1583, και (Κ183) με 76 οφειλόμενες αγγαρείες, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) S. Veneranda, το 1630. Στην αιγυπτ. απογραφή του 1834 αναφέρεται Haghia Paraskevè (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 8 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Πηγής με 20 Χριστιαν. και 34 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 21 κάτ., Το 1928 αναφέρεται στην κοινότη. Άδελε με 126 κάτ., το 1940 με 126, το 1951 με 144, το 1961 με 178 και το 1971 με 133 κάτ.

Αγία Παρασκευή, η. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Αρδάχτου, επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 3, υψ. 170 μ. Αναφέρεται στην ίδια επαρχία το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) S. Veneranda, από τον Καστροφύλακα (Κ184) S. Veneranda με 52 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) S. Veneranda το 1630. Στις απογραφές 1881, 1900, 1928, 1940 και 1951 δεν αναφέρεται παρά στην απογραφή 1961 με 4 κάτ. και το 1971 με 3 κάτ.

Αγία Παρασκευή, Βουζούλια, η. Αναφέρεται μόνο σε τούρκ. έγγραφο του 1671 Aya Paraski Vuzulya (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις κ.λπ. Α', 330) στην επαρχία Μυλοποτάμου με 10 χαράτσα. Ο οικισμός δεν αναφέρεται ούτε στην τούρκικη απογραφή του ίδιου χρονού 1671, ούτε σε καμιά άλλη απογραφή. Ίσως πρόκειται για λανθασμένη γραφή.

Αγία Παρασκευή, η. Νεότετος παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Αχεντριά, επαρχίας Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 8, υψ. 20 μ. Αναφέρεται πρώτη φορά.

Αγίας Παρασκευής Κάστρο, το. Σε συμβόλαιο του 1302, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Ben. De Brixano αναφέρεται ο Nicolaus Venetio, κάτοικος Χάντακα, ο οποίος ενοικιάζει στο Nicola De Yvano, κάτοικο στο Castro Agie Paraschevi, ένα μύλο (molendinus), κείμενο στο Mesari (Μεσαρά;) κ.λπ. (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, 1950, σ. 197). Ίσως εννοεί τις Αγίες Παρασκευές. (βλ. επόμενο λήμμα).

Πρόκειται ασφαλώς για υδρόμυλο, γιατί, την εποχή εκείνη δεν είχε γενικευθεί η χρήση του ανέμου, ως κινητήρια δύναμη. (Βλ. και επόμενο λήμμα).

Αγιές Παρασκευές, οι. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 915, υψ. 360 μ. σε ωραία πανοραμική τοποθεσία με θαυμάσια θέα προς όλη την κοιλάδα των Πεζών, στο 20,4 χλμ. του δρόμου προς Καστέλι Πεδιάδας. Πλούσιο χωριό με κύρια προϊόντα σταφίδα σουλτανίνα, επιτραπέζια σταφύλια, λάδι κ.λπ.

Αναφέρεται από το 1212 (S. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta κ.λπ. σ. 14) και σε συμβόλαια του 1271 (Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, Torino, 1942, σ. 17, 18 κ.λπ.) Peraski. Σε άλλα συμβόλαια του 1279 και 1280 αναφέρεται Castro Paraschi, Paraschym (Chiudano-Lombardo, Fonti per la storia di Venezia p. 26, 34, 90 passim). Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°24v) Agiès Paraschiès Arano, Agiès Paraschiès Cato. Από τον Καστροφύλακα (Κ94) Agiès Paraschiès Arano με 171 κάτ. και (Κ95) Agiès Paraschiès Cato με 124 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. τόμ. V, σ. 123) Agiès Paraschies Arano, Agiès Paraskiès Cato, το 1630. Συνεπώς υπήρχαν δύο χωριστοί οικισμοί, που ο καθένας είχε τη δική του Εκκλησία τής Αγίας

Εικ. 6. Το χωριό Αγιές Παρασκευές.

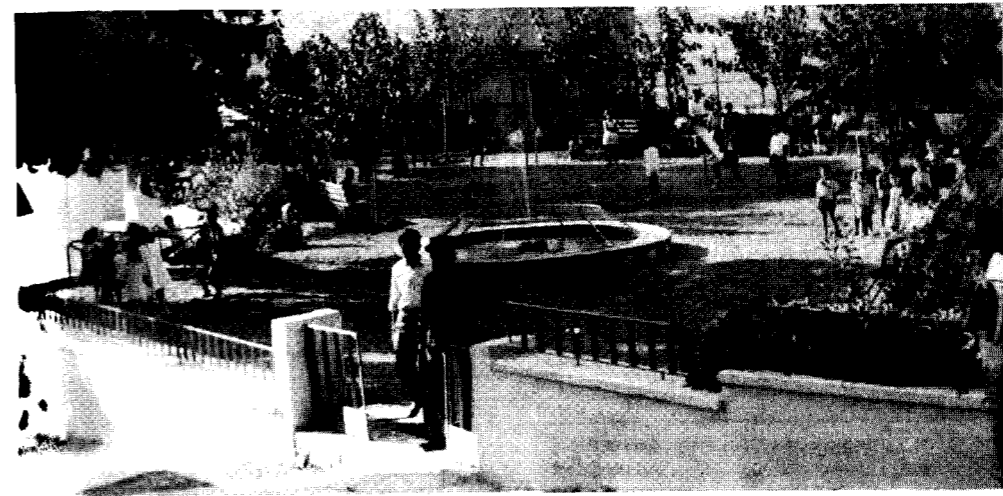
Παρασκευής. Έτσι δικαιολογείται η ονομασία στον πληθυντικό, Αγιές Παρασκευές, ως και από τις πολλές εκκλησίες Αγ. Παρασκευής. Σώζονται τα ερείπια πέντε ναών τής Αγ. Παρασκευής. Το Castro Paraski, που αναφέρεται σε συμβόλαια του 1279 αναφέρεται προφανώς στο μεσαιωνικό φρούριο **Κάστελος**, που σώζονται τα ερείπιά του ανάμεσα στα χωριά Αγιές Παρασκευές και Μελέσες.

Η θέση του χωριού κοντά στη μονή Αγκαράθου είχε ευνοϊκή επίδραση για την πνευματική ανάπτυξη των κατοίκων. Ο Μητροπολίτης Μελέτιος Νικολετάκης γεννήθηκε στις Αγιές Παρασκευές το 1790 και ίδρυσε το 1815 κρυφό σχολείο στις Αγιές Παρασκευές. Στις Αγιές Παρασκευές γεννήθηκαν και ο μητροπολίτης Κρήτης Τιμόθεος και ο επίσκοπος Χερρονήσου Διονύσιος, ο ζωγράφος Στέφ. Νικολαΐδης, γνωστός και από τα πολύτιμα ιστορικά σημειώματά του. (Βλ. Κρητ. Χρονικά, Γ', 293) αλλά και την εικονογραφική εργασία του.

Το 1962 βρέθηκε κοντά στο χωριό ο μεγαλύτερος θησαυρός, που βρέθηκε ποτέ στην Κρήτη, αποτελούμενος από 82 υπέρπυρα των συμβασιλευόντων αυτοκρατόρων Βασιλείου Β' και Κωνσταντίνου Η' και 8 ομοίων του Νικηφόρου Φωκά, θαυμάσιας τέχνης, καλά διατηρημένα. Τα νομίσματα βρίσκονται στο Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου. (Κρητ. Χρονικά, ΙΖ', 400).

Αγία Πελαγία, η. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός με ξενοδοχεία και άλλα κέντρα, ως και Περίπτερο του ΕΟΤ, κάτ. (1981) 251 υψ. 5 μ. τής κοινότητας Αχλάδας, επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου. Απέχει από το Ηράκλειο περί τα 20 χλμ. από το νέο δρόμο, διακλάδωση στο 19 χλμ. του νέου δρόμου προς Ρέθυμνο.

Το όνομα οφείλεται στη μονή τής Αγίας Πελαγίας, που ήταν ένα περίπου χλμ. δυτικά του όρμου, μετόχι τής μονής Σαββαθιανών. Σήμερα σώζεται μόνο η μικρή εκκλησία και μερικά κτίσματα ερειπωμένα. Επίσης στη βόρεια ακτή του όρμου είναι μία σπηλαιώδης κοιλότητα, γνωστή με το όνομα **Εύρεση**, γιατί βρέθηκε εκεί το εικόνισμα τής Αγίας. Στις 8 του Οκτώβρη, εορτή τής Αγίας Πελαγίας, γίνεται λιτανία των εικόνων, και πολλοί προσκυνητές, που υποφέρουν, καθίζουν και χώνουν τα πόδια των στην άμμο, σ' όλη τη διάρκεια τής τελετής, για να θεραπευθούν. Για τη θεραπεία

Εικ. 7. Αγιές Παρασκευές. «Παιδική Χαρά». φωτ. Της Κοινότητας.

των πασχόντων αναφέρει ο Χριστοφ. Μπουρνούριος το 1415, που επισκέφτηκε και προσκύνησε τη Αγία Πελαγία: *Λέγεται πως σ' αυτή την αμμουδιά προσκυνοῦντο ἄνθρωποι χώνονταί γυμνοί στην ἄμμο καὶ θεραπεύονται.* (Βλ. Cristof. Burndelmonti, Description de l'isle Crete, édition critique, και Μετάφραση του ιστορικού της Μάρθας Αποσκίτου, Εκδόσεις του Θεολογικού Συλλόγου Ηρακλείου. Βλ. και Ελευθ. Παναγιώτη. Το κατά την Ενετοκρατία χωριό Καντινού... μέρος «Αριάθεια», τεύχ. 20-21, σ. 227).

Ο νεότερος οικισμός αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή του 1971 με 41 κάτ. Ο πενταπλασιασμός του πληθυσμού στην δεκαετία 71-81 δείχνει τη σπουδαιότητα τής περιοχής ως παραθαλάσσιο κέντρο.

Με τις τελευταίες ανασκαφές στην περιοχή του χωριού αποκαλύφτηκε το πρυτανείο και το βουλευ-

τήριο μιάς αρχαίας δωρικής πόλης, που, κατά το Στυλ. Αλεξίου, ο οποίος έκανε την ανασκαφή, ήταν η πόλη Πάνορμος. (Βλ. Στυλ. Αλεξίου, Πόλεις τής βόρειας παραλίας τής Κρήτης, Κρητικά Χρονικά, ΚΕ' σ. 461, 473 και ημιτελή ΚΣΤ' σ. 32).

Στο χώρο, κοντά στην **Εύρεση**, οικοδομήθηκε τελευταία μεγάλη ξενοδοχειακή μονάδα, επάνω στα ερείπια τής αρχαίας πόλης!

Τον όρμο τής Αγ. Πελαγίας έλεγαν οι Τούρκοι **Τσανάκ λιμάνι**, επειδή η λεκάνη του μοιάζει με τσανάκ=πίατο. Στον όρμο αυτό ξεφόρτωναν τα πλοία «Αρκάδι» και άλλα, την περίοδο των Επαναστάσεων, πολεμοφόδια κ.λπ.

Στον τοίχο τής μονής είναι ανάγλυφες δύο ασπίδες ίσως του 1300, και ανάμεσά των είναι εντοιχισμένος ανάγλυφος θυρεός. (G. Gerola, Monumenti ecc. vol. IV, p. 254).

Εικ. 8. Πανοραμική άποψη της Αγ. Πελαγίας. φωτ. Ρουσέτου.

Αγία Πελαγία, η. Οικισμός τής κοινότητας Μιξόρρουμα, επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 89, υψ. 360 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 27 χλμ. Διακλάδωση δεξιά πριν από το Σπήλι (Μιξόρρουμα -Αγ. Πελαγία).

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Πρώτη φορά απαντάται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Haghia Pelagia (Pashley, Travels in Crete, II, p. 313) μαζί με άλλους οικισμούς. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Λάμπης με 62 Χριστιαν. κάτ., το 1900 με 74. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότη. Μιξόρρουμα με 108 κάτ. το 1940 με 121, το 1951 με 116, το 1961, 104 και το 1971 είχε 91 κάτ.

Αγία Πελαγιά, η. Οικισμός τής κοινότη. Λιμνών, επαρχ. Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 45, υψ. 310 μ.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στα «Μετόχια Λιμνών» Λουσέστ(ρο), Δράκου, Αγία Πελαγιά, Δυό Πρίνοι, Ελληνικά, Κατσίκι με 204 κάτ. σύνολο, στο δήμο Χουμεριάκου. Στον ίδιο δήμο αναφέρονται το 1900 με 371 κάτ. Το 1928 υπάγονται στην κοινότη. Λιμνών με 1092 κάτ. σύνολο. Το 1940 αναφέρεται Αγία Πελαγία στην κοινότη. Λιμνών με 104 κάτ. το 1951 με 102, το 1961 με 87 και το 1971 με 55 κάτ.

Αγία Ρουμέλη, η. Χωριό και κοινότητα τής επαρχίας Σφακιών, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 93, υψ. 40 μ. Βρίσκεται στις ακτές του Λιβυκού, ένα χλμ. από την έξοδο του Φάραγγα τής Σαμαριάς. Αποτελείται από δύο οικισμούς την Απάνω και Κάτω Αγία Ρουμέλη. Οι κάτοικοι ασχολούνται στην κτηνοτροφία, τη μελισσοκομία, τη συλλογή δικτάμου, την εκμετάλλευση του δασικού πλούτου και την αλιεία. Παλαιότερα έκαναν εξαγωγή ναυπηγήσιμης ξυλείας και φλοιού πεύκης. Αναφέρεται το 1577 μόνο στην απογραφή Fr. Barozzi (f°30r) S(an)ta Rumeli. Βρίσκεται στη θέση τής αρχαίας πόλης **Τάρρα** (βλ. λήμμα). Τη Β' Βυζαντινή περίοδο είχε δοθεί

Εικ. 9. Η Αγία Ρουμέλη.

φρούδο στην οικογένεια Σκορδίλιδων (βλ. Χριστιανική Κρήτη, Β', 43). Στην εκκλησία του Αγ. Γεωργίου είναι εντοιχισμένο ένα πιάτο με το οικόσημο των Καλεργών. Το 1415 την επισκέφτηκε ο Χριστόφ. Μπουοντελμόντι, όπου είδε ένα μεγάλο ναό ερειπωμένο, μάρμαρα σκορπισμένα, κίονες και αγάλματα θεοτήτων αποκεφαλισμένα. Στον αρχαίο ναό διάβαζε την επιγραφή: *Πλύνε τα πόδια, σκέπασε το κεφάλι και είσελθε.* (βλ. Crist. Buondelmonti, Descriptio Insule Crete, etc. édition critique, του Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ. 120).

Τα χρόνια τής Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας υπήρχε ναυπηγείο, όπου σκάρωναν καράβια και όρωναν τη Μεσόγειο.

Αϊ Γιάννη κι Αράδαινα, Λουτρό κι Αγία Ρουμέλη, που τα καράβια κάνασι οι Σφακιανοί μαρνέροι.

Υπήρξε αποθήκη πολεμοφοδίων κατά τις επαναστάσεις του 19ου αιώνα, που τα μετάφεραν εκεί τα θρυλικά πλοία «Αρκάδι», «Ένωση» και «Πανελλήνιον». Μιά νύχτα του Αυγούστου του 1867 έγραψε εδώ την τελευταία σελίδα τής ηρωικής του δράσης το «Αρκάδι», το «ζωοφόρον πλοίον», όπως το έλεγαν οι επαναστάτες. Με πλοίαρχο τον Κουρεντή έκανε το 23ο ταξίδι του, μεταφέροντας πολεμοφόδια και τροφές στους επαναστάτες. Τουρκικά πολεμικά το κυνήγησαν και έφυγε προς το Σέλινο, όπου αναγκάστηκε ο πλοίαρχος να το ρίξει στην ξηρά, βαρεια τραυματισμένο, στην **Παχειά Άμμο**, δυτικά τής Παλαιόχωρας.

*Από ψηλά ο Κουρεντής στον τιμονιέρη κράζει:
«Τράβα ν' ανοίξομε! και σεις εις τα κανόνια όλιοι».
Δελφίνοι το Αρκάδι μας τη θάλασσα ταραζίει...
Είναι λιοντάρι στο θυμό, στο τρέξιμο δελφίνοι!
«Βάλτε φωτιά!»! στους ναύτες ο Κουρεντής φωνάζει:
«να μείνουν άλλη μιά φορά οι Τούρκοι ντροπιασμένοι»,
και τη σημαία τ' Αρκαδιού με το δεξί βαστάζει
δαφνοστεφανωμένη!...
(Σ. Καρύδη, Βωμός σ. 55)*

Από την Αγία Ρουμέλη, μιά νύχτα του Μάη του 1941 έφυγε προς την Αίγυπτο η Ελληνική Κυβέρνηση του Εμμ. Τσουδερού, εγκαταλείποντας και την Κρήτη στο έλεος των Ναζί!

Στην Αγία Ρουμέλη είναι άγνωστο το αυτοκίνητο. Απομονωμένη από τα απόκρημνα Σφακιανά βουνά επικοινωνεί με τον άλλο κόσμο μόνο από τη θάλασσα ή από το Φάραγγα τής Σαμαριάς ποδαρόδρομο.

Ακόμη και ηλεκτρικό δίκτυο δεν έγινε μέχρι σήμερα, για τον ίδιο λόγο. Γι' αυτό εγκαταστάθηκε τελευταία **ηλιακός ενεργειακός σταθμός**, για την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος. Είναι το πρώτο ηλιακό χωριό στην Κρήτη.

Αγία Ρουμέλη, Παλαιά. Νέος οικισμός — παρά την ονομασία του — τής κοινότη. Αγίας Ρουμέλης κάτ. (1981) 7 υψ. 60 μ. Δεν αναφέρεται σε καμιά προηγούμενη απογραφή.

Αγία Σεμνή, η. Οικισμός τής κοινότητας Αρκαλοχωρίου επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 16, υψ. 490 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 36,5 χλμ., 3,5 χλμ. νοτίως του Αρκαλοχωρίου.

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Agia Semni, από τον Καστροφύλακα (Κ96) Agia Semni, με 86 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 111) Agia Semni το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Aya Simi με 11 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', 136). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Αρκαλοχωρίου με 84 Τούρκους κάτ. Στην απογραφή του 1900 αναφέρεται στο δήμο Αρκαλοχωρίου Μπαδιά και Αγία Σεμνή με 19 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότη. Αρκαλοχωρίου με 28 κάτ. το 1940 με 79, το 1951 με 66, το 1961 με 63 και το 1971 με 19 κάτ.

Αγία Σοφία, μονή ερημωμένη, ατην περιφέρεια τής κοινότητας Αρμένων, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου. Ήταν κτισμένη πάνω σε γήλοφο, κοντά στο χωριό Γιάτ (βλ. λήμμα). Ιδρύθηκε την περίοδο τής Βενετοκρατίας αλλά το πότε ακριβώς είναι άγνωστο. Πιθανότατα από μοναχούς μονυδρίων, που ήταν στα νότια παράλια τής Σητείας, ύστερα από την καταστροφή των από τους Τούρκους πειρατές το 14ο, 15ο αιώνα. Η χρονολογία 1634, που αναφέρεται σε επιγραφή τής πύλης τής μονής, αναφέρεται σε ανακαίνισή της, ύστερα από το σεισμό του 1612.

Το 1866 ανακαινίστηκε και πάλι και το 1870 χρησιμοποιήθηκε ως διδακτήριο, για τα παιδιά των γύρω οικισμών. Το 1885 εμόνασαν εκεί οι ιερομόναχοι Γεννάδιος Μυτάκης και Ιωαννίκιος Τσαρδινάκης μέχρι το 1901, οπότε διαλύθηκε με τον καταστατικό νόμο της Κρητικής Πολιτείας και παραχωρήθηκε στην ενορία τής κοινότητας Αρμένων. (βλ. Εμ. Αγγελάκη, Ην Σητεία μονή Αγ. Σοφίας κ.λπ., περιόδ. «Μύσων» Α', σ. 79 εξ. και Νικολ. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία της Κρήτης, Χανιά, 1936, σ. 72, 117 κ.λπ.).

Αγία Σοφία, η. Μετόχι τού δήμου Νεαπόλεως, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή του 1881. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση δυτικά από το Σκινιά.

Αγία Σοφία, η. Μετόχι επαρχίας Μονοφατισίου. Αναφέρεται μόνο από το Fr. Barozzi, (f°24r) S(an)ta Sofia metochio το 1577. Δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή.

Αγία Τριάδα, η. Ήταν χωριό τής επαρχίας Πυργιωτίσας, ν. Ηρακλείου, λίγο δυτικότερα από τις σημερινές Μινωικές αρχαιότητες. Αρχαιότερη μνεία τού οικισμού Agia Triada di Pirgiotissa αναφέρεται σε έγγραφο του 1394. (βλ. El. Santschi, Régestes des

arrêts civils etc. 1976, σ. 344). Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Agia Triada, από τον Καστροφύλακα (Κ100) S. Trinità με 150 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 119) S. Trinità το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Aya Tiryanda με 53 χαράτσα, που σημαίνει ότι ήταν μεγάλο χωριό. Το Τυμπάκι τότε είχε μόνο 40 χαράτσα. (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τόμ. Β', σ. 125).

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Haghia Triadhā (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 6 Χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Τυμπακίου με 48 Χριστιανούς κάτ. Τούρκοι δεν κατοικούσαν. Την επανάσταση του 1897 έσφαξαν οι Τούρκοι όλους σχεδόν τούς κατοίκους και όσοι γλύτωσαν δεν ξανακατοίκησαν στο χωριό και ερημώθηκε. Σώζεται η εκκλησία τού χωριού Αγ. Τριάδα, απ' όπου πήρε το όνομα, που παραμένει ως τοπωνύμιο, διάσημο σήμερα, ως τόπος μεγάλης αρχαιολογικής αξίας. Στον αρχαιολογικό χώρο σώζεται η εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου Γαλατά, τών αρχών τού 14ου αιώνα με τοιχογραφίες και κτιστό εικονοστάσιο. Επιγραφή στον τοίχο τής εκκλησίας.

Οικοδομήθη εκ βάθρων και οικονογραφήθη ο θείος και πάνσεπτος ναός τού αγίου και ενδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου διά κόπου και εξόδου Κωνσταντίνου τού Σκυνοπλόκου Επραξίας μοναχής και Καταφυγής μοναχής και το τέκνων... έτους ΣΤΩΙ' = 6810 = 1302. Στους τοίχους υπάρχουν χαράγματα τού 1491 κ.λπ. Στο βόρειο τοίχο έξω από την εκκλησία είναι τάφος με καμαρωτή κόγχη και πλάκα με ανάγλυφο δικέφαλο αετό και την επιγραφή... τού Μιχαήλ Τριβύζη και τη χρονολ. ΑΦΠΑ' = 1581. (βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικές Επιγραφές, «Αθηνά» τομ. 15, σ. 131 και G. Gerola, Monumenti ecc. IV, 536).

Σε μικρή απόσταση ανατολικά από τα ερείπια τού χωριού, όπου η εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου Γαλατά, αποκαλύφθηκαν στις αρχές τού 20ού αιώνα από τούς Ιταλούς αρχαιολόγους τα ερείπια τής λεγόμενης **Βασιλικής Έπαυλης**, τών Μινωικών χρόνων. Το αρχαίο όνομα τού μινωικού οικισμού είναι άγνωστο και οι αρχαιολόγοι δανείστηκαν το χριστιανικό όνομα τού χωριού, με το οποίο ήταν γνωστή η περιοχή.

Η Βασιλική Έπαυλη ανήκει στη Μεσομινωική ΠΙΒ περίοδο. Βρέθηκαν σπουδαιότατα αρχαιολογικά ευρήματα, από τα σπουδαιότερα τού Μινωικού Πολιτισμού, που κοσμούν σήμερα τις προθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου. Τα ωραιότερα αγγεία και ρυτά με ανάγλυφες παραστάσεις τών θεριστών, τών αγωνισμάτων και τής αναφοράς, η περίφημη λάρνακα τής Αγίας Τριάδος με τις παραστάσεις τής λατρείας τών νεκρών, οι θαυμάσιες τοιχογραφίες με τα κρίνα, τούς αγριόγατους, τούς φασιανούς κ.λπ., τα λεγόμενα τάλαντα από το θησαυρό τής έπαυλης, πιθάρια και πολλά άλλα αγγεία που βρέθηκαν εκεί.

■ costruzioni anteriori al T. M. III
 ▨ costruzioni del T. M. III
 HAGIA TRIADA: PIANTA DEL PALAZZETTO E DEL VILLAGGIO

Ο χωριός είχε κατοικηθεί από τη Νεολιθική εποχή. Τα ερείπια που βλέπουμε σήμερα είναι του 1600 π. Χ. Η πρώτη τιμή τα γνωστά μινωικά ανάκτορα, με κεντρική αυλή και καθαρή δεξαμενή κ.λπ. Γι' αυτό πιστεύεται ότι ήταν θερινή διαμονή των βασιλιάδων της Φαιστός. Όταν καταστράφηκε η Φαιστός καταστράφηκε και η Έπαυλη από την ίδια αιτία και αντικαταστάθηκε ένα νέο μεγαλόπρεπο οικοδόμημα και ονομάστηκε Γεωμετρική περίοδο δεν κατοικείται και παραμένει τόπος λατρείας, όπως πιστοποιούν τα ψηφιδωτά ειδωλίων που βρέθηκαν εκεί. Την ιστορική περίοδο κτίστηκε ιερό αφιερωμένο στο θεό Βελχάνον.

Προς βορρά των ερειπίων της Μινωικής εποχής υπάρχει ταμεία ενός οικισμού της Υστερομινωικής III περιόδου. Οι αρχαιολόγοι τον ονόμασαν χωριό (αυριό). Είναι ένα μεγάλο οικοδόμημα με 8 ορθογώνια διαμερίσματα με πρόστω που υποβαστάζεται με κολυμβητήριες και κίονες εναλλάξ. Υποτίθεται ότι χρησιμοποιούνταν ως αγορά.

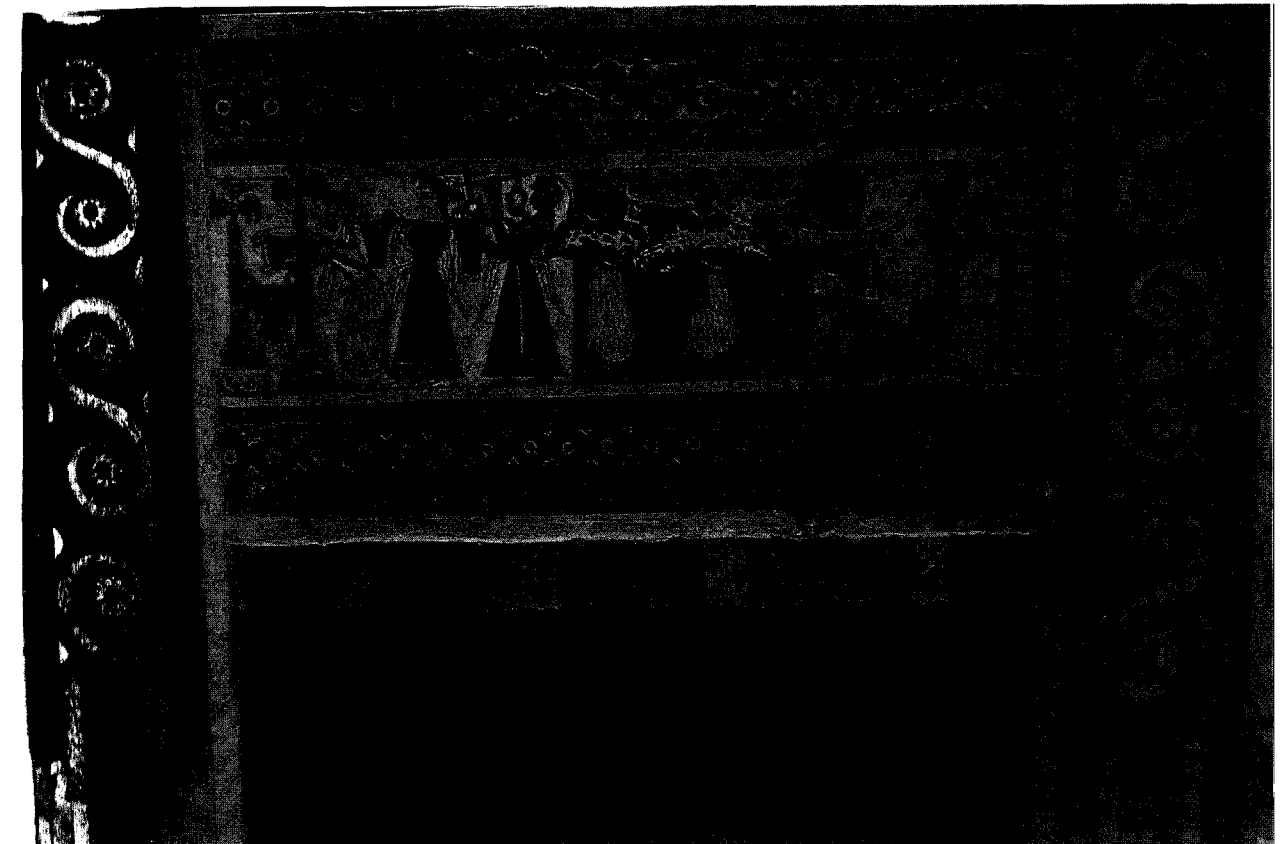
Βορειοανατολικά από την αγορά 150 μ. βρέθηκαν τα ερείπια δύο κυκλικών τάφων της 3ης και της 2ης χιλιετηρίδας π.Χ. Στον ένα απ' αυτούς βρέθηκε η σαρκοφάγος της Αγ. Τριάδος της τελευταίας ιστορικής περιόδου (1400 π. Χ.), όπου είχε ταφεί κάποιο πρόσωπο.

Αγία Τριάδα, η Οικισμός της κοινότητας Μέσης, επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 55, υψ. 200 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 11,5 χλμ. Διακλάδωση δεξιά μετά το Άδελε στο δρόμο προς το Αρκάδι. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) S(an)ta Trinità από τον Καστροφύλακα (Κ174) S. Trinità με 145 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 128) S. Trinità το 1630. Στην απογραφή 1881 δεν αναφέρεται. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Πηγής, με 24 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότη. Μέσης, με 93 κάτ. το 1940 με 104, το 1951 με 106, το 1961 με 79 και το 1971 με 60 κάτ.

Αγία Τριάδα, η Μετονομασία του χωριού Τσώ της επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου το 1928. Στις προηγούμενες απογραφές αναφέρεται Τσώ. (Βλ. λήμμα).

Πρώτη φορά απαντάται Αγία Τριάδα το 1928 στην κοινότη. Ζίρου με 228 κάτ. υψ. 460 μ. Σήμερα (1981) αποτελεί κοινότητα με 183 κάτ. Απέχει από την πόλη Σητεία 34 χλμ. Το 1940 αναφέρεται με 321 κάτ., το 1951 με 310, το 1961 με 310 και το 1971 με 285 κάτ.

Αγία Τριάδα, η Οικισμός επαρχίας Σελίνου ν. Χανίων, Βλ. Τσαλιανά.

Εικ. 10. Η σαρκοφάγος της Αγ. Τριάδος, 1400 π.Χ.

Αγία Τριάδα, η Σιναϊτική μονή κοντά στο χωριό Περιβόλια, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Οι Τούρκοι την αναφέρουν **Σελβιλί Μαναστήρι** (μοναστήρι τών κυπαρισσιών) επειδή είχε πολλά κυπαρίσσια. Υπάρχουν εντοιχισμένες επιγραφές με τη χρονολ. ΑΧΜΓ´=1643, ΑΨΚΣΤ´=1726 και ΑΨΜΣΤ´=1746. Ο ναός ανακαινίσθη το 1746 από το σιναίτη Μισαήλ. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικά Επιγραφαί, «Αθηνά» τομ. 15, σ. 100, και Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τόμ. Β´, 199).

Αγία Τριάδα, μονή Τσαγκαρόλων. Μεγαλόπρεπη σταυροπηγιακή μονή στο Ακρωτήρι **Μελέχα** επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, στους πρόποδες τής βουνοκορφής **Τζομπόμυλος**, σε τοπίο κατάφυτο από ελαιόδενδρα, αμπέλια κ.λπ. κάτ. (1981) 6, υψ. 90 μ. Απέχει από τα Χανιά 16,1 χλμ. Υπάγεται στην κοινότητα Μουζουρά. Στη μέση τής μονής υψώνεται ο σταυρόσχημος ναός τής Αγίας Τριάδας, με δύο παρεκκλήσια, τής Ζωοδόχου Πηγής και τού Αγίου Ιωάννου τού Θεολόγου. Λεωφόρος με πανύψηλα κυπαρίσσια — γι´ αυτό αναφέρεται και η μονή Σελβιλί — οδηγεί στην κεντρική πύλη τής μονής. Η πρόσοψη τού ναού είναι εντυπωσιακή με τις διπλές κολόνες ιωνικού και κορινθιακού ρυθμού και την επιγραφή: *ΗΝ ΚΑΙ ΗΝ ΚΑΙ ΗΝ ΑΛΛ´ ΕΝ ΗΝ ΕΣΤΙ ΚΑΙ ΕΣΤΑΙ ΦΩΣ ΚΑΙ ΦΩΣ ΚΑΙ ΦΩΣ ΑΛΛ´ ΕΝ ΦΩΣ ΕΙΣ ΘΕΟΣ ΟΝΤΩΣ, ΑΧΛΑ´* (1631).

Στο διάζωμα τής εισόδου είναι τα γράμματα: Β (βάθος) Γ (γνώσεως) Υ (ύψιστος) Θ (θεός) Τ (τρισυπόστατος) Π (παντοκράτωρ).

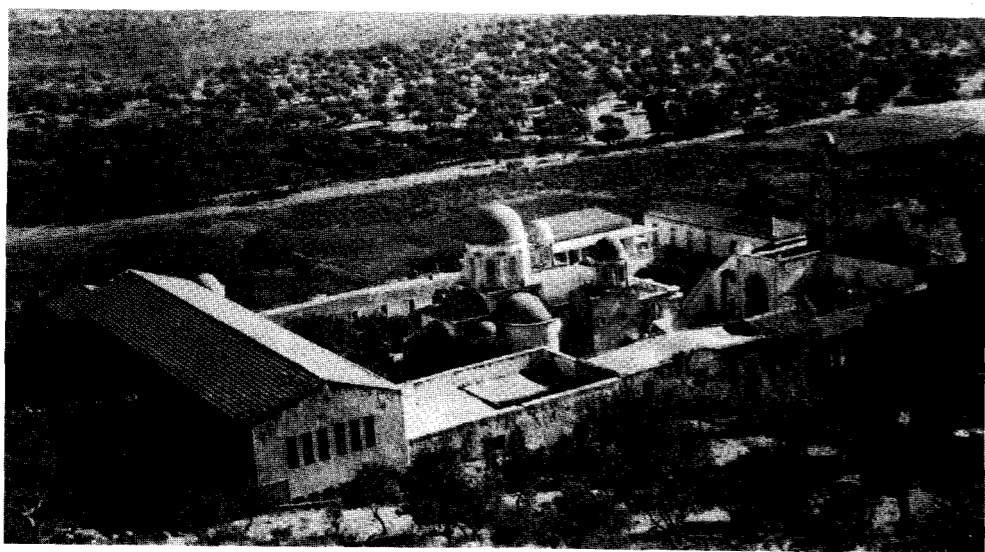
Το υψηλό καμπαναριό, που δεσπόζει στο χώρο, κτίστηκε το 1864. Τις εικόνες τής Παναγίας, τού Σωτήρος, τού Βαπτιστή Ιωάννη, τού Προφήτη Ηλία, τών Εισοδίων και τής Αγίας Τριάδος ζωγράφισε ο ζωγράφος Μερκούριος από τη Σαντορίνη.

Σε παλιά έγγραφα αναφέρεται **Μονή τών Τσαγκαρό-**

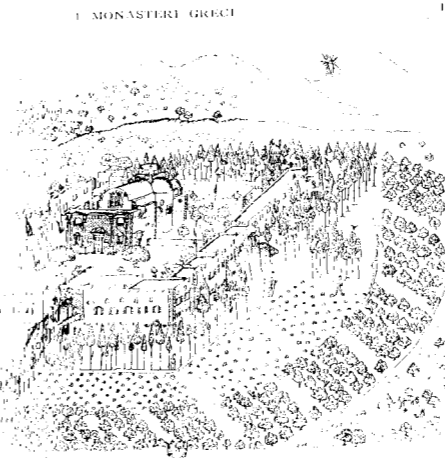
λων η τών Μουρτάρων. Όσοι ασχολήθηκαν με την ιστορία τής μονής αναφέρουν, ότι ιδρύθηκε από τούς αδελφούς ορθόδοξους μοναχούς **Λαυρέντιο** και **Ιερεμία**, από τη βενετσάνικη ορθόδοξη οικογένεια τών **Τσαγκαρόλων** το 1612 ή το 1608-10 κατά τον Ν. Τωμαδάκη (ΕΕΒΣ, Θ´, 289). Αυτό άλλωστε πιστοποιεί και η δίγλωσση επιγραφή στην πρόσοψη τού ναού: *«Οι εξ ευγενών φύντες τής τών τζαν/καρόλων φυλής ιερεμίας ο σοφότατος λαυρέντιός τε ο θ/αυμάσιος οι αντάδελφοι αμφωθύται και άζυγες χειρί π/ολλή και δαπάνη τάδε εδοίμαντο. Ο μεν γαρ τούργου ικα/νάς αφάμενος οσιώς αφύπνωσεν. Ο δε τον/ αυτόν εκοίνω σκοπόν έχων τον λειπέξ εξεπέρ/ανε, και τον περικαλλή τούτον ναόν εκ θεμελιών ανήγειρε ζ, ΑΧΛΑ´*» (1634).

Αντίθετα προς την ομόφωνη αυτή γνώμη ο αείμνηστος ιστοριοδίφης Κων. Μέρτζιος με πληροφόρησε με επιστολή του το 1962, ότι: «ιδρυτής τής μονής τής Αγίας Τριάδος τών Τσαγκαρόλων, που επονομάζεται Murtago, υπήρξεν ο μοναχός **Ιωακείμ Σοφιανός** και ότι ο Ιερεμίας Τσαγκαρόλος ήτο τότε ιεροκήρυξ και το 1610 είχε εκλεγεί ηγούμενος τής μονής ταύτης, η οποία έγινε κοινόβιος, ενώ ο ιδρυτής της δεν την ήθελε κοινόβιο».

Από την πληροφορία αυτή, που βασίζεται φυσικά σε έγγραφα, άγνωστα μέχρι σήμερα, μπορούμε να συμπεράνομε, ότι πριν να κτίσουν οι αδελφοί Τσαγκαρόλοι την περίφημη μονή που σώζεται, θα υπήρχε εκεί, μικρή ίσως μονή, τής οποίας το καθολικό φαίνεται να ήταν το «ναΐδιον» τών Αγίων Αποστόλων, που αναφέρει ο Παπαδοπετράκης. Και αφού ανήκε στην οικογένεια τών Μουρτάρων, ονομάστηκε και η μονή **Μουρτάρων**. Ονομασία με την οποία αναφέρεται σε παλιά έγγραφα. Και όταν κτίστηκε η νέα μονή από τούς Τσαγκαρόλους πήρε το όνομα τών νέων κτητόρων.

Εικ. 11. Η μονή της Αγίας Τριάδος των Τσαγκαρόλων.

Εικ. 12. Η μονή, όπως την είδε ο Βασ. Πλάκα το 1745.

Ο πρώτος ιστορικός ιεράρχης Γρηγόριος Παπαδοπετράκης, που χρημάτισε ηγούμενος τής μονής αρκετά χρόνια, από το 1862, έγραψε το 1866 την ιστορία της, στηριγμένη σε διάφορα έγγραφα αλλά κυρίως στην προφορική παράδοση. Την εργασία αυτή δημοσίευσε ο Εμ. Α. Πετράκης στον Κ´ τόμο τών Ερημικών Χρονικών, όπου αναφέρονται τα ακόλουθα: «Οι μοναχοί Λαυρέντιος και Ιερεμίας εμόναζαν στη μονή Αγ. Ιωάννου τού Ερημίτη στο Ακρωτήρι, που ονομαζόταν τότε. Αλλά επειδή, όταν ιερούργουσαν εμνημόσυναν τούς γονείς των που ήταν καθολικοί, οι άλλοι μοναχοί τής μονής σκανδαλιζόταν, επειδή τούς νόμιζαν καθολικούς. Αυτό ανάγκασε το Λαυρέντιο και τον Ιερεμία να φύγουν από τη μονή, με σκοπό να ιδρύσουν άλλη μονή».

Περνώντας από τη θέση που βρίσκεται τώρα η μονή, όπου υπήρχε το ναΐδιον τών Αγ. Αποστόλων, από το οποίο ήταν εφημέριος ο ιερομόναχος Ιωσήφ, έμειναν εκεί, και σε σχετική συζήτηση εκδήλωσαν επιθυμία των να ιδρύσουν δική των μονή. Ο Ιωσήφ, γνοίτας, υπόψει τον πλούτο τών Τσαγκαρόλων, έπεισε τον πατριό τής περιοχής Ιάκωβο, από την βυζαντινή οικογένεια τών Μουρτάρων, και παραχώρησε πρόθυμα το χώρο για την ίδρυση τής μονής εντελώς δωρεάν.

Αγώς αναβολή άρχισε ο Λαυρέντιος να συγκεφαλαιώνει τα υλικά και ο Ιερεμίας πήγε στο Άγιο Όρος, να μελετήσει τα σχέδια τών μονών, για να ετοιμάσει το σχέδιο τής μονής. Γύρισε το 1612 και αμέσως άρχισε το έργο. Έκτισαν πρώτα τη «Λούτρα», δεξαμενή για τη συγκέντρωση νερού, κάτω από το σημερινό αστάχιστρο περίβολο, και ακολούθησαν τα άλλα κτίσματα.

Η παλαιότερη χρονολογία αναφέρεται στο υπέρθυρο τριφυλοειδούς: ΑΧΙΓ´ (1613) και η επιγραφή στην πρόσοψη τού ναού έχει τη χρονολογία ΑΧΛΑ´ (1634).

Η οικοδομή εξακολούθησε μέχρι το 1645, οπότε κατάλαβαν την περιοχή οι Τούρκοι και απαγόρευσαν

τη συνέχιση. Έγιναν μάχες με τούς Τούρκους. Ο επικεφαλής Ολλανδός αξιωματικός παραδόθηκε στους Τούρκους με τούς άνδρες του, οι Τούρκοι τον έστειλαν στην Πόλη, όπου τον δηλητηρίασε ο Βάλιος τής Βενετίας. (Ψιλάκης 1096). Ο ναός στεγάστηκε πρόχειρα και ύστερα από δυό αιώνες, 1834, ο Μουσταφά Ναϊλί πασάς έδωσε άδεια και τελείωσαν τον τρούλλο.

Η μονή προόδευσε, απέκτησε τεράστια αγροτική περιουσία. Είχε 12 πλούσια μετόχια. Το 1834, που την επισκέφτηκε ο Pashley, (Travels in Crete, I, p. 23) είχε αναλάβει οικονομικά, ύστερα από την καταστροφή της την επανάσταση τού 1821, ώστε διατηρούσε 35 ζευγάρια και είχε πολλά εισοδήματα: λάδι, δημητριακά και κρασί, μάλιστα excellent, κατά τη βεβαίωση τού ίδιου που το δοκίμασε. Τότε είχε μόνο 10 καλογέρους.

Στην Αγία Τριάδα διατηρήθηκε η παράδοση τής παιδείας, που είχε ακμάσει κατά τη Βενετοκρατία σε πολλές μονές τής Κρήτης. Το 1833 ιδρύθηκε σχολείο με οικοτροφείο. Το 1892 ιδρύθηκε Ιεροδιδασκαλείο, που λειτούργησε μέχρι το 1905. Τελευταία ιδρύθηκε η Ιερατική Σχολή, όπου εκπαιδεύονται κληρικοί.

Στις επαναστάσεις και η μονή τής Αγ. Τριάδας είχε την τύχη τών περισσοτέρων μονών. Το 1821 την έκαψαν οι Τούρκοι και ερημώθηκε οπότε χάθηκαν και τα έγγραφα τού αρχείου της. Το 1827 οι ιερομόναχοι Καλλιόπιος και Γρηγόριος πήραν άδεια να την ανακαινίσουν. Αλλά οι Τούρκοι από το Σέλινο είχαν εγκατασταθεί σ´ αυτή και το 1830 πήραν νέα άδεια και την ανακαίνισαν. Και την επανάσταση τού 1866 η μονή εγκαταλείφτηκε. Το 1877 έγιναν στη μονή οι συσκέψεις για την επανάσταση τού επόμενου έτους με πρόεδρο τον ίδιο τον ηγούμενο Μισαήλ.

Αγία Φωθιά, η Παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότη. Άγιος Ιωάννης, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 52, υψ. 30 μ. στο 28 χλμ. τού δρόμου Ιεράπετρα - Μακρύς Γιαλός. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 με 12 κάτ., το 1971 κάτ. 0.

Αγία Φωθιά, η Οικισμός στην επαρχία Τεμένους, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (fº23r) Santa Lucia, από τον Καστροφύλακα (K101) S. Lucia με 47 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ, V, σ. 117) Santa Lucia το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται και πιθανόν να καταστράφηκε από τούς Τούρκους. Ο Paul Faure σημειώνει (Κρητολογία, τεύχη 5-6, σ. 50) ερείπια εκκλησίας Αγία Φωθιά ανάμεσα στη Σίλαμο και Αρχάνες. Νομίζω πως δεν είναι αρκετή ένδειξη για τη θέση τού οικισμού, γιατί πιθανόν πρόκειται για εξωκκλήσι.

Εκκλησίες τής Αγίας Φωθιάς (Sancta Lucia) αναφέρονται το 1320 στους Αθανάτους (σ. 273, 367), στο Στεργιανό (σ. 269, 367) και στην Ξερολιά (σ. 208, 368). (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή Κατάστιχο· Εκκλησιών κ.λπ. στις αντίστοιχες, ως άνω, σελίδες).

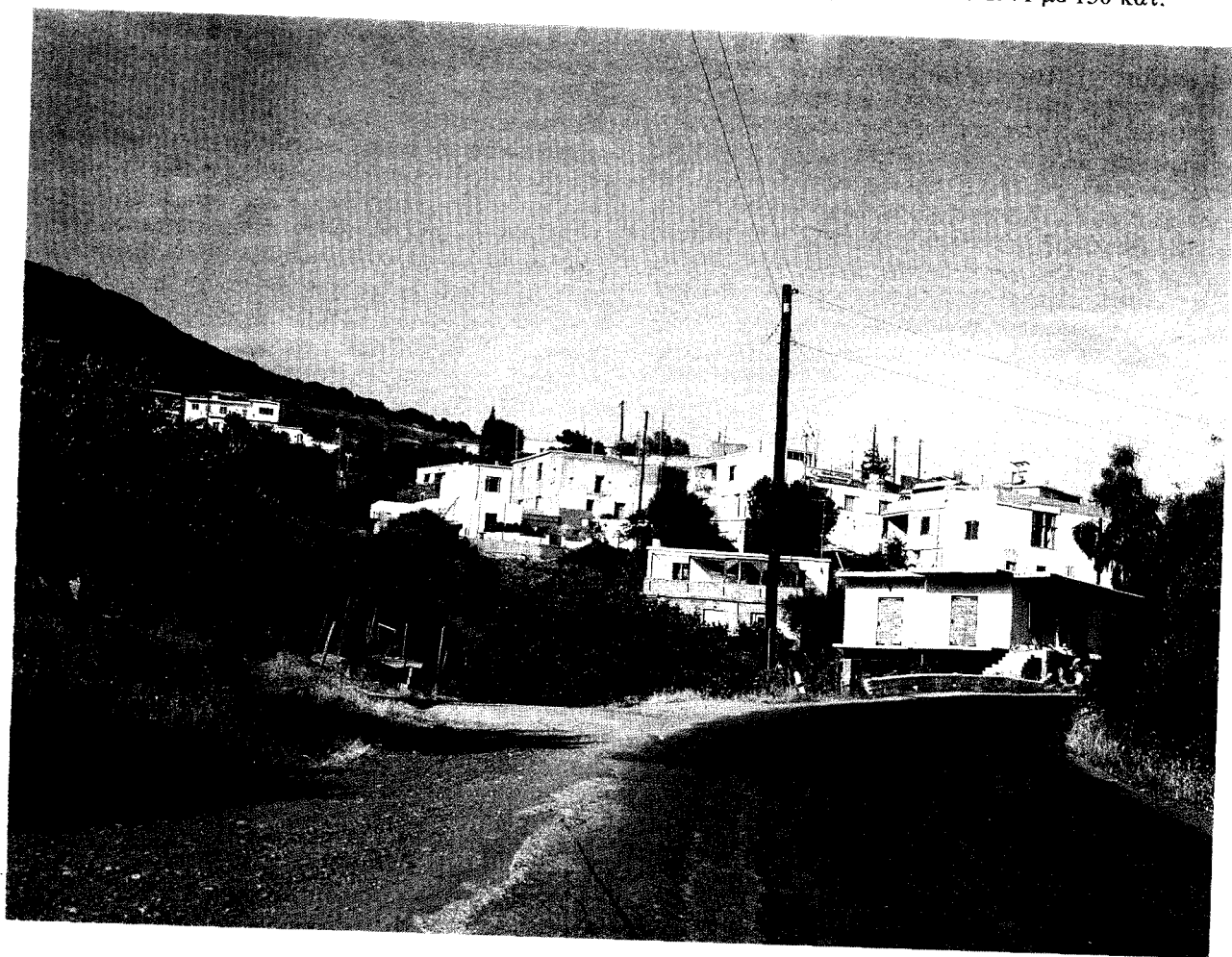
Αγία Φωθιά, η. Οικισμός τής κοινότη. Χάρακα, επαρχ. Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 9, υψ. 275 μ., 1,5 χλμ. στο δρόμο δυτικά του Χάρακα. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Santa Lucia, από τον Καστροφύλακα (K99) S. Lucia με 53 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 121) Santa Luccia το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Aya Fotya με 18 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 120, στην αιγυπτ. απογραφή 1834 Haghia Photiá (Pashley, Travels II, 317) με 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Χάρακα Αγία Φωθιά με 23 Χριστιανούς και 37 Τούρκ. κάτ. Το 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 Αγία Φωτιά, στον αγροτ. δήμο Χάρακα, με 43 κάτ., το 1928 στην κοινότη. Χάρακα με 35 κάτ., το 1940 Αγία Φωτιά, κάτ. 28, το 1951 κάτ. 35, το 1961 κάτ. 42 και το 1971 κάτ. 26.

Σε έγγραφο του Αρχείου του δούκα του Χάντακα, του 1390 αναφέρεται ο οικισμός Santa Lucia (βλ. El Santschi, Régestes des arrêts civils 291), που σημαίνει Αγία Φωθιά, και πιστεύω, ότι πρόκειται για τον οικισμό τής επαρχίας Μονοφατισίου.

Ναός τής Αγίας Φωτεινής απ' όπου το όνομα του χωριού. Μέσα στο χωριό υπάρχουν δέκα δεξαμενές νερού, που ο Λαός τις νόμιζε **Λούτρες**, μεγαλόπρεπο υδραυλικό έργο ρωμαϊκής εποχής. Το νερό διοχετευόταν από τον Αγιοφωθιανό ποταμό. (Βλ. Παράρτημα Αρχ. Δελτίου, 1916, σ. 24). Έξω από την εκκλησία πέτρα ως βωμός με επιγραφή. (Βλ. Margarita Guarducci, Inscriptiones Creticae, I, 305, και Κρητικά Χρονικά, Β', 531).

Αγία Φωθιά, η. Οικισμός του δήμου Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 122, υψ. 60 μ. στο 7 χλμ. από τη Σητεία προς Παλαιόκαστρο. Δεν αναφέρεται στις βενεντσάνικες απογραφές.

Στην αιγυπτ.ιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Haghia Phothiá (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 5 χριστιαν. οικογένειες, στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Αγία Φωθιά στο δήμο Λιμένος Σητείας με 84 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 στον ίδιο δήμο με 127 κάτ. το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα πόλης Σητείας με 161 κάτ. το 1940 με 165 κάτ. το 1951 στο δήμο Σητείας με 166, το 1961 με 181 και το 1971 με 130 κάτ.

Εικ. 13. Η Αγία Φωθιά, χωριό της Σητείας. φωτ. Ρουσέτου.

στην περιοχή του οικισμού ο επιμελητής Αρχαιοφιλίας Λασιθίου Κωστ. Δαβάρας απεκάλυψε το νεοκλασικό νεοκλασικό Προτομινωϊκής περιόδου, το μεγαλύτερο της Μινωϊκής Κρήτης. Ανασκάφηκαν 252 κρητοκρατορικά φάρμακα, υπήρχαν ακόμη περί τους 50, κρητοκρατορικά φάρμακα και συλήθηκαν, με τις γεωμετρικές επιγραφές στην περιοχή.

Περαιτέρω βρέθηκαν άφθονα κρανία και οστά, και κεραμικά 1800 αγγεία, λίθινα και κεραμικά, διαφόρων ειδών, κίρνοι, κύπελλα, πυξίδες, πρόχοι, εργαλεία, κρητοκρατορικά, αγκίστρια, κοσμήματα κ.λπ.

Το 1987 το Υπουργείο Πολιτισμού ανακηρύσσει τον τίτλο του και έδωσε άδεια, για την ίδρυση ξενοδοχείου, στο σπουδαίο αυτό αρχαιολογικό χώρο, παρά τις διαμαρτυρίες του δήμου και λοιπών!

Άγιοι Φωθιά, η. Οικισμός στην επαρχία Αποκορώνου ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από τον Fr. Barozzi, (f°20r) Santa Lucia Zirifea, από τον Καστροφύλακα (K106) Lucia με 105 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 134) Santa Lucia. Σήμερα δεν υπάρχει. Ο Paul Faure αναφέρει (Κρητοκρατορική Ιστορ. 14-15 σ. 79) την ερειπωμένη εκκλησία της Αγ. Φωτεινής εις Τζιτζιφέ (Zizifea).

Άγιοι Φωτεινή, η. Οικισμός τής κοινότητας Αποστόλων, επαρχ. Αμαρίου ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 47, υψ. 300 μ. Είναι δημιούργημα των τελευταίων χρόνων. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1961 στην κοινότητα Αποστόλων με 30 κάτ. και το 1971 με 36.

Άγιοι Χρυσοπηγή, η. Οικισμός τής επαρχίας Μονοφατισίου ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο από το Fr. Barozzi, (f°23v) Agia Chrussoorigi. Σήμερα δεν υπάρχει ούτε αναφέρεται σε άλλη απογραφή. Η θέση της αγνώστη.

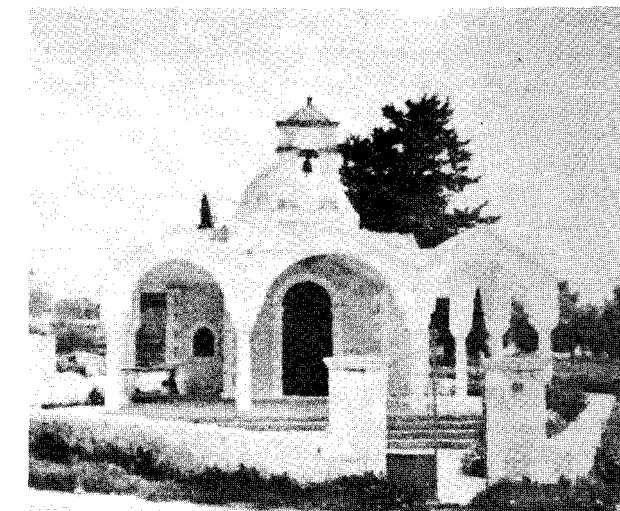
Άγιοι Ανάργυροι, οι. Οικισμός τής επαρχ. Λασιθίου. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 30) Metochi S(an)ti Anargiri με 6 οικισμ. Σήμερα σώζεται μόνο η εκκλησία των Αγ. Αναργύρων μεταξύ τής μονής Κρουσταλλένιας και του χωριού Μέσα Λασιθί.

Άγιοι Απόστολοι, οι. Οικισμός του δήμου Σητείας, επαρχ. Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή του 1881 Ραπανιανά και Άγιοι Απόστολοι με 69 Χριστιαν. κάτ. στο δήμο Σητείας.

Άγιοι Απόστολοι, οι. Σιναϊτική μονή στον κάμπο της Μεσαράς, δυτικά του χωριού Σκινιά Μονοφατισίου. Τελευταία απαλλοτριώθηκε.

Άγιοι Δέκα, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 766, υψ. 170 μ. Βρίσκεται στο 44,4 χλμ. του δρόμου προς Φαιστό. Μέχρι τελευταία έδρα τής επισκοπής Αρκαδίας. Είναι κτισμένο πάνω στα ερείπια τής Γόρτυνας και μάλιστα στη θέση του νεκροταφείου της, όπου ετάφησαν οι Άγιοι Δέκα Κρήτες μάρτυρες, που μαρτύρησαν κατά το διωγμό του Δεκίου (249-251). Στο χωριό μέσα είναι ο παλιός ναός των Αγίων Δέκα Μαρτύρων, μισοχωμένος στο έδαφος, τοιχογραφημένος αλλά σώζονται μόνο ίχνη των τοιχογραφιών. Μέσα σε προθήκη σώζεται μία μαρμαρίνη πέτρα, πάνω στην οποία γονάτισαν οι μάρτυρες και τους απεκεφάλισαν και έμειναν τα κοιλώματα που φαίνονται σήμερα. Ήταν: οι Θεόδουλος, Σατουρνίνος, Εύπορος, Γελάσιος, και Ευνικιανός από τη Γόρτυνα, ο Ζωτικός από την Κνωσό, ο Πόμπιος από τη Λεβήνα, ο Αγαθόπουλος από το Πάνορμο, ο Βασιλείδης από την Κυδωνία και ο Ευάρεστος από το Ηράκλειο.

Η αρχαιότερη μνεία του τοπωνύμιου είναι σε έγγραφο του 1374 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Agi Deca, (El Santschi, Régestes des arrêts civils etc. Venise, 1976 p. 178, passim). Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°23r) Agius Dheca, από τον Καστροφύλακα (K103) Agius Dheca με 308 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 118) Aius Dheca το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Ayus Deka με 77 χαράτσα. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Hagii Dhéka (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 10 χριστ. και 10 τούρκ. οίγένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Αμπελούζου με 247 Χριστιαν. και 7 Τούρκους κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Γόρτυνος με 555 κάτ. Το 1928 αποτελεί ομώνυμη κοινότη. και έχει 682 κάτ. Το 1940 έχει 740, το 1951, 798, το 1961, 780 και το 1971 έχει 753 κάτ.

Εικ. 14. Το χωριό Άγιοι Δέκα.

Άγιοι Θεόδωροι, οι. Οικισμός της κοινότητας Σκλαβοπούλας, επαρχ. Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 54, υψ. 450 μ. Βρίσκεται λίγο νοτιότερα από τη Σκλαβοπούλα.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Gassi S. Theo(dhor)o, από τον Καστροφύλακα, (K239) S. Theodoro με 96 κάτ. το 1583.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Haghio Thódhoros (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 12 χριστιανικές και 4 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Παλαισχώρας με 81 Χριστιαν. κάτ. το 1900 με 101 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότητα Σκλαβοπούλας με 77 κάτ. το 1940 με 102, το 1951 με 89, το 1961 με 73 και το 1971 με 67 κάτ.

Άγιοι Πάντες, οι. Οικισμός του δήμου Μεσογείων, επαρχ. Κισιάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Santipades, από τον Καστροφύλακα (K225) Agius Pandes με 19 οφειλόμενες αγγαρείες και (K243) με 2 προνομιούχους. Από τον Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Αϊ Pandes το 1630. Στην απογραφή 1881 αναφέρεται Άγιοι Πάντες και Καβούσι, στο δήμο Μεσογείων με 454 Χριστιαν. και 16 Τούρκους κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 228 κάτ. Το 1928 αναφέρεται μόνο Άγιοι Πάντες στην κοινότητα Πλατάνου με 123 κάτ. Το 1940 είναι στην ίδια κοινότητα με 113 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρονται.

Άγιοι Πάντες, οι. (Μπαμπαλή Χάνι). Οικισμός της κοινότητας Κάινας, επαρχ. Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 103, υψ. 150 μ. Βρίσκεται στο 26,5 χλμ. του παλιού δρόμου Χανίων - Ρεθύμνου (Καλύβες - Αρμένιοι - Νιό Χωριό - Αγ. Πάντες). Πρώτη φορά αναφέρεται το 1928 Μπαμπαλή Χάνι στην κοινότη. Κάινας με 91 κάτ., το 1940 αναφέρεται ο Μπαμπαλής με 26 κάτ., το 1951 με 120 κάτ. Το 1961 μετονομάστηκε Άγιοι Πάντες με 133 και το 1971 με 98 κάτ.

Είναι συγκοινωνιακός κόμβος και γι' αυτό έκτισε κάποιος Τούρκος Μπαμπαλής, χάνι, που εξελίχτηκε σε οικισμό. Σύμφωνα με ένα ιστόρημα του Θεόδ. Τρουλλινού, του 1573, — όχι τόσο αξιόπιστο — το μέρος λεγόταν προηγουμένως **Επτάλωφος**. (Βλ. «Κρητ. Εστία» τόμ. 9, σ. 404).

Στο χωριό υπάρχει ο βυζαντινός εγγεγραμμένος σταυροειδής ναός των Αγίων Πάντων, τοιχογραφημένος αλλά οι τοιχογραφίες δεν σώζονται. (Βλ. Κ. Λασιθιωτάκη, Εγγεγραμμένοι σταυροειδείς ναοί της Δυτικής Κρήτης, Πεπραγμένα Β' Κρητολ. Συνεδρίου, τόμ. Α' σ. 335 και φωτογ. πίν. ΡΚ'. Βλ. και Μιχ. Δέφνερ, Οδοιπορικά Εντυπώσεις σ. 19).

Αγίων Πατέρων, μονή. Βρίσκεται κοντά στο χωριό Αζογυρές, της επαρχίας Σελίνου ν. Χανίων, ανατολικά του Αζογουριανού ποταμού. Εορτάζει στις 7 Οκτωβρίου. Ο Ν. Ι. Παπαδάκης δεν την αναφέρει στο βιβλίο του Η Εκκλησία της Κρήτης, Χανιά 1936. Το 1577 την αναφέρει στον κατάλογο των χωριών του Σελίνου ο

Fr. Barozzi (f°29v) Santipatere, νομίζοντας πως είναι χωριό.

Κώδικας της μονής αναφέρει, ότι 36 μοναχοί αναχώρησαν από την Αίγυπτο και αποβιβάστηκαν στην Κύπρο. Από εκεί τούς ακολούθησαν άλλοι τρεις και διαπεραιώθηκαν στην Αττάλεια, απ' όπου τούς ακολούθησαν άλλοι 24. Άλλοι αναφέρουν, ότι ήταν 99. Ήλθαν στην Κρήτη το 1300 και εκήρυσαν τη χριστιανική Πίστη. Τη μονή έκτισε ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος ή Ερημίτης τα τέλη του 10ου αιώνα. (Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος κ.λπ. Κρητικά Χρονικά, Β', σ. 47). Γι' αυτό συνορτάζεται με τούς Αγ. Πατέρες. Αλλά, ως φαίνεται, καταστράφηκε και ανοικοδομήθηκε το 1864 με πρωτοβουλία του Κων. Κριάρη, αλλά καταστράφηκε και πάλι την επανάσταση του 1866 και ανοικοδομήθηκε αργότερα.

Μερικοί από τούς Αγ. Πατέρες ασκήτευσαν στο σπήλαιο Χάρακα ή Ρίζα, ή Πελεκητός Σπήλιος, και οι άλλοι στο σπηλαιοβάραθρο Ζουρέ, όπου και ετελεύτησαν.

Κοντά στο ιερό της μονής φυλάσσονται πολλά ανθρώπινα οστά, και πιστεύεται πως είναι τών Αγ. Πατέρων. Άλλοι λένε, ότι ανήκουν σε κατοίκους της περιοχής, που καταφύγαν στα σπήλαια, όπου αποκλείστηκαν και απέθαναν από πείνα.

Το σπήλαιο Χάρακας βρίσκεται σε υψόμετ. 250 μ. και αποτελείται από 3 λαξευτά δωμάτια. Υπάρχει πηγή με πόσιμο νερό. Το σπήλαιο βάραθρο Ζουρέ είναι σε υψόμετ. 535 μ. και έχει μήκος 75, πλάτος 4 και ύψος 16 μ. Κατεβαίνουν με 3 σιδερένιες σκάλες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ν. Σταυράκη, Στατιστική κ.λπ. σ. 14 — Ν. Β. Τωμαδάκη, Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος και η Διαθήκη αυτού, Κρητικά Χρονικά, Β', σ. 47 εξ. — Κρητ. Εστία, τεύχ. 22, σ. 10 — Ι. Νουζάκη, Χωρογραφία σ. 272 — Paul Faure, Fonctions des Cavernes Crétoises, 1964, p. 189 — Idem, Recherches de Spéléologie etc., Bullet. de Correspondance Hellénique, 1960, p. 217 — Idem, Grottes Crétoises BCH, 1956 p. 102 - Σ. Γ. Σπανάκη, Η Κρήτη, τόμ. Β'.

Άγιος Ανδρέας, ο. Οικισμός κοινότη. Γωνιάς, επαρχίας Ρεθύμνου κάτ. (1981) 117, υψ. 215 μ. Κατάρρυτος και τερπνός οικισμός. Βρίσκεται στο 11,5 χλμ. του παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Sant' And(re)a, από τον Καστροφύλακα (K172) S. And(re)a με 162 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) Andrea το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Haghios Andhréas (Pashley, Travels in Crete, II p. 314) με 4 χριστιαν. και 20 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Ατσιπόπουλου με 25 Χριστιαν. και 250 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Άϊ Αντρές (έτσι φαίνεται έλεγαν το χωριό οι Τούρκοι) με 19 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότητα Απάνω Βαρσαμόνερου με 105 κάτ. το 1940 είναι στην κοινότητα Γωνιάς με 153 κάτ., το 1951 με 134, το 1961 με 133 και το 1971 με 109 κάτ.

Άγιος Ανδρέας, ο. Παλιός οικισμός σε μικρή απόσταση πριν φθάσουμε στη μονή Οδηγήτριας επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K100) S. Andrea με 63 κάτ. το 1577 από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 119) S(an)to Andrea το 1630, και στην τούρκικη απογραφή του 1671 Aya Andrea, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 126) με 10 χαράτσα. Ο Σταυρινίδης αναφέρει πληροφορία του επισκόπου Ευδόκιμου της Λακωνίας, ότι ήταν οικισμός της οικογένειας Συγγελάκη ή Χαλκιαδάκη, η οποία τον εγκατέλειψε μετά το 1821 και μετοίκησε στη Μακρά Σίβα Πυργιώτισσας. Γι' αυτό δεν αναφέρεται ούτε στην απογραφή του 1834.

Υπάρχει η εκκλησία Άγιος Ανδρέας του οικισμού, τοιχογραφος με καλά διατηρούμενες τοιχογραφίες και ερείπια του οικισμού. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφικός Κατάλογος κ.λπ. σ. 87).

Άγιος Αντώνιος, ο. Οικισμός του δήμου Μοιρών επαρχ. Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 14, υψ. 180 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 55,1 χλμ., 2 χλμ. βορρά των Μοιρών. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1900 στο δήμο Γόρτυνας με 61 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Μοιρών με 93 κάτ. Το 1940 με 122. Το 1951 υπάγεται στο δήμο Μοιρών με 101 κάτ. το 1961 με 91 και το 1971 με 50 κάτ.

Άγιος Αντώνιος, ο. Μονή. Βρίσκεται ανατολικά από την έξοδο του στενού φαραγγιού της Άρβης στην επαρχία Βιάννου. Οικοδομήθηκε «προ δεκάδων μισθωτών», λέει ο Σ. Ξανθουδίδης (Κρητ. Χρονικά, II, σ. 52). Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1900 «Μονή Αγίου Αντωνίου Άρβης» με 19 αρ. κάτ. στο δήμο Αγ. Βασιλείου Βιάννου. Στην απογραφή του 1940 αναφέρεται στην κοινότη. Αγίου Βασιλείου με 13 άνδρες και 7 γυναίκες κάτ. Έκτοτε αναπαντάται στις απογραφές.

Η μονή είναι κτισμένη, πιθανώς κατά τον Ξανθοουδίδη στη θέση αρχαίου ιερού του Αρβίου Διός. Ο γεωγράφος Βυζάντιος αναφέρει: *Εστί και εν Κρήτη Άρβιονόρος ένθα τιμάται Άρβιος Ζεύς*. Το Άρβιονόρος ήταν, πιθανόν, το σημερινό ύψωμα Βίγλα (685,6 μ.). Στους νότιους πρόποδες είναι η μονή του Αγ. Αντωνίου.

Άγιος Αντώνιος, ο. Οικισμός της κοινότη. Επισκοπής, επαρχ. Κισιάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 73, υψ. 180 μ. Απέχει από τα Χανιά 32,7 χλμ., 2 χλμ., νοτιότερα από την Επισκοπή. (Κολυμπάρι - Σηλιά - Αρακιάνα - Επισκοπή - Αγ. Αντώνιος).

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Παναθήμιου με τούς οικισμούς: **Βουργέρος, Βασιλειανά, Καριές, Κλουβιανά, Αγ. Αντώνιος**, με 410 Χριστ. και 60 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται χωριστά στον ίδιο δήμο με 87 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότη. Επαρών με 106 κάτ. το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Επισκοπής με 98 κάτ. το 1951 με 96, το 1961 με 88 και το 1971 με 80 κάτ.

Άγιος Αντώνιος Αντιλαράς, ο. Οικισμός της επαρχίας Πυργιώτισσας ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) St.° Ant° Antilaras. Ο Paul Faure σημειώνει («Κρητολογία» τεύχ. 5, σ. 64) Εκκλησία στην κοινότητα Φανερωμένης. Ο οικισμός δεν υπάρχει σήμερα.

Άγιος Αντώνιος, ο. Οικισμός και έδρα ομώνυμης κοινότη., επαρχ. Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 41, υψ. 310 μ. κοντά στο Σπήλαιο της Μιλιάτου, ΒΑ. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται με όλα τα άλλα μετόχια της βόρειας πλευράς της επαρχίας στο δήμο Νεάπολης με 2202 κάτ. συνολικά. Και στην απογραφή του 1900 αναφέρονται τα Μετόχια στο δήμο Νεάπολης με 1032 κάτ. Το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 106 κάτ. το 1940 με 102, το 1951 με 119, το 1961 με 102 και το 1971 με 67 κάτ.

Άγιος Αντώνιος, ο. Οικισμός επαρχ. Μονοφατισίου ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο στην τούρκικη απογραφή του 1671 Aya Andoni με 4 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 119). Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι ΝΔ του χωριού Δοράκι υπάρχει εξωκκλήσιο του Αγ. Αντωνίου, όπου πιθανώς ήταν ο οικισμός. Στις βενετσάνικες απογραφές δεν αναφέρεται.

Άγιος Βασίλειος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Βιάννου ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 423, υψ. 560 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 75,1 χλμ. Διακλαδώσεις στο 73,2 και 75,6 χλμ. προς νότο στο νότιο άξονα της Κρήτης. Βρίσκεται πάνω σε λόφο, στα νότια αντερίσματα της Δίκτης και έχει πανοραμική θέα στη γύρω περιοχή, κατάφυτη από ελαιώνες και άλλα καρποφόρα δένδρα. Οι κάτοικοι ασχολούνται με την καλλιέργεια της ελιάς, μπανάνας και πρωίμων κηπευτικών στις παράλιες καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Ο Αγ. Βασίλειος έκλαψε 32 θύματα της γερμανικής θηριωδίας το 1943.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Agios Vasilis Crevatas, από τον Καστροφύλακα (K96) S. Basegio Crevatà με 687 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ., V, σ. 122) S(a)n Basegio Crevata το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Ay Vasil Kerata (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 138). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Haghio Vasili (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 34 χριστιαν. και 7 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου και έχει 407 κάτ. Το 1900 έδρα δήμου με 530 κάτ.

Το 1928 έχει 567 κάτ. και είναι έδρα ομώνυμης κοινότη. το 1940 με 737 κάτ., το 1951 με 707, το 1961 με 738 και το 1971 με 550 κάτ.

Στα περίχωρα του χωριού είναι η Εκκλησία της Αγ. Φωτεινής με τοιχογραφίες δύο εποχών. Στο βόρειο τοίχο στο τελευταίο στρώμα τών τοιχογραφιών, είναι η ακόλουθη επιγραφή: *Ανακενίσθη και εικονογραφήθη ο πάνσεπτος ούτος ναός τής... ενδόξου... μάρτυρος Χριστού Φωτεινής, διά συνδρομής κυρού... νίου τού... και τής σιβίου αυτού, † Έτους, ζω... (=6800=1292-1392).*

(Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ. 578 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες Εκκλησίες Κρήτης, σ. 101).

Άγιος Βασίλειος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 487, υψ. 360 μ. Βρίσκεται στο 21,2 χλμ. τής αρτηρίας προς Πύργο Μονοφατίου (Πεζά-Σκιλλούς (Καλλονή) - Αγ. Βασίλειος-Χουδέτσι...)

Παλαιότερη μνεία τού ονόματος σε έγγραφο τού 1368 Agio Vassili. Το 1391 ήταν φέουδο τού Marcus Dandulo (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. Venise, 1976, p. 46, 294). Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°24v) Agios Vassilis, από τον Καστροφύλακα (Κ94) S. Baseggio με 269 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 123) S. Basegio de Schilus, το 1630, στην τουρκική απογραφή τού 1671 Ayo Vasil με 36 χαράτσα (Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 114). Στην αιγυπτιακή απογραφή 1834 αναφέρεται Hágio Vasili (Pashley, Travels in Crete, II, p. 319) με 15 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Αγίων Παρασκιών με 375 Χριστ. και 23 Τούρκ. κάτ. Το 1900 στον ίδιο δήμο με 390 κάτ. Το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότη. με 465 κάτ. το 1940 με 560, το 1951 με 583, το 1961 με 628 και το 1971 με 481 κάτ.

Στην περιοχή τού χωριού σώζονται εκκλησίες με τοιχογραφίες, τού Αγ. Αντωνίου, τής Αγ. Πελαγίας, στη θέση Κάστελος, τού Αγ. Ιωάννου τού Προδρόμου με τοιχογραφίες ξεχωριστού ενδιαφέροντος, τιμωρίες κολασμένων κ.λπ. Η κτηρορική επιγραφή, κοντά στην πόρτα, αναφέρει: *† Ανακενήστη κε ανηστορηνηει ο πάνσεπτος και θής ναός... προφήτου Προδρόμου και Βαπτιστού Ιωάννου διά... και εξώδου κυρού Νικολάου τού Τζηακοντοπούλου... μοναχής... έτους ζω... του Ανδρηονίκου τού Παλαιολόγου.* Από τη χρονολογία λείπουν ένας ή οι δυο τελευταίοι αριθμοί. Συνεπώς ζω (=68(00) - 69(00) = 1291-1391). (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ. 510).

Είναι πλούσιο χωριό σε παραγωγή αμπελοουργικών προϊόντων.

Άγιος Βασίλειος, ο. Οικισμός τής κοινότη.Γαβαλοχωρίου, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 16, υψ. 70 μ. Βρίσκεται λίγο βορειότερα από το Γαβαλοχώρι 21,6 χλμ. από τα Χανιά (Καλύβες - Τζιβαράς - Άγιος Παύλος - Γαβαλοχώρι).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Βάμου Γαβαλοχώρι - Απανωχώρι - Κατωχώρι - Παλαμίδα - Πουλαδιανά - Κατούνα - Άγιος Παύλος - Άγιος Βασίλειος και Κοπράνα με 998 κάτ. συνολικά, Χριστιαν. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται στο δήμο Βάμου με 33 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Γαβαλοχωρίου, με 43 κάτ. το 1940 με 31, το 1951 με 44, το 1961 με 16. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Άγιος Βασίλειος, ο. Χωριό και κοινότη. τής ομώνυμης επαρχίας ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 127, υψ. 310 μ. Βρίσκεται στο 23 χλμ. τής αρτηρίας Ρέθυμνο - Αρμένιοι - Αγ. Βασίλειος - Πλακιάς, πνιγμένο μέσα σε κήπους, αμπέλια, λιόφυτα. Στην περιοχή του υπήρχε παλιό βυζαντινό φρούριο γνωστό με το όνομα Κάτω Σύβριτος και οι Βενετοί εγκατάστησαν εκεί την έδρα τής καστελανίας (επαρχίας) που πήρε το όνομα τού χωριού Castellania S. Baseio (βλ. Κρητ. Χρονικά, ΙΒ' 323).

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΓ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ν. ΡΕΘΥΜΝΟΥ ΤΟ 1577

Ο αρχαιότερος κατάλογος τών οικισμών τής επαρχίας τού 1577 τού Fr. Barozzi τού κώδικα 384, τής σειράς Fonds Italien, f° 26v - 27r, τών χειρογράφων τής Bibliothéque Nationale de Paris.

Ville sotto il CASTELLO SAN BASILIO, CHIAMATO CATO SIVRITES

1. Acipadhes	2. Agaglianu
3. Agrules	4. Ardacto
5. Assomato de Mega potamo	6. Bechiana
7. Calogeradho metochio	8. Capso Dhasso
9. Castanea	10. Cheramena
11. Cheraghladha	12. Chisso
13. Christo Salivariano	14. Cicalario
15. Clapata	16. Cof. (Lofia)
17. Coxarea	18. Criavrissi
19. Cutuda	20. Deblogori
21. Dhrimiso	22. Episigo
23. Exipota	24. Finichia
25. Fonisa	25. Itera
27. Gerondes	28. Ghoridachi
29. Gagniu (Giagniu)	30. Labini
31. Laco (Caco?)	32. Lapa metochio
33. Cato Chiera	34. Lendacchi
35. Lefogia potamo (Lefcogia)	36. Lingres
37. Mariu	38. Marmara
39. Mavrichi	40. Melabes
41. Messonissi	42. Mirtio de Megapotamo
43. Mixoguma	44. Molini de Megapotamo
45. Murnea	46. Neoghorio
47. Ornea	48. Pagliolutra
49. Palea	50. Pati (Phrati?)
51. Petri	52. Petrianna
53. Platanea	54. Rodacchino
55. Sacturia	56. Santa Veneranda
57. San Constantino	58. San Zuanne Theologo
59. San Vlasi	60. Santa Anna
61. San Zuanne Caimero	62. Scaloti
63. Seglia	64. Spilipera
65. Spili Epodhes	66. Triodhi
67. Vatto	68. Vrisses de Cumia
69. Vuidhomagergio	70. Xerorutussa

Απογραφή τών οικισμών τής επαρχίας Αγίου Βασιλείου νομού Ρεθύμνου τού 1659

Οικισμοί	Οικίες
1. Melabes	90
2. Murnye	22
3. Abezgat Αποσέτι	9
4. Miksurya Μιξόρρουμα	8
5. Peinolva Περβόλια	3
6. Platanya Πλατανές	30
7. Kama Vrissi Κούμα	95
8. Kama Vrissi Κρύα Βρύση	20
9. Kato Orne Ορνέ	4
10. Kato Kera Κάτω Κερά	5
11. Protoz Πρώτες	4
12. Koksari Κοξαρέ	14
13. Kaidu Κορέδου	5
14. Anapades Pano Ατσιπάδες	13
15. Labini Λαμπνή	15
16. Frati Φρατί	6
17. Aidakto Αρδακτος	17
18. Lakkos	10
19. Sakturya po ve Kato	35
20. Kiso	33
21. Vidu Mayeryo Βουδομαγεργειό	13
22. Vato	11
23. Ayo Yani Kamenio	20
24. Kalisiki Καλή Συκιά	18
25. Agaliana	12
26. Kututa Ακτούνα	13
27. Igrez	11
28. Selya	53
29. Emiki Φοινικιάς	22
30. Rodakina	26
31. Ayo Vasil	5
32. Diblechori	15
33. Yanu	10
34. Lefkoya	14
35. Maryu	6
36. Yene Horyo Νιό χωριό	2
37. Aya Paraski	2
38. Asomata	30
39. Kapsodasa	35
40. Iskalati	25
41. Ispili	20
42. Dariviana	7
43. Acipadi Cato	16
44. Gikaladyo	6
45. Ayo Kostandini	6
46. Dirmisko	15
47. Ikserotice Ξεροπειτίσσα	2
48. Ayo Yani Avtu Αλοτός	6
49. Lofya	2
50. Palyolutra ma Metohlari	13
51. Ayo Vlasi	6
52. Fonisa	3
53. Holoru Χλωρού	15
54. Galeratu Ταλαρατου	2

55. Kerame Κεραμέ	20
56. Mirtyo Μύρτιος	2
57. Kastane Καστανέ	12
Σύνολο	952

οικισμοί	1834		1881		
	οικογένειες		οικισμοί	κάτοικοι	
	χριστ.	τούρκ.		χριστ.	τούρκ.
43	818	208	41	8215	725

οικισ.	1900		1920		1928		1940	
	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	
40	10256	46	11675	51	12006	40	12946	

οικισ.	1951		1961		1971		1981	
	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	
45	12376	49	11619	51	9431	53	8839	

Στον Καστροφύλακα αναφέρεται (Κ176) S. Baseggio Castello με 136 κάτ. το 1583. Από το Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία, Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) S(a)η Baseio το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται μαζί με άλλα χωριά Hágio Vasili. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Λάμπης με 75 Χριστιαν. και 9 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο και 9 Τούρκ. κάτ. Το 1928 αναφέρεται Νεύς Αγ. Βασίλειος με 116 κάτ. Το 1928 αναφέρεται Νεύς Αγ. Βασίλειος στην κοινότη. Αγκουσελιανών με 115 κάτ., το 1940, αναφέρεται επίσης Νεύς Α.Β., έδρα ομώνυμης κοινότη. με 128 κάτ., και το 1951 με 155, το 1961 με 133 και το 1971 αναφέρεται μόνο Αγ. Βασίλειος με 107 κάτ.

Άγιου Βασιλείου, Επαρχία Ρεθύμνου. Κατέχει ολόκληρο το νότιο τμήμα τού ν. Ρεθύμνου. Έχει έκταση 359 τ. χλμ. και κατοίκους (1981) 8839 Συνορεύει από την Ανατολή με τις επαρχίες Πυργιώτισσας και Αμαρίου, από τη Δύση με την επαρχία Σφακιών, από το Βορρά με την επαρχία Ρεθύμνου και από το νότο με το Λιβυκό πέλαγος. Κυριότερα υψώματα είναι το όρος **Κέδρος** ή Κέντρος υψ. 1777 μ. το **Ασιδέρωτο**, υψ. 1170 μ., το **Ξηρό όρος** 904μ., το **Κουρούπα**, υψ. 984 μ. και στα δυτικά το **Κακάβες** υψ. 1228 μ. Ποταμούς έχει στην ανατολική άκρη τον **Πλατύ** ή **Ηλέκτρας**, που χύνεται στον κόλπο τής Αγ. Γαλήνης, το **Μέγα** ποταμό ή **Κουρταλιώτη** που χύνεται στη «Λίμνη» στην περιοχή Πρέβελη και τον **Ακουμιανό**.

Το μεγαλύτερο τμήμα τής επαρχίας διασχίζει ο νότιος οδικός άξονας τής Κρήτης - Τυμπάκι - Αγία Γαλήνη - Σπήλι - Ρέθυμνο. Άλλη διακλάδωση διασχίζει το δυτικό τμήμα: Άγιος Βασίλειος - φαράγγι Κοτσουφού - Σελιά - Ροδάκινο - Σφακιά.

Κύρια απασχόληση των κατοίκων η Γεωργία και κυρίως η καλλιέργεια της ελιάς, η κτηνοτροφία.

Εκκλησιαστικά υπάγεται στη μητρόπολη Λάμπης και Σφακίων που η έδρα της είναι στην πρωτεύουσα της επαρχίας Σπήλι, όπου είναι και οι άλλες αρχές, ειρηνοδικείο, Υποδιοίκηση Χωροφυλακής κλπ. Σήμερα έχει 26 κοινότητες, 53 οικισμούς και 8.839 κάτ.

Τη Β΄, Βυζαντινή περίοδο ονομαζότανε τούρμα **Κάτω Σύβριτος** με έδρα τον Αγ. Βασίλειο, όπου υπήρχε φρούριο, αλλά η ακριβής θέση του δεν έχει ερευνηθεί. Οι Βενετοί δεν άλλαξαν τη διοικητική διαίρεση της Κρήτης και την ονομασία των επαρχιών που υπήρχε από τη Βυζαντινή περίοδο.

Η Castellania S. Basilio chiamato Cato Sivrites Fr. Barozzi, (f°26v) είχε το 1577 70 οικισμούς. Το 1630 αναφέρεται (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 129) με 65 οικισμούς.

Άγιος Βλάσης, ο. Οικισμός της κοινότη. Βασιλειών, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ.(1981) 164, υψ. 260 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 12,1 χλμ. (Φορτέτσα - Βασιλειές - Αγ. Βλάσης). Βρίσκεται στους ΒΔ πρόποδες του Γιούχτα. Οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως με την αμπελοκαλλιέργεια. Σταφίδες σουλτανίνες και επιτραπέζια σταφύλια είναι το κύριο προϊόν των.

Στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum Communis του 1320 αναφέρεται S. Blasio (S. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta ecc. p. 28) και ανήκε στην περιοχή του Χάντακα (Paracandia). Βλ. και Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηριών του Κοινού, Ιωάννινα 1985, σ. 65.) Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο του 1368 Agio Vlasi (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 129). Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°22v) Agios Vlasis από τον Καστροφύλακα (Κ101) S. Biaseo με 221 κάτ. το 1583. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Ayo Vlasi με 9 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, 128). Σε άλλο τούρκικο έγγραφο του 1684 αναφέρεται **Μαγαράλάρ** (σ. 211). Στην απογραφή του 1881 είναι στο δήμο Αρχαίων Άγιος Βλάσης και Χωριδάκι με 6 Χριστιαν. και 134 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 139 κάτ. Το 1928 είναι στο δήμο Ηρακλείου με 149 κάτ. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Βασιλειών με 149 κάτ. το 1951 με 169, το 1961 με 177 και το 1971 με 148 κάτ.

Άγιος Βλάσης, ο. Οικισμός. Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατισίου μόνο το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) S(ant)ο Blasio. Σήμερα δεν υπάρχει. Η θέση του μου είναι άγνωστη. Σώζεται εξωκκλήσιο του Αγ. Βλάση κοντά στο Μεσοχωριό. Πιθανόν να ήταν η θέση του εκεί.

Άγιος Βλάσης, ο. Οικισμός επαρχίας Αγ. Βασιλείου ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) S. Vlasi και από τον Καστροφύλακα (Κ176) S. Blasio με 40 κάτ. το 1583. Σώζονται καταλύματα και η εκκλησία Αγ. Βλάσης κοντά στο χωριό Σαχτούρια.

Άγιος Γεώργιος, ο. Ποιμενικός οικισμός στο δήμο Τεφέλι Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, γραφικότατος σε υψηλή τοποθεσία. Το όνομα από βυζαντινή εκκλησία. Αναφέρεται μόνο από τον Εμ. Λαμπρινάκη, (Γεωγραφία Κρήτης, Ρέθυμνο 1890, σ. 157).

Άγιος Γεώργιος, ο. Οικισμός στην επαρχία Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 131) S. Zorzi. Σήμερα δεν υπάρχει. Η θέση του μου είναι άγνωστη.

Άγιος Γεώργιος Καλέργη, ο. Παλιός οικισμός στην περιοχή του Ηρακλείου (Paracandia) το 1320. (S. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, p. 28). Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο του 1301 Agio Giorgio Calergi (R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, B. De Brixano, notaio p. 10). Δεν υπάρχει σήμερα. Η θέση του μου είναι άγνωστη.

Άγιος Γεώργιος, ο. Ορεινός οικισμός της κοινότητας Κεφαλοβρύσι, επαρχ. Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1961) 91, υψ. 680 μ. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή του 1961.

Άγιος Γεώργιος, ο. Οικισμός της κοινότητας Αγ. Κωνσταντίνου επαρχ. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 74, υψ. 260 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση ΝΔ του Αγ. Κωνσταντίνου. Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Ρεθύμνου από το Fr. Barozzi, (f°26r) S. Zorzi Messoghoriti, από τον Καστροφύλακα (Κ174) S. Zorzi με 86 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 126) S. Zorzi dei Barozzi το 1630. Υποθέτω πως πρόκειται για τον οικισμό αυτό, γιατί αναφέρεται από το Barozzi μαζί με τους κοντινούς οικισμούς S. Andrea, S. Constantino, S. Zorzi.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834, αναφέρεται Haghio Gheorghios (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 20 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Ρουστίκων με 6 Χριστιανούς και 83 Τούρκους κάτ. Το 1900 αναφέρεται Ζουρίδι και Αγ. Γεώργιος, στον ίδιο δήμο Ρουστίκων με 270 κάτ. συνολικά. Το 1928 το Ζουρίδι είναι έδρα ομώνυμης κοινότη. στην οποία υπάγεται και ο Άγιος Γεώργιος με 210 κάτ. και οι δυό οικισμοί. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότη. Αγ. Κωνσταντίνου με 122, το 1951 με 122, το 1961 με 95 και το 1971 με 72 κάτ. Ο Λαμπρινάκης αναφέρει (Γεωγραφία Κρήτης σ. 89) ότι κατά την επανάσταση του Δασκαλογιάννη οι κάτ. του Αγ. Γεωργίου τούρκεψαν όλοι.

Την πληροφορία του Λαμπρινάκη επιβεβαιώνει το ακόλουθο περιστατικό, που μου διηγήθηκε κάποιος από το κοντινό χωριό Μούντρος, σε μία εκδρομή μου στα Ρούστικα:

«Μιάς γυναίκας από τον Άγιο Γεώργιο τον **Αρτό** — παλιό χωριό στην περιοχή του σημερινού οικισμού του Αγ. Γεωργίου, λήμμα Αρτός — πήραν οι Τούρκοι τον άντρα της και δυό γιουούς της, κάποια επανάσταση...

Γι' να να μή τούς σφάξουν, υποσχέθηκε στους Τούρκους, ότι θα τούς ειδοποιήσει, τότε θα μπορέσουν να εξοτιώσουν τούς επαναστάτες, που κρατούσαν την κοιλάδα του ποταμού, μεταξύ Λάππας και του Αρτού, παραπόταμου του **Πετρέ**.

Οι επαναστάτες είχαν πάρει σιτηρά από τη Μεσαρά, που είχαν πολύ (ν)ήρα, που, όπως είναι γνωστό, το ψωμί που έχει πολύ (ν)ήρα ζαλίζει όποιον το φάει. Η γυναίκα αυτή έμαθε τότε έφαγαν οι επαναστάτες αυτό το ψωμί και το ειδοποίησε τούς Τούρκους, οι οποίοι πήγαν και τούς έσφαξαν όλους. Έτσι, με την προδοσία έσωσε τον άνδρα της και τούς γιουούς της. (Σχετικά βλ. και «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΑ΄, σ. 65-67 υποσημειώσεις 2-4).

Άγιος Γεώργιος, ο. Οικισμός της κοινότητας Γραμπούσας, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 106, υψ. 80 μ. Απέχει από το Καστέλι Κισάμου 5,7 χλμ. δυτικά.

Πρώτη φορά αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ237) S. Zorzi Messogia με 61 κάτ. το 1583, και (Κ225) S. Zorzi Messogia Mulin με 7 οφειλόμενες αγγαρείες και S. Zorzi Messogia Muazzo με 23 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 136) αναφέρεται το San Zorzi Muazzo το 1630 και San Zorzi dei Calergi (σελ. 134). Το 1881 Αγ. Γεώργιος και Φουρνάδω (οικογ. Φουρνάς) στο δήμο Μεσογειών με 282 Χριστιαν. και 21 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρονται στον ίδιο δήμο Αγ. Γεώργιος και Φουρνάδω με 147 κάτ. Το 1928 ο Αγ. Γεώργιος είναι έδρα κοινότη. στην οποία υπάγονται οι οικισμοί: ο Λιγογυράς, τα Βιγλιά, το Δαμιλοχώρι, ο Λαρδός, το Μιτόχι, τα Ζερβιανά, η Καλυβιανή, ο Καμάρτσος, τα Καρεφυλιανά, τα Κουτσοφυιανά, τα Μπαλαμπιανά, το Νέο Χωριό, τα Ντοκιανά, τα Παπαδημητριανά, τα Πιπεργιανά, τα Σταμαθιανά, ο Τράχηλας και το Φουρνάδω, με συνολικό αριθμ. κατοίκων 1000.

Το 1940 η κοινότητα μετονομάζεται Γραμπούσας (όχι Γραμβουσίος όπως αναφέρει στις τελευταίες απογραφές) στην οποία υπάγονται όλοι οι παραπάνω οικισμοί. Ο Άγιος Γεώργιος αναφέρεται με 105 κάτ., το 1951 με 93, το 1961 με 112 και το 1971 με 98 κάτ.

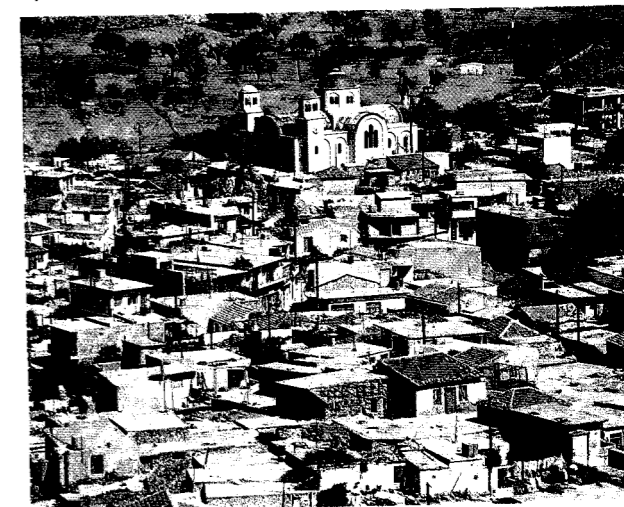
Στον Αγ. Γεώργιο της Γραμπούσας υπήρχε βενετιανική βίλα του 16ου ή 17ου αιώνα, που πιστεύεται ότι ανήκε στην οικογένεια Καλέργη, από τους οποίους πήρε το όνομα. Ήταν ένα οικοδόμημα 15,5 μ. μήκος και 7 μ. πλάτος, με 3 διαμερίσματα. (G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. III, p. 258).

Άγιος Γεώργιος, ο. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας και νομού Λασιθίου, κάτ. (1981) 1030, υψ. 840 μ. στους πρόποδες της Δίκτης. Απέχει από τον Άγιο Νικόλαο 43,9 χλμ., από τη Νεάπολη 29 και από το Ηράκλειο 64,2 χλμ. Το όνομα του οικισμού οφείλεται στην εκκλησία του.

Όπως όλα τα χωριά του Λασιθίου και ο Άγιος Γεώργιος συνοικίστηκε από τούς πρώτους καλλιεργ-

γητές, οι οποίοι ενοικίαζαν τα χωράφια του κάμπου, που ανήκαν στη Βενετική διοίκηση, από το 1463 κι έπειτα, οπότε αποφάσισε η Βενετία να καλλιεργηθεί και πάλι το Λασιθί για λογαριασμό της. Οι ενοικιαστές έκτιζαν πρόχειρα σπίτια — μόνιμα δεν επιτρεπόταν — σε μικρούς οικισμούς, που αναφέρονται από τότε **μετόχια**, όπου έμεναν την περίοδο της σποράς και του θερισμού. Οι περισσότεροι οικισμοί έπαιρναν το όνομα των πρώτων οικιστών ως Τζερμιάδων, Μαρμακέτων, Φαρσάρων, Λαγού κ.λπ.

Ο Άγιος Γεώργιος δεν αναφέρεται το 1583 από τον Καστροφύλακα. Πρώτη φορά απαντάται στην έκθεση Βασιλικάτα (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστορίας τόμ. V, σ. 30) San Zorzi το 1630 με 10 σπίτια. Συνεπώς πρέπει να ιδρύθηκε μεταξύ 1583 και 1630.

Εικ. 15. Το χωριό Άγιος Γεώργιος, επαρχ. Λασιθίου. φωτ. Ρουσέτου.

Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Ayo Yorgi με 55 χαράτσα το δεύτερο με τά το Τζερμιάδω σε πληθυσμό (112 χαράτσα). (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 136). Το 1834 αναφέρεται Haghio Ghiorgi και μαζί με το Platianò - Kudhumalià, Ανρακόδι είχαν, όλα μαζί 100 χριστιανικές οικογένειες. (Βλ. Pashley, Travels in Crete, II, 321). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Ψυχρού με 382 κάτ. Χριστιανούς και 2 Τούρκους (προφανώς εισπράκτορες των φόρων. Τούρκοι δεν κατοίκησαν ποτέ στο Λασιθί). Το 1900 είναι στο δήμο Ψυχρού με 357 κάτ., ενώ το Ψυχρό είχε 363.

Το 1928 αποτελεί δική του κοινότητα με 316 κάτ. το 1940 με 720, το 1951 με 1312, το 1961 με 1246 και το 1971 με 943.

Άγιος Γεώργιος, ο. Οικισμός του δήμου Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 2, υψ. 80 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 Άγιος Γεώργιος Λουτράς, με 121 Χριστιαν. και 1 Τούρκ. κάτ. στο δήμο Ανατολής. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 108 κάτ. Το 1928 και έκτοτε δεν αναφέρεται, παρά το 1961 στο δήμο Ιεράπετρας με 30 κάτ. και το 1971 με 22 κάτ.

Άγιος Γεώργιος, ο. Οικισμός της κοινότη. Γέρου Λάκκου - Παπαδιανών, επαρχίας Κυδωνίας ν. Χανίων κάτ. (1981) 33, υψ. 390 μ. Στην απογραφή 1881 αναφέρεται στο δήμο Κεραμειών με 73 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 127 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότη. Παναγιάς με 62 κάτ. το 1940 αναφέρεται στην κοινότη. Γέρω Λάκκου, με 76 κάτ. το 1951 στην ίδια κοινότη. με 55 κάτ. Το 1961 αναφέρεται στην κοινότη. Παπαδιανών, όπως μετονομάστηκε ο Γέρω Λάκκος με 38 κάτ. και το 1971 με 59 κάτ.

Άγιος Γεώργιος, ο. Μικρός οικισμός της κοινότη. της Σκινιά, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 30, υψ. 170 μ. Στην απογραφή του 1881 δεν αναφέρεται. Το 1900 αναφέρονται συνολικά: Μετόχια δήμου Νεαπόλεως. Το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότη. με 78 κάτ. Το 1940 υπάγεται στην κοινότητα Σκινιά με 79 κάτ. το 1951 με 87, το 1961 με 61 και το 1971 με 42 κάτ.

Άγιος Γεώργιος, ο. Οικισμός της κοινότη. της Αρμένων, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 80, υψ. 390 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση ΝΔ των Αρμένων. Δεν αναφέρεται ούτε στην απογραφή του 1881. Το 1900 απαντάται πρώτη φορά στο δήμο Βρυσιναίων με 88 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότητα Αρμένων με 70 κάτ., το 1940 με 100, το 1951 δεν αναφέρεται, το 1961 αναφέρεται με 74 και το 1971 με 64 κάτ.

Άγιος Γεώργιος, ο. Οικισμός της επαρχίας Σητείας. Μετονομασία του οικισμού **Τουρτούλοι**, (βλ. λήμμα).

Άγιος Γεώργιος Μαρουλιανός ο. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστορ. τομ. V, σ. 114) San Zorzi Marugliano. Αναφέρεται στο διάμερισμα της Σητείας.

Άγιος Γεώργιος, ο. Οικισμός της επαρχίας Σφακίων. Μετονομασία του οικισμού Κολοκάσια. (βλ. λήμμα).

Άγιος Γεώργιος, ο. Οικισμός της κοινότη. της Κόξαρη, επαρχίας Πεδιάδας ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Επισκοπής με 17 Χριστιν. κατοίκους. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο Άγιος Γεώργιος Κόξαρη με 35 κάτ. Στις επόμενες απογραφές 1928 και 1940 δεν αναφέρεται. Το 1951 αναφέρεται στην κοινότητα Κόξαρης με 19 κάτ. Στις επόμενες απογραφές έχει πάθει νέα έκλειψη.

Άγιος Γεώργιος, Ακρολιβαδιώτης, ο. Τον οικισμό αναφέρει στην επαρχία Πεδιάδας ο Fr. Barozzi, (F^o24v) Agios Georgios Acrolivadiotis. Δεν αναφέρεται από τον Καστροφύλακα και το Βασιλικάτα. Οι Paul Faure -Van Spitael αναφέρουν (Κρητολογία τεύχ. 5, σ. 65) ότι ήταν στο Ακρωτήριο Χερσονήσου.

Άγιος Γεώργιος Βραχασιώτης, ο. Βλ. Βραχασιώτης Άγιος Γεώργιος.

Άγιος Δημήτριος, ο. Οικισμός της κοινότη. Πηγής, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 54, υψ. 110 μ. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o26r) S. Demetrio από τον Καστροφύλακα (Κ172) S. Dimitrio με 115 κάτ. το 1583, και (Κ183) με 107 οφειλόμενες αγγαρείες. Και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 127) S. Dimitri, 1630. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Πηγής με 28 Χριστιανούς και 32 Τούρκους κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 39 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότη. Πηγής με 98 κάτ., το 1940 με 103, το 1951 με 115, το 1961 με 79 και το 1971 με 65 κάτ.

Το όνομα του οικισμού από τη βυζαντινή εκκλησία του Αγ. Δημητρίου, ιστορημένη αλλά σώζονται μόνο υπολείμματα τοιχογραφιών. Άλλη βυζαντινή εκκλησία της Αγ. Τριάδας με τοιχογραφίες καλύτερα διατηρημένες. (βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών, σ. 53).

Άγιος Δημήτριος, ο. Οικισμός στην επαρχία Αμαρίου (Απάνω Σύβριτος), ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (F^o27v) S. Dimitri, και από τον Καστροφύλακα (Κ184) S. Dimitri, στο territorio Arapo Sivrites με 4 οφειλόμενες αγγαρείες. Η θέση του μού είναι άγνωστη.

Άγιος Δημήτριος, ο. Οικισμός της κοινότη. Καλαμίτσι Αμυγδάλι, επαρχ. Αποκορώνου. Μετονομασία του οικισμού **Κατούνα** (βλ. λήμμα).

Άγιος Δημήτριος, ο. ή Πρινοδάσος, Μετόχι του χωριού Στέρνες, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή του 1881: Στέρνες και μετόχιον Πρινοδάσος ή Άγιος Δημήτριος, με 435 Χριστιαν. και 47 Τούρκ. κάτ.

Άγιος Δημήτριος, ο. Οικισμός της κοινότη. Πεύκου επαρχ. Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 9, υψ. 300 μ. Στην απογραφή του 1961 αναφέρεται στην κοινότη. Κεφαλοβρύσι με 13 κάτ. Το 1971 είναι στην ίδια κοινότητα με 20 κάτ. Στις προηγούμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Άγιος Ελέντης, ο. Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (F^o24v) Agios Elendis. Από τον Καστροφύλακα (Κ94) S. Elendi με 163 κάτ. το 1583 — μεγάλος οικισμός — και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) S(an)ta Elendi το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Ayolendi με 8 χαράτσα. Ο Σταυρινίδης σημειώνει: Προς νότο του χωριού Αβδού, και αριστερά του δρόμου προς Καστέλι σώζονται ερείπια συνεικισμού και εκκλησίας, που ακούεται 'Αι Λέντης' (Άγιος Λεόντιος μάρτυς του οποίου τη μνήμη εορτάζει η Εκκλησία στις 18 Ιουνίου). (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 117). Βλ. λήμμα Άγιος Λέος.

Άγιος Ελευθέριος, ο. Παλιός οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Σήμερα δεν υπάρχει. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi,

ο Fr. Van Liberale, casale sotto il castello Bonifacio. Αναφέρεται επαρχία τον αναφέρει και ο Καστροφύλακας (Κ99) S. Lefteri με 108 κάτ. το 1583, και ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 121) S. Lefteri το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου Ayo Lefteri με 10 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 123). Ο Σταυρινίδης σημειώνει ότι σώζεται η εκκλησία του Αγ. Ελευθερίου και τα φρούρα του οικισμού ανατολικά του χωριού Μονοφατσίου.

Άγιος Ελευθέριος, ο. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Περιβολίων, επαρχίας Κυδωνίας, και από τον Καστροφύλακα (Κ100) S. Thomà με 521 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) S. Thomà το 1630. Στους απογραφικούς καταλόγους των Τούρκων του 1671 ο Άγιος Θωμάς δεν αναφέρεται με 25 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Άγιος Ευτύχιος, ο. Μικρός οικισμός, που αναφέρεται στην απογραφή 1881 στο δήμο Χρωμοναστήρι, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου με 14 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή του 1900 αναφέρεται στο δήμο (Βρυσιναίων) με 14 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Άγιος Ηλίας, ο. Παλιός οικισμός στην επαρχία Περαναίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o22v) Santo Elia από τον Καστροφύλακα (Κ102) S. Eliά με 40 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 115) S. Elia το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται και πιθανόν να καταστράφηκε από τους Τούρκους στη διάρκεια του πολέμου. Ο Paul Faure σημειώνει ότι υπάρχει τοπωνύμιο Άι Λιάς ένα χλμ ΝΑ του Αγ. Μύρωνα.

Άγιος Ηλίας, ο. Σε συμβόλαιο του νοτάριου Σητείας (Παλαιό Φιέτο) του 1602 αναφέρεται, ότι το συνέταξε ο μετόχιον του Μαρκαντωνίου Κορνέρ (Κορνάρου) στον Άγιον Ηλίαν, περιοχής Σητείας. (βλ. Κ.Δ. Ηρακλείου, Κρητικά συμβόλαια τών χρόνων της Ενετοκρατίας, «Κρητικά Χρονικά», ΙΘ', σ. 143). Η θέση του μού είναι άγνωστη.

Άγιος Θεόδωρος, ο. Οικισμός στην περιοχή του Παρακανδίου (Paracandia) όπου εργαζόταν δυό ζευγάρια. Αναφέρεται στον Αρχιεπίσκοπο Κρήτης, το 1248. (βλ. Sil. Bonifacio, Il Dominio Veneziano a Creta, p. 15).

Άγιος Θεόλογος και Φώτης. Αναφέρεται οικισμός στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου το 1630 από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) S. Theologo και Φώτη. Η θέση του μού είναι άγνωστη. (βλ. λήμμα Φώτης).

Άγιος Θωμάς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 885, υψ. 530 μ. Από χει από το Ηράκλειο 30 χλμ. Διακλάδωση

αριστερά στο 25 χλμ. στο δρόμο προς Φαιστό. Βρίσκεται σε ωραία θέση με πανοραματική θέα, στη γύρω περιοχή. Πιστεύεται πως βρίσκεται στη θέση της αρχαίας πόλης **Πανόνα**, ή **Πάννονα**. Παράγει εκλεκτά κηπικά και κτηνοτροφικά προϊόντα, φρούτα, σταφίδα και λάδι.

Είναι παλαιότατος οικισμός. Πρώτη μνεία του τοπωνύμιου αναφέρεται σε έγγραφο του 1371, Agios Thomas, οπότε ήταν φέουδο πεζικό (serventaria) του Petrus de Medio, και το 1380, Agio Thoma. (El. Santaschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 62, 222). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου (Bonifacio) S. Tomà από το Fr. Barozzi, (F^o24r), από τον Καστροφύλακα (Κ100) S. Thomà με 521 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) S. Thomà το 1630. Στους απογραφικούς καταλόγους των Τούρκων του 1671 ο Άγιος Θωμάς δεν αναφέρεται, ενώ αναφέρεται σε άλλα τουρκικά έγγραφα του 1684 (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 238, 407).

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Haghio Thomàs (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 20 χριστιαν. και 1 τουρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στη δήμο Μεγάλης Βρύσης με 344 κάτ. Χριστιανούς. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 436 κάτ. Το 1928 αποτελεί ομώνυμη κοινότητα και έχει 502 κάτ., το 1940 έχει 679, το 1951, 713, το 1961 είναι 669 και το 1971 έχει 815. Είναι από τα λίγα χωριά της Κρήτης που παρουσιάζουν αύξηση του πληθυσμού.

Το όνομα του χωριού οφείλεται στην παλιά τρίκλιτη εκκλησία όπου σώζονται υπολείμματα τοιχογραφιών. Η εκκλησία είναι στο κέντρο του χωριού, παλιό κτίσμα, τύπου βασιλικής με κυλινδρικό τρούλλο. Το βόρειο κλίτος είναι καθιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο, το κεντρικό στον Άγιο Θωμά και το νότιο στον Άγιο Χαράλαμπο. Ο Άγιος Θωμάς λέγεται, ότι είχε 38 εκκλησίες. Σώζεται η Αγία Παρασκευή με υπολείμματα τοιχογραφιών, του Μιχαήλ Αρχαγγέλου με αρχαϊκές τοιχογραφίες του 12ου αιώνα, του Αγίου Παντελεήμονα, του Αγίου Ιωάννου. Στο βάθος της κοιλάδας, στη θέση **Μουζουράς**, σε ειδυλλιακό τοπίο, είναι το εξωκλήσι της Παναγίας Καρδιώτισσας όπου βρέθηκε το 1912 παλιά εικόνα της Παναγίας. (βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοπογραφικός Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών, σ. 92).

Στο πιο χαμηλό μέρος του χωριού υπήρχε μία συνοικία, ερειπωμένη σήμερα, ονομαζόμενη **Παγανιανά**, από το επώνυμο της οικογένειας τών **Παγανήδων**, που κατοικούσε εκεί. Στη συνοικία σώζονται και τα ερείπια μεγάλης εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου.

Ο Ξανθουδίδης ευρήκε εκεί επιγραφή, λαξευμένη σε πελέκι: *Έξοδος Γερασίου ιερομονάχου Παγά*, που σημαίνει ότι η εκκλησία — που ανήκε στην οικογένεια τών Παγανήδων — κτίστηκε με έξοδα του ιερομονάχου Γερασίου Παγά.

Ο Ξανθουδίδης πιστεύει ότι το επώνυμο **Παγάς** είναι το ίδιο με το γνωστό **Πηγάς**, και πιθανόν ο

άλλοτε ηγούμενος τής Αγκαράθου και έπειτα πατριάρχης Αλεξανδρείας κ.λπ. **Μελέτιος Πηγάς** ήταν από την οικογένεια αυτή. (Βλ. Στέφ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικά Επιγραφαί εκ Κρήτης, «Αθηνά», τόμ. 15, 1903, σ. 150 και Gerola, Monumenti, IV, σ. 566).

Στην περιοχή τού χωριού υπάρχουν πολλά λαξευτά σπήλαια που χρησιμοποιήθηκαν ως τάφοι. Υπάρχουν επίσης λαξευτές υδατοδεξαμενές. Σε ένα από τα σπήλαια αυτά είναι ο ναός τής **Κερά Σπηλιώτισσας**, όπου, κατά την παράδοση, υπήρχε αρχαίος βωμός και θέατρο. Γύρω στα 1910 δυό Άγγλοι αρχαιοκάπηλοι ανάσκαψαν κρυφά στο **Σπήλαιο τής Ρογαλιάς**, πάνω από το ύψωμα, βορείως τού χωριού, και βρήκαν άγαλμα θεάς, που βρίσκεται σήμερα στη Βοστώνη.

Κατά την τουρκοκρατία το χωριό παραχωρήθηκε στον Κιοπρουλή και το αφιέρωσε (βακούφικο) στο βεζίρ τζαμί (Άγιος Τίτος). Κατά την επανάσταση τού 1866 οι Τούρκοι κατάστρεψαν το χωριό και έκοψαν τα καρποφόρα δένδρα.

Ο Άγιος Θωμάς είναι πατρίδα τού Κήρυκα Χαιρέτη, 1756 και τού Γεωργίου Καλαμαρά, που σπούδασε στο πανεπιστήμιο τής Πετρούπολης. Ήταν αξιωματικός τού ρωσικού ναυτικού. Είχε σπουδάσει Φυσικές Επιστήμες, γνώστης, φυσικά, τής ρωσικής, τής γαλλικής και τής ιταλικής γλώσσας. Πήρε μέρος στο ρωσοτουρκικό πόλεμο τού 1805-1806. Ακολούθησε τον αυτοκράτορα τής Ρωσίας στα ταξίδια του στη Βιέννη και το Παρίσι. Ύστερα από την Ελληνική Επανάσταση ήλθε στην Ελλάδα. Ο Αλεξ. Μαυροκορδάτος εκτίμησε τις γνώσεις του και τις ικανότητές του και ανεπλήρωσε τον Ανδρέα Μεταξά υπουργό τής Αστυνομίας. Συνήργησε στην αποπομπή τού Αφεντούλη, που ήξερε την προηγούμενη διαγωγή του, και βοήθησε τον Τομπάζη στην άλωση τού φρουρίου τής Κισάμου. Λόγιοι τής εποχής — Κανέλλος Βυζάντιος, Παναγ. Νικολαΐδης — έλεγαν, ότι ο Καλαμαράς είναι θησαυρός ανεκτίμητος και σπάνιος ανήρ διά τας πολυειδείς γνώσεις του. Απέθανε στην Ύδρα το 1823 σε ηλικία 60 χρόνων. (Βλ. Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ. 184 εξ).

Στον Άγιο Θωμά γεννήθηκε το 1770 και ο θρυλικός Δημήτριος Λόγιος, που επί 15 χρόνια (1800-1815) ήταν ο τρόμος τών αιμοβόρων γενιτσάρων τής Μεσαράς. Όταν ήταν 10 χρόνων οι Τούρκοι σκότωσαν τον πατέρα του παπά Γιάννη Βαρούχα, Λογιάκη ή Λόγιο. Ο αδελφός τού πατέρα του Ιερόθεος, μοναχός στη μονή Απεζανών, προστάτεψε τα ορφανά. Μα τον κυνήγησαν κι αυτόν οι Τούρκοι κι αναγκάστηκε να φύγει στο εξωτερικό, παίρνοντας μαζί του και το μικρό Δημήτρη. Πήγε στη Πάντοβα τής Ιταλίας, όπου ο Δημήτρης εργαζόταν σ' ένα φαρμακείο και κατόρθωσε να σπουδάσει γιατρός. Το 1800 γύρισε στον Άγιο Θωμά γιατρός, προσφέροντας τις υπηρεσίες του σε Χριστιανούς και Τούρκους. Οι Τούρκοι τον έλεγαν Ντόρτογλου. Μα ένας γενίτσaros από το Αζέντι σκότωσε τον άντρα τής αδελφής του Δημήτρη Κοσμαδάκη. Κατεβάζοντάς τον στον τάφο ορκίστηκε

στο νεκρό να εκδικηθεί το θάνατό του. Πήγε στα Σφακιά κι αγόρασε όπλα κι ύστερα από οκτώ μέρες σκότωσε το φονιά τού γαμπρού του. Από τότε αρχίζει τη χαϊνική ζωή του. Ο πασάς έστειλε 50 διαλεκτούς γενίτσarους στον Άγιο Θωμά να τον συλλάβουν. Μα ο Λόγιος κατόρθωσε και μπήκε τη νύκτα στον ονάτ του Σελίμ αγά Κονταξή, όπου κοιμόνταν, έσφαξε 6 και οι υπόλοιποι σκοτώθηκαν μεταξύ τους, με τη σύγχυση που δημιουργήθηκε. Ο Λόγιος σκότωσε επίσης τον Καμέρ αγά από τις Λούρες, με τούς δυό γιουούς του, το Μόμολο από το Μορόνι, το Λίτσαρδο από την Αγιά Βαρβάρα και πολλούς άλλους γενίτσarους. Τέλος το 1811 ήθελε να σκοτώσει με κάθε τρόπο τον τρομερότερο γενίτσaro τής Μεσαράς. Τον Αγριολίδη από τον Αϊ Γιάννη, κοντά στη Φαιστό. Προδόθηκε όμως από το μαύρο υπηρέτη τού Αγριολίδη και τον τραυμάτισαν, πριν να μπει μέσα στον πύργο, θανάσιμα. Αποτραβήχτηκε σ' ένα τράφο, ακούμπησε το τουφέκι του να σκοτώσει όποιον θα τον πλησίαζε, αλλά πέθανε από αιμοραγία. Δυό μέρες δεν τολμούσε κανείς να πλησιάσει από φόβο. Ο τάφος του είναι 50 μέτρα δεξιά τού δρόμου προς Τυμπάκι, απέναντι από τη Φαιστό. Η Λαϊκή Μούσα έκλαψε το χαμό τού παληκαριού:

Εικ. 16. Ο τάφος τού Λόγιου. φωτ. Μαν. Γιαλούρη. Κρίμά 'ν' το μήλο να ψυγεί, το ρόδο να μαδησει, κρίμά 'τονε κι ο Λόγιος να κατοθανάτσει γιατί 'τονε καλό παιδί κι όμορφο παληκάρι κι έβλεπε και τη Μεσαρά σαν το καλό λιοντάρι.

Από τον Άγιο Θωμά καταγόταν και η οικογένεια Λιμπρίτη, απόγονοι Ιταλού καστελάνου, που διέσωσε τα διοικητικά βιβλία, τα **λίμπρα**, όπως τα έλεγαν, όταν κατάλαβαν οι Τούρκοι την Κρήτη, κι απ' αυτό το γεγονός πήρε το επώνυμο Λιμπρίτης. Ο Δημήτριος ήταν αρματωλός τής επαρχίας το 1824, ο αδελφός του Φραγκιός, αντιπρόσωπος τού Μονοφασίου στο Κρητικό Συμβούλιο το 1828, ο γιός τού τελευταίου Θεόδωρος 1846-1928, καθηγητής στη Σχολή Ευελπίδων,

ο Στρατιωτικός, ο Ιωάννης Λιμπρίτης γιατρός, που στήριξε τη Βιβλιοθήκη του στη «Βικελαία» και άλλα.

Ο παλιός φίλος Μηνάς Τσαγκαράκης (Ραύκιος) έγραψε στην εφημερίδα «Μεσόγειος» (27-12-1967) ότι από σοβαρά μονογραφία διαπιστώνεται πως ο Άγιος Θωμάς ιδρύθηκε το 1530 από το Θωμά Χαιρέτη, ο οποίος το 1521 εγκαταστάθηκε στο Χάντακα και βοηθούσε τούς Βενετούς εναντίον τών Τούρκων. Για τούτο οι Βενετοί τού έδωσαν γαίες, που εγκαταστάθηκε και έκτισε το χωριό!

Ο Τσαγκαράκης δεν μνημονεύει τον συγγραφέα της «Βικελαίας» μονογραφίας, ο οποίος αποδεικνύεται ιστοριοποιός, αφού ο Άγιος Θωμάς αναφέρεται σε έγγραφο 200 χρόνια πριν από το Θωμά Χαιρέτη.

Πολλά είναι φαντασίες ανιστόρητων συγγραφέων, που ασταχώς, ζημιώνουν την ιστορική αλήθεια. Αλλά και, όπως αναφέρεται προηγουμένως, το 1371 φημιφίονος τού Pedrus de Medio.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Γ', σ. 191-192, σ. 281, ΙΓ', σ. 198 — **I. Δ. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης, Β' έκδ. σ. 214 — **J. Pendlebury**, Epitaphs in Crete, 1934, BSA, XXXIII, 85 — **G. Gerola**, Monumenti, Veneti ecc. vol. II, p. 300 — **T.A.B. Spratt**, Travels and Researches in Crete, vol. II, p. 57.

Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, ο. Μετόχι τής ιεράς μονής Αγίου Ιωάννου τής Πάτμου, στο χώρο τών ερειπίων τής αρχαίας κρητικής πόλης **Άπτερα**, στην επαρχία Αποκορώνου, στα υψώματα νοτίως τού κόλπου τής Λαϊκίας. Τελευταία εγκαταλείφθηκε και ερημώθηκε.

Η εκκλησία είναι κτίσμα τών βενετικών χρόνων. Η μονή Πάτμου σώζεται χρυσόβουλο τού βυζαντινού αυτοκράτορα Αλεξίου Α', Κομνηνού, με το οποίο επισημοποίησε στον όσιο Χριστόδουλο το νησί τής Πάτμου, *επί αναφαιρέτω και διηνεκεί δεσποτεία και κυριότητι*, και το δικαίωμα να παίρνουν οι μοναχοί από το **ακρόστιχον**, δηλαδή τις φορολογικές προσόψεις, 200 μόδιους στάρι, για τη συντήρησή τους. Στα μέσα τού 12ου αιώνα αυξήθηκαν σε 700 μόδιους και έλαβαν νομίσματα.

Ο Antonio Trivan αναφέρει στο Χρονικό του, ότι το 1182 ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός έστειλε στην Κρήτη το γιό τού Ισαάκιου με 12 αρχοντόπουλα και τη μοίρασαν σε φέουδα μεταξύ τών. Ο Ισαάκιος, φέρνοντας από την Κρήτη άφισε τα φέουδά του στο μοναστήρι τής Αγίας Άννας, μητρόπολης τών Χανίων και έλαβε επίσης άλλες κτήσεις και φέουδα στο μοναστήρι τού Αγίου Ιωάννου τής Πάτμου. Συνεπώς η μονή υπήρχε το 1182.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Έρα Βρανούση**, Πατμιακά, Ιστορίες, μαρτυρίες για την Κρήτη κ.λπ. Πρακτικά Β' Ερημιολογικού Συνεδρίου, τόμ. Γ', σ. 7 — **Νικ. Παπαδοκη**, Η Εκκλησία τής Κρήτης, Χανιά 1936, σσ. 17, 89 — **Antonio Trivan**, Varie Cose di Candia, Copie della Bibliothèque de Paris, Mss. Italiens, No 2191, p. 11 — **R. Pashley**, Travels in Crete, vol. I, 35, 36 — **Στελ.**

Παπαδόπουλου, Ιερά μονή Ιωάννου τού Θεολόγου Πάτμου, Αθήναι 1967.

Άγιος Ιωάννης Ασπραδιανά. Χωριό επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται μόνο στην τουρκική απογραφή τού 1671 Ayo Yani Aspradyana με 7 χαράτσα. Κατά το Ν. Σταυρινίδη, (Μεταφράσεις, Β', 135) ήταν ΒΔ τής Μακρυλιάς. Αναφέρεται με το όνομα Ασπραδιανά (από το επώνυμο τών οικιστών Ασπραδάκηδων) προς διαστολήν από το άλλο χωριό Αγ. Ιωάννη τής περιοχής Κάτω χωριού.

Άγιος Ιωάννης, ο. Χωριό και κοινότη. επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 123, υψ. 460 μ. στο 29 χλμ. τού δρόμου Ρέθυμνο - Αρμένιοι - Αγ. Βασίλειος, Αγ. Ιωάννης προς Πλακιά, λίγο πριν από την είσοδο στο φαράγγι τού Κοτσουφού. Βρίσκεται σε ωραία τοποθεσία μέσα σε ελαιώνες, αμπέλια και κήπους.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) S. Z(uan)e Caimero, από τον Καστροφύλακα (Κ173) S. Zuanne Caimeno με 74 κάτ. το 1583. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται μαζί με άλλα χωριά τής επαρχίας Haghio Ianni (Pashley, Travels in Crete, II, 313). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Λάμπης με 273 Χριστιανούς κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 316 κάτ. Το 1928 αποτελεί ομώνυμη κοινότητα και έχει 316 κάτ. το 1940 έχει 358, το 1951 έχει 247, το 1961 έχει 206 και το 1971 έμειναν 147 κάτ. Και σήμερα ακούεται Άγιος Ιωάννης Καημένος.

Το 1770 οι Τούρκοι έκαψαν την εκκλησία τού Αγ. Ιωάννου και όταν ανοικοδομήθηκε καθιερώθηκε στον Άγιο Γεώργιο· στη θέση αυτή οι Τούρκοι αναχαιτίστηκαν από τούς επαναστάτες, Βουρδουμπά, Κουρμούλη κ.λπ. την επανάσταση τού 1821.

Άγιου Ιωάννου τού Θεολόγου, μονή επαρχ. Πεδιάδας, βλ. Ανώπολη.

Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Οικισμός στην επαρχία Αγίου Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°27r) S. Z(uann)e Theologo και από τον Καστροφύλακα (Κ175) S. Zuanne Theologo με 59 κάτ. το 1583. Ίσως ταυτίζεται με τον οικισμό **Άγιος Ιωάννης Αλοτός**, που αναφέρεται μαζί με τον οικισμό Κεραμέ στο δήμο Αγίου Πνεύματος επαρχ. Αγ. Βασιλείου στην απογραφή τού 1881. Στις νεότερες απογραφές δεν αναφέρεται.

Άγιος Ιωάννης, ο. Οικισμός και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 120, υψ. 370 μ. απέχει από το Ρέθυμνο 56 χλμ. (Διαδρομή: Αποστόλοι - Μέρωνας - Γερακάρης - Άνω Μέρος - Χωρδάκι - Αγ. Ιωάννης).

Αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°27v) S. Z(uann)e Chiliau, στην επαρχία Αμαρίου το 1577, από τον Καστροφύλακα (Κ175) S. Giovanni Ghliafù με 47 κάτ. το 1583.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου ο Haghio Iánni (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 15 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Άγιος Ιωάννης Χλιαρός στο δήμο Αποδούλου με 123 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 127 κάτ.

Το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας και έχει 220 κάτ., το 1940 έχει 216, το 1951 έχει 214, το 1961 έχει 223 και το 1971 έμειναν 146 κάτ.

Άγιος Ιωάννης, ο. Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Ρεθύμνου από το Fr. Barozzi, (F^o26r) S. Zuane d'Agid από τον Καστροφύλακα (K177) S. Zuanne d'Agid με 50 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 127) S. Giovanni d'Agio το 1630. Στην απογραφή του 1881 και του 1900 δεν αναφέρεται, αλλά στην απογραφή 1928 αναφέρεται ο οικισμός Άγιος Ιωάννης της κοινότητας Μέσης, επαρχίας Ρεθύμνου με 8 κάτ. Στις νεώτερες απογραφές δεν αναφέρεται επίσης.

Άγιος Ιωάννης, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 91 υψ. 430 μ. Βρίσκεται στο 40 χλμ. της αρτηρίας Ρέθυμνο - Πέραμα - Χουμέρι - Αγ. Ιωάννης. Αναφέρεται στην επαρχ. Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o28r) S. Zuanne, από τον Καστροφύλακα (K173) S. Zuanne με 119 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 132) S. Giovanni το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Ayo Yani με 26 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 130).

Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αβδανιτών με 169 Χριστιανούς και 15 Τούρκους κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 217 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Επισκοπής με 219 κάτ. Το 1940 αποτελεί δική του κοινότητα με 228 κάτ., το 1951 με 233, το 1961 με 211 και το 1971 είχαν μείνει 118 κάτ.

Το χωριό διατηρεί έντονα το χαρακτήρα της Βενετοκρατίας. Σώζονται οικήματα, που διατηρούνται όπως ήταν πριν 5 αιώνες. Ένα απ' αυτά τα Βενετσάνικα αρχοντικά ανήκει σήμερα στο Μίναα Αλεφαντινό, που έχει επίγνωση της σημασίας της αρχιτεκτονικής του, που αντιπροσωπεύει μία ιστορική περίοδο, και το έχει επισκευάσει με ιδιαίτερη προσοχή, χωρίς να θίξει τίποτε από τα χαρακτηριστικά του. Το εξωτερικό θύρωμα της αυλής διατηρείται θαυμάσια, όπως και η αυλή, η εξωτερική πέτρινη σκάλα και η εσωτερική διαρρύθμιση. Είναι ένα θαυμάσιο αρχιτεκτονικό μνημείο της Βενετοκρατίας.

Διατηρείται επίσης σχετικά καλά ένα άλλο βενετσάνικο αρχοντικό, που ο ιδιοκτήτης του, βενετσάνος πιθανότατα, είχε γίνει μουσουλμάνος αλλά διατήρησε κρυφά τη χριστιανική του θρησκεία. Πάνω στο ανώφλιο της καμαρωτής εξώπορτας διατηρείται επιγραφή με παλιά τούρκικα γράμματα, που, κατά μετάφραση του Ν. Σταυρινίδη, λέει: **Μην αποφύγεις αυτή την πόρτα. Γίνου μουσαφίρης μου, να ζήσεις και να πολυχρονήσεις. Κάτοχος και ιδιοκτήτης, Μουσταφά αγάς του 42 γενιταρικού τάγματος, 29 Αυγ. 1792.**

Εικ. 17. Η είσοδος στο κονάκι του Μουσταφά αγά με την επιγραφή.

Η τουρκική αυτή επιγραφή είναι περίπου μίμηση παρόμοιων επιγραφών στις εξώπορτες των βενετικών μεγάρων, όπως τού οίκου De Mezzo στο χωριό Ετιά Σητείας, που έγραφε: Intra vostra signoria senza rispetto, που σημαίνει: ας μπει η αφεντιά σας δίχως συστολή. Η τούρκικη μίμηση της επιγραφής με τα ίδια περίπου λόγια πείθει, ότι ο ιδιοκτήτης ήταν βενετός άρχοντας, που τούρκεψε τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας, μα διατήρησε κι αυτός και οι απόγονοί του μυστικά τη θρησκεία του μέχρι τού τελευταίου κατόχου τού σπιτιού, γνωστού τότε με το όνομα: ο Μπέης τού Μυλοποτάμου. Ο μπέης εκείνος το 1884, τη νύχτα της ανάστασης, πήγε με όλη την οικογένειά του στην εκκλησία, και αφού έκαμαν το σταυρό τους, ασπάζτηκαν τις εικόνες και έπειτα είπε στους εκκλησιαζόμενους Χριστιανούς: **Αδέρφια μου Χριστιανοί, Ως τώρα μας θεωρούσατε Μουσουλμάνους, γιατί εγίναμε τέτοιοι, γιά να αποφύγομε τη θηριωδία των κατακτητών. Από τώρα και πέρα είμαστε Χριστιανοί. Εμένα θα με λέτε Ιωάννη και τη σύζυγό μου Αθηνά αντί Μουριγιέ.** Έπειτα ονομάτισε και τα παιδιά του και πέταξε το τούρκικο όνομά του. Ο εγγονός τού μπέη, που έχει το ίδιο όνομά του και κατοικεί στο ίδιο σπίτι τού παππού του είναι ο Ιωάννης Χατζηδάκης, συνταξιούχος.

Μιά άλλη άποψη της καταγωγής της οικογένειας αυτής αναφέρει η δασκάλα Μ. Δρανδάκη, στην Μεγάλη Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια Δρανδάκη - Πυρσός, στο λήμμα Χατζηδάκης.

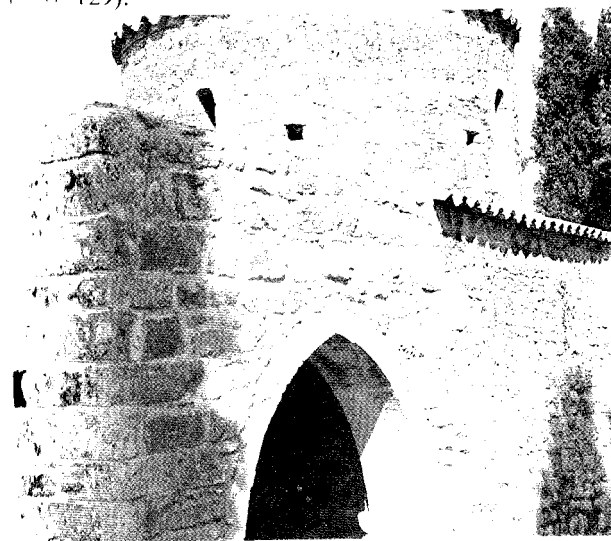
Το ΙΖ' αιώνα ήλθε στην Κρήτη από την Πόλη ο Χουσεΐν μπέης, αξιωματικός των Γενιτσάρων, και αγόρασε μία Χριστιανή σκλάβα, την οποία νυμφεύτηκε και της εκμυστηρεύτηκε την Ελληνική του καταγωγή και τη Χριστιανική του πίστη. Απόγονος τούτου ήταν

Μουσταφά Χατζή Χασάν Ογλού (1827-1915), ο οποίος με το όνομα Μπέης του Μυλοποτάμου.

Άγιος Ιωάννης, ο. Οικισμός της κοινότητας Καμαριώτις επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 4 υψ. 45 μ. Ένα χλμ. ΝΔ τού αρχαιολογικού χώρου της Φαιστού. Διατηρείται εκκλησία τού Αγίου Παύλου με τρούλλο τού 14ου αιώνα, με ενδιαφέρουσες επιγραφές. Σταύρωση, τιμωρίες κολασμένων κ.λπ. (N. Σταυρινίδη - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών σ. 87, G. Gerola, Monumenti Veneti, Monumenti IV, σ. 378, IV, σ. 538 και «Αθηνά» τομ 15, σ. 129).

Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Πυργιώτισσας, Ηρακλείου, το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o23r) από Janus Meligha, από τον Καστροφύλακα (K100) από Janne Melingha, με 89 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 119) S. Giovanni Melicha το 1630. Στην τούρκ. απογραφή του 1671 αναφέρεται Ayo Yani με 18 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β' σ. 125). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Haghio Iánni (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 315) με 8 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Άγιος Ιωάννης, με 151 κάτ. Χριστιαν. Το 1900 είναι στον αγροτικό δήμο, κάτ. 125, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Καμηλάρι, κάτ. 89, το 1928 στην κοινότητα Καμηλάρι, κάτ. 89, το 1940 κάτ. 113, το 1951 134, το 1961 100 και το 1971 κάτ. 92.

Ο αρχαιότερη μνεία τού τοπωνύμιου είναι 1303-1304, η αναφερόμενη στην κτητορική επιγραφή της εκκλησίας τού Αγ. Παύλου: **Ανεκενίσθη και ανιστορίθη ο πάντοτε και θεός ναός τού αγίου ενδόξου πρωτοκοινοβίου αποστόλου Παύλου, τού εν τη τοποθεσία τού βαπτιστήριος, διά συνεργασίας και κόπου των Περνιανών ιερέως τού (Σ?)ούλη...έτους... (=6812 = 1303-4)** (N. Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ. 538 και Στεφάν. Σταυρινίδη, Χριστιανικά Επιγραφαί, «Αθηνά», τομ. I, σ. 129).

Εικ. 18. Ο ναός τού Αγίου Παύλου. φωτ. Ρουσέτου.

Σήμερα η τοποθεσία λέγεται Λούτρα, επειδή, πιθανόν να υπήρχε εκεί Βαπτιστήριο, λέει ο Ξανθ. (ό.π.σ. 130). Σχεδιάγραμμα τών λειψάνων τού Βαπτιστηρίου βλ. (Gerola, Monumenti IV, 77).

Σε έγγραφο τού 1394, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. Venise 1976, 236) αναφέρεται, ότι: «κατόπιν αιτήσεως τού Αλέξιου Καλέργη, επιτρέπεται στον Αλέξιο Ξυλοκέρατο (Alexius, Xilocherati) γιού τού πρεσβυτέρου Ανδρέα κατοίκου τού χωριού Άγιος Ιωάννης τού Μέλικα (St. Ioh(annis) Melicha), να χειροτονηθεί πρεσβύτερος.

Ο Άγιος Ιωάννης τού Μέλικα αναφέρεται επίσης σε χρησμό Λέοντος τού Σοφού, το 1508... *Ουαί σοι νήσος Κρήτης, όταν οι Αγαρηνοί έλθωσι και κυριεύσωσι και πόλεμος γενήσεται αναμέσον Ισμαηλιτών και Ρωμαίων εις τόπον λεγόμενον τού Αγίου Ιωάννου τού Μέλικος.* (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Β' σ. 540)

Ο οικισμός Άγιος Ιωάννης ο Μέλικας, της επαρχίας Πυργιώτισσας αναφέρεται επίσης από τον Άγιο Ιωάννη τον Ξένο, καταγόμενο από το χωριό Σίβα της ίδιας επαρχίας, στη διαθήκη του, τών αρχών τού 11ου αιώνα: *είρον έτερον τόπον τού λεγομένου τού Μέλικος και επάνω τού χαμοβουνίου ανελθών, ανοικοδόμησα τον Άγιον Γεώργιον τον Δούβρικαν, ένθα ούτε ξύλον ευρίσκειται ούτε χόρτον χλωρόν, αλλά πάντοτε ξηρόσύν ο τόπος και τρόπον τινά επεννοηθείς εποίησα δεξαμενήν εις το υποδέχεσθαι το ύδωρ εκ Θεού δε οδηγηθέντες οι κληρονόμοι τού αυτού τόπου εδωρήσαντό μοι και έτερον τόπον...* (Βλ. Ν.Β. Τωμαδάκη, Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος, και η διαθήκη αυτού, «Κρητικά Χρονικά, Β', σ. 58).

Ο οικισμός Άγιος Ιωάννης ο Μέλικας βρίσκεται σε μικρή απόσταση, βορείως από τη γενέτειρα τού Αγ. Ιωάννη τού Ξένου, τη Σίβα Πυργιώτισσας. Είναι στους νότιους πρόποδες τού έρημου, ξερού, άδενδρου χαμόβουνου, με στέρνες γιά νερό κ.λπ. όπως το περιγράφει και ο πρώτος, που κτύπησε την αρχαιολογική σκαπάνη το 1900, και αποκάλυψε το ανάκτορο της Φαιστού Luigi Pernier: *Le alture di Festòs, prima degli scavi italiani, erano deserte, malariche, senz' alberi e senz' acqua. Riativate le antiche cisterne...* (Βλ. Luigi Pernier - Luisa Banti, Guida degli scavi Italiani in Creta, 1947 σ. 39).

Ο χαρακτηρισμός τού «χαμόβουνου» από τον Άγιο Ιωάννη τον Ξένο και από τον Περνιέ είναι ο ίδιος. Και η δεξαμενή που «εποίησε» ο Άγιος είναι πιθανότατα οι στέρνες, που βρήκε ο Περνιέ. «Οι κληρονόμοι τού τόπου αυτού» που αναφέρει ο Άγιος ήταν οι κάτοικοι της Ελληνορωμαϊκής περιόδου στο χώρο τού ανακτόρου της Φαιστού. Λείψανα τών κατοικιών τών σημειώνονται στο χώρο πάνω από το ανάκτορο. (Βλ. σχεδιάγραμμα τού ανακτόρου).

Άλλος οικισμός με το όνομα Άγιος Ιωάννης τού Μέλικα δεν υπάρχει στην Κρήτη. (Βλ. Στ. Γ. Σπανάκη, Πόλεις και Χωριά της Κρήτης κ.λπ.).

Στο χωριό αυτό κατοικούσε ο αιμοβόρος γιαντίσαρος Άγριολίδης, γιός τής Ελληνίδας Φασουλάκη από τα Πιτσιδία, που την απήγαγε ο πατέρας του. Την εξόπλωσή του επιδίωξε ο επαναστάτης Δημήτρ. Βαρούχας, ο γνωστός Λόγιος, από τον Άγιο Θωμά Μονοφατίου. Δεν το κατόρθωσε όμως και την απόπειρά του πλήρωσε με τη ζωή του (βλ. λήμμα Αγ. Θωμάς).

Τον Αγριολίδη σκότωσε αργότερα, το 1828, ο αγωνιστής τής Μεσαράς Νικόλ. Μαλικούτης στα Καπαριανά, κοντά στις Μοίρες. Ο θάνατος του Αγριολίδη ήταν αφορμή να γίνει ο «αρμπεντές» του Αγριολίδη (στάση, οχλαγωγία), δηλαδή η σφαγή 800-1000 αθώων Χριστιανών στο Μεγάλο Κάστρο. (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Ο Καπετάν Μιχάλης Κόρακας σ. 133 και «Κρητικά Χρονικά» Γ', σ. 349).

Άγιος Ιωάννης, ο. Χωριό και κοινότη. επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 45, υψ. 780 μ. ανάμεσα σε απόκρημνα βουνά, στις νότιες υπώρειες τής πιο ψηλής κορυφής Πάχνης, (2452μ.) των Λευκών Ορέων. Πάνω από το χωριό είναι το οροπέδιο Κρούσια, όπου είχε καταφύγει ο Δασκαλογιάννης, ύστερα από την αποτυχία τής επανάστασης, το 1770.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f° 30r) S. Zuanne. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Haghio Iánnēs (Pashley, Travels in Crete, II, 311) με 40 χριστιανικές οικογένειες. Τούρκοι δεν

αναφέρονται. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου και έχει 238 κάτ. Στο δήμο υπάγονται και οι οικισμοί, Αράδενα, Αγία Ρουμέλη και Σαμαριά. Το 1990 είναι έδρα του δήμου και έχει 179 κάτ. Το 1928 είναι έδρα κοινότητας και έχει 144 κάτ. το 1940 έχει 156, το 1951 έχει 114, το 1961, 98 και το 1971 έμειναν 67 κάτοικοι, που ασχολούνται κυρίως με τη κτηνοτροφία. Έχει παλιές εκκλησίες του Αγίου Ιωάννου, που έδωσε το όνομα στο χωριό και τής Παναγίας με τοιχογραφίες και οι δύο σε καλή κατάσταση. Κοντά στη θάλασσα είναι ο Αγ. Παύλος επίσης με τοιχογραφίες διατηρούμενες. Την έκτισε ο Αγ. Κύρ Γιάννης ο Ερημίτης σε ανάμνηση τής διέλευσης από εκεί του Αποστόλου Παύλου.

Το 1823 ο Χουσεϊνμπέης με τον αιγυπτιακό στρατό κυνηγούσε τα γυναικόπαιδα των Σφακίων, που έτρεχαν να σωθούν στο φαράγγι τής Σαμαριάς. Τού έφραξαν το δρόμο 32 επαναστάτες. Όλοι σκοτώθηκαν μα έδωσαν τον καιρό στα γυναικόπαιδα να σωθούν στο φαράγγι.

Από τον Άγ. Ιωάννη των Σφακίων καταγόταν μία κοπέλα, που τη συνάντησε ο Pashley (Travels etc. II, 126) στο Κακοδίκι λιομαζώχτρα και αναφέρει, ότι δεν είδε ωραιότερη γυναίκα. (This Cretan maiden's features were certainly more heavenly than I had even seen in any "mortal mixture of earth's mould).

Εικ. 19. Η γέφυρα της Αράδενας. φωτ. από το σχετικό βιβλίο των εγκαινίων του Πάρι Κελαϊδή

Άγιος Ιωάννης, ο. Οικισμός τής κοινότη. Απάνω Βάθειας, επαρχ. Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 23, υψ. 960 μ. σε μικρή απόσταση ΒΔ τής Α. Βάθειας. Πρώτη φορά απαντάται το 1951 με 53 κάτ. το 1961 με 55 και το 1971 με 26 κάτ.

Άγιος Ιωάννης Θεολόγος. Μικρή μονή στο 13ο χιλιόμετρο του δρόμου από Κριτσά προς Κρούστα, στη θέση Λακκουσ. Πιθανότατα ιδρύθη τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο, λέει ο Ν. Παπαδάκης (Εκκλησία τής Κρήτης σ. 133), αφού αναφέρεται στη συνθήκη Βενετίας - Τυροφιλών, Μελισσεινών του 1219. Ήταν και αυτή με το χιλιόμετρο του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου τής Πάτμου. Είναι στυρό σιδερένιο από το ένα μέρος και επάργυρο από το άλλο με ανάγλυφες αγιογραφίες, περίφημος στην Βενετοκρατία για τη θαυματουργή του δύναμη. Η μονή βρίσκεται στο Μουσείο Ηρακλείου.

Το καθολικό είναι τρίκλιτος ναός καθιερωμένος στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο, το μεσαίο κλίτος στον Άγιο Χαράλαμπο το νότιο και στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος το βόρειο, κατάγραφος, με εικονοστάσι κτιστό παλαιό. Υπάρχει η ακόλουθη κτητορική επιγραφή:... και ανιστορήθη ο θεός και πάνσεπτος πατήρ του Αγίου και πανευφρήμου Αποστόλου και Ισαγγελιστού Ιωάννου του Θεολόγου, δι' εξόδου και κατανου του ευγενεστάτου άρχοντος Ιωάννου του Κλόβου και τής συμβίας αυτού Μαρίας και των τέκνων αυτών, αμην έτους 7856=1348 μ. Χ. Η επιγραφή είναι από τις αρχαιότερες τής περιόδου τής Βενετοκρατίας, που σώζονται στην Κρήτη. (βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικά Έπιγραφαί εκ Κρήτης, περιοδικό «Αθήνα», τόμ. 15, σ. 73).

Από την εκκλησία του Αγίου Ιωάννου προέρχεται ένας μεγάλος βυζαντινός σταυρός με αγιογραφίες αναγλύφους, περίφημος τήν περίοδο τής Βενετοκρατίας, για τα θαύματά του. (βλ. Στ. Ξανθουδίδη, «Αθήνα» 15, σ. 67)

Άγιος Ιωάννης του Χάρακα βλ. Χάρακα.

Άγιος Ιωάννης, ο. Οικισμός κοινότη. Λιμνών, επαρχίας Μεραμπέλου ν. Λασιθίου. βλ. λήμμα Λουσέτο.

Άγιος Ιωάννης, ο. Χωριό και κοινότη. τής επαρχίας Ιεραπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 186, υψ. 500 μ. Βρίσκεται στις νότιες πλαγιές του υψώματος Καταλύματα (800 μ.). Απέχει από τον Ιεράπετρα 17,7 χιλμ. Διακλάδωση αριστερά από τον οικισμό Κουτσουναρί στο δρόμο προς Μακρύ Γιαλό.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ138) S. Zuanne με 157 κάτ. το 1583. Δεν αναφέρεται στην τουρκική απογραφή του 1671. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Haghio Iánnis (Pashley, Travels in Crete, II, 324) με 40 οικογέν. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Κατωχωρίου με 341 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 491 κάτ. Το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας και έχει 570 κάτ. Το 1940 έχει 752, το 1951 έχει 716, το 1961, 655 και το 1971 έμειναν 544.

Άγιος Κύριλλος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 153, υψ. 420 μ. Βρίσκεται στο 60,9 χιλμ. του δρόμου προς Απεζανές, Αντισκάρι. (Διαδρομή: Μητρόπολη - Πλάτανος - Πλώρα - Άγιος Κύριλλος). Μέσα σε μία γραφική κοιλάδα των Αστερουσιών. Οι κάτοικοι είναι γεωργοί και κτηνοτρόφοι.

Αναφέρεται σε έγγραφο το 1378 Agio Chirlo (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 207). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου από το Fr. Barozzi, (f° 24r) S. Chirlo, από τον Καστροφύλακα (Κ103) S. Chirlo με 156 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) S(a)n Chirlo το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1834 αναφέρεται Ayo Kirlo με 14 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 123). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Πλατάνου με 95 κάτ. και το 1900 με 155 κάτ. Το 1928 αποτελεί δική του κοινότητα και έχει 165 κάτ. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Πλώρας με 181 κάτ. Το 1951 έχει δική του κοινότητα με 199 κάτ. το 1961 με 185 και το 1971 με 167 κάτ.

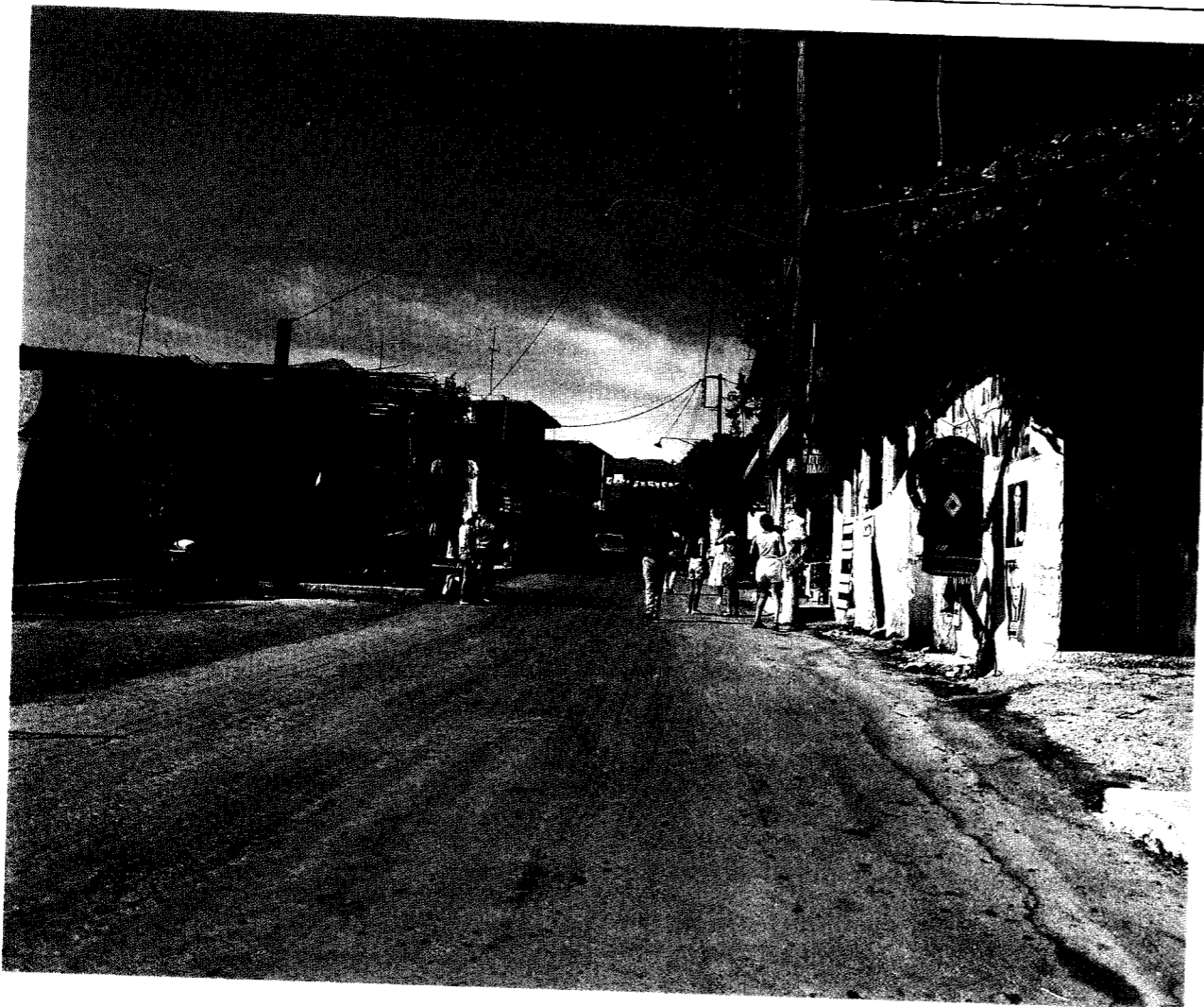
Προφανώς το όνομα οφείλεται στην παλιά εκκλησία του Αγ. Κυρίλλου, που, κατά την παράδοση, οικοδομήθηκε στη θέση αρχαιότερου ναού. Κατά την άποψη του αρχιεπισκόπου Τιμοθέου (Επτά ματιές από τη Φαιστό, σ. 80) εμαρτύρησεν εδώ το 299. Αλλά ο Θεοχάρης Δετοράκης (Οι Άγιοι τής πρώτης Βυζαντινής περιόδου τής Κρήτης σ. 95) αναφέρει, ότι ο επίσκοπος Γορτύνης Κύριλλος εμαρτύρησε το 304 και ετάφη εις τόπον οχυρόν και τραχύτατον καλούμενον Ράξον. Εκεί ετάφη και ο επίσκοπος Γορτύνης Ευμένιος.

Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος, από τη Σίβα Πυργιώτισσας, αναφέρει στη διαθήκη του (βλ. Ν. Τομαδάκη, Κρητικά Χρονικά, Β', σ. 57): ήλθον άχρι του όρους των Λιθίνων, του λεγομένου του Ράξον. Εννοεί ασφαλώς τήν περιοχή του Λίθινου Ακρωτηρίου, δυτικά από τούς Καλούς Λιμένες, περιοχή στην οποία βρίσκεται και το χωριό Άγιος Κύριλλος.

Στον Άγιο Κύριλλο διατηρείται και η παλιά εκκλησία του Αγίου Θεοδώρου, με υπολείμματα τοιχογραφιών.

Άγιος Κύριλλος, ο. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου, στην περιοχή του Αγ. Θωμά. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ98) S. Chirlo με 39 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 120) S. Chirlo, το 1630. Στην τουρκ. απογραφή του 1671 αναφέρεται Ayo Kirli με 2 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 121). Σε νεώτερες απογραφές δεν αναφέρεται.

Άγιος Κύριλλος, ο. Οικισμός στην επαρχία Λασιθίου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ104) S. Chirlo, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 29) Metochio S. Chirlo chiesa το 1630. Σε μικρή απόσταση δυτικά από το Ψυχρό υπάρχει ακόμη η εκκλησία.

Εικ. 20 Ο Άγιος Κωνσταντίνος επαρχ. Λασιθίου, φωτ. Ρουσέτου.

Άγιος Κωνσταντίνος, ο. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας και ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 224, υψ. 860 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 41,8 χλμ. και από τη Νεάπολη 33,3 χλμ. Αναφέρεται από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 30) S. Constantin metochio με 30 σπίτια το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Ayo Kostandi ma Marmaketo με 45 χαράτσα... (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 135).

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Haghio Kostantino (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 30) χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Τζερμιτάδω με 380 κάτ. Χριστιανούς. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο και έχει 325 κάτ., το 1928 αποτελεί δική του κοινότητα με 244 κάτ., το 1940 με 447, το 1951 με 400, το 1961 με 328 και το 1971 με 279 κάτ.

Το Γενάρη του 1823, στην καρδιά του λασιθιώτικου

χειμώνα, ο Αιγύπτιος Χασάν πασάς κατέβηκε στο Λασιθί από το Καθαρό με τον αιγυπτιακό στρατό. Πρώτο χωριό που συνάντησε ήταν ο Αγ. Κωνσταντίνος και εκεί εκδήλωσε τα θηριώδη ένστικτά του, σφάζοντας σαν τα πρόβατα τούς άμαχους. «Σταματά ο νους του ανθρώπου, διαβάζοντας στον κώδικα των θυσιών της Κρήτης στα 1821, τα ονόματα των σφαγέντων του μικρού αυτού χωριού. Λέει ο Ν. Σταυρινίδης στο βιβλίο του ο Καπετάν Μιχάλης Κόρακας (σ. 107).

Ο Κώδικας των Θυσιών με αριθ. 120 του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου, είναι ένα πολυσέλιδο χειρόγραφο βιβλίο, διαστάσεων 0,51Χ0,18 μ., όπου αναφέρονται τα ονόματα των Χριστιανών του νομού Ηρακλείου και μέρους του ν. Λασιθίου, που έσφαξαν, εξανδραπόδησαν και εξολόθρεψαν οι Τούρκοι κατά την επανάσταση του 1821. (Βλ. Το Ηράκλειον και ο Νομός του, έκδοση Νομαρχίας Ηρακλείου σ. 205 και πίν. 207).

Άγιος Κωνσταντίνος, ο. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 148, υψ. 250 μ. Απέχει από το Ρεθύμνο 18,5 χλμ. του δρόμου Ρεθύμνο - Ατσιπόπουλο (Γενάρη - Αγ. Ανδρέας - Αγ. Κωνσταντίνος, Ρούστικα. Διαδρομή από Ρεθύμνο - Ατσιπόπουλο 16 χλμ. του παλιού δρόμου από Χανιά).

Πλούσιο χωριό σε γεωργικά προϊόντα. Βρίσκεται σε υψηλή και βραχώδη θέση, με ευρύχωρη πλακώδη πλατεία, όπου υπάρχουν ερείπια νομισματοκοπείου, όπως το Ρεθεμνιώτη Εμ. Λαμπρινάκη (Γεωγραφία Ερημική, Ρεθύμνο, 1890, σ. 88). Το όνομα έχει πάρει από την εκκλησία του χωριού.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) S. Costantino, από τον Καστροφύλακα (Κ172) S. Costantino με 179 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) S. Constantino το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Haghio Konstantino (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 44) με 40 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Ρουστικών με 262 κάτ. Χριστιανούς και 1 Τούρκο. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 345 κάτ. Το 1928 αποτελεί δική του κοινότητα με 292 κάτ., το 1940 με 267, το 1951 με 231, το 1961 με 200 και το 1971 έμειναν 152 κάτ.

Όλο το χωριό διατηρεί μία βενετσάνικη όψη, λέει ο Gerola (1900). Κατά τη Βενετοκρατία ήταν φέουδο της μεγάλης βενετικής οικογένειας Barozzi. Τη villa Barozzi με τον οικογενειακό θυρεό βλ. στο (Gerola, Monumenti Veneti ecc. III, fig. 176 και IV fig 268). Είχαν ωραίες βίλες και ήταν θέρετρο θερινής διαμονής των Βενετών αρχόντων του Ρεθύμνου.

Εικ. 21. Η VILLA του BAROZZI. φωτ. GEROLA.

Από την οικογένεια αυτή τών Barozzi ήταν ο προδότης του Μεγάλου Κάστρου Ανδρέας Μπαρότσης, που υπόδειξε στους Τούρκους τα ασθενή σημεία τών τειχών προδοσία μοιραία για την τύχη του Χάντακα. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, ο προδότης του Μεγάλου Κάστρου Ανδρέας Μπαρότσης, Κρητικά Χρονικά, Α', 393).

Ενδιαφέρουσα είναι και η περιγραφή του Pashley (Travels in Crete, I, p. 96) που επισκέφτηκε το χωριό το 1834. Ο Ιωσήφ Ρουσάκης, που τον φιλοξένησε, τον οδήγησε στη βενετσάνικη βρύση του Μπαρότση, ένα μίλι ανατολικά του χωριού, όπου διάβασε την επιγραφή: Franciscus Barocius Iacopi filius propter parentum et amicorum suorum animi recreatione(m) locum hunc per ornavit MDIX(=1509). (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti ecc. IV, 367).

Στην περιοχή, μεταξύ Αγ. Κωνσταντίνου και Ρουστικών, οι Τούρκοι νικήθηκαν το 1821 από τούς επαναστάτες Εμμ. Ρουστικιανό, Ιωάν. Δρουλίσκο, Π. Μανουσέλη και Γ. Δεληγιαννάκη.

Άγιος Κωνσταντίνος, ο. Οικισμός κοινότητας Χουμεριάκου, επαρχ. Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 8, υψ. 340 μ. Βρίσκεται στο δρόμο Αγ. Νικολάου - Λασιθίου, σε μικρή απόσταση ανατολικά από το Δράσι. Αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή 1961 με 26 κάτ. και το 1971 με 26 κάτ. επίσης.

Άγιος Κωνσταντίνος, ο. Οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) S. Costantino και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Costantin de Drimipsi, το 1930. Δεν αναφέρεται από κανένα άλλο.

Άγιος Κωνσταντίνος, ο. Οικισμός στην επαρχία Κινοβούργου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) S. Costantino, από τον Καστροφύλακα S. Costantin, (Κ103) με 34 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) S. Costantino το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται. Ίσως καταστράφηκε από τούς Τούρκους, κατά την κατάληψη τής νήσου.

Άγιος Κωνσταντίνος, ο. Οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας ν. Χανίων. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ236) S. Constantino με 65 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) S. Constantino το 1630. Στις νεώτερες απογραφές δεν αναφέρεται.

Άγιος Λέος, ο. Με το όνομα Agio Leo αναφέρεται στον κατάλογο τών 21 χωριών, που ανήκαν στην Αρχιεπισκοπή Κρήτης το 13 αιώνα (1248). (Βλ. S. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, σ. 15). Δεν αναφέρεται σε καμιά από τις γνωστές απογραφές. Πρόκειται για το χωριό Άγιος Ελένης τής επαρχίας Πεδιάδας. (βλ. λήμμα και Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηριών του Κοινού, 1985, σ. 40, 189).

Άγιος Μάμας, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 230, υψ. 460 μ. Απέχει από το Ρεθύμνο 37 χλμ. Διαδρομή: Πέραμα - Χουμέρι - Αβδελλάς - Αγ. Μάμας.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28r) S(an)to Mama, από τον Καστροφύλακα (K177) S.Mama με 114 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) S. Mama το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Ayo Mama με 61 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 129). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αβδανιτών με 215 Χριστιαν. κάτ. το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 295 κάτ. Το 1928 αποτελεί δική του κοινότητα με 260 κάτ. το 1940 με 265, το 1951, με 296, το 1961 με 236 και το 1971 με 235 κάτ.

Άγιος Μάμας, ο. Οικισμός του δήμου Ρουκάκας, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου. Απαντάται πρώτη φορά στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Haghio Mamas (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 322) με 5 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Ρουκάκας με 41 Τούρκους κάτ., και το 1900 στον ίδιο δήμο με 6 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Κρυών με 29 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Στην εκκλησία τής Παναγίας αναφέρεται η χρονολογία 1312. (Βλ. Gerola, Monumenti, Veneti, IV, σ. 487).

Άγιος Μάμας, ο. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από το Barozzi (f°24r) Santo Mama το 1577. Πιστεύω πως πρόκειται για το ίδιο χωριό, που αναφέρεται το 1372 φέουδο του G. et Micheletus de Abbate (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 67, 201). Δεν αναφέρεται σε καμμία από τις γνωστές απογραφές. Η θέση του μου είναι άγνωστη.

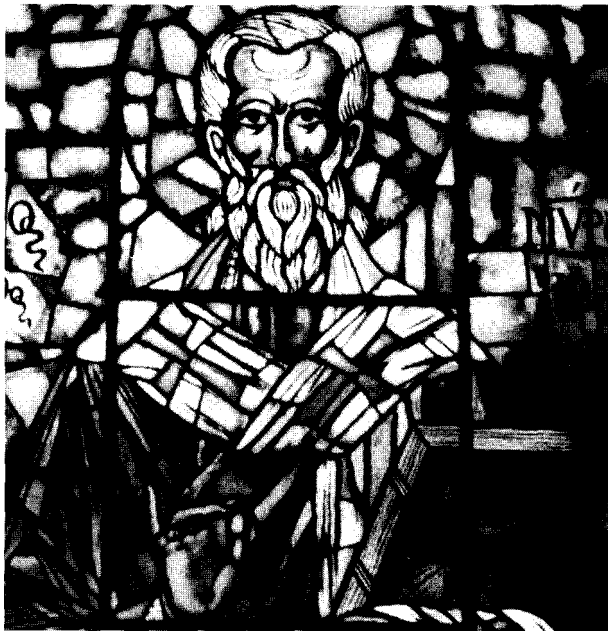
Άγιος Μάρκος, βλ. Ξερό Χωριό.

Άγιος Μύρων, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 867, υψ. 440 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 19 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 4 χλμ. του δρόμου προς Φαιστό. Είναι κτισμένο πάνω σε δυό λόφους, (γι' αυτό οι Τούρκοι το έλεγαν Çatal Köyü που σημαίνει δίκορφο χωριό). Μοιάζουν δυό νησίδες στην καταπράσινη θάλασσα των αμπελώνων. Η θέα προς όλες τις διευθύνσεις είναι πανοραμική. Το χωριό φαίνεται, με το ψηλό καμπαναριό του, από κάθε σημείο τής επαρχίας. Είναι από τα σπουδαιότερα σταφιδοπαραγωγά χωριά τής Κρήτης.

Αναφέρεται το 1281 Aio Miro (M. Chiaudano - A. Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, συμβόλαια του συμβ. του Χάντακα Leon. Marcello, Venezia 1960 σ. 172). Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο του 1373 Agio Miro (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 76, passim).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου από το Fr. Barozzi, (f°22v) Santo Miro από τον Καστροφύλακα (K102) Sa(n) Miro με 254 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 115) S. Miro

το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Ayo Miro με 69 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 126). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Haghio Myro (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 318) με 100 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου και έχει 911 Χριστιαν. και 5 Τούρκ. κάτ. Το 1900 έχει 1205 κάτ. Το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας και έχει 1203 κάτ. το 1940 έχει 1159, το 1951, 1161, το 1961, 1117 και το 1971 έμειναν 820.

Εικ. 22. Ο Άγιος Μύρων. VITREUX στη σκίτη του αγίου.

Στο υψηλότερο σημείο του χωριού είναι ο ναός του Αγίου Μύρωνα, όπου γίνεται μεγάλο πανηγύρι στις 8 Αυγούστου. Κάτω από την εκκλησία, στη δυτική πλευρά του υψώματος, είναι μιά σπηλαιώδης σκίτη. Σ' αυτή ασκήτευσε ο άγιος και εκεί είναι και ο τάφος του.

Ο Άγιος Μύρων βρίσκεται στη θέση τής αρχαίας πόλης Ραύκος (βλ. λήμμα). Το νέο όνομα πήρε από τον Άγιο Μύρωνα, που γεννήθηκε στη Ραύκο επί αυτοκράτορος τής Ρώμης Δεκίου (249-251). Ήταν δίκαιος και φιλεύσπλαχνος τόσο, που μοίραζε τα υπάρχοντά του στους φτωχούς. Αναφέρεται μάλιστα, ότι πήγαν κλέφτες να κλέψουν τη σοδειά του από το αλώνι και όταν τούς είδε έτρεξε και τούς βοήθησε να σηκώσουν τα σακκιά, παραγγέλοντάς τους να μη ειπούν τίποτε σε κανένα.

Μετά το θάνατο τής συζύγου του τών δεσμών εκείνης ώσπερ λυθείς... τη Εκκλησία φέρων δίδωσιν εαυτόν ο θαυμάσιος Μύρων. Αναφέρεται στο βίο του, (Βλ. Θεοχ. Δετοράκη, Οι Άγιοι τής Α', Βυζαντινής περιόδου τής Κρήτης, κ.λπ. 1970 σ. 132 εξ.).

Αναφέρεται ως επίσκοπος Κνωσού. Αλλά κατά τη γνώμη του Θ. Δετοράκη (σ. 135) ουδέποτε υπήρξε επίσκοπος Κνωσού, αφού αναφέρεται πάντοτε ως ε-

Εικ. 23. Το χωριό Άγιος Μύρων. φωτ. Ρουσέτου.

πισκοπος Κρήτης. Ανήλθε στον επισκοπικό θρόνο Γεωργίνας πιθανώς το δεύτερο τέταρτο του 4ου αιώνα. Ο Άγ. Μύρων αναπαύθη εν ειρήνη.

Το 1821 οι Τούρκοι έσφαξαν, μαζί με το μητροπολίτη, και 4 άλλους επισκόπους, που μεταξύ αυτών ήταν και ο επίσκοπος Κνωσού. Από τότε καταργήθηκε η επισκοπή Κνωσού που η έδρα τής επισκοπής ήταν στον Άγ. Μύρωνα.

Το 1866 οι Τούρκοι κατάστρεψαν και τον Άγ. Μύρωνα, και τις εκκλησίες Αγ. Μύρωνα, Χριστού, Αγ. Γεωργίου και Αγ. Αποστόλων, Ευαγγελίστριας, και Αγ. Παρασκευής. Δεν σεβάστηκαν ούτε τον τάφο του Αγίου. Το Φεβρουάριο 1867 οχυρώθηκαν στον Άγ. Μύρωνα 400 Τούρκοι. Ο Κόρακας μαζί με τούς άλλους αρχηγούς τούς πολιορκήσαν, αλλά δεν κατόρθωσαν να καταλάβουν το χωριό, γιατί διαφώνησαν.

Με το σεισμό του 1856 το χωριό καταστράφηκε. (Βλ. Ηλιατάκη, οι σεισμοί τής Κρήτης «Κρητικά Χρονικά», Δ' 496).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Χριστιανική Κρήτη, Β', 335 — Ερημικά Χρονικά τόμ. ΣΤ', σ. 48-50, Η', 9 — Θεοχ. Δετοράκη, Οι Άγιοι τής Α', Βυζαντινής περιόδου κ.λπ. σ. 132 εξ. — Ελευθερίας Λιναρδάκη, Ο Άγιος Μύρων, Αθήναι 1938 — Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, Leonardo Marcello, notaio in Candia 1278-1281, p. 172.

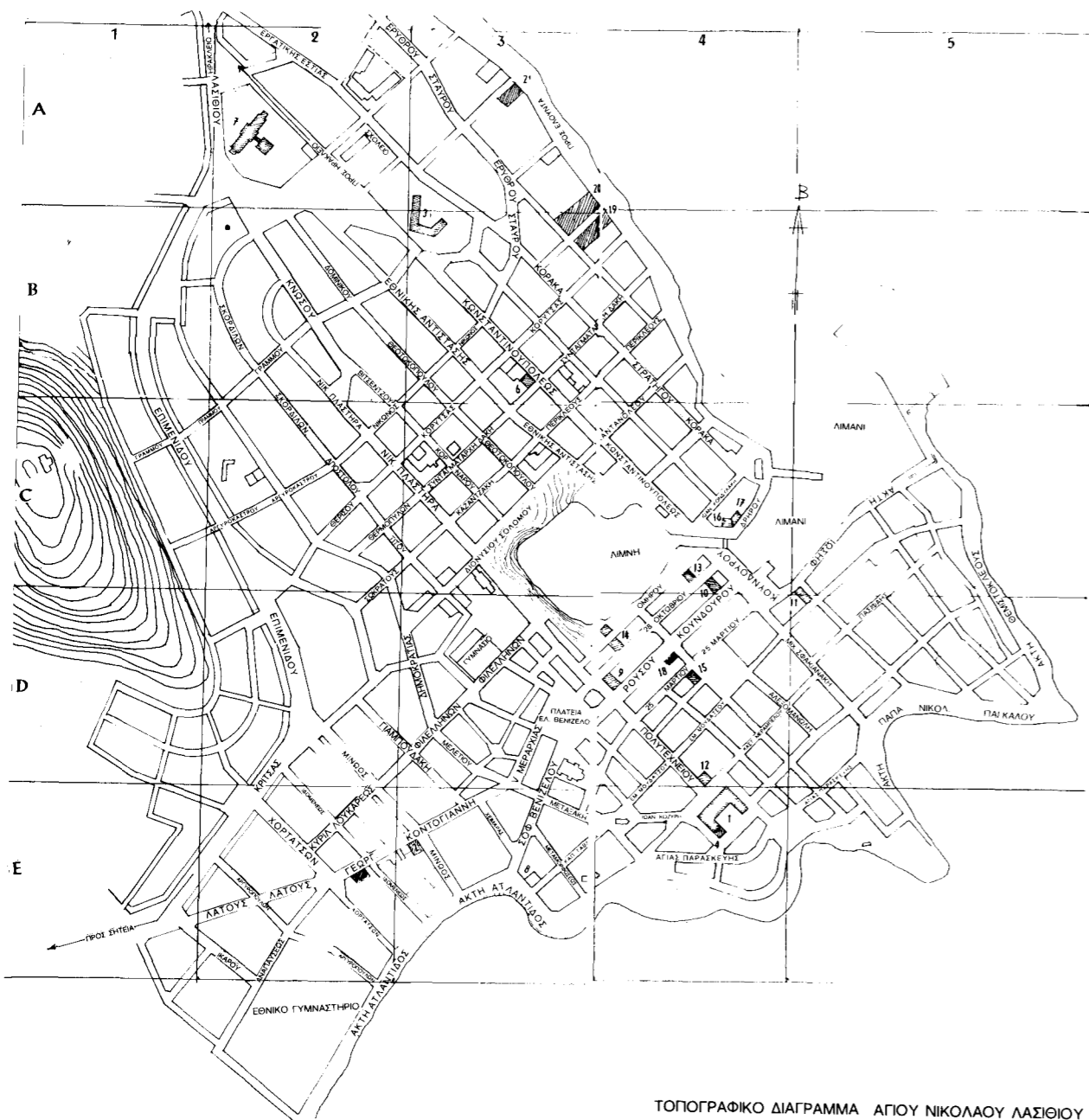
Άγιος Νεκτάριος, ο. Νεοπαγής οικισμός κοινότητας Ασφέντου, επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κοντά στο Φραγκοκάστελο, κάτ. (1981) 61, υψ. 150 μ. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή 1981.

Άγιος Νικήτας, ο. Οικισμός τής επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Belvedere ή Ρίζου, από το Fr. Barozzi, (f°25r) Agios Nichitas, από τον Καστροφύλακα (K96) S. Nichita με 101 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 122) S. Nichita το 1630 και στην τούρκικη απογραφή του 1671 Ayo Nikita με 31 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', 138). Δυτικά του χωριού Συκολόγος σώζονται τα ερείπια του χωριού και η εκκλησία του Αγ. Νικήτα. Σε νότερες απογραφές δεν αναφέρεται. Σε έγγραφο του 1399 αναφέρεται στα Memoriali του δούκα του Χάντακα το Castro di S. Nichitas (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 386) αλλά δεν καθορίζεται η θέση του.

Άγιος Νικόλαος, ο. Ωραία παράλια πόλη, νεώτατη, μεταπολεμικό δημιούργημα του Τουρισμού, με καλπάζουσα ανάπτυξη, κάτ. (1981) 8.130, υψ. 15 μ.

Ο Άγιος Νικόλαος άρχισε να συνοικίζεται ύστερα από την επανάσταση του 1866, από τούς κατοίκους τής Κριτίας και μερικούς Σφακιανούς και κυρίως τη μεγάλη οικογένεια Κουνδούρου. Πρώτη φορά αναφέ-

Άγιος Νικόλαος

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Νομαρχία Λασιθίου	8. Σταθμός ΚΤΕΛ	15. Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ε(λλάδος)
2. Δημαρχείο	9. Εθνική Τράπεζα	16. Λιμεναρχείο
3. Μουσείο	10. Εμπορική Τράπεζα	17. Τελωνείο
4. Διοίκηση Χωροφυλακής	11. Τράπεζα Κρήτης	18. Ολυμπιακή
5. Τουριστική Αστυνομία	12. Κτηματική Τράπεζα	19. Ξενοδοχείο Ρέα
6. Αστυνομικό Τμήμα	13. Αγροτική Τράπεζα	20. Ξενοδοχείο Ερμής
7. Νοσοκομείο	14. Ταχυδρομείο	21. Ξενοδοχείο Cora

Αεροφωτογραφία Αγ. Νικόλαου (του Βασιλη Δροσου)

ρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Κριτσάς με 87 κάτ. Χριστιανούς και 8 Τούρκους.

Στον οικισμό αυτό, που αρχικά λεγόταν **Μαντράκι**, δόθηκε τότε το όνομα Άγιος Νικόλαος, από το παμπάλαιο μονόκλιτο εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου, που βρίσκεται στη μικρή χερσόνησο στο **Αμμοуди**, απέναντι από το ξενοδοχείο **Minos Beach**. Η εκκλησία είναι παλαιότατη. Σώζονται τοιχογραφίες σε δύο στρώματα, μοναδικές στην Κρήτη. Το πρώτο στρώμα ανήκει στην περίοδο της εικονομαχίας του 9ου αιώνα. (Βλ. Κρητ. Χρονικά, τόμ. ΚΒ', σ. 523). Στα βενετσάνικα έγγραφα αναφέρεται το εμπορικό λιμάνι του S. Nicolò d'Amudhi, που χωρούσε 25 γαλέρες. (Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστορίας τόμ. V, σ. 16).

Το 1900 η έδρα του δήμου της Κριτσάς μεταφέρθηκε στον Άγιο Νικόλαο και η έδρα του νομού Λασιθίου, που ήταν πριν στη Νεάπολη. Η Κρητική Πολιτεία πρόβλεψε τη μελλοντική εξέλιξη του. Το 1928 αναφέρεται **πολίχνη με 1124 κάτ.** Το 1940 οι κάτοικοι έφθασαν τους 2481, το 1951 τούς 3167, το 1961 τούς 3709 και το 1971 τούς 5002. Παρόμοια αύξηση δεν παρατηρήθηκε σε κανένα οικισμό. Και αυτό οφείλεται αποκλειστικά στον τουρισμό. Ο Αγ. Νικόλαος έχει σήμερα 35-40 ξενοδοχεία Λούξ, Α', Β', και Γ', κατηγορίας με περισσότερες από 3.500 κλίνες, που φιλοξενούν συνήθως διεθνείς προσωπικότητες.

Έχει επίσης άλλα κέντρα διάφορα, πλήθος καταστήματα ειδών τουριστικής κατανάλωσης. Αξιόλογο Μουσείο με πλούτο εκθεμάτων του Μινωικού πολιτισμού κυρίως, που βρέθηκαν στο νομό Λασιθίου. Έχει την «Κουνδούρειο» δημοτική Βιβλιοθήκη με 10.000 τόμους βιβλία, την Ιστορική Λαογραφική εταιρία, η οποία εκδίδει από το 1970 το πολύτιμο περιοδικό «Αμάλθεια» με ποικίλη ιστορική ύλη. Λιμάνι με προβλήτα, όπου πλευρίζουν πλοία με μέτριο εκτόπισμα. Το κλείνουν τα νησάκια των **Αγίων Πάντων**, που σε παλαιότερους βενετικούς χάρτες αναφέρονται Scogli di Sant'Antonio (νησάκια του Αγ. Αντωνίου). Σήμερα είναι εκτροφείο Κρητικών αιγώνων.

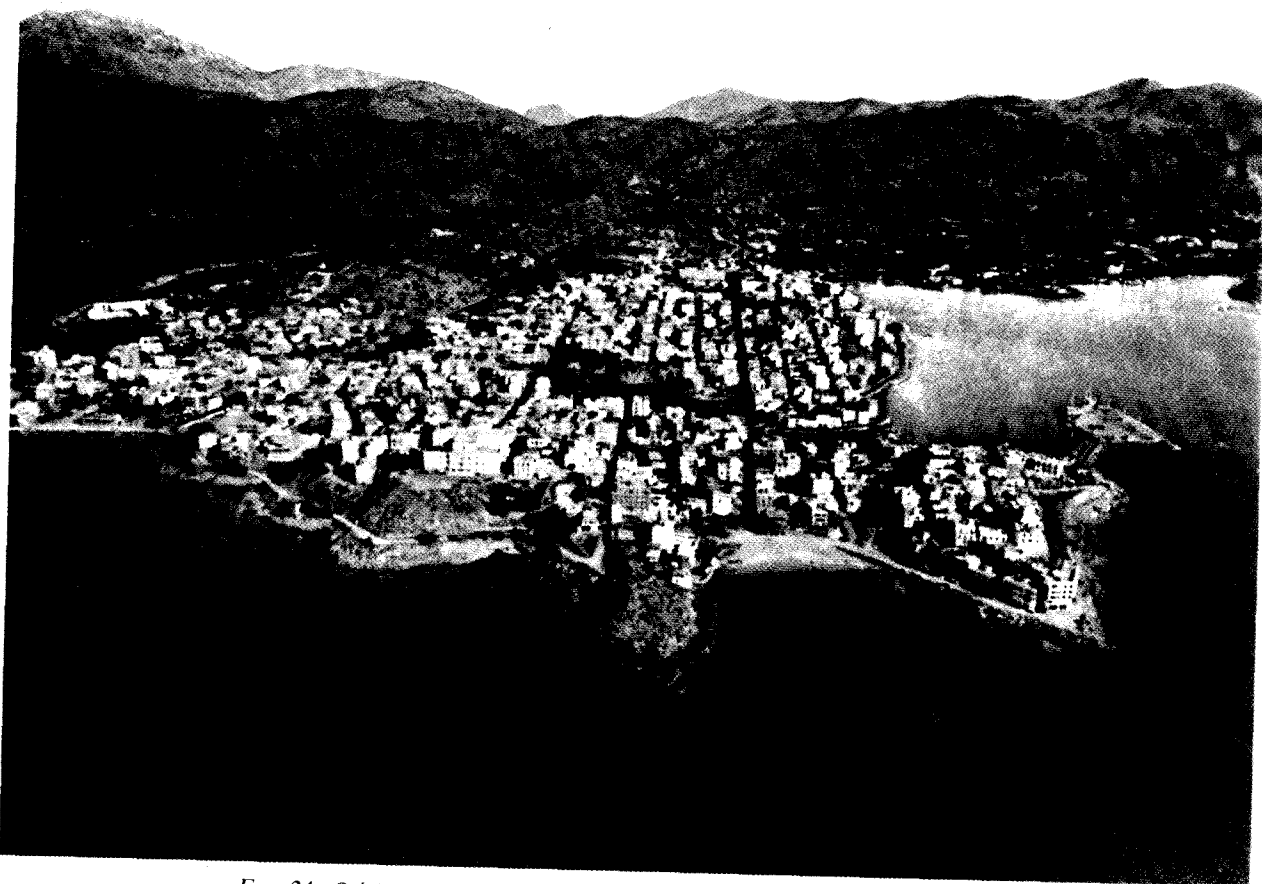
Ο Άγιος Νικόλαος βρίσκεται στη θέση της αρχαίας πόλης **Λατώ προς Καμάρα** ή απλώς **Καμάρα**. (βλ. λήμμα), λιμάνι της άλλης πόλης **Λατώ η Ετέρα**, που ήταν στη θέση **Γουλά** κοντά στην Κριτσά.

Στην ίδια θέση κτίστηκε, πάνω στο ύψωμα που είναι σήμερα η νομαρχία, στις αρχές του 13ου αιώνα ένα φρούριο, πιθανώς από το Γενοβέζο αρχιπειρατή Enrico Pescatore, και το ονόμασε Μιραμπέλλο (Mirabello), όνομα από το οποίο ονομάστηκε ολόκληρος η επαρχία. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc, vol. I, p. 93, 236).

Σε έγγραφο του 1374 αναφέρεται Castro Mirabelli (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 179) όπου υπήρχε αποθήκη αλατιού, από τις αλυκές ασφαλώς της Ελούντας. Το 1583 αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ97) Mirabello proprio (=το καθαυτό Μεραμπέλλο, δηλαδή η πρωτεύουσα) με 753 κάτ. Άρα ήταν μεγάλος οικισμός. Το 1630 αναφέρεται από το Βασι-

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΔΩΝ

Αγ. Παρασκευής D E 4-5	Κοντογιαννη Γεωργ. E 2-3
Αλεξομανολη D 4-5	Κνωσού B 2
Αναπαύσεως E 2	Κορακα B 3-4
Αντιστάσεως Εθνικής B 2-3	Κορυτσας B C 3
Αποστόλου Τίτου C 2	Κουνδούρου Ιωσήφ ακτή C D 4-5
Αργυροκαστρου C 2	Κουνδούρου Ρουσού D 4
Αργυροπουλων E 2	Κριτσας D E 2
Ατλαντίδος ακτή E 3	Κυρίλλου Λουκαρέως E 2
Βενιζέλου Ελευθ. πλατεία D 3	Κωνσταντινουπόλεως B 3-4
Βενιζέλου Σοφοκλ. D E 3	Λασιθίου A 1
Γαμπουδακη D 2-3	Λατους E 2
Γράμμου B C 1-2	Μελετιου Μεταξάκη D 3
Δημοκρατίας D 3	Μεραμπέλου Καστέλι D 4
Διονυσίου Σολωμού C 3	Μεταμορφώσεως E 3
Δρηρού C 4	Μίνωος D E 2-3
Εθνικής Αντίστασης B C 2-3	Μουδάτσου Εμμ. D 4
25 Μαρτίου D 4	Ομήρου C D 4
28 Οκτωβρίου C D 4	Παπά Νικολάου Παγκαλού ακτή D 5
Επιμενίδου B C D 1-2	Πασιφάς C D 5
Εργατικής Εστίας A 2	Πέμπτης V Μερραρχίας D 3
Ερυθρού Σταυρού A B 2-3	Περικλέους C 3-4
Θεμιστοκλέους ακτή C D 5	Πολυτεχνείου D 4
Θεοτοκοπούλου B 2-3	Σκορδιλών B C 2
Θερίσου C 2	Σολωμού Διονυσίου C 3
Θερμοπουλών C 2	Συνταγματάρχη Δάκη B 3-4
Ικάρου E 2	Σφακιανική Μιχ. D 4-5
Καζαντζακη C 3	Σωκράτους C D 2
Καντανολέου B C 4	Ταβλά καπετ. E 3
Καστέλι Μεραμπέλου D 4	Χειμάρας E 3
Κονδυλακη Ιωάν. C 4	

Εικ. 24. Ο Άγιος Νικόλαος Λασιθίου. Αεροφωτογραφία του Β. Δρόσου.

λικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 151) Mirabello Castello και ότι κατοικείται από έμπειρους ψαράδες και λέγεται ελληνικά **Βουλισμένη**, από τη μικρή λίμνη.

Εικ. 25. Η πόλη στην περιοχή της Λίμνης «Βουλισμένη».

Το 1646 ο φρούραρχος Baldella εγκατάλειψε το φρούριο στα χέρια των Τούρκων. Οι Βενετοί το ξανακατάλαβαν, αλλά δεν ήταν εύκολο να το κρατήσουν και το κατέστρεψαν. Όμως το 1671 αναφέρεται στην

τούρκικη απογραφή Nefs Meranblo (το Merabello rgorrio των Βενετών) με 42 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 133), που σημαίνει, ότι κατοικούνταν.

Το φρούριο καταστράφηκε με το σεισμό του 1303 αλλά το ξαναοικοδόμησαν οι Βενετοί. Όταν πέρασε η περίοδος των επαναστάσεων εγκαταλείφτηκε. Το 1537 το κατάλαβαν οι πειρατές και το κατέστρεψαν. Οι Βενετοί τότε το παραχώρησαν στο Μιχ. Κλώντζα και το ανοικοδόμησε σε σχέδιο του Samicheli (G. Gerola, Monumenti, ecc. I, p. 236).

Το 1827 ο Ψαριανός Δ. Κοτζιάς, περικυκλώθηκε μέσα στο λιμάνι του Αγ. Νικολάου από 13 τούρκικα πολεμικά αλλά κατόρθωσε να βουλιάξει ένα και να φύγει σώος.

Την περίοδο της αιγυπτιακής κατοχής 1830-1840 δεν αναφέρεται στην απογραφή του 1834, και ασφαλώς δεν κατοικούνταν. Όμως το λιμάνι χρησιμοποιούνταν για την εξαγωγή προϊόντων της επαρχίας και κυρίως χαρουπιών. Ο Ανδρ. Δημ. Καλοκαιρινός έκανε εξαγωγή χαρουπιών από τον Αγ. Νικόλαο τα χρόνια αυτά, που τα συγκέντρωνε στο ύπαιθρο, επειδή δεν υπήρχαν αποθήκες. Και ο V. Raulin (Description physique de l'île de Crète, 1869, I, p. 155) αναφέρει το 1845, που επισκέφτηκε την Κρήτη, ότι στον Αγ. Νικόλαο υπήρχαν 4 εκκλησίες ερειπωμένες, που χρησιμοποιούνταν ως αποθήκες χαρουπιών, ώσπου να φορτωθούν.

Άγιου Νικολάου μονή, επαρχίας Σητείας ν. Λασιθίου.

Στην Creta Sacra, τόμ. II, σ. 122 αναφέρεται: Marcus Sythiensis episcopus, anno 1225.... dono dedit et concessit **Monasterium S. Nicolai**, positum in capite Salmone, quod in tempore Graecorum fuerat Abbatia in Diocesi B. Mariae Episcopatus Sithiensis.... Δηλαδή: Ο επίσκοπος Σητείας Μάρκος το έτος 1225.... πρόσφερε δώρο και παρέδωσε το **Μοναστήρι αγίου Νικολάου**, που βρίσκεται στο ακρωτήριο Σαλμώνη (Πλάκα). Το μοναστήρι τον καιρό των Ελλήνων (Βυζαντινή περίοδος) ήταν κοινόβιο στην περιφέρεια της επισκοπής Β. Μαρία (Παναγία) Σητείας...

Ο Νικόλ. Ι. Παπαδάκης, από το Καρύδι Σητείας, στο βιβλίο του (Εκκλησία της Κρήτης, 1936 σ. 104 κ.λ.) υποθέτει ότι η μονή μετατέθηκε, μετά το 1225, από το ακρωτήριο Σαλμώνη στη θέση **Σπηλιάρα**, 8 μίλια νοτιοδυτικά του Παλαικάστρου, για περισσότερη ασφάλεια από τους πειρατές όπου υπήρχε, ως αναφέρει η παράδοση, δίκλιτος βυζαντινός ναός με τοιχογραφίες, ο οποίος καταστράφηκε από τους Τούρκους και στη θέση του ανοικοδομήθηκε το 1870 από τον Ιωακείμ Σιμερτζάκη η εκκλησούλα του Αγ. Νικολάου, που υπάρχει σήμερα. (Βλ. και περιοδικό «Μύσων», τόμ. Α', σ. 59).

Άγιος Νικόλαος, ο. Οικισμός στο δήμο Χάρακα, επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Ήταν κοντά στα Καπετανιανά Μονοφατισίου.

Αναφέρεται το 1577 στην ίδια επαρχία από το Fr. Barozzi, (F^o24r) S. Nicola, από τον Καστροφύλακα (Κ99) S. Nicola με 69 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 119) S. Nicolò το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Αγα Νικόλα με 15 χαράτσα (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 120). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Χάρακα με 11 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 93 κάτ. Στις νεότερες απογραφές δεν αναφέρεται.

Από το χωριό αυτό κατάγεται ο οπλαρχηγός και ηρωικός αρχηγός επαρχίας Μονοφατισίου Ιωάννης Ζαχαριάδης ή Σφακιανάκης, περισσότερο γνωστός με το όνομα **Αϊνικολιώτης**, που αποδέχτηκαν οι απόγονοί του ως επώνυμο.

Άγιος Νικόλαος, ο. Οικισμός (μετόχι) του δήμου Νεάπολης, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου κάτ. (1981) 4 υψ. 260 μ. Είναι βορείως του χωριού Λατσιίδα κοντά στον οικισμό Ανώγεια. Αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή 1961 με 10 κάτ. και το 1971 με 6 κάτ.

Άγιος Νικόλαος, ο. Μικρός οικισμός της κοινότητας Μητάτου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 4, υψ. 150 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1961 με 17 κάτ. Το 1971 αναφέρεται με 3 κάτ.

Άγιος Νικόλαος και Βροντίσι. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή του 1900 στο δήμο Ζαρού, επαρχ. Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, με 5 κάτ.

Άγιος Παντελεήμων, ο. Ήταν οικισμός στην περιοχή του Χάντακα. Αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1280 Aio Pantalomi (M. Chiaudano - A. Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leonardo Marcello σ. 58). Αναφέρεται επίσης το 1260 Agios Panteleimon, ανάμεσα στα χωριά Macritico, Caiafa, Sylamo, Paradiotissa, Agios Pavlos και Maratici (Μαραθίτης), τα οποία διεκδικεί από την Comune di Venezia η Αρχιεπισκοπή. (βλ. S. Borsari, Il Dominio Veneziano di Creta ecc. σ. 111 και Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, 1985, σ. 42, 193), οπότε, (1261) Ο Agyos Pantalemon ήταν μεταξύ των 7 χωριών της Paracandia, που ανήκαν στην Αρχιεπισκοπή και είχαν σφετερισθεί οι Βενετοί. Τα άλλα ήταν τα: Μακρυτόιχος, Καιάφα, Σίλαμος, Παπαδιώτισσα, Άγιος Παύλος και Μαραθίτης. Στην περιοχή αυτή πρέπει να ήταν και ο Άγιος Παντελεήμων.

Άγιου Παντελεήμονος μονή, στην κοινότητα Φόδελε, επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 1 υψ. 170 μ. Στο 21,5 χλμ. τού παλιού δρόμου προς Ρέθυμνο, διακλάδωση δεξιά, 3,5 χλμ. οδηγεί στη μονή, που είναι κρυμμένη μέσα σε άγρια δενδρώδη φύση. Σήμερα ευκολότερη προσπέλαση προς τη μονή είναι από το Φόδελε.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Δαμάστας, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου με 12 γυναίκες και 17 άνδρες κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 45 άνδρες και 1 γυναίκα κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Φόδελε, επαρχίας Μαλεβιζίου ν. Ηρακλείου. Το 1940 αναφέρεται με 12 κάτ., το 1951 με 8, το 1961 με 13 και το 1971 με 0.

Η μονή ιδρύθηκε τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας (επιγραφή στην κύρια είσοδο φέρει χρονολογία 1677) από τους μοναχούς Μακάριο, Ιερεμία και Κοσμά, που ήλθαν από την παλιά μονή τού Αγ. Αντωνίου από τους Γαλήνους, γιατί την κατέστρεψαν οι Τούρκοι και έσφαξαν τους άλλους καλογέρους.

Ο ναός είναι δίκλιτος, καμαροσκεπαστος, σε σχήμα βασιλικής. Πρώτα κτίστηκε το νότιο κλίτος τού Αγ. Παντελεήμονα. Μεταγενέστερα κτίστηκε το βόρειο, καθιερωμένο στον Άγιο Αντώνιο, σε ανάμνηση της παλιάς μονής. Δεν είναι τοιχογραφημένος αλλά έχει ενδιαφέρουσες εικόνες. Τη Ρίζα τού Ιεσσαί τού 1742, τής Θεοτόκου, τού Αγ. Δημητρίου που πλαισιώνεται με 10 μικρές παραστάσεις των μαρτυριών τού αγίου τού 1762, τού Αγ. Παντελεήμονα, πλαισιωμένη επίσης με παραστάσεις των μαρτυριών του, έργο τού Τζώρτζη Καστροφύλακα. Οι Άγιοι Πάντες, έργο τού Δαμασκηνού.

Δεξιά από την κύρια είσοδο είναι εντοιχισμένη μία επιγραφή: *Στενή η πύλη και τεθλιμμένη η οδός η άγουσα εις την ζωήν. 1877.* Αντανακλά την αγωνία τού χριστιανικού στοιχείου της εποχής εκείνης τού τρόμου. Άλλη νεώτερη επιγραφή πάνω από την κύρια είσοδο: *Νεόφυτος υγούμενος Πεδιάτις μετά τής συνωδίας του, 1861, Μαρτίου 16.* Στο ΝΔ. μέρος τής

μονής υπάρχει κρήνη με την επιγραφή: *Ανακενισμός τής πηγής εγένετο εν έτη 1866 Απριλίου 25 ο συνδρομητής Υοσίφ Μοναχός, με δυο ανάγλυφους κακότεχνους λέοντες.*

Η μονή καταστράφηκε από τους Τούρκους το 1824, και το 1866. Την τελευταία αυτή επανάσταση ο ηγούμενος τής μονής Χατζή Νεόφυτος Πεδιώτης πήρε μέρος σε μία μάχη στον Αρμυρό Ηρακλείου και τραυματίστηκε. Δραστήριος κληρικός, επλούτισε τη μονή με ακίνητα, και ενθουσιώδης πατριώτης πήρε μέρος και στη μάχη του Σερβιλί το 1866. Πολεμούσε σώμα με σώμα και πήρε δυό σπαθιές στο κεφάλι, με εξακολουθεί να πολεμά με ματωμένο πρόσωπο, εξαντλημένος πιά. Και όταν ο Τούρκος ήταν έτοιμος να τον αποτελειώσει τον κύλησε μια σφαίρα και τον σκότωσε, κι έτσι ο Νεόφυτος σύρθηκε στο φαράγγι τ' Αρμυρού. Τού επιδέσαν τα τραύματα και επέζησε να δει την απελευθέρωση τής Κρήτης. Πέθανε το 1906.

Στον Αγ. Παντελεήμονα εγκατάστησε το στρατηγείο του και ο Πετροπουλάκης το Δεκέμβρη του 1866.

Ο Κύρου και ο Καλογερόπουλος, που ασχολήθηκαν με το Θεοτοκόπουλο, υποστήριξαν, ότι ο μεγάλος Κρητικός έμαθε τη ζωγραφική και τη βυζαντινή αγιογραφία στη μονή του Αγ. Παντελεήμονα! Φυσικά αυτό δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αφού όταν ζούσε ο Θεοτοκόπουλος η μονή δεν υπήρχε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ιωαν. Κριτσωτάκη, Η ιερά μονή Αγ. Παντελεήμονος, «Μύσων», Ζ', σ. 130 — Ν. Σταυρινίδη, Ο Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σσ. 291, 287 — Ιωάν. Μουρέλλου, Ιστορία τής Κρήτης σ. 1198.

Άγιος Παντελεήμων, ο. Οικισμός τής κοινότη. Χαντρά, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 0, υψ. 600 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην κοινότη. Χαντρά στην απογραφή 1961 με 33 κάτ. και το 1971 με 13 κάτ.

Άγιος Παντελεήμων, ο. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότη. Ορ(ει)νού, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου κάτ. (1981) 60, υψ. 5 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1971 με 13 κάτ.

Άγιος Παντελεήμων, νέος παραθαλάσσιος οικισμός της κοινότητας Αχεντριά, επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου κάτ. (1981) 2, υψ. 20 μ. Βρίσκεται στα νότια παράλια τής Κρήτης, στον όρμο Μαριδάκη. Το όνομα από την υπάρχουσα εκεί εκκλησία του Αγ. Παντελεήμονα.

Άγιος Παντελεήμων, ο. Οικισμός στην επαρχία Κισάμου. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Αγιο Pandeleimo το 1630.

Άγιος Παύλος, ο. Οικισμός κοινότη. Βουτά, επαρχ. Σελίνου, βλ. Κατσιβελιανά.

Άγιος Παύλος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Γαβαλαχωρίου, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ.

(1961) 70, υψ. 100 μ. Απέχει από τα Χανιά 31 χλμ. (Διαδρομή: Καλύβες - Αλμυρίδα - Κοπράνα - Γαβαλοχώρι - Αγ. Παύλος).

Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή 1881 στο δήμο Βάμου. Γαβαλοχώρι, Άγιος Παύλος και 7 άλλοι οικισμοί με 998 κάτ. Το 1900 αναφέρεται χωριστά στον ίδιο δήμο με 121 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότητα Γαβαλοχωρίου με 127 κάτ., το 1940 με 96, το 1951 με 80 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Άγιος Παύλος, ο. Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατισίου ν. Ηρακλείου το 1630 μόνο από τα Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) S. Paulo, mon(asterio). Η θέση τής μονής μου είναι άγνωστη.

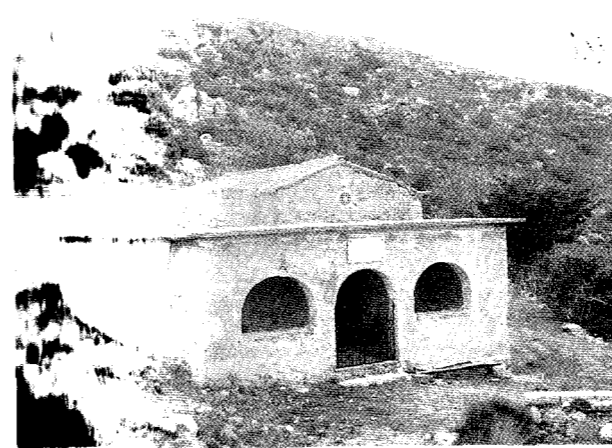
Άγιος Παύλος, ο. Χωριό στην περιοχή του Χάντακα (Paracandia) Agios Paulos το 1260, στη διαμαρτυρία του λατίνου αρχιεπισκόπου Κρήτης Leonardo Pantaleo προς την Curia Romana, επειδή η βενετική διοίκηση κατέλαβε αυθαίρετα μερικά χωριά (Μακρύ Τοίχο, Σύλαμο S. Paulo και άλλα, που ανήκαν στη λατινική εκκλησία Κρήτης). (Βλ. S. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, σ. 111). Βλ. και λήμμα Αγ. Παντελεήμων.

Άγιος Παύλος, ο. Οικισμός στο Ακρωτήρι, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην απογραφή 1881 στο δήμο Ακρωτηρίου **Χωραφάκια και μετόχιον Αγ. Παύλος** με 94 κάτ. Χριστιαν. Δεν αναφέρεται σε άλλες απογραφές.

Άγιο Πνεύμα, το. Οικισμός του δήμου Νεάπολης, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή 1961 με 8 κάτ. και υψ. 410 μ. Βρίσκεται στο δρόμο Νεάπολη - Κουρούνες - Νοφαλιάς- Μακρυγέννησα - Δίλακκος και Αγ. Πνεύμα.

Άγιο Πνεύμα, το. Μονή στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κοντά στο χωριό Κισσός, στους νότιους πρόποδες του Κέδρου. Το 1881 ονομάστηκε **δήμος του Αγ. Πνεύματος**, με έδρα το χωριό Άρδακτος και περιφέρεια τα χωριά Κεραμέ, Αγαλιανού, Ακούμια, Βρύσες, Κισσός κ.λπ.

Η μονή καταστράφηκε το 1821 αλλά ανοικοδομήθηκε το 1836 από το μορφωμένο και φιλόμυσο επίσκοπο Λάμπης και Σφακίων Νικόδημο, ο οποίος ίδρυσε τότε τη **Σχολή του Αγ. Πνεύματος**, μοναδικό πνευματικό κέντρο την εποχή εκείνη, στην οποία φοιτούσαν παιδιά από τα γύρω χωριά και μάθαιναν εκκλησιαστικά, κυρίως, γράμματα. Από το 1858 η διδασκαλία γινόταν κατά τη λεγόμενη «αλληλοδιδασκτική μέθοδο». Το 1887 ανασυγκροτήθηκε από το μητροπολίτη Κρήτης Ευμένιο Ξηρουδάκη, και μετονομάστηκε **Ιερατική Σχολή**, η οποία εμόρφωσε πολλούς ιερείς και δασκάλους. Υστερα από την επανάσταση του 1889 διαλύθηκε και ξανασυστήθηκε το 1894, με επιχορήγηση από τη μονή Πρέβελι, για τη συντήρηση 30-70 μαθητών, που έμεναν σε ειδικά κατασκευασμένες αίθουσες και

Εικ. 26. Ο ναός του Αγ. Πνεύματος.

παραγιναν κοινό συσσίτιο, στο οποίο εισέφεραν και οι χωρικοί. Η Σχολή λειτούργησε και το 1899. Σήμερα είναι εγκαταλελειμμένη.

Ποιος ιδρυτής κι από ποιό η μονή δεν είναι γνωστό. Σήμερα παράδοση, κατά την οποία, τη Βυζαντινή εποχή η περιοχή ήταν φέουδο μίας πλούσιας αρχόντισσας, με το όνομα Μαρία, που κατοικούσε εκεί και είναι η μονή. Το χωριό Βουιδωμαγεργειό (Vuidomagergeio) το αναφέρει ο Καστροφύλακας με 60 κάτ. το 1583) ήταν ο οικισμός των βουκόλων της, που εκεί επιγρούσαν τα κτήματά της. Δεν είχε οικογένεια και όταν γέρασε έκτισε τη διμάρτυρη εκκλησία, καθιερωμένη στο Άγιο Πνεύμα (Αγία Τριάδα) και στον Άγιο Νικόλαο. Εκεί εμόνασε η ίδια. Ολόκληρη την περιουσία της, από τη δυτική πλευρά του Καστροφύλακα μέχρι τη θάλασσα, εδώρησε στη μονή. Έτσι δημιουργήθηκε η μονή του Αγ. Πνεύματος.

Αναφέρεται, ότι υπήρχε χάραγμα στο σοβά με τα αρχαία ΖΡΚΔ', αριθμός 7124, χρονολογία από τον 1ο αιώνα, που αντιστοιχεί στο έτος 1616 τής προσηλιακής χρονολογίας. (Βλ. Μ. Μ. Παπαδάκη, Η Μονή και η Σχολή Αγίου Πνεύματος, περιοδικό Προμηθεύς ο Πυρφόρος», τεύχ. 18, σ. 5).

Βιβλίο είναι, ότι η μονή Αγίου Πνεύματος στην επαρχία Αγίου Βασιλείου, αναφέρεται σε τούρκικο έγγραφο του 1658 ότι υπήρχε, με ηγούμενο τον παπά Ιωάνη, καλογήρους, βοσκούς και ποιμένα. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Α', 36).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ευμενίου (Ξηρουδάκη) Η κατά την επισκοπήν Λάμπης και Σφακίων ιερά μονή του Αγίου Πνεύματος Σχολή τής ιεράς μονής Πρέβελι, Εραθμινον 1899 — **Μιχ. Μ. Παπαδάκη**, Η Μονή και η Σχολή Αγίου Πνεύματος, περιοδ. «Προμηθεύς ο Πυρφόρος», τεύχ. 18, σ. 5).

Άγιος Σίλας, Χωριό και κοινότητα επαρχίας Τεμενουός, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 569, υψ. 210 μ. Απέχει από το Ηρακλείο 14 χλμ. Διακλάδωση αρι-

στερά στο 12 χλμ. του δρόμου προς Κανλί Καστέλι.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum Comunis, 1320, Agios Sila. (S. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, p. 28 και Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων του Κοινού, 1985, σ. 64 και 274, όπου αναφέρεται ότι ο Rogerius de Rogerios ερωτηθείς για τις εκκλησίες τού χωριού Agio Sila, απάντησε ότι υπάρχει η εκκλησία ονομαζόμενη Άγιος Σίλα, παλαιά και έπεσε με το σεισμό (1303) και ανοικοδομήθηκε από τον ίδιο. Υπάρχει και η εκκλησία που λέγεται Santa Maria (Παναγία) που έπεσε και αυτή με το σεισμό (1303) και την ανοικοδόμησε ο ίδιος και οι χωρικοί.

Αναφέρεται επίσης το 1375 Agio Sila (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 128 passim), από τον Καστροφύλακα (Κ101) S. Silla με 265 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) S. Sila το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Isteryano m'a Ayo Sila (Στεργιανό και Α. Σ.) με 8 χαράτσα. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Άγιος Σύλλας με 1 Χριστιανό και 119 Τούρκ. κάτ. Το 1900 πάλι στο δήμο Ηρακλείου με 104 κάτ. Το 1928, στο δήμο Ηρακλείου με 391 κάτ. το 1940 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 522 κάτ., το 1951 με 562, το 1961 με 752 και το 1971 με 642 κάτ.

Είναι ακατανόητο γιατί γράφεται Σύλλας, ενώ ο Άγιος Σίλας, ή Σιλουανός, προσφιλής συνοδός τού αποστόλου Παύλου, δεν είχε καμιά σχέση με το δικτάτορα τής Ρώμης το 83 π.Χ. Σύλλα (Lucio Cornelio Sulla) (βλ. Βερτολίνι - Λάμπρου, Ρωμαϊκή Ιστορία, τόμ. Α', σ.510).

Το παλιό χωριό βρισκόταν στη θέση, που ακούεται σήμερα **Περδικόνερο**, όπου υπήρχε ο Άγιος Ιωάννης στο Περδικόνερο, που αναφέρεται το 1583 στο Σιναϊτικό κώδικα 1639 (βλ. Ν. Παναγιωτάκη, Οι Κρητικές ενθυμήσεις κ.λπ. περιοδικό «Δωδώνη», Ε', σ. 123, 125). Καταστράφηκε από τους Τούρκους το 1645.

Οι περισσότεροι από τους σημερινούς κατοίκους είναι Μικρασιάτες και ασχολούνται με την καλλιέργεια τής σουλτανίνας. Η παραγωγή τού χωριού φθάνει τούς 2500-3000 τόννους. Όλη η περιφέρεια είναι ένας απέραντος αμπελώνας.

Άγιος Σπυρίδων, ο. Ερειπωμένος οικισμός, στην περιοχή τού χωριού Μουρνέ επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. (Βλ. Μ. Παπαδογιάννη, Η ερειπωμένη μονή τού Μαλαθρέ κ.λπ. «Προμηθεύς ο Πυρφόρος», τεύχ. 31, σ. 260). Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή, ούτε από το Ρεθεμνιώτη δάσκαλο Εμ. Λαμπρινάκη.

Άγιος Σπυρίδων, ο. Χωριό Σητείας Βλ. λήμμα Κανένε.

Άγιος Στέφανος, Χωριό επαρχίας Σητείας. Βλ. λήμμα Γρά ή Γράς.

Άγιος Στέφανος, ο. Χωριό επαρχίας Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 128) Polcimo e S. Steffano, το 1630. Ο Paul Faure (Κρητολογία τεύχ. 12-13, σ. 229) το τοποθετεί μεταξύ Μαρουλά και Πρασών. Στην τούρκ. απογραφή 1659 δεν αναφέρεται.

Άγιος Χαράλαμπος, ο. Χωριό επαρχίας Λασιθίου, Βλ. λήμμα Γέρων το Μουρί.

Αγκάθια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Παλαικάστρου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 124, υψ. 40 μ. Ο Ν. Καλομεντόπουλος (Κρητικά σ. 85) το αναφέρει **Αγκάθι**. Ο πιο σωστός τύπος του τοπωνύμου είναι **Αγκαθιάς**, ο. όπως Πριλιάς, Πλατανιάς, κ.λπ. Και έτσι τον αναφέρει και η Teresa Wronka στην πολύτιμη εργασία της Pour un atlas archeologique de la Crète Minoenne, στο Bulletin de Correspondance Hellenique, LXXXIII, 1959, p. 530). Σε παλιές απογραφές, 1881, 1900 δεν αναφέρεται. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1961 στην κοινότητα Παλαικάστρου με 133 κάτ. και το 1971 με 113. Βρίσκεται ανατολικά του Παλαικάστρου, στην περιοχή τής **Ελείας Χώρας**, σήμερα **Ρουσολάκκος**, όπου ήταν μία αρχαία πόλη, πιθανώς η **Δραγμός**. (Βλ. λήμμα)

Αγκάραθος, η. Σπουδαία και ιστορική μονή στην επαρχία Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, αφιερωμένη στην Κοίμηση τής Θεοτόκου, στους ΝΔ πρόποδες του υψώματος **Σωρός του Παντελή** (538μ.). Υπάγεται στην κοινότητα Σαμπά, κάτ. (1981) 29, υψ. 380 μ.

Εικ. 27. Η μονή Αγκάραθου. Η είσοδος.

Εικ. 28. Το εσωτερικό της μονής.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Επισκοπής με 47 κάτ. (22 μοναχούς και 25 κοσμικούς). Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 66 κάτ., το 1920 αναφέρεται στον αγροτικό δήμο Σγουροκεφάλι με 33 μοναχούς, το 1928 αναφέρονται 33 μοναχοί, το 1940 υπάγεται στην κοινότητα Σαμπά με 37 κάτ., το 1951 με 29, το 1961 με 28 και το 1971 με 19 κάτ. Απόχει από το Ηράκλειο 22,8 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 7,7 χλμ. του εθνικού δρόμου Ηρακλείου - Λασιθίου, Σταμνοί - Επισκοπή - Σγουροκεφάλι - Αγκάραθος. Το όνομα είναι προελληνικό και προέρχεται από το φυτό «αγκαραθιά», κρητική ονομασία του φυτού φλομής ή θαμνώδης ή βαλλωτή ή κρατηφόρος. Κατά την παράδοση η αρχαιότετη εικόνα τής Παναγίας, που σώζεται και σήμερα, βρέθηκε κάτω από μία αγκαραθιά, στο μέρος όπου οικοδομήθηκε έπειτα η εκκλησία. Το τοπωνύμιο Αγκάραθος, Αγκαραθές, Αγκαραθοκεφάλια κ.λπ. είναι κοινότατο στην Κρήτη.

Πότε ιδρύθηκε δεν είναι ακριβώς γνωστό. Η πιο παλιά επιγραφή στη μονή είναι σε μία σαρκοφάγο: ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΟΛΥΒΑ, ΑΦΝΔ' (1554). (Βλ. Ελ. Πλατάκη, Ειδήσεις περί τής μονής Αγκάραθου, «Κρητολογία» τεύχ. II, σ. 90. Ο Gerola τη μετέγραψε Θεόδωρο Τούμβα(;) (Monumenti, IV, σ. 511). Ένα άλλο διόροφο κτήριο έχει στην πόρτα τής εισόδου τη χρονολογία 1551 και τα αρχικά γράμματα του ονόματος του τότε ηγουμένου. Και στην Τράπεζα αναφέρεται η χρονολογία 1577. (Gerola, Monumenti Veneti, III, σ. 183). Ξέρομε όμως ότι είναι από τις αρχαιότερες μονές τής Κρήτης, γιατί αναφέρεται σε έγγραφα και βιβλία πολύ παλαιά. Σε χειρόγραφο τής Μαρκιανής Βιβλιοθήκης του 1532 αναφέρεται: *Αύτη η βίβλος αφιερώθη εις την υπεραγίαν Θεοτόκον την επονομαζομένην*

της μονής. Αναφέρεται επίσης σε χειρόγραφο του Μουσείου του 1559. Αυτό πιστοποιεί, ότι υπήρξε στην εποχή εκείνη πλούσια βιβλιοθήκη. Επίσης η Αγκάραθος υπήρξε φυτώριο παιδείας την εποχή της Βενετοκρατίας. Πολλοί ιερωμένοι, που κληρονόμησαν επισκοπικούς και πατριαρχικούς θρόνους, προέρχονται από τη μονή Αγκάραθου. Ηγούμενοι τής μονής ήταν ο Μελέτιος Πηγάς, έπειτα πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ο Κύριλλος Λούκαρης οικουμενικός πατριάρχης ο Γεράσιμος Παλαιόκαπας, που έδιδάξε στο Παρθεσίμιο τής Πάντοβα κ.λπ. Ο Κορνήλιος αναφέρει στην Creta Scra (I, 221): *Monasterium Beate Virginis Aggaratho omnium in Creta insula celeberrimum quod maximum in insula et ceterorum caput habuit. Ex quo prodierunt multi doctrina illustres viri...* (στη γερμανική). Το μοναστήρι τής Παρθένου τής Αγκάραθου, το διασημότερο τής νήσου Κρήτης, ήταν το σπουδαιότερο και το μεγαλύτερο στη νήσο κ.λπ. Επί μέρους απ' αυτό πολλοί διάσημοι στα γράμματα τής νήσου.

Ο Χαρίλαος Καλοκαιρινός αναφέρει στη βιογραφία του Άγιου Α. Καλοκαιρινού, σ. 89, ότι η μονή ανήκε στην οικογένεια Καλονά. Ένας από την οικογένεια αυτή ήταν επίσκοπος Κυθήρων το 1836. Τότε, ως κειμήλια, τα κειμήλια και τα έγγραφα τής μονής, τα βιβλία από την πλούσια βιβλιοθήκη τής μονής, μεταφέρθηκαν στα Κύθηρα, όπου σώζονται και σήμερα στην οικογένεια των Καλονάδων, παρά τη οποία κατοικεί ο σημερινός οικός συνεστήθη, αποκαλούμενος Αγκάραθος. Ένα από τα κειμήλια αυτά είναι και η αρχαιότετη εικόνα τής Κοίμησης τής Θεοτόκου, που ονομάζεται με την ονομασία «Παναγία η Ορφανή». (βλ. λήμμα)

Ο Αντών. Καλονάς ζήτησε από το Μουσταφά Ναϊλί πασά να του παραδοθεί η μονή Αγκάραθου. Ο πασάς αρνήθηκε επειδή δεν ήταν κληρικός.

Ο Χαρίλαος ηγούμενος τής μονής Κύριλλος Χουρδάκης πήγε στα Κύθηρα το 1965 και έφερε την εικόνα τής Παναγίας, που πρέπει να βρίσκεται τώρα στη μονή, τα πήρε και μερικά έγγραφα σχετικά με τη μονή.

Η σημερινή εκκλησία τής μονής «ανηγέρθη εκ βαθρων» και εγκαινιάστηκε το 1894. Στη θέση της παλαιάς η παλιά εκκλησία, που δεν είναι γνωστό πότε καταστράφηκε. Το κωδωνοστάσιο τής μονής γκρεμίστηκε σε μία μεγάλη καταγίδα το 1893.

Η μονή περιβάλλεται από τετράγωνο περίβολο, με τρεις εισόδους από ΒΔ, κυρία είσοδος, από το Νότο και άλλη από Βορρά. Στη βορεινή πύλη υπάρχει επιγραφή με τη χρονολογία 1583. Στην νότια αναφέρονται το έτος 1565.

Στη δυτική πλευρά τής μονής είναι μία θολωτή αποθήκη που φέρει την επιγραφή: *Εργον το παρόν Μάξιμου Πανωσίτου ηγουμένου του Λουκάρεως, ΑΥΚΗ' απριλίω Α, (1628)*. Ο Μάξιμος αυτός ήταν αδελφός του πατριάρχη Κυρίλλου Λουκάρεως.

Η μονή έπαιξε σπουδαίο ρόλο στον πόλεμο των Βενετών κατά των Τούρκων. Ο τότε ηγούμενος Αθα-

Εικ. 29. Η παναγία η «Ορφανή».

νάσιος Χριστόφορος, το 1646, κατόρθωσε σώμα Κρητικών και κυνήγησε τούς Τούρκους, που λεηλατούσαν την ύπαιθρο, σκότωσε πολλούς, έκοψε τα κεφάλια των και έκανε αφίδα, για να περάσει ο Βενετσάνος στρατηγός Ντολφίν, όπως λέει ο Μπουνιλής; (Κρητικός Πόλεμος, σ. 250).

Ο Αχμέτ Κιοπρουλής είχε πάρει απόφαση να καταστρέψει τη μονή, αλλά ο Νεόφυτος Πατελάρος, πρώτος μητροπολίτης Κρήτης κατά την Τουρκοκρατία, φίλος του Κιοπρουλή, κατόρθωσε να αποτρέψει την καταστροφή.

Την Τουρκοκρατία η Αγκάραθος ήταν έδρα του επισκόπου Χερρονήσου, που προσαρτήθηκε στη μητρόπολη επί μητροπολίτη Μελετίου Νικολετάκη (1831-39).

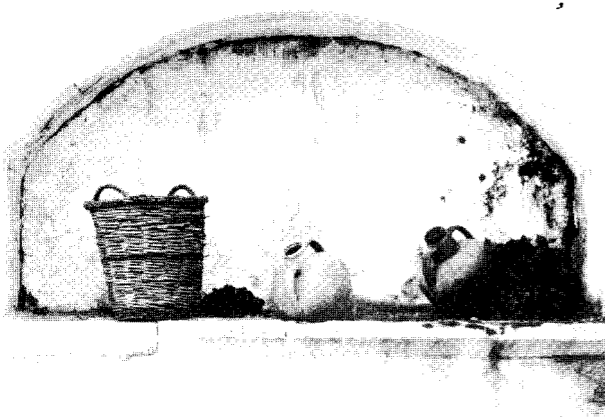
Το Ελληνικό Ινστιτούτο τής Βενετίας έχει τρεις φακέλλους με έγγραφα που αφορούν τη μονή («Θησαυρίσματα» τόμ. 4, σ. 66).

Στο Καινούργιο Χωριό Πεδιάδας η μονή είχε αμπέλι στη θέση **Κάτω Αμπέλα**, μέσα στο φέουδο του ποιητή του Φορτουνάτου Μαρκ' Αντώνιο Φόσκολο. Ο ηγούμενος Γαβριήλ Παντόγαλος το παραχώρησε στο Φόσκολο. («Θησαυρίσματα», 4 σ. 63 και 5 σ. 119).

Δυτικά από τη μονή ήταν το χωριό **Φουνάρος**, (που το αναφέρει ο Καστροφύλακας με 223 κάτ. το 1583). Ο Νεόφυτος Πατελάριος πήγε με όλους τούς καλογήρους, ύστερα από τη λειτουργία, σε λόφο νοτίως τής μονής, και διάβασε **κατάρα** για τούς κατοίκους τών Φουνάρων. Ο βράχος όπου διάβασε την κατάρα σκίστηκε και βγήκαν φλόγες. Ακόμη σήμερα ακούεται **του Πατελάρο το Χαράκι**. Οι περισσότεροι κάτοικοι

πέθαναν και οι υπόλοιποι εγκατέλειψαν το χωριό και κατοίκησαν στις Αγιές Παρασκευές.

Η μονή Αγκαράθου διατηρεί ακόμη και σημερο το παλιό κρητικό έθιμο τής φιλοξενίας. Η «Τράπεζά» της φιλοξενεί τούς επισκέπτες τής μονής, όπως στα παλιά χρόνια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι και ο «Σταμνοστάτης», που σώζεται πάνω σ' ένα πεζούλι. Εκεί ήταν πάντα ένα σταμνί με νερό, ένα άλλο με κρασί, ένα κοφίνι γεμάτο ψωμί και μιά λεκάνη με ελιές ή τυρί. Όποιος ήθελε έπαιρνε ότι, και όσο ήθελε. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, στο Ηράκλειο και ο νομός του, σ. 184).

Εικ. 30. Ο Σταμνοστάτης.

Αγκουσελιανά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 221, υψ. 350 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 26 χλμ. Διαδρομή: Αρμένιοι - Αγ. Βασίλειος - Αγκουσελιανά.

Πρώτη φορά το απαντά στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kuselianà (Pashley, Travels in Crete II, 313). Το 1881 αναφέρεται Αγκουσελιανά στο δήμο Λάμπης, επαρχ. Αγ. Βασιλείου, ν. Σφακίων με 134 κάτ. Χριστιανούς. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο αλλά στο νομό Ρεθύμνου, με 171 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Παλιόλουτρα με 224 κάτ. Το 1940 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 242 κάτ. το 1951 με 243, το 1961 με 268 και το 1971 με 214 κάτ.

Αγουστή, το. Οικισμός στο οροπέδιο Λασιθίου, στη δυτική ρίζα τής **Κεφάλας**, εκεί όπου σώζεται η παλιά εκκλησία του οικισμού Αγ. Γεώργιος. Η εκκλησία ανακαινίστηκε τελευταία και προστέθηκε νέο κλίτος του Αγ. Νεκταρίου. Έχουν κτιστεί κελιά, έχουν φυτευτεί δένδρα και έχει εξωραϊστεί το μέρος.

Στο χώρο έχουν ανακαλυφτεί ομαδικό τάφοι, που επιβεβαιώνουν το φοβερό θανατικό, που ερήμωσε το χωριό.

Τον οικισμό αναφέρει ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 30) Agostini με 10 σπίτια το 1630. Σε σχέση με τούς άλλους οικισμούς το Αγουστή ήταν από τούς λίγους μεγάλους του οροπεδίου.

Ο οικισμός υπήρχε το 1671, αφού αναφέρεται στην απογραφή του έτους αυτού Agunsti με 16 χαράτσα. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 135). Το χωριό ερημώθηκε από πανούκλα, γύρω στα 1780, γιατί μέχρι τότε αναφέρεται σε τούρκικα έγγραφα του Τουρκ. Αρχείου Ηρακλείου. Την ερήμωση του χωριού πιστοποιεί το παρακάτω τετράστιχο, που άκουσα από τη μητέρα μου.

Αγουστή χωριό
χαράτσα ενενήντα δυό
γύρισμα χρόνου
κύρης και γυιός

Αυτό βεβαιώνει ότι ήταν μεγάλο χωριό αφού είχε 92 χαράτσα, και συνεπώς οι κάτοικοί του πρέπει να ήταν 350-400, που πέθαναν όλοι σ' ένα χρόνο και έμεινε μόνο ένα πατέρας με το γυιό του. (Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία του Λασιθίου κ.λπ. σ. 133).

Η ονομασία του χωριού οφείλεται στο επώνυμο του πρώτου οικιστή, όπως τών περισσότερων χωριών του οροπεδίου, Τζερμιάδων, Λαγού κ.λπ. Η άποψη του Σταυρινίδη (Μεταφράσεις Β', 135) δεν ευσταθεί, γιατί δεν υπήρξε ποτέ, από ό,τι ξέρομε, μονή καθολικών στο Λασιθί. Το όνομα αφείλεται στον οικιστή Agostini, μαρτυρημένο στην Κρήτη το 16ο αιώνα. Piero Agostini οφελέτης per livello Lassithi et altro (Καστροφύλακας Κ 35).

Αγουστα, η. Με το όνομα αυτό αναφέρεται οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας, ν. Χανίων, από τον Καστροφύλακα (Κ 236) Augusta με 89 κάτ. το 1583 και (Κ 223) Agusta με 26 οφειλόμενες αγγαρείες, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Augusta. Ασφαλώς πρόκειται για το ίδιο χωριό, που αναφέρει ο Εμμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία Κρήτης σ. 18) **Αυγούστου** στο δήμο Πύργου Ψιλόνερου (βλ. λήμμα Πύργος Ψειρόνερο) τής Κυδωνίας. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Αλικιανού: Ντερές, Αυγούστου (Κορδελή, Διγαλιανά, Μετόχι, Δασκαλιανά, Καμισιανά, Κουσουγεργιανά, Καρδιαμιανά) με 131 Χριστ. και 10 Τούρκους κάτ., το 1900 στον ίδιο δήμο αναφέρεται Ντερές Αυγούστου, κάτ. 175. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Αγριανά, βλ. Αδρινά.

Αγρίδια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Ασυρώτων, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 124, υψ. 340μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 44 χλμ. Διακλάδωση προς νότο μετά το Γενί Καβέ, πηγαίνοντας προς το Ρέθυμνο, από τον παλιό δρόμο. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ 176) Agridhia με 398 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Agridia το 1630. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Δαμάστας με 85 Χριστιαν. κάτ. και το 1900, στον ίδιο δήμο, με 71 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Ασυρώτων με 110 κάτ. Το 1940 με 135, το 1951 αναφέρεται στην κοινότητα Κρουονερίου — όπως μεταβά-

ψτισαν τούς Ασυρώτους — με 143 κάτ., το 1961 με 168 και το 1971 με 121 κάτ.

Αγριλές, ο. Οικισμός τής κοινότητας Ροδοβάνι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 68, υψ. 540 μ. Αποτελείται από δυό οικισμούς: τον Απάνω και τον Κάτω Αγριλέ. Βρίσκεται απέναντι στο λόφο που ήταν η αρχαία Έλυρος. (βλ. «Κρητική Εστία» τεύχ. 17). Απέχει 55 χλμ. από τα Χανιά. Διαδρομή: Αλικιανού - Σκινές - Χλιαρό - Νέα Ρούματα - Αγ. Ειρήνη - Καμισιανός - Αγριλές.

Πρώτη φορά το απαντά στην απογραφή του 1834 Agrièle (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 18 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικιγένειες.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi (F° 29v) Agrilea από τον Καστροφύλακα (Κ 239) Agrilea Monochristogeraco et Rodovani με 80 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Agrilea το 1630.

Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Καμπανού με 120 Χριστιανούς κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 183 κάτ., το 1928 είναι στην κοινότητα Ροδοβάνι με 161 κάτ., το 1940 με 116, το 1951 με 115, το 1961 με 114 και το 1971 με 97 κάτ.

Αγόροι, οι. Οικισμός τής κοινότητας Λασιδάς, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 2, υψ. 260 μ. Βρίσκεται κοντά στο Σπήλαιο τής Μιλάτου. Στις παλαιότερες απογραφές συμπεριλαμβάνεται στα μετόχια του δήμου Νεάπολης. Αναφέρεται ονομαστικά στην απογραφή του 1951 με 22 κάτ., του 1961 με 5 και του 1971 με 0.

Το Φλεβάρη του 1823, που παραδόθηκαν στους Αρβανίτες του Αιγύπτιου Χασάν πασά τα γυναικόπαιδα του Μεραμπέλου, που είχαν καταφύγει στο Σπήλαιο της Μιλάτου, τα συγκέντρωσαν στους Αγόρους. Και τις νεαρές κοπέλες τις πρόσδεσαν μεταξύ τους με τις πλεξούδες των, για το σκλαβοπάζαρο. Μιά απ' αυτές, απαγομένη από ένα τουρκαλβανό, αποφάσισε να πνιγεί, αντί να παραδοθεί στην ακολασία του τουρκαλβανού, και έπεσε μέσα σε μιά στέρνα και πνίγηκε.

*Και μιά κοπέλα που στη στέρνα πνίγηκε
τών Αγορών, την ώρα που περνούσαμε,
γιατί δεν ήθελε χανούμη να γενεί*

(Μιχ. Διαλυνά Τα Άπαντα, Χανιά 1927, σ. 172).

Ο Κ. Κριτοβουλίδης (Απομνημονεύματα σ. 218) λέει, ότι έπεσε στη στέρνα του χωριού Φουρνή. Πιστεύω η πληροφορία του Νεαπολίτη Μιχ. Διαλυνά είναι ακριβής.

Αγριομούλους, οι. Οικισμός τής επαρχίας Αμαρίου ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F° 27r) Agriomolus et Molini από τον Καστροφύλακα (Κ 172) Agromulus με 69 κάτ. το 1583, ανάμεσα στα χωριά Εξίποτα και Σοματά, αν και δεν έχει καμιά σχέση η σειρά τών ονομάτων με

τη θέση τών χωριών. Αναφέρεται και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 129) Agromulus το 1630. Δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη μεταγενέστερη απογραφή. Τοπωνύμιο στο χωριό Αποδούλου.

Άγριον ή Άριον. Όλες οι εγκυκοπαίδειες αναφέρουν το Άγριον ως αρχαία πόλη τής Κρήτης. Όμως δεν αναφέρεται σε κανένα από τούς γνωστούς καταλόγους αρχαίων πόλεων τής νήσου.

Το τοπωνύμιο αναφέρεται πρώτη φορά, από ό,τι έχω υπόψει μου, από τον άγιο Ιωάννη τον Ξένο στη διαθήκη του το 1027 μ. Χ. ... *κατέλαβα έτερον τόπον, τον καλούμενον Άριον... τόπος καλός και εύχρηστος πλησίον του χωριού Πηγής· αιτήσας τούς οικήτορας του αυτού χωριού ανήγειρα ναόν, τον λεγόμενον Άγιον Γεώργιον Ουαροπιάστην...* (Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος και η διαθήκη αυτού, «Κρητ. Χρονικά», τόμ. Β', σ. 63, και Γ. Β. Αντουράκη, Αι μοναί Μυριοκεφάλων και Ρουστικών κ.λπ. 1977, σ. 44).

Ως έδρα επισκόπου αναφέρεται πρώτη φορά στο Τακτικό Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου το 980 μ. Χ. ως 6ος στη σειρά. (Βλ. Γερασ. Κονιδάρη, Αι επισκοπαί τής Κρήτης μέχρι και του 10ου αιών. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ζ', πίν. Β').

Την επισκοπή αυτή του Αγρίου ή Αρίου, παρά το σημερινό ερειπωμένο μετόχι **Βιράν Επισκοπή** ονόμαζαν οι Βενετοί Episcopatus Ariensis. (Βλ. Σ. Ξανθουδίδη, Επαρχία και πόλεις Κρήτης, Ε.Ε.Β.Σ., τόμ. Γ', σ. 50).

Σε συμβόλαιο του 1281 αναφέρεται ότι ο Antonius Beccontullo, κάτοικος Χάντακα, αναλαμβάνει με τα παιδιά του να υπηρετήσει στο φέουδο του Πέτρο Simitecolo, κάτοικου Χάντακα, που βρίσκεται στο Άδελε (Adelle in turpa Ariensis) στην τουρμα (διοικητική περιφέρεια, επαρχίας Αρίου). (Βλ. Μ. Chiaudano-A. Lombardo, συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Leonardo Marcello, Venezia 1960, p. 165).

Το 1577 αναφέρεται ως οικισμός από το Fr. Barozzi, (F° 27v), Agrio στην επαρχία Μυλοποτάμου. Ο Καστροφύλακας δεν το αναφέρει, αλλά ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 128) αναφέρει το 1630 στην επαρχία Ρεθύμνου την επισκοπή Αρίου (Vescovado d'Agio).

Ο Flam. Cornelio αναφέρει στην Creta Sacra (I, 110) το Agrium ex Novella Leonis Imperatoris ως επισκοπική πόλη (urbs episcopalis) μάλλον και όχι ως αρχαία πόλη.

Ο Ν. Σταυράκης στη Στατιστική του πληθυσμού τής Κρήτης 1881, έχοντας υπόψει την Creta Sacra, αναφέρει στον κατάλογο τών αρχαίων πόλεων τής Κρήτης (σελ. 62) και το Άγριον.

Το 1551 η επισκοπή Αγρίου συγχωνεύτηκε με την επισκοπή Ρεθύμνου. Ο Κ. Καλοκύρης ορθώς υποθέτει («Κρητικά Χρονικά» τόμ. Γ', σ. 309) ότι πιθανότατα το Άριον αναπτύχθηκε σαν μικρό πόλισμα τούς πρώτους βυζαντινούς αιώνες στη θέση Σταυρωμένου

Ρεθύμνου και έγινε έδρα επισκόπου τη Β' Βυζαντινή περίοδο, που τοποθετείται στη λεγόμενη σήμερα Βιράν Επισκοπή. Εκεί ο Καλοκύρης βρήκε γλυπτά και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, που ανήκουν πιθανότατα στον καθεδρικό ναό της επισκοπής.

Αγρίστου, το. Χωριό της επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο από τον Fr. Barozzi, (f°28r) Agristu. Μάλλον λανθασμένη γραφή του οικισμού Αγούστα (βλ. λήμμα).

Αγρομούρι, το. Οικισμός του δήμου Χρωμοναστηρίου, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, στους πρόποδες του όρους Βρύσινας. Αναφέρεται μόνο από τον Εμμ Λαμπρινάκη (Γεωγραφία Κρήτης 1890, σ. 84) Αγρομούρι. Πιστεύω, ότι η σωστή γραφή είναι Αγριομούρι (άγριο μουρι). Ο Λαμπρινάκης ήταν Ρεθεμνιώτης και πρέπει να είναι αξιόπιστος, τουλάχιστο στα ονόματα των χωριών του Ρεθύμνου, αν και έχει άπειρα λάθη στα άλλα τοπωνύμια. Όμως ο οικισμός αυτός δεν αναφέρεται ούτε στην προηγούμενη απογραφή του 1881 ούτε στην επόμενη του 1900.

Αγρουλιδές, ο. Οικισμός στο Ακρωτήρι, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. (Βλ. Γ. Ριζίτη, Τοπωνυμική έρευνα των χωριών του Ακρωτηρίου, «Κρητική Εστία», τεύχ. 2 σελ. 8 και τεύχ. 3 σελ. 11).

Άδελε, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 269, υψ. 70 μ. Βρίσκεται στο 8 χλμ. του δρόμου προς το Αρκάδι, μέσα στα λιόφυτα και τα αμπέλια. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°25v) Adhele το 1577. Από τον Καστροφύλακα (Κ174 και Κ183) Adele με 154 κάτ. το 1583. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 127) Adheli το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Adhili (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 50 χριστιαν. και 180 τούρκ. οικογένειες μαζί με άλλα χωριά της περιοχής. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Πηγής, με 245 κάτ. Χριστιαν. και 15 Τουρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 230 κάτ. Το 1928 αποτελεί δική του κοινότητα με 444 κάτ. Το 1940 με 466 κάτ. το 1951 με 479, το 1961 με 471 και το 1971 με 374 κάτ.

Σ' αυτό το μικρό χωριό γεννήθηκε ένας ήρωας, που δόξασε ολόκληρη την Κρήτη. Ο Κωνσταντής Γιαμπουδής, που άναψε με το χέρι του τον πυρσό της Ελευθερίας στο Αρκάδι, το Νοέμβρη του 1866. Ήταν ένας απλός χωρικός, με μέτριο ανάστημα, μα με μεγάλη καρδιά κι αγάπη για την Ελευθερία. Όταν εξερράγη η επανάσταση του 1866, πήγε την οικογένειά του στο Μέρωνα Αμαρίου, για περισσότερη ασφάλεια. Έπειτα έφυγε για το Αρκάδι. Αποχαιρετώντας την τής είπε: Έχετε γεια για πάντα. Θα πάω στο Αρκάδι και θα πολεμήσω μέχρι θανάτου. Δεν θα παραδοθώ ποτέ στους Τούρκους. Κι έφυγε για το Αρκάδι, όπου τον περίμενε η δόξα και η αθανασία.

Στην αρχή της γιγαντομαχίας πολέμησε στα κλά-

ουστρα. Μα όταν στις 9 Νοεμβρίου 1866 είδε πώς πλησίαζε το τέλος κατέβηκε από τα κλάουστρα με την πιστόλα στο χέρι φωνάζοντας: Όποιος θέλει τιμή και την υπόληψή του ας έρθει να πεθάνει μαζί μου. Αποφάσισα να δώσω φωτιά στο μπαρούτι, για να μην πέσομε ζωντανοί στο σκυλώ τα χέργια. Όσοι θελοντας βγούν έξω να μην έχω το κρίμα τους. Κανένας δεν θέλησε να φύγει, ούτε τα γυναίκοπαιδα, που ήταν στην αποθήκη. Μόνο κάποιος φίλος, ο Μανελάκης, κατόρθωσε να φύγει και να σωθεί, για να διηγηθεί τα παραπάνω λόγια του Γιαμπουδής.

Και όταν πλησίασαν στην αποθήκη πολλοί Τούρκοι, ο Γιαμπουδής άδιασε την πιστόλα του στα βαρέλια, τα γεμάτα μπαρούτι κι άναψε η θάνατη φλόγα, ποιη αστραπή της φώτισε τότε όλο τον κόσμο. Το σπιν του σώζεται.

Στην Κατοχή οι Γερμανοί συλλάβαν 30 Αδελιανούς, για να τους τουφεκίσουν, για αντίποινα, και τους διατάξαν να σκάσουν το λάκκο που θα ταφούν. Ένας από τους μελλοθάνατους, ο Στυλ. Χαρκιανάκης, πήρε την παλάμη (φτυάρι) και αστραπιαία κτύπησε τους οπλισμένους με αυτόματα Ναζί και σκότωσε τρεις! Φυσικά οι υπόλοιποι έδωσαν την απάντηση, αλλά ο μελλοθάνατος Κρητικός εκδικήθηκε μόνος του τον θάνατό του. Ο Ρεθεμνιώτης ποιητής Σπ. Λίτινας («Κρητικές Ρίμες», 1977, σελ. 106) αναφέρει το γεγονός.

Αδελιανός Κάμπος, ο. Οικισμός της κοινότητας Άδελε, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου κάτ. (1981) 628, υψ. 6 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1981 με 628 κάτ!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Τιμοθέου Βενέρη, Το Αρκάδι διά των αιώνων σ. 354 εξ. — **Ι. Μουρέλλου**, Ιστορία της Κρήτης σ. 1161 — **Ι. Νουχάκη** Χωρογραφία της Κρήτης σ. 189.

Αδραβάστοι, οι. Οικισμός της κοινότητας Ζάκρου, επαρχίας Σητείας ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 75, υψ. 300μ. Βρίσκεται στο 35,5 χλμ. από τη Σητεία στο δρόμο προς Ζάκρο. Δεν αναφέρεται στις γνωστές βενετοσάνικες απογραφές. Πρώτη φορά απαντάται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834, Adhravásto (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 10 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Αδράβαστοι στο δήμο Καρυδίου με 75 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Ιτάνου με 80 κάτ. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότη. Ζάκρου με 106 κάτ. το 1951 με 145, το 1961 με 126 και το 1971 με 71 κάτ.

Το όνομα από το βυζαντινό επώνυμο (Σ. Ξανθουδίδη, Χάνδαξ-Ηράκλειον σ. 28) Αρδάβαστος ή Αρτάβασδος, των στρατιωτών του Νικηφόρου Φωκά στην Κρήτη, (Κ.Αμάντος, Κρητικά επώνυμα, Ε.Ε.Κ.Σ. τόμ. Γ' σ. 224). Όμως δεν αναφέρεται στις βενετοσάνικες απογραφές και μάλλον είναι κτίσμα νεότερων χρόνων.

Στο χωριό αυτό ήταν ο πύργος του αιμοβόρου Τούρκου Ιμπραχίμ Αφεντάκη ή Αφεντακάκη. Μόλις

απείλη η επανάσταση του 1821 διέταξε το Χουσεΐν Αφεντάκη από το Λαμνόνι και συγκέντρωσε τους χωρικούς από τα γύρω χωριά, για να τους ανακοινοποιήσει την σουλτανική φερμάνι. Τούς έκλεισε στο χωριό και τούς έσφαζε ένα-ένα σαν τα αρνιά του Γκι. Αγγελάκη, Σητειακά, Β', σ. 48).

Εικ. 31. Το χωριό Αδραβάστοι.

Αοραβαστος, ο. Οικισμός του δήμου Νεάπολης, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 14, υψ. 110 μ. Βρίσκεται ΒΔ από το Νοφαλιά 10,5 χλμ. από τη Νεάπολη. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Νοφαλιά με 39 κάτ., το 1940 με 43, το 1951 με 50, το 1961 με 30 και το 1971 με 23 κάτ. Ο Ι. Νουχάκης (Γεωγραφική Χωρογραφία, 1903, σ. 99) αναφέρει Αδραβάστοι με 14 κάτ. ενώ στις προηγούμενες απογραφές του 1881 και 1900 αναφέρεται μαζί με τα άλλα μετόχια.

Αοριανός, ή Αντριανός, ο. Οικισμός της κοινότη. Αοριανού, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 13, υψ. 500 μ. Βρίσκεται απέναντι ΝΑ από τον οικισμό Αοριανό, που συναντούμε πρώτο πριν από τα Ζένια. Δεν αναφέρεται ούτε στην απογραφή του 1900. Πρώτη φορά το απαντώ στην απογραφή του 1940 στην κοινότητα Ζένια με 143 κάτ., το 1951 με 139, το 1961 με 131 και το 1971 με 91 κάτ. Μετονομασία του οικισμού Αρκοιάς, βλ. λήμμα.

Αοριανός, ο. Μικρός οικισμός της κοινότητας Αοριανού, επαρχ. Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου κάτ. (1981) 13, υψ. 500 μ. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή του 1928.

Αοριανός, ο. Οικισμός της κοινότη. Ορ(ει)νού, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 13, υψ. 300 μ. Πρώτη φορά το απαντώ στην απογραφή 1961 Αοριανός, με κάτ. 0. Το 1971 δεν αναφέρεται.

Αδρομούλοι, οι. Οικισμός της κοινότητας Λιθινών επαρχ. Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1961) 17, υψ. 180 μ. (στην απογραφή αναφέρεται Ανδρόμυλοι!). Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή του 1881 Αδρομούλοι στο δήμο Χαντρά με 62 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Αδρομούλους στον ίδιο δήμο με 74 κάτ. Το 1940 αναφέρεται Αδρομούλοι με 34 κάτ. στην κοινότητα Λιθινών και το 1951 αναφέρεται Ανδρόμυλοι με 35 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Οι Σητειακοί λένε το χωριό Αδρομούλοι, και παράγουν την ονομασία από το υδρόμυλος (βλ. περιοδικό «Μύσων» τόμ. Α', σ. 199). Ο Ξανθουδίδης αναφέρει ότι ήταν μετόχι των Αγίων Αποστόλων. Σώζεται εκκλησία των Αγίων Αποστόλων κατάγραφη των αρχών του 15ου αιώνα, με τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση. Κτητορική επιγραφή αναφέρει: *ἡ ανεκαινίσθη ὁ πάνσεπτος οὗτος καὶ θεῖος ναὸς τῶν ἁγίων ενδόξων καὶ πανεφώνων Αποστόλων... δι' ἐξόδου τοῦ τιμιωτάτου... ἐπὶ ἐτεί(1415)* (βλ. Στ. Ξανθουδίδη Χριστιανικαὶ Επιγραφαί. «Αθηνά» τόμ. 15, σ. 83 και Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ. 586).

Αερινό, το. Οικισμός της κοινότητας Κεφάλι, επαρχ. Κισάμου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 21, υψ. 700 μ. Βρίσκεται δυτικά από το χωριό Έλος, δεξιά του δρόμου προς τη Χρυσοσκαλίτισσα. Αναφέρεται από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 134) Aeginò το 1630.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται: **Αερινός (Κεφάλι, Φελεσιανά κ.λπ.)** στο δήμο Εννέα Χωριών με 223 κάτ. Το 1900 αναφέρεται μόνο το Αερινός στον ίδιο δήμο με 242 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Κεφάλι με 111 κάτ. Το 1940 με 116, το 1951 με 105, το 1961 με 45 και το 1971 έμειναν 28.

Αζάλι, το. Οικισμός της κοινότητας Λιθινών, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 3, υψ. 95μ. Βρίσκεται ΝΔ από τις Λιθίνες. Αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Χαντρά με 17 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Πραισού με 10 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότητα Λιθινών με 12 κάτ., το 1940 με 85, το 1951 με 51, το 1961 με 55 και το 1971 έμειναν 25 κάτ. Πιθανόν το όνομα οφείλεται σε οικογενειακό επώνυμο **Αζάλης**, μαρτυρημένο. Ο Πελοποννήσιος Αζάλης ήταν όργανο της Ρωμαιοκαθολικής Προπαγάνδας.

Αζογυράς, ο. Οικισμός της κοινότητας Γραμπούσας, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 47, υψ. 110 μ. Βρίσκεται κοντά στα ερείπια της αρχαίας πόλης Φαλάσαρνα, 9 περίπου χλμ. από το Καστέλι Κισάμου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ239) Assogera με 141 κάτ. το 1583. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται: **Καλυβιανή — Νιό Χωριό — Αζογυρές** στο δήμο Μεσογειών με 385 κάτ. Χριστιαν. και 8 Τούρκους. Το 1900 δεν αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται Αζογυράς στην κοινότητα Γραμπούσας (όχι Γραμβουσής!) με 56, κάτ. το 1951, το 1961 με 60 και το 1971 με 61 κάτ.

Αζογυράς, ο. Οικισμός τής επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f^o23r) Asogirea από τον Καστροφύλακα (Κ103) Asogirea με 87 κάτ., το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) Assogirea το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται. Ένδειξη, ότι καταστράφηκε από τού Τούρκους ή το εγκατέλειψαν οι κάτοικοι.

Αζογυράς, ο. Οικισμός τού δήμου Καρυδίου επαρχ. Σητείας, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται από τον Εμ. Λαμπρινάκη (Γεωγραφία Κρήτης, σ. 190) Αζογυρέας.

Αζογυρές, ο. Οικισμός τής κοινότητας Παλιόχωρας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 63, υψ. 360μ.

Αναφέρεται από τον Fr. Barozzi (f^o29v) Santipatere, από τον Καστροφύλακα (Κ239 και 224) Asogirea et S(an)ti Pateres με 376 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Asogirea Pettes το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Azoeré (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 15 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Αζογυρές στο δήμο Παλιόχωρας με 96 κάτ. Χριστιανούς και 50 Τούρκ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο Αζωυρές με 155 κάτ. το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 186 κάτ. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Παλιόχωρας με 204 κάτ., το 1951 με 143, το 1961 με 87 και το 1971 με 60 κάτ.

Απέχει από τα Χανιά 72,6 χλμ. Διαδρομή: Χανιά--Αλικιανού - Σκινές - Χλιαρό - Νέα Ρούματα - Πρασές - Αγ. Ειρήνη - Καμπανός - Ροδοβάνι - Τεμένια - Στράτοι - Αχλαδιάκες - Αζογυρές.

Η περιοχή είχε δοθεί φέουδο στους Αργυρόπουλους - Αγιοστεφανίτες το 1182 (βλ. Χριστιανική Κρήτη Β', 44). Τη Βενετοκρατία είχε 10 προνομιάχους (Καστροφύλακας Κ243). Κατοικούνταν κυρίως από Βενετάρχοντες, που έγιναν όλοι Τούρκοι, γιά να μη χάσουν τα προνόμιά των.

Απ' εδώ κατάγονταν ο επιφανέστερος και ο ωμότερος αρχηγός τών γενιτσάρων τού Σελίνου το 1821, Καούρης ή Καούνης. Ύστερα από την επανάσταση τού 1821 ήλθε από το Κουστογέρακο ή Χριστογέρακο και εγκαταστάθηκε εδώ η οικογένεια Κρι (γ)ιάρη, από την οποία καταγόταν ο Κ. Κριάρης, αρχηγός τού Σελίνου.

Στην περιοχή τού χωριού πιστεύεται, ότι ήταν η αρχαία πόλη Αχαιά, που έχτισαν οι Αχαιοί.

Κοντά στο χωριό είναι τα περίφημα σπήλαια Ζουρές, και Χάρακας. Εκεί είναι η *μονή τών Αγίων Πατέρων*, που εορτάζεται στις 7 Οκτωβρίου. Ο κώδικας τής μονής αναφέρει, ότι 36 μοναχοί αναχώρησαν από την Αίγυπτο και αποβιβάστηκαν στην Κύπρο. Από εκεί τούς ακολούθησαν άλλοι 3 και διαπεραιώθηκαν στην Αττάλεια, απ' όπου τούς ακολούθησαν άλλοι 24. Άλλοι αναφέρουν ότι ήταν 98 ή 99.

Ήλθαν στην Κρήτη το 1300 και εκήρυξαν τη χριστιανική πίστη. Μερικοί ασκήτευσαν στο σπήλαιο

Χάρακας ή **Ρίζα** ή **Πελεκητός Σπήλιος** και οι άλλοι στο σπηλαιοβάραθρο Ζουρέ. Στη μνήμη τών Αγίων Πατέρων κτίστηκε από τον Άγιο Ιωάννη τον Ξένο η μονή και γι' αυτό συνεορτάζεται μετά τών Αγίων Πατέρων (βλ. Ν. Β. Τομαδάκη, Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», Β', σ. 47). Την επανάσταση τού 1866 η μονή καταστράφηκε και ανοικοδομήθηκε αργότερα.

Το σπήλαιο Χάρακας βρίσκεται σε υψ. 250μ. Έχει 3 λαξευτά δωμάτια 9X4, 7X7 και 5X5 μ. Υπάρχει πηγή με πόσιμο νερό. Το σπηλαιοβάραθρο τού Ζουρέ είναι σε υψ. 535 μ. και κατεβαίνουν με 3 σιδερένια σκάλες.

Το τοπωνύμιο ετυμολογείται από το *αζόγυρος*, κοινή ονομασία τού φυτού ανάγυρος. αζογυρές=τόπος κατά φυτος από αζογύρους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: *Κρητική Εστία*, τυχ. 31, σ. 12, τυχ. 22 σ. 10, τόμ. 12 σ. 157 — **I. Νουβάκη**, Χωρογραφία σ. 272 — **N. Σταυράκη**, Στατιστική κ.λπ. σ. 41 — **P. Faure**, Fonctions des cavernes Crétoises, Paris 1964, p. 189 — **Idem**, Recherches de Spéléologie Crétoise, etc. Bul. de Cor. Hellénique, 1960, p. 218 — **Idem**, Grottes Crétoises, B.C.H., 1956, p. 102 — **Knut - Lindeberg**, Note sur les grottes de l'île de Crète, revue, Fragmenta Balcanica Musei Macedonici Scienciarum Naturalium, Scopia, vol. I, 1955, No 19 σ. 1 ανατύπου.

Αζογυρές, ο. Οικισμός τής κοινότητας Βουτά, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 18, υψ. 420 μ. Απέχει από τα Χανιά, 76 χλμ. Διαδρομή: Καλουδιανά Κισάμου - Τοπόλια - Κατσοματάδω - Στροβιές - Τσισκιανά - Βουτάς, Χασιί - Αζογυρές.

Το 1928 αναφέρεται Αζογυρές στην κοινότητα Χασιίου με 56 κάτ. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Βουτά με 75 κάτ., το 1951 με 69, το 1961 με 52 και το 1971 έμειναν 38 κάτ.

Αζογυρομούρι, το. Οικισμός τής επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Aricogna, Bicogna, από το Fr. Barozzi, (f° 30r) Asogiomuri, από τον Καστροφύλακα (Κ223) Crussopulli (Χρυσόπολη) Assogiromuri με 38 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583, ενώ Αρμένιοι, τής ίδιας επαρχίας όφειλαν 55 αγγαρείες. Συνεπώς πρέπει να ήταν μεγάλος οικισμός. Αναφέρεται και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 133) Assogieromuri το 1630. Έκτοτε δεν αναφέρεται και είναι πιθανόν να καταστράφηκε κατά την τουρκική κατάληψη τής Κρήτης.

Η ορθή γραφή είναι *Αζογυρομούρι*=μούρι με αζογύρους, κοινό συνθετικό όνομα πολλών χωριών. Αζογυράς κ.λπ.

Αζοκέρραμος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Ζάκρου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 58, υψ. 230 μ. Είναι στο 31 χλμ. τού δρόμου Σητείας - Ζάκρος. Πρώτη φορά απαντάται στην αιγυπτιακή απογραφή

του 1834 Αζοκέραμο (Pashley, travels in Crete, II, 322) με 117 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο χωριό Καρυδίου με 126 κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Καινούργιου με 117 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Καινούργιου με 124 κάτ. Το 1940 είναι στην κοινότητα Καινούργιου με 176 κάτ. το 1951 με 91, το 1961 με 67 και το 1971 με 69 κάτ.

Οι παλαιότερες απογραφές δεν αναφέρεται και πάλι να είναι νεώτερο. Πιστεύεται, ότι («Μύσων», σ. 295) το τοπωνύμιο είναι παραφθορά τού σωστού *Κέραμος*, γιατί υπάρχει τοποθεσία στην περιοχή τού χωριού ακούεται Κέραμος. Και το χωριό **Κέραμος** ή **Κεραμούν** αναφέρεται ως τόπος γέννησης τού οσίου Γεωργίου Πατριάρχου. (βλ. Λ.Χ. Ζώη, Κρήτες εν Ζακύνθω τ. 1, Ερ. Σπυιδών, Α', σ. 298).

Ο πατριάρχης Ιωσήφ Σαμάκος αναφέρεται, ότι γεννήθηκε στο χωριό Κέραμος τής Κρήτης το 1440. (Τότε έπρεπε να αποφυλάσσεται το χωριό στις βενετσάνικες απογραφές του 16ου και 17ου αιώνα). Στην παιδική του ηλικία πήγε στη μονή τού Αγ. Ιωάννου τού θεολόγου, στην οικογένεια Δερματά τού Χάντακα μετόχι τής μονής τού Αγίου. Στον κατάλογο Π τών εκκλησιών τού Χάντακα (βλ. 1948, αριθμ. 87, αναφέρεται η εκκλησία S. Ioannis de Chaniacho (βλ. Gerola, Topografia delle chiese della città di Candia, περιοδ. Bessarione XXII, 1918, σ.242). Γνωρίζεται προφανώς με τον Άγιο Ιωάννη τού παπά Αρμάκη και τη μονή τού Αγίου Ιωάννου τού Θεολόγου. (βλ. Gerola, ό.π. σ.272).

Ο Ιωσήφ Σαμάκος πούλησε την περιουσία του και πήγε στους φτωχούς. Πήγε στο Σινά και στο Άγιον Όρος κι έπειτα γύρισε στη μονή τού Αγ. Ιωάννου τού Αρμάκη, όπως αναφέρεται σε έγγραφο της εποχής, όπου και απέθανε το 1511, 22, Ιανουαρίου. Η εκκλησία τού Αγίου Ιωάννου τού Αρμάκη (που φαναι με μικρή απόσταση δυτικά από την πόρτα τού χωριού), φύλασσαν το λείψανό του μέχρι το 1669, που παραδόθηκε ο Χάντακας στους Τούρκους. Τότε ο Ερημικός παπάς Αντώνιος Αρμάκης, ιδιοκτήτης τής εκκλησίας και τού λειψάνου τού οσίου, το μετακόμισε στη Ζακύνθο και το κατέθεσε στη μονή Καλογραιών τού Αγ. Ιωάννου τού Μαντινείου, στη θέση «Ξεροβού-...»

Ο Χαράλ. Χατζάκης αναφέρει (Εφημ. «Πατρίς» τ. 1, 1982), ότι το λείψανο ήταν στο ναό τού Παντοκράτορος και εξ αιτίας τών σεισμών (τού 1953) το μεταφέραν σε σκηνή γιά ασφάλεια.

Έχει δημιουργηθεί η γλώμη, ότι ο όσιος Σαμάκος γεννήθηκε στο χωριό Αζοκέραμος Σητείας, και το αναφέρει και ο Λεων. Χ. Ζώης, στη μελέτη του: Κρήτες εν Ζακύνθω (Επετ. Εταιρ. Κρητικ. Σπυιδών, τόμ. Α', σ. 298). Αλλά το χωριό Αζοκέραμος δεν υπήρχε το 1440, που φέρεται ως έτος γεννήσεως τού οσίου, αφού δεν αναφέρεται σε καμιά από τις γνωστές απογραφές των δύο τελευταίων αιώνων τής Βενετοκρατίας. Άλλωστε, ως τόπος γέννησης τού οσίου Σαμάκου αναφέρονται το χωριόν τής Κρήτης **Κέραμος**, όχι Αζοκέραμος.

Χωριό με το όνομα **Κέραμος** υπήρχε την εποχή εκείνη στην επαρχία Καινούργιου, ν. Ηρακλείου και αναφέρεται το 1577 στην απογραφή τού Ιακ. Φοσκαρίνι από το Fr. Barozzi, (f^o23r) Chierame, από τον Καστροφύλακα (Κ103) Chieramo με 44 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 124) Chieramo, το 1630 και στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Keramo με 11 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 124). Το χωριό Κέραμος ήταν, πιθανότατα, σε μικρή απόσταση ΒΑ τού χωριού Κούρτες Καινούργιου, αφού σημειώνεται ως τοπωνύμιο στο χάρτη. Το χωριό δεν αναφέρεται στις νεώτερες απογραφές, όπως και τόσα άλλα, που καταστράφηκαν είτε από πολεμικά γεγονότα είτε από επιδημίες ή σεισμούς. Συνεπώς αυτό πρέπει να είναι ο τόπος που γεννήθηκε ο όσιος Σαμάκος.

Εκκλησία *τού αγίου και δικαίου Ιωσήφ τού μνηστορος* υπήρχε στη μεγάλη ρούγα τού Κάστρου τής Κρήτης (οδός 25 Αυγούστου). Την εκκλησία αυτή κρατούσε η αδελφότητα τών Μαραγκών τού Χάντακα. Μερικοί από τούς μαραγκούς εκείνους, το 1669 που παραδόθηκε ο Χάντακας στους Τούρκους, πήραν την εικόνα τού προστάτη τής συντεχνίας τών *αγίου τού προτετόρου μας* και άλλα πράγματα τής εκκλησίας των και τα παράδοσαν σε διάφορες εκκλησίες τής Ζακύνθου *διά φύλαξιν και όχι ποτέ διά αφιέρωσιν*. Αυτά αναφέρονται σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου Κ. Νομικού, που βρίσκεται στο Αρχαιοφυλάκειο τής Ζακύνθου. (Λεων. Ζώη, Κρήτες εν Ζακύνθω, Επετ. Εταιρ. Κρητ. Σπυιδών, τόμ. Α', σ. 295).

Νοτιοανατολικά τού χωριού Αζοκέραμος είναι το ύψωμα **Τραόσταλος** 515 μ. όπου ήταν ιερό Κορυφής. βλ. Paul Faure B.C.H., τόμ. ΧCΙ, 1967, σ.119, Κρητικά χρονικά Ε', 26 εξ. γιά τα ιερά Κορυφής.

Άζυμο, το. Μικρός οικισμός, ανατολικά τού Μινωικού ανακτόρου τών Μαλίων. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f^o25r) Asimo το 1577, από τον Καστροφύλακα (Κ97) Azimo με 52 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 125) Asimo το 1630, στην επαρχία Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Ο οικισμός δεν αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671. Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1395 Asimo et Comprana φέουδο τού Iulianus de Vassalo. Οικισμός με την ονομασία Κοπράνα δεν αναφέρεται, και πρόκειται γιά τοπωνύμιο. Τοπωνύμια, **Κοπράνα Μεγάλη--Κοπράνα Μικρή**, νοτιοδυτικά τής Σελένας. Μάλιστα η Μικρή Κοπράνα είναι συνεχόμενη με τήν Υστερομινωική πόλη στη θέση **Καρφί**. Ίσως η περιοχή αυτή περιλαμβανόταν στο φέουδο τού Βασάλου μαζί με τo Άζυμο, που ήταν βορείως τής Σελένας. (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 133). Ερείπια τού οικισμού σώζονται.

Αηδονοί, οι. Οικισμός τής κοινότητας Ροδοβάνι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1940) 44. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f° 29v) Aidhonus,

από τον Καστροφύλακα (Κ224) Aidonus και (Κ239) Aidonus Cascorotamo με 85 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Aidhonus το 1630. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Αηδονοί και Καμάρια στο δήμο Καμπανού, με 102 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 δεν αναφέρεται ενώ στην απογραφή του 1920 στον αγροτ. δήμο Ροδοβάνι με 106 κάτ. και το 1928 αναφέρεται Αϊδονοί στην κοινότητα Ροδοβάνι με 33 κάτ. επίσης. Το 1940 αναφέρεται Αηδονός στην ίδια κοιν. κάτ. 44. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Αηδονοχώρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 152, υψ. 565 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 31 χλμ. Διακλάδωση δεξιά, μετά το χωριό Γωνιές, στο 28 χλμ. του δρόμου προς Ανώγεια. (Καμαριώτης-Αηδονοχώρι). Αποτελείται από 2-3 χωριστούς οικισμούς, με δικά τους ονόματα, παρμένα από το επώνυμο των κατοίκων **Πιτσουλιανά**, από το επώνυμο Πιτσούλης, **Περακιανά** από το Περάκης. Σε παλαιότερες απογραφές οι οικισμοί αναφέρονται **Μετόχια Καμαριώτη**. Στην απογραφή 1881 αναφέρονται **Μετόχια** στο δήμο Ανωγείων επαρχ. Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου με 170 Χριστιαν. κάτ., το 1900 αναφέρονται **Μετόχια Καμαριώτου** (γειτονικό χωριό) με 177 κάτ. Το 1920 αναφέρονται στην κοινότητα Καμαριώτη με 192 κάτ. Το 1928 έχουν δική των κοινότητα με 212 κάτ. το 1940, κάτ. 251, το 1951 αναφέρεται η κοινότητα Μετοχίων Καμαριώτη, στην επαρχία Μαλεβιζίου ν. Ηρακλείου με 212 κατ. Το 1961 πήραν... το βάπτισμα με την ονομασία **Αηδονοχώριον**.

Πρώτη φορά αναφέρεται με τη νέα ονομασία Αηδονοχώρι στην απογραφή του 1961, έδρα της ομώνυμης κοινότητας, με 181 κάτ. Το 1971 είχε 99 κάτ.

Αθανάτοι, οι. Οικισμός του δήμου Ηρακλείου, κάτ. (1981) 51, υψ. 180μ. Απέχει από το Ηράκλειο 10 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 9 χλμ. του δρόμου προς Φαιστό.

Η αρχαιότερη μνεία του ονόματος Athanati αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1271. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, συμβόλαια του Pietro Scardon σ.145 και S. Borsari, Il dominio Veneziano a Creta, p. 28). Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f°22v) Atanatus, από τον Καστροφύλακα (Κ102) Attanatus στην επαρχία Μαλεβιζίου με 96 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 115) Athanatus το 1630. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Δαφνών με 38 κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Ηρακλείου με 47 κάτ., το 1940 με 131, το 1951 με 177, το 1961 με 158 και το 1971 έμειναν 71 κάτ.

Η ονομασία οφείλεται στο φυτό αγαύη, που λέγεται στην Κρήτη αθάνατος. Βρίσκεται μέσα στους αμπελώνες και το κυριότερο προϊόν είναι η σταφίδα σουλτανίνα.

Αϊκό Αερινό, το. Οικισμός της επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28v) Aico Aerino, από τον Καστροφύλακα (Κ224) Aicò Aerinò με 42 οφειλόμενες αγγαρείες και (Κ238) Aicò με 132 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 134) Aicò Aerinò το 1630. Σήμερα (1984) υπάρχει στην ίδια επαρχία και περιφέρεια ο Οικισμός **Αερινός** στην κοινότητα Κεφάλι. (Βλ. λήμμα).

Αϊκό Αμυγδαλοκεφάλι, το. Οικισμός επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ224) Aicò Amigdalo chieffali με 38 οφειλόμενες αγγαρείες. Στη σελ. (Κ238) το αναφέρει Amigdallo chieffali με 158 κάτ. το 1583. Έτσι το αναφέρει και ο Βασιλικάτα. Και το **Αμυγδαλοκεφάλι** υπάρχει και σήμερα. (Βλ. λήμμα).

Αϊκό Βοράδω, το. Οικισμός της επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°28v) Aico Vorado, δηλαδή το Αϊκό της οικογένειας των Βοράδων. Από τον Καστροφύλακα αναφέρεται (Κ224 και Κ238) Aicò Vorado με 85 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 134) Aicò Vodadho το 1630. Δεν αναφέρεται σε καμιά μεταγενέστερη απογραφή.

Αϊκό Κούνενι, το. Οικισμός της επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f°28v) Aico Crimonì (προφανώς λαθεμένη γραφή του Cuneni), από τον Καστροφύλακα (Κ224) με 32 οφειλόμενες αγγαρείες και (Κ238) Aico Cuneni με 91 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 134) Aicò Cuneni το 1630. Σε νεότερες απογραφές δεν αναφέρεται παρά μόνο το **Κούνενι**. (Βλ. λήμμα). Το όνομα Aicò, που βρίσκεται μπροστά από το κυρίως τοπωνύμιο σε μερικά χωριά της επαρχίας Κισάμου, αυτής της περιοχής του Κούνενι (εννέα Χωρίων), δεν μπόρεσα να μάθω τη σημασία του. Μερικοί το εξηγούν από το ελληνικό **αοικος** (βλ. περιοδικό «Προμηθεύς Πυρφόρος», τεύχ. 22, σ. 350) αλλά η ετυμολογία, νομίζω, είναι αστήρικτη, αφού κατοικείται..

Αϊκόπολη, η. Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου ν. Χανίων, μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 134) Aicopolì.

Αϊ Κύρ Γιάννης, ο. Οικισμός της κοινότητας Τοπολιών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 94, υψ. 240 μ. σε μικρή απόσταση δυτικά από τα Τοπόλια. Απέχει από τα Χανιά 47 χλμ. Ο Εμ. Λαμπρινάκης, (Γεωγραφία Κρήτης, σ. 24) αναφέρει δύο οικισμούς: **Επάνω και Κάτω Αϊκυργιάνης**. Το όνομα οφείλεται στον Άγιο Ιωάννη τον Ξένο ή Ερημίτη. Γεννήθηκε στη Μακρά Σίβα, επαρχίας Πυργιωτίσσης, ν. Ηρακλείου και έδρασε στη Δυτική Κρήτη, διαδίδοντας το Χριστιανισμό, ύστερα από την απελευθέρωση της

Ερήμης, από το Νικηφόρο Φωκά το 961. (Βλ. Ν. Β. Γαρδασακί, Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος και η διαθήκη αυτού «Κρητικά Χρονικά», Β', σ. 47 εξ.)

Αναφέρεται το 1630 από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Agio Chirgiani, αλλά δεν αναφέρεται από τον Μπαρότση και τον Καστροφύλακα.

Αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Haribos Kyg Iápnnes (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 10 Χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Άγιος Κύρ Γιάννης στο δήμο Καστελίου με 106 κάτ. το 1900 αναφέρεται Αϊ - κύρ Γιάννης στον ίδιο δήμο με 72 κάτ. Το 1928 αναφέρεται Άγιος Κύρ Γιάννης με 175 κάτ. έδρα ομώνυμης κοινότητας. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Τοπολιών με 169 κάτ. το 1951 με 150, το 1961 με 142 και το 1971 με 116 κάτ.

Αϊ Γιάννης, βλ. Άγιος Ελένης.

Αϊμονας, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 269, υψ. 400 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 48 χλμ. Διακλάδωση δεξιά από το χάνι Καρτερή του παλιού δρόμου Ρέθυμνο-Ηρακλείο.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Aimonos από τον Καστροφύλακα (Κ138) Aimonos με 202 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Aimonas το 1630 και στην τουρκική απογραφή του 1671 Αϊμονας με 38 χαράτσα. (Ν Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, II, 130). Ο Σταυρινίδης πιστεύει, ότι το όνομα είναι παραφθορά του Αϊ (Παντελεή)μονα, επειδή υπάρχει στην απογραφή εκκλησία του Αγ. Παντελεήμονα στο χωριό. Ο Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία Κρήτης σ. 119) το ετυμολογεί από το: Άγιος Μόνος! Όμως αναγνώρισε επώνυμο Αϊμο Georgius, Έλληνας συμβολαιογράφος στην Κρήτη το 1365 (El.Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 10, passim) και έχω ανακτήσει και ολόκληρο το επώνυμο Αϊμονε Grallia από το οποίο, το πιθανότερο, έχει την προέλευση το τοπωνύμιο.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Αϊμονος στο δήμο Λιμάσσης με 149 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Αϊμονας στον ίδιο δήμο με 227 κάτ. Το 1928 αναφέρεται Αείμονας με 266 κάτ., έδρα ομώνυμης κοινότητας, το 1940 αναφέρεται Αϊμονας με 369 κάτ., το 1951 με 402, το 1961 με 401 και το 1971 με 360 κάτ. Η απογραφή του τοπωνύμιου σύμφωνα με την αντίληψη του καθενός!..

Τα τελευταία βρέθηκαν στην περιοχή αρχαϊκές πλάκες και τοιχώλια παριστάνονται θεές με υψηλό δαιδαλικό πορσελίκι κόμμωση. (Archaeological Reports for 1966-67, p. 13)

Αϊνα, η. ή Αινάων πόλη. «Βραχύβιον και ασήμαντον χωριό» της Κρήτης, του 2ου - 1ου αιώνα π.Χ. Στην περιοχή της Γόρτυνας, σύμφωνα με χάλκινα νομίσματα, που βρέθηκαν το 1963 στην τοποθεσία

Μπέης, της περιοχής του χωριού Καστέλι Καινούργιου ν. Ηρακλείου, και παραδόθηκαν στο Νομισματολογικό Μουσείο Αθηνών, όπου βρίσκονται σήμερα. Τα νομίσματα φέρουν κεφαλήν Απόλλωνος με στέφανο δάφνης και πίσω βόδι σε στάση εφόρμησης, με τα γράμματα ΑΙΝ πάνω από την παράσταση του ζώου και ΩΝ κάτω, που μπορεί να διαβαστεί ΑΙΝΑΩΝ ή και ΑΙΝΑΩΝΩΝ. (Βλ. Πεπραγμένα Β', Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, του 1966, τόμ. Β', σ. 209, την ανακοίνωση της Ειρήνης Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου, Νομισματικά ενδείξεις δι' άγνωστον πόλιν τής Κρήτης). Το όνομα της πόλης αυτής δεν αναφέρεται ούτε σε κείμενα ούτε σε επιγραφές.

Ο Paul Faure, στηριζόμενος στην ανακοίνωση αυτή, σχετίζει το όνομα της πόλινης με την οικογένεια Αινάωνες της Γόρτυνας (επιγραφή του ιερού Ασκληπιού της Λεβήνας (Λέντα) **ΑΙΝΑΩΝ ΚΟΡΜΙΟΝΤΩΝ** (βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. I, p. 155) και το κείμενο του Πολύβιου (IV, 55, 6), όπου αναφέρεται η διαμάχη των γερόντων της Γόρτυνας με τους νέους, του 221 π. Χ., οπότε οι νέοι καταλάβαν τα λιμάνια της Λεβήνας και τών Ματάλων και ίδρυσαν ανεξάρτητη κυβέρνηση. Ο Paul Faure υποθέτει, ότι αυτοί πρέπει να είναι οι ιδρυτές του βραχύβιου πολύχνιου, και έκοψαν και νομίσματα με το όνομά των. Και η πόλη αυτή, υποθέτει, ήταν στην κορυφή του λόφου **Ψηλό Καστέλι**, δυτικά από το σημερινό χωριό Καστέλι της επαρχίας Καινούργιου. (Βλ. Paul Faure, Sept nouvelles villes de la Crète antique, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΘ', σ. 222).

Αϊτάνια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 344, υψ. 280 μ. Είναι κτισμένο πάνω σε χωματόλοφο, δυτικά από την Επισκοπή, με έξοχη θέα στη γύρω περιοχή και στη θάλασσα. Απέχει από το Ηράκλειο 20 χλμ. Διακλάδωση από την Επισκοπή. Κύρια παραγωγή, λάδι, σταφίδα σουλτανίνα, επιτραπέζια σταφύλια, κρασί, και κτηνοτροφικά. Υδρεύεται από το υδραγωγείο του Ηρακλείου, το οποίο διέρχεται από την παρακείμενη κοιλάδα Καρτερού. Η περιοχή είναι σεισμοπαθής και πολλές φορές έχει πάθει το χωριό.

Αναφέρεται το 1212 Icania (προφανώς λανθασμένη γραφή του Itania), ιδιοκτησία της μονής Santa Maria del Sinai (S. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, p. 14). Σε άλλο κατάλογο, των ιδιοκτησιών της ίδιας μονής στην Κρήτη, αναφέρεται Gaetania (S. Borsari, o. c. p. 15) Σε συμβόλαιο του 1271 αναφέρεται Tanie (Ant. Lombardo, Documenti della Colonia Veneziana di Creta, του συμβολαιογράφου Pietro Scardon, p. 101). Αναφέρεται επίσης σε συμβόλαιο του 1301 του συμβολαιογράφου Benv. de Brixano, (Fonti della storia de Venezia p. 15) Tanie. Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο του 1382 Atania και Athania (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 237, 366) φέουδο του Iac. Grimani.

Το 1577 αναφέρεται σωστά από το Fr. Barozzi, (f°24v) Itania Cato και Itania Arano. Από τον Κα-

στροφύλακα αναφέρεται με την κρητική προφορά Itagnia Cato με 112 κάτ. και Itagnia Arano με 85 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Itagna Arano και Itagna Cato το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Aytania με 21 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 117). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται από τον Pashley, (Travels in Crete, II, 319) Haghia Tanía με 25 χριστιαν. οικογένειες. Ο Πάσλεν νόμισε το Αϊ Αγία Τανία! Το 1881 αναφέρεται Αϊτάνια στο δήμο Επισκοπής με 301 Χριστιαν. και 13 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 228 κάτ. Το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 230 κάτ. το 1940 με 338, το 1951 με 337, το 1961 με 346 και το 1971 με 324 κάτ.

Οι αρχαιολόγοι πιστεύουν, ότι βρίσκεται στη θέση της αρχαίας πόλης **Διατόνιον**, τής οποίας σώζεται το όνομα διεφθαρμένο (βλ. Στ. Ξανθουδίδη Λεξικό Ελευθερουδάκη). Ο Paul Faure (La Crète aux cent villes Κρητικά Χρονικά ΙΓ', σ. 193) αμφισβάζει για την ύπαρξή της.

Το 1954 βρέθηκε στη θέση «Φονιάς» μικρός σπηλαιώδης λαξευτός τάφος με ενδιαφέροντα κτερίσματα Γεωμετρικών χρόνων. (Κρητικά Χρονικά Η', σ. 515).

Ακάματος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Στάβγιες, επαρχίας Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 61, υψ. 230 μ. σε μικρή απόσταση βορείως του χωριού Στάβγιες. 62 χλμ. από το Ηράκλειο.

Η αρχαιότερη μνεία του τοπωνύμιου αναφέρεται σε έγγραφο του 1367 Acamato και Achamato (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 116 passim). Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°23v) Acamato, από τον Καστροφύλακα (Κ98) Acamato με 119 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 121) Acamato το 1630. Στη τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Akamato με 17 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 120). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Akámuto (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 4 τουρκικές οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Ακάματος στο δήμο Χάρακα με 46 Τούρκους κάτ. Το 1900 ο Χατζηδάκης ορθογραφεί το τοπωνύμιο Ακάματος με 1 κάτ. στον ίδιο δήμο Χάρακα.

Το 1920 αναφέρεται Ακάμπτος στην κοινότη. Σταβγιών με 59 κάτ.

Το 1928 αναφέρεται Ακάματος στην κοινότητα Σταβγιών με 51 κάτ. το 1940 Ακάματος με 63, το 1951 με 88, το 1961 με 76 και το 1971 με 76 κάτ.

Η λέξη ακάματος στην Κρήτη σημαίνει ακαταπόνητος, ακούραστος και ασφαλώς θα είναι επώνυμο ή παρανόμι του πρώτου οικιστή, ενώ ακάματος σημαίνει άωρος, αγίνωτος, που δεν έχει καμιά έννοια για τοπωνύμιο. Άλλωστε αφού αναφέρεται Ακάματος τόσους αιώνες πρέπει να συνεχίσει η αυτή ονομασία.

Ακαράνου, ο. Οικισμός τής κοινότητας Καρών,

επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 191, υψ. 500 μ. Απέχει από τα Χανιά 27,3 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 26,5 χλμ. του δρόμου προς τον Ομαλό, μετά τους Λάκκους.

Η αρχαιότερη μνεία του τοπωνύμιου αναφέρεται σε έγγραφο του 1388 Acaranu district de la Canée, φέουδο του Danielis (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 226). Αναφέρεται επίσης στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Gauganu, από τον Καστροφύλακα (Κ240) Acaranu με 178 κάτ. το 1583 και (Κ223) Acaranu Scaffidachia με 31 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Gauganu το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται, μαζί με άλλα χωριά τής περιοχής Λάκκων, Kháranos (Pashley, Travels in Crete, II, 310). Το 1881 αναφέρεται **Καράνου** στο δήμο Λάκκων με 122 κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 147 κάτ. Το 1928 αναφέρεται Καράνοι (οι) στην κοινότητα Καρών, κάτ. 167 το 1940 αναφέρεται **Καράνος** στην κοινότητα Καρών με 129 κάτ., το 1951 με 108, το 1961 με 129 και το 1971 με 219 κάτ.

Ο Ν. Β. Τωμαδάκης ασχολήθηκε με την ετυμολογία του τοπωνύμιου (Επετ. Έτ. Κρητικών Σπουδών, Α', 428) και γράφει, ότι είναι σλαβικό και προέρχεται από το παλαιοσλαβικό karan, που μπήκε στη μεσαιωνική ελληνική γλώσσα, με την έννοια του «μετανοούντος μοναχού», και αναφέρεται και στον Πτωχο-πρόδρομο:

αφήτε τον, πτωχός ένι, κ α ρ ά ν ο ς, πελεγκρίνος
Ένας τέτοιος θα ήτανε και ο οικιστής του χωριού αυτού. Και σήμερα υπάρχει στην Κρήτη οικογενειακό επώνυμο Καρανάκης (στα Χανιά).

Ακίνατος, ο. Οικισμός τής επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου. Το τοπωνύμιο αναφέρεται Acinato στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum Comunis 1320 (S. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta ecc. p. 28, και Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων του Κοινού, 1985, σ. 71).

Αναφέρεται επίσης στην επαρχία Τεμένους από το Fr. Barozzi (f°22v) Acinato, από τον Καστροφύλακα (Κ101) Acinato με 41 κάτ. το 1583, αναφέρεται και σε τουρκικό έγγραφο του 1698 (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις κλπ. τόμ. Γ', σ. 208). Στο χωριό Azinato (το γράφει ο Gerola και Ατσίνατο το μεταφράζει ο Λασιθιωτάκης) επαρχίας Τεμένους υπήρχε η εκκλησία του Μιχαήλ Αρχαγγέλου, με υπολείμματα τοιχογραφιών. (βλ. Gerola-Λασιθιωτάκη, Τοπογραφικός Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ. 74). Ερείπια του οικισμού σώζονται μεταξύ Αγ. Σίλα και Κανλί Καστέλι, λέει ο Paul Faure (Κρητολογία, τεύχ. 5, σ. 46).

Ακιριάτε, Όνομα χωριού, casalis Aciriante, το οποίο ενοικιάζει ο Petrus Cauco στον Tatare Arcoleo το 1301. Αναφέρεται σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Benv. De Brixano (βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, 1950, σ. 19).

Ακούμια, βλ. Κούμια.

Ακρια, τα. Δυο οικισμοί, Άνω Άκρια που αποτελεί κοινότητα στην επαρχία Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου, Απάνω και Κάτω Άκρια. Τα Απάνω Άκρια είναι έδρα τής κοινότητας, κάτ. (1981) 97, υψ. 460 μ. και Κάτω Άκρια, κάτ. 44, υψ. 420 μ. Τα Απάνω Άκρια απέχουν από το Ηράκλειο 43,5 χλμ. Διαδρομή: Ηράκλειο - Γεωργίος Επανωσήφης - Τσιφούτ Καστέλι - Άνω Άκρια.

Η αρχαιότερη μνεία του τοπωνύμιου αναφέρεται σε έγγραφο του 1368, Cato Acrea, φέουδο των οικογενειών Pisani και Prichi (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 10 passim). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατίου Acrearano και Acrecato από το Fr. Barozzi, (f°23v), από τον Καστροφύλακα (Κ98) Acrearano με 160 κάτ. και Acrecato με 154 κάτ. το 1583. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) το αναφέρει Agra Arano και Agra Cato το 1630. Όπου, το γράφουν όλοι πρόκειται για την άκρα, ή ακρα και όχι τα άκρια, και νομίζω πώς είναι ο σωστός αποκομμός του ονόματος. Η απάνω και η κάτω άκρα του τοπωνυμίου. Αναφέρεται επίσης στην τουρκική απογραφή του 1671 Arano Akra με 19 χαράτσα και Kato Akra με 14 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 111)

Στην απογραφή του 1834 (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 317) αναφέρεται Akría στην επαρχία Μονοφατίου, με 10 τουρκ. οικογένειες, και εννοεί ασφαλώς και τους δύο οικισμούς. Το 1881 αναφέρονται χωριστά, στο δήμο Μεγάλης Βρύσης, Απάνω Άκρια με 91 Τούρκ. κάτ. και Κάτω Άκρια με 57 Τούρκ. κάτ. Το 1900 Απάνω Άκρια με 24 κάτ. και Κάτω Άκρια με 3 κάτ. Ήταν τουρκοχώρια και οι περισσότεροι Τούρκοι είχαν φύγει. Το 1920 αναφέρονται στον αγροτ. δήμο Ακρίων Άνω Άκρια κάτ. 134 και Κάτω Άκρια κάτ. 61. Το 1928 τα Απάνω Άκρια είναι έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 64 και τα Κάτω Άκρια είναι στην κοινότητα Στόλων, κάτ. 33. Το 1940 τα Άνω Άκρια έδρα ομώνυμ κοινότη. κάτ. 119 και τα Κάτω Άκρια στην κοινότητα, κάτ. 53. Το 1951 Άνω Άκρια κάτ. 104, Κάτω Άκρια κάτ. 53, το 1961 Άνω Άκρια κάτ. 107 και Κάτω Άκρια κάτ. 74, το 1971 Άνω Άκρια κάτ. 101 και Κάτω Άκρια 49.

Ακροκοκάρου, το. Οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Acrococaru.

Ακτιά, η. Οικισμός στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 134) Acti μεταξύ των Furnadho, Sfinari κ.λπ.

Ακτούντα, το. Οικισμός τής κοινότητας Αρδάκτου, επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 90, υψ. 640 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 37 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 35 χλμ. του δρόμου Σπήλι - Αγιά Γαλήνη.

Αναφέρεται στην επαρχ. Αγ. Βασιλείου, το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Cutuda, από τον Καστροφύλακα (Κ176) Cuttuda με 133 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Cutunda το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Aktúdhá (Pashley, Travels in Crete, II, 313) μαζί με άλλα χωριά τής περιοχής, κατοικούμενα από Χριστιανούς. Το 1881 αναφέρεται Ακτούντα στο δήμο Αγ. Πνεύματος με 173 κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 224 κάτ. Το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας και έχει 204 κάτ. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Αρδάκτου με 246 κάτ, το 1951 με 258, το 1961 με 209 και το 1971 με 118 κάτ.

Σε έγγραφο τής μονής Πρέβελη αναφέρεται Κτούντα. (Μ. Μ. Παπαδάκη, το Μοναστήρι Πρέβελη, σ. 151). Και ο Ρεθύμνιος Εμ. Λαμπρινάκης το γράφει στη Γεωγραφία τής Κρήτης (σ. 69) Κτούτα!

Αλάγνι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 245, υψ. 470μ. Βρίσκεται στο 25 χλμ. του δρόμου προς Αρκαλοχώρι. Τα κάτασπρα σπίτια είναι πνιγμένα στους καταπράσινους αμπελώνες. Τα κύρια προϊόντα του είναι η σταφίδα σουλτανίνα, το λάδι και μάλιστα το κρασί.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ96) Alagni στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε, με 162 κάτ. το 1583. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Alagni το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Alagni με 52 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 136). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Alágni (Pashley, Travels in Crete II, 321) με 6 χριστιαν. και 7 τουρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αρκαλοχωρίου με 188 Χριστιαν. και 42 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 208 κάτ. Το 1928 αποτελεί δική του κοινότητα με 255 κάτ., το 1940 με 345, το 1951 με 297, το 1961 με 280 και το 1971 με 269 κάτ.

Στο Αλάγνι υπάρχουν οι εκκλησίες του Σωτήρος με τοιχογραφίες και του Αγίου Βλάση, που είναι επίσης ιστορημένη, αλλά οι τοιχογραφίες είναι ασβεστωμένες. (βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ. 97).

Οι κάτοικοι ετυμολογούν το όνομα του χωριού των και το σχετίζουν με το όνομα τής θυγατέρας του Δία και τής Ευρώπης Αλαγονίας!

Αλετρουβάρη, (το χωριό του) Οικισμός τής κοινότητας Γέρω Λάκκου (Παπαδιανών) κάτ. (1940) 111, υψ. 400μ. Απέχει από τα Χανιά 13,7 χλμ. Διαδρομή: Μουρινιές - Παναγιά - Αλετρουβάρη. Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Πρώτη φορά το συναντώ στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Aletrivari (Pashley, Travels in Crete, II, 310). Το 1881 αναφέρεται Αλετρουβάρη στο δήμο Κεραμιών με 116 κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 129 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Παναγιάς με 123 κάτ. το 1951 με 110, το 1961 αναφέρεται στην κοινότη. Παπαδιανών με 86

κάτ. (Γέρω Λάκκου). Στις απογραφές 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Αλεξάνδρου χάνι, το. Οικισμός τής κοινότητας Αγγελιανών Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 64, υψ. 90 μ. στο 22 χλμ. του παλιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου. Είναι δημιούργημα των τελευταίων χρόνων. Πρώτη φορά το απαντά στην απογραφή 1940 στην κοινότητα Αγγελιανών με 38 κάτ., το 1951 με 70, το 1961 με 61 και το 1971 με 63 κάτ.

Αλέξαινα, η. Με το όνομα Mettocchio di Alexena αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ104) με 18 κάτ. το 1583, στο οροπέδιο Λασιθίου. Αναφέρεται επίσης από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 28) Metochio Alexena το 1630 με 3 σπίτια. Σήμερα δεν υπάρχει. Σώζεται όμως η εκκλησία του τής Αγ. Πελαγίας (ή πιθανόν τής μονής Αγίας Πελαγίας) και το τοπωνύμιο.

Από τη θέση του οικισμού αυτού διέρχεται ημιονικός δρόμος προς το οροπέδιο **Καθαρό**, από το οποίο κατέβηκαν τα στρατεύματα του Αιγύπτιου Χασάν πασά και έσφαξαν και αιχμαλώτισαν τους περισσότερους κατοίκους του οροπεδίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Στεργ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. ιστορ. τόμ. V, — του ίδιου, Συμβολή στην Ιστορία του Λασιθίου κατά τη Βενετοκρατία — του ίδιου, η Κρήτη τόμος, Α' — του ίδιου το Λασιθί άλλοτε και σήμερα, περιοδ. «Αμάθεια» τεύχ. 26.

Αληθινή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κανούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 174, υψ. 150 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 60 χλμ. νοτιώς από τις Μοίρες. Αναφέρεται στην ίδια επαρχία το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Alithini, από τον Καστροφύλακα (Κ103) Alithini με 161 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) Alithini. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Alitini με 29 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη. Μεταφράσεις, Β', 123). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Alithini (Pashley Travels in Crete, II, 316). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Πλατάνου με 108 Χριστιαν. και 18 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 180 κάτ. Το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας και έχει 208 κάτ. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Πόμπιας με 241 κάτ. Το 1951 είναι και πάλι έδρα κοινότη. με 295 κάτ. το 1961 με 247 και το 1971 με 192 κάτ.

Ο Στ. Ξανθουδίδης επισκέφτηκε την Αληθινή το 1915 - 16 και σημειώνει, ότι στο χωριό αφθονούν τα μυκηναϊκά όστρακα. Στο κωδωνοστάσιο τής εκκλησίας τής Παναγίας αναφέρεται η χρονολογία MDCXXV (=1625). (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Β', σ. 526). Σε σπήλαιο κοντά στην Αληθινή βρέθηκαν αγγεία ελληνικών χρόνων. (Κρητ. Χρονικά, ΙΖ', σ. 387). Ανιστόρητοι έχουν δημιουργήσει το μύθο, ότι το χωριό λεγόταν

Μυρσίνη, ιδιοκτησία ενός Τούρκου, που τον διατάζαν: να χαλάσει την εκκλησία τής Παναγίας, που ήταν στο χωριό. Αυτός δεν εκτέλεσε την εντολή και εκείνοι που τον διέταξαν θέλησαν να τη χαλάσουν οι ίδιοι. Η Παναγία τούς στράβωσε και δεν μπόρεσαν να τη χαλάσουν και γι' αυτό ονομάστηκε η **Αληθινή**, και έμεινε το όνομα στο χωριό!

Οι ανόητες αυτές ιστορίες δημιουργούν ζητήματα, γιατί πολλοί νομίζουν, ότι βασίζονται σε πραγματικά γεγονότα και παραποιούν την πραγματική ιστορία του τόπου. Το όνομα του χωριού αναφέρεται Αληθινή 200 χρόνια πριν να έλθουν οι Τούρκοι στην Κρήτη.

Αλιάκες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Δαμαβόλου, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1961) 30, υψ. 300 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 34 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 30 χλμ. (Αγ. Σίλας) του παλιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27v) Agliachies, από τον Καστροφύλακα (Κ172) Agliaches με 41 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Alichies το 1630, αλλά πιστεύω πως είναι λανθασμένη γραφή του Ali(a)ches. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Alyakes με 21 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', 129).

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Αλιάκαις στο δήμο Αυδανιτών με 24 Χριστιαν. και 1 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Αλιάκες με 16 κάτ., έδρα δήμου Αυδανιτών. Το 1928 έχει 13 κάτ. και είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, στην οποία υπάρχουν οι οικισμοί Αβδανίτες, Κάστρο και Μούντρος. Στις απογραφές 1940, 1951, 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Ο Βασίλ. Ψιλάκης (Ιστορία τής Κρήτης σ. 1519) αναφέρει το χωριό Αλιάκαις Μυλοποτάμου, γενέτειρα του Λεωνίδα Μαθιουδάκη, πληρεξουσίου τής επαρχίας Μυλοποτάμου την επανάσταση του 1866 και του 1878.

Αλιάκες, οι. Οικισμός τής επαρχίας και του ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Agliaches και από τον Καστροφύλακα (Κ173) Agliaches με 63 κάτ. το 1583. Δεν αναφέρεται σε καμμία νεώτερη απογραφή.

Ο Β. Ψιλάκης (Ιστορία τής Κρήτης σ. 1518) αναφέρει τις Αλιάκαις ως συνοικία του κατά την άλωση τής Ρεθύμνου παπά Αλιακή και του υιού του, που τούρκεψαν και έγιναν οι αγάδες του Ρεθύμνου Χατζαλήδες και Σκουμπεντέδες. Εκεί υπήρχε ναός τής Αγ. Άννας, που σώζεται την εποχή του Ψιλάκη, αρχές 20 αιώνα.

Αλιγίο, οι. Οικισμός τής κοινότητας Στροβλών, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 89, υψ. 440 μ. Απέχει από τα Χανιά 57,9 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. του δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Καλουδιανά - Ποταμίδα - Τοπόλια - Κασοματάδω - Στροβλές - Αλιγίο.

Αναφέρεται στην ίδια επαρχία το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29v) Alivus, από τον Καστροφύλακα (Κ239) Alivus με 28 κάτ. το 1583 και (Κ224) Alivus με 5 προνομιανες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Alivus το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Alighi (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 15 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρει ο Σταυράκης (Β' Μέρος σ. 116) το χωριό Αληγοί ήταν στο δήμο Παληόχωρας και παραλείφθη κατά λάθος. Γράφοντάς το Αληγοί και πάλι, ως φαίνεται, με τούς αληγείς ανέμους των προνομιων χωρών.

Το 1900 δεν αναφέρεται. Στην απογραφή του 1920 αναφέρεται στη γενική Αλυγούς, στην κοινότητα Προνομιανών με 16 κάτ., το 1928 γράφεται Αλιγίο στην κοινότη. Στροβλών, κάτ. 35, το 1940 κάτ. 57, το 1951 κάτ. 53, το 1961 κάτ. 46 και το 1971 κάτ. 82.

Η ετυμολογία του τοπωνύμιου είναι άγνωστη. Ο Εμ. Παπαρηγοράκης, ασχολούμενος με το έτυμο του τοπωνύμιου γράφει, ότι πήρε το όνομα αυτό το χωριό «εκ τών υιών Αλή τινός Οθωμανού, πρώτων πατριών του, εξ ου και έγινε... του Αλή οι γυιοί!» (Περιοδ. Κρητική Εστία, τεύχ. 11-12, σ. 10). Που αναφέρει, ότι εκατό χρόνια πριν να έλθει ο Αλής στην Κρήτη υπήρχε και το χωριό και το όνομά του!

Το τοπωνύμιο πιθανόν να έχει σχέση με το όνομα της αρχαίας κρητικής πόλης 'Αλυγος, που αναφέρει ο Ηρόκλης στο Συνέκδημο (σελ. 13), παρά τη γνώμη του Συμβρόνου, που αναφέρει, ότι ο 'Αλυγος του Συνέκδημου είναι παραφθορά του ονόματος Ολούς. (Ε. Anonimos, Numismatique de la Crète ancienne, 248 πλ. και T. A. B. Spratt, Travels and Researches in Crete Γρ. 127). Ο Paul Faure αναφέρει («Κρητικά Χρονικά» II, σ. 193) ότι δεν υπήρξε πόλη με αυτό το όνομα.

Αλικαμπος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 263, υψ. 310 μ. Απέχει από τα Χανιά 39,5 χλμ. στο δρόμο Βρύσες προς Σφακιά. Από τον Αλικαμπο αρχίζει η άνοδος προς τον ορεινό όγκο τών Λευκών Ορέων. Γι αυτό ήταν πάντα καταφύγιο τών επαναστατών. Ο Β. Ψιλάκης αναφέρει (σ. 1031 τής Ιστορίας τής Κρήτης) ότι συστάθηκε την εποχή του Ιωάννου Παλαιολόγου και από την εποχή τών Βυζαντινών υπήρξε εστία τών αρματωλών και τών Κλεφτών (σ. 1595).

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου από το Fr. Barozzi (f°30r) Alicambo, από τον Καστροφύλακα (Κ236) Alicambo με 411 κάτ. το 1583 και (Κ242) με 6 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 133) αναφέρεται μαζί με το χωριό Μάζα, Μάζα Alicambo το 1630. Στην απογραφή του 1834 αναφέρεται Alicampo (Pashley, Travels in Crete, II, 117) με 75 χριστιανικές οικογένειες, Τούρκοι δεν κατοικούσαν στον Αλικαμπο. Το 1881 αναφέρεται ο Αλικαμπος στο δήμο Μαθέ με 690 Χριστιαν. κάτ. και το 1900 στο δήμο Γεωργιούπολης με 730 κάτ. Το 1928

αναφέρεται Αλικαμπος με 690 κάτ., έδρα ομώνυμης κοινότητας, το 1940 με 672, το 1951 με 619, το 1961 με 491 και το 1971 με 366 κάτ.

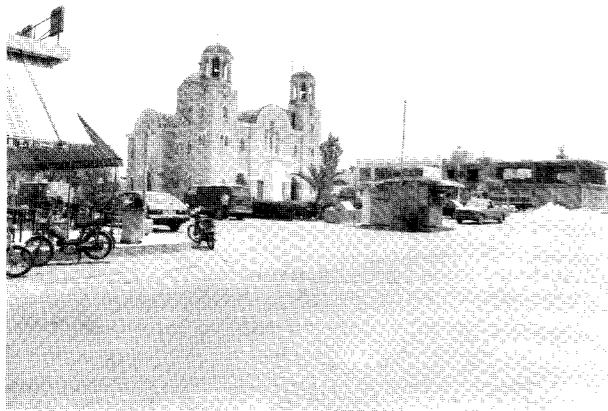
Την περίοδο τής Βενετοκρατίας στον Αλικαμπο ζούσε η βυζαντινή οικογένεια τών Κόντη, με προνόμια από τούς βυζαντινούς αυτοκράτορες. Γι' αυτό ήταν αγέρωχοι και εγωιστές. Υπηρέτησαν ως strathiotες μισθοφόροι στη Δύση και γνώριζαν την πολεμική τέχνη. Πήραν μέρος στην επανάσταση του Κανταβόλου το 1527. Ύστερα από την τραγική καταστολή της οι Βενετοί κατάστρεψαν τον Αλικαμπο από τα θεμέλια και απαγόρεψαν με ποινή θανάτου την παραμονή στο χωριό. Από τούς κατοίκους άλλους έσφαξαν και άλλους εξόρισαν στην Κύπρο. (Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστορ. III, σ. 139 και Στ. Ξανθουδίδη, Η Βενετοκρατία εν Κρήτη κ.λπ. σ. 116).

Ο Αλικαμπος έπαιξε σπουδαίο ρόλο και στις επαναστάσεις κατά τών Βενετών τούς πρώτους αιώνες και γι' αυτό καταστράφηκε και ερημώθηκε, όπως το Λασιθί. Γι' αυτό η Βενετική Σύγκλητος πήρε απόφαση να παραχωρηθούν κτήματα στον Αλικαμπο σε πρόσφυγες από το Ναύπλιο και τη Μονεμβασία, όπως στο Λασιθί. (Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία του Λασιθίου κ.λπ. σ. 22, 121).

Στον Αλικαμπο είναι η εκκλησία τής Κοίμησης τής Θεοτόκου με τοιχογραφίες του Ιωάν. Παγωμένου του 14 αιώνα, που διατηρούνται σε καλή κατάσταση. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. IV, 430 — Gerola — Λασιθιωτάκη, Κατάλογος Τοιχογραφημένων Εκκλησιών σ. 29 και Κ. Καλοκύρη, I. Παγωμένος κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά» ΙΒ', σ. 353. Έγχρωμες τοιχογραφίες των κτητόρων βλ. Gerola Monumenti Veneti, τόμ. II, πίν. 8.

Ο Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία Κρήτης, σ. 51) ετυμολογεί το τοπωνύμιο από το αλία = συνάθροιση και κάμπος, ως τόπο συνελεύσεων! και ο Θ. Τρουλινός αναφέρει, ότι όταν κατάστρεψε το χωριό ο κουρσάρος Ουλούτς Αλή το 1567, σε ανάμνηση του γεγονότος το ονόμασαν έπειτα Αλή + καμπο! (Βλ. Κρητ. Εστία τόμ. 9, σ. 409). Δεν ήξερε, ότι το τοπωνύμιο Αλικαμπος υπήρχε το 1528 (Creta Sacra, II, 423), πολλά χρόνια πριν να καταστρέψει το χωριό ο Ουλούτς Αλή!

Αλικαρνασσός, Νέα, η. Οικισμός και κοινότητα επαρχ. Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 8364, υψ. 25 μ. Βρίσκεται στο 2,5 χλμ. τής κεντρικής αρτηρίας Ηρακλείου - νομού Λασιθίου. Ιδρύθηκε το 1925 ως κρατικός οικισμός για τη στέγαση τών προσφυγόντων στο Ηράκλειο κατοίκων τής Αλικαρνασσού τής Μικράς Ασίας κατά τούς διωγμούς του 1914 και 1922. Οι πρώτοι κάτοικοι διατηρούσαν το τουρκικό όνομα τής Αλικαρνασσού **Μπεντρούμ** και οι κάτοικοι Μπεντρουμανοί. Οι παλαιότεροι εξακολουθούν να διατηρούν τη χαρακτηριστική προφορά τής πρώτης πατρίδας. Οι περισσότεροι έχουν ειδικευτεί στις οικοδομικές εργασίες.

Η Αλικαρνασσός έχει καλή ρυμοτομία, η θέση της υγιεινή με ευρύχωρους δρόμους και ωραίες οικοδομές και ουσιαστικά αποτελεί προέκταση του Ηρακλείου. Στην περιοχή της είναι ο διεθνής αερολιμένας της Κρήτης, η Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών (Στρατόπεδο Δασκαλογιάννη), οι Τεχνικές Σχολές του Εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου Ηρακλείου, οι Αγροτικές Φυλακές και τα Δημοτικά Σφαγεία Ηρακλείου.

Η Αλικαρνασσός έχει καταπληκτική πρόοδο, όπως φαίνεται από την αύξηση του πληθυσμού της. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1940 με 2.127 κάτ. έδρα ομώνυμης κοινότητας. Το 1951 με 2.912 κάτ. το 1961 με 5.132 και το 1971 με 6.185.

Το όνομα ετυμολογείται από τη χιτιτική, ιερογλυφική λέξη *harnas(a)* που σημαίνει πόλις. Αλικαρνασσός = πόλη οχυρωμένη. (Βλ. Vladimir Georgien, Les trois couches toponymiques de la Crète ancienne, Πεπραγμένα του Γ', Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Α', σ. 96).

Αλικιανού, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας ν. Χανίων. Κάτ. (1981) 740, υψ. 65 μ. Βρίσκεται στο 13ο χλμ. του δρόμου προς Λάκκους - Ομαλό, στην αριστερή όχθη του ποταμού Κερίτη, που στις εκβολές του αλλάσσει όνομα και ακούεται **Πλατανιάς**, από τα πολλά πλατάνια. Είναι ο αρχαίος **Ιάρδανος**, που αναφέρει ο Όμηρος (γ292).

Αναφέρεται στην ίδια επαρχία το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Allichianu, από τον Καστροφύλακα (K236) Allicanà (λανθασμένα) με 265 κατ. το 1583 και (K223) με 60 οφειλόμενες αγγαρείες, και (K242) Allichianu με 10 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Allichianu το 1630.

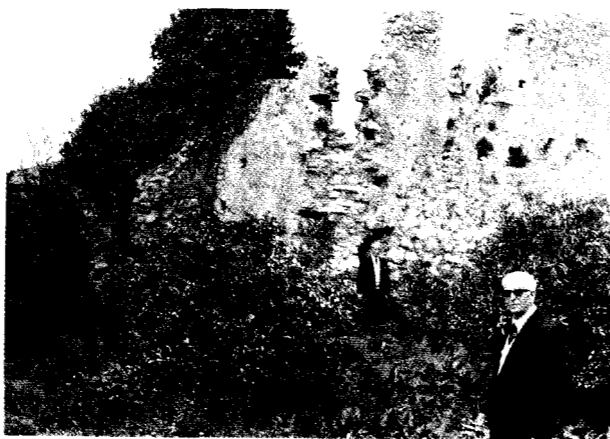
Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Alikianu (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 40 χριστιαν. και 9 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Αλικιανού, είναι έδρα δήμου και έχει 507 Χριστιαν. και 27 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Αλυκιανού

έδρα του δήμου και έχει 525 κάτ. Στην απογραφή του 1940 αναφέρεται Αλικιανός ο, έδρα ομώνυμης κοινότητας με 877 κάτ. το 1951 με 845, το 1961 με 857 και το 1971 με 764 κάτ.

Αυτοί που ασχολήθηκαν με το έτυμο του τοπωνύμιου το ετυμολογούν από την ησιόδεια λέξη **αλικίνος** = δυνατός, γιατί, λένε, ήταν οχυρή θέση. Ο Ν. Τωμαδάκης (εφημερ. Κήρυξ Χανίων, 20 - 3 - 1930) το ετυμολογεί από το όνομα του πρώτου οικιστή, που πρέπει να ονομαζόταν Αλυκιανός = ο κάτοικος ή μάλλον ο εργάτης των αλυκών, που ήταν στο μυλό του κόλπου της Σούδας. Η εκφορά του τοπωνύμιου στη γενική πτώση, από τα παλιά χρόνια μέχρι σήμερα, συνηγορεί στην άποψη αυτή, γιατί πολλά ανδρωνυμικά τοπωνύμια οικισμών στην Κρήτη εκφέρονται στη γενική (Τζερμιιάδων, Φαρσάρων, Λαγού, κ.λπ.)

Ο Ζαμπέλιος γράφει το τοπωνύμιο Αλυκιανή, η. Το χωριό Αλικιανού κατά τη Βενετοκρατία ήταν η κόμη των Μολίνων *μικρά μεν τον πληθυσμόν αλλά λίαν ενάρστος και καλώς οικοδομημένη. Εφημίζετο ως μία των τερπνοτέρων του νομού. Είχε σκιερούς περιπάτους, αφθόνους και δροσεράς πηγάς, κήπους σύνδενδρους, αέρα καθαρότατον...* (Βλ. Ζαμπελίου, Κρητικοί Γάμοι σ. 357).

Ήταν βέβαια φέουδο του οίκου Da Molin. Εκεί είχαν κτίσει μία επιβλητική έπαυλη, που αποτελούνταν από τρία χωριστά οικοδομήματα. Το πιο παλιό κτίστηκε από το γενάρχη Marco Da Molin. Ήταν ένα ψηλό, φρουριακό συγκρότημα με επάλξεις στην κορυφή και το οικογενειακό οικόσημο, που ήταν ένας μύλος (molin, mulino = μύλος) και το λατινικό απόφθεγμα: *circumago, non flectro*, που σημαίνει: **γυρίζω, μα δε λυγίζω**. Το οικόσημο αυτό, ανάγλυφο, βρέθηκε τελευταία κοντά στον πύργο. (Βλ. Επ. Κρητ. Σπουδών Δ', 96). Στην είσοδο ήταν η επιγραφή: **OMNIA MUNDI FUMUS ET UMBRA** = τα πάντα στον κόσμο καπνός και σκιά. Το ίδιο motto ήταν γραμμένο και σε πολλούς άλλους βενετσάνικους πύργους.

Εικ. 32. Η έπαυλη DA MOLIN σήμερα
"FUMUS ET UMBRA"

... ημερῶν! Σήμερα είναι ένας σωρός ερείπια! *Άφαντα κτίσματα, τρώπια, κλέη και ευγενείας στέμματα... οὐκ ἔστιν ἀπογόνων εὐπατριδῶν βάτοι και ἀγριοσυκαί κίονες και ἐνδιατρυφῶνται... Ο τόπος, ως έχει σήμερα περιποιεῖ μελαγχολίαν... Η σάυρα, μόνη ζωοποιοῦσα τῶν ἐπαύλων, τέρπεται και παίζει ἐπὶ τῶν εἰρημῶν...* (Ζαμπελίου Κρ. Γάμοι, σ. 554).

Τα τοπικά οικοδομήματα ήταν πιο ευρύχωρα και ψηλά. Η αίθουσα των τελετών χωρούσε 300 άτομα. Το 1600 στους πύργους εκτυλίχτηκε, στις αρχές του 16ου αιώνα το γνωστό δράμα των Κρητικών Εργαζομένων γλαφυρά περιέγραψε ο Σπ. Ζαμπέλιος. Η περιγραφή του ιστορικού γεγονότος βλ. και Στ. Γ. Ζαμπέλιος «Η ΚΡΗΤΗ», τόμ. Β', σ.42).

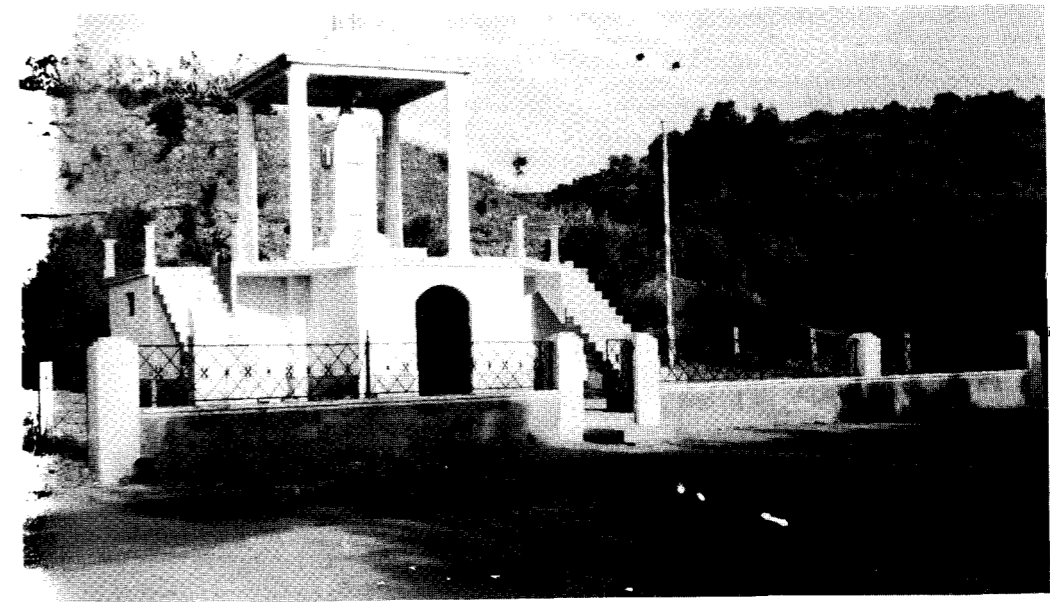
Στο Αλικιανού γεννήθηκε το 1846 ο νεομάρτυρας **Γεωργιος Λιβόλης**. Πήρε μέρος στην επανάσταση του 1848 και τον επόμενο χρόνο αιχμαλωτίστηκε και μεταφέρθηκε σε βεσάνιστήρια, που τα υπέφερε καρτερικά γιατί, από μικρός, ήθελε να μαρτυρήσει για την πατρίδα. Στη θέση **Κουμαρές**, στο δρόμο προς το Αλικιανού κτίστηκε ναός στη μνήμη του.

Στο Αλικιανού είναι ο βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου (8 X 7,5 μ.). Κτίστηκε το 1243 και έχει τοιχογραφίες καλής τέχνης του 1430, του Παύλου Ηρακλείου. Στη δεξιά παραστάδα της πόρτας υπήρχε το έργο **πέρασε ο Μπαρμπάρσας**, ανάμνηση τρόμου των ηρώων του πειρατή. Στο βόρειο τοίχο του ναού η τοιχογραφία *Μνήστητι Κύριε, τής ψυχής του δούλου σου Μιχαήλ του Μαστραχά Έτους 6938 (=1430)* (Μον. Monumenti, IV, σ.420). Βομβαρδίστηκε το 1941 αλλά ανοικοδομήθηκε.

Στη θέση **Μπειλίτικα** είναι το εκκλησάκι της Αγίας Αικατερίνης των Καθολικών, στεγασμένο με κυλινδρική καμάρα και με το συνηθισμένο στις λατινικές εκκλησίες οσείο πάνω από την πόρτα. Επίσης στο δρόμο Αλικιανού - Κουφού είναι η εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής, που οικοδομήθηκε, σύμφωνα με την παράδοση, από τον Άϊ Κύρ Γιάννη τον Ερημίτη ή Ξένο. Ο αρχιτεκτονικός του τύπος είναι απλός τετρακίονιος ελλαδικός σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός, με τρούλλο και με τρεις κόγχες: πρόθεση, ιερό διακονικό. Έχει τοιχογραφίες διαφόρων εποχών. Τελευταία αποκαταστάθηκε, όπως ήταν αρχικά, εκτός από τον τρούλλο, από τον Αναστ. Ορλάνδο. Τα μωσαϊκά, που παριστάνουν ελάφια, παγώνια, αγγεία κ.λπ. είναι μοναδικά στο σύνολό τους.

Εικ. 33. Ο ναός του Αγ. Γεωργίου.

Εικ. 34. Το Μνημείο των τουφεκισθέντων από τους Ναζί πατριωτών.

Κατά την Τουρκοκρατία το χωριό διεδραμάτισε σπουδαίο ρόλο. Το 1823 οι επαναστάτες των Λάκκων οκώτασαν πολλούς Τούρκους, πήραν ό,τι μπορούσαν, εκδικούμενοι την καταστροφή του χωριού των.

Αλλά η κοιλάδα του Κερίτη έγινε και πάλι το 1941 πεδίο αγώνων. Οι κάτοικοι υπερασπίστηκαν τα αγιασμένα από το αίμα των προγόνων χώματα, και για τιμωρία οι Ναζί τουφέκισαν 166 πατριώτες, που τα λείψανά των φυλάσσονται σε ειδικό κτίσμα κοντά στο δρόμο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Σπ. Ζαμπελίου, Κρητικοί Γάμοι, Χανιά 1913 - Αναστ. Ορλάνδου, Αρχαίον Βυζαντινών Μνημείων, τ. Η', σ. 126 - 205 - Μαν. Χατζηδάκη, Τοιχογραφίες στην Κρήτη, «Κρητικά Χρονικά» Στ', 75, 482 - Ι. Μουρέλλου, Ιστορία Κρήτης, 1111, 1181 1544 - Γ. Καψομένου, Αλικιανός και τα Μνημεία του, Χανιά 1958 - Ι. Νουχάκη, Χωρογραφία 241 - Ν. Καλομενόπουλου, Κρητικά 259 - Ν. Τωμαδάκη, Το τοπωνύμιο Αλικιανός: Κήρυξ Χανίων 20 - 3 - 1930 - Β. Θεοφανίδη, Ενετικά Μνημεία Δυτ. Κρήτης, ΕΕΚΣ, Δ', 96 - Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοπογραφικός κατάλογος κ.λπ. αριθ. 52 - Κρητική Εστία τόμ. 9, σ. 331, τόμ. 12, σ. 283 - Gerola, Monumenti ecc. I, p. XL, II, 168, 309, III, 218, 222, IV, 230, 236, 247, 420 - Ant. Trivan, Varie cose di Candia p. 64-75 Manusc. de la Bibliothéque Nationale de Paris.

Αλιτζανή, η. Οικισμός τής κοινότητας Αρκαλοχωρίου, επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 224, υψ. 440 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 34,7 χλμ. Διακλάδωση από το Αρκαλοχώρι. Κτισμένη πάνω σε ύψωμα έχει ωραία θέα προς τη γύρω περιοχή. Το 1955 μετονομάστηκε Αρχοντικό!

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Alizani, από τον Καστροφύλακα (Κ96) Alizani με 210 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 121) Alizagni στην επαρχία Belvedere ή Ρίζου το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Αλιζαν με 13 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 136). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Αρκαλοχωρίου Αλητζανή με 192 κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο και έχει 208 κάτ. Το 1928 αναφέρεται Αλητζανή στην κοινότητα Αρκαλοχωρίου με 177 κάτ. Το 1940 αναφέρεται Αλιτζανή με 225 κάτ. Το 1951 εβαπτίστηκε Αρχοντικόν με 321 κάτ., το 1961 με 312 και το 1971 με 263 κάτ.

Η ετυμολογία του ονόματος είναι άγνωστος. Ο Ν. Σταυρινίδης, στηριζόμενος στην τουρκική γραφή τού ονόματος τού χωριού στην Ιστορία τής Κρήτης τού Χουσεΐν Καμί Χανιεβί (Huseyin Kâmi Hanıyevî, Girit Tarihi, Instambul 1288 (1871) υποστηρίζει, ότι το όνομα ετυμολογείται από το **άλικος** = κόκκινος, ως επίθετο τής Παναγίας. Παναγία η Αλικιανή. Αλλά τέτοιο επώνυμο τής Παναγίας από τα τόσα που αναφέρονται δεν είναι γνωστό.

Οι κάτοικοι λέγουν ότι, το όνομα τού χωριού τον οφείλεται σε κάποιο Τούρκο αγά, που ήταν πριν Βενετός, με το όνομα **Τζανής**, ο οποίος τούρκεψε, για να μη χάσει τις περιουσίες του.

Οι Τούρκοι τού έδωσαν το τουρκικό όνομα **Αλής**. Αλλά παράλληλα διατήρησε και το βενετοσάνικο όνομα Τζανής και τον έλεγε **Αλητζανή** και απ' αυτόν πήρμη έκτοτε και το χωριό το όνομα Αλητζανή!

Αλλαρία, η. Αρχαία πόλη τής Κρήτης. Αναφέρεται μόνο από το Στέφανο Βυζάντιο, ο οποίος αντλεί από τον Πολύβιο: *Αλλαρία πόλις τής Κρήτης, Πολύβιο, τρισκαιδεκάτω* (βιβλίο), *το εθνικόν Αλλαριώτης ονομασίαν αὐτὸς φησιν*.

Η θέση της είναι άγνωστη. Μερικοί πιστεύουν ότι ήταν στη θέση τού χωριού Μεσελέροι Ιεράπετρας. Αλλά εκεί ήταν η αρχαία **Ώλερος**, που σώζει το όνομά της το σημερινό χωριό Μεσελέροι. (βλ. λήμμα **Ώλερος** και **Μεσελέροι**) όπως πιστεύει και η Margarita Guarducci (βλ. Inscriptiones Creticae, vol. II, σ. 2)... *Meseleri... ilic urbem antiquam Ώλερος Fuisse ceteri u m sit*. Στη θέση αυτή τοποθετεί την **Ώλερο** και στο χάρτη τού II τόμ. (βλ. και Στ. Ξανθουδίδη, λήμμα Αλλαρία στο λεξικό Ελευθερουδάκη).

Ο Paul Faure πιστεύει, ότι ήταν κοντά στο σημερινό χωριό Σταυρωμένος, τής επαρχίας Μυλοποτάμου. (βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ', σ. 194. βλ. και «Αριάδνη» Α', σ. 11).

Η Αλλαρία είχε υπογράψει συνθήκη με την Τέω τής Ιωνίας, για τη χρήση τού ιερού τού Διονύσου ως ασύλου.: *Αλλαριωτάν. Επειδή Τήσι φίλοι και συγγενείς διά προγόνων υπάρχοντες, ψάφισμα και πρεσβευτάς απέστειλαν...* κ.λπ. (βλ. επιγραφή: Guarducci, Inscriptiones Creticae, τόμ. II, σ. 2).

Είχε υπογράψει επίσης συμμαχία με τη νήσο Πάρο: *Αλλαριωτάν· οι κόσμοι και α πόλις Παρίων τα βουλιά και τώ δάμω χαίρεμ. παραγενομένων τών πρεσβευτών...* (βλ. Guarducci, ό.π.σ.3).

Η Αλλαρία ήταν πόλη ελεύθερη και ανεξάρτητη και είχε δικά της νομίσματα, με την κεφαλή Αθηνάς, με φίδι στην περικεφαλαία της, και από την άλλη πλευρά τον Ηρακλή γυμνό και τη λέξη ΑΛΛΑΡΙΩΤΑΝ. (βλ. J. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, σ. 19).

Αλμπάνη Μετόχι, το. Μικρός οικισμός τού δήμου Ρεθύμνου, κάτ. (1961) 31, υψ. 50 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτίως τού οικισμού Μισίργια (Μίσιρ=Αίγυπτος, μισίρι=εύφορο μέρος). Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 Αλμπάνι μετόχι, στο δήμο Χρωμοναστηρίου με 9 Τούρκους κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 21 κάτ. Το 1928 αναφέρεται Αλμπάνη μετόχι στην κοινότητα Μισιργιού με 18 κάτ. το 1940 αναφέρεται στο δήμο Ρεθύμνου με 24 κάτ. το 1951 με 79. Στις απογραφές 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Αλιτζανή, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 340, υψ. 380 μ. Βρίσκεται στο Ρέθυμνο 49 χλμ. Διακλάδωση αριστερά από τμήμα τού παλιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου, κοντά τινί Καβέ - Αλόιδες - Σίσεσ.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Aloïdhes, από τον Καστροφύλακα (Κ174) Alloïdes με 90 κάτ. το 1583 και το 1630 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Aloïdes το 1630 στην τουρκική απογραφή τού 1671 αναφέρεται Αλιτζανή με 9 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 140). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Αλιτζανή στο δήμο Δαμάστας με 133 κάτ. Χριστιαν. το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 214 κάτ. Το 1928 αναφέρεται η κοινότητα με 296 κάτ., το 1940 με 400, το 1951 με 428, το 1961 με 473 και το 1971 με 362 κάτ.

Αναφέρεται ο Πάριος Φιλάκης (Ιστορία τής Κρήτης, σ. 381) ότι ονομάστηκε με τούς μυθικούς γίγαντες **Αλωάδες** και **Αλωαίους**, **Ώτο** και **Εφιάλη**, γιους τού Αλωέως, γαίου τού Προσειδάνα και τής Ιφιγένειας - οι Σαραντάφυροι τής Νεοελληνικής Μυθολογίας - και γράφει το τοπωνύμιο **Αλώιδες**.

Αλυγγος, η. Πόλη τής Κρήτης. Αναφέρεται στο Τακτικόν τού Ιεροκλή, ιστορικού και γεωγράφου του 5ου αιώνα τού Ιουστινιανού (482-565), μεταξύ τών πόλεων: *Ιεραπόδνα - Καμάρα - Αλυγγος - Χερσόνησος - Αύκτος...*

Αναφέρεται επίσης στο Τακτικόν 8ο και 9ο τού Θ' αιώνα ως έδρα επισκόπου *ο Αλυγγοῦ*. (βλ. Γερασ. Βουλουρι, Αι Επισκοπαί τής Κρήτης μέχρι και τού 19ου αιώνα, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ζ', σ. 464 - 465, Ηράκλειο Α' και Β').

Ο Γ. Γ. Σβορώνος (Numismatique de la Crète Ancienne, 1890, σ. 248) έχει τη γνώμη ότι η **΄Αλυγγος** είναι παραφθορά τού ονόματος τής πόλης **Ολούς**, τής *επιγραφῆς* Μεραμπέλου, (...Enfin, dans les ΄Αλυγγος τού Αλυγγοῦ de hierocles et de Notitia, de nom de cette ville **Oλους**).

Ο P. Faure πιστεύει, ότι δεν υπήρξε πόλη με αυτό το όνομα. («Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΙΓ', σ. 193).

Αλφά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 282, υψ. 190 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 24 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 21,5 χλμ. τού παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου. Παλαιότερα αποτελούνταν από δύο οικισμούς, Απάνω και Κάτω Αλφά.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Alfa Cato και Alfa Arano, από τον Καστροφύλακα (Κ173) Alfà με 113 κάτ. το

1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Alfa. Στην τουρκική απογραφή τού 1671 αναφέρεται Alfa με 24 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 129). Το 1881 αναφέρεται Αλφά στο δήμο Μα(ρ)γαριτών με 182 Χριστιαν. και 37 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 265 κάτ. Το 1940 αναφέρεται η **Αλφά** με 414 κάτ. το 1951 με 409, το 1961 με 328 και το 1971 με 286 κάτ.

Στη θέση **Τροχάλα**, κοντά στο χωριό Χαμαλεύρι, ΝΑ, βρέθηκε κομμάτι πιθαρίου με επιγραφή τής πρώτης Βυζαντινής περιόδου, σε 4 στίχους.

ΙΧΧΡΚΑ/ΜΤΟΧΑΛ/ΟΧΑΛΦΑ ΕΓ/ΠΟΧΑΛΦΑ Ο PAUL FAURE την εξηγεί: *ΙηCουc ΧΡιCτόc νικΑ...* και τα επόμενα γράμματα *Εγώ εμί το άλφα και το Ω* (Αποκάλυψις I, 8) Και προσθέτει, ότι: στο χωριό Αλφά, που βρίσκεται 6 χλμ. μακριά από τη θέση που βρέθηκε η επιγραφή, πρέπει να υπήρχε ένα βαπτιστήριο ή μιά εκκλησία; Θέλει να πεί, ότι το τοπωνύμιο Αλφά έχει την αρχή του και την ετυμολογία του στη βιβλική φράση.

Στην περιοχή τού χωριού ορύσσεται είδος πέτρας, υπόλευκος μαργαϊκός ασβεστόλιθος (Ελ. Πλατάκης), που επεξεργάζεται εύκολα αλλά με την πάροδο τού χρόνου γίνεται σκληρή, και είναι γνωστή με την ονομασία **αλφόπετρα**, από το όνομα τού χωριού.

Αλωνάκι, το. Οικισμός τής κοινότητας Πλατυβόλας, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 47, υψ. 480 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση ΝΔ τής Πλατυβόλας. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Κεραμειών με 52 κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 66 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα τής Πλατυβόλας με 61 κάτ. το 1940 με 69 και το 1951 με 52 κάτ. Στις επόμενες απογραφές 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Αλώνες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Βιλανδρέδω, επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 63, υψ. 510 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 38 χλμ. (Διαδρομή: Αργυρούπολη - Βιλανδρέδω - Αλώνες).

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Alones, από τον Καστροφύλακα (Κ175) Allones με 117 κάτ. το 1583. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Αλώναις στο δήμο Ρουστικών με 77 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 101 κάτ. το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Βιλανδρέδω με 70 κάτ. το 1940 με 68, το 1951 αναφέρεται στην κοινότητα Αρολιθίου με 59 κάτ., το 1961 με 86, και το 1971 με 81 κάτ.

Η λέξη αλώνα είναι μεγεθυντικό τής λ. αλώνι.

Αμάρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 142, υψ. 460 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 40 χλμ. (Ασώματος - Μοναστηράκι - Αμάρι).

Η αρχαιότερη μνεία τού ονόματος τού χωριού αναφέρεται σε επιγραφή τού ναού τής Αγίας Άννας, κοντά στο χωριό, στη χρονολογία, από κτίσεως κόσμου

6733, που αντιστοιχεί στο 1225 μ.Χ. (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ.497). Αναφέρεται και σε έγγραφο του 1368 (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 140) Amari de partibus Sivritorum. Το 1583 ανφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ176) Amari με 131 κάτ. και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) Amari το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Amari (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 20 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Μοναστηράκι με 284 κάτ. Χριστιαν. και 8 Τούρκ. Το 1900 αναφέρεται Νέφς Αμάρι στον ίδιο δήμο με 378 κάτ. Στην απογραφή του 1928 αναφέρεται Νέφς Αμάρι, έδρα ομώνυμης κοινότητας και έχει 286 κάτ. Το 1940 αναφέρεται Νέφς Αμάρι με 306 κάτ. το 1951 με 220, το 1961 αναφέρεται Αμάρι με 193 και το 1971 με 166 κάτ.

Κατά την Τουρκοκρατία ήταν βακουφικό και αναφέρεται Νέφς Αμάρι = το κυρίως Αμάρι, ή πρωτεύουσα. Στο κέντρο του χωριού, πάνω στο πύο υψηλό σημείο βράχου, ήταν (1900) τα ερείπια μικρού πύργου, όπου ήταν η έδρα τής καστελανίας Αμαρίου. (Βλ. G. Gerola, Monumenti ecc. σ. 193 τόμ. I).

Στο χωριό υπάρχει ο αρχαιότερος ναός τής Αγίας Άννας, με τοιχογραφίες σκηνών χριστολογικών και αγίων. Η κτητορική επιγραφή αναγράφει τη χρονολογία 1196. (Βλ. Gerola, Monumenti ecc. II, σ. 299). Είναι και η εκκλησία του Αγ. Θεοδώρου με τοιχογραφίες και χαράγματα του 1588 και 1731. (Βλ. Κ. Καλοκύρη, Ανέκδοτοι επιγραφαι, «Κρητικά Χρονικά», Ε', σ. 342). Σε μικρή απόσταση από το χωριό σώζονται τα ερείπια του ναού τής Θεοτόκου (η **Κερά Παναγιά**), όπου σκότωσαν τον επίσκοπο Λάμπης Μεθόδιο Σιλίγαρδο το 1793.

Στο Αμάρι γεννήθηκε τα τέλη του 16ου αιώνα ο Αθανάσιος Σκληρός, ή Πικρός εκ Πικρίδων, διδάκτορας τής φιλολογίας και τής Ιατρικής, αρχίατρος τής Κρήτης. Έζησε την πολιορκία του Χάντακα μέχρι το 1664, ότε απέθανε, και περιέγραψε τα γεγονότα τής πολιορκίας μέχρι τότε σε 9287 ιαμβικούς τριμέτρους στίχους.

Αμαρίου Επαρχία, η. Μιά από τις 4 επαρχίες τού ν. Ρεθύμνου στο ΝΑ τμήμα του. Σήμερα έχει 26 κοινότητες, 40 οικισμούς και 6.048 κάτ. (1981). Είναι μιά ωραία κοιλάδα, την οποία εθαύμασε ο Pashley (II, 304 fine valley) που σχηματίζεται από τον Ψηλορείτη ανατολικά και τον Κέδρο δυτικά, με κατεύθυνση από ΒΔ προς ΝΑ περί τα 25 χλμ. και σε υψ. 400 - 500 μ. Στη μέση τής κοιλάδας είναι το μικρό ύψωμα **Σάμιθος** ή **Σάμιτος**, 1014 μ. τη χωρίζει σε δυό κοιλάδες: Τον **Ασωμαθιανό κάμπο** ανατολικά, από τη μονή Ασωμάτων, και το **Σμιλιανό κάμπο** δυτικά, από το χωριό Σμιλέ. Στο χωριό **Απόστολοι** χωρίζουν τα νερά και ένα μέρος σχηματίζουν τον ποταμό **Σταυρομάνα**, που χύνεται στο Κρητικό πέλαγος στο χωριό Πλατανές. Τού Ασωμαθιανού και τού Σμιλιανού κάμπου τα νερά σχη-

ματίζουν τον **Αμαριανό** ή **Πλατύ** ποταμό, που στην αρχαιότητα λεγόταν **Ηλέκτρας**, και χύνεται στην Αγία Γαλήνη.

Χάρη στις άφθονες πηγές της η επαρχία είναι κατάφυτη από οπωροφόρα δένδρα, που παράγουν άφθονα και φημισμένα φρούτα, κεράσα, μήλα κ.λπ. Είναι η πύο δροσερή και πύο τερπνή επαρχία τής Κρήτης. Φημισμένος από τα παλιά χρόνια είναι ο **Κέδρος**, υψ. 1777 μ. με τις απότομες πλαγές και τις πολλές πηγές του.

Το Κέντρος, που έχει εκατό βρύσες στα τρίγυρά του,

παράδεισο εύχαινε να λέσι τ' όνομά του.

Κι Αγαρηνός το πάτησε,...κι οι τόποι ναί δικοί του...

(Έτσι κλαίει το χαμό του ο Μπουνιαλής στον Κρητικό Πόλεμο σ. 235).

Τη Βυζαντινή περίοδο αποτελούσε την τούρμα **Απάνω Σύβριτος**, που τα ερείπια της σώζονται κοντά στα σημερινά χωριά **Θρόνος** και **Κλησιδία**. Η πόλη αυτή υπήρχε την Α' Βυζαντινή περίοδο. Ήταν σημαντική επισκοπή, που αναφέρεται στην Δ', Οικουμενική Σύνοδο του 451. Καταστράφηκε από τούς Σαρακηνούς και ο επίσκοπος και η επισκοπή μετονομάστηκε **Αγρίου**, από το όνομα μιάς άλλης πόλης, που βρισκόταν στη θέση του σημερινού χωριού **Όρος**.

Με την ονομασία αυτή αναφέρεται η επαρχία στις αρχές τής Βενετοκρατίας, αλλά φαίνεται πώς ήταν σε χρήση και τα δυό ονόματα Συβρίτου και Αγρίου.

Γιά την ετυμολογία τού ονόματος υπάρχουν διάφορες απόψεις. Ο Σ. Μαρινάτος και άλλοι το θεωρούν πανάρχαια κληρονομιά, από την εποχή τού Αχαϊκού εοικισμού τής Κρήτης, («Κρητικά Χρονικά» ΙΣΤ' III, σ. 192), σχετίζοντάς το με το **αμάρα** = ημέρα και με τον **Αμάριον Δία**, που ελάτρευαν στις αχαϊκές αποικίες και το **αμάριον** = κοινός τόπος, όπου οι Αχαίοι «συνήγον κοινοβούλιον». Άλλοι το ετυμολογούν από την ομηρική λέξη **αμάρη** = αυλάκι, υδραγωγός, υποθέτοντας, ότι υπήρχε έργο υδραυλικό αμάρη, γιά την άρδευση τών κοιλάδων. (Βλ. **Ηώς**, Κρήτη, 1964, σ. 29).

Ο Αθανάσιος Σκληρός (βλ. λήμμα Αμάρι χωριό), πίστευε ως φαίνεται, ότι προέρχεται από την ιταλική λέξη (amaro) **αμάρο** = πικρός. Γι' αυτό μετεγλώττισε το όνομά του **Πικρός εκ Πικρίδων**.

Το Αμάρι αναφέρεται και **Πάνακρον** ή **Πάνακρα**, από αρχαίο όνομα τής περιοχής, (Βλ. Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ. 564 και Β. Ψιλάκη, Ιστορία σ. 740).

Το όνομα οφείλεται σε βυζαντινό επώνυμο **Αμάρης** (Βλ. Σ. Ξανθοειδή, Χάνδαξ - Ηράκλειον σ. 28) ή σε ιταλικό επώνυμο Amari, κοινότητα: Amari Enrico, Palermitano filosofo, Amari Michele, autore della storia dei Vespri Siciliani 1889 κ.λπ.). Ίσως κάποιος φεουδάρχης τής περιοχής Amari έδωσε το όνομά του στην επαρχία.

Τιμαριούχοι τού Αμαρίου τή βυζαντινή περίοδο ήταν οι Βαρούχαι, και τα φέουδα τών ήταν τα χωριά Μοναστηράκι, Αγία Άννα και Σμιλές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Σπ. **Μαρινάτου**, Περί τον πρώτον αχαϊκόν αποικισμόν τής Κρήτης, Κρητ. Χρον. ΙΣΤ', III, σ. 192 — Στ. **Ξανθοειδή**, Βενετοκρατία, κ.λπ. 117 και οι Άρχοντες Βαρούχαι, Παναθήναια 1908 τού ίδιου Χάνδαξ - Ηράκλειον 28 **Κριτοβουλίδη**, Απομνημονεύματα κ.λπ. 564 **Σ. Γ. Σπανάκη**, Μνημεία Κρητ. Ιστορίας τ. V, σ. 128 — **Gerola** Monumenti ecc. I, 191, 194 — **T. I. Danbabin**, Antiquities of Amari, BSA, XLII, 184 **Paul Faure**, Nomes de montagnes cretoises, Bulletin Budé, tom. 24, p. 430 — **Turnefort** Relation d' un voyage du Levant, Paris 1717, I, 56. **Μπουνιαλή**, Κρητικός πόλεμος σ. 235.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΜΑΡΙΟΥ, Ν. ΡΕΘΥΜΝΟΥ ΤΟ 1577

Ο αρχαιότερος κατάλογος τών οικισμών τής επαρχίας είναι τού 1577 τού Fr. Barozzi τού κώδικα 384, τής σειράς Fonds Italien, f° 27r-27v, τών χειρογράφων τής Bibliothéque Nationale de Paris.

Ville sotto il CASTELLO A M A R I CHIAMATO APANO SIVRITES

1. Agrimolus et Molini	2. Anassuvari
3. Anomeros	4. Apposetti
5. Assomato	6. Calogero
7. Caloidhena	8. Calothades
9. Caridachi	10. Carines
11. Cartalo	12. Chenducla
13. Chima (Clima)	14. Chituria
15. Curutes	16. Dhries
17. Dhramitiniaco	18. Foti et San Theologo
19. Furufura	20. Gena
21. Geni	22. Gerachari
23. Ghoridachi	24. Gomora
25. Grambabacchia	26. Gurguthus
27. Havri Hauri	28. Lambrotes
29. Loghrea	30. Malariana
31. Merona	32. Meronissa
33. Monastirachi	34. Mussaiches
35. Nuphia et Apodholu	36. Pandanasso
37. Pazzo	38. Pistagi
39. Platagnia	40. Platano
41. Psigia	42. Risica
43. Sagudhi	44. Santa Erinni
45. San Dimitri	46. Santi Apostoli et Molini
47. San Zuanne Chiliaru	48. Santa Veneranda
49. Sata	50. Selenes
51. Smilea	52. Sminea
53. Spatharico	54. Spiglio
55. Throno	56. Vathiacu
57. Veriaco	58. Visari
59. Vogliones	60. Vrisses
61. Vromonero	

ΑΥΞΟΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΜΑΡΙΟΥ από το 1834 μέχρι το 1981

1834			1881		
οικισμοί	οικογένειες		οικισμοί	κάτοικοι	
	χριστ.	τούρκ		Χριστ.	Τούρκ.
41	497	246	41	33022	12947

1900		1920		1928		1940	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
39	7943	39	8243	42	8872	40	9632

1951		1961		1971		1981	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
41	9128	40	8370	40	6579	40	6048

Αμαριανό, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 308, υψ. 530 μ. Βρίσκεται στους δυτικούς πρόποδες τού όρους **Αφέντης** (1578μ.). Απέχει από το Ηράκλειο 43,2 χλμ. Διαδρομή: Καστέλι - Ξιδάς - Κασταμονίτσα - Αμαριανό. Προϊόντα κυρίως λάδι και κτηνοτροφικά.

Η αρχαιότερη μνεία τού τοπωνύμιου αναφέρεται σε έγγραφο τού 1394 - 99 Amariano και Mariano (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 220, 341). Αναφέρεται επίσης στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Amariano, από τον Καστροφύλακα (Κ94) Amariano με 285 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Amariano το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671

Εικ. 35. Το χωριό Αμαριανό Πεδιάδας στους δυτικούς πρόποδες του όρους Αφέντης (φωτ. Ρουσέτου)

αναφέρεται Amargano με 105 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 117). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Amarianó (Pashley Travels in Crete, II, 319) με 15 χριστιαν. οικογέν. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Αμαριανώ στο δήμο Καστελίου με 312 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Αμαριανών στον ίδιο δήμο με 372 κάτ. Το 1928 αναφέρεται Αμαριανώ, έδρα ομώνυμης κοινότητας και έχει 381 κάτ. Το 1940 αναφέρεται Αμαριανόν με 435 κάτ., το 1951 με 407, το 1961 με 403 και το 1971 με 360 κάτ.

Το τοπωνύμιο είναι ανδρουνμικό. Αμαριανός λέγεται αυτός που κατάγεται από το Αμάρι του Ρεθύμνου (βλ. λήμμα). Συνεπώς οι πρώτοι οικιστές ήταν Αμαριανοί. Η επαρχία αυτή ονομαζόταν τη Β' βυζαντινή περίοδο Απάνω Σύβριτος και η ονομασία Αμάρι αναφέρεται τα πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας, και η ίδρυση του χωριού πρέπει να χρονολογείται τους πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας. Συνεπώς η ορθή γραφή είναι Αμαριανών, το χωριό τών Αμαργιανών, όπως αναφέρεται στις προηγούμενες απογραφές ορθώς και όχι Αμαριανόν, όπως το γράφουν οι αγνοούντες την ιστορία. Το οικογενειακό επώνυμο Αμαριανός, που υπάρχει και σήμερα, Αμαργιανιτάκης, Αμαριώτης αναφέρεται από το 16ο αιώνα. Το αναφέρει ο Καστροφύλακας το 1583 (Κ43). Caterina Amariano, κάτ. Χάντακα.

Στα περίχωρα είναι η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του Κεφαλιώτη με τοιχογραφίες καλής τέχνης. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. II, p. 338, και πιν 15 αρ. 1, και IV, σ.515).

Αμιράς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 499, υψ. 680 μ. στο 72,3 χλμ. τής αρτηρίας Ηράκλειο - Βιάννος - Ιεράπετρα. Βρίσκεται στους νότιους πρόποδες τής Δίκτης, σε ένα καταπράσινο πλαίσιο ελαιώνων και καρποφόρων δένδρων, κατάρρητο με κήπους. Κύρια προϊόντα λάδι, κηπευτικά πρώιμα στα παράλια και κτηνοτροφικά.

Το τοπωνύμιο από το αραβικό amir και emir = άρχοντας, αφέντης και emirah = διοικητής περιοχής, του emirātu. (Τα emirātu του Περσικού κόλπου). Η λέξη αμιράς ήταν σε χρήση τη βυζαντινή περίοδο και επώνυμο Αμιράς, που διασώζεται μέχρι σήμερα Αμιραδάκης. Στον Ερωτόκριτο, λέει ο Κρητικός στο Νικόστρατο:

*Λέει του: Ρήγα κι Αμιρά και δυνατέ στρατιώτη
ακόμ' 'εσ' άντρα σαν εσέ δεν ήκαμεν η νιότη*

Στην «Ερωφίλη» (Ε 293) αναφέρεται (Β, 2045) και το θηλυκό Αμίρισα.

Δεν αναφέρεται στις γνωστές βενετσάνικες απογραφές.

Αλλά το χωριό υπήρχε την περίοδο τής Βενετοκρατίας, αφού αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή του 1671 Amra με 28 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις

Β', σ. 137). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Myrà (Pashley, Travels in Crete, II, 320) στην επαρχία Ριζόκαστρον με 62 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογέν. Το 1881 αναφέρεται Αμιρά στο δήμο Αγ. Βασιλείου με 586 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Αμιράς, στον ίδιο δήμο με 688 κάτ. Το 1928 αναφέρεται τα Αμιρά, έδρα ομώνυμου δήμου με 758 κάτ. Στην κοινότητα υπαγόταν και οι οικισμοί Μιλιανά, Μουρί, Μπράτσο του Βίδου, Παπαδιάνο, Περμικιανά, Χαλκάδες και Χαράκια. Το 1940 αναφέρεται Αμιράς, με 948 κάτ. το 1951 με 825, το 1961 με 827 και το 1971 με 693 κάτ.

Ο Αμιράς επλήρωσε βαρύ φόρο αίματος στο βωμό τής Πατρίδας, κατά τα δραματικά γεγονότα τής Βιάννου, το τέλος τής γερμανικής κατοχής. Στις 14 τού Σετέμβρη 1943 εξετελέσθησαν στη θέση Αμπέλι από τούς Γερμανούς 114 κάτοικοι τού Αμιρά, σε αντίποινα τής πανωλεθρίας που είχαν στην περιοχή τής Κάτω Σύμης. Στη θέση Σελί, πάνω από το χωριό Αμιρά, βρίσκεται το Πανεπαρχιακό Ηρώο όλων τών τουφεκισθέντων Βιαννιτών.

Αμμουδάρες, οι. Παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Ανατολή, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 83, υψ. 40 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1940 Αμμουδάροι με 12 κάτ., το 1951 με 14, το 1961 με 29 και το 1971 με 53. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση, δυτικά από τη Γρά Λυγιά, κοντά στη θάλασσα.

Αμμουδάρι, το. Ο πίο μεγάλος οικισμός από τούς 7 τής κοινότητας Ασκύφου, επαρχίας Σφακιών, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 249 υψ. 730 μ. Βρίσκεται στο οροπέδιο Ασκύφου. Στις παλαιότερες απογραφές δεν αναφέρονται οι κάτοικοι τού κάθε οικισμού χωριστά. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1940 με 368 κάτ., το 1951 με 282, το 1961 με 211 και το 1971 με 157 κάτ. (Βλ. και λήμμα Ασκύφου).

Αμμούδι, το. Το Αμμούδι είναι μιά μικρή αμμουδιά, όπως λέει και το όνομά του, στον Άγιο Νικόλαο Λασιθίου, απέναντι δυτικά από το Minos Beach. Αναφέρεται το 1630 San Nicolò di Amudhi, ως λιμάνι εμπορικό — ο πολεμικός ναύσταθμος ήταν στην Ελούντα — που χωρούσε 25 γαλέρες. (Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 16). Η ονομασία San Nicolò οφείλεται στην παλιά, μονόκλητη με τρούλλο, βυζαντινή εκκλησία τού Αγίου Νικολάου, που διασώζει εικονογραφία τής εποχής τής εικονομαχίας, από την οποία πήρε το όνομα και η σημερινή πόλη τού Αγ. Νικολάου. (Βλ. λήμμα).

Αμνάτος, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 193, υψ. 340 μ. Βρίσκεται στο 18 χλμ. τού δρόμου προς το Αρκάδι, πάνω σε υψηλή θέση, με θέα σ' όλη την περιοχή, μέσα σε ποικίλη και πλούσια βλάστηση.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το F. Sieber (I' 25ν) Amnato, από τον Καστροφύλακα το 1630 Amnato με 265 κάτ. το 1583 και (Κ183) με 650 κάτ. τού χωριού, αγγαρείες και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128), Amnato το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Amnato (Pashley, Travels in Crete II, 314) μαζί με άλλα χωριά της περιοχής, που αριθμούσαν όλα 50 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου με 183 Χριστιαν. και 107 Τούρκ. κάτ. Το χωριό είναι στο δήμο Αρκαδίου (μετονομασία τού δ. Καστελίου) με 261 κάτ. Το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 276 κάτ. το 1940 με 372, το 1951 με 328, το 1961 με 276 και το 1971 με 313 κάτ.

Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας οι κάτοικοι ήταν κυρίως ορεινοί Τούρκοι, ακόμη και μετά την επανάσταση του 1821 και ο μυναρές τού τζαμιού κυριαρχούσε πάνω από τις στέγες τών σπιτιών, όπως το είδε το Pashley, (I, 314). Ο ίδιος αναφέρει ότι είδε παραπάνω βενετσάνικα, και στο τριγωνικό τμήμανο του χωριού ενός μεγάρου, που ανήκε στον οίκο Sant'Antonio, υπήρχε ο θυρεός του, ένας αετός σκαλισμένος πάνω στα και κάτω απ' αυτό το επίγραμμα: *Initium imperialis timor Domini*, που σημαίνει: 'Αρχή σοφίας φόβος Κυρίου τής Αγίας Γραφής. (Παροιμία 7). Πάνω στο χωριό σώζονται τα ερείπια τουρκικού πύργου.

Στην Αμνάτο γεννήθηκε η Χαρίκλεια Δασκαλάκη, ηρωίδα τού ολοκαυτώματος τού Αρκαδίου, μητέρα τών τριών γιτών τής, Γεωργίου, Αντωνίου και Κωνσταντίνου, που και οι τρεις επολέμησαν και σκοτώθηκαν την επανάσταση τού 1866. Η Κρητική Μούσα φέρει τον ηρωισμό τής:

*Η Δασκαλάκαινά 'στεκε κι 'εκράθιε τη σημαία,
ομοίως εις τα κλάουστρα κι εφώνιας' όλη μέρα:
των καπετάνιων φώναζε να μην παραδοθούνε,
και η πιαστούν αιχμάλωτοι, καλλιιά να σκοταθούνε...*

Ο Sieber (Reise nach der Insel Kreta, II, 292) αναφέρει, ότι στην περιοχή τής Αμνάτου ήταν η αρχαία κρητική πόλη Τρίποδος. Αλλά ο Paul Faure (La Crète aux cents villes) Κρητ. Χρον. ΙΓ', 194) έχει τη γνώμη, ότι υπήρχε στην Κρήτη πόλη μ' αυτό το όνομα.

Το τοπωνύμιο είναι προϊστορικό. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Γ', σ. 399) Στις Inscriptiones Creticae τής Matr. Guarducci (vol II, p. 29) αναφέρεται το όνομα

**Αμν)ατος
---)ω Λύττιος
πρό)ξενος α(υ -
τός κ)αί έκγονος*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. II, p. 29 — G. Gerola, Monumenti ecc. III, 282, fig. 184, IV, 245, 370 — R. Pashley, Travels in Crete, I, 314 — F. Sieber, Reise nach der Insel Kreta,

II, 292 — Paul Faure, La Crète aux cents vills, Κρητ. Χρονικά, ΙΓ', σ. 194 — Τιμοθέου Βενέρη, Το Αρκάδι διά τών αιώνων, σ. 407 — Αργίνης Γ. Φραγκούλη, Ιστορικά τού ρεθεμνιακού χώρου επί Ενετοκρατίας σ. 44.

Αμιρός, η. Στην αρχαιότητα ήταν το όνομα τού σημερινού ξηροπόταμου **Καρτερού**, ανατολικά τού Ηρακλείου, στο 7 χλμ. τής κεντρικής αρτηρίας προς το ν. Λασιθίου. Η παραλία, περί τα δύο χλμ., ήταν πρόσφορη για την ανέκλυση τών πλοίων και συνεπώς κατάλληλο καταφύγιο τών πλοίων τής θαλασσοκρατίας μινωικής Κνωσού, όπως αναφέρει ο Στράβων (V, 4, 76 εξ.): *Μίνω δέ φησιν επινεΐω χρήσασθαι τώ Αμιρώ τού τής Ειλειθυίας ιερόν.*

Εδώ αποβιβάστηκε, πιθανόν, και ο Θησέας με τούς άλλους νέους και νέες τών Αθηνών, που στέλονται για το Μινώταυρο και ο Οδυσσεύς κατά τις περιπλανήσεις του, όπως αναφέρει ο Όμηρος (τ 188).

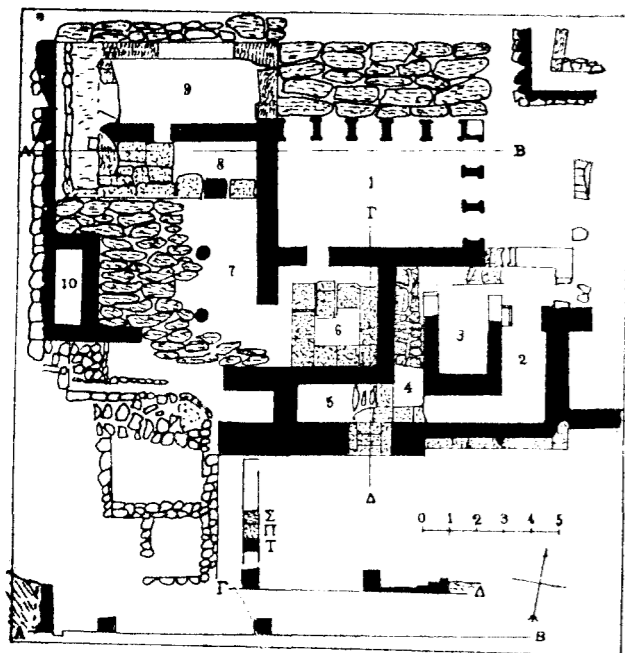
*στήσε δ' εν Αμιρώ, όθι τε σπέος Ειλειθυΐης,
εν λιμέσιν χαλεποίσι, μόγις δ' υπάληξεν αέλλας,*

(Στην Αμιρό την κακολίμανη, πλάι στην θεάς Λεχούσας το σπήλιο, επόδισε, το δρόλαπα μεβιάς για να γλιτώσει
(Μετάφραση Καζαντζάκη-Κακριδή)

Οι χαλεποί λιμένες είναι παραλία που γίνονται σήμερα τα θαλάσσια μάνια. Το σπέος Ειλειθυΐης είναι το σπήλαιο τής θεάς τών τοκετών Ειλειθυΐας, που βρίσκεται κάτω από το κατάστρωμα τού δρόμου προς Επισκοπή Πεδιάδας, περί τα 500 μ. ΝΔ τής Αμιροσύ.

Στην ίδια παραλία αποβιβάστηκε με το στρατό του και ο βυζαντινός στρατηγός **Κρατερός** για την ανάκτηση τής Κρήτης από τούς Σαρακηνούς Άραβες. (βλ. I. Β. Παπαδόπουλου, Η Κρήτη υπό τούς Σαρακηνούς, Αθήναι 1948, σ. 65). Και τούς νίκησε. Αλλά ο στρατός του, πανηγυρίζοντας τη νίκη, άρχισε τις διασκεδάσεις, οπότε τούς επιτέθηκαν οι Σαρακηνοί και τούς κατέσφαξαν. Ύστερα από την πανωλεθρία τού Κρατερού ο ποταμός και η περιοχή πήρε το όνομά του παραλλαγμένο: **Καρτερός**.

Οι Μινωικές λιμενικές εγκαταστάσεις τής Κνωσού ήταν γύρω από το μικρό πετρώδικο λόφο στην ανατολική άκρη τής παραλίας, γνωστό με το όνομα **Παλιόχωρα**. Η ύπαρξη τού Μινωικού οικισμού **Αμιρός**, παρ' όλο που δεν αναφέρεται, βεβαιώθηκε τελευταία με την ανάγνωση τών μινωικών πινακίδων. Το 1932-38, ο τότε έφορος τών αρχαιοτήτων Κρήτης Σπ. Μαρινάτος έκανε ανασκαφή στην ανατολική βάση τού λόφου τής Παλιόχωρας και αποκάλυψε μινωικό κτήριο, τη γνωστή **Έπαυλη τών τοιχογραφιών Αμιροσύ**, που έχει έκταση 20Χ20 μ. Οι περίφημες τοιχογραφίες με τα κρίνα ήταν στο ανώγειο τής πλακοστρωμένης αίθουσας 7. Εικονίζονται κρίνα με πρω-

Εικ. 36. Αμνισός. Κάτοψη της έπαυλης τών τοιχογραφιών

Βαθύπετρο.

Κάτοψη άνασκαφών τού Μινωικού Μεγάρου. (Π.Α.Ε. 1951)

1. 'Η σπουδαιότερη αίθουσα τού μεγάρου με τίς βάσεις τών τριών κίωνων.
2. Τό ιερόν τού μεγάρου, όπου βρέθηκαν έχνη θυσίας.
3. Τό φυλάκιο τού έπόπτη τής γεωργικής παραγωγής.
4. 'Αποθήκη. Έδω βρέθηκαν στίς θέσεις τους 10 πιθάρια.
- 5,6. Δωμάτια, όπου βρέθηκαν ένδιαφέροντα έντικείμενα.
7. 'Υπόστυλη αίθουσα με τίς 4 τετράγωνες κολόνες.
8. 'Ο νότιος διάδρομος, χωρίς τή νότια συνοικία τού μεγάρου καί χρησιμοποιήθηκε γιά τίς βιομηχανικές έγκαταστάσεις.
9. Σκάλα πρós τόν έξώστη με έξαίσια θέα πρós τόν Ψηλορείτη.
- 10,11,12,13. Δωμάτια.
14. Αύλη. Σώζεται κτιστός όχετός γιά τά βρόχινα νερά τής σκάλας.
16. Κεντρική αύλη τού μεγάρου.
17. 'Η βάση τού έσωτερικού τοίχου σέ μήκος 60 μ.

τοφανή τεχνοτροπία. Τα στελέχη και τα άνθη τού φυτού είναι ένθετα, με πάστα λευκή και κυανή. Στο βορεινό τοίχο ήταν η τοιχογραφία με τα κόκκινα κρίνα και στο δυτικό η τοιχογραφία με τα κόκκινα ιριδοειδή και τις συστάδες τής μίνθης, (μέντας). Οι τοιχογραφίες τής Αμνισού είναι από τις αρχαιότερες και τα ένθετα κρίνα είναι το πρωτότυπο τών περίφημων αγγείων με τα κρίνα τής Κνωσού τής Μεσομινωικής ΙΙΙ περιόδου, στην οποία ανήκει η έπαυλη, γύρω στα 1600 π.Χ. Καταστράφηκε κι αυτή βίαια από φωτιά κατά την Υστερομινωική Ι εποχή, όπως και τα μέγαρα Νίρου Τυλίσου και Σκλαβόκαμπου. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός, ότι τα διάφορα μινωικά μέγαρα και οικοδομήματα, που ανασκάφηκαν ως τώρα, έχουν θεμελιωθεί τη Μεσομινωική ΙΙΙ περίοδο και καταστράφηκαν την Υστερομινωική Ι από πυρκαϊά. Από το γεγονός αυτό μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι κάποια έξωτερική δύναμη έφερε ταυτόχρονα την καταστροφή σ' όλη τη μινωική Κρήτη.

Στη βορεινή βάση τού λόφου ανασκάφηκε ένα άλλο μικρότερο οικοδόμημα, που το ονόμασαν **Λιμεναρχείο**. Τα πιο βαθειά διαμερίσματά του ήταν γεμάτα αλαφρό πετρα. Από αυτό συμπεραίνει ο Μαρινάτος, ότι η καταστροφή τής Μινωικής Κρήτης το 1500 π. Χ. οφείλεται στην έκρηξη τού ηφαιστείου τής Θήρας.

Στη δυτική πλευρά τού λόφου βρέθηκε τοίχος σιμής μήκος αρκετό από πελεκητούς παρόλιθους. Μπροστά από τον τοίχο βρέθηκαν σκαλοπάτια και υπαίθριο ιερό, με μεγάλο κυκλικό βωμό, και πολλά κόκκινα τών ζώων που θυσιάζαν. Πιστεύεται, ότι τα σκαλοπάτια αυτά ήταν καθίσματα θεάτρου. Ο Ιταλός συγγραφέας Carlo Anti αναφέρει στη μελέτη του (Teatri Greci da Minosse a Pericle. Padova. σ. 35) ότι τα 5 αυτά μεγάλα σκαλοπάτια ήταν καθίσματα θεάτρου τελευταίας περιόδου τής Γεωμετρικής εποχής.

Εκεί βρέθηκαν και οι δύο ολόγλυφοι σε παρόλιθο αετοί, σε φυσικό περίπου μέγεθος, που είναι τώρα στην αίθουσα ΧΙΧ τού Μουσείου Ηρακλείου, ως και άλλα ειδώλια, πήλινα και χάλκινα τής αρχαϊκής ελληνικής περιόδου, πριν από το 1600 π. Χ. Οι αετοί ίσως είναι έργο τών διασήμων καλλιτεχνών Χερσίφρονα και τού υιού του Μεταγένη από την Κνωσό, που δημιούργησαν το Αρτεμίσιον τής Εφέσου. Ο κυκλικός βωμός τής Αμνισού είναι παρόμοιος με τον υπαίθριο βωμό τού Λυκαίου Διός στην Αρκαδία, που περιγράφει ο Πausανίας (VIII, 38. 7). Τους υστερότερους ελληνιστικούς - ρωμαϊκούς χρόνους, το 2 και τον 1 αιώνα π. Χ., η λατρεία εξακολούθησε. Τα αφιερώματα τής περιόδου αυτής συνοδεύονται από επιγραφές, που αναφέρουν τα ονόματα τών **κόσμων**, δηλαδή τών αρχόντων τής Δωρικής Κρήτης. Ανάμεσα σ' αυτά, τα ονόματα γνωστών ιστορικών προσώπων, όπως ο στρατηγός **Λασθένης**, που πολέμησε κατά τών Ρωμαίων Μάρκου Αντωνίου και Μετέλλου. Άλλη επιγραφή **Τηνί Θενάτα** πιστοποιεί, ότι στην Αμνισό ελάτρευαν τον Δία Θενάτα, δηλαδή τον καταγόμενο από την πόλη Θεναί. Κατά τη Μυθολογία όταν μεταφέραν το Δία νήπιο από το σπήλιον τού Αιγαίου όρους (Δίκη) στο Ιδαίο Άντρο, ο ομφαλός του έπεσε στην πόλη αυτή και γι' αυτό τον ελάτρευσαν. Από το γεγονός αυτό και η παρακειμένη πεδιάδα τού Καρτερού ονομαζόταν **Ομφάλιον πεδίον**. (Διόδωρος, V, 70,4). Στην περιοχή πρέπει συνεπώς να ήταν και η πόλη Θεναί.

Ο καθηγητής τού Πανεπιστημίου τής Σόφιας Vladimir Georgiev, στην ανακοίνωσή του στο Γ' Κρητολογικό Συνέδριο Les trois couches toponymiques de la Crète ancienne, (βλ. Πεπραγμένα, τόμ. Α', σ. 95), σχετίζει το τοπωνύμιο Αμνισός με τη λατινική λέξη amnis, που σημαίνει ποταμός μεγάλος και πλεύσιμος (βλ. Campanini-Carboni, Vocabolario Latino - italiano, Torino, 1933) και υποστηρίζει ότι ce nom ne peut être d'origine grecque. Αλλά το όνομα Αμνισός είναι προϊστορικό, όπως είναι 20% από τα τοπωνύμια τής αρχαϊκής Κρήτης, Κνωσός, Αμνισός, Άρβιον, Λαβύρινθος, Πύρανθος, Φαιστός, Αξός κ.λπ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Σπ. Μαρινάτου, Ανασκαφή Αμνισού Ερημ. Πρακτικά Αρχαιολ. Εταιρίας, 1932, σ. 76, 92 - 100, 1934, σ. 128 - 133 — **τού ίδιου**, Επί τα Ερημ. Χερσίφρονος και Μεταγένους εν Αμνισώ, Ερημικά Χρονικά, Ζ', 258 — **τού ίδιου**, Συμπλήρωμα Ερημ. Εγκυκλοπαίδειας.

Αμορούσα ή Αμ(μ)ορούσα, η. Οικισμός στην επαρχία Λασιθίου. Σε συμβόλαιο τού 1280, δηλαδή έπει από την ερήμωση τού Λασιθίου, αναφέρεται ο *Mattio De Desso et Marie eius matri habitatori in villa de Sancti Iohannis de Caracha et Amorusa de Lasithio* ο Μαρίνος Ντέσο και η μάνα του, κάτοικοι τού χωριού Άγιο Ιωάννη στο Χάρακα και Αμορούσα (αμορούσα) τού Λασιθίου (βλ. M. Chiaudano - A. Tombaudo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leonardo Tinello, σ. 67). Εάν η λέξη Λασιθί, όπως πιστεύω, είναι τó οροπέδιο, τότε το χωριό Αμορούσα, τού οποίου είναι τής Βυζαντινής περιόδου, δηλαδή έπει από την καταστροφή τού Λασιθίου, που ερημώθηκε έρημη φορά τού 1293-94. Με απόφαση τού Συμβουλίου των Κλητών τής Βενετίας, τα χωριά καταστράφηκαν και απαγορεύτηκε η κατοίκηση στο οροπέδιο ακόμη και η βοσκή τών ζώων σ' όλη την περιοχή. (βλ. Σ. Γ. Παπακή, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου κ.λπ.).

Η πληροφορία τού συμβολαίου τού 1280 είναι η πρώτη που αναφέρει όνομα χωριού προβενετικής περιόδου. Τα σημερινά χωριά είναι κτίσμα τού τέλους τού 15ου και 16ου αιώνα.

Αμουργιέλες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Γουρνιών (Πανοράμα), επαρχίας Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου, υψ. 278, υψ. 440 μ. Βρίσκεται στις δυτικές υπώρειες τού οροφύματος **Αμυγδαλοκέφαλο**, (υψ. 518μ.). Απόχει από το Ηράκλειο 35 χλμ. Διαδρομή: Χουδέτσι - Παρπινοί 32,7 χλμ. διακλάδωση αριστερά - Αμουργιέλες. Ηετυμολογία άγνωστη. Ίσως έχει σχέση με τη λέξη **μουργιέλα**, = τεμπέλης, τεμπελιά, που ακούεται στην Κριτσά Μεραμπέλου. (βλ. Γ. Παγκάλου, Περύ τού γλωσσικού ιδιώματος τής Κρήτης, τ. 3, σ. 119).

Αρχαιότερη μνεία τού τοπωνύμιου αναφέρεται σε έγγραφο τού 1370 Amurgelle, (El. Santschi, Régestes des chartes civiles etc. p. 164), όπου αναφέρεται, ότι είναι χωριό τού Andrea Ioh. Cornario. Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Belvedere από το Fr. Barozzi, (F^o25r) Amuriges, από τον Καστροφύλακα (K96) Amuriles με 39 κάτ. το 1583. Στην τούρκ. απογραφή τού 1671 αναφέρεται Amuryeles με 2 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 138).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Amurghieles (Pashley, Travels in Crete, II, 320) στην επαρχία Ριζόκαστρου με 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Αμουργιέλας στο δήμο Τεφέλι με 38 τούρκ. κάτ. Το 1900 γράφεται Αμουργιέλες στο δήμο Αρκαλοχωριού με 34 κάτ. Το 1928 αναφέρεται Αμουργιέλες στην κοινότητα Γουρνιών με 153 κάτ. Το

1940 Αμουργιέλαι με 151 κάτ. στην κοινότητα Πατσιδερού. Το 1951 είναι στην ίδια κοινότητα με 196 κάτ. το 1961 αναφέρεται στην κοινότητα Γουρνιών με 259 και το 1971 με 316 κάτ.

Οι σημερινοί κάτοικοι είναι οι περισσότεροι από τη Μ. Ασία και ασχολούνται με την αμπελοκαλλιέργεια. Το χωριό παράγει 500 - 600 τόννους σουλτανίνα και 50 τόν. λάδι.

Το 1823 έγινε μιά φονική μάχη στην περιοχή. Τρεις χιλιάδες Κρητικοί επαναστάτες με αρχηγό το Ρούσο Βουρδουμπά έκαμαν επίθεση στο Χουσεϊν πασά, που ήταν στρατοπεδευμένος στην Αγία Βαρβάρα Μονοφατίου με 12.000 πεζικό και ιππικό. Οι επαναστάτες δεν μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν τόσο στρατό καλά οπλισμένο και υποχώρησαν καταδιωκόμενοι μέχρι το χωριό Αμουργιέλες. (Απομνημονεύματα Κριτοβουλιδή, τού περι αυτονομίας τής Ελλάδος πολέμου τών Κρητών, σ. 261 εξ.).

Αμουςκλιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κακοδίκι, επαρχ. Σελίνου ν. Χανίων. Αναφέρεται μεταξύ τών 10 οικισμών τού χωριού Κακοδίκι, στο δήμο Καντάνου με 391 Χριστιαν. και 22 Τούρκ. κάτ. (βλ. λήμμα Κακοδίκι). Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται ονομαστικώς Αμουςκλιανά στο δήμο Καντάνου με 75 κάτ. Στις νεότερες απογραφές δεν αναφέρεται.

Αμπαδιά, η. Με την ονομασία αυτή είναι γνωστή στην Κρητική Ιστορία, την περίοδο τής Τουρκοκρατίας, μιά περιοχή τού Αμαρίου Ρεθύμνου, που περιλαμβάνει τα χωριά: **Αποδούλου, Σάτα, Κλήμα, Λοχριά, Άρδακτος, Πλάτανος, Βαθειακό, Κουρούτες, Νίθουρη, Αγ. Παρασκευή, Άγιος Ιωάννης Χλιαρός, και Ρίζικας**. Ο Pashley (Travels in Crete I, σ. 299-300) αναφέρει και το χωριό Άρδακτος στην Αμπαδιά.

Σ' όλα αυτά τα χωριά κατοικούσαν σχεδόν μόνο Τούρκοι, που ήταν διαφορετικοί από τούς άλλους στο χαρακτήρα, στα ήθη και έθιμα, ακόμη και στη σωματική διάπλαση. Άγριοι, φανατικοί, αιμοχαρείς, μελαυοί με ούλες τρίχες, με μύτη σιμή και χείλη παχειά. Είχαν ιδιαίζοντα τρόπο στην ομιλία τους, που έμοιαζε με τα αραβικά. Γι' αυτό ο Γάλλος περιηγητής Olivier, που ήλθε στην Κρήτη το 1794, πίστεψε πως ήταν απόγονοι τών Σαρακηνών, που κατάλαβαν την Κρήτη το 828 και η λέξη Αμπαδιά προέρχεται από την αραβική λέξη al badia, που σημαίνει τόπο έρημο. Αντίθετα άλλοι, όπως ο Pashley και ο Raulin, που επισκέφτηκαν την Αμπαδιά δεν βρήκαν καμιά διαφορά μεταξύ αυτών και τών άλλων Τούρκων. Και φυσικά δεν ήταν δυνατόν να είναι απόγονοι τών Σαρακηνών τού Αμπύ Χάφς Όμαρ, αφού ο Νικηφόρος Φωκάς εκαθάρισε την Κρήτη από αυτούς, κι αν έμεινε κανένας θα έγινε Χριστιανός.

Ο Ξανθουδίδης είχε τη γνώμη πως ήταν λείψανα τών Βενετών και η λέξη Αμπαδιά προήλθε από το abbatia = μονή, και υπέθεσε ότι η περιοχή ήταν φέουδο

τής αμπατίας των Βουργουνδίων ή καμμιάς άλλης λατινικής μονής.

Πολλοί έχουν ασχοληθεί με το θέμα. Τελευταία ο Ν. Σταυρινίδης, στηριζόμενος σε έγγραφα του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου, παρατηρεί, ότι Αιγύπτιοι και Σύριοι γενίτσαροι πήραν μέρος στην πολιορκία του Χάντακα το 1647-1669 και πιθανόν να εγκαταστάθηκαν, ύστερα από το τέλος του πολέμου, στην περιοχή αυτή του Αμαρίου. Χαρακτηριστικό είναι και το γεγονός, ότι ο αφιερωτής του τεμένους στο χωριό Πλάτανος ήταν Σύριος από την πόλη Χόμς. Τούς ονόμαζαν δε Αμπαδιώτες επειδή καταγόταν από μέρος έρημα και άγονα, που στα αραβικά λέγονται al badia > a badia > Αμπαδιά.

Οι Αμπαδιώτες ήταν μισητοί στο χριστιανικό στοιχείο και κατά τις επαναστάσεις οι Αμπαδιώτες, φοβούμενοι, εγκαταλείπουν τα χωριά των και κλείνονται στα φρούρια, διώχνοντας τους Χριστιανούς από τα σπίτια των. Για όλα αυτά ακόμη και μέχρι σήμερα η λέξη **αμπαδιώτης** έμεινε στο κρητικό λεξιλόγιο για να χαρακτηρίζει τον ατίθασο, το βάρβαρο.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: G. A. Olivier, Voyage dans l'empire othoman, Paris, tom. I, p. 390 — R. Pashley, Travels in Crete, vol. I, p. 299 — V. Raulin, Description physique de l'île de Crète, Paris 1869, tom. I, p. 135 — Σ. Ξανθουδίδη, Χάνδαξ - Ηράκλειον, 22 — Ιωσήφ Χατζηδάκης, Περιηγήσεις — Κρητική Εστία τόμ. 8, σ. 94, — Β. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης σσ. 740, 1327, 1330 — Ελευθ. Πλατάκη, Η Αμπαδιά και οι Αμπαδιώτες, περιόδ. Προμηθεύς ο Πυρφόρος, τεύχ. 31, σ. 266.

Αμπαδοχώρι, το. Μικρός οικισμός, μετόχι, στην επαρχία Πυργιότισσας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Abadoghori metochio και από τον Καστροφύλακα (K100) Ambadosori με 5 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 119) Abadochori το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται, ούτε σε καμμιά νεώτερη απογραφή και πιθανόν να καταστράφηκε ή να εγκαταλείφτηκε.

Αμπελάκι, το. Οικισμός τής κοινότητας Καρέ, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 131, υψ. 520 μ. απέχει από το Ρέθυμνο 16 χλμ. Διακλάδωση αριστερά, στο 12,5 χλμ. μετά τους Αρμένους, στο δρόμο προς Σπήλι.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Abelacchi, από τον Καστροφύλακα (K176) Ambelachi με 250 κάτ. το 1583. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Αμπελάκι στο δήμο Χρωμοναστηρίου με 232 κάτ. Το 1900 αναφέρεται Αμπελάκια στο δήμο Βρυσιναίων με 167 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Καρέ με 201 κάτ., το 1940 γράφεται Αμπελάκιον! με 243 κάτ. το 1951 με 248, το 1961 με 206 και το 1971 με 145 κάτ.

Αμπέλια, τα. Οικισμός τού δήμου Φρε, επαρχία Αποκορώνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην απογραφή του 1881 με 18 κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 31 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Ραμνής με 24 κάτ. Στις παλαιότερες και τις νεώτερες απογραφές δεν αναφέρεται.

Αμπελος, η. Αρχαία πόλη τής Κρήτης στο ΝΑ άκρο τής Σητείας, στη σημερινή θέση Ξερόκαμπος. Την αναφέρει ο Πλίνιος (Natur. Hist. IV, 12,59), και ο Πτολεμαίος (3, 15, 3) *Αμπελος άκρα*. Πότε ιδρύθηκε και πότε ήκμασε άγνωστο. Ο captain T.A.B. Spratt, (Travels and Resaerches in Crete, I, 238) αναφέρει για τη θέση της απέναντι από τις νησίδες Κάβαλλοι, από μερικά λείψανα κτηρίων που παρατήρησε. Ήταν μία μικρή περιτειχισμένη πόλη ψαράδων. Τα τείχη της ήταν κτισμένα με πελεκητές αμμουδόπετρες. Εκεί κοντά είναι μία πηγή μεταλλικού νερού με θεραπευτικές ιδιότητες και σ' αυτή οφείλει την ίδρυσή της στη θέση αυτή. Από τα αντικείμενα που βρέθηκαν συμπεραίνεται, ότι κατοικήθηκε από τη ρωμαϊκή μέχρι την ελληνορωμαϊκή περίοδο. Ταφικές επιγραφές βρέθηκαν στο χώρο.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: T.A.B. Spratt, Travels and Resaerches in Crete, vol. I, p. 238 — Margarita Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. III, p. 1).

Αμπελος, η. Οικισμός τής νήσου Γαύδος κάτ. 12 υψ. 290 μ. Το 1881 η Γαύδος υπάγεται στο δήμο Χώρας Σφακιών με τούς 8 οικισμούς της με 417 κάτ. (Βλ. λήμμα Γαύδος).

Αμπελούζος, ο. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 353, υψ. 200 μ. απέχει από το Ηράκλειο 46,6 χλμ. Διακλάδωση δεξιά από τη Γεωργική Σχολή, αμέσως μετά τη Γόρτυνα, στο δρόμο προς τη Φαιστό. Βρίσκεται στις νοτικές ρίζες τού Ψηλορείτη με ωραία θέα προς τον κάμπο τής Μεσαράς. Κύρια προϊόντα είναι λάδι, σιτηρά, σταφίδα. Στην περιοχή τού χωριού βρίσκονται παμπάλαιες ελιές, από την εποχή τής Βενετοκρατίας και γι' αυτό τις λένε **φράγκικες ελιές**.

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Ambolus, από τον Καστροφύλακα (K103) Ambeluso με 158 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) Ambellulo το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Anbeluzo με 27 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 122). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Ampelússa (Pashley, Travels in Crete II. 316) με 5 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου με 234 κάτ. και το 1900 με 217 κάτ. Το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας και έχει 277 κάτ. το 1940 έχει 347, το 1951, 388 το 1961, 369 και το 1971 έχει 318 κάτ.

Ο Pashley, (Travels vol. I, p. 298), που επισκέφτηκε

το χωριό το 1834, λέει, ότι το όνομα προφέρεται *Αμπιλούσα* και πιστεύει πως προέρχεται από τη λέξη *αμπέλος*.

Κοντά στο χωριό βρίσκεται ο περίφημος Λαβύρινθος (Βλ. σχεδιάγραμμα). Ο Αμπελούζος είναι στην περιοχή τής Γόρτυνας. Τον τελευταίο αιώνα ένας τούρκος, καλλιεργώντας το χωράφι του, βρήκε ένα αμάρμα του Μινωταύρου ακρωτηριασμένο. Ο Λυσίμαχος Καλοκαιρινός, πρόξενος τής Αγγλίας, το αγόρασε για λογαριασμό τής Αγγλικής Κυβέρνησης, σύμφωνα από εντολή τής Αγγλικής Πρεσβείας τής Πανατομαντινούπολης, και το παρέλαβε πλοίο από τον αλιπό τής Μεσαράς. (Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Η Οικογένεια των Καλοκαιρινών, «Κρητικά Χρονικά», ΙΔ', σ. 286).

Αμπομπάντενα, η. Χωριό τής επαρχίας Μαλεβιζίου, Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22v) Abombadena, από τον Καστροφύλακα (K102) Abombadhena με 52 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 116) Abombadena το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται, ούτε στις νεώτερες απογραφές και είναι πιθανόν να καταστράφηκε κατά την άλωση τής Κρήτης από τούς Τούρκους.

Ο Paul Faure αναφέρει (Κρητολογία, τεύχ. V, σ. 27) ότι το τοπωνύμιο σώζεται στον Αγ. Μύρωνα.: **Άγιοι Απόστολοι Αμπομπάντενα**. Στον Κατάλογο τών τοιχογραφημένων εκκλησιών Κρήτης τού Gerolambassiθάκης, σ. 71 αναφέρεται η εκκλησία τών Αγίων Αποστόλων στην Αμπομπάντενα Μαλεβιζίου με διατηρούμενες τοιχογραφίες. Αμπομπάδενα λέγεται σήμερα ομαία συνοικία στο βόρειο τμήμα τού Αγ. Μύρωνα και ο οποίος φαίνεται να ήταν ο παλιός οικισμός. Και ο Gerolambassi αναφέρει (Monumenti Veneti κ.λπ. τόμ. III, σ. 92) ότι στην Abobadena τού Αγ. Μύρωνα σε ένα σπίτι είναι εντοιχισμένο ένα στέμμα τού 1593. Το στέμμα δημοσιεύτηκε στον IV, tom. Monumenti κ.λπ. σ. 258.

Αμπρούσα, βλ. λήμμα Προύσα

Αμυγδαλιά, η. Οικισμός (μετόχι) τού δήμου Νεάπολης επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 20, υψ. 250 μ. Βρίσκεται δυτικά από το Φινοκαλιά. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται Αμυγδαλιά, στην κοινότητα Φινοκαλιά με 35 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Νεάπολης με 58 κάτ., το 1940 αναφέρεται Αμυγδαλέα στην κοινότητα Νεάπολης. Το 1951 στο δήμο Νεάπολης με 126 κάτ. το 1961 με 39 και το 1971 με 43 κάτ.

Αμυγδαλιά, η. Οικισμός στην επαρχία Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Amighdhalia, από τον Καστροφύλακα (K172) Amighdalea με 31 κάτ. το 1583. Στις άλλες γνωστές απογραφές δεν αναφέρεται.

Αμυγδαλίδια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κριτσάς

Εικ. 37. Το χωριό Αμυγδάλοι επαρχίας Μεραμπέλου (φωτ. Ρουσέτου)

Μεραμπέλου. Αναφέρεται μόνο από το Λαμπρινάκη, (Γεωγραφία Κρήτης, 1890, σ. 170).

Αμυγδάλοι, οι. Δυό οικισμοί, Κάτω Αμυγδάλοι, κάτ. (1981) 30, υψ. 550 μ. και Απάνω Αμυγδάλοι, κάτ. 66, υψ. 580 μ. τής κοινότητας Ζενίων, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Οι Κάτω Αμυγδάλοι βρίσκονται στο 21 χλμ. και οι Απάνω Α. στο 21,3 χλμ. τού δρόμου Αγίου Νικολάου προς οροπέδιο Λασιθίου. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Χουμεργιάκου με 113 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 είναι στην κοινότητα Ζενίων με 33 κάτ. το 1928 αναφέρεται **Αμυγδάλα** στην κοινότητα Βρυσών με 83 κάτ. Το 1940 αναφέρεται Αμυγδάλοι στην κοινότητα Ζενίων με 121 κάτ. το 1951 με 121, το 1961 με 127 και το 1971 αναφέρονται δυό οικισμοί, Αμυγδάλοι (Κάτω) με 35 κάτ. και Αμυγδάλοι Απάνω με 75 κάτ. Αμυγδαλος λέγεται στην Ανατολική Κρήτη, η άγρια, αυτοφυής αμυγδαλιά.

Αμυγδαλοκεφάλι, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 79, υψ. 460 μ. απέχει από τα Χανιά 68 χλμ. και από την Κίσσανο 26 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 62 χλμ. τού δρόμου προς Χρυσοκαλίτισσα. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Amighdalo Chief(al)a, από τον Καστροφύλακα (K238) Amighdallo Chieffali με 158 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 134) Amighdalochiefali. το 1630. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Εννέα Χωρίων με 179 κάτ. και το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 213 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 252 κάτ. το 1928 με 246, το 1951 με 226, το 1961 με 162 και το 1971 με 105 κάτ.

Αμυγδαλόλακκος, ο. Μικρός οικισμός, (μετόχι) της κοινότητας Αγ. Αντωνίου, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 5, υψ. 230 μ. Το 1920 αναφέρεται με 12 κάτ., το 1928 με 9, το 1940 με 10, το 1951 με 13, το 1961 με 10 και το 1971 με 8 κάτ.

Αμύγδαλος, ο. Οικισμός της κοινότητας Παράνυφοι επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 42, υψ. 560 μ. στις νότιες υπώρειες του υψώματος **Μαρουλιά** των Αστερουσίων ορέων. Απέχει από το Χάρακα 6 χλμ. στο δρόμο προς Παράνυφους.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f^o23v) Amigdhalo, από τον Καστροφύλακα (K98) Amigdalo με 37 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Amigdalo το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Amigdalo με 9 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 120). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Amýgdhalo (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 12 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Αμύγδαλος στο δήμο Χάρακα με 15 Χριστιαν. και 45 Τουρκ. κάτ. Το 1900 γράφεται Αμυγδάλι, το στον ίδιο δήμο με 26 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Αμύγδαλος στην κοινότητα Πύργου με 41 κάτ. το 1928 είναι στην κοινότη. Παρανύμφων με 30 κάτ. και γράφεται Αμύγδαλο, το 1940 με 44, το 1951 με 51, το 1961 με 58 και το 1971 με 47 κάτ.

Αμφιμάλιον, το. και Αμφίμαλα. Αρχαία πόλη της Δυτικής Κρήτης, Ελληνικής, Αρχαϊκής, Ελληνιστικής εποχής. Αναφέρεται από το Στράβωνα (X, 475): ... *το δε ένθεν ισθμός εστιν ως εκατόν σταδίων, έχων κατοικίας προς μεν τη βορείω θαλάττη Αμφιμαλλαν, προς δε τη νοτίω Φοίνικα τον Λαμπαίων*.

Στους Σταδισμούς της Μεγάλης Θαλάσσης (345): *από της Μίνωος εις Αμφιμάτριον... quod ad Amphimallae locum sine dubio pertinet... = που, χωρίς αμφιβολία είναι το Αμφιμάλιον...* (βλ. Guarducci Inscriptiones II, 183) *ποταμός εστιν (= ο Βρυσανός) και λιμήν περί αυτών παραχειμαστικός και πύργον έχει*.

Αναφέρεται επίσης από το Στέφανο Βυζάντιο: *Αμφιμάλιον πόλις Κρήτης, από Αμφιμάλου, ο πολίτης Αμφιμαλιεύς ή Αμφιμάλιος λέγεται και Αμφίμαλα και το εθνικόν Αμφιμαλαίος*.

Βρισκόταν πάνω σε ένα γήλοφο, με το όνομα του **Βένου ή Κεφάλα**, δυτικά από τη Γεωργιούπολη, επαρχίας Αποκορώνου νομού Χανίων. Κατά τον Ησύχιο μάλα = βουνός, βούνισμα. Άρα πόλη ανάμεσα σε δύο υψώματα. Αντίθετα ο Ν. Πλάτων αναφέρει ότι θα πρέπει να ετυμολογηθεί από τή λέξη μάλη = μασχάλη. (βλ. Ν. Πλάτωνος, Πόλεις τής βορείου ακτής τής Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», Β', σ.355).

Ανάληψη, η. Μετονομασία του οικισμού **Σβούρου Μετόχι**, επαρχίας Πεδιάδας, (βλ. λήμμα).

Ανάληψη, η. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός της κοινότητας Πεύκων, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 176, υψ. 10 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1971, στην ίδια κοινότητα, κάτ. 6.

Ανασουβάρι, το. Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Αμαρίου ν. Ρεθύμνου, στο castello Αμάρι, καλούμενο Απάνω Σύβριτος, από το Fr. Barozzi, (f^o27r) Anassuvari, από τον Καστροφύλακα (K172) Anasuarí με 134 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Anasuarí το 1630. Στις νεώτερες απογραφές δεν αναφέρεται. Ακατοίκητος ερειπωμένος οικισμός της κοινότητας Αποστόλων Αμαρίου. Σώζεται η εκκλησία του οικισμού τής Ζωοδόχου Πηγής.

Ανατολή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ιεραπέτρας ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 238, υψ. 600 μ. στη νότια πλαγιά του υψώματος (951 μ.), στο 17 χλμ. του δρόμου Αγ. Νικόλαος - Καλό Χωριό - Πρίνα Ανατολή.

Αναφέρεται στην επαρχία Ιεράπετρας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f^o22r) Anatoli, από τον Καστροφύλακα (K138) Anatoli et Callogerus με 666 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 113) Anatoli και στην τούρκικη απογραφή του 1671 Anatoli με 44 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 135). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Anatolê (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 60 οικογέν. Το 1881 ήταν έδρα ομώνυμου δήμου με 588 κάτ. και το 1900 με 659 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότη. με 836 κάτ. το 1928 με 801, το 1940 με 871, το 1951 με 897, το 1961 με 722 και το 1971 με 345 κάτ.

Κατά τις επαναστάσεις ήταν αξιόλογη επαναστατική εστία. Στην Ανατολή γεννήθηκε ο οπλαρχηγός **Εμ. Λακέρδας** (1796 - 1890) και ο **Ιάκ. Μαχαιράς**, (1835 -1928) με αξιόλογη επαναστατική δράση επίσης.

Αναχούρδου, το. Οικισμός του δήμου Μα(ρ)γαριτών, επαρχ. Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Το 1940 και εξής αναφέρεται **Ελεύθερνα**. Είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας και έχει (1981) 225 κάτ. Απέχει από το Ρέθυμνο 24 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 14 χλμ. του παλαιού δρόμου προς Ηράκλειο: Βιράν Επισκοπή - Σκουλούφια - Ρούπες - Ελεύθερνα. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Αναχούρδω στο δήμο Μαργαριτών με 181 Χριστιανούς κάτ. Το 1900 αναφέρεται Αναχουρδομέτοχα στο δήμο Ελευθερναίων με 234 κάτ. Το 1920 αναφέρεται πάλι Αναχουρδομέτοχα στην κοινότητα Πρινέ με 288 κάτ. Το 1928 είναι έδρα κοινότητας Αναχουρδομέτοχια με 277 κάτ. Το 1940 αναφέρεται Ελεύθερνα, έδρα ομώνυμης κοινότητας με 342 κάτ., το 1951 με 390, το 1961 με 324 και το 1971 με 263 κάτ. (βλ. και λήμμα Ελεύθερνα).

Ανεβάλλουσα, η. Οικισμός της επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f^o23v) Anavalussa, από τον Καστροφύλακα (K98) Anavalussa με 47 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Anavalussa το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται ούτε στις επόμενες απογραφές. Από το αναβλύζω -Πρόκειται περί πηγής που το νερό της **αναβλύζει** από το έδαφος.

Ανελάκι, το. Τον οικισμό αυτό αναφέρει το 1630 μόνο ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) Anelachi στην επαρχία Ρεθύμνου. Πιθανόν να είναι λανθασμένη γραφή του τοπωνύμιου Αμπελάκι (βλ. λήμμα).

Ανδριανός, βλ. Αδριανός.

Ανεμόμυλοι, οι. Οικισμός της κοινότητας Αρώνι, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 1054, υψ. 140 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1971 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 333.

Ανεμόμυλος, ο. Οικισμός του δήμου Γαράζο, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται στην απογραφή του 1881 με 17 κάτ. και το 1900 στον ίδιο δήμο με 18 κάτ. Στην απογραφή του 1920 αναφέρεται στην κοινότη. Γαράζου με 18 κάτ. το 1928 με 24. Έκτοτε δεν αναφέρεται.

Ανισαράκι, το. Ένας από τους 20 οικισμούς, από τους οποίους αποτελείται η Κάντανος, επαρχίας Σεζίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 140, υψ. 570 μ.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f^o29v) Anasarachi, από τον Καστροφύλακα (K239) Anasarachi et Cuffalotò με 491 κάτ. το 1583 και (K243) αναφέρει το τοπωνύμιο Anna sarachi με 7 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Anazarachi το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Aniseráki (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 309). Το 1881 αναφέρεται στο λήμμα Κάντανος, το 1900 αναφέρεται ονομαστικά στο δήμο Καντάνου 133 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότητα Καντάνου με 204 κάτ. το 1940 με 250, το 1951 με 229, το 1961 με 211 και το 1971 με 169. Ερειπωμένη εκκλησία τής Παναγίας με παραστάσεις ημιφρέιες κολασμένων κ.λπ. (βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. τόμ. II, σ. 342, τόμ. IV, σ. 451 και Gerola Ανασιθιωτάκη, τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης, σ. 39). Και τής Αγίας Παρασκευής, του Αγίου Γεωργίου και τής Αγίας Άννας όλες με τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση.

Ο Νικ. Τωμαδάκης ετυμολογεί το τοπωνύμιο από το άνηθον > άνησον και συνεπώς πρέπει να γράφεται **Ανησαράκι** (Συμβολή εις τα τοπωνύμια Σεζίνου, «Κρητικά», Α', 28).

Αντάνασος, η. (Παντάνασσα). Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 196, υψ. 480 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 26,5 χλμ. Διαδρομή: Ρέθυμνο - Πρασές - Βολιάνες - Αντάνασος.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f^o27r) Pandanasso από τον Καστροφύλακα (K173) Andanasso με 273 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Pandanasso, το 1630. Φαίνεται, ότι από τότε ακούονταν και οι δύο τύποι του τοπωνύμιου. Στην απογραφή του 1834 ανα-

φέρεται Edanoso (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 314) με 8 χριστιαν. και 7 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Αντάνασος στο δήμο Μέρωνα, με 211 Χριστιαν. κάτ. και το 1900 Αντάνασος στον ίδιο δήμο με 169 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας και αναφέρεται Παντάνασσα με 248 κάτ. το 1928 με 255, το 1940 με 281, το 1951 με 267, το 1961 με 243, και το 1971 με 173 κάτ.

Το τοπωνύμιο Αντάνασος είναι προϊστορικό. (βλ. Υπόμνημα Ετ. Κρητ. Ιστ. Μελετών, «Κρητικά Χρονικά» τόμ. Γ', σ. 399). Συνεπώς δεν είναι επώνυμο τής Παναγίας, που υπάρχει εκκλησία στο χωριό με 101 θυροπαράθυρα (κατά το Εμ. Λαμπρινάκη, Γεωγραφία Κρήτης, σ. 111). Ίσως πρόκειται περί προϊστορικού οικισμού.

Αντικλεροχώρι, το. Χωριό τής επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Τεμένους από το Fr. Barozzi, (f^o22v) Antighoro Chori, από τον Καστροφύλακα (K101) Andicleroghori με 26 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) Adiclerochori το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται, ως και στις επόμενες απογραφές. Πιθανόν να καταστράφηκε στη διάρκεια του Βενετοτουρκικού πολέμου. Ο Paul Faure αναφέρει ερείπιά του κοντά στις Βασιλιές. («Κρητολογία», τόμ. 5, σ. 46.).

Αντριανού, βλ. Αδριανού.

Αντισκάρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινουργίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 521, υψ. 280 μ. στις νότιες πλαγιές των Αστερουσίων. Απέχει από το Ηράκλειο 64,3 χλμ. Διαδρομή: Γόρτυνα - Μητρόπολη - Πλάτανος - Πλώρα - Αγ. Κύριλλος - Αντισκάρι. Αρχαιότερη μνεία του τοπωνύμιου αναφέρεται σε έγγραφο του 1366 Landisicari και του 1369 Andisicari (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 112, 150). Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f^o23r) Andiscari, από τον Καστροφύλακα (K103) Andiscari με 160 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) Adiscari. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Andiskari με 32 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 123). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Πλατάνου με 162 κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 307 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 474 κάτ. το 1928 με 416, το 1940 με 485, το 1951 με 493, το 1961 με 581 και το 1971 με 583 κάτ.

Το τοπωνύμιο σχετίζεται ασφαλώς με τους αντισκάρους. (βλ. σχετικά, «Μνημεία Κρητ. Ιστ. Α', σ. 39, 157, 158 κ.λπ.)

Κατά τη Βενετοκρατία ήταν, ως φαίνεται, φτωχό χωριό και οι κάτοικοί του πήγαιναν σαν αντισκάρου, δηλαδή αντικαταστάτες άλλων στις γαλέρες για κωπηλάτες. Τούς κωπηλάτες που κινούσαν τις γαλέρες, πολεμικά

πλοία τών Βενετών, τούς επιστράτευαν από τούς βιλά-
νους (χωρικούς) τής Κρήτης. Όσοι είχαν οικονομική
ευχέρεια πλήρωναν άλλους να υπηρετήσουν αντί ε-
κείνων, γιατί οι περισσότεροι πέθαιναν από τις κα-
κουχίες. Τους αντικαταστάτες αυτούς τούς έλεγαν
αντισκάρους anticarsi (Βλ. μνημεία Κρητ. Ιστ. τόμ. Ι,
σ. 39, τόμ. ΙΙ, σ. 67, τόμ. ΙΙΙ σ. 42). Φαίνεται πως το
χωριό προμήθευε τούς περισσότερους αντισκάρους
και απ' αυτό πήρε το όνομα, που θά 'πρεπε να γράφεται
πίο σωστά Αντισκάρτοι.

Σήμερα είναι εύπορο χωριό με τις καλλιέργειες
πρώιμων κηπευτικών στην παραλιακή ζώνη, Πλατιά
Περάμματα. (βλ. λήμμα).

Άντριοις, το. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατίου,
ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi,
(f^o23v) Adrius, από τον Καστροφύλακα (K98) Andrius
με 40 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία
Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Andricus το 1630. Στην τούρκικη
απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Πιστεύω πως
πρόκειται για τον ίδιο οικισμό που αναφέρεται σε
συμβόλαιο τού 1301 Andie (R. Morozzo della Rocca,
Fonti relative alla storia di Venezia, συμβόλαια τού
συμβολ. τού Χάντακα Ben. de Brixano, σ. 152) ως
και το αναφερόμενο σε έγγραφο τού 1368 Andri και
Cato Andri (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc.
σ. 131 και 174).

Ο Paul Faure αναφέρει («Κρητολογία», τόμ. 5, σ.
74) ότι ήταν κοντά στο χωριό Απάνω Άκρια, όπου
σάζεται το τοπωνύμιο Αντριοίς.

Ανδρομύλοι βλ. Αδρομύλοι.

Ανύδροι, οι. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιόχωρας,
επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 31, υψ. 180μ.
Σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα ανατολικά από
την Παλαιόχωρα. Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες
απογραφές. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή
τού 1881 στο δήμο Παλαιόχωρας Άνυδροι με 86
Χριστιαν. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 γράφεται
από το Χατζηδάκη Ανύδροι, στον ίδιο δήμο με 109
κάτ. Το 1920 αναφέρεται Άνυδροι στην κοινότητα
Παλαιόχωρας, το 1928 αναφέρεται Ανύδρους στην
κοινότητα Ασφεντηλέ με 109 κάτ., το 1940 στην κοι-
νότητα Παλαιόχωρας με 87, το 1951 με 65, το 1961 με
77 και το 1971 με 38 κάτ. Το τοπωνύμιο αρχαίο ελληνικό
(Βλ. «Κρητικά Χρονικά» τόμ. Ι' σ. 400).

Βυζαντινή εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου τού 14ου αιώνα·
στο νότιο τοίχο η κτητορική επιγραφή: *Ανακενείστω*
και ανιστορίθω ο θύος ναός τού αγίου μεγαλομάρτυρος
Γεωργίου τού Ανειδριστεί... (αναφέρονται τα ονόματα
τών κτητόρων) *έτους 521Α'* (=6831=1323). Τοιχο-
γραφίες τού Ιωαν. Παγωμένου, (βλ. G. Gerola, Mon-
umental Veneti κ.λπ. τόμ. ΙΙ, σ. 308, ΙV, σ. 443 και
Gerola - Λασιθιωτάκη Τοιχογραφημένες εκκλησίες
Κρήτης σ. 35, και Λασιθιωτάκη, Άγιος Γεώργιος
Ανυδριώτης («Κρητικά Χρονικά» ΙΓ' σ. 143). Εκ-

κλησία τού Αγ. Νικολάου επίσης ιστορημένη τού
14ου ή 15ου αιώνα με τοιχογραφία τιμωρίας κολασμέ-
νων.

Ανώγεια, τα. Με το όνομά αυτό υπάρχουν στην
Κρήτη 5 οικισμοί. Όπως δηλώνει το ίδιο το τοπωνύμιο
πρόκειται για οικισμούς σε υψηλούς τόπους.

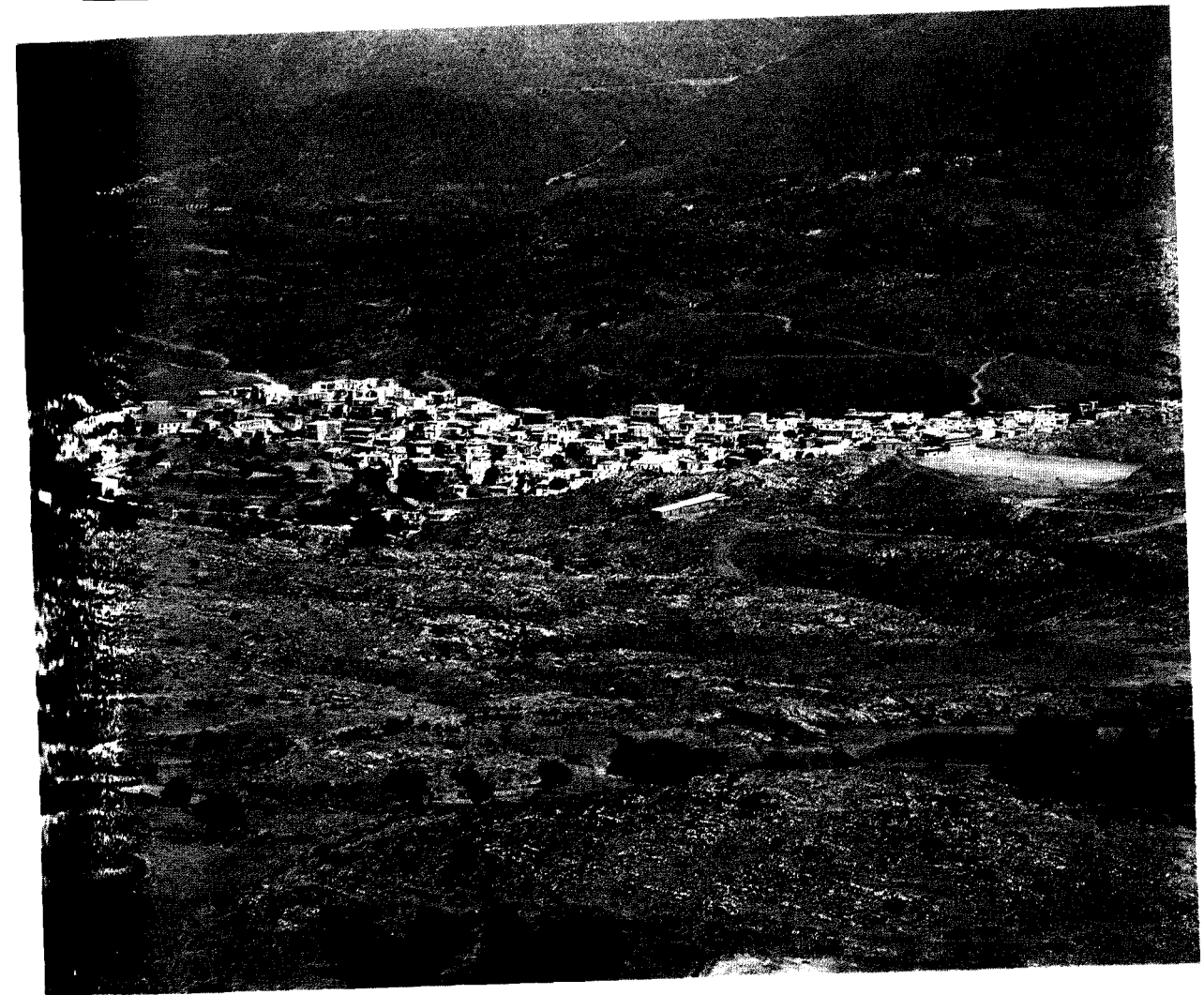
Ο σπουδαιότερος είναι η κωμόπολη Ανώγεια, δήμος
τής επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981)
2449, υψ. 700 - 790 μ. Βρίσκεται στις βόρειες προσβά-
σεις τού Ψηλορείτη, πάνω στη ράχη ενός υψώματος,
που το λένε **Αρμί**, που σημαίνει έξαρση τού εδάφους
σε μήκος, κορυφογραμμή. Νοτιότερα, σε πολύ χα-
μηλότερο επίπεδο, είναι το **Περαχώρι**, μιά ξεχωριστή
συνοικία, με δική της κέντρα και δική της ζωή.

Τα Ανώγεια απέχουν από το Ηράκλειο 36 χλμ.
Διακλάδωση αριστερά στο 10,7 χλμ. τού παλιού δρόμου
προς Ρέθυμνο. Από το Ρέθυμνο, όπου ανήκει διοικη-
τικά, απέχει 54 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση στο 34
χλμ. τού παλιού δρόμου Ρέθυμνο - Ηράκλειο, προς
Γαράζο - Αξό - Ανώγεια.

Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου
το 1577 από το Fr. Barozzi, (f^o27v) Anogia, από τον
Καστροφύλακα (K175) Anogia με 911 κάτ. το 1583,
από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 132)
Apoia το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671
αναφέρεται Apoya με 212 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη,
Μεταφράσεις, Β', σ. 130).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται έδρα ομώνυμου
δήμου με 1973 Χριστιαν. κάτ. Τούρκοι δεν κατοίκησαν
στ' Ανώγεια όπως και στο Λασιθί και τα Σφακιά. Το
1900, έδρα τού δήμου με 2363 κάτ. Το 1920 έδρα
ομώνυμης κοινότητας με 2904., το 1928 με 2372, το
1940 με 2929, το 1951 είναι έδρα ομώνυμου δήμου με
2581 κάτ. το 1961 με 2461 και το 1971 με 2750 κάτ.

Το 1182, όταν η Κρήτη μοιράστηκε στα 12 αρχο-
ντόποουλα τού Βυζαντίου, τα Ανώγεια και η Λιβάδα
με τα περιχώρα των από τη νότια θάλασσα, τα Βασιλικά
Ανώγεια έως το Μυλοπόταμο δόθηκαν ως φέουδο
στην οικογένεια τών Φωκάδων. Στο έγγραφο αναφέ-
ρονται Τοξικά Ανώγεια. (Βλ. Χριστιανική Κρήτη,
τόμ. Β', σ. 42,43). Γι' αυτό αναφέρονται και σήμερα
Αξικά και Ξι(γ)ανώγεια. Αλλά κατά την άποψη τών
Ανωγειανών, που ασχολούνται με την ιστορία, λέγονται
έτσι, επειδή εποικίστηκαν από τούς κατοίκους τού
χωριού Αξός, όταν καταστράφηκε η Αξός από τούς
Βενετούς, επειδή ήταν επαναστατική εστία. Ο Ανω-
γειανός γιατρός Γεώργ. Δακανάλης αναφέρει σε α-
νέκδοτες σημειώσεις του τα επώνυμα τών σημερινών
οικογενειών, που μετοίκησαν από την Αξό, χωρίς να
αναφέρει, ότι το ίδιο το επώνυμό του είναι βενετσάνικο
Da Canal. Οι απόψεις αυτές δεν είναι ιστορικά εξα-
κριβωμένες. Τα Ανώγεια σφαλώς είναι πολύ παλιός
ποιμενικός οικισμός, στον οποίο μπορεί να καταφύγαν
και κάτοικοι τής Αξού ή και άλλων χωριών. Αλλά οι
κάτοικοι τών Ανωγείων παρουσιάζουν χαρακτηριστικά
εθίμων κοινωνικής ζωής, λαϊκής τέχνης, γλώσσας

Εικ. 38. Η κωμόπολη τών Ανωγειών Μυλοποτάμου (φωτ. Ρουσέτου)

και προφοράς, ακόμη και σωματικής διάπλασης πολύ
διαφορετικά από τούς σημερινούς κατοίκους τής Αξού
και των άλλων κοντινών χωριών τής περιοχής.

Οι Ανωγεινοί, όπως και όλοι οι ορεινοί κάτοικοι
της Κρήτης, διατήρησαν, περισσότερο από τούς κα-
τοίκους τών πεδινών περιοχών, την ελευθερία των, τα
έθιμα και τη γλώσσα τών προγόνων των, γιατί δεν
έχουν μεγάλη επικοινωνία με τις πόλεις, που δεχόταν
την επίδραση νεοφερμένων ξένων, με άλλα ήθη και
έθιμα. Ένας Κρητικός ποιητής περιγράφει με τούς
παρκατώ στίχους τούς Ανωγειανούς:

... που έχουν τα πόδια τού λαγού, καρδιά λεονταρίσια
... που τις μέσες τις λιγνές, κορμιά σαν κυπαρίσσια.
... και μινουργέσαν στην Τουρκιά με τα ραβδιά στα χέρια
και τώρα έχουν και σπαθί και ραβδωτό τουφέκι...

Οι Ανωγειανοί διατηρούν ακόμη και σήμερα αρχαίες
εθιμικές λέξεις, κυρίως ποιμενικές, και εκφράσεις
για όρκους αρχαίους, που δεν ακούονται σε άλλα

χωριά. *Μα το Ζά!* (=μα τον Ζήνα). Ο αρχαίος όρκος
Νή τον Δία. *Φάσκω σου και κάτεχέ το! Ίύ καταφρόνια!*
Γιά το θρόνος τού Θεού! κ.λπ. Ο Στ. Ξανθουδίδης
έχει δημοσιεύσει τα Ποιμενικά τής Κρήτης, όπου
αναφέρονται πολλές αρχαίες λέξεις, που χρησιμο-
ποιούνται μόνο στ' Ανώγεια. (Βλ. Λεξικογραφικών
Αρχείων Μέσης και Νέας Ελληνικής, τόμ. Ε', σ. 267
- 323).

Η προφορά τών Ανωγειανών είναι χαρακτηριστική
και προδίδει την καταγωγή των. Το λ το προφέρουν
περίπου όπως το ρ. Το γάλα προφέρεται γάρα. Ο
Lidio Cirigliani, Ιταλός καθηγητής τής Ανθρωπολογίας
στο Πανεπιστήμιο τού Firenze, που ταξίδεψε πολλές
φορές για ανθρωπολογικές μελέτες στις χώρες τής
Αφρικής, μού είπε, ότι και οι Τουαρέγγιοι τού Νίγηρα
προφέρουν το λ όπως οι Ανωγειανοί. Αλλά ο οδο-
στρωτήρας τού σημερινού πολιτισμού τής μηχανής
και τού τουρισμού σαράννει ανελέητα τα έθιμα τού
τόπου μας, τις παραδόσεις μας, τούς τρόπους μας, τα
πάντα!

Εικ. 39. Τα Ανώγεια με τη συνοικία Περαχώρι (φωτ. Ρουσέτου)

Αλλά το έθιμο τής φιλοξενίας διατηρείται στ' Ανώγεια σε σημείο που εκπλήσσει τούς ξένους. Στα πιά παλιά χρόνια έκαναν εορτές, συμπόσια, αγώνες στη σκοποβολή, στην πάλη, στο δρόμο κ.λπ. στην πλατεία τής εκκλησίας τού Αγ. Ιωάννου στο Αρμί. Εκεί τις Κυριακές γινόταν κοινά γλέντια τών κατοίκων με λύρα, ασκομαντούρα και χορούς. Και σήμερα ο γάμος στ' Ανώγεια είναι κοινωνικό γεγονός με τη συμμετοχή τού συνόλου σχεδόν τών κατοίκων.

Οι Ανωγειανοί ασχολούνται κυρίως στην κτηνοτροφία, που μεταβιβάζεται κληρονομικά από τούς γονείς στά παιδιά. Τα Ανώγεια είναι από τα σπουδαιότερα κτηνοτροφικά χωριά τής Κρήτης. Τα τυροκομικά προϊόντα των είναι και έξω από την Κρήτη περιζήτητα.

Τελευταία οι Ανωγειανές γυναίκες έχουν αναπτύξει μιά ανθούσα βιοτεχνία υφαντών, μαλλίνων και μπαμπακιερών, με ωραιότατα πρωτότυπα σχέδια, δημιουργήματα τής καλλιτεχνικής φαντασίας των. Το καλοκαίρι όλοι οι δρόμοι τών Ανωγείων είναι στολισμένοι με τα υφαντά εκθέματα και παρουσιάζουν μιά εορταστική όψη.

Αλλά οι Ανωγειανοί διαπρέπουν και στα γράμματα και στις επιστήμες και πολλοί είναι οι επιστήμονες σε όλους τούς κλάδους. Έχουν επίσης εποικίσει πολλά χωριά τής Μεσαράς.

Κατά την περίοδο τής Βενετοκρατίας τα Ανώγεια

δεν αναφέρονται ως κέντρο επαναστατών, όπως το Λασιθί, η Ανώπολη Σφακίων και ο Αλικάμπος, που ερημώθηκαν από τούς Βενετούς. (Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην Ιστορία τού Λασιθίου κατά τη Βενετοκρατία, Ηράκλειο, 1975 και 1984). Αντίθετα κατά την Τουρκοκρατία ήταν επαναστατικό κέντρο. Την περίοδο αυτή τα Ανώγεια ήταν βακουφικό χωριό, αφιερωμένο στα τζαμιά τής βαλιδέ σουλτάνας, το Βαλιδέ τζαμί στο Ηράκλειο και άλλα.

Το 1822 ο Σερίφ πασά βρήκε τ' Ανώγεια έρημα,

Εικ. 40. Ποιμενική ζωή. Οι Κουρές στο Μητάτο. (φωτ. Ρουσέτου)

Εικ. 41. Λαϊκοί χοροί με τη συμμετοχή όλων τών κατοίκων στην πλατεία τού χωριού

γιατί οι Ανωγειανοί πολέμουςαν στη Μεσαρά, και τα περιόλησε. Το Νοέμβριο τού 1866, όταν καιγόταν το Αρμάσι, ο Ρεσίτ πασάς προσπάθησε να καταλάβει τ' Ανώγεια, μα αποκρούστηκε από τούς Ανωγειανούς και τούς άλλους Μυλοποταμίτες.

Εν τούτοις έγινε στ' Ανώγεια μεγάλη συγκέντρωση των επαναστατών τής Ανατολικής Κρήτης, όπου εστάλησαν οι αντιπρόσωποι Ηρακλείου και Λασιθίου στη Γενική Συνέλευση τών Κρητών.

Και τον τελευταίο Παγκόσμιο Πόλεμο στ' Ανώγεια οργανώθηκε πυρήνας αντίστασης από το Γενάρη τού 1942. Τέλος στ' Ανώγεια οδήγησαν το Γερμανό στρατηγό Κράιπε οι απαγωγείς του, για να τον φυγαδεύσουν στην Αφρική. Γι' αυτό, και γενικά για την πατριωτική δράση τών Ανωγειανών οι Γερμανοί καταστρέψαν τ' Ανώγεια από τα θεμέλια, με αφάνταστη αημιότητα στις 15 Αυγούστου 1944. Χαρακτηριστική είναι η διαταγή τού στρατιωτικού διοικητή Χ. Μίλερ, που οι Ανωγειανοί έχουν εντοιχίσει στην εκκλησία τού χωριού τών:

Επειδή η πόλις τών Ανωγείων είναι κέντρον τής Αγέλης κατασκοπείας εν Κρήτη και επειδή οι Ανωγειανοί εξετέλεσαν τον φόνο τού λοχίου φρουράρχου Γενι Καβέ και το σαμποτάζ τής Δαμάστας και εις τ' Ανώγεια βρίσκουν άσυλον οι αντάρται και επειδή εκ

τών Ανωγείων διήλθον και οι απαγωγείς με τον Φόν Κράιπε, χρησιμοποιήσαντες ως σταθμόν διακομιδής τα Ανώγεια, διατάσσομεν την ισοπέδωσιν τούτων και την εκτέλεσιν παντός άρρενος Ανωγειανού, όστις ήθελεν ευρεθή εντός τού χωριού και περίξ αυτού εις απόστασιν ενός χιλιομέτρου.

Χανιά 13-8-1944

Εικ. 42. Το Μητάτο. Ποιμενικό οίκημα, κτισμένο και στεγασμένο με εντόπιες πέτρες, χωρίς συνδετική ύλη, στις βόρειες πλαγιές τού Ψηλορείτη

Ανώγεια Βασιλικά, τα. Χωριό και κοινότητα τής επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 260, υψ. 220μ. Απέχει από το Ηράκλειο 57 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 45 χλμ. του δρόμου προς Φαιστό. Διαδρομή: Μητρόπολη - Πλάτανος - Πλώρα - Βασιλικά Ανώγεια. Είναι ωραίο χωριό με πολλά πηγαία νερά, κήπους, στους βόρειους πρόποδες των Αστερουσίων ορέων.

Η αρχαιότερη μνεία του ονόματος του χωριού αναφέρεται στο έγγραφο τής διανομής τής Κρήτης στα 12 αρχοντόπουλα το 1182, οπότε δώθηκε ως φέουδο στους Φωκάδες... *Οι άρχοντες Φωκάδες εις τα μέρη του Χανδάκου και Ρεθύμνης, τα σταυρωτά βουνά, με τα βασιλικά και τοξικά ανώγεια και τας λιβάδας συν τοις περιχώροις αυτών...* (Βλ. Χριστιανική Κρήτη, τόμ. Β', σ. 42)

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου από το Fr. Barozzi, (F^o23r) Anoia Arano και Anoia Cato, από τον Καστροφύλακα (K103) Anogia Catto με 331 κάτ. και Anogia Arano με 50 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητικ. Ιστ. V, σ. 118) Anoia Cato και Anoia Arano το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Anoga με 80 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 122). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Anoia (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 5 χριστιαν. και 15 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Ανώγεια Βασιλικά, στο δήμο Πλατάνου με 167 Χριστιαν. και 76 Τούρκους κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 290 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότη. με 201 κάτ., το 1928 με 363, το 1940 με 409, το 1951 με 410, το 1961 με 401 και το 1971 με 291 κάτ.

Σε έγγραφο του 1368 αναφέρεται το χωριό Anogia (El Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 28 (passim) αλλά δεν καθορίζεται η επαρχία που βρίσκεται. Το έγγραφο όμως ομιλεί περί κήπων, που προϋποθέτει πηγές νερού που υπάρχουν στα Βασιλικά Ανώγεια και ασφαλώς πρόκειται για το Βασιλικά Ανώγεια. Σε άλλο έγγραφο (σελ. 345) του 1394 αναφέρεται Aneogia, και σε παρένθεση (Castro Novo), δηλαδή επαρχίας Καινούργιου. Συνεπώς δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι πρόκειται για τα Βασιλικά Ανώγεια.

Το 1372 είχε δοθεί το territoire di Anogia στη Maricioli Litinese, χήρα του Thefani (Θεοφάνη) Litino (βλ. σελ. 71 του ίδιου βιβλίου τής Santschi).

Παρ' όλο που χαρακτηρίζονται Βασιλικά από το 1182, σ' όλες τής απογραφές τής Βενετοκρατίας και τής τουρκοκρατίας αναφέρονται Ανώγεια και μόνο στην απογραφή του 1881 και εξής αναφέρονται Ανώγεια Βασιλικά. Η αιτία του χαρακτηρισμού αυτού άγνωστη. Ίσως δεν ήταν γνωστό στους Βενετούς το έγγραφο τής διανομής του 1182.

Ανώγεια, τα. Οικισμός - προάστιο - του δήμου Ρεθύμνου, κάτ. 13 (1981), υψ. 240 μ. Στις απογραφές 1881 και του 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 αναφέρεται με

38 κάτ., το 1940 με 50, το 1951 με 25, το 1961 με 25 και το 1971 με 21 κάτ.

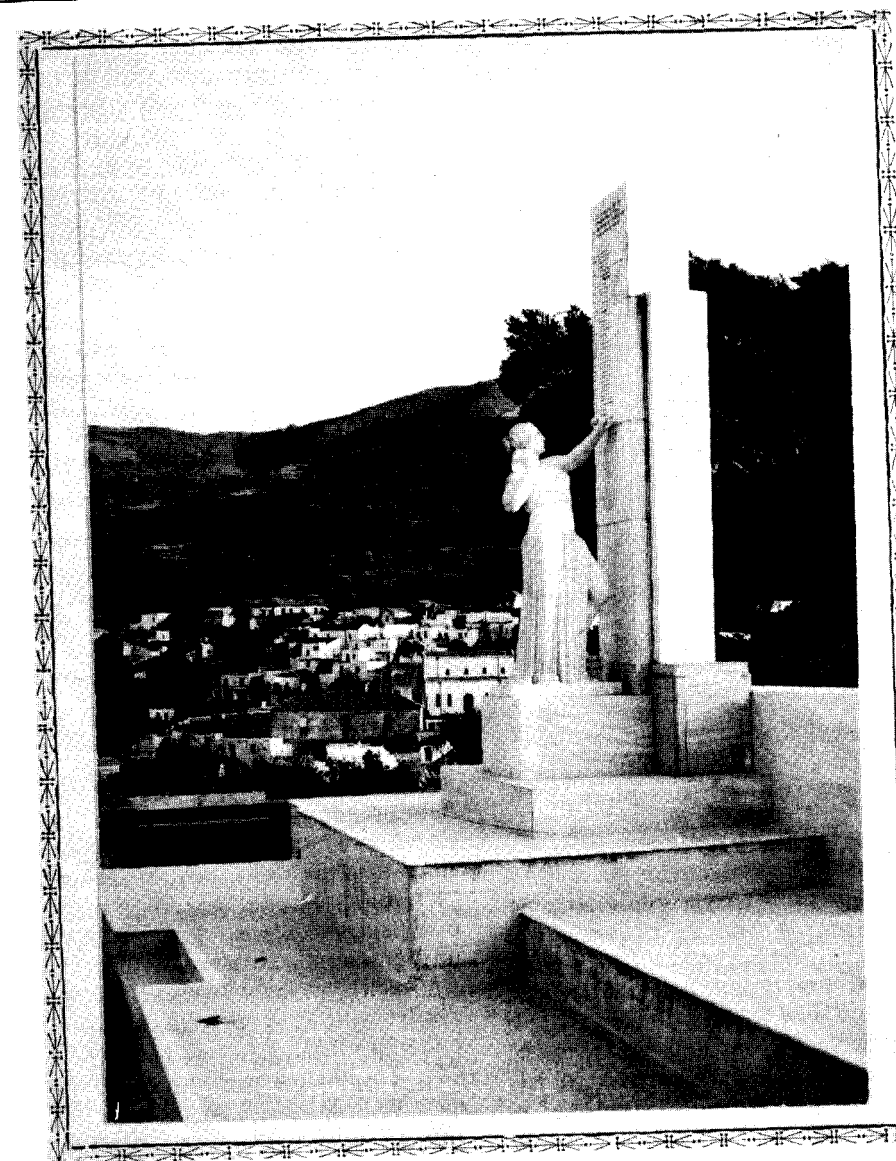
Ανώγεια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Αγ. Αντωνίου, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 29, υψ. 280 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται ονομαστικά στην απογραφή του 1920 στην κοινότητα Αγίου Αντωνίου με 48 κάτ., το 1928 με 45, το 1940 με 45, το 1951 με 46, το 1961 με 45 και το 1971 με 25 κάτ.

Άνω Μέρος, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 341, υψ. 580 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 54 χλμ. Διακλάδωση στο 31 χλμ. στο δρόμο προς Αμάρι, Αποστόλοι - Μέρωνα, -Γερακάρη - Άνω Μέρος. Βρίσκεται στις ΒΑ υπώρεια του όρους Κέδρος, με θέα προς όλο το Κάτω Αμάρι και τον Ψηλορείτη. Στις Βενετσάνικες απογραφές αναφέρεται μονολεκτικά από το Fr. Barozzi (F^o27r) Anomeros το 1577, από τον Καστροφύλακα (K176) Anomeros με 63 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Anomeros το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Anómeros (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 50 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αποδούλου με 441 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 533 κάτ., το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας με 557 κάτ., το 1928 με 490, το 1940 με 572, το 1951 με 463 το 1961 με 455 και το 1971 με 333 κάτ.

Ανώπολη, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 288 υψ. 200 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 15 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 7 χλμ. του δρόμου Ηρακλείου - Λασιθίου.

Η αρχαιότερη μνεία του τοπωνύμιου αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1271 Anopoli (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia Veneziana di Creta, συμβολαιογράφου του Χάντακα P. Scardon σ. 128). Το 1370 είχε δοθεί φέουδο στο N. Bono (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 56). Το έγγραφο αναφέρει, ότι 7 κάτ. του χωριού, villani, όπως τούς αναφέρει το έγγραφο, ανήκουν στο φέουδο και μεταβιβάζονται, μαζί με το φέουδο, στο νέο φεουδάρχη Bono.

Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Πεδιάδας από το Fr. Barozzi, (F^o23v) Anopoli, από τον Καστροφύλακα (K94) Anopoli με 113 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Anopoli το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Anapoli με 52 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 115). Στην αιγυπτ. απογραφή του 1834 αναφέρεται Anópolis (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 25 χριστιαν. οικογένειες. Τούρκοι δεν κατοικούσαν εκεί. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Επισκοπής με 397 κάτ. Το 1900 με 380 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 499 κάτ. το 1940 με 547, το 1951 με 548, το 1961 με 493 και το 1971 με 405 κάτ.

Εικ. 43. Άνω Μέρος. Το καλλιμάρμαρο ηρώο του χωριού

ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ

Ανατολικά από την Ανώπολη σε μικρή απόσταση, μέσα σε καταπράσινη κοιλάδα βρίσκεται η μονή. Αρχικά ήταν μετόχι τής μονής του Αγ. Γεωργίου, που ήταν στην αριστερή όχθη του Αποσελέμη, 500 μ. από τις εκβολές του. Αλλά επειδή οι πειρατές το 15ο και 16ο αιώνα έκαναν συχνά επιδρομές στα παράλια της Κρήτης πολλά χωριά και μοναστήρια αναγκάστηκαν να μετοικήσουν σε ασφαλέστερα μέρη. Και οι καλόγηροι του Αγ. Γεωργίου πήραν την εικόνα του που σώζεται σήμερα, και εγκαταστάθηκαν στο μετόχι τής μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου στην Ανώπολη.

Ο Νικόλ. Ι. Παπαδάκης αναφέρει στο βιβλίο του: Η Εκκλησία τής Κρήτης (Χανιά 1936 σ. 132) ότι η μονή αυτή, ως και η μονή Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου στην Κριτσά, ανήκαν στη μονή Αγ. Ιωάννου του

Θεολόγου τής Πάτμου. (Βλ. σχετικά και λήμμα Αγ. Ιωάν. Θεολόγος τής Πάτμου).

Και η μονή αυτή ανέπτυξε εθνική δράση τον τελευταίο αιώνα τής Τουρκοκρατίας. Από το 1840 μέχρι το 1908 λειτούργησε στη μονή σχολείο, στο οποίο φοιτούσαν παιδιά από τα γύρω χωριά, όταν δεν ήταν επανάσταση. Στο σχολείο αυτό εδίδαξε (1875 - 76) και ο μετέπειτα μητροπολίτης Κρήτης Τίτος Ζωγραφίδης.

Σημαντική υπήρξε επίσης η δράση της στις επαναστάσεις για την απελευθέρωση τής Κρήτης. Ήταν τακτικός τροφοδότης των επαναστατών... Για τη δράση της αυτή οι Τούρκοι έκαναν επιδρομή τον Ιούλιο 1896 και έσφαξαν όσους καλόγηρους και λαϊκούς βρήκαν στη μονή και στο χωριό Ανώπολη και κατάσχεσαν τη μονή την οποία επανίδρυσε ο πρώτος μετά την καταστροφή ηγούμενος Καλλίνικος Δασκαλάκης (1904 - 1936).

Ανώπολη, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 333, υψ. 600 μ. στις νότιες βουνοπλαγιές τών Σφακτιανών Βουνών. Απέχει από τα Χανιά 84 χλμ. ασφαλτόστρωτος δρόμος, 10,5 χλμ. από τη Χώρα Σφακίων.

Το χωριό είναι κτισμένο στη θέση της αρχαίας ομώνυμης πόλης. Την εποχή εκείνη υπήρχαν δύο πόλεις. Η Ανώπολη και η Κάτωπόλη, που ήταν γνωστή με το όνομα **Φοίνικας**, όπως αναφέρεται και στις Πράξεις τών Αποστόλων (27, 10) στη θέση του σημερινού **Λουτρού**. Η αρχαία Ανώπολη υπόγραψε τη συνθήκη συμμαχίας τών 30 Κρητικών πόλεων με τον Ευμένη, και σαν ανεξάρτητη και ελεύθερη είχε κόψει δικά της νομίσματα. (Βλ. J. N. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, 1890, σ. 5). Στον οικισμό **Ρίζα** σώζονται πελασγικά τείχη, που ο Pashley (Travels in Crete, II, 242) τα παρατήρησε σε μήκος 300 βημάτων και είχαν πάχος 6 και ύψος 5 - 11 πόδια. Ήταν πολυάνθρωπη και είχε λιμάνι το Φοίνικα. Αναδείχτηκε κυρίως στη ρωμαϊκή περίοδο και την επόμενη βυζαντινή. Αλλά ο Pandlebury (Archaeology, 360) παρατήρησε και όστρακα Ελληνιστικής περιόδου, που σημαίνει πώς κατοικούνταν και παλαιότερα. Η ύδρευση της γινόταν από δεξαμενές, που σώζονται υπολείμματά των. Τη Β' Βυζαντινή περίοδο φέουδο τών Σκορδιλών, όπως αναφέρεται στο έγγραφο της διανομής της Κρήτης στα 12 αρχοντόπουλα το 1182. (Χριστιανική Κρήτη, Β', σ. 43).

Τούς πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας η Ανώπολη έπαιξε στη δυτική Κρήτη το ρόλο που έπαιξε το Λασιθί στην Ανατολική, ως έδρα τών επαναστατών κατά τών Βενετών. Γι' αυτό είχε τήν ίδια τύχη με το Λασιθί. (Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία του Λασιθίου κατά τη Βενετοκρατία σσ. 15, 17, 111, 115). Ύστερα από την καταστολή της επανάστασης τών Καλεργών το 1365 κατεδαφίστηκαν τα σπίτια της και οι κάτοικοί της διασκορπίστηκαν σε άλλες επαρχίες και ο τόπος ερημώθηκε. Αργότερα ξανακατοικήθηκε και τις αρχές της Τουρκοκρατίας ήταν ανθηρό χωριό.

Στην απογραφή τού Καστροφύλακα τού 1583 δεν αναφέρεται. Σε έγγραφο τού 1388 αναφέρεται: ...le territoire d'Anopoli fut évacué. (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 263). Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f°30r) Anopoli. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Anopolis (Pashley, Travels in Crete, II, 311) με 115 χριστιαν. οικογένειες. Τούρκοι δεν κατοίκησαν στην Ανώπολη. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου με 756 Χριστιαν. κάτ. και το 1900 με 726. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 553 κάτ. το 1928 με 629, το 1940 με 610, το 1951 με 513, το 1961 με 581 και το 1971 με 432 κάτ.

Το σημερινό χωριό αποτελείται από πολλούς οικισμούς: Κάμπος, Γύρος, Άσες, Ρίζες Καμπιά, Μαρανά, Σκάλα, Παυλιανά, Αιμνιά, Άγιο Δήμητριο και Βαρδιανά, που είναι κρυμμένοι σε πλούσια βλάστηση,

σε ένα μικρό αλλά εύφορο οροπέδιο 3Χ1,5 χλμ. περίπου. Υπήρχαν και ελαιόδενδρα μα τα κάψαν οι Τούρκοι. Οι κάτοικοι, όπως και οι κάτοικοι τού Λουτρού ασχολούνταν με το ναυτικό επάγγελμα, από την εποχή τών Βενετών και κυρίως τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Είχαν δικά των καράβια, που τα ναυπηγούσαν οι ίδιοι, χρησιμοποιώντας ξυλεία από τα βουνά των. Ταξίδευαν σ' όλη τη Μεσόγειο, αποκομίζοντας πλούσια κέρδη. Ένας από τούς παραβοκώρηδες εκείνους ήταν και ο Δασκαλογιάννης, ο αρχηγός της πρώτης επανάστασης κατά τών Τούρκων το 1770.

Η Ανώπολη είχε ωραιές οικοδομές αλλά ύστερα από την καταστολή της επαναστάσεως τού Δασκαλογιάννη καταστράφηκαν, το πλούσιο σπίτι τού Δασκαλογιάννη πυρπολήθηκε. Ερείπιά του σώζονται στη συνοικία Κάμπος.

*Λιβανιανά κι Ανώπολη, Μουρί και Κομιτάδες,
πού είναι τα κονάκια σας, χαμόσπιτα κι οντάδες;...
Ούλα γενήκαν τρόχαλος και ποιός να τ' αναχτίσει,
που πιάσαν οι νοικοκυροί Ανατολή και Δύση!...*

Την επανάσταση τού 1866 ο Ομέρ πασάς έκαψε και κατάστρεψε άλλη μιά φορά την Ανώπολη.

Ανώσκελη, η. Χωριό και κοινότητα της επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 145, υψ. 260 μ. Βρίσκεται στο 32 χλμ. τού δρόμου πρὸς Παλαιόχωρα. Διακλάδωση αριστερά στο 19,3 χλμ. τού δρόμου Χανιά - Κίσαμος. (Βουκολιές - Ανώσκελη). Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Πρώτη μνεία τού ονόματος αναφέρεται στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Apóskeli (Pashley, Travels...II, 308) με 50 χριστιανικές οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Βουκολιών με 174 κάτ. και το 1900 με 123 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότη. με 190 κάτ., το 1928 με 342, το 1940 με 296, το 1951 με 300, το 1961 με 271 και το 1971 με 201 κάτ.

Αξέντι, το. Χωριό της επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Ήταν ανάμεσα στα χωριά Αγ. Βαρβάρα και Αρδάχθια, όπου σώζονται ερείπιά του και το τοπωνύμιο, που έχει προφανώς την προέλευσή του από τον πρώτο οικιστή Αυξέντιο. Το χωριό τού Αυξέντιου > Α(υ)ξέντι(ου). Πρώτη φορά αναφέρεται Axendi και Asenda το 1367 (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.125).

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23v) Axedi, από τον Καστροφύλακα (Κ98) Axendi με 432 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 119) Axendi. Στην τούρκ. απογραφή τού 1671 αναφέρεται Aksendi με 71 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 122). Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 αναφέρεται στο δήμο Μεγάλης Βρύσης με 280 Τούρκους κάτ.

Ύστερα από την απελευθέρωση της Κρήτης οι κάτοικοι φοβήθηκαν εκδικήσεις τών Χριστιανών για τα

πολλά εγκλήματα των, γιατί ήταν οι πιο αιμοβόροι Τούρκοι της Μεσαράς, εγκαταλείψαν το χωριό τους και έκτοτε ερημώθηκε και δεν κατοικήθηκε πιά.

Από το Αξέντι ήταν ο Ντελή Χουσεΐν, που ήταν μια τούς Τούρκους, ότι ήταν ο Κόρακας για τούς Χριστιανούς. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 129).

Το χωριό διασώζεται η εκκλησία τού Αγ. Πνεύματος, που δεν την κατάστρεψαν οι αιμοβόροι Τούρκοι. Ο G. Gerola παρατήρησε στο κωδωνοστάσιο της εκκλησίας το στέμμα τού οίκου Venier, με τα αρχικά της δυναστείας R. V. και τη χρονολογία 1568. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ. 270).

Αξός, και **Όαξος**, η. Αρχαία πόλη της Κεντρικής Κρήτης. Ήταν στο ύψωμα, πάνω από το σημερινό χωριό, που διατηρεί μέχρι σήμερα το όνομά της, σε αμφοτερόμενα επίπεδα (πεζούλες), όπου σωζονται τα ερείπιά της. Πότε ιδρύθηκε η Αξός; Ο R. W. Hutchinson, (Prehistoric Crete, 1961, σ. 305) αναφέρει, ότι κατά την κάθοδο τών Αχαιών τον 14ο αιώνα π. Χ. στην Κρήτη, οι πιο δυνατοί Κρητικοί κατέφυγαν στα απόκρημνα βουνά, όπου ίδρυσαν νέες ισχυρές πόλεις, όπως η Αξός στο Μυλοπόταμο, η Ριζινιά στην **Πατέλα τού Πρινιά** στο Μαλεβίτσι, το Καρφί στο Λασιθί, το Βρόκατρο στο Μεραμπέλο, η Πρασιός στη Σητεία.

Άλλοι έχουν τη γνώμη πως ιδρύθηκε τη Γεωμετρική περίοδο, το 800 - 700 π. Χ. Η Αξός ήταν ισχυρή και πλούσια πόλη, γιατί εξουσίαζε μεγάλη έκταση και είχε λιμάνι την Αστάλη (σημερινό Μπαλί) και εξαεολούθησε να υπάρχει και τη Ρωμαϊκή και τη Βυζαντινή περίοδο, όπως πιστοποιούν και οι 46 βυζαντινές εκκλησίες της, που αρκετές απ' αυτές σώζονται μέχρι σήμερα, η Αγία Ειρήνη, ο Αγ. Γεώργιος, η Αγία Παρυσκευή, ο Μιχαήλ Αρχάγγελος, η Παναγία, και ο Αγ. Ιωάννης με υπολείμματα τοιχογραφιών. (Βλ. Τοπογραφικός Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. Gerola - Λασιθιωτάκη, σ. 56).

Το 528 αναφέρεται επίσκοπος Οάξιος (Πολιτική Τοπογραφία Ιεροκλέους). Επίσης στις αρχές τού Θ' αιώνα αναφέρεται ο επίσκοπος Άξιου (8ον και 9ον Ιακωβικόν. Βλ. Γεράσιμ. Κονιδάρη, Αι Επισκοπαί της Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», Ζ', 464, πίν. Β').

Η Αξός είχε βασιλέα τον **Ετέαρχο**. Είναι ο μόνος βασιλιάς, που αναφέρεται, ύστερα από την κάθοδο των Λωριέων, οπότε οι ανώτατοι άρχοντες λεγόταν κόσμοι. (Σ. Ξανθουδίδη, Ιστορία της Κρήτης, 1909, σ. 41).

Ο Ηρόδοτος, μιλώντας για τον αποικισμό της Κυρήνης από το Βάττο, αναφέρει: Ο βασιλιάς Ετέαρχος είχε θυγατέρα, τη Φρονίμη. Πέθανε όμως η μητέρα της και ο πατέρας της ξαναπαντρεύτηκε. Η μητριά μισούσε τη Φρονίμη και επέβαλε στον πατέρα της να μην της εμφανίσει. Στην Αξό βρισκόταν φιλοξενούμενός

του ο Θεμίσιον, έμπορος από τη Θήρα, και τον ανάγκασε να υποσχεθεί με όρκο, ότι θα κάμει, ό,τι τού ζητήσει.

Όταν ο Θεμίσιον έφυγε για τη Θήρα τού παρέδωσε την κόρη του, με την παραγγελία να την ρίψει στη θάλασσα. Ο Θεμίσιον αγανάκτησε, αλλά έπρεπε να τηρήσει τον όρκο του και έδωσε τήν κόρη με σκοινί και την έρριξε στη θάλασσα. Έτσι ετήρησε τον όρκο του. Έπειτα τράβηξε την κόρη έξω. Έτσι ήταν εντάξει και με τον όρκο του και με τη συνειδήσή του.

Στη Θήρα την πήρε ένας πλούσιος, ο Πολύμητος, και γέννησε ένα παιδί τραυλό, το Βάττο. Ο Βάττος, με προτροπή τού Απόλλωνα, τον οποίο ελάτρευαν στην Αξό, πήγε στην Κυρήνη με τούς Θηραίους και ίδρυσε την αποικία το 631 π. Χ.

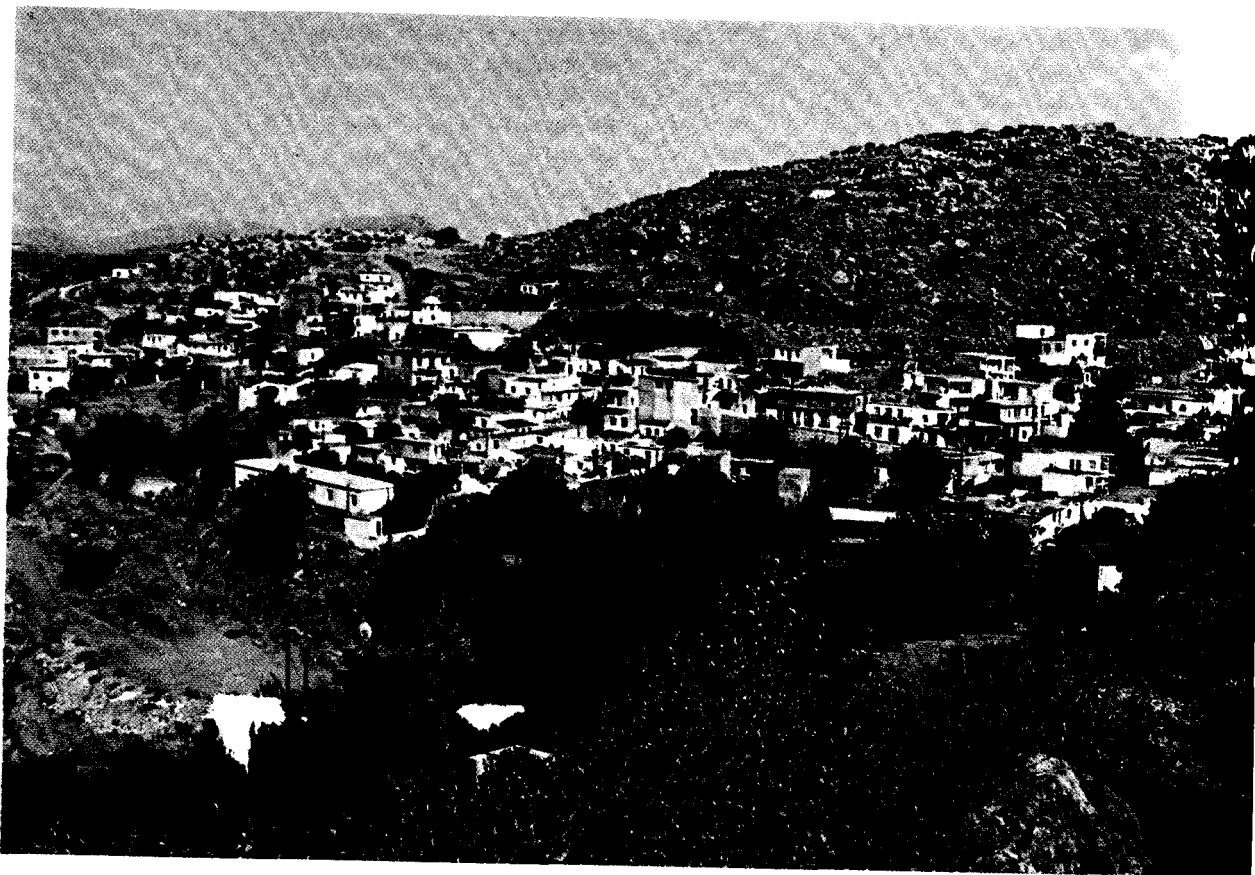
Ποιά είναι η ετυμολογία τού ονόματος Αξός; Κατά τον Ξενίωνα και το Φιλοσθένη πήρε το όνομα από τον **Όαξο** ή **Νάξο**, ή Αξό, γυιό της θυγατέρας τού Μίνωα Ακακαλλίδας και τού Απόλλωνα. *Τη Ακακαλλίδι συνελθείν φησι τον Ερμήν και τον Απόλλωνα και εκ μεν Απόλλωνος γενέσθαι Νάξον, εκ δε Ερμού Κύδωνα, αφ' ου η πόλις Κυδωνία καλείται.* (Βλ. Margarita Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. II, Roma 1939, p. 44 — J. N. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, p. 35).

Ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει, ότι *λέγεται Αξός διά το κατάκρημμον είναι τον τόπον, καλούσι γαρ τούς τοιούτους τόπους άξους καθάπερ και ημείς αγμούς.* Δηλαδή, κατά το Βυζάντιο, το όνομα οφείλεται στην αρχαία κρητική λέξη *άξος* = αγμός, θραύσις, κάταγμα, απόκρημνος βράχος. Την ετυμολογία αυτή δικαιώνει η απόκρημνη τοποθεσία που ήταν η Αξός.

Στην Αξό λάτρευαν τον Απόλλωνα και στα νομίσματά της είχαν την κεφαλή του με στέφανο δάφνης. (Βλ. Pashley, Travels in Crete, I, 157). Ελάτρευαν και τη Δήμητρα και ένα άγαλμά της έχει βρεθεί εκεί. Η Αξός υπήρχε την Υστερομινωική περίοδο (1600-1100 π. Χ.), όπως δείχνουν τα όστρακα, που βρέθηκαν στα ερείπιά της. Το 1899 η Ιταλική Αρχαιολογική Αποστολή στην Κρήτη έκανε ανασκαφή στην Αξό. Βρέθηκαν όστρακα αγγείων, πήλινα ειδώλια, χοιρίδια κ.λπ. που βρίσκονται στο Μουσείο Ρεθύμνου. Βρέθηκαν επίσης πολλές επιγραφές, που τις δημοσίευσε η Margarita Guarducci στο II τόμο τών Inscriptiones Creticae, σ. 42 - 82.

Στην Αξό βρέθηκε τελευταία μιά χαλκή μίτρα κρητικής τέχνης τού 7ου π.Χ. αιώνα, όπου εικονίζεται τρίπους παλαιού γεωμετρικού σχήματος. Πάνω από το λέβητα τού τρίποδος αναφαίρεται μορφή θεότητας με μακρά κόμη και οπλισμένη με ξίφος και ασπίδα. Τον τρίποδα πλαισιώνουν δυό λέοντες από αριστερά και από δεξιά. Κατά τον καθηγητή Ν. Μ. Κοντολέοντα πρόκειται για παράσταση της γέννησης τού Δία. (Βλ. Ν. Μ. Κοντολέοντος, Η Γέννηση τού Διός! «Κρητικά Χρονικά», ΙΕ', σ. 283).

Αξός, η. Χωριό και κοινότητα επαρχ. Μυλοποτάμου,

Εικ. 44. Ο σημερινός οικισμός Αξός. (φωτ. Ρουσέτου)

ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 628, υψ. 510 μ. Βρίσκεται στο 46 χλμ. του δρόμου από Ρέθυμνο προς Ανώγεια. Διακλάδωση δεξιά στο 34 χλμ. του παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου, προς Γαράζο - Αξό. Από το Ηράκλειο απέχει 44 χλμ. από το δρόμο προς Ανώγεια. Βρίσκεται στις βόρειες υπώρειες του Ψηλορείτη, στο μυχό της κοιλάδας, την οποία διαρρέει ο ποταμός 'Οαξος, που ύμνησε ο Virgilio στις Egloghe, I, V, 66: *Rapidus Cretae Oaxes*. Οι Βενετσάνοι τον αναφέρουν **Αρκάδι**. Η Αξός έχει πολλά πηγαία νερά και όλη η κοιλάδα είναι κατάφυτη από οπορωφόρα δένδρα, εσπεριδοειδή κ.λπ. Μέσα στο χωριό υπάρχει ακόμη η παλιά κρήνη, από την οποία υδρευόταν η μεσαιωνική Αξός και εξακολουθεί να υδρεύει και τους σημερινούς κατοίκους. Κυριότερα προϊόντα είναι τα τυροκομικά, το λάδι, τα κίτρα, τα χαρούπια. Η περιοχή του χωριού είναι τραχειά, γυμνή και απόκρημνη, το κλίμα υγιεινότατο, οι κάτοικοι εξαιρετικά φιλόξενοι και η διαμονή το καλοκαίρι πολύ ευχάριστη.

Αναφέρεται σε έγγραφο του 1391 Axio (El. Santschi, *Régestes des arrêts civils etc.* σ. 313). Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (F^o27v) Axo, από τον Καστροφύλακα (K174) Axó με 566 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Axo το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Axo με 53 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, *Μεταφράσεις, Β'*, 130). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Ανωγειών με 312 Χριστιαν.

κάτ. και το 1900 με 332 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου δήμου με 134 κάτ. το 1928 με 357, το 1940 με 500, το 1951 με 619, το 1961 με 615 και το 1971 με 592 κάτ.

Βρίσκεται στη θέση της αρχαίας Αξού, της οποίας διασώζεται αλώβητο το όνομα.

Έχει πολλές βυζαντινές εκκλησίες με τοιχογραφίες της Αγ. Ειρήνης, του Αγ. Γεωργίου, του Μιχαήλ Αρχαγγέλου, της Παναγίας — κοντά στο χωριό — με τοιχογραφίες δυό εποχών, του Αγ. Ιωάννου — επίσης έξω από το χωριό, με διατηρούμενες τοιχογραφίες, ο Χριστός ανάμεσα στην Παναγία και τον Ιωάννη, τιμωρίες κολασμένων κ.λπ. (Gerola - Λασιθιωτάκη, *τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης* σ. 59).

Αξουζανά, τα. Ο Ρεθυμνιώτης Εμ. Λαμπρινάκης (*Γεωγραφία της Κρήτης*, 1890, σ. 95) αναφέρει τον οικισμό στο δήμο Μελιδονίου, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Όμως δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή.

Αόρι, το. Οικισμός της κοινότη. Γράς (Αγ. Στεφάνου), επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή του 1920 **Αόρι** στην ίδια κοινότητα με 12 κάτ. και υψ. 590 μ., το 1928 με 40, το 1940 Αόριον με 43, το 1951 με 16, το 1961 με 3 κάτ. Έκτοτε δεν αναφέρεται. Είναι εποχιακός οικισμός.

Εικ. 45. Ο ερειπωμένος ναός της Αγ. Ειρήνης στην Αξό

Απάνω Μύθια, τα. Σε συμβόλαια του 1280 και 1281 αναφέρεται ο οικισμός Aranomithia και Aranomichu (M. Chiaudano - Lombardo, *Fonti per la storia di Venezia*, συμβόλαια του συμβολαιογράφου του Χάινκα Leon. Marchello, σ. 90 και 135). Από τα συμφωνηόμενα φαίνεται ότι πρόκειται για το ίδιο χωριό, που ήταν στο νομό Ηρακλείου αλλά πού ακριβώς αγνώστο. Υπάρχει και σήμερα στην επαρχία Ιεράπετρα, το χωριό **Μύθιο** και υποθέτω πώς πρόκειται γι' αυτό. Δεν αναφέρεται όμως στις βενετσάνικες απογραφές. Ίσως να ήταν τότε δυό οικισμοί Απάνω και Κάτω Μύθιο.

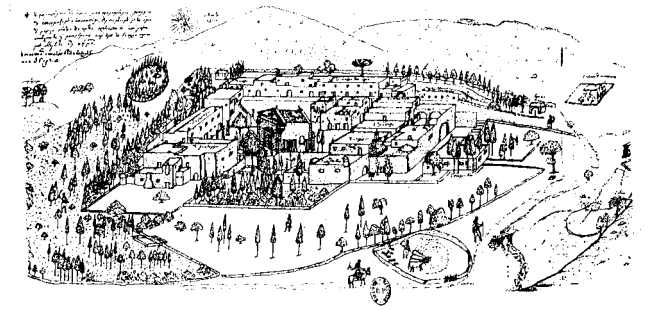
Απανωσήφης, ο. Με το όνομα αυτό είναι κοινώς γνωστή και αναφέρεται η μονή Αγίου Γεωργίου του Απανωσήφη. Υπάγεται στην κοινότητα Κακού Χωριού (Μεταξοχωριού), επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου κάτ. (1981) 16, υψ. 460 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 31,7 χλμ. Διαδρομή: Πεζά - Καλλονή (Σκιλλούς) - Χουδέτσι - Παρθένι - Απανωσήφης. Είναι από τις πιο σπουδαιότερες και σπουδαιότερες διατηρούμενες μονές της Κρήτης.

Πρώτη φορά απαντάται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Haghio Gheorgio Erano - Siphes (Monastery) με 2 χριστιαν. οικογένειες. (Pashley, *Travels in Crete*, II, 317). Το 1881 υπάγεται στο δήμο Τεφέλι και έχει 52 κάτ., κληρικούς και λαϊκούς. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Μεγάλης Βρύσης με 58 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Τεφέλι με 50 κάτ. το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Κακού Χωριού με 64 κάτ., το 1940 με 46, το 1951 στην κοινότητα Μεταξοχωριού (Κακού Χωριού) με 62, το 1961 με 32 και το 1971 με 19 κάτ. Εκκλησιαστικά ανήκει στη Μητρόπολη Κρήτης.

Σύμφωνα με ιστορικά στοιχεία, που αναφέρονται σε χαρτώ κώδικα της μονής του 1884, τα οποία συγκέντρωσε από διηγήσεις και από παράδοση ο ιεροδιάκονος Ιάκωβος, η μονή ιδρύθηκε από το μοναχό **Παΐσιο**, σε χρόνο ακαθόριστο. Ο Παΐσιος, αδελφός της μονής Απεζανών, είχε προστριβές με τους άλλους μοναχούς και έφυγε, για να πάει στη μονή Αγκαράθου. Στο δρόμο αναγκάστηκε να διανυκτερεύσει σε μιά μικρή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, που βρισκόταν στα κτήματα του βενετάρχοντα Λαγγουβάρδου. Στον ύπνο του είδε όραμα τον Άγιο Γεώργιο και τού είπε, ότι θέλει να μείνει εκεί, για να τού μεγαλώσει την εκκλησία.

Ο Παΐσιος δεν συνέχισε το δρόμο του. Έμεινε και άρχισε την εκτέλεση της παραγγελίας του Αγίου, με τη βοήθεια των κατοίκων της περιοχής και τού ίδιου τού βενετάρχοντα Λαγγουβάρδου.

Ο Λαγγουβάρδος είχε δυό «μητάτα». Ένα κάτω, κοντά στο χωριό **Χαράκι**, δυό χλμ. νοτιώς της μονής και άλλο στη θέση που είναι σήμερα η μονή. Οι βοσκοί του έτυχε να έχουν το ίδιο όνομα: **Σήφης**. Για να τούς διακρίνει τούς ονόμαζε Ο Κ ά τ ω Σ ή φ η ς και ο Α π ά ν ω Σ ή φ η ς. Απ' αυτό πήρε η μονή την προσωνυμία Απανωσήφης.

Εικ. 46. Η μονή Απανωσήφη, όπως την είδε το 1745 ο κιοβίτης μοναχός Βασιλ. Πλάκας.

Στον παραπάνω κώδικα τού Ιακώβου αναφέρονται πολλά θαύματα — όπως άλλωστε σε όλες τις μονές — τού Αγίου Γεωργίου. Ο Μιχ. Μιλιαράς, κτηνοτρόφος από την Έμπαρο, ήταν άρρωστος και έκαμε **τάξιμο** στον Άγιο Γεώργιο τον Απανωσήφη να τον θεραπεύσει, με την υπόσχεση να προσφέρει στη μονή τούς καλύτερους 30 τράγους από το ποίμνιό του. Θεραπεύ-

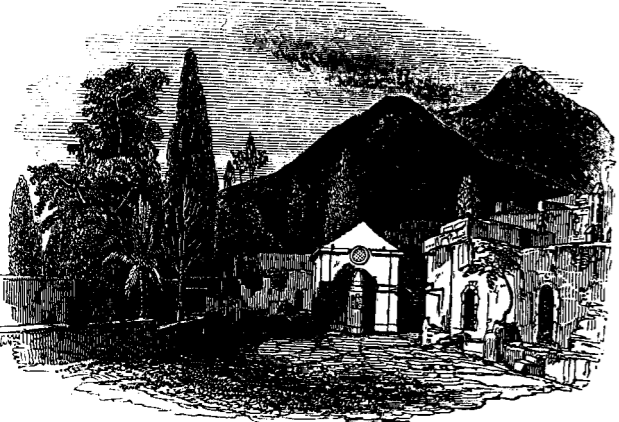
Εικ. 48. Η μονή του Απανωσήφη σήμερα (φωτ. Ρουσέτου)

τηκε και πρόσφερε στη μονή τούς 30 τράγους, αλλά όχι τούς καλύτερους. Την επομένη οι καλύτεροι τράγοι πήγαν στη μονή μόνοι τους.

Ο Μιλιαράς, καθισμένος στην πόρτα της εκκλησίας, συλλογιζόταν την αμαρτία του και είδε τα παιδιά που έφερναν το νερό από μακριά, γιατί κοντά στη μονή δεν υπήρχε, και διερωτήθηκε, γιατί ο θαυματουργός άγιος δεν βρίσκει μία πηγή στο μοναστήρι κοντά. Ο Άγιος παρουσιάστηκε στον ύπνο του και του είπε να σκάψει κάτω από το βράχο, που είναι στην αυλή της μονής, να βρεί την πηγή. Πραγματικά έσκαψε και βρήκε το νερό σε βάθος δυο περίπου μέτρα, που υπάρχει σήμερα. Δίπλα από την πηγή είναι ο τάφος του Μιλιαρά με μία τοιχογραφία που παριστάνει το μύθο με τη χρονολογία του θανάτου του 1614.

Η μονή προικίστηκε από το Λαγγουβάρδο με μεγάλη κτηματική περιουσία και από τούς απογόνους του και μάλιστα από τον Αθανάσιο Λαγγουβάρδο, αδελφό της μονής, που πέθανε το 1699.

Η ανάμιξη του Βενετοκρητικού φεουδάρχη Λαγγουβάρδου στην ίδρυση της μονής, η χρονολογία της πηγής πιστοποιούν, ότι η μονή ιδρύθηκε τούς τελευταίους αιώνες της Βενετοκρατίας, τέλος του 16ου ή αρχές του 17ου. Περίοδος κατά την οποία ιδρύθηκαν

Εικ. 47. Η μονή του Απανωσήφη, όπως την είδε το 1834 ο PASHLEY

και άλλες μονές στην Κρήτη με συνεργούς Βενετούχοντες (Πρέβελι, Αγ. Τριάδα των Τσαγκαρόλων κ.λπ.) Ο Gerola, (Monumentī Veneti κ.λπ. τόμ. III, σ. 191) αναφέρει τη χρονολογία 1694, που είδε σε ένα κελί Αδελφοί της μονής έγιναν επίσκοποι Αρκαδίας.

Την περίοδο της Τουρκοκρατίας υπήρξε σπουδαίο πνευματικό κέντρο, όπου εκπαιδεύτηκαν πολλοί κληρικοί. Την επανάσταση του 1821 οι Τούρκοι του Κακού Χωριού σκότωσαν 18 μοναχούς και κατάστρεψαν τη μονή. Οι άλλοι έφυγαν στα Σφακιά, όπου μεταφέραν πολλά κειμήλια της μονής, τα οποία πούλησε ο Τομπάζης για να αγοράσει όπλα. Όταν τελείωσε η επανάσταση ο μοναχός Νεόφυτος ήλθε από το Αϊνίτι και ανοικοδόμησε τη μονή. Πολλοί περιηγητές την επισκέφτηκαν κατά καιρούς και περιγράφουν τη φιλοξενία των καλογήρων και τα πλούσια γεύματα που τούς πρόσφεραν (Pashley, Travels in Crete, I, 229).

Ένας απ' αυτούς ήταν και ο ιερωμένος Βασίλειος Πλάκας, που ήλθε από τη Ρωσία το 1745 και σ' αυτόν οφείλεται το δημοσιευμένο εδώ σκαρίφημα της μονής.

Ο μεγάλος σεισμός του 1856 γκρεμισε την εκκλησία και ανοικοδομήθηκε το 1862.

Τη Γερμανική Κατοχή έντεκα μοναχοί πήραν μέρος στην περίφημη «Μάχη της Κρήτης» με τούς αλεξιπτωτιστές στην περιοχή του Ηρακλείου. Στη μονή εγκαταστάθηκε νοσοκομείο για τούς τραυματίες της Μάχης. Το 1942 οι Γερμανοί κύκλωσαν τη μονή και γύρευαν όπλα. Έκαμαν έρευνα σ' όλα τα κελιά και στο ελαιουργείο της μονής, όπου ήταν σκεπασμένα με «μυοξάδες» 15 όπλα γερμανικά και 2000 φυσίγγια, λάφυρα των πολεμιστών, αλλά δεν τα είδαν. Το 1943 η μονή είχε μεταβληθεί σε αποθήκη σιτηρών της φορολογίας των κατοίκων των κοντινών χωριών, και ισχυρό απόσπασμα Γερμανών εγκαταστάθηκε εκεί και ελεηλάτησε και απογύμωνε τη μονή. Ευτυχώς τα τιμαλφή της μονής είχαν εγκαίρως φυγαδέψει οι καλόγηροι και σώθηκαν.

Απανωχώρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 140, υψ. 600 μ. Απέχει από τα Χανιά 45 χλμ. στο δρόμο προς Καμπανού. Διαδρομή: Αλικιανού - Σκινές - Χλιαρό - Νέα Ρούματα - Αγ. Ειρήνη - Απανωχώρι.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από τον Fr. Barozzi (f°29v) Lacus Apano, από τον Καστροφύλακα (K224) Lacus Apanosori με 33 οφειλόμενες αγγαρίες το 1583, και (K239) Lacus, S. Erini et Sgurafianá με 556 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 137) Lacus Sgurafi (λανθασμένα αναγράφεται Gurali) το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Εράνο - Khorio (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 30 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή 1881 αναφέρεται Απανωχώρι με 261 χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 308 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου δήμου με 276 κάτ., το

1928 με 309, το 1940 «εξελληνίστηκε» και έγινε Επανωχώριον με 587 κάτ. Το 1951 έμειναν 242, το 1961, 240 και το 1971 172 κάτ. Στο Απανωχώρι γεννήθηκε ο Γεωργιος Εμ. Κορκίδης — αρχηγός του ανατολικού ημιμήματος του Σελίνου —. Πήρε μέρος στις επαναστάσεις του 1841, 1858, και 1866. Η σημαία του με την επιγραφή 'Ένωσις ή Θάνατος φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Στο δυτικό τμήμα του Σελίνου αρχηγός ήταν ο Κωνστ. Κριάρης. («Κρητ. Εστία» τ. 11, σ. 337 και τόμ. 16, σ. 500).

Απάνω Χωριό, το. Οικισμός της κοινότητας Κάτω Χωριού, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου. Βρίσκεται στον πρόποδες του υψώματος Αφέντης, σε υψ. 90 μ. μέσα σε καταπράσινη κοιλάδα, που αρδεύεται από τα αβθονα νερά της Κεφαλόβρυσσης, 200 μ. ανατολικά του χωριού, με πολλούς κήπους και σποροφόρα δένδρα. Στη θέση Χοιρομάντρι είναι η μεταβυζαντινή εκκλησία της Αγ. Μαρίας με υπολλείμματα τοιχογραφιών. Απέχει 800 μ. από το Κάτω Χωριό, με το οποίο συνδέεται με μικρή διακλάδωση από τον κεντρικό δρόμο προς Ιεράπετρα.

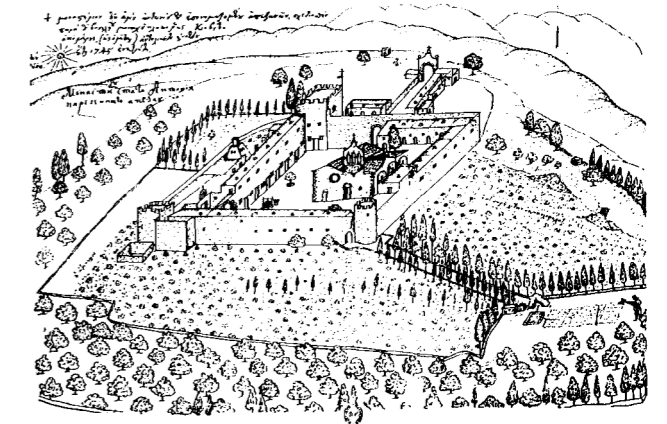
Αναφέρεται στην επαρχία Ιεράπετρας το 1577 από τον Fr. Barozzi, (f°22r) Apano Cori Girapetra, από τον Καστροφύλακα (K138) Apano Corio με 458 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Apano Chorio το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Apano Horyo με 27 χαράτσα, (Π. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 135). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Εράνο - Khorio (Pashley, Travels in Crete, II, 324) με 50 οιογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Κάτω Χωριού με 374 κάτ. και το 1900 αναφέρεται μαζί με τον οικισμό Παπαδιανά με 92 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 457 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Κάτω Χωριού, με 384 κάτ. Το 1940 με 453, και το 1951 με 498 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Οι κάτοικοι απογράφηκαν, ως φαίνεται, στο Κάτω Χωριό, του οποίου ο πληθυσμός ήταν το 1951 752 ενώ το 1961 αναφέρονται 1933 κάτ. Στον αριθμό αυτό περιλαμβάνονται οι κάτ. του Κάτω Χωριού, του Απάνω Χωριού, του οικισμού Παπαδιανά και Επισκοπή.

Απεζανές, οι. Ενοριακή μονή στην επαρχία Καινοχωριού, ν. Ηρακλείου. Βρίσκεται στη δυτική πλευρά των Λατερουσιών ορέων σε ωραία τοποθεσία και ονομάζεται στο όνομα του Αγίου Αντωνίου. Ο ναός είναι τρικλίτος. Το βόρειο κλίτος είναι ο Αγ. Αντώνιος, το μεσαίο η Μεταμόρφωση του Σωτήρος και το νότιο οι Τρεις Ιεράρχαι. Υπάγεται στην κοινότητα του χωριού Ανωκακάρι. Είναι σε υψόμετρο 440 μ. και έχει (1981) 20 κάτ. Απέχει από το Ηράκλειο 63,2 χλμ. Διαδρομή: Γορτίνα - Μητρόπολη - Πλάτανος - Πλώρα - Άγιος Ευφύλλος - Απεζανές.

Σύμφωνα με την παράδοση αρχικά η μονή ήταν στη θέση **Αγιοφάραγγο,** δυτικά από τούς Καλούς Λιμένους, όπου υπάρχει ακόμη η εκκλησία του Αγίου Α-

ντωνίου, βυζαντινού ρυθμού, η οποία ανήκει σήμερα στη μονή Οδηγήτριας. Την εποχή εκείνη οι πειρατές ήταν αφορήτη μαστίγα των παραλιών της Κρήτης. Οι μοναχοί, για να γλυτώσουν πήραν την εικόνα του αγίου και τα σκεύη της μονής και έφυγαν, αναζητώντας κατάλληλο μέρος για την ίδρυση νέας μονής, του Αγίου Αντωνίου. Το ζώο που έφερνε την εικόνα του αγίου σταμάτησε στη θέση της σημερινής μονής, και με κανένα τρόπο δεν ήθελε να προχωρήσει. Αυτό θεωρήθηκε θέληση του Αγίου να κτιστεί εκεί η μονή. Επέζησαν και έκτισαν τη μονή εκεί και πήρε το όνομα Απεζανές, επειδή επέζησε ή απέζησε ο άγιος! (Πεζέφνω=αφιππεύω).

Κατά την άποψη μερικών η μονή ιδρύθηκε από τούς αδελφούς Παπαδόπουλους, που ένας απ' αυτούς, ο Μάρκος, ίδρυσε το 1600 τη μονή Αρετίου στο Μεραμπέλο. (Βλ. Σ. Ξανθοειδή, «Χριστιανική Κρήτη», Α, σ. 3). Γεγονός είναι, ότι οι αδελφοί Παπαδόπουλοι, Μάρκος, Λέων, Αντώνιος και Μαρία, μνημονεύονται και σήμερα ως κτήτορες ή ανακαινιστές της μονής.

Εικ. 49. Η μονή Απεζανών. Σχεδιάγραμμα του κιοβίτη μοναχού Βασ. Πλάκα το 1745

Κατά τη γνώμη άλλων η μονή ιδρύθηκε πολύ παλαιότερα και μάλιστα αναφέρουν ως έτος ίδρυσής της το 1458. Αυτό είναι πιθανότερο, αφού είναι βέβαιο από το Χρονικό του Ιωάν. Δορυανού, ότι ο Δορυανός εκείνος χειροτονήθηκε μοναχός στη μονή του Αγίου Αντωνίου των Απεζανών το 1566. (Βλ. Μνημεία Ελλην. Ιστορίας, έκδοση Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. Α', σ. ιβ', και Κρητ. Χρονικά, ΙΓ' σ. 62). Η μονή αναφέρεται επίσης στις επιστολές του Μελετίου Πηγά το 1581 προς τον ηγούμενο της μονής Θεόφιλο. Συνεπώς η μονή υπήρχε παλαιότερα και ίσως είναι ορθή η γνώμη άλλων, οι οποίοι αναφέρουν ως χρόνο ίδρυσής το 1458.

Η μονή είναι περιτειχισμένη με είσοδο από τη βορεινή πλευρά. Όπως φαίνεται και στο δημοσιευμένο εδώ σχεδιάγραμμα του Πλάκα το 1745, η μονή είχε πύργους στις γωνίες του φρουριακού περιβόλου. Οι πύργοι αυτοί κατεδαφίστηκαν μετά το 1900. (Βλ. Ση-

Εικ. 50. Ο τρίκλιτος ναός της μονής Απεζανών

μείωση Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τόμ. Β', 166). Και η μονή Απεζανών είχε κανόνι και γι' αυτό αναφέρεται στο παραπάνω τουρκικό έγγραφο **τοπλού Μαναστήρη**.

Σε πολλά σημεία της μονής είναι κτισμένα αρχιτεκτονικά μέλη παλαιότερων κτηρίων. Επίσης στην αυλή της μονής υπάρχει πηγάδι με ανεξάντλητο νερό, από το οποίο υδρεύεται και σήμερα η μονή. Εάν και αυτό υπήρχε, πριν να κτιστεί η μονή, τα λείψανα του αρχαιότερου κτηρίου και μάλιστα το νερό του πηγαδιού θα ήταν η κύρια αιτία επιλογής της θέσης, για την ίδρυση της μονής.

Στη μονή σώζονται παλαιά ιερά άμφια, χρυσοϋφαντα και χρυσοκέντητα μεγάλης αξίας και τέχνης, σταυροί αργυροί και χρυσοί, ευαγγέλια χρυσοδάματα, με εγχάρακτες εικόνες και επιγραφές. Άγια λείψανα 19 αγίων, όσα δεν έχει καμιά άλλη μονή της Κρήτης. Ανάμεσα σ' αυτά πιστεύεται πως είναι το χέρι του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, της αγίας Παρασκευής, του Αγ. Γεωργίου και του αγίου Γρύφωνα. Είχε πλούσια βιβλιοθήκη, ένδειξη πνευματικής ανάπτυξης και καλλιέργειας των Γραμμάτων, που καταστράφηκε την περίοδο των επαναστάσεων. Διατηρείται επίσης ένας **αχτναμέ**, που σημαίνει: έγγραφο συμφωνίας. Πρώτος ο Μωάμεθ υπόγραψε ένα τέτοιο αχτναμέ, για την προστασία της μονής Αγίας Αικατερίνης του Σινά. Το Μωάμεθ μιμήθηκε και ο διάδοχός του χαλίφης Ομάρ Χατάπ και όταν κυριέυσε τα Ιεροσόλυμα το 638 υπόγραψε με τον τότε πατριάρχη Ιεροσολύμων Σωφρόνιο νέο αχτναμέ, που χάρη σ' αυτόν διασώθηκαν τα ιερά προσκυνήματα των Χριστιανών. Τέτοιο αχτναμέ απόκτησε και η μονή Απεζανών, για την προστασία της από τους Τούρκους, άγνωστο πώς. Όμως το έγγραφο αυτό δεν τους εμπόδισε την επανάσταση

του 1866 να κάψουν 400 ελαιόδενδρα της μονής, να καταστρέψουν 500 κυψέλες και τα μετόχια στα Τρυπητά και στο Πέρι. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Η', 24). Το 1827 η μονή καταστράφηκε και ανοικοδομήθηκε όταν τελείωσε η επανάσταση.

Η μονή έχει 11 εξωκκλήσια. Ένα απ' αυτά είναι και το εξωκκλήσι της αγίας Παρασκευής κάτω στην κοιλάδα ΒΔ της μονής. Στην αυλή της εκκλησίας είναι ένας δρύς, που, όπως λέγεται, θεραπεύει την κήλη. Ύστερα από ορισμένες διατυπώσεις και μόνο απ' πραγματικά πιστεύει ο αθενής.

Τη μονή επισκέφτηκε το τέλος του 16ου αιώνα ο Ιταλός ιατροφιλόσοφος Ονόριο Μπέλι και αναφέρει σε μία επιστολή του, ότι βρίσκεται σε τόπο ωραιότατο και τερπνότατο, ότι οι καλόγηροι έχουν εισοδήματα πάνω από 2000 δουκάτα, είναι προσηνέστατοι και αγαθοί και έχουν το καλύτερο κρασί του κόσμου. (Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Το Θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη. Πεπραγμένα του Β', Κρητολογικόν Συνεδρίου, Β', σ. 164).

Ο Pashley, (Travels in Crete, II, 27) αναφέρει, ότι η μονή Απεζανών και η Οδηγήτρια δυτικότερα ήταν μικτές, ανδρών και γυναικών, την εποχή που επισκέφτηκε την Κρήτη, το 1834.

Τη μονή επισκέφτηκε το 1745 και ο Ρώσος μοναχός Βασίλι Πλάκα και φιλοτέχνησε το σκαρίφημα της μονής.

Απεσωκάρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 156, υψ. 155 μ. Από το Ηράκλειο 54,7 χλμ. Διαδρομή: Άγιοι Δέκα - Μητρόπολη - Πλάτανος - Πλώρα - Απεσωκάρι.

Αναφέρεται το 1369 σε έγγραφο Apossochari (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 151). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου από το Fr. Barozzi, (f°23r) Apessocarí, από τον Καστροφύλακα (K103) Apesocarí, με 104 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) Apessocarí το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Aposkarí με 25 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 122).

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Πλατάνου με 115 Χριστιαν. και 2 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 160 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Απεσωκάρι, είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 168 κάτ., το 1928 γράφεται Απεσωκάρι στην κοινότητα Πλώρας με 203 κάτ. Το 1940 το Απεσωκάριον έχει και πάλι δική του κοινότητα με 247 κάτ. το 1951 με 232, το 1961 με 215 και το 1971 με 164 κάτ.

Το Απεσωκάρι βρίσκεται στους πρόποδες των Αστερουσίων ορέων, στο κάμπο της Μεσαράς και οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως με τη γεωργία. Στην εκκλησία της Παναγίας του χωριού υπάρχει θυρεός της οικογένειας των Κορνάρων (·). (Βλ. G Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, p. 269).

Το 1942 οι Γερμανοί αρχαιολόγοι ανασκάψαν παμνήμως πρωτομινωικό κυκλικό τάφο, όπου βρέθηκαν πολύχρωμα λίθινα αγγεία, από τα ωραιότερα του είδους των και πλήθος πήλινων ΜΜ I χρόνων, διπλοί χαλκοί πιάτες κ.λπ. (Βλ. Κρητικά Χρονικά, τόμ. Α', σ. 632, και ΙΖ', σ. 405).

Το τοπωνύμιο σχετίζεται πιθανώς με τη μεσαιωνική Απεσωκάρι=σκοινί. (Στεφ. Ξανθουδίδη, Μελετήματα, έκδοση Δήμου Ηρακλείου, σ. 432) και Λαογραφία (τμήμ. Ζ', 1923).

Απίδι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου. Αποτελείται από δύο οικισμούς. Το Μέσα Α. και το Ύξω Απίδι. Κάτοικοι το Μέσα Α. 109 υψ. 600 μ και Ύξω Α. 46 υψ. 580 μ. το 1981.

Απέχει από την πόλη Σητείας 30 χλμ. Διαδρομή: Πιοκοκέφαλο - Μαρωνιά - Παπαγιαννάδω - Εθιά - Αρμένιοι - Απίδι.

Δεν αναφέρεται στις βενετσιάνικες απογραφές ούτε στην τουρκική του 1671. Αυτό σημαίνει πως οι οικισμοί είναι νεώτεροι. Πρώτοι φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Aridhi (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 10 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Χαντρά Απίδι και Καλός Λάκκος με 179 κάτ. Το 1900 αναφέρεται το Μέσα Απίδι με 132 και το Ύξω Α. με 69 κάτ. Το 1920 έχουν δική των κοινότητα Μέσα Απίδιου με κάτ. το Μέσα Α. 118 και το Ύξω Α. 69. Το 1928 υπάγονται στην κοινότητα Αρμένιον το Μέσα Α. με 73 και το Ύξω Α. με 50 κάτ. Το 1940 ξαναϊδρύεται η κοινότητα Μέσα Α. με κάτ. 171 και το Ύξω Α. Το 1951 το Μέσα Α. με 154 και το Ύξω Α. με 148 κάτ. Το 1961 το Μέσα Α. με 166 και το Ύξω Α. με 107 και το 1971 το Μέσα Α. με 102 και το Ύξω Α. με 27 κάτ. Απίδι=άπιον, αγλάδι.

Απλαδιανιά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 175 υψ. 260 μ. και ο **Κάμπος των Απλαδιανών** (στον παλιό αμαξόδρομο Ηρακλείου - Ρεθύμνου) 78 κάτ. Από το Ηράκλειο 40 χλμ. Βρίσκεται στους νότιους πρόποδες του μεγαλύτερου υψώματος - του **Κουλούκουνα** - των Ταλλαίων ορέων, στην ωραία κοιλάδα του Μυλοποτάμου. Το τοπωνύμιο είναι ανδρωνυμικό και οφείλεται στους οικιστές οικογένεια Απλαδά επώνυμο μαρτυρημένο από το 1368 (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p.137, passim). Στους χάρτες της Μηχανικής Υπηρεσίας Ρεθύμνου αναφέρεται **Πλαδιανιά!**

Ο οικισμός είναι νεωτέρων χρόνων αφού δεν αναφέρεται στις απογραφές του 16ου και 17ου αιώνα.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Παράζο Απλαδιανιά με 57 κάτ. το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο Απλαδιανιά μαζί με τον οικισμό Χελιανιά με 153 κάτ. Το 1920 αναφέρονται στην κοινότητα Χελιανιών με 107 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Κλεβίμια 129 κάτ. Το 1940 έχει δική του κοινότητα με 195 κάτ. το 1951 με 219, το 1961 με 185 και το 1971 με 183 κάτ.

Αποδούλου, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 242, υψ. 450 μ. Από το Ρέθυμνο 54,5 χλμ. στην αρτηρία Αμαρίου. Από το Ηράκλειο απέχει 84 χλμ. Διαδρομή: Αγία Βαρβάρα - Ζαρός - Καμάρες - Λοχριά - Αποδούλου. Βρίσκεται στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του Ψηλορείτη, σε υψηλή θέση, με θέα προς ολόκληρη την κοιλάδα του Αμαρίου. Έχει κλίμα ξηρό και υγιεινό, πηγαία νερά, κήπους. Κυριότερα προϊόντα το λάδι, τα χαρούπια, το μέλι και τα κτηνοτροφικά. Ήταν ένα από τα χωριά της Αμπαδιάς. (Βλ. λήμμα).

Το τοπωνύμιο είναι αρχαίο (Βλ. Κρητικά Χρονικά, τόμ. Ι', σ. 400). Αποδούλος σημαίνει απελεύθερος, ο δούλος που απελευθερώθηκε. Το Μεσαίωνα οι πειρατές ερείμαζαν τα παράλια χωριά της Κρήτης, παίρνοντας σκλάβους, που τούς πουλούσαν δούλους. Πολλοί απελευθερώνονταν, πληρώνοντας οι συγγενείς των ή άλλοι λύτρα. Σε πολλές διαθήκες της εποχής εκείνης αναφέρονται κληροδοτήματα για την απελευθέρωση δούλων. Ένας τέτοιος **απόδουλος**-απελεύθερος πρέπει να είναι ο πρώτος οικιστής, που ήλθε να κατοικήσει εδώ, μακριά από τη θάλασσα, για να είναι ασφαλής.

Στην επαρχία Αμαρίου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Nuphia et Arodholu, από τον Καστροφύλακα (K175) Arodulu με 139 κάτ. το 1583, και από τον Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Arodhulu το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Arodhulo (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 14 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 ήταν έδρα ομώνυμου δήμου με 157 κάτ. Χριστιαν. και 24 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 245 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 290 κάτ., το 1928 με 315, το 1940 με 346, το 1951 με 304, το 1961 με 298 και το 1971 με 263 κάτ.

Το 1834 πέρασε απ' εδώ ο Pashley και τον φιλοξένησε ο «προεστός καπετάν Αλεξανδράκης», ο οποίος του διηγήθηκε την παρακάτω ιστορία: Την επανάσταση του 1821 οι Τούρκοι της Κεντρικής Κρήτης και τουρκοαιγυπτιακός στρατός σκότωναν τους άοπλους Χριστιανούς και αιχμαλώτιζαν γυναίκες και παιδιά. Πριν φθάσουν οι Τουρκοαιγύπτιοι στο Αποδούλου ο Αλεξανδράκης και οι άλλοι άνδρες του χωριού βγήκαν στον Ψηλορείτη και σώθηκαν. Αλλά δεν μπόρεσε να πάρει τα παιδιά του, την Καλλιτίσα και το Γιάννη, και τα άφησε σε μία γυναίκα με τρία δικά της παιδιά σε μία καλύβα. Οι Τουρκοαιγύπτιοι πέρασαν, τα βρήκαν και τα πήραν όλα σκλάβους. Ο Αλεξανδράκης έμαθε ότι πουλήθηκαν στην Αίγυπτο, όπως και πολλά άλλα παιδιά από το Λασιθί (ο Αντων. Παπαδάκης, μετέπειτα μέγας δωρητής και ευεργέτης του Πανεπιστημίου Αθηνών και ο αδελφός του έπειτα Ισμαήλ Φερίκ πασάς).

Το 1829 ένας Άγγλος λόρδος, συνοδευόμενος από τη σύζυγό του και κάμποσους υπηρέτες ήλθαν στο Αποδούλου και ζήτησαν τον Αλεξανδράκη. Η Κα-

Εικ. 51. Το χωριό Αποδούλου Αμαρίου

λίτσα, που την ήξερε σκλάβο στην Αίγυπτο, ήλθε να δει τούς γονείς της, που δεν τούς ξέχασε, παρ' όλο που ήταν σύζυγος Άγγλου λόρδου του Τζών Χαΐν. Ο πατέρας του, που έμενε στην Αίγυπτο, είχε αγοράσει την Καλλίτσα και τη μεγάλωσε στο σπίτι του και στο τέλος την πάντρεψε με το γιοιό του, γιατί ήταν ωραία και πραγματικά καλή.

Ο Pashley γνώρισε το λόρδο Τζών Χαΐν και την Καλλίτσα στο Αποδούλου το 1834 και βγήκαν μαζί στον Ψηλορείτη. Συνεπώς η ιστορία της Καλλίτσας, που την άκουσε από τούς ίδιους είναι η πιο πιστή. Σχετικά έγγραψαν και άλλοι (Ιωσ. Χατζηδάκης Περιηγήσεις εις Κρήτην, 1881, σ. 42) αλλά παραποιούνται τα γεγονότα και οι χρονολογίες.

Η ομορφιά και το κλίμα του Αποδούλου μάγεψαν τον Χαΐν και έκτισε ένα ωραιότατο μέγαρο γιά να παραθερίσει, το **φράγκικο κονάκι**, όπως το λένε οι κάτοικοι.

Στο κονάκι οχυρώθηκαν την επανάσταση του 1866 300 Τουρκαλβανοί. Οι επαναστάτες θα τούς έκαιαν, αλλά κατέφθασε ο τουρκικός στρατός και σώθηκαν και αυτοί και το κονάκι. Το 1934 ο Σπ. Μαρινάτος απεκάλυψε μέγα οίκημα τού τέλους της Μεσομινωικής εποχής, τελετουργικής χρήσης, όπου βρέθηκαν ενεπίγραφα σκεύη σπονδών από στεατίτη και μικρός χρυσός πέλεκυς. Τελευταία ανακαλύφθηκε θολωτός τάφος, 400 μ. προς βορρά τού μεγάρου, που ανέσκαψε ο Μαρινάτος, και ο Κ. Δαβάρας, Υστερομινωικών χρόνων, 1550-1100 π. Χ. διαμέτρου 3 μ. όπου βρέθηκαν 4 σαρκοφάγοι με πλημμελή κατασκευή. Βρίσκονται συναρμολογημένες στο μουσείο Ρεθύμνου.

Κοντά στο χωριό είναι η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου τού Ξιφοφόρου κατάγραφο. Σώζεται χάραγμα τού 1496.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοπογρ. Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών Κρήτης 69 — Κ. Καλοκύρη, Βυζαντινά τοιχογραφία Κρήτης,

49 — Ιωσ. Χατζηδάκη, Περιηγήσεις εις Κρήτην, 1881, σ. 42 — Κρητικά Χρονικά, Γ', 40 — R. Pashley, Travels in Crete, I, 301 — G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. II, 338 — The Journ. of Hellenic Stud. Archaeological Report, for 1962 - 63, p.33.

Αποθαμένου, μετόχι, το. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Μισιργιών, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. το 1920 9. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Χρωμοναστήρι, με 7 κάτ., το 1900 στο δήμο Βρυσιναίων με 6 κάτ. και το 1928 με 8 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Αποθήκες, οι. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Μανολιόπουλου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 109, υψ. 230 μ. Απέχει από τα Χανιά 19,2 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 15,7 χλμ. τής αρτηρίας προς Κίσαμο - Λουτράκι, Μανολιόπουλο - Αποθήκες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Αποθήκαις στο δήμο Αλικιανού με 45 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 62 κάτ., το 1920 στην κοινότητα Μανολιόπουλου με 103 κάτ., το 1928 με 108. Το 1940 δεν αναφέρεται. Γιατί; Το 1951 αναφέρεται και πάλι στην ίδια κοινότητα με 113 κάτ., το 1961 με 124 και το 1971 με 114 κάτ.

Αποϊνι, το. Οικισμός τής κοινότητας Σωκαρά, επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 261, υψ. 320 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 48,5 χλμ. Βρίσκεται μεταξύ τών χωριών Ασήμι και Πραιτώρια, 500 μ. προς βορρά τού δρόμου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K98) Arpoiini με 238 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Aroiini το 1630. Στην τουρκική απογραφή τού 1671 αναφέρεται Aroiini με 31 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη Μεταφράσεις, Β', 118). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Aroenia (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 5 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Απίνι - προφανώς τυπογρ. λάθος - στο δήμο Χάρακα με 85 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 ανφέρεται στον ίδιο δήμο με 11 άρρενες κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Σωκαρά με 91 κάτ. το 1928 με 117, το 1940 με 147, το 1951 με 180, το 1961 με 199 και το 1971 με 279 κάτ., οι περισσότεροι Μικρασιάτες.

Το 1957 χωρικοί από το χωριό Αποϊνι βρήκαν θησαυρό νομισμάτων - που ακριβώς άγνωστο - αρχαίων, χωρίς να γίνει γνωστό τί απέγιναν. (Βλ. Κρητικά Χρονικά, ΙΑ', σ. 339).

Όπως αναφέρεται σε τουρκικό έγγραφο τού 1672 (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 71) και το χωριό Αποϊνι, όπως και μερικά άλλα, καταστράφηκε κατά τον πόλεμο 1645 - 1669.

Αποκόρωνας, ο. Μία από τις 5 επαρχίες τού ν. Χανίων, η ανατολικότερη. Έχει (1981) 34 κοινότητες, 69 οικισμούς, με 11.972 κάτ. Πρωτεύουσα είναι ο

Βάμος. Η επαρχία Αποκόρωνα τη Β' Βυζαντινή περίοδο αποτελούσε την τούρμα τού **Ψυχρού** (παλαιά ονομασία τής επαρχίας) και εξακολούθησε να ονομάζεται έτσι μέχρι τις αρχές τού 14ου αιώνα, αφού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1301: ...in casali Nimpo in terra Pisicro (R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia de Venezia, συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χαντάκα Beniv. di Brixano σελ. 157). Η νέα ονομασία δόθηκε, όπως φαίνεται, μετά.

Σε άλλο νοταριακό έγγραφο τού 1356 τού συμβολαιογράφου τού Χαντάκα Antonius Brixano (Αντ. Βρισιάνο τον γράφει ο Σπ. Θεοτόκης, Εισαγωγή εις την Έρευνα τών Μνημείων κ.λπ. Κέρκυρα, 1926, σ. 18), η επαρχία Αποκόρωνα αναφέρεται *Calamonerio, Stephanus Saghlici...tibi Hemanueli Melissino*, κατοίκου τού χωριού Κουρνά, τής τούρμας Καλαμώνων... (βλ. Α. F. Gemert, ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του, «Θησαυρίσματα», τόμ. 17, σ. 90).

Η ετυμολογία τού νέου τοπωνύμιου είναι άγνωστη. Μερικοί το σχετίζουν με το **Ιπποκόρωνιον**, που αναφέρει ο Στράβων *Ιπποκόρωνά τε τής Αδραμυττινης και Ιπποκόρωνιον εν Κρήτη* (Χ, 472) και πιστεύουν, ότι ήταν αρχαία πόλη στη θέση τής Απτέρας. (Βλ. λήμμα).

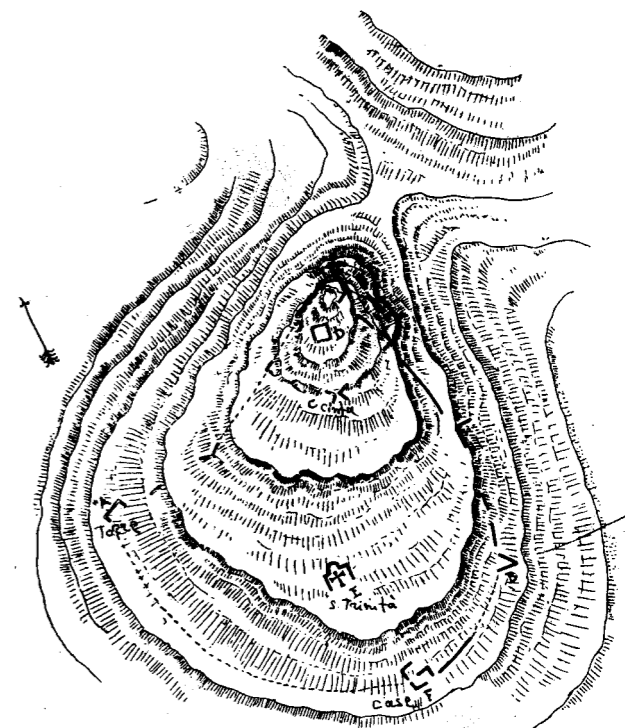
Άλλοι τη σχετίζουν με το σημερινό χωριό **Νίππος**, και ο Ξανθουδίδης (Επαρχία και Πόλεις τής Κρήτης, I, ΒΣ, Γ', σ. 56) δεν αποκλείει την ετυμολογία αυτή. Ο Κ. Λουνάκης υποστηρίζει, ότι υπήρξε αρχαία πόλη, τα Ιπποκόρωνα, που ήταν στη θέση όπου κτίστηκε αργότερα η Απτέρα, και ότι από το τοπωνύμιο αυτό προέρχεται η βενετική ονομασία Arpicornum («Κρητική Εστία», τεύχ. 171, σ. 242).

Κατά το Βασ. Ψιλάκη, (Ιστορία τής Κρήτης, τόμ. II, Παράρτημα σ. 1185) η λέξη προέρχεται από τη συνθήκη τών λέξεων από + κορώνας, καθό ίδιον και κρητίνον κτήμα και ενδιαίτημα τών Καισάρων τού Μουσαντίου, εξαρτώμενον τουτέστιν από τής κορώνας του βασιλικού στέμματος.

Στον κατάλογο τών χωριών τής Κρήτης τού Fr. Batuzzi, (F°30r), όπως αναφέρεται στα βενετσιάνικα έγγραφα ο Αποκόρωνας, είχε 44 χωριά το 1577. Στον κατάλογο τού Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 133) αναφέρονται 50.

Το έδαφος τής επαρχίας είναι μάλλον ορεινό αλλά σφορο. Οι κάτοικοι ασχολούνται στη γεωργία και τη κτηνοτροφία.

Έχει έκταση 313 τ. χλμ. 98 πεδινά, 103 ημιορεινά και 112 ορεινά, με πλούσια παραγωγή ελαιολάδου, παρμεζιανών, εσπεριδοειδών, αμυγδάλων, κ.λπ. Στη Γεωργιούπολη και στα Δράμια καλλιεργείται το φιστίκι (αράχίδα). Τα τυροκομικά προϊόντα (Μπρόσνερο) είναι υψηλής ποιότητας. Ασχολούνται και με τη συλλογή χοχλιών και γι' αυτό τούς λένε χοχλιδάδες. Παράγουν επίσης από το φυτό λεβάντα αιθέριο έλαιο, γνωστό με την τουρκική ονομασία **καραμπάχι** karabas, που χρησιμοποιείται σαν λαϊκό φάρμακο.

Εικ. 52. Σκίτσο τού φρουριού τού Αποκόρωνα (GEROLA, MONUMENTI, I, FIG. X 110)

Ο Αποκόρωνας έχει πολλά πηγαία νερά στα χωριά Στύλος Βρύσες, Αρμένους, τα περισσότερα αχρησιμοποίητα. Ο ποταμός **Κοιλιάρης**, γνωστός παλαιότερα με το όνομα **Πυκνός**, μαζεύει τα νερά τών βόρειων πλευρών τών ανατολικών Λευκών Ορέων, παίρνει και τα νερά τών πηγών τού Στύλου και χυνεται δυτικά από το χωριό Καλύβες. Ο ποταμός **Μπούτακας** ή **Βρυσανός** συγκεντρώνει τα νερά τής Κράπης και τών πηγών τού χωριού Βρύσες και χύνεται στον κόλπο τής Γεωργιούπολης.

Κατά τη Βενετοκρατία η επαρχία έγινε καστελιανία di Aricogna ή Bicozna. Το φρούριο ήταν σε ένα ύψωμα, ανατολικά από το χωριό Καλύβες. Το φρούριο είχε μία ανασχετική επίδραση στις εχθρικές διαθέσεις τών κατοίκων και συγχρόνως ήταν καταφύγιο τών Βενετών αποίκων, σε περίπτωση απειλής. Το 1583 αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K240) Castel Bicozna με 651 κάτ. Το 1631 το επισκέφτηκε ο μηχανικός Monani και αναφέρει, ότι είχε τούς πιο πολλούς κάτοικους απ' όλα τα άλλα φρούρια τής Κρήτης. Το 1538 ο πειρατής Μπαρμπαρόσα κατέλαβε και κατάστρεψε το βούργο τού φρουριού. Το 1646 η φρουρά του το αφόπλισε και το εγκατέλειψε, πριν φθάσουν οι Τούρκοι. Σήμερα δεν σώζεται τίποτε.

Ο Αποκόρωνας έπαιξε σπουδαίο ρόλο στις επαναστάσεις κατά τών Τούρκων. Όταν ήταν στα χέρια τών επαναστατών ακινητοποιούσαν τις τουρκικές δυνάμεις τών Χανίων. Γι' αυτό υπήρξε θέατρο πολλών

Εικ. 53. Το Παλαιόκαστρο (αρχαία Άπτερα). Σημειώνονται τα τείχη της αρχαίας πόλης, οι δεξαμενές, οι εκκλησίες της Παναγίας και του Αγ. Χριστόφορου της Πάτμου.

48), οδηγούμενος, όπως αναφέρει ο ίδιος, από την περιγραφή του Στράβωνος. *Strabo alone made me suppose that this city was Aptera.*

Όμως ο Pitton de Tournefort, (*Relation d'un voyage du Levant*, tom. I, σ. 30) είχε προσδιορίσει τη θέση της Άπτερας στη σημερινή τοποθεσία το 1700, δηλαδή 134 χρόνια πριν από τον Πάσλεϋ... *Paleocastro, qui est certainement la ville d'Aptere.*

Αλλά και τα νομίσματα που βρέθηκαν στη θέση αυτή, τα ίδια τα ερείπια επιβεβαιώνουν τη θέση της Άπτερας.

Ο Φραγκ. Βασιλικάτα επισκέφτηκε το χώρο αυτό και αναφέρει στην έκθεσή του το 1630, ότι είδε ένα κυκλικό θέατρο, τα τείχη, που η περιφέρειά των ήταν 3 μίλια, ένα πάτωμα με μωσαϊκό, πάνω στο οποίο έχει κτιστεί μία εκκλησία (εννοεί του Αγ. Ιωάννου της Πάτμου). Ενόμιζε ότι τό όνομά της είναι Άπος (Ά-ωρος;) ή Ελευθέρα (Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, 46, 50).

Τα ερείπια και τα ευρήματα της Άπτερας ανήκουν στην προελληνική, την ελληνική και τη ρωμαϊκή

περίοδο, λέει ο Lucio Mariani, τής ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής, που επισκέφτηκε το χώρο το 1881 και δημοσίευσε εκτενή περιγραφή στο Monumenti Antichi, vol. VI, 1896, σελ. 60 ανατύπου.

Ανασκαφές έγιναν τελευταία και από το Στυλ. Αλεξίου ο οποίος βρήκε αγάλματα, επιγραφές, αγγεία, επιτύμβιες στήλες κ.λπ. ως και μικρό ναό, πιθανώς τής Δήμητρας και Κόρης του Α' αι, π. Χ. (Βλ. Κρητικά Χρονικά, ΙΒ', σσ. 461, 468, 482).

Στο σημερινό επισκέπτη προξενούν εντύπωση οι τεράστιες θολωτές δεξαμενές νερού, που διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Τα ερείπια τής Άπτερας μαρτυρούν τη μεγαλοπρέπεια και τη σπουδαιότητά της. Τα επιβλητικά κυκλώπεια τείχη, που διατηρούνται καλά, περιέβαλαν όλο το υψίπεδο. Προχωρούσαν προς Βορρά, κάτω στο Ιτζεντίν, όπου υπήρχε πύλη, λεγόμενη **σιδερόπορτα**, απ' όπου δρόμος οδηγούσε προς τη θάλασσα. Οι παραστάδες τής πύλης και τα τείχη διατηρούνταν μέχρι τελευταία σε ύψος 3μ. και πάχος 1,5μ. Είχαν επισκευαστεί την ελληνική περίοδο. Φαίνονται ερείπια τού θεάτρου, το κοίλο, η ορχήστρα, ένα διάζωμα και υπολείμματα εδρών με τις επιγραφές και τα προξενικά ψηφίσματα. (Βλ. J. Pendlebury, *Archaeology*, σ. 360), και τού δωρικού ναού τής Δήμητρας.

Προς Νότο τής μονής τού Αγ. Ιωάννου αποκαλύφθηκε δάπεδο, ίσως χριστιανικού ναού τού Ζ', ή Η' αιώνα. Κάτω απ' αυτό ήταν χριστιανικοί τάφοι, όπου χρησιμοποιήθηκαν τεμάχια τέμπλου παλαιοχριστιανικού ναού. Στα νότια τής ίδιας μονής βρέθηκε παλαιότερα ακέφαλο άγαλμα πτερωτού θεού, με ανάγλυφους έρωτες στο βάθρο του, που κρατούσαν δάδες. Το πήραν οι Άγγλοι. (Βλ. Ραγκαβή, *Ελληνικά* τόμ. 3, σ. 516). Βρέθηκε επίσης ακέφαλο άγαλμα τής Υγείας, που βρίσκεται τώρα στο Μουσείο Χανίων και άλλα αγάλματα ελληνορωμαϊκής περιόδου.

Η νεκρόπολη ήταν στα δυτικά τής πόλης. Βρέθηκαν λαξευτοί τάφοι και τελευταία, στη δυτική πλευρά τού τείχους, ορθογώνιος λαξευτός τάφος ρωμαϊκών χρόνων, με πηλίνα ρωμαϊκά αγγεία, λύχνους κ.λπ. (Βλ. Κρητικά Χρονικά ΙΖ', σ. 393).

Την περίοδο τής μεγάλης ακμής και ανεξαρτησίας είχε κόψει πολλά νομίσματα. Τα περισσότερα φέρουν την κεφαλή γυναίκας, πιθανώς τής Ήρας, και τη λέξη **ΑΠΤΕΡΑΙΩΝ** ή **ΑΠΤΑΡΑΙΩΝ** και πίσω γενειοφόρο πολεμιστή, και τη λέξη **ΠΤΟΛΙΟΙΚΟΣ**. Άλλα είχαν την Αρτέμιδα και πίσω μία μέλισσα.

Ο πλούτος τών νομισμάτων, τα καμινεύματα τού χαλκού και τού σιδήρου που βρέθηκαν, επιβεβαιώνουν, ότι η Άπτερα ήταν πλούσια εμπορική, ναυτική και βιομηχανική πόλη. Υπήρχαν εργοστάσια κατασκευής πολεμικών όπλων, και μάλιστα τόξων, βελών και σφενδονών (Ψιλάκης σ. 586). Εξουσίαζε τον κόλπο τής Σούδας, όπου είχε τα δυό επίνειά της, τη **Μινώα** στη ΝΑ άκρα τού Ακρωτηρίου, κάτω από το χωριό **Στέρνες** και την **Κίσσαμο**, κάτω από το χωριό **Καλάμι**. (Κρητικά Χρονικά ΙΓ', 196).

Είλος ο Κ. Δουνάκης, που ασχολήθηκε ειδικά με την ιστορία «τών Απτέρων», αναφέρει πώς είχε 8 προάστεια στους πρόποδες τού υψώματος, στην κοιλάδα τού **Στύλου**, από τις οχθές τού **Κουλιάρη** μέχρι το **Νέο Χωριό**, στους λόφους **Καλοσυσκιά**, **Αζογυρέ**, **Κεφάλας των Θόλων**, των **Σελιών** και τού **Άϊ Λιά**, όπως μαρτυρούν τα ευρήματα που βρέθηκαν στις θέσεις αυτές. Τα προάστεια ήταν παλαιότερα συνοικισμοί τής αρχαιότερης πόλης, που ήταν στην ίδια θέση και το σημάδι της ήταν τα **Ιπποκόρωνα**.

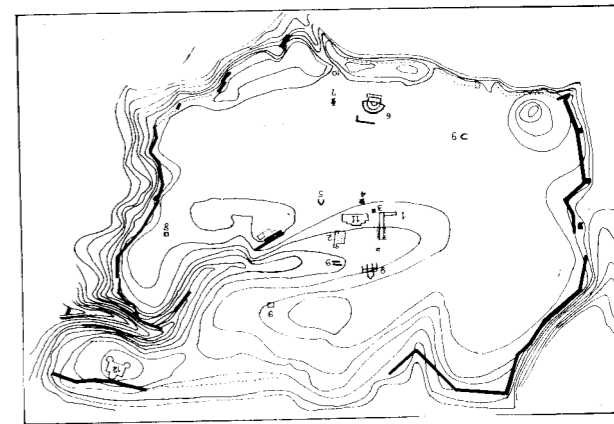
Σχετικά με την προέλευση τού ονόματος αναφέρουν, ότι οφείλεται στον ιδρυτή τής **Πτέρα** ή **Απτέρα**, ή **Απτερον**, βασιλιά τής Κρήτης, που έκτισε και το ναό τού Απόλλωνα στους Δελφούς το 1800 π. Χ. Επικρατέστερη είναι μία άλλη ετυμολογία, που αναφέρει ο διάφανος Βυζάντιος. Σύμφωνα μ' αυτή το όνομα οφείλεται στην έριδα τών Μουσών και τών Σειρήνων:

Άπτερα, πόλις Κρήτης, από τής τών Μουσών και των Σειρήνων έριδος, τής εν τώ Μουσείω, πλησίον τής πόλεως και τής Θαλάττης, τόπω τοιώσδε καλουμένη γενομένης· εν ώ μετά την εν μουσική νίκην τών Μουσών αι Σειρήνες δυσφορούσαι τα πτερά τών ώμων απεβαλον, και λευκαί γενόμεναι εις την Θάλασσαν απεβαλον εαυτάς. όθεν η πόλις Άπτερα, αι δε πλησίον τήσσι Λευκαί. Το Μουσείον, όπου έγινε ο διαγωνισμός, βρίσκεται ότι ήταν στη θέση που είναι σήμερα το φρούριο Ιτζεντίν.

Στο Β' Κρητολογικό Συνέδριο ο καθηγητής τού Πανεπιστημίου τής Σόφιας, Vladimir Georgiev ανέκρινε, ότι το τοπωνύμιο αναφέρεται στις πινακίδες της Κνωσού: **ΑΡΑΤΑ WΑ Δ' ΑΠΤΑ(Ρ)Fα δωρ. Δ' Απτερα** αττικ. Δ' **Άπτερα**. Σύμφωνα με μία πληροφορία τού 1573, τού Θεοδ. Τρουλλινού, η πόλη καταστράφηκε καθολοκληρία με το σεισμό τού 7ου αιώνα. (Βλ. «Κρητική Εστία» τόμ. 9, σ. 406).

Τα ερείπια τής Άπτερας ήταν η μονή τού Αγ. Ιωάννου τού Θεολόγου, μετόχι τής μονής Πάτμου. (Βλ. λήμμα Αγ. Ιωάννου τού Θεολόγου, μετόχι τής μονής Πάτμου).

ΠΗΛΑΙΟΓΡΑΦΙΑ: Crist. Buondelmonti, *Descriptio Insule Crete*, édition critique par Marie - Anne Van Spitael, έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ. 140 και Μετάφραση στα ελληνικά της Μάρθας Αποσκήτη, σ. 53 — **Lucio Mariani**, *Antichità Cretesi*, Monumenti Antichi, vol. VI, 1986, p. (estratto) 1200 — **J. Pendlebury**, *Archaeology*, p. 360, 369 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. I, 551 — **J. Svoronos**, Numismatique de la Crete ancienne 11 — **Vladim. Georgiev**, *Quand les Grecs sont-ils venus en Crete*, Ηρακλίον, Β' Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β', σ. 40 — **R. Pashley**, *Travels in Crete*, I, 36-60 — **T.A.B. Spratt**, *Travels and Researches in Crete*, II, 128 — **Ραγκαβή**, *Ελληνικά*, τόμ. 3, σ. 516 — **Μ. Δέφνερ**, *Οδοιπορικά Εντυπώσεις* κ.λπ. σ. 13 — **Κ. Δουνάκη**, *Ιστορία τού Αποκορώνου*, κρητική Εστία, τεύχ. 171, σ. 244,

Εικ. 54. Σχεδιάγραμμα τού χώρου τής Άπτερας (FR. MATZ, FORSCHUNGEN AUF KRETA 1942: Βερολίνο 1951, πίν. 66)

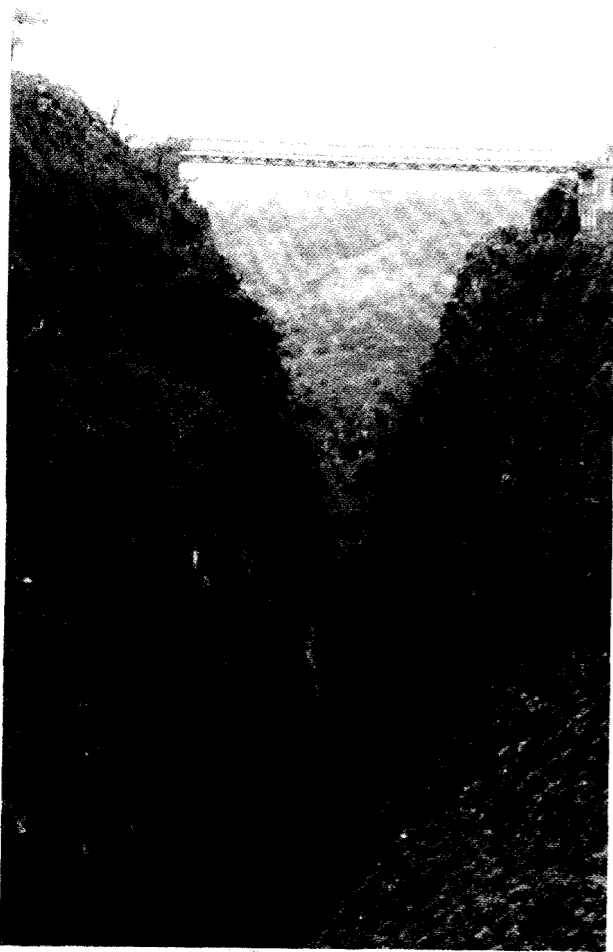
— Κρητική Εστία τόμ. 9, σ. 261, 406 — Κρητικά Χρονικά, ΙΖ', 393 - ΙΒ', 468 — **Β. Ψιλάκη**, *Ιστορία τής Κρήτης* σ. 586 — **Σ. Γ. Σπανάκη**, *Μνημεία Κρητ. Ιστ.* τόμ. V, σ. 14, 46, 50, 189.

Αράδενα, η. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Αγ. Ιωάννου, επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 8, υψ. 520 μ. Βρίσκεται στη ανατολική πλευρά τού ομώνυμου φαράγγιού, που είναι από τα πιο ωραία και επιβλητικά τών Σφακίων, με απότομο βάθος με κατακόρυφες πλευρές 100 μ. Τελευταία (1987) το φαράγγι συζεύτηκε με μεγάλη σιδηρογέφυρα μήκους 70 μ., δώρο τής οικογένειας Βαρδινογιάννη, στην επαρχία των. Τα εγκαίνια έγιναν στις 12 Δεκεμβρ. 1987. (Βλ. Πάρι Σταυρ. Κελαϊδή, Η Γέφυρα Βαρδινογιάννη στα Σφακιά, 1987).

Στις βενετσάνικες απογραφές δεν αναφέρεται, όπως και όλα τα άλλα χωριά τής επαρχίας Σφακίων. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Agádhena (Pashley, *Travels in Crete*, II, 311) με 36 χριστιαν. οικογένειες. Τούρκοι δεν κατοίκησαν εκεί. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αγ. Ιωάννου με 124 κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 188 κάτ. Το 1920 αποτελεί δική του κοινότητα με 180 κάτ., το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Αγ. Ιωάννου με 146 κάτ., το 1940 με 140, το 1951 με 36, το 1961 με 44 και το 1971 με 13 κάτ.

Η Στατιστική υπηρεσία, όπως και τόσα άλλα κρητικά τοπωνύμια, το γράφει λανθασμένα **Αράδαινα**, από άγνοια τής ιστορίας των. Το όνομα Αράδενα είναι δημοτικός τύπος τής αρχαίας πόλης **Αραδήν**.

Ο οικισμός είναι απομονωμένος από το οδικό δίκτυο τής νήσου. Ο αμαξιτός δρόμος φθάνει μόνο μέχρι την Ανώπολη, 77 χλμ. Ο υπόλοιπος δρόμος, δυτικά τής

Εικ. 55. Η γέφυρα Βαρδινογιάννη στο φαράγγι της Αράδενας. Η γέφυρα έγινε για να ενώσει, πάνω από το φαράγγι, τα δύο χωριά της επαρχίας Σφακίων Αράδενα και Άγιο Ιωάννη (βλ. λήμματα) απ' όπου κατάγεται η οικογένεια Βαρδινογιάννη, με δαπάνη των Αδελφών Βαρδινογιάννη. Η γέφυρα έχει μήκος 70 μέτρα, συναρμολογήθηκε επί τόπου από Έλληνες τεχνικούς και ένα Άγγλο ειδικό το Νοέμβριο 1986. Τα εγκαίνια έγιναν επίσημως στις 28 του Δεκέμβρη 1986, με τις ευλογίες της Εκκλησίας και των επισήμων. (Βλ. Πάρι Στ. Κελαϊδή, Η Γέφυρα Βαρδινογιάννη στα Σφακιά, 1987).

Ανώπολης, είναι ημιονικός, αν μπορεί να λέγεται δρόμος, γράφει ο Pashley (Travels in Crete, II, 256) που τον πέρασε το 1834. (...if. road it can be called, that road is ...very dangerous).

Την εποχή του Δασκαλογιάννη ο οικισμός είχε πολλούς κατοίκους και ωραίες οικοδομές:

*Πού είναι οι οντάδες σας, τα καμαρόσπιτά σας;
Ούλα γενήκαν τρόχαλος και ποιός να τ' ανακτίσει,
που πιάσαν οι νοικοκυροί Ανατολή και Δύση..*

Μ' αυτούς τους στίχους κλαίει ο Μπάρμπα Παντζελιός την καταστροφή των Σφακίων, ύστερα από την αποτυχία της επανάστασης του Δασκαλογιάννη. (σελ. 47).

Τους τελευταίους χρόνους της Βενετοκρατίας και μέχρι το 1770 ευημερούσε, γιατί οι κάτοικοί του ασχολούνταν με τη ναυτιλία και το εμπόριο.

*Αϊ Γιάννη κι Αράδενα, Λουτρό κι Αγιά Ρουμελι,
που τα καράβια κάνασιν οι Σφακιανοί μαρνέροι*
Ο Δασκαλογιάννης έδωσε εδώ την τελευταία του μάχη και η Αράδενα καταστράφηκε ολοκληρωτικά

*Στ' Αράδενας το Φάραγγα οι Σφακιανοί σταθήκαν,
Χίλιοι τρακόσοι τέσσερις, βραδ' ένα μετρηθήκαν
Δώδεκα μέρες πολεμούν, ούλοι, μικτοί μεγάλοι
Τη νύχτα τσ' επατήσασιν από το Διαλισκάρι...*

Στο ίδιο φαράγγι αποφασίστηκε να δοθεί αποφασιστική μάχη, για να αναχαιτιστεί η προέλαση των Τούρκων το 1867. Οι επαναστάτες, 4000, συγκεντρώθηκαν στη μιά πλευρά του φαραγγιού κι από την άλλη ήταν 25.000 Τούρκοι. Τα τουρκικά πλοία κανονιοβολούσαν τους επαναστάτες από τη θάλασσα και αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν. Οι τούρκοι έκαψαν άλλη μιά φορά την Αράδενα. Η μάχη αυτή ήταν το Βατερλώ του Κρητικού Αγώνα του 1866 - 69.

Σώζεται η κατάγραφή βυζαντινή εκκλησία του Μιχαήλ Αρχαγγέλου με ψηλό τρούλλο του 14 - 15 αιώνα. Έχει κτιστεί στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής του 5 ή 6 αιώνα, οπότε ήταν έδρα επισκόπου, όπως αναφέρεται στο Συνέκδημο του Ιεροκλή (651, 19). Στην εκκλησία αυτή ορκίζονται τους ύποπτους κλέπτες και πολλές φορές ομολογούν τις κλεψιάς των, γιατί φοβούνται τον Αϊστράτηγο.

Η Αράδενα, παρ' όλο που ήταν ορεινό χωριό, οι κάτοικοί του ήταν ναυτικοί και χρησιμοποιούσαν για τα καράβια των το λιμάνι του Λουτρού.

Το τοπωνύμιο αναφέρεται από το 1577 από το Fr. Barozzi (f°30r) Aradhena. Αναφέρεται επίσης στον κατάλογο των χωριών της Κρήτης, που υπήρχαν το 1645. (Βλ. Antonio Trivan, Varie Cose di Candia 1182 - 1699, 111).

Αραδήν, η. ή Ηραδήν. Αρχαία πόλη της Κρήτης της ελληνικής, αρχαϊκής εποχής. Τα ερείπιά της σώζονται στη θέση **Πασσόπετρα**, κοντά στο σημερινό χωριό Αράδενα, που διασώζει το όνομα. Ο Στέφανος Βυζάντιος κάνει σύγχυση και συνταυτίζει την Αράδενα με την Ανώπολη. *Αραδήν πόλις Κρήτης ή και Ανώπολις λέγεται διά το άνω είναι.*

Ήταν αυτόνομη πόλη αφού αναφέρεται μεταξύ των 30 κρητικών πόλεων, που υπόγραψαν τη συνθήκη συμμαχίας με τον Ευμένη Β' της Περγάμου το 183 π. Χ. Ιδρύθηκε από τους Φοίνικες και συνδέουν το όνομά της με τη φοινικική λέξη *Arvad*, που σημαίνει καταφύγιο. Το επίνειό της Φοίνικας ενισχύει την ετυμολογία αυτή.

Στο βόρειο άκρο του χωριού είναι κτήριο τετράγωνο 23X13 μ. που λέγεται από τους κατοίκους **Χορός των Ελλήνων**. Σε ένα τάφο βρέθηκαν το 1833 χρυσά νομίσματα. Η αρχαία νεκρόπολη είναι στη θέση **Ξενο-**

τάφι. Ο Δέφνερ παρατήρησε προϊστορικές κατοικίες λαξευμένες στο βράχο.

Κατά την άποψη του καθηγητή του Πανεπιστημίου της Σόφιας Vladimir Georgiev, (Les trois couches Toponymiques de la Crète ancienne, Πεπραγμένα του Γ' Κρητολογικού Συνεδρίου, Α', σ. 93) το Αραδήν προέρχεται από το *αραδα(F)εν*, παράγωγο από το *άραδος* ταραχή, βίαιη κίνηση. Η ονομασία αυτή δόθηκε, κατά την άποψη του Georgiev βέβαια, από το θόρυβο των κυμάτων της θάλασσας, όπου βρισκόταν η πόλη, (που πρέπει να σημειωθεί, ότι απέχει 3 χλμ. και σε υψόμετρο 500 μ.).

Κατά τον Georgiev η συσχέτιση του Αραδήν με τη σημητική λέξη *Arvad* (Arvad) είναι ολωσδιόλου λάθος (tout à fait erroné).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ν. Πλάτωνος, λήμμα Αραδήν στο Συμπλήρωμα της ΜΕΕ — Μιχ. Δέφνερ, Οδοιπορικοί Εντυπώσεις κ.λπ. σ. 151 — R. Pashley, Travels in Crete, II, 256 — Marg. Guarducci, Incriptions Creticae, II, 39.

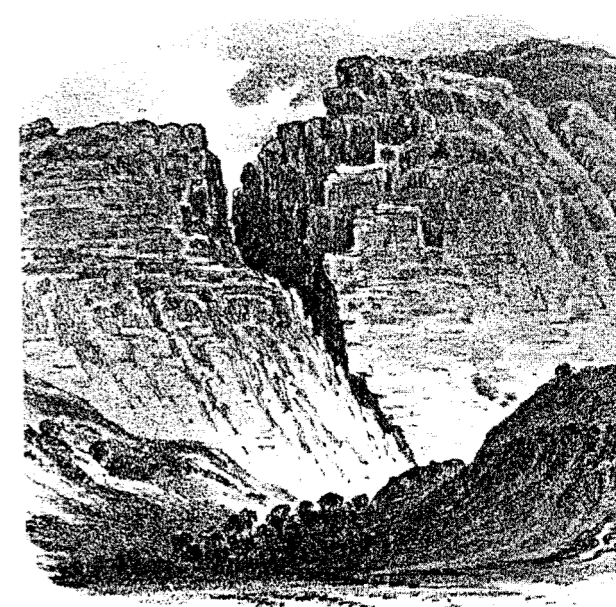
Αραζού, Οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K240) Agasu με 177 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Agasus το 1630. Δεν αναφέρεται στις επόμενες απογραφές και πιθανότατα καταστράφηκε από τους Τούρκους. Υπάρχει πηγή στο χωριό Λετρουβάρης με το όνομα Αραζού.

Αράνα, Οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας (Piano) ν. Χανίων, Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K223) Arana με 15 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583. Δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή. Δεν πρόκειται, πιστεύω, για κακή γραφή του σημερινού χωριού Αράνη, στο Ακρωτήρι, αφού το αναφέρει Aroni στη σελίδα (K240).

Άρβη, η. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός της κοινότητας Αμιρά, επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 363. υψ. 20 μ. Ως οικισμός αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή του 1951 στην κοινότητα Αμιρά με 12 κάτ., το 1961 με 43, και το 1971 με 257 κάτ. Η αλματώδης αυτή αύξηση του πληθυσμού οφείλεται στη μετοικεσία κατοίκων άλλων χωριών της Βιάννου, που είχαν κτήματα στην περιοχή, για να καλλιεργήσουν μπανάνες. Και σήμερα η κύρια παραγωγή της Άρβης είναι η μπανάνα.

Βρίσκεται σε μικρή παραθαλάσσια κοιλάδα, που τη διαρρέει ένα μικρό ρεύμα που τρέχει και το καλοκαίρι από ένα στενώτατο φαράγγι «άξιο θέας», όπως γράφει ο Ξανθοειδής, και αρδεύει τις μπανανοφυτείες.

Και η κοιλάδα και ο ποταμός που τη διαρρέει αναφέρονται στους βενετσάνικους χάρτες, και η μικρή εκκλησία της Παναγίας (Ζωοδόχος Πηγή) La Madonna di Arvi, όπως αναφέρει ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 40, και πίν. 39).

Εικ. 56. Το Άρβιον όρος με το ιδιότυπο φαράγγι του

Η Άρβη απέχει από το Ηράκλειο 85,3 χλμ. Διαδρομή: Απάνω Βιάννος - Αμιρά - Άρβη.

Στο χώρο υπήρχε αρχαίος οικισμός, όπως πιστοποιούν διάφορα ευρήματα στην περιοχή, που το όνομά του πιθανόν να ήταν Άρβη. Στις αρχές του 19 αιώνα οι χωρικοί βρήκαν κοντά στη θάλασσα μιά σαρκοφάγο από λευκό μάρμαρο, με ανάγλυφες παραστάσεις από όλες τις πλευρές, που παρίσταναν πομπή του Διονύσου, με τον Άμπελο πάνω στο άρμα, που το συνόδευε πλήθος ανθρώπων, ελέφαντες, πάνθηρες κ.λπ. Νόμισαν πως έκρυβε χρυσό και την έσπασαν. Ο Pashley, που πέρασε από εκεί το 1834 μάζεψε τα κομμάτια, τα συγκόλλησε και συμπλήρωσε τη σαρκοφάγο τόσο τέλεια ώστε να φαίνεται πως βγήκε από το εργαστήριο του γλύπτη, όπως λέει ο ίδιος. (Travels in Crete, tom. I, σ. 2). Φυσικά μετέφερε τη σαρκοφάγο στην Αγγλία και βρίσκεται τώρα στο Fitz - William Museum.

Εικ. 57. Ο παραθαλάσσιος οικισμός Άρβη

Εικ. 58. Η πολυτελέστατη σαρκοφάγος που βρέθηκε στην Άρβη

Ποιός να ήταν άραγε ο νεκρός που είχε ταφεί στην πολυτελέστατη σαρκοφάγο; Ασφαλώς ήταν περιωπής. Αυτό προϋποθέτει αστικό κέντρο σπουδαίο στην περιοχή. Και ο Ξανθουδίδης αναφέρει, ότι η θέση κατοικούνταν από την προϊστορική εποχή. Βρέθηκαν αγγεία λίθινα, και πήλινα Μινωικής εποχής. Την ελληνική περίοδο λατρεύονταν εκεί ο Άρβιος Ζεύς. Ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει: *Εστί και εν Κρήτη Άρβιον όρος ένθα τιμάται Άρβιος Ζεύς. Άρβιος ουν ο κατοικών το όρος.* Το Άρβιον όρος ήταν το σημερινό ύψωμα **Βίγλα**. Συνεπώς το ιερό του Διός ενδέχεται να ήταν στους πρόποδες του υψώματος, όπου η μονή του Αγίου Αντωνίου σήμερα. Ο Ξανθουδίδης αναφέρει, ότι πώρινοι ογκόλιθοι, μονόλιθοι κίονες και τάφοι ρωμαϊκών χρόνων βρέθηκαν. (Κρητικά Χρονικά Β', σ. 532). Βρέθηκε επίσης μία επιγραφή: **ΕΠΑΦΡΟΔΕΙΤΟΣ ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΤΗ ΘΥΓΑΤΡΙ ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ** (βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, I, 5). Τελευταία ανακαλύφθηκαν πίθοι ελληνικών χρόνων, παλαιοχριστιανικά ιωνικά κιονόκρανα, που δείχνουν ότι υπήρχε παλαιοχριστιανική βασιλική. Στη θέση **Απηγανιά** ή **Κισσοπόταμος** ανακαλύφθηκαν τάφοι βυζαντινών χρόνων.

Η μικρή εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής είναι παλαιότερη του 17ου αιώνα, αλλά έχουν κάνει επισκευές και έχει αλλοιωθεί η παλιά εκκλησία. Μου έδειξαν εικόνα της Ζωοδόχου Πηγής ζωγραφισμένη σε πλάκα μαρμάρου 0,36Χ0,39 μ. αλλά φαίνεται φρεσκαρισμένη. Οι κάτοικοι λένε, ότι βρήκαν ανατολικά της σημερινής εκκλησίας, το ιερό παλαιότερου ναού και δυτικά κελιά παλαιάς μονής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Κρητικά Χρονικά Β', 532, I', 421, ΙΓ', 198 — R. Pashley, Travels in Crete, I, 276. II, 2. Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, πίνακας 39.

Άρβη Νέα, η. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός, της κοινότητας Αγίου Βασιλείου, επαρχ. Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 134, υψ. 10 μ. Βρίσκεται λίγο ανατολικότερα της Άρβης, στην ίδια παραθαλάσσια κοιλάδα.

Πρώτη φορά αναφέρεται Άρβη Νέα στην απογραφή του 1961, στην ίδια κοινότητα, με 19 κάτ. Το 1971 κάτ. 97.

Αργάθια, τα. (Αρδάκτια) Οικισμός της κοινότητας Αγ. Θωμά, επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1961) 283, υψ. 520 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 30,3 χλμ., 500 μ. από τον Αγ. Θωμά.

Παλαιότερη μνεία του ονόματος αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Μονοφατισίου από το Fr. Barozzi, (f°23v) Argati Arano et Argati Cato. Άρα ήταν δύο οικισμοί. Από τον Καστροφύλακα (Κ98) Argatia Κάτο με 71 κάτ. και Argatia Arano με 99 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρη. Ιστ. V, σ. 120) Arghatia Arano, Arghatia Cato το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται ένα χωριό Irgadye με 10 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 122). Και στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται σωστά Argáthia (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 8 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Ο Ν. Σταυράκης (Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης πίν. 4, σ. 53) δεν κατάλαβε τη σημασία της λέξης **αργάτης** και το έγραψε, όπως το είχαν παραφθείρει **Αρδάχθια** με 96 Χριστιαν. και 71 Τούρκ. κάτ. στο δήμο Μεγάλης Βρύσης, στην απογραφή του 1881.

Την ίδια γραφή Αρδάχθια διατήρησε και ο Γεώργ. Χατζηδάκης στην απογραφή του 1900, με 138 κάτ. στον ίδιο δήμο.

Το 1920 αναφέρεται **Αρδάχθια** στην κοινότητα Αγ. Θωμά, με 189 κάτ., το 1928 με 237 κάτ. Στην απογραφή του 1940 ο απογραφέας ασφαλώς δεν ήταν Κρητικός και δεν ήξερε την κρητική διάλεκτο και το Αρδάκτια τά έγραψε **Αδράκτια!** Και έτσι αναφέρεται στις επόμενες απογραφές το 1951 με 268, το 1961 με 283 κάτ.

Τελευταία παρατηρήθηκαν κατολισθήσεις βράχων και οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το χωριό και να κάνουν μία νέα συνοικία του Αγ. Θωμά, στη θέση **Πλάκα**. Γι' αυτό δεν αναφέρεται στις επόμενες απογραφές. Έτσι γλύτωσε και το τοπωνύμιο από τις αλληπάλληλες κακοποιήσεις!

Στην κρητική διάλεκτο ο εργάτης λέγεται **αργάτης**. Άρα σύμφωνα με την αρχική γραφή δίδει και την ετυμολογία του τοπωνύμιου. Οι κάτοικοι τών οικισμών αυτών ήταν **αργάτες**, ημερομίσθιοι. Εργατικές κατοικίες. Και η λέξη **αργαθιά**, η. σημαίνει την ομάδα μισθωτών εργατών, που εργάζονται σε ξένα αγροτικά κτήματα. Και μέχρι προχθές ακόμη τα αμπέλια στο Μαλεβίτσι τα έσκαβαν εργάτες, που ερχόταν από τα χωριά και συγκεντρώνονταν κάθε πρωί στην πόρτα τώ Χανιά απ' όπου τούς μίσθωναν οι ενδιαφερόμενοι ιδιοκτήτες τών αμπελιών.

Η μετρατοπή του τοπωνύμιου από το Σταυράκη — που φυσικά δεν ήξερε τις παλιές απογραφές — άλλαξε τη φύση του τοπωνύμιου. Αρδάχθι, πληθυντικός Αρδάχθια είναι ο κρητικός τύπος της ελλην. λέξης ά-

τρακτος, το κλωστικό όργανο, με το σφεντύλι (σφόνδυλος) στο κάτω άκρο, γιά να ενισχύει την περιστροφική κίνηση τού αρδαχτιού.

Αργαστήρι, το. Ορεινός οικισμός της κοινότητας Σκάφης, της επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 45, υψ. 650 μ., σε μικρή απόσταση από το χωριό Σκάφη, 55 χλμ. από τα Χανιά. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 15 χλμ. (Γεράνι) τού κεντρικού δρόμου προς Κίσαμο. Μανολιόπουλο - Παπαδιανά - Ρούματα - Αγ. Ειρήνη - Σκάφη.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Scaffi et Argastiri, από τον Καστροφύλακα (Κ239) Scaffi et Argastiri με 139 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 137) Arghastiri et Scaffi το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρει Skáfi Ergastéri (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 27 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρονται χωριστά οι οικισμοί στο δήμο Καμπανού Σκάφη με 136 Χριστιαν. και 10 Τούρκ. και το Αργαστήρι με 114 Χριστιαν. κάτ. Στην απογραφή του 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο Αργαστήρι με 115 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότη. Σκάφης με 134 κάτ. το 1928 με 143, το 1940 αναφέρεται «επί το ελληνικότερον» Αργαστήριον, με 142 κάτ., το 1951 με 141, το 1961 με 116 και το 1971 με 77 κάτ.

Αργαστήρι στην κρητική διάλεκτο λέγεται ο φωνητικός ιστός, το, ιταλικής προέλευσης - tela=ύφασμα, telajo - τελάρο, αργαλειός.

Αργουλές, ο. Οικισμός της κοινότητας Σκαλωτής, επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων κάτ. (1981) 64, υψ. 120 μ. Απέχει από τα Χανιά 84 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 68 χλμ. τού δρόμου προς Χώρα Σφακίων. Κοιτάδες Βουβάς - Πατσάνος - Σκαλωτή - Αργουλές. Βρίσκεται στους νότιους πρόποδες τών Λευκών Ορέων, στα σύνορα τών επαρχιών Σφακίων και Αγ. Βασιλείου.

Κατά τη Βενετοκρατία αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου ν. Ρεθύμνου, το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Argulea και το 1630 από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Arghalea. Και στην αιγυπτιακή απογραφή αναφέρεται το 1834 Argúles (Pashley, Travels in Crete, II, 313) στην επαρχία Αγ. Βασιλείου με 30 χριστιαν. οικογένειες.

Στην απογραφή του 1881 ιδρύθηκε ο νομός Σφακίων, με τις επαρχίες Σφακίων - Αγ. Βασιλείου και Αποκορώνου. Ο Αργουλές αναφέρεται στο δήμο Καλλικράτη με 78 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 97 κάτ., το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Καψοδάσου με 106 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Σκαλωτής με 69 κάτ., το 1940 με 43, το 1951 με 63, το 1961 με 66 και το 1971 με 56 κάτ.

Σε αναφορά τών Σφακιανών προς τις Βενετικές Αρχές το 1594 ο οικισμός αναφέρεται **Αγαλέ** (βλ. Γεώργ. Γ. Σπανάκη, Δύο αναφορές τών Σφακιανών κ. λ. «Κρητικά Χρονικά» Α', σ. 438).

Αργουλιδές, ο. Οικισμός της κοινότητας Αρώνη, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 31, υψ. 130 μ. Απέχει από τα Χανιά 10 χλμ. στο δρόμο προς το αεροδρόμιο. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Ακρωτηρίου με 34 κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 34 κάτ. Το 1920 αναφέρεται **Αργουλιδές** με 47 κάτ. στην κοινότητα Αρώνη, το 1928 με 31 κάτ. το 1940 με 46, το 1951 με 50, το 1961 με 48 και το 1971 με 30 κάτ. Αργουλίδα = αργιοελιά.

Αργουλιό, το. Οικισμός της κοινότητας Αγίου Μάμα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 74, υψ. 420 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 36 χλμ. στο δρόμο προς Άγιο Μάμα. Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°27v) Arguglio, από τον Καστροφύλακα (Κ123) Arguliό με 147 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 132) Argugliό το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Argulyo με 5 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 120). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Αργουλιό** στο δήμο Αυδανιτών με 40 Χριστιαν. κάτ. Στην απογραφή του 1900 δεν αναφέρεται ενώ το 1920 αναφέρεται **Αργουλιό** με 57 κάτ. στην κοινότητα Αγ. Μάμα, το 1928 με 55, το 1940 με 62, το 1951 με 68, το 1961 με 73 και το 1971 με 73 κάτ.

Εικ. 59. Αργουλιό. Ωραίο μέγαρο, πιθανόν τουρκικής περιόδου, απομίμηση βενετοσάνικης αρχιτεκτονικής

Αργυρομούρι, το. Οικισμός της κοινότητας Καλαμίτσι Αμυγδαλί, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1971) 66, υψ. 120 μ.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) Asogeromuri - που πιστεύω πως είναι λανθασμένη γραφή τού Argiomuri Chrussoropoli, που αναφέρει το 1583 ο Καστροφύλακας (Κ237) με 206 κάτ. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, 133) το αναφέρει Assogieromuri το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Azogeromuri

(Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 2 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Ξόπολις και Αργυρομούρι** με 177 κάτ. Χριστιανούς στο δήμο Βάμου. Το 1900 αναφέρει **Αργυρομούρι και Κατούνα** στον ίδιο δήμο με 107 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Εξώπολης Αργυρομούρι με 40 κάτ., το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Γεωργιούπολης με 48 κάτ., το 1940 με 50 κάτ. Το 1951 αναφέρεται στην κοινότητα Καλαμίτσι Αμυγδάλι με 41 κάτ., το 1961 με 22 και το 1971 με 66 κάτ. Το 1981 δεν αναφέρεται. Βλ. και Εξώπολη.

Αργυρό Νερό, το. Μικρός, ορεινός, θερινός οικισμός, της κοινότητας Όξω Ποτάμων, επαρχίας και ν. Λασιθίου κάτ. (1981) 0, υψ. 900 μ. Βρίσκεται στη νότια πλαγιά του υψώματος Μαχαιρά (1487μ.), ΒΑ του χωριού Όξω Ποτάμοι.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1920 στην κοινότητα Όξω Ποτάμων με 17 κάτ. Στην απογραφή 1928 δεν αναφέρεται ως και του 1940 και 1951. Τού 1961 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα με 11 κάτ. Όταν οι απογραφές γίνονται τούς χειμερινούς μήνες, ο οικισμός δεν κατοικείται και αναφέρεται με κατ. 0.

Αργυρούπολη, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 453, υψ. 260 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 27 χλμ. Διακλάδωση αριστερά, προς νότο, στο 21 χλμ. του παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Χανίων. Βρίσκεται στους πρόποδες του υψώματος **Αζώνα**, σε υψηλή πανοραμική θέση, με θέα προς την καταπράσινη και κατάφυτη από κάθε είδους δένδρα, κοιλάδα του ποταμού Μουσέλα, που οι 10 πλούσιες πηγές του είναι 50 μ. κάτω από το χωριό. Οι πηγές αυτές λέγονται **Αγία Δύναμη**. Σε μία σπηλιά - πηγή βρίσκεται το εκκλησάκι του Αγ. Ιωάννου. Όμως, παρά την ονομασία των πηγών, τα άφθονα νερά των δεν χρησιμοποιούνται σήμερα και η **Δύναμη** των χάνεται. Παλαιότερα κινούσε αρκετούς νερόμυλους για την άλεση των σιτηρών, αλλά σήμερα το πετρέλαιο τούς κατάργησε.

Το χωριό αποτελείται και σήμερα από δύο συνοικίες. Το **Απάνω** και το **Κάτω** χωριό. Πολλά σπίτια είναι κτισμένα με τα οικοδομικά υλικά αρχαίων κτηρίων της Λάμπας και τών μεγάρων τών Βενετσάνων φεουδαρχών. Αλλά σώζονται και κατοικούνται μερικά από τα βενετσάνικα αρχοντικά, με ωραίες στοές και επιγραφές. Σώζονται ακόμη και τα ονόματα τών βενεταρχόντων κατοίκων των, όπως τα Μπαρότσι, Μπολάνι κ.λπ. Ο τελευταίος μάλιστα, που είχε και πολλά πλοία, υπερηφανευόμενος για τα πλούτη του, είπε:

*Σαν εμένα τον Μπολάνι
πιός θεός θα με φτωχάνει;*

Όμως, θύελλα τάραξε τα νερά της πάντα τρικυμ-

σμένης Κρητικής θάλασσας και βούλιαξε όλα τα καράβια του... Ο Μπολάνι δεν είχε, φαίνεται, διαβάσει το λατινικό motto, που άλλος φεουδάρχης, ο οποίος είχε εννοήσει τη ματαιότητα του κόσμου, είχε βάλει σε επιγραφή, πάνω από την είσοδο του μεγάρου του, για να του το υπενθυμίζει: **OMNIA MUNDI FUMUS ET UMBRA** που σημαίνει: όλα τα εγκόσμια είναι καπνός και σκιά!

Το πλούσιο έδαφος της περιοχής, που παράγει και σήμερα σε αφθονία λάδι, κρασί εξαιρετικής ποιότητας — όπως βεβαιώνει ο Μιχ. Δέφνερ που το δοκίμασε. (Οδοιπορικά Εντυπώσεις κ.λπ. σ. 72) — εσπεριδοειδή, δημητριακά, χαρούπια, βαλανίδια και κτηνοτροφικά, είχε τραβήξει το ενδιαφέρον τών Βενετσάνων και εγκαταστάθηκαν πολλοί εκεί.

Το τοπωνύμιο αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f^o26r) Pollis, από τον Καστροφύλακα (K176) Polles με 16 κάτ. και (K177) Poles με 541 κάτ. και (K183) με 416 οφειλόμενες αγαρειές το 1583. Όπως φαίνεται υπήρχαν δύο χωριστοί οικισμοί, όπως και σήμερα. Και ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) Polis την αναφέρει το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1659 αναφέρεται Pollis με 93 σπίτια (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', σ. 131). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Polis (Pashley Travels in Crete, II, 214) με 95 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντ. την αναφέρει το 1842 (Κρητικά, σ. 44) **Γαϊδουρόπολι**. Αλλά υποσημειώνει: Λέγεται και **Αργυρούπολη**, ως εκ τού φαινομένου αρχαίου μεταλλείου. Έκτοτε έχει καθιερωθεί το όνομα Αργυρούπολη.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Αργυρούπολις**, έδρα του ομώνυμου δήμου, κάτ. Χριστιαν. 730, το 1900 έδρα του δήμου, κάτ. 424, το 1920 έδρα ομών. αγροτ. δήμου κάτ. 760, το 1928, έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 767, το 1940 κάτ. 836, το 1951 κάτ. 704, το 1961 κάτ. 669 και το 1971 κάτ. 501. Την ονομασία αυτή κληρονόμησαν οι Βενετσάνοι από τούς Βυζαντινούς, που την έλεγαν Πόλη, επειδή ήταν κτισμένη στα ερείπια της αρχαίας μεγάλης πόλης της Δυτικής Κρήτης Λάμπας. (βλ. λήμμα). Τη Β' Βυζαντινή περίοδο είχε δοθεί φέουδο στην οικογένεια Χορτάτση. Αλλά, ύστερα από την αποτυχία της επανάστασης τών Χορτατσών κατά τών Βενετών δόθηκε στον Αλέξιο Καλέργη για αμοιβή του, επειδή βοήθησε τούς Βενετούς, για να καταστείλουν την επανάσταση τών Χορτατσών (βλ. ΕΕΚΣ, Β', 182). Στη συνθήκη Βενετών - Καλέργη του 1299 αναφέρεται: *Ακ(ο)μή δίδομεν και παρέχομεν σοι τας καθβαλαρίας της Πόλης και Χρωμοναστηρίου*. (βλ. Κ. Μέρτζιου, Η Συνθήκη Ενετών - Καλέργη κ.λπ. Κρητικά Χρονικά, Γ', σ. 267). Την περίοδο εκείνη η Πόλη είχε γίνει καταφύγιο και ορμητήριο τών επαναστατών. Εκεί είχαν καταφύγει το 1367 ο Ιωάννης και Γεώργιος Καλέργης, ύστερα από την ήττα των στη Σύβριτο.

Η Αργυρούπολη, λόγω της θέσης που βρίσκεται, έπαιξε σπουδαίο ρόλο και κατά τις επαναστάσεις του 19ου αιώνα. Πολλές φορές οι Κρητικοί επαναστάτες αποκήρυσαν εδώ το σουλτάνο και εμήφιζαν την ένωση.

Υστερα από το φόνο του Αντ. Μελιδόνη από το Ρούσο Βουρδουμπά στο Μοναστηράκι Αμαρίου το 1822 και τον υποβιβασμό του Βουρδουμπά από τον Αφεντούλιεφ, οι Σφακιανοί εκδήλωσαν κακές διαθέσεις εναντίον του Αφεντούλιεφ και αναγκάστηκε να μεταφέρει την έδρα της στρατιωτικής Επιτροπής από το Λουτρό Σφακίων στην Αργυρούπολη. (Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. 88).

Και το 1867 η Αργυρούπολη ήταν έδρα της Γενικής Συνέλευσης τών Κρητών. Και το 1878 η Γενική Συνέλευση τών Κρητών στην Αργυρούπολη εμήφισε την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, καταργώντας την κυριαρχία του σουλτάνου. Τότε οι επαναστάτες κατάστρεψαν από τα θεμέλια το μεγαλοπρεπέστατο μέγαρο του διοικητήριου, που είχαν οικοδομήσει οι Τούρκοι στην Αργυρούπολη.

Την περίοδο της Τουρκοκρατίας το χωριό ακούεται **Γαϊδουρόπολη** και **Σαμαρόπολη**. (Pashley, Travels in Crete, vol. I, σ. 82). Το 1822 η Επαναστατική Επιτροπή έσωσε το όνομα Αργυρούπολη, σε αντικατάσταση του κακόηχου ονόματος, επειδή, κατά την παράδοση, υπήρχε εκεί μεταλλείο αργύρου, σε λόφο ΝΑ του χωριού.

Στην τοποθεσία **Λαμνανιά**, κοντά στην Αργυρούπολη, είναι λαξευμένος στο βράχο ένας τάφος ειδωλολατρών της ελληνορωμαϊκής εποχής διαστάσεων 2,0X2,70X1,80μ. Οι χωρικοί πίστευαν πώς ήταν εκεί θαμμένες οι Πέντε Αγίες Παρθένες Θέκλα, Μαριάμνα, Λιθανά, Μάρθα, και Μαρία, και έκτισαν, κοντά στο βράχο μία μικρή εκκλησία, αφιερωμένη στις Πέντε Αγίες Παρθένες.

Γιά την ιστορία του τάφου αυτού και τών Αγίων Παρθένων αναφέρουν πολλοί Βενετοί από τον Buon- delmonti (βλ. Descriptio Insule Crete, édition critique Marie - Anne Van Spitael, Έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ. 192 εξ.) το 1415 μέχρι το Βασιλικάτα (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 58) το 1630. Το 1967 στην Αργυρούπολη βρέθηκε ένα άγαλμα του Πανός ρωμαϊκών χρόνων. (βλ. «Κρητικά Χρονικά» ΚΑ' σ. 532).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Crist. Buondelmonti, Descriptio Insule Crete, édition critique par Marie - Anne Van Spitael, p. 192. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc., vol. III σ. 170. Μιχ. Δέφνερ Οδοιπορικά Εντυπώσεις κ.λπ. σ. 68. Κ. Κριτοβουλίδη Απομνημονεύματα κ.λπ. σ. 88.

Αρδάκια, βλ. Αργάθια.

Αρδαχθιανά, τα. Ο Μιχ. Πρεβελάκης αναφέρει την «επιμνην Αρδαχθιανών», πλησίον τών Πρεβελιανών «επιμνην» στη μελέτη του «Η ιερά μονή Πρέβελι», (Ε.Κ.Σ. τόμ. Α', σ. 268). Όνομα το οποίο σχετίζει με το χωριό Αρδακτο Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνου.

Το χωριό **Αρδαχθιανά** συγγχεί ο Πρεβελάκης με το χωριό Αρδάχτια Μονοφατσίου, που αναφέρεται στην απογραφή του 1881 και εξής.

Αρδακτος και Αρδαχτος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 77, υψ. 630 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 40 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 35 χλμ. του δρόμου Σπήλι - Τυμπάκι.

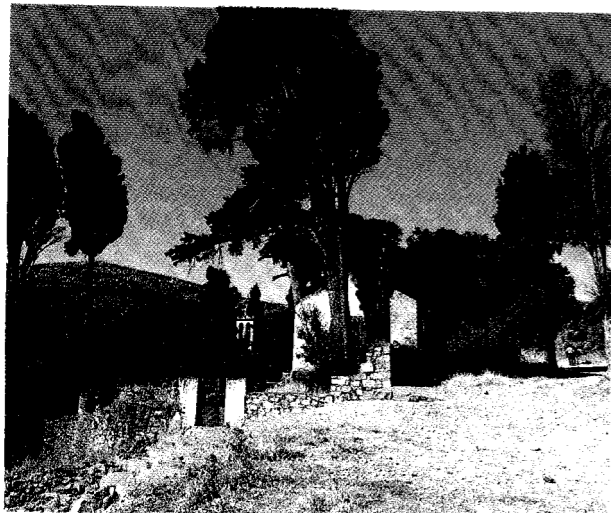
Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f^o26v) Ardactio, από τον Καστροφύλακα (K177) Ardactio με 180 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Ardactio το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Ardhakto (Pashley, Travels in Crete, II, 313) με 25 χριστιαν. οικογένειες. Τούρκοι δεν κατοίκησαν εκεί, ενώ στον Αρδακτο Αμαρίου ήταν όλοι οι κάτοικοι Τούρκοι. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Αρδακτος στο δήμο Αγ. Πνεύματος με 157 Χριστιαν. κάτοικ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 210 κάτ., το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 183 κάτ., το 1928 με 218, το 1940 με 221, το 1951 με 189, το 1961 με 175 και το 1971 με 97 μόνο κάτ!

Αρδαχτος και άρδακτος είναι η κρητική ονομασία της λέξης άτρακτος. Ο άρδακτος είναι όργανο υφαντικής, με λεπτό μετάλλιο στέλεχος με στεφάνη μετάλλινη, που περιστρέφεται με κατάλληλο χειρισμό στο **θρομούλι**, γιά την περιέλιξη του νήματος. Αλλά μάλλον το τοπωνύμιο οφείλεται στο φυτό **ατρακτυλίζ η μωλωτή** (carthamus lanatus) = τής γύναικας το ατράχτι, (αρδάχτι). (βλ. Π. Γ. Γενναδίου, Λεξικόν Φυτολογικόν, σ. 159). Και ο Ν. Ε. Χατζιδάκης, (Ε.Ε.Κ.Σ., τόμ. Α', σ. 447) αναφέρει στα τοπωνύμια του χωριού Αργυρούπολη, το τοπωνύμιο **Αρδαχτυλλινές**, ως φυτόνυμο τοπωνύμιο, οφειλόμενο στο φυτό, που φύεται στην περιοχή, αρδαχτυλλίνι (ατρακτυλίζ), φυλλάκανθο φυτό, που το στέλεχος του χρησίμευε γιά την κατασκευή ατράκτων - αρδαχτιών.

Αρδακτος, ο. Οικισμός της κοινότητας Λοχριάς, επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 36, υψ. 580μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 59 χλμ. Διαδρομή: Ανώματος - Αποδούλου - Πλάτανος - Αρδακτος. Είναι ένα από τα 12 χωριά της Αμπαδιάς, (βλ. λήμμα).

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K176) Ardactio με 147 κάτ. το 1583. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Ardhakto (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 10 τούρκ. οικογένειες. Χριστιανοί δεν κατοικούσαν. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αποδούλου με 1 Χριστιανό και 68 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή του 1900 δεν αναφέρεται. Οι Τούρκοι κάτοικοι είχαν εγκαταλείψει το χωριό. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Πλατάνου με 32 κάτ. το 1928 στην κοινότητα Λοχριάς με 27 κάτ., το 1940 με 47, το 1951 με 70, το 1961 με 61 και το 1971 με 44 κάτ.

Αρεβίτη (μετόχι), το. Οικισμός της κοινότητας Βαφέ, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 36, υψ.

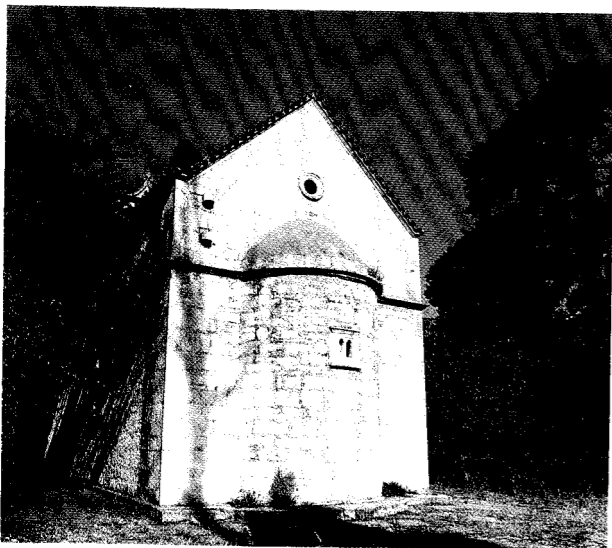

Εικ. 60. Η μονή Αρετίου ενorp. του χωριού Καρύδι Μεραμπέλου (φωτ. Ρουσέτου)

440 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά του Βαφέ, 37 χλμ. από τα Χανιά: Βρύσες - Βαφές - Αρεβίτη. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1920 Αρεβίτη μετόχι, στην κοινότητα Βαφέ με 31 κάτ., το 1928 με 33, το 1940 με 34, το 1951 με 33, το 1961 με 23. Το 1971 δεν αναφέρεται.

Αρέτι, το. (εννοείται μοναστήρι). Ενοριακή μονή της κοινότητας του χωριού Καρύδι, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Κάτοικοι (1981) 0, υψ. 520μ. Συνδέεται με αμαζιτό δρόμο με τη Νεάπολη, 11 περίπου χλμ. Διαδρομή: Νεάπολη - Φουρνή - Καρύδι - Αρέτι.

Η μονή είναι αφιερωμένη στην Αγία Τριάδα και ιδρύθηκε γύρω στα 1600, κατά τη γνώμη του Ξανθουδίδα (Χριστινική Κρήτη, Α' σ. 3), από τον ορθόδοξο

Εικ. 61. Το καθολικό της μονής, Αγία Τριάδα (φωτ. Ρουσέτου)

τιμαριούχο της Απάνω Φουρνής Μάρκο Παπαδόπουλο, ο οποίος αφιέρωσε σ' αυτή πολλά κτήματά του, για να ζούν από τα εισοδήματά των 12 καλόγηροι. Η παράδοση αναφέρει, ότι ο Παπαδόπουλος απόκτησε τη μεγάλη περιουσία του στην περιοχή της Φουρνής, κατά τον ακόλουθο περιεργο τρόπο: Ένας φίλος του πλοίαρχος τον κάλεσε στη Βενετία και πήγαν σε ένα γάμο. Εκεί άκουσε τον πενθερό να αναφέρει στο γαμπρό τα κτήματα που του παραχωρεί, στην περιοχή της Φουρνής Μεραμπέλου. Ανάμεσα στ' άλλα του είπε, ότι είχε κρύψει θησαυρό, σε μία ορισμένη τοποθεσία, για να πάει να τον πάρει. Ο Παπαδόπουλος, που ήξερε ιταλικά, άκουσε την πληροφορία για το θησαυρό, εγνώριζε την τοποθεσία και μόλις γύρισε στη Φουρνή, πήγε και βρήκε το θησαυρό. Με τα χρήματα αυτά αγόρασε πολλά κτήματα και απ' αυτά διέθεσε έπειτα για την ίδρυση της μονής. (Βλ. περιοδικά «Δρήρος», τεύχ. 29 — 30, σ. 845).

Ο ανεπιόνος και κληρονόμος του, γιατί δεν είχε παιδιά, Μάρκος Παπαδόπουλος και αυτός, εδώρησε στη μονή κτήματα, για να ζούν άλλοι 15 μοναχοί. Οι ηγούμενοι της μονής στα επόμενα χρόνια την επλούτισαν με αγορές κτημάτων, όπως πιστοποιούν τα 103 συμβόλαια αγοραπωλησιών, που χρονολογούνται από το 1575 μέχρι το 1643 (Βλ. Χριστιανική Κρήτη, τόμ. Α', σ. 1-288) και άλλα 7, που δημοσίευσε ο Νικ. Ζερβογιάννης, στο περιοδικό «Αμάλθεια», τεύχ. 29 και εξής.

Ο Κορνήλιος στον κατάλογο των μονών της Κρήτης. (Βλ. Fl. Cornelius, Creta Sacra, I, 222) αναφέρει τη μονή Monasterium Mariae Beatae Virginis, σφάλλονται, και στο όνομα, που το αναφέρει Aratti αντί Areti, και στην καθιέρωση στη Mariae Virginis ενώ από την ίδρυσής της τιμάται στο όνομα της Αγίας Τριάδας.

Δεν είναι εξακριβωμένο γιατί ονομάστηκε η μονή Αρέτι. Πιστεύω πως η περιοχή που κτίστηκε ανήκει πριν σε κάποιο **Αρέτι**, επώνυμο τεκμηριωμένο. Αναφέρεται σε έγγραφο του 1313 ο **Αρέτης εκ Κρήτης**. (Βλ. Κ. Μέρτζιου, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 19). Επίσης σε έγγραφο του 1399 αναφέρεται ο **Nic. Areti**, ως ιδιοκτήτης fitea (=φυθεία, νεοφυτεμένο αμπέλι), πλησιαστής στο κτήμα του Petrus Longo concédée par Alcarinus de Villanova. (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 388). Villanova αναφέρεται σε βενετικά έγγραφα της εποχής η σημερινή Νεάπολη Μεραμπέλου, μετάφραση του ελληνικού ονόματος Καινούργιο Χωριό, όπως λεγόταν τότε η Νεάπολη.

Η μονή βρίσκεται σε μία κοιλάδα πετρώδης και άνυδρη, με ελαιόδενδρα και αμυγδαλιές, και υδρεύεται από νερό της βροχής, που συγκεντρώνεται σε τρεις υδατοδεξαμενές στην αυλή της μονής. Εκεί είχαν φυτέψει 12 κυπαρίσσια για τους 12 Αποστόλους, ένα για το Χριστό και ένα για την Παναγία. Μερικά απ' αυτά σώζονται.

Κατά την Τουρκοκρατία εξακολούθησε να είναι η πιο σπουδαία μονή της επαρχίας Μεραμπέλου με

πολλά μετόχια. Δεν τράβηξε το αδηφάγο ενδιαφέρον των Τούρκων, γιατί η περιοχή είναι άγονη. Την περίοδο αυτή ήταν έδρα του επισκόπου Πέτρας μέχρι το 1868, οπότε μεταφέρθηκε στη Νεάπολη. Σήμερα έχει εγκαταλειφθεί, παρ' όλο που το 1935 έχει κηρυχθεί διατηρητέα μονή.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται με 2 μόνο μοναχούς. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Φουρνής με 4 μοναχούς, αλλά αναφέρονται και οι μονές Δωριές, με 3, Καρδαμούτσα με 3 και Κέραμος με 1 καλόγηρους. Και οι τρεις ήταν μετόχια της μονής Αρέτι. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα του χωριού Καρύδι με 12 κάτ. ως και η μονή Καρδαμούτσας με 16 κάτ. Στις απογραφές 1928, 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα με 5 κάτ. το 1971 με 2 κάτ.

Αριόντες, Οικισμός της επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται στον κατάλογο των χωριών του Μυλοποτάμου μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 131) Αγιodes το 1630. Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή και, όπως φαίνεται, πρόκειται μάλλον για κακή γραφή άλλου τοπωνύμιου, ίσως του Αλώνες ή Αλιδίδες του Μυλοποτάμου.

Άριον, το. ή Άγριον. Στο Τακτικόν του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου το 980 αναφέρεται μεταξύ των επισκοπών της Κρήτης και η **επισκοπή Αγρίου**. (Βλ. Γεράσ. Κονιδάρη, Αι Επισκοπαι της Κρήτης μέχρι του 10ου αιώνου, (Κρητικά Χρονικά τόμ. Ζ', σ. 478 και πίν. Β'),). Το 1551 ενώθηκε με την επισκοπή Ρεθύμνου και αργότερα διαλύθηκε.

Ο Κωνσ. Καλοκύρης αναφέρει (Κρητικά Χρονικά, I, σ. 309) ότι το Άριον ήταν πιθανότατα μικρό πόλισμα τους πρώτους αιώνες της Α' Βυζαντινής περιόδου, στο σημερινό χωριό, Σταυρωμένου, επαρχίας Ρεθύμνου. Έγινε έδρα επισκοπής τη Β' Βυζαντινή περίοδο και τη Βενετοκρατία μεταφέρθηκε στη Βιράν επισκοπή. Εκεί, ο Καλοκύρης, βρήκε γλυπτά και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, και πιστεύει, ότι ανήκαν στον καθεδρικό ναό της επισκοπής Αρίου. Και ο Cornelius (Creta Sacra II, 168) αναφέρει ότι το Άγριον ήταν πόλη της νήσου. (Agrium urbs Insulae Cretensis memoratur sexto loco inter Episcopales ejusdem Insulae...Ecclesia Ariensis) = Το Άγριον πόλις νήσου Κρήτης αναφέρεται έκτη έδρα μεταξύ των επισκοπών της νήσου...η επισκοπή Αρίου.

Αρκάδι, το. Ιερά μονή κοινότητας Αμνάτου, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 18, υψ. 500 μ. Συνδέεται με το Ρεθύμνο με καλό δρόμο 22 χλμ. Διακλάδωση οδική από το 6 χλμ. (χωριό Πλατανές) της κεντρικής αρτηρίας προς το Ηράκλειο. Βρίσκεται στη βορειο-ανατολική άκρη του Ψηλορείτη, στο βόρειο τμήμα εύφορου οροπεδίου, κατάφυτο από ελαιόδενδρα, αμπέλια κ.λπ., πλαισιωμένου από τα γύρω υψώματα. Βορειοδυτικά της μονής ανοίγεται απότομα το **Αρκαδιώτικο φαράγγι**,

Εικ. 62. Αρκάδι. Ο ναός της μονής.

με οργιάζουσα άγρια βλάστηση. Η θέα προς το φαράγγι, με φόντο το Κρητικό πέλαγος είναι μαγευτική και ευχάριστη τους θερινούς μήνες. Το βροχομετρικό ύψος φθάνει συνήθως τα 600 - 700 χιλιοστά και η μέση θερμοκρασία είναι 19,6 Κελσίου.

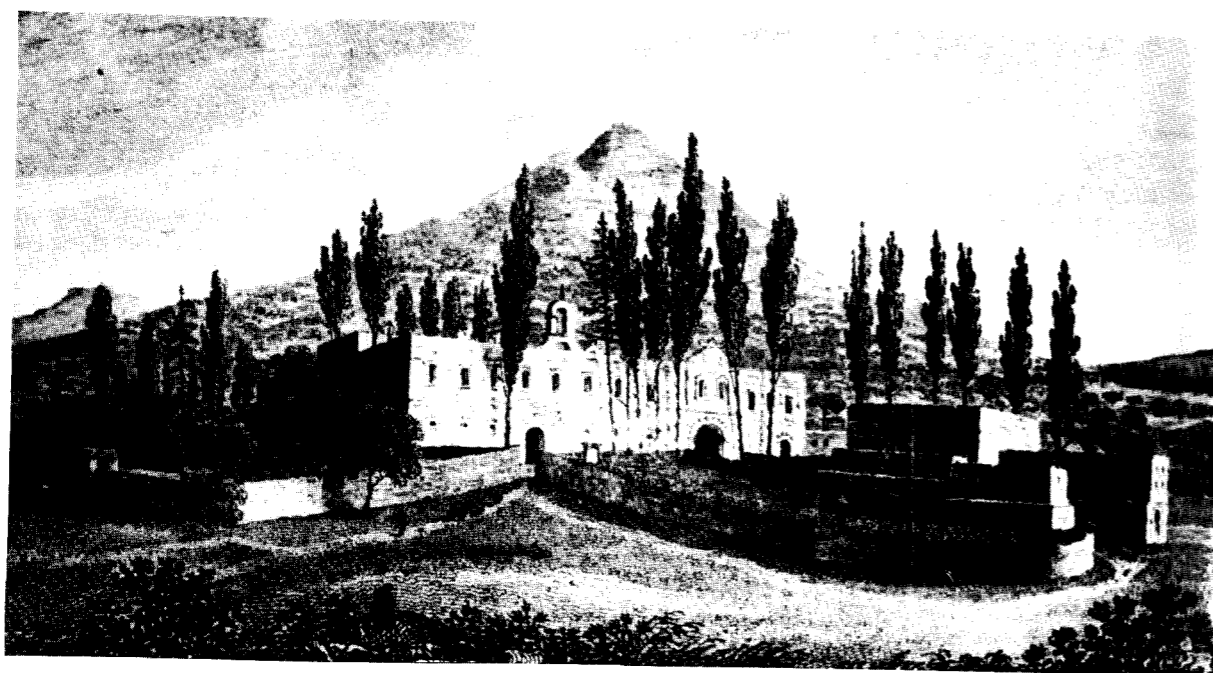
Η μονή ήταν σταυροπηγική (Νικ. Παπαδάκη, Η Εκκλησία της Κρήτης, Χανιά 1936, σ. 91). Αποτελεί φρουριακό συγκρότημα, όπως πολλές μονές της Κρήτης, σε σχήμα τετραγώνου. Έχει έκταση 5.400 τ.μ. Η δυτική πλευρά είναι 67 μ., η ανατολική 71.35 μ., η βόρεια 78.50 μ. και η νότια 73.50 μ. Το πάχος των εξωτερικών τοίχων είναι 1.20 μ.

Στη μέση περίπου του εσωτερικού χώρου είναι ο δικλιτος ναός. Ο φρουριακός περίβολος έχει στη δυτική πλευρά τη λεγόμενη **Ρεθεμνιώτικη ή Χανιώτικη** πόρτα, που είναι και η κυρία είσοδος της μονής. Η παλαιά πόρτα, που κτίστηκε το 1693, είχε στο διάζωμα της την επιγραφή:

ΜΝΗCΘΗΤΙ ΚΕ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ CΟΥ
ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ
ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΠΑCΗΣ ΤΗΣ ΕΝ ΧΩ
ΗΜΩΝ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΟΣ

ΑΧ (1693) 4Γ
Η **Καστρινή πόρτα** είναι στην ανατολική πλευρά του περιβόλου, δίπλα στην είσοδο της πυριτιδαποθήκης.

Η εσωτερική διαρρύθμιση είναι απομίμηση των μοναστηριών των καθολικών, με στοές προς το εσωτερικό της αυλής, που διατηρούν το λατινικό τους όνομα **κλάουστρα**, (claustum ιταλ.chiostro). Στη βόρεια πλευρά είναι ο ξενώνας και η Τράπεζα, όπου γινόταν

Εικ. 63. Το Αρκάδι, όπως το είδε το 1817 ο αυστριακός περιηγητής FRANZ W. SIEBER

η συνεστίαση των μοναχών, όταν η μονή ήταν κοινόβιος. Στην είσοδό της είναι η επιγραφή:

ΑΧΠΖ = (1687)
 ΝΦΤ (Νεόφυτος)
 ΔΡΣ (Δρόσας)

Στο ανώγειο ήταν η αποθήκη σιτηρών. Στο υπέρθυρο της κύριας αίθουσας είναι η επιγραφή:

ΠΑΜΜΕΓΑ ΜΟΧΘΟΝ ΔΕΞΑΙΟ ΒΛΑΣΤΟΥ ΗΓΕΜΟΝΟΙΟ
 ΔΕΣΠΟΙΝΑ Ω ΜΑΡΙΑ ΦΙΑΤΡΟΝ ΑΠΕΙΡΕΣΙΟΝ ΑΧΟ (1670)

Στην Τράπεζα υπάρχουν ακόμη στην αρχική θέση των τα τραπέζια και οι πάγκοι, όπου διακρίνονται τα ίχνη των σφαιρών και των σπαθισμών της γιγαντομαχίας.

Στη βορειανατολική γωνία του περιβόλου ήταν παλαιά η οйнаποθήκη, όπου είδε τα 200 βαρέλια ο Tournefort, όταν επισκέφτηκε τη μονή το 1700. Στο θολωτό αυτό οικοδόμημα, με τούς γερούς τοίχους και τη θολωτή στέγη, μεταφέραν την πυριτιδαποθήκη, από τη νότια πτέρυγα, όπου ήταν πριν, για περισσότερη ασφάλεια. Και εκεί μέσα έγινε ένα από τα τραγικότερα δράματα της Κρητικής Ιστορίας, στις 9 του Νοέμβριου του 1866.

Ο χρόνος της ίδρυσης της μονής είναι άγνωστος. Ίσως ιδρύθηκε τη Β' βυζαντινή περίοδο ή στα πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας. Το όνομα Αρκάδι οφείλεται μάλλον στο όνομα του ιδρυτή της, που θα ήταν **Αρκάδιος**, γνωστό καλογερικό όνομα, όπως το Βροντίσι ίδρυσε ο **Βροντίσιος**, (βλ. Κρητικά Χρονικά ΙΓ', σ. 243), το Αρέτι ο Αρέτης, όνομα τεκμηριωμένο επίσης (βλ. Κ. Μέρτζιου, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη, 1947, σ. 19) κ.λπ. Ο Κ. Καλοκύρης

αναφέρει (Κρητ. Χρονικά, Ε', σ. 337), ότι στο βορειοδυτικό μέρος του σημερινού περιβόλου διατηρούνται λείψανα της πριν από το 1587 μονής. Βρήκε επίσης στα Κλάουστρα κτισμένη την επιγραφή, που βρίσκεται στο Μουσείο της μονής:

ΑΡΚΑ/(ΔΙΝ) ΚΕΚΛΗΜΑΙ ΝΑΟΝ ΗΔ' ΕΧΩ
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ/Υ ΑΝΑΚΤΟΣ ΙΣΑΪΠΟΣΤΟΛΟΥ

Η επιγραφή αυτή πιστοποιεί, ότι ο πρώτος ναός της μονής ήταν μονόκλιτος, αφιερωμένος στον Άγιο Κωνσταντίνο.

Τα τέλη του 16ου αιώνα, εποχή ευημερίας στην Κρήτη, ο πλούτος της μονής επέβαλε την ανακαίνισή της και καταδαφίστηκε η εκκλησία του Αγ. Κωνσταντίνου και στη θέση της οικοδομήθηκε η νέα δίκλιτη, αφιερωμένη στους αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη (νότιο κλίτος) και στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος (βόρειο κλίτος).

Στη βάση του σημερινού καμπαναριού υπάρχει η επιγραφή:

Α Φ Κ Λ Η / Χ Τ Ζ Π Ζ
 = 15 ΚΛΗΜΗΣ ΧΟΡΤΑΤΖΗΣ 87 (1587)

Άρα ο ανακαινιστής του ναού, όπως τον βλέπομε σήμερα, είναι ο Κλήμης Χορτάτζης, από τη γνωστή οικογένεια των Χορτάτζων, του Ρεθύμνου. Ο Κλήμης ήλθε στο Αρκάδι από τη μονή του Αγίου Αντωνίου, που βρισκόταν ανατολικά του Αρκαδίου. Από τότε αναφέρεται: **Μονή του Σωτήρος Χριστού**. Τα εγκαίνια της νέας εκκλησίας έγιναν γύρω στα 1600 από τον ηγούμενο Νικηφόρο. Ο Κλήμης είχε πεθάνει.

Ο αρχιτεκτονικός ρυθμός του ναού είναι ανάμικτος. Τα τόξα είναι οξυκόρυφα, γοτθικού ρυθμού. Οι γιρλά-

Εικ. 64. Η δυτική πλευρά του περιβόλου της μονής,

όπου και η κυρία είσοδος «Ρεθεμιώτικη Πόρτα»

όπου και η κυρία είσοδος «Ρεθεμιώτικη Πόρτα»

νιες είναι της πρώτης περιόδου της Αναγέννησης. Οι κολόνες και τα κορινθιακά κυμάτια είναι της τελευταίας κλασικής περιόδου και οι σπείρες και τα πλέγματα ρυθμού μπαρόκ. (βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti, ecc. II, p. 294). Όπως πολλά μοναστήρια της Κρήτης, έτσι και το Αρκάδι υπήρξε κέντρο Γραμμάτων και ασφαλώς είχε πλουσιότερη βιβλιοθήκη, που την κατέστρεψαν οι Τούρκοι το 1646. Αλλά, ως φαίνεται, έμειναν και μερικά, αφού ο Savary το 1779, που επισκέφτηκε τη μονή είδε 200 παλιά βιβλία, (βλ. M. Savary, Lettres sur la Grèce, Paris, 1788, p. 240) και ο αυστριακός Sieber το 1817, είδε 500 τόμους κλασικούς συγγραφείς και άλλα θεολογικά βιβλία, σε άριστες εκδόσεις αλλά σε άθλια κατάσταση. (βλ. Fr. Sieber, Reise nach der Insel Kreta, vol. I, p. 205 - 210). Ο τουρκικός ζυγός δεν αφινε περιθώρια για μελέτες, τα σχολεία είχαν κλείσει και οι καλόγηροι με δυσκολία διάβαζαν τα γράμματα της εκκλησίας.

Το Αρκάδι υπήρξε κέντρο αντιγραφής ελληνικών χειρογράφων, όπως αναφέρεται σε χειρόγραφα ευρωπαϊκών βιβλιοθηκών (βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Άγνωστα κεφάλαια της παλαιότερης Ιστορίας του Αρκαδίου, «Νέα Εστία», τόμ. 80, σ. 1510). Το Κέντρο αυτό διατηρήθηκε ως το τέλος της Βενετοκρατίας. Ένα λείψανο των βιβλίων αυτών του Αρκαδίου είναι ο κώδικας Chisianus, R. IV, 8. Στην αρχή έχει σημείωση του Κρητικού μητροπολίτη Σελεύκειας Βενεδικτού. † *Βιβλίο της μονής του Σωτήρος Χριστού του Αρκαδίου*.

Το 18ο αιώνα το Αρκάδι είχε εργαστήριο χρυσο-βενεδικτικής αμφίων. (βλ. Ν. Δρανδάκη, Αποδεικτικά

όπου και η κυρία είσοδος «Ρεθεμιώτικη Πόρτα» Παρακαταθήκης κ.λπ. Κρητικά Χρονικά, Β', 212 και ΙΕ' - ΙΣΤ' 2 σ. 337).

Το Αρκάδι των τελευταίων χρόνων της Βενετοκρατίας είναι από τα πλουσιότερα της Κρήτης. Είναι η εποχή που τα μοναστήρια γίνονται οι μεγαλύτερες οικονομικές μονάδες του τόπου. Συγκεντρώνουν χιλιάδες στρέμματα γής, καλλιεργήσιμης και μη. Τα προϊόντα των, δημητριακά, λάδι, κρασί, μέλι κ.λπ. μετρούνται σε χιλιάδες κοιλιά, μίστατα. Σε χιλιάδες μετρούνται και τα αιγοπρόβατα, που διατηρούν στους απέραντους βοσκότους των μονών.

Ο Pitton de Tournefort, Relation d' un voyage du Levant, σ. 51), που επισκέφτηκε το Αρκάδι τον Ιούνιο του 1700, αναφέρει, ότι το Αρκάδι είναι το πλουσιότερο από όλα τα μοναστήρια της Κρήτης. Τα κτήματά του φθάνουν από τη θάλασσα του Ρεθύμνου ως την κορυφή του Ψηλορείτη, και ότι 200 λαϊκοί εργάτες και ποιμένες και 100 καλόγηροι είναι οι κάτοικοί του.

Ύστερα από την απόβαση των τουρκικών ορδών στην Κρήτη το 1645 και την άλωση των Χανίων και του Ρεθύμνου το 1646, οι Τούρκοι, προχωρώντας προς τα ανατολικά, σαν κύμα μεγάλης καταίγιδας, σάρωναν την ύπαιθρο και πλησίαζαν και στο Αρκάδι. Ο ηγούμενος και οι καλόγηροι, ακούοντας τη βοή της καταίγιδας, εγκαταλείψαν το μοναστήρι, παίρνοντας ό,τι μπορούσαν και προχώρησαν ανατολικά, όπως μας πληροφορεί ο Μπουνιαλής (Κρητικός Πόλεμος διά στίχων, σ. 235).

... Κι ο γούμενος έμισεψε κι οι καλογέρ' εφύγαν
 με τα κοπάδια, κι ήλθασι, στες Μεσαρές επήγαν.

Εικ. 65. Αρκάδι. Εσωτερικό. Τα λεγόμενα «κλάουστρα»

*Μαζί κι οι ιερομόναχοι, πάσι κι οι διακόνου
και στο Βροντίσι μπαίνουνσι στον Αγιο Αντώνη...*

Οι Τούρκοι μπήκαν ανενόχλητοι στο μοναστήρι, πήραν ό,τι βρήκαν, το ρήμαξαν και το κατάστρεψαν.

*Κι οι Τούρκοι ρίξαν διάστυλα και τα κονίσματά του
και μεταθέσαν τα θρονιά κι ανοίξαν τα κελιά του.
Δύο καλογέροι γέροντες ήθελαν κεί να μείνουν
και κόπτουν τα κεφάλια των, ζωή δεν τούς αφήνουν.*

Ο ηγούμενος μετάνοισε, φαίνεται, «εμούτισε», και γύρισε στη μονή. Πήρε μάλιστα και προνόμιο να έχει καμπάνα το μοναστήρι, και γι' αυτό οι Τούρκοι το έλεγαν **Τσανλί Μαναστήρ**. (τσάν=καμπάνα). Στη μεταστροφή αυτή του ηγουμένου συνέβαλε ασφαλώς και ο πρώτος μητροπολίτης Κρήτης, Ρεθύμιος την καταγωγή, Νεόφυτος Πατελάρος, που είχε τη μετάνοιά του στο Αρκάδι, και τον έφεραν οι Τούρκοι στην Κρήτη, για να ξεγελάσουν το ορθόδοξο χριστιανικό στοιχείο.

Κατά την Τουρκοκρατία στο Αρκάδι συγκεντρώθηκαν πολλοί Χριστιανοί, για περισσότερη ασφάλεια, αφιερώνοντας τα κτήματά των. Έτσι το Αρκάδι, όπως και άλλες μονές της Κρήτης, απέκτησε μεγάλη περιουσία, ποιμνία κ.λπ. και πρόσφερε τη βοήθειά του στους κατατρεγμένους Χριστιανούς.

Την επανάσταση του 1821 η μονή έγινε καταφύγιο των Χριστιανών αλλά και κέντρο των επαναστατών, όπως και πολλές άλλες μονές. Τον επόμενο χρόνο ο

διαβόητος αιμοβόρος Τούρκος Γετιμαλής, από το χωριό Κυριάνα, εγκαταστάθηκε στο Αρκάδι με 55 επίλεκτους Τούρκους, για να επιτηρούν την περιοχή. (Βλ. Κυρ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα του περί αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών σ. 80). Μιά μέρα έκλεισαν τον ηγούμενο και τούς καλογέρους στο ηγουμενείο κι έπειτα άρχισαν το φαγοπότι και στο τέλος κοιμήθηκαν. Ένας καλόγερος κατόρθωσε να φύγει από μία υπόγεια δίοδο και ειδοποίησε τούς επαναστάτες. Αυτοί πήγαν στη μονή και έσφαξαν όλους τούς Τούρκους. Οι καλόγηροι εγκαταλείψαν τη μονή και οι Τούρκοι του Ρεθύμνου την κατάστρεψαν.

Την περίοδο της Αιγυπτοκρατίας, 1830 - 1840, δόθηκε άδεια για την επισκευή και την ανακαίνιση των εκκλησιών και η μονή επισκευάστηκε και ανακαινίστηκε. (Βλ. Ζενάπ Ίσματ Ράσεντ, μετάφρ. Ευγ. Μιχαηλίδη, Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακή εξουσίαν, έκδοση του Συλλόγου πολιτιστικής αναπτύξεως Ηρακλείου, σ. 12).

ΤΟ ΑΡΚΑΔΙΚΟ ΔΡΑΜΑ

Η Επανάσταση του 1866 - 69 αποτελεί το σπουδαιότερο γεγονός στην ιστορία της μονής. Η θέση της είχε σπουδαία στρατηγική σημασία, συνδετικός κρίκος ανάμεσα στις επαρχίες Ρεθύμνου, Μυλοποτάμου και Αμαρίου και συγκεντρώθηκαν εκεί 1500 επαναστάτες, με αρχηγό το Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη. Εκλέξαν πληρεξούσιους από τις επαρχίες και πρόεδρο το σαραντάχρονο ηγούμενο Γαβριήλ Μαρινάκη, από το

χωριό Μα(ρ)γαρίτες Μυλοποτάμου, εξέχουσα και επιβλητική προσωπικότητα, αθλητικός, με μεγαλόπρεπο παράστημα.

Ο γενικός διοικητής Κρήτης Ισμαήλ πασάς διέμηνε στον ηγούμενο να διώξει την επιτροπή και να φύγουν οι Επαναστάτες γιατί, αν παραμείνουν, θα καταστρέψει το μοναστήρι. Ο ηγούμενος αρνήθηκε. Ο πασάς έστειλε τον Ιούλιο 1866 δύναμη στρατού. Οι καλόγηροι και οι επαναστάτες είχαν φύγει. Οι Τούρκοι αγκέστηκαν στη λεηλασία της μονής δίχως να την πειράξουν. Ο Ισμαήλ ξαναμήνευσε στο Γαβριήλ να απομακρύνει την επιτροπή. Αλλά εκείνος άρχισε να οργανώνει την άμυνα της μονής.

Ο Πάνος Κορωναίος πήγε στο Αρκάδι και ανακήρυσσεται γενικός αρχηγός του Ρεθύμνου. Αμέσως είπε στο ηγούμενο, ότι το Αρκάδι δεν είναι κατάλληλο για άμυνα. Αλλά ο Γαβριήλ, οι καλόγηροι και ο Αυσκαλάκης επέμεναν και έμειναν. Ο Κορωναίος διόρισε φρούραρχο το Γιάννη Δημακόπουλο, από τη Γορτυνία της Πελοποννήσου, και έφυγε με τούς άνδρες του.

Στη μονή είχαν καταφύγει πολλά γυναικόπαιδα από τα γύρω χωριά, κοντά στους προστάτες των, που κρατούσαν το τουφέκι. Στη μονή βρέθηκαν 964 ψυχές. 259 πολεμιστές, καλόγηροι και χωρικοί, και 705 γυναικόπαιδα. Το φρόνημα ήταν ακμαιότατο. Οι ιερωμένοι έψαλλαν τροπάρια και οι λαϊκοί τραγουδούσαν ηρωικά τραγούδια.

*Χαίρεστε άντρες, χαίρεστε, χαίρεστε πολεμάρχου,
Μι τούτ' η μέρα θα γραφτεί και πάντα δόξα θά 'χει.
Αν τη βαστώ 'γω τη σκαλιά στον κόσμο τον απάνω,
και τό 'χω πρίκα μου να ζώ, χαρά μου να ποθάνω.
Χαίρεστε άντρες, χαίρεστε, χαίρεστε παληκάρια,
μιο πόλεμος εδόθηκε στ' άντρες και στα λιοντάρια.*

(Παύλου Βλαστού, Ιδαία Μέλισσα, τομ. Α', σ. 829).

Η χαρραγή της 8ης Νοεμβρίου βρήκε τούς πολεμιστές και τα γυναικόπαιδα στη θεία λειτουργία. Μόνο μία λειτουργία, κάτω από παρόμοιες συνθήκες, αναφέρεται στη δισχίλιετή ιστορία του Ορθόδοξου Χριστιανισμού. Η λειτουργία στο ναό της Αγίας Σοφίας, στις 28 του Μάη του 1453. Ιερείς και εκκλησιαζόμενοι έβρουν καλά, ότι πηγαίνουν προς θυσία... Πριν τελιώσει η λειτουργία ακούεται η ιαχή των σκοπών: **ΜΕΓ' ΑΡΜΑΤΑ!** Ένας πολεμιστής φέρνει την είδηση στον ηγούμενο: **Οι Τούρκοι περικύκλωσαν το Αρκάδι!**

Ο Γαβριήλ έκαμε το σταυρό του και σήκωσε τα χέρια σε στάση προσευχής και είπε στο εκκλησιαζόμενο πλήρωμα:

*Παιδιά μου! Θάνατος δεν υπάρχει! 'Ας πολεμίσουμε
ηρωικά για να πάμε στον Πλάστη με καθαρό μέτωπο.
Ζήτω ο Πόλεμος! Ζήτω η Ελευθερία!*

Ζήτω! Φώναξαν όλοι με όλη τη δύναμη της ψυχής.

Οι πολεμιστές πιάσαν τις θέσεις των. Ο Σουλεϊμάν βέης τούς καλεί από το ύψωμα **Κορέ** να παραδοθούν. Την απάντηση την έδωκαν τα όπλα των πολιορκουμένων. Κι αρχίζει το πολύπρακτο Αρκαδικό δράμα!

Η σημαία της μονής κυματίζει στη δυτική Πύλη, αδιάφορη στις τούρκικες σφαίρες, που την τρυπούν. Στη βορειοδυτική γωνία του μοναστηριού κυματίζει και η σημαία του οπλαρχηγού Γεώργη Δασκαλάκη. Πολλές φορές οι σφαίρες έσπασαν το κοντάρι της, μα η μάνα του, η Χαρίκλεια Δασκαλάκη, την αναστήλωσε στη θέση της. Στο τέλος την πήρε, την ζώστηκε και αργότερα την παράδωσε στον εγγονό της. Οι άλλες γυναίκες κουβαλούν πολεμοφόδια και νερό στους πολεμιστές.

Τριάντα τούρκικα κανόνια συγκεντώνουν τα πυρά των στη δυτική Πύλη. Οι πολιορκούμενοι δεν χάνουν σφαίρα. Κάθε μία στέλνει κι ένα Τούρκο στον παράδεισο του. Και το έδαφος γύρω από το μοναστήρι στρώνεται με τούρκικα κουφάρια. Μπροστά στον **Ανεμόμυλο** εφτά ήρωες προξενούν την πό μεγάλη φθορά στους Τούρκους. Αλλά ως το βράδυ τούς εξόντωσαν όλους.

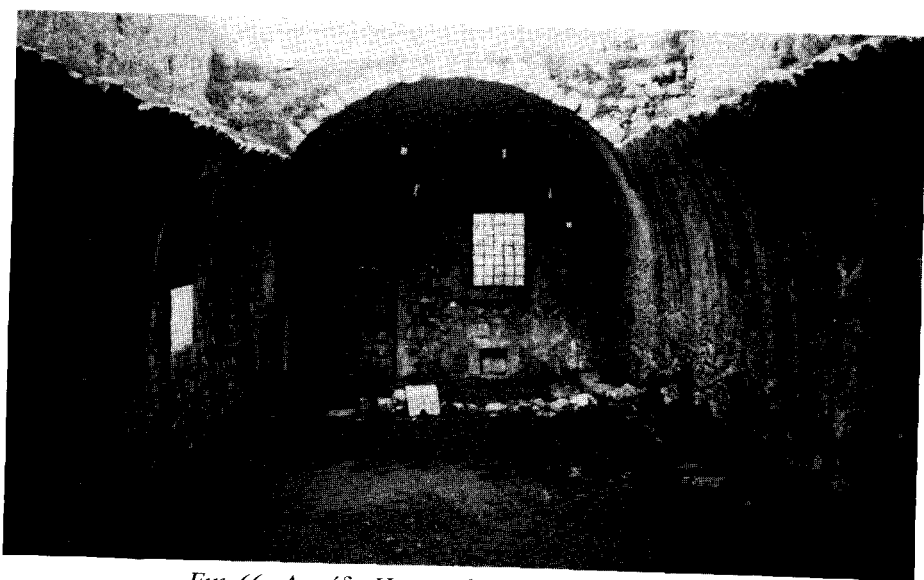
Η σκοτεινή και βροχερή νύκτα του Νοέμβρη σκέπασε το πεδίο της φονικής μάχης και εσίγασε τον ορμημαγδό των όπλων. Οι πολιορκούμενοι δεν ελπίζουν πιά σωτηρία. Το πολεμικό συμβούλιο αποφασίζει να ζητήσει βοήθεια από τον Κορωναίο και τούς άλλους κατεπάνους του Μυλοποτάμου και του Αμαρίου. Ο παπά Κρασιώτης από την Κράνα του Μυλοποτάμου κι ο Αδάμ Παπαδάκης από την Πίκρη του Ρεθύμνου αναλάβαν να μεταφέρουν τα γράμματα.

Με σκοινιά κατέβασαν τον παπά Κρασιώτη από το παράθυρο, που είναι από τη μικρή πόρτα του νότιου τείχους. Ο Αδάμ Παπαδάκης βγήκε από μία υπόγεια μυστική σύραγγα. Προσποιούμενοι τούς Τούρκους πέρασαν μέσα από τις τάξεις των και κατόρθωσαν να φέρουν σε πέρας την αποστολή των.

*'Ηταν αμέτρητ' η Τουρκιά 'πόξω στο μοναστήρι,
όταν κατέβηκ' ο Αδάμ από το παραθύρι
'Εβαλε το σαρίκι ντου κι επήρε το τουφέκι
και τσοι εχθρούς ξεγέλασε μ' ένα «σελάμ αλέκι».*

Τα μεσάνυχτα γύρισε ο Παπαδάκης και ξαναμπαίνει στο μοναστήρι, με τη βεβαιότητα πως πηγαίνει στο βέβαιο θάνατο. Ελεύθερος, έξω από την κόλαση της φαθιάς, έξω από το βέβαιο τάφο που τον περιμένει, βαδίζει προς το Γολγοθά του, σταθερά και μάλιστα μέσα από το τουρκικό στρατόπεδο! Αναμφισβήτητα είναι ο ηρωικότερος των ηρώων του Αρκαδικού Δράματος.

Το βράδυ η καμπάνα της εκκλησίας καλεί τούς πιστούς, όχι μόνο στην Πίστη αλλά και στην Ελευθερία, για τελευταία φορά. Πολεμιστές, γέροι, γυναίκες, παιδιά, προσέρχονται και παίρνουν τη θεία μετάληψη.

Εικ. 66. Αρκάδι. Η πυριτιδαποθήκη. Το «Λαγούμι», όπου συγκεντρώθηκαν τα γυναικόπαιδα και ανατινάχτηκαν από το Γιαμπουδάκη.

Είναι η δραματικότερη στιγμή τών ηρώων, που εκούσια προσφέρονται θυσία, γιά τη Λευτεργιά τής Κρήτης. Ο ηγούμενος τούς ενθαρύνει γιά την τελευταία θυσία. Και τα παιδιά ακόμη είχαν καταλάβει ότι ήταν οι τελευταίες στιγμές τής ζωής των. Ο ηρωισμός που επιδείξαν όλοι είναι εκτός περιγραφής. Πραγματικά είχαν νικήσει το θάνατο!

Η εννάτη Νοεμβρίου ξημερώνει. Βρίσκει το Αρκάδι στενά πολιορκημένο. Πρωί - πρωί αρχίζει ο ορμαγδός τής μάχης. Οι Τούρκοι φέραν από το Ρέθυμνο δυό βαρειά κανόνια. Το ένα ήταν γνωστό με το όνομα **Κουτσαχειλά**. Τα τοποθέτησαν στους Στάβλους, που είχαν καταλάβει. (Την κουτσαχειλά την πήραν οι Ρώσοι, όταν ήταν στο Ρέθυμνο, και τη μεταφέραν στη Ρωσία)

Η δυτική Πύλη υποχωρεί στα κτυπήματα τών κανονιών. Η μάχη είναι στο ζενίθ. Μέσα στη μονή βρυχώνται λέοντες, αλλά και έξω ορδύονται τίγρεις. Ο κρότος τών κανονιών και τών άλλων όπλων, οι άγριοι αλλαλαγοί τών Τούρκων, οι κραυγές τών γυναικόπαιδων δημιουργούν ένα πανδαιμόνιο, που συγκλονίζει ολόκληρη την περιοχή.

Τα πολεμοφόδια τών πολιορκουμένων τελειώνουν. Η Δασκαλάκαινα παίρνει από τούς σκοτωμένους όσα τούς έμειναν και τα δίδει στους ζωντανούς. Οι Τούρκοι μπαίνουν, τέλος στον περίβολο τής μονής και η γιγαντομαχία μεταφέρεται εκεί. Λόγγες, γιαταγάνια, κρητικά μαχαίρια σκίζουν ανθρώπινες σάρκες. Τα γυναικόπαιδα έξαλλα, με γοερές κραυγές, τρέχουν προς την πυριτιδαποθήκη, γιά την ύστατη θυσία. Ένα κορίτσι γυρίζει στον περίβολο και φωνάζει:

‘Όποιος θέλει να ‘ρθει στο λαγούμι! (=πυριτιδαποθήκη). Πολλές κοπέλες τρέχουν, γιά να προφθάσουν να παραδώσουν τα κορμιά των στις φλόγες παρά στις τούρκικες θωπιές. Γυναίκες αφήνουν τα παιδιά των και τρέχουν να βοηθήσουν τούς άνδρες των, στη μάχη.

142

Δίδεται το σύνθημα γενικής εφόδου και η αυλή τής μονής πλημμυρίζει από τα τούρκικα φέσια. Ο Δημακόπουλος και όσοι ζούν ακόμη ορμούν με τα ξίφη και θερίζουν κυριολεκτικά τούρκικα κεφάλια. Αλλά και τα σπαθιά έσπασαν και όσοι ζούν ακόμη κλείστηκαν στα Μεσοκούμια. Η αυλή, γεμάτη από σκοτωμένα κορμιά, πλημμυρίζει στο αίμα...

Ο Κωστής Γιαμπουδάκης στέκει στην πόρτα τής θολωτής πυριτιδαποθήκης, με την πιστόλα στο χέρι, έτοιμος να ανάψει τον Πυρσό τής Ελευθερίας, που θα φωτίσει ολόκληρη την Οικουμένη. Μα θέλει να πάρει μαζί του όσο μπορεί περισσότερους Τούρκους. Τους αφήνει να πλησιάζουν στην είσοδο κι απέξω στα χωράφια. Η μεγάλη πράξη του δράματος πλησιάζει:

*Σφαγή μεγάλη αρχινά, περίσσο φωνοκλήσι.
Ετούτ ‘η ώρα θ ‘ακουστεί σ ‘ανατολή και δύση.
Και μέσα στον αναβρασμό, που ο Χάρος εβρουχάτο,
βροντή, σεισμός εγίνηκε κι ο κόσμος άνω - κάτω.
Φωτιά, καπνός και κτήρια, κορμιά κομμαθιασμένα,
άντρες και γυναικόπαιδα στα νέφαλ ‘ ανεβαίνα...
Τρόχαλος έγιν ‘η μονή κι εσείστ ‘ο Ψηλορείτης
κι αντιλαλούνε τα βουνά κι απ ‘ άκρ ‘ ως άκρ ‘η Κρήτη!...*

Η νύχτα πέφτει και τραβά την αυλαία τού συγκλονιστικού δράματος. Ο επίλογός του είναι τραγικός. Εκατό δεκατέσσερις άνδρες και γυναικόπαιδα πιάστηκαν αιχμάλωτοι. Τρείς ή τέσσερις, κι ανάμεσα σ ‘ αυτούς κι ο Αδάμ Παπαδάκης, διέφυγαν. Οι υπόλοιποι 864 σκοτώθηκαν, σφάχτηκαν ή ανατινάχτηκαν στον αέρα. Ανάμεσα σ ‘ αυτούς ο ηγούμενος Γαβριήλ, ο φρούραρχος Δημακόπουλος, ο Γιαμπουδάκης. Τούρκοι σκοτώθηκαν και τραυματίστηκαν 1500.

Στην Τράπεζα είχαν καταφύγει 37 παληκάρια. Είχαν εξαντληθεί τα πυρομαχικά των. Οι Τούρκοι τούς έσφαξαν όλους! Τα πτώματα τών σκοτωμένων έμειναν άταφα μέχρι το 1869.

Η ολοκαύτωση τού Αρκαδίου αντί να κλείσει το «Κρητικό Ζήτημα», όπως ήλπιζαν οι Τούρκοι, άνοιξε τις κλειστές πόρτες τής ευρωπαϊκής διπλωματίας. Η πυρίνη φλόγα ξεσήκωσε τα προοδευτικά πνεύματα τής Ευρώπης και φώτισε τις μεγάλες διάνοιες σε αγώνα, γιά την απελευθέρωση τής Κρήτης. Η Λευτεργιά τής Κρήτης ξεκίνησε από το Αρκάδι!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Τιμοθέου Βενέρη, Το Αρκάδι διά τών αιώνων, Αθήναι 1938 - Μ.Ι. Μανούσακα, Άγνωστα κεφάλαια τής παλαιότερης ιστορίας τού Αρκαδίου, «Κρητ. Εστία», τόμ. 8, σ. 278 εξ. - Στεφ. Ξανθουδίδη, Παρχία και πόλεις τής Κρήτης Ε.Ε.Β.Σ. τόμ. Γ’, σ. 41 - Κ. Καλοκύρη, Ανέκδοτοι επιγραφαι και χαράγματα, Κρητικά Χρονικά, Ε’, σ. 337 - Κ. Κωνσταντινίδη, εκθέσεις και υπομνήματα τού Γαλλικού προξενείου Κρήτης, Κρητικά Χρονικά Ι’, σ. 392 - Γεωργ. Κουρμούλη, Κρητικά Ανάλεκτα, Ε.Ε.Κ.Σ., Α’, 164 - Τιμοθ. Βενέρη, Νεόφυτος Πατελάρος, Ε.Ε.Κ.Σ., Α’, 3 - Ν. Αρυνδάκη, Αποδεικτικά Παρακαταθήκης αμφίων κ.λπ. Κρητικά Χρονικά, Β’, σ. 212 - Idem Εκκλησιαστικά κινήματα τής μονής Αρκαδίου, Πεπραγμένα Β’ Κρητολογικού Συνεδρίου, Α’, σ. 337 - Creta Sacra, I, 25 - G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. II, 294, III, 174, IV, 68 - R. Pashley, Travels in Crete, I, 309 - M. Savary, Lettres sur la Grèce, Paris, 1788, p. 240 - και Μετάφραση Ζυγομαλά, Αθήναι 1845, σ. 78 - Β. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 1497 - Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ. 80 Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 277, 343, 236, 266. Πολλές πληροφορίες οφείλω και στον Κ. Ξεξάκη, Ρεθύμνιο. **Αρκάδι**, το. Γεωργοκτηνοτροφικός οικισμός τής κοινότητας Δαμάνια, επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 88, υψ. 520 μ. Βρίσκεται στους νοτιους πρόποδες τού υψώματος **Μονοδένδρι**, (802.64 μ.) Απέχει από το Ηράκλειο 37 χλμ. Διαδρομή: Μονή Πανασσήνη - Κακό Χωριό (Μεταξοχώρι) - Δαμάνια - Αρκάδι. ή 30.8 χλμ. από το δρόμο Κανλί Καστέλι - Κυπαρίσσι - Γαλένι - Καλού - Δούλι - Αρκάδι. Αρχαιότερη μνεία τού ονόματος τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1378, Argadi, (El. Santschi, Regestes des arrêts civils etc. p. 205. Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατισίου, από το Fr. Barozzi, (fo23v) Archadi, από τον Καστροφύλακα (K98, Argadi με 91 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. τόμ. V, σ. 120) Argadi το 1630. Στην τουρκική απογραφή τού 1671 αναφέρεται Arkadi με 15 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β’, σ. 121).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Arkadihi, (Pashley, Travels in Crete, II, p. 317) με 6 τουρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται στο δήμο Γαλένι, με 2 Χριστιαν. και 57 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Μεγάλης Βρύσης με 24 κάτ., το 1920 είναι στην κοινότητα Δούλι με 24 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότητα Αγ. Θωμά με 38 κάτ. το 1940 με 59, το

1951 είναι στην κοινότητα Δαμάνια με 72, το 1961 με 91 και το 1971 με 87 κάτ.

Το τοπωνύμιο είναι βυζαντινό από τον επώνυμο τού πρώτου οικιστή Αρκαδίου. (Στ. Ξανθουδίδη, Επαρχία και πόλεις τής Κρήτης, Ε.Ε.Β.Σ., Γ’, 41).

Αρκαδία, η. και **Οι Αρκάδες**. Αρχαία πόλη τής Κρήτης στην επαρχία Μονοφατισίου. Ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει: *Αρκάδες, πόλις Κρήτης, ως Ξενίων εν Κρητικοίς, οι πολίται ομοίως Αρκάδες. Δημήτριος δε ουκ Αρκάδας την πόλιν αλλ’ Αρκαδιαν φησίν.* Ο Στράβων και ο Πτολεμαίος, και παλαιότεροι γεωγράφοι δεν την αναφέρουν. Ο Πολύβιος μας πληροφορεί, ότι το 221 π.Χ. πήρε μέρος στον πόλεμο μεταξύ Λύττου και Κνωσού. Στην αρχή με το μέρος τής Κνωσού και έπειτα με τη Λύττο.

Καταστράφηκε από τούς Ρωμαίους και μάλιστα αναφέρεται, ότι μετά την καταστροφή όλες οι βρύσες τής πόλης έπαψαν να τρέχουν. Και όταν, ύστερα από 6 χρόνια, οι κάτοικοί της ξαναγύρισαν άρχισαν πάλι να τρέχουν. (Πλίν. Φυσική Ιστορία, 4,53).

Το 193 π. Χ. πήρε μέρος στη συμφωνία τής Τέω με τις κρητικές πόλεις, γιά το δικαίωμα ασύλου στο ναό τού Διονύσου. (Βλ. σχετική συμφωνία Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. I, p. 25).

Η Αρκαδία υπήρχε τα πρώτα χρόνια τού Χριστιανισμού, αφού αναφέρεται στο Συνέκδημο τού Ιεροκλή (14,5) και ήταν έδρα επισκόπου. Τίτλος ο οποίος διτηρήθη μέχρι τών ημερών μας. Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού 1367 ο επίσκοπος Αρκαδίας Rafael. (El. Santschi, Régestes des arrêts civils, etc. p. 119). Επισκοπή Αρκαδίας λεγόταν ακόμη και μέχρι σήμερα, και είχε εκκλησιαστική περιφέρεια τη Μεσαρά και έδρα το χωριό Αγ. Δέκα. Τελευταία μεταφέρθηκε στις Μοίρες και μετονομάστηκε Μητρόπολη Γορτύνης.

Η πόλη Αρκαδία είχε κόψει δικά της νομίσματα με την κεφαλή τού Διός Άμωνος και από την άλλη όψη την Αθηνά και τη λέξη ΑΡΚΑΔΩΝ. (Βλ. N. J. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, p. 25).

Η θέση της αμφισβητείται. Τελευταία διαπιστώθηκε, ότι ήταν στη θέση Προφήτη Ηλία, λόφος, (688μ.) δυτικά τού χωριού, κοντά στο χωριό **Αφρατί** Πεδιάδας. (Βλ. Κρητικά Χρονικά, ΙΑ’, 281 και ΙΓ’, 194). Και λήμμα Αρκάδες, τού Στ. Ξανθουδίδη στο λεξικό Ελευθερουδάκη.

Το τοπωνύμιο από το κύριο όνομα **Αρκάς**, που σημαίνει αρκουδάνθρωπο. (Βλ. G. Thomson, Η Αρκουδιάτιστα, Πρακτικά Α’ Κρητολογικού Συνεδρίου, Κρητικά Χρονικά, τόμ. ΙΣΤ’ Α’ σ. 94).

Αρκαλοχώρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 2.482, υψ. 395 μ. Βρίσκεται στο 33 χλμ. τής αρτηρίας Ηρακλείου - Βιάννου. Είναι από τα λίγα χωριά τής Κρήτης, που έχουν αλματώδη ανάπτυξη. Τρανή απόδειξη ο δεκαπλασιασμός τού πληθυσμού από το 1900 μέχρι σήμερα. Υδρεύεται από γεάτρηση κοντά στο χωριό. Κυριότερα

Εικ. 67. Η κομόπολη Αρκαλοχώρι, επαρχίας Μονοφατισίου

προϊόντα είναι η σταφίδα και το λάδι. Αλλά τελευταία είναι ημιαστικό κέντρο τής επαρχίας με ανεπτυγμένο εμπόριο και επαγγελματική απασχόληση. Από την εποχή τής Τουρκοκρατίας γινόταν εμποροπανήγυρη το Σάββατο για σιτηρά και ζώα και τελευταία για όλα τα είδη. Είναι πρωτεύουσα τής επαρχίας, έδρα Ειρηνοδικείου, ΕΛΤΑ, ΟΤΕ. Ο ιατρός Στ. Κουτεντάκης έχει αξιόλογη συλλογή έργων λαϊκής Τέχνης.

Το τοπωνύμιο πιστεύεται ότι οφείλεται στον **άρκαλο**, όπως λέγεται ο ασβός στην Κρήτη, που ζει στην περιφέρεια τού χωριού. Αλλά το τοπωνύμιο αναφέρεται σε έγγραφο τού 1394 Arcoleorio, (El. Santschi, Régestes des argêts civils etc. p. 339). Ο γραφέας σχετίζει το τοπωνύμιο με το κοινότατο επώνυμο παλαιότερα **Αρκολέος** και είναι πιθανόν το τοπωνύμιο να είναι ανδρωνυμικό και προέρχεται από τον πρώτο οικιστή Αρκολέο. Ο λαός, μη γνωρίζοντας την προέλευση τού ονόματος νόμισε πως έχει σχέση με τον άρκαλο.

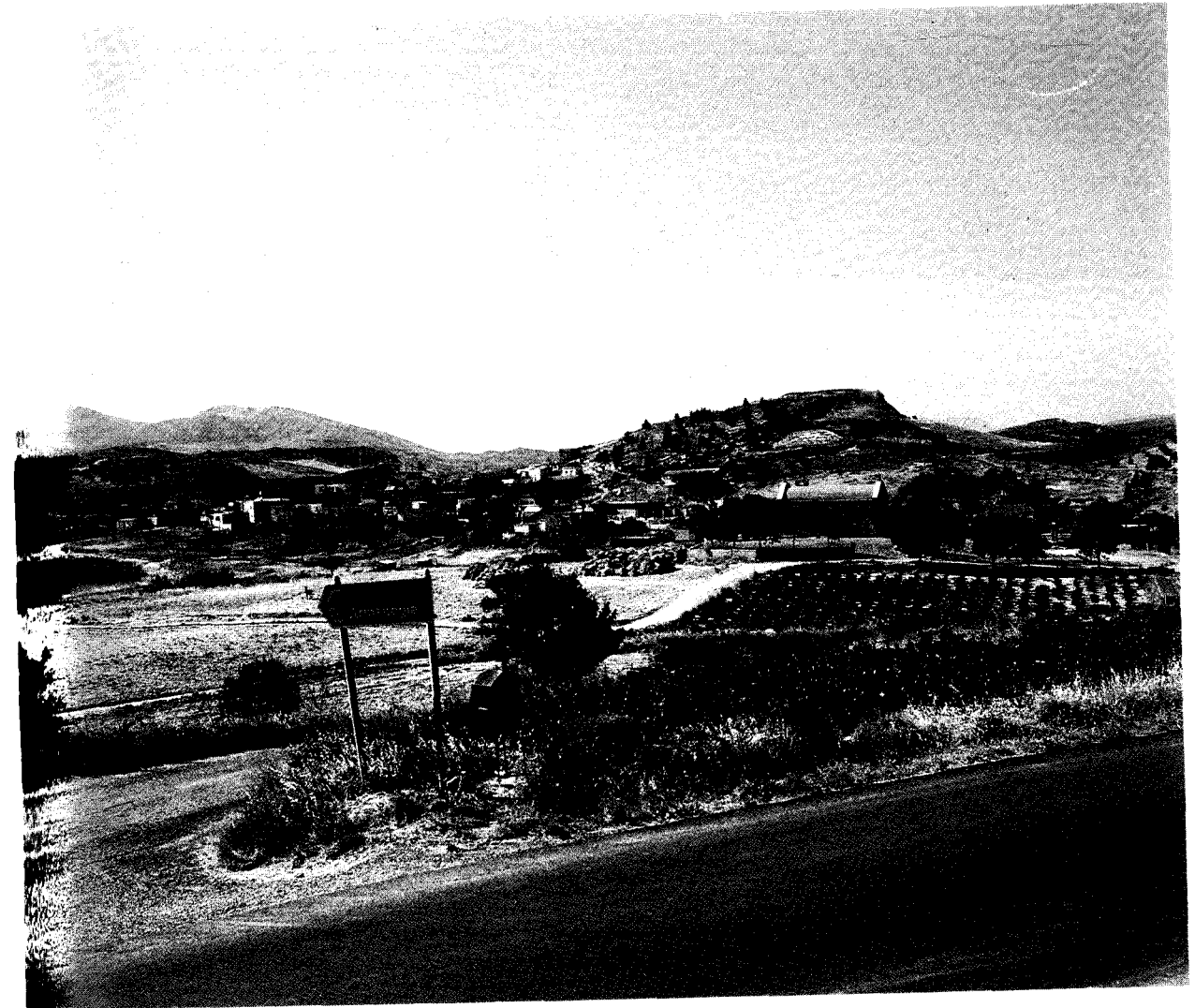
Όμως το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε από το Fr. Barozzi, (F^o25r) Argalohori Arapo, Argalohori Cato. Από τον Καστροφύλακα (K96) αναφέρεται ένας ενιαίος οικισμός Argalohori με 160 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Argalochori το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Arkalohori με 57 χαράτσα (N. Σταυρινίδη Μεταφράσεις, Β', σ. 136). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Arkalokhógi (Pashley, Travels in Crete, II, 321). Το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου και έχει 109 Χριστιαν.

και 103 Τούρκ. κάτ. Το 1900 έχει 200 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότη. και έχει 447 κάτ. Το 1928 550 κάτ. Το 1940 αναφέρεται με 778 κάτ. το 1951 με 874, το 1961 με 1213 και το 1971 με 2121 κάτ. Η αλματική αυτή αύξηση τών κατοίκων δείχνει τη ζωτικότητα τού οικισμού.

Μέσα στο χωριό σώζεται η εκκλησία τού Μιχαήλ Αρχαγγέλου με τοιχογραφίες τού 14ου και 15ου αιώνα. (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, vol. IV, σ. 573 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες Εκκλησίες Κρήτης, σ. 98).

Κοντά στο χωριό στη θέση **Προφήτης Ηλίας** ανακαλύφθηκε τελευταία σπήλαιο τών Μινωικών χρόνων, που χρησιμοποιήθηκε ως τόπος λατρείας το 2500 π.Χ., πιθανόν πολεμικής θεότητας, γιατί τα αφιερώματα είναι κυρίως όπλα.

Σε πολύ παλιά εποχή το σπήλαιο κλείστηκε από την πτώση βράχων στο στόμιο, ίσως από την ίδια αιτία, που κατάστρεψε τα μινωικά ανάκτορα, δηλαδή από την έκρηξη τού ηφαιστείου τής Θήρας. Έτσι διασώθηκαν τα αντικείμενα λατρείας, που βρισκόταν μέσα στο σπήλαιο. Ύστερα από την κατάρευση και το κλείσιμο τού στομίου η λατρεία συνεχίστηκε στους έξω από την είσοδο χώρους. Εκεί βρέθηκαν μερικά από τα αφιερώματα, κυρίως χάλκινα, από τούς Τούρκους κατοίκους, τα τελευταία χρόνια τής Τουρκοκρατίας. Ο Ιωσήφ Χατζηδάκης έκαμε τότε ανασκαφή και βρήκε χάλκινα μαχαίρια και ξίφη. Το 1932 έγινε συστηματική ανασκαφή, διανοίξαν την είσοδο και βρέθηκαν πλουσιότατα ευρήματα, κυρίως διπλοί πε-

Εικ. 68. Το χωριό Αρμανώγεια επαρχ. Μονοφατισίου (φωτ. Ρουσέτου)

λίκες, πολλοί χρυσοί, ξίφη κ.λπ. Σε μερικούς σωζώταν και τα ξύλινα στελιάρια από ξύλο ελάτης ή κεδρου τού Λιβάνου. Ένα ξίφος έχει μήκος 1.055 μ., το μακρύτερο χάλκινο ξίφος τής προϊστορικής Ελλάδας. Ένας χάλκινος πέλεκυς έχει 15 ιερογλυφικά σημεία, παρόμοια με εκείνα τού δίσκου τής Φαιστού. (Βλ. Σπ. Μαρινάτου, Ανασκαφαί εις το Σπήλαιον τού Αρκαλοχωρίου, Π.Α.Ε. 1935, σ. 212 εξ. και Jos. Chadzidakis, BSA, XIX 1912, p. 35).

Αρκούδαινα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 281, υψ. 180 μ. Τελευταία μετονομάστηκε **Αρχοντική!** Απέχει από το Ρέθυμνο 25 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 24 χλμ. πηγαινοντας στην Αργυρούπολη, μετά την Επισκοπή. Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου από το Fr. Barozzi, (F^o25v) Argudhena, από τον Καστροφύλακα (K172) Argudena με 435 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 127) Archudena το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Arkhúdhena (Pashley, Travels in Crete II, 314) με 30 χριστιαν. και 30 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αργυρούπολης με 354 Χριστιαν. και 7 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 421 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 460 κάτ. το 1928 αναφέρεται Αρχοντική με 467 κάτ. το 1940 με 540, το 1951 με 456, το 1961 με 421 και το 1971 με 299 κάτ.

Αρκουδάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Ζένια, επαρχίας Μεραμπέλου κάτ. (1920) 117, υψ. 580 μ. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 Αρκουδάς, Βρύσες, Ρουσαπιδιά, Ζένια, Γαϊδούρω) στο δήμο Βρυσών Μεραμπέλου με 503 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Αρκουδάς, Ρουσαπιδιά, Αβδελιακό, Ζένια, Γαϊδούρος) στο δήμο Χουμεριάκου με 213 κάτ. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται Αρκουδάς στην κοινότητα Ζένια με 117 κάτ. το 1928 με 100 κάτ. στην κοινότητα Βρυσών. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Ο Καλο-

μενόπουλος (Κρητικά, 1894, σ. 101) αναφέρει, ότι είχε 20 χριστιαν. οικογένειες. Τελευταία μετονομάστηκε Αδριανού (Βλ. λήμμα).

Αρμαπέλα, η. Οικισμός τής επαρχίας Τεμένους ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Τεμένους ν. Ηρακλείου, από το Fr. Barozzi, (f°22v) Armabella, από τον Καστροφύλακα (Κ101) Armabella με 40 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) Armabella το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται, ως και στις νεότερες απογραφές, ένδειξη, ότι καταστράφηκε από τους Τούρκους, όταν καταλάβαν την Κρήτη. Ο Paul Faure αναφέρει (Κρητολογία τεύχ. 5, σ. 47), ότι ήταν στη θέση Πύργος τής κοινότητας Βενεράτου Τεμένους.

Αρμανώγεια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κακού Χωριού (Μεταξοχώρι), επαρχ. Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 172, υψ. 380 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 38 χλμ. 1 χλμ νοτιοδυτικά τής μονής Απαιωσήφης.

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατισίου από το Fr. Barozzi, (f°23v) Armanogia, από τον Καστροφύλακα (Κ98) Armanogia με 66 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Armanogia το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Armenoye με 3 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 118). Η αναμφισβήτητη λανθασμένη τούρκικη γραφή του ονόματος παρέσυρε το Σταυρινίδη να υποθέσει, όπως και ο Ξανθουδίδης (Χάνδαξ - Ηράκλειον σ. 27) και «Αθηνά» τόμ. 15, σ. 116, εποικισμό του χωριού από Αρμενίους. Αλλά ο Στυλ. Αλεξίου έχει τη γνώμη, σωστή κατά τη γνώμη μου, ότι πιθανότερη είναι η προέλευση του ονόματος από το Έρ(η)μα Ανώγεια. (Βλ. Χάνδαξ - Ηράκλειον νέα έκδοση, σ. 140). Την άποψη αυτή ενισχύει και η γραφή του Καστροφύλακα Αρμανώγεια. Την ίδια γνώμη έχει και ο Ν. Τωμαδάκης Ε.Ε.Κ.Σ., τόμ. Β', σ. 13). Οι Τούρκοι απογραφείς γνώριζαν την ιστορία τής Κρήτης να διορθώνουν επωνύμια;

Αρμάχα, η. Οικισμός τής κοινότητας του χωριού Γεράκι, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 122, υψ. 490 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 46,9 χλμ., 11 χλμ. προς νότο του Καστελίου.

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Armagha, από τον Καστροφύλακα (Κ94) Armagha, με 61 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Armacha, το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Armaha με 25 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 116). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 δεν αναφέρεται. Το 1881 είναι στον δήμο Παναγιάς Πεδιάδας με 77 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 106 κάτ. το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα του

χωριού Γεράκι με 159 κάτ., το 1928 με 158, το 1940 με 177, το 1951 με 183, το 1961 με 166 και το 1971 με 145 κάτ.

Το τοπωνύμιο είναι μάλλον ανδρωνυμικό. Σε έγγραφο του 1369 αναφέρεται στην Κρήτη ο Michael Armacha (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 148).

Από την Αρμάχα καταγόταν ο μητροπολίτης Τυρνόβου Βουλγαρίας **Ιλαρίων Καμπανάρης**, Σιναίτης, (1765 - 1838), όπου σώζεται ο τάφος του. Ήταν μορφωμένος και προοδευτικός. Ήθελε να μεταφραστεί το ευαγγέλιο στην ομιλούμενη γλώσσα. (Βλ. Β. Σφυρόερα, Ιλαρίων ο Κρήτης, Επιστημονική Επετηρίς τής Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, περίοδος 2, τόμ. Κ', σ. 224).

Αρμί, το. Χωριό στο νομό Ηρακλείου. Αναφέρεται Arme σε έγγραφο του 1301, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Ben. De Brixano (Raim. Morozzo della Rocca, Fonti di storia di Venezia, p. 88). Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή. Ούτε υπάρχει στο νομό Ηρακλείου χωριό με αυτό το όνομα.

Αρμί, το. Οικισμός τής κοινότητας Κακοδίκι, επαρχίας Σελίνου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 28, υψ. 480 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881, στο δήμο Καντάνου με τα χωριά: Κακοδίκι, Αρμί, Μενιανά, Κανισκάδος, Αμουσκλιανά, Μαρουδιανά, Λυχνιανά, Τζηναλιανά, Παπαδιανά, Αμπντουλιανά, με 391 Χριστιαν. και 22 Τούρκ. κάτ. συνολικά.

Στις επόμενες απογραφές του 1900, 1920, και 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται Αρμίον! με 79 κάτ. στην κοινότητα Κακοδίκι. το 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 το θυμήθηκαν και αναφέρεται στην ίδια κοινότητα με 33 κάτ. και το 1971 με 35 κάτ. Τι έγινε στις άλλες απογραφές και δεν αναφέρεται;

Αρμένιοι, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 458, υψ. 50 μ. Βρίσκεται στο 21,5 χλμ. τής παλιάς αρτηρίας προς Ρεθύμνο. Είναι πνιγμένο στο πράσινο. Μέσα στο χωριό, αριστερά και δεξιά του δρόμου που το διασχίζει, πολλές και πλούσιες πηγές αναβλύζουν από το έδαφος και πλουτίζουν τον ποταμό Ξιδέ, που χύνεται κοντά στο χωριό Καλύβες. Πελώριοι πλάτανοι και άλλη ποικιλία βλάστηση, περιβόλια εσπεριδοειδών και άλλων καρποφόρων δένδρων καλύπτουν όλη την περιοχή. Σε ένα από τους πλατάνους αυτούς κρεμούσαν οι Τούρκοι τους επαναστάτες, που έπεφταν στα χέρια των.

Το χωριό αυτό, όπως και τα ομώνυμα χωριά του Ρεθύμνου και τής Σητείας και το Αρμενοχώρι τής επαρχίας Κισάμου συνοικίστηκαν μετά το 961 από Αρμένιους στρατιώτες, που υπηρετούσαν στο στρατό του Νικηφόρου Φωκά όταν απελευθέρωσε την Κρήτη από τους Άραβες.

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου από το Fr. Barozzi, (f°30r) Armenus, από τον Καστροφύλακα (Κ237) Armenus με 233 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 134) Armenus το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Αρμένιους (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 60 χριστιαν. και 15 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου και έχει 595 Χριστιαν. και 84 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι έδρα του δήμου με 122 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 118 κάτ., το 1928 με 779, το 1940 με 868, το 1951 με 186, το 1961 με 656 και το 1971 με 563 κάτ.

Στους Αρμένιους Αποκορώνου ήταν η έδρα τής προσωρινής επαναστατικής κυβέρνησης των Κρητών, την επανάσταση του 1821. Στις 22 του Μάη του 1822 οι αρχηγοί τής επανάστασης υπογράψαν εδώ το ελληνικό Πολίτευμα τής Επιδάουρου. Για το γεγονός αυτό μετονόμασαν τότε το χωριό **Ελευθερούπολη**. Το 1878 έγινε εδώ μιά σφοδρή μάχη. Το 1897 συγκροτήθηκε και πάλι εδώ η Πρώτη Επαναστατική Συνέλευση, που μετέφερε την έδρα της έπειτα στις Αρχάνες.

Αρμένιοι, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 381, υψ. 560 μ. Απέχει από τον Άγιο Νικόλαο 98,7 χλμ. και από τη Σητεία 28,7 χλμ. Βρίσκεται στη μέση του οροπεδίου Πραισού (Αρμενοχαντράδων), γραφικότατο με τους ανεμομύλους και τα περιβόλια του ομοιάζει με ένα κομμάτι του Λασιθιώτικου κάμπου. Φωτογραφία Οδηγός Λασιθίου σ. 266.

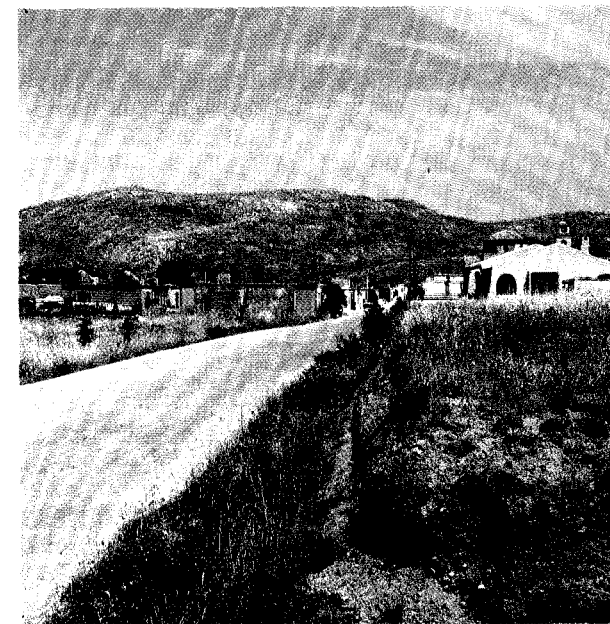
Και το χωριό αυτό συνοικίστηκε από Αρμένιους στρατιώτες του Νικηφ. Φωκά μετά το 961.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Armenus. Από τον Καστροφύλακα (Κ138) Armenus με 428 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Armenus το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Armenus με 78 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', 133).

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Armeni, (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 20 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Χαντρά με 246 κάτ., το 1900 στον δήμο Πραισού με 371 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 350 κάτ. το 1928 με 428, το 1940 με 506, το 1951 με 459, το 1961 με 523, και το 1971 με 466 κάτ.

Έχει δύο βυζαντινές εκκλησίες, τής Κοίμησης της Θεοτόκου και του Αγ. Γεωργίου. Ο ναός τής Κοίμησης πυρπολήθηκε από τους Τούρκους το 1829. Οι τοιχογραφίες που έμειναν σκεπάστηκαν με ασβέστη, αλλά βρέθηκε η υπογραφή του ζωγράφου: Μ. Κορνάρης και η χρονολογία 1570.

Χωρίζεται στη μέση από χείμαρρο, σε **Πέρα Χωριό** και **Πάωδε Χωριό**. Το χωριό έπαθε μεγάλη καταστροφή

Εικ. 69. Το χωριό Αρμένιοι επαρχ. Σητείας (φωτ. Ρουσέτου)

με το σεισμό του 1856. Στο υπέδαφος υπάρχουν λιγνιτοφόρα κοιτάσματα.

Εμμ. Αγγελάκη, Το χωριόν Αρμένιοι Σητείας, Αθήναι 1944.

Αρμένιοι, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 337, υψ. 380 μ. Βρίσκεται στο 10,5 χλμ. τής αρτηρίας προς την επαρχία Αγ. Βασιλείου, στην κατάφυτη από αμπέλια, ελιές και άλλα καρποφόρα δένδρα κοιλάδα, που από το όνομα του χωριού λέγεται **Αρμενόκαμπος**, στις δυτικές υπώρειες του όρους **Βρύσινα** (858μ.). Τα κυριότερα προϊόντα είναι λάδι, πατάτες, και κτηνοτροφικά. Παλαιότερα σπουδαίο προϊόν τής περιοχής ήταν το **βελανίδι**, που χρησιμοποιούνταν στη βυρσοδευία.

Και το χωριό αυτό συνοικίστηκε από Αρμένιους στρατιώτες του Νικ. Φωκά μετά το 961. όπως πιστοποιεί το όνομά του.

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου από το Fr. Barozzi, (f°25v) Armenus Cato και Armenus Arano, από τον Καστροφύλακα (Κ175) Armenus Arano με 228 κάτ. και Armenus Cato (Κ174) με 155 κάτ. Και από τον Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) Armenus Arano και Armenus Cato το 1630. Ο οικισμός Απάνω Αρμένιοι βρισκόταν στη θέση **Μοναχή Ελιά**, σε απόσταση ενός τετάρτου τής ώρας από το σημερινό χωριό. Σώζονται τα ερείπιά του. Ως φαίνεται κατά την Τουρκοκρατία κατοικούσαν από τους Τούρκους και ερημώθηκε.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 δεν αναφέρεται. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Χρωμοναστηρίου με 348 κάτ. Χριστιαν. και 142 Τούρκ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Βρυσινάϊων με 424 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 353 κάτ. το 1928 με 383, το

1940 με 392, το 1951 με 513, το 1961 με 410 και το 1971 με 401 κάτ.

Στις επαναστάσεις κατά των Τούρκων υπήρξε θέατρο πολλών συγκρούσεων, γιατί βρίσκεται στο δρόμο προς τις νότιες επαρχίες. Το 1828 σκοτώθηκαν εδώ 200 Τούρκοι και αιχμαλωτίστηκαν 300 γυναίκοί τους. Το 1822 σκοτώθηκε στους Αρμένους ο Γεώργ. Δελγιάννης με 20 συντρόφους του.

Στη θέση **Πρινοκέφαλο**, στην περιοχή **Μοναχή Ελιά**, ανακαλύφθηκε τυχαία Υστερομινωικό νεκροταφείο. Έχουν αποκαλυφθεί εκατό περίπου υπόγειοι τάφοι, λαξευμένοι στους βράχους. Τους νεκρούς κατεβάζαν, μέσα σε λάρνακες, από σκάλες σκαλισμένες στο βράχο. Οι λάρνακες έχουν παραστάσεις κυνηγιού αγριών ζώων, αγριμιών, ελάφων, βοδιών κ.λπ., διατηρούμενες σε καλή κατάσταση. Το νεκροταφείο προϋποθέτει Υστερομινωικό οικισμό στην περιοχή. (Βλ. Ιωάν. Τζεδάκη, Αρχαιολογικό Δελτίο, 1969-1971, και Χ.Ι. Μακρή, «Κρητική Επιθεώρηση», 18-20 Δεκεμ. 1970).

Αρμένιοι, Σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Pietro Scardon του 1271 αναφέρεται ο Γεώργιος Βλάχος (Georgius Blacho), κάτ. του χωριού Σταμιούς (casali Stamio)· οφείλει 16 υπέρπυρα στον Αρμένιο παπά Μηνά (parati Minna Arminiensi) κάτοικο του προαστίου του Χάντακα (habitatori in casali Arminorum, burgi Candide). Φυσικά πρόκειται για την αρμένικη συνοικία έξω από το **Ξάπορτο** του Χάντακα, στο βούργο. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della Colonia Veneziana di Creta, Torino, 1942, p. 73).

Αρμενοχωριό, το. Οικισμός της κοινότητας Σφακοπηγάδι, επαρχ. Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 48, υψ. 210 μ. Απέχει από τα Χανιά 43 χλμ. Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου από το Fr. Barozzi (f°28v) Armenoghori, από τον Καστροφύλακα (K237) Armenocori με 80 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Armenochoriό το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 δεν αναφέρεται. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Πανεθύμου, **Αρμενοχωριό και Σκευιανά** με 47 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο **Αρμενο Χωριό** με 106 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Σφακοπηγάδι Αρμενοχώριον! με 108 κάτ., το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Περιβολάκια με 109 κάτ. Το 1940 αναφέρεται και πάλι στην κοινότητα Σφακοπηγάδι με 100 κάτ., το 1951 με 85, το 1961 με 85, και το 1971 με 66 κάτ.

Αρμυρίδα, η. Οικισμός της κοινότητας Πλάκας, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 48, υψ. 10 μ. Νεώτατος παράλιος οικισμός, 23 χλμ. από τα Χανιά, σε μικρή απόσταση ανατολικά από τις Καλύβες. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή του 1940 στην κοινότητα Πλάκας - 2 χλμ. ανατολικότερα - με

51 κάτ., το 1951 με 53, το 1961 με 47 και το 1971 με 37 κάτ.

Αρμυροχώρι και Αρμυρή, Χωριό της επαρχίας Μονοφατσίου. Σήμερα δεν υπάρχει. Τα ερείπιά του και τα λείψανα φρουρίου στην κορυφή λόφου σώζονται πάνω από το σημερινό οικισμό **Κερατοκεφάλι**, της κοινότητας Αγίας Βαρβάρας, επαρχ. Μονοφατσίου. Το όνομα οφείλεται σε πηγή υφάλμυρου νερού στη δυτική πλευρά του υψώματος, που λέγεται και σήμερα **Αρμυρή**. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc., vol. I., pag. 281). Το χωριό **Αρμυρή**, (casale Armiri) αναφέρεται σε έγγραφο του 1379. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 211).

Αρνά, τα. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 137) αναφέρει τον οικισμό Messa Arna στην επαρχία Σελίνου. Αλλά Αρνά ή Ορνά (ορεινά) αναφέρεται και στη συνθήκη Βενετίας και Αλεξίου Καλέργη το 1299 η επαρχία Σελίνου. (Βλ. Κρητικά Χρονικά, Γ', σ. 267) επειδή είναι ορεινή. Συνεπώς ο Βασιλικάτα κάνει σύγχυση, νομίζοντας πως πρόκειται για οικισμό. (Βλ. και Σ. Ξανθοδίδη, Επαρχία και πόλεις της Κρήτης, Επετ. Ετ. Βυζαντ. Σπουδών, Γ', σ. 60).

Αρνικό, το. Οικισμός της κοινότητας Σταυρωμένου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 93, υψ. 210 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά από το Πισκοκέφαλο. Δεν αναφέρεται σε παλαιότερες απογραφές, ούτε του 1881 και 1900. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή του 1920 **Αρνικόν**, στην κοινότητα Σταυρωμένου, με 81 κάτ. Είναι μετονομασία παλαιότερου οικισμού; Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Σητείας με 95 κάτ. Το 1940 αναφέρεται και πάλι στην κοινότητα Σταυρωμένου με 120 κάτ., το 1951 με 108, το 1961 με 109 και το 1971 με 82 κάτ. Η Teresa Wroncka το αναφέρει στο χάρτη της **Αρνικού μετόχι**. (Βλ. Ter. Wroncka, Pour un Atlas Archéologique de la Crète ancienne, Bul. de Corr. Hellénique, vol. 83, 1959).

Αρολίθι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 70, υψ. 550 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 35 χλμ. στο δρόμο προς Μυριοκέφαλα. Το τοπωνύμιο είναι υποκοριστικό του ονόματος **αρόλιθος** που σημαίνει κούλωμα βράχου, όπου συγκεντρώνεται το νερό της βροχής. (Σχετικά με τον αρόλιθο, βλ. Μιχ. Δέφνερ, Οδοιπορικά εντυπώσεις από τη Δυτική Κρήτη σ. 244). Στην περιοχή του χωριού υπάρχουν σιδηρούχα πετρώματα (Βλ. Περιοδικό «Κρητική Εστία», τεύχ. 115, σ. 248). Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Ρουσιτικών με 94 κάτ. Στην απογραφή του 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 151 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 150 κάτ. το 1928 με 148, το 1940 με 160, το 1951 με 119, το 1961 με 107 και το 1971 με 94 κάτ.

Αρσάνι, Διατηρητέα σταυροπυγική μονή στην επαρχία Ρεθύμνου, στο 11 χλμ. του δρόμου προς Παγκαλοχώρι. Διακλάδωση δεξιά στο 10 χλμ. του δρόμου προς το Ηράκλειο, υψ. 50 μ. Η μονή είναι καθιερωμένη στον Αγ. Γεώργιο. Σώζεται ο ναός, βυζαντινού ρυθμού, που κτίστηκε στα θεμέλια παλαιότερου το 1888. Πιθανότατα ιδρύθηκε από κάποιο μοναχό Αρσένιο, από το όνομα του οποίου προέρχεται το όνομα της μονής, τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας. Στο παράθυρο της εκκλησίας αναφέρεται η χρονολογία 1645.

Ήταν πλούσια μονή, με πολλά κτήματα, λιόφυτα και αμπέλια, που έδιδαν το καλύτερο κρασί της περιοχής. Ο Μελέτιος Πηγάς το 1600 αναθέτει στον ηγούμενο Αρκαδίου Νικηφόρο να εγκαινιάσει τον *νεωστί εγεγηρημένον ναόν επ'ονόματι του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου*, και υποθέτουν, ότι πρόκειται για τον Άγιο Γεώργιο στο Αρσάνι.

Ο Pashley (Travels in Crete, I, σ.124) επισκέφτηκε τη μονή το 1834 και γράφει σχετικά: «Το μοναστήρι Αρσάνι είναι μικρό και φτωχό». Ο Roscoche, που το επισκέφτηκε 100 χρόνια πριν, (1739) αναφέρει για το πλούσιο μοναστήρι Αρσάνι και εκθειάζει την ποιότητα του κρασιού και του λαδιού του μοναστηριού. (Βλ. Roscoche, A Description of the East, and some other Countries, vol. II, σ.260).

Το 1834 είχε μόνο 1800 ελαιόδενδρα, ένα ηγούμενο, ένα πατέρα, ένα καλόγερο και ένα διάκο. Η εκκλησία είναι αφιερωμένη στον Αγ. Γεώργιο και η μονή έχει ένα σχολείο στοιχειώδους εκπαίδευσης.

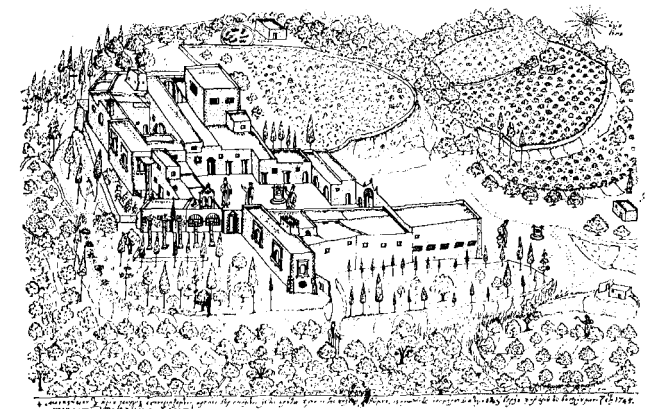
Νοτιανατολικά από τη μονή 500 μ., κοντά στο χωριό **Χαμαλεύρι** είναι ο **Νεραϊδόσπηλιος**, που χρειάζεται δυό ώρες να φθάσει ο επισκέπτης στο βάθος του, όπως βεβαίωσε τον Pashley (Travels in Crete, I, 125) ο οδηγός του Μανιάς.

Το 1745 επικέφτηκε τη μονή και ο Κιοβίτης μοναχός Βασίλειος Πλάκας, που φιλοτέχνησε το παρακάτω σχεδιάγραμμα της μονής.

Η μονή Αρσάνη ανφέρεται στην απογραφή 1881 στο δήμο Πηγής με 4 μοναχούς και 5 λαϊκούς το 1900, στον ίδιο δήμο με 19 κάτοικους. Το 1920 στην κοινότητα Παγκαλοχωρίου κάτ. 19 άρρενες και 1 γυναίκα, το 1928, στην ίδια κοινότητα με 15 άρρενες και 3 γυναίκες, το 1940 κάτ. 8, το 1951 κάτ. 8, το 1961 κάτ. 6. Εκτοτε δεν αναφέρεται.

Στην πόρτα της «τράπεζας» του μοναστηριού είναι οκαλισμένη η χρονολογία, ΑΧΜΕ' = 1645. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ., IV, σ. 478).

Αρτός, ο. Παλιό χωριό στην επαρχία Ρεθύμνου, στο δυτικό τμήμα, κοντά στο χωριό Ζουρίδι και Αγ. Εφυσταντίνο. Μέσα στα λιόφυτα της περιοχής σώζονται σήμερα τα λείψανά του, υπολείμματα τοίχων και τρεις μικρές εκκλησίες. Το όνομα σώζεται ως τοπωνύμιο της περιοχής. Κατά την παράδοση ο οικισμός καταστράφηκε από τους Τούρκους όταν κα-

Εικ. 70. Η μονή Αρσάνι. Σχεδιάγραμμα του μοναχού Βασ. Πλάκα το 1745

τακτήσαν την Κρήτη, (Βλ. «Κρητικός Αστήρ», Χανίων, 1907, σ. 198 και 211). Ιστορικά παραδόσεις του χωριού Αρτός). Αυτό ποσοποιείται και από το γεγονός, ότι δεν αναφέρεται στην τουρκική απογραφή του 1659 (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες της Κρήτης, Κρητικά Χρονικά, ΚΒ', σ. 130), ενώ αναφέρεται στις προηγούμενες βενετσάνικες απογραφές.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Arto, από τον Καστροφύλακα (K175) Arto με 157 κάτ. το 1583, και (K183) με 125 οφειλόμενες αγγαρείες. Ο Καστροφύλακας αναφέρει και άλλο χωριό Arto με 6 οφειλόμενες αγγαρείες αλλά στην επαρχία Αγ. Βασιλείου (K184). Αναφέρεται και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 127) Artos το 1630. Σε συμβόλαιο του 1644 αναφέρεται *Ο παπάς Μανώλης Καλογερέας από το χωριόν Αρτώ* (Βλ. Ανδρ. Βουρδουμπάκη, Συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας, Χριστιανική Κρήτη, Β', σ. 359).

Μιά από τις τρεις εκκλησίες του Αρτού, του Αγ. Γεωργίου, είναι κτίσμα του 1401, όπως αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή. (Βλ. G. Gerola, Monumenti IV, σ. 474). Είναι κατάγραφη με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες σχεδόν καλά διατηρημένες, τη Θεία Λειτουργία, τη Φιλοξενία του Αβραάμ, τη Θυσία του Αβραάμ, τον Αγ. Γεώργιο και άλλους, αγίους τον Ευαγγελισμό, τον κύκλο των Παθών του Χριστού κ.λπ. (Βλ. Λεπτομερή περιγραφή του τοιχογραφικού διάκοσμου, Ν. Δρανδάκη, Ο εις Αρτόν ναΐσκος του Αγ. Γεωργίου, «Κρητικά Χρονικά», ΙΑ', σ. 65 εξ). Για την καταστροφή του χωριού Αρτός από τους Τούρκους το 1646 ή μετά, όταν καταλάβαν τη Δυτική Κρήτη σύμφωνα με την παράδοση.

Αρχάγγελος, Χωριό επαρχ. Πεδιάδας. Βλ. Βαρβάρω.

Αρχάνες Απάνω, οι. Μεγάλη και ωραία κωμόπολη που εξελίσσεται σε πόλη, νοτιοανατολικά του Ηρακλείου, στην επαρχία Τεμένους του ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 2687, υψ. 400 μ. Συνδέεται με το Ηράκλειο με καλό δρόμο 15,7 χλμ. Σήμερα αποτελεί δήμο. Έχει

Εικ. 71. Οι «κρεβατινές» στην κοιλάδα των Αρχανών Τεμένους

ειρηνιδικείο, αγρονομείο κ.λπ. Βρίσκεται στη βορειοανατολική άκρη κοιλάδας κατάφυτης από αμπελώνες (κρεβατινές), που παράγουν το μοναδικής ποιότητας επιτραπέζιο σταφύλι **ραζακί**, που εξάγεται σε χιλιάδες τόννους στο εξωτερικό. Παράγει επίσης 7000 τόν. κρασί αρίστης ποιότητας, σταφίδες, λάδι κ.λπ. Η βόρεια άκρη της κοιλάδας συνεχίζεται σε ένα γραφικό φαράγγι, το **Παραδείσι**, που δικαιώνει την ονομασία του. Δυτικά, απέναντι από την κωμόπολη, υψώνεται σε 811 μ. το ιερό βουνό του **Δία Γιούχτας**, (Ιυττός ▷ Ιυκτός ▷ Γιούκτας ▷ Γιούχτας.) Η κορυφογραμμή του βουνού, όταν το βλέπει κανείς από τη δυτική άκρη του Ηρακλείου, σχηματίζει την κατατομή κεφαλής ηλικιωμένου ανθρώπου, που κοιτάει ύπτια, ατενίζοντας τον ουρανό. Γι' αυτό πίστευαν, ότι εκεί ετάφηκε ο Ζεύς (*Cretes is sepulcrum Jovis habent ita inscriptum: HIC ZAN JACET, QUEM JOVEN VOCANT.* Creta Sacra, vol. I, p. 60). Το τοπωνύμιο είναι νεώτερος τύπος του ονόματος της αρχαίας πόλης **Αχάρνα**, η οποία αναφέρεται σε αρχαίες επιγραφές και διαπιστώθηκε η ύπαρξή της και από τις τελευταίες ανασκαφές των Ιωάννη και Έφη Σακελλαράκη. (Το Έργον τής Αρχ. Εταιρ. το 1982 και 1983).

Η παλαιότερη μνεία του σημερινού ονόματος αναφέρεται σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χά-

ντακα Pietro Scardon του 1271, Panno Archani και Panno Archanne (βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, Torino 1942, p. 120, 162). Αναφέρεται επίσης σε συμβόλαιο του 1280 μονολεκτικά Arannoarchano, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Leonar. Marcello, (Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia σ. 72). Το 1391 δίδεται άδεια στον καλόγηρο Ιωνά Πάγκαλο, κάτοικο Arano Archanes να μεταβεί εκτός της Κρήτης για να χειροτονηθεί ιερέας. (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 313).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους από το Fr. Barozzi, (f°22v) Arganes Arano και Arganes abramoghori. Από τον Καστροφύλακα (K101) αναφέρεται Arcanes Petrea με 151 κάτ. και Arcanes Abramocori με 361 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 117) Arcanes Abramocori και Arcanes Petrea, το 1630. Άρα κατά τη Βενετοκρατία ήταν δύο ξεχωριστοί οικισμοί. Στην απογραφή του 1671 αναφέρεται Arhanes Arano με 53 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 128).

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Arkhânes (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 160 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου με 1725 Χριστιαν. και 48 Τούρκ.

κάτ. Το 1900 αναφέρεται με 2573 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου «αγροτικού δήμου» (κοινότητας) με 2580 κάτ., το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας με 3160 κάτ. Το 1940 αναφέρεται Επάνω Αρχάναι με 3317 κάτ. Το 1951 είναι έδρα ομώνυμου δήμου με 3539 κάτ. το 1961 με 3907 και το 1971 με 3523 κάτ. Η συνεχής αύξηση των κατοίκων δείχνει τη ζωτικότητα της κωμόπολης.

Ύστερα από την παράδοση του Χάντακα στους Τούρκους, χάρη στην προδοσία του Ανδρέα Μπαρότση, παραχωρήθηκε σ' αυτόν με αυτοκρατορικό μπεράτι ως τιμάριο το χωριό Αρχάνες. (βλ. N. Σταυρινίδη, Ανδρέας Μπαρότσης, ο προδότης του Μεγάλου Κάστρου, «Κρητικά Χρονικά», Α', σ. 393, του ίδιου, Μεταφράσεις, τόμ. Β', σ. 56, 57).

Την Τουρκοκρατία οι Αρχάνες υπήρξαν ο στόχος των Τούρκων, γιατί πάντα χρησιμοποιούνταν ως αιματόπεδο και προμαχώνας των Χριστιανών. Το 1897, η Πρώτη Επαναστατική Συνέλευση μεταφέρθηκε στις Αρχάνες από τους Αρμένους Αποκορώνου. Τότε αγύρωσε την κωμόπολη ο Ιωάννης Νταφώτης, αρχηγός του Τάγματος των Επιλέκτων Κρητών και μαζί με τους Μαλεβιζιώτες έσωσε τις Αρχάνες από την καταστροφή.

Στη θέση της σημερινής κωμόπολης υπήρχε από την Προανακτορική μέχρι την Νεοανακτορική περίοδο 2500 - 1400 π.Χ. σπουδαίος οικισμός, του οποίου τα ερείπια είναι κάτω από τις σημερινές οικοδομές. Στο κέντρο της κωμόπολης ανασκάφηκε τελευταία Μινωικό ανάκτορο. Βρέθηκαν αντικείμενα μεγάλης αρχαιολογικής αξίας, χρυσά περιδέραια, δακτυλίδια, σφραγίδες κ.λπ. στο νεκροταφείο της αρχαίας πόλης στη θέση **Φουρνί**, δυτικά των Αρχανών, σε ασύλητο τάφο γυναίκας. Ο πλούτος και η ποικιλία των κτερισμάτων προξένησε κατάπληξη στους ειδικούς, ώστε να πούν, ότι οι Αρχάνες ήταν οι **Βερσαλίες**, της **Κνωσού**. (βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΘ', Κ', και ΚΑ'). ΝΔ των Αρχανών, πάνω σε λόφο που δεσπόζει στην κοιλάδα, από την οποία περνούσε ο μινωικός δρόμος προς τη μινωική αγροικία του Βαθυπέτρου, ανασκάφηκαν από το Μαρινάτο λείψανα μεγάλου μινωικού κτηρίου της Ύστερομινωικής ΙΙΑ περιόδου. Σε σημερινές οικοδομές έχουν χρησιμοποιήσει ορθοστάτες των προσόψεων αρχαίων κτηρίων. Το 1957 ο Μαρινάτος, και ο Πλάτων, έκαμαν δοκιμαστική ανασκαφή στη θέση **Τρούλλος**, όπου βρήκαν κτήρια ελληνορωμαϊκών χρόνων, γυάλινα αγγεία και ένα δωμάτιο στρωμένο με πήλινες πλάκες και κάτω απ' αυτές στρώμα κλασικών ή πρώιμων ελληνικών χρόνων.

Στη θέση **Ανήφορος** ο Ν. Πλάτων ανέσκαψε δύο τάφους Ύστερομινωικούς τάφους, και βρήκε κιβωτιόσχημη λάρνακα, που είχε χρησιμοποιηθεί ως σπιτοφυλάκιο. Βρέθηκε επίσης σκελετός, άριστα διατηρημένος, ο οποίος αποσπάστηκε ολόκληρος μαζί με το βόθρο και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Ηρακλείου (αριθμός XIII).

Στην περιοχή των Αρχανών υπάρχουν παλιές εκκλησίες με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες. Η **Αγία Τριάδα** των αρχών του 14ου αιώνα, η **Αγία Παρασκευή**, τής ίδιας περιόδου και ο **Ασώματος**, (βλ. λήμμα).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: «Κρητικά Χρονικά», Γ', σ. 594 -ΣΤ', σ. 70, ΙΔ' 506, 824 — Σ. Ξανθουδίδη, Αρχαιολ. Εφημ. 1908, σ. 108 — **Ηλία Βουτιερίδη**, Ημερολόγιο του Τάγματος των Επιλέκτων Κρητών, Αθήναι, 1898 — **Ν. Σταυρινίδη**, Ανδρέας Μπαρότσης, ο προδότης του Μεγάλου Κάστρου, «Κρητικά Χρονικά», Α', σ. 393 — του ίδιου, Μεταφράσεις Β', σ. 56, 57 — **Ι. Σακελλαράκη** και **Έφης Σαπουνά - Σακελλαράκη**, Ανασκαφή εις Αρχάνες. Το Έργον τής Αρχαιολογικής Ετ. 1982, και 1983.

Αρχάνες Κάτω, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 424, υψ. 360 μ. στο 13,2 χλμ. του δρόμου προς Απάνω Αρχάνες, στην είσοδο τής κοιλάδας. Οι κάτοικοι αποζούν από την καλλιέργεια τής αμπέλου. Παράγουν περί τούς 1000 τόννους επιτραπέζια σταφύλια, 500 τόν. σταφίδα, κρασί εκλεκτό και 300 τόν. λάδι.

Η αρχαιότερη μνεία του ονόματος αναφέρεται σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Pietro Scardon του 1271, Cato Archamo (Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, Torino, 1942 p. 54). Αναφέρεται σε έγγραφο του 1364, Cato Archanes, φέουδο του Andrea Tonisto (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 6, passim). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους από το Fr. Barozzi, (f°22v) Arganes Cato, από τον Καστροφύλακα (K101) Arcanes Cato με 136 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, 117) Arcanes Cato. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Arhanes Kato με 15 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 128). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Kát - arkhânes (Pashley, Travels in crete, II, 318) με 30 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αρχανών, με 218 Χριστιαν. και 156 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 239 κάτ. Το 1920 υπάγεται στην κοινότητα Απάνω Αρχανών με 344 κάτ. Το 1928 έχει δική του κοινότητα με 375 κάτ., το 1940 με 452, το 1951 με 462, το 1961 με 360 και το 1971 με 383 κάτ.

Και οι Κάτω Αρχάνες είχαν παραχωρηθεί ως τιμάριο στον προδότη του Χάντακα Ανδρέα Μπαρότση. (βλ. N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 57, και προηγούμενο λήμμα).

Αρχοντικά, τα. Οικισμός του παλαιού δήμου Καντάνου, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή του 1881 μαζί με τον οικισμό **Γληγοριανά**, με 39 κάτ.

Αρχοντική, βλ. Αρκούδαινα.

Αρχοντικό, το. Βλ. Αλιτζανή.

Αρχοντικό, το. Οικισμός τής κοινότητας Βοθιανών, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 14, υψ. 620 μ. Αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή του 1940 στην κοινότητα Βοθιανών με 38 κάτ., το 1951 με 62, το 1961 με 70 και το 1971 με 72 κάτ.

Αρχυ, Με το όνομα Archy αναφέρεται χωριό, ασφαλώς στην περιφέρεια του ν. Ηρακλείου, σε συμβόλαιο του 1280, τού συμβολαιογράφου Χάντακα Leonardo Marcello (M. Chiaudano - A. Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, p. 82). Ο Iacobus de Liguenzia, κάτοικος Ηρακλείου, έχει χωράφια και αμπέλια (terre e vinee) στο χωριό Archy (Ασκού;) (in casali Archy) και τα νοικιάζει στον Iohanni Albo, κάτοικο επίσης Ηρακλείου. Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή. Πρόκειται ασφαλώς για κακή γραφή ή αντιγραφή άλλου τοπωνύμιου. Σάρχος;

Αρώνι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 252, υψ. 155 μ. Απέχει από τα Χανιά 10,5 χλμ. στο δρόμο προς Στέρνες, στη νότια πλευρά του Ακρωτηρίου (Μελέχα), με έξοχη θέα προς τον κόλπο τής Σούδας. Διαδρομή: Χανιά - Χαλέπα - Κορακιές - Αρώνι.

Το τοπωνύμιο είναι ανδρωνυμικό και ετυμολογείται από το επώνυμο του πρώτου οικιστή **Αρώνη**. Επώνυμο που αναφέρεται και στον Καστροφύλακα και υπάρχει και σήμερα στα Χανιά. Το επώνυμο είναι ελληνικός τύπος τού εβραϊκού ονόματος Ααρών (αδελφός τού Μωυσή), (βλ. και Ν. Τωμαδάκη, Ε.Ε.Κ.Σ., Β', σ. 7) που η μνήμη του εορτάζεται την Κυριακή των Προπατόρων, πρότελευταία, πριν από τα Χριστούγεννα. Πανομοιότυπο επώνυμο υπάρχει σήμερα στους Εβραίους. Ο Jochanan Aharoni είναι καθηγητής - αρχαιολόγος στο πανεπιστήμιο τής Ιερουσαλήμ. (βλ. Werner Keller. Η Βίβλος ως Ιστορία Λαών και Πολιτισμών, μετάφρ. Μαν. Ανδρόνικου, Αθήναι, 1962, σ. 329).

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ240) Αγωνί με 179 κάτ. το 1583. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Αρώνι στο δήμο Ακρωτηρίου με 192 Χριστιαν. και 72 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 214 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Αρώνι, είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας και έχει 187 κάτ. Το 1928 αναφέρεται με 201 κάτ., το 1940 αναφέρεται Αρώνιον! με 245 κάτ., το 1951 με 267, το 1961 με 266 και το 1971 με 235 κάτ.

Στο Αρώνι είναι ο κατάγραφος ναός τού Αγ. Γεωργίου τού 14ου αιώνα. Οι τοιχογραφίες, μέτριας τέχνης, είναι ασβεστωμένες στα χαμηλά σημεία τών τοίχων.

Η ορθή γραφή τού τοπωνύμιου είναι Αρώνη, το χωριό τού Αρώνη.

΄Ασαρη, η. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται το χωριό Asari με 13 χαράτσα, στην επαρχία Ιεράπετρας, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 135).

Το χωριό αναφέρεται στην επαρχία Ιεράπετρας από το Βυζάντιο Χουρμούζη («Κρητικά» σ. 37) και από το Νουχάκη (Κρητική Χωρογραφία, σ. 75) με 5 κάτ. Δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή. Σήμερα δεν υπάρχει. Ο Σταυρινίδης αναφέρει σε υποσημείωση, ότι το χωριό ήταν στην περιοχή τής Καλαμαύκας, στη βορειοδυτική άκρη τής επαρχίας, ενώ ο Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ. 184) τον οικισμό στο δήμο τού Καβουσίου, που είναι στην βορειοανατολική άκρη τής επαρχίας.

Ασαρίτι, το. Όνομα οικισμού. Αναφέρεται συμβόλαιο τού 1271 τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon (βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, Torino 1942, σ. 144). Πρόκειται για δανεισμό χρημάτων τού κατοίκου τού χωριού Assariti, Alexius Naritula, από την Ειρήνη χήρα Petri Calzavacca, κάτοικο Χάντακα. Το χωριό πρέπει να ήταν στην περιφέρεια τού νομού Ηρακλείου. Πιθανόν είναι κακή γραφή τού χωριού Αστίτσι.

Ασί Γωνιά, η. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Λακορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 508, υψ. 400 μ. Απέχει από τα Χανιά 61,5 χλμ. Διακλάδωση δεξιά, από το χωριό Επισκοπή Ρεθύμνου, στον παλιό δρόμο προς το Ρέθυμνο. Από το Ρέθυμνο απέχει 35 χλμ. Το χωριό είναι κτισμένο σε ειδικό τοπίο, βυθισμένο σε άφθονο πράσινο με τις πολλές αποχρώσεις του, κατάρρυτο, με φόντο τις Σφακιανές μαδάρες. Κύρια απασχόληση τών κατοίκων είναι η κτηνοτροφία. Το όνομα οφείλεται στη θέση τού χωριού επειδή βρίσκεται στο βάθος κοιλάδας. Γι' αυτό ακούεται και σήμερα **Μέσα Γωνιά**. Σε παλιά τούρκικα έγγραφα αναφέρεται Izeri Gonia = Μική Γωνιά. (βλ. Ν. Σταυρινίδη Μεταφράσεις, Α', σ. 71).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου από το Fr. Barozzi, (F°30r) Gognia, από τον Καστροφύλακα (Κ223) Gognà με 110 οφειλόμενες αγγαρείες και (Κ236) Gognà με 337 κάτ. το 1583.

Από το Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία Κρητικ. Ιστ. V, σ. 133) Gognà το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Gonià (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 65 χριστιαν. οικογένειες. Τούρκοι δεν κατοίκησαν στην Ασί Γωνιά. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Ασή Γωνιά στο δήμο Μαθέ με 476 κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Γεωργιούπολης με 517 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Ασή Γωνιά, έδρα ομώνυμης κοινότητας, με 521 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στο νομό και επαρχία Ρεθύμνου με 506 κάτ. Το 1940 αναφέρεται **Ασιγωνιά!**, πάλι στο νομό Χανίων με 672 κάτ., το 1951 με 593, το 1961 με 662 και το 1971 με 585 κάτ.

Ο τουρκικός χαρακτηρισμός asik, που σημαίνει: λεβέντης, παληκάρη αλλά και απειθής, αποστάτης, επαναστάτης, έχει δοθεί στο τοπωνύμιο την Τουρκοκρατία, και μάλιστα από τα πρώτα χρόνια, αφού το αναφέρει ο Μπουνιαλής στον Κρητικό Πόλεμο (σελ. 252):

... π' Ασή Γωνιά κινούσανε νά 'λθουνε στ' Ακρωτήρι

Από την εποχή τής Βενετοκρατίας οι Σφακινοί είχαν διαιρεθεί μεταξύ των σε δύο φατρίες. Οι μεν λεγόταν **Παπαδόπουλοι** και οι άλλοι **Πάτεροι** και πάντοτε βρισκόταν σε διαμάχη μεταξύ των, σε σημείο που αναγκάστηκαν οι ίδιοι να ζητήσουν με αίτησή των το 1593 από τον προβλεπτή Zuanne Mocenigo να τούς τερηνεύσει. (βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Δύο αναφορές τών Σφακιανών προς Βενετούς προβλεπτές, «Κρητικά Χρονικά» Α', σ. 431). Στην επαναστατικότητα, συνολικά, τών κατοίκων τής Γωνιάς, όπου κατοικούσε η φατρία τών Παπαδόπουλων, οφείλεται ο χαρακτηρισμός τού χωριού **Ασί**.
Το λέει άλλωστε και το λαϊκό τραγούδι:

*Μίνα, σου λέω δεν μπορώ τσοι Τούρκους να παλεύω:
Λάσσε μου το τουφέκι μου, την όμορφη πατρώνα,
να πάω στην Ασή Γωνιά, που δεν πατούν οι Τούρκοι,
και δεν πληρώνουν τζερεμέ, χαράτσι στο σουλτάνο...*

Χάρη στην οχυρή και απρόσιτη θέση του υπήρξε από την εποχή τής Βενετοκρατίας κέντρο επαναστατών. Οι κάτοικοι του ήταν πάντοτε φίλοι τής Λευτεριάς.

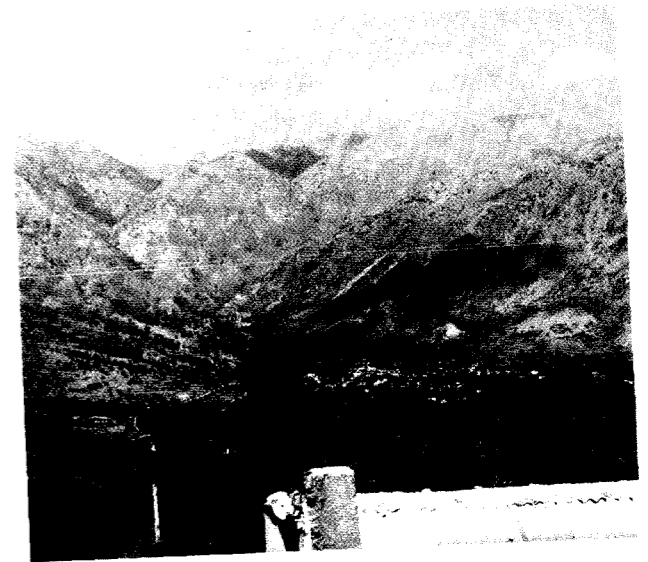
Νοτιοδυτικά τού χωριού, στην τοποθεσία **Συκιά**, οι απότομο κρημνό, είναι ο **Χαϊνόσπηλιος**, ο σπήλιος τών χαϊνιδών (επαναστατών). Εκεί είχε εγκατασταθεί το 1866 η Επαναστατική Επιτροπή, και εκεί είχε την έδρα της και η προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης, που ορίστηκε από τη Γενική Συνέλευση Κρητών το Φεβρ. τού 1867.

*Νίπλα στον Τίμο Σταυρό, στο ' Ασί Γωνιάς τα μέρη
βρίσκεται 'ο Χαϊνόσπηλιος, αρματωλών λημέρι.*

Από το σπήλιο αυτό απηύθυνε το τελευταίο έγγραφο της στις 11 τού Δεκέμβρη 1868 προς τούς πρόξενους των Μεγάλων Δυνάμεων στα Χανιά. Μ' αυτό διακηρύσσει: *«Ουδεμία συνδιαλλαγή είναι δυνατή του λαού μεταξύ Χριστιανών και τής Πύλης και δεν συνιστά να έχει άλλη διεξοδον η διένεξις παρά μόνο την ένωσιν μετά τής Ελλάδος ή τον θάνατον.* (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 838 και Β. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 1155).

Υστερα από λίγες μέρες, τη νύκτα τής 20 Δεκ., τουρκικό απόσπασμα έζωσε το σπήλαιο. Μόλις απολήφθηκαν την κύκλωση τα μέλη τής επιτροπής, φώναξαν για να σωθούν και έτρεχαν μέσα στο σκοτάδι. Ο Μ. Σκουλούδης από το Ρέθυμνο και ο Α. Μπουμπουλάκης από το Κανλί Καστέλι έπεσαν στο βάραθρο και κομματιάστηκαν. Άλλοι σκοτώθηκαν και άλλοι αιχμαλωτίστηκαν. Όμως οι Τούρκοι δεν κατόρθωσαν να καταλάβουν το χωριό. Οι κάτοικοι τούς ανάγκασαν να φύγουν.

Ο Χαϊνόσπηλιος πρόσφερε τις υπηρεσίες του και κατά τη Γερμανική Κατοχή.

Εικ. 72. Το χωριό Ασί Γωνιά, φωτ. τού Εμ. Γιαλούρη από Μυριοκέφαλο

Η Ασί Γωνιά είναι γενέτειρα τού Παύλου Γύπαρη, υπασιπιστή τού Ελευθ. Βενιζέλου.

Στην Ασί Γωνιά διατηρείται ένα έθιμο, μιά παμπάλαια ποιμενική εορτή. Την ημέρα τού Αγίου Γεωργίου, 23 Απριλίου, όλοι οι βοσκοί τού χωριού κατεβάζουν τα κοπάδια των από τα βουνά στο χωριό, για να τα ευλογήσει ο παπάς και να ευχηθεί για την υγεία των, τον πολλαπλασιασμό τους και την καλή και πλούσια παραγωγή τους. Τα συγκεντρώνουν σε μιά «κούρτη» (περιφραγμένο μέρος) κοντά στην εκκλησία. Τα αρμέγουν και γαμίζουν γάλα πολλά «λαβέτζια» (καζάνια), που βράζεται από τα κορίτσια τού χωριού και προσφέρεται ζεστό στους προσκυνητές. Όσο μένει το μοιράζουν στις φτωχότερες οικογένειες τού χωριού και σε όποιο θέλει, για να ευχηθούν στους βοσκούς «να τα χιλιάσουν». Και οι ίδιοι οι βοσκοί γαμίζουν τούς «αραγούς» των ευλογημένο γάλα για τα σπίτια των. Η Λαϊκή Μούσα ψάλλει το γεγονός:

*Σα θές ν' ακούσεις και να δεις όμορφο πανηγύρι
να πάς εις την Ασί Γωνιά στο 'εικοσιτρείς τ' Απρίλη.
Ψηλά στον Αποκόρωνα, στο ' Ασί Γωνιάς τα μέρη
ο Αϊ Γιώργης, βρίχεται, ο Ψαροκαβαλάρης,
απού τον εορτάζουνε στο 'εικισιτρείς τ' Απρίλη,
κι ούλ' οι βοσκοί τσ' Ασί Γωνιάς αρμέγουν τα σφαχτά των
για να τα βλέπ' η χάρη ντου...*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: «Ηώς», Κρήτη, 1964, σ. 317 — **Ι. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 1211, 1511 — **Σ. Γ. Σπανάκη**, Μνημεία Κρητικής Ιστορίας, τόμ. 5, σ. 133 — **΄Ιδιου**, Δύο αναφορές τών Σφακιανών κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», Α', 438 — **Μιχ. Δέφνερ**, Οδοιπορικοί εντυπώσεις κ.λπ. σ. 80 — **Ι. Νουχάκη**, Χωροπορικοί εντυπώσεις κ.λπ. σ. 80 — **Ν. Σταυρινίδη**, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 838 — **Γ. Αντουράκη**, Η Ασί Γωνιά, «Κρητική Εστία», τεύχ. 162.

Ασήμι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 1051, υψ. 290 μ. Μεγάλο και πλούσιο χωριό πάνω στην υδροκρική γραμμή του Γέρω ποταμού και του Αναποδάρη, στη βόρεια άκρη του κάμπου της Μεσαράς. Απέχει από το Ηράκλειο 51 χλμ. Διαδρομή: Πεζά - Χουδέτσι - Τεφέλι - Πραιτώρια - Ασήμι. Οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως με τη γεωργία αλλά τελευταία αναπτύσσεται το εμπόριο. Κάθε Πέμπτη γίνεται εμποροπανήγυρη με μεγάλη εμπορική κίνηση σε εγχώρια είδη και κοινού εμπορίου. Ταχυδρομείο, σταθμός Χωροφυλακής, και Υπηρεσία Γεωργικών εφαρμογών.

Η αρχαιότερη μνεία του ονόματος αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1280 του συμβολαιογράφου του Χάντακα Leonar. Marcello, Assymy (βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, Venezia 1960, p. 108).

Αναφέρεται σε έγγραφο του 1395 Assimo. Τότε ήταν φέουδο του Julian Vassalo μαζί με το άλλο χωριό Coprana (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. 355).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου ή Belvedere από το Fr. Barozzi, (f°25r), Assimu Arano, και Assimu Cato, από τον Καστροφύλακα (K98) Assimù με 312 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Asimi το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Asimu με 67 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', 121), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834, αναφέρεται Asémi (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 8 χριστιαν. και 7 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Χάρακα με 136 Χριστιαν. και 86 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 251 κάτ. Το 1920 αποτελεί δική του κοινότητα με 334 κάτ. το 1928 με 394, το 1940 αναφέρεται **Ασήμιον!** με 541 κάτ. το 1951 με 560, το 1961 με 749 και το 1971 με 882 κάτ. Η αλματώδης αύξηση των κατοίκων, την περίοδο που τα περισσότερα χωριά της Κρήτης ερημώνονται και φθίνουν, τονίζει τη ζωτικότητα του τόπου.

Κοντά στο χωριό, στη θέση **Αργιώ**, φαίνονται λείψανα οικισμού, ρωμαϊκών χρόνων, που υδρευόταν από τις θολωτές δεξαμενές της **Αγίας Φωθιάς**, όπως φαίνεται από τα λείψανα υδραγωγείου, πήλινου. (βλ. «Κρητικά Χρονικά» Β', 531). Στο Ασήμι βρέθηκε επίσης μία κεφαλή σάτυρου ελληνορωμαϊκών χρόνων και σκαραβαίος από σάρδιο. («Κρητ. Χρονικά», ΙΒ', σ. 480).

Ασίτες Απάνω, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 451, υψ. 480 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 23,8 χλμ. Διαδρομή: Αγ. Μύρων - Πυργού - Κάτω Ασίτες - Απάνω Ασίτες. Οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως στη γεωργία και την κτηνοτροφία.

Η αρχαιότερη μνεία του τοπωνύμιου αναφέρεται σε έγγραφο του 1393, Arano Asites, (El. Santschi,

Régestes des arrêts civils etc. σ. 322). Στην επαρχία Μαλεβιζίου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22v) Assites Arano, από τον Καστροφύλακα (K102) Assites Arano με 228 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 115) Assites Arano το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Asites Arano με 39 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 127), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Erán - Asites (Pashley, Travels in Crete, II, 318).

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Απάνω Ασίται, στο δήμο Κρουσάνα με 258 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 389 κάτ. Το 1920 αναφέρεται 'Ανω Ασίταις, έδρα ομώνυμης κοινότητας με 410 κάτ., το 1928 αναφέρεται Ασίταις 'Ανω με 815 κάτ., το 1940 με 459, το 1951 με 498, το 1961 με 536 και το 1971 με 465 κάτ.

Τόσο οι Απάνω όσο και οι Κάτω Ασίτες καταστράφηκαν σχεδόν ολοκληρωτικά με το σεισμό του 1856 (Ελ. Πλατάκη, οι σεισμοί της Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά» Δ' 496).

Ασίτες Κάτω, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 1048, υψ. 450 μ. Βρίσκεται στο 22,8 χλμ. του δρόμου προς Απάνω Ασίτες. Και οι κάτοικοι των Κάτω Ασιτών ασχολούνται με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Στα χωριά Απάνω και Κάτω Ασίτες εγκαταστάθηκαν στρατιώτες του Νικηφόρου Φωκά μετά το 961, ύστερα από την απελευθέρωση της Κρήτης από τους Σαρακηνούς, καταγόμενοι από την πόλη 'Ασσος της Μυσίας. Συνεπώς το τοπωνύμιο οφείλεται στους **Ασσίτες** στρατιώτες που συνοικίστηκαν σ' αυτά, και η σωστή γραφή του τοπωνύμιου είναι Ασσίτες.

Αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22v) Asites cato, από τον Καστροφύλακα (K102), Assites Cato με 156 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 115) Assites Cato το 1630, στην τουρκική απογραφή του 1671 Asites Kato με 28 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 127), στην αιγυπτ. απογραφή Kato Asites (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 30 χριστιαν. οικογένειες, το 1881 Κάτω Ασίταις στο δήμο Κρουσάνα με 532 Χριστιαν. και 5 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ 700, το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 680 το 1928 κάτ. 448, το 1940 Κάτω Ασίται, κάτ. 848, το 1951 κάτ. 926, το 1961 κάτ. 1107, και το 1971 κάτ. 1052.

Η παλαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του Βενετικού Αρχείου του Χάντακα, του 1394, Assites, όταν ήταν φέουδο του Paulus Theupolo. (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 82, 249 passim).

Και τα δύο χωριά έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στις επαναστάσεις του 19ου αιώνα, αλλά και τελευταία στη Γερμανική κατοχή, χάρη στη γενναιότητα των

κατοίκων αλλά και στην προνομιακή θέση των στους ανατολικούς πρόποδες του Ψηλορείτη. Το Μάη του 1867 οι Τούρκοι καταλάβαν τα χωριά αλλά τα ανακαταλάβαν οι επαναστάτες το Νοέμβρ. του ίδιου χρόνου. Στη νέα μάχη το 1868 σκοτώθηκε ο αχώρηστος συμμαχητής του Κόρακα Φραγκιός Μαστραχάς. Ο τάφος του και η προτομή του είναι στη μονή Γοργολαΐνη, κοντά στις Κάτω Ασίτες. (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Ο Καπιτάν Μιχάλης Κόρακας, σσ. 363, 545, 704.).

Ασκού, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 340, υψ. 530 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 44,7 χλμ. στο δρόμο προς Καστέλι Πεδιάδας. Διακλάδωση από το χωριό Ξεΐδα, χωματόδρομος 8 χλμ. που διασχίζει τα ερείπια της αρχαίας Λύκτου, οδηγεί στους Ασκούς.

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Ascus, από τον Καστροφύλακα (K94) Ascus με 331 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητικής Ιστορ. V, σ. 123) Ascús το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Ascus με 63 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 117). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Askús (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 319) με 20 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Ασκού στο δήμο Καστελίου, με 228 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 283 κάτ. Το 1920 αποτελεί δική του κοινότητα με 378 κάτ., το 1928 με 356, το 1940 με 389, το 1951 με 427, το 1961 με 436 και το 1971 με 423 κάτ. Το 1383 είναι φέουδο του Michael Ghirino τα χωριά Iaschi (έτσι αναφέρεται μαζί με το άρθρο) και το Avdu (βλ. El Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 244).

Κοντά στο χωριό σε απόκρημνη κορυφή ανακαλύφθηκε τυχαία τελευταία πήλινο ειδώλιο λατρευτού Μεσομινωικών χρόνων. Στην κορυφή του υψώματος **Αμυγδαλοκέφαλο**, ΒΑ του χωριού υπάρχουν τα λείψανα μεγάλου οικοδομήματος Ιερού Κορυφής. (βλ. «Κρητικά Χρονικά» τόμ. Ι', σ. 419).

Σε συμβόλαιο του 1271, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Pietro Scardon αναφέρεται ότι, ο Petri Copraiii, κάτοικος του χωριού (casali) **Maski**, οφείλει να δώσει στον Ruggerino Tervisano κάτ. Χάντακα, 25 μίστατα καλό κρητικό κρασί, από τα αμπέλια του παραπάνω χωριού Maski. (Anton. Lombardo, Documenti della Colonia veneziana di Candia, Torino 1942, p. 4). Πιστεύω πως είναι λανθασμένη γραφή του **Ασκού**. Για πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας οι Βενετσάνοι συμβολαιογράφοι, και γενικά οι υπάλληλοι, ασυνήθιστοι στην κρητική γλώσσα, έκαναν πάντοτε σφάλματα στην απόδοση στη γλώσσα των τών ελληνικών λέξεων. Τους τελευταίους αιώνες, οπότε είχαν εξελληνιστεί, και ήξεραν να μιλούν και να γράφουν την ελληνική γλώσσα αποδίδουν θαυμάσια την κρητική προφορά με τα λατινικά γράμματα.

Την άποψή μου αυτή ενισχύει και η γραφή του ίδιου οικισμού Ασκού, που αναφέρεται σε δικαστικό έγγραφο του 1383 Iaski. Ο γραφέας άκουσε τον ενδιαφερόμενο να λέει, ότι το χωριό του είναι **οι Ασκού**, και το έγραψε όπως το άκουσε: Iaski. Δεν ήξερε ότι το πρώτο ι είναι άρθρο.

Ασκόπουλο, το. Οικισμός που αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας ν. Ηρακλείου μόνο σε τουρκικό έγγραφο του 1672. (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', 109). Μάλλον πρόκειται για λανθασμένη γραφή άλλου τοπωνύμιου, όπως συνήθως.

Ασκορδαλού, το. Οικισμός της κοινότητας Λάκκων, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 106, υψ. 240 μ. Βρίσκεται στο 20 χλμ. στο δρόμο προς τον Ομαλό. Ασκορδαλός ή Σκορδαλός λέγεται στην Κρήτη ο κορδαλός. Εδώ είναι οικογενειακό επώνυμο. Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας από το Fr. Barozzi, (f°28r) Ascordalu, από τον Καστροφύλακα (K223 και K242) Ascordalù με 8 προνομιούχους και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Ascordalù το 1630. Το 1881 αναφέρεται Σκορδαλού στο δήμο Λάκκων με 185 κάτ. Χριστιαν. και το 1900 με 185 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Λάκκων με 158 κάτ. το 1928 με 138, το 1940 αναφέρεται ο Ασκορδαλός με 140 κάτ., το 1951 με 111, το 1961 με 127 και το 1971 με 120 κάτ.

Η ορθή γραφή του τοπωνύμιου είναι στη γενική πτώση **Ασκορδαλού**, όπως αναφέρεται στις αρχαιότερες βενετσάνικες απογραφές. Έτσι εξηγείται η ανδρουνμική ετυμολογία του οικισμού, από το όνομα του πρώτου οικιστή Ασκορδαλού, οικογενειακό επώνυμο που υπάρχει και σήμερα στην Κρήτη, Σκορδαλάκης.

Ασκούφου, το. Το τοπωνύμιο Ασκούφου περιλαμβάνει μικροοικισμούς, που απλώνονται στο ομώνυμο οροπέδιο των Λευκών Ορέων σε υψόμετρο 730 μ. Το οροπέδιο Ασκούφου είναι μιά πόλη, ανάμεσα στα βουνά **Κάστρο** (υψ. 2218μ.) δυτικά, το **Τρυπάλι**, (1493μ.) ανατολικά και το **Αγκαθές**, (1511μ.) νοτιοανατολικά. Πιστεύουν πως κάποτε ήταν λίμνη. Σήμερα τα νερά σιγά - σιγά φεύγουν από το **Χώνο**, που βρίσκεται στο βόρειο χείλος της λεκάνης. Τα χωράφια του είναι γόνιμα και καλλιεργούνται πατάτες. Έχει πολλά καρποφόρα δένδρα, καρυδιές, και αμπέλια κ.λπ. Ο Pashley (Travels in Crete, I, 188) εκθειάζει το κρασί του Ασκούφου και σημειώνει, ότι είναι η υψηλότερη ζώνη στην Κρήτη, (730) μ. που καλλιεργείται το αμπέλι. Δεν είχε υπόψει του, γιατί δεν πήγε, το οροπέδιο του Λασιθίου, όπου ευδοκίμει το αμπέλι σε υψόμετρο 850 - 900 μ. Το έγγραφο της διανομής στα 12 αρχοντόπουλα από τον Ισαάκιο το 1182 αναφέρει το τοπωνύμιο Α-

Εικ. 73. Το οροπέδιο Ασκύφου. Μπροστά ο οικισμός Καρές και στο βάθος το Αμμουδάρι (φωτ. Γ. Λαγκαδινού)

σκύφια στο φέουδο των Μελισσεινών: Οι δε άρχοντες και στρατιώται Μελισσηνοί να έχουν τας μερίδας των και τα σύνορα αυτών από τού Πέτρου το Ποτάμι (ο Πετρές;) να έβγη τας Λιβάδας και Χαλέπας έως τα Ασκύφια, να γυρίση εις το σύνορο τού Βαμμένου ποταμού. (Βλ. «Χριστιανική Κρήτη», τόμ. Β', σ. 44).

Οι οικισμοί που αποτελούν την κοινότητα Ασκύφου είναι το Αμμουδάρι, οι Καρές, το Κοστό, το Μέσα Γωνί, το Όξω Γωνί, ο Πετρές και η Στραβοράχη. Πριν από το 1940 ο πληθυσμός τών οικισμών αναγράφεται συνολικά στο όνομα Ασκύφου. Από το 1940 αναφέρεται ονομαστικά ο καθένας με τούς κατοίκους του και το υψόμετρό του: Αμμουδάρι: το 1940 έχει 368 το 1951 έχει 282 το 1961 έχει 211, το 1971 έχει 157 και το 1981, 249 κάτ. υψ. 730. Στην τελευταία απογραφή (1981) αναφέρονται το Αμμουδάρι με 249 κάτ., το Γωνί με 99, οι Καρές με 138 και ο Πετρές με 41 κάτ.

Ο Μιχ. Δέφνερ (Οδοιπορικοί Εντυπώσεις από τη Δυτική Κρήτη, σ. 103) υποθέτει, ότι το τοπωνύμιο προέρχεται από το σκύφος κύπελλο, επειδή το λεκανοπέδιο ομοιάζει με σκύφο. Ο αραβομαθής καθηγητής Νικ. Οικονομάκης πιστεύει πως είναι αραβικό, ενώ η Εταιρία Κρητ. Ιστ. Μελετών σε σχετικό υπόμνημά της (Κρητικά Χρονικά Ι', 400) το θεωρεί αρχαϊκό, τυπικώς και φθογγικώς αλώβητο.

Όπως και τα άλλα χωριά τών Σφακίων και το Ασκύφου δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές,

επειδή η επαρχία Σφακίων δεν αποτελούσε castellaniam αλλά διοικούνταν από pronveditore. Μόνο ο Antonio Trivan (Varie cose di Candia 1182 - 1669, p. 111, Bibliothéque Nationale de Paris) το αναφέρει Aschifü.

Η αρχαιότερη μνεία τού ονόματος αναφέρεται σε δικαστικό έγγραφο τού 1388, όπου γίνεται λόγος για επαναστάτες τής Ανάπολης και τού Ασκύφου, Anápoli e Aschifü, (Βλ. El Santschi, Régestes des arrétes civils etc. p. 263). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Askýfo (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 311) με 160 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στον ομώνυμο δήμο ο οικισμός Ασκύφου και σε παρένθεση οι οικισμοί (Καράις, Κοστό, Αμμουδάρι, Στραβοράχι, Πετρές, Όξω Γωνί, Μέσα Γωνί) με 776 κάτ. Χριστιαν. Το 1900 επίσης Ασκύφου με τούς ίδιους οικισμούς και 666 κάτ. Το 1920 η επαρχία Σφακίων υπάγεται στο νομό Ρεθύμνου — ενώ πριν αποτελούσε, με τις επαρχίες Αποκορώνου και Αγ. Βασιλείου το νομό Σφακίων — και αναφέρεται με το ενιαίο τοπωνύμιο Ασκύφου, με δική του κοινότητα και 526 κάτ. Το 1928 η επαρχία επανέρχεται στο νομό Χανίων και το Ασκύφου αναφέρεται με 789 κάτ. Το 1940 στην κοινότητα Ασκύφου αναφέρονται οι οικισμοί: Αμμουδάριον με 368 κάτ., το Γωνίον με 156, οι Καρές με 256 και ο Πετρές με 123 κάτ. σύνολο 903 κάτ. Το 1951 αναφέρονται οι ίδιοι οικισμοί με 722 κάτ. το 1961 με 552 και το 1971 με 398 κάτ. Ο σημερινός αμαξιτός δρόμος, που ενώνει σήμερα τα Χανιά με τη

Χώρα Σφακίων, πρωτεύουσα τής επαρχίας, ακολουθεί περίπου τον παλιό δρόμο. Από τις Βρύσες Αποκορώνου συνεχίζεται προς νότο, περνά από το οροπέδιο τής Κράπης, τα στενά τού Κατρέ και συνεχίζει την άνοδο μέχρι το Ξυλόδεμα, το υψηλότερο σημείο τής διαδρομής, και κατέρχεται στο οροπέδιο Ασκύφου. Πρώτο οικισμό αφίνει αριστερά στο 48,8 χλμ. τις Καρές, αέρχεται το Αμμουδάρι στο 50,4 και τον Πετρέ στο 51,4 χλμ. Ανατολικά τού Πετρέ είναι το Γωνί.

Το οροπέδιο Ασκύφου είναι οι Θερμοπύλες τών Σφακίων. Από εκεί διέρχεται η μοναδική διάβαση προς τη Χώρα Σφακίων και γι' αυτό έπαιξε σπουδαίο ρόλο στις επαναστάσεις κατά τών Τούρκων. Την επανάσταση τού Δασκαλογιάννη το 1770 τουρκικός στρατός 40.000 μπήκαν στο Ασκύφου, με σκοπό να κατεβούν στην Ανάπολη και το Λουτρό, γιά να αιχμαλωτίσουν τα γυναικόπαιδα, που είχαν συγκεντρωθεί εκεί, γιά να μπουν στα καράβια.

Τον Αύγουστο τού 1821 ο τουρκικός στρατός στρατοπέδευσε στο οροπέδιο, περιμένοντας τούς κατοίκους να δάσουν ράι (υποταγή). Πεντακόσιοι πολιτιστές από τούς γύρω οικισμούς συγκεντρώθηκαν. Τα χωριά εκάίγονταν. Με την προκάλυψη τού καπνού πλησίασαν και άρχισαν να πυροβολούν μέσα από τα τριπίδια. Οι επαναστάτες ενεισχύθηκαν, και ύστερα από σκληρές μάχες, οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να υποχωρούν άτακτα προς το Λαγκό τού Κατρέ. Ένα ημίσημα τών επαναστατών έτρεξε μπροστά και τούς έκλεισε το δρόμο. Ο Λαγκός γέμισε πτώματα τών Τούρκων. Ολόκληρο το καλοκαίρι ο δρόμος ήταν ασύμβατος από τη δυσωδία τών πτωμάτων. Ο Pashley, (Travels in Crete, τόμ. II, σ. 170) περνώντας από εκεί θυμήθηκε τούς στίχους τής Κόλασης τού Dante (Inferno XXIX, 50, 51): όταν βρέθηκε στο δέκατο κύκλο, τον τελευταίο, τής Κόλασης, όπου ήταν οι παραχαράκτες και οι αλχημιστές:

*tal era quivi, e tal puzzo n' usciva
qual suol venir delle marcite membre.*

*...σ' ένα λάκκο,
τέτοιος κι εδώ' και τόση η βρώμα ολούθε
όπως βρωμούν τα σώματα που σέπουν.*

(Μετάφραση Ν. Καζαντζάκη)

Ο Πάσλεν, που πέρασε τα στενά τού Κατρέ, ύστερα από 13 χρόνια, (το 1834) διαπίστωσε την αλήθεια τών περιμένων από τούς Σφακιανούς γιά την καταστροφή των Τούρκων, γιατί ο δρόμος και οι πλαγιές ήταν ασύμπαρτες από τα ασπρισμένα κόκκαλα τών Τούρκων.

Το Ασκύφου καταστράφηκε και πάλι από τον αιγυπτιακό στρατό τού Χουσεΐν μπέη, το Μάρτη τού 1823.

Στο Ασκύφου συνήλθε η Γενική Συνέλευση τών Ερημιτών στις 21 Αυγούστου 1866 και εκήρυξε την

ένωση τής Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα. Στο ψήφισμα έλεγε, ότι καταργεί διά παντός την τουρκική εξουσία επί τής Κρήτης. Τον Ιούνιο 1867 έγινε στο Ασκύφου μεγάλη μάχη. Τότε κλείστηκε από τούς επαναστάτες ο Μεχμέτ πασάς στον οικισμό Καρές και θα αιχμαλωτιζόταν, αν δεν ερχόταν σε βοήθειά του ο Ρεσίτ πασάς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Στεφ. Ξανθουδίδη, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 144 — Ιωάν. Μουρέλλου, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 386, 606, 1066, 1127 — Νικ. Καλομενόπουλου, Κρητικά, σ. 273 — Ι. Νουχάκη, Χωρογραφία Κρήτης, σ. 220 — Μ. Δέφνερ, Οδοιπορικοί Εντυπώσεις κ.λπ. 103 — R. Pashley, Travels in Crete, II, 170 — Χριστιανική Κρήτη, Β', σ. 44 — Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σσ. 140, 266, 496, 694.

Ασμάρι, βλ. Σμάρι.

Ασούνια, βλ. Σούνια.

Άσπρα Νερά, τα. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Ροδωπού, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 20, υψ. 230 μ. στο 27 χλμ. τού δρόμου προς Ροδωπού. Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Σπηλιάς με 35 Χριστιαν. κάτ. και το 1900 στο δήμο Κολουμπάρι με 48 κάτ. Το 1920 δεν αναφέρεται· το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Ροδωπού με 41 κάτ. το 1940 με 51, το 1951 με 51, το 1961 με 34 και το 1971 με 21 κάτ.

Άσπρα Σπίθια, τα. Αναφέρεται μόνο από τον Antonio Trivan, (Varie cose di Candia 1182 - 1669, Bibliothéque Nationale Paris, p. 110) Aspraspitia στα χωριά τού Ακρωτηρίου. Δεν αναφέρεται από καμμία απογραφή, παλιά ή νέα. Άγνωστη είναι και η θέση τού οικισμού.

Ασπριλιάνος, ο. Οικισμός παλαιός στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f°28v) στην επαρχία Κισάμου, το 1577, Essorumata Spriliano, από τον Καστροφύλακα (K224) Aspriliano στην επαρχία Κισάμου, με 13 οφειλόμενες αγγαρείες, και (K237) Asprigliano (πιό σωστή κρητική προφορά) με 93 κάτ. το 1583. Αναφέρεται από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Asprigliano το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Aspriliáno (Pashley, Travels in Crete, vol. II, p. 308) με 10 τούρκ. οικογένειες. Ως τουρκοχώρι καταστράφηκε, ως φαίνεται, κατά τις επαναστάσεις και έκτοτε δεν αναφέρεται.

Ασπρόλιθος, ο. Νέος οικισμός τής κοινότητας Αρμένων, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 29, υψ. 20 μ. Δεν αναφέρεται στις προηγούμενες απογραφές.

Άσπρο Χωριό, το. Σε συμβόλαιο του 1271, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Pietro Scardon (βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia Veneziana di Creta, Torino 1942 σ. 41) αναφέρεται ο Martinus Tervisano, κάτοικος του casali Aspro Chorio, ο οποίος οφείλει να παραδώσει στον Εβραίο Sambatheo Nomico κάτοικο Χάντακα, 24 μουζούρια καλό κρητικό σιτάρι.

Αναφέρεται επίσης σε δικαστικό έγγραφο του 1368 ότι, ο Stamati Manglaviti, κάτοικος στο Asprocorio, τραυμάτισε τον Ioh. Vergi, κάτοικο στο Schilocorio (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 141, passim). Αυτό ενισχύει την πληροφορία του Paul Faure, («Κρητολογία» τεύχη 5-6 σ. 47), ότι τα ερείπια του είναι βορείως του χωριού Κανλί Καστέλι, γιατί το Σκιλλοχωριό (βλ. λήμμα) ήταν βορείως του χωριού Δαφνές, συνεπώς γειτονικό με το Άσπρο Χωριό.

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους από τον Fr. Barozzi, (f°22v) Asproghorio, από τον Καστροφύλακα (K101) Aspro Corio με 72 κάτ. το 1583, από το βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) Aspro Chorio το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται. Ένδειξη, ότι καταστράφηκε από τους Τούρκους όταν πολεμούσαν να καταλάβουν την Κρήτη.

Άσπρον, Οικισμός επαρχίας Αποκορώνου. Βλ. Κοπράνα.

Ασπρουλιάνοι, οι. Οικισμός τής κοινότητας Γεωργιούπολης, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981), 43, υψ. 10 μ. Βρίσκεται στο 42,6 χλμ. του παλαιού δρόμου από Χανιά προς Ρέθυμνο. Στην περιοχή καλλιεργείται η αραχίδα, (αράπικο φυστίκι). Το τοπωνύμιο είναι ανδρωνυμικό, και οφείλεται στο επώνυμο των πρώτων οικιστών, Ασπρουλιάνων. Επώνυμο μαρτυρημένο. Αναφέρεται σε έγγραφο του 1375 Manuel Aspruliano (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 183).

Είναι νέος οικισμός. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1920 **Ασπρουλιάνος**, στην κοινότητα Γεωργιούπολης, επαρχίας Αποκορώνου με 10 κάτ. Στην απογραφή του 1928 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα **Ασπρουλιάνοι**, με 21 κάτ. Το 1940 με 60, το 1951 με 51 κάτ. Το 1961, από επιπολαιότητα τής αρμόδιας υπηρεσίας γράφεται **Ασπροπουλιάνοι!** με 72 κάτ. και το 1971 Ασπρουλιάνοι με 60 κάτ.

Αστέρι, το. Χωριό επαρχίας Ρεθύμνου κοινότητας Χαμαλεύρι, κάτ. (1981) 112, υψ. 80 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 14 χλμ. Διακλάδωση προς νότο από το χωριό Σταυρωμένος, στο δρόμο προς Μυλοπόταμο.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από τον Fr. Barozzi, (f°25v) Asteri, από τον Καστροφύλακα (K172) Astéρι με 80 κάτ. το 1583, και (K183) Astari (λάβθος αντιγραφέα) με 162 οφειλόμενες αγγαρείες,

και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 127) Asteri το 1630.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Πιηγών με 66 Χριστιαν. κάτ. και 6 Τούρκους. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 130 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας και έχει 130 κάτ. Το 1928 αναφέρεται ακόμη Αστέρι στην κοινότητα Παγκαλοχωριού με 145 κάτ. Το 1940 αναφέρεται Αστέριον! στην κοινότητα Χαμαλεύρι με 172 κάτ., το 1951 με 146, το 1961 με 155 και το 1971 με 118 κάτ.

Ασπροσυκιά, η. Οικισμός του δήμου Μαθέ, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων. Πρώτη φορά απαντάται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Apriskia (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 15 χριστιανικές οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Μαθέ **Ασπροσυκιά και Μαρουλογκρεμός** με 26 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Γεωργιούπολης με 45 κάτ. Το 1920 στην κοινότητα Γεωργιούπολης με 22 κάτ. και το 1928 με 24 κάτ. Στην απογραφή 1940 και τις επόμενες δεν αναφέρεται.

Κοντά στο χωριό είναι ένα βαθύ σπήλαιο, με σταλακτίτες και σταλαγμίτες διαφόρων σχημάτων. Ήταν τόπος συνεχούς λατρείας από τους Υστερομινωικούς, χρόνους μέχρι των ρωμαϊκών, όπως φαίνεται από τα ευρεθέντα όστρακα. (βλ. Βασίλ. Θεοφανείδη, εφόρου Αρχαιοτήτων Δυτικής Κρήτης, Επετ. Εταιρ. Κρητικών Σπουδών, τόμ. Α', σ.610). Το όνομα του σπηλαίου είναι **Κορακιάς**. (βλ. και Paul Raure, Fonctions des cavernes Crétoises, 1964, p. 185, passim).

Αστάλη ή Ατάλη, η. Αρχαία πόλη τής Κρήτης, λιμάνι τής Ελεύθερνας. Αναφέρεται μόνο στους Σταδισμούς τής Μεγάλης Θαλάσσης, 347: *Από Αμφιματρίου εις Αστάλην στάδιοι λ' (30) λιμήν εστιν ευωνύμος, έχει ύδωρ εντεύθεν Ελευθέρα* (Ελεύθερα) *από σταδίων ν' (50)*. Αυτό είχαν υπόψει των οι Βενετοί και σημειώνουν στους χάρτες των reduto di Atali (όρμος Ατάλης), (βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, πίν.14), στη θέση του σημερινού όρμου Μπαλί, επαρχίας Μυλοποτάμου ν. Ρεθύμνου, (βλ. λήμμα) όπου ήταν η θέση της. Ήταν λιμάνι τής Ελεύθερνας, που ευρίσκεται σε απόσταση 50 σταδίων, όπως αναφέρεται στους Σταδισμούς).

Αστρά, το. Οικισμός στην περιοχή του Χάντακα (Pegacandia) και ήταν ιδιοκτησία τής κοινότητας τής Βενετίας. Αναφέρεται Astra το 1320 στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum Communis (βλ. Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, σ. 28).

Στο Κατάστιχο αυτό, το οποίο δημοσιεύσε ολόκληρο ο καθηγητής Ζαχ. Τσιρπανλής, αναφέρεται, ότι στον οικισμό Αστρά, ήταν το 1320 οι εκκλησίες: τής **Αγίας Κυριακής**, παλαιά και ερειπωμένη, και την ανακαίνισαν οι κάτοικοι. Ήταν επίσης άλλες τρεις: τού **Αγίου Γεωργίου**, τού **Αγίου Ιωάννου Gicutopulo**, και του **Αγίου**

Ιλαρίωνος. Ο Τσιρπανλής υποθέτει, ότι το χωριό Αστρά ήταν κοντά στις Δαφνές, νοτιοανατολικά. (βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων του Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σ.53, 64, 368).

Σε έγγραφο του 1394 αναφέρεται εξουσιοδότηση στον Ioh. Marmara, κάτοικο Αγίου Βλάση, να χειρονομηθεί πρεσβύτερος για να ανοικιάσει το χωριό Astra (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 338). Το 1583 αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους από τον Καστροφύλακα (K101) Astrà με 43 κάτ. και από το βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) Astrà το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται. Αναφέρεται όμως σε τουρκικό έγγραφο του 1673 ο Μουσταφά Μπεσέ κάτοικος τού μετοχίου **Αστρά**. (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 105). Ο Paul Faure («Κρητολογία» 5-6, σ. 47) υποθέτει ότι ήταν στην περιφέρεια Δαφνών.

Αστρακοί, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 286, υψ. 280 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 25 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 22,4 χλμ. του δρόμου προς Καστέλι Πεδιάδας. Οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως με την αμπελοκαλλιέργεια. Παραγωγή 500 τόν. σουλτανίνας, 900 τόν. επιτραπέζια σταφύλια, κρασί και λάδι. Παλαιότερα και μέχρι το 1928 αναφέρονται δύο χωριστοί οικισμοί, που βρίσκονται σε διαφορετικό υψόμετρο, στην αριστερή πλευρά τής κοιλάδας του ποταμού Καρτερού. Κάτω από το Κάτω χωριό είναι ο **Νεραϊδόσπηλιος**. Μία σ' αυτό είναι η σπουδαιότερη πηγή τού «**υδραγωγείου Αστρακών**», όπως αναφέρεται, που υδρεύει το Ηράκλειο.

Στους Κάτω Αστρακούς, το παλαιότερο χωριό, υπάρχουν, σχεδόν ερειπωμένες, οι εκκλησίες τής Παυλίας, με υπολείμματα τοιχογραφιών και ανάγλυφο σκόσημο με 4 τριαντάφυλλα, δικέφαλο αετό, και τη χρονολογία 1555, που ανήκε στον οίκο Καλέργη, όπως αναφέρει ο Gerola, (Monumenti Veneti ecc. IV, p. 261) και τού Μιχαήλ Αρχαγγέλου με τοιχογραφίες αγίων, μεταξύ των οποίων και τού Αγ. Φραγκίσκου. (βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοπογραφικός Κατάλογος Κρητ. σ. 76).

Αρχαιότερη μνεία τού τοπωνύμιου αναφέρεται το 1271 σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon. Ο Ruggerus de Fulco, κάτοικος τού χωριού **Stracu** υπόσχεται να δώσει στο χρυσοχόο Giorgio Cimiski, κάτοικο Χάντακα, 50 μίστατα καλό κρητικό κρασί, από τα αμπέλια που καλλιεργεί στο χωριό Βαρβάρους, (βλ. Anton. Lombardo, documenti della colonia veneziana di Creta, p. 15 passim).

Οι Αστρακοί ήταν φέουδο των Leonardus et Petrus Gradonico, αρχηγών τής επανάστασης των φεουδαρχών τού 1363 (βλ. Σ. Ξανθοειδίδη, Ενετοκρατία Κρητ. σ. 93, 94). Το 1367, ύστερα από την καταστολή της επανάστασης, το φέουδο των Αστρακών «κατεχόμην» από τούς άλλοτε Leonardus et Petrus Gradonico

Εικ. 74. Το χωριό Απάνω Αστρακοί (φωτ. Ε. Γιαλούρη)

δόθηκε από την κυβέρνηση στον Ioh. Freganescο». (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 123, passim).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας από τον Fr. Barozzi, (f°24v) Astracus Cato, από τον Καστροφύλακα (K94) Astracus Cato με 230 κάτ. το 1583 και από το βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Astracus Arano, Astracus Cato το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Istrakus Zir (Κάτω Α.) με 42 χαράτσα και Astracus Bala (Απάνω Α.) με 9 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 115). Στην αιγυπτιακή απογραφή δεν αναφέρεται. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αγίων Παρασκιών, Απάνω Αστρακοί με 291 Τούρκ. κάτ., και Κάτω Αστρακοί με 39 Χριστιαν. και 69 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρονται στον ίδιο δήμο Άνω Αστρακός με 8 κάτ. και Κάτω

Εικ. 75. Τα ερείπια τού ναού Αγ. Γεωργίου στους Κάτω Αστρακούς.

τόν. λάδι, κρασί, εσπεριδοειδή και κηπευτικά. Η αρχαιότερη μνεία του τοπωνύμιου αναφέρεται σε έγγραφο του 1395 Astrici. (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 368). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας από το Fr. Barozzi (f°24v) Astrizi, από τον Καστροφύλακα (K94) Astrizzi με 112 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 124) Astrici το 1630. Στην απογραφή του 1671 αναφέρεται Astrici με 23 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη Μεταφράσεις Β', σ. 116). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αγίων Παρασκιών με 232 κάτ. Τούρκους, και 1 Χριστιανό. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 94 κάτ. το 1920 αναφέρεται **Αστρήτσι**, έδρα ομώνυμης κοινότητας με 267 κάτ., το 1928 με 345, το 1940 με 434, το 1951 με 398, το 1961 με 500 και το 1971 με 455 κάτ.

Στην τοποθεσία **Εμινάνη Πλάι** βρέθηκε τελευταία πώρινος κορμός υπερφυσικού δαιδαλικού αγάλματος αρχαϊκών χρόνων εξαιρετικού ενδιαφέροντος και στη θέση **Κεφάλι** βρέθηκαν γεωμετρικά αγγεία και πήλινα ειδώλια. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά»ΙΔ', 525).

Στη θέση αυτή τοποθετούν τη **Λύκαστο** και άλλοι την πόλη **Τρίτα**. Ο Pendlebury (Archaeology, σ. 327) υποθέτει μήπως ήταν εκεί το **Διατόνιον**. Βρέθηκαν επίσης δυό αγγεία, πυξίς και πρόχους γεωμετρικής εποχής. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Η', 515).

Αστυράκι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 370, υψ. 560 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 27 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 21,3 χλμ. τού δρόμου προς Ανώγεια Μυλοποτάμου. Είναι κτισμένο πάνω σε ύψωμα με πανοραμιακή θέα και έχει θαυμάσιο κλίμα. Οι κάτοικοι ασχολούνται στη γεωργία και στη κτηνοτροφία, τη μελισσοκομία κ.λπ. Στην περιοχή τού χωριού είναι το σπήλαιο **Αγρυνίτας** ή **Σαλές**, όπου κατέφευγαν οι κάτοικοι κατά τις επαναστάσεις. Ανάμεσα Αστυράκι και Καμαριώτη έγινε το 1867 μεγάλη μάχη. Όταν τέλειωσαν τα πολεμικά των επαναστατών χρησιμοποίησαν τα μαχαίρια και τις λόγχες. Σκοτώθηκαν 500 Τούρκοι. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 126).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, από το Fr. Barozzi, (f°27v) Astirachi, από τον Καστροφύλακα (K174) Astirachi με 81 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 132) Stirachi, το 1630.

Στην τουρκική απογραφή του 1671, αναφέρεται Astraki με 22 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 130). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Ανωγείων, επαρχίας Μυλοποτάμου με 149 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 208 κάτ.

Το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου, κάτ. 210, επαρχ. Μαλεβιζίου ν. Ηρακλείου. Το 1928 αναφέρεται Αστυράκιον με 262 κάτ., το 1940 με 334, το 1951 με 352, το 1961 με 372 και το 1971 με 299 κάτ.

Στην επαρχία Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου αναφέρεται

Ασπρακός με 44 κάτ. Το 1920 αναφέρονται στην κοινότητα Βαρβάρων Ανω Ασπρακοί με 117 κάτ. και Κάτω Ασπρακοί με 48 κάτ. Το 1928 έχουν δική των κοινότητα Άνω Α. με 155 και Κάτω Α. με 138 κάτ. Το 1940 αναφέρονται με ενιαίο όνομα Ασπρακοί με 315 κάτ., το 1951 με 348, το 1961 με 390 και το 1971 με 299 κάτ.

Αστράτης, ο. Οικισμός τής κοινότητας Ροδωπού, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 49, υψ. 210 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά τού Ροδωπού.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Astratico, από τον Καστροφύλακα (K238) Astratigo με 23 κάτ. και (K239) Astrattigo με 145 κάτ. Στην επαρχία Κισάμου, αλλά και σε ολόκληρο το νομό Χανίων αναφέρεται ένας μόνο οικισμός με το όνομα αυτό. Συνεπώς πρέπει να είναι λανθασμένη η διπλή γραφή τού Καστροφύλακα. Από το Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Astratighe το 1630. Το 1881 αναφέρεται Αστράτης στο δήμο Σπηλιάς με 102 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Κολυμπάρι με 112 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Ροδωπού με 108 κάτ. το 1928 με 119, το 1940 με 117, το 1951 με 111, το 1961 με 89 και το 1971 με 60 κάτ.

Άστρικας, ο. Οικισμός τής κοινότητας Επισκοπής, επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 153, υψ. 200 μ. Απέχει από τα Χανιά 33,5 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 29 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο. Διαδρομή: Νοχιά - Λιριδιανά - Άστρικας.

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου από το Fr. Barozzi, (f°28v) Astrico Afrata, από τον Καστροφύλακα (K238) Astrico με 198 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Astrico το 1630. Το 1881 αναφέρεται Άστρικος στο δήμο Πανεθύμου με 28 Χριστιαν. και 16 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 124 κάτ., το 1920 είναι στην κοινότητα Πανεθύμου με 165 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Επισκοπής με 176, το 1940 αναφέρεται Άστρικας με 215 κάτ., το 1951 με 213, το 1961 με 185 και το 1971 με 173 κάτ.

Αστρίτσι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 442, υψ. 410 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 28 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 26,8 χλμ. τού δρόμου προς Αρκαλοχώρι. Οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως με τη γεωργία. Παράγουν 800 τόν. σουλτανίνα, 700 τόν. επιτραπέζια σταφύλια, 150

Αστρινό, το. Νέος οικισμός τής κοινότητας Δαμάστας, επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 7, υψ. 380 μ. Δεν αναφέρεται στις προηγούμενες απογραφές.

στην απογραφή του 1920 και εξής. Το όνομα από το όνομα **αστύρακας** (στύραξ). Ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει την αρχαία ονομασία όρους τής Κρήτης **Τουράκιον**, πιθανότατα τής περιοχής τής Ίδης, όπου εστειρευαν τον **Απόλλωνα** το **Στυρακίτη**, και απ' αυτό πήρε το όνομα το χωριό, κατά τη γνώμη τού Ν. Πλάτωνος.

Ασυρώτοι, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 69, υψ. 370 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 46 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 42 χλμ. τού παλιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου (Χωριό - Τσαχανιά - Ασυρώτοι).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου από το Fr. Barozzi, (f°27v) Assirotus, από τον Καστροφύλακα (K176) Assirotus με 143 κάτ., το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Assirotus το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Ασιρότος με 12 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Η', σ. 130). Η λανθασμένη γραφή τών Τούρκων παρέχει το Σταυρινίδη να το γράψει **Ασειρώτοι**, και να ετυμολογήσει το τοπωνύμιο από το **αστείρευτος**, γιατί είναι αστείρευτη η πηγή τού χωριού! Όστε ήξεραν οι Τούρκοι την ετυμολογία τού τοπωνύμιου και το έγραψαν σωστά; Όμως ο πρόεδρος τής κοινότητας αρκαιοιρίζει **κρύα** την πηγή και γι' αυτό μετονόμασε το χωριό του **Κρυονέριον!** ενώ γράφεται και ακούεται Ασυρώτοι 400 χρόνια. Το τοπωνύμιο ετυμολογείται από το ρήμα **σ(ο)υρώνω**. ασύρωτος = ο μή συρωμένος. Τα μακαρόνια είναι ασύρωτα. Το τοπωνύμιο πιθανότατα είναι ανδρονυμικό.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Ασυρώτοι στο δήμο Δαμάστας με 73 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 116 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 142 κάτ., το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Αίμονα με 155 κάτ., το 1940 αναφέρεται **Αυρώτοι**, έδρα ομώνυμης κοινότητας με 178 κάτ. Το 1951 Ασιρώτοι αλλά μετονομάστηκε (8-2-55) **Κρυονέριον!** με 130 κάτ. Το 1961 έχει 133, και το 1971 93 κάτ.

Ασφεντιλές, ο. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιόχωρας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 45, υψ. 620 μ. Απέχει από τα Χανιά 65,2 χλμ. Διαδρομή: Κολυμπάρι - Σπηλιά - Ανώσκελη - Δρομόνερο - Κακόπετρος - Μεσαύλια - Φλώρια - Τεμένια - Ασφεντιλές. (Ασφεντιλές στη Δυτική Κρήτη σημαίνει τόπος με ασφεντιλές, ασφοδελούς. Ασφοδελών, (ο ασφοδελός τριφυλίου τού Ομήρου). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Ανωγείων από το Fr. Barozzi, (f°29v) Asfedilea, από τον Καστροφύλακα (K239) Asfedilea με 47 κάτ. το 1583, από (K224) με 54 οφειλόμενες αγγαρείες. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Asfendiliäs (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 14 χριστιαν. και 16 τουρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Παλαιόχωρας **Ασφεντιλές**, **Πλατανές** κ.λπ. με 88

Χριστιαν. και 12 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Ασφεντιλές και Πλατανές με 125 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Ασφενδηλές, έδρα ομώνυμης κοινότητας με 86 κάτ. Το 1928 αναφέρεται Ασφεντιλές στην κοινότητα Παλαιόχωρας 76 κάτ. Το 1940 αναφέρεται Ασφενδυλές στην ίδια κοινότητα Παλαιόχωρας με 99 κάτ., το 1951 με 127, το 1961 με 77 και το 1971 με 62 κάτ. Ο εκάστοτε απογραφέας έχει τη δική του ορθογραφία!

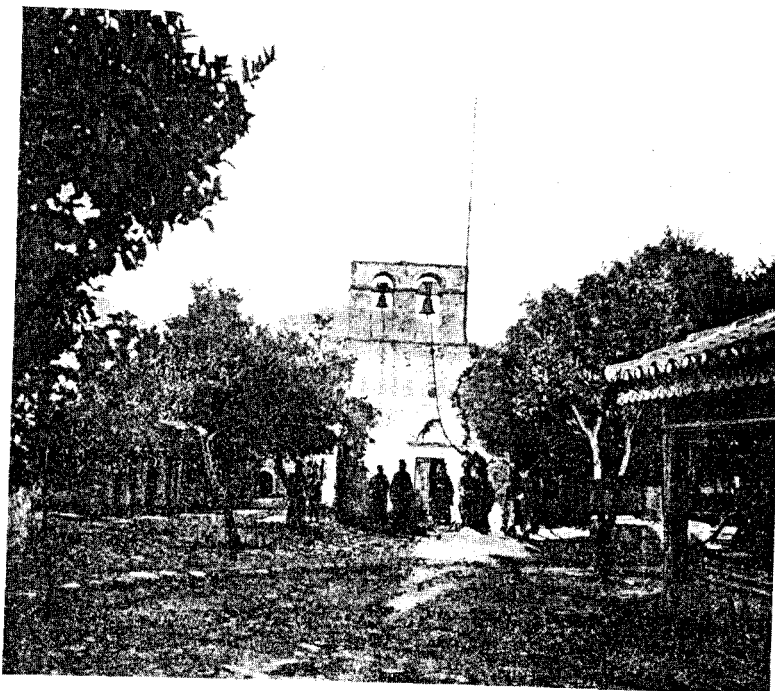
Ασφέντου, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 27, υψ. 770 μ. Κατοικείται μόνο το καλοκαίρι. Το χειμώνα οι κάτοικοι παραχειμάζουν στα παράλια χωριά των, Νομικιανά, Κολοκάσια και Βουβά με τα ποιμνιά των, γιατί οι περισσότεροι είναι κτηνοτρόφοι. Βρίσκεται στη μέση λεκανοπεδίου κατάφυτου, ανάμεσα σε απόκρημνες και υψηλές κορυφές τών Λευκών Ορέων.

Απέχει από τα Χανιά 60,5 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 54 χλμ. τού δρόμου Χανίων - Χώρα Σφακίων, πριν από την Ίμπρο. Το τοπωνύμιο είναι προελληνικό, **άσφενδος**. (Κρητικά Χρονικά, Ι', σ. 399). Είναι πατρίδα τών Δεληγιαννάκηδων. Καταστράφηκε πολλές φορές από τούς Τούρκους, την επανάσταση τού Δασκαλογιάννη και τις επόμενες τού 19ου αιώνα.

Όπως όλα τα χωριά τών Σφακίων δεν αναφέρεται στις βενετσιάνικες απογραφές. Ούτε ο Τριβάν το αναφέρει. Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Asfento (Pashley, Travels in Crete, II, 311) με 55 χριστιανικές οικογένειες. Τούρκοι δεν κατοίκησαν ποτέ στα Σφακιά. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Ασφένδου στο δήμο (Ν)ίμπρου με 430 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 υπάγεται στον ίδιο δήμο και αναφέρεται **Ασφέντου και Κολοκάσι** με 187 κάτ. Στην απογραφή τού 1920 η επαρχία Σφακίων υπάγεται στο νομό Ρεθύμνου. Αναφέρεται Ασφένδου με κάτ. 0 και τη σημείωση: **θερινή έδρα** οι οικισμοί Βουβάς, Κολοκάσια και Νομικιανά με 407 κάτ. συνολικά. Το 1928 η επαρχία Σφακίων ανήκει και πάλι στο νομό Χανίων. Το Ασφέντου αναφέρεται με 14 κάτ. Το 1940 αναφέρεται με 40 κάτ., το 1951 με 0 κάτ., το 1961 με 9 και το 1971 με 0 κάτ.

Ασώματος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 154, υψ. 230 μ., στο 31 χλμ. τού δρόμου προς μονή Πρέβελη, στην έξοδο τού Κουρταλιώτικου φαραγγιού, στους νότιους πρόποδες τού υψώματος **Κουρούπα**, (984μ.). Είναι η γενέτειρα τών Τσουδερών, που κατάγονται από τούς Καλέργηδες. Η παράδοση λέει, ότι ένας απ' αυτούς υπηρετούσε καλογεροπαίδι στη μονή Πρέβελη (πότε;) και **τσουδίστηκαν** τα μαλλιά του και απ' αυτό το παρανόμισαν **τσουδερό** και έμεινε οικογενειακό επώνυμο, ως συνήθως συμβαίνει.

Ο Γεώργιος Τσουδερός ήταν στρατάρχης την επανάσταση τού 1821. Ο Μελχισεδέκ, ηγούμενος τής μονής Πρέβελη, υπήρξε δραστήριο μέλος τής Φιλικής Εταιρίας και αρχηγός επαναστατικού σώματος. Στις

Εικ. 76. Η μονή Ασωμάτων επαρχ. Αμαρίου, σήμερα Γεωργική Σχολή

24 του Μάη 1821 ύψωσε τη σημαία της Επανάστασης στο ύψωμα **Κούρκουλος**, πάνω από το χωριό Ροδάκινο του Αγ. Βασιλείου. Σκοτώθηκε πολεμώντας στο **Πολεμάρχι** Κισάμου το 1823.

Η ονομασία οφείλεται στην εκκλησία του χωριού του Αρχιστράτηγου **Μιχαήλ**.

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου από το Fr. Barozzi, (f°26v) Assomato de Mega Rotamò (Κουρταλιώτης), από τον Καστροφύλακα (K175) Assomato di Mega Rotamò με 89 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Assomato di Mega Rotamò το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται **Asómatos** (Pashley, Travels in Crete, II, 313) με 15 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Φοίνικος με 143 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 196 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 182 κάτ., το 1928 με 179, το 1940 αναφέρεται στον πληθυντικό **Ασώματοι** με 216, το 1951 με 186. Το 1961 αναφέρεται **Ασώματος** με 177 και το 1971 με 179 κάτ.

Ασώματος, ο. Παλιός οικισμός, σε μικρή απόσταση νοτιώς των Απάνω Αρχανών. Σήμερα υπάρχει μόνο η καμαροσκεπαστή μικρή εκκλησία του οικισμού του **Μιχαήλ Αρχαγγέλου**, απ' όπου πήρε το όνομα και ο οικισμός. Γύρω από την εκκλησία σώζονται τα ερείπιά του. Κτήτορας της εκκλησίας αναφέρεται ο **Μιχαήλ Πατσιδιώτης**. Οι τοιχογραφίες διατηρούνται αρκετά

καλά, και χρονολογούνται στο 1315. Χαρακτηριστικά τοιχογραφίες είναι τα **Τείχη της Ιεριχώ** και ο **Ιησούς του Ναυή** με φράγκικη πανοπλία. (Βλ. σχετικά Gius. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. II, 338,384 και εικ. IV, 506 και Μανόλη Χατζηδάκη, Τοιχογραφίες στην Κρήτη, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΣΤ', σ. 70). Στην κτητορική επιγραφή αναφέρεται το έτος (6824 = 1315 -1316) (Gerola, Monumenti IV, σ. 506).

Αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του **Χάντακ Pietro Scardon** του 1271 Assomato (Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, σ. 35). Αναφέρεται επίσης στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum Communis (S. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, σ. 28) και σε έγγραφο του 1375 (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 181). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία **Τεμένους** από το Fr. Barozzi, (f°22v) Assomato, από τον Καστροφύλακα (K101) Assomato με 26 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) Assomato το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται, ούτε στις επόμενες. Πιθανόν είναι να καταστράφηκε κατά τον πόλεμο των Τούρκων (1645 - 1669).

Ασώματος, ο. Μετόχι στην επαρχία Λασιθίου με 5 σπίτια το 1630. (Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 29).

Ασωμάτων μονή, η. Διαλυμένη σήμερα μονή στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, καθιερωμένη στους

Γαζιάρχες, σε παραδοσιακό τοπίο, στο κέντρο κοιλάδας, κατάρυτης και κατάφυτης από ελιές, αμπέλια και άλλα καρποφόρα δένδρα, πελώρια πλατάνια, αιωνόβιους δρυάδες κ.λπ. Από το όνομα της μονής λέγεται ο κάμπος **Ασωμαθιανός**. Βρίσκεται στο 35 χλμ. του δρόμου προς την επαρχία Αμαρίου.

Με απόφαση του ηγουμενοσυμβουλίου το 1927 παραχωρήθηκε στην ιδρυθείσα τότε **Γεωργική Σχολή Ασωμάτων**, που λειτουργεί ως κτηνοτροφική σχολή.

Η μονή Ασωμάτων πρέπει να ταυτιστεί με το μοναστήρι του **Μιχαήλ Αρχαγγέλου**, που αναφέρεται σε έγγραφο του 13ου αιώνα. Αναφέρεται στην Creta Sacra vol. I, p. 224, 226, Monasterium Sancti Michaelis de Assomatigo. Στη βόρεια είσοδο της μονής αναφέρονται οι χρονολογίες 1692 και 1847. Η μονή ήταν έδρα των Χορτάτσηδων. Το 1273 και το 1277 έγινε εδώ συνέλευση για τη συνέχιση του αγώνα.

Ήταν μετόχι της μονής **Καλοειδίαινας**, που είναι πάνω από το χωριό Άνω Μέρος. Εκεί ζήτησε καταφυγή μία αρχόντισσα από το Ηράκλειο, και πήγε κάποτε στο μετόχι της μονής Καλοειδίαινας Ασώματοι. Έτσι της άρεσε το μέρος, ώστε πρότεινε στον ηγούμενο να μεταφερθεί εκεί η έδρα της μονής. Τότε έγινε και ο αντίβολος που σώζει την χρονολογία 1692.

Ο ναός παλαιότερα ήταν κατάγραφος. Αλλά αποκαταστάθηκε στο σχήμα του βυζαντινού σταυροθολίου, επί ηγουμένου **Αγαθαγγέλου Λαγκουβάρδου** και επιχρυσώθηκαν οι εικόνες, το τέμπλο και ο αρχιερατικός θρόνος από το **Γαβριήλ Πάγκαλο**.

Για σκεύη και τα ιερά άμφια της μονής παραδόθηκαν στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης στο Ηράκλειο.

Το 1821 οι Τούρκοι έκαψαν τη μονή και ανοικοδομήθηκε το 1833. Το 19ο αιώνα ήταν έδρα της επισκοπής Λαμπής και Σφακίων. Το 1868 συγκεντρώθηκαν εδώ μικροί καπεταναίοι της Δυτικής Κρήτης, με πρωτοβουλία του **Κωσταρού Βολουδάκη** και υπογράψαν ιερό κείμενο αναφορά προς τη βασίλισσα της Αγγλίας, να ανοίξει την άμεση συνδρομή της προς «επίτευξιν των εθνικών πόθων», θέτοντας ουσιαστικά την Κρήτη στο την αγγλική κυριαρχία. Στη συγκέντρωση ήταν και μερικοί από την Κεντροανατολική Κρήτη, οι οποίοι δεν ήθελαν να υπογράψουν και τους ανάγκασαν με τα όπλα.

Η μονή τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας σπηρξε εστία πνευματική. Ίδρυσε στο Μοναστηράκι τη **Σχολή Μέσης Εκπαίδευσης**, που λειτούργησε μέχρι τα χρόνια της Αυτονομίας.

Προχωρώντας στο δρόμο προς το Ρέθυμνο, σε μικρή απόσταση από τον Ασώματο είναι το βυζαντινό κατάγραφο εκκλησάκι της Αγ. **Παρασκευής**. Στο βορεινό τοίχο, στο εσωτερικό του ναού, είναι ενσωματωμένος ένας τάφος, με αψιδωτή κόγχη, όπου εικονίζεται ο Χριστός, που ευλογεί δύο πρόσωπα, με την επιγραφή: **ΜΗ ΠΥΗΣ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΧΟΡΤΑΤΣΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΜΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ Ο ΚΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ ΛΕΕΙ** (Επετηρίς Εταιρ. κρητ. Σπουδών,

B', 177) ότι η εκκλησία κτίστηκε από το **Γεώργιο Χορτάτση**, τον αρχηγό της επανάστασης του 1272-78, σαν église funéraire, όπου έκτισε και τον τάφο του.

Ατσιπάδες, οι. Οικισμός της κοινότητας Απάνω Άκρια, επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 184, υψ. 460 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 43,6 χλμ. Διαδρομή: Άγιος Θωμάς - Μεγάλη Βρύση - Λαράνι - Ατσιπάδες.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1248 casale Acipades, όπου είχε κτήματα η μονή Παλιανή (Monasterium Pale). (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηριών του κοινού 1985, σ. 194).

Κατά τη Βενετοκρατία υπήρχαν στο Μονοφάτσι δυο οικισμοί με το ίδιο όνομα. Το 1577 αναφέρονται στην επαρχία Μονοφατισίου από το Fr. Barozzi, (f°23v) Azuradhes de Venieri και Azuradhes de Querini, από τον Καστροφύλακα (K98) Azzupades de Acra (Άκρια) με 48 κάτ. και Azzupades de Querini με 65 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 119, 120) Azuradhes και Acipadhes το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Acipades με 25 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 121).

Σε συμβόλαιο του 1301, του συμβολαιογράφου του **Χάντακα Ben. de Brixano** αναφέρεται το χωριό Acupades, (R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ. 139). Ήταν βέβαια στο νομό Ηρακλείου αλλά δεν αναφέρεται σε ποιά επαρχία.

Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο του 1368 κ.λπ. Acupades (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 27, 46, passim) αλλά και εδώ δεν καθορίζεται η θέση.

Στην απογραφή του 1834 αναφέρεται **Atzipádhēs** (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 2 χριστιαν. και 8 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρονται δυο οικισμοί **Ατσιπάδαις**. Στο δήμο Αρκαλοχωρίου με 33 Τούρκ. κάτ. και στο δήμο Μεγάλης Βρύσης με 5 Χριστιαν. και 52 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή του 1900 αναφέρεται μόνο ο οικισμός του δήμου Μεγάλης Βρύσης με 20 κάτ. και αυτός εξακολουθεί να υπάρχει μέχρι σήμερα. Ο άλλος του δήμου Αρκαλοχωρίου ερημώθηκε, όταν έφυγαν οι Τούρκοι κάτοικοί του. Το 1920 αναφέρεται **Ατσιπάδες** στην κοινότητα Στόλων με 105 κάτ., το 1928 με 92 κάτ. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Άνω Άκρια με 130 κάτ., το 1951 με 161, το 1961 με 185 και το 1971 με 144 κάτ.

Ποιά είναι η ετυμολογία του τοπωνύμιου; Η λέξη **ατσιπάς**, **ατσιπάς**, **ατζουπάς** έχει την προέλευσή της από την αραβική λέξη **χατζίπ** = θυρωρός, φρουρός,

σοματοφύλακας. Οι εμίρηδες τής Κρήτης χρησιμοποιούσαν φύλακες στις εισόδους τών ανακτόρων των αιθίοπες δούλους, τούς οποίους απελευθέρωναν και τούς έλεγαν **ατσιπάδες**. Είχαν μάλιστα και στρατιωτικές μονάδες από ατσιπάδες. (Βλ. Ιωαν. Παπαδοπούλου, Η Κρήτη υπό τούς Σαρακηνούς, Αθήναι 1948, σ. 19, 100).

Ο Στ. Ξανθουδίδης αναφέρει, ότι και οι Βυζαντινοί είχαν μισθοφόρους και δορυφόρους ατσιπάδες. (Βλ. Χάνδαξ - Ηράκλειον, σ. 28). Αναφέρει μάλιστα (Γλωσσικά εκλογαί, Λεξικογραφικόν Αρχείου, τόμ. Ε', σ. 92 και εξής) ότι στο στρατό τού Νικηφόρου Φωκά υπηρετούσαν και αιθίοπες ατσιπάδες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν έπειτα στην Κρήτη, όπως και οι Αρμένιοι, οι Βάρβαροι κ.λπ. σε χωριστούς οικισμούς, που πήραν το όνομά των. Άρα και οι οικισμοί που εποίκιστηκαν από τούς Ατσιπάδες ονομάστηκαν Ατσιπάδες. Και αναφέρει ακόμη, ότι οι κάτοικοι τού χωριού Ατσιπόπουλου διατηρούν το χρωματισμό τών προγόνων των και γι' αυτό τούς παρανομάζουν **μαυροκάφαδους**, επειδή ο **καφάς** τών (= αυχέννας) είναι μελαψός.

Ο Βασ. Ψιλάκης αναφέρει στην ιστορία τής Κρήτης (σ. 1334) ότι οι Τούρκοι κάτοικοι τού χωριού Ατσιπάδες, επαρχίας Αγ. Βασιλείου Ρεθύμνου, ήταν Ενετοί την καταγωγή και τούς έλεγαν ατσιπάδες, διότι ανέκαθεν ήταν χωρίς **τσιπαν**, χωρίς εντροπή δηλαδή και γι' αυτό τούρκεψαν!

Ατσιπάδες, οι. Μικρός οικισμός, στον άλλοτε δήμο Αρκαλοχωριού, το 1881 με 33 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 και στις επόμενες δεν αναφέρεται. Έφυγαν οι Τούρκοι κάτοικοι και ερημώθηκε.

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου από το Fr. Barozzi, (f°25r) Azuradhes, από τον Καστροφύλακα (Κ96) Azziradhes με 34 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Acirades το 1630. Στην τουρκική απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Ως φαίνεται καταστράφηκε, ύστερα από την άλωση τής Κρήτης από τούς Τούρκους.

Ατσιπάδες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Κοξαρέ, επαρχίας Αγίου Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 85 υψ. 420 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 26 χλμ. Κοντά στο χωριό Κοξαρέ, 3 χλμ. δυτικά, στους βόρειους πρόποδες τού υψώματος **Κουρούπα**, (984μ.).

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Aciradhes, από τον Καστροφύλακα (Κ176) Azzirades με 291 κάτ. το 1583 και (Κ184) με 159 οφειλόμενες αγγαρείες, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Aciradhes το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Atspadhià (Pashley, Travels in Crete, II, 313), μαζί με άλλα χωριά τής περιοχής, με 50 χριστιαν. και 188 τούρκ. οικογένειες.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Ατσιπάδες, στο δήμο Λάμπης με 236 κάτ. Τούρκους. Το 1900 γράφεται Ατσιπάδες, είναι στον ίδιο δήμο και έχει 47 κάτ. Οι υπόλοιποι Τούρκοι είχαν φύγει. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Κοξαρέ με 125 κάτ. και το 1928 με 138. Το 1940 αναφέρεται **αι Ατσιπάδες** με 207 κάτ. το 1951 με 203, το 1961 με 166, και το 1971 με 148 κάτ.

Οι κάτοικοι τού χωριού, ύστερα από την επανάσταση τού Δασκαλογιάννη τούρκεψαν όλοι και έγιναν οι πιο φανατικοί διώκτες τών Χριστιανών. Ένας απ' αυτούς ήταν ο περιβόητος γιά τα κακουργήματά του Γιαντισάραράρης. Ο Β. Ψιλάκης αναφέρει στην Ιστορία τής Κρήτης, (σ. 1334) ότι οι Ατσιπαδιανοί Τούρκοι τού Αγ. Βασιλείου ήταν από τούς αγριότερους και πιο αιμοβόρους, γιατί ήταν Ενετοί και τούρκεψαν επειδή ήταν χωρίς **τσιπα** (εντροπή) ξετσιπώτοι. Γι' αυτό τούς έλεγαν **Ατσιπάδες**, και απ' αυτό πήρε το όνομα και το χωριό τους!

Τα τελευταία χρόνια έχει παρατηρηθεί αστάθεια τού εδάφους και κατολισθαίνει και υπάρχει σκέψη να μεταφερθεί αλλού το χωριό.

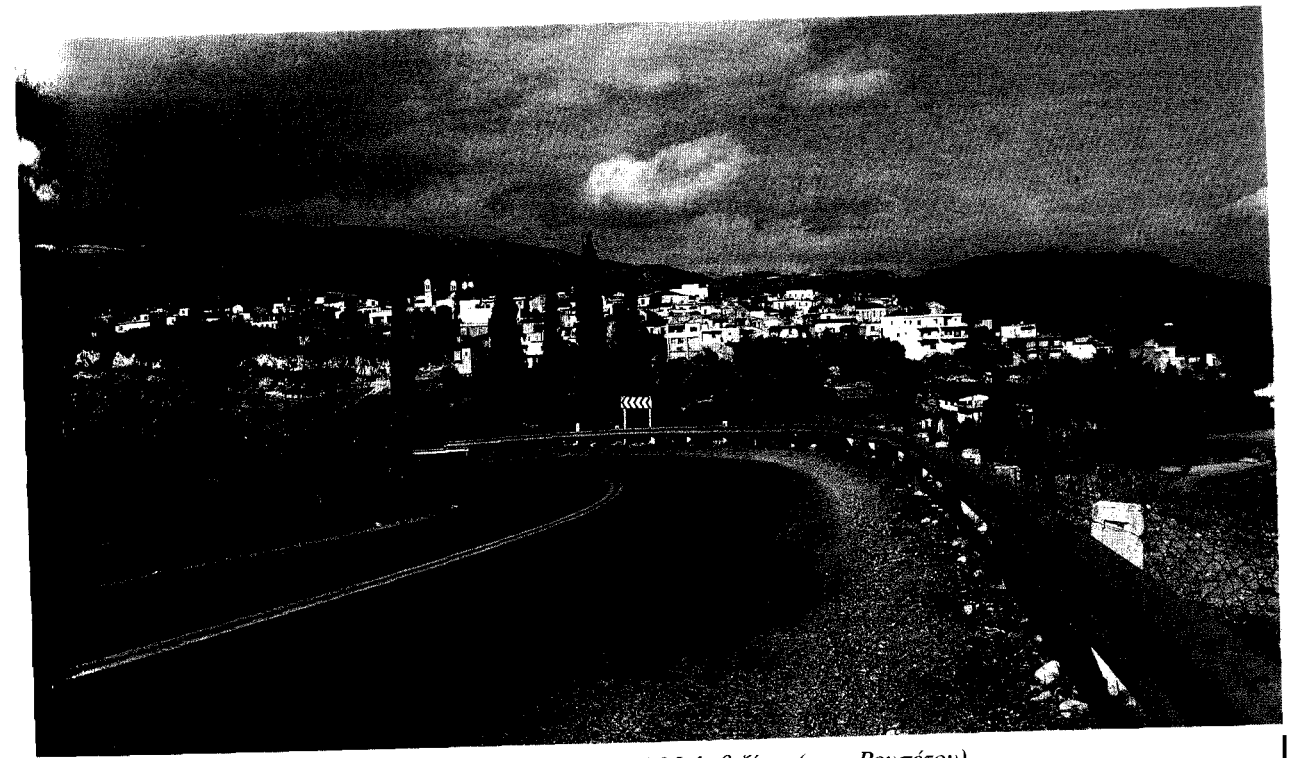
Στην περιοχή του βρέθηκαν τελευταία ειδώλια, τα λεγόμενα **περυγιόσχημα**. Λείψανα Υστερομινωικά

Ατσιπάς, ο. Μικρός οικισμός τής επαρχίας Σητείας, στην περιοχή τών Αρμενοχαντραδάων, 3-4 οικογενειών. Αναφέρεται από τον Εμμ. Αγγελάκη (Σητειακά τόμ. Β', σ. 108 και τού ίδιου: Το χωριό Αρμένιοι Σητείας, σ. 21). Αναφέρεται μόνο στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Χαντρά **Τσιπά** με 17 κάτ.

Ατσιπόπουλο, το. Χωριό και κοινότητα επαρχία, Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 462, υψ. 160 μ. Βρίσκεται στο 6 χλμ. τής παλαιάς οδικής αρτηρίας Ρεθύμνου - Χανίων, σε υψηλή τοποθεσία. Είναι από τα πιο προοδευμένα χωριά και πατρίδα γενναιών πολεμιστών. Οι κάτοικοι ασχολούνται στην ελαιοκομία και την αγγειοπλαστική. Η θέση τού χωριού είχε στρατηγική σημασία και έγιναν πολλές μάχες κατά την Τουρκοκρατία. Το 1866 καταστράφηκε από τούς Τούρκους.

Η αρχαιότερη μνεία τού τοπωνύμιου αναφέρεται στο έγγραφο τής διανομής τής Κρήτης στα 12 αρχοντόπουλα το 1182 (Βλ. Χριστιανική Κρήτη, τόμ. Β', σ. 43): *Οι δε άρχοντες και στρατιώται Χορτάτζηδες να έχουν εξουσίαν εις τας πατρικάς αυτών μερίδας εις τα μέρη τής Ρυθύμνης, αρχίζοντας εκ βορρά, από το χείλος τής θαλάσσης, να υπάγη εις τας χαλέπαις τού Πρινιακού και Ακτζιποπούλου έως τον Άγιον Κωνσταντίνον να υπάγει εις την υπεραγίαν Θεοτόκον τού Σταυρού.*

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου από το Fr. Barozzi, (f°25v) Acirorullo, από τον Καστροφύλακα (Κ183) Acirorullu με 283 οφειλόμενες αγγαρείες. Στην απογραφή τού πληθυσμού δεν το αναφέρει. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 127) Acirorullo

Εικ. 77. Το χωριό Αυγενική Μαλεβιζίου. (φωτ. Ρουσέτου)

το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Priné and Alitsópulo (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 40 χριστιανικ. και 90 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου με 816 Χριστιαν. και 9 Τούρκ. κάτ. Το 1900 έχει 885 κάτ., το 1928 με 681, το 1940 με 704, το 1951 με 600, το 1961 με 542 και το 1971 με 469 κάτ.

Η ετυμολογία τού τοπωνύμιου από το **ατσιπάς**, από την αραβική λέξη χατζίπ, που σημαίνει θυρωρός, φρουρός. Οι εμίρηδες τής αραβοκρατούμενης Κρήτης χρησιμοποιούσαν ως φύλακες τών ανακτόρων των αιθίοπες δούλους που τούς έλεγαν (χ)ατσιπά. Είχαν και στρατιωτικές μονάδες από ατσιπάδες και αυτοί οι Βυζαντινοί. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδης, Γλωσσικά Αρχεία, Λεξικογραφικόν Αρχείου, Ε', 92). Άρα στο εκστρατιωτικό σώμα τού Νικηφόρου Φωκά θα υπήρχαν και Ατσιπάδες, οι οποίοι θα εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη και από τα ονόματά των ονομάστηκαν και τα χωριά των Ατσιπάδες, Αρμένιοι, Βουλγάροι, Βαρβάρους κ.λπ. Από αυτό συνάγεται το συμπέρασμα, ότι οι κάτοικοι τού Ατσιπόπουλου είναι απόγονοι τών Ατσιπάδων αιθίοπων, και απ' αυτό πήρε το όνομα το χωριό των. Μια επί πλέον ένδειξη γι' αυτό είναι και η μελαχροινότητα των, γιά την οποία τούς ονομάζουν **μαυροκάφαδους**, επειδή ο **καφάς** τους (αυχέννας) είναι μελαψός.

Ατζουμπανά, τα. Οικισμός στο δήμο Περιβολίων, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Περιβολίων **Νεροκούρου** (**Ατζουμπανά κ.λπ.**) με 468 Χριστιαν. και 364 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται **Νεροκούρου**

και **Τζουμπανά** με 372 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Στις βενετοσάνικες απογραφές αναφέρονται στην επαρχία Κυδωνίας (Piano della Canea) δύο οικισμοί: Ο Fr. Barozzi (f°28r) Azubana Zane το 1577, ο Καστροφύλακας (Κ236) Azzubana με 80 κάτ. το 1583 και (Κ223) Azubana Platanea με 30 οφειλόμενες αγγαρείες. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) αναφέρει επίσης δύο οικισμούς: Azubana Zane και Azubana το 1630.

Ο Paul Faure αναφέρει («Κρητολογία» τεύχ. 14-15, σ. 85) Azubana = τοποθεσία στον Πλατανιά και Azubana Zane στην περιφέρεια Ποτιστηριών, εξηφανίσθη.

Ο Ν. Τωμαδάκης αναφέρει (Προμηθεύς Πυρφόρος, τεύχ. 32, σ. 365) ότι το οικογενειακό επώνυμο Τζουμπανάκης εσηματίστηκε από το Ατζουμπανάκης, ο υιός τού Ατζουμπανού, δηλαδή τού κάτοικου τού χωριού Ατζουμπανά και όχι από το τσομπάνος.

Το τοπωνύμιο ανδρωνυμικό από το ατσιπάς > ατζουπάς. Μάλλον το τοπωνύμιο οφείλεται στο επώνυμο τού πρώτου οικιστή Ατζουμπανού. Το επίθετο **ατζούμπαλος**, = άτακτος, ζωηρός, πειρακτούρης τής Ανατολικής Κρήτης, ίσως λέγεται στη Δυτική **ατζούμπανος**.

Αυγενική, η. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 707, υψ. 310 μ., στο 20,7 χλμ. τού δρόμου προς Φαιστό, σε ωραία πανοραμική θέση, μέσα στ' αμπέλια, με πλούσια παραγωγή σουλτανίνας, 1500 τόν. 400 τόν. λάδι, κρασί κ.λπ. Διατηρούνται χαρακτηριστικές παλαιές οικοδομές.

Σε όλες τις βενετσάνικες απογραφές αναφέρεται **Ευγενική**, που δίδει την ετυμολογία του τοπωνύμιου.

Η αρχαιότερη μνεία του τοπωνύμιου αναφέρεται σε έγγραφο του 1391 Evgenichi (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 308). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου από το Fr. Barozzi, (f°22r) Evienichi, από τον Καστροφύλακα (Κ102) Evienichi με 205 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 116) Evjenichi το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Αγγανίκι με 76 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 126). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Αγγενική (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 35 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Ευγενική στο δήμο Αγ. Μύρωνος με 339 Χριστιαν. και 10 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 497 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Ευγενική, έδρα ομώνυμης κοινότητας με 620 κάτ. το 1928 έγινε Ευγενική με 666, το 1940 με 825, το 1951 με 907, το 1961 με 850 και το 1971 με 681

Από τα πιά ωραία και πιά πλούσια χωριά του Μαλεβιζίου, είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον των ευγενών Βενεταρχόντων φεουδαρχών, όπως και το γειτονικό του χωριό Βενεράτο.

Ατσιφάλι, το. Ο Ν. Σταυρινίδης αναφέρει σε τουρκικό έγγραφο του 1672 το χωριό Ατσιφάλι στην επαρχία Μονοφατσίου. (Μεταφράσεις, τόμ. Α', σ. 354). Αλλά δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή ούτε στην τούρκικη του 1671. Μάλλον πρόκειται για λανθασμένη γραφή άλλου χωριού.

Αυγερινός, ο. Οικισμός στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Agierino, από τον Καστροφύλακα (Κ96) Avgierino με 39 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 121) Avierino το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται. Ένδειξη ότι πιθανόν καταστράφηκε στα χρόνια του Κρητικού πολέμου 1645 - 1669. Η θέση του μού είναι άγνωστη.

Αυγούστα, η. Οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας ν. Χανίων, στη θέση του σημερινού χωριού Ντερές (βλ. λήμμα).

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Agristu (λανθασμένα). Από τον Καστροφύλακα, (Κ236) Augusta με 89 κάτ. το 1583 και (Κ223) Augusta με 26 οφειλόμενες αγγαρείες και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Augusta το 1630. Ο Antonio Trivan (Varie Cose di Candia, 1182 - 1669 σ. 111 του χειρογράφου της Bibliothèque Nationale, Paris) το αναφέρει Agustu.

Το 1842 αναφέρεται **Αυγούστου** από το Χουρμούζη Βυζ. στα Κρητικά του σ. 42, αλλά αναφέρει και το Ντερέ **Τερές**. Άρα ήταν τότε δύο χωριστά χωριά, αν πιστέψουμε το Χουρμούζη.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται ότι το χωριό Ντερές μοιράστηκε διοικητικά στα δυό. Το ένα μέρος Ντερές (**Αυγούστου**, Κορδελή, Δαγαλιανά, Μετόχι, Δασκαλιανά, Καμισιανά, Καρδαμιάνα) (συνοικίες του χωριού Ντερές) με 141 κάτ. στο δήμο Αλικιανού και Ντερές, (Βιδαλιανά, Μπακαλαουδιανά, Πύργος, Μετόχι Ζουναλή) με 85 κάτ. στο δήμο Πύργου Ψηλονέρου.

Στην απογραφή του 1900 αναφέρεται Ντερές Αυγούστου στο δήμο Αλικιανού, κάτ. 175 και Ντερές στο δήμο Πύργου Ψηλονέρου, κάτ. 139. Στις επόμενες απογραφές, με τη νέα διοικητική διαίρεση, αναφέρονται ενωμένο το χωριό και δεν αναφέρονται ονομαστικά οι συνοικίες - οικισμοί. Βλ. και λήμμα Ντερές.

Αυλή, η. Οικισμός της κοινότητας Κασάνων, επαρχία Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 307, υψ. 300 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 42,1 χλμ. Διακλάδωση δεξιά (προς νότο) στο 39 χλμ. (Γαζέπη μύλος) της αρτηρίας Ηράκλειο - Αρκαλοχώρι - Βιάννος.

Η αρχαιότερη μνεία του τοπωνύμιου αναφέρεται Avli σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Pietro Scardon του 1271. Ο Antonius Quirino και Χάντακος, ενοικιάζει δύο νερόμυλους (duo molendina) στο Marco Domenici Saraceno, κάτοικο του χωριού Αυλή. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, σ. 123).

Αναφέρεται επίσης Avli το 1382. Ο Michael Gradonico, φεουδάρχης του χωριού Βακιώτες, έχει ένα νερόμυλο, ο οποίος λειτουργεί με το νερό του χωριού Αυλή, που ανήκει στον Andrea Quirino. (Βλ. El. Santschi Régestes des arrêts civils etc. σ. 84). Σε άλλο έγγραφο της σελ. 139 αναφέρεται το χωριό Caconavli, αλλά μάλλον είναι κακή αντιγραφή του Catoavli).

Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°24v) Auuli (Avli), από τον Καστροφύλακα (Κ94) Avli με 109 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Avli.

Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Avli με 18 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 116).

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Navli (στην Αυλή > στη Ναυλή) (Pashley, Travels in Crete II, 319) με 12 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Παναγιάς με 4 Χριστιαν. και 150 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 39 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Παναγιάς με 115 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Κασάνων με 110 κάτ. το 1940 με 177, το 1951 με 189, το 1961 με 258 και το 1971 με 304 κάτ. Από τα λίγα χωριά της Κρήτης, που παρουσιάζουν αύξηση των κατοίκων.

Σε μικρή απόσταση ανατολικά από το χωριό είναι ο **Αυλιώτικος** ποταμός, που παίρνει και τα νερά της πηγής **Μιτζιλίχι**, 800 μ. από το χωριό. Από την πηγή αυτή, που υδρεύεται σήμερα η Αυλή, υδρευόταν και η αρχαία πόλη **Αρκαδία**, η **Αρκάδες**, η οποία τελευταία

τοποθετείται κοντά στο χωριό **Ίνι Μονοφατσίου**. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» ΙΓ', σ. 194) νοτιότερα από την Αυλή. Το νερό της πηγής αυτής κινούσε πολλούς νερόμυλους παλαιότερα, που ενοικιαστήριά των βλ. προηγούμενος.

Στην ίδια θέση **Μιτζιλίχι** βρέθηκε τελευταία σκαρβαβίος με ιερογλυφικά του 7ου αιώνα π. Χ. Φαίνονται επίσης κτήρια και όστρακα Υστερομινωικής περιόδου (βλ. «Κρητικά Χρονικά», Α', 339).

Αυρίθα, η. Ο πατριάρχης Πανταλέων του λατινικού Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης έδωσε εντολή το 1271 στον πριμικήριο του Αγ. Μάρκου του Χάντακα Blasius, να ενοικιάσει τα πατριαρχικά χωριά της Κρήτης, Λιγόρτυνο, Γυψέα και Πύργο, της επαρχίας Μονοφατσίου. Σ' αυτά αναφέρεται και το χωριό Aurithe, que est de iure patriarchatus. (Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, Imbreviature di P. Scardon, σ. 74). Το χωριό αυτό πρέπει να ήταν στην επαρχία Μονοφατσίου, όπου ήταν και τα άλλα, αλλά η θέση του είναι άγνωστη.

Η λατινική γραφή Auritha μπορεί να διαβαστεί Αουρίθα ή Αουρίδα ή Αβρίθα ή Αβρίδα (βλ. λήμμα). Σε άλλα έγγραφα αναφέρεται άλλο πατριαρχικό χωριό Vnida, που ταυτίζεται με το Αβρίδα, κατά το Ζαχ. Τουρπανλή (βλ. Μελέτη του: Το Κληροδοτήμα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος κ.λπ. σ.228)

Δεν αναφέρονται σε καμιά απογραφή είτε με το ένα είτε με το άλλο όνομα. Συνεπώς θα καταστράφηκαν ή θα ερημώθηκαν πριν από την επίσημη απογραφή του Πέτρ. Καστροφύλακα το 1583 αφού δεν αναφέρονται.

Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι οι λατίνοι συμβολαιογράφοι και άλλοι δημόσιοι γραφείς, έγραψαν τα τοπωνύμια όπως νόμιζε ο καθένας — όπως συμβαίνει άλλωστε, και σήμερα από τους απογραφείς — ώστε να αλλοιώνεται ουσιαστικά το θέμα.

Αφράτασα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισιάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 130, υψ. 160 μ. Απέχει από τα Χανιά 37,5 χλμ. Διακλάδωση από το Κολυμπάρι, βορειότερα από τη μονή Γωνιάς, στην ανατολική πλευρά του ακρωτηρίου **Σπάθα**, ανατολικά του χωριού Ρομπού. Βορειανατολικά του χωριού ανακαλύφθηκε σπηλαιο το 1889, όπου βρέθηκαν πολλές αρχαιότητες, και νόμισαν ότι ήταν εκεί ο ναός της Δικτύνης Αρτέμιδος Βριτομάρτιος.

Τα Αφράτα έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στους αγώνες της Κρήτης το 19ο αιώνα, χάρη στην οχυρή θέση των. Το τοπωνύμιο πρέπει να έχει σχέση με το φυτό τσίφη, που λέγεται στην Κρήτη **αφράτο**, και χρησιμοποιείται για το γέμισμα των σαγμάτων, για ψάθινες καρέκλες κ.λπ. Αλλά σε συμβόλαιο του 1301, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Ben. de Brixano αναφέρεται οικογενειακό επώνυμο **Αφράτος**, κτίστης στο Χάντακα. (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ. 66). Συνεπώς μπορεί να ήταν ο

οικιστής Αφράτος και πήρε το όνομά του, όπως και τόσα άλλα χωριά της Κρήτης.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισιάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Afrata, από τον Καστροφύλακα (Κ225) Afrattea με 7 οφειλόμενες αγγαρείες, και στο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Afrata το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Afrata (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 20 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Σπηλιάς με 203 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Κολυμπάρι με 225 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 216 κάτ. το 1928 με 218, το 1940 με 238, το 1951 με 215, το 1961 με 198 και το 1971 με 155 κάτ.

Αφρατί, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 250, υψ. 480 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 46 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 45 χλμ. του δρόμου προς Βιάννο. Βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλαγιά λόφου με πανοραμιακή θέα. Οι κάτοικοι ασχολούνται με την αμπελοκαλλιέργεια, την ελαιοκομία κ.λπ.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές ούτε στην τούρκικη του 1671. Όμως υπήρχε. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Embare ma metohat (= Έμπαρος με τα μετόχια) (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 116). Και ανάμεσα στα μετόχια αυτά ήταν και το **Φρατί**, όπως φαίνεται στην απογραφή του 1881 (Βλ. Νικ. Σταυράκη, Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης πιν. 4, σ. 45). Πρώτη φορά το απαντώ στην απογραφή του 1881 στο δήμο Παναγιάς Αφρατί με 65 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Φρατί στον ίδιο δήμο με 110 κάτ., το 1920 είναι στην κοινότητα Παναγιάς Αφρατί με 165 κάτ., το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Εμπάρου με 171 κάτ. Το 1940 έγινε **Αφρατίον!** με 212, το 1951 απόκτησε δική του κοινότητα με 259 κάτ., το 1961 αναφέρεται Αφρατίον, με 304 και το 1971 με 298 κάτ.

Αχατζικιά, η. Οικισμός της κοινότητας Βαφέ, επαρχίας Αποκορώνου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 22, υψ. 400 μ. Αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή του 1920 **Αχατζήκιοι μετόχι**, με 30 κάτ. στην κοινότητα Βαφέ, το 1928 με 35 κάτ. Το 1940 αναφέρεται Αχατζικιά, με 31 κάτ. Το 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 αναφέρεται με 42 κάτ., το 1971 δεν αναφέρεται. Ως φαίνεται είναι εποχιακός οικισμός.

Το όνομα πρέπει να έχει σχέση με το εδάμιμο χόρτο **αρχάτζικας**, όπως λέγεται στην Ανατολική Κρήτη, όπου υπάρχει και επώνυμο Αρχατζικιάκης.

Αχεντριάς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 424, υψ. 680 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 63,3 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Βουτουφού - Γαρίπα - Μεσοχωριό - Αχεντριάς. Οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως με την κτηνοτροφία.

Τα κτηνοτροφικά προϊόντα τής περιοχής είναι περιζήτητα. Δυτικά του χωριού είναι το ύψωμα **Ασφεντιλιά**, (970 μ.), όπου έχει εγκατασταθεί ο σταθμός αναμετάδοσης τηλεόρασης.

Στην περιοχή του χωριού υπάρχουν πολλά σπήλαια με πλούσιο λιθωματικό διάκοσμο. Στη θέση **Άγιος Νικήτας** στο Γιαλό είναι ο **Αρχοντόσπηλιος** και ο **Χοιρόσπηλιος**. Ο Άγιος Νικήτας έχει κτιστεί μέσα στο σπήλαιο.

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατίου από το Fr. Barozzi, (f°23v) Aghiedhra metochio, από τον Καστροφύλακα αναφέρονται δύο οικισμοί με το ίδιο όνομα και τον αυτό αριθμό κατοίκων. Ένα στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου Achiendria (K96) με 25 κάτ. και στην επαρχία Μονοφατίου (K98) Achiendria mettochio με 25 επίσης κάτ. Προφανώς πρόκειται για το ίδιο χωριό και το αναφέρει κατά λάθος και στην επαρχία Μπελβεντέρε. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Ochiendrea το 1630, ετυμολογώντας το, ως φαίνεται, από τη λέξη **όχεντρα** όπως λέγεται στην Κρήτη η έχινδα. Η ετυμολογία του Βασιλικάτα **Οχεντριάς** είναι ορθή. Σημαίνει τόπο όπου αφθονούν οι όχεντρες, όπως Πρινιάς σημαίνει τόπο με πολλούς πρίνους, Πλατανιάς με πολλούς πλατάνους κ.λπ. (Βλ. και «Κρητικά Χρονικά» Ε', σ. 118).

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Akéndria (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 20 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Αχεντριάς, στο δήμο Χάρακα με 282 κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 369 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Αχεντριά με 406 κάτ., έδρα ομώνυμης κοινότητας. Το 1928 αναφέρεται Αχενδριά με 506 κάτ., το 1940 Αχεντριάς με 689, το 1951 με 643, το 1961 με 627 και το 1971 με 560 κάτ.

Αχιεργιώνες, οι. Οικισμός στην επαρχία Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Seli et Agheriones, από τον Καστροφύλακα (K173) Acheriones με 40 κατ. το 1583 και (K183) με 200 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 127) Acheriones το 1630. Δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη από τις νεότερες απογραφές.

Αχιεργιώνας λέγεται στην Κρήτη ο αχυρών, αποθήκη αχύρων. Ως φαίνεται από το όνομα ήταν αρχικά αποθήκη αχύρων και εξελίχτηκε σε οικισμό.

Αχλάδα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 355, υψ. 300 μ. στις βόρειες υπώρειες του υψώματος **Βασιλικό** (733,60 μ.). Από το Ηράκλειο 23 χλμ. στον παλιό δρόμο Ηράκλειο - Ρογδιά - Αχλάδα - Φόδελε.

Οι κάτοικοι ασχολούνται ιδίως με την καλλιέργεια κηπευτικών στους παραλιακούς επίπεδους χώρους.

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας η Αχλάδα ανήκε στην επαρχία Μυλοποτάμου ν. Ρεθύμνου. Τότε ήταν φέουδο τής οικογένειας Μοδινού. Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου από το Fr. Barozzi, (f°27v) Agladha, από τον Καστροφύλακα (K175) Aclada με

63 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Achladha το 1630. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Τυλίσου νομού Ηρακλείου με 347 κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 429 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 446 κάτ., το 1928 με 472, το 1940 με 519, το 1951 με 486, το 1961 με 508 και το 1971 με 406 κάτ. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Ahlada στην επαρχία Μαλεβιζίου ν. Ηρακλείου. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β. σ. 126). Η Αχλάδα ήταν φέουδο των αδελφών Γιοιρμώ e Francesco Modino, που είχε 35 σπίτια χωρικών και 2 εκκλησίες. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti vol. III, p. 288).

Αχλάδες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Παπαδιανών (Νέων Ρουμάτων) επαρχίας Κυδωνίας ν. Χανίων, κάτ. (1981) 41, υψ. 420 μ. Από τα Χανιά 13,5 χλμ.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Πρώτη φορά το αναφέρει ο Pashley (Travels in Crete, II, 310) σε υποσημείωση ότι με τη λέξη Παπαδιανών εννοούνται οι οικισμοί: Αχλάδες, Άγιος Γεώργιος, Λούλος, Αλετρουβάρης, Παναγιά και Χωραφιανά. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Κιραμειών Αχλάδες με 116 κάτ. Το 1900 με 120 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Αχλάδα στην κοινότητα Παναγιάς με 117 κάτ., το 1928 αναφέρεται Αχλαδάς, στην κοινότητα Γέρω Λάκκου με 92 κάτ. Το 1940 αναφέρεται Αχλάδαι στην ίδια κοινότητα με 107 κάτ. Το 1951 αναφέρεται στην κοινότητα Παπαδιανών (μετονομασία τής κοινότη. Γέρω Λάκκου) με 61 κάτ., το 1961 με 90 και το 1971 με 39 κάτ.

Αχλαδές, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 135, υψ. 60 μ. Από το Ρέθυμνο 28 χλμ. στο δρόμο Πέραμα - Πάνορμο. Διακλάδωση στο 26 χλμ. Η μετάβαση είναι ευκολότερη από τη νέα οδό Ηράκλειο - Χανιά, διακλάδωση στο Πάνορμο.

Και ο Αχλαδές δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Αχλαδόκαμπος** με 205 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Αχλαδές στον ίδιο δήμο με 243 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Σιριπιδιανών με 219 κάτ. το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 187 κάτ., το 1940 με 265, το 1951 με 265, το 1961 με 90 και το 1971 με 164 κάτ.

Αχλάδι, το. Οικισμός του δήμου Χαντρά, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται στην απογραφή του 1900 με 39 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Καλού Χωριού με 25 κάτ. το 1928 στην κοινότητα Ζίρου με 26 κάτ. Το 1940 και το 1951 δεν αναφέρεται. Στην απογραφή του 1961 αναφέρεται Αχλάδιον στην κοινότητα Τσώ (Αγίας Τριάδος) με 7 κάτ. και υψ. 360 μ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Αχλάδια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 311, υψ. 250 μ. Από την πόλη Σητείας 9 χλμ. Διακλάδωση μετά το Πισκοκέφαλο.

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Σητείας από το Fr. Barozzi, (f°21v) Aghladea, από τον Καστροφύλακα (K138) Aghladiya με 258 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Achladiya το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Ahladiye με 20 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 131). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Akhládhia (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 10 τούρκ. και 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Λιμένος Σητείας με 221 κάτ. Χριστιαν. και 137 Τούρκους. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 341 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 386 κάτ. Το 1928 γράφεται **Αχλαδιά** (ο τονισμός άλλαξε και το γένος) στην κοινότητα Σκοπής με 440 κάτ. Το 1940 και πάλι έδρα κοινότητας, ορθογραφείται Αχλάδια, τα με 480 κάτ., το 1951 με 482, το 1961 με 424 και το 1971 με 324 κάτ.

Τον Ιούνιο 1821 οι Τούρκοι συγκέντρωσαν στο χωριό τους Χριστιανούς από τα γύρω χωριά Χαμαίτζι, Λεκοπή, Κυμουργιώτη, Σκλαβεδιάκου και τους έσφαξαν όλους. (Βλ. Εμ. Αγγελάκη, Σητειακά, Β', σ. 52).

Στη θέση **Ρίζα**, βορειοανατολικά του χωριού, εξεραμνήθηκε το 1959 Μεσομινωική III μεγάλη τετράγωνη οικία. Πολλά λείψανα κτηρίων δείχνουν, ότι υπήρχε οικισμός, που καταστράφηκε από σεισμό. Βρέθηκαν κοινής χρήσης σκευή, ακόσμητα ή με πτωχή διακόσμηση, μικροί πήθοι, πρόχοι, αμφορείς, κύθοι, κύπελλα, αγγεία με μορφή αιγάγγου, χαλκά εργαλεία κ.λπ. (Βλ. Έργον Αρχαιολογικής Εταιρίας το 1959, σ. 142 - 147).

Αχλαδιάκες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιόχωρας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 20 υψ. 500 μ.. Από τα Χανιά 68,7 χλμ. Διαδρομή: Καντanos - Ανισαράκι - Τεμένια - Στράτοι - Αχλαδιάκες.

Το 1977 αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου από το Barozzi, (f°29v) Agladhiacchies, από τον Καστροφύλακα (K139) Aghladiachies με 31 κάτ. το 1583, (K224) με 31 οφειλόμενες αγγαρείες και (K243) με 3 προνομιούχους. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Akhladhakes (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 10 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Αχλαδιάκας με 70 Τούρκ. κάτ. στο δήμο Παλαιόχωρας. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο και αναφέρεται Στράτοι και Αχλαδιάκες με 48 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Αχλαδιάκας στην κοινότητα Αζωγυρέ με 26 κάτ. Το 1928 αναφέρεται Αχλαδιάκες στην κοινότητα Παλαιόχωρας με 34 κάτ. Το 1940 αναφέρεται Αχλαδιάκας με 32 κάτ. Το 1951, 1961 και 1971 δεν αναφέρεται. Εκκλησία του Αγίου Ζωσίου, ιστορική. Τοιχογραφίες φθαρμένες. Τιμωρίες κολασμένων (Gerola — Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης σ 36 και Gerola, Monumenti Veneti, II, σ. 343).

Αχλιά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Σκινोकάψαλα, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 59, υψ. 10 μ. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός, για την καλλιέργεια προίμων κηπευτικών, κοντά στο **Μακρύ Γιαλό**. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1961 στην κοινότητα Ορ(ει)νού με 2 κάτ. Το 1971 αναφέρεται στην κοινότητα Σκινοκαψάλων με 3 κάτ. Αναπτύχθηκε τη δεκαετία 1971 - 1981.

Βαβέλοι, οι. Το χωριό είναι παλιό, ίσως αραβικό κτίσμα, όπως πιστεύει και ο Στειακός συγγραφέας Εμμ. Αγγελάκης, ο οποίος το ετυμολογεί από την αραβική φράση Bab el = πύλη τού... επειδή το χωριό βρίσκεται, αναφέρει, στην είσοδο κοιλάδας. (Βλ. Ε. Αγγελάκη, Σητειακά, τόμ. Α', σ. 20).

Μετονομάστηκε τελευταία (1955) **Νέα Πραισός**, ανήκει στην κοινότητα Πραισού, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 76, υψ. 390 μ. Από τα Χανιά 16,7 χλμ. Διαδρομή: Πισκοκέφαλο - Μαρωνιά - Επάνω Επισκοπή - Βαβέλοι.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Vavelus, από τον Καστροφύλακα (K139) Vavelus με 314 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Vavellus το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Vaveluz με 26 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 132). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Vavelus (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 25 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Βαβέλοι στο δήμο Χαντρά με 335 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 5 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Κανένη με 125 κάτ., το 1928 με 109, το 1940 με 149, το 1951 με 145, οπότε μετονομάστηκε (1955), το 1961 με 96 και το 1971 με 81 κάτ.

Το χωριό Βαβέλοι ήταν φέουδο τής μεγάλης κρητικής οικογένειας των Σολομών. Το 1586 ο Πέτρος Σαλαμών αναφέρει στη διαθήκη του, την επιθυμία να ταφεί στην ορθόδοξη εκκλησία τής υπεραγίας Θεοτόκου του χωριού του Βαβέλους, όπου έχει ταφεί και ο πατέρας του. (Βλ. Κων. Μέρτζιου, Βιτσέντζος Κορνάρος «Κρητικά Χρονικά», ΙΗ', σ. 147 και τού ίδιου Κρητικά συμβόλαια κ.λπ. τόμ. ΙΘ', σ. 139).

Οι κάτοικοι του χωριού αυτού τούρκεψαν όλοι, όταν πήραν την Κρήτη οι Τούρκοι (Βλ. Εμ. Αγγελάκη, Χωριόν Αρμένιοι, σ. 31). Και ο T.A.B. Spratt, (Travels and Reserches in Crete, I, σ. 169) που επισκέφτηκε το χωριό τα μέσα του 19ου αιώνα, αναφέρει ότι όλοι οι κάτοικοι είναι Τούρκοι, εκτός από ένα Σπετσιώτη, που εξώκυλε στη Σητεία και παντρεύτηκε μιά ετεοκτητική.

Βαβουλέδω, το. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιών Ρουμάτων, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 17, υψ. 430 μ. Από τα Χανιά 48 χλμ. Διακλάδωση στο 39 χλμ. (Κακόπετρο) τού δρόμου: Ταυρωνίτης - Παλαιόχωρα.

Ο οικισμός είναι νέος. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1920 **Βαβουλέδω**, στην κοινότητα Παλαιών Ρουμάτων με 27 κάτ., το 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται **Βαβουλέδον** στην ίδια κοινότητα με 40 κάτ., το 1951 με 98, το 1961 με 42, και το 1971 με 30 κάτ.

Το τοπωνύμιο είναι ανδρωνυμικό. Είναι το χωριό τής οικογένειας **Βαβουλέ**, γνωστότατο επώνυμο στην Δυτική Κρήτη. Συνεπώς η ορθή γραφή είναι Βαβουλέδων και όχι Βαβουλέδον, που εγκρίνει το Συμβούλιο των Τοπωνυμίων του Υπουργείου των Εσωτερικών.

Βαβουλιανά, τα. Χωριό τής επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Το αναφέρει ο Pashley, (Travels in Crete, I 80). Στην περιοδεία που έχει κάνει στην περιοχή τον Απρίλη του 1834 πέρασε από τα χωριά Κεραμωτή, Αμυγδαλοκεφάλι, Μαχαιριανά και Βαβουλιανά και έφθασε στο Κυνοπέ (Κούνενι). Όμως στην αιγυπτιακή απογραφή που δημοσιεύει στον II τόμο δεν το αναφέρει. Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή.

Βαγιονιά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 697, υψ. 160 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 53 χλμ. Διακλάδωση από τους Αγίους Δέκα, στο δρόμο προς Φαιστό. Είναι στην πεδιάδα τής Μεσαράς, στους βόρειους πρόποδες των Αστερουσίων. Παράγει σιτηρά, λάδι, σταφίδα, κηπευτικά.

Η αρχαιότερη μνεία του τοπωνύμιου αναφέρεται σε έγγραφο του 1368 Vagionea (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 133, passim).

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K100) Vagionea στην επαρχία Μονοφατισίου με 111 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 121) Vagionea το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Vayaṇā με 20 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 120). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Vagoniá (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 6 χριστιαν. και 8 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Βαγιονιά στο δήμο Χάρακα, με 140 κάτ. Χριστιαν. και 67 Τούρκ. Το 1900 αναφέρεται Βαγιονιά στον ίδιο δήμο με 267 κάτ. Το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας με 311 κάτ., το 1928 με 367, το 1940 αναφέρεται Βαγιονιά με 499 κάτ., το 1951 με 577, το 1961 με 624 και το 1971 με 597 κάτ.

Στην περιοχή του χωριού βρέθηκε τελευταία υπόγειο υδραγωγείο, ορθογώνιας διατομής και με φρεάτια κατά διαστήματα. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Δ', σ. 534).

Βάθεια Απάνω, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 203, υψ. 260 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 15 χλμ. Διακλάδωση στο 14 χλμ. δρόμου προς Επισκοπή - Αγκάραθο. Βρίσκεται

νοτιότερα από την Κάτω Βάθεια, στην ίδια κοιλάδα του Βαθειανού ποταμού. Προϊόντα: Σουλτανίνα, επιτραπέζια σταφύλια, κρασί, λάδι.

Και η Απάνω Βάθεια αναφέρεται το 1271 σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Pietro Scardon Panno Vathia, (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, σ. 63). Αναφέρεται επίσης Arano Vatheia σε έγγραφο του 1394 (Βλ. El. Santschi Régestes des arrêts civils etc. σ. 354).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας από το Fr. Barozzi, (f°25r) Vathia Arano, από τον Καστροφύλακα (K95) Vathia Arano με 125 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Vathia Arano το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Vatiye Bala με 15 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 117). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Vathiá, (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 10 χριστιαν. και 3 τούρκικες οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Επισκοπή, με 3 Χριστιαν. και 225 Τούρκους κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 10 κάτ. Στην απογραφή του 1920 δεν αναφέρεται. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Ελιάς με 258 κάτ., το 1940 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 392 κάτ., το 1951 με 329, το 1961 με 279 και το 1971 με 229 κάτ.

Βάθεια Κάτω, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 112, υψ. 210 μ.

Απέχει από το Ηράκλειο 15,3 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 14 χλμ. του δρόμου προς Επισκοπή - Αγκάραθο. Βρίσκεται στην κοιλάδα του Βαθειανού ποταμού, και συνεπώς το όνομα οφείλεται στη φυσιογνωμία τής περιοχής.

Αρχαιότερη μνεία του ονόματος αναφέρεται σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Pietro Scardon, το 1271 Cato Vathia (Ant. Lombardo, documenti della colonia veneziana di Creta, p. 14, passim). Σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Leon. Marcello, το 1279, αναφέρεται μονολεκτικά Catovathya (Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, σ. 39). Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο του 1379 Cato Vatheia (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 215).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας από το Fr. Barozzi, (f°25r) Vathia Cato, από τον Καστροφύλακα (K95) Vathia Cato με 159 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 132) Vathia Cato το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Vatiye Zir με 25 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 117). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Κάτο - Vathiá (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 10 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Επισκοπής με 169 Χριστιαν. και 41 Τούρκ. κάτ. Το 1900 στον ίδιο δήμο με 141 κάτ. Το

1920 είναι έδρα ομών. κοινότητας με 199 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότητα Ελιάς με 215 κάτ. Το 1940 είναι και πάλι έδρα κοινότη. με 249 κάτ. το 1951 με 258, το 1961 με 178 και το 1971 με 151 κάτ.

Στην περιοχή του χωριού, στη θέση **Αρτσά**, βρέθηκε λαξευτός τάφος Υστερομινωικής περιόδου, με δύο λάρνακες στις οποίες βρέθηκαν οι σκελετοί στην αρχική τοποθέτηση του νεκρού, και πιστοποιήθηκε, ότι οι νεκροί τοποθετούνταν τότε μέσα στις σαρκοφάγους με τα σκέλη διπλωμένα. (Βλ. Αρχαιολ. Εφημερίς, 1904). Ο Ξανθουδίδης πειραματίστηκε στο Μουσείο Ηρακλείου, τοποθετώντας άνδρα 1,70 μ. σε μιά λάρνακα του μουσείου, 1,18 μ. μήκους.

Στην περιοχή του χωριού ανασκάφηκε το 1958 αρχαϊκός ελληνικός τάφος, των αρχών του 7ου αιώνα π. Χ. Η ταφή είχε γίνει σε πιθάρι, με λαιμό διακοσμημένο με τρεις σφίγγες, με ωραίες διακοσμημένες κεφαλές και με δαιδαλώδη κόμμωση.

Βαθειανός Κάμπος, ο. Νέος οικισμός τής κοινότητας Κάτω Βάθειας, κάτ. (1981) 158, υψ. 10 μ. Βρίσκεται στο 14 χλμ. του εθνικού δρόμου Ηρακλείου - Αγ. Νικολάου Λασιθίου, κοντά στον οικισμό Κοκκίνη Χάνι. Κάτοικοι τής Κάτω Βάθειας εγκαταστάθηκαν τελευταία εκεί, για να αξιοποιήσουν τα εκεί κτήματά των. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1961 στην κοινότητα Κάτω Βάθειας με 39 κάτ., και το 1971 μ. 56 κάτ.

Βάθη, μετονομασία του οικισμού Κισάμου Κούνενι (βλ. λήμμα).

Βαθειακό, το. Οικισμός τής κοινότητας Νίθαυρης, επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 13 υψ. 460 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 56,5 χλμ. Δύο χλμ. από το Αποδούλου Βαθιακό - Πλάτανος - Άρδακος - Λοχριά.

Ένα από τα 11 χωριά τής **Αμπαδιάς** (βλ. λήμμα). Το τοπωνύμιο οφείλεται στη θέση που βρίσκεται, στο βάθος μικρής κοιλάδας.

Το Βαθιακό ήταν μεγάλο χωριό την περίοδο τής Βενετοκρατίας. Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου από το Fr. Barozzi, (f°27v) Vathiacò, από τον Καστροφύλακα (K175) Vathiacò με 169 κάτ. το 1583, και (K184) με 537 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Vathiacò το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Vathiakò, (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 15 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Βαθειακό στο δήμο Αποδούλου με 1 Χριστιαν. και με 49 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Βαθιακό στον ίδιο δήμο με 33 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Βαθιακό στην κοινότη. Αποδούλου με 47 κάτ., το 1928 είναι στην κοινότητα Νίθαυρης με 29 κάτ., το 1940 με 51, το 1951 με 53, το 1961 με 48 και το 1971 με 28 κάτ.

Παρ' όλο που κατοικούσαν οι πίο φανατικοί και αμοιβόροι Τούρκοι, διατηρείται η εκκλησία του Αγ. Γεωργίου με τοιχογραφίες των σκηνών τής Μεταμορφώσεως και του Μυστικού Δείπνου των αρχών του

Εικ. 78. Βαθύπετρο Τεμένους. Τα ερείπια του Μινωικού μεγάρου (φωτ. Ρουσέτου)

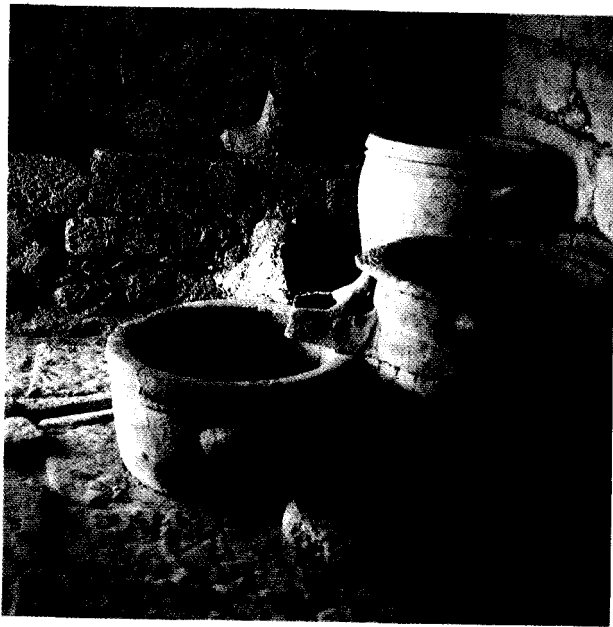
12ου αιώνα, μαρτύριο του Αγ. Γεωργίου κ.λπ. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοπογραφικός κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών Κρήτης, σ. 69). Σχετικά βλ. και Ιωάν. Βολανάκη, Ο Βυζαντινός ναός του Αγ. Γεωργίου στο Βαθειακό Αμαρίου, Πεπραγμένα Ε' Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β', σ. 75 εξ.

Την επανάσταση του 1821 οι κάτοικοι, με τον αρχηγό των Ντελή Μουσταφά, είχαν οχυρωθεί στο χωριό. Οι επαναστάτες Κουρμούλης, Μελιδόνης και άλλοι τούς εξόντωσαν όλους. Το 1822 είχε γίνει τουρκικό στρατόπεδο, όπου μπήκε ο Αντ. Μελιδόνης με τούς συμπολεμιστές του, σκότωσε τούς φρουρούς και αποκόμισε πολλά πολεμφοδία.

Βαθύ, το. Νέος οικισμός τής κοινότητας Κριτσάς, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 28, Στις προηγούμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Βαθύπετρο, το. Μικρός οικισμός του δήμου Αρχανών, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 0, υψ. 540 μ. Βρίσκεται 5 χλμ. νοτιώς των Αρχανών. Ο δρόμος συνεχίζεται και ύστερα από 3,5 χλμ. ενώνεται με το δρόμο προς Πύργο Μονοφατισίου στο 25,3 χλμ., μετά το Χουδέτσι.

Η αρχαιότερη μνεία του ονόματος αναφέρεται σε έγγραφο του 1379, Vathipetro (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 214). Ο Καστροφύλακας (K101) αναφέρει δύο οικισμούς: Vathipetro Ombros με 17 κάτ. και Vathipetro Opisso με 71 κάτ. το 1583. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) Vathipetro Arano και Vathipetro Opisso το 1630. Ο Barozzi δεν το αναφέρει. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Vathipetro με 6 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', 127). Ο Pashley το έχει παραλείψει στην αιγυπτιακή απογραφή που δημοσιεύει, του 1834. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αρχανών με 16 Χριστιαν. και 55

Εικ. 79. Βαθύπετρο. Οι βιοτεχνικές εγκαταστάσεις οινοπνευματικού (φωτ. Ρουσέτου)

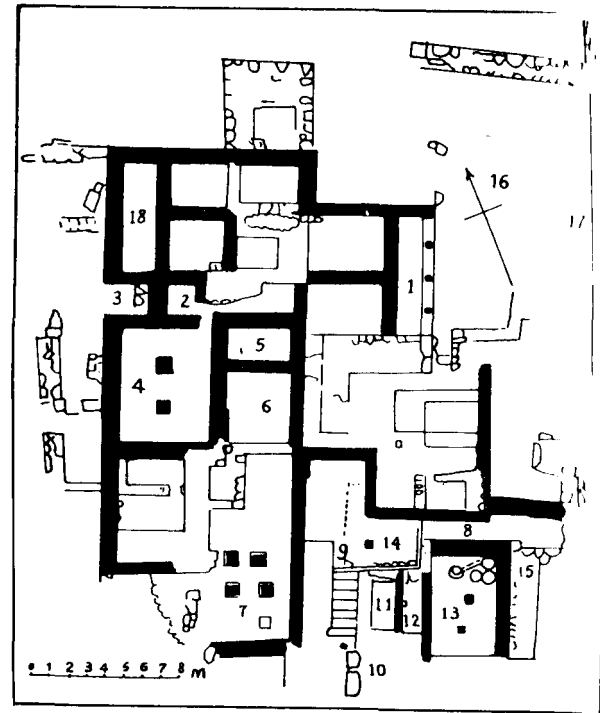
Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 21 κάτ. Το 1920 ανφέρεται στην κοινότητα Αρχανών με 74 κάτ., το 1928 με 63, το 1940 με 44, το 1951 με 44, το 1961 με 10, και το 1971 δεν αναφέρεται. Από τότε εγκαταλείφθηκε και ερημώθηκε.

Βαθύπετρο, ΜΙΝΩΙΚΟ ΜΕΓΑΡΟ. Με το ίδιο όνομα Βαθύπετρο είναι γνωστό το Μινωικό Μέγαρο, που αποκαλύφθηκε από το Σπ. Μαρινάτο το 1949. Στην τοποθεσία Πίσω Λιβάδα, σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά από τον οικισμό, Βαθύπετρο, βρέθηκαν το 1948 τυχαία μερικά αρχαία ευρήματα. Αυτά έδωκαν την αφορμή στο Σπ. Μαρινάτο να αρχίσει ανασκαφή το 1949, και να αποκαλύψει ένα μεγάλο μινωικό διάδροφο οικοδόμημα, με εξωτερικούς τοίχους κτισμένους με πελεκητές πέτρες. Τούς εσωτερικούς με κοινή λιθοδομή και το επάνω πάτωμα με άψητους πλίνθους. Οι τοίχοι εσωτερικά είχαν πολύχρωμο κονίαμα αλλά χωρίς τοιχογραφίες.

Ο προσανατολισμός του ήταν όμοιος με τον προσανατολισμό των γνωστών μινωικών ανακτόρων, με πλακόστρωτη αυλή στη δυτική πλευρά.

Η οικοδόμηση άρχισε περί το 1580 π. Χ., με βάση σχέδιο, σε διαστάσεις ανάλογες των μινωικών ανακτόρων. Αλλά επειδή το έδαφος δεν είναι σταθερό, και κατολισθαίνει και σήμερα ακόμη, η οικοδομή εγκαταλείφθηκε το 1550 π. Χ.

Ακολούθησε άλλη φάση του μεγάρου, η πιο σπουδαία και πιο ενδιαφέρουσα. Η νότια πλευρά του κτηρίου επισκευάστηκε και χρησιμοποιήθηκε ως αγροικία, όπου έγιναν και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, σταφυλοπνευματικού και ελαιοπνευματικού. Βρέθηκαν και εργαλεία υφαντουργικής και κεραμεικός κλίβανος για αγγειοπλαστική.

Εικ. 80. Κάτοψη του Μινωικού μεγάρου

Βαθύπετρο.

Κάτοψη ανασκαφών του Μινωικού Μεγάρου. (Π.Α.Ε. 1951)

1. Η σπουδαιότερη αίθουσα του μεγάρου με τις βάσεις των τριών κίονων.
2. Το ιερόν του μεγάρου, όπου βρέθηκαν ίχνη θυσίας.
3. Το φυλάκιο του έποπτη της γεωργικής παραγωγής.
4. Αποθήκη. Έδω βρέθηκαν στις θέσεις τους 10 πιθάρι.
- 5,6. Δωμάτια, όπου βρέθηκαν ενδιαφέροντα αντικείμενα.
7. Υπόστυλη αίθουσα με τις 4 τετράγωνες κολόνες.
8. Ο νότιος διάδρομος: χώριζε τη νότια συνοικία του μεγάρου και χρησιμοποιήθηκε για τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις.
9. Σκάλα προς τον εξώστη με εξάισια θέα προς τον Ψηλορείτη.
- 11,12,13. Δωμάτια.
14. Αύλη. Σώζεται κτιστός όχετός για τα βρόχινα νερά της σκάλας.
16. Κεντρική αυλή του μεγάρου.
17. Η βάση του εσωτερικού τοίχου σε μήκος 60 μ.

Η τελευταία αυτή χρησιμοποίηση του μεγάρου παρουσιάζει μεγάλο αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Χάρη στο ζήλο του Σπ. Μαρινάτου, μερικοί από τους χώρους αυτούς των βιοτεχνικών εγκαταστάσεων, ανοικοδομήθηκαν και στεγάστηκαν, και ολόκληρος ο αρχαιολογικός χώρος περιφράχτηκε και δενδροφυτεύτηκε. Έτσι το μέγαρο του Βαθύπετρου έγινε μουσείο, όπου μπορούμε να δούμε τις εγκαταστάσεις μιάς συγκεντρωμένης μινωικής γεωργικής βιοτεχνίας, που για πρώτη φορά παρουσιάζεται.

Στο πλακοστρωμένο δωμάτιο 13 του σχεδιαγράμματος, με δυο τετράγωνες κολόνες, είχε εγκατασταθεί το σταφυλοπνευματικό, που αποτελούνταν από μεγάλη πήλινη λεκάνη. Μέσα σ' αυτή έβαζαν τα σταφύλια και τα «πατούσε» ένα μόνο άτομο. Το γλεύκος έτρεχε, από ειδικό χείλος του δοχείου σε ανάλογο ύψος, μέσα σε πιθάρι, σε χαμηλότερο επίπεδο. Στην ίδια υποθήκη ανήκει και άλλο «πατητήριο», κτιστό αυτό, βρέθηκε στο ανάκτορο της Ζάκρου. Παρόμοια περίπου σταφυλοπνευματικά, γνωστά με το όνομα Πατητήρια από το πατώ - υπήρχαν κτισμένα στα αμπέλια, την περίοδο της Βενετοκρατίας (βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητικής Ιστορίας τόμ. Α', σ. 32-33).

Στη νοτιοανατολική γωνία του ίδιουωματίου βρέθηκαν δεκάδες πήλινα διάτρητα αντικείμενα. Ο Μαρινάτος λέει πως είναι υφαντικές αγνύθες, και για αυτό υποθέτει ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε και ως υφαντήριο.

Βρέθηκε επίσης μεγάλος, ψευδόστομος αμφορέας, από τα παλαιότερα δείγματα του είδους του αγγείου. Δημιουργήθηκε ειδικά για τη μεταφορά του λαδιού κατά την εξαγωγή του στις χώρες της Μέσης Ανατολής και στην Αίγυπτο, όπου βρέθηκαν τέτοιοι αμφορείς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Σπ. Μαρινάτου, Ανασκαφές Βαθύπετρου Αρχανών, ΠΑΕ, 1949, σ. 100 - 109, ΠΑΕ 1951, σ. 258 - 272, «Κρητικά Χρονικά» Γ', σ. 594, Δ', σ. 592, Ε', 442.

Βαθύρρουμα, το. (= Βαθύ ρεύμα). Οικισμός της κοινότητας Σκλαβοπούλας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 31, υψ. 410 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιότερα από τη Σκαβοπούλα, 78 χλμ. από τα Χανιά.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 Βαθύρρουμα, με 43 κάτ. στο δήμο Παλαιόχωρας. Το 1900 αναφέρεται Βαθύρρουμα, στον ίδιο δήμο με 41 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Σκλαβοπούλας, με 38 κάτ., το 1928 με 28 κάτ. Το 1940 το εξελληνισαν! Βαθύρρουμα, στην ίδια κοινότητα με 27 κάτ., το 1951 με 37 κάτ. Το 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Βάι, το. Οικισμός της κοινότητας Παλαιοκάστρου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1961) 86, υψ. 30 μ. Κοντά στο Φοινικοδάσος Βάι. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή του 1961. Το Βάι, όπως λέει το ίδιο τόνομα, είναι ένα δάσος αυτοφυών φοινίκων σε μία μικρή παραθαλάσσια κοιλάδα, στην ανατολική άκρη της Κρήτης, κοντά στα ερείπια της αρχαίας Ιτάνου. Ο φοινίκας είναι γνωστός στην Κρήτη από τη Μινωική εποχή. Το μαρτυρούν οι απεικονίσεις του στα μινωικά αγγεία. Το πιστοποιεί το όνομα της αρχαίας κρητικής πόλης Φοίνιξ, στη θέση του σημερινού Λουτρού στην επαρχία Σφακίων. Και δυτικά του Ηρακλείου υπάρχει οικισμός με το όνομα Φοινικιά. Ομάδες αυτοφυών φοινίκων υπάρχουν και σε άλλα σημεία της Κρήτης. Στην παραλιακή περιοχή του Αχεντριά Μονοφατισίου

Εικ. 81. Το Φοινικοδάσος στο Βάι Σητείας (φωτ. Ρουσέτου)

και στις εκβολές του Κουρταλιώτικου ή Μέγα ποταμού, κοντά στο Πρέβελι.

Για την προέλευση και τη δημιουργία του φοινικοδάσους του Βάι έχουν γραφτεί πολλά. Νομίζω, ότι έχει άμεση σχέση με την αρχαία Ίτανο, που απέχει 300 μ. από το δάσος. Η Ίτανος ήταν συροφοινικικός σταθμός στην Κρήτη, όπου είχαν εγκατασταθεί Φοινικές έμποροι, οι οποίοι ελάτρευαν θεούς της Φοινίκης. Και ανάμεσα σ' αυτούς ήταν και ο θεός Φοίνιξ, αντίστοιχος περίπου του Ηρακλή. Συνεπώς ενδέχεται να ήταν το ιερό άλσος, όπου ελάτρευαν τον Φοίνικα, δημιουργήμα των Φοινίκων εμπόρων της Ιτάνου.

Το φοινικοδάσος του Βάι είναι μοναδικό στο νοτιότατο άκρο της Ευρώπης. Δυστυχώς έχει εγκαταλειφθεί εγκληματικά, από τους αρμόδιους, στην τύχη του και στο έλεος των ξένων επισκεπτών, οι οποίοι διαμένουν μέσα στο δάσος ανεξέλεγκτα, ανάβοντας φωτιές, με άμεσο κίνδυνο καταστροφής. Βλ. και λήμμα Ίτανος.

Βαϊνιά, η. Οικισμός του δήμου Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 401, υψ. 40 μ. Πρόκειται για το παλιό χωριό Γιαννίτσι, που μετονομάστηκε το 1940, με την ονομασία της εκκλησίας του χωριού της Θεοτόκου Βαιονέας ή από το βενετσάνικο πύργο Βαϊνί, που βρίσκεται πάνω από το χωριό και χρησίμευε ως ορμητήριο των επαναστατών, στους αγώνες κατά των Τούρκων. Για την ιστορία του χωριού βλ. λήμμα Γιαννίτσι.

Βαϊονέα, η. Τοποθεσία, ανατολικά της Ιεράπετρας, όπου ο αντιρρητικός ιερωμένος Νείλος Δαμιλάς, ή Νταμιλάς ίδρυσε το 1399 τη γυναικεία μονή της Βαϊονέας. Διεξοδική μελέτη περί της μονής και του ιδρυτή της εξέδωσε διδακτορική διατριβή ο καθηγητής Μιχ. Νικολιάδης. (βλ. Μιχ. Μ. Νικολιάδης, Νείλος Δαμιλάς, Ηράκλειο 1981, σελ. 120).

Βακιώτες, οι. Οικισμός της κοινότητας Σκινιά, επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 47, υψ. 220 μ. στο 46,2 χλμ. του δρόμου Αρκαλοχώρι - Μουσουτά - Πουλιές - Βακιώτες - Σκινιάς.

Η αρχαιότερη μνεία του ονόματος αναφέρεται σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Beniv. de Brixano του 1301, Vachiotas. (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ. 126). Το 1369 ήταν φέουδο του Marcus Cornario ...*mea feuda de Embaro, Siffunari et Vachiotas*. (El. Santschi, Régestes des arrêts etc. σ. 40). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου από το Fr. Barozzi, (f°25v) Vacchiotas, από τον Καστροφύλακα (Κ97) Vacchiotas στην επαρχία Μπελβεντέρε, με 59 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Vachiotas το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 Vakiotes με 7 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 137). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Vakhiotas (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 4 τουρκικές οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Βακιώταις στο δήμο Σκινιά με 21 Χριστιαν. και 46 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 39 κάτ. Το 1920 στην κοινότητα Σκινιά με 92 κάτ., το 1928 με 78, το 1940 αναφέρεται Βακιώται με 78, το 1951 με 110, το 1961 με 112 και το 1971 με 59 κάτ.

Βαλανέα, η. Χωριό στην περιοχή του Ηρακλείου. Ανήκε στη λατινική Αρχιεπισκοπή Κρήτης, όπως αναφέρεται σε έγγραφο του 1248. (Βλ. S. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, σ. 15). Σήμερα δεν υπάρχει. Η θέση του μου είναι άγνωστη.

Στο σχετικό έγγραφο αναφέρεται, ότι τα κτήματα της λατινικής Αρχιεπισκοπής καλλιεργούνται με τέσσερα ζευγάρια βόδια. (*Casale Valanea in quo laborabant paria bouum IIII*). Όλα αυτά τα κτήματα υπαγόταν πριν στη δικαιοδοσία του βυζαντινού αυτοκράτορα. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων του Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σ. 189, 347).

Βαλί, το. Οικισμός της κοινότητας Γκαγκάλες, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 254, υψ. 240 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 37,7 χλμ. στο δρόμο: Άγιος Θωμάς - Μεγάλη Βρύση - Βορού - Βαλί - Γκαγκάλες.

Η αρχαιότερη μνεία του τοπωνύμιου αναφέρεται στην απογραφή του Καστροφύλακα του 1583 (Κ100) Vagli στην επαρχία Μονοφατισίου με 85 κάτ. το 1583. Στο Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Vagli το 1630.

Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Vali με 18 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 120). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Vali (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 317) με 10 τουρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Βαλί στο δήμο Μεγάλης Βρύσης επαρχ. Μονοφατισίου με 92 κάτ. Το 1900 Βαλί, στον ίδιο δήμο με 25 κάτ., το 1920 αναφέρεται ο Βαλής στην κοινότητα Βορού με 75 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Γκαγκάλες, επαρχίας Καινούργιου με 87 κάτ. το 1940 ο Βαλής με 136, το

1951 με 160, το 1961 με 208 και το 1971 με 195 κάτ. Το τοπωνύμιο δεν είναι τουρκικό και η γραφή Βαλί είναι λανθασμένη. Το χωριό Βαλί καταστράφηκε στον πόλεμο 1645 - 1669. (Βλ. N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τόμ. Β', σ. 71).

Βαλσαμόνερο βλ. Βαρσαμόνερο.

Βάλτος, ο. Οικισμός της κοινότητας Σκινιά, επαρχία Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 44, υψ. 260 μ. Απέχει 32 χλμ. από Άγιο Νικόλαο. Διαδρομή, Ελιωνία - Βρουχάς - Σκινιάς - Βάλτος, δυτικά του Σκινιά. Στην απογραφές 1881 και 1900 όλοι οι μικροί οικισμοί της περιοχής αναφέρονται με μία λέξη Μετόχια Νεαπολεως. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Αγ. Γεωργίου Βάλτος με 89 κάτ. Το 1928 στην κοινότητα Λούμια με 102 κάτ. το 1940 στην κοινότητα Σκινιά με 85 κάτ. το 1951 με 113, το 1961 με 67 και το 1971 με 49 κάτ.

Βαμβακάδες, οι. Οικισμός της κοινότητας Καντάνου, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 17, υψ. 740 μ. Πρώτη φορά το απαντώ στην απογραφή του 1881 **Μπαμπακάδω**, στην Καντάνο με άλλους 10 οικισμούς, με συνολικό αριθμό κατοίκων 265 Χριστιαν. και 471 Τούρκ. Στην απογραφή του 1900 αναφέρονται χωριστά από τους υπόλοιπους οι οικισμοί Κουφαλωτός, Βαμβακάδος και Τσαγκαρολιανά στο δήμο Καντάνου με 78 κάτ. συνολικά. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Καντάνου, Βαμβακάδος με 25 κάτ. ένας από τους 20 οικισμούς της Καντάνου. Το 1928 δεν αναφέρεται ιδιαίτερος. Το 1940 αναφέρεται Βαμβακάδες με 38 κάτ. στην κοινότητα Καντάνου, το 1951 με 37, το 1961 με 38 και το 1971 με 23 κάτ.

Η ονομασία του οικισμού από επώνυμο των πρώτων κατοίκων, Βαμβακάς, Βαμβακάκης

Βαμβακόπουλο, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 871, υψ. 30 μ. Απέχει από τα Χανιά 3,4 χλμ. στο δρόμο προς Αγία - Αλικιανού. Το τοπωνύμιο δεν απαντάται στις παλαιότερες απογραφές. Πρώτη φορά το συναντώ στην απογραφή του 1940 στην κοινότητα Περιβολίων με 384 κάτ. Το 1951 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα με 439, το 1961 με 431 και το 1971 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 535 κάτ.

Βάμος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 596, υψ. 190 μ. Απέχει 25 χλμ. από τα Χανιά. Διακλάδωση στο δρόμο προς Ρέθυμνο στο 17,4 χλμ. (Καλύβες). Έδρα Ειρηνοδικείου, Σταθμού Χωροφυλακής, Ταχυδρομείου, Αγροτικής Τράπεζας, Γυμνασίου.

Προϊόντα: λάδι, χαρούπια, μέλι, κτηνοτροφικά.

Το τοπωνύμιο είναι μάλλον προϊστορικό.

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου από το Fr. Barozzi, (f°30r) Vamu, από τον Καστροφύλακα (Κ236) Vamu με 271 κάτ. το 1583, από το Βασι-

λικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 134) Vamu το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Vamos, (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 30 χριστιαν. και 15 τουρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου, και είχε, μαζί με το μετόχι Γετίμη, 759 Χριστιαν. και 26 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είχε 1036 κάτ. Το 1920 αναφέρεται έδρα ομώνυμης κοινότητας με 875 κάτ., το 1928 με 940, το 1940 με 987, το 1951 με 908, το 1961 με 724 και το 1971 με 652 κάτ.

Λόγω της στρατηγικής θέσης του οι Τούρκοι έδωσαν ιδιαίτερη σημασία στο Βάμο. Ίδρυσαν το **λιβά** (νομό) Λαφάκιων, που αποτελούνταν από τις επαρχίες Αποκορώνου, Σφακίων και Αγ. Βασιλείου Ρεθύμνου, με έδρα το Βάμο. Διοικητής διορίστηκε ο Σάββα πασάς. Με αγγαρείες των κατοίκων έκαμε δρόμους, έκτισε στρατώνες, τζαμί, μεγαλύτερο διοικητήριο, το **Σεράι**, που απ' αυτό οι Τούρκοι έλεγαν το Βάμο **Σεραϊλίκιο**. Αναφέρεται και **Σουλτανιέ**.

Υπήρξε θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων. Το 1866 οι Επαναστάτες πολιόρκησαν στο Βάμο το Σαχίν πασά με τον αιγυπτιακό στρατό. Για βοήθειά του πήγαν από τα Χανιά 5000 Τούρκοι, με αρχηγό τον περιβόητο τουρκοκρητικό Μπάντρη. Μπροστά στο χωριό τους επιτεθήκαν οι Επαναστάτες. Σκοτώθηκε ο αρχηγός Μπάντρης και πολλοί Τούρκοι. Οι υπόλοιποι σώθηκαν φεύγοντας προς τα Χανιά.

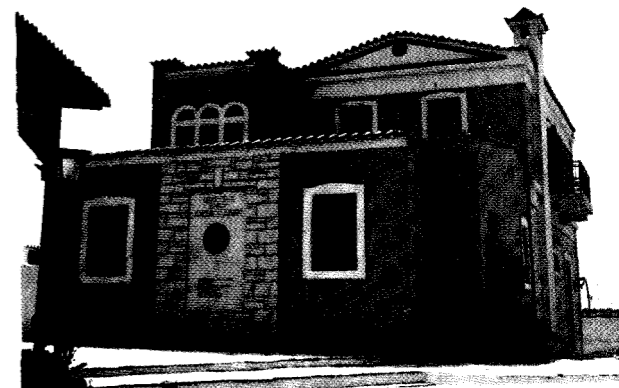
Το 1896 τουρκικός στρατός κατέλαβε το Βάμο. Οι επαναστάτες υποβάλλαν στην τουρκική κυβέρνηση αιτήματα. Φυσικά δεν έγιναν δεκτά και 4000 επαναστάτες πολιόρκησαν το Βάμο το Μάη του 1896. Η πολιορκία συνεχίζονταν, όταν οι Τούρκοι των Χανίων άρχισαν τη σφαγή των Χριστιανών μέσα στην πόλη και στα περίχωρα. Έστειλαν επίσης ενισχύσεις στους πολιορκημένους στο Βάμο. Παρά τις ενισχύσεις οι επαναστάτες ανάγκασαν τους Τούρκους να εγκαταλείψουν το Βάμο, αφήνοντας 200 νεκρούς, περισσότερους τραυματίες και αρκετό πολεμικό υλικό. Οι επαναστάτες μπήκαν στο Βάμο, και, εκδικούμενοι τις καταστροφές των Τούρκων, εκκλησιών, σπιτιών Χριστιανών κ.λπ. έκαψαν το διοικητήριο, τον Πύργο και άλλα τουρκικά οικοδομήματα.

Για γεγονότα του Βάμου είχαν μεγάλη απήχηση και στο εξωτερικό και ήταν αιτία να γίνει η **Γενική Επαναστατική Συνέλευση των Κρητών**, που συνήλθε τότε στο Βάμο.

Από το Βάμο καταγόταν ο Παπαμαλέκος, ήρωας της επανάστασης του 1896, και ο Δημήτρ. Λαμπράκης, δημοσιογράφος, εκδότης της εφημερίδας «Ελευθερο Βήμα» των Αθηνών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ελευθ. Πρεβελάκη, Η πολιορκία του Βάμου κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΑ', σ. 205 εξ.

Γεωργ. Σήφακα, Η πολιορκία του Βάμου, «Κρητ. Γενιά», τεύχ. 19, σ. 13 — **Ιωσ. Χατζηδάκη**, Περιήγησις της Κρήτης, σ. 92 — **Βασ. Ψιλάκη** Ιστορία της Κρήτης,

Εικ. 82. Στο χωριό Βαρβάρει (Μυρτιά) επαρχ. Πεδιάδας. Το Μουσείο Νικ. Καζαντζάκη

σ. 2517 (νέα έκδοση) — **Ι. Νουχάκη**, Χωρογραφία της Κρήτης, σ. 212, — **N. Σταυρινίδη**, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 972, 1014.

Βαράδο, βλ. λήμμα Βοράδω.

Βαρανά, τα. Ο Ν. Σταυράκης (Στατιστική της Κρήτης, 1890, σ. 148), απαριθμώντας τα βακουφικά χωριά της Κρήτης, αναφέρει και τα Βαρανά, στην επαρχία Αγ. Βασιλείου Ρεθύμνου. Όμως δεν το αναφέρει έπειτα στους πίνακες της απογραφής. Ούτε αναφέρεται σε άλλες απογραφές.

Βαρβάρει, η. Ο Fr. Barozzi, (f°22r) αναφέρει στην επαρχία Σητείας ν. Λασιθίου, το χωριό Varvara το 1577.

Δεν αναφέρεται από κανένα άλλο.

Βαρβάρει, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας πεδιάδας ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 720, υψ. 360 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 24,7 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 22,4 χλμ. του δρόμου προς Καστέλι Πεδιάδας. Τελευταία το μετονόμασαν **Μυρτιά!** Αλλά προηγουμένως το κατοικούσαν και οι απογρφείς του 1951, γράφοντάς το: το **Βάρβαρον!** Και όμως από το 1206 αναφέρεται, ότι ο Κρητάρχοντας Στέφανος Αγιοστεφανίτης εδώρισε στο Μοναστήρι της Πάτμου μερικά αμπέλια, που ήταν στο χωριό Βαρβάρει. (Βλ. S. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, σ. 25).

Με το ίδιο όνομα Βαρβάρει, όπως λέγεται και σήμερα παρά τη μετονομασία του, αναφέρεται και σε συμβόλαια του συμβολαιογράφου του Χάντακα Pietro Scardon, Varvari, (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, p. 15 passim). Αναφέρεται σε έγγραφο του 1369, ότι ήταν feudum de Laurentius Maripero. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 75, passim).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας από το Fr. Barozzi, (f°25r) Varvarus, από τον Καστροφύλακα

Εικ. 83. Οι Βαρβάροι, το χωριό του Ν. Καζαντζάκη

(Κ95) επίσης στην αιτιατική πτώση Varvargus με 106 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 124) Varvargus. Varvargus το αναφέρει και η τούρκικη απογραφή του 1671, με 5 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 115). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Varvargus, (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 10 χριστιαν. και 12 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Βαρβάροι, στο δήμο Αγίων Παρασκιών με 153 Χριστιαν. και 58 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 330 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου με 401 κάτ. το 1928 αναφέρεται Βαρβάροι Κάτω (;) με 534 κάτ. Το 1940 αναφέρεται το Βάρβαρον! με 655, το 1951 με 715, το 1961 με 818 κάτ. Στην απογραφή 1971 αναφέρεται **Μυρτιά!** με 755 κάτ.

Το χωριό οφείλει τη δημιουργία του και το όνομά του στην εγκατάσταση στρατιωτών του Νικηφόρου Φωκά, ύστερα από την απελευθέρωση της Κρήτης το 961, που τούς έλεγαν **Βαρβάρους**, όπως έλεγαν τότε τούς μή Έλληνες.

Συνεπώς η ονομασία δεν έχει καμιά σχέση με τη σημερινή σημασία της λέξης. Και ο Άμαντος (Επετ. Εταιρ. Κρητ. Σπουδών, Γ', σ. 224) συμφωνεί, ότι το όνομα δείχνει εγκατάσταση ξένων στρατιωτών.

Ο Νικ. Καζαντζάκης καταγόταν από τούς Βαρβάρους και με περιφάνεια έγραφε, πως στις φλέβες του τρέχει αίμα κουρσάρων. Άλλο χωριό με το ίδιο όνομα αλλά στη γενική, στην ίδια επαρχία είναι το,

Βαρβάρο(ν), το. Χωριό και κοινότητα στην επαρχία Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 191, υψ. 330 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 35,6 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 34,5 χλμ. του δρόμου προς Καστέλι Πεδιάδας. Τελευταία μετονομάστηκε κι αυτό **Αρχάγγελος!**

Και το χωριό αυτό οφείλει την ίδρυσή του και το όνομά του στο ιστορικό γεγονός της εγκατάστασης στρατιωτών του Νικηφόρου Φωκά, το 961.

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας από τον Καστροφύλακα (Κ95) Varvago με 37 κάτ. το 1583. Το 1834 αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή Varvago (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 3 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Βαρβάρο** στο δήμο Καστελίου με 131 Χριστιαν. και 131 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή του 1900 αναφέρεται Βαρβάροι στο δήμο Καστελίου με 186 κάτ. Το 1920 αναφέρεται **Βαρβάρο**, έδρα ομώνυμης κοινότητας με 209 κάτ. Το 1928 αναφέρεται Βαρβάροι με 215 κάτ., το 1940 το γράφουν το **Βάρβαρον** με 263 κάτ. το 1951 το Βάρβαρον έγινε Αρχάγγελος με 246 κάτ., το 1961 με 244 και το 1971 με 217 κάτ.

Κύρια προϊόντα: Λάδι, σουλτανίνα, οικόσιτη κτηνοτροφία κ.λπ.

Στο κέντρο του χωριού εκτισαν τελευταία ωραία εκκλησία του Μιχαήλ Αρχαγγέλου.

Στη θέση **Τρόχαλος** βρέθηκαν κτήρια Υστερομινωικών Ι και ΙΙ περιόδων, με θησαυρό μινωικών εργαλείων (σμίλες, πελέκειες κ.λπ.). (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» τόμ. Ζ', σ. 491).

Βάρδια, η. Νέος οικισμός του δήμου Χανίων, κάτ. (1981) 113, υψ. 240 μ. Στις προηγούμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Βαρδιανά, τα. Νέος οικισμός της κοινότητας Κάτω Παλαιόκαστρο (Κάτω Καλεργιανών), επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 113, υψ. 210 μ. Δεν αναφέρεται στις προηγούμενες απογραφές.

Βαρδιάρης, ο. Σε τουρκικό έγγραφο του 1671, αναφέρεται στην περιφέρεια **Τοπ Αλτί** (=μέχρι εκεί που φθάνει η βολή τηλεβόλου) ο οικισμός **Βαρδιάρη**. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Α', σ. 253 και 167) και σημειώνει ο Σταυρινίδης, ότι σήμερα ακούεται ως τοπωνύμιο «**στού Βραδούρη**». Υποθέτω, ότι πρόκειται για τον ίδιο οικισμό, που αναφέρεται Uradhiady σε συμβόλαιο του 1280, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Leon. Marcello, που λέει, ότι, ο Dominicos Laliarietra, κάτ. Χάντακα, ενοικιάζει χωράφια του στην περιφέρεια του χωριού Φοινικιά, στο Λεωνί(δα) Κουλορίδη (Leoni Culoridhy) βιλάνο των Σιναϊτών, κάτοικου του χωριού Uradhiady. (Chiaudano - Lombardo Fonti relativi alla storia di Venezia, σ. 76). Ο οικισμός αναφέρεται και το 1267 στο Κατάστιχο των Εκκλησιών και Μοναστηρίων του Κοινού (Βλ. έκδοση Ζαχ. Τσιρπανλή, Ιωάννινα 1985, σ. 139). Στη σελ. 142 αναφέρεται και ως επώνυμο Demetrius Vradiari, clericus Iohannes Vradiari, clericus.

Βαρδοχώρι, το. Στον κατάλογο των χωριών της επαρχίας Σητείας ο Βασιλικάτα αναφέρει (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) και το χωριό Vardocori. Δεν αναφέρεται σε άλλη απογραφή. Το όνομα οφείλεται στους οικιστές. Το χωριό των Βαρδιδών. Το επώνυμο Βαρδής, Βαρδάκης, από το βυζαντινό επώνυμο Βάρδας, είναι κοινό και σήμερα. Πού ήταν μου είναι άγνωστο.

Βαρκαλικό, το. Χωριό στην επαρχία Σελίνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Σελίνου από το Fr. Barozzi, (f°29v) Varcalico, από τον Καστροφύλακα (Κ239) Varcalichi με 85 κάτ. το 1583, και (Κ224) Varcalicò με οφειλόμενες 6 αγγαρείες. Από τον Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Varchalicho το 1630. Ο Βασιλικάτα το αναφέρει Varchalicho, Moni et Christogeraco και πρέπει να ήταν κοντά σε αυτά τα χωριά.

Βαρκολε, το. Οικισμός στην διοικητική περιφέρεια του Χάντακα. Αναφέρεται casale Varcole σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Leon. Marcello, του 1280, ότι η Benvenuta, σύζυγος του Iohannis Paduano, κάτ. Ηρακλείου ενοικιάζει στον Michael Maloniti, κάτοικο του χωριού Varcole, χωράφια και αμπελία, που βρίσκονται στον τόπο που λέγεται de Varcole. Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή. Η θέση του άγνωστη. Ίσως απλό τοπωνύμιο.

Βαρσαμόνερο, Απάνω, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 122, υψ. 380 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 14 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 12 χλμ. του παλαιού δρόμου προς τα Χανιά, μετά το χωριό Αγ. Ανδρέας. Οι νεώτερες απογραφές το γράφουν «**λληνοπρεπέστερον**» Βαρσαμόνερον. Αλλά δεν ετυμολογείται από το βάλσαμον αλλά από το **βάρσαμο**, όπως λέγεται στην Κρήτη ο ηδύοσμος, το αρωματικό φυτό, που φυτρώνει και αναπτύσσεται στις πηγές

νερού. Και αυτό ακριβώς ετυμολογεί και το τοπωνύμιο. Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου από τον Fr. Barozzi, (f°26r) Varsamonero Arano, από τον Καστροφύλακα (Κ174) Arano Varsamonero με 141 κάτ. το 1583 και (Κ183) με 122 οφειλόμενες αγγαρείες.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Εράνο - Vasermonero (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 25 τούρκικ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Απάνω Βαρσαμόνερο στο δήμο Ατσιπόπουλου με 201 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο Επάνω Βαρσαμόνερο και Μονοπάρι με 93 κάτ. Το 1920 Άνω Βαρσαμόνερο, έδρα ομώνυμης κοινότητας με 189 κάτ., το 1940 έγινε Βαρσαμόνερον! με 152 κάτ., το 1951 με 147, το 1961 με 131 και το 1971 με 119 κάτ.

Βαρσαμόνερο Κάτω, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 167, υψ. 250 μ. Κι αυτό απέχει από το Ρέθυμνο 14 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 12 χλμ. του ίδιου παλιού δρόμου προς Χανιά.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°20r) Varsamonero Cato, από τον Καστροφύλακα (Κ174) Cato Varsamonero με 209 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 127) Cato Varsamonero το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Kato - Vasermonero (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 30 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Κάτω Βαρσαμόνερο στο δήμο Ατσιπόπουλου, με 260 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 35 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Φραγκισκιανά Μετόχια με 126 κάτ., το 1928 με 181 κάτ. Το 1940 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 232 κάτ., το 1951 αναφέρεται Βαρσαμόνερον με 183, το 1961 με 180 και το 1971 με 170 κάτ.

Σε απόσταση 1,2 χλμ. δυτικά από το χωριό είναι το **βάραθρο Πεردίκη**. (Βλ. Ελευθ. Κ. Πιλάκη, Σπήλαια και άλλαι καρστικά μορφά της Κρήτης, τόμ. Β', σ. 88).

Γιά το βάραθρο αυτό ο Φραγκ. Βασιλικάτα αναφέρει, (Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστορίας, τόμ. V, σ. 56) ότι ...εκεί βρίσκεται ένα ς βράχος, που από το ένας μέρος έχει ένα μεγάλο και βαθύ άνοιγμα, που... χειμώνα - καλοκαίρι, όταν είναι βαθύ σκοτάδι, φαίνεται ένα μεγάλο φώς, σαν αστραπή.

Την πληροφορία του Βασιλικάτα επιβεβαίωσε στο δάσκαλο Ευάγγελο Φουντουλάκη το 1962 ο γέροντας Ιωάν. Γ. Καλιτσουνάκης από το Κάτω Βαρσαμόνερο. Είπε, ότι το καλοκαίρι του 1906, έβροσκε τις αίγες του εκεί κοντά και είδε να βγαίνουν φλόγες από τη σχισμή του βράχου. Έτρεξε, πλησίασε, κοίταξε, μα δεν είδε τίποτε. Πήγε ξανά πολλές φορές αλλά δεν ξανάδε φλόγες. Το φαινόμενο δεν μελετήθηκε από τούς σπηλαιολόγους.

Ιστορημένη εκκλησία του αγίου Ιωάννου, Μεταμόρφωση, Σφαγή τών αθών, Γέννηση, Μυροφόρες, τιμωρίες κολασμένων κ.λπ. (Gerola, Monumenti Veneti, II, σ. 343, Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες Εκκλησίες Κρήτης σ. 51).

Βαρσαμόνερο, το. Μονή διαλυμένη στην επαρχία Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, απέναντι από το χωριό Βορίζα στη βορεινή πλαγιά του υψώματος **Αγκαβανιάς**, (907μ.). Σώζεται μόνο η τρίκλιτη εκκλησία, που είναι καθιερωμένη, το βόρειο κλίτος στην Παναγία, το νότιο στον Αγ. Ιωάννη και το εγκάρσιο στο Αγ. Φανουρίου, που στην εορτή του, 27 Αυγούστου, γίνεται μεγάλο πανηγύρι.

Το αρχαιότερο κλίτος είναι τής Παναγίας, γιατί στα παλιά έγγραφα αναφέρεται η chiesa della Madonna di Varsamoneo. Υπήρχε από τους πρώτους αιώνες τής Βενετοκρατίας, αφού, σε επιγραφικά χαράγματα, αναφέρονται στους τοίχους οι χρονολογίες 1332 και 1404.

Το κλίτος το αφιερωμένο στον Αγ. Ιωάννη τον Πρόδρομο ιστορήθηκε το 1400 - 1428. Το εγκάρσιο κλίτος οικοδομήθηκε το 1426 και ζωγραφήθηκε το 1431 από τον Κρητικό ζωγράφο Κωνσταντίνο Ρίκο. Και τα τρία κλίτη είναι κατάγραφα με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες, που διατηρούνται αρκετά, καλά και έχουν μεγάλη επιστημονική σημασία, γιά τη μελέτη τής Κρητικής αγιογραφίας. Λέγεται μάλιστα, ότι εκεί υπήρξε Σχολή Κρητικής Ζωγραφικής, όπου διδάχτηκαν σπουδαίοι ζωγράφοι τής Κρητικής Σχολής.

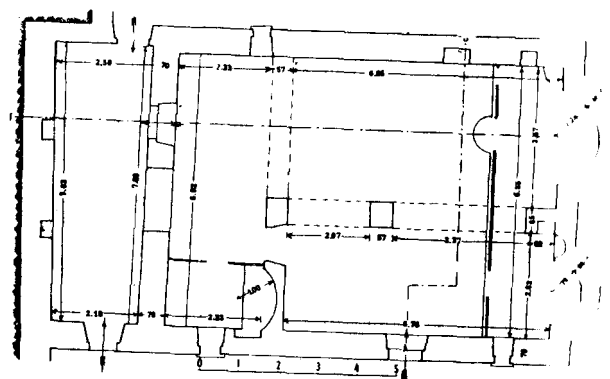
Πάνω από την πόρτα, μεταξύ νάρθηκος και του κλίτους τής Παναγίας είναι ζωγραφισμένη με μαύρα γράμματα στον τοίχο η επιγραφή: *Οικοδομήθη ο θεός και πάνσεπτος ναός/ζτού αγίου ενδόξου μεγαλομάρτυρος και Θαυμα/ τουργού Φανουρίου εν έτει (6934 = 1426) εν μηνί/Ιουλλίω ΚΗ Ινδικτιώνος Θ αμίν αμίν αμίν*

.....
 δι' εξόδων πάντων Θείων τούτων ναών Ιωνά τε/ρομονάχου Παλαμά. Χείρ Ειρικού Κωνσταντίνου Ζωγράφου) εν σηκώ μόνω Φανουρίου τού θείου. (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ. 539).

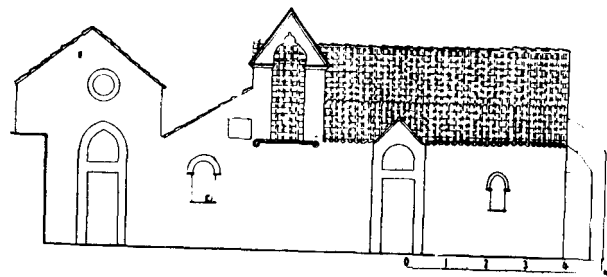
Μεγάλο ενδιαφέρον έχει και το αρχαίο και ωραίο τέμπλο, ίσως τού 16ου αιώνα. Από το Βαρσαμόνερο προέρχονται και ένας ξυλόγλυπτος θρόνος και ένα ξυλόγλυπτο αναλόγιο, που βρίσκονται τώρα στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης στο Ηράκλειο.

Τη μονή επισκέφτηκε το 1415 ο Cristof. Buondelmonti, αλλά την αναφέρει μονή τού Αγ. Ιωάννου ...ubi Sanctum Iohannem apostolum visitamus, in cuius ecclesia commorantur plurimi caloeri... (Βλ. Cr. Buondelmonti Descriptio Insule Crete, Έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής αναπτύξεως Ηρακλείου, Ηράκλειο 1981, σ. 178). Το εγκάρσιο κλίτος τού Αγ. Φανουρίου δεν είχε οικοδομηθεί ακόμη και η μονή ήταν γνωστή, ως Αγ. Ιωάννης.

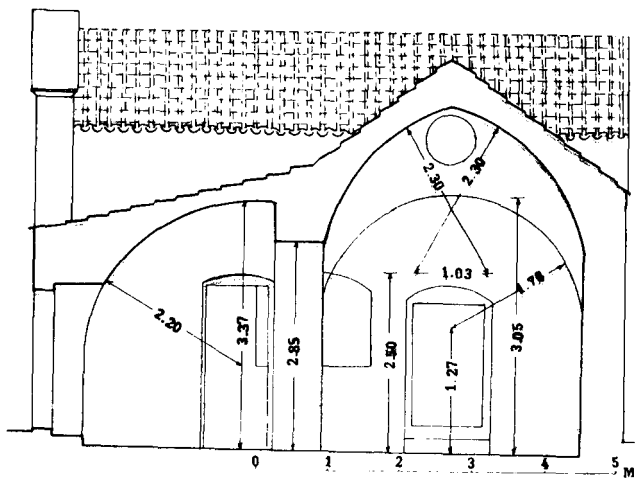
Βαρούπετρο, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυ-

Εικ. 84. Βαρσαμόνερο. Νοτική πρόσοψη τού αγ. Φανουρίου. (Σχέδιο αρχιτέκτ. Μαν. Μαρκόπουλου)

Εικ. 85. Βαρσαμόνερο. Τομή κατά πλάτος τού ναού Αγ. Φανουρίου. (Σχέδιο Μαν. Μαρκόπουλου).

Εικ. 86. Βαρσαμόνερο. Τομή κατά πλάτος του ναού του αγίου Φανουρίου. (Σχέδιο Εμμ. Μαρκόπουλου)

δωνιάς, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 311, υψ. 100 μ. Απέχει από τα Χανιά 8,2 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 6,4 χλμ. τού δρόμου προς Αλικιανό - Ομαλό.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Δεν ξέρω πού στηρίζεται ο Ψιλάκης, (Ιστορία τής Κρήτης

1092, 1297) και αναφέρει ότι είναι βενετσάνικο χωριό τού **Μαρή Πέτρου**, το όνομά του είναι **Μαρηπέτρον**, και ότι οι κάτοικοί του εξισλαμίσθησαν.

Πρώτη φορά το απαντώ στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Varypetro (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 110) με 18 χριστιανικές οικογένειες. Η απογραφή τού 1881 το παρέλειψε κατά λάθος, σημειώνει ο Ν. Σταυρινίδης (Στατιστική τής Κρήτης κ.λπ., πίνακες σ. 15). Αναφέρονταν στο δήμο Λάκκων. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται ο **Βαρούπετρος** στο δήμο Περιβολίων με 128 κάτ. Στην απογραφή 1920 αναφέρεται το Βαρούπετρον, στο δήμο Χανίων με 373 κάτ. το 1928 με 358, το 1940 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, με 298 κάτ., το 1951 με 328, το 1961 με 333 και το 1971 με 305 κάτ. Ο Paul Faure υποθέτει ότι στο Καστέλι Βαρούπετρου ήταν ή αρχαία πόλη **Τάνος**. (Βλ. Πεπραγμένα Β' Ερημολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β' σ. 22, και «Κρητικά Χρονικά» ΙΓ' σ. 197).

Αντιθέτως ο Ε(μμ.) Γ(ενεράλις) πιστεύει ότι εκεί ήταν η θέση τής Πολίχνας (Βλ. λήμμα).

Βασιλάκι, το. Οικισμός τού δήμου Παλαιόχωρας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K239) Vassiliehi et Condochinigi με 130 κάτ. το 1583. Στην αιγυπτιακή απογραφή 1834 αναφέρεται Vasilaki (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 309) με 3 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Τσαλιανά, Βασιλιάκη κ.λπ. στο δήμο Παλαιόχωρας με 63 Χριστιαν. κάτ. 13 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρονται στον ίδιο δήμο Τσαλιανά και Βασιλάκι με 98 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Παλαιόχωρας με 50 κάτ., το 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται Βασιλιάκιον στην κοινότητα Παλαιόχωρας με 37 κάτ. Στις απομνημονεύσεις δεν αναφέρεται. Βρίσκεται 1,5 χλμ. ΒΑ τού χωριού Τσαλιανά, 78,6 χλμ. από τα Χανιά.

Βασιλιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Καρών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 49, υψ. 190 μ. Είναι σε μικρή απόσταση νοτιότερα από το χωριό Καρές, που απέχει από τα Χανιά 35 χλμ. Διακλάδωση από το Κολουμπάρι - Σπηλιά - Δρακώνα - Επισκοπή Καρές - Βασιλιανά.

Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή 1881 **Βασιλιανά** στο δήμο Πανεθύμου, μαζί με τούς οικισμούς: Βουραγού - Βουργέρος - Καρές - Κλουβιανά και Άγιος Αντώνιος, με 410 Χριστιαν. και 66 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 61 κάτ. μόνο ο οικισμός. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Καρών με 50 κάτ., το 1928 με 62, το 1940 με 60, το 1951 με 58, το 1961 με 61 και το 1971 με 48 κάτ.

Βασιλιές, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Τεμένου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 241, υψ. 300 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 9,7 χλμ. στο δρόμο Φορτέτσα - Βα-

σιλιές - Αγ. Βλάσης - Αγ. Σίλας. Παραγωγή: Κυρίως σταφίδα σουλτανίνα, κρασί, επιτραπέζια σταφύλια, λάδι.

Στις Βασιλιές υπάρχουν οι εκκλησίες Αγ. Γεωργίου, Αγ. Κωνσταντίνου και τού Αγ. Αντωνίου. Η τελευταία βρίσκεται στους πρόποδες τού Γιούχτα, μέσα σε σπήλαιο, με μορφή κατακόμβης.

Η αρχαιότερη μνεία τού χωριού Vaxilee αναφέρεται σε συμβόλαιο το 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon. Το μισό χωριό ανήκε τότε στον Andrea de Ruçero, το είχε ενοικιάσει στο Philippus Bellono, κάτοικοι τού Χάντακα. Το συμβόλαιο (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, σ. 139).

Στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum Communis (1266) αναφέρεται Vassilie, ως ένα από τα χωριά τής περιοχής, τής Paracandia, τού Χάντακα, τα οποία δεν δόθηκαν φέουδα αλλά ανήκαν στη βενετική κοινότητα.

(Βλ. S. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, σ. 28). Στο ίδιο Κατάστιχο αναφέρεται ότι το 1320 έχει την εκκλησία τού Προφήτη Ηλία, που ήταν καταστρεμμένη και την ξανάκτισε ο Ιωάννης Σκόπελος. Τής Παναγίας, καταστρεμμένη, τού Αγίου Κυρίλλου, την οποία κτίζει εδώ και δύο χρόνια ο Πέτρος Μαζαmurdi και τού Αγίου Μηνά, παλαιά και χωρίς στέγη εκκλησία, το έτος 1320. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, 1985, σ.68, 284, 285, 370).

Το 1369 οι Vassilie ήταν φέουδο τού Marcus Salamone. Ένα κήπο είχε ενοικιάσει στον πρεσβύτερο Iani Cuvocclisso. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. 33, passim).

Ο Καστροφύλακας (K101) το αναφέρει με τη σημερινή κρητική προφορά Vascigliès, με 61 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) Vasilgies το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Vasilyes με 12 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 128). Το 1881 αναφέρεται Βασιλειάς στο δήμο Αρχανών, με 164 κάτ. Χριστιαν. και 16 Τούρκ. Το 1900 γράφεται Βασιλιές, στον ίδιο δήμο, με 177 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Βασιλιές στο δήμο Ηρακλείου με 222 κάτ., το 1928 με 240, το 1940 Βασιλείαι, έδρα ομώνυμης κοινότητας με 315, το 1951 με 316, το 1961 με 322 και το 1971 με 246 κάτ.

Βασιλική, η. Χωριό τής κοινότητας Παχειάς Άμμου, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 245, υψ. 90 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 24 χλμ. Διακλάδωση από την Παχειά Άμμο. Στις βενετσάνικες απογραφές δεν αναφέρεται, αλλά ασφαλώς υπήρχε αφού αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Vasiliki με 2 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 134). Στην αιγυπτιακή απογραφή αναφέρεται το 1834 Vasiliké (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 25 οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Καβουσίου με 164

Χριστιαν. και 65 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 248 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 291 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Παχειάς Άμμου με 321 κάτ., το 1940 με 349, το 1951 με 375, το 1961 με 353 και το 1971 με 299 κάτ. Στο χωριό αυτό βρέθηκαν πήλινα αγγεία, ιδιόρρυθμα και στο σχήμα και στη διακόσμηση, και γι' αυτό οι αρχαιολόγοι ονόμασαν το ρυθμό των αγγείων αυτόν **ρυθμό Βασιλικής**. Είναι χειροποίητα. Το συνηθέστερο σχήμα είναι πρόχους με μακρυνά προχοή, που μοιάζει με λαιμό υδρόβιου πουλιού. Η διακόσμησή των είναι παρδαλή και έγινε με την οξυδωτική ενέργεια της φωτιάς στον κλίβανο, με άγνωστη τεχνική. Ο ρυθμός αυτός συνηθιζόταν κυρίως στην Ανατολική Κρήτη.

Την ανασκαφή του Αμερικανού αρχαιολόγου Rich. Seager, στο λόφο **Κεφάλι** τής Βασιλικής, το 1904-1906, ύστερα από εβδομήντα χρόνια, το 1970, συνέχισε η Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία, με τον Αντ. Ζώη, χάρη στο ενδιαφέρον των καθηγητών Ν. Κοντολέοντος και Σπ. Μαρινάτου. Διότι η Βασιλική με τα ευρήματά της θεωρείται το κλειδί, γιά τον καθορισμό τής πρώιμης Μινωικής χρονολογίας.

Η εργασία έγινε με τη συμπαράσταση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου, με τα τεχνικά μέσα που διαθέτει και το έμπειρο τεχνικό προσωπικό.

Η ανασκαφή του Σήγκερ ήταν πλημμελής, αφού, στο υλικό τής ανασκαφής βρέθηκαν πολλά καλά γραπτά αγγεία, μεγάλου ενδιαφέροντος.

Ανασκάφησαν και άλλα κτίσματα. Η ανασκαφή τής οικίας ΥΜ Ια, που αναφέρει ο Σήγκερ, συμπληρώθηκε. Έχει δεκάδα δωματίων, βεράντες, κλίμακες κ.λπ. Μιά μικρογραφία μεγάρου. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη μυκηναϊκής οχύρωσης και υδραγωγείου, με υδαταγωγό γέφυρα, ίσως παλαιοχριστιανικής εποχής. (Βλ. Το « Έργον» τής Αρχαιολογικής Εταιρείας, κατά το έτος 1972, σ.113 και 1974 σ.107).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Gournia, as excavated by **Harriet Boyd**, p. 49 — **R. W. Hutchinson**, Prehistoric Crete, 1962, p. 145, 142, και «Αμάθεια» τεύχ. 18 - 19. Ο Richard Seager στην Κρήτη, σελ. 74 εξ. — Το Έργον τής Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το έτος 1972, σ.113 και 1974 σ.107).

Βασιλική, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κανούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 272, υψ. 260 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 56 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 46,5 χλμ. του δρόμου προς Φαιστό. (Γόρτυνα - Μητρόπολη - Πλάτανος - Πλώρα - Απεσωκάρι - Φλαθιάκες - Βασιλική). Στο χωριό είναι ο ναός του Ευαγγελισμού με ξυλόγλυπτο τέμπλο εξαιρετικής τέχνης του 1876. Προς νότο του χωριού βρίσκεται το φαράγγι του Αγ. Σάββα, σε μήκος 4 χλμ. που καταλήγει σε αμμώδη παραλία στο Λιβυκό πέλαγος.

Η αρχαιότερη μνεία του χωριού αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1271 του συμβολαιογράφου του Χάντακα P. Scardon, Vaxiliki (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, σ. 165).

Αναφέρεται επίσης σε συμβόλαιο του 1302 του συμβολαιογράφου του Χάντακα Ben. de Brignano Vasilichi, (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ. 199).

Αναφέρεται και σε έγγραφο του αρχηγού τής επαναστατικής κυβέρνησης τής Δημοκρατίας του Αγ. Τίτου Marcus Gradonicus (Gubernator et rector Creta) (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 96).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Κανούργιου από τον Fr. Barozzi, (f°23v) Vasilichi, από τον Καστροφύλακα (Κ104) Vasiglichi με 404 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτο (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) Vasilichi το 1630.

Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Vasiliki με 32 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β' σ. 122). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Vasiliki (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 5 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Πλατάνου με 175 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 293, κάτ., το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας, με 281 κάτ., το 1928 με 199, το 1940 με 360, το 1951 με 335, το 1961 με 324 και το 1971 με 287 κάτ.

Βασιλικού, το. Μικρός οικισμός, μετόχι, στην επαρχία Λασιθίου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ104) Metochio Vassilicù με 29 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτο (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 30) Metochio Vassilicù με 2 σπίτια το 1630. Ο οικισμός δεν υπάρχει σήμερα αλλά σώζεται το τοπωνύμιο **τού Βασιλικού ο Πόρος**, κοντά στο χωριό Αγ. Γεώργιος. (Βλ. Σ. Π. Σπανάκη, Συμβολή στην Ιστορία του Λασιθίου κ.λπ. σ. 71, 89, 131).

Βασιλόπουλο, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 109, υψ. 190 μ. Απέχει από τα Χανιά 32 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 29 χλμ. του δρόμου προς Κίσαμο. (Νοχιά - Καρθιανά - Βασιλόπουλο).

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή του 1881 **Βασιλειόπουλο** = (το παιδί του Βασιλείου ενώ βασιλόπουλο = βασιλόπαις.) στο δήμο Σπηλιάς με 80 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 γράφεται Βασιλόπουλλο, στο δήμο Κόλυμπαρι με 111 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Βασιλόπουλον στην κοινότητα Επισκοπής με 126 κάτ., το 1928 με 135, το 1940 με 153, το 1951 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 133, το 1961 κάτ. 131, και το 1971 κάτ. 96.

Βατόλακκος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 749, υψ. 100 μ. Απέχει από τα Χανιά 14,5 χλμ. στο δρόμο Αγιά - Αλικιανού - Βατόλακκος. Πορτοκαλοχώρι με 100.000 πορτοκαλιές, που παράγουν πορτοκάλια άριστης ποιότητας.

Αναφέρεται από τον Fr. Barozzi (f°28v) Vatolaco στην επαρχία Κυδωνίας το 1577, από τον Καστροφύλακα (Κ236) Vattolaco με 261 κάτ. το 1583, (Κ223) με

80 οφειλόμενες αγγαρείες και (Κ242) με 9 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτο (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Vatholaco το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Vatólako (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 50 χριστιαν. και 15 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Αλικιανού, κάτ. 512, Χριστιαν. και 28 Τούρκοι. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 668, το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 79, το 1928 κάτ. 837, το 1940 κάτ. 1025, το 1951 κάτ. 960, το 1961 κάτ. 784 και το 1971 κάτ. 784.

Βάτος, ο. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Γδόχεια, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 7, υψ. 20 μ. Δεν αναφέρεται στις προηγούμενες απογραφές.

Βάτος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Άρδακτος, επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 59, υψ. 640 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 38 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 35 χλμ. του δρόμου Σπήλι - Τυμπάκι.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από τον Fr. Barozzi, (f°27r) Vatto, από τον Καστροφύλακα (Κ174) Vatto με 74 κάτ. το 1583 και (Κ184) με 60 οφειλόμενες αγγαρείες, ο Βασιλικάτο, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Vato το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Vátos (Pashley, Travels in Crete, II, 313) με 25 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Αγ. Πνεύματος με 172 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 180 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Αρδάκτου, κάτ. 162, το 1920 κάτ. 163, το 1940 κάτ. 162, το 1951 κάτ. 160, το 1961 κάτ. 164 και το 1971 κάτ. 74.

Βατουδιάρης, ο. Οικισμός τής κοινότητας Μπρόσνερου, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 63, υψ. 420 μ. νοτιότερα από το Μπρόσνερο. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1900 Βατουδιάρις μαζί με τον οικισμό Κράπης στο δήμο Γεωργιούπολης με 182 κάτ. Το 1920 δεν αναφέρεται. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα (Ε)μπρόσνερου Βατουδιάρης με 138 κάτ., το 1940 με 53, το 1951 με 115, το 1961 κάτ. 85 και το 1971 κάτ. 59.

Βατσιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Γαύδου, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 16, υψ. 220 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1881, στην επαρχία Σφακίων, στο δήμο τής Χώρας Σφακίων, μαζί με όλα τα χωριά τής νήσου Γαύδου Ντρεδιανά, Πανιάκη, Γαλανά, Καστρί, Βατσιανά, Άμπελος, Φραγκαδιανά, και Μετόχια, με 417 κάτ. συνολικά. Το 1900 αναφέρονται στον ίδιο δήμο όλα μαζί με 412 κάτ. Χριστιανούς. Στη Γαύδο δεν κατοίκησαν ποτέ Τούρκοι. Το 1920 αναφέρεται ονομαστικά στην κοινότητα Γαύδου με 34 κάτ. Το 1928 με 68, το 1940 κάτ. 89, το 1951 η κοινότητα Γαύδου αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου, τα Βατσιανά κάτ. 53, το 1961 κάτ. 61 και το 1971 κάτ. 49.

Βαφές, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 203, υψ. 210 μ. Απέχει από τα Χανιά 36,6 χλμ. Διακλάδωση από το χωριό Βρύσες, στο 32,4 χλμ. του παλιού δρόμου προς Ρέθυμνο.

Το τοπωνύμιο είναι επαγγελματικό **Βαφέας**, και έτσι αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από τον Fr. Barozzi, (f°30r) Vaffea, από τον Καστροφύλακα, (Κ237) αναφέρεται ο σημερινός τύπος Vaffe, γνωστός από τότε, με 193 κάτ. το 1583, και (Κ223) Vaffea με 50 οφειλόμενες αγγαρείες. Ο Βασιλικάτο (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 133) το αναφέρει Vaffes το 1630 Vaffea το ονομάζει και ο Ant. Trivan στο χρονικό του..

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Vaffé (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 65 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Βαφές, ο, στο δήμο Φρέ με 700 Χριστιαν. κάτ. και το 1900, στον ίδιο δήμο με 761 κάτ. Το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 485, το 1928 κάτ. 563, το 1940 κάτ. 544, το 1951 κάτ. 535, το 1961 κάτ. 406 και το 1971 κάτ. 312.

Το χωριό την τουρκοκρατία ήταν βακουφικό, αφιερωμένο στο τέμενος του Φιντίκ (= Πόντιου) Χατζή Μεχμέτ πασά στο Χάντακα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Γ', σ. 75, passim).

Στις 12 τού Οκτώβρη 1866 ο Μουσταφά πασάς παράσχε σε παγίδα τον Ιωάν. Ζυμβρακάκη στο Βαφέ, που έμεινε στην Ιστορία **Μάχη τού Βαφέ**. Σε δύο ώρες νικήθηκε ο Ζυμβρακάκης και διασκορπίστηκε ο στρατός του. Ο Βαυαρός περιηγητής Franz Löhner παραλληλίζει τη μάχη τού Βαφέ με την καταστροφή τού Ταλιάνη στο Φραγκοκάστελο. (Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 108).

Στη χαράδρα **Λαγγός**, νοτιοδυτικά τού Βαφέ, σε υψόμετ. 230 μ. είναι το σπήλαιο **Κρυνερίδα**. Ο λιθωματικός του διάκοσμος ασήμαντος. Αλλά το σπήλαιο έχει ιστορική σημασία. Τον Αύγουστο 1821 οι Τουρκοαιγύπτιοι έπνιξαν με καπνούς, όπως και στο Μελιδόνι Μυλοποτάμου, αργότερα το 1823, 130 άνδρες και γυναίκοπαιδα τού Βαφέ, όπως λέει εντοιχισμένη επιγραφή στην είσοδο τού σπηλαίου.

Στην ίδια χαράδρα, στη θέση **Καλαμάτο** άλλο σπήλαιο σε υψ. 240 μ., πολυδαίδαλο με μικρούς υπερκείμενους θαλάμους, βάραθρα κ.λπ. και με ωραίους σταλακτίτες και σταλαγμίτες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα, σ. 55 — **Μιχ. Δέφνερ**, Οδοιπορικά εντυπώσεις κ.λπ. σ. 19 — **Ν. Σταυρινίδη**, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 266, 281 — **Ελευθ. Πλατάκης**, Σπήλαια Αποκορώνου, Δελτίον Σπηλ. Εταιρείας τόμ. VIII, τεύχ. 2, σ. 47 - **Ι. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 912, 938, 1141 — **Ι. Νουχάκη**, Χωρογραφία Κρήτης, 217 — Κρητική Εστία, τόμ. 8 σ. 170, και 11, σ. 352 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. vol. II, 372 — **Paul Faure**, Le peuplement des montagnes de Crète, BCH, vol. 89, p. 55.

Βαχός, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 211, υψ. 600 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 70,7 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 70 χλμ. του κεντρικού δρόμου Βιάννος - Αμιρά - Πεύκος - Ιεράπετρα.

Η αρχαιότερη μνεία του ονόματος αναφέρεται σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα του 1368, Vacho (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 16) αλλά αναφέρεται ως όνομα βουνού, (mont. Vacho) που ανήκε στο φέουδο του χωριού Πάρτηρα της επαρχίας Μπελβεντέρε, στην οποία ανήκε και το χωριό Βαχός. Το τοπωνύμιο πρέπει να έχει σχέση με το χωριό. Στις βενετσάνικες απογραφές δεν αναφέρεται, αν και υπήρχε ασφαλώς, αφού αναφέρεται στην τουρκική απογραφή του 1671 Vacu με 11 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 138). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Vakhó (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 10 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Βιάννου, με 179 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 217 κάτ., το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 303, το 1928 κάτ. 300. Το 1940 η επαρχία Βιάννου υπάγεται στο νομό Ηρακλείου. Ο Βαχός έχει κάτ. 318, το 1951 κάτ. 319, το 1961 κάτ. 297 και το 1971 κάτ. 257.

Λέγεται, ότι το όνομα είναι παραφθορά του θεού Βάκχου, επειδή είχε πολλά αμπέλια και καλό κρασί.

Και το χωριό αυτό επλήρωσε τα αντίποινα των Γερμανών, γιά το φόνο πολλών Γερμανών από τους αντάρτες. Στις 14 του Σεπτ. 1943 οι Γερμανοί συλλάβαν και από το Βαχό, όσους κατοίκους βρήκαν, 23, και τους εκτέλεσαν μαζί με τους άλλους Βιαννίτες.

Βεδέροι, οι. Μικρός οικισμός της κοινότητας Πρινέ, επαρχίας, και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 29, υψ. 150 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 8 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 7 χλμ. (Πρινές) του παλαιού δρόμου προς Χανιά. Πρώτη φορά αναφέρεται Βεδέροι στην απογραφή του 1881 στο δήμο Ατσιπόπουλου με 99 κάτ. Το 1900 παραμένει στον ίδιο δήμο, κάτ. 103. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Πρινέ, κάτ. 62, το 1928 κάτ., 76, το 1940 κάτ. 69, το 1951 κάτ. 51, το 1961 κάτ. 57 και το 1971 κάτ. 42.

Στην επαρχ. Ρεθύμνου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26v), ο οικισμός Vueru και από τον Καστροφύλακα (K172) Vuergus με 67 κάτ. το 1583 και (K183) με 154 οφειλόμενες αγγαρείες. Υποθέτω, ότι είναι λανθασμένη γραφή του χωριού της ίδιας επαρχίας Βεδέροι.

Βεκιάνα βλ. Μπεκιανά.

Βελανιδές, ο. Οικισμός στην επαρχία Σελίνου, ν. Χανίων. Πρέπει να ήταν στην περιοχή της Καντάνου, αφού ο Fr. Barozzi, τον αναφέρει (f°29r) Valanides Cadhano. Ο Καστροφύλακας τον αναφέρει στον Πίνακα του πληθυσμού του νομού (K239), μαζί με τους

οικισμούς Babaco, Trigina et Vellanides με 311 κάτ. το 1583. Οι οικισμοί Babaco e Trigina μού είναι άγνωστοι και δεν αναφέρονται σε καμιά απογραφή. Αλλά τον αναφέρει και (K224) Valanides με 15 οφειλόμενες αγγαρείες και (K243) με 4 προνομιούχους, το 1583. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) τον γράφει Valagnidhes το 1630. Ο Paul Faure σημειώνει (Κρητολογία τεύχ. 14 - 15, σ. 100) ότι υπάρχουν αποτοποθεσίες στην περιοχή Στροβλές και Τεμένια Βελανιδές. Αλλά το τοπωνύμιο είναι κοινό, και πιθανό να μην έχει σχέση με τον οικισμό. Ο Βελανιδιάς σημαίνει τόπο με πολλά δένδρα βελανιδιάς, όπως Πλατανές, Πρινές κ.λπ.

Βελονάδω, το. Οικισμός της κοινότητας Μούντρος, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 78, υψ. 380 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 34 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 13,4 χλμ. του παλαιού δρόμου προς Χανιά - Ρούστικα - Μούντρος - Βελονάδω.

Πρώτη φορά αναφέρεται Βελονάδω στο δήμο Ρούστικα με 48 Χριστ. κάτ. το 1881. Το 1900 αναφέρεται Βελονάδων, στον ίδιο δήμο με 72 κάτ. Το 1920 είναι στην κοινότητα Βιλανδρέδων με 51 κάτ. και γράφεται Βελονάδος. Το 1928 Βελονάδο στην κοινότητα Μούντρος, κάτ. 53, το 1940 το Βελονάδων κάτ. 91, το 1951 κάτ. 98, το 1961 κάτ. 94 και το 1971 κάτ. 69. Το τοπωνύμιο από το επώνυμο του οικιστή Βελόνης, Βελονάς.

Βελονίδες, οι. Οικισμός στο νομό Χανίων. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K239) μαζί με τους οικισμούς Babaco, Trigina et Vellanides με 311 κάτ. το 1583. Δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή.

Βελούλι, το. Οικισμός της κοινότητας Σωκαρά, επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 0, υψ. 380 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά του Σωκαρά, που απέχει 49,7 χλμ. από το Ηράκλειο. Διακλάδωση δεξιά στο 48,7 χλμ. του δρόμου Πραιτώρια προς Ασήμι. Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατισίου από τον Καστροφύλακα (K100) Veluli με 100 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Velugli το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Veluli με 24 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', 118). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Velúdhí (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Βελούλη στο δήμο Χάρακα με 30 Τούρκ. κάτ. Το 1900 γράφεται Βελούλλι στον ίδιο δήμο με 3 κάτ. Το 1920 Βελούλι στην κοινότητα Σωκαρά με 32 κάτ., το 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 το Βελούλιον είναι στην ίδια κοινότητα, κάτ. 52, το 1951 κάτ. 56 το 1961 κάτ. 52 και το 1971 κάτ. 0.

Βενεράτο, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 874, υψ. 305 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 20 χλμ. Διακλάδωση στο 19,5 χλμ.

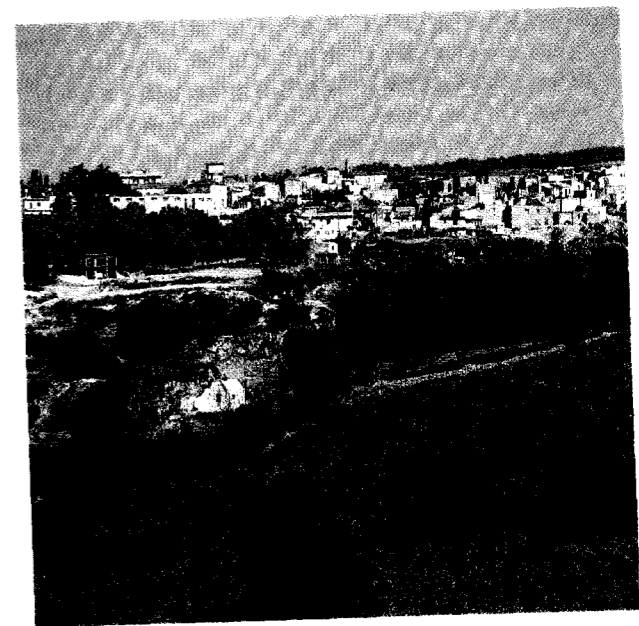
του δρόμου προς Φαιστό, όπου ο οικισμός το Νέο Βενεράτο.

Η αρχαιότερη μνεία του ονόματος αναφέρεται σε έγγραφο του 1369 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, locale Venerato (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 150). Ο Fr. Barozzi δεν το αναφέρει το 1577. Και οι απογραφές εκείνες δεν είναι πλήρεις. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K101) Venerato με 893 κάτ. το 1583, από τα πιά πολυάνθρωπα χωριά του. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) Venerato το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Venerato με 74 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 127). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Veneráto (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 25 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Δαφνών, κάτ. 560, το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 490, το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 640, το 1928 κάτ. 702, το 1940 κάτ. 667, το 1951 κάτ. 707, το 1961 κάτ. 830 και το 1971 κάτ. 722.

Το όνομα του χωριού προφανώς είναι βενετσάνικο. Η βενετοκρατία ήταν το θέρετρο των Βενετών αρχόντων. Ήταν, ως φαίνεται, τόσο ευχάριστη η διαμονή των εκεί, ώστε να λένε, ότι ήταν παρά κρομμυδόφυλλο Βενετία!

Εικ. 87. Βενεράτο επαρχ. Τεμένους. Εξώθυρα βενετ. μεγάρου. Gerola Monumenti κ.λπ. τόμος III

Εικ. 88. Το χωριό Βενεράτο (φωτ. Ρουσέτου)

Είναι βέβαια, λέξη ιταλική, venerato, που σημαίνει σεπτός, σεβαστός, σεβάσιμος. Επίθετο που αρμόζει σε μονή. Monasterio venerato είναι έκφραση αντίστοιχη προς την ελληνική **σεβασμία μονή**. Πιθανόν το όνομα να είχε δοθεί από τους Βενετούς στην πραγματικά σεβασμία μονή Παλιανή, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το χωριό και απ' αυτό επεκράτησε να λέγεται και το χωριό Βενεράτο.

Αλλά είναι επίσης πιθανόν να οφείλεται το όνομα στους πρώτους οικιστές **Βενερίδες** ή **Βενιέρηδες**, (Venier), βενετικό επώνυμο κοινότητα και σήμερα στην Κρήτη. Ο Ψιλάκης μάλιστα στην ιστορία του γράφει το χωριό Βενιεράτο, ετυμολογώντας το από το Βενιέρης.

Το Βενεράτο είναι πλούσιο χωριό, με παραγωγή αμπελουργικών προϊόντων, λαδιού κ.λπ. Αλλά έχει γεννήσει και ανεπτυγμένους ανθρώπους. Ο μητροπολίτης Κρήτης Γεράσιμος Λετίτζης, που ανακαίνισε τη μικρή εκκλησία του αγίου Μηνά και καθιερώθηκε από τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας ως μητροπολιτικός ναός, καταγόταν από το Βενεράτο. (βλ. N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τόμ. Δ', σ. 270 και Γεωργ. Σουλαμανάκη, Ο Άγιος Μηνάς, Ηράκλειο 1939, σ. 50). Και ο Νεόφυτος Οικονόμος, γενικός γραμματέας της Καγκελαρίας, κατά την Επανάσταση του 1821 είχε γεννηθεί στο Βενεράτο.

Στο Βενεράτο διατηρούνταν μέχρι τελευταία το χριστιανικό έθιμο της **συνεστίασης της Αγάπης** την ημέρα του Πάσχα όλων των κατοίκων στην πλατεία του χωριού.

Βενεράτο Νέο, το. Νέος οικισμός της κοινότητας Κεράσα, επαρχίας Μαλεβιζίου ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 55, υψ. 300 μ. Βρίσκεται στο 19,8 χλμ. του δρόμου προς Φαιστό. Εποικίστηκε ύστερα από τη

διάνοιξη του δρόμου προς Μεσαρά, από τους κατοίκους του χωριού Βενεράτο, που βρίσκεται ένα χλμ. ανατολικότερα. Ανάμεσα στους δύο οικισμούς είναι τα σύνορα των επαρχιών Τεμένους και Μαλεβιζίου κι έτσι το Βενεράτο είναι στην επαρχία Τεμένους και το Νέο Βενεράτο στην επαρχία Μαλεβιζίου.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1961 Βενεράτο Νέο, στην κοινότητα Κεράσα με 56 κάτ. και το 1971 με 59 κάτ.

Βενεροχώρι, το. Οικισμός της επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28v) Vaneroghorì, από τον Καστροφύλακα (Κ236) Maleme et Venegocorì με 101 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Venegochorì το 1630. Αφού αναφέρεται με το Μάλεμε ήταν στην περιοχή του, και είναι πιθανόν να καταστράφηκε από τους Τούρκους το 1645, που αποβιβάστηκαν λίγο δυτικότερα, στην παραλία της μονής Γωνιάς. Venegocorì το αναφέρει και ο Trivan.

Βενί, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 255, υψ. 340 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 40 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 34 χλμ. του παλαιού δρόμου προς Ηράκλειο. Γαράζο-διακλάδωση αριστερά πριν από την Αξό.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Venì, από τον Καστροφύλακα (Κ176) Venì με 129 κάτ. το 1583, (Κ183) με 643 οφειλόμενες αγγαρείες, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Venì το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 Venì με 13 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 130). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Βενί στο δήμο Γαράζου, με 164 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 Βενί είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 170, το 1920, έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου, κάτ. 142, το 1928 είναι στην κοινότητα Αξού, κάτ. 134, το 1940 αναφέρεται **Βενίον!** έδρα κοινότητας, κάτ. 174, το 1951 κάτ. 187, το 1961 κάτ. 175 και το 1971 κάτ. 171.

Βένι, το. Οικισμός της κοινότητας Καμάρα - Κουμούλι (Καλυδωνίας), επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 31 υψ. 140 μ. Απέχει από τα Χανιά 28 χλμ. στο δρόμο προς Καστέλι Κισάμου, λίγο ανατολικότερα από τα Καλυδώνια.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Venì, από τον Καστροφύλακα (Κ237) Venì με 81 κάτ. το 1583 και (Κ243) με 19 προνομιούχους. Ο Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) το αναφέρει Tenì, (λάθος φυσικά).

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Βένι στο δήμο Σπηλιάς με 47 Χριστιαν. κάτ., το 1900 αναφέρεται Βένι στο δήμο Κολυμπάρι με 48 κάτ. Το 1920 είναι στην κοινότητα Καμάρα Κουμούλι, κάτ. 65, το 1928 κάτ. 88, το 1940 **Βένιον!** κάτ. 92, το 1951 κάτ. 81, το 1961 κάτ. 51 και το 1971 κάτ. 40.

Βένι, το. Μετόχι της μονής Αρκαδίου, επαρχία ν. Ρεθύμνου, κοντά στο χωριό Αντάνασσο επαρχία Αμαρίου, στην πλαγιά ομώνυμου οροπεδίου, με ναό του Αγίου Αντωνίου και μερικά σπίτια, για κατοίκους εκείνων που εργαζόταν στα κτήματα της μονής. Στην απογραφή του 1951 αναφέρονται 3 κάτ. Στις επόμενες δεν αναφέρεται. Ως φαίνεται είναι ακατοίκητο.

Κοντά στην εκκλησία υπάρχει πηγή, που το νερό της πιστεύουν, ότι θεραπεύει τους ρευματισμούς. Στη θέση αυτή τοποθετούν την αρχαία πόλη **Βήνη**, που αναφέρει ο Στέφανος Βυζάντιος, πατρίδα του ποιητή Ριανού. Σώζονται λείψανα τειχών, βρίσκονται νομισματά και όστρακα. Ο Paul Faure, (La Crète aux sept villes «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ', σ. 195) σημειώνει ότι ήταν πλησίον της Γόρτυνος, η πόλη Βήνη. Αντίθετα ο T.A.B. Spratt αναφέρει, (Travels and Researches in Crete, vol. II, σ. 102), ότι στο Βένι ήταν μόνο ένα φρούριο γενοβέζικο. (Was only a Genoese castle). Κοντά στο Βένι τοποθετείται η αρχαία πόλη Φάλαννα (Βλ. λήμμα).

Βενιέρη μετόχι, το. Οικισμός την εποχή της Βενετοκρατίας στην επαρχία Λασιθίου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ104) Mettocchio sto Clima del Venier (sic) με 11 κάτ. το 1583. (Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία του Λασιθίου κ.λπ. σ. 71). Ο οικισμός βρισκόταν μεταξύ των χωριών Αγ. Κωνσταντίνου και Αγ. Γεωργίου, όπου διατηρείται το τοπωνύμιο **στού Βενέρη**. Αλλά κοντά στο Μέσα Λασιθίου υπάρχει και το τοπωνύμιο **στού Βενέρη του μύλο**. Τον τελευταίους αιώνες της Βενετοκρατίας απαγορευόταν η καλλιέργεια του αμπελιού στο οροπέδιο του Λασιθίου. (Βλ. στο παραπάνω βιβλίο σ. 82). Ο Βενέρης, ως φαίνεται, κατόρθωσε να έχει καμιά κρεβατίνα στο σπίτι του ή κανένα αμπέλι, και επειδή ήταν κάτι το εξαιρετικό, για το Λασιθί, ονομάστηκε το μετόχι Κλήμα, τοπωνύμιο άλλωστε κοινό. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. σ. 30, τόμ. V) αναφέρει μόνο metochi Veneri.

Βεργιακό, το. Χωριό της επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Veriaco και από τον Καστροφύλακα (Κ177) Meriaco με 141 κάτ. το 1583. Ο ίδιος Καστροφύλακας το επαναλαμβάνει (Κ184) στην Απάνω Σύβριτο (Αμάρι) Chieducità et Meriaco με 173 οφειλόμενες αγγαρείες. Εκτοτε δεν αναφέρεται. Βορειοανατολικά του χωριού Άνω Μέρος Αμαρίου υπάρχει τοπωνύμιο **Βεργιάκο**, όπου διακρίνονται τα ίχνη του παλαιού οικισμού. (Βλ. Στέργ. Μανουρά, Το μοναστήρι της Καλοειδαινας κ.λπ., περιοδικό «Προμηθεύς ο Πυρφόρος», τεύχ. 19, 1980, σ. 88).

Βεργιανιά, τα. Οικισμός της κοινότητας Μα(ρ)γαριτών, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 23, υψ. 270 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 28 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 21,5 χλμ. (Αλεξάνδρου χάνι) του

παλιού δρόμου προς Ηράκλειο. Προφανώς είναι το χωριό των Βέργηδων. Το επώνυμο Βέργης είναι κοινοτικό και σήμερα. Ο οικισμός είναι νέος, αφού δεν αναφέρεται στις παλαιές απογραφές. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Μαρμαριτών με 76 χριστιαν. Το 1900 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Πλευριανών, κάτ. 81, το 1928 στην κοινότητα Αλφά, κάτ. 74, το 1940 στην κοινότητα Μαρμαριτών, κάτ. 60, το 1951 κάτ. 60, το 1961 κάτ. 50 και το 1971 κάτ. 30.

Βεργιτσανά, τα. Οικισμός της επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881, στο δήμο Δαμάστας, **Τσαχιανά και Βεργιτσανά** με 58 Χριστιαν. κάτ. **Τσαχιανά και Βεργιτσανά** αναφέρονται και στην απογραφή του 1900 στον ίδιο δήμο με 54 κάτ. Στις επόμενες απογραφές αναφέρεται μόνο ο οικισμός Τσαχιανά (βλ. λήμμα), που βρίσκεται μεταξύ των οικισμών **Αγρίδια και Ασυρωται** (Κρουνέριον!), όπου πρέπει να ήταν και ο οικισμός Βεργιτσανά. Ο οικισμός πήρε το όνομά του από το ιστορικό επώνυμο **Βεργίτσης**, υποκοριστικό του άλλου κοινοτάτου επίσης, Βέργης όπως και το προηγούμενο.

Από την οικογένεια αυτή καταγόταν η Ρεθεμνιώτισσα σουλτάνα Ευμενία Βεργίτση, ευνοούμενη του σουλτάνου Μεχμέτ του Δ', (1648 - 1687), η **Ρεμπιά Γκιουλνούς**, όπως αναφέρεται στα τουρκικά, που σημαίνει το **εαρινό ροδόσταμο**. (Βλ. σχετικά: Μ.Ι. Μανουσάκα, Η Ρεθεμνιώτισσα σουλτάνα Ευμενία Βεργίτση, «Κρητικά Χρονικά», Ε', 349 και Ν. Σταυρινίδη, Η Ρεμπιά Γκιουλνούς, εφημερίδα «Πατρίς», 27 Ιουν. 1950 εξ.).

Βεριβιανιά, τα. Οικισμός της κοινότητας Σαρακήνας, επαρχίας Σελίνου ν. Χανίων κάτ. (1961) 37, υψ. 420 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1900 στο δήμο Παλαιόχωρας με 12 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Σαρακήνας, κάτ. 19, το 1928 κάτ. 38, το 1940 κάτ. 36, το 1951 κάτ. 22. Το 1961 μετονομάστηκε **Περιβόλια**, αλλά στις επόμενες απογραφές 1971 και 1981 δεν αναφέρεται ούτε με το παλιό ούτε με το νέο όνομα.

Το τοπωνύμιο οφείλεται στο επώνυμο **Βερίβος**, πρώτων οικιστών του. Το επώνυμο αναφέρεται σε τοιχογραφία της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου του πλησιόχωρου χωριού Πλεμενιανά. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol II, p. 331 και tavola 9 N° 3). Το επώνυμο απαντάται και σήμερα Βεριβάκης στο νομό Χανίων. (Βλ. και Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικά επιγραφαί εκ Κρήτης, «Αθηνά», τόμ. 15 σ. 118).

Βέρτε, το. Οικισμός στην επαρχία Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Verte. Δεν αναφέρεται από κανένα άλλο, ούτε είναι γνωστό τοπωνύμιο Βέρτε ή Βερτέ στο Μαλεβίσι.

Βέτου, το. Χωριό στην επαρχία Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Σε αχρονολόγητο τουρκικό έγγραφο δημοσιεύεται κατάλογος των πύργων της επαρχίας Καινούργιου, και τα χωριά, των οποίων οι κάτοικοι θα τους φρουρούν. Μεταξύ αυτών αναφέρεται: Πύργος Κοκκινοπούλου: τα χωριά Πετροκεφάλι, Βορίζα, Σκούρβουλα Κούρτες, Γαλιά, Βέτου.

Η θέση του χωριού και του πύργου άγνωστη. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 343).

Βήνη, η. Αρχαία πόλη της Κρήτης, την οποία αναφέρει ο Στεφ. Βυζάντιος και ο Σουΐδας. Ήταν πατρίδα του ποιητή Ριανού, και γι' αυτό αναφέρεται και **Βηναίος**. Ο Αμαριώτης γυμνασιάρχης Εμ. Γενεράλις, γράφει στην Εγκυκλοπαίδεια Δρανδάκη, ότι βρισκόταν στο οροπέδιο, που φέρει την ονομασία Βένι, μεταξύ των χωριών Αντάνασος, Βολώνες και Αποστόλοι, επαρχίας Αμαρίου, όπου το μετόχι της μονής Αρκαδίου, Αγ. Αντώνιος. Αντίθετα η Margarita Guarducci, αναφέρει, αλλά με ερωτηματικό, ότι ήταν εκεί η Φάλαννα, και εκεί την αναφέρει και στο χάρτη. (Βλ. Μ. Guarducci, Inscriptiones Creticae vol. II, 216 και χάρτη.) Βλ. και λήμμα Φάλαννα.

Ο Στεφ. Ξανθουδίδης, (βλ. λήμμα Λεξικό Ελευθερουδάκη) αναφέρει, ότι πιστεύεται πως ήταν στο σημερινό χωριό Βένι επαρχίας Μυλοποτάμου, όπου φαίνονται λείψανα αρχαίων τειχών, αν και δεν συμβιβάζεται με την μαρτυρία του Στεφάνου Βυζαντίου, που αναφέρει ότι ήταν *τεταγμένη υπό Γορτύνην*.

Βιάννος, η. Αρχαία πόλη της Κρήτης, Ελληνορωμαϊκής εποχής. Δυτικότερα της σημερινής κομπολής Βιάννος 500 μ. βρίσκονται ελάχιστα λείψανα, οχυρώσεις, τάφοι κ.λπ. Στους Σταδιασμούς αναφέρεται ότι ήταν μεταξύ Ιεραλύτης και Λεβήνος (Λέντα), αλλά μακριά από τη θάλασσα. Ήταν πόλη ανεξάρτητη και αυτόνομη, είχε δικά της νομίσματα, που είχαν από το ένα μέρος κεφαλή γυναικός (της Αρτέμιδος ή Βιάννης) και από την άλλη άνθος και τη λέξη ΒΙΑΝΝΙ.

Αναφέρεται στους Σταδιασμούς της Μεγάλης Θάλασσης, 320: *από Ιεράς Πύδνης (Ιεράπετρας) εις Βιένον στάδιοι ο' (=70) πολιδριόν εστιν, απέχον της θαλάσσης ρο' (170) από Βιένου εις Λεβήνα στάδιοι ο' (=70).*

Ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει: *Βιένος, πόλις Κρήτης, οι μιν από Βιένου, του των Κουρήτων ενός, οι δε από της περι τον Άρη γενομένης βίας, εν ενταύθα /δεδέσθαι/ φασίν υπό Ώτου και Εφιάλτου των Παίδων Ποσειδώνος, και μέχρι και νυν τα καλούμενα Εκατομφόνια θύεται τω Άρει. ο πολίτης Βιένιος «οι δε τιμάς αποπέμπειν τώ τε μιλίω Διί και Βιεννίω. έστε και ετέρα πόλις εν Γαλλία...Μάλιστα ο Pashley, (Travels in Crete, I, σ. 278) αναφέρει ότι βρέθηκε τάφος γίγαντα κοντά στη Βιάννο και πιστεύεται, ότι είναι του Ώτου, γιατί ήταν 8 και 10 φορές μεγαλύτερα τα οστά από του κοινού ανθρώπου. (Την πληροφορία*

έχει αντλήσει από την Ιστορία τής Κρήτης του Ανδρέα Κορνάρο και από την Greta Sacra, I σ. 117).

Η Marg. Guarducci, σημειώνει, ότι ήταν 500 μ. δυτικά από σημερινό χωριό Βιάννος. (Βλ. M. Guarducci, Inscriptiones Creticae, I, σ. 29, και στο χάρτη της.).

Ως πόλη ελεύθερη, αυτόνομος και ανεξάρτητη έχει υπογράψει συνθήκη με την Τέω τής Ιωνίας, γιά τη χρησιμοποίηση του ιερού του Διονύσου ως ασύλου. (*Έδοξεν Βιαννίων τοίς κόσμοις και τα πόλει. επειδή Τήιοι φίλοι και συγγενείς υπάρχοντες διά προγόνων ψάφισμα...κ.λπ.*) (Βλ. Guarducci, ό.π.σ. 30).

Αναφέρεται επίσης μεταξύ των 30 κρητικών πόλεων, που υπόγραψαν τη συνθήκη με τον Ευμένη ΙΙ τής Περγάμου το 170 π. Χ. Ως ελεύθερη πόλη είχε δικά της νομίσματα (Βλ. J. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne σ. 42).

Στην πολιτική γεωγραφία του Ιεροκλέους αναφέρεται μεταξύ των 22 πόλεων, που ήταν έδρες επισκόπου, και η Βιέννα, το 528. Και στο 9ο Τακτικό του Θ' αιώνα αναφέρεται ο επίσκοπος Βιέννης. (Βλ. Γερασ. Κονιδάρη, Αι επισκοπαί τής Κρήτης κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά» Ζ', πίν. Α και Β).

Πολύ ενδιαφέρουσες πρωτομινωικές σφραγίδες βρέθηκαν τελευταία στην ίδια τήν κωμόπολη. Στη θέση «Γαλανά Χαράκια» ερευνήθηκαν δυό τάφοι με εικοσάδα ταφικών πίων, του τέλους τής Πρωτομινωικής περιόδου, με πλήθος λιθίνων και πηλίνων αγγείων, σφραγίδων κ.λπ. (Βλ. Ν. Π. (λάτωνος) λήμμα Βιάννος στο συμπλήρωμα Λεξικού Ελευθερουδάκη).

Βιάννος Απάνω, η. Χωριό και κοινότητα τής ομώνυμης επαρχίας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 1101, υψ. 560 μ. Βρίσκεται στο 65,5 χλμ. τής αρτηρίας Ηράκλειο - Αρκαλοχώρι - Βιάννος - Ιεράπετρα. Ωραία και γραφική κωμόπολη στους νότιους πρόποδες τής Δίκτης, σε κατάρρητη και κατάφυτη κοιλάδα. Μπροστά της απλώνεται ένας μικρός αλλά γόνιμος κάμπος, που είναι ένας συνεχής ελαιώνας. Το βιαννίτικο λάδι, που είναι το κύριο προϊόν του τόπου, είναι εξαιρετικής ποιότητας.

Αποτελείται από τις συνοικίες **Σωρός, Πλάκα, Πετρούνη και Παναγία η Λαουταριανή**. Η αρχαιότερη μνεία του σημερινού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα του 1390 Arano Viano (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 291, passim). Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Belvedere ή Ρίζου από το Fr. Barozzi, (125ν) Vianes Arano, από τον Καστροφύλακα (K97) Vianos Arano με 1006 κάτ. το 1583, οπότε ήταν το μεγαλύτερο χωριό τής επαρχίας Ρίζου. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Vianes Ar(an)o το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Viyane Arano με 179 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 137). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Viáno (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 103 χριστιαν. και 90 τούρκ. οικογένειες.

Το 1881 είναι έδρα του ομώνυμου δήμου, 918 χριστιαν. και 335 Τούρκ. κάτ. Το 1900 έχει 844 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου και έχει 1166 κάτ., το 1928 κάτ. 1203, το 1940 κάτ. 1772, το 1951 κάτ. 1611, το 1961 κάτ. 1820 και το 1971 κάτ. 1431.

Ο Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ. 179) αναφέρει, ότι οι Βιαννίτες είναι άνθρωποι ήπιου χαρακτήρα. Αλλά είναι και άνθρωποι τών Γραμμάτων και τής προόδου.

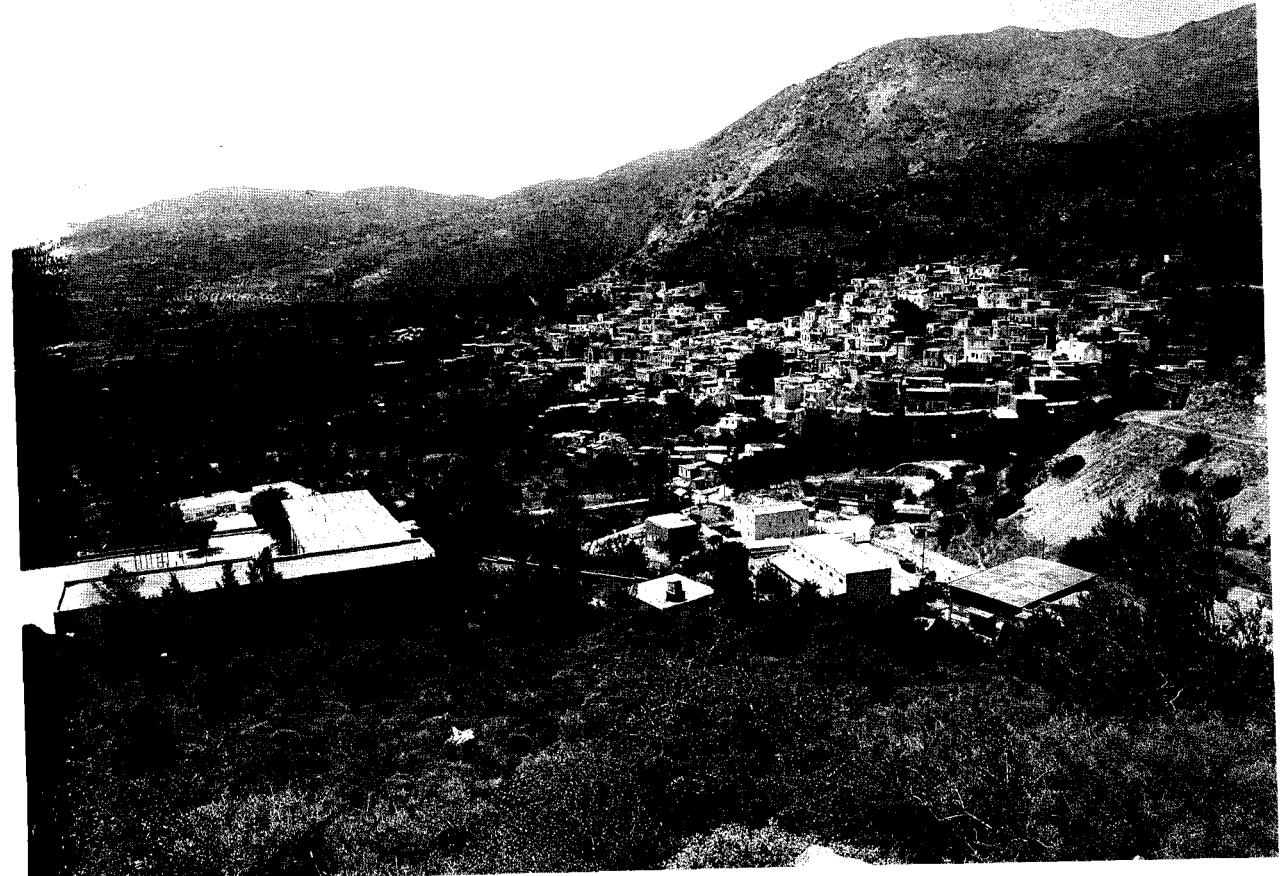
Στην Απάνω Βιάννο διατηρούνται εκκλησίες παλαιές, με τοιχογραφίες αξιόλογες. Στη συνοικία Πλάκα η **Αγ. Πελαγία** του 14ου αιώνα (1360) με τοιχογραφίες πολύ καλά διατηρημένες. Χαρακτηριστική η τοιχογραφία με τις τιμωρίες τών κολασμένων, η Προδοσία, ο Μυστικός Δείπνος, τα Βάια κ.λπ. Πίσω από την πόρτα είναι η επιγραφή:

Ανεκνήσθιν και οικονομωγραφήθην ο θεός και πανσεπτος / ναός τής οσής μητρός ημών Πελαγίας, διασηνεργίας / κόπου και μόχθου του δούλου του Θεου Νικολέ(του) / Μαρή(ή και) τής συνβίου αυτού Σοφίμα, και τών τέκνων / αυτών και του δούλου του Θεου Κόστα Μαρή (κ.λπ.) εν έτει ζωξθ' (=6869=1360). Το οικογενειακό επώνυμο Μαρή, που σώζεται ακόμη στη Βιάννο, προέρχεται από το Μαρινι τών Βενετσάνων πατρικίων. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοπογραφικός Κατάλογος τοιχογραφημένων Εκκλησιών σ. 100 και G. Gerola, Monumenti ecc. vol. IV, σ. 573 και II, 346) Η **Αγ. Βαρβάρα**. Σώζεται μόνο μία τοιχογραφία του Αγίου Πέτρου που αγκαλιάζει τον Αγ. Παύλο. Ο **Μιχαήλ Αρχάγγελος**. Οι τοιχογραφίες του είναι ασβεστωμένες. Ο **Αγ. Γεώργιος** με τοιχογραφίες καλά διατηρημένες, του ζωγράφου Ιω. Μουσουρού του 1401, κτήτορας ο Γ. Νταμορώ, (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. II, p. 309, et IV, p. 574).

Στην Απάνω Βιάννο γεννήθηκε τα τέλη του περασμένου αιώνα ο Γιάννης Κοντυλάκης, από τους

Εικ. 88. Απάνω Βιάννος. Ο Δήμος Αθηναίων εδάρησε μιά προτομή του Γιάννη Κοντυλάκη, στο χωριό που γεννήθηκε. Οι Βιαννίτες την τοποθέτησαν ανάμεσα σε δύο τοίχους.

Εικ. 89. Η Απάνω Βιάννος. Φωτ. Ρουσέτου.

απουδαιότερους λογοτέχνες και δημοσιογράφους τής Νεώτερης Ελλάδας. Προτομή του, δώρο του δήμου Αθηναίων, είναι τοποθετημένη σε μιά γωνιά του χωριού. Τα έργα του: **Ο Πατούχας, Η Πρώτη Αγάπη, Όταν ήμουν δάσκαλος** είναι αθάνατα έργα. Εργάστηκε με το ψευδώνυμο **Διαβάτης** δημοσιογράφος στην εφημερίδα «Εμπρός» Είναι ο πατέρας του ελληνικού χρονογραφήματος. Έζησε φτωχός, παρ' όλο που συν είχε οικογένεια, και πέθανε τον Ιούλιο του 1920 στο «Πανάκειο» νοσοκομείο Ηρακλείου, λησμονημένος κι έρημος και τάφηκε στο νεκροταφείο του Αγ. Κωνσταντίνου, στη βορεινή πλευρά τής εκκλησίας.

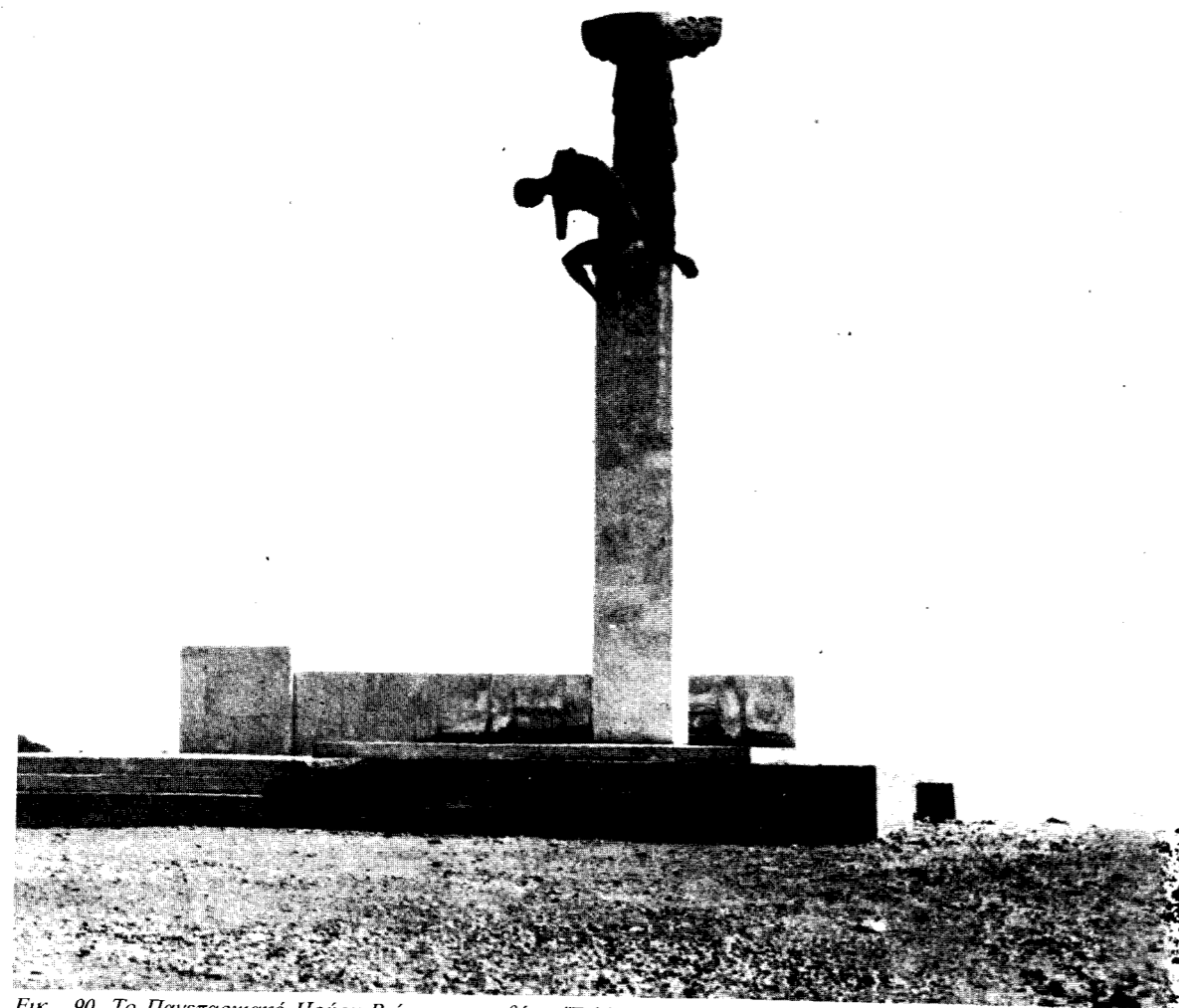
Βιάννος Κάτω, η. Χωριό και κοινότητα τής επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 208, υψ. 510 μ. Βρίσκεται στο 63,2 χλμ. τής ίδιας αρτηρίας Ηράκλειο - Βιάννος - Ιεράπετρα, δεξιά του δρόμου, στη δυτική ακρα του κάμπου.

Αναφέρεται σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα το 1394 Cato Viano (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 337). Το 1577 από το Fr. Barozzi, (125ν) Vianes Cato, από τον Καστροφύλακα (K97) Vianes Cato με 254 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Vianes Cato το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Kato

Viyane με 59 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 137). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kato Viáno (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 0 χριστιαν. και 16 τούρκ. κάτ. Το 1920 έχει δικό του αγρ. δήμο, κάτ. 373, το 1928 κάτ. 332, το 1940 κάτ. 363, το 1951 κάτ. 325, το 1961 κάτ. 307 και το 1971 κάτ. 258.

Η εκκλησία τών Εισοδίων τής Θεοτόκου έχει ξυλόγλυπτο τέμπλο καλής τέχνης. Κοντά στο χωριό είναι η παλαιά εκκλησία Μεταμόρφωση του Σωτήρος, με τοιχογραφίες. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοπογραφικός Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών, σ. 100).

Βιάννου, επαρχία. Η επαρχία Βιάννου δεν υπήρχε την περίοδο τής Βενετοκρατίας και τής Τουρκοκρατίας, μέχρι το 1867. Τότε, με την ανακήρυξη του λεγόμενου Οργανικού Νόμου τής Τουρκοκρατίας, έγινε νέα διοικητική διαίρεση τής Κρήτης σε πέντε νομούς: Λασιθίου, Ηρακλείου, Ρεθύμνου, Σφακίων και Χανίων. Μέχρι τότε η επαρχία Βιάννου αποτελούσε τμήμα τής επαρχίας Ρίζου ή Ριζόκαστρου ή Belvedere (Μπελβεντέρε), όπως την έλεγαν οι Βενετοί, και συνεπώς υπαγόταν πάντα στη διοικητική περιφέρεια του Ηρακλείου.

Εικ. 90. Το Πανεπαρχιακό Ηρώον Βιάννου, στη θέση "Σελί" του δρόμου προς το χωριό Αμιρά, των εκτελεσθέντων από τους Γερμανούς Βιαννιτών, στις 14 Σεπτεμβρίου 1943. Έργο του Γιάννη Παρμακέλη.

Με τη νέα διοικητική διαίρεση του 1867 το ανατολικό τμήμα της καστελανίας Μπελβεντέρε αποσπάστηκε και αποτέλεσε ιδιαίτερη επαρχία, στην οποία δόθηκε το όνομα της σπουδαιότερης κωμόπολης της Βιάννου, και εντάχθηκε στο νομό Λασιθίου. Τα ανατολικά όρια της επαρχίας ήταν ο ποταμός Μύρτος και συνεπώς οι οικισμοί του τότε δήμου Μουρνιών: Μουρνιές - Απάνω Σύμη - Μύθοι - Χριστός - Παρσάς - Γδόχεια - Μύρτος υπαγόταν στην επαρχία Βιάννου.

Το 1932, με το νόμο 5480 η επαρχία Βιάννου αποσπάστηκε από το νομό Λασιθίου και προσαρτήθηκε και πάλι στο ν. Ηρακλείου, εκτός από τα παραπάνω χωριά του δήμου Μουρνιών, τα οποία παρέμειναν στην επαρχία Ιεράπετρας.

Η πληθυσμιακή εξέλιξη της επαρχίας από το 1583 μέχρι το 1981 είναι η ακόλουθη:

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΒΙΑΝΝΟΥ ΤΟ 1577
Ο αρχαιότερος ονομαστικός κατάλογος των οικισμών της Κρήτης είναι του 1577, του Fr. Barozzi, του κώδικα 384, της σειράς Fonds Italien της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού, (f°25r-v).

Όπως αναφέρεται και προηγουμένως, κατά τη Βενετοκρατία οι οικισμοί της επαρχίας Βιάννου, και μερικοί της σημερινής επαρχίας Ιεράπετρας, αναφέρονται στην επαρχία Belvedere ή Ρίζου ή Ριζοκάστρου, οι ακόλουθοι:

VILLE SOTTO IL CASTEL BELVEDERE	
1. Agios Vassilis Crevatas	2. Agios Nichitas
3. Mirto	4. Sicologo
5. Simi apano	6. Simi Cato
7. Simi Christo	8. Chondro
9. Vianes apano	10. Vianes cato

Στην επίσημο απογραφή του πληθυσμού του 1583 αναφέρονται οι παρακάτω οικισμοί, με τον αριθμό των κατοίκων εκάστου, από τον Πέτρο Καστροφύλακα, λογιστή των γενικών προβλεπών Γκριτι και Γκαρτσόνι, στον κώδικα της 6ης σειράς των ιταλικών χειρογράφων, της εθνικής βιβλιοθήκης του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, αριθ. 156/6005, σελίδες K96-K97, φυσικά στην επαρχία Belvedere.

BELVEDERE

casali	da fatti	putti	vecch	donne	in tutto
1. S(an) Baseglio Crevata	200	70	10	309	589
2. Condro...Χόντρος	127	71	8	72	278
3. Mirto	4	6	1	17	28
4. Monasterio de Cristo?	2	—	—	2	4
5. S(an) Nichita	28	26	1	46	101
6. Pefco...	68	59	8	85	220
7. Parissea Παρσάς	55	33	3	47	138
8. Sicologo	86	43	1	98	228
9. Simi apano	243	129	19	136	527
10. Simi Christo	46	22	—	53	124
11. Viannos apano	232	282	21	471	1006
12. Viannos catto	53	89	4	108	254

Summano le anime delli sopiti 12 casali:

Uomini da fatti da 14 fino a 60 anni	1144
Putti maschi da 14 anni in Zò	730
Vecchi da 60 anni in sù	76
Donne tra piccole et grandi	1444
in tutto	3394

(άθροισμα των ψυχών των παραπάνω 12 χωριών:

Άνδρες για εργασία από 14 ετών μέχρι 60	1144
Αρσενικά παιδιά από 14 ετών και κάτω	730
Γέροι από 60 ετών και πάνω	76
Γυναίκες μικρές και μεγάλες	1444
άθροισμα	3394

Η επαρχία Βιάννου βρίσκεται στη νοτιανατολική ακρα του νομού Ηρακλείου και συνορεύει από την ανατολή με την επαρχία Ιεράπετρας, από το βορρά με την επαρχία Πεδιάδας, από τη δύση με την επαρχία Μονοφατσίου και από το νότο βρέχεται από το Λιβυκό πελάγος. Εκτείνεται στις νότιες κλιτύς της Δίκτης μέχρι το Λιβυκό πέλαγος. Το έδαφος της είναι ορεινό εκτός μικρού οροπεδίου μεταξύ Απάνω και Κάτω Βιάννου και μικρές παράλιες πεδινές εκτάσεις. Η έκτασή της είναι 165 τετρ. χλμ. Κύριο προϊόν της επαρχίας είναι το λάδι, άριστης ποιότητας. Τελευταία στα παράλια καλλιεργούνται πρώιμα κηπευτικά και μπανάνες στην Άρβη.

Για το αρχαιολογικό ενδιαφέρον της επαρχίας βλ. ονόματα των οικισμών και κυρίως Βιάννος, Χόντρος και Άρβη.

Εκκλησιαστικώς κατά την Βενετοκρατία ανήκε στην επισκοπή Αρκαδίας, ως τμήμα της καστελανίας Μπελβεντέρε. Αλλά ύστερα από την προσάρτησή της στο νομό Λασιθίου και έκτοτε είναι κλίμα της Μητρόπολης Πέτρας.

Η επαρχία Βιάννου πλήρωσε βαρύ φόρο αίματος στο βωμό της πατρίδας. Στο τέλος της Γερμανικής Επαιτοχής, το Σεπτέμβρη του 1943, οι Γερμανοί Ναζί τοφρέκισαν 400 Βιαννίτες, σε αντίποινα της πανωλεθρίας που έπαθαν στη μάχη της Κάτω Σύμης από την Αντίσταση της Κεντροανατολικής Κρήτης.

Βίγλα Απάνω, η. Εποχιακός οικισμός της κοινότητας Συκολόγου, επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κατ. (1981) 1, υψ. 290 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1961, κάτ. 0, και το 1971 κάτ. 0. Το όνομα από το μεσαιωνικό βίγλα = σκοπιά σε οροφμα, από τη λατινική vigilia = εγρήγορση, ιταλ. vigilanza φυλακή.

ΑΥΞΟΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΒΙΑΝΝΟΥ από το 1583 μέχρι το 1981

1583		1834		1881			
οικισμοί	κάτ.	οικισμοί	οικογένειες	οικισμοί	κάτοικοι		
		χριστ.	τούρκ.	Χριστ.	Τούρκ.		
12	3394	16	573	176	19	5987	786

1900		1920		1928		1940	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
22	7220	22	7355	22	7771	22	7414

1951		1961		1971		1981	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
23	6908	30	7210	30	6335	37	5526

Βίγλα, η. Χωριό της επαρχίας και ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26v) Vigla, από τον Καστροφύλακα (K177) Vigla με 60 κάτ. το 1583 και (K183) με 89 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) Stiviglià το 1630.

Σε νεότερες απογραφές δεν αναφέρεται. Πιθανόν καταστράφηκε στον πόλεμο 1645 - 1669. Η θέση του άγνωστη.

Βίγλες Κάτω. οι. Οικισμός κοινότητας Καλαμίου επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 3, υψ. 80 μ. Και ο οικισμός αυτός είναι εποχιακός. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1961 κάτ. 0, και το 1971 κάτ. 0.

Βιδιανή, η. Μονή τής Ζωοδόχου Πηγής, γνωστή με το όνομα Βιδιανή, που το οφείλει στον κτήτορά της Βίδο. Βρίσκεται σε ένα κόλπωμα του όρους Λουλουδάκι (1163 μ.), στη βορειοδυτική πλευρά του κάμπου του Λασιθίου, με ποικίλη βλάστηση, σε υψόμετρο 840 μ. Ιδρύθηκε το 1854. Την επανάσταση του 1866 πυρπολήθηκε από τον Ομέρ πασά. Σήμερα έχει εγκαταλειφθεί και ερημωθεί, παρ' όλο που είχε καλές οικοδομές κελιών, ερειπωμένες σήμερα, έχουν γίνει σταύλοι αιγοπροβάτων. Παραχωρήθηκε από τη Μητρόπολη Πέτρας, όπου υπάγεται η επαρχία, στο Σύλλογο Λασιθιωτών Ηρακλείου για τη συντήρηση και αξιοποίησή της, αλλά μέχρι σήμερα (1988) δεν το κατόρθωσε.

Εικ. 91. Μονή Βιδιανή, επαρχίας Λασιθίου.

Βίδος, ή Βιδιανώ, το. Οικισμός τής επαρχίας Λασιθίου κατά τη Βενετοκρατία. Στην είσοδο τής μονής Βιδιανής σώζονται μερικά ερείπια του οικισμού. Αναφέρεται από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 29) Metochio Vidiano με 8 σπίτια, και από τον Καστροφύλακα (K105) Mettocchio di Vidi (τών Βίδων) το 1583 αλλά δεν αναφέρει αριθμό κατοίκων. Στον Κατάλογο οφειλετών σίτου στο Βενετικό Δημόσιο το 1583 αναφέρονται 3 με το επώνυμο Βίδος (βλ. Καστροφύλακα K61, K64, K68), αλλά και σε νεότερα έγγραφα τής Τουρκοκρατίας. Το επώνυμο Βίδος είναι βενετσάνικο, όπως αναφέρει ο Gerola, (Monumenti Veneti ecc. vol. I, σελ. XLIX). Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία του Λασιθίου κατά τη Βενετοκρατία.

Βιζάρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου κάτ. (1981) 116, υψ. 360 μ. Βρίσκεται στο 41 χλμ. του δρόμου Ρέθυμνο - Αποστόλοι - Ασώματος - Βιζάρι. Σε ωραία τοποθεσία, στη μέση τής κατάφυτης κοιλάδας του **Ασωμαθιανού Κάμπου**. Κυριότερα προϊόντα είναι το λάδι και τα κτηνοτροφικά.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Visari, από τον Καστροφύλακα (K184) με 183 οφειλόμενες αγγαρείες και (K173) Vicila με 130 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Visari, το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Visári (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 20 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Μοναστηράκι Βιζάρι με 192 Χριστιαν. και το 1900 στο δήμο Πανακραίων με 236 κάτ. Το 1928 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 237, το 1928 έδρα κοινότη. κάτ. 221, το 1940 κάτ. 233, το 1951 κάτ. 221 το 1961 κάτ. 202 και το 1971 κάτ. 132.

Βυζαντινή εκκλησία του Αγ. Νικολάου, ιστορημένη αλλά διατηρούνται ελάχιστες τοιχογραφίες. (βλ. Gerola, - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ. 67).

Σε λοφίσκο στο νότιο μέρος του χωριού ο Pendlebury (Archaeology, of Crete, σ. 371) παρατήρησε το 1935 όστρακα και αγνύθες ρωμαϊκών χρόνων, που σημαίνει ότι εκεί υπήρξε ρωμαϊκός οικισμός.

Στη θέση **Ελληνικά**, δυό χλμ. δυτικά του χωριού, ο Κ. Καλοκύρης ανέσκαψε το 1956 σπουδαία παλαιοχριστιανική βασιλική 34,20 X 17,30 μ., μεγάλο κέντρο λατρείας. Η παράδοση λέει πώς ήταν καθιερωμένη στην Παναγία, στον Άγιο Βλάσιο και στον Άγιο Θεόδωρο, και φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε ως καθεδρικός ναός τής επισκοπής Συβρίτου, όταν άρχισαν τον 7-9 αιώνα να παρακμάζει η Σύβριτος, όπου ήταν αρχικά η έδρα τής επισκοπής. Αλλά και ο νέος ναός, τής επισκοπής στο Βιζάρι καταστράφηκε από τούς Σαρακηνούς το 828. Η βασιλική ήταν ξυλόστεγος με υψωμένο το κεντρικό κλίτος, λέει ο Καλοκύρης. Αντίθετα ο Gerola (Monumenti Veneti ecc. vol. II, σ. 182) πιστεύει πως δεν είχε ποτέ στεγαστεί. Τα πλούσια ευρήματα, αρχιτεκτονικά μέλη, γλυπτά, κεραμεική και άλλα βρίσκονται στο Μουσείο Ρεθύμνου.

Τη δεύτερη Βυζαντινή περίοδο το Βιζάρι ήταν φέουδο των Βλαστών. Είχε ωραία οικοδομήματα, όπως φαίνεται από τα υπολείμματα του palazzo dei Saonazzi, το ηλιακό ωρολόγιο στην πόρτα του μεγάρου, όπου σημειώνονταν οι ώρες με λατινικούς αριθμούς.

Το Βιζάρι γέννησε ένα γενναίο παληκάρι. Τον **Ανυφαντή το Βιζαργιανό**, όπως αναφέρεται στην ιστορία. Ύστερα από πολλές περιπλανήσεις πήγε στη Γαλλία και ακολούθησε το Ναπολέοντα στην εκστρατεία τής Αιγύπτου. Έπειτα γύρισε στο Βιζάρι και σχημάτισε αρματολικό σώμα, που ήταν ο τρόμος των Αμπαδιωτών Τούρκων. Ένα Πάσχα αποφάσισε να εορτάσει σαν Χριστιανός και κατέβηκε στο χωριό. Στη μέση τής λειτουργίας ακούστηκαν πυροβολισμοί. Ο Ανυφαντής κατάλαβε πως ερχόταν οι Αμπαδιώτες.

Έδιωξε τον παπά και τούς εκκλησιαζόμενους και πολεμούσε μέχρι το πρωί. Όταν τέλειωσαν τα πυρομαχικά του έκαμε έξοδο όπως ο Ξεπατέρας. Αλλά μόλις βγήκε έξω τον σκότωσαν και πριν να ξεψυχήσει το χιτισαν τα στήθη του και πήραν την καρδιά του που σπαρταρούσε ακόμη με το ζεστό αίμα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Εκτός από τα παραπάνω βλ. και **Κωνστ. Καλοκύρη**, Η Βασιλική τής βυζαντινής Συβρίτου, «Κρητικά Χρονικά» ΙΓ', σελ. 7 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. vol. II, 182, IV, 374.

Βίκο, το. Οικισμός στην επαρχία Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K104) Vico με 87 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) Vicro το 1630. Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1301, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Beniv. de Brixano: *Ego Georgius Musuro, habitator in casali nomine V i c o...* (R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, 1950, σ. 149). Στο ίδιο συμβόλαιο αναφέρεται, ότι στο χωριό είχε κτήματα ο Οσμιάς Μινώτος, κάτ. Χάντακα και τα νοίκιασε στο Μουσούρο να τα καλλιεργεί.

Ο οικισμός δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή. Ο Paul Faure αναφέρει τοπωνύμιο **Βίκος** στη Γαλιά επαρχίας Καινούργιου. («Κρητολογία», τεύχ. V, σ. 62).

Βιλανδρέδω, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 87, υψ. 380 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 34 χλμ. Πρώτη διακλάδωση αριστερά στο 30 χλμ. του δρόμου από Αργυρούπολη προς Μυριοκέφαλα. Πρώτη μνεία του οικισμού αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Μπιλαντρέδω** στο δήμο Αργυρούπολης με 113 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Λαππαίων με 146 κάτ. Το 1920 γράφεται **Βιλανδρέδος**, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 116, το 1928 γράφεται Βιλανδρέδο στην κοινότητα Αργυρούπολης, κάτ. 128, το 1940 Βιλανδρέδον, κάτ. 146, στην κοινότητα Αρολίθι, το 1951 κάτ. 128, το 1961 κάτ. 124, και το 1971 κάτ. 105. Το 1981 η έδρα της κοινότητας Αρολίθι είναι το χωριό Βιλανδρέδω.

Βιράν Επισκοπή, βλ. Επισκοπή Βιράν.

Βιράν Επισκοπή Απάνω, η. Νέος οικισμός τής κοινότητας Έρφων, κάτ. (1981) 50, υψ. 100 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1971 με 53 κάτ.

Βισαγή, η. Χωριό τής επαρχίας Αμαρίου. βλ. **Πισαγή**.

Βισίλα, Οικισμός στην επαρχία Σητείας, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται μόνο από το Fr. Barozzi, (f°22r) Vicila το

1577. Η θέση του είναι άγνωστη. Ο Paul Faure νομίζει πως είναι λανθασμένη γραφή του χωριού Βόιλα. («Κρητολογία», τεύχ. I, σ.31).

Βιτσιλιά, η. Οικισμός τής κοινότητας Πάρτιρα, επαρχίας Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1971) 25, υψ. 460 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορείως του χωριού Πάρτιρα, Βιτσιλιά = η φωλιά τής **βιτσιλιάς**, όπως λέγεται στην Κρήτη το όρνεο γύπας, που τρέφεται κυρίως με θνησιμαία.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1367, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Vicilla, και σε άλλο του 1374 Vicilea, (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 125 και 177).

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Vicilea, από τον Καστροφύλακα (K97) Vicilea με 28 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Vicilea το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Vicilye με 22 χαράτσα, στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Vitsilià (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 6 τούρκικες οικογένειες, το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αρκαλοχωριού, κάτ. 7 Χριστιαν. και 56 Τουρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 12, το 1920 στον αγρ. δήμο Πάρτιρα, κάτ. 47, το 1928 κάτ. 26, το 1940 δεν αναφέρεται, το 1951 κάτ. 60 και το 1961 κάτ. 50. Την τελευταία απογραφή του 1981 δεν αναφέρεται.

Βλασιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Λουσακιών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην απογραφή του 1951 με 50 κάτ., υψ. 230 μ. και του 1961 με 41 κάτ. Στις επόμενες απογραφές 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Όμως είναι παλαιό χωριό. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K237) Vlatianà et Glimidianà στο νομό Χανίων, χωρίς να αναφέρεται η επαρχία, με 204 κάτ. το 1583, αλλά είναι πιθανόν να ταυτίζεται με τα Βλασιανά Κισάμου, αφού άλλο χωριό με το όνομα αυτό δεν αναφέρεται στο νομό Χανίων. Το τοπωνύμιο από τον πρώτο οικιστή Βλάση, κοινό επώνυμο και σήμερα στην Κρήτη.

Βλασκιανά, Μετόχι του χωριού Πλώρα, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο στην τούρκικη απογραφή του 1671 Piora ma Metoh Vlaskana, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.122). Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές ούτε στις νεότερες.

Βλαστιανά, τα. Χωριό στο νομό Ρεθύμνου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K175) Vlastinanà με 30 κάτ. το 1583. (Το χωριό τών Βλαστών;) Ίσως ήταν στην επαρχία Μυλοποτάμου, κοντά στο σημερινό χωριό Πασαλίτες, όπου υπάρχει το τοπωνύμιο **Στα Βλαστιανά**.

Βλάτος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου,

ν. Χανίων, κάτ. (1981) 171, υψ. 380 μ. Απέχει από τα Χανιά 54,4 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. (Καλουδιανή) του δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Ποταμίδα - Βουλγάρω - Τοπόλια - Καρτσοματάδω - Μύλοι - Βλάτος. Παλαιότερα εμάστιζαν το χωριό οι πυρετοί της ελονοσίας, αναφέρει ο Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.28) και ετυμολογεί το τοπωνύμιο από το **βλάβος**. Αλλά νομίζω πως μάλλον είναι από το βάλτος > Βλάτος.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ238) Vlatos με 52 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Vlatos το 1630. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Εννιά Χωριών με 241 κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 255 κάτ., το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 256, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Έλους, κάτ. 283, το 1940, πάλι έδρα κοινότητας, κάτ. 274, το 1951 κάτ. 216, το 1961 κάτ. 201 και το 1971 κάτ. 183.

Το χωριό αποτελείται από πολλούς οικισμούς (γειτονιές) τα **Μπερτιανά, Κορακιανά, Κουτσουάρα, Αρχοντικά** κ.λπ. σκορπισμένα σε όμορφη κοιλάδα, κατάρρυτη και κατάφυτη από ελιές, καστανιές και αγρία βλάστηση. Κύρια προϊόντα το λάδι και τα κάστανα.

Βλαχερωνίτισσα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 158, υψ. 65 μ. Απέχει από τα Χανιά 20 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 17 χλμ. του δρόμου προς Κίσαμο, μετά το Μάλεμε. Η ονομασία προφανώς από το ναό τής Παναγίας τής Βλαχερωνίτισσας.

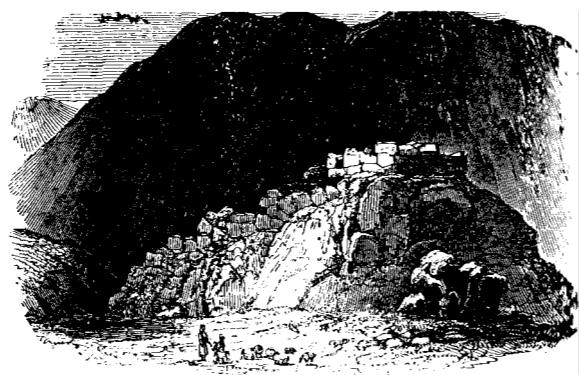
Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας, (Piano della Canea) από το Fr. Barozzi, (F°28v) Vlagheronitissa, από τον Καστροφύλακα (Κ237) Vlachieronitissa με 82 κάτ. το 1583 και (Κ223) με 12 οφειλόμενες αγγαρείες, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Vlachierondissa το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Vlakeporétissa (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 14 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου με 160 Χριστιαν. και 10 Τούρκ. κάτ. το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 143 κάτ. Το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 202, το 1928 κάτ. 184, το 1940 κάτ. 234, το 1951 κάτ. 198, το 1961 κάτ. 159 και το 1971 κάτ. 173.

Βλάχηδες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Λακκωνίων, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 9, υψ. 140 μ. στη δυτική άκρη του λεκανοπεδίου, στο 8 χλμ. του δρόμου Αγ. Νικολάου - Λακκωνία - Οροπέδιο Λασιθίου. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1940 στην κοινότητα Έξω Λακκωνία, με 16 κάτ., το 1951 έχει 20 κάτ., το 1961 26 κάτ. το 1971, κάτ. 23.

Βλαχιανά, τα. Μικρός οικισμός κοντά στο χωριό Κεράσα, επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Κεράσα και Βλαχιανά**, στο δήμο Αγ. Μύρωνος κάτ. Χριστιαν. 241, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κ. π. 338, το 1920

αναφέρεται Βλαχιανά στην κοινότητα Αυγενικής, κάτ. 38, το 1928 κάτ. 25 και το 1940 κάτ. 35. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ιστορημένος ναός τών ταξιαρχών Μιχαήλ και Γαβριήλ. Στο υπέρθυρο είναι η ακόλουθη κτητορική επιγραφή...*εκ βάθρων και ιστορήθη, ο πάνσεπτος... ναός τών άνω θείων Δυνάμεων ταξιαρχών Μιχαήλ και Γαβριήλ διεξόδου τού εν μακαρία τη λήξει γενομένου πατριάρχη Μιχαήλ τού Μαρμαρά και τής συμβίου αυτού Σιαμωτίας... εν έτει 5795 (=6956=1448)* (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ. 504).

Εικ. 92. Βλιθιάς Σελίνου. Το μνημείο (Monument), που αναφέρεται στο Pashley II, σ. 126.

Βλιθιάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιόχωρας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 39, υψ. 220 μ. στο 68,4 χλμ. του δρόμου Χανιά - Παλαιόχωρα.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F°29v) Vlitea, από τον Καστροφύλακα (Κ239) Vlitea με 87 κάτ. το 1583 και (Κ224) με 11 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Vliitheia το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Vliithiäs (Pashley Travels in Crete, II, 309) με 8 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Βλιθιάς στο δήμο Παλαιόχωρα, με 88 κάτ., και το 1900 στον ίδιο δήμο με 127 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου, κάτ. 119. Στην απογραφή του 1928 γράφεται **Βρυθιά**, στην κοινότητα Παλαιόχωρας, κάτ. 132, το 1940 Βλιθιάς, κάτ. 151, το 1951, κάτ. 125, το 1961 κάτ. 101 και το 1971 κάτ. 58.

Το τοπωνύμιο είναι φυτωνυμικό και σημαίνει τόπος όπου φυτρώνουν πολλά **βλίτα**, όπως Πρινιας, Πλατανιάς κ.λπ. Συνεπώς η ορθογραφία του είναι Βλιθιάς και όχι Βληθιάς, όπως αναφέρεται σε μερικές νεώτερες απογραφές.

Στο Βλιθιά είναι η παλαιά βυζαντινή εκκλησία τής Μεταμορφώσεως τού Σωτήρος Χριστού, με τοιχογραφίες τής Υπαπαντής, τής Μεταμορφώσεως, Βαΐφόρος, Γέννηση, Βάπτιση, κ.λπ. Στην κτητορική επιγραφή αναφέρεται το έτος 5252' (6867), που αντιστοιχεί στο (1359) και πάνω απ' αυτή άλλη επιγραφή με μικρά γράμματα, με τα ονόματα τών ανακαινιστών τού ναού † *Βλατάς ο Βερίβος, μανουήλ ο Βερίβος... Κώστα Βερίβος, λέος ο Βερίβος Νικόλαος ο Βερί-*

βος... (Βλ. Στεφ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικά επιγραφαί εκ Κρήτης, «Αθηνά», τόμ. 15, σ. 118). Επώνυμο που υπάρχει και σήμερα στη Δυτική Κρήτη, αλλά και στην Ανατολική Βερίγος, Βεριγάκης. (Βλ. και Gerola Λασιθιωτάκη, Κατάλογος Τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ. 34, και G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, 438).

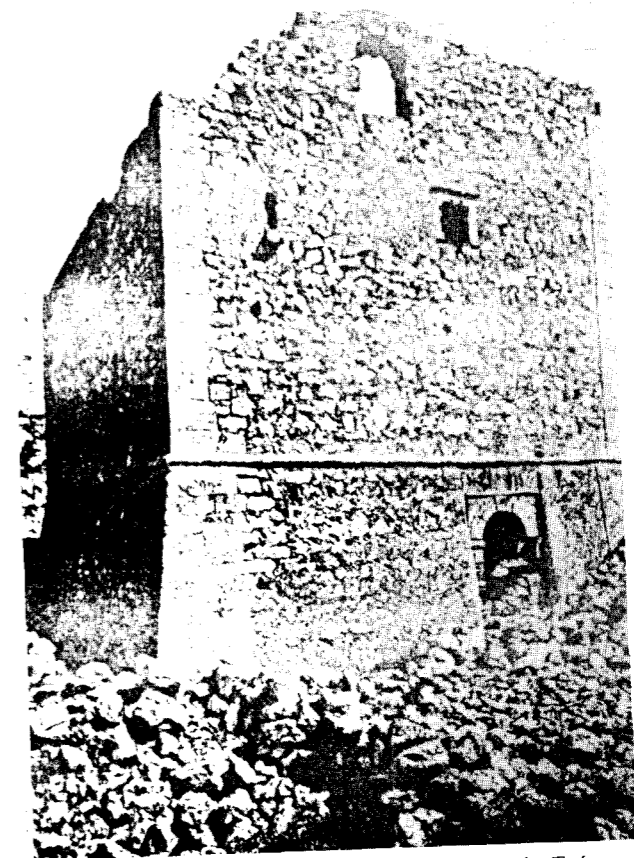
Βλυσάδα, η. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Σκινιά, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 40, υψ. 10 μ. Δεν αναφέρεται στις προηγούμενες απογραφές.

Βλυσάδα, η. Οικισμός τής κοινότητας Μελιδόνη, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1971) 26, υψ. 90 μ. και Κάτω Βλυσάδα, κάτ. 26 υψ. 50 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 43 χλμ. Διακλάδωση δεξιά από το 41 χλμ. (Μπαλί) τού νέου δρόμου προς Ανατολική Κρήτη. Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές ενώ αναφέρεται στην τουρκική απογραφή του 1671 Vlihadε στην επαρχία Μυλοποτάμου με 22 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 130). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Μελιδόνη με 25 Χριστιαν. και 1 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Μπαλί και Βλυσάδα, στον ίδιο δήμο, κάτ. 75, το 1920 είναι στον αγρ. δήμο Ελάντης κάτ. 87, το 1928 στην κοινότητα Μελιδόνη, κάτ. 88, το 1940 κάτ. 69, το 1951 κάτ. 82, το 1961 αναφέρεται Βλυσάδα Κάτω κάτ. 47, υψ. 50 και Βλυσάδα Απάνω κάτ. 24 υψ. 90 μ. Στην απογραφή 1981 δεν αναφέρεται.

Βλυσιά, Οικισμός τού δήμου Ηρακλείου κάτ. (1981) 45, υψ. 120 μ. Βρίσκεται στο 6 χλμ. του δρόμου προς την Κνωσό, βορειοανατολικά τού Μινωικού ανακτόρου, γύρω στην περιοχή τού **Καραβάν Σερά**, τμήμα τού ανακτόρου, απ' όπου ήταν η κύρια είσοδος. Ήταν κτισμένο ακριβώς στην πηγή **Βλυσάδα**, απ' όπου και το όνομα τού οικισμού. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1928 στο δήμο Ηρακλείου κάτ. 6, το 1940, κάτ. 27, το 1951 κάτ. 58, το 1961 κάτ. 41, και το 1971 κάτ. 34.

Βοθιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Βοθιανών, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην απογραφή του 1881 με 36 Χριστιαν. και 5 Τούρκ. κάτ. στο δήμο Παλαιόχωρας, το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 42. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 46, το 1928 κάτ. 38, το 1940 κάτ. 45, το 1951 κάτ. 30, το 1961 κάτ. 19. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Βρίσκεται σε υψ. 500 μ. Όμως το όνομα τής κοινότητας παραμένει για τούς άλλους οικισμούς.

Βόθωνας, ο. Παλιό χωριό στο Ακρωτήρι, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται από τον Fr. Barozzi, (F°28v) Vothona το 1577, από τον Καστροφύλακα (Κ240) Vothona με 322 κάτ. το 1583 και (Κ242) με 23 προνομιούχους (privilegiati). Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Vothona. Στις νεώτερες απογραφές δεν αναφέρεται.

Εικ. 93. Βόιλα. Πύργος βενετσάνικης αρχιτεκτονικής. Τούρκικη επιγραφή αναφέρει ότι οικοδομήθηκε το 1740 και 1741.

Βρισκόταν κάτω από το σημερινό χωριό Αργουλιδές. Βόθωνας = βύθισμα εδάφους, απ' όπου βουλιάζουν τα νερά, δολίνη.

Βόιλα, το. Σχετικώς μεγάλο χωριό την περίοδο τής Βενετοκρατίας, σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά τού χωριού Χαντράς, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ139) Voilà με 299 κάτ. το 1583, οπότε ο Χαντράς είχε 403 κάτ. Από το Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Voila το 1630. Σε συμβόλαιο τού 1581 αναφέρεται ως φέουδο τών Κορνάρων. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» τ. ΙΘ', σ. 119). Στην τουρκική απογραφή τού 1671 αναφέρεται Vuvalo με 17 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 132). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Voilà (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 1 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Ο Στ. Ξανθουδίδης αναφέρει (Χριστιανικά επιγραφαί εκ Κρήτης, «Αθηνά», τ. 15, σ. 77) ότι είναι εγκαταλελειμμένον μετά την τελευταία επανάστασιν τού 1897. Αλλά μάλλον προηγουμένως πρέπει να έχει ερημωθεί, αφού δεν αναφέρεται στην απογραφή τού 1881. Στο Βόιλα υπάρχει βενετσάνικος πύργος και δίκλιτη εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου και τής Παναγίας, με στέμμα τού οίκου τών Σολομών. (Βλ. σελ. 281 G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. IV, και fig. 455, 456). Κτισέ πύργου Gerola III, 315.

Το τοπωνύμιο οφείλεται στο βυζαντινό οικογενειακό επώνυμο **Βοΐλας**, που υπήρχε τα τελευταία χρόνια στο Ηράκλειο. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Επαρχία και πόλεις τής Κρήτης, Επ. Εταιρ. Βυζαντ. Σπουδών, τόμ. Γ', σ. 41), και Χάνδαξ Ηράκλειον σ. 28. Ο Εμμ. Αγγελάκης (Σητειακά, τόμ. Α', σ. 126) γράφει, ότι το όνομα Βόιλα προέρχεται από το **βοϊλάς** ή **βολιάς**, όπως έλεγαν οι Βυζαντινοί το **βογιάρος**, λέξη σλαβική, που σημαίνει επιφανής πολεμιστής, ή τον ανήκοντα σε επιφανή οικογένεια. Υπήρξε κέντρο Βενετών, σώζονται ερείπια μεγάλων οικοδομών κ.λπ.

Η εκκλησία φαίνεται να κτίστηκε από τον Γεώργιο Σολομό, τής οικογένειας Σολομών τής Σητείας, (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Η οικογένεια τών Σολομών τής Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», ΙΒ', 445), από την οποία κατάγεται και ο εθνικός ποιητής Διονύσιος Σολομός.

Στο δυτικό άκρο τού νότιου τοίχου τού δεξιού κλίτους είναι ο οικογενειακός τάφος, προφανώς τού κτήτορα Γεωργίου Σαλαμού, με καμαρωτή κόγχη, με τοιχογραφία τής Παναγίας βρεφοκρατούσας και επιγραφή που φέρει το όνομα **Γεώργιος ο Σαλαμός** και τη χρονολογία αφξ' (=1560) και την επιγραφή:

† ὦ τύμβε πικρέ και πολλῶν πόνων γέμων
έχω σε και βλέπω σε εχθρόν και φίλον·
φίλον μεν ως έχοντα τούς πεφειλμένους,
εχθρόν δε ως φθείροντα αυτών τα κάλλει

Άλλη επιγραφή στον ίδιο τάφο αναφέρει: **ΑΦΙΗ'** (=1518) **απριλίου ΚΕ' εκομήθη Γεώργιος ο Σαλαμός, και δέησις Μαρίας τής αυτού...** (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ. 592).

Βολιάρες, Σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon αναφέρονται τα χωριά Symie et Vogliare, positam in loco vocato Arena (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, p. 117). Πρόκειται για το χωριό **Κάτω Σύμη** τής επαρχίας Βιάννου και το χωριό **Βολιάρες** και **Βολιαρές**, όνομα που σώζεται σε αγροτική περιφέρεια τού χωριού Κάτω Σύμη. Ο οικισμός Βολιαρές δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή.

Βολιώνες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου, v. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 200, υψ. 340 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 24 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 21 χλμ. τού δρόμου προς την επαρχία Αμαρίου, Βολιώνες - Αντάνασος - Πατσός. Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Voglianes, από τον Καστροφύλακα (Κ174) Voglianes με 299 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Vaglianes το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Voliiones (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 35 μουσουλμανικές οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Βολιώναις** στο δήμο Μέρανα, με 17 Χριστιαν. και

184 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο αλλά με 38 μόνο κάτ. Οι τούρκοι το είχαν εγκαταλείψει. Το 1920 αναφέρεται Βολιώνες στην κοινότητα Παναγίας με 200 κάτ., το 1928 Βολιώνες, κάτ. 231, το 1940 οι **Βωλεώνες!** είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 275, το 1951 κάτ. 288, το 1961 κάτ. 232 και το 1971 κάτ. 185.

Βόνη, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, v. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 513, υψ. 330 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 28 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 25,7 χλμ. τού δρόμου προς το Καστέλι Πεδιάδας. Έχει πλούσια παραγωγή, επιτραπέζια σταφύλια 1000 τόν., για κρασί 700 τόν., σταφίδα 500 τόν. λάδι 100 τόν., κηπευτικά και κτηνοτροφικά.

Αναφέρεται σε συμβόλαια τών συμβολαιογράφων τού Χάντακα Pietro Scardon το 1271 Voni, (Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, σ. 108), τού 1301, τού Leon. Marcello, Voni, (Chiaudano-Lombardo, Fonti pera la storia di Venezia, σ. 129). Το 1391 είναι φέουδο τού Orsolinus Justiniano (El. Santsch. Régestes des arrêts civils, σ. 305, passim).

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Voni, από τον Καστροφύλακα (Κ95) Vogni, με 278 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Vogni, το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Voni με 59 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 116). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Voni (Pashley, Travels in Crete, II, 319), με 30 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αγίων Παρασκιών με 35 Χριστιαν. και 314 τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 138, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 320, το 1928 γράφεται **Βόνη**, κάτ. 381, το 1940 Βόνη, κάτ. 460, το 1951, κάτ. 458, το 1961 κάτ. 511 και το 1971 κάτ. 585.

Κατά την Τουρκοκρατία ο σουλτάνος το είχε δωρήσει για τη συντήρηση τού τεκέ τών Μπεκτασιδών, (bekci = φύλακας, φρουρός) στο σημερινό προάστειο τού Ηρακλείου **Αμπελόκηποι**, (πριν Τεκέ), και γι' αυτό έλεγαν το χωριό Βόνη Deleder Küyü... *εξεδόθη το παρόν αυτοκρατορικό μου αφιερωτήριο, όπως αφιερωθεί εις τον ειρημένον Τεκέν το εν λόγω χωριόν μεθ' όλων τών ορίων του, τής δεκάτης, τών λοιπών φόρων και μεθ' όλων τών υπηκόων μου τών κατοικούντων εν αυτώ, τών τέκνων των, και τών τέκνων αυτών, πλην τού κεφαλικού φόρου...* (Το σχετικόν αφιερωτήριο τής 27 Ιουνίου 1649, βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, τόμ. Δ', σ. 254).

Ύστερα από την ανακήρυξη τής Κρητικής Πολιτείας οι Τούρκοι έφυγαν, πουλώντας τις περιουσίες των σε Χριστιανούς από το οροπέδιο Λασιθίου, τις Γωνιές Πεδιάδας κ.λπ.

Έξω από το χωριό βρέθηκε τελευταία (1957) λουτηροειδής σαρκοφάγος Ύστερομινωικών ΙΙΙ χρόνων, διακόσμημένη εσωτερικά με ψάρια, κταπόδια, υδρόβια πουλιά κ.λπ. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τ. ΙΑ', σ. 337).

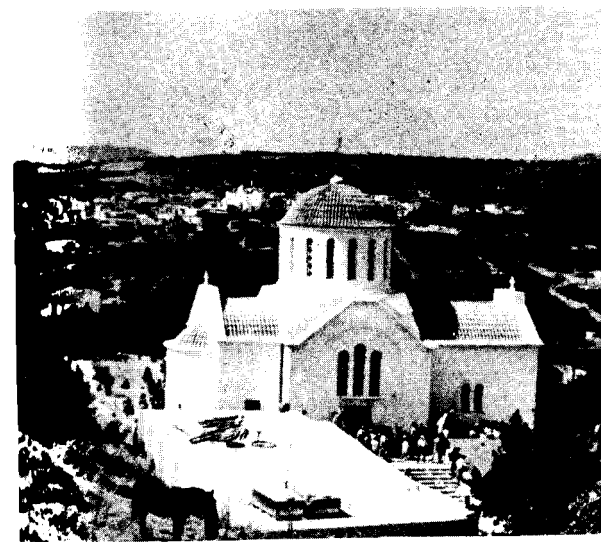
ΤΟ ΕΞΩΚΚΛΗΣΙ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΜΑΡΙΝΑΣ

Προς Νότο τής Βόνης, σε απόσταση 700 μ., είναι το εξωκκλήσι τής Αγ. Μαρίας, που τα τελευταία χρόνια θεωρείται θαυματοργό· ένα νέο, σύγχρονο Λακκληπείο, που συγκεντρώνει χιλιάδες προσκυνητές, από τα πέρατα τής Κρήτης, στις 17 Ιουλίου, όπου τρέχουν να θεραπευθούν, «από πάσαν νόσον και μαλακίαν». Η θεραπευτική ικανότητα τού αρχαίου θεού, που δεν έσβυσε από τη μνήμη τού Κρητικού λαού, είναι σήμερα εμπιστευμένη σε πολλούς αγίους της Χριστιανικής Θρησκείας.

Η περιοχή που είναι η Αγία Μαρίνα ήταν ιδιοκτησία τού Χοσρέφ αγά από τη Βόνη, και την πούλησε στον Ιωάν. Καπαρουνάκη από το Θραψανό. Ο αγάς δεν συμπεριέλαβε στο συμβόλαιο μιά ερειπωμένη εκκλησία, που ήταν μέσα στο κτήμα. Ο Καπαρουνάκης την ανοικοδόμησε με τη συνδρομή τών κατοίκων τής Βόνης και τού Θραψανού το 1901. Μαρμάρινη επιγραφή στην είσοδο τού Μικρού ναού λέει: «Ο ιερός ναός / οικοδομήθη ευλαβή / εισφορά και φροντίδι / τού ευσεβούς / Ιωάννου Α. Καπαρουνάκη / εκ Θραψανού / εν έτει 1901».

Με απόφαση τού Εφετείου Κρήτης ορίστηκε να παίρνει από τα έσοδα τής εκκλησίας - που είναι πολλά - τα 2/5 η Βόνη και τα 3/5 το Θραψανό.

Σήμερα η εκκλησία διοικείται από επιτροπή από το Μητροπολίτη κ.λπ. η οποία διαχειρίζεται τα έσοδα τής εκκλησίας. (Πληροφορίες Ζαχ. Πατεράκη, Βόνη). Πάνω από τη μικρή εκκλησία κτίστηκε τελευταία μεγαλοπρεπής ναός, ξενώνες κ.λπ.

Εικ. 94. Ο ναός τής αγίας Μαρίας στη Βόνη.

Βοράδω, το. Μετονομάστηκε Κεφάλι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, v. Χανίων, κάτ. (1981) 40, υψ. 400 μ. Δεν έχω αμφιβολία, ότι πρόκειται για το

χωριό Aico Vorado, που αναφέρεται στις Βενετσάνικες απογραφές, στην επαρχία Κισάμου, στην περιοχή τών Εννέα Χωρίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28v) Aico Vorado, (Aico, μού είναι άγνωστη η σημασία του· Μερικοί το μεταφράζουν **άοικο**, είναι το χωριό τών Βοράδων, γνωστό οικογενειακό επώνυμο στην Κρήτη, στο Λασιθί σήμερα). Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ238) Aico Vorado με 85 κάτ. το 1583, και (Κ224) με 62 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 134) Aico Voradho, το 1630. Ο Trivan το αναφέρει Nico (Aico?) Varado. (Anton. Trivan, Varie Cose di Candia etc. Manuscrit de Bibliothéque Nationale de Paris, Manuscrits Italiens 2091, p.112).

Στην αιγυπτιακή απογραφή αναφέρονται τα Enneá Khoría (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 260 χριστιαν. και 45 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Βοράδω**, προφανώς παραφθορά τού Βοράδω, είναι έδρα τού δήμου Εννέα Χωρίων, μαζί με τούς οικισμούς **Σημαντηριανά**, (Σημαντηράκης) **Πλοκαμιανά** κ.λπ., με 368 Χριστιανούς κάτ. Το 1920 και εξής αναφέρεται **Κεφάλι**, έδρα ομώνυμης κοινότητας με 66 κάτ., το 1928 με 50, το 1940 έγινε **Κεφάλιον!** με 136 κάτ., το 1951 με 87, το 1961 με 25 και το 1971 με 34 κάτ.

Στο χωριό Βοράδω - Κεφάλι διατηρείται σε καλή κατάσταση ο βυζαντινός ναός τού Σωτήρος Παντοκράτορα, τού 14ου αιώνα, όπως αναφέρει η επιγραφή: *Ανεκινήθη και ανεστορίθη, ο πάνσεπτος ούτος ναός τού Παντοκράτορος κε Σωτήρος... Έτος ζωκη' (=6828 από κτίσεως κόσμου = 1320.* (Βλ. Gerola, Monumenti veneti, IV, p.418). Οι τοιχογραφίες Σταύρωση, Βαϊφόρος, Μυστικός Δείπνος, Βάφτιση, Μεταμόρφωση, Ανάληψη κ.λπ. διατηρούνται σχετικά καλά (το 1900). (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες Εκκλησίες Κρήτης, σ.25).

Βορί, το. Οικισμός τής κοινότητας Παπαγιαννάδω, επαρχίας Σητείας, v. Λασιθίου, κάτ. (1981) 40, υψ. 340 μ. Απέχει από την πόλη τής Σητείας 21,4 χλμ. Διακλάδωση από το χωριό Παπαγιαννάδες στο δρόμο προς Λιθίνες - Ιεράπετρα.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή 1834 Vurià (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 322) με 5 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Βορί** στο δήμο Χαντρά, κάτ. 68, Χριστιαν. και 22 Τούρκ., το 1900 αναφέρεται στο δήμο Πραισού, κάτ. 70, το 1920 είναι στην κοινότητα Παπαγιαννάδω, κάτ. 95, το 1928 γράφεται Βορί στην κοινότητα Λιθινών, το 1940 Βορίον στην κοινότητα Παπαγιαννάδω, κάτ. 72, το 1951 κάτ. 84, το 1961 κάτ. 61 και το 1971 κάτ. 52.

Ο Εμμ. Αγγελάκης, (Σητειακά, τόμ. Α', σ. 14) το γράφει Βορρή, στο περιοδικό «Μύσων» τόμ. Α' γράφεται **ο Βορή**. Η ετυμολογία τού ονόματος θα δώσει την ορθή γραφή.

Βορί, το. Οικισμός τής επαρχίας Κισάμου, v. Χανίων. Αναφέρεται μόνο από τον Καστροφύλακα (Κ225) Vori,

με οφειλόμενες 2 αγγαρείες. Και ο ίδιος Καστροφύλακας δεν τον αναφέρει στην απογραφή του πληθυσμού του ν. Χανίων. Η θέση του άγνωστη.

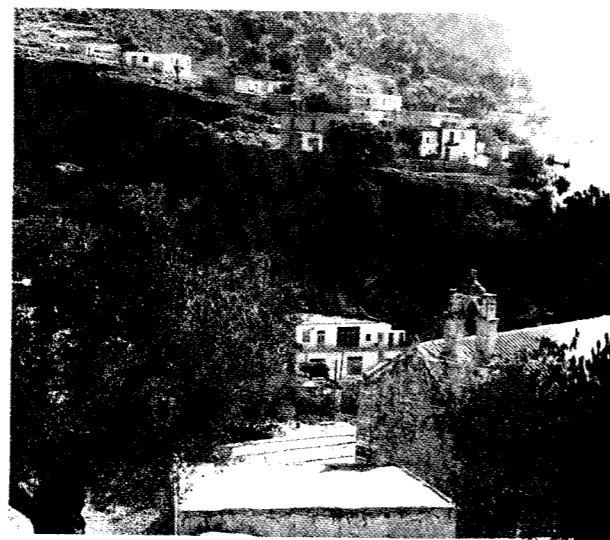
Βοριάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Χαράκι, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 49, υψ. 310 μ. Βρίσκεται στο 41,8 χλμ. του δρόμου Απανωσήφη - Χαράκι - Βοριάς. Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου από τον Καστροφύλακα (Κ100) Vogà με 33 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, 121) Vogà το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Vogà με 19 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 118). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Vogèa (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 10 τούρκ. οικογένειες, το 1881 **Βορηάς**, στο δήμο Τεφέλι, κάτ. 1 Χριστιαν. και 39 Τούρκ. Το 1900 είναι στο δήμο Μεγάλης Βρύσης, κάτ. 20, το 1920 στον αγροτ. δήμο Τεφέλι, κάτ. 40, το 1940 στην κοινότητα Κακού Χωριού, κάτ. 43, το 1951 στην κοινότητα Χαράκι, κάτ. 53, το 1961 κάτ. 40 και το 1971 κάτ. 46. (Βλ. και λήμμα Στουβόζα).

Βορίζα, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 628, υψ. 540 μ. Βρίσκεται στο 53 χλμ. του δρόμου Ηράκλειο - Αγ. Βαρβάρα - Γέργερη - Ζαρός - Βορίζα. Η θέση στις νότιες υπώρειες του Ψηλορείτη συνέβαλε, ώστε να αναδειχθούν πολλοί Βοριζανοί ξακουστοί οπλαρχηγοί στους αγώνες του 19ου αιώνα, για την απελευθέρωση τής Κρήτης. Από τα Βορίζα ήταν ο Νικόλαος Μαλικούτης, οπλαρχηγός και συμπολεμιστής των Κουρμούλιδων τα πρώτα χρόνια τής επανάστασης του 1821. Πολέμησε και στην Πελοπόννησο, έπειτα γύρισε στην Κρήτη και εξόντωσε τον πίο αιμοβόρο Τούρκο τής Μεσαράς Αγριολίδη. Ο γιός του Μανούσος, οπλαρχηγός τής επαρχίας του την επανάσταση του 1866, οι αδελφοί Κωνσταντίνος και Φραγκιός Λεράτος, ο Γεώργιος Ρωμάνος, πρωτοπαλίκαρα του Κόρακα, ο Κωνστ. Λέκκας και άλλοι.

Κατά τη Γερμανική κατοχή πήρε ενεργό μέρος στην Αντίσταση, και εβομβαρδίστηκε από τους Γερμανούς αγρίως, ώστε να καταστραφεί τελείως. Και μετά την Απελευθέρωση, το Κράτος ανήγειρε οικισμό στη θέση **Βροντισάκι**, κοντά στη μονή Βροντίσι, για τη στέγαση των κατοίκων, οι οποίοι δεν εκατοίκησαν εκεί αλλά προτίμησαν να ξανακτίσουν οι ίδιοι το χωριό των.

Οι κάτοικοι είναι οι περισσότεροι κτηνοτρόφοι στα υψώματα του Ψηλορείτη.

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o23v) Vorisa, από τον Καστροφύλακα (Κ104) Vorisa με 281 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 118) Vorisa το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Vrisa με 17 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 124) στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Voriso (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 35 χριστιαν. οικογένειες, το 1881

Εικ. 95. Το χωριό Βορίζα.

αναφέρεται στο δήμο Ζαρού, κάτ. Χριστιαν. 547, το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 610, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου κάτ. 506, το 1928 450, το 1940 κάτ. 532, το 1951 κάτ. 451 το 1961 κάτ. 470, και το 1971 κάτ. 494.

Βόροι, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 722, υψ. 60 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 62 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 61 χλμ. του δρόμου προς Τυμπάκι. Πλούσιο και αρχοντικό χωριό. Παράγει κυρίως λάδι, σταφίδα και κηπευτικά. Αποτελείται από τις συνοικίες Χατζηδιανά, Τζορτζιανά, Ψαρουλιανά, Μπαρμπαραιανά, ονόματα παρμένα από τα οικογενειακά επώνυμα των κατοίκων.

Σε έγγραφο του 1394 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα αναφέρεται, ότι ο G. Vutrugha κάτ. του χωριού Αγ. Τριάδα (επαρχίας Πυργιώτισσας) εθεραπεύθη από ένα τραύμα, που του προξένησε ο Vasilius Vutrughi κάτ. του χωριού Vari. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 344). Δεν υπάρχει νομίζω, αμφιβολία, ότι πρόκειται για λανθασμένη γραφή του χωριού Βόροι.

Αναφέρεται στην επαρχία Πυργιώτισσας το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o23r) - λανθασμένη κι εδώ - Verus, από τον Καστροφύλακα (Κ100) Vogus με 312 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 119) Vogus το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Vogus με 55 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 125). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Vógus (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 25 χριστιανικές και 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Βόροι** στο δήμο Κισσών, κάτ. Χριστιαν. 380, Τουρκ. 1. Το 1900 γράφεται **Βόροι**, στον ίδιο δήμο, αλλά έδρα τού δήμου είναι οι Βόροι, κάτ. 526, το 1920 έδρα ομών. αγρ. δήμου, κάτ. 580, το 1928 κάτ. 607, το 1940 γράφεται Βόροι, κάτ. 704, το 1951 κάτ. 802, το 1961 κάτ. 785, και το 1971 κάτ. 683.

Εικ. 96. Η εντοιχισμένη επιγραφή.

Το σπίτι τής οικογένειας Στεφανίδη διατηρείται σε άριστη κατάσταση και είναι σήμερα μουσείο αρχιτεκτονικής και οικοσκευής αρχοντικής οικογένειας τού περασμένου αιώνα. Στην είσοδο τού ισόγειου είναι εντοιχισμένη η επιγραφή: ΚΥΡΙΕ ΦΥΛΑΤΕ/ΙΟΝ ΟΙΚΟΝ ΤΟΥΤΟΝ/ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΕΝ ΑΥΤΩ/ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΝΤΑΣ/ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΠΑΡΑ/ΑΛΕΞ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ/ΕΝ ΕΤΕΙ 1873/ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ ΙΟΥΛΙΟΝ. Το όνομα πιθανόν να οφείλεται στο επώνυμο των πρώτων οικιστών.

ΜΟΝΗ ΚΑΡΔΙΩΤΙΣΣΑ

Με μικρή απόσταση από τούς Βόρους ήταν η μονή καρδιώτισσα, παράρτημα τής μονής Βαρσαμόνερου, που βρίσκεται στην ίδια κοιλάδα υψηλότερα. Σήμερα έρημη. Σώζεται μόνο η τρίκλιτη εκκλησία με τοιχογραφίες σε σχετικά καλή κατάσταση. (Βλ. Gerola - Λυσιθιωτάκη, Τοπογραφικός Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών, σ. 86). Ο Στ. Ξανθουδίδης αναφέρει (Χριστιανικά Επιγραφαί εκ Κρήτης, «Αθηνά» τ. 15 σ. 147) πολλά χαράγματα τών ετών 1480, 1492, 1580, 1635 και ονόματα Νικολό Κορόννα, Corario, Aloisio Neotero, Zuano Varuca.

Εικ. 97. Το καθολικό τής μονής Καρδιώτισσας. (φωτ. Μ. Νικολιδάκη)

Βορού, το. Οικισμός τής κοινότητας Χαρασό, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 54, υψ. 230 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 25 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 17,7 χλμ. τής εθνικής οδού Ηρακλείου - Αγίου Νικολάου - Γούβες - Σκοτεινό - Βορού. Το τοπωνύμιο ακούεται σήμερα και **Βορίτσι**, αλλά το όνομα αυτό δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή.

Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o25r) Vogu, από τον Καστροφύλακα (Κ95) Vogù με 42 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Vogù το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Vuuru με 18 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 117), στην απογραφή 1881 **Βορρού** στο δήμο Επισκοπής, κάτ. Χριστιαν. 95, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 100, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 89, το 1928 στην κοινότητα Καλού Χωριού, κάτ. 95, το 1940 γράφεται **Βορός**, στην κοινότητα Χαρασό, κάτ. 104, το 1951 κάτ. 109, το 1961 κάτ. 97 και το 1971 κάτ. 72.

Στο χωριό αυτό έζησε μέχρι τις πρώτες δεκαετίες τού 20ου αιώνα ο Βοριανός μοιράρης (Γεώργιος Κωνσταντουλάκης). Είχε μεγάλη φήμη στην Κεντροανατολική Κρήτη, για τη θεραπευτική ικανότητά του και ο κόσμος έτρεχε με εμπιστοσύνη σ' αυτόν. Το «γιατροσόφι» του, τού οποίου έχω φωτοαντίγραφο, φαίνεται να είναι αντιγραφή από άλλο, με 467 σελίδες, πλαισιωμένες με μιά γραμμή, σε μικρό σχήμα. Πιστεύω, ότι δεν ήταν τσαρλατάνος κομπογιαννίτης, γιατί δεν ζητούσε ποτέ αμοιβή.

Η εκφορά τού ονόματος στη γενική συνηγορεί στην άποψη, ότι οφείλεται στο επώνυμο **Βορός**. βλ. και λήμμα **Βόροι**.

Βορού, το. Μικρός οικισμός (μετόχι) στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Βρίσκεται 4,5 χλμ. βορείως τού χωριού Γκαγκάλες επαρχίας Καινούργιου.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου από τον Καστροφύλακα (Κ100) Vogù Mettochio με 16 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Vogù. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Vogu με 12 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 122). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Vurigiό (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Βορρού** στο δήμο Μεγάλης Βρύσης, κάτ. 32 Τούρκοι. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 8, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγρ. δήμου, κάτ. 8, στον οποίο ανήκουν οι οικισμοί **Βαλής**, κάτ. 75, **Γνια**, κάτ. 54, **Κάτω Μούλια**, κάτ. 109, **Ξερόκαμπος** κάτ. 8, το 1928 αναφέρεται Βορρού στην κοινότητα Μεγάλης Βρύσης, κάτ. 12, το 1940 και στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Βόσακος, μονή. Βλ. Βόσακος.

Βουβάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Ασφέντου, επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 143, υψ. 190 μ. Απέχει από τα Χανιά 72 χλμ. Διακλάδωση αριστερά

στο 68 χλμ. τού δρόμου Χανιά - Χώρα Σφακίων. Είναι το χειμερινό χωριό τών κατοίκων τού Ασφέντου (βλ. λήμμα).

Αναφέρεται στην επαρχία Σφακίων το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) Vuva. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Vuvas (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 311) με 1 χριστιαν. οικογένεια. Το 1881 αναφέρονται στο δήμο Νίμπρου: Ασφέντου, **Βουβάς**, Κολοκάσια και Νομικιανά, με 430 Χριστιαν. κάτ., το 1900 αναφέρονται στο δήμο Ίμπρου Βουβάς και Νομικιανά με 261 κάτ. Το 1920 στην κοινότητα Ασφέντου, κάτ. 172, το 1928 κάτ. 168, το 1940 κάτ. 92, το 1951 κάτ. 184, το 1961 κάτ. 150 και το 1971 κάτ. 174.

Στο Βουβά είναι οι βυζαντινές εκκλησίες τής Αγ. Παρασκευής με τοιχογραφίες, Τιμωρίες κολασμένων, Ανάληψη, Ευαγγελισμός κ.λπ. (βλ. Gerola, Monumenti Veneti, ecc. vol. II, 343, IV, 612). Και τού Σωτήρος Χριστού, επίσης τοιχογραφημένη, σε δύο εποχές. (βλ. G. Gerola, Monumenti ecc. vol. II, 334, 343, και Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών, σ. 48).

Βούβες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 152, υψ. 160 μ. Απέχει από τα Χανιά 25,4 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 21 χλμ. τού εθνικού δρόμου Χανιά - Καστέλι Κισάμου.

Τη Βενετοκρατία αναφέρονται 3 οικισμοί στην επαρχία Κισάμου, το 1577 από το Fr. Barzzi, (f°29r) Vuvas de Papadopuli, Vuvas Barocci και Vuvas Viago, από τον Καστροφύλακα (K237) Arano Vuvas με 60 κάτ., Catto Vuvas με 53 κάτ. και Pera Vuvas με 46 κάτ., από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Vuvas Arano, και Vuvas Cato, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Vuvas, (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 308) με 28 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένεις. Ο Χουρμούζης Βυζ. το αναφέρει το 1842 Γούβες (Κρητικά 41). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Βουκολιών, Βούβες κάτ. 381 Χριστιαν. και 6 Τούρκ., το 1900 είναι στο δήμο Δρομόνερου, κάτ. 283 και οι Απάνω Βούβες με 62 κάτ. Το 1920, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, αναφέρονται Κάτω Βούβες κάτ. 174, και Απάνω Βούβες κάτ. 50, το 1928 Κάτω Βούβες κάτ. 197, Απάνω Βούβες κάτ. 73, το 1940 αναφέρονται Βούβαι κάτ. 254, και Βούβαι Άνω κάτ. 74, το 1951 Βούβαι Κάτω κάτ. 235, και Βούβαι Άνω κάτ. 58, το 1961 Βούβαι κάτ. 224, υψ. 160 μ. και Βούβαι Άνω κάτ. 46, υψ. 230 μ. και το 1971 Βούβαι κάτ. 161, και Βούβαι Άνω κάτ. 34, και το 1981 κάτ. 29, υψ. 230 μ.

Βουέρους, Οικισμός τού ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Vueru και από τον Καστροφύλακα (K172) Vuergus με 67 κάτ. το 1583 και (K183) Vuergú με 154 οφειλόμενες αγγαρείες.

Ο Paul Faure το διαβάζει Vueru και σημειώνει («Κρητολογία», τεύχ. 12 - 13, σ. 230) ότι αναφέρεται το 1690 μεταξύ Χρωμοναστηρίου και Αγίας Τριάδας.

Νομίζω ότι είναι Vueru(s), οπότε πρέπει να σχετιστεί με το σημερινό χωριό **Βεδέρους** (βλ. λήμμα). Οποιοδήποτε πρόκειται για κοινή γραφή άλλου τοπωνυμίου. Οικισμός Βούκρου ή Βουέρου(ς) δεν αναφέρεται στην Κρήτη.

Βουιδομαγεργειό, το. (Κεδροχώρι). Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 117, υψ. 530 μ. Βρίσκεται στις νότιες ρίζες τών όρους **Κέδρος** (απ' όπου το όνομα τής αναβάτησης). Κοντά του είναι η μονή τού Αγίου Πνεύματος, με το γιγνη τής μονής Πρέβελη. Απέχει από το Ρέθυμνο 37,5 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 37 χλμ. τού δρόμου Σπηρ - Αγία Γαλήνη.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο, τού 1301, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano, Vudomaierio (R. Morozzo della Rocca, fonti per la storia di Venezia, σ. 160).

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Vuidhomagiergio, από τον Καστροφύλακα, (K176) Vuidomagiergiò με 60 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Vuidho Magiero. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Vidu Mayeryo με 20 σπίτια (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ' σ. 128). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Dumaghergo (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 313). Το 1881 αναφέρεται **Δουμαεργειό** στο δήμο Αγ. Πνεύματος, με 195 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 246. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται **Λουμαεργειό**, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 212, το 1928 είναι στην κοινότητα Αρδάκτου, κάτ. 251, το 1940 έγινε **Κεντροχώριον!**, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 297, το 1951 κάτ. 230, το 1961 κάτ. 216 και το 1971 κάτ. 191.

Ο φίλος Μιχ. Μ. Παπαδάκης στην εμπεριστατωμένη μελέτη του: Το Μαναστήρι τού Πρεβέλη, 1978, σ. 168, ασχολούμενος με την ιστορία τής μονής τού Αγ. Πνεύματος, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά τούτου τού χωριού, αναφέρει ένα θρύλο, που εξηγεί την ονομασία τού χωριού Βουιδομαγεργειό, που τόσο έχουν κακοποιήσει οι διάφοροι απογρφεείς. Σύμφωνα με το θρύλο αυτό ζούσε στην περιοχή αυτή τη Βυζαντινή περίοδο μία βυζαντινή αρχόντισσα Μαρία, ιδιοκτήτρια όλης τής περιοχής από την κορυφή τού όρους Κέδρος μέχρι το Λιβυκό πέλαγος. Αυτή έκτισε και τη μονή τού Αγ. Πνεύματος, όπου εμόνασε, απέθανε και ετάφη. Για την καλλιέργεια τών κτημάτων της στην περιοχή αυτή είχε το χωριό, όπου κατοικούσαν οι ζευγολάτες και ήταν οι σταύλοι τών αροτριώντων ζώων. Γι' αυτό ακριβώς πήρε το όνομα από τα **βόδια**, που εξευγάριζαν τα χωράφια, και το **μαγεργειό**, που ετοίμαζε το φαγητό στους ζευγολάτες.

Γιατί, λοιπόν, να διαγράψομε από την ιστορία τού τόπου αυτού τον ωραίο θρύλο, που μας υπενθυμίζει μία περίοδο τής ιστορίας τής Κρήτης;

Βουκολιές, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 661, υψ. 110 μ. Βρίσκεται στο 26,8 χλμ. τού δρόμου Χανιά - Ταυρωνίτης - Βουκολιές - Κάντανος, στη δυτική όχθη τού ποταμού Ταυρωνίτη. Από την εποχή τής Τουρκοκρατίας μέχρι σήμερα συνεχίζεται κάθε Σάββατο λαϊκή αγορά (παζάρι).

Το όνομα είναι αρχαϊκό ελληνικό **βουκολία** = αγέλη βοδιών, βούσταθμος. Στην Κρήτη χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα ο αρχαϊκός τύπος με την ίδια έννοια, με μικρή αλλαγή: ο **βουκολιάς**, οι **βουκολιάδες** στην Ανατολική Κρήτη η **βουκολιά** οι **Βουκολιές** στη Δυτική, που σημαίνει τον τόπο διαμονής τών βοδιών τού, καλοκαιρινούς μήνες, άρα είναι υπαίθριος. Και επειδή συγκεντρώνεται η κόπρος τών ζώων, πολύτιμη για τη λίπανση, ανοίγουν λάκκους στις άκρες τών ορόμων, για τη συγκέντρωση τής κόπρου τών αγροτικών δρόμων, το χειμώνα με τις βροχές και λέγονται επίσης βουκολιάδες. Υπάρχει και τοπωνύμιο με αυτή την έννοια στο χωριό Λαγού Λασιθίου.

Στο συνοικισμό **Νέμπρος** είναι η εκκλησία τού Αγίου Κωνσταντίνου με τοιχογραφίες τού 1452 - 1462. (βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. IV, σ. 415). Στην ίδια συνοικία υπάρχει πηγή ιαματικού νερού για οτομαχικούς.

Αναφέρονται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) 3 οικισμοί: Vucolies Cato, Vucolies Arano και Vucolies Pera. Από τον Καστροφύλακα αναφέρονται (K237) Arano Vucogliès με 155 κάτ. (K238) Cato Vucogliès με 69 κάτ. Στην (K240) αναφέρει πάλι Vucogliès Catto με 119 κάτ. και Vucogliès Arano με 224 κάτ. Προφανώς κάνει λάθος και αναφέρει τα ίδια χωριά δύο φορές. Αλλά γιατί να είναι διαφορετικοί και οι αριθμοί τών κατοίκων; Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) αναφέρει τις Vucogliès Arano και Vucogliès Cato το 1630.

Στην απογραφή τού 1834 αναφέρεται Vuconies (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 308) με 50 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 οι Βουκολιείς είναι έδρα ομώνυμου δήμου και έχει 17 Χριστιαν. και 194 Τούρκ. κάτ., το 1900 αναφέρεται στο δήμο Δρομόνερου με 123 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου και 186, αλλά αναφέρεται και Μέσα Βουκολιές κάτ. 91, το 1928 Βουλιές κάτ. 252 και Μέσα Βουκολιές κάτ. 88, το 1940 Βουκολιαί κάτ. 333, και Μέσα Βουκολιαί κάτ. 180, το 1951 Βουκολιάς κάτ. 553 και Μέσα Βουκολιάς κάτ. 127, το 1961 Βουκολιαί κάτ. 633, υψ. 110 μ. και Μέσα Βουκολιαί κάτ. 100 υψ. 160 και 1971 Βουκολιαί κάτ. 620 και Μέσα Βουκολιαί κάτ. 59.

Βορειοδυτικά τού χωριού είχαν κτίσει οι Τούρκοι ένα πύργο, για την καταδίωξη τών επαναστατών, την επανάσταση τού 1897. Οι επαναστάτες επολιόρκησαν τη φρουρά του από 400 Τούρκους και τούς ανάγκασαν να τον εγκαταλείψουν τη νύκτα.

Εικ. 98. Το χωριό Βουκολιές. Φωτ. Αποστ. Μπαρμπόπουλου.

Βουλγάρω, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 274, υψ. 100 μ. Απέχει από τα Χανιά 42,5 χλμ., και από το Καστέλι Κισάμου 7,5 χλμ. στο δρόμο Καλουδιανά - Ποταμίδα - Βουλγάρω - Τοπόλια. Είναι το χωριό τών Βουλγάρων στρατιωτών τού Νικηφ. Φωκά, που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη το 961 μ. Χ., ύστερα από την απελευθέρωσή της από τους Άραβες. (βλ. και Κ. Άμαντου Κρητικά τοπωνύμια, Επ. Ετ. Κρ. Σπουδών. τόμ. Γ', σ. 224).

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Vurgaro, από τον Καστροφύλακα (K238) Vurgaro με 139 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Vurgaro το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834, Vurgaro (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 308) με 20 χριστιαν. και 8 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Καστελίου Κισάμου, με 164 Χριστιαν. και 6 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Βουλγάρων και Καμάρα στον ίδιο δήμο με 184 κατ. Το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, Βουλγάρω Απάνω κάτ. 113, και Βουλγάρω Κάτω κάτ. 135, το 1928 Βουλγάρω Απάνω κάτ. 96, και Βουλγάρω Κάτω κάτ. 161, το 1940 αναφέρεται Βουλγάρω κάτ. 298, το 1951 κάτ. 284, το 1961 κάτ. 283 και το 1971 κάτ. 263.

Βουλγάρω, το. Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας. Αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1376 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Vurgara, (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 194). Και το χωριό αυτό είναι δημιούργημα τών Βουλγάρων στρατιωτών τού Νικηφ. Φωκά, που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη μετά την απελευθέρωσή της από τούς Άραβες. Το όνομα φυσικά το έδωσαν οι εντόπιοι, όχι οι ίδιοι.

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Vurgaga, από τον Καστροφύλακα (Κ95) Vurgago με 70 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Vurgaga το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται. Αυτό μας κάνει να υποθέσουμε, ότι το κατάστρεψαν οι Τούρκοι στον πόλεμο 1645 - 1669.

Βουλισμένη, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 344, υψ. 270 μ. Βρίσκεται 1,5 χλμ. δυτικά τής Νεάπολης. Το έδαφος κατολισθαίνει και σήμερα, «βουλιάζει» και, ως φαίνεται, οφείλεται το όνομα σ' αυτό. Αλλά ο Βασ. Ψιλάκης αναφέρει (Ιστορία της Κρήτης, νέα έκδοση σ. 942), ότι το όνομα δόθηκε στο χωριό, ύστερα από την επανάσταση των Ψαρομηλιγγών το 1347 εις ανάμνηση τής πανωλεθρίας που έπαθαν απο τους Βενετούς, στην περιοχή αυτή της Σκάφης του Μεραμπέλου. Αντιθέτως ο Στεφ. Ξανθοειδής, αντλώντας από το «Χρονικό» του De Monacis (σελ. 170) και από την Creta Sacra (II, 313) αναφέρει (Ενετοκρατία κ.λπ. σ. 80 - 81) ότι ο Μιχ. Ψαρομηλιγγος κατάλαβε τα Αστερούσια, όπου, καταδιωκόμενος και περικυκλωθείς, έδωσε το ξίφος του στον πιστό ακόλουθό του και έκοψε την κεφαλή του, για να μη συλληφθεί ζωντανός. Ο Μανόλης Πιτυκάκης, γέννημα και θρέμμα τής Βουλισμένης, πιστεύει πως, αρχαία πόλη είναι θαμμένη κάτω από τον πρώτο οικισμό. Ο Εμ. Λαμπρινάκης στο βιβλίο του (Γεωγραφία τής Κρήτης σ. 166) αναφέρει, ότι ήταν η πόλη Πάννονα, (βλ. λήμμα) που καταστράφηκε από σεισμό το 360 π. Χ. Αλλά νεώτερες έρευνες τοποθετούν την πόλη αυτή στον Άγιο Θωμά Μονοφατίου.

Στη θέση **Βιγλί**, 400μ. πάνω από το χωριό, σώζονται τα θεμέλια τής ακρόπολής της και, κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου, αποκαλύφθηκαν αρχαίοι τάφοι. Στην ίδια θέση σώζονται τα ερείπια μοναστηριού, **Παναγία η Βιγλιώτισσα**, ένας νερόμυλος, δεξαμενές νερού με ανάγλυφη κεφαλή γοργόνας, ρωμαϊκής μάλλον εποχής, (G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. IV, 73, fig. 46 και σ. 522) όπου η παρακάτω κτητορική επιγραφή, στο υπέρθυρο τής πόρτας: *ΑΧΕ' (=1605) Μαγδαληνή μοναχή Στριανοπούλα*. Ασφαλώς είναι η ίδια Μαρία Στριανοπούλα, τής μονής του μεγάλου Αντωνίου στο Σύρμεσο, που αναφέρεται σε συμβόλαιο των ίδιων χρόνων 1616 (βλ. «Χριστιανική Κρήτη» τομ. Α' σ. 56). Πηγή άφθονου νερού ποτίζει τα περιβόλια του χωριού, που παράγουν άφθονα και εύχυμα πορτοκάλια κ.λπ.

Η θέα από το Βιγλί (που σημαίνει μικρή βίγλα, από το ιταλικό *Vigila, vigilia*=σκοπιά) πανοραμική σ' όλο το λεκανοπέδιο. Φαίνεται ακόμη και το Κρητικό πέλαγος. Οι κάτοικοι λένε στους επισκέπτες του Μεραμπέλου:

Αν πας στο Μεραμπέλο, και στο Βιγλί δεν πας
θα πει, τ' όμορφο πράμα πως δεν το αγαπάς.

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας ήταν από τα μεγαλύτερα χωριά του Μεραμπέλου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Vulismeni, από τον Καστροφύλακα (Κ97) Vulismeni με 798 κάτ. το 1583 από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 126) Vulismeni το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Vulizmeni με 100 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 133). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Vulisméne (Pashley, Travels in Crete, II, 321). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Νεάπολης με 602 κάτ., Χριστιαν. και 68 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 484, το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 537, το 1928 κάτ. 490, το 1940 κάτ. 445, το 1951 κάτ. 438 το 1961 κάτ. 423, και το 1971 κάτ. 371.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1247 Vulismeni. Στο χωριό είχε κτήματα η επισκοπή Χερσονήσου, τα οποία ήταν έρημα. *Terre di Vulismeni que est herima*. (βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή Κατάστιχο Εκκλησιών κ.λπ. 1985, σ. 191).

Τα τελευταία προπολεμικά χρόνια η Βουλισμένη θεωρούνταν η Κηφισιά του Μεραμπέλου και τόπος διασκέδαστων. Φημιζόταν επίσης για τις όμορφες γυναίκες της, όπως λέει και το τοπικό δίστιχο.

Της Βουλισμένης το νερό ποτέ δεν κάνει βδέλλα, μα βγάνει τις καλύτερες και πιό όμορφες κοπέλες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. II, fig. 176, III, 184 — *Ididem*, vol IV, σ.73, 526 — Gerola - Λασιθιωτάκη Τοπογραφικός κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών, σ. 83 — Μανόλη Παπαδογιάννη, Γύρω από την Κρήτη και τον Κόσμο της, σ. 120.

Βουρβουλίτης, ο. Οικισμός τής κοινότητας Αγίου Δέκα, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 99, υψ. 420 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 41 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 40 χλμ. του δρόμου προς Αγ. Δέκα - Φαιστό. Το όνομά του οφείλεται στο έδαφός του. **Βουρβουλιάς** και **Βουρβουλίτης** λέγεται στην Κρήτη το χωράφι όπου αναβλύζει νερό το χειμώνα και καταστρέφει τη σπορά.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1370 Vurvuliti, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 162).

Στην επαρχία Καινούργιου το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°23v) Vurvuliti, από τον Καστροφύλακα (Κ104) Vurvuliti με 108 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) Vurvuliti το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Vurvuliti με 8 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 122). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Vurvuliti (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 12 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Βουρβουλίτης

από δήμο Αμπελούζου, κάτ. 2 Χριστιαν. και 50 Τούρκ. Στην απογραφή του 1900 δεν αναφέρεται. Οι Τούρκοι είχαν εγκαταλείψει τον οικισμό. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Αγ. Δέκα, κάτ. 54, το 1928 κάτ. 74, το 1940 κάτ. 91, το 1951 κάτ. 103, το 1961 κάτ. 111 και το 1971 κάτ. 105.

Κοντά στην εκκλησία του Αγ. Ανδρέα είναι μία ερημη σκαλισμένη σε βράχο με υπολείμματα τοιχογραφιών και επιγραφών στη δεξαμενή. Στη μεσημβρινή πλευρά του οικισμού είναι ένα γοτθικό οικοδόμημα, που στο πλευρό του είναι τα λείψανα μιάς κρήνης, ημ. αρχαιότερης, από τις καλλιτεχνικές κρήνες τής Κρήτης, του 1450 - 1500. (βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, 74).

Βουτάς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σελίνου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 95, υψ. 280 μ. Απέχει από τα Χανιά 72 χλμ., στο δρόμο προς Παλαιόχωρα. Διαμορφή: Καλουδιανά Κισάμου - Τοπόλια - Βουτάς. Είναι νέο χωριό. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Παλαιόχωρας, μαζί με τους οικισμούς Πελεκάνος - Λιβάδι - Καλιτσουιανά - Παρδιανά - Βουτάς και Φραμένο με 126 Χριστιαν. και 43 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή του 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 121, το 1928 κάτ. 55 το 1940 κάτ. 108, το 1951 κάτ. 82, το 1961 κάτ. 151 και το 1971 κάτ. 126.

Στο Βουτά είναι η εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου με τοιχογραφίες και σε καλή κατάσταση, και χαράγματα στο βόρειο τοίχο των ετών 1367, 1385, 1391, 1495, 1408, κ.λπ. (βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοπογραφικός Κατάλογος Τοιχογραφημένων εκκλησιών, σ. 31). Κτήτορες είναι ο ιερέας Μανουήλ Γληγορόπουλος, ο μοναχός Γεράσιμος, η Μαρία... και ο Βασιλειος Βελούχης, όπως αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή. (βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. τομ. IV, σ. 434).

Βούτες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 604, υψ. 240 μ. Βρίσκεται στο 13 χλμ. του δρόμου προς Άγιο Μύρωνα, πάνω σε οροφια με θαμνάσια θέα προς το ανατολικό τμήμα τής επαρχίας. Οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως στην καλλιέργεια τής αμπέλου και τής ελιάς. Στις Βούτες μνηστήκε ο Γεώργ. Λιναρδάκης, ο γνωστός με το παρωνύμιο **Μαλεβιζιώτης**, αγωνιστής και σύμβουλος στην Εθνική Συνέλευση τής επανάστασης του 1866 και διοικητής Σφακιών το 1881. Ο τόπος υπήρξε θέατρο συγκρούσεων στους απελευθερωτικούς αγώνες του 19 αιώνα. Ο σεισμός του 1856 κατάστρεψε το χωριό από τα θεμέλια και σκοτώθηκαν 42 άτομα.

Είναι παλαιότατο χωριό. Αναφέρεται με το ίδιο όνομα Vutes στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum, που αναφέρεται στην περίοδο προ του 1266. (βλ. Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, nel XIII sec. σ.

28) μεταξύ των χωριών τής περιοχής του Χάντακα (Paracandia). Σε έγγραφο του 1320 αναφέρεται, ότι ο Antonius Vergici, κάτοικος του χωριού Vutes, βεβαιώνει ενόρκως, ότι στο χωριό αυτό είναι μιά εκκλησία τής Παναγίας (Sancta Maria), παλαιά, ερειπωμένη, και μιά άλλη εκκλησία του Αγ. Νικολάου 100 χρόνων, παλαιά. Το χωριό Βούτες ταυτίζεται με το χωριό Plitheia, που αναφέρεται στο ίδιο έγγραφο. (βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σ. 62, 271). Αναφέρεται επίσης σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Ben. de Brixano του 1301 Vute φέουδο του Jacobus Quirino. (βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia σ. 82). Σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, του 1369, Vutes, (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 147, passim).

Στην επαρχία Μαλεβιζίου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Vutes, από τον Καστροφύλακα (Κ102) Vutes με 230 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 115) Vutes το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Vutes με 40 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη Μεταφράσεις, Β', 126), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Vútes, (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 30 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Βούταις στο δήμο Αγ. Μύρωνα, κάτ. 453 Χριστιαν. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 586, το 1920 έδρα ομώνυμου αγρ. δήμου, κάτ. 650, το 1928, κάτ. 776, το 1940 γράφεται **Βούται**, κάτ. 727, το 1951 κάτ. 711, το 1961 κάτ. 798 και το 1971 κάτ. 600.

Βουτουφού, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 289, υψ. 400 μ. Βρίσκεται στο 39,5 χλμ. του δρόμου Αρκαλοχώρι - Βουτουφού - Κάτω Πουλιές - Γαρίπα - Σκινιάς. Οι κάτοικοι, πολλοί Μικρασιάτες, ασχολούνται με την αμπελοκαλλιέργεια και την ελαιοκομία.

Αναφέρεται σε έγγραφο του 1388 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Vutufu, φέουδο του Marcus Grimani, (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 269). Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Vutufu, από τον Καστροφύλακα (Κ97) Vutufu με 32 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Vutufu το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Vutufu με 11 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 137), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Vutufu, (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 5 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Βουτουφού** στο δήμο Αρκαλοχωρίου με 103 κάτ. το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 87, το 1920, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 169, το 1928 κάτ. 182, το 1940 κατ. 261, το 1951 μετονομάστηκε **Λευκοχώριον!** κάτ. 277, το 1961 κάτ. 279 και το 1971 κάτ. 289.

Η προέλευση του τοπωνύμιου είναι άγνωστη, αλλά ασφαλώς έχει ορισμένη έννοια, που δεν την ξέρομε.

Ίσως σχετίζεται με την πανοραματική θέση του παλαιού χωριού, που ήταν πάνω στον απόκρημνο λόφο, με θέα την πεδιάδα της Μεσαράς. Το όνομα, που αναφέρεται αναλόγως τόσους αιώνες, ίσως κάποτε μας αποκαλύψει την ιστορία του χωριού. Γιά το λόγο αυτό πρέπει να παραμείνει ως έχει.

Βραδάριο, το. Μετόχι στην περιοχή του Χάντακα της μονής Santa Maria του Σινά, το 1212 Vradario. (Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, σ. 14 και Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο, σ. 139) όπου αναφέρεται Vradiari. Σε τούρκικο έγγραφο του 1673 αναφέρεται Βαρδιάρη. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 167). Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Vradiari (Βλ. El. Santschi, Régestes des argêts civils etc. σ. 38). Η θέση του ήταν δυτικά του Ηρακλείου, κοντά στο μετόχι Περίδη. Το τοπωνύμιο από το επώνυμο των οικιστών. Demetrius Vradiari, chlerico (κληρικός), Johannes Vradiari chlericus, αναφέρονται σε έγγραφο του 1268 (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο, Εκκλησιών και Μοναστηρίων του Κοινού, Ιωάννινα 1985, σ. 142).

Βρασκάς, ο. Οικισμός της κοινότητας Ίμπρου, επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 18, υψ. 150 μ. Απέχει από τα Χανιά 71 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 68 χλμ. του δρόμου προς Χώρα Σφακίων. Είναι το χωριό όπου παραχειμάζουν οι κάτοικοι της Ίμπρου.

Δεν αναφέρεται στις βενετσιάνικες απογραφές. Αλλά υπήρχε κατά τη Βενετοκρατία, αφού το αναφέρει ο Antonio Trivan στο Χρονικό του Frasca, (Ant. Trivan, Varie Cose di Candia σ. 111). Αναφέρεται στην επαρχία Σφακίων στην απογραφή του 1834 της αιγυπτιακής κατοχής Vrasca (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 311) με κατοίκους 0. Η απογραφή, ως φαίνεται, έγινε τούς θερινούς μήνες και οι κάτοικοι απογράφηκαν στην Ίμπρο. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Βρασκιάς στο δήμο Νίμπρου, κάτ. 383 Χριστιαν. Νίμπρος και Βρασκιάς. Το 1900 αναφέρονται πάλι Νίμπρος και Βρασκιάς, κάτ. 208. Το 1920 αναφέρεται στον αγρ. δήμο Ίμβρου, κάτ. 96, το 1928 κάτ. 10, το 1940 κάτ. 257, το 1951, κάτ. 18, το 1961 κάτ. 13 και το 1971 κάτ. 21.

Το όνομα **βρασκάς** ή **βρασκιάς**, είναι επαγγελματικό. Βρασκι λέγεται ακόμη στην Κρήτη πήλινο αγγείο, που χρησιμοποιείται ως κυνέλη, και συνεπώς ο αγχειοπλάστης λέγεται βρασκιάς ή βρασκάς, και Βρασκιάς αναφέρεται το χωριό σε έγγραφο του 1191. (Βλ. E. Gerland. Histoire de la Noblesse Crétoise, σ. 95).

Βραχάσι, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 636, υψ. 360 μ. Απέχει από τον Άγιο Νικόλαο 21,5 χλμ. Διαδρομή: Άγιος Νικόλαος - Νεάπολη - Λατσίδα - Βραχάσι. Από το Ηράκλειο 46 χλμ., διακλάδωση αριστερά στο 40 χλμ. (Τάρμαρος) του νέου εθνικού δρόμου Ηρακλείου - Αγ. Νικολάου. Βρίσκεται στη νότια πλαγιά

του βουνού **Ανάβλοχος** (625μ.) όπου σώζονται εκκλάπεια τείχη οικισμού προελληνικών χρόνων.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1391 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα. Ο Ανδρέας Venerio από το Vrachasi, ζητά να δοθεί άδεια στον καλόγερο Ianichi Scordili, κάτ. Αγ. Ιωάννου Sisi, να μεταβεί εκτός της Κρήτης να χειροτονηθεί ιερέας ορθόδοξος. (Βλ. El. Santschi, Régestes des argêts civils etc. σ. 313). Αναφέρεται στην επαρχία Μεραμπέλου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F°25r) Vraghasi, από τον Καστροφύλακα (K97) Vracassi με 475 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 125) Vraghassi, το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Virehas με 86 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 133), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Vrakhási (Pashley, Travels in Crete σ. 321) με τα χωριά Βρύσες, Χουμεριάκο, Πλατυπόδι, Λίμνα και Νικηθιανώ με 80 χριστιαν. και 80 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου, κάτ. 1111 Χριστιαν. το 1900 κάτ. 1489, το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 1502, το 1928 κάτ. 1426, το 1940 το **Βραχάσιον** έχει κάτ. 1273, το 1951 κάτ. 1199, το 1961 κάτ. 999 και το 1971 κάτ. 804.

Στο Βραχάσι είναι η παλαιά εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου ή Χρυσολόγου, όπως τον αναφέρει η ανάγλυφη επιγραφή του 1587 στο υπέρθυρο της εισόδου. Η εκκλησία ήταν ερειπωμένη και την ανοικοδόμησε ο άριστος των ιερών Γρηγόρης Φούσκης με έξοδά του το έτος 7095 από κτίσεως κόσμου, δηλαδή το 1587, που αναφέρεται στην αρχή της επιγραφής. (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ. 517 και Ελ. Πλατάκη, Παλαιές εκκλησίες στο Βραχάσι, Αμάθεια τόμ. Γ' σ. 105).

Το τοπωνύμιο είναι υποκοριστικό της λέξης βράχος, κατά τον Κ. Άμαντο. (Βλ. Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, τόμ. Γ', σ. 225). Ο Ι. Καλιτσουνάκης έχει τη γνώμη, ότι προέρχεται από αρχαιότατο τοπωνύμιο **Βραχάς**, που σημαίνει τόπο με βράχους. (Πρακτικά Ακαδ. Αθηνών, 14, 1939, σ. 28).

Τελευταία σε συμβόλαιο του Μ. Μαρά του 1576, αναφέρεται το μοναστήρι του **Αγίου Γεωργίου του Βραχάση**. Ο Θεοχ. Δετοράκης, που δημοσιεύει το συμβολαιογραφικό έγγραφο, (βλ. «Κρητολογία», τεύχ. 14 - 15, σ. 66) σημειώνει: «Η εκφορά του τοπωνύμιου σε γενική του Βραχάση (αρσενικού γένους) ενισχύει την υπόθεση ότι οφείλει πιθανώς το όνομα σε ναό του **Αγίου Βαραησίου του Πέρσου** (29 Μαρτίου). Άγιος Βαραησίσιος (Βαραχάτης) > Βραχάσης, απ' όπου το νεώτερο ουδέτερο **το Βραχάσι**.

Λόγω της θέσης, στη μοναδική δίοδο από το Βορρά στο νομό Λασιθίου, υπήρξε κατά τις επαναστάσεις το θέατρο πολλών συγκρούσεων. Το Βραχάσι είναι η γενέτειρα του Κωνστ. Σφακιανάκη, (1824-1890) αρχηγού του Μεραμπέλου κατά την επανάσταση του 1866, του Ιωάν. Κ. Σφακιανάκη, υιού του προηγούμενου, Συνετού πολιτικού, που διαπραγματεύτηκε τη Σύμβαση

της Χαλέπας, με τον απεσταλμένο της Πύλης. Το 1897 εκλέχτηκε πρόεδρος της συνέλευσης που εψήφισε την αυτονομία της Κρήτης.

Βραχασώτης, Αγ. Γεώργιος. Μονή στις βορειοανατολικές υπώρειες του όρους Σελένα, απέναντι από το χωριό Βραχάσι, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Ήμερο σώζεται μόνο η εκκλησία, δίκλιτη, ο Άγιος Γεώργιος και Άγιος Δημήτριος, με νάρθηκα στο βορειο κλίτος. Χαρακτηριστικό είναι το καμπαριό, κτισμένο έξω από τον κυρίως ναό, μπροστά από το βορειο κλίτος, με 8 καμπάνες, κατά την παράδοση. Ανάγλυφα με στέμματα, σταυρούς και επιγραφές κοσμούν τους τοίχους του. Πάνω από το νότιο παράθυρο του καμπαριού, ανάγλυφη εικόνα του Αγ. Γεωργίου και κάτω απ' αυτή τα ονόματα των ιδρυτών Ιωακείμ και Μακαρίου. Πάνω από το ανατολικό παράθυρο σώζεται η χρονολογία ΑΦΝΗ' (1558). Στην κόγχη της κυρίας εισόδου πλάκα από μαύρο μάρμαρο φέρει την επιγραφή: (1592) Πάντων μεν μνημόσυνα μετ' ηγου άφαρ/φεύγουσι δ' αύ στρέφουσι νέμειν εν βίω.

Από Γεδεών μοναστών αρχηγέτης/εις τις ουκ ώλολε. Ιούδε δ' αύ τουτίσχει/. η έννοιά του είναι: Όλων των ανθρώπων η ανάμνηση εξαφανίζεται αμέσως μετά τον ήχο (το θάνατο). Παρ' όλα αυτά ο Γεδεών, ο αρχηγός των μοναχών δεν εχάθη. Τούτο το έργο διατηρεί τη μνήμη του. (Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ. 50).

Η μονή φαίνεται να ιδρύθηκε τη Β' Βυζαντινή περίοδο. Δυτικά, σε μικρή απόσταση από του σημερινού ναού, σώζονται τα ερείπια της πρώτης εκείνης μονής, που πιθανόν να καταστράφηκε το 14 αιώνα από τους Βενετούς, όταν καταστράφηκε και ερημώθηκε το Λασιθί, γιατί θα βοηθούσε ασφαλώς τούς επαναστάτες, που είχαν ορμητήριο το οροπέδιο του Λασιθίου. Ανακτίστηκε το 1540, όπως φαίνεται από τη χρονολογία του καμπαριού. Το 1592 κτίστηκε και το νοτιο κλίτος, αφιερωμένο στον Αγ. Δημήτριο, από τον ηγούμενο Γεδεών, σύμφωνα με την επιγραφή στο υπέρθυρο της κυρίας εισόδου του ναού (1592).

Οι Τούρκοι σεβάστηκαν τη μονή, γιατί και οι Μωαμεθανοί λατρεύουν παρόμοια εορτή. Αλλά ζήτησαν να μη φιλοξενεί χαϊνίδες.

Η παράδοση αναφέρει σχετικά τα παρακάτω: Πριν από την επανάσταση του Δασκαλογιάννη, 1770, η αδελφή του τότε ηγούμενου Γαβριήλ, μάζευε χοχλιούς στη θέση **Καμπιά**, και ατιμάστηκε από Τούρκους «σουβαρίδες» (=ταχυδρόμους). Όταν ξαναπέρασαν αργότερα ο ηγούμενος τούς περιποιήθηκε πλουσιοπάροχα, με πλούσιο γεύμα. Έπειτα τους κάλεσε στο πορκομείο να τους προσφέρει ζεστή μυσήθρα. Στη σίγλα εκόχλαξε ο «ορός» με το «ανέχυμα» γάλα. Σαν απτραπή άρπαξε ένα «καυκί», το γαμίζει γάλα κοχλακιστό και το πετά με ορμή στα πρόσωπα των φιλοξενούμενων του. Το επανέλαβε μερικές φορές, ώσπου τούς τελείωσε, και τους έθαψε σε μιά «χαλασά». Πλή-

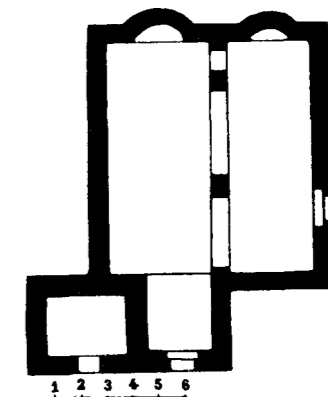
ρωσε όμως ακριβά την εκδίκηση της τιμής της αδελφής του. Αυτός απαγχονίστηκε, η περιουσία της μονής πουλήθηκε στη δημοπρασία, τα κελιά χαλάστηκαν και η μονή ερειπώθηκε. Ύστερα από εκατό χρόνια, το 1860, ο ιερομόναχος Άνθιμος Μανιουδάκης από το Βραχάσι, την ανασυγκρότησε. Οι Βραχασώτες, που είχαν αγοράσει τα κτήματα τα προσέφεραν στη μονή. Τότε έγινε (1875-1880) και το ωραίο ξυλόγλυπτο τέμπλο, έργο των Παναγ. και Ιωάν. Μακράκη από το Μέσα Λασιθί.

Στη μονή αυτή αποφασίστηκε το 1866 η κήρυξη της επανάστασης κι απ' εδώ ξεκίνησαν οι πρώτοι επαναστάτες με αρχηγό τον Κωνστ. Σφακιανάκη. Μιά σπηλιά πάνω από τη μονή ήταν η αποθήκη τών όπλων και πυρομαχικών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: G. Gerola, Monumenti veneti ecc. vol. II, 365, IV, 265, 520 — Ν. Τσαμπαρλάκη, Άγιος Γεώργιος Βραχασώτης, «Δρήρος» Β', 1938, σ. 492 — Αριστ. Βουρλάκη, Η ιστορική μονή Αγ. Γεωργίου Βραχασώτη, ανέκδοτη — Του ίδιου, Επιγραφαί εκκλησιών Μεραμπέλου, «Κρητική Εστία», τεύχ. 120, σ. 25 — Ελ. Πλατάκη, Αγ. Γεώργιος Βραχασώτης, «Αμάθεια», τεύχ. 11, σ. 111.

Βραχίμος, ο. Οικισμός της κοινότητας Χουμέρι, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1928) 49. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Πραχύμο** στο δήμο Μελιδόνι, κάτ. Χριστιαν. 10 και Τούρκοι 27, στην απογραφή του 1900 δεν αναφέρεται. Τού 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Περάματος **Πραχίμου** ή **Βραχίμου**, κάτ. 36, του 1928, αναφέρεται στην κοινότητα Χουμέρι, κάτ. 49. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ο Ρεθύμιος Εμ. Λαμπρινάκης, δάσκαλος στο Ρεθύμνο, αναφέρει στο βιβλίο του Γεωγραφία της Κρήτης (σ.94) το 1890, ότι το Πραχίμος (Βραχίμος) σε πα-

ρένθεση, κείται παρά την κόμην Πέραμα, ωσαύτως παρά τον Αυλοπόταμον, νοσηρά αλλά κατάφυτος από εσπεριδοειδή δένδρα. Συνεπώς ο οικισμός ήταν παραποτάμι, ανατολικότερα του χωριού Πέραμα.

Βρέλι, το. Οικισμός στην κοινότητα Μοιρών (1920) επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Σήμερα δεν υπάρχει.

Η αρχαιότερη μνεία του αναφέρεται Vrelli (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 271) του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα του 1389. Αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1390: ...*Εγώ ο Γεώργιος Καλιέργης κάτ. με τα μέρη μου εις τού Βρέλι(η)* (βλ. Μ. Ι. Μανούσασκα, Νοταριακά έγγραφα «Θησαυρίσματα», τόμ. 3, σ. 90).

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου, από τον Καστροφύλακα (Κ104) Vreli Paglioghorio με 303 κάτ. το 1583 από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) Vregli ragliò Choriò, το 1630, στην τουρκική απογραφή του 1671 Palyo Vreli με 18 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 123). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Vreli (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 1 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Βρέλι στην κοινότητα Αμπελούζου, κάτ. Χριστιαν. 28, και Τούρκ. 84, το 1900, στον ίδιο δήμο κάτ. 8, το 1920 στον αγροτ. δήμο Μοιρών, κάτ. 9. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Η προσωνομία **παλιό χωριό** είναι άγνωστο που οφείλεται. Το όνομα του οικισμού, που ήταν πολύ μεγαλύτερο χωριό τη Βενετοκρατία, οφείλεται, πιθανότατα, στο μαρτυρημένο επώνυμο του οικιστή, που αναφέρεται Marco Vrelli Καστροφύλακα (Κ27) δανειστής του βενετικού Δημοσίου.

Βρές, ο. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Καμπανού, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων., ακατοίκητος σήμερα. (βλ. Σταμ. Αποστολάκη, Τοπωνύμια Καμπανού, «Κρητική Εστία», τεύχ. 172, σ. 294). Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή.

Βρίντα, το βλ. Αβρίδα.

Βροντίσι, το. Ανδρική μονή στην επαρχία Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, στις νότιες υπώρειες του Ψηλορείτη, σε υψόμ. 550 μ. κάτ. (1981) 2. Υπάγεται στην κοινότητα Ζαρού. Απέχει από το Ηράκλειο 48 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά από την Αγία Βαρβάρα, στο δρόμο προς Φαιστό, Πανασός - Γέργερη - Ζαρός - Βροντίσι. Σε συμβόλαιο του 1467 αναφέρεται, ότι ο καρδινάλιος Βησσαρίων, εκμισθώνει στον Lauro Quirini για πέντε χρόνια τέσσερα πατριαρχικά χωριά (του λατινικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως), το Ζαρό, τη Νίβρητο, την Πλουτή και το Βροντίσι. (*Xaro, Ivrito, Pluti et Vrundisi...quinque annos*) φέουδο του λατινικού Πατριαρχείου. Αλλά και σε προηγούμενο έγγραφο του 1462, αναφέρεται ο *Yeromonachus Nillus*

Calossina Commorans in monasterio Ayo Antonio Vrondissi).

Δεν υπάρχει συνεπώς αμφιβολία, ότι πρόκειται για τη μονή, Βροντίσι, που βρίσκεται στην ίδια περιοχή με τα άλλα χωριά και αφού χωριό με το όνομα Βροντίσι δεν υπάρχει στην Κρήτη.

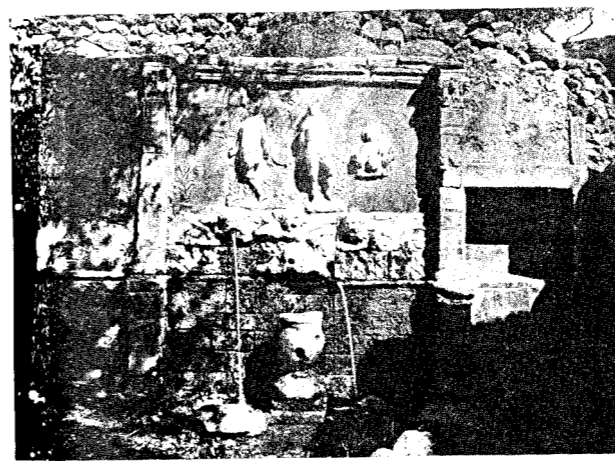
Τη μονή περιβάλλει τείχος. Η πύλη ήταν μαρμαρίνη και είχε ανάγλυφη την εικόνα του Χριστού με το ευαγγέλιο, και τη χρονολογία (Α) ΧΛ... Ιουλλίω Η. Δηλαδή ήταν του 1630-1639. Η πύλη γκρεμίστηκε το 1913. Ο δίκλιτος ναός, αφιερωμένος στον Αγ. Αντώνιο και την Αναψηλάφιση του Αποστόλου Θωμά, είναι στη μέση περιβόλου. Το κωδωνοστάσιο, ιταλικού τύπου, είναι έξω από το ναό. Ο ναός ήταν τοιχογραφημένος. Διασώζονται ελάχιστες τοιχογραφίες των αρχών του 14ου αιώνα.

Παλαιότερα ήταν μετόχι τής μονής του Αγίου Φανουρίου στο Βαρσαμόνερο, στην απέναντι πλαγιά του βουνού. Η χρονολογία τής ίδρυσής της δεν είναι γνωστή. Έγγραφο μαρτυρίες υπάρχουν από το 13ο αιώνα. Φαίνεται ότι η μονή Βαρσαμονέρου άρχισε να παρακμάζει και από τότε αρχίζει να ακμάζει το Βροντίσι. Το 17ο αιώνα ήταν σπουδαιότατο κέντρο μοναχισμού στην Κρήτη, αλλά και κέντρο πνευματικό, όπου ευδοκίμησαν τα γράμματα και η ζωγραφική. Ο Μιχ. Δαμασκηνός, από τους σπουδαιότερους εκπροσώπους τής Κρητικής Σχολής, σύγχρονος του Θεοτοκόπουλου, φαίνεται να ήταν αδελφός τής μονής. Οι 6 θαυμάσιες εικόνες του, που βρίσκονται σήμερα στην Έκθεση εικόνων και Κειμηλίων τής Εκκλησίας Κρήτης, (Αγία Αικατερίνη Ηρακλείου) έγιναν εκεί και από το Βροντίσι τις μετέφερε στον Άγιο Μηνά το 1800 ο τότε μητροπολίτης Κρήτης, Γεράσιμος Παρδάλης.

Η ονομασία τής μονής οφείλεται στο επώνυμο του ιδρυτή της, που πρέπει να ονομαζόταν **Βροντίσης**. Σι έγγραφο του 1323 αναφέρονται 4 παπάδες του Χάντακα με αυτό το επώνυμο, Βροντίσης. (βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην εκκλησιαστική Ιστορία τής Κρήτης, «Κρητ. Χρονικά» τόμ. ΙΓ', σ. 252, 253). Επώνυμο βυζαντινής οικογένειας, κατά τον Σ. Ξανθουδίδη (Επαρχία και πόλεις τής Κρήτης, Ε.Ε.Β.Σ. τόμ. Γ', σ. 41).

Στη θέση που βρίσκεται η μονή δεν ήταν δυνατόν να μη χρησιμοποιηθεί ως επαναστατικό κέντρο, την περίοδο των επαναστάσεων του 19ου αιώνα. Ο Μιχ. Κόρακας είχε εγκαταστήσει το στρατηγείο του το 1866 στο Βροντίσι και από εκεί κήρυξε την επανάσταση στην Κεντρική και Ανατολική Κρήτη. Γι' αυτό καταστράφηκε από τους Τούρκους πολλές φορές.

Στην εξωτερική αυλή τής μονής είναι μιά ωραία μαρμαρίνη κρήνη, η πιό καλλιτεχνική στην ύπαιθρο Κρήτη, που παριστάνει σε ανάγλυφη μορφή τον Αδάμ και την Εύα στον επίγειο παράδεισο, τον Παντοκράτορα και 4 άλλες μορφές, που συμβολίζουν τους ποταμούς τής Εδέμ (Φισών, Γηών, Τίγρης και Ευφράτης).

Πικ. 100. Βροντίσι. Η καλλιτεχνική μαρμαρίνη κρήνη με τις ανάγλυφες μορφές του Παντοκράτορα, του Αδάμ και Εύας κ.λπ.

Από τα στόματα των μορφών αυτών τρέχει το κρυστάλλινο νερό, από τα σπλάχνα του Ψηλορείτη, που υδρεύει τη μονή και αρδεύει τους κήπους της. Οι Τούρκοι την έλεγαν **Σατριβανλί Μαναστήρ**, και έτσι αναφέρεται στα έγγραφα των Πελώριος πλάτανος σκεπάζει ολόκληρη την αυλή. Πόσα συμβούλια και συμβουλία των επαναστατών έχουν γίνει στον ίσκιό του πλατάνου αυτού, σ' αυτή την εξέδρα του Ψηλορείτη!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Εμ. Δουλγεράκη, Συμβολή στην ιστορία του Βροντίσιου, «Κρητικά Χρονικά», ΙΒ', 17 — Μαν. Χατζηδάκη, Τοιχογραφίες στην Κρήτη, «Κρητικά Χρονικά», Στ', 59 — Ιωάν. Κριτωτάκη, Οι Κρήτες ζωγράφοι τής Μεταβυζαντινής Σχολής, «Μύσων» Γ. σ. 97 — Ζαχαρ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ. 199, εξ. και 277 εξ. — G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. IV, 97.

Βρουχάς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μεραμπεύλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 281, υψ. 200 μ., στη ΝΑ άκρη τής επαρχίας, κοντά στο ακρωτήριο Αγ. Ιωάννου του Αφορεσμένου. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 21 χλμ. (Αγ. Νικόλαος - Ελούντα - Πλάκα - Βρουχάς). Οι κάτοικοι ασχολούνται με τη γεωργία, τη κτηνοτροφία και τελευταία με τα πρώιμα κηπευτικά στην παράλιο ζώνη. Ο Ξανθουδίδης, σχολιάζοντας έγγραφο τής μονής Αρετίου του 1621, αναφέρει, ότι ο Βρουχάς την εποχή τής Βενετοκρατίας ήταν τοποθεσία και συνοικίστηκε από τους παροίκους, τούς δούλους και τούς μισθωτούς εργάτες των εκεί μοναστηριακών κτημάτων. (βλ. Χριστιανική Κρήτη, Α', σ. 77). Όμως το χωριό υπήρχε κατά τη Βενετοκρατία, παρ' όλο που δεν αναφέρεται στις βενετοσάνικες απογραφές, αφού αναφέρεται σε τουρκικό έγγραφο του 1689 ο

παπάς Γεώργιος και ο παπάς Στεφανής εκ τού χωριού Βρουχά, σε δήλωση των Χριστιανών προκρίτων και ιερέων τής επαρχίας Μεραμπεύλου, ότι αναλαμβάνουν και υπευθύνως να εξαγοράζουν αιχμαλωτιζόμενον μουσουλμάνον κ.λπ. (προφανώς από τούς επαναστάτες, που είχαν καταφύγιο το βενετοκρατούμενο φρούριο τής Σπιναλόγκας). (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β. σ. 327).

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Vruká (Pashley, Travels in Crete, II, 32) με 30 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Βρουχάς** στο δήμο Φουρνής, με 338 κάτ., το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 494, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 461, το 1928 κάτ. 381, το 1940 κάτ. 407, το 1951 κάτ. 404, το 1961 κάτ. 344 και το 1971 κάτ. 310.

Βροχώρι, το. Οικισμός τής επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο από το Fr. Barozzi, (f°28v) Vrogori Quirini. Δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή. Η θέση του μου είναι άγνωστη.

Βρύσες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 122, υψ. 600 μ. Βρίσκεται στις βόρειες υπώρειες του όρους **Κέδρος**, σε κατάρρυτη και κατάφυτη από οπωροφόρα δένδρα κοιλάδα. Απέχει από το Ρέθυμνο 45 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 30 χλμ. (Αποστόλοι) τής αρτηρία Ρεθύμνου - Αμαρίου - Μέρωνας - Ελένες - Γερακάρι - Βρύσες.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Vrisses, από τον Καστροφύλακα (Κ184) Vrisses με 515 οφειλόμενες αγγαρείες (στην απογραφή του πληθυσμού δεν το αναφέρει) και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Vrisses το 1630. Στην αιγυπτ. απογραφή του 1834 αναφέρεται Tze Vrysis (Pashley Travels II, 314) με 25 χριστιανικές οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Βρύσαις** στο δήμο Μοναστηρακίου, κάτ. Χριστιαν. 219, το 1900 αναφέρεται Βρύσες στον ίδιο δήμο (Πανακράϊων), κάτ. 262, το 1920 είναι στην κοινότητα Σμιλέ, κάτ. 218, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 237, το 1940 οι Βρύσαι έχουν κάτ. 217, το 1951 κάτ. 182, το 1961 κάτ. 229 και το 1971 κάτ. 136.

Η εκκλησία του Αγ. Γεωργίου με υπολείμματα τοιχογραφιών, ταυτίζεται, πιθανόν, με το ναό τής Παναγίας, ο οποίος, εκτός από τον εικονογραφικό διάκοσμο, διατηρούσε και γλυπτά στοιχεία ενετικής επίδρασης. (βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. no. II, p. 266 και Gerola - Λασιθιωτάκη Τοπογραφικός Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών σ. 65). Στον τελευταίο πόλεμο 1941 καταστράφηκε τελείως. (βλ. Κ. Καλοκύρη, Βυζαντινά Τοιχογραφία τής Κρήτης, 1957, σ. 37).

Βρύσες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 567, υψ. 70 μ. στις

όχθες τού ποταμού **Βρυσανού**. Τα πολλά νερά τής κοιλάδας, που τροφοδοτούν την οργιάδη βλάστηση και τούς κήπους, κάνουν τις Βρύσες ένα από τα πιο όμορφα χωριά τού Αποκορώνου. Γέφυρα με προτομές πολιτικών ανδρών ενώνει το χωριό, που εκτείνεται και στις δύο όχθες τού ποταμού. Βρίσκεται στο 32 χλμ. τού παλαιού δρόμου Χανίων - Ρεθύμνου.

Οι Βρύσες είναι νεώτατο χωριό. Δεν αναφέρεται ούτε στην απογραφή τού 1900. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 στον αγροτ. δήμο Βαφέ, με 80 κάτ. Στην επόμενη απογραφή τού 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας και έχει 296 κάτ., το 1940 κάτ. 531, το 1951 κάτ. 579, το 1961 κάτ. 611 και το 1971 κάτ. 601.

Ανατολικά τού χωριού μιά αρχαία γέφυρα, ελληνορωμαϊκών χρόνων, ζέφνει το Βρυσανό ποταμό. Είναι γνωστή με το όνομα **ελληνική καμάρα** κτισμένη με ογκόλιθους, δίχως λάσπη, με άνοιγμα τόξου 11.10 μ. και ύψος από την κοίτη 6.40μ.

Στις Βρύσες είχε στρατοπεδεύσει το 1770 ο τουρκικός στρατός, 12.000 εκτός από τούς Τουρκοκρητικούς,

*Οι Βρύσες γυρωτρίγυρα μαυρίζουν σαν τα δάση
κι από τρεις τόπους ξεκινούν εις τα Σφακιά να πάσι
Μαυρίζουνε τα λιάφυτα και ούλα τα χωράφια
από το πλήθος τής Τουρκιάς κι από τα μπαϊράκια
και διπλοχαζιρεύονται εις τα Σφακιά να βγούσι...*

Στις Βρύσες είχε στρατοπεδεύσει το 1866 και ο αιγύπτιος Σαχίν πασάς με 5000 αιγυπτιακό στρατό. Οι επαναστάτες, τον Αύγουστο 1866, αφού έκαμαν λειτουργία στο Ασκύφου και ευλόγησαν τη σημαία των ξεκίνησαν και το επόμενο πρωί πολιορκήσαν τον Σαχίν πασά στις Βρύσες. Οι Τούρκοι έστειλαν 2000 ατάκτους με αρχηγό τον πριβόητο Χασάν Μπάντη, γιά να βοηθήσει τούς πολιορκούμενους. Οι επαναστάτες σκότωσαν τον ίδιο τον Μπάντη και ο «στρατός» του πανικόβλητους διαλύθηκε. Ο Σαχίν αναγκάστηκε να σηκώσει λευκή σημαία και να ζητήσει συνθηκολόγηση, να τον αφήσουν οι επαναστάτες να αποχωρήσει στις Καλύβες. Πρώτη φορά Τούρκος πασάς στην Κρήτη αναγκάστηκε να ζητήσει συνθηκολόγηση από τους «ραγιάδες». Άφησε όλες τις αποσκευές του και το υλικό τού στρατού, τα τσαντέρια στεμένα κι έφυγε τρομοκρατημένος. Όταν μπήκαν οι επαναστάτες στο τουρκικό στρατόπεδο βρήκαν πολλά μιτιρίζα με σωρούς σφαίρες. Κατάλαβαν, ότι σ' αυτά πολεμούσαν κόπτες Χριστιανοί αιγύπτιοι και έβγαζαν τις σφαίρες, για να μη σκοτώσουν ομοθρήσκους των. Το ίδιο συνέβη και στο Αρκάδι τον ίδιο χρόνο.

Βρύσες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Ακούμια (Ακουμόβρυσες), επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 170, υψ. 550 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 39 χλμ. Δικλάδωση δεξιά στο 9 χλμ. στο δρόμο Σπήλι-Αγ. Γαλήνη.

Εικ. 101. Βρύσες Αποκορώνου. Το Ηρώον με την ακόλουθη επιγραφή: «1895-1898 Η ΛΥΤΡΩΘΕΙΣΑ ΓΕΝΕΑ ΜΗΤΕΡΑ ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΗΣ ΤΟΔΕ ΜΝΗΜΕΙΟΝ ΑΝΙΓΗΡΕΝ ΕΝ ΕΤΕΙ 1953 ΕΙΣ ΑΪΔΙΟΝ ΜΝΗΜΗΝ ΑΡΙΣΤΗΣ ΚΑΙ ΣΩΦΡΟΣΥΝΗΣ ΚΑΙ ΕΥΨΥΧΙΑΣ ΕΠΙΔΑΙΝΟΝ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΙΣ ΕΠΙΡΧΟΜΕΝΟΙΣ».

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Vrisses de Cumia, από τον Καστροφύλακα (K173) Vrisses de Cumia με 121 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Vrisses de Cumia το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Vrysis (Pashley, Travels in Crete, II, 313) μαζί με πολλά άλλα χωριά, τής περιοχής, κατοικούμενα από Χριστιανούς. Το 1881 είναι στο δήμο Αγ. Πνεύματος κάτ. Χριστιαν. 158, το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 172, το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 220, το 1928 είναι στην κοινότητα Ακούμια, κάτ. 245, το 1940 οι Βρύσαι, κάτ. 236, το 1951 κάτ. 252, το 1961 κάτ. 285 και το 1971 κάτ. 219.

Στο κέντρο τού χωριού υπήρχε βενετσάνικος πύργος. (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti ecc. III, σ. 286).

Βρύσες, οι. οικισμός στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Vrisses, από τον Καστροφύλακα (K236) Vrisses de Chissamo με 55 κάτ. το 1583, από τον Βασιλικάτα. (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 134) Vrisses, το 1630. Αναφαίνεται, ύστερα από αιώνες, στην απογραφή τού 1920 στην κοινότητα Πλατάνου, με 36 κάτ., το 1928 με 35 κάτ. και το 1940 με 28. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

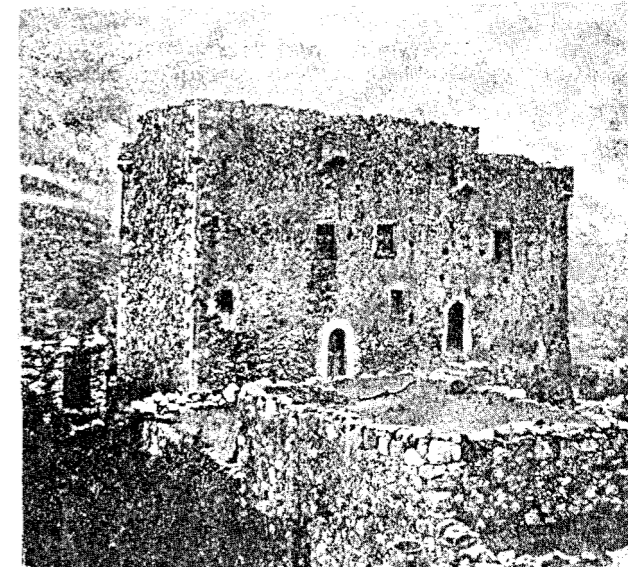
Εικ. 102. Βρύσες Αποκορώνου. Η γέφυρα του παλαιού δρόμου Χανίων-Ρεθύμνου.

Βρύσες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 292, υψ. 50 μ. Απέχει από τα Χανιά 16 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 12,5 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο.

Το χωριό αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας, (Piano della Canea) το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Vrissi, από τον Καστροφύλακα (K237) Vrissi με 270 κάτ. το 1583, (K223) Vrissi Candoleo με 72 οφειλόμενες αγυμρείες και (K242) με 3 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Vrissi το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Vrysis (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 20 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Βρύσες** στο δήμο Αλικιανού, κάτ. 263 Χριστιαν. και 61 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 326, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου κάτ. 352, το 1928 κάτ. 393, το 1940 κάτ. 441, το 1951 κάτ. 468, το 1961 κάτ. 471 και το 1971 κάτ. 350. Ανάμεσα στις Βρύσες και στο χωριό **Κουφός** είναι ένα χαρακτηριστικό δίκορφο ύψωμα, στη δυτική όχθη τού ποταμού Πλατανιά, τού ομηρικού **Ιάρδανου**. Η πιο χαμηλή κορυφή λέγεται **Κάστελος** τής Αγίας Ευφρατικής Βαρυπέτρου. Η πιο υψηλή λέγεται Άγιος Γεώργιος, από το εκκλησάκι που υπάρχει εκεί και έχει δύο επίπεδα. Στο χώρο αυτό τοποθετεί ο Pococke την ομηρική Κυδωνία, στηριζόμενος κυρίως στον ομηρικό στίχο:

*ηχι Κύδωνες έναιον Ιαρδάνου αμφί ρέεθρα
(γ 292)*

(B) Rich. Pococke, A Description of the East and some other Countries, London 1745, vol. II, part. I, p. 117. Και ο Spratt, (Travels and Researches in Crete, II, 140) συμφωνεί με τη γνώμη τού Pococke και αναφέρει, ότι βρήκε ίχνη τοίχων αρχαϊκών και επίπεδα, όπου ήταν σπήλια. Αντίθετα ο Gerola, (Monumenti Veneti ecc. I, 289) δεν είδε ίχνη κτισμάτων.

Εικ. 103. Βρύσες Αγ. Βασιλείου. Ο πύργος, βενετσάνικης τεχνοτροπίας, λέγεται ότι κτίστηκε την Τουρκοκρατία.

Την άποψη τού Pococke και τού Spratt δέχεται και ο Εμ. Βαρδινογιάννης, την οποία υποστήριξε στο Β' Κρητολογικό Συνέδριο (Βλ. Πεπραγμένα Β' Κρητολ. Συνεδρίου, τόμ. Β', σ. 11 εξ.) Αλλά, ύστερα από τις τελευταίες ανασκαφές στην συνοικία **Καστέλι** τών παλαιών Χανίων, διαπιστώνεται ότι η ομηρική Κυδωνία ήταν στη θέση τής σημερινής πόλης Χανιά.

Τελευταίες ανασκαφές αποκάλυψαν, ότι ο χώρος είχε κατοικηθεί από την Υστερομινωική εποχή. Μάλιστα ο Paul Faure βρήκε νεολιθικά όστρακα στην περιοχή αυτή, ένδειξη ότι έζησαν και εδώ νεολιθικοί άνθρωποι. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΖ', σ. 22). Βορείως τού χωριού ανασκάφηκε τάφος Υστερομινωικών χρόνων ΠΙΒ, όπου βρέθηκαν χαλκά αντικείμενα, βελόνη, τεμάχια κοσμήματος, διπλοί πελέκει, στεφάνη με σταυρό, ψήφοι περιλαμίου κ.λπ. («Κρητικά Χρονικά» ΙΓ' 392, και Bul. Cog. Hellenique, vol. 86, p. 48). Κοντά στις Βρύσες είναι το Σπήλαιο **Κερά Σπηλιώτισσα**, όπου βρέθηκαν νεολιθικά αγγεία. Και στη θέση **Τίμιος Σταυρός** βρέθηκαν δύο Πρωτογεωμετρικοί τάφοι (1100-900 π. Χ.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Στυλ. Αλεξίου, Μινωικός Πολιτισμός, σ. 55 — Ι. Νουχάκης, Χωρογραφία τής Κρήτης, σ. 241 — Επ. Ετ. Κρ. Σπουδών τόμ. Γ', 485 — **Μάρθρας Αποσκίτου**, Κρήτη και Όμηρος, «Κρητικά Χρονικά», ΙΔ', σ. 150 — Ι. Ναναδάκης, Αι δύο Κυδωνία, κ.λπ. «Κρητ. Εστία», τόμ. 12, σ. 127 — «Κρητικά Χρονικά» ΙΓ', 395 — G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. I, 289, fig. 185 — Paul Faure Nouvelles Localisations de villes Crétoises, «Κρητικά Χρονικά», ΙΖ', 22, - **Idem**, Cavernes et sites aux deux extremités de la Crète, BCH, tom. 86, 1962, p. 47, 48 — T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, II, 140 — Rich. Pococke, A Description of the East and some other Countries, London, 1745, vol. II, part. I, pp. 242, 246, 248.

Εικ. 104. Το χωριό Βρύσες Μεραμπέλου. (φωτ. Ρουσέτου).

Βρύσες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 469, υψ. 440 μ. Βρίσκεται στη νότια πλευρά της Σκάφης του Μεραμπέλου και έχει πανοραμική θέα σ' όλη την κοιλάδα. Απέχει από τον Άγιο Νικόλαο 18,5 χλμ. και από τη Νεάπολη 3,6 χλμ.

Αναφέρεται στην επαρχία Μεραμπέλου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Vrisses, από τον Καστροφύλακα (K97) Vrisses, με 209 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 125) Vrisses το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Vrizez με 63 χατάτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', 134), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Vrysis (Pashley, Travels in Crete, II, 321), μαζί με τα άλλα χωριά της περιοχής, το 1881 αναφέρεται **Βρύσες** στο δήμο Χουμεριάκο με 503 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 585, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 663, το 1928, κάτ. 636, το 1940 κάτ. 660, το 1951 κάτ. 652, το 1961 κάτ. 657 και το 1971 κάτ. 541.

Στο δίκλιτο καθεδρικό ναό, καθιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος και στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, υπάρχει ξυλόγλυπτο τέμπλο πολύ καλής τέχνης.

Ο Χασάν πασάς, περνώντας από το χωριό το 1823, το πυρπόλησε. Το 1866, τάγμα του τουρκικού στρατού κατέλαβε τη θέση **Πρόβαρμα**. Οι επαναστάτες Κωνσ. Σφακιανάκης, Εμ. Κοκκίνης και Κωνσ. Κοζύρης το εξόκτωναν.

Βρυσίδι, το. Οικισμός επαρχ. Σητείας, βλ. **Μαγκασάς**.

Βρωμόνερο, το. Οικισμός στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°27r) Vromonego, από τον Καστροφύλακα (K173) Vromonego et Grababachia με 127 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Vromonego.

Ερειπωμένος οικισμός στην περιφέρεια της κοινότητας Αγ. Γαλήνης. Η περιοχή παλαιότερα υπαγόταν στην επαρχία Αμαρίου. Ο Β. Ψιλάκης (Ιστορία της Κρήτης, σ. 1331) αναφέρει, ότι οι οικισμοί Βρωμόνερο, Γομαράς, Ρίζικας - Συμπάλλουσα κατοικούνταν από Βερβέρους πειρατές, που τούς εξόκτωναν οι Βενετοί και καταστρέψαν τα χωριά, από τα οποία δεν σώζεται σήμερα παρά μόνο το όνομα, ως τοπωνύμιο.

Βρωμονερό, το. Οικισμός στην επαρχία Τερμινού, ν. Ηρακλείου. Τον αναφέρει ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητικής Ιστ., V, σ. 117) Vromonego το 1630, από τον Καστροφύλακα (K101) Vromonego et Giema και το 101 το 1583, στην τούρκικη απογραφή Vromonego με 3 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 134). Ο Σταυρινίδης σημειώνει ότι τα ερείπιά του αναγνωρίζονται στη θέση **Άγιος Ανδρέας στο Βρωμονερό**, στη βόρεια πλαγιά του Γιούχτα, όχι μακριά από το χωριό Σίλαμος, ενώ ο Paul Faure νομίζει ότι ήταν στην περιοχή της κοινότητας Κυπαρίσσι. (βλ. Κρητολογία, τεύχος 5, σ. 51).

Ο Σταυρινίδης σφάλει. Ο Καστροφύλακας, (K101) τον αναφέρει μαζί με τον οικισμό Γέννα, κοντά στον οικισμό Κόλενα, νοτιώς από το Κανλί Καστέλι, όπου προφανώς ήταν.

Βυζάς, ο. Οικισμός στην επαρχία Σητείας, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Visea, από τον Καστροφύλακα (K139) Visia με 107 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Visea το 1630. Στην απογραφή των Τούρκων το 1671 δεν αναφέρεται, ένδειξη ότι καταστράφηκε κατά τον πόλεμο 1645-1669. Ο Paul Faure αναφέρει ότι ήταν στα **Κάτω Κρούα**. («Κρητολογία», τεύχ. I, σ. 31).

Βύθιο, το. Χωριό της επαρχίας Κανούργιου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°23v) Vithio. Δεν αναφέρεται σε άλλες απογραφές. Ο Paul Faure («Κρητολογία», 5, σ. 62) τον οικισμό Vidho του Καστροφύλακα (K104) (ενώ είναι Vico) και σημειώνει ότι βρίσκεται στη Χερσόνησο, επαρχία Πεδιάδας!

Βώσακος, ο. Μονή σταυροπηγιακή, καθιερωμένη στον Τιμίο Σταυρό (14 Σεπτεμβρίου) διαλυμένη. Υπάγεται στην κοινότητα του χωριού Σίσεις, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Βρίσκεται σε μικρό οροπέδιο, ανάμεσα στα υψώματα **Μεσοσφήνα** και **Κοιτοστρουλή** (644 μ. και 826 αντίστοιχα), σε μικρή απόσταση δυτικά του χωριού Σίσεις.

Ιδρύθηκε το 1195, όπως αναφέρεται σε επιγραφή, από τούς μοναχούς της **μονής των Αγίων Πατέρων**, που ήταν κοντά στη θάλασσα και καταστράφηκε από τούς πειρατές.

Την επανάσταση του 1821 οι Τούρκοι κατάστρεψαν τη μονή και έσφαξαν 17 μοναχούς της. Όταν τελείωσε η επανάσταση επιδιορθώθηκαν τα ερείπια και λειτουργήσε και πάλι η μονή. Είχε μετόχια στις Σίσεις, στο Γαράζο και στις Δαφνέδες Μυλοποτάμου, τα οποία αλλοποίησε και πάλι, δημιούργησε ποιμνία, μέλισσες κ.λπ. ώστε στην απογραφή του 1881 αριθμούσε 29 καλογήρους και λαϊκούς εργάτες των κτημάτων της.

Το 1885 «αύθις οικοδομήθη εκ βάθρων», όπως αναφέρει επιγραφή. Έπαιξε τον πατριωτικό ρόλο της στις επαναστάσεις και αδελφοί της μονής αναδείχτηκαν πολεμιστές άξιοι της πατρίδας.

Ο τόπος που κτίστηκε η μονή λεγόταν πριν **Βώσακος** αρχαιότατο δωρικό τοπωνύμιο, βοός+σακός (δωρικός τύπος του σηκός=μάνδρα, βοδιών). Από την ίδια ρίζα και το σημερινό ρήμα **σακάζω** = απογαλακτίζω τα νεογέννητα ζώα, που περιορίζονται σε ιδιαίτερο σηκό. (βλ. και Σ. Ξανθουδίδη, Ποιμενικά της Κρήτης, Λεξιλογικόν Αρχείον Μέσης και Νέας Ελληνικής, τόμ. Ε')

Ο Μιχ. Παπαδάκης εκφράζει τη γνώμη, ότι ίσως πρόκειται για τόπο λατρείας Ιερού Βοός. Αλλά μάλλον θα πρόκειται για μάντρα βοδιών την προϊστορική εποχή, οπότε ζούσε στην Κρήτη το βόδι σε αγρία κατάσταση, ο bos primigenius, του οποίου κόκκαλα βρέθηκαν στην Τύλισσο από τον Ιωσ. Χατζηδάκη.

Ο Pashley, (Travels in Crete I, σ. 144) αναφέρει, ότι το 1834 το μοναστήρι του Βώσακου, στους πρόποδες του όρους Kutzutáli, κοντά στις Σίσεις, είχε 15 μοναχούς, 12 ζευγάρια βόδια πριν από την επανάσταση, αλλά τώρα (1834) είχε μόνο 4. Πριν από την επανάσταση είχε Βιβλιοθήκη αλλά καταστράφηκε, όταν η μονή κήκε. Αυτά του είπε ένας καλόγηρος του Μοναστηριού, Μελέτιος, που τον φιλοξένησε στο σπίτι του στο Γαράζο.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Βώσακος** στο δήμο Δαμάστας, κάτ. 12 μοναχοί και 14 κοσμικοί (= 29) το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. άρρενες 26 θήλεις 7 (=33), το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Βισίων κάτ. 13, το 1928 κάτ. 27, το 1940 κάτ. 12, το 1951 κάτ. 152, το 1961 κάτ. 0. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Σήμερα έχει ερημωθεί και χρησιμοποιείται από τους βοσκούς της περιοχής ως σταύλος!, όπως και άλλα μοναστήρια, που υπήρξαν και κέντρα και ορμητήρια των επαναστατών!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Μιχ. Μ. Παπαδάκη, Βώσακος, το σταυροπηγίο μοναστήρι του Ρεθύμνου, «Αμάθεια», τόχ. 33, σ. 345 — Μενέλαου Παρλαμά, Σύμμικτα, «Κρητικά Χρονικά», Β', σ. 366.

Γαβαλιανά, τα. Οικισμός του δήμου Πλατάνου, επαρχίας Κανούργιου ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή του 1881 στο δήμο Πλατάνου, με 18 κάτ. Χριστιανούς. Πρόκειται ασφαλώς για μικρό οικισμό της οικογένειας Γαβαλά, όπως δηλώνει το όνομα του οικισμού. Αναφέρεται πρώτη φορά στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 **Αγκαβαλιανά** με 3 χριστιαν. οικογέν. (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 316). Το 1842 αναφέρεται από το Χουρμούζη (βλ. Κρητικά σ. 101) **Γαβαλιανά** με 4 χριστιαν. οικογένειες, ενώ πριν είχε 7 και 2 εκκλησίες. Βρίσκεται νοτιώς από το Μονόχωρο.

Γαβαλομούρι, το. Οικισμός της κοινότητας Βουκολιών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 131, υψ. 145 μ. Απέχει από τα Χανιά 26 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 21 χλμ. του δρόμου προς Κίσαμο. Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Gavalomuri, από τον Καστροφύλακα (K238) Gavalomuri με 41 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Gavalomuri, το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Ghalomuri (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 20 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Γαβαλομούρι** στο δήμο Βουκολιών με 235 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 297, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Βουκολιών, κάτ. 285, το 1928 κάτ. 245, το 1940 το Γαβαλομούριον έχει 267 κάτ., το 1951 κάτ. 247, το 1961 κάτ. 214 και το 1971 κάτ. 167.

Γαβαλοχώρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 439, υψ. 100 μ. Απέχει από τα Χανιά 26 χλμ. Διακλάδωση από το χωριό Καλύβες - Τζιβαράς - Γαβαλοχώρι. Βρίσκεται σε κοιλάδα κατάφυτη από ελιές και αμπέλια.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται στο έγγραφο διανομής των φέουδων στα «δώδεκα αρχοντόπουλα», που έστειλε στην Κρήτη το 1182 ο αυτοκράτορας Αλέξης Κομνηνός. ...*άχρι του Γαβαλοχωρίου, ήγουν χωριού Γαβαλά*. (βλ. E. Gerland, Histoire de la noblesse Crétoise, Paris, 1907, σ. 99).

Αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f°30r) Gavalogori Astiraca το 1577, από τον Καστροφύλακα (K237) Gavalogori Astiraca με 258 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 134) Gavalochori Amighdali το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kavallo-Khori (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 10 χριστιαν. και 20 μουσουλμ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Γαβαλοχώρι** στο δήμο Βάμου, κάτ. Χριστιαν. 998, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 863, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 516, το 1928 κάτ. 684, το 1940 το Γαβαλοχώριον έχει 697 κάτ., το 1951 κάτ. 564, το 1961 κάτ. 486 και το 1971 κάτ. 419.

Στην εκκλησία της Παναγίας, είναι εντοιχισμένη στο τύμπανο της πόρτας του περιβόλου πλάκα, με την

ακόλουθη επιγραφή: *Τον ναόν σου ορόν, Πάναγνε, ος ανάξιος κλίνο και δέομαι σοι, εμμι βοήθισον τών εμών πεισμάτων σιγχόρησον και το ναόν τούτον στερέοσον, Κύριε. Εν έτη, ΑΧΚΗ' (=1628)... ετελιόθηκεν διά έργου και κόπου κήρ Νηκολάου Γαβαλά, και Χείρ Ιωάννου Ασπρέα.* (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. τόμ. IV, σ. 428).

Είναι το χωριό τών Γαβαλάδων και εις αυτούς οφείλει το όνομά του. Οικογένεια από τα 12 αρχοντόπουλα τής Κωνσταντινούπολης, που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη το 1182 (Βλ. E. Gerland, Histoire de la Noblesse Cretoise etc. p. 107). Στην περιοχή τού χωριού είναι τριάντα λαξευτές στο βράχο δεξαμενές, τα λεγόμενα **Γαβαλιανά Πηγάδια**.

Την επανάσταση τού 1821 ήταν έδρα τού Κρητικού Συμβουλίου.

Γραβανού, Οικισμός τής κοινότητας Κουφού, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή τού 1920 με 33 κάτ.

Γαβράς, ο. Οικισμός τής επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Τα ερείπιά του σώζονται κοντά στο χωριό **Φανερωμένη**, όπου διατηρείται και η εκκλησία τού οικισμού Αγία Παρασκευή. Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή. Γαβράς είναι όνομα μεγάλης βυζαντινής οικογένειας τού 10ου αιώνα, που πολλά μέλη της διακρίθηκαν.

Γάζι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 830, υψ. 30 μ., στο 7 χλμ. τού παλαιού δρόμου Ηρακλείου - Ρεθύμνου. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη δεξιά όχθη τού **Γαζανού** ποταμού, που πήρε το όνομά του από το όνομα τού χωριού. Οι Τούρκοι τον αναφέρουν ποταμό τών ιτεών (Sögiit deres) (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, τόμ. Α', 290).

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1379, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Gasi (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 213). Αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Gasi, από τον Καστροφύλακα (Κ102) Gasi με 108 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 115) Gasi, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671, Gazi με 5 χριστιαν. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 127). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Γάζι στο δήμο Τυλίσου με 4 Χριστιαν. και 292 Τούρκ. κάτ., το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο, κάτ. 252, το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 79, το 1928 είναι στην κοινότητα Τυλίσου, κάτ. 60, το 1940 το Γάζιον είναι στην κοινότητα Καβροχωριού, κάτ. 66, το 1951 κάτ. 125, το 1961 κάτ. 323, και το 1971 κάτ. 465.

Προς βορρά τού οικισμού, στις εκβολές τού ποταμού Γαζανού ο Evans (Palace of Minos, vol. I, 231) αναφέρει ότι ήταν το επίνειο τής Τυλίσου τη Μεσομινωική

περίοδο. Ο Paul Faure λέει, ότι ήταν το λιμάνι της Ριζηνίας Απολλωνία.

Στη θέση **Μπαϊρία** ανακαλύφτηκε το 1936 τετραμερές δωμάτιο, τμήμα μεγάλης οικοδομής, όπου βρέθηκαν πήλινα ειδώλα τής Μινωικής θεότητας, σκεύη λατρείας, ορθογώνια τράπεζα προσφορών κ.λπ. Το ειδώλο έχει πάνω από το μέτωπο στεφάνη, όπου στερεώνονται τρεις κινητές καρφίδες που καταλήγουν σε σφαιρική κεφαλή με ραβδώσεις, που παριστάται κάλυκα μήκωνος, τού γνωστού «ύπνου», απ' όπου βγάζουν το όπιο. Τα άλλα ειδώλα έχουν στο μέτωπο περιστέρια και άλλα σύμβολα. Κατά το Μαρινάτο ανάγονται στην τελευταία φάση τής Μινωικής εποχής και αποτελούν επιβίωση τής Μινωικής θρησκείας. (Βλ. Σπ. Μαρινάτου, Αι Μινωικά θεά τού Γάζι, Αρχ. Εφημ., 1937, Β', σ. 278).

Γαϊδαρέα, η. Οικισμός τής επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Gaiderea, από τον Καστροφύλακα (Κ237) με 38 και (Κ224) με 11 οφειλόμενες αγγαρείες και (Κ243) με 1

Εικ. 105. Γάζι Μαλεβιζίου. Λατρευτικά ειδώλια μινωικής θεότητας.

προνομιούχους, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Gaidarea το 1630. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Πιθανόν να καταστράφηκε κατά την κατάκτηση τής Κρήτης το 1645 και εξής. Η θέση του μού είναι άγνωστη.

Γαϊδουργιάνοι, οι. Μεγάλος οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, λίγο νοτιότερα από το σημερινό χωριό Κουνάβοι. Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Gaidhurianus, από τον Καστροφύλακα (Κ94) Gaidurianus με 284 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 124) Gaidhurianus το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται ενώ σε τούρκικο έγγραφο τού 1672 αναφέρεται και μάλιστα ο Σταυρινίδης το γράφει Γαϊδουριάν(ν)η, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 80). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Gaidhuriáni (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 3 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Γαϊδουριάνες το αναφέρει και ο Χουρμούζης Βυζάντιος το 1842 (Κρητικά σ. 68) με 4 οθωμανικές οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Ζαγουριάνοι** στο δήμο Αγίων Παρασκιών με 35 Χριστιανούς κάτ. Ποιός το μετονόμασε άγνωστο. Έκτοτε αναφέρεται με το όνομα αυτό. (Βλ. λήμμα).

Γαϊδούρω, το. Παλαιά ονομασία τού σημερινού οικισμού **Αμυγδάλοι**. (Βλ. λήμμα). Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Χουμεριάκου, επαρχ. Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου: Βρύσες, Αρκουδάς, Ρουσιπιδιά, Ζένια, και Γαϊδούρω με 503 Χριστιαν. κάτ., το 1900 στον ίδιο δήμο αναφέρεται: Αρκουδάς, Ρουσιπιδιά, Αβδελιακό, Ζένια και Γαϊδούρος με 213 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Γαϊδούρο στον αγροτ. δήμο Ζένια, κάτ. 62. Από το 1928 και εξής αναφέρεται Αμυγδάλοι. (Βλ. λήμμα).

Γαλατάς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 1098, υψ. 90 μ. Απέχει από τα Χανιά 5 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 2,8 χλμ. τού ορόμου προς Κίσαμο.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Galata από τον Καστροφύλακα (Κ240) Galata με 215 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 137) Galata το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Galata (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 311) με 70 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες, το 1981 αναφέρεται στο δήμο Περιβολίων, κάτ. 714 Χριστιαν. και 8 Τούρκ. το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 716, το 1920 στο δήμο Χανίων, κάτ. 633, το 1928 κάτ. 975, το 1940 έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 1139, το 1951 κάτ. 890 το 1961 κάτ. 867 και το 1971 κάτ. 887.

Ο Γαλατάς είναι στρατηγικό σημείο από την παλιά εποχή. Το 1645 είχαν στρατοπεδεύσει εδώ οι Τούρκοι και απ' εδώ ξεκίνησαν τη δίμηνη πολιορκία τών

Χανίων. Το 1821, το 1823, το 1829 έγιναν εδώ μάχες. Το 1822 συνήλθαν στο Γαλατά οι αρχηγοί τής Δυτικής Κρήτης και σχεδίαζαν επίθεση κατά τών Χανίων. Ο Χάλης είχε το στρατηγείο του εδώ. Το 1866 κατάλαβε το χωριό ο τότε διοικητής Κρήτης Χασάν Σαμίχ πασάς, γιατί το θεωρούσε επαναστατικό. Το 1897 ξανάπεσε στα χέρια τών επαναστατών, αλλά καταστρεμμένο παντελώς.

Μα ο Γαλατάς δεν έχει να επιδείξει μόνο μάχες και ηρωισμούς την περίοδο τής τουρκοκρατίας. Και στον τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο έχει να επιδείξει άφθαστο ηρωισμό. Το 1941 υπήρξε πεδίο σκληροτάτων και αιματηροτάτων μαχών σώμα με σώμα Ελλήνων στρατιωτών, Νεοζηλανδών και άοπλων κατοίκων τού χωριού με τους αμείλικτους κυνηγούς τών Γερμανών αλεξιπτωτιστών. Στο Γαλατά η αντίσταση τού πληθυσμού πήρε μορφή αληθινής εποποιίας. Ένας γέρος σκότωσε με μιά πέτρα τον αλεξιπτωτιστή, που έπεσε μέσα στην αυλή του. Μιά γυναίκα σκότωσε με ένα μπαλτά ένα άλλο αλεξιπτωτιστή, που είχε πέσει στον κήπο της. Τη μάχη τού Γαλατά ονόμασε ο Γερμανός στρατηγός Βίτμαν **πάλη γιγάντων**. Οι μάχες τού Γαλατά ήταν από τις σκληρότερες και αιματηρότερες τού Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και μπορούν να παραβληθούν χωρίς αμφιβολία με τις μάχες τού Στάλινγκραντ. Κι εδώ έγιναν οδομαχίες και μάχες από σπίτι σε σπίτι.

Το ανακοινωθέν τού Γερμανικού Στρατηγείου τής 27 Μαΐου 1941 αναφέρει: *Τμήμα αλεξιπτωτιστών μας μετά σκληρούς αγώνες κατέλαβον σήμερον οριστικώς το ορεινόν χωριόν Γαλατάς. Τούτο είχε καταληφθεί τρις υπό των στρατευμάτων μας και τρις ανεκατελήφθη υπό τού εχθρού.*

Έξι ημέρες τα στούκας κτυπούσαν ανελέητα το χωριό. Το ανακοινωθέν αυτό δείχνει τη σημασία που είχε η μάχη τού Γαλατά για το Γερμανικό Στρατηγείο. 276 Έλληνες και Νεοζηλανδοί και 1500 Γερμανοί αλεξιπτωτιστές σκοτώθηκαν στη μάχη αυτή. Ο παπάς τού χωριού Ρουμελιωτάκης λέει, ότι έθαψε με τα χέρια του 248 υπερασπιστές τού Γαλατά, 149 Νεοζηλανδούς, 79 τού 8ου ελληνικού πεζικού Συντάγματος, 45 πολίτες και 1500 εχθρούς. (Τουριστική Κρήτη τεύχος 32-33 σ. 33).

Η κοινότητα τιμήθηκε με χρυσό αριστείο ανδρείας. Στη μνήμη τών πεσόντων ανεγέρθη το Μνημείο που δημοσιεύεται εδώ.

Το όνομα από το βυζαντινό επώνυμο τού πρώτου οικιστή κατά τον Ξανθουδίδη (επαρχία και πόλεις τής Κρήτης, Εφ. Ετ. Βυζ. Σπουδών, τόμ. 3, σ. 41).

Στην περιοχή τού Γαλατά, στη θέση **Ψαθί**, υπήρχε μινωικός οικισμός, όπως δείχνουν τα Πρωτομινωικά και Μεσομινωικά όστρακα που βρέθηκαν εκεί. (Βλ. Sincl. Hood, B. S. A. σ. 108).

Εικ. 107. Το «Κακό Πουλί».

Πηγαίνοντας από τα Χανιά προς την Κίσαμο, στο βόρειο οδικό άξονα της Κρήτης, αριστερά στο 4ο χλμ., στην κορυφή λόφου, βλέπουμε ένα μνημείο, που παριστάνει, πάνω σε υψηλό βάθρο, ένα αετό, που με ανοικτά φτερά, εφορμά στη λεία του.

Είναι το **Κακό πουλί**, όπως το χαρακτήρισε ο Κρητικός Λαός. Είναι το μνημείο της αλαζονίας των Γερμανών Ναζί Αλεξιπτωτιστών, που το έστησαν εκεί οι ίδιοι, την περίοδο της Κατοχής. Όμως υπενθυμίζει στους Κρητικούς και μάλιστα στους κατοίκους του κοντινού χωριού **Γαλατάς**, το **Στάνιγκράντ** της Κρήτης. (βλ. λήμμα **Γαλατάς**).

Γαλατάς, ο. Οικισμός της κοινότητας Βόνης, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ., (1981) 108, υψ. 385 μ. απέχει από το Ηράκλειο 30,1 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 25,7 χλμ. τουδρόμου προς Καστέλι, Βόνη - Αγία Μαρίνα - Γαλατάς. Παράγει επιτραπέζια σταφύλια, σταφίδες, κρασί, λάδι. Το όνομα από το βυζαντινό επώνυμο του πρώτου οικιστή Γαλατά. (βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Επαρχία και πόλεις της Κρήτης, Επ. Ετ. Βυζ. Σπουδών, τόμ. Γ', σ. 41). Πρώτη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1376, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Calata (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 194). Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Galata, από τον Καστροφύλακα (K94) Galattà με 122

Εικ. 106. Το ηρωικό χωριό Γαλατάς Κυδωνίας, το Στάλιγκράντ της Μάχης της Κρήτης.

κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Galata το 1630, στην τουρκική απογραφή του 1671 Galata με 20 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 116). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Αγίων Παρασκιών, κάτ. Τούρκ. 143, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 11, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Αστρίτσι κάτ. 123, το 1928 στην κοινότητα Βόνης κάτ. 168, το 1940 κάτ. 181, το 1951, κάτ. 179, το 1961 κάτ. 211 και το 1971 κάτ. 151

Γαλένι, το. Οικισμός της κοινότητας Κυπαρίσσι, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 30, υψ. 390 μ. Βρίσκεται στο 25,3 χλμ. του δρόμου Κανλί Καστέλι - Κυπαρίσσι - Γαλένι. Η παραγωγή του οικισμού είναι κυρίως αμπελουργικά προϊόντα.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1375, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Galeni. (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 184). Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K101) Galegni με 150 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) Galegni, το 1630, από το Fr. Barozzi, (f°23r) Ganeli, λανθασμένα προφανώς, στην τουρκική απογραφή, Galeni με 15 χαράτσα το 1671, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 128). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Γαλένι στο δήμο Δαφνών, κάτ. 1 Χριστιαν. και 74 Τούρκ., το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 10, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Καλού, κάτ. 17, το 1928 στην κοινότητα Κανλί Καστέλι, κάτ. 14, το 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 αναφέρεται στην κοινότητα Κυπαρισσίου, κάτ. 35 και το 1971 κάτ. 23.

Ο κάτοικος Γαλενιανός, γνωστό οικογενειακό επώνυμο στο Ηράκλειο και απ' αυτό οικισμός **Γαλενιανών** στην επαρχία Πεδιάδας.

Γαλενιανών, το. Οικισμός της οικογένειας των Γαλενιανών, της κοινότητας Βαρβάρω, επαρχίας Πεδιάδας ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 39, υψ. 330 μ.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Καστελίου **Γαλενιανών**, με 27 Χριστιαν. κάτ., το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο **Γαλενιανά**, κάτ. 28, το 1920 αναφέρεται Γαλενιανών στον αγροτ. δήμο Καστελίου, κάτ. 27, το 1928 στην κοινότητα Βαρβάρω, κάτ. 36, το 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Στην απογραφή του 1961 αναφέρεται στην κοινότητα Βαρβάρω Γαλενιανών, κάτ. 47 και το 1971 κάτ. 58.

Η αρχική απογραφή Γαλενιανών σημαίνει ότι είναι ο οικισμός των Γαλενιανών και όχι των Γαλενιανών. Και υποθέτω, ότι είναι η ορθή γραφή, αφού και σήμερα υπάρχουν Γαλενιανές στο Καστέλι ενώ Γαλενιανοί δεν αναφέρονται.

Γαλήνη, η. Νέος, παραθαλάσσιος οικισμός της κοινότητας Σκινοκαψάλων, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 65, υψ. 20 μ. στη νότια παραλία της Σητείας.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1971 με 1 κάτ.

Γαλήνους, οι. Παλιός οικισμός στην επαρχία Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, δυτικά από το χωριό Φόδελε, σε απόσταση 550 μ. από το 32,2 χλμ. της νέας οδού Ηρακλείου - Ρεθύμνου. (βλ. Ελευθ. Πλατάκη, Οι μονές του Αγ. Αντωνίου στους Γαλήνους κ.λπ. «Κρητολογία», τεύχ. Ι, σ. 40).

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου από τον Καστροφύλακα (K183). Gallinu με 36 οφειλόμενες αγγαρείες, και (K176) Gagliopus με 60 κάτ. το 1583. Ο Fr. Barozzi και ο Βασιλικάτα δεν το αναφέρουν ενώ αναφέρεται στην τουρκική απογραφή του 1671 Glinus με 9 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 130). Σε νεώτερες απογραφές δεν αναφέρεται. Πιθανόν να καταστράφηκε από τους πειρατές και εγκαταλείφθηκε. Σήμερα είναι ένα μικρό μετόχι και ακούεται **Γαληνιανό μετόχι**. Η ονομασία πιστεύεται, ότι προήλθε από υπάρχουσα, ίσως εκκλησία Παναγίας της Γαληνούσας, λέει ο Σταυρινίδης. Στην απέναντι παραλία υπάρχει όρμος που λέγεται και σήμερα **Γαλήνη**, ενώ παλαιότερα αναφέρεται Galinus, 250 μ. περίπου από την ακτή του όρμου υπάρχει η μονή του Αγ. Αντωνίου. Η μικρή εκκλησία σώζεται, με χαρακτηριστικό θύρωμα του 14ου αιώνα. Η μονή ιδρύθηκε από τον Αντώνιο Γαληνό. Αυτό ενισχύει την άποψη του Ελ. Πλατάκη, ότι το τοπωνύμιο Γαλήνους οφείλεται στο οικογενειακό επώνυμο των πρώτων οικιστών. Αναφέρεται το 1268 ο παρα Michali Galino qui fuit de Siurito (σελ. 143) και ο πάροικος (Villano) της αρχιεπισκοπής Vaxili Galino το 1255 (σελ. 166). (βλ. Ζ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο εκκλησιών κ.λπ.).

Η ερήμωση της μονής του Αγ. Αντωνίου οφείλεται στις επιδρομές των πειρατών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ελευθ. Πλατάκη, Οι μονές του Αγίου Αντωνίου στους Γαλήνους και του Αγ. Παντελεήμονος στη Φόδελε, «Κρητολογία», τεύχ. Ι, α. 37 εξ.

Γαλιά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 1012, υψ. 250 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 57,3 χλμ. 4,5 χλμ. βορείως του χωριού Μοίρες. Είναι από τα πλουσιότερα χωριά της Μεσαράς σε λάδι, σιτηρά, κηπευτικά κ.λπ. Έχει Αγροτολέσχη, Μορφωτικό Σύλλογο Αγροτικής Νεολαίας.

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23v) Galea, από τον Καστροφύλακα (K103) Gaglià με 120 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) Galea το 1630, στην τουρκική απογραφή του 1671 Galya με 31 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 124), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται. Talia με 15 τούρκ. οικογέν. (Pashley 316). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Γαλλιά**, στο δήμο Αμπελούζου με 11 Χριστιαν. και 54 Τούρκ. κάτ., το 1900 γράφεται Γαλιά στο δήμο Γόρτυνας, κάτ. 49, το 1920 η Γαλλιά είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 370, το 1928 κάτ. 475, το 1940 Γαλιά έχει 723 κάτ. το 1951 κάτ. 934, το 1961 κάτ. 1029 και το 1971 κάτ. 912.

Γάλιπε, η. Οικισμός της κοινότητας Καινούργιου Χωριού, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 185, υψ. 280 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 21 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 7,7 χλμ. του εθνικού δρόμου Ηρακλείου - Λασιθίου, Απάνω Βάθεια - Καινούργιο Χωριό - Γάλιπε.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται στη συνθήκη Βενετίας - Αλεξίου Καλέργη του 1299 Galippe, φέουδο του Jano Michael. (βλ. Κ.Δ. Μέρτζιου, Η συνθήκη Ενετών - Καλέργη, «Κρητικά Χρονικά», Γ', σ. 275). Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα το 1368, Galipe, φέουδο του Petro Zampani, που το αφίνει στο βουβό γυιό του Marinello. (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 27).

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Galipe, από τον Καστροφύλακα (K94) galipe με 295 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 124) Galipe, το 1630, στην τουρκική απογραφή του 1671 Galipe με 55 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 115), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Ghálipi, (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 15 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Γάλιπε** στο δήμο Επισκοπής, κάτ. 123 Χριστιαν. και 128 Τούρκ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 142, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου κάτ. 193, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Γαλίφας, κάτ. 224, το 1940 είναι στην κοινότητα Καλού Χωριού, κάτ. 238, το 1951 κάτ. 241, το 1961 κάτ. 232, και το 1971 κάτ. 206.

Η ετυμολογία του τοπωνύμιου άγνωστη. Στο υπέρθυρο της παλιάς εκκλησίας του Αγίου Νικολάου υπάρχει ανάγλυφο στέμμα του 15 αιώνα.

Γαλίφα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 233, υψ. 305 μ. Απέχει από το Ηράκλειο, 25,3 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 7,7 χλμ. της εθνικής οδού Ηρακλείου - Λασιθίου - Απάνω Βάθεια - Καινούργιο Χωριό - Γάλιπε - Γαλίφα. Βρίσκεται πάνω σε λόφο και έχει ωραίες οικοδομές. Οι κάτοικοι ασχολούνται στη γεωργία. Κύρια παραγωγή το λάδι, αμπελουργικά προϊόντα και κτηνοτροφικά.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1378, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Galifa, (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 209). Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Galifa, από τον Καστροφύλακα (K94) Galifa με 148 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Gaglifa το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Galifa με 34 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 115), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Ghalifa (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 30 χριστιαν. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Γαλύφα** στο δήμο Επισκοπής, κάτ. Χριστιαν. 255, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, ορθογραφείται Γαλίφα, κάτ. 304, το 1920, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 250, το 1928 κάτ. 253, το 1940 κάτ. 291, το 1951 κάτ. 309, το 1961 κάτ. 288 και το 1971 κάτ. 292.

Στην περιοχή του χωριού είναι η παλαιά εκκλησία του Αγ. Νικήτα, με υπολείμματα τοιχογραφιών (Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοπογραφικός Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών σ. 78).

Στη θέση 'Αϊ Λιάς βρέθηκε τελευταία υπόγειος λαξευτός τάφος («Κρητικά Χρονικά», ΙΒ', σ. 479).

Η ετυμολογία του τοπωνύμιου άγνωστη. Ίσως έχει σχέση με τη λ. **γαλιφης** = κόλακας και το ρ. **γαλιφιζω** = κολακεύω, σε χρήση στην Κρήτη και σήμερα με αυτή τη σημασία. Ασφαλώς από το ιταλικό gaglioffo = προσκυνητής, ρακένδυτος, ζητιάνος.

Γάλλου, τού. Οικισμός του δήμου Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 146, υψ. 200 μ. Βρίσκεται πάνω σε βραχώδη λόφο, κατάφυτο από βαλανιδιές, δυτικά του Ρεθύμνου, απ' όπου απέχει 4,5 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 2 χλμ. του δρόμου προς Χανιά.

Στις ελληνικές απογραφές 1881 και 1900 γράφεται Γάλλου, ετυμολογώντας το όνομα από το εθνικό Γάλλος - το χωριό του Γάλλου - Αλλά ο Ρεθύμνιος δάσκαλος Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει (Γεωγραφία της Κρήτης, 1890, σ. 86), ότι το όνομα έλαβε ο οικισμός από το όνομα παλαιού βυζαντινού ναού, του επονομασθέντος **Παναγία η Γαλού**, επειδή, κατά την παράδοση, κτίστηκε με γάλα αντί νερό στην παρασκευή της συνδετικής ύλης του ασβέστη. Η παράδοση αυτή είναι κοινή και για άλλες εκκλησίες.

Το πιθανότερο, νομίζω, είναι ότι το όνομα οφείλεται

στον πρώτο οικιστή Gallo, επώνυμο τεκμηριωμένο αλλά και ως βαπτιστικό. (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 34).

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Galu, από τον Καστροφύλακα (K174) Galu με 62 κάτ. το 1583 και (K183) Galu με 172 οφειλόμενες αγγαρίες, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) Galù το 1630. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Ατσιπόπουλου **Γάλλου** με 199 Χριστιαν. και 34 Τούρκ. κάτ. το 1900 γράφεται Γάλλου, στον ίδιο δήμο, κάτ. 258, το 1920 είναι στο δήμο Ρεθύμνου, κάτ. 216, το 1928 κάτ. 270, το 1940 ο Γάλλος έχει κάτ. 315, το 1951 κάτ. 274, το 1961 κάτ. 252 και το 1971 κάτ. 180.

Γαλουβάς, ο. Οικισμός της κοινότητας, Λουσακιάς, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 32, υψ. 160 μ. Απέχει από τα Χανιά 47,7 χλμ., 8 χλμ. από το Καστέλι Κισάμου, στο δρόμο προς Λουσακιάς.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1881 στο δήμο Καστελίου Κισάμου Γαλουβάς, Παληόκαστρο, Γληγοριανά, Μαριδιανά κ.λπ. με 547 κάτ. Χριστιαν. το 1900 αναφέρεται, Απάνω Παληόκαστρο, Γαλουβάς, Γληγοριανά στον ίδιο δήμο με 343 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Λουσακιάς, κάτ. 87, το 1928 και 1940 δεν αναφέρεται. Το 1951 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα, κάτ. 65, το 1961 κάτ. 63 και το 1971 κάτ. 48.

Γαράζο, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 498, υψ. 270 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 37 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 34 χλμ. του παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου. Βρίσκεται σε ωραία θέση με θέα στην κοιλάδα του Μυλοποτάμου.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Garaso, από τον Καστροφύλακα (K173) Garaso με 314 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Garasso το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Garazo με 65 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 130), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 δεν αναφέρεται, τού 1881 **Γαράζο**, έδρα ομώνυμου δήμου, κάτ. Χριστιαν. 425, τού 1900 γράφεται Γαράζων - που προϋποθέτει ανδρωνυμικό επώνυμο Γαράζος - κάτ. 485, τού 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 522, το 1928 κάτ. 540, το 1940 το Γαράζον έχει 543 κάτ., το 1951 κάτ. 506, το 1961 κάτ. 550 και το 1971 κάτ. 494.

Το Φεβρουάριο του 1834 περνούσε από το Γαράζο με ραγδαία βροχή ο Pashley, 'Αγγλος περιηγητής. Τον φιλοξένησε στο φτωχόσπητό του, που έσταζε σε πολλούς τόπους όλη τη νύκτα, ο καλόγερος Μελέτιος, από το Βώσακο. Τού είπε, ότι το Γαράζο, η Ομάλα, το Νησί και το Μούσαι είχαν 12000 ελαιόδενδρα. Ο αγάς Χανιαλούκι - Τσιχνί - μπέη έπαιρνε ακόμη το ένα έβδομο από όλα τα προϊόντα, ενώ ο πασάς έπαιρνε μόνο το χαράτσι και 4 παράδες για κάθε οκά κρασί. Το Γαράζο φημίζεται για την ομορφιά των γυναικών

Εικ. 108. Το χωριό Γαράζο Μυλοποτάμου.

του, όπως λέει και η παροιμία: Gharazo 's dames are facile as they are fair. Στο πλούσιο γεύμα, που πρόσφερε ο γραμματικός του χωριού εκθειάζει το κρασί του Γαράζου και γράφει, ότι είναι το ανώτερο απ' όλα τα κρασιά της ηπειρωτικής Ελλάδας. (...so far superior to that of all parts of the continent of Greece). (βλ. R. Pashley, Travels in Crete, vol. I, p. 145).

Γαρίπα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 598, υψ. 250μ. Απέχει από το Ηράκλειο 44,7 χλμ. στο δρόμο Αρκατοχώρι - Βουτούφου - Κάτω Πουλιές - Γαρίπα. 3 χλμ. βορειως του φρουριου Μπελβεντέρε, όπου ήταν η έδρα της ομώνυμης καστελανίας. Το παλιό χωριό είναι στην κορυφή γηλόφου, το Απάνω Χωριό, όπως αναφέρεται.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1394, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Garipa (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 135).

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Garipa, από τον Καστροφύλακα (K96) Garippa με 106 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Garipa το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Galipye με 21 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 117), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Gharipa

(Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 12 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Γαρίπας**, ('Ανω και Κάτω) στο δήμο Σκινιά με 205 τούρκ. οικογένειες, το 1900 αναφέρεται Γαρούπα και Κατσικάλι στον ίδιο δήμο, κάτ. 52, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Δραπέτι, Επάνω Γαρούπα κάτ. 228, και Κάτω Γαρούπα, κάτ. 86, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας, Επάνω Γαρούπα κάτ. 259 και Κάτω Γ. κάτ. 74, το 1940 Επάνω Γαρίπα κάτ. 322 και η Κάτω Γ. κάτ. 116, το 1951 αναφέρεται μία Γαρίπα κάτ. 498, το 1961 κάτ. 552 και το 1971 κάτ. 570.

Η ετυμολογία του τοπωνύμιου Γαρίπα, που αναφέρονται με το ίδιο όνομα και δυό άλλοι οικισμοί στην επαρχία Μυλοποτάμου και επαρχία Κυδωνίας, μου είναι άγνωστη. Πιθανώς οφείλεται στο επώνυμο τού πρώτου οικιστή, ίσως από το στράτευμα τού Νικηφόρου Φωκά, όπως οι οικισμοί Αρμένιοι και άλλοι, Επώνυμο Garipu Hergina αναφέρεται σε έγγραφο τού 1368, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 130). Το επώνυμο ασφαλώς σχετίζεται και με το σημερινό στο Ηράκλειο Καρίπης, Καρύπογλου, και η εκφορά τού τοπωνύμιου ο **Γαρίπας** συνηγορεί στην άποψη αυτή.

Γαρίπα, η. Οικισμός της κοινότητας Χουμέρι, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 35, υψ. 400 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 33 χλμ. περίπου.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577

από το Fr. Barozzi, (f°27v) Garipa, από τον Καστροφύλακα, (K175) Garipa, με 84 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V σ. 131) Garipa το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Gira με 11 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 129). Το 1881 αναφέρεται **Γαρίπα** στο δήμο Αυδανιτών, κάτ. 33 Χριστιαν. και 7 Τούρκ., το 1900 Γαρίπα στον ίδιο δήμο, κάτ. 31, το 1920 γράφεται **Γαρίπας** στον αγροτ. δήμο Κεραμωτών, κάτ. 83, το 1928 Γαρύπα, στη κοινότητα Χουμέρι, κάτ. 75, το 1940 πάλι ο Γαρίπας, κάτ. 86, το 1951 κάτ. 76, το 1961 κάτ. 68 και το 1971 κάτ. 49.

Σώζονται ερείπια μεσαιωνικού πύργου. (Βλ. Πεπραγμένα Β', Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Γ', σ. 236).

Γαρίπα, η. Τρίτος οικισμός με το ίδιο όνομα στην επαρχία Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην απογραφή του 1881, στο δήμο Περιβολίων, **Γαρύπας**: Περιβόλια, έδρα του δήμου, και σε παρένθεση: Γαρύπας, Μαρινιανά, Παρδιανά, Πορί, Κοκκιανά, Γκαριανά, Κατιστροχώρι, Πύργος, Αγία Κυριακή κ.λπ. με 517 Χριστιαν. και 364 Τούρκ. κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Βρίσκεται κοντά στα ιστορικά **Μπουτσουνάρια**. Στην περιοχή του έχουν γίνει πολλές μάχες, το 19 αιώνα. Είναι πατρίδα της οικογένειας Ζυμβρακάκη.

Την περίοδο της Βενετοκρατίας ήταν μεγάλο χωριό. Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Garipa, από τον Καστροφύλακα (K236) Garippa με 340 κάτ. το 1583, (K223) με 60 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) με 9 προνομιάχους. Και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Garipa το 1630.

Ο Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει στο βιβλίο του (Γεωγραφία της Κρήτης, 1890, σ. 14) ότι υπήρχε στο χωριό γηραιά πλάτανος, που στη σκιά της ήταν, σύμφωνα με την παράδοση, η καθέγλα της Κυράς βενετής αρχόντισσας.

Στην περιφέρεια του οικισμού υπάρχουν βυζαντινές εκκλησίες. Η τριμάρτυρη του αγίου Γεωργίου, με τοιχογραφίες καταστρεμμένες. Σώζεται η επιγραφή:

Ανεκαινίστι και εκτίστη εκ βάθρων/γής και ιστορήθη ο θεός και πάνσε/πτος ναός ούτος του Αγίου και ενδόξου/ Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαι/οφόρου διά συνδρομής κόπου τε πολλού/...και εξόδου Κυρού Νικολάου του Χαρτο/φύλακα άμα δε (του ευλαβεστάτου) (και αιδεσιμ/ωτάτου Κυρού Γεωργίου ιερέος.../ τής τιμιωτάτης πρεσβυτέρας Μ(α)ρίας/.../ (συν τοις) τέκνοις αυτών.../ του αδελφού αυτού κυρού...../.....

(Βλ. Στεφ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικά επιγραφαί Κρήτης, «Αθηνά», τόμ. 15, σ. 101, βλ. και Gerola, Monumenti Veneti IV, σ. 420).

Ο ανακαινιστής Χαρτοφύλακας φαίνεται να ανήκε στην ίδια οικογένεια του Ιωάννη Χαρτοφύλακα, που

ανακαινισε τη γνωστή μονή Χρυσοπηγής των Χανίων, το 1611. Αλλά η επιγραφή του Αγ. Γεωργίου της Γαρίπας φαίνεται (σύμφωνα με τη γνώμη του Ξανθουδίδη) αρχαιότερη κατά ένα αιώνα.

Άλλοι βυζαντινοί ναοί είναι ο Αγ. Αντώνιος, με υπολείμματα τοιχογραφιών στην κόγχη και ο Άγιος Παντελεήμονας με τοιχογραφίες επίσης καταστρεμμένες.

Γάσι, το. Οικισμός της κοινότητας Αρκαλοχωρίου, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1961) 265, υψ. 450μ. Απέχει από το Ηράκλειο 35 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 34,5 χλμ. του δρόμου προς Μουσούτα, νοτιοανατολικά του Αρκαλοχωρίου.

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25v) Gassi, από τον Καστροφύλακα (K96) Gassi με 67 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Gassi το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Gasi με 18 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 136) στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Ghasi (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 8 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 **Γάσι** στο δήμο Αρκαλοχωρίου κάτ. Χριστιαν. 1 και Τούρκοι 171, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 27, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Αρκαλοχωρίου, κάτ. 154, το 1928 κάτ. 166, το 1940 κάτ. 199, το 1951 κάτ. 225, το 1961 κάτ. 265. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Τι απέγινε ένα οικισμός με 265 κάτ. τη δεκαετία 1971 - 1981;

Γαύδος, η. Νήσος στα νότια παράλια της Δυτικής Κρήτης. Το νοτιότερο ελληνικό αλλά και ευρωπαϊκό νησί. Το νότιο ακρωτήριό της, **Τρυπητή**, βρίσκεται σε βόρειο πλάτος 34° 48' 02" και ανατολικό μήκος 24° 06' 46", 20 ναυτικά μίλια νοτίως του ακρωτηρίου **Βάταλος** της Χώρας Σφακίων. Έχει σχήμα τριγωνικό με την υποτεινούσα ΝΔ. Το μήκος της είναι 5,5 και το πλάτος 3 μίλια. Η έκτασή της 29,59 τ. χλμ. Το μεγαλύτερο ύψωμα είναι 360μ. Το 1880 εγκαταστάθηκε στην κορυφή υψώματος 325μ. φάρος περιστροφικός, ορατός από 42 μίλια. Ήταν ο μεγαλύτερος φάρος στη Μεσόγειο, αλλά βομβαρδίστηκε από τους Γερμανούς το 1940 και καταστράφηκε.

Η κοινότητα της Γαύδου υπάγεται τελευταία στην επαρχία Σελίνου, ν. Χανίων. Αριθμεί 4 οικισμούς: το **Καστρί**, κάτ. (1981) 21, υψ. 190μ., την **Άμπελο**, κάτ. 12, υψ. 290 μ., τα **Βατσιανά**, κάτ. 16, υψ. 220 μ. Το τοπωνύμιο από το οικογενειακό επώνυμο των κατοίκων, Βάτσης. Η λέξη **βάτσικο** είναι ποιμενικός όρος στην Κρήτη, που χαρακτηρίζει το ζώο, πρόβατο ή αίγα, με μικρά αυτιά, **βατσόγα**, απ' όπου και το οικογενειακό επώνυμο Βάτσης, Βατσάκης. (Βλ. και Στ. Ξανθουδίδη, Ποιμενικά Κρήτης, Λεξικογραφικόν αρχείον, τόμ. Ε', σ. 291).

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στην επαρχία Σφακίων Γαύδος, νήσος. (Χωρία αυτής:

Ντρεδιανά, Ξενάκη, Γαλανά, Καστρί, Βατσιανά, Άμπελος, Φραγκαδιανά, Μετόχια, κάτ. 417 Χριστιανοί. Στην απογραφή του 1900 είναι στον ίδιο δήμο, με τους οικισμούς: Μαρειδιανά, Ξενάκι, Γαλανά, Καστρί, Βατσιανά, Άμπελος, Φραγκαδιανά, Μετόχια κάτ. 412, Το 1920 αποτελεί δική της κοινότητα με τους οικισμούς: Γαύδος(;) κάτ. 125, Άμπελος, κάτ. 39, Βατσιανά κάτ. 34, Καστρί, κάτ. 28 και Ξενάκι κάτ. 7. Το 1928 οικισμοί: Καστρί, κάτ. 71, Άμπελος, κάτ. 104, Βατσιανά, κάτ. 68 και Μετόχια κάτ. 99, σύνολο 342. Το 1940 η Γαύδος έχει 278 κάτ. (Καστρί 87, Άμπελος 102, και τα Βατσιανά 83). Το 1951 η κοινότητα Γαύδου υπάγεται στην επαρχία Σελίνου, κάτ. 195 στους οικισμούς: Καστρί 46, Άμπελος 61, Βατσιανά 53 και Μετόχια 35, το 1961 έχει 172 κάτ. στους οικισμούς: Καστρί 41, Άμπελος 29, Βατσιανά 64 και Μετόχια 38 και το 1971 κάτ. 142 στους οικισμούς: Καστρί 51, Άμπελος 16, Βατσιανά 49 και Μετόχια 26. Το 1981 έμειναν 79.

Στις βενετικές απογραφές δεν αναφέρεται, γιατί την περίοδο εκείνη δεν κατοικούσαν από το φόβο των πειρατών. Και στις εκθέσεις των γενικών προβλεπτών αναφέρεται σπάνια. Το 17ο αιώνα σκέφτηκαν να οχυρώσουν το νησί και αναθέσαν το 1622 την εκπόνηση των σχεδίων στο μηχανικό Monani, αλλά εγκαταλείψαν τη σκέψη των, γιατί απαιτούσε μεγάλη δαπάνη. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. I, σελ. 647).

Το 1630 αναφέρει στην έκθεσή του ο Fr. Basilicata (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 174) για τη Γαύδο (Isole di Gozo), ότι βρίσκεται στο δρόμο που περνούν οι σπουδαιότερες ναυτικές γραμμές επικοινωνίας της Λυτικής και Ανατολικής Μεσογείου. Γι' αυτό οι κουρσάροι χρησιμοποιούν πολύ καλά το νησί για τις εξορμήσεις των. Ο κόλπος του Αγ. Γεωργίου έχει μήκος τρία μίλια, όπου μπορούν τα πλοία να αγκυροβολούν, ασφαλισμένα από όλους τους ανέμους. Οι Σφακιανοί σπέρνουν εκεί 1000 μουζούρια σιτάρι και κριθάρι, αλλά φοβούνται τους κουρσάρους και δεν μίνουν εκεί. Αν γίνει εκεί ένα φρούριο το νησί θα ήταν περισσότερο παραγωγικό. Άρα μόνιμους κατοίκους τη Μεσαιωνική περίοδο δεν είχε η Γαύδος.

Έχουν παρατηρηθεί κοιτάσματα μαρμάρου στη θέση **Μάρμαρο** και σκωρίες σιδηρομεταλλεύματος. Πηγαίο νερό δεν υπάρχει, παρ' όλο που λέγεται, ότι υπάρχουν λειψανα ρωμαϊκού υδραγωγείου. Και μάλιστα η παράδοση αναφέρει, ότι ο Απόστολος Παύλος, όταν τον πήγαιναν στη Ρώμη, πέρασε από την Κλαύδη, όπως αναφέρει η παράδοση, έκανε στο βράχο ένα σπηλιό, απ' όπου έτρεξε νερό και εξεδίψασαν οι ανταξιδιώτες του! Ενώ στις Πράξεις των Αποστόλων, (Π. 16) αναφέρεται: *νησίον δε τι υ πο ο δ ρ α μ ό ν τ ε ς καλούμενον Κλαύδην μόλις ισχύσαμεν περιμικρατείς γενέσθαι της σκάφης.*

Ο Ν. Τωμαδάκης λέει («Προμηθεύς Πυρφόρος», τεύχ. 1), σ. 365) ότι πιθανώς το όνομα Κλαυδία ονομάστηκε κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο προς τιμήν Κλαυδίου Καίσαρος.

Οι κάτοικοι υδρεύονται από δεξαμενές, όπου συγκεντρώνουν το νερό της βροχής. Οι πολιτικοί εξοριστοι στη Γαύδο από το Μεταξά το 1938-1940 άνοιξαν πηγάδι στον όρμο **Σαρακήνικο** και βρήκαν γλυκό νερό. Η δικτατορία του Μεταξά μιμήθηκε άλλους κατακτητές και έκανε κι αυτός τη Γαύδο τόπο εξορίας των πολιτικών κρατουμένων.

Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι:

Η θάλασσα γύρω μας ζώνει
σαν αλυσίδα φοβερή,
φρουρός ακοίμητος φυλάει
μέρα και νύχτα το νησί.

Μας στείλανε οι πλουτοκράτες
στον Λιβυκού την ερημιά,
γιατί ζητήσαμε το δίκιο
και του Λαού τη Λευτεργιά.

Στη Γαύδο υπάρχουν μικρά δάση κέδρων (juniperus), που παλαιότερα έδιδαν ξυλεία ναυπηγήσιμο. Από αυτά τα δένδρα, που τού 'δειξε η Καλυψώ, ναυπήγησε κι ο Οδυσσεύς τη σκεδιά του να φύγει, ύστερα από την επτάχρονη διαμονή με τη θεά.

*...ψηλά εκεί πέρα δέντρα
φυτρώναν, σκληήθρες, λεύκες κι έλατοι που ανέβαιναν στα
ουράνια*

*...Κι ευτύς ως τού 'δειξε που φυτρώναν τα θεριεμένα δέντρα
η Καλυψώ, η Θεά η πανέννοστη, στο σπήλιο της γυρνούσε
Κι αυτός τα δέντρα επήρε κι έκοβε...*

(Ομήρου Οδύσσεια, Μετάφραση Ν. Καζαντζάκη -Ι. Κακριδή, ε, 238 εξ.).

Οι καρποί των, τα **κεδρόκουκκα**, πιστεύεται, ότι σ' αυτά οφείλεται η ευγονία των γυναικών της Γαύδου, που φημίζονται γι' αυτή. Γυναίκες, που θέλουν να αποκτήσουν απογόνους, πηγαίνουν στη Γαύδο, για να φάνε κεδρόκουκκα.

Το νησί είναι ένα ξερόβραχος, που ποτέ δεν μπόρεσε να θρέψει τους κατοίκους του και αναγκάζονται να φύγουν. Η ελιά δεν ευδοκίμει. Μοναδική παραγωγή είναι το κριθάρι, αλλά άριστης ποιότητας. Τα σάγια της Γαύδου, από την περιορισμένη κτηνοτροφία αιγοπροβάτων, είναι περιζήτητα για τη νοστημιά των.

Η Γαύδος δεν έχει μελετηθεί αρχαιολογικά. Επισκέπτες της τελευταία (Κ. Ζερβαντωνάκης) παρατήρησαν λειψανα Μινωικής, Ελληνιστικής, Ρωμαϊκής και Βυζαντινής εποχής. Ο Καλλιμαχος αναφέρει ότι είναι η **Ωγγυία** του Ομήρου, όπου κατοικούσε η νύφη Καλυψώ. οι Γαυδιώτες δείχνουν το παλάτι της στις σπηλιές, κοντά στον Άγιο Γεώργιο, όπου κράτησε τον Οδυσσεά επτά χρόνια.

Τη ρωμαϊκή περίοδο αναφέρεται Κλαύδη. Τη Βυζαντινή περίοδο είχε, φαίνεται, πολλούς κατοίκους,

αφού υπήρχε επισκοπή, όπως αναφέρεται στο 9^ο Τακτικό των αρχών του Θ', αιώνα, όπου αναφέρεται 21^{ος} επίσκοπος ο νήσου Κλαύδου. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ζ', Κατάλογο των επισκοπών της Κρήτης, πίνακες, σελ. 464-465). Οι Βενετοί την αναφέρουν Gozzo και οι Τούρκοι Μπουγαδόζ. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Θ, σ. 291).

Ο Spratt (Travels and Researches in Crete. II, σ. 276) επισκέφτηκε τη Γαύδο το 1858 και βρήκε στη ΒΔ άκρη του νησιού ένα ακέφαλο γυναικείο άγαλμα άριστης τέχνης, που το πήρε, όπως και τόσα άλλα, και το έδωσε στο Βρετανικό Μουσείο. Υποθέτει, ότι εκεί ήταν αρχαίος ναός και η μοναδική πόλη της Γαύδου.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: I. Ραγκαβή, Ελληνικά 3, 565 — Πράξεις των Αποστόλων, 27,17 — I. Νουχάκη, Χωρογραφία, 227 — Ν. Σταυρινίδη, Συμβολή στην ιστορία των Σφακιών, «Κρητ. Χρονικά», τόμ. Θ', σ. 291 — «Κρητική Εστία» τεύχ. 38, σ. 21 — Α. Μακριδάκη, Τουριστικός Οδηγός, 59 — Περιοδικό «Περιηγητική», Ιούλιος 1961, σ. 32, Μάιος 1962 σ. 35 — G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. I, 647 — T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, II, 274 — J. Pendlebury, Archaeology, 350.

Γδερνέτο, το. Οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας, νομού Χανίων. Αναφέρεται στον κώδικα της μονής Γωνιάς Κισάμου, στη θέση της σημερινής μονής Γουβερνέτο, βλ. λήμμα.

Γδόχια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 95, υψ. 240 μ., προς νότο του δρόμου Βιάννου - Ιεράπετρας. Απέχει από την Ιεράπετρα 22 χλμ. Οι κάτοικοι ασχολούνται με την καλλιέργεια πρώτων κηπευτικών στην παραλιακή ζώνη και λοιπές γεωργικές εργασίες.

Το Μεσαίωνα υπέφερε από τους πειρατές πολλά δεινά, όπως και στη Γερμανική Κατοχή. Στις 15-9-1943 οι Γερμανοί τουφέκισαν 38 άνδρες και 5 γυναίκες και έκαψαν το χωριό.

Το όνομα είναι αρχαϊκό, **Εκδόχια**, που διασώθηκε, όπως και τόσα άλλα, τυπικά και φθογικά αλώβητο. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Γ' σ. 400). Αλλά παρά την αρχαικότητα του ονόματος δεν αναφέρεται στις Βενετοσάνικες απογραφές του 16ου και 17ου αιώνα.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 Γδόχια στο δήμο Μουρνιών με 296 Χριστιαν. κάτ., αλλά από τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας υπήρχε, αφού αναφέρεται σε τούρκικο έγγραφο το τέλος του 17ου αιώνα. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, τόμ. Β', σ. 342).

Στην απογραφή του 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο Μουρνιών, κάτ. 323, το 1920 αναφέρεται στην επαρχία Βιάννου, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 320, το 1928 είναι στην κοινότητα Μύρτου κάτ. 312, το 1940 στην επαρχία Ιεράπετρας, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 277 το 1951 κάτ. 266, το 1961 κάτ. 210 και το 1971 κάτ. 149.

Γελούλι, το. Στα Δουκικά Αρχεία του Χάντακα Gelulli το 1380. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. 218). Προφανώς πρόκειται για λανθασμένη γραφή του χωριού **Βελούλι** επαρχίας Μονοφατισίου (Βλ. λήμμα).

Γενάρενα, η. Μικρός οικισμός, (μετόχι). Αναφέρεται στην απογραφή του 1881, στο δήμο Αρχανών, μαζί με τα μετόχια **Ζερβού** και **Μαλάδες** με 34 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο Μαλάδες και Γενάρενα με 51 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Γέννα, η. Οικισμός της κοινότητας Αποστόλων επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 36, υψ. 430 μ. νοτιώς του δρόμου προς τη μονή Ασωμάτων. Απέχει 31 χλμ. από το Ρέθυμνο.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o27r): Gena, από τον Καστροφύλακα (K172) Gienna, με 93 κάτ. το 1583, και (K184) με 40/οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, 129) Gienna, το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Ghénna (Pashley, Travels in Crete, II), με 20 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Γέννα** στο δήμο Μέρωνα με 263 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 11, το 1920 είναι στην κοινότητα Κολογέρου, κάτ. 81, το 1928 στην κοινότητα Θρόνου, κάτ. 83, το 1940 γράφεται Γένα στην κοινότητα Αποστόλων, κάτ. 87, το 1951 κάτ. 101, το 1961 κάτ. 86 και το 1971 κάτ. 50.

Τη Βενετοκρατία δόθηκε φέουδο στον επίσκοπο Βασ. Βαρούχα το 1260. (Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, σ. 75 και Σ. Ξανθουδίδη, Η Βενετοκρατία εν Κρήτη, κ.λπ. σ. 47, του ίδιου, οι Άρχοντες Βαρούχαι ως φεουδάρχαι, Παναθήναια 1908, και H. Gerland, Histoire de la Noblesse Crèteoise, 1907, σ. 121).

Την Τουρκοκρατία ήταν βακουφικό χωριό (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Β', 549).

Σώζεται ναός του Αγ. Ονουφρίου με τοιχογραφίες του ζωγράφου Μιχ. Βενέρη, του 1318. (Κ. Καλοκύρη, Αι Βυζαντινά τοιχογραφία Κρήτης, 1957, σ. 54) και στην περιοχή του χωριού ο ναός του Αγ. Στεφάνου με τοιχογραφίες επί των αγίων. (Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών, σ. 64).

Η γραφή με νν αναφέρεται στην ετυμολογία του τοπωνυμίου από γέννα, επειδή ο τόπος γεννά, δηλαδή παράγει, κατά τον Ν. Χατζηδάκη. (Βλ. Επ. Ετ. Κρ. Σπουδών Α', σ. 453). Ύστερα από την κατάκτηση της Κρήτης από τους Τούρκους οι κάτοικοι της Γέννας προσποιήθηκαν, ότι ασπάστηκαν το Μουσουλμανισμό και την εκκλησία του χωριού των, τον άγιο Γεώργιο, μετατρέψαν δήθεν σε τζαμί. Αλλά η προσποίηση αυτή δεν διατηρήθηκε πολύ. Οι άλλοι Τούρκοι του Αμαρίου, οι Αμπαδιώτες, όταν κατάλαβαν την προσποίηση, τους ανάγκασαν να γίνουν πραγματικά Μουσουλμάνοι. Και υπήρξαν οι φανατικότεροι. (Βλ. Βασ. Ψιλάκη, Ιστορία της Κρήτης, σ. 1329).

Γέννα, Οικισμός της κοινότητας Δούλι, επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 46, υψ. 540 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 31 χλμ. Διαδρομή: Κανλί Καστέλι - Κυπαρίσσι - Γαλένι - Καλού - Δούλι - Γέννα. Για την ετυμολογία του βλ. προηγούμενο λήμμα.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1302, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Ben. de Brixano. Τότε ήταν φέουδο του Iacopus Acotanto, κατοίκου του Χάντακα, ο οποίος εκχωρεί στον Iacurus Mudacio το δικαίωμα να κτίσει μύλο στο κτήμα του στη Gene κ.λπ. (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ. 189). Στην επαρχία Μονοφατισίου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o24r) Gena metochio, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Gienna, το 1630. Ο Καστροφύλακας το αναφέρει στην επαρχία Τεμένους (K101) Gienna et Vromonego με 101 κάτ. το 1583. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους Yena με 11 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 127). Το 1881 αναφέρεται Γένα στην επαρχία Τεμένους, στο δήμο Δαφνών, με 37 Τούρκ. κάτ. Το 1920 αναφέρεται Γέννου στην κοινότητα Δούλι, κάτ. 63, το 1928 στην κοινότητα Αγ. Θωμά, κάτ. 31, το 1940 δεν αναφέρεται, το 1951 είναι στην κοινότητα Δαμάνια, το 1961 στην κοινότητα Λούλι, κάτ. 32, και το 1971 κάτ. 32.

Γεννή, η. Οικισμός της κοινότητας Γουδελιανών, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 32, υψ. 420 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 24 χλμ. Διακλάδωση αριστερά μετά το χωριό Αρμένους στο δρόμο προς Σπήλι ή από το δρόμο προς Αμάρι, διακλάδωση δεξιά στο 15,8 χλμ. Μύρθιος - Σελί - Γεννή.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K174) Genà με 210 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Gienni στην επαρχία Αμαρίου, στην αιγυπτιακή απογραφή αναφέρεται το 1834 Ghenni (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 2 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Γενή στο δήμο Μέρωνα Αμαρίου με 140 μουσουλμάνους κάτ. και το 1900 στον ίδιο δήμο με 29 κάτ.

Σύμφωνα με τη γνώμη του Στεργ. Μανουρά αποσπάστηκε από το δήμο Μέρωνα και προσαρτήθηκε στο δήμο Βρυσιναιών επαρχίας Ρεθύμνου γύρω στα 1900-1902. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Όρους, επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. 50, το 1928 αναφέρεται Γεννί στην κοινότητα Καρέ, κάτ. 40, το 1940 στην κοινότητα Γουδελιανών Γενή, κάτ. 53, το 1951 κάτ. 49, το 1961 κάτ. 45 και το 1971 κάτ. 30.

Γεννησαρέ, η. Μικρός οικισμός στην περιοχή του άλλοτε αεροδρομίου Μάλεμε, δυτικά των Χανίων 16 χλμ., πάνω σε ύψωμα, δεσπόζει στον κάμπο του Μάλεμε. Έπαιξε σπουδαίο ρόλο στη Μάχη της Κρήτης, για την άμυνα του αεροδρομίου. (Βλ. «Κρητική Εστία»,

τεύχ. 21, σ. 6). Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή.

Γενί Καβές, Οικισμός στον παλιό δρόμο Ηρακλείου - Ρεθύμνου, στην επαρχία Μυλοποτάμου. Μετονομάστηκε Δροσ(ι)ά. (Βλ. λήμμα).

Γεννίτσαρη, Μετόχι επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην απογραφή 1881 με το χωριό Κάινα. (Βλ. λήμμα).

Γενούση, Οικισμός στην επαρχία Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου στο δήμο Τεφέλι, με τον οικισμό Κεφαλάδα. (Βλ. λήμμα). Ο οικισμός αναφέρεται σε έγγραφο του 1310, αναφέρεται ο παπά Φίλιππος από το Γενούσι, rapas Philippus de Genusi, (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο κ.λπ. σ. 154).

Γερακάρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 365, υψ. 680 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 41 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 30 χλμ. (Αποστόλοι) του δρόμου Ρεθύμνου - Αμαρίου - Μέρωνας - Έλενες - Γερακάρι. Βρίσκεται στους βόρειους πρόποδες του όρους (Κέντρος) **Κέδρος** (1777μ.).

Το τοπωνύμιο είναι βυζαντινό επαγγελματικό. Τη Βυζαντινή περίοδο υπήρχαν επαγγελματίες, ειδικευμένοι για την εκτροφή, την εξημέρωση και την εκγύμναση ιεράκων, οι λεγόμενοι **ιερακάριοι**, για το κυνήγι του λαγού και της πέρδικας. (Βλ. Φαίδ. Κουκούλε, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τ. Ε', σ. 396). Η περιοχή του χωριού είχε την περίοδο εκείνη άφθονο κυνήγι (Βλ. και Σπ. Μαρνιέρου, Γερακαριανά Αναθυμήματα, 1979, σ. 6). Συνεπώς κάποιος ή και περισσότεροι, που εκτρέφανε γεράκια, είχαν εγκατασταθεί εκεί και από τον επαγγελματία γερακάρη έμεινε το όνομα του χωριού, που για αυτό έπρεπε να γράφεται με η ή με οι. Το χωριό συνεπώς υπάρχει από τη Βυζαντινή περίοδο. (Βλ. και Σ. Ξανθουδίδη, Επαρχιαί και πόλεις της Κρήτης, Επ. Ετ. Βυζ. Σπουδών, Γ', σ. 41 και Χάνδαξ - Ηράκλειον σ. 28). Το επώνυμο **Γερακάρης**, αναφέρεται στην Κρήτη το 1396 στα Αρχεία του δούκα του Χάντακα Geracari Thoma (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 379). Το επώνυμο διατηρείται και σήμερα αυτούσιο στη Δυτική Κρήτη.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o27r) Gerachari, από τον Καστροφύλακα Gieraccari με 484 κάτ. το 1583, το πίο πολυάνθρωπο χωριό της περιοχής, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Geracari το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Gerakéres (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 314), με 20 χριστιαν. και 20 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή του 1881 γράφεται **Γερακάρι**, στο δήμο Μέρωνα, με 320 Χριστιαν. και 109 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 415 κάτ. το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 381, το 1928 κάτ. 531, το 1940 κάτ. 618, το 1951 κάτ. 558, το 1961 κάτ. 542 και το 1971 κάτ. 410.

Το Γερακάρι είναι από τα πιό παραγωγικά χωριά του Αμαρίου. Οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως με τη δενδροκαλλιέργεια. Παράγουν τα περίφημα **γερακαριανά** κεράσα, βύσσινια, που είναι το κύριο προϊόν, αλλά και μήλα, αχλάδια, κυδώνια, καρύδια. Ο αξέχαστος φίλος Αγελάτης, (Χριστόφ. Σταυρουλάκης) ψάλλει την κερασά με την πατριωτική του Μούσα:

*Περήφανή μου κερασά με την κορμостаσιά σου,
την πράσινή σου φυλλωσιά, τα κόκκινα κεράσα...
Ψηλή και λιγερόκορμη στο κορφοβούνι πέρα,
τού Γερακάρι τις πλαγιές εσύ στολίζεις μόνη...
Βαθειά στις ρίζες ξάνοιξε με δακρυσμένο μάτι,
να δεις ποιός μου τον έβαψε κόκκινο τον καρπό μου.
Αίμα θα βρεις στις ρίζες μου, κατάκρυστο, μυρωμένο,
παληκαριών που φούχτωσαν τής λευτεργιάς τουφέκι...*

Η παραγωγή των εκλεκτών αυτών φρούτων, κερασιών και βύσσινων, φθάνει τους 400 τόν. Φημισμένα είναι επίσης τα τυροκομικά προϊόντα, που παράγονται στους μυρωμένους βοσκότοπους του Κέδρου.

Στη θέση **Ψαρές**, στον **Άγιο Ιωάννη**, και στην **Παλαιοκλήσά** έχουν βρεθεί το 1935 όστρακα και ερείπια ρωμαϊκής περιόδου. (Βλ. Pendlebury, The Archaeology of Crete, σ. 269), που πιστοποιούν, ότι και την αρχαία εποχή υπήρχε στη θέση αυτή οικισμός. Αλλά και παλαιότερα. Οι κάτοικοι, σκάβοντας τα χωράφια των, βρήκαν ειδώλια ανθρωπόμορφα, λαγών, ίππων αλλά και λεόντων, όπως αναφέρει ο Γερακαριανός διανοούμενος Γυμνασιάρχης Εμ. Γενεράλις.

Τον τελευταίο αιώνα τής Τουρκοκρατίας η συμβολή των Γερακαριανών Χριστιανών στον κοινό αντιστασιακό αγώνα για την απελευθέρωση, ήταν σημαντική. Την επαναστασία του 1866-69 ο αρχηγός Πάνος Κορωνάιος είχε την έδρα του στο Γερακάρι. Το Φλεβάρη του 1897 έγινε μεγάλη και αιματηρή μάχη στην περιοχή του. Οι 1000 περίπου επαναστάτες νίκησαν τον τριπλάσιο τακτικό στρατό, καλά εξοπλισμένο και με πυροβολικό του Ρεσίτ πασά, εκτός από τους άτακτους Τουρκοκρητικούς, και άφησε στο πεδίο τής μάχης εκατό νεκρούς. Ο Ρεσίτ πήρε ενισχύσεις και ανάγκασε έπειτα τους επαναστάτες να υποχωρήσουν, κατάλαβε το Γερακάρι και το έκαψε. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Ο Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 311).

Αλλά και οι νεώτεροι Γερακαριανοί δεν υστέρησαν ούτε στον πρώτο ούτε στο δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Αμέσως μετά την κατάληψη τής Κρήτης από τους Γερμανούς οργανώθηκε στο Γερακάρι η «Οργάνωση διαφυγής και πληροφοριών των επαρχιών Αμαρίου και Αγ. Βασιλείου», που απόκρυψε και διευκόλυνε τη φυγή σε πολλούς Άγγλους και Νεοζηλανδούς, για να μη αιχμαλωτισθούν.

Την περίοδο τής Γερμανικής Κατοχής ανέδειξε πολλούς αγωνιστές. Τον Αύγουστο 1944, ύστερα από την απαγωγή του Κράιπε, οι Γερμανοί ισοπέδωσαν

το χωριό και τουφέκισαν 56 από τους κατοίκους του. Ακόμη και τις βυζαντινές εκκλησίες του χωριού με τοιχογραφίες (Βλ. Geola - Λασιθιωτάκη, Τοπογραφικός Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών Κρήτης, σ. 64) κατέστρεψαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Εκτός των παραπάνω αναφερομένων βλ. και: **Σπυρ. Μαρνιέρου**, Γερακαριανά Αναθυμήματα, 1979, — **Στεργ. Μανουρά**, Το Γερακάρι, περιοδικό «Προμηθεύς ο Πυρφόρος», τεύχ. 16, σ. 23 και — **Γ. Π. Κοκονά**, Γερακάρης, Κρητική Πρωτοχρονιά, 1961, σ. 192.

Γερακάρι, το. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Τον αναφέρει μόνο ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 119) Geracari το 1630. Δεν αναφέρεται ούτε στις νεώτερες απογραφές. Η θέση του άγνωστη. Ίσως είναι λανθασμένη γραφή άλλου τοπωνύμιου.

Γεράκι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 486, υψ. 520 μ. Από το Ηράκλειο απέχει 50 χλμ. από το δρόμο προς Καστίλι - Αγ. Παρασκευή - Αρμάχα - Γεράκι, και από το δρόμο προς Αρκαλοχώρι - Γαζέπη Μύλος - Αγία Παρασκευή - Αρμάχια - Γεράκι 48,9 χλμ. Βρίσκεται στις δυτικές υπώρειες των Λασιθιωτικών βουνών **Αφίντης** (1578μ.) και **Σαρακηνό** (1588μ.) στην κοιλάδα που σχηματίζεται μεταξύ των, τη **Γερακιανή Λαγκάδα**. Από την κοιλάδα αυτή οδήγησε τα στρατεύματά του το Μάιο του 1867 ο Ομέρ πασά και αλώνισε και κατάστρεψε το Οροπέδιο του Λασιθίου, αφού δεν μπόρεσε να παραβιάσει τις φρουρούμενες από τους επαναστάτες κύριες εισόδους τής **Αμπέλου** και **Τσούλη Μνήμα**.

Οι κάτοικοι είναι γεωργοί και κτηνοτρόφοι. Η γεωργική παραγωγή είναι 100 τόν. ελαιόλαδο, 150 τόν. σταφίδα, κρασί, δημητριακά και εκλεκτά κτηνοτροφικά προϊόντα.

Στο χωριό υπάρχει η βυζαντινή εκκλησία του Μιχαήλ Αρχαγγέλου με τοιχογραφίες, αλλά καπνισμένα. (Βλ. Geola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ. 82) η Αγ. Παρασκευή και ο Αγ. Γεώργιος.

Στην εκκλησία του Μιχαήλ Αρχαγγέλου υπάρχουν φορητές εικόνες του ζωγράφου **Σέπη**, που ασχολήθηκε κυρίως με τη μικρογραφία. Το εργαστήριό του ήταν στη μονή Καρδιώτισσας Κεράς Πεδιάδας.

Το όνομα πιστεύω ότι οφείλεται στον πρώτο οικιστή Γεράκη, επώνυμο μαρτυρημένο. Αναφέρεται σε έγγραφο του 1394 G. Gerachi, ιδιοκτήτη πλοίου, (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 348), του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα.

Στην επαρχία Πεδιάδας αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Gerachi, από τον Καστροφύλακα (K94) Gerachi με 200 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Gerachi το 1630, στην

τούρκικη απογραφή του 1671 Yeraki με 103 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 116), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Gheráki (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 24 χριστιαν. οικογένειες. Τούρκοι δεν κατοίκησαν στο Γεράκι. Το 1881 αναφέρεται Γεράκι στο δήμο Παναγιάς με 293 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 367, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 409, το 1928 κάτ. 441, το 1940 κάτ. 492 το 1951 κάτ. 507, το 1961 κάτ. 583 και το 1971 κάτ. 508.

Κατά τη διάνοιξη οδού σε υψόμετρο 1000 μ. βρέθηκαν μέσα σε κτήριο δυό αρχαία ξίφη. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΙΓ', σ. 386).

Γερακιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Δρακώνας, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 59, υψ. 180 μ. σε μικρή απόσταση δυτικά από τη Δρακώνα, 27,4 χλμ. από τα Χανιά. Διακλάδωση από το Κολουμπάρι.

Δεν αναφέρεται στις βενετσιάνικες απογραφές. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Γερακιανά στο δήμο Σπηλιάς με 56 Χριστιανούς κατ. και το 1900 στο δήμο Κολουμπάρι με 85 κατ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Νοχιάς, κατ. 84, το 1928 κατ. 68, το 1940 στην κοινότητα Δρακώνας, κατ. 76, το 1951 κατ. 67, το 1961 κατ. 65 και το 1971 κατ. 56.

Γεράκι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κατ. (1981) 344, υψ. 20 μ. Απέχει από τα Χανιά 15 χλμ. Διακλάδωση στο 12,7 χλμ. της οδικής αρτηρίας προς Κίσαμο. Είναι πλούσιο και παραγωγικό χωριό. Προϊόντα λάδι και σταφίδα σουλτανίνα.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi (f° 28r) Gierani, από τον Καστροφύλακα (K240) Gerani με 149 κατ. το 1583 και (K223) με 35 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Gerani το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Gherani (Pashley, Travels in Crete II, 210) με 10 χριστιαν. και 8 τούρκ. οικογένειες, το 1881 είναι στο δήμο Πύργου Ψηλό-νερου, κατ. 326, Χριστιαν. και το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κατ. 390. Το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου κατ. 498 το 1928 κατ. 578, το 1940 κατ. 726, το 1951 κατ. 558, το 1961 κατ. 502 και το 1971 κατ. 390.

Ο Ε. Λαμπρινάκης, (Γεωγραφία τής Κρήτης σ. 17) πιστεύει, ότι ήταν εκεί η αρχαία Κυδωνία και ότι υπήρχε ναός τής Βριτομάρτιδος.

Το 1867 έγινε στο Γεράκι μάχη με τους Τούρκους, τους οποίους ενίκησαν οι επαναστάτες. Οι κάτοικοι παρακάλεσαν τους επαναστάτες να φύγουν από το χωριό, γιατί με την παραμονή των εκινδύνευε η ζωή των από τους Τούρκους. Αλλά συνέβη το αντίθετο. Οι επαναστάτες υπήκουσαν και έφυγαν. Αλλά μόλις πληροφορήθηκαν οι Τούρκοι την αποχώρησή των γύρισαν στο χωριό, έσφαξαν όσους βρήκαν και λεηλάτησαν το χωριό. (Κριάρη, Ιστορία τής Κρήτης, σ.

440). Στο Γεράκι τής Κυδωνίας γεννήθηκε το 1793 ο Ιωάννης Παπαδογιωργάκης, γνωστός στην ιστορία με το όνομα Γερακιώτης.

Γεράκι, Παλαιό, το. Οικισμός τής κοινότητας Γερακιανού, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων κατ. (1981) 185, υψ. 20 μ. Παρά το χαρακτηρισμό του ως **παλιό** δεν αναφέρεται στις βενετσιάνικες απογραφές, ούτε του 1881 και 1900. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1920 στην κοινότητα Γερακιανού με 14 κατ., το 1928 έχει 600! κατ., το 1940 δεν αναφέρεται, το 1951 οι απογραφείς το θυμήθηκαν και το αναφέρουν στην ίδια κοινότητα με 134 κατ., το 1961 κατ. 173 και το 1971 κατ. 199. Είναι ακατανόητος ο τρόπος τής απογραφής του οικισμού αυτού! Οικισμός με 14 κατ. το 1920 είναι δυνατόν το 1928 να έχει 600 και το 1940 να εξαφανισθεί;

Γεράκι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και νομού Ρεθύμνου, κατ. (1981) 370, υψ. 90 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 7,5 χλμ., σε μικρή απόσταση αριστερά τής νέας οδικής αρτηρίας Ρεθύμνου-Χανίων. Στις εκβολές του παρακείμενου ομώνυμου ρύακα υπάρχουν πηγές με γλυκό νερό, αναφέρει ο Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία Κρήτης, σ. 87).

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f° 26r) Gerani, από τον Καστροφύλακα (K174) Gierani με 627 κατ. το 1583, και (K183) με 772 οφειλόμενες αγγαρείες, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ. 128) Gerani το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1659 Gerani με 106 σπίτια (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητ. Χρονικά», ΚΒ', σ. 131), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Jarran (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 30 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Ατσιπόπουλου με 181 Χριστιαν. και 31 Τούρκους κατ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κατ. 281, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κατ. 277, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Πρινέ, κατ. 345, το 1940 και πάλι έδρα κοινότητας, κατ. 401, το 1951 κατ. 389, το 1961 κατ. 375 και το 1971 κατ. 367.

Σε τούρκ. έγγραφο του 1672 αναφέρεται, ότι υπάγεται στα βακουφικά χωρία του αγαθοεργού ιδρύματος του σουλτάν Ιμπραχίμ Χαν του Ρεθύμνου. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 91).

Βρίσκεται σε μέρος κατάφυτο από ελαιόδενδρα, παρ' όλο που είναι πετρώδες, βελανιδιές και χαρουπιές. Γενέτειρα του Αποστόλου Γερακιώτη, που, μαζί με το Σταυριανό Μπίρι ήταν ο τρόμος των Τούρκων όλο του νομού.

Κατά τη διάνοιξη του νέου οδικού άξονα τής Βόρειας Κρήτης, που περνά σε μικρή απόσταση βορείως του χωριού, στη θέση **Καμάρι**, αποκαλύφθηκε σπήλαιο, άγνωστο μέχρι τότε, ενώ ήταν γνωστό στη Μινωική εποχή. Μεγάλος ογκόλιθος είχε πέσει, ίσως από σεισμό, και την είχε φράξει. Τόσο η αρχαία όσο και η

νέα είσοδος βλέπουν προς το Βορρά. Το μήκος του είναι 50 μ. το πλάτος του 17 — 0,50 μ. και το μεγαλύτερο ύψος 4,5 μ. Η λιθωματική του διακόσμηση είναι θεαματική. Από τα ευρήματα που απέδωσε η δοκιμαστική ανασκαφή τού αρχαιολόγου Ιωάν. Τζεδάκη διαπιστώθηκε, ότι το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε από την Υπονεολιθική περίοδο. Βρέθηκαν οστά και ολόκληροι σκελετοί ανθρώπων και ζώων. Χρησιμοποιήθηκε ως τόπος λατρείας ή ταφής. Στην αρχαία είσοδο διατηρείται κλίμακα, που υπενθυμίζει τις κλίμακες τής Κνωσού, με 8 βαθμίδες, που οι 5 είναι λαξευμένες στο βράχο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Χρ. Μακρή, Το σπήλαιο Γεράνι Ρεθύμνης, Δελτίον Ελλην. Σπηλαιολογικής Εταιρείας, τόμ. Χ, τεύχος 3-4, 1969 — τού ίδιου, «Κρητική Εστία», τεύχ. 1900, σ. 10.

Γεράνι, το. Οικισμός στην επαρχία Μελβεντέρε ή Ρίζου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 στην επαρχία Ρίζου ο οικισμός *Yerani* με 6 χαρατσα. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 138). Δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή. Η θέση του άγνωστη.

Γέργερη, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 1746, υψ. 520 μ. στις νότιες υπάρειες τού όρους **Κουδούνι** (1860 μ.) ανατολική παραφυάδα τού Ψηλορείτη. Απέχει από το Ηράκλειο 39,6 χλμ. Διακλάδωση δεξιά από την Αγ. Βαρβάρα, στο δρόμο προς Φαιστό - Πανασό - Γέργερη. Έχει άφθονα νερά. Από τη μεγάλη πηγή **Φουντάνα**, που είναι κοντά στο χωριό, υδρευόταν η Γόρτυνα, που το υδραγωγείο της αναφαίνεται σε μερικά σημεία κοντά στη Γόρτυνα. Κοντά στο χωριό είναι η βυζαντινή εκκλησία τής **Παναγίας Χανουτιάς**, με τοιχογραφίες τού 1443, αλλά σε κακή κατάσταση. (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti ecc., IV, 542, Gerola - Λασηθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών, κ.λπ. σ. 88 και Μαν. Χατζηδάκη, Τοιχογραφίες στην Κρήτη, «Κρητικά Χρονικά», ΣΤ', σ. 71). Εκεί τουφέκισαν οι Γερμανοί 25 από τούς κατοίκους τής Γέργερης. Μέσα στο χωριό είναι η εκκλησία τής Μεταμόρφωσης τού Χριστού, νεωτέρων χρόνων. Το μαρμάρινο υπέρθυρο τής εισόδου, με ανάγλυφα ανθεμιά κοσμήματα, προέρχεται από την παλιά εκκλησία τού Προφήτη Ηλία - που δεν υπάρχει τώρα - από τα διάστυλα τής εκκλησίας, τής πρώτης βυζαντινής περιόδου, με τη λαξευτή επιγραφή: *ανεκαινίσθη τα διάστυλα τού βήματος μηνί Οκτωβρίου, 16 τής εποχής εκείνης* (Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιαν. Επιγραφαί... «Αθηναί» 15, σ. 143 και Gerola, Monumenti Veneti, τόμ. II, fig 318 και IV, σ. 543).

Στη θέση **Μάη Βρύση**, εόρταζαν οι Τούρκοι την Πρωτομαγιά τρεις ημέρες. Στα υψώματα πάνω από το χωριό είναι το δάσος **Ρούβα**, το μεγαλύτερο και ωραιότερο δάσος πρίνων στην Κρήτη, καταφύγιο τών

Χριστιανών στις επαναστάσεις τού 19ου αιώνα. Στο δάσος αυτό γεννήθηκε το 1881 ο στρατηγός Γεώργιος Κατεχάκης, και γι' αυτό πήρε το ψευδώνυμο **Καπετάν Ρούβας**, ως αρχηγός σώματος Κρητών Μακεδονομάχων, υπουργός στρατιωτικών το 1924. Το 1919 πήγε στην Κωνσταντινούπολη αρχηγός τής Ελληνικής Στρατιωτικής αποστολής. Στο ίδιο δάσος πέρασαν το χειμώνα τού 1867 τα γυναικόπαιδα τής Μεσαράς, κάτω από αφάνταστες συνθήκες στερήσεων. Εκεί βρίσκονται και τα μητάτα τών κτηνοτρόφων τής Γέργερης, και, όταν γίνονται οι κουρές το Μάη συγγενείς και φίλοι περνούν μέρες ομηρικής ευωχίας.

Η πιο παλαιά μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1268... *papa Constandinus o Vrondisis, eius filius clerieus, papa Vaxili; qui stat ad monasterium de lo Gergeri...* (Βλ. Ζ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο εκκλησιών κ.λπ. σ. 143). = Ο παπα Κωνστ. ο Βροντίσης, ο υιός του, κληρικός, παπα Βασίλης, ο οποίος μένει στο μοναστήρι τής Γέργερης. Σχετικά με το επώνυμο Βροντίσης βλ. και Σ. Γ. Σπανάκη, «Κρητικά Χρονικά», (Γ' σ. 252 εξ.). Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού 1378, τών Δουκικών Αρχείων τού Χάντακα Gergeri (El. Santschi, Régestes des argets civils etc. σ. 208).

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου, το 1577 από το Fr. Barozzi (f° 23v) Gergeri, από τον Καστροφύλακα (Κ103) Giergieri με 500 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) Gergeri, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Yergeri με 162 χαρατσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 124), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Zérzezi (Pashley, Travels in Crete, II, 316), με 41 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Ζαρού με 619 Χριστιαν. και 6 Τούρκ. κατ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 906, το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 1034, το 1928 κάτ. 1117, το 1940 κάτ. 1427, το 1951 κάτ. 1521, το 1961 κάτ. 1508, το 1971 κάτ. 1590.

Σε συμβόλαιο τού 1281, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello, αναφέρεται το χωριό Girgati (βλ. Chiaudano-Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ. 159). Πιθανότατα είναι λανθασμένη γραφή τού ονόματος Γέργερη.

Το τοπωνύμιο είναι προελληνικό. (το Γάργαρον άκρον τής Μικρασιατικής Ίδης). (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», I', 400 και Paul Faure, Nomes des montagnes cététoises, Bulletin de l' Association Budé, vol. XXIV, σ. 429). Πιθανόν να έχει σχέση με το **γάργαρο** νερό τής πλούσιας πηγής, που είναι πάνω από το χωριό.

Η θέση τού χωριού στους πρόποδες τού Ψηλορείτη προσφερόταν και έγιναν πολλές μάχες στη διάρκεια τών αλληπαλλήλων Κρητικών Επαναστάσεων. Το 1823 οι επαναστάτες έδωσαν μάχη με τον αιγυπτιακό στρατό τού Χουσεϊν βέη. Στις 25 τού Μάρτη 1828 εκκλησιαζόταν 50 Χριστιανοί. Τούρκοι 1300 μπήκαν στο χωριό, σκότωσαν 12 απ' αυτούς μαζί και τον παπά με τα άμφια. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Γ', 345). Στην έκθεση

Εικ. 109. Το χωριό Γέργερη τής «Απάνω Ρίζας». Ο οικισμός δεξιότερα είναι ο Πανασός.

των ωμοτήτων τών Τούρκων την επανάσταση του 1866-67 αναφέρεται, ότι στη Γέργερη από τα 105 σπίτια έκαψαν τα 102 και τις εκκλησίες τού Αγ. Γεωργίου, τού Προφήτη Ηλία, τής Μεταμορφώσεως τού Χριστού και τής Κοίμησης τής Θεοτόκου, έκαψαν 800 ελαιόδενδρα, 300 στρέμματα αμπέλια και 350 κοπέλες. Σκότωσαν πολλούς από τούς κατοίκους. Τη Μαρία Σάββηνα ανάγκασαν να μπει σε σπήλαιο, που είχαν γεμίσει πριν ξύλα, τα άναψαν έπειτα και ψήθηκε η γυναίκα. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Η', α. 21, 22).

Όλα τα χωριά τής λεγόμενης **Απάνω Ρίζας**, ήταν παλαιότερα, ως φαίνεται, κλεφτοχώρια, όπως λέει το παρακάτω λαϊκό δίστιχο:

*Γέργερη, Νίβρητος, Ζαρός, Βορίζα και Καμάρες,
πρόνε οι κλέφτες τα ωζά και δεν τα τρων οι σκάρες.*

Γερόκαμπος, Νέος παράλιος οικισμός, στα νότια παράλια τής Κρήτης, τής κοινότητας Αγ. Κυρίλλου, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 0, υψ. 20 μ. Δεν αναφέρεται σε καμιά προηγούμενη απογραφή.

Γέροντες. Οικισμός τής επαρχίας Αγίου Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f° 26v) Gerontes, το 1577, από τον Καστροφύλακα (Κ173) Gerontes με 61 κατ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V σ. 130) Gerondes το 1630. Στους απογραφικούς Πίνακες τής επαρχίας Αγ. Βασιλείου, που έγιναν κατά την Τουρκοκρατία, το έτος 1657, δεν αναφέρεται. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΒ', σ. 127). Δεν αναφέρεται ούτε σε καμιά νεώτερη απογραφή. Πιθανότατα καταστράφηκε από τούς Τούρκους ή εγκαταλείφτηκε και ερημώθηκε. Η θέση του μου είναι άγνωστη.

Γερονυμιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Καλουδιανών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 Καλουδιανών, Γερονυμιανά με 101 Χριστιαν. κάτ. στο δήμο Καστελλίου Κισάμου. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 190, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Καλουδιανών, κάτ. 4, το 1928 γράφεται **Γερωλυμιανά**, κάτ. 41, στην απογραφή τού 1940 και τις επόμενες δεν αναφέρεται. Το τοπωνύμιο

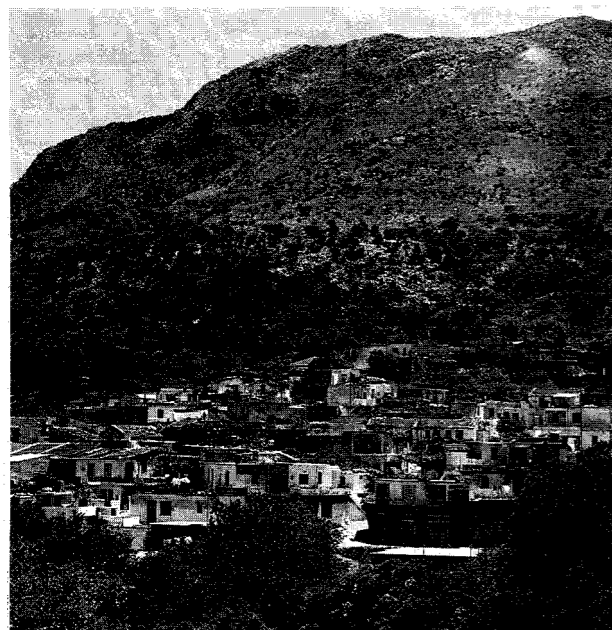
από το οικογενειακό επώνυμο των κατοίκων, Γερώ-
νυμος ▷ Γερωνυμάκης.

Γέρω Πρίνος, ο. Νέος οικισμός τής κοινότητας
Κάμπων, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981)
130, υψ. 580 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή
τού 1951 με 68 κάτ., του 1961 με 55 και του 1971 με 44
κάτ.

Γέρω Λάκκος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας
Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 201, υψ. 320 μ.
Απέχει 18,3 χλμ. από τα Χανιά. Διαδρομή: Μουρνιές
- Αλετρουβάρι - Λούλος - Γέρω Λάκκος. Τελευταία
το βαφτίσανε Παπαδιανά. Ο οικισμός ανήκει στα
ιστορικά **Κεραμειά**. Εδώ σκότωσαν τον περιβόητο
Τούρκο γενίτσαρο Ταμπουρατζή.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1834
Gheroláko μαζί με τα άλλα χωριά των Κεραμειών
Kontopulo, Dhakona, Speriagia, Papadhiana με 194
χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 είναι
έδρα του δήμου Κεραμειών, κάτ. Χριστιαν. 221. Το
1900 έδρα του δήμου Κεραμειών ο οικισμός Κοντό-
πουλλα, στον οποίο παραμένει ο Γέρω Λάκκος, κάτ.
295. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ.
248, το 1928 κάτ. 219, το 1940 γράφεται Γερολάκκος,
κάτ. 274, το 1951 αναφέρεται **Παπαδιανά**, κάτ. 257, το
1961 είναι στην κοινότητα Ντερέ κάτ. 83, το 1971
κάτ. 61, στην ίδια κοινότητα.

Γέρων το Μουρί, το. Χωριό τής κοινότητας Κάτω
Μετοχιού, επαρχίας και νομού Λασιθίου κάτ. (1981)

Εικ. 110. Το χωριό Γέρων το Μουρί, επαρχ. Λασιθίου.
φωτ. Ρουσέτου.

121, υψ. 860 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 53 χλμ.
και μέσω Νεάπολης 57,4 χλμ.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ104) Mei-
toschio Geromuri με 18 κατ. το 1583, από το Βασιλικό
(Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 29) Gero to Muri το 1630,
στην τούρκικη απογραφή του 1671 Yerotomuri με 37
χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 136),
στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Gaidhuromandira
(= Κάτω Μετόχι) και Gerontomuri (Pashley, Travels
in Crete, II, 321) με 30 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881
γράφεται **Γεροντομουρί** στο δήμο Ψυχρού, κάτ. Χρι-
στιαν. 149, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 160, το
1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 110, το
1928 αναφέρεται στην κοινότητα Κάτω Μετοχιού
κάτ. 173, το 1940 Γεροντομουρίον, κάτ. 199, το 1951
κάτ. 216, το 1961 βαφτίστηκε 'Άγιος Χαράλαμπος,
κάτ. 179 και το 1971 κάτ. 164.

Η ετυμολογία του ονόματος από τις λέξεις: γέρον
το Μουρί. (μουρί λέγεται έξαρση εδάφους, λόφος,
ύψωμα, απ' όπου η θέα τής γύρω περιοχής σε μεγάλη
έκταση).

Τελευταία, κατά τη διάνοιξη του περιφερειακού
δρόμου του οροπεδίου, αποκαλύφθηκε, βόρεια από
το χωριό, σπήλαιο, γεμάτο οστά και κρανία, όπου
είπαν. Αμέσως το έκλεισαν μετσιμεντόπλακα, καλώ-
βεβίαιως, αλλά αν και πέρασαν αρκετά χρόνια, δεν
έγινε τίποτε από την αρμόδια αρχαιολογική υπηρεσία,
για να γίνουν γνωστά τα ιστορικά μυστικά που κρύβει.

Γετίμι μετόχι, το. Οικισμός του δήμου Βάμου, ε-
παρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην
απογραφή του 1900 με 48 κατ. Το 1920 αναφέρεται
στον αγροτ. δήμο Βάμου, κάτ. 57, το 1928 στην κοινό-
τητα Βρυσών, κάτ. 74. Στις επόμενες απογραφές δεν
αναφέρεται. Ο ιδιοκτήτης Τούρκος Γετίμης, έφυγε
ως φαίνεται, και άλλαξε ιδιοκτήτη.

Γέφυρα, Οικισμός τής κοινότη. Καντάνου, επαρχίας
Σελίνου, ν. Χανίων, μετονομασία τού οικισμού Τζι-
βρεμιανά βλ. λήμμα.

Γεψιμάνι, το. Στο Gatasticum Ecclesiarum et Mo-
nasteriorum Comunis, Marciana, lat. cl. IX, τού 1320.
(Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta σ. 28)
αναφέρεται ο οικισμός Gepsimani, μεταξύ πολλών
άλλων, στην περιοχή τής Paracandia γύρω από το
Χάντακα. Δεν αναφέρεται σε καμμία απογραφή, ούτε
είναι γνωστή η θέση του.

Στο σχετικό έγγραφο τού 1320 αναφέρεται ότι ο
οικισμός είχε ενοικιαστεί στο Leonardus Masamanus,
ο οποίος βεβαιοί ενόρκως, ότι υπήρχε μιά εκκλησία
τής Παναγίας. Και ο Hemman Sarandino βεβαιώνει
ενόρκως, ότι η παλαιά και μικρή αυτή εκκλησία α-
νοικοδομήθηκε, πριν από 26 χρόνια από τούς Nikolaum
et Georgium Sarandino. Με το σεισμό κατέρρευσε

και οι παραπάνω την ανοικοδόμησαν για δεύτερη
φορά μεγαλύτερη. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο
Εκκλησιών κ.λπ. 1985, σ. 69 και 289).

Γεωργιούπολη, η. Παραθαλάσσιος οικισμός και
κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ.
(1981) 398, υψ. 5 μ. στο μυχό τού κόλπου τού Αλμυρού,
39 χλμ από τα Χανιά στο δρόμο προς Ρέθυμνο.

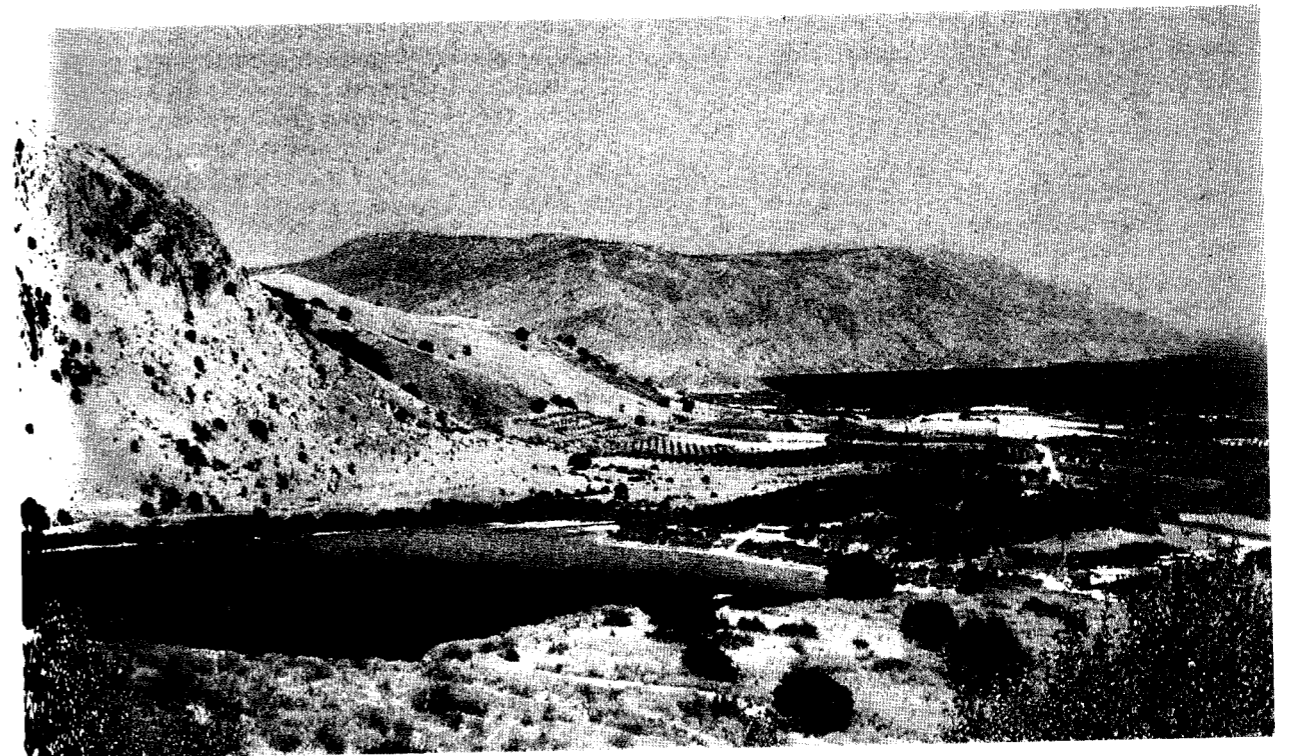
Ο οικισμός λεγόταν παλαιότερα **Αλμυρός**, ή **Χάνια**
τού **Αλμυρού**, (Καλομενόπουλου, «Κρητικά» σ. 241)
και **Αλμυρούπολη**. Ίσως υπήρχαν και σπίατα ψαράδων.
Αλλά στην απογραφή τού 1881 δεν αναφέρεται. Ως
φαίνεται αποικίστηκε ύστερα από την απελευθέρωση
το 1898. Τότε ο δήμος **Μαθέ**, με απόφασή του, έδωσε
το όνομα **Γεωργιούπολις** στο νέο οικισμό, για να
τιμήσει τον Ύπατο Αρμοστή Κρήτης πρίγκιπα Γε-
ωργίου, και ο δήμος Μαθέ μετονομάστηκε Δήμος Γε-
ωργιούπόλεως, όπως αναφέρεται στην απογραφή τού
1900, οπότε η Γεωργιούπολη είχε 106 κατ. Όμως δεν
είχε μεγάλη εξέλιξη, αφού, ύστερα από ένα αιώνα,
μόλις τριπλασιάστηκαν οι κάτοικοι, επειδή στην πε-
ριοχή τού οικισμού υπήρχαν 1500 στρέμματα έλη και
η ελκονοσία εμάστιζε τον τόπο.

Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, με 117

κάτ. το 1928 κάτ. 138, το 1940 κάτ. 181, το 1951 κάτ.
205, το 1961 κάτ. 308 και το 1971 κάτ. 287.

Το μέρος είχε στρατηγική σημασία παλαιότερα
και είχαν κτίσει μικρά φρούρια για τη φρούρησή του,
που λεγόταν **Παλιοκάστελα** και **Καστελάκια**. Το 1262,
όταν δούκας τής Κρήτης ήταν ο Nicolò Navigajoso,
ξεβάρκαρε στη Σούδα ο αρχοντορωμαίος **Στέγκος**,
αποσταλμένος τού Μιχαήλ Παλαιολόγου, με γράμματα
προς τούς Κρητικούς αρχοντορωμαίους Χορτάτσηδες,
Σκορδίληδες και Μελισσηνούς. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη,
Ενετοκρατία κ.λπ. σ. 45). Οι επαναστάτες καταλάβανε
το Castrum dell' Agmirò (De Monacis, Chronicon, σ.
158). Το 1821 ο Πρωτοπαπαδάκης κυρίεψε το φρούριο
και το γκρέμισε.

Δυτικά από τη Γεωργιούπολη ένα χλμ. είναι ένας
γήλοφος, γνωστός με το όνομα τού **Βένου η Κεφάλα**.
Πάνω σ' αυτόν ήταν κτισμένη η αρχαία πόλη **Αμφι-
μάλιον**, ή **Αμφίμαλα** (κατά τον Ησύχιο μάλα = βουνός,
βούνισμα), άρα πόλη ανάμεσα σε δυο βουνά, επίκειο
τής Λάππας. Από το όνομα τής πόλης και ο κόλπος
αναφέρεται Αμφιμάλης και Αμφιμαλικός. (Βλ. Ν.
Πλάτωνος, Πόλεις τής βόρειας ακτής τής Κρήτης,
«Κρητικά Χρονικά», Β', σ. 354, 359, 365. Βλ. και Paul
Faure, Noms de montagnes Grétoises, Bulletin, Budé,
tom. XXIV, p. 432).

Εικ. 111. Γεωργιούπολη.

Γιαλομονόχωρο, το. Οικισμός τής επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Σήμερα δεν υπάρχει. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f° 23v) Monoghoro della marina (marina = η γιαλιά, ο γιαλός, αιγιαλός). Από τον Καστροφύλακα (Κ103) Monoghoro della marina με 207 κατ. το 1583, από τα Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) Monoghoro della Marina το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρονται δυο οικισμοί, το Monoghoro Galya με 23 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 124). Πρόκειται, φυσικά, γιά το **Μονόχωρο τής Γαλιάς**, που είναι κοντά στο χωριό Γαλιά τής ίδιας επαρχίας. Στην προηγούμενη σελίδα των Μεταφράσεων (123) αναφέρεται το Monoghoro Rano (Απάνω Μονόχωρο). Πιστεύω πως είναι λανθασμένη γραφή του Τούρκου απογραφέα και ότι πρόκειται για το **Γιαλομονόχωρο**, όπως σωστά το σημειώνει ο Σταυρινίδης, με 60 χαράτσα.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Γιαλομονόχωρο** στο δήμο Πλατάνου επαρχίας Καινούργιου με 52 Χριστιανούς κατ. Φαίνεται ότι είχε επικρατήσει να λέγεται έτσι το Monoghoro della marina, για να διακρίνεται από το Μονόχωρο της Γαλιάς. (Βλ. λήμμα). Σύμφωνα με την απογραφή του 1583 το Γιαλομονόχωρο με τους 207 κατοίκους ήταν υπερδιπλάσιο σε πληθυσμό από το Μονόχωρο τής Γαλιάς, που είχε μόνο 86 κατ.

Στην απογραφή του 1900 αναφέρεται Μονόχωρο στον ίδιο δήμο με 52 κατ. Στην απογραφή του 1920 αναφέρεται Γιαλομονόχωρο στην κοινότητα Πηγαϊδάκια με 5 κατ. και το 1928 με 20 κατ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται και σήμερα σώζονται τα ερείπιά του λίγο νοτιότερα από τη μονή τής Οδηγήτριας, όπως σημειώνεται ως τοπωνύμιο στο χάρτη τής Στρατιωτικής χαρτογραφικής υπηρεσίας. Δεν μπορώ να εννοήσω την αιτία που έδωσε στον οικισμό την ονομασία Μονόχωρο. Σάζεται ερειπωμένη εκκλησία Παναγία η Γοργοεπήκοος, την οποία έκτισε ο άρχοντας Γεώργιος Μουσούρος (ο Gerola διαβάζει αντί Γεώργιος Leone). Η χρονολογία από κτίσεως κόσμου σώζει μόνο τα δυο τελευταία γράμματα...ΝΓ, ώστε πρέπει να είναι — κατά Ξανθουδίδη — μεταξύ των ετών 6853 -6953 = 1345 - 1445 μ.Χ. Επειδή όμως υπάρχει χάραγμα 1427 πρέπει να κτίστηκε πριν από τη χρονολογία αυτή. (Σ. Ξανθουδίδη, Χριστιαν. Επιγραφαί «Αθηνά, τ. 15, σ.137, Gerola Munumenti IV 544, Gerola - Λασηθιωτάκη, Τοιχογραφημένες Εκκλησίες 91).

Γιαλός, ο. Νέος, μικρός παράλιος οικισμός τής κοινότητας Βουτά, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, δυτικά από την Παλαιόχωρα, κάτ. (1981) 188, υψ.40 μ. Αναπτύχθηκε τελευταία, για την καλλιέργεια πρώιμων κηπευτικών, όπως και η περιοχή τής Κουντούρας ανατολικότερα. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1940 με κατ. 0, το 1951 κάτ. 18, το 1961 κάτ. 8 και το 1971 κάτ. 26.

Γιαννιού, το. Οικισμός τής κοινότητας Λευκορικών επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κατ. (1981) 95, υψ. 180μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 36 χλμ. στο ορεινό προς Πρέβελη, πριν από τα Λευκόγεια.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, το 1577 από το Fr. Barozzi, (f° 26v) Gagniu, από τον Καστροφύλακα (Κ176) Giagnu με 184 κατ. το 1583, από τα Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Giagnu το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1659 αναφέρεται Yanu με 10 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πηνακες «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', σ. 128). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Ianniú (Pashley, Travels in Crete, II 313) με 15 χριστιαν. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται στο δήμο Φοίνικος με 138 κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 130, το 1920 γράφεται Γιαννού στην κοινότητα Ασώματος, κάτ. 129, το 1928 κάτ. 137, το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Λευκογείων, κάτ. 156, το 1951 κάτ. 134, το 1961 κάτ. 116 και το 1971 κάτ. 93.

Οι κάτοικοι ασχολούνται στη γεωργία, ελαιοκομία κυρίως, και στη κτηνοτροφία. Το όνομα ανδρωνυμικό από το επώνυμο του ιδρυτή του Γιαννιού, γενική του υποκοριστικού του Γιάννης, Γιαννιού.

Γιαννίτσι, το. (Βαϊνιά) Οικισμός τής κοινότητας Κεντρί επαρχίας Ιεράπετρας ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 401, υψ. 40 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 34,5 χλμ. Βρίσκεται πάνω σε ύψωμα που δεσπόζει στην περιοχή μέσα σε δάσος από ελιές και χαρουπιές. Πάνω από το χωριό, στη θέση **Βαϊνί**, ήταν βενετσάνικος πύργος, που υπήρξε ορμητήριο των επαναστατών κατά των Τούρκων τής Ιεράπετρας. Το όνομα από βυζαντινό επώνυμο του πρώτου οικιστή Γιαννίτση. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Επαρχία και πόλεις της Κρήτης, Ελ. Ετ. Βυζαντιν. Σπουδών. τόμ. Γ, σ. 41)

Αναφέρεται στην επαρχία Ιεράπετρας το 1577 από το Fr. Barozzi (f° 22r) Gianici, από τον Καστροφύλακα (Κ140) Gianizzi, (όπως προφέρεται και σήμερα), ότι είχε 4 παπάδες το 1583, ενώ δεν το αναφέρει στον κατάλογο των κατοίκων τής Ιεράπετρας στη σ. 138. Από τα Βασιλικάτα αναφέρεται Giagnizzi το 1630 (Μνημεία Κρητ. Ιστ. τ. V, σ. 113), στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται λανθασμένα Maiitzi με 41 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 135). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Iannits (Pashley, Travels in Crete, II σ. 324), με 10 οικογένειες, το 1881 Γιαννίτσι στο δήμο Ιεράπετρας με 135 κάτ. Χριστιαν. και 50 Τούρκ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 203, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου με 260 κάτ., το 1928 είναι στην κοινότητα Κεντρί, κάτ. 187, το 1940 μετονομάστηκε **Βαϊνιά**, διαγράφοντας την ιστορική ονομασία αιώνων, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 422, το 1951 κάτ. 454, το 1961 κάτ 488 και το 1971 κάτ 417. Σε συμβόλαιο του ΑΦΠΔ' (1584) αναφέρεται... η αρχόντισσα κερά Κορνάρολα Μουδάτσαινα, χήρα του ποτέ άρχο ευγενή

μισέρ Τζούανε από το χωριόν Γιαννίτζι... (Βλ. Κωνστ. Μέρτζιου, Κρητικά συμβόλαια τών χρόνων τής Ενετοκρατίας, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΘ', σ. 135).

Στο Γιαννίτσι υπήρχαν εργαστήρια αγγειοπλαστικής, που κατασκεύαζαν κυρίως «σταμνιά» με λεπτότατα τοιχώματα, ώστε να είναι πολύ ελαφρά ενώ αυτά που κατασκεύαζαν οι Θραψανιώτες ήταν πολύ βαρεία, γιατί είχαν χονδρά τοιχώματα, όπως λέει και το δίστιχο:

*Αιάλε τσ' αποθαμένους του τού παλιοθραψανιώτη,
που κάνει τα σταμνιά βαρεία και καταλεί τη νιότη.*

Το τραγουδούσαν οι χωριατοπούλες, που μεταφέραν το νερό του σπιτιού των στον ώμο τους, πολλές φορές από μακρινές αποστάσεις, τη μακαρία εποχή που δεν υπήρχαν τα πλαστικά, που μεταβάλαν τώρα τους δρόμους σε σκουπιδοτόπους.

Γιαννουδί, το. Οικισμός του δήμου Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 22, υψ. 110 μ. 6,5 χλμ από το Ρέθυμνο. Διακλάδωση αριστερά στο δρόμο προς Αμάρι. Το όνομα ανδρωνυμικό, από το επώνυμο του ιδρυτή του οικισμού Γιαννουδή.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f° 26r) Gianudhi, από τον Καστροφύλακα (Κ183) Gianudi με 166 οφειλόμενες αγγαρείες, από τα Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ.Ιστ. V, σ. 127), Gianudhi το 1630. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Χρωμοναστηριού με 11 Χριστιαν. και 107 Τούρκ. κατ., το 1900 είναι στο δήμο Βρυσιναιών, κάτ. 40, το 1920 είναι στην κοινότητα Μισίργια κάτ. 127, το 1928 είναι στο δήμο Ρεθύμνου κάτ. 118, το 1940 το Γιαννουδίον, έχει 92 κατ. το 1951 κατ. 82, το 1961 κατ. 78 και το 1971 κατ. 30.

Γιοφυράκια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Βουτών επαρχ. Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 14 υψ. 140 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 8 χλμ. στο δρόμο προς τις Βούτες. Διακλάδωση στο 2,6 χλμ του παλαιού ορόμου προς Ρέθυμνο.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται το 1279 Αίο Firachy και Αίο Ferachia σε συμβόλαια του συμβολαιογράφου του Χάντακα, Leon. Marcello, (βλ. Chiodano-Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ.35, (passim). Ο Βενετός συμβολαιογράφος μίσησε προφανώς τον πελάτη του από ποιο χωριό είναι και του απάντησε, ελληνικά βέβαια, από ταγιοφυράκια και νόμισε πως ήταν Άγιος Φυράκια.

Το 1370 αναφέρεται σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Giofirachia και Jeferachia (Βλ. Elis. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 161, 162).

Αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f° 22v) Giofirachia, από τον Καστροφύλακα (Κ102) Giofirachia με 162 κατ. το 1583, από

τα Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V σ. 116) Gioffirachia το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Lofiraca με 4 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 127). Το 1881 αναφέρεται Γιοφυράκια στο δήμο Αγ. Μύρωνος, με 56 Χριστιαν. και 2 Τούρκ. κάτ., το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 97, το 1920 στην κοινότητα Βουτών, κάτ. 128, το 1928 κάτ. 99, το 1940 κάτ. 76, το 1951 κάτ. 75, το 1961 κάτ. 110 και το 1971 κάτ. 9.

Ο οικισμός Γιοφυράκια ήταν μετόχι του Αλβανού Μουσταφά Ναϊλί πασά, του λεγόμενου «Γκιριτλή». Όταν έφυγε από την Κρήτη μεγάλο μέρος τής περιουσίας του αγόρασε ο φίλος του Ανδρέας Δ. Καλοκαιρινός. Το τζαμί που υπήρχε το μετέτρεψε σε εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, που καταστράφηκε από τους Γερμανούς τον τελευταίο πόλεμο. Την εκκλησία του Αγίου Νικολάου, που υπάρχει σήμερα έκτισε το 1871 ο πρώτος ανασκαφέας τής Κνωσού Μίνως Ανδρ. Καλοκαιρινός, γιός του προηγούμενου πάνω στα ερείπια παλαιότερης εκκλησίας. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Η οικογένεια τών Καλοκαιρινών τής Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», ΙΔ', σ. 281).

Γιοφύρι, το. Νέος οικισμός τής κοινότητας Βρυσών, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 8, υψ. 350 μ. Δεν αναφέρεται στις προηγούμενες απογραφές.

Γκαγκάλες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 493, υψ. 250 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 48,8 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 44 χλμ. (πριν από τους Αγ. Δέκα) του δρόμου προς Φαιστό. Επικοινωνεί και από την οδική αρτηρία Τεφέλι - Λιγόρτυνος - Ασήμι - Γκαγκάλες, αλλά η απόσταση είναι 60 χλμ.

Βρίσκεται στους γηλόφους στη βορεινή πλευρά του κάμπου τής Μεσαράς. Οι σημερινοί κάτοικοι, Μικρασιάτες και Κρητικοί, ασχολούνται με τη γεωργία και την οικόσιτη κτηνοτροφία. Κυριώτερα προϊόντα είναι το λάδι, η σταφίδα, τα δημητριακά και τα κτηνοτροφικά. Τα τελευταία χρόνια τής Τουρκοκρατίας ο Μιχ. Κόρακας απελευθέρωσε εδώ από τα χέρια των Τούρκων εννιά παρθένες Κρητικοπούλες. Το χωριό είναι παλιό. Πρώτη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1379, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Zangalles και Gangalles (Βλ. El.Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 210 και 211). Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f° 24r) Gacales, από τον Καστροφύλακα (Κ99) Gangales με 253 κατ. το 1583, από τα Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Gangales το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kankales με 39 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 120), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Gangalis (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 24 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Γκαγκάλαις**, στο δήμο Μεγάλης Βρύσης κάτ. 160

Τούρκ. Το 1900 **Γκαγκάλες**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 29. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτικό δήμο Αγίων Δέκα, στην επαρχία Καινούργιου, κάτ. 216, το 1928 είναι έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 287, στην επαρχία Καινούργιου, το 1940 **Γκαγκάλαι**, κάτ. 395, το 1951 κάτ. 423, το 1961 κάτ. 480, και το 1971 κάτ. 487.

Γκαλαγκάδο, το. Χωριό τής επαρχ. Κυδωνίας, ν. Χανίων. Βλ. Καλαγκάδο.

Γκουβερνιώτισσα, η. Παλαιά μονή τής Παναγίας (Κοίμηση τής Θεοτόκου), τελευταία μετόχι τού Παναγιού Τάφου, ερημωμένη σήμερα. Βρίσκεται βορειοδυτικά τού χωριού Ποταμιές, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, στο 33,5 χλμ., αριστερά τού δρόμου προς το οροπέδιο Λασιθίου. Διακλάδωση δεξιά στο 29,2 χλμ. τού δρόμου Ηρακλείου -Αγίου Νικολάου.

Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Λαγκάδος, Μετόχιον Αγίου Τάφου, κάτ. 8. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Ποταμιών Μετόχιον Παναγιού Τάφου, κάτ. 3. Στις απογραφές 1928 και επόμενες δεν αναφέρεται.

Το 1937, με επέμβαση τού Υπουργείου Οικονομικών, τοπογραφικό συνεργείο τού υπουργείου Γεωργίας μοίρασε τα κτήματα τής μονής σε 70 ακτήμονες καλλιεργητές τού χωριού Ποταμιές.

Κατά την παράδοση η μονή κτίστηκε από Βυζαντινό άρχοντα, που ήλθε στην Κρήτη, ύστερα από την απελευθέρωσή της από το Νικηφόρο Φωκά, το 961. Στην περιοχή τής μονής υπάρχουν ερείπια παλαιών οικισμών, βυζαντινής περιόδου. Ένας απ' αυτούς λεγότανε **Γαληνή**. Οι κάτοικοι τών οικισμών αυτών εγκατέλειψαν τούς οικισμούς και έκτισαν το σημερινό χωριό **Ποταμιές**, ανατολικά από τη μονή.

Όταν εξακολουθούσε η πολιορκία τού Χάντακα από τούς Τούρκους (1647-1669) ο εφημέριος τής μονής παπά Νικολός Μαγκαφούρης, πήγε στον Τούρκο πασά και τού είπε, για να τον ευχαριστήσει, ότι είδε οπτασία πως θα πέσει γρήγορα όλη η Κρήτη στην εξουσία του. Έτσι απόκτησε την εύνοια τού πασά, ο οποίος ενήργησε να εκδοθεί φερμάνι να μην πειραχτεί η μονή και τα κτήματά της να είναι απαραβίαστα. Μάλιστα κάλεσε τον πασά στη μονή και τού έδειξε ως κτήματα της μονής όλα τα τριγύρω χωράφια και λιόφυτα. Έτσι η μονή έγινε πλουσιότατη και οι απόγονοι τού παπά Νικολό διαδεχόταν ο ένας τον άλλο στη διοίκηση τής μονής και την εκμετάλλευση τής κολοσιαίας περιουσίας της.

Ο τελευταίος εφημέριος τής μονής, παπά Μιχάλης Μαγκαφούρης, δεν απόκτησε κληρονόμους, γιατί πέθαιναν τα παιδιά του. Για να αφήσει διάδοχο στο μοναστήρι υιοθέτησε μιά κόρη, την πάντρεψε και έκαμε παπά το θετό γαμπρό του, τον παπά Χριστοφή. Αλλά τον σκότωσαν οι Τούρκοι και το μικρό παιδί του έπεσε μέσα σε καζάνι με βραστό μούστο.

Αυτά έκαμαν τον παπά Χατζή να πιστέψει, ότι η Παναγία δεν θέλει κληρονόμους, και, νομίζοντας πως

η μονή και τα κτήματά της είναι ιδιοκτησία τού παπά, έκαμε δωρεά στον Άγιο Τάφο. Το δωρητήριο βρίσκεται στο μεγάλο κώδικα τής μονής, το έτος 1876.

Η εκκλησία είναι θολωτή σταυροειδούς σχήματος κατάγραφη με τοιχογραφίες καλής τέχνης. Ο Παντοκράτωρ στηθαίος στον τρούλλο, ο Άγιος Παντοφύρων, η Σταύρωση, οι Ευαγγελιστές, η Παρθένος σε προτομή κ.λπ. (Βλ. Μαν. Χατζηδάκη, Τοιχογραφίες στην Κρήτη, «Κρητικά Χρονικά», ΣΤ', σ. 86-87, 88 και Gerola -Λασιθιωτάκη, Κατάλογοι τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.81).

Το 1951 έγινε αναστήλωση τής εκκλησίας από τη Εταιρ. Κρητ. Ιστ. Μελετών (Μαν. Χατζηδάκη και Στυλ. Αλεξίου) και ο καθαρισμός τών εικόνων τών τοιχογραφιών από ειδικούς τεχνίτες με τη συνεργασία τού αρχιτεχνίτη τού Αρχ. Μουσείου Ζαχ. Κανάκη («Κρητικά Χρονικά», τόμ.Ε', σ.452).

Ύστερα από την εξαφάνιση όλων σχεδόν τών εικόνων τού Δωδεκαόρτου (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Α', σ.462) η Εταιρ. Κρητ. Ιστ. Μελετών περισυνέλεξε κινητές εικόνες τής εκκλησίας, οι οποίες βρίσκονται σήμερα σε ασφάλεια στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης αίθουσα 6. (Βλ. Οδηγό τού Μουσείου, 1953, σ. 11). Στις εικόνες αυτές διάβασε το όνομα τού ζωγράφου **Καλιάκης** ο Ξανθουδίδης. Ο ίδιος αναφέρει τη μικρή εκκλησία τής Μεταμορφώσεως τού Χριστού μισά στα αμπέλια, κάτω από τη μονή, κατάγραφη από τούς τοιχογραφίες είναι καταστρεμμένες. Κτήτορας, η

Εικ. 112. Ο ναός Κοίμηση τής Θεοτόκου τής παλαιάς μονής, Γκουβερνιώτισσας, κοντά στο χωριό Ποταμιές.

εκκλησίας αναφέρεται στην επιγραφή Τζανής Σγουρμωβασίλης και η χρονολογία, ΑΧΙΒ' = 1612. (Βλ. Στεφ. Ξανθουδίδη, Επιγραφαί εκ Κρήτης, Αθηνά, τόμ. 15, σ.58).

Γκουβερνέτο, το. Σταυροπηγιακή μονή Κυρίας τών Αγγέλων, ή Αγ. Ιωάννου τού Ερημίτη, τής κοινότητας Χωρδάκι, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 6, υψ. 260μ. στο βόρειο άκρο τού **Ακρωτηρίου**, (Κύαμου, Μελέχα). Απέχει από τα Χανιά 19 χλμ. στο δρόμο: Χαλέπα -Κορακίες - Αργουλιδές - μονή Αγ. Τριάδος Γουαγκαρόλων - Γουβερνιώτισσα.

Αναφέρεται Γουβερνέτο ή Κυρία τών Αγγέλων στην απογραφή τού 1881, στο δήμο Ακρωτηρίου, με 13 μοναχούς και 8 κοσμικούς, το 1900 αναφέρεται μονή Αγίου Ιωάννου Γουβερνέτο με 4 κατ. Το 1920 είναι στην κοινότητα Χωρ(ι)δάκι με 14 κατ., το 1928 είναι στην κοινότητα Μουζουρά, κάτ. 24, το 1940 στην κοινότητα Χωρ(ι)δάκι, κάτ. 10, το 1951 κάτ. 12, το 1961 κάτ. 9 και το 1971 κάτ. 3.

Ο φρουριακός περίβολος τής μονής, 40X50 μ. έχει 4 πύργους στις γωνίες, με ειδικές θυρίδες (canditoie), για να ρίχνουν πέτρες κ.λπ. στον εισβολέα και 50 κελιά. Στη μέση τού περιβόλου είναι ο ωραίος θολοσκεπής ναός, με την καλλιτεχνική του πρόσοψη, ωραία βενετσάνικα γλυπτά και τρούλλο. Τιμάται στο όνομα τής Θεοτόκου, Εισόδια - Κυρία τών Αγγέλων αλλά εορτάζει και τον Άγιο Ιωάννη τον Ερημίτη στις 8 τού Οκτώβρη. Έχει δύο παρεκκλήσια τού Αγ. Ιωάννου τού Ερημίτη και τών Αγ. Δέκα.

Στο υπέρθυρο τής εισόδου είναι σκαλισμένη η επιγραφή: *Στενή η πύλη και τεθλιμμένη η οδός η απαύγουσα εις την ζωήν. ΑΦΛΖ'* (=1537). Η ίδια επιγραφή είναι και στην είσοδο τού Αγ. Παντελεήμονα κοντά στο Φόδελε, το 1677.

Πιστεύεται, ότι ιδρύθηκε τον ΙΒ' αιώνα, οπότε οι πειρατικές επιδρομές στα παράλια τής Κρήτης ανάγκασαν τούς μοναχούς τής μονής τού **Καθολικού** (βλ. λήμμα) βορειότερα από το Γκουβερνέτο, να την εγκαταλείψουν και να εγκατασταθούν σε ασφαλέστερο μέρος. Τα ανάγλυφα τής πρόσοψης τού ναού πιστοποιούν, ότι ιδρύθηκε τούς πρώτους αιώνες τής Βενετοκρατίας. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc.no. I III, σ. 170) στη θέση που ήταν ένα ερημοκλήσι τής Παναγίας, που λεγόταν **Γδερνέτο**. (Βλ. Παπαδοπετράκη, Ιστορία τής μονής Αγ. Τριάδος, «Κρητικά Χρονικά», τόμ.Κ', σ.38). Σε τουρκικό έγγραφο τού 1864 αναφέρεται με το όνομα Balli Manastir, δηλαδή η μονή όπου παράγεται μέλι. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 199).

Στον κώδικα τής μονής Γωνιάς Κισάμου (σ. 328 και 734) αναφέρεται **μονή Αγ. Ιωάννου τού Γδερνέτου** (βλ. «Κρητικά» Α', σ.9) και ο Νικ. Γωμαδάκης (Ε. Ετ. Βυζαντινών Σπουδών, Ι', σ.198) αναφέρει ότι στον ίδιο κώδικα αναφέρεται: **εκ τού χωριού Γδερνέτο**, που

επιβεβαιώνει την ύπαρξη χωριού, που πήρε το όνομά του από τον πρώτο οικιστή Γδερνέτο.

Πριν το 1765 καταστράφηκε από πυρκαϊά. Το 1821 έσφαξαν τούς περισσότερους μοναχούς και κατάστρεψαν τη μονή οι Τούρκοι. Η μονή ήταν σεβαστή και ο ηγούμενός της υπόγραφε πρώτος στα κοινά έγγραφα τών μονών τής περιοχής Χανίων.

Γληγοριά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 332, υψ. 420 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 74 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 61 χλμ. τού δρόμου προς το Τυμπάκι: Βόρειο -Καλοχωραφίτης -Μαγαρικάρι -Γληγοριά, στις νότιες υπώρειες τού Ψηλορείτη. Κύρια απασχόληση τών κατοίκων είναι η ελαιοκαλλιέργεια, στην οποία στηρίζεται η οικονομία τού χωριού. Η κτηνοτροφία, κυρίως βοοειδών, με παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων. Η ετυμολογία από την κρητική λέξη **ογλήγορος** και **ογλήγορα** το αρχαίο εγγήγορος.

Αναφέρεται στην επαρχία Πυργιώτισσας, από το Fr. Barozzi, (f° 23r) Gligoriá, από τον Καστροφύλακα (Κ100) Gligoriá με 186 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 119) Gligoriá το 1630, στην τουρκική απογραφή τού 1671 Gligorya με 31 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 125), στην αγγλική απογραφή τού 1834 Gligoriá (Pashley, Travels in Crete, II σ. 315) με 3 χριστιαν. και 18 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 Γληγοριά στο δήμο Κισσών, κάτ. Χριστιαν. 95 και Τούρκ. 89, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο Κισσών κάτ. 210, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου, κάτ. 297, το 1928 κάτ. 303, το 1940 η Γρηγοριά έχει 433 κατ., το 1951 κάτ. 478, το 1961 κάτ. 425 και το 1971 κάτ. 348.

Γληγοριανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Πολυρρήνιας, επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 49, υψ. 160 μ. 2,5 χλμ νοτίως του Καστελίου. Είναι νέος οικισμός, αφού δεν αναφέρεται στις γνωστές παλαιές απογραφές. Πρώτη φορά απαντάται **Γληγοριανά** στο δήμο Καστελίου επαρχίας Κισάμου, μαζί με τούς οικισμούς Παλιόκαστρο, Γαλουβάς, Μαριδιανά, κ.λπ. με 547 Χριστιαν. κατ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με τούς οικισμούς Απάνω Παλαιόκαστρο (σημερινό Πολυρρήνια) και Γαλουβά με 170 κατ. Το 1920 αναφέρεται Γρηγοριανά στην κοινότητα Πολυρρήνιας, κάτ. 55, το 1928 στην κοινότητα Επάνω Παλαιόκαστρο, κάτ. 42, το 1940 είναι στην κοινότητα Κάτω Παλαιόκαστρο, κάτ. 43, το 1951 κάτ. 59, το 1961 κάτ. 50 και το 1971 κάτ. 53 στην κοινότητα Πολυρρήνιας.

Γληγοριανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Σαρακήνα, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 57, υψ. 520 μ. απέχει από το Καστέλι Κισάμου 21 χλμ. στο δρόμο Καλουδιανά -Τοπόλια - Κατσοματάδα - Χόνδρος -

Γληγοριανά. Το όνομα από το επώνυμο των οικιστών **Γληγοράκης**. Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Gligorianà (Pashley, Travels in Crete II, σ. 309) με 5 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 γράφεται **Γληγοριανά**, τα, στο δήμο Παλαιόχωρας κάτ. 62 Χριστιαν. και 8 Τούρκ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, γράφεται Γληγοριανά, κάτ. 55, το 1920 στον αγροτικό δήμο Σαρακήνας, κάτ. 53, το 1928 κάτ. 60, το 1940 κάτ. 68, το 1951 κάτ. 69, το 1961 κάτ. 59 και το 1971 κάτ. 52.

Γληγοριανά, τα. Οικισμός της κοινότητας Πλεμενιανών, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 32, υψ. 370 μ. σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά από τα Πλεμενιανά, που βρίσκονται στο 60 χλμ. του δρόμου προς Κάντανο.

Πρώτη φορά αναφέρεται **Γληγοριανά** στην απογραφή του 1881 στο δήμο Καντάνου, μαζί με το χωριό Αρχοντικά, κάτ. 39 Χριστιαν. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 67, το 1920 στον αγροτ. δήμο Πλεμενιανών, κάτ. 99, το 1928 κάτ. 60, το 1940 κάτ. 68, το 1951 κάτ. 69, το 1961 κάτ. 59 και το 1971 κάτ. 52.

Γλώσσα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 118, υψ. 170 μ. Απέχει από τα Χανιά 34 χλμ. στο δρόμο: Κολυμπάρι - Σπηλιά - Δρακώνα - Μοθιανά - Γλώσσα.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F° 29r) Glossa d' Antiladho, από τον Καστροφύλακα (K238) Glossa da Mulladho με 76 κατ. το 1583, και (K224) Glossa Damilladho με 22 οφειλόμενες αγγαρείες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Βουκολιών, με 103 Χριστιαν. και 2 Τούρκ. κατ., το 1900 είναι στο δήμο Δρομόνερου, κάτ. 113, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Σκαφιώτου, κάτ. 99, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 55, το 1940 κάτ. 102, το 1951 κάτ. 91, το 1961 κάτ. 108, και το 1971 κάτ. 135.

Γομαράς, ο. Χωριό της επαρχίας Αμαρίου ν. Ρεθύμνου. Σήμερα δεν υπάρχει. Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F° 27r) Gomara, από τον Καστροφύλακα (K172) Gomara με 66 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) Gomara το 1630.

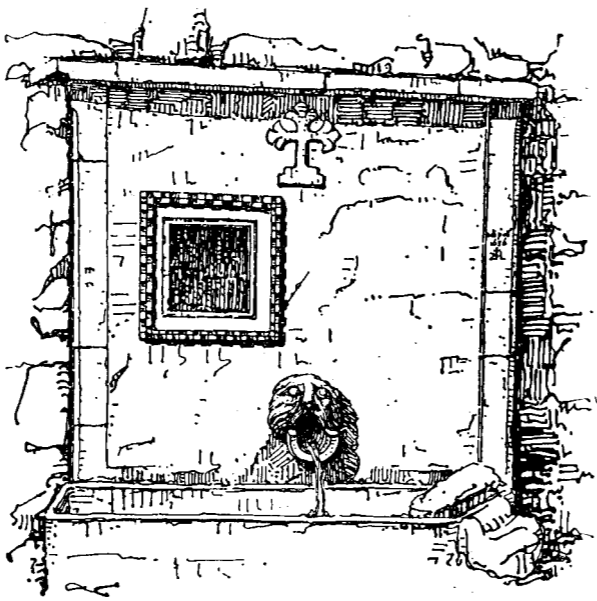
Υπάρχει παράδοση, όπως αναφέρει ο Βασ. Ψιλάκης, (Ιστορία της Κρήτης, νέα έκδοση σ. 1331), ότι τα χωριά Γομαράς, Βραμόνερο, Ρίζικας και Συμβάλλουσα, τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας, κατάλαβαν Μωαμεθανοί ληστοπειρατές, που αποβιβάστηκαν στον Άγιο Γαλήνη. Οι Βενετοί τους συλλάβαν αιχμαλώτους, τους βάλαν στα κάτεργα και κατάστρεψαν τα παραπάνω χωριά που κατοικούσαν. Γι' αυτό δεν αναφέρονται σε νεώτερες απογραφές. Τα ερείπια του Γομαρά σώζονται ανατολικά του χωριού Ορνέ, του Αγίου Βασιλείου, που ήταν στην επαρχία Αμαρίου. Ο Paul Faure («Κρητολογία» τεύχ. 12-13, σ. 232) αναφέρει ότι ήταν μεταξύ των οικισμών Σμιλές και Βιζάρι.

Γοργολαίνη, Ενοριακή μονή Αγίου Γεωργίου του Γοργολαΐνη, της κοινότητας Κάτω Ασιτών, επαρχία Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 0, υψ. 530 μ. στις ανατολικές υπώρειες του Ψηλορείτη. Απέχει από το Ηράκλειο 24 χλμ. Διαδρομή: Αγ. Μύρον - Πυργού - Κάτω Ασίτες - μονή.

Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Κρουσώνα, Άγιος Γεώργιος Γοργολαΐνης, κάτ. 3 μοναχοί και 5 λαϊκοί. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 7, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Κάτω Ασίτες, κάτ. 6, το 1928, 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 αναφέρεται στην κοινότητα Κάτω Ασιτών, κάτ. 4, το 1971 δεν αναφέρεται.

Ιδρυτής της μονής ήταν, ως φαίνεται, ο αρχιεπίσκοπος Σιλβεστρος. Στον περίβολο της μονής ένα βενετσιάνικο πτερωτό λιοντάρι του Αγ. Μάρκου φέρει τη χρονολογία MDCXVII (1617) (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. τόμ. IV, σ. 375 και 147, εικ. 47).

Όταν οι Τούρκοι κατάλαβαν την Κρήτη η μονή καταστράφηκε και ερειπώθηκε. Ανοικοδομήθηκε από τον ηγούμενο Μεθόδιο και το μοναχό Νεόφυτο. Λόγω της ορεινής θέσης υπήρξε συχνά έδρα επαναστασιακών και επαναστατικών συνελεύσεων. Την επανάσταση του 1866 καταστράφηκε και πάλι από τους Τούρκους. Το 1867 στρατοπέδευσαν εδώ οι αρχηγοί Κορωναίου και Πετροπουλάκης. Υπήρξε επίσης κέντρο των επιχειρήσεων του Κόρακα, του Ρωμάνου και άλλων. Το 1866 έγινε στην περιοχή της μονής πεισματώδης μάχη του Κόρακα με το στρατό του Αντήλ πασά. Ο Κόρακας αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη μονή και να τραβηχτεί στον Κρουσώνα. Στη μάχη αυτή σκοτώθηκε και ο παλιός αγωνιστής του 1821 Φραγκιός.

Εικ. 113. Η κρήνη της άλλοτε ενοριακής μονής Γοργολαΐνη, Κάτω Ασιτών Μαλεβιζίου.

Μαστραχάς. Ο τάφος του με μαρμάρινη προτομή του είναι στην αυλή της μονής.

Έχει επικρατήσει η ονομασία: μονή Γοργολαΐνη, και έτσι αναφέρεται σ' όλες τις γνωστές απογραφές και στην ιστορία. Το όνομα είναι λαϊκή παραφθορά του ονόματος **γοργοελεήμων**, όπως το αναφέρει ο Ζαχαρίας Πρακτικίδης μονή **Αγίου Γεωργίου Γοργοελεήμωνα**. (Βλ. Ζαχ. Πρακτικίδη, Χωρογραφία Κρήτης, έκδοση Τεχνικού Επιμελητηρίου, τμήματος Ανατολικής Κρήτης, 1983, σ. 51).

Γοργολαίνη, το. Οικισμός της επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Σήμερα δεν υπάρχει. Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1583 από τον Καστροφύλακα (K103) Gorgolino με 54 κατ. και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Gorgolino το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Gorgolino der karip kariye Metoh Hurdyano = Γοργόριμο παρά το χωριό μετόχι Χουρδιανώ, όπως μεταφράζει ο Ν. Σταυρινίδης (Μεταφράσεις Β', σ. 123) με 12 χαράτσα. Ο ίδιος σημειώνει ότι βρίσκεται ερειπωμένο πλησίον του χωριού Πηγαϊδάκια.

Γόρτυνα, η. Σπουδαιότερη αρχαία πόλη στην πεδιάδα της Μεσαράς, κοντά στο χωριό Άγιοι Δέκα, στο 45 χλμ. του δρόμου προς Φαιστό. Από τις αρχαιότερες πόλεις της Κρήτης, της προϊστορικής και της ιστορικής περιόδου. Την προϊστορική εποχή φαίνεται ότι δεν ήταν τόσο σημαντική. Αλλά κατά τη ρωμαϊκή περίοδο ήταν η μεγαλύτερη και πολυανθρωπότερη πόλη της Κρήτης, πρωτεύουσα της Κρήτης και της Κυρήνης. Τελευταία οι Ιταλοί αρχαιολόγοι αποκάλυψαν μια μινωική αγροικία της Υστερωμινωικής περιόδου, 1600 - 1500 π.Χ. στη θέση **Κανιά**, κοντά στο χωριό Μητρόπολη.

Ο Όμηρος την αναφέρει **τειχιόεσαν** (B646) και **ενναιετώσαν** (καλοκατοικημένη). Την αναφέρει και στην Οδύσσεια:

*έστι δε τις λισσή απειά τε εις άλα πέτρη
εσχατή Γόρτυνος, εν ηεροειδεί πόντω (γ293).*

Τα τείχη της κατεδαφίστηκαν έπειτα και έμεινε ατείχιστη. Ο Πτολεμαίος Φιλοπάτωρ επεχείρησε το 220-205 π.Χ. να την τειχίσει - είχε περίμετρο 50 σταδίων - αλλά μέρος μόνο του τείχους έκαμε. *Το παλαιόν μιν ίσως τετειχισμένη, καθάπερ και Όμηρος ειρήκε. Υστερον δε αποβαλούσα το τείχος εκ θεμελιών... και πάντα τον χρόνον μείνασα ατείχιστος. Και γαρ ο φιλοπάτωρ Πτολεμαίος τειχίζειν αρξάμενος...* (Στράβων, X, 478).

Η Γόρτυνα ήταν κτισμένη από τη μία και την άλλη όχθη του **Ληθαίου** ποταμού, του σημερινού **Μητροπολιανού**, κυρίαρχος της μεγάλης πεδιάδας της Μεσαράς, ως την περιοχή της **Ρυτιασού** (το σημερινό χωριό Ρωτάσι Μονοφατίου).

Αναφέρεται και με τα ονόματα **Γόρτυν** και **Γόρτυς**. Παλαιότερα ονομαζόταν **Ελλωτίς**, **Κρημνία** και **Λάρισα** (= ακρόπολη). Γόρτυνα ονομάστηκε από το όνομα του Ροδάμανθου Γόρτυνα. (Παυσαν. Αρκάδ. κ.53). Κατά τον Κόνωνα (Hist. 36, P) η Γόρτυνα ιδρύθηκε από τους Αχαιούς των Αμυκλών της Λακωνίας και από τους Μινύες της Δήμου και της Ίμβρου. Ο Παυσανίας αναφέρει (VIII, 53), ότι οι Τεγεάτες ήταν οι ιδρυτές της. Ο Στράβων (X,476,8), ότι την ίδρυσε ο Μίνως. *... πόλεις δ' εισίν εν τη Κρήτη πλείους μεν, μέγιστα δε και επιφανέσταται τρεις, Κνωσός, Γόρτυνα, Κυδωνία. ... (X, 478) διέχει δε της Λιβυκής θαλάττης κατά Λεβήνα το εμπόριον αυτής ενενήκοντα σταδίου, έχει δε τι και άλλο επίγειον το Μάταλον, διέχει δ' αυτής εκατόν τριάκοντα, διαρρεί δ' αυτήν όλην ο Ληθαίος ποταμός...τών δ' υπό Μίνω συνωκισμένων τριών σταδίου...*

Ο Στέφανος Βυζάντιος: *Γόρτυν. πόλις Κρήτης. ούτως δε δια του από ήρωος Γόρτυνος, εκκαλείτο δε και Λάρισσα. Πρότερον γαρ εκκαλείτο Ελλωτίς (ούτω γαρ παρά Κρησίν η Ευρώπη), είτα Λάρισσα, είτα Κρημνία και ύστερον Γόρτυς. Φασί δε την αιτιατικήν οι μεν δυσυλλάβως Γόρτυν οι δε τρισυλλάβως «Γόρτυνα τε τειχιόεσαν», οι δε Γόρτυναν ως άμυναν.*

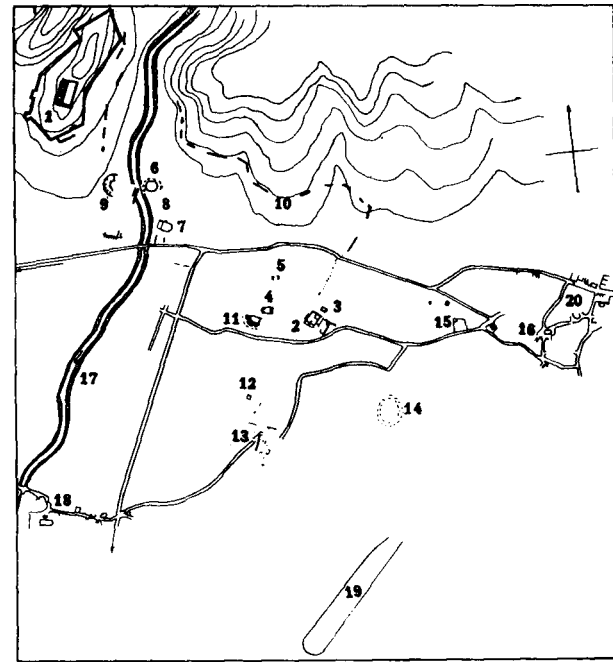
Αναφέρεται στην Γ' Οικουμενική Σύνοδο το 431 και στην Δ' το 451 πρώτος ο **Γορτύνης**.

Στο Συνέκδημο του Ιεροκλέους (649,5) **μητρόπολις Γόρτυνα**. Τέλος, σύμφωνα με άλλο μύθο, την έκτισε ο βασιλιάς της Κρήτης Ταύρος και της έδωσε το όνομα της μητέρας του Γόρτυνας, που ήταν κόρη του Δία. *Κτίσμα δε η Γόρτυν του Ταύρου εκείνου, του την Φοίνισσαν Ευρώπην αρπάσαντος, ός Κρήτης ήν βασιλεύς.* (Eustathe ad Dionys. 88 et 498).

Ο Πλάτων (Νόμοι, IV, 708) αναφέρει πως ήταν μία από τις ισχυρότερες, ευπορότερες και ευνομούμενες πόλεις της Κρήτης και οι Γορτύνιοι εκτιμούσαν περισσότερο από όλους τους Κρήτες. Τούτο απόδειξε και η Μεγάλη Επιγραφή των Νόμων της Γόρτυνας, του τέλους του 6ου αιώνα π.Χ., που περιλαμβάνει νόμους κληρονομικού και οικογενειακού δικαίου και πολιτικής δικονομίας, γραμμένη βουστροφηδόν και εντοιχισμένη στους τοίχους δημοσίου οικοδομήματος, όπως συνήθιζαν τότε οι Κρήτες να χαράσσουν τους νόμους των.

Η Γόρτυνα ήταν πατρίδα του διάσημου ποιητή μουσικού, φιλοσόφου και νομοθέτη Θαλήτα, που έζησε το 665 π.Χ. (Παυσανίας I,14,4), ο οποίος εισήγαγε στη Σπάρτη τους παιάνες και τις ένοπλες πυρρίχιες ορχήσεις. (Βλ. και Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. IV, σ. 18,19).

Οι Γορτύνιοι κυριέψαν τη Φαιστό τον 3ο αιώνα π.Χ., πήραν τα κτήματά της και το λιμάνι της στα Μάταλα, κι έτσι είχαν δυο λιμάνια, τα Μάταλα και τη Λεβήνα, όπου υπήρχε και ασκληπιείο και όπου, κατά την παράδοση, αποβιβάστηκε ο Ζευς - Ταύρος, φέροντας στα νώτα του τη θυγατέρα του Αγήνορα Ευ-

Εικ. 114. Γόρτυνα. Τοπογραφικό διάγραμμα.
(L. Pernier — L. Bandi Guida degli Scavi Italiani in Creta, fig. 22)

1. 'Η ακρόπολη τής Γόρτυνας: ίχνη παλιού τείχους.	11. Θεάτρο.
2. Τό πραιτήριο Οικοδόμημα του Δ' αιώνα μ.Χ.	12. Νυμφαίο.
3. Νυμφαίο.	13. Θέρμες.
4. Τό Πύθιο, ναός του Πυθίου 'Απόλλωνα.	14. 'Αμφιθέατρο.
5. Τό 'Ισείο, ιερό των Αιγυπτιακών θεοτήτων.	15. Τό φυλάκειο του αρχαιολογικού χώρου όπου είναι ή Συλλογή.
6. Τό 'Ωδειο, όπου ή "Βασίλισσα των επιγραφών" με τους νόμους τής Γόρτυνας.	16. 'Ο ναός των 'Αγίων Δέκα.
7. 'Ο ναός του 'Αγίου Τίτου.	17. 'Ο Ληθαίος ποταμός.
8. 'Ο χώρος όπου ήταν ή 'Αγορά και ναός του 'Ασκληπιού.	18. Τό χωριό Μητρόπολη.
9. Θεάτρο.	19. Τό Στάδιο.
10. Τό ρωμαϊκό ύδραγωγείο που ύδρευε τή Γόρτυνα.	20. Τό χωριό "Αγιοι Δέκα.

ρόπη, την οποία απήγαγε από τη Φοινίκη και έφερε στη Γόρτυνα. Η ένωση του Δία με την Ευρώπη, από την οποία γεννήθηκε ο Μίνως και ο Ραδάμανθς, έγινε κάτω από ένα πλάτανο στον ποταμό Ληθαίο, που διέσχισε την πόλη τής Γόρτυνας. Από τότε δεν χάνει τα φύλλα του το χειμώνα. Λέγεται μάλιστα, ότι και οι πλάτανοι που είναι σήμερα στο ίδιο σημείο είναι αιθαλείς.

Το 221 π.Χ. οι Γορτύνιοι διαιρέθηκαν σε δυο στρατόπεδα. Οι γεροντότεροι παραμείναν σύμμαχοι των Κνωσίων και οι νέοι συμάχησαν με τους Λύκτιους. Οι γέροντες οχυρώθηκαν στην ακρόπολη τής Γόρτυνας και κάλεσαν τους Κνώσιους, τους άνοιξαν τις πύλες τής πόλης και σκότωσαν μέρος από τους νέους και

τούς άλλους καταδίωξαν. Οι νέοι κάλεσαν το βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππο και τους Αχαιούς, κατάλαβαν τη Λεβήνα και τα Μάταλα και συνέχισαν τον πόλεμο (Πολύβ. Ν.53,55).

Οι Γορτύνιοι είχαν φιλικές σχέσεις με τους Αχαιούς και αργότερα με τους Πτολεμαίους. Το 189 π.Χ., ύστερα από τη μάχη τής Μαγνησίας, ο Αννίβας νικήθηκε από τον Αντίοχο και κατέφυγε στη Γόρτυνα, όπου ζήτησε άσυλο. (Cornel.Nep.Hanibal, 9).

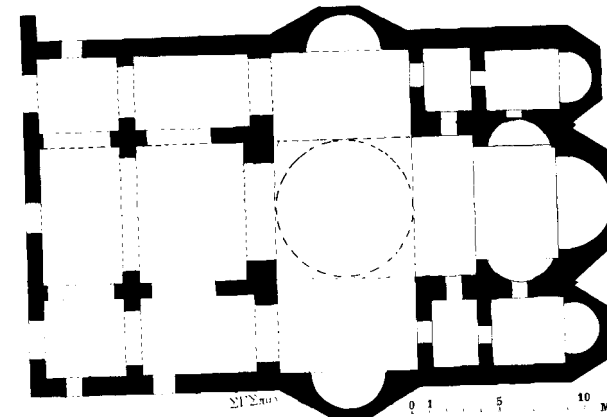
Όταν οι Ρωμαίοι άρχισαν να εκδηλώνουν τον διαφέρον των για τήν Κρήτη επιζήτησαν τη φιλία των Γορτυνίων, οι οποίοι τάχτηκαν μαζί των, γιατί ήθελαν, με τη βοήθεια των Ρωμαίων, να κυριαρχήσουν σ' όλη την Κρήτη. Γι' αυτό η Γόρτυνα, όχι μόνο ανακαταστράφηκε από τους Ρωμαίους, όπως άλλες πόλεις που τις κατάστρεψε ο Μέτελλος το 68 π.Χ., αλλά επί τη μεγαλύτερη ακμή της την περίοδο τής ρωμαϊκής κυριαρχίας, έγινε η πολυανθρωπότερη πόλη τής Κρήτης με 300.000 κατοίκους, κατά τη γνώμη μερικών αρχαιολόγων (Ν. Πλάτωνος) και η έδρα του πραιτορίου τής νήσου. Ο Buonadimonti, που την επισκέφτηκε το 1415, αναφέρει, ότι είδε τα σπουδαία ερείπια της και μετρήσεν ο ίδιος 2.000 κολόνες και αγάλματα σκόρπια στα ερείπια της. Στο μεγαλείο την παρομοιάζει με τη Φλωρεντία.

Ήταν η πρώτη πόλη τής Κρήτης, που δέχτηκε το Χριστιανισμό. Στη Γόρτυνα εγκαταστάθηκε ο Απόστολος Τίτος, όπου ο «Απόστολος των εθνών και σκευός εκλογής Παύλος» τον όρισε πρώτο επίσκοπο τής Κρήτης. *Τούτου χάριν κατέλιπόν σε εν Κρήτη, ίνα τα λείποντα επιδιορθώσης, και καταστήσης και πάλιν πρεσβυτέρους, ως εγώ σοι διαταξάμην.* (Πρωτ. Τίτον, κεφ.1,5).

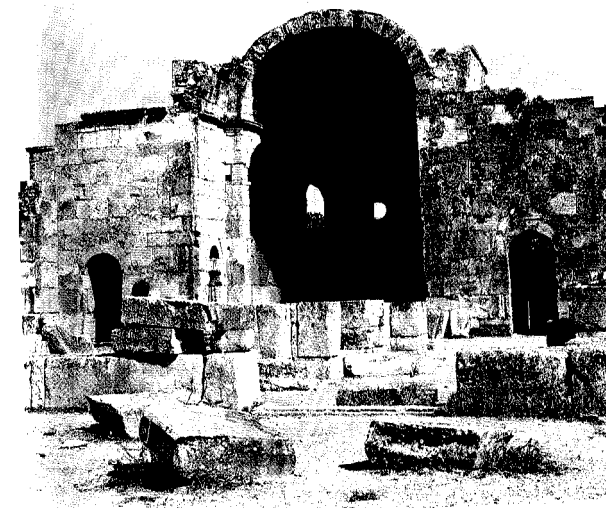
Η Γόρτυνα ήκμασε και σε όλη την πρώτη Βυζαντινή περίοδο μέχρι το 828, ως πρωτεύουσα τής Κρήτης, οπότε την κατάλαβαν οι Σαρακηνοί 'Αραβες και την κατάστρεψαν. Οι 'Αραβες χρησιμοποίησαν για έδρα των στην Κρήτη το Χάντακα, που τον έκτισαν οι ίδιοι στα βόρεια παράλια τής Κρήτης, στη θέση του παλαιού λιμανιού τής Κνωσού Ηράκλειον.

Στη Γόρτυνα κτίστηκαν οι πρώτοι χριστιανικοί ναοί. Ο σπουδαιότερος και ασφαλώς ο αρχαιότερος ήταν ο μητροπολιτικός ναός του Αγίου Τίτου, που κτίστηκε τον 6ο αιώνα. Το οικοδομικό υλικό του Αγίου Τίτου και γενικά τής Γόρτυνας, μεταφέρθηκε από το λεγόμενο Λαβύρινθο, κοντά στον Αμπελούζο, που στην πραγματικότητα ήταν λατομείο.

Τα περισσότερα νομίσματα τής Κρήτης που σώθηκαν είναι τής Γόρτυνας. Τα πιά πολλά έχουν την εικόνα τής Ευρώπης, καθισμένης πάνω στα νάτα του ταύρου - Δία και στην άλλη όψη την επιγραφή *ΓΟΡΤΥΝΟΣ ΤΟ ΠΑΙΜΑ*. Άλλα έχουν την Ευρώπη καθισμένη ανάμεσα στους κλάδους του αιθαλή πλατάνου τής Γόρτυνας, και κρατεί σκήπτρο, πάνω στο οποίο κάθεται πτηνό, που φέρει στην κεφαλή πόλον (κάλυμμα

Εικ. 115. Κάτοψη του ναού Αγίου Τίτου Γόρτυνας.

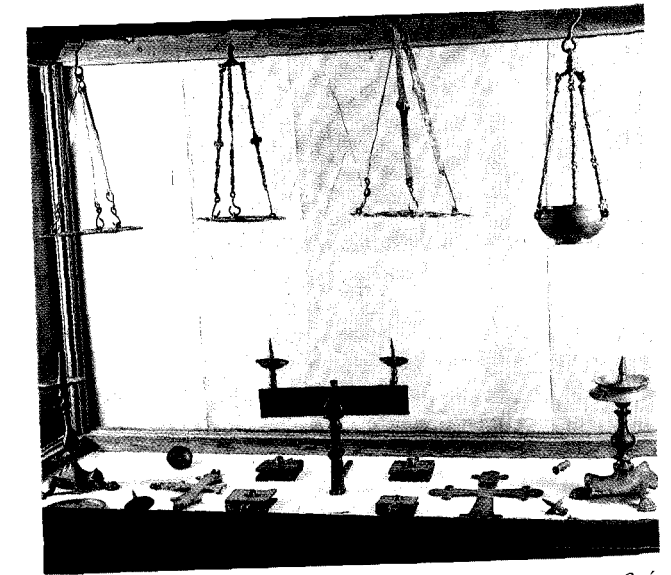

Εικ. 116. Το σωζόμενο ανατολικό τμήμα του ναού Αγ. Τίτου.

της κεφαλής, που φορούσαν οι θεές). Αυτό σημαίνει πως τιμούσαν την Ευρώπη και ως θεά, σύζυγο του Δία.

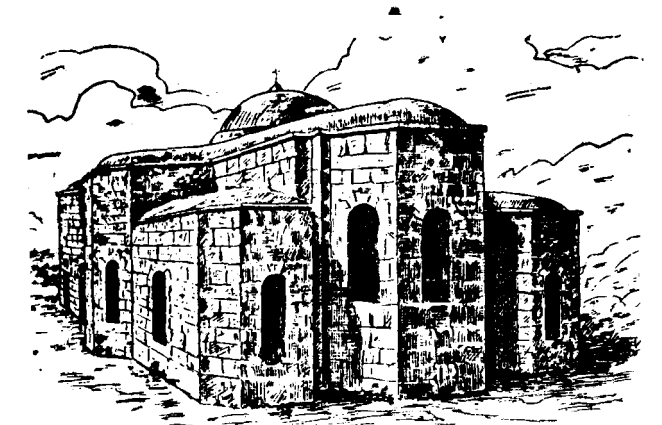
Όταν ο Αύγουστος έκανε διοικητική αναδιοργάνωση του ρωμαϊκού κράτους η Κρήτη ενώθηκε διοικητικά με την Κυρηναϊκή, με πρωτεύουσα τη Γόρτυνα. Επί Μεγάλου Κωνσταντίνου η Κρήτη χωρίστηκε διοικητικά από την Κυρηναϊκή, αλλά η Γόρτυνα παρέμεινε πρωτεύουσα τής νήσου.

Η ακρόπολη τής Γόρτυνας ήταν στο λόφο, στη δεξιά όχθη του Ληθαίου ποταμού, όπου φαίνονται τα ίχνη παλαιού τείχους. Στη Νοτιοανατολική πλευρά του λόφου σωζόταν οι κρηπίδες αρχαίου θεάτρου.

Εικ. 117. Καντήλες, κρηπήγια κ.λπ. σκεύη του ναού που βρίσκονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

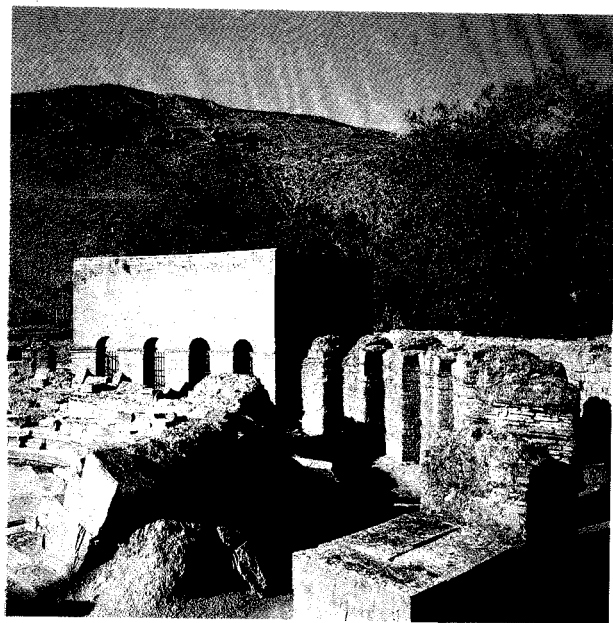
Εκεί κοντά ένας Τούρκος, ο Αρίφ αγάς από τον Αμπελούζο, βρήκε στα μέσα του 19ου αιώνα, ένα μαρμαρίνο άγαλμα Μινωταύρου, ακρωτηριασμένο, που το αγόρασε ο τότε πρόξενος τής Αγγλίας Λυσίμ.

Εικ. 118. Φανταστική αναπαράσταση του ναού Αγ. Τίτου Γόρτυνας.

Καλοκαιρινός, για λογαριασμό των 'Αγγλων. Στον ίδιο ποταμό ήταν και ο αιθαλής πλάτανος. (Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Η οικογένεια των Καλοκαιρινών τής Κρήτης, «Κρητ. Χρονικά» ΙΔ', σ.286).

Οι πρώτες αρχαιολογικές ανασκαφές στην Κρήτη έγιναν στη Γόρτυνα το 1884 από τον Ιταλό αρχαιολόγο Φρειδερίκο Άλμπερ και το Γερμανό Ερν. Φαμπρίκιους. Τότε ανακαλύφτηκε Η Μεγάλη Επιγραφή, που δίκαια ονομάστηκε **Βασίλισσα των επιγραφών**. Είναι γραμμένη στη δωρική διάλεκτο και ανάγεται στα τέλη του 6ου και τις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. Οι διατάξεις των νόμων αυτών περιλαμβάνουν: Περί προσωπικής ελευθερίας, περί εξαγοράς δούλου, περί γάμου δούλου και ελευθέρας, περί εγγραφής δούλων,

Εικ. 119. Στο κυκλικό θολωτό κτήριο, στη θέση του πρώτου παρόμοιου, είναι εντοιχισμένοι οι Νόμοι τής Γόρτυνας. (φωτ. Ρουσέτου).

περί διεκδικήσεως δούλου, περί διαλύσεως γάμου εν ζωή ή αιτία θανάτου, περί κανονισμού τής περιουσίας συζύγου, περί σχέσεως γονέων και τέκνων, περί υιοθεσίας, δικαστικής εξουσίας, προσβολής ηθών, (βιασμός, μοιχεία), διαδικασίας εμπορικών συναλλαγών, δωρεάς, εγγυήσεως, αγροτικών διαφορών, κατοικιδίων ζώων κ.λπ.

Οι νόμοι τής Γόρτυνας δεν επιβάλλαν βάρβαρες ποινές. Πρόβλεπαν διεξοδική διαδικασία για τη σωστή απονομή τής δικαιοσύνης και απαιτούσαν αντικειμενική απόδειξη, τόσο για την ενοχή όσο και για την αθωότητα του κατηγορουμένου. Η θανατική ποινή ήταν άγνωστη. Γεγονός που δείχνει τον ανώτερο πολιτισμό τών Γορτυνίων, σε σχέση με τούς σύγχρονους των λαούς, και την υψηλή πνευματική ανάπτυξή των. Πολλοί θεσμοί τού σύγχρονου Ποινικού Δικαίου έχουν βάση τούς Νόμους τής Γόρτυνας.

Οι Νόμοι τής Γόρτυνας, παρ' όλο που έχουν γραφεί ύστερα από την εποχή τού χαλκού, αντανακλούν τούς θεσμούς τών προϊστορικών Μινωικών χρόνων, που επέζησαν στην Κρήτη και μετά τη δωρική κατάκτηση.

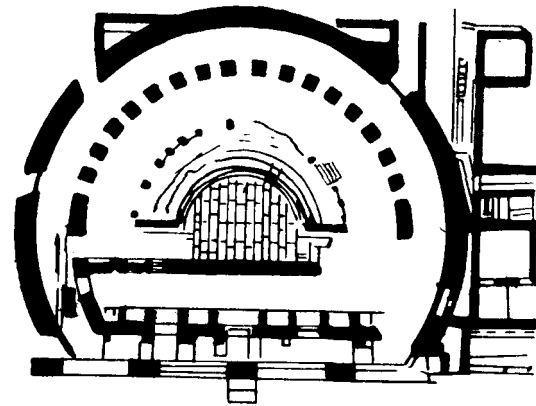
Η Επιγραφή αποτελείται από δώδεκα στήλες-δέλτους, που κάθε μία έχει 52 στίχους. Αλλά λείπουν άλλες οκτώ στήλες. Το πλάτος των είναι 0,67-0,69 μ. και το ύψος 1,72 μ.

Από το περιεχόμενο προκύπτει, ότι οι κάτοικοι τής Γόρτυνας διαιρούνταν σε 4 τάξεις. Στην πρώτη ανήκαν οι αστοί, που είχαν προνομιακά όλα τα δικαιώματα. Στη δεύτερη οι ελεύθεροι, οι οποίοι δεν είχαν το δικαίωμα τής ιθαγένειας. Στην τρίτη οι δούλοι, που δεν είχαν κύριο και ήταν υποχρεωμένοι να καλλιεργούν τη γη και στην τέταρτη οι κοινοί δούλοι. Το πολίτευμα τής Γόρτυνας ήταν δουλοκτητικό.

Οι Νόμοι τής Γόρτυνας είναι σπουδαιότατα κείμενα για τη μελέτη τής επιγραφικής, τής γλώσσας, και τού Κρητικού δικαίου, που υπήρξε το πρότυπο και το υπόδειγμα για το Δίκαιο τής άλλης Ελλάδας.

Το 1884 που ανακάλυψαν την επιγραφή και την έσωσαν από την καταστροφή ο Άλμπερ και ο Φαμπρίκιους, στην Κρήτη ήταν Τουρκοκρατία ακόμη. Οι Τούρκοι ενδιαφέρθηκαν να την μεταφέρουν στην Κωνσταντινούπολη, όπως μετέφεραν το 1855 μία επιγραφή τετράγωνη πέτρα, που βρέθηκε στη Λιμνη Μεραιπέλου (βλ. λήμμα). Ο τότε πρόεδρος τού φιλελευκταίου Συλλόγου Ηρακλείου Ιωσήφ Χασιδάκης κατόρθωσε να εκδοθεί σουλτανικός υπαίτιος (διάταγμα), που αναγνώριζε το δικαίωμα στο Σύλλογο να συλλέγει και να προστατεύει τις αρχαιότητες. Συγχρόνως φρόντισε να αγοράσει για λογαριασμό τού Συλλόγου τον αγρό που βρέθηκε η επιγραφή, κι έτσι έμεινε ιδιοκτησία τού Συλλόγου. (βλ. Ιωσ. Χασιδάκης, Ιστορία του Κρητικού Μουσείου και «Ελευθερη Σκέψη» 16-2-1932).

Ο επίσκοπος Ιεροσητείας Γρηγόριος Παπαδομυτράκης αναφέρει στο βιβλίο του: Ιστορία τής μονής Αγ. Τριάδος Τσαγκαρόλων, (βλ. «Κρητικά Χρονικά», Κ', σ.128), ότι: «ο Άγγλος Μάλκων αφήρπασε τούς τρεις ερειπίους τής ποτέ Γορτύνης ευρεθέν πολυτιμώ

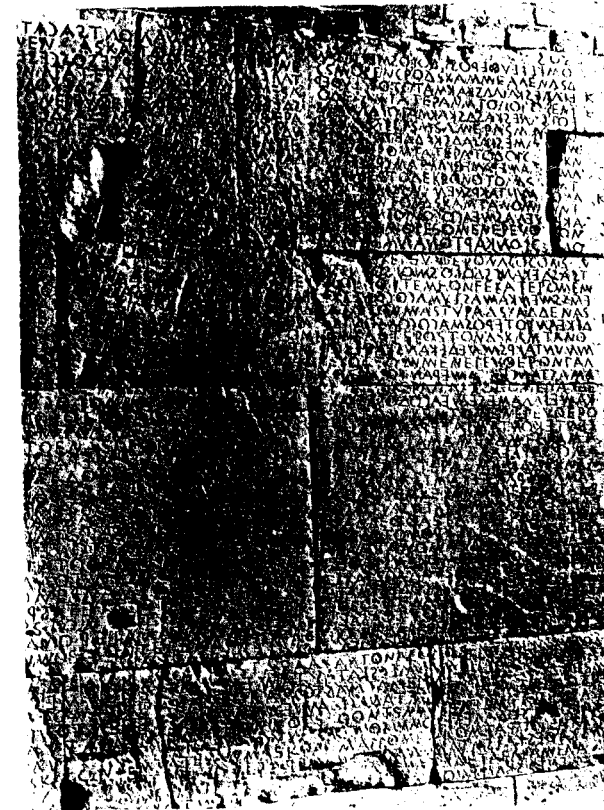

Εικ. 120. Το Ωδειόν.

τατον άγαλμα τού Βάκχου με τα Βακχικά του, άτινα νυν κοσμούσι τα μουσεία τής Αγγλίας».

Επίσης ο T.A.B.Spratt αναφέρει στο βιβλίο του: Travels and Researches in Crete, vol.II,p.30 ότι, στη Γόρτυνα έγιναν ανασκαφές, με διαταγή τού γενικού διοικητή Βελή πασά (1856-1858) και βρέθηκαν τρία κομμάτια από ένα άγαλμα βοδιού σε φυσικές διαστάσεις, καλά εργασμένο. Στη ράχη του καθόταν μια γυναικεία μορφή, που ασφαλώς παρίστανε την Ευρώπη, σύμφωνα με το σχετικό μύθο. Τα κομμάτια αυτά βρίσκονται τώρα στο Βρετανικό Μουσείο.

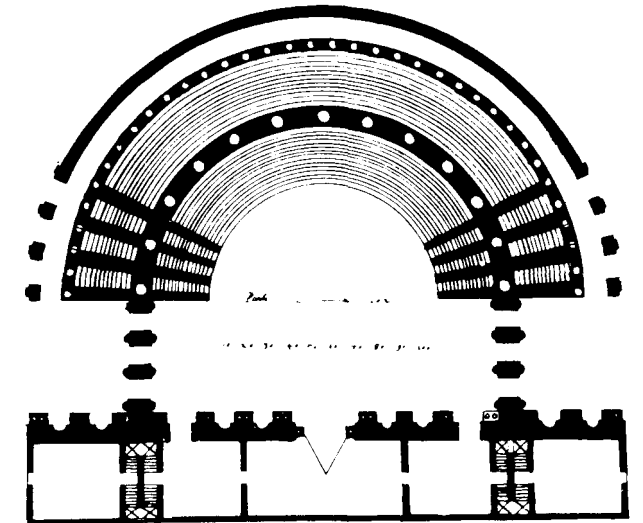
Στη Γόρτυνα υπήρχε ναός τού Πυθίου Απόλλωνα, το Πύθιον ο κυριότερος προχριστιανικός ναός τής

Εικ. 121. Μερικές από τις πλάκες τών Νόμων.

Γόρτυνας. Στη θέση του ήταν το κέντρο τής πόλης. Οικοδομήθηκε σε χώρο όπου υπήρχε πριν μινωικό κτήριο, αφού βρέθηκαν τα λείψανά του. Η ίδρυση τού ναού φαίνεται να ήταν πολύ παλαιά. Γι' αυτό έγιναν τροποποιήσεις και προσθήκες τον 3^ο και το 2^ο αιώνα π.Χ. Το πιο παλιό οικοδόμημα ήταν κτισμένο με μεγάλες πελεκητές πέτρες δίχως ασβέστη, που πολλές απ' αυτές είχαν επιγραφές. Το πλακόστρωτο είναι ελληνιστικής εποχής. Έγινε το 2^ο αιώνα π.Χ. Τότε ο κύριος χώρος τού ναού διαιρέθηκε σε τρία κλίτη με δύο σειρές από 4 κολόνες κορινθιακού ρυθμού. Οι βάσεις βρίσκονται «κατά χώραν». Ο βωμός είναι ρωμαϊκής εποχής.

Ο προσανατολισμός τού ναού ήταν από την Ανατολή προς τη Δύση, όπως ήταν ο προσανατολισμός τών ναών τής ελληνικής και ρωμαϊκής περιόδου, ώστε οι πρώτες ακτίνες τού ήλιου να εισέρχονται από την είσοδο τού ναού, για να φωτίζουν το άγαλμα τού θεού, που ήταν στο βάθος τού αδυτου στη δυτική πλευρά

Εικ. 122. Το μεγάλο θέατρο τής Γόρτυνας.

τού ναού. Το κολοσσιαίο άγαλμα τού Πυθίου Απόλλωνα βρίσκεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, αίθουσα XX.

Ο ναός τού Αγίου Τίτου είναι από τα σπουδαιότερα μνημεία τού Χριστιανισμού στην Κρήτη, έδρα τών πρώτων μητροπολιτών τής Εκκλησίας τής Κρήτης, μέχρι τής καταστροφής τής νήσου από τούς Άραβες το 828. Στο ναό τού Αγίου Τίτου αρχιεράτευσε και ο διάσημος εκκλησιαστικός ρήτορας Ανδρέας ο Ιεροσολυμίτης τις αρχές τού 8^{ου} αιώνα.

Ο επιβλητικός όγκος τού οικοδομήματος, τα οικοδομικά χαρακτηριστικά του και τα διακοσμητικά κομμάτια που σώθηκαν χαρακτηρίζουν το ναό ένα από τα σπουδαιότερα μνημεία για την ιστορία τής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, ολόκληρου τού Χριστιανικού κόσμου. Στις αρχές τού αιώνα μας ο ναός λατρεύονταν καθιερωμένος στην Παναγία την Κερά.

Δοκιμαστικές ανασκαφές έγιναν από τον Γκερόλα το 1900, τις οποίες συνέχισε ο Στ. Ξανθουδίδης. Το σχέδιο τού ναού είναι σταυροειδές. Οι ασπίδες τής κόγχης εσωτερικά είναι ημικυκλικές και εξωτερικά τρίπλευρες.

Το διατηρούμενο μέρος τού ναού στεγάζεται από κυλινδρική καμάρα και οι κόγχες τελειώνουν σε ημισφαιρικό θόλο. Στο κέντρο τού σταυρού θα υψώνονταν ασφαλώς τρούλλος δίχως τύμπανο. Οι παραστάδες που χωρίζουν τα κλίτη συνδεότανε με τόξα. Τα παράθυρα τής ασπίδας ήταν πολύ φαρδιά και τελειώναν σε τόξο. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με λαξευτές πέτρες, που πολλές είναι παρμένες από παλαιότερα κτήρια. Σε μία πέτρα τού διακονικού υπάρχει μία ρωμαϊκή επιγραφή: (IM)P(ERATOR) (CAES)AR (P)ATER (P)ATRIS

Ο ναός ήταν τοιχογραφημένος, μα τα ιστορημένα επιχρίσματα φαίνεται να πέσαν σε πολύ παλιά εποχή, αφού στα πελέκια των τοίχων υπάρχουν χαράγματα του 16ου αιώνα. Ο ναός ήταν αυστηρά απλός και και τα διακοσμητικά μοτίβα είναι σπάνια. Κομμάτια από μάρμαρα και πέτρες, που έχουν σκαλισμένους σταυρούς, κοσμήματα με επιγραφές, διαφορετικής τέχνης και διαφόρων εποχών, εντοιχίστηκαν κατά τις τελευταίες επισκευές του ναού. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. IV, 549). Υπάρχουν λείψανα τριών διαπέδων. Με μαρμάρινες πλάκες, με ταράτσα και με μωσαϊκό, με άσπρες, μαύρες και κόκκινες ψηφίδες.

Κινητά αντικείμενα, εκκλησιαστικά σκεύη, κανδήλες κ.λπ. βρέθηκαν συγκεντρωμένα μέσα σε λάκκο στο νότιο κλίτος. Σήμερα βρίσκονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

Κατά την παράδοση ο Απόστολος Τίτος είχε ταφεί μέσα στο ναό. Το αναφέρει και ο Buonadmonti: «μεταξύ του ανακτόρου και του ναού υπάρχει η ερειπωμένη εκκλησία ενός μαθητή του Αποστόλου Παύλου, του Αγίου Τίτου, ο οποίος ήταν απόγονος του Μίνωα. Περιέχει το σώμα του αγίου, χωρίς να ξέρουν που ακριβώς». (Βλ. Μάρθας Αποσκήτη, Ένας γύρος της Κρήτης του Buonadmonti, στα 1415, Έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως ν. Ηρακλείου, Ηράκλειο 1983, σ.71).

Η κάρα του και η έδρα της μητρόπολης μεταφέρθηκε στο Χάντακα τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο, ύστερα από την απελευθέρωση από τους Άραβες.

Η επιβλητικότητα και η απλότητα του ναού, που ανταποκρίνεται στο αρχαιότερο χριστιανικό πνεύμα, πιστοποιεί ότι ο ναός οικοδομήθηκε την πρώτη Βυζαντινή περίοδο και πιθανότατα τον 6ο αιώνα, όταν η Γόρτυνα ήταν το μεγαλύτερο αστικό κέντρο, πρωτεύουσα της Κρήτης και έδρα των πρώτων αρχιεπισκόπων.

Η Γόρτυνα, πόλη πολυάνθρωπη και πρωτεύουσα της Κρήτης και της Κυρηναϊκής την περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας, είχε δύο θέατρα, μεγάλο και μικρό, αμφιθέατρο, στάδιο και ωδείο, που λείψανά των αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές, όπως σημειώνονται στο δημοσιευόμενο σχεδιάγραμμα. Τα δύο θέατρα περιέγραψε και εσχεδίασε ο γιατρός Onofrio Belli, από τη Vicenza της Ιταλίας, που ήλθε στην Κρήτη, ως θεράπωντας ιατρός του γενικού προβλεπτή Alvise Grimani το 1583. Ο Μπέλι, εκτός από το ιατρικό επάγγελμα ασχολούνταν πολύ με την αρχαιολογία της Κρήτης και έκαμε πολλές ανασκαφές. Ασχολήθηκε με τα θέατρα των κρητικών πόλεων, που τα ερείπιά των διατηρούνταν τότε εμψυγή και αποτύπωσε τα σχέδια της κάτοψής των με αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες. Το μεγάλο θέατρο της Γόρτυνας ήταν στην ανατολική πλευρά της ακρόπολης, στη δεξιά όχθη του Ληθαίου. Το μικρό θέατρο ήταν κοντά στο ναό του Πυθίου Απόλλωνα.

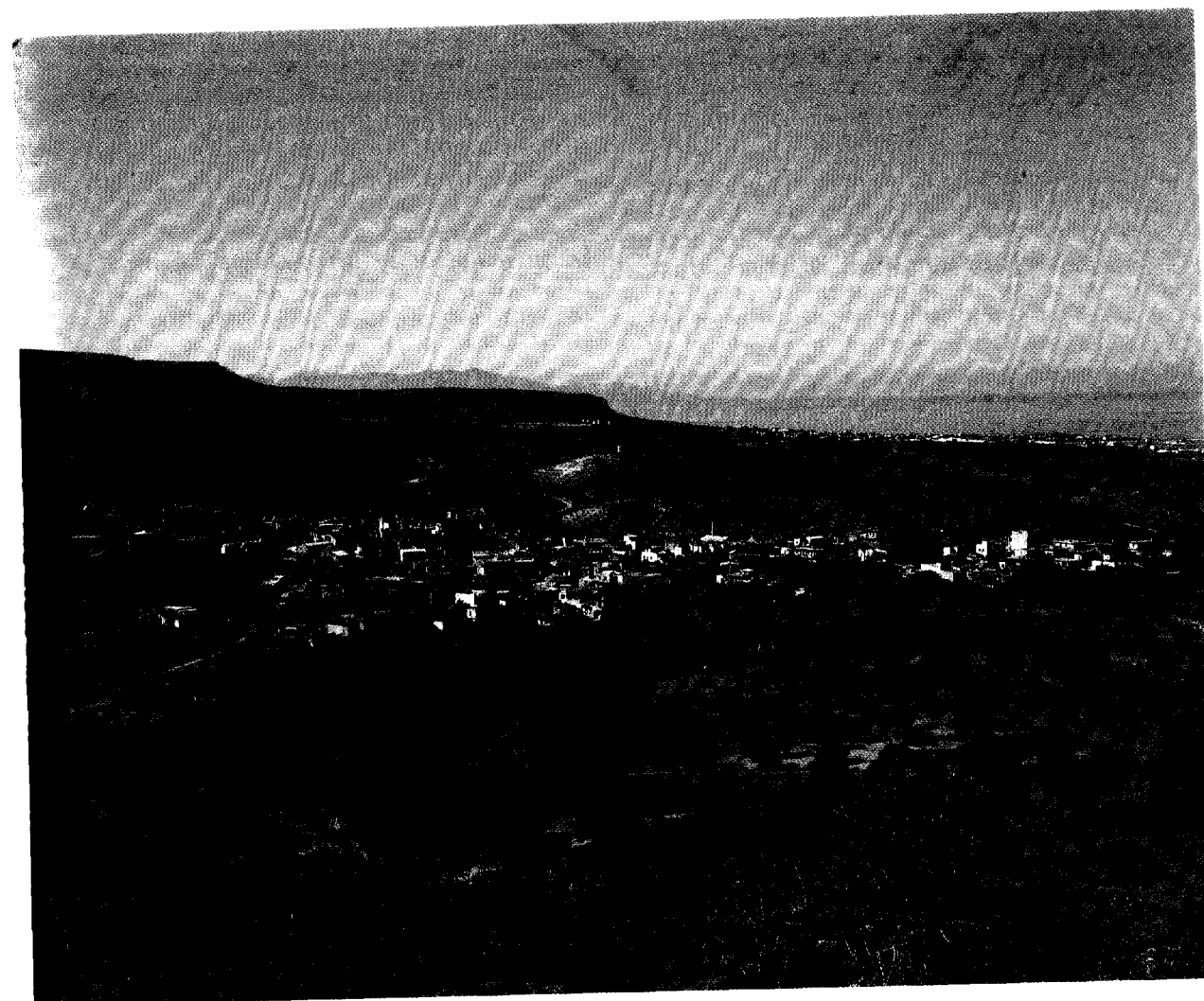
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Στέφ. Ξανθουδίδη, Περί της Μητροπόλεως της Κρήτης και τού μητροπολιτικού ναού του Αγ. Τίτου κατά την Β΄ Βυζαντινήν περίοδον «Χριστιανική Κρήτη», Β΄, σ.317 εξ. — Μάρθας Αποσκήτη, Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415, Χριστόφορος Μπουοντελμόντι, έκδοση Εκπολιτιστικού Συλλόγου Ηρακλείου, Ηράκλειο 1983, σ.71 — Luigi Pernier-Lusa Banti, Guida degli scavi italiani in Creta, Roma 1957 — Gius. Gerola, Monumenti Veneti, ecc. vol. II, pag. 31, vol. IV, p.549 — J. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, p. 151 — A.M. Woodward, The Gortyn Labyrinth and its visitors in the fifteenth century, BSA XLIV, 324 — Ronald Willetts, The Law Code of Gortyn Berlin 1967 — T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, II, 26 — Pitton de Tournefort, Relation d'un voyage du Levant, Paris, 1742, v.I, p.59 — Fl. Cornelius, Creta Sacra, v.I, p.208 — Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, IV — Η Μεγάλη Δωδεκάδελτος Επιγραφή της Γόρτυνας, Έκδοση Δικηγορικού Συλλόγου Ηρακλείου, — Στέργ. Γ. Σπανάκη, Το Θέατρο στη Ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα Β΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ.142 εξής.

Γούβες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 373, υψ. 100 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 20 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 17,3 χλμ της οδικής αρτηρίας Ηρακλείου - Αγ. Νικολάου. Βρίσκεται στους δυτικούς πρόποδες του υψώματος Έντερη, (322 μ.), προφανώς από τη λ. edera = κισσό, σύμβολο στοργής. Το τοπωνύμιο σχετίζεται με τη λέξη γούβα = κοίλωμα γης. Στην Κρήτη τη μεσαιωνική περίοδο, σε έγγραφο του 1601 αναφέρεται busa, λέξη βενετσάνικη = buca. Σ' αυτές τις γούβες αποθήκευαν τα σιτηρά. (Βλ. Έκθεση τού δούκα της Κρήτης Ιωάν. Σαγκρέντο, «Κρητικά Χρονικά», Γ΄, σ.529).

Οι κάτοικοι των Γουβών ασχολούνται με την καλλιέργεια της ελιάς, τού αμπελιού και των κηπευτικών. Παράγουν πεπόνια εξαιρετικής ποιότητας.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται το 1387 Guves σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.198).

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Givos (λανθασμένη γραφή), από τον Καστροφύλακα (K94) Guves με 252 κατ. το 1583 από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Vuves το 1630. Στην τούρκ. απογραφή του 1671 Guves με 50 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.115), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Guves (Pashley, Travels in Crete, II, 320), με 35 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Γούβαις στο δήμο Επισκοπής με 515 Χριστιαν. και 7 Τούρκ.

Εικ. 123. Γούβες. (φωτ. Ρουσέτου).

κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 687, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 560, το 1928, κάτ. 582, το 1940, οι Γούβαι έχουν 658 κατ., το 1951 649, το 1961 κάτ. 598 και το 1971 κάτ. 455.

Είναι γενέτειρα του ποιητή Ιωάν. Κωνσταντινίδη.

Γούδουρας, ο. Νέος, παραθαλάσσιος οικισμός, της κοινότητας Μέσα Απιδιού, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 256, υψ. 10 μ. Βρίσκεται στον ανατολικό μυλό του όρμου «Μακρύς Γιαλός», στα νότια παράλια της Σητείας. Ψαρότοπος με πλούσια αλιεύματα. Δημιουργήθηκε πριν λίγα χρόνια. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1961 με 67 κατ. και το 1971 με 131 κατ.

Γουλεδιανά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 118, υψ. 500 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 18 χλμ. Διακλάδωση αριστερά από Αρμένους, στο δρόμο προς Άγιο Βασίλειο. Δεν α-

ναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Το 1881 αναφέρεται Γουλεδιανά στο δήμο Χρωμοναστηρίου με 139 Χριστιαν. κατ. Το 1900 στο δήμο Βρυσινάων (μετονομασία τού προηγούμενου), κάτ 171, το 1920 στην κοινότητα Όρους, κάτ. 184, το 1928 στην κοινότητα Καρέ, κάτ. 163, το 1940 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 195, το 1951 κάτ. 163, το 1961 κάτ. 151 και το 1971 κάτ. 116.

Στην τοποθεσία Ουυθέ της περιοχής Γουλεδιανών ανευρέθησαν το 1952, στη θέση Τσίγκουνας τεμάχια σπουδαίων αναγλύφων αρχαϊκών πύθων. Εκεί τοποθετείται η αρχαία πόλη Οσμίδα (βλ. λήμμα). Όλη η έκταση έχει σωρούς λίθων, που προέρχονται από τα κτίσματα της πόλης. Οι πύθοι ήταν κοσμημένοι με άλογα, ελάφια, λέοντες, γρύπες, σφίγγες, κ.λπ. σε ζώνες. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΣΤ΄, 479).

Το 1939 βρέθηκε επίσης πώρινο άγαλμα ανδρός, από το στήθος και κάτω, καθήμενου πάνω σε δίφρο,

σε ιερατική στάση, πιθανώς αρχαϊκών χρόνων (Επ. Εταιρ. Κρητ. Σπουδών, Γ. σ.485), και χαλκή περικεφαλαία με ανάγλυφο άρμα, ένα από τα καλύτερα δείγματα τής ελληνικής τορευτικής του 6ου π.Χ. αιώνα. Τώρα είναι στο Μουσείο Ρεθύμνου.

Τα ευρήματα αυτά έδωσαν αφορμή στον αρχαιολόγο Ν. Πλάτωνα να κάνει ανασκαφή. Αποκάλυψε οικίες του 7-6ου αιώνα π.Χ., κτισμένες με μεγάλες πέτρες, με πολλά και ευρύχωρα δωμάτια. Διεπιστώθη ότι υπάρχουν και άλλες μεγαλύτερες οικίες. Μιά είναι η μεγαλύτερη απ' όσες έχουν βρεθεί στην Κρήτη μέχρι σήμερα, με 8 ευρύχωρα δωμάτια και προαύλιο. Βρέθηκαν πολλοί πίθοι ανατολίζουσας τέχνης, με ανάγλυφη διακόσμηση. Μελέτησε επίσης το αρχαίο φρούριο τής ακρόπολης, μιά αρχαία κρήνη κ.λπ. Ο Πλάτων πιστεύει, ότι μάλλον πρόκειται για την πόλη **Φάλαννα**. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Η', 510 και Πρακτικά Αρχαιολ. Εταιρ. 1955, σ. 298).

Γουργούθι, οι. Οικισμός τής κοινότητας Γερακάρι, επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ.15 (1961), υψ. 680 μ. Είναι στις βόρειες υπώρειες τού Κέδρου, μέσα σε δάσος καρποφόρων δένδρων, με άφθονα πηγαία νερά. Κύρια προϊόντα κεράσα, βύσσινα, μήλα κ.λπ. Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F°27r) Gurguthus, από τον Καστροφύλακα (K175) Gurguthus με 112 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Gurguthus το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Gurgúthos (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 12 χριστιαν. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται στο δήμο Μοναστηράκι, κάτ. 55 Χριστιαν. Το 1900 είναι στο δήμο Πανακράϊων (μετονομασία τού προηγούμενου), κάτ. 63, το 1920 στον αγροτ. δήμο Σμιλέ, κάτ. 39, το 1928 στην κοινότητα Βρυσών, κάτ. 43, το 1940 στην κοινότητα Γερακάρι, κάτ. 43, το 1951 κάτ. 27, το 1961 κάτ. 15. Στις απογραφές 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Το τοπωνύμιο από την κρητική λέξη **γούργουθος** = μικρός λάκκος, όπου στερνιάζει νερό. Ο καθηγητής Ιωάν. Γ. Δρανδάκης αναφέρει σε δημοσίευσμά του στην «Κρητική Εστία», (τεύχ. 175, σ.433), ότι, κατά την παράδοση, ο οικισμός ήταν στην απέναντι πλαγιά. Αλλά λοιμός αποδεκάτισε τούς κατοίκους και όσοι ζήσαν, μετοίκησαν στη σημερινή θέση τού χωριού, που **θα** ανήκε σε κάποια μονή ή σε φεουδάρχη, και **θα** είχε κάποια καλύβη, που στη λατινική λέγεται gurguetium που έγινε gurgusti κι απ' αυτό οι...Γουργούθι. Πολύ τολμηρή φαίνεται η ετυμολογία αυτή και προϋποθέτει την ύπαρξη τού χωριού από τη ρωμαϊκή εποχή ενώ δεν αναφέρεται.

Το χωριό είναι νεώτερο τής εποχής εκείνης και **βαφτίστηκε** από τούς Κρητικούς χωρικούς με τη γνωστή τους κρητική λέξη **γούργουθας**, που δε σημαίνει μόνο λάκκος στο βράχο - ο οποίος μάλιστα λέγεται ειδικά **αρόλιθος**, από τη λέξη **άρος** του Ησυχίου - αλλά

και στο έδαφος. Οι Γουργούθι μάλιστα είναι κοινό τοπωνύμιο στο οροπέδιο τού Λασιθίου.

Στους Γουργούθους είναι και η ιστορημένη εκκλησία τού αγίου Ιωάννου με τοιχογραφίες διατηρούμενες. (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti II, σ. 336 και Gerola -Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης, σ. 65).

Γουρνάρι, το. Οικισμός στην επαρχία Τεμένους, ν. Ηρακλείου. Σήμερα δεν υπάρχει. Αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους το 1577 από το Fr. Barozzi, (F°23v) Gurnari. Από τον Καστροφύλακα (K101) Gurnari με 35 κατ. το 1583. Δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή. Η θέση του μου είναι άγνωστη. Ο Paul Raure το σχετίζει με τον οικισμό **Καρνάρι**, τού δήμου Αρχανών. (Κρητολογία, τεύχ. V, σ.49). Ίσως επειδή έχει την ίδια κατάληξη.

Γούρνες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Ανωπόλεως, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 150, υψ. 40 μ. Είναι στο 15 χλμ. της αρτηρίας Ηρακλείου -Αγ. Νικολάου. Κύρια προϊόντα, το λάδι, η σταφίδα σουλτανίνα, τα επιτραπέζια σταφύλια, το κρασί, τα κηπευτικά. Η περιοχή τού οικισμού προς τη θάλασσα είναι διάσπαρτη από εξοχικές βίλες. Το τοπωνύμιο οφείλεται στις γούρνες, που φαίνεται να ήταν εκεί για το πότισμα τών ζώων. Ο Σπ. Μαρινάτος πιστεύει, ότι οφείλεται στις λάρνακες τής Μινωικής εποχής, που ο λαός ονομάζει γούρνες. (Αρχαίος Κρητικός Πολιτισμός, 1927, σ.211).

Η βυζαντινή λέξη **γούρνα**, όπως ονόμαζαν **λεκάνες πέτρινες**, στο χείλος τών πηγαδιών, για το πότισμα τών ζώων, όπως ακριβώς σώζονται ακόμα σήμερα οι δημόσια πηγάδια σε δρόμο, στο Τζερμιάδω Λασιθίου, έχει την καταγωγή της από τη λατινική ταυτόσημη **Urna**, υδρία, κάλπη, όπου όμως τοποθετούσαν και τα οστά τών νεκρών και γι' αυτό και οι μινωικές λάρνακες, όπου έθαβαν τούς νεκρούς ονομάζονται από τούς Ιταλούς urne. Άλλωστε οι μινωικές λάρνακες το 1280, που αναφέρεται ο οικισμός, ήταν άγνωστες. (Βλ. Φαϊό. Κουκουλά, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τόμ. Δ', 1951, σ.315).

Ο οικισμός είναι πολύ παλιός. Η αρχαιότατη μνεία του αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1280, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello. Ο Θωμάς De Porto, ενοικιάζει το αμπέλι του και κήπο στον Domenico de Bagno και στο Baiamonte Baca, positum in Cato Corne (σ.117) και ο Νικόλαος Habramo ενοικιάζει στον παπά Γιάννη Tilioti και Γεώργ. Ialina το αμπέλι του, που βρίσκεται στις Aranogorne (σ.170). (Βλ. Chiaudano-Lombardo, Fonti per la storia di Venezia 1960). Ύστερα από 100 περίπου χρόνια, το 1391, σε έγγραφο τού δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, αναφέρονται οι απόγονοι τού De Porto, Franciscus, Iac. Mudacio, G. Andrea, ως κληρονόμοι τού φέουδου τού De Porto. (Βλ. El Santschi, Régestes des argéts civils etc. σ.306).

Το επώνυμο Mudacio — Μουδατσάκης υπάρχει ακόμη στην περιοχή. Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (F°24v) Guones (λανθασμένη γραφή), από τον Καστροφύλακα (K94) Gurnes το 1583 με 146 κατ., από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Gurnes το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται, ούτε στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834. Ως φαίνεται είχε καταστραφεί κατά τον πόλεμο 1645-1669 ή το είχαν εγκαταλείψει οι κάτοικοι, επειδή ήταν στο δρόμο προς την Ανατολική Κρήτη. Αναφέρεται στην απογραφή του 1881 Γούρναις, στο δήμο Επισκοπής, κάτ. 54 Χριστιαν. Το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 107, το 1920 στον αγροτ. δήμο Ανώπολης, κάτ. 110, το 1928 κάτ. 130, το 1940 **αι Γούρναι** έχουν 174 κατ. το 1951 201, το 1961 κάτ. 1038, και το 1971 κάτ. 1406.

Μέσα στην κοιλάδα τών Γουρνών είναι η παλαιά εκκλησία τού Αγίου Ιωάννη τού Μπεζέτη με τοιχογραφίες, την οποία δεν αναφέρει ο Gerola στο βιβλίο του Elenco della chiese affrescate di Creta.

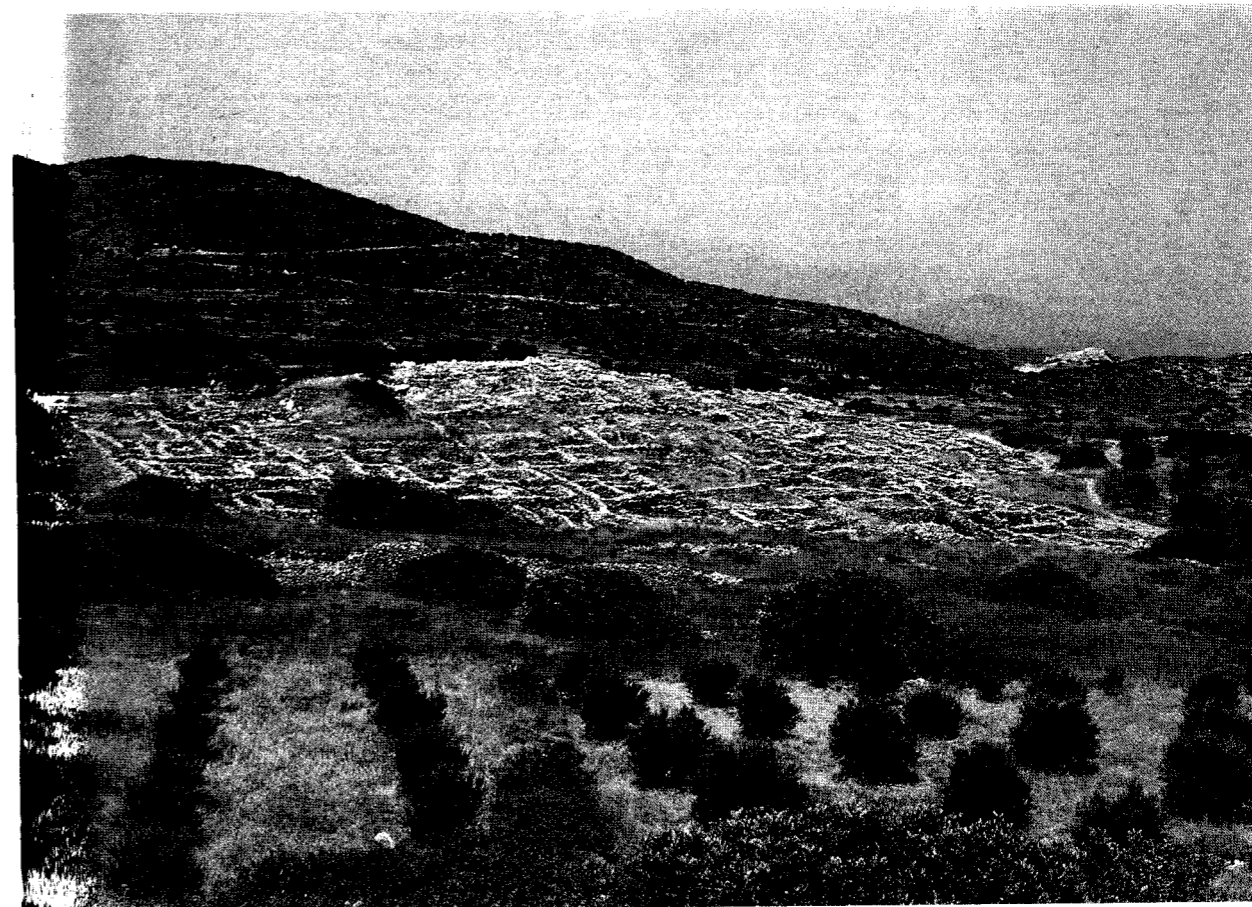
Στην περιοχή τού οικισμού ο Ιωσήφ Χατζηδάκης ανέσκαψε το 1915 τάφους Μεσομινωικής περιόδου, στους οποίους βρέθηκαν αγγεία διάφορα, οinoχοϊσκες, ειδώλια, κύαθοι, αμφορείς, σφραγίδες από ελεφαντό-

δοντο και σκαραβαίοι. (Βλ. Ι. Χατζηδάκη, Μινωικοί τάφοι εν Κρήτη, Αρχαιολογ. Δελτίον, 1918, σ. 45).

Γούρνες, οι. Οικισμός τού δήμου Ηρακλείου, κάτ. (1981) 79, υψ. 120μ. 3 χλμ. δυτικά τού Ηρακλείου, αριστερά τού δρόμου προς Φαιστό. Αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους το 1577 από το Fr. Barozzi, (F°22v) Gurnes, από τον Καστροφύλακα (K101) Gurnes με 130 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.117) Gurnes το 1630. Στην τούρκ. απογραφή του 1671 Gurnes με 3 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη Μεταφράσεις, Β', σ.127), το 1881 αναφέρεται: στο δήμο Δαφνών με 19 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 49, το 1920 είναι στο δήμο Ηρακλείου, κάτ. 29, το 1928 κάτ. 66, το 1940 **αι Γούρναι** έχουν 48 κατ. το 1951 κάτ. 75, το 1961 κάτ. 83 και το 1971 κάτ. 50.

Στην περιοχή τού οικισμού ιδρύθηκαν τελευταία τα Τεχνικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα (Τ.Ε.Ι.).

Γουρνιά, τα. Σπουδαία Υστερομινωική Ι-ΙΙ, (1600-1400 π.Χ.) πόλη τής Ανατολικής Κρήτης, κοινότητας Παχείας Άμμου, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, γνωστή με το όνομα τής περιοχής **Γουρνιά**, στο μυχό

Εικ. 124. Γουρνιά. (φωτ. Ρουσέτου).

Εικ. 125. Γουρνιά. Αποτύπωση της Κάτοψης από την ανασκαφέα Har. Boyd-Hawes.

ιπαγγέλματα, που απασχολούσαν τους κατοίκους αυτής της πόλης. Ένας περίφημος ψευδόστομος αμφορέας, με σφαιρικό πόμα στολισμένο με ένα χαπαόδι, πραγματικό αριστούργημα, δείχνει την τελειότητα της τέχνης των αγγειοπλαστών.

Το δωμάτιο αριθ.30 βρέθηκε όπως το είχαν αφήσει οι ένοικοί του. Σ' ένα πέτρινο υπόβαθρο έστεκε ένα πήλινο αγγείο σε σχήμα μαστέλου, με μία κάνουλα στο κάτω μέρος, κάτω από την οποία τοποθετούσαν μία στάμνα. Το δοχείο αυτό πιστεύεται πως χρησίμευε για το διαχωρισμό του λαδιού, όπως γίνεται σήμερα στα ελαιοτριβεία.

Η καλύτερη άποψη της πόλης είναι από την ανατολική πλευρά, όπου σώζονται καλύτερα τα σπίτια και φαίνονται οι ανηφορικοί δρόμοι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Harriet Boyd-Hawes, Gournia, Vasiliki and other prehistoric sites etc. Philadelphia, 1908

R. Hutchinson, Prehistoric Crete, 1962, σ.190, 287

Γουρνιά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 234, υψ. 540 μ. Βρίσκεται στις νότιες πλαγιές της «Γουρνιανής Κεφάλαις», υψ. (652 μ.). Απέχει από το Ηράκλειο 29,5 χλμ. Διαδρομή: Κουνάβοι - Πεζιά - Μελέσες - Αλάγνι - διακλάδωση στο 25,2 χλμ δεξιά - Στείρωνας - Γουρνιά.

Η αρχαιότερη ονομασία του οικισμού αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε από το Fr. Barozzi, (f°24r) Giunna, από τον Καστροφύλακα (Κ96) αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου, Giunari με 59 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Gurgnà, που αποδίδει την κρητική προφορά του τοπωνυμίου, το 1630, στην τουρκική απογραφή του 1671 Grunya με 19 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.138), στην απογραφή του 1834 Giunnià (Pashley, Travels in Crete, II,320) με 6 τουρκ. οικογένειες. Το 1881 ο Σταυράκης το γράφει Γούρναις, στο δήμο Αρκαλοχωρίου, κάτ. 96 Τούρκοι, το 1900 αναφέρεται σωστά Γουρνιά κάτ. 58, στον ίδιο δήμο, το 1920 γράφεται Γουρνιές, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 157, το 1928 γράφεται Γουρνιά, τα, στην κοινότητα Πασιδέρο, κάτ. 100, το 1940, τα Γουρνιά, κάτ. 161, το 1951 το μεταβάφτησαν Πανόραμα! κάτ. 180, το 1961 κάτ. 191 και το 1971 κάτ. 179.

Στην εκκλησία του Αγ. Γεωργίου υπάρχει ανάγλυφο οικόσημο, με σχέδιο περών ανεμομύλου, του οίκου Basadona ή του Abramo. (Στεφ. Ξανθουδίδη, Αρχαιολογικά Σημειώματα, «Κρητικά Χρονικά», Β', σ.530 και Gius. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ.272).

Γριά Κερά, η. Μικρός οικισμός της κοινότητας Δελιανών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 40, υψ. 310 μ. Απέχει από τα Χανιά 42 χλμ. Διαδρομή:

Διακλάδωση αριστερά στο 28,9 χλμ. του δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Νοχιά - Καρθιανά - Βασιλόπουλο - Αστρικας - Δελιανά - Γριά Κερά, λίγο νοτιότερα από τα Δελιανά.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Πανεθύμου, κάτ. 89 Χριστιαν. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 70, το 1920 στον αγροτ. δήμο Προδρόμου, κάτ. 83, το 1928 στην κοινότητα Δελιανών, κάτ. 63, το 1940 κάτ. 51, το 1951, κάτ. 59, το 1961 κάτ. 63 και το 1971 κάτ. 47.

Γριά Λυγιά, η. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός του δήμου Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 804, υψ. 10 μ. στο 4,5 χλμ. του δρόμου Ιεράπετρας - Βιάννου. Γριά Λυγιά έλεγαν την παράλια περιοχή μεταξύ των ξηροπόταμων Στόμιου και Γράς Λυγιάς, από μια γέφυρα λυγιά (= λυγαριά), που ήταν στον ποταμό αυτό.

Ο οικισμός αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή του 1920 στον αγροτ. δήμο Ιεράπετρας, με 188 κατ., το 1928 με 206 κατ., το 1940 με 558, το 1951 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 621, το 1961 κάτ. 835 και το 1971 κάτ. 741.

Η Γριά Λυγιά είναι η χρυσοφόρος περιοχή των θερμοκηπίων της Ιεράπετρας, απ' όπου άρχισε στην Ελλάδα η καλλιέργεια κηπευτικών σε καλυμμένο χώρο, από ένα Ολλανδό γεωπόνο, τον Πωλ Κούπερς. Και σ' αυτό ακριβώς οφείλεται η καταπληκτική πληθυσμακή ανάπτυξη του οικισμού.

Ο Κούπερς, παιδί πολυμελούς οικογένειας της Ουτρέχτης, σπούδασε σε μέση γεωργική σχολή, με δαπάνη του Παγκόσμιου Συμβουλίου Εκκλησιών, με τον όρο να προσφέρει τις υπηρεσίες του για ορισμένο χρόνο σε μία υποανάπτυκτη χώρα. Μετά το τέλος των σπουδών του ήλθε στη Σύρο, όπου εργάστηκε σε καλλιέργειες θερμοκηπίων.

Το Γενάρη του 1965 ήλθε στην Ιεράπετρα. Το εύκρατο και θερμό κλίμα του τόπου τον εντυπωσιάζει και αποφασίζει να εργαστεί εκεί στις καλλιέργειες θερμοκηπίων. Σήμερα, χιλιάδες στρέμματα κρητικής Γης καλύπτονται από θερμοκήπια και τα εκατομμύρια «ρέουν» συνεχώς στις τσέπες των παραγωγών και συνάλλαγμα στην Εθνική οικονομία, χάρη στην πρωτοβουλία του Ολλανδού γεωπόνου. Αυτό χαρακτηρίζει το ενδιαφέρον του Ελληνικού Κράτους, για την εκμετάλλευση των κλιματολογικών και εδαφολογικών δυνατοτήτων του ελληνικού εδάφους, για τη βελτίωση των καλλιεργειών κ.λπ. Οι ποικίλες καλλιέργειες στα θερμοκήπια κράτησε στον τόπο τους και τους χωρικούς και ανέστειλε το ρεύμα της μετανάστευσης.

Ο Κούπερς σκοτώθηκε σε αυτοκινητιστικό δυστύχημα. Ομάδα καλλιεργητών της Ιεράπετρας έστησε την πρωτομή του στην περιοχή της Γριά Λυγιάς, από ευγνωμοσύνη στο μεγάλο ευεργέτη του τόπου της δράσης του, αλλά και όλης της Κρήτης.

τού κόλπου του Μεραμπέλου, στο 19 χλμ. από Αγ. Νικόλαο, δεξιά του δρόμου προς Ιεράπετρα, 87 χλμ. από το Ηράκλειο. Απέχει από τη θάλασσα 1,5 χλμ. περίπου. Το αρχαίο της όνομα παραμένει άγνωστο.

Η ονομασία της τοποθεσίας οφείλεται στις μικρές αρχαίες γούρνες, που βρέθηκαν εκεί πριν από την ανασκαφή, και ανήκαν στα σπίτια του μινωικού οικισμού. Και σήμερα κάθε σπίτι σχεδόν, κυρίως στα ορεινά χωριά της Κρήτης, έχει μπροστά στην πόρτα του το πέτρινο ή και το ξύλινο **γουρνί**, ή **γουρνίδι**, όπου τρέφει και ποτίζει το σκύλο του ή το χοίρο του ο χωρικός. Για την ετυμολογία της λέξης βλ. λήμμα Γούρνες.

Στα 1901-1904 η αμερικανίδα αρχαιολόγος Harriet A. Boyd, ή έπειτα κυρία Hawes, οδηγημένη από ένα σφραγιδόλιθο, που βρέθηκε στη θέση αυτή, ανασκαψε μία ολόκληρη μινωική πόλη, μία προϊστορική Πομπηία, πολύτιμη γιά τη μελέτη της Μινωικής αρχαιολογίας.

Η πόλη τών Γουρνιών ήκμασε στην αρχή της Υστερομινωικής περιόδου, 1600 π.Χ. Μόνο σε δύο μέρη φάνηκαν λίγα ίχνη της Μινωικής περιόδου. Λίγο πριν από το τέλος της μινωικής περιόδου καταστράφηκε με φωτιά, λεηλατήθηκε και δεν ξανακτίστηκε. Μόνο σε τρία μέρη παρουσιάστηκαν μερικά ίχνη νέας κατοίκησης.

Είναι κτισμένη πάνω σε χαμηλό λόφο, έχει σχήμα ακανόνιστο και χωρίζεται σε «συνοικίες» από τους λιθόστρωτους δρόμους, που τη διασχίζουν από το Βορρά προς το Νότο και διασταυρώνονται με άλλους κάθετους. Οι δρόμοι είναι ανηφορικοί και γι' αυτό ακολουθούν κλιμακωτά επίπεδα, όπως ακριβώς συμβαίνει και σήμερα στα ορεινά χωριά της Κρήτης. Τα σπίτια είχαν συνήθως μία μόνο πόρτα προς το δρόμο και πολλά ήταν διόροφα.

Στη μέση της πόλης, στο πιο ψηλό σημείο ήταν ένα πιο μεγάλο οικοδόμημα, το ανάκτορο του άρχοντα, αλλά δεν είναι, όπως τα γνωστά ανάκτορα της Κνωσού, της Φαιστού κ.λπ. Προς νότο του Ανακτόρου ευρύχωρος επίπεδος χώρος χρησίμευε ως αγορά ή ως τόπος, για την τέλεση εορτών και πανηγύρεων. Με το χώρο αυτό επικοινωνούσε το ανάκτορο με μία σκάλα. Στη μεγάλη αυτή αυλή υπήρχε εξέδρα-βήμα, απ' όπου ο πρίγκιπας, που συγκέντρωνε την πολιτική και τη θρησκευτική εξουσία της πολιτείας, ερχόταν σε επαφή με το λαό του. Βόρεια από την κεντρική αυλή (αριθ. 117 του σχεδιαγράμματος) σημειώνονται μερικά σκαλοπάτια. Αλλά μάλλον ήταν καθίσματα, όπου κάθιζαν οι πολίτες, για να ακούσουν διοικητικές ανακοινώσεις, ομιλίες, ή και να παρακολουθήσουν θεατρική παράσταση, όπως στην Κνωσό και στη Φαιστό. (Βλ. Carlo Anti, Teatri Greci - Arcaici, da Minosse a Pericle, Roma, 1946, σ.34).

Προς Βορρά του ανακτόρου, στο κέντρο σχεδόν της πόλης, είναι ένα μικρό δωμάτιο -ιερό 4Χ3 μ.

(αριθ. Η8 σχεδ.) της Υστερομινωικής ΙΙΙ περιόδου, όπου οδηγούσε στενός (1,5μ.) αδιέξοδος δρόμος με λιθόστρωτο πολυδουλεμένο, που δείχνει ότι το πλοίο ήταν πολυσύχναστο. Μέσα σ' αυτό βρέθηκαν πολλά αντικείμενα λατρείας, πήλινο είδωλο της λατρευόμενης θεότητας με τα χέρια υψωμένα, τυλιγμένα με φίδια. Το ιερό φαίνεται να ήταν σε δημόσια χρήση. Είναι το μόνο γνωστό δημόσιο ιερό. Τα αγγεία που βρέθηκαν μέσα σ' αυτό χρησίμευαν για τις σπονδές και είναι διακοσμημένα με ιερά φίδια και ιερά κέρατα.

Στα Γουρνιά βρέθηκαν αρκετά οικιακά σκεύη και εργαλεία, όμοια με τα σημερινά, που χύνουν άπλετο φως στον ιδιωτικό βίο τών Μινωιτών, όπως και ωραία γραπτά αγγεία. Η μινωική πόλη τών Γουρνιών δεν ήταν πλούσια. Οι κάτοικοί της ζούσαν από τη γεωργία και από μέτρια βιοτεχνία. Βρέθηκαν εργαστήρια με καλούπια για το χύσιμο τών εργαλείων, σμίλες, καρφιά κ.λπ.

Οι δρόμοι έχουν πλάτος 1,50-2 μ. και είναι πλακωμένοι με μεγάλα χαλίκια της θάλασσας, προσταρμοσμένα έτσι, που να παρουσιάζουν μία σχετικά ομαλή επιφάνεια. Η πόλη δεν ήταν οχυρωμένη. Το ανάκτορο έχει αρκετές ομοιότητες με τα γνωστά ανάκτορα της Κνωσού και της Φαιστού. Ο βασιλιάς που ζούσε εδώ δεν ήθελε να ζει μακριά από τούς υπηκόους του. Γι' αυτό το ανάκτορό του είναι τριγυρισμένο από τις κατοικίες τών υπηκόων.

Οι τοίχοι τών επάνω πατωμάτων και τών χωρισμάτων ήταν κτισμένοι με άψητους πλίνθους. Εσωτερικά και εξωτερικά ήταν σοβαντισμένοι και χρωματισμένοι με γκριζο ανοικτό χρώμα. Στα πατώματα χρησιμοποιούσαν κονίαμα από κεραμάσβεστο. Οι τοίχοι αρχικά (Παλαιοανακτορική περίοδος 1900-1700 π.Χ.) ήταν κακοκτισμένοι, με μικρές ακατέργαστες πέτρες και πολλή λάσπη. Μερικοί μόνο ήταν κτισμένοι με μεγάλες πέτρες, που μοιάζουν με κυκλώπεια κτήρια. Τα σπίτια της Νεοανακτορικής περιόδου έχουν συνήθως μία πόρτα προς το δρόμο, με πέτρινο κατώφλιο, από την οποία έμπαιναν σ' έναν προθάλαμο με πάτωμα. Από τον προθάλαμο εσωτερικές πόρτες οδηγούσαν σε ισόγεια δωμάτια και σε σκάλες για τα επάνω πατώματα. Η στέγη στηριζόταν σε ξύλινους δοκούς, που τους υποβάσταζαν οι τοίχοι και ξύλινες στρογγυλές κολόνες σε πέτρινη βάση.

Η σπουδαιότερη αρχαιολογική αξία της πόλης τών Γουρνιών είναι η καθαρή εικόνα της καθημερινής ζωής τών Μινωιτών, τών απασχολήσεων και τών ιδανικών τών. Οι εργάτες που έκαναν την ανασκαφή την χαρακτήρισαν βιομηχανική πόλη. Άποψη που επιβεβαιώνουν τα διάφορα εργαλεία, που βρέθηκαν, πριόνια, σμίλες, βελόνες, σφυριά διαφόρων τύπων και χρήσεων, αγκίστρια ψαρέματος κ.λπ. κ.λπ. Η γεωργία και η κτηνοτροφία, η αλιεία, η οικοδομική, η υφαντουργία, η αγγειοπλαστική ήταν τα κυριότερα.

Γραμβουσιά, η, βλ. Λαρδάς.

Γρά Μπαμπακιά, η. Παλιός οικισμός στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Σήμερα δεν υπάρχει. Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Grambabacchia, από τον Καστροφύλακα (K173) Vromonero et Granbabachia με 127 κατ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Granbabachia το 1630. Ο Καστροφύλακας αναφέρει τον οικισμό και στο (K184) Grà Babacia με 67 οφειλόμενες αγγαρείες. Δεν αναφέρεται στις νεότερες απογραφές. η θέση του άγνωστη.

Γράντος, Οικισμός στην επαρχία Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Grados, από τον Καστροφύλακα (K95) Grados με 34 κατ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Grado το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Grandos με 9 Χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.121), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Grándhos (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 5 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Γράντος** στο δήμο Μεγάλης Βρύσης, κάτ. 35 Τούρκ. το 1900 γράφεται **Γκράντο** στον ίδιο δήμο, κάτ. 1. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Γράντος, Χωριό στην επαρχία Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K138) Grado με 398 κατ. το 1583. Δεν αναφέρεται από κανένα άλλο ούτε στις νεότερες απογραφές, ένα τόσο μεγάλο χωριό. Γι' αυτό ίσως είναι λανθασμένη γραφή άλλου ονόματος.

Γρας, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 383, υψ. 420 μ. Απέχει από την πόλη της Σητείας 39,2 χλμ και από τον Αγ. Νικόλαο, μέσω Ιεράπετρας, 79,5 χλμ.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Greas, από τον Καστροφύλακα (K138) Greas με 305 κατ. το 1583, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Gryaz με 22 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.132), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Graeés (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 15 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Γράς** στο δήμο Ρουκάκας, κάτ. 420 Χριστιαν. και 5 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 481. Στην απογραφή τού 1920 μετονομάστηκε **Άγιος Στέφανος**, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 536, το 1928 κάτ. 568, το 1940 κάτ. 641, το 1951 κάτ. 661, το 1961 κάτ. 701 και το 1971 κάτ. 551.

Στη θέση **Κάτω Βιγλί** βρέθηκε επιτύμβια πλάκα με την επιγραφή: *Αγαθήμ/εροςΚα/λοπου/τη συμβι/ω μνήμη/ης Χ(άρι)ν Αν.* Η πλάκα έχει ανάγλυφη και τη μορφή της θανούσης συζύγου, η οποία ήταν νέα γυναίκα, με όψη φυματική, λέει ο γιατρός Μιχ. Καταπόρφ. (Βλ. περιοδικό «Μύσων», τόμ. ΣΤ', σ.41 και

Marg. Guarducci Inscriptiones Creticae III, σ.168), όπου και φωτογραφία της επιτύμβιας πλάκας.

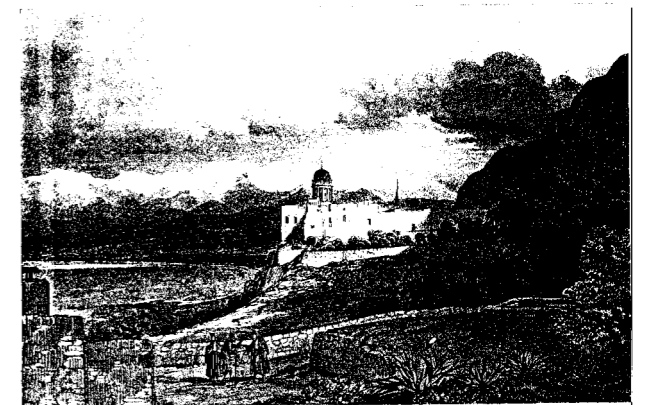
Πολλά χωριά της Σητείας έχουν αρχαιότατα, προελληνικά ονόματα και δεν αποκλείεται να έχει σχέση με τον ήρωα **Γρας**, γιό του Αρχέλαου, γιού του Πενθίλου, που αναφέρει ο Στράβων (C, 582).

Γρηγοριανά, βλέπε Γληγοριανά.

Γυψάς ο. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Σήμερα δεν υπάρχει. Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon (Βλ. Anton. Lombardo, Documenti della colonia veneziana de Creta, Torino, 1942 σ.75). Ο Blasius πριμικήριος τού Αγίου Μάρκου τού Χάντακα, πληρεξούσιος τού λατινικού πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ενοικιάζει στον Iacobo Mudacio, κάτοικο τού Χάντακα, 3 πατριαρχικά χωριά (casalia patriarchatus) τα Λιγόρτυνα, Γυψά και Πύργο (Legordine, Gypsea et Pirgo), όλα στην επαρχία Μονοφατισίου.

Ο Γυψάς αναφέρεται επίσης στο 1333 σε άλλο νοταριακό έγγραφο, ότι ο Laurentius Maugoceno (Morosini) Παραχωρεί στο Natale Habramo, terra vocata Gypsea, χωράφια που βρίσκονται και από τις δύο όχθες τού ποταμού **Αναποδάρι**. Το χωριό Γυψάς ήταν, σύμφωνα με τα παραπάνω έγγραφα, Νοτιοδυτικά από τη Λιγόρτυνα. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, το Κληροδότημα τού καρδινάλιου Βησσαρίωνος, κ.λπ. 1967, σ.180 εξ.).

Γωνιάς Μονή, της Κυρίας Οδηγήτριας, της κοινότητας Κολυμπάρι, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 31, υψ. 5 μ. Βρίσκεται στη δυτική γωνιά τού κόλπου τών Χανίων, απ' όπου πήρε το χαρακτηρισμό. Το κύμα κτυπά στο τείχος της μονής και η Στατιστική Υπηρεσία εξακολουθεί να σημειώνει υψόμετρο 50 μ. Απέχει από τα Χανιά 24 χλμ., 500 μ. βορείως από το

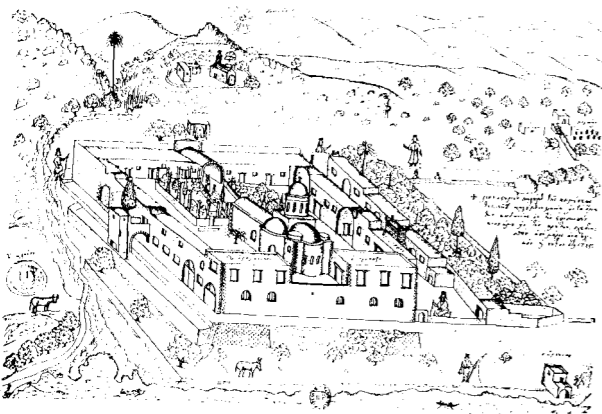

Εικ. 126. Η μονή Γωνιάς Κισάμου. Σχέδιο Pashley 1834.

Κολυμπάρι. Βρίσκεται σε θέση «περίβλεπτη, καταθέλουσα και σαγηνεύουσα» περιλούεται πάντα από αύρα, που την καθιστά ενδιαίτημα τερπνόν και ευχάριστον», αναφέρει ο Άνθιμος Λελεδάκης, επίσκοπος Κισάμου, στην ιστορία της μονής.

Το Καθολικό της μονής, με τρούλλο, νάρθηκα και παρεκκλήσια, περιβάλλει ευρύχωρη αυλή και γύρω σ' αυτή είναι τα κελιά των μοναχών, το ηγουμενείο, η τράπεζα, οι αποθήκες και το κελαρικό. Ο νάρθηκας και το καμπαναριό έγιναν το 1899. Τα πλαϊνά κλίτη το 1805. (Βλ. Gerola, Monumenti veneti, ecc. II, σ.246). Είχε πλούσια βιβλιοθήκη, η οποία κάηκε το 1866 από τους Τούρκους. Διασώθηκαν λίγα βιβλία, παλιά χειρόγραφα και ο κώδικας του κτήτορα Βλάσιου του 1665, ο κώδικας Δημητρίου Σουρούμη του 17ου αιώνα και άλλοι του 18ου και 19ου αιώνα, Πατριαρχικά σιγίλλια κ.λπ.

Στο επάνω μέρος του τυμπάνου του θόλου είναι η επιγραφή: *ΥΨΟΡΟΦΟΝ ΔΙΕΠΟΙΣ ΤΟΔΕ ΩΚΟΔΟΜΟΥΜΕΝΟΝ ΑΙΕΝ ΑΚΑΙΝΕΣ ΥΨΙΜΕΔΩΝ ΠΑΜΜΕΓΑ ΣΕΙΟ ΚΛΕΟΣ ΙΟΥΝΙΩ ΑΧΛΑΔ (=1634)* (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. IV, σ.412 και Σ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικά Επιγραφαί, «Αθηνά» 15 σ.122)

Εικ. 127. Η μονή Γωνιάς, σκίτσο του Βασ. Πλάκα το 1745.

Στη μονή υπάρχει σπουδαία συλλογή μεταβυζαντινών εικόνων, μνημεία εξαιρετης Κρητικής Τέχνης ως ο Αγ. Νικόλαος, του 1637, η Ρίζα του Ιεσσαί, η Σταύρωση, του Κωνστ. Παλαιόκαπα, το τρίπτυχο Μυστικός Δείπνος, η Γέννηση και Ιδού ο Άνθρωπος, έργα του Δημ. Σγουρού κ.λπ. Ο Pashley (Travels in Crete, II, 28) που επισκέφτηκε τη μονή το 1834, αναφέρει, ότι είχε πολλές εικόνες, αλλά την επανάσταση του 1821 τις έστειλαν στο Τριέστι για να τις σώσουν.

Το Θησαυροφυλάκειο της μονής έχει λείψανα του Αγ. Γεωργίου, Αγ. Τρύφωνος, Αγ. Χαραλάμπους, Αγ. Παντελεήμονα, Αγ. Προκοπίου και της Αγάθης. Έχει

Εικ. 128. Η μονή Γωνιάς σήμερα.

παλαιούς ασημένιους σταυρούς, αρχιερατικά άμφια, ένα αργυρό θυμιατήρι, δώρο του σουλτάνου Αμπντούλ Αζίζ. Υπάρχει επίσης μία ανάγλυφη επιτύμβια στήλη του 3ου π.Χ. αιώνα, που προέρχεται από το Δικτυναίον Ιερόν και παριστάνει την εύπλοια Αφροδίτη με πλοίο και τη Δίκτυνα Αρτέμιδα - Βριτόμαρτιν με το κρητικό αγρίμι. (Βλ. σχετικά Savignoni-De Sanctis, Esplorazione Archeologica, σ. 25, 26).

Η ίδρυση της μονής έχει τις ρίζες της στο μύθο της οπτασίας, όπως και πολλών άλλων. Ο μύθος ξεκινά από το ναό της Δικτύνης - Αρτέμιδος - Βριτομάρτιδος, της αρχαίας θεάς της Δυτικής Κρήτης, που ήταν στην ίδια ανατολική άκρη του ακρωτηρίου Σπάθα, στη θέση Μένιες, βορειότερα από τη μονή. Στα ερείπια του είχε κτιστεί τον 9ο αιώνα μονή, που ο ναός της Αγ. Γεώργιος διατηρείται και σήμερα. Αλλά επειδή οι κουρσάροι την κούρσευαν συχνά οι καλόγηροι έφυγαν και ήλθαν στην περιοχή της Γωνιάς για περισσότερη ασφάλεια, όπου έκτισαν νέα κελιά και ναό αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, γνωστό σήμερα με το όνομα Καθολικό. Στη νέα αυτή μονή ήλθε να ασκητεύσει και ο όσιος Βλάσιος, από την Αμάσεια της Κύπρου.

Το 1618 ο Βλάσιος είδε στο σημείο που κτίστηκε έπειτα η μονή, ένα φως. Η οπτασία επανελήφθη. Την τρίτη βραδιά πήγε και βρήκε μία εικόνα της Κοίμησης της Παναγίας, μέσα σε ένα σκίνο και δίπλα της ένα καντήλι αναμμένο.

Πήρε την εικόνα και την πήγε στο Καθολικό, αλλά το άλλο βράδυ η εικόνα είχε γυρίσει στον ίδιο τόπο. Ο Βλάσιος είδε πάλι το φως στο ίδιο μέρος. Ξαναπήρε την εικόνα στην εκκλησία και προσευχόταν κοντά της, οπότε παρουσιάστηκε η Παναγία και του είπε: «Τέκνον Βλάσιε, εγώ είμαι η Θεοτόκος, και θέλω στον τόπο που βρέθηκε η εικόνα μου να οικοδομήσει εκκλησία». Η Παναγία τον οδήγησε, στο σημείο που

ήθελε να κτιστεί η εκκλησία και γι' αυτό ονομάστηκε Οδηγήτρια.

Η οικοδόμηση άρχισε το 1618. Ο Βλάσιος καλλιέργησε και δενδροφύτευσε το μέρος. Αλλά όταν είχε φθάσει η οικοδομή στο κορδόνι απέθανε. Ο σοφός ιερομόναχος Βενέδικτος Τζαγκαρόλα διαδέχτηκε το Βλάσιο και τελείωσε την οικοδομή το 1634, όπως λέει η επιγραφή του τρούλλου. *ΥΨΟΡΟΦΟΝ ΔΙΕΠΟΙΣ* (βλ. προηγουμένως).

Ο Τζαγκαρόλα έκτισε την τράπεζα, το ηγουμενείο, τις αποθήκες, τα κελαρικά κ.λπ. Γι' αυτό η μονή λεγόταν αρχικά *Κυρία του Τζαγκαρόλου στη Γωνιά*.

Τη μονή επροίκισε με την κολοσιαία περιουσία του ο Γεώργ. Μούρμουρης. Για τη διοίκηση της μονής ο Βλάσιος είχε συντάξει κώδικα με 20 κεφάλαια, όπου καθόριζε να διοικείται η μονή από 8μελή σύναξη των μοναχών κ.λπ. (Βλ. «Χριστιανική Κρήτη», Β', σ.11).

Ύστερα από 10 χρόνια ξέσπασε στην Κρήτη η τουρκική λαίλαπα. Ακριβώς στην παραλία της μονής αποβιβάστηκαν 50.000 τουρκικός στρατός στις 13 Ιουνίου 1645.

*Πλεούμενα αμέτρητα, σαν περιστέρια άσπρα
κι όλο το πόρτο γέμωσε, ως ουρανός με τ' άστρα,
που έφτασε εις τη Γωνιά και έβαλε τη φλόγα...*

Λέει ο Διακρούσης στο στιχούργημά του. Οι Τούρκοι έκαψαν τη μονή και όσοι καλόγηροι γλύτωσαν έφυγαν. Ο Βενέδικτος κατέφυγε στα Επτάνησα. Όπου απέθανε. Η Γωνιά δοκίμασε πρώτη τη βαρβαρότητα του νέου κατακτητή.

Ύστερα από μερικά χρόνια, το 1651, ξαναγύρισαν μερικοί και ανοικοδόμησαν ό,τι μπόρεσαν. Το 1662 ο ηγούμενος Ησαΐας Διακόπουλος πήγε στην Κωνσταντινούπολη και με ενέργειά του ανακηρύχτηκε η μονή Σταυροπηγική, και απόκτησε μερικά προνόμια. Έότε ιδρύθηκε και σχολείο, όπου μάθαιναν γράμματα οι καλόγηροι, οι παπάδες και τα παιδιά λαϊκών.

Την επανάσταση του 1821 η μονή χρησιμοποιήθηκε ως νοσοκομείο των πολεμιστών. Οι Τούρκοι συνέλαβαν τον ηγούμενο Παρθένιο Περίδη και κατάστρεψαν τη μονή. Το 1841 καταστράφηκε άλλη μια φορά. Τον Ιούνιο του 1867 την κανονιοβόλησαν δυό τουρκικά πολεμικά, αποβίβασαν τμήματα στρατού και τουρκοκρητικών και διαρπάσαν ό,τι βρήκαν και έκαψαν τη βιβλιοθήκη της. Τότε σφηνώθηκε ένα βλήμα στον τοίχο προς τη θάλασσα, όπου φαίνεται και σήμερα, μάρτυρας αδιάψευστος της πολεμικής ιστορίας της μονής. Και τελευταία στη Γερμανική κατοχή η μονή δεν ξέχασε την ιστορία της. Υπήρξε και τότε κέντρο Εθνικής Αντίστασης. Όπως πάντα υπήρξε θρησκευτικό αλλά και εθνικό κέντρο, και διέθετε τους πόρους της για τον αγώνα. Γι' αυτό πολλές φορές καταστράφηκε και ερημώθηκε, αλλά πάντοτε αναγεννιόνταν από τη στάκτη της.

Αλλά πρώτη εχαιρέτησε και την Ανατολή της Κρητικής Ελευθερίας. Το 1867, ύστερα από 222 χρόνια, από την απόβαση των τούρκων, στο ίδιο σημείο αποβιβάστηκε και ο Ελληνικός Στρατός με τον Τιμολέοντα Βάσον, κι εδώ έστησε το στρατηγείο του για 20 μέρες, οπότε οι αποθήκες της μονής έγιναν αποθήκες της επιμελητείας του Ελληνικού Στρατού..

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Άνθιμου Λελεδάκη, Περί της ιεράς μονής της Κυρίας Οδηγητρίας Γωνιάς, «Χριστιανική Κρήτη», Β', 3 εξ. — Στ. Ξανθουδίδη, «Κρητικός Λαός», I, 5 — Α. Μακρινδάκη, Η ιερά μονή Γωνιάς Κισάμου, «Κρητική Εστία», τομ. 8, σ.161 — Θ. Αμουτζοπούλου, Εις τας Κρητικές μονάς ευρίσκονται κειμήλια εις εικόνας, σκεύη λατρείας, βιβλία, «Κρητ. Εστία», τόμ. 9, σ.175 — Ι. Νουχάκη, Χωρογραφία, 247 — Νίκος. Καλομενόπουλου, Κρητικά, 290 — Διον. Ζακωθηνού, Τα ιστορικά και μοναστηριακά αρχεία Κρήτης, Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, Β', 519 — Εμ. Γενεράλι, Η Κυρία Γωνιά, «Χριστιαν. Φωσ», τόμ. 6, σ.134 — Νικ. Τωμαδάκη — Σ. Βογιατζάκη, Εκ της Ιεράς μονής Γωνιάς, Χανιά 1931 — Ν. Τωμαδάκη, Η ιερά μονή Αγ. Τριάδος, Επ. Ετ. Βυζ. Σπουδών, Θ', 298 — Μιχ. Δέφνερ, Οδοιπορικά εντυπώσεις, κ.λπ. σ. 201 — G. Gerola, Monumenti veneti ecc. II, 246, 328, III, 160 — Creta Sacra, I, 225 — R. Pashley, Travels in Crete, II, 25-29 — T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, II, 194 — Ιω. Μουρέλλου, Ιστορία της Κρήτης, 561, 1341 — Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. 205 — Ζαχ. Πρακτικίδη, Χωρογραφία της Κρήτης, σ.65.

Γωνιά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 211, υψ. 220 μ. Βρίσκεται στο 10,5 χλμ. της παλιάς αρτηρίας Ρεθύμνου -Χανίων (Ατσιπόπουλο - Πρινές - Γωνιά) πάνω σε λόφο με αμφιθεατρική θέα.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από τον Fr. Barozzi, (f°26r) Gognamici (Μική Γωνιά), από τον Καστροφύλακα (Κ173) Gogna με 121 κατ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Micigogna το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Konià (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 25 χριστιαν. και 4 τουρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται Γωνιά στο δήμο Ατσιπόπουλου με 300 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 379, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 285, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 287, το 1940 κάτ. 323, το 1951 κάτ. 325, το 1961 κάτ. 282 και το 1971 κάτ. 198.

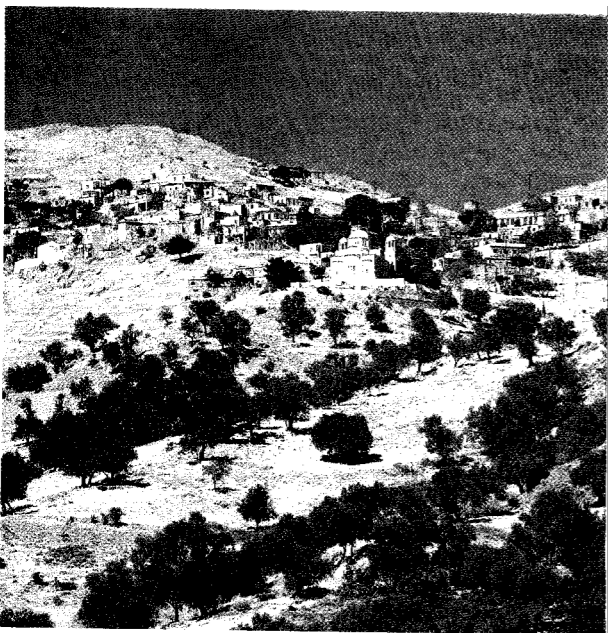
Αναφέρεται Μικκή (μικρή) Γωνιά για διάκριση από την άλλη Γωνιά, τη σημερινή Ασί Γωνιά, επαρχίας

Γωνιές, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 657, υψ. 620 μ., στο 26 χλμ. του δρόμου προς Ανάγεια Μυλοποτάμου. Βρί-

σκεται στην ανατολική πλαγιά του υψώματος **Φιλιόρημο**, υψ. 797 μ., με θέα πανοραμική σε μεγάλη ακτίνα, όλης τής κοιλάδας που απλώνεται μπροστά στο χωριό.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται το 1301 σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Ben. de Brixano, οπότε ο Ανδρέας Barbo, κάτοικος του Χάντακα, ενοικιάζει όλες τις γαίες του, που βρίσκονται στις Goneis και στο Lide, που είναι στο Μυλοπόταμο, στον Ιωάννη Cornario, το λεγόμενο Σκλάβο, με ενοίκιο 250 λίμπρες καλό τυρί το χρόνο... (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.32).

Αναφέρεται επίσης στην επαρχία Μαλεβιζίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Gognès, από τον Καστροφύλακα (K102) Gognès με 245 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.116) Gognes το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Gonyes με 42 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.126), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Goniès (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 40 χριστιαν.

Εικ. 129. Το χωριό Γωνιές Μαλεβιζίου. (φωτ. Ρουσέτου).

οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Γωνιαίς** στο δήμο Τυλίσου με 344 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 439, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 654, το 1928 κάτ. 749, το 1940 **αι Γωνίαι** έχουν 956 κάτ. το 1951 κάτ. 1039, το 1961 κάτ. 1055 και το 1971 κάτ. 794.

Κύρια απασχόληση των κατοίκων είναι η κτηνοτροφία από τα παλιά χρόνια, και η γεωργία. Τελευταία οι γυναίκες υφαίνουν μάλλινα υφαντά, τουριστικού ενδιαφέροντος.

Υπάρχει μικρή εκκλησία, η κοίμηση τής Θεοτόκου με τοιχογραφίες, και ωραίο ξυλόγλυπτο τέμπλο.

Υπήρξε έδρα επαναστατών κατά τις επαναστασιακές και πολλές φορές καταστρέψαν το χωριό οι Τούρκοι. Το 1830, στη θέση «**Έβδομο**» έσφαξαν 74 κατοίκους του χωριού.

Το 1866 ήταν έδρα τής Επαναστατικής Επιτροπής τής Ανατολικής Κρήτης, πρόεδρος τής οποίας ήταν ο Γωνιανός ηγούμενος τής μονής Ιερουσαλήμ Μαλεβιζίου Μελέτιος Καλησπεράκης.

Στις Γωνιές γεννήθηκε το 1822 ο Χαΐνης Μιχαήλ Καλησπεράκης, ο γνωστός στην ιστορία τής Κρήτης με το όνομα Μιχάλης Βλάχος. Άγγελος προφίτη των Χριστιανών και τρομερός εκδικητής των εγκλημάτων των Τούρκων. Ύστερα από προδοσία που συλλάβαν οι Τούρκοι και τον «εκρεούρησαν» στη πλατεία του Ηρακλείου, σύμφωνα με το **κισάς**, δηλαδή το Μωσαϊκό νόμο, να κατακρεουργηθεί με τον τρόπο που κατακρεουργούσε τους Τούρκους, και μάλιστα με σπάθα όχι πολύ κοφτερή. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μιχάλης Βλάχος, Ηράκλειο 1980, σ.18).

Στην κορυφή του υψώματος **Φιλιόρημος** αποκαταφτηκε τελευταία Μεσομινωικό ιερό Κορυφής, αποτελούμενο από δύο συνεχόμενα δωμάτια.

Γωνιές, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 565, υψ. 290 μ. Βρίσκεται στο 40 χλμ. τής οδικής αρτηρίας Ηρακλείου - οροπεδίου Λασιθίου, στις υπώρειες των Λασιθιώτικων Βουνών, μπρος από το φαράγγι τής Αμπέλου. Το όνομα οφείλεται στη φυσιογνωμία του τόπου, στην ανατολική **γωνιά** τής «Λαγκάδας». Κύριο προϊόν είναι το λάδι.

Η πιο παλαιά μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1333, οπότε ήταν ιδιοκτησία (φέουδα) του λατινικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, τα χωριά Gonie, Grassi και η μονή Gardiotissa, και τα ενοικιάζει ο πληρεξούσιος του Πατριαρχείου L. Margosini στο Marco Cornario με ετήσιο ενοίκιο 60 πέρπυρα. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος, κ.λπ. Θεσσαλονίκη 1967 σ. 206).

Πιστεύω πως πρόκειται για το ίδιο χωριό το αναφερόμενο Goniès με τα χωριά Palla (Paliá) Picidia, Camilari, et Camenu, πεζικά φέουδα του Andrea Ballo, σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα το 1370. (Βλ. El. Santschi, Rêgestes des arrêts civils etc σ.52). Σε άλλο έγγραφο του ίδιου Αρχείου αναφέρονται οι Leo Cavallo (το επώνυμο Καβαλάκης υπάρχει στο χωριό Κράσι και σήμερα) Francisco Pisani και η μητέρα του Μιχαήλ Cavallo (Γαβαλά) κάτοικοι του χωριού Γωνιές ως μάρτυρες. (σελ. 198).

Αναφέρεται επίσης στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Gognès, από τον Καστροφύλακα (K102) Gognès με 245 κατ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.116) Gognes το 1630, στην τούρκ. απογραφή του 1671 Gonyes με

31 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.117), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Goniès (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 38 χριστιαν. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Γωνιαίς** στο δήμο Μοχού, κάτ. 417 Χριστιαν., το 1900 στο δήμο Λαγκάδας Γωνιές, κάτ. 427, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 527, το 1928 κάτ. 518, το 1940 **αι Γωνίαι** έχουν 627 κατ. το 1951 κάτ. 629, το 1961 κάτ. 627 και το 1971 κάτ. 553.

Την επανάσταση του 1866 έκαψαν το χωριό οι Τούρκοι.

Γωνί, το. Ένας από τους οικισμούς του Ασκύφου επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 99, υψ. 700 μ. Βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του οροπεδίου του Ασκύφου, νοτιοανατολικά από τον οικισμό Πετρές, 52 χλμ. από τα Χανιά.

Στις παλαιότερες απογραφές οι κάτοικοι όλων των οικισμών του οροπεδίου αναφέρονται στο λήμμα Ασκύφου. Πρώτη φορά σημειώνονται τα ονόματα των οικισμών στην απογραφή του 1881: Δήμος Ασκύφου με τους οικισμούς Καραίς, Κωστό, Αμμουδάρι, Στραβόραχη, Πετρές, Όξω Γωνί και Μέσα Γωνί (έδρα του δήμου) κάτ. 776 Χριστ. Στην απογραφή του 1900 αναφέρονται στον ίδιο δήμο οι ίδιοι οικισμοί, κάτ. 666. Στις επόμενες απογραφές 1920 και 1928 δεν αναφέρονται χωριστά. Το 1940 αναφέρεται το **Γωνίον**, με 156 κατ., το 1951 με 214, το 1961 με 95 και το 1971 με 67 κατ.

Δαμαβόλου, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 160, υψ. 250 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 33 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 30 χλμ. του παλαιού ορόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου (Αγ. Σίλας) - Δαμαβόλου.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Dhamavolu, από τον Καστροφύλακα (K173) Damavolo με 100 κατ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Dhamavolu το 1630, στην τούρκ. απογραφή του 1671 Dhamavolu με 30 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.129), το 1881 αναφέρεται **Δαμαβόλου** στο δήμο Αυδανιτών με 153 Χριστιαν. και 31 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 184, το 1920 το **Δαμαβόλον** είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 185, το 1928 κάτ. 193, το 1940 κάτ. 239, το 1951 έγινε ο **Δαμαβόλος** κάτ. 151, το 1961 κάτ. 183 και το 1971 κάτ. 146.

Το τοπωνύμιο μέχρι το 1900 αναφέρεται στη γενική πτώση και από τους Βενετσάνους απογραφείς. Ένδειξη, ότι προέρχεται από το επώνυμο του πρώτου οικιστή. Το χωριό του Δαμαβόλου.

Δαμάνια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 293, υψ. 420 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 34,5 χλμ. Διαδρομή: Μονή Απανωσήφη - Κακό Χωριό (**Μεταξοχώριον!**) - Δαμάνια.

Η πιο παλαιά μνεία του οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1302, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Ben. de Brixano, **Demanie**. (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.195). Σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα αναφέρεται Damiana το 1369. Τότε το διεκδικεί η Moscana, σύζυγος του ποτέ Blasii Avonale από το Nic. Trivisano. Σε επόμενο έγγραφο του 1370 αναφέρεται Damania, με κάτοικο τής ίδιας οικογένειας Avonale και σε έγγραφο του 1378 αναφέρεται με την κρητική προφορά Damagna. (El. Santschi, Rêgestes des arrêts civils etc. σελίδες 35, 158 και 208 αντιστοίχως).

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Dhamania, από τον Καστροφύλακα (K98) Damagna με 51 κατ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Damagnanà το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Damaniye με 15 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, σ.118), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Dhamania (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 12 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται στο δήμο Τεφέλι κατ. 117 Τούρκοι, το 1900 δεν αναφέρεται. Ως φαίνεται είχαν φύγει όλοι οι Τούρκοι κάτ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Δούλι με 98 κατ., το 1928 στην κοινότητα Αγ. Θωμά, κάτ. 204, το 1940 στην κοινότητα Λαράνι, κάτ. 258, το 1951 έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 341, το 1961 κάτ. 364 και το 1971 κάτ. 308.

Στο τουρκοχώρι αυτό εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από τη Σελεύκεια τής Μικράς Ασίας. Εργατικοί γεωργοί καλλιέργησαν τα κτήματα των Τούρκων και τα μετατρέψαν σε θαλερούς αμπελώνες και ελαιώνες. Οι γεροντότεροι ομιλούν την τούρκικη γλώσσα.

Το τοπωνύμιο είναι προελληνικό, από το Γη-Μήτηρ = ΔαΜα > Δαμάνια > Δαμάνια, όπως και άλλα χωριά τής Κρήτης. (Βλ. Ν.Πλάτωνος, Το Ιερόν Μαζά και τα Μινωικά Ιερά Κορυφής, «Κρητικά Χρονικά», Ε', σ.171).

Κοντά στο χωριό, στη θέση **Κουρήνα**, βρέθηκε μινωικός θολωτός τάφος, Ύστερομινωικής περιόδου, με ενδιαφέροντα κτερίσματα. Τον ανέσκαψε ο Ξανθουδίδης το 1915. (Βλ. Αρχαιολ. Δελτίο, II, 1916, σ.171). Ήταν γεμάτος νερό και οι Τούρκοι κάτοικοι το νόμιζαν για πηγάδι και υδρεύονταν απ' αυτό.

Δαμάστα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 291, υψ. 410 μ. Βρίσκεται στο 27 χλμ. τής παλαιάς εθνικής οδού Ηρακλείου - Ρεθύμνου, στη βόρεια πλευρά του υψώματος (729 μ.) **Κοίτη**, με θέα πανοραμική στην κοιλάδα.

Οι κάτοικοι ασχολούνται με τη γεωργία, την κτηνοτροφία, τη μελισσοκομία. Στον **Κάμπο** τής Δαμάστας, βορειοδυτικά κάτω από το χωριό, καλλιεργούνται εκλεκτές ποικιλίες φρούτων και ιδίως καρπούζια.

Στη Γερμανική Κατοχή οι κάτοικοι οργανώθηκαν στην Εθνική Αντίσταση. Οι Γερμανοί κατάστρεψαν το χωριό και εκτέλεσαν 37 κατοίκους στη θέση **Κερατίδι**. Το χωριό υδρεύεται με υδραγωγείο από το απέναντι ύψωμα **Βασιλικό**.

Το όνομα είναι προελληνικό, και ετυμολογείται από το Γη - Μήτηρ, Δα - Μα (βλ. Ν. Πλάτωνα, Το Ιερό Μαζά και τα Μινωικά Ιερά Κορυφής, «Κρητικά Χρονικά», Ε', σ.117).

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Dhamasta, από τον Καστροφύλακα (Κ173) Damasta το 1583 με 338 κατ., από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Dhamasta το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671, Damasta με 81 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.130), το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου κατ. 222 Χριστιαν., το 1900 είναι έδρα του δήμου, κατ. 332, το 1920 αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κατ. 351, το 1928 κατ. 408, το 1940 κατ. 480, το 1951 κατ. 447, το 1961 κατ. 438 και το 1971 κατ. 338

Δαράτσος, βλ. Λήμμα Νταράτσος.

Δαριβιανιά, βλ. Νταριβιανιά.

Δαφνέδες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Επισκοπής, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κατ. (1981) 123, υψ. 160 μ. Βρίσκεται στο 32 χλμ. του παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Dhafnides, από τον Καστροφύλακα (Κ176) Dafnes με 43 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Dafnedes το 1630 στην τούρκικη απογραφή του 1671 Dafnades με 24 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τ.Β, σ.129) το 1940 κατ. 194, το 1951 κατ. 173, το 1961 κατ. 174 και το 1971 κατ. 128. Στο υπέρθυρο ελαιοτριβείου διάβασε ο Γκερόλα την ακόλουθη επιγραφή: Αυτή η πύλη κλείεται ω λίθος ο συντρίβων τής ελέας τον καρπόν. ΑΧΒΕ=1635. (Gerola, Monumenti, IV, σ.486).

Δαφνές, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Τεμένους ν. Ηρακλείου, κατ. (1981) 1236, υψ. 320 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 18 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 12,4 χλμ. του δρόμου προς Φαιστό ή χλμ. 21,4, διακλάδωση αριστερά στο 19,4 χλμ. του ίδιου δρόμου.

Πλούσιο χωριό, παράγει 1700 τόν. σουλτανίνα, 3000 τόν. οινοστάφυλα, από τα οποία γίνεται το εξαιρετικής ποιότητας **δαφνιανό κρασί**, περιζήτητο από το 13ο αιώνα, και 300 τόν. ελαιόλαδο. Υδρεύεται με

υδραγωγείο από πηγή, 8 χλμ. από την περιοχή Πιρίνα.

Το όνομα του χωριού είναι φυτωνυμικό, από το δένδρο **δάφνη**. Μάλιστα η παράδοση αναφέρει, ότι είχε φυτρώσει μια δάφνη στο ναό της Αγ. Ζώνης, και απ' αυτό πήρε το όνομα. Αλλά το όνομα αναφέρεται πριν να κτιστεί η εκκλησία, αφού αναφέρεται το συμβόλαιο του 1271. Σύμφωνα με άλλη παράδοση το χωριό ιδρύθηκε από τους κατοίκους ενός άλλου χωριού του **Σκιλλοχωριού**, που το εγκατάλειψαν. Αλλά και τα δύο χωριά συνυπήρχαν, αφού αναφέρονται οι χρόνος σε συμβόλαιο του 13ου αιώνα.

Η παλαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται στο συμβόλαιο του 1271, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Pietro Scardon: Ο Pietro Tremantelli, κάτοικος του χωριού Daffnene, οφείλει να παραδώσει στον Ιωάν. Allevandino, κατ. Χάντακα, 10 μίστατα καλογνήσιο κρητικό κρασί από το ίδιο χωριό. (βλ. A Lombardo, Documenti della Colonia di Creta, σ.44)

Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Dafne το 1363, σε άλλο το 1368 Dafnes. Σε άλλο του 1393 αναφέρεται, ότι απαγορεύεται στον Ανδρέα Βαρούχα — το επώνυμο υπάρχει και σήμερα στις Δαφνές — να πλησιάσει στο χωριό Dafne ένα μίλι μακριά, με ποινή, φυλάκιση δύο μήνες για κάθε φορά, μέχρι νεότερης διαταγής. Μπορεί όμως να πηγαίνει στα αμπέλια του, που κρατεί ο Νικ. Ταχαπετρα. Οι λόγοι τής απαγόρευσης δεν αναφέρονται (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 96, 133 και 319 αντιστοίχως). Το ίδιο έτος 1363 είχε πεζικά φέουδα στις Δαφνές ο Leonardus Delfino.

Στην επαρχία Τεμένους αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f° 22v) Dhaphnes Cato και Dhaphnes Arano, από τον Καστροφύλακα (Κ101) Dafnes Arano με 251 κατ. και Dafnes Cato με 168 κατ., από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.117) Dafnes Arano και Dafnes Cato το 1630. Άρα την περίοδο εκείνη ήταν δύο οικισμοί, χωριστοί. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Dafnes με 64 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.127), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Dháfnes (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 20 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Δαφναίς**, έδρα ομώνυμου δήμου επαρχίας Τεμένους, κατ. 634 Χριστιαν. και 79 Τούρκ. Το 1900 κατ. 950, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου κατ. 1107, το 1928 κατ. 1166, το 1940 του άλλαξαν...φύλο και το γράφουν **ο Δαφνές**, κατ. 1344, το 1951 κατ. 1360, το 1961 κατ. 1585, και το 1971 κατ. 1131.

Δαφνές και Αξικού. Μόνο ο Καστροφύλακας αναφέρει (Κ174) τους οικισμούς Dafnes et Axicu με 47 κατοίκους το 1583, χωρίς να καθορίζεται η επαρχία παρά μόνο ότι είναι στο νομό Ρεθύμνου. Ο Ρεθύμιος δάσκαλος Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει στο βιβλίο του (βλ. Γεωγραφία τής Κρήτης, 1980, σ.84) τους οικισμούς: Μύρθιος, Ξηρόν Χωριόν, Αγρομούρι, Αγ. Μάρκος, **Δαφνές** και Αποθαμένος, «άπαντα υπό τούς πρόποδας

του **Βρύσινα**». Απ' αυτά υπάρχουν σήμερα μόνο το Ξηρό Χωριό και ο Μύρθιος στην επαρχία Ρεθύμνου, γύρω από το βουνό Βρύσινα.

Δάφνη, η. Οικισμός τής κοινότητας Περάματος, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου κατ. (1961) 45, υψ. 90 μ. και το 1951 κατ. 69. Δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή.

Δάφνη, η. Οικισμός τής κοινότητας Κρυών, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου κατ. (1981) 153, υψ. 600 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 27,7 χλμ.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22r) Dhafni, από τον Καστροφύλακα (Κ138) Dafni με 187 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Dafni το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Dafni με 28 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.131), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Dhafne (Pashley, Travels in Crete II, 322) με 4 χριστιαν. και 15 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Ρουκάκας με 24 Χριστιανούς και 267 Τούρκ. κατ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κατ. 61, οι Τούρκοι είχαν φύγει. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Κρυών, κατ. 128, το 1928 κατ. 141, το 1940 κατ. 170, το 1951 κατ. 173, το 1961 κατ. 156 και το 1971 κατ. 160.

Οι κάτοικοι τής Δάφνης Σητείας, ύστερα από την κατάκτηση τής Κρήτης από τους Τούρκους, εξώμοσαν και έγιναν οι φανατικότεροι Μουσουλμάνοι, διώκτες των πρώην ομοθησκόων των. (βλ. Εμμαν. Αγγελάκη, Το χωριόν Αρμένιοι Σητείας, σ.31).

Δάφνη, η. Μετονομασία του οικισμού Παπαδιανά, τής κοινότητας Κάτω Παλαιοκάστρου, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. βλ. λήμμα Παπαδιανά.

Δεκαρφιώτες, οι. Οικισμός στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου. Αναφέρεται μόνο από τον Καστροφύλακα (Κ96) Dhecarfiotes με 20 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Decariotes το 1630. Πού ήταν δεν μπόρεσα να εξακριβώσω.

Δελιανιά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κατ. (1981) 64, υψ. 200 μ. Απέχει από τα Χανιά 37,7 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 28,9 χλμ. του δρόμου προς Κίσαμο. Διαδρομή: Νοχιά - Καρθιανιά - Αστρικας - Δελιανιά. Ο οικισμός είναι νέος, αφού δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές, ούτε στις νεώτερες του 1834 και 1881. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1900 **Ντελιανιά**, στο δήμο Πανεθύμου, κατ. 29, το 1920 αναφέρεται **Δελιανιά** στον αγροτ. δήμο Προδρόμου, κατ. 29, το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κατ. 45, το 1940 κατ. 155, το 1951 κατ. 123, το 1961 κατ. 145, και το 1971 κατ. 84. Προφανώς το τοπωνύμιο ετυμολογείται από την τουρκική λέξη deli = ντελής, τρελλός, ανόητος αλλά

και ριψοκίνδυνος, γενναίος. Συνεπώς ο πρώτος κάτοικος από τον οποίο πήρε το όνομα λεγόταν Ντελής, και η ορθή γραφή του τοπωνύμιου είναι η πρώτη του 1900 **Ντελιανιά**.

Δεμάτι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κατ. (1981) 507, υψ. 200 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 53,8 χλμ., από την αρτηρία Αρκαλοχώρι - Βουτουφού - Σκινιάς - Δεμάτι. Βρίσκεται στη δεξιά όχθη του ποταμού Αναποδάρη.

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε, ή Ρίζου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25r) Dhemati, από τον Καστροφύλακα (Κ96) Demati με 50 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Dhemati το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Demati με 22 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.138), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Dhemáti (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 11 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου στο δήμο Σκινιάς, κατ. 128 Χριστιαν. και 3 Τούρκοι, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κατ. 252, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κατ. 299, το 1928 στην κοινότητα Κάτω Καστελιανών, κατ. 300, το 1940 το **Δεμάτιον** έχει 350 κατ., το 1951 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κατ. 402, το 1961 κατ. 513, και το 1971 κατ. 518.

Δερμιτζανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Βουλγάρω, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κατ. (1981) 54, υψ. 60 μ. Απέχει από τα Χανιά 42 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. (Καλουδιανιά) του δρόμου προς Καστέλι Κισάμου, Ποταμίδα - Δερμιτζανά.

Είναι νέος οικισμός. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1928 στην κοινότητα Βουλγάρω, κατ. 41, το 1940 κατ. 43, το 1951 κατ. 59, το 1961 κατ. 108 και το 1971 κατ. 86.

Το τοπωνύμιο από το επαγγελματικό επώνυμο Δερμιτζής, από την τούρκ. λέξη demirci = σιδεράς. Συνεπώς η ορθή γραφή είναι Ντεμιρτζανά, αλλά λέγεται στην Κρήτη και Ντερμιτζανά.

Διαβαϊδέ, το. Οικισμός τής κοινότητας Καστελίου, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κατ. (1981) 193, υψ. 355 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 36,7 χλμ. 700 μ. νοτιοανατολικά του Καστελίου.

Η παλαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα το 1378 Diavade. Κάτοικος του χωριού αυτού αναφέρεται ο G. Dochiano. Σε άλλο έγγραφο του ίδιου Αρχείου του 1390 αναφέρεται η χήρα του ίδιου G. Dechiano (λανθασμένη γραφή) Eudochia, η οποία διορίζει επίτροπο των τέκνων του Nic. και Maria το θείο τους Ioh. Dechiano. (βλ. El. Santschi Régestes des arrêts civils etc. σ. 233 και 289 αντιστοίχως). Αξιοσημείωτο είναι το επώνυμο Δοκιανός > Δοκιανάκης, να διατηρείται, ύστερα από 700 χρόνια, στο ίδιο χωριό!

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας, το 1577 από

το Fr. Barozzi (F^o24v) Dhiavidhe, από τον Καστροφύλακα (Κ94) Diavaidé με 127 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Diavaide το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Yavayidi με 31 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.115), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Dhiavaidhé (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 4 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Διαβαϊδέ, στο δήμο Καστελίου, κάτ. 97 Χριστιαν. και 30 Τούρκ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 165, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 166, το 1928 στην κοινότητα Καστελίου, κάτ. 188, το 1940 κάτ. 221, το 1951 κάτ. 217, το 1961 κάτ. 240 και το 1971 κάτ. 180.

Διαμάντρι, το. Μικρός τούρκικος οικισμός, (μετόχι), βορείως από το χωριό Πραιτώρια, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, όπου σώζονται τα ερείπια του.

Σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Giovanni Similiane (1325-1333) (A.S.V. Notai di Candia, Β, 244), αναφέρεται Damandri ως τοπωνύμιο, χωράφια terra), που κρατούσαν οι κληρονόμοι του Bartol. Gradonico. Θεωρείται παλαιά συνοικία του χωριού Πραιτώρια. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδοτήμα του καρδινάλιου Βησσαριάνου κ.λπ., Θεσσαλονίκη 1967, σ.181).

Στην απογραφή της αιγυπτιακής κατοχής 1834 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου Dhamántri (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 3 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος (Κρητικά, 1842, σ.82) το αναφέρει ένα μισό μίλι ανατολικά από τα Πραιτώρια **Δαμάντρι**, «έχον πριν 10 τούρκ. οικογένειες και ήδη 4, με ερείπια δύο εκκλησιών».

Στην απογραφή του 1881 δεν αναφέρεται, ενώ το 1900 αναφέρεται **Δαμάντρι** στο δήμο Χάρακα με 5 κατ. Ο Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία Κρήτης, 1890, σ.157) το αναφέρει Δαμάντρι στο δήμο Τεφέλι. Ο Ν. Σταυρινίδης, (Καπετάν Μιχάλης Κόρακας σ.944) αναφέρει: στην περιοχή του τούρκικου μετοχίου Διαμάντρι, ένας σωρός ερείπια σήμερα, έγινε μάχη το 1878 και σκοτώθηκε ο Αδάμ Ραμουτσάκης από τη Βαγιωνιά και τραυματίστηκε και ο οπλαρχηγός Γιάννης Αϊνικολιώτης.

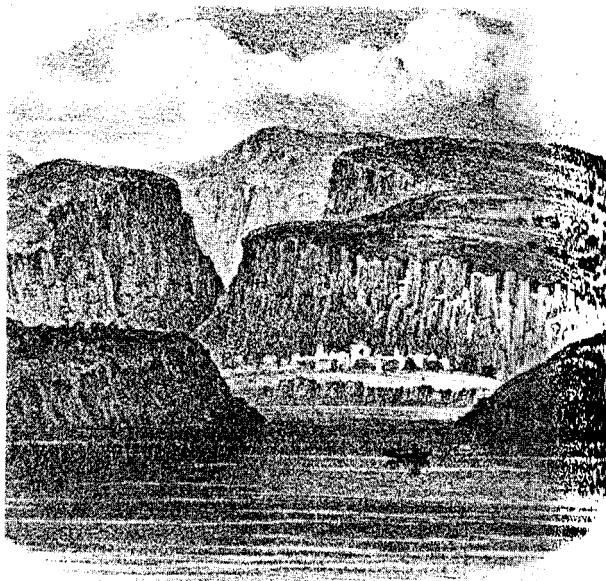
Δέμπλα, η. Οικισμός της κοινότητας Ταυρωνίτη, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 22, υψ. 62 μ. Απέχει από τα Χανιά περί τα 20 χλμ., σε μικρή απόσταση νοτίως του χωριού Ταυρωνίτη. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος (Κρητικά, 1842, σ.41) το αναφέρει **Δέπλα**. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Δέμπλα** στο δήμο Σηληιάς, κάτ. 124 Χριστιανοί, το 1900 στο δήμο Κολυμπαρίου, κάτ. 165, το 1920 στον αγροτ. δήμο Ταυρωνίτη, κάτ. 106, το 1928 στην κοινότητα Πολεμάρχη, κάτ. 100, το 1940 στην κοινότητα Ταυρωνίτη, κάτ. 101, το 1951 κάτ. 82, το 1961 κάτ. 35 και το 1971 κάτ. 32.

Δεσποτικό, το. Νεώτατος οικισμός της κοινότητας Πλεμενιανών, επαρχίας Σελίνου, ν.Χανίων, κάτ. (1981) 33, υψ. 400 μ. Δεν αναφέρεται σε καμιά από τις προηγούμενες απογραφές.

Δικασιμιό, το. Οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (F^o28r) Dhicassimio, από τον Καστροφύλακα (Κ216) Dicassimea με 84 κάτ. το 1583 και (Κ223) Dicassimea με 20 οφειλόμενες αγγαρείες. Ο Ζαχ. Πρακτικός (Χωρογραφία της Κρήτης, έκδοση Τεχνικού Επιμελητηρίου Ηρακλείου, 1983, σ.63) αναφέρει τις αρχές του 19ου αιώνα: «...μετά δύο τέταρτα από το χωριό Παλαιά Ρούματα το χωριόν **Δικασιμιές**, έως 200 οσπηρια τουρκικά». Όμως, ένα τόσο μεγάλο χωριό δεν αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 ούτε στις ακριβέστερες απογραφές του 1881 και 1900. Και στις νεώτερες δεν αναφέρεται.

Δικτύναιον ή Δίκτυνα, αρχαίο τοπωνύμιο στην ανατολική ακτή του ακρωτηρίου **Σπάθα** - το αρχαίο **Τίτυρος ή Ψάκκον** - στο σημερινό όρμο **Καντζιλίερη** ή **Άγιος Γεώργιος Μένιες**.

Στη θέση αυτή υπήρχε, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, το σπουδαιότερο κέντρο λατρείας, όπου ελάτρευαν την πολύθηρο Κρητική θεά Δίκτυννα, που ταυτίζεται

Εικ. 130. Ο ναός της θεάς Βριτόμαρτις στο πρώην Δικτύνναιον ιερόν, στο ακρωτήριο Σπάθα, ν. Χανίων.

με την επίσης Κρητική θεότητα **Βριτόμαρτιν**. Το θρησκευτικό αυτό κέντρο φύλασσαν σκυλιά, γιατί ήταν πολύ πλούσιο ιερό.

Ο Φλάβιος Φιλόστρατος (170 π.Χ.) στο βιβλίο του: «Τα εις τον Τυανέα Απολλώνιον» αναφέρει (VIII,30): *...φυλακή δε τω ιερώ κυνών επιτέτακται φρουροί τού εν αυτώ πλούτου, και αξιούσιν αυτούς οι Κρήτες, μήτε τών άρκτων μήτε τών ωδ' αγρίων λείπεσθαι.*

Αναφέρει επίσης ότι, ο νεοπυθαγόρειος φιλόσοφος και μάγος Απολλώνιος, επισκέφτηκε το ιερό της Δικτύνης αργά τη νύχτα και οι άγριοι σκύλοι φρουροί δεν τον γαύγισαν. Αντίθετα βγήκαν και τον χαιρέτησαν.

Οι αξιωματούχοι του ιερού τον συνέλαβαν ως μάγο και ληστή. Αλλά τα μεσάνυχτα ο Απολλώνιος ελευθερώθηκε μόνος του, έτρεξε στις πύλες του ιερού, οι οποίες άνοιξαν μόνες τους και ο Απολλώνιος...αναλήφθηκε στους ουρανούς.

Το Δικτύνναιον μνημονεύει ο Ηρόδοτος, (Γ 59), ο Στράβων, (X, 6, 479), Ο Pomponius Mela, II, 7, 13) και ο Πτολεμαίος, (III, 17, 16). Αναφέρουν, ότι η Λίκτυννα ήταν πόλη. Αλλά νεώτερες έρευνες δείχνουν, ότι δεν υπήρχε εκεί πόλη. (Βλ. Paul Faure, La Crète aux cent villes, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ', σ.193). Ασφαλώς όμως θα υπήρχαν οικοδομήματα, βοηθητικά για την εξυπηρέτηση τών λατρευτών και τών προσκυνητών.

Το Δικτύνναιον αναφέρει ο Σκύλαξ (Περίπλους XLVII): *Δικτυνναίον Αρτέμιδος ιερόν προς βορείαν άνεμον, τής χώρας Περιγαμίας· προς νότον δε Υρτακίνα...*

Αναφέρεται στους Σταδισμούς της Μεγάλης Θαλάσσης (340): *από Κισάμου επί Τίτυρον στάδιοι κε' (=25)· ακρωτήριόν εστίν υψηλόν, κατάδενδρον· βλέπει προς Άρκτον (341) από Τιτύρου επί το Δικτυνναίον στάδιοι π' (=80)· όρμος εστίν εν αιγιαλώ.*

Ο Στράβων (X, 479): *τής μέντοι Κυδωνίας όρος· επί Τίτυρος, εν ώ ιερόν εστίν ού Δικταίον αλλά Δικτυνναίον.*

Η Δίκτυννα Βριτόμαρτις, που ταυτίζεται και με την Αρτέμιδα του ελληνικού πανθέου, ελατρευόνταν κυρίως στη Δυτική Κρήτη. Ναοί της υπήρχαν και στην Πολυρρήνια και στη Φαλάσαρνα, αλλά ο περιφημότερος ήταν το Δικτύνναιον του ακρωτηρίου Σπάθα.

Οι Μινωίτες ελάτρευαν τη Φύση στο πρόσωπο της θεάς - Μητέρας, της Κυρίας τών δένδρων και τών βουνών, της **Πόντια Θηρών**, που εκπροσωπούσε τη γονιμότητα της Γης. Κατά τούς Ελληνικούς χρόνους η Πόντια Θηρών χωρίστηκε σε άλλες χωριστές θεότητες: Την Αθηνά, την Αφροδίτη, και την Αρτέμιδα. Αλλά στην Κρήτη την ιδιότητα αυτών τών τριών θεοτήτων συγκέντρωνε η Δίκτυννα ή Βριτόμαρτις, που λατρευόνταν τη ρωμαϊκή και ελληνιστική περίοδο.

Ο Άγγλος περιηγητής Pococke, που ήλθε στην Κρήτη τα μέσα του 18ου αιώνα, επισκέφτηκε το Δικτύνναιον και αναφέρει, ότι είδε μεγάλα οικοδομήματα, που σωζόταν ακόμη, και μάλιστα ένα απ' αυτά, με τοίχους από τούβλα, έμοιαζε με ναό. Υπήρχαν επίσης κολόνες από γκρι μάρμαρο και μιά μεγάλη δεξαμενή

70 πόδια μήκος, 30 πλάτος και 26 βάθος, χωρισμένη σε 4 διαμερίσματα. Τα ρωμαϊκά αυτά ερείπια ήταν στο βάθος του φαραγγιού, κάτω από το ναό. Αναφέρει επίσης, ότι ψαράδες βρήκαν ένα άγαλμα από άσπρο μάρμαρο. Αλλά νόμιζαν ότι είχε μέσα χρυσάφι και το έκαναν κομμάτια και ο ίδιος ο Pococke πήρε το ένα πόδι, όπου διακρινόταν το σάνδαλο. (Βλ. Richard Pococke, A Description of the East etc. vol. II, part. I, σ.244-245).

Η τοποθεσία διατήρησε τη θρησκευτική της ιδιότητα και στη χριστιανική περίοδο. Στην ίδια θέση έκτισαν τον 9ο αιώνα το ναό του Αγ. Γεωργίου, όπου ασκήτευσαν πολλοί μοναχοί. Αλλά επειδή τούς λήστευαν οι κουρσάροι εγκατάλειψαν το μέρος και εγκαταστάθηκαν στο μυχώ του κόλπου, όπου σήμερα η μονή Γωνιάς (βλ. και λήμμα). Στη μονή βρίσκεται σήμερα μια ανάγλυφη στήλη, που βρέθηκε στο Δικτύνναιο, και παριστάνει την **εύπλοια** Αφροδίτη, με το σύμβολό της, το πλοίο και τη Δίκτυννα με το σύμβολό της, το αγρίμι.

Με τη λέξη Δίκτυννα δηλούται μιά θεά, που σχετίζεται ασφαλώς με το όρος Δίκτη, της Ανατολικής Κρήτης (βλ. Στυλ. Αλεξίου, Κρητικός Πολιτισμός σ.64) ενώ το όνομα Βριτόμαρτις αποτελεί πιθανώς επίθετο της νεαρής θεάς και σημαίνει **Γλυκειά Παρθένος**. Αντίθετα ο Θ. Παναγιωτίδης, σε μιά μελέτη του στα «Κρητικά Χρονικά» (τόμ. ΙΓ', σ.226) αναφέρει, ότι η λέξη Βριτόμαρτις παράγεται από τη σανσκριτική και σημαίνει: **πλήθουσα σελήνη**. Ο Στράβων αναφέρει (Β', 10, 479), ότι η Βριτόμαρτις ήταν θυγατέρα του Δία και της Κάρμης, την οποία ενοχλούσε ο Μίνως και, για να απαλλαγεί, έπεσε στη θάλασσα, στα δίκτυα ψαράδων, και απ' αυτό το γεγονός πήρε την ονομασία Δίκτυννα.

Η Δίκτυννα είχε δικά της νομίσματα με τη λέξη **ΔΙΚΤΥΝΝΑ** και μιά έλαφο από το ένα μέρος και από το άλλο ένα σταφύλι πάνω σε φύλλο αμπελιού και γύρω τις λέξεις **ΕΥΘΥΝΙΑ ΣΕΒΑΣΤΗ**.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ιω. Ραγκαβή**, Ελληνικά, 3, 516, — **Ι. Ρισπέν - Σπ. Μαρινάτου**, Ελληνική Μυθολογία, Αθήναι 1953, τόμ. Ι, σ. 207 — **Στυλ. Αλεξίου**, Μινωικός Πολιτισμός, 1964, σ.64, — **Μιχ. Δέφνερ** Οδοιπορικοί εντυπώσεις από τη Δυτική Κρήτη, σ.202, — **R. Pococke**, A Description of the East and some other countries, vol. II, part.I, p.244-245, — **R. Pashley**, Travels in Crete, II, p.30, — **T.A.B. Spratt**, Travels and Researches in Crete, vol.II, p.224, — **J. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, p.121.

Δίλακκος, ο. Οικισμός τού δήμου Νεάπολης επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 26, υψ. 400 μ. Βρίσκεται 2,5 χλμ. δυτικά από το Σκινιά. Στην απογραφή του 1881 δεν αναφέρεται μεταξύ τών οικισμών τού δήμου Νεάπολης. Πρώτη φορά αναφέρεται στην

απογραφή του 1920 στον αγροτ. δήμο Φινοκαλιά με 47 κατ. το 1928 μεταφέρεται στην κοινότητα Νεάπολης, κάτ. 41, το 1940 κάτ. 122, το 1951 κάτ. 95, το 1961 κάτ. 40 και το 1971 κάτ. 44.

Δίλοφο, το Οικισμός τής επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K237) Dilaffo, με 24 κατ. το 1583 και (K224) Diliffo με 14 οφειλόμενες αγγαρείες. Και ο Antonio Trivan (Varie Cose di Candia, 1182-1669, σ.112, αντίγραφο Βιβλιοθήκης του Παρισίου) το χωριό Diliffo, και ασφαλώς πρόκειται για το ίδιο που αναφέρει και ο Καστροφύλακας, ο οποίος δεν αναφέρει επαρχία. Ο Fr. Barozzi (f°29r) το αναφέρει στην επαρχία Κισάμου Tilifo. Ο Paul Faure σημειώνει («Κρητολογία» τευχ. 14-15, σ.94) «ερείπια 2 χλμ. ΒΔ Καλυβιανής». Ποιό ελληνικό όνομα αναφέρεται στα ερείπια αυτά; Πιστεύω ότι και η μία και η άλλη γραφή είναι λανθασμένη του γνωστού και σε άλλα μέρη τής Ελλάδας τοπωνυμίου.

Διρμocaθούσα, Ένας από τους οικισμούς στην περιοχή του Χάντακα, την Paracandia, όπως αναφέρεται, από τον Καρτερό - Κανλί Καστέλι - Ρογδιά, που ανήκε στο βενετικό κράτος. Αναφέρεται Dirmocathussa στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum Communis, το 1320, (f°50v-62v, Biblioteca Marciana, cl.Lat.No 179/3284, Βλ. Silv. Borsari, Il Do minio veneziano a Creta, σ.28).

Στο σχετικό έγγραφο του 1320 αναφέρεται: casale (= χωριό) Dhirmocathussa, το οποίο είχε ενοικιάσει από την Κοινότητα ο Matheus Beligno, ο οποίος αναφέρει ενόρκως ότι στο χωριό αυτό υπήρχε μία εκκλησία, ερειπωμένη τότε, τής οποίας το όνομα δεν ξέρει. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων του Κοινού, 1985, σ.282 και 370).

Δεν αναφέρεται σε κανένα άλλο έγγραφο από όσα έχω υπόψη μου. Η θέση του είναι άγνωστη και ούτε σώζεται παρόμοιο τοπωνύμιο, το οποίο είναι ακατανόητο.

Διονύσι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 225, υψ.250 μ. στους βόρειους πρόποδες των Αστερουσιών ορέων, δυτικά του Χάρακα. Απέχει από το Ηράκλειο 57,7 χλμ. Διαδρομή: Χάρακας -Στέρνες - Παναγιά - Διονύσι. Το όνομα οφείλεται στην εκκλησία του Αγ. Διονυσίου, όπου γίνεται μεγάλο πανηγύρι στις 3 Οκτωβρίου. Ο Εμ. Λαμπρινάκης, (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.156) αναφέρει, ότι το 1770 οι Χριστιανοί κάτοικοι εξώμοσαν και μετατρέψαν την εκκλησία του Αγ. Διονυσίου σε τζαμί.

Οι κάτοικοι ασχολούνται με τη γεωργία και η παραγωγή των είναι λάδι, σταφίδες και σιτηρά.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1368 Dionissi σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα (βλ. El. Santschi, Régestes des

arrêts civils etc. 138). Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f° 24r) Dhionissi από τον Καστροφύλακα (K98) Dionissi με 187 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Dhionissi, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Dionisi με 57 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.120), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Dhionisia (Pashley, Travels in Crete, II, σ.317) με 10 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Διονύσι, στο δήμο Χάρακα με 163 Τούρκ. και το 1900 δεν αναφέρεται. Οι Τούρκοι κάτ. το 1910 εγκαταλείπει όλοι. Το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 148, το 1928 στην κοινότητα Στάβγυ, κάτ. 199, το 1940 **το Διονύσιον** έχει 245 κατ., το 1951 κάτ. 285, το 1961 έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 257 και το 1971 κάτ. 257.

Διπλοχώρι, το. Βλ. Ντιμπλοχώρι.

Δισκούρι, το. Διαλυμένη από το 1901 μονή στην επαρχία Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, βορειοδυτικά τής Αξού, ανάμεσα στα χωριά Λιβιάδια και Βενί.

Ο Βασιλικάτα, (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) αναφέρει στον κατάλογο των χωριών του Μυλοποτάμου και το Dhiscuri το 1630, αλλά δεν αναφέρεται ούτε από τον Fr. Barozzi ούτε από τον Καστροφύλακα. Φυσικά πρόκειται ασφαλώς για τη μονή.

Σύμφωνα με την παράδοση ιδρύθηκε την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου και καθιερώθηκε στον Αγ. Γεώργιο, και τον Αγ. Ιωάννη τον Πρόδρομο.

Φαίνεται ότι στην ίδια θέση υπήρχε ναός των Διοσκουρών, απ' όπου προέρχεται και το όνομα Διοσκούροι > Δισκούροι > Δισκούρι. Χριστιανικά μοναστήρια τής Κρήτης οικοδομήθηκαν στη θέση προχριστιανικών ναών, όπως πιστοποιούν κτηριακά μέλη των προχριστιανικών ναών, που χρησιμοποιήθηκαν στους χριστιανικούς ναούς. (Αγ. Παντελεήμων στο Μπιτζαριανώ Πεδιάδας, Άγιος Γεώργιος στη θέση του Δικτυνναίου ιερού κ.λπ.).

Αλλά, την περίοδο τής Βενετοκρατίας, υπήρχε στο Ρέθυμνο οικογένεια με το επώνυμο **Διοσκούριος**, ο Βενέδικτος και ο Δαυίδ, μαθητές του Κολλεγίου του Αγ. Αθανασίου τής Ρώμης το 1599, (βλ. Θ. Παπαδόπουλου, Κρήτες μαθηταί του κολλεγίου του Αγ. Αθανασίου, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', 240). Συνεπώς είναι πιθανόν η ονομασία τής μονής να οφείλεται σε κάποιο ιερωμένο Διοσκούριο, από τον οποίο πήρε την ονομασία, όπως το Αρκάδι, το Αρέτι κ.λπ.

Η εκκλησία του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου, 500 μέτρα νοτιοδυτικά τής μονής, στην κορυφή χαμηλού λόφου, είναι κατάγραφο (έφιπποι άγιοι, ο Ιησούς ανάμεσα Παναγίας και Ιωάννου, Μιχαήλ Αρχάγγελος, Βαϊφόρος, Σταύρωση, Υπαπαντή, Βάφτιση, Ευαγγελισμός κ.λπ.). Στο μεσημβρινό τοίχο είναι ζωγραφισμένοι οι κτήτορες, με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Η γυναίκα είναι ασκεπής, φορεί άσπρο φόρεμα

με μαύρα κεντήματα κ.λπ. Βλ. έγχρωμο αντίγραφο στο: G. Gerola, Monumenti Veneti ecc.τόμ. II tavola II.

Στις επαναστάσεις ήταν καταφύγιο των επαναστατών. Το 1866 ήταν έδρα τής επαναστατικής Επιτροπής Μαλεβιζίου - Τεμένους. Καταστράφηκε το 1821 αλλά ανοικοδομήθηκε το 1830 από τους μοναχούς Συμεών και Μελέτιο. Το 1856 καταστράφηκε από το μεγάλο σεισμό και ξανά ανοικοδομήθηκε. Το 1866 καταστράφηκε και πάλι αλλά ανακαινίστηκε από τον Καλλίνικο Βάμβουκα.

Στην εκκλησία του Αγ. Γεωργίου, η εικόνα του Αγίου, πιστεύεται, ότι είναι θαυματουργή. Σ' αυτή, οι βοσκοί τής περιοχής, δίδουν όρκο, για να επικυρώσουν την αθωότητά των, σ' εκείνον που τούς υποψιάζεται, ότι του έκλεψαν τα ζώα του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ν. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία τής Κρήτης, σ.83,91, — Σταύρ. Κελαϊδή, Όρκος ζωοκλεπτών, «Κρητική Εστία», τευχ. 64, σ.11, — Μιχ. Μ. Παπαδάκη, Η Ιερά μονή Δισκουρίου, «Προμηθεύς Πυρφόρος», τευχ. 23, σ.35 εξ., — Ι. Νουχάκη, Χωρογραφία Κρήτης, σ.166, — Εμμ. Γενεράλι, άρθρο Δισκούρι, στη ΜΕΕ, — Β. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης, Α', σ.390, — Θ. Παπαδόπουλου, Κρήτες Μαθηταί του Κολλεγίου του Αγ. Αθανασίου τής Ρώμης, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', 240, — Gerola - Λασιθιωτάκη, κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών τής Κρήτης, σ.56, — G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. II, tavola 11, και σελ.335.

Λοξαρό, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 91, υψ. 260 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 42 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 41 χλμ. του παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου. Βρίσκεται στους νότιους πρόποδες του όρους **Κουλούκουνα** (Ταλλαία όρη). Στην κοινότητα υπάγεται και ο νέος οικισμός πάνω στο δρόμο **Κάμπος Δοξαρού** (1961) κάτ. 22 και (1971) κάτ. 44 και 1981 κάτ. 91, υψ. 220 μ.

Ο οικισμός Δοξαρό είναι νεώτατος. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1940 Δοξαρόν, έδρα ομώνυμης κοινότητας με 250 κατ., το 1951 με 285, το 1961 με 211 και το 1971 με 135 κατ. Το όνομα του οικισμού πιθανότατα από το επώνυμο των κατοίκων **Λοξαράς**, μαρτυρημένο. Αναφέρεται σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα το 1369 (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.155) Doxara. Συνεπώς η σωστή γραφή είναι το **Δοξαρά** ή **Δοξαρά(ν)**.

Λοράκι, το. Οικισμός στην επαρχία Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο από το Fr. Barozzi, (f°27r) Dhorachi metochio το 1577. Η θέση του μου είναι άγνωστη.

Λοράκι, το. Οικισμός τής κοινότητας Χάρακα, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 58,

υψ. 310 μ. 1,5 χλμ. νοτιοανατολικά του Χάρακα.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Dhorachi, από τον Καστροφύλακα (K98) Dhorachi με 192 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Dhorachi το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Todoraki με 44 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.120), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Dhukari (λάθος του Pashley, Travels in Crete, II, σ.317) με 1 χριστιαν. και 25 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Χάρακα Δοράκι, κάτ. 196 Τούρκ. Το 1900 Δοράκι στον ίδιο δήμο, κάτ. 12, το 1920 στον αγροτ. δήμο Χάρακα, κάτ. 127, το 1928 κάτ. 115, το 1940 **το Δωράκιον** έχει 154, το 1951 173, το 1961 150 και το 1971 90 κάτ.

Στο Δοράκι είναι η βυζαντινή εκκλησία του Μιχαήλ Αρχαγγέλου και τής Παναγίας του 14ου αιώνα. Μέσα σε πλαίσιο σώζεται η επιγραφή: *Αναικενίστι και ηστοριογραφύστι ο πάνσπτος ναός ούτος τής αγίας και ενδόξου δεσπίνης ημών Θεοτόκου και αιειπαρθένου Μαρίας δια σινδρομής και κόπου (εξ)όδου πολού χωρίου του Δορακίου Έτους 52ΚΘ' (=6829 =1321) ινδικτιώνος ΑΒ' μινί απριλίου ΚΗ ημέραν σάββατον όραν Θ(επί τής βασιλείας Ανδρονίκου...)*. (Ανδρόνικος II ο Παλαιολόγος, 1282-1328). (βλ. G. Gerola, Monumenti veneti ecc. IV. σ.572).

Δούλι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 167, υψ. 440 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 28,8 χλμ. Διαδρομή: Κανλί Καστέλι - Κυπαρίσσι - Γαλένι - Δούλι.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, του 1372 Dulli και Duli. Τότε ήταν φέουδο του ποτέ Nic. Venerio. (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.419, passim).

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°24r) Dhulli, από τον Καστροφύλακα (K98) Dugli, με κρητική προφορά με 63 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Dugli το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Tuli με 26 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.121), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Dhúli (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 15 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Δούλη** στο δήμο Μεγάλης Βρύσης, κάτ. 170 Τούρκοι, το 1900 γράφεται Δούλι, είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 21, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 82, το 1928 στην κοινότητα Αγ. Θωμά, κάτ. 119, το 1940 **το Δούλιον** έχει 197 κάτ. έδρα ομώνυμης κοινότητας, το 1951 κάτ. 159, το 1961 κάτ. 162 και το 1971 κάτ. 152.

Σε συμβόλαιο του 1390 αναφέρεται το επώνυμο **Δούλης** από το χωριό Πεύκος (Βιάννου) (βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Ελληνικά νοταριακά έγγραφα, «Θησαυρίσματα», 3, σ.91). Πιθανότατο είναι η ονομασία του χωριού να οφείλεται στο όνομα του πρώτου οικιστή

Από τον Καστροφύλακα (Κ236) αναφέρεται Adramia (Υδραμία;) με 153 κάτ. το 1583, και (Κ223) με 25 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Dramia το 1630. Ο Pashley, το αναφέρει στην απογραφή του 1834 Dhramia και αντί αριθμού κατοίκων γράφει (Sfakians) (Travels in Crete, II, 312).

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Δράμια στο δήμο Μαθέ, με 34 Χριστιαν. κάτ. Τούρκοι μαζί με τους Σφακιανούς δεν κατοικούσαν στα Δράμια, το 1900 είναι στο δήμο Γεωργιούπολης, κάτ. 58, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Κάστελου, κάτ. 228, το 1928 στην κοινότητα Κάστελου, κάτ. 82, το 1940 κάτ. 104, το 1951 είναι στην κοινότητα Φλακής κάτ. 132, το 1961 155 και το 1971 κάτ. 132.

Κοντά στο χωριό ήταν η μονή του Αγίου Γεωργίου, μετόχι τής μονής Μυριοκεφάλων, που ίδρυσε ο Αγ. Ιωάννης ο Ξένος, τον 10^ο αιώνα (β. λήμμα Μυριοκέφαλα) στο χωριό Μουσέλα (βλ. λήμμα), που ήταν στη θέση του σημερινού χωριού Δράμια (βλ. «Κρητικά Χρονικά» τόμ. Β' σ.71). Κατά την Τουρκοκρατία, οι Τούρκοι που ταξίδευαν παίρναν από τα γύρω χωριά γυναίκες και τις έφερναν στο μοναστήρι, όπου ανάγκαζαν τους καλογέρους να τους υπηρετούν και τέλος να είναι μάρτυρες των οργίων των. Οι καλόγηροι δεν άντεζαν και τους σκότωναν, τους έθαβαν και μεταφέροντα αλόγα των μακριά, όπου τα άφιναν ελεύθερα, για να μην πληρώσουν το ντιγέτι = φόρο αίματος. Στο τέλος, το 1770, τους ανακάλυψαν, τους σκότωσαν όλους, ξεθεμέλιωσαν το μοναστήρι και πήραν τα κτήματά του για το ντιγέτι. Αργότερα ανοικοδομήθηκε. Το 1896 έγινε μάχη στα Δράμια όπου οι επαναστάτες νίκησαν τους Τούρκους.

Στα Δράμια βρέθηκε πλήρη λάρνακα μετανακτορικής περιόδου, από τις ελάχιστες που έχουν βρεθεί στη Δυτική Κρήτη. Κοντά στο χωριό, πιθανόν στο γήλοφο **Κεφάλια**, ήταν η αρχαία πόλη **Υδραμία** ή 'Υδραμιον, επίγειο τής Λάππας, που το όνομά της διατηρεί το χωριό παρεμφερές. (βλ. λήμμα Υδραμία).

Δραμιτινικό, το. Οικισμός στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Τον αναφέρει ο Fr. Barozzi (F^o27r) Dramitiniaco το 1577. Στις άλλες απογραφές δεν αναφέρεται. Το τοπωνύμιο από το επώνυμο Δραμιτινός, ο Αποκορωνιώτης εκδότης τής Βοσκοπούλας, που σήμερα γράφεται Δραμιτινός.

Δραπανιάς, Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 349, υψ. 40 μ. Σε μικρή απόσταση νοτιότερα είναι ο οικισμός Απάνω Δραπανιάς, κάτ. (1981) 47, υψ. 80 μ. τής ίδιας κοινότητας. Βρίσκεται στο 37 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου, 5 χλμ. ανατολικά από το Καστέλι.

Αναφέρονται και οι δύο οικισμοί το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o28v) Dhrapanea Cato και Dhrapanea Arapo, από τον Καστροφύλακα (Κ238) Drapanea με

49 κατ. και Drapanea Arapo et Dracodianà με 166 κατ. Ο Δραπανιάς είχε και 6 προνομιούχους (Κ243) Από το Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Drapanea Cato και Drapanea Arapo το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Dhrapanea (Pashley, Travels in Crete, II, σ.308) με 30 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 Δραπανιάς, στη δήμο Καστελίου, με 434 Χριστιαν. και 12 Τούρκ. κατ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 612. Το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 324 και Απάνω Δραπανιάς κάτ. 134, το 1928 Δραπανιάς κάτ. 338 και Απάνω Δραπανιάς κάτ. 122, το 1940 Δραπανιάς κάτ. 500 και Απάνω Δ. κάτ. 93, το 1951 Δραπανιάς κάτ. 522 και Απάνω Δ. κάτ. 90, το 1961 Δραπανιάς κάτ. 446, Απάνω Δ. κάτ. 77 και το 1971 Δραπανιάς κάτ. 365 και Απάνω Δ. κάτ. 69 και το 1981 Απάνω Δραπανιάς κάτ. 47, υψ. 80 μ.

Ο Δραπανιάς κατά την Τουρκοκρατία ήταν Βακουφικό χωριό.

Στη συνοικία Φραζιανά (Frasiana) υπήρχε (1900) οικία, κτίσμα τού επισκόπου Κισάμου Φαζού (Fasou), που είχε καθεδρικό ναό τον Αγ. Νικόλαο. Στα Ναγχιπιανά (Naghjiriana) ήταν επίσης η διόροφη βίλα Clussia, με αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον και επιγραφή του 1636. (βλ. G. Gerola, Monumenti veneti ecc. vol. III, σ.259 και 260, όπου και φωτογραφία τής βίλα.)

Δράπανος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Κεφαλάς, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 63, υψ. 310 μ.

Απέχει από τα Χανιά 32,7 χλμ. Διαδρομή: Καλύβι - Βάμος - Κεφαλάς - Δράπανος. Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Drapanos (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 312) μαζί με τα χωριά Κεφαλάς και άλλα, με 300 χριστιαν. και 25 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Βάμου, με 131 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 138, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Κεφαλάς, κάτ. 114, το 1928 στην κοινότητα Κεφαλάς, κάτ. 114, το 1951 κάτ. 94, το 1961 κάτ. 86 και το 1971 κάτ. 68.

Το τοπωνύμιο πιθανόν οφείλεται στον πρώτο οικιστή Δράπανο, επώνυμο που αναφέρεται στο Δουκικό Αρχείο του Χάντακα το 1378 (βλ. El. Santschi, Régester des arrêts civils etc. σ. 206), ή στο παρακείμενο ακρωτήριο **Δράπανον**.

Δραπάνους, στους. Χωριό τής επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου. Βρισκόταν μεταξύ των χωριών Τουρτούλοι (Αγ. Γεώργιος) και Συκιά, ερειπωμένο σήμερα. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (F^o22r) Dhrapanes, το 1577, από τον Καστροφύλακα (Κ138) Drapanus με 39 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Drapanus το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Dirapanuz με 4 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.133). Στις επόμενες απογραφές,

δεν αναφέρεται και μάλλον έχει καταστραφεί από τους Τούρκους.

Δραπέτι, το. Οικισμός τής κοινότητας Γαρίπας, επαρχίας Μονοφασίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 198 υψ. 245 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 47,2 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Βουτουφού - Πουλιές - Γαρίπα - Δραπέτι.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon, τού 1271 Tpareti. Ο Georgius Promundino, κάτοικος τού χωριού Tpareti, προπούλησε στον Iohanni Allevandino, κάτοικο Χάντακα, 27 μουζούρια στάρι κρητικό καλό, αντί 3 υπέρπυρα. (βλ. Anton. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta 1942, σ.48).

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o25r) Dhrapeti, από τον Καστροφύλακα (Κ96) Drapeti με 53 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Drapeti το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Dirapeti Halaso με 10 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.137). Στην απογραφή του 1881 είναι στο δήμο Σκινιάς, κάτ. Χριστιαν. 79 και Τούρκ. 8. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 117, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 141, το 1928 στην κοινότητα Καλυβίων κάτ. 189, το 1940 **το Δραπέτιον** έχει 236 κατ. και είναι στην κοινότητα Επάνω Γαρίπας, το 1951 κάτ. 264, το 1961 κάτ. 278 και το 1971 κάτ. 242.

Δρήρος, η. Αρχαία πόλη τής Κρήτης, πάνω στο ύψωμα Άγιος Αντώνιος από το ξωκκλήσι που βρίσκεται στην κορυφή του, βορειοανατολικά από τη Νεάπολη, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, αριστερά τού δρόμου Νεάπολη - Φουρνή. Η τοποθεσία αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1614 Χώρες (βλ. «Χριστιανική Κρήτη», Α', σ.49, 51). Ήταν από τις πιο σπουδαίες πόλεις τής Κρήτης, αλλά το όνομά της ήταν γνωστό μόνο από το γραμματικό Θεόγνωστο, που το ανέφερε ως παράδειγμα τών ονομάτων που τελειώνουν εις **-ήρος**. *Δρήρος, πόλις κρητική*.

Το όνομα επίθετο και παράγεται από το δρε-Φερός ή δρε-Φηρός = μέρος πλούσιο σε δένδρα, δασώδες. Και η Δρήρος βρισκόταν σε ορεινό δασώδες μέρος. (βλ. Vladimir Georgiev, Les trois couches toponymiques de la Crète ancienne, Πεπραγμένα Γ', Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Α', σ.93).

Τη θέση τής πόλης ήλθε να καθορίσει επακριβώς μία επιγραφή. Το 1855, γεωργοί καλλιεργούσαν τα χωράφια των εκεί και βρήκαν μία πέτρα τετράγωνη, πάνω στην οποία ήταν γραμμένος, κι από τις τέσσερις πλευρές, ο όρκος, που έδωσαν οι έφηβοι τής Δρήρου, εκδηλώνοντας το μίσος των προς τους Λύκτιους και τους γειτόνους των Μιλάτιους, την αφοσίωσή των προς την πατρίδα των Δρήροι και την πίστη των προς τους συμμάχους των Κνώσιους.

Οι τουρκικές αρχές παράλαβαν τη στήλη και τη μεταφέραν στην Κωνσταντινούπολη, όπου βρίσκεται

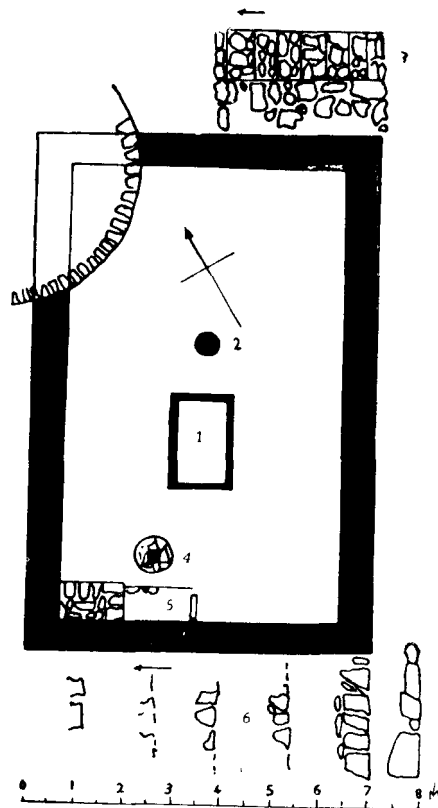
σήμερα στο επιγραφικό μουσείο. Αλλά πριν την πάρουν ο γιατρός **Βελονάκης**, από το χωριό Βρύσες, την αντέγραψε και τη δημοσίευσε στην εφημερίδα «Αθηναίων» τών Αθηνών, τον ίδιο χρόνο 1855. Το περιοδικό «Δρήρος» τού Μαν. Πιτυκάκη την αναδημοσίευσε στον Α' τόμο, σ.11.

Η επιγραφή είναι γραμμένη στο δωρικό ιδίωμα. Οι νέοι τής Δρήρου ορκίζονται στην Εστία την Πρυτανείω, στον Δία τον Αγοραίο και τον Δία τον Ταλαίο, και τον Απόλλωνα τον Δελφίνιον...και τους άλλους θεούς τού ελληνικού πανθέου, να είναι πάντα εχθροί προς τους Λύκτιους και τους Μιλάτιους. Και αν παραβούν τον όρκον των δέχονται να ξεσπάσει ο θυμός όλων τών θεών εναντίον των και να καταστραφούν και αυτοί και τα υπάρχοντά των, να σπέρνουν και να μη θερίζουν, οι γυναίκες των και τα ζώα των να μη γεννούν κατά φύσιν. Στο τέλος αναλαμβάνει την υποχρέωση ο καθένας να φυτέψει, έστω και μία ελιά, και να αποδείξει πως την περιποίηθηκε για να αναπτυχθεί...*Και ελαιάν έκαστος φυτεύειν και τεθραμμέναν αποδείξει· ό δε κα μή φυτεύση αποτείσει σταστήρας πενήκοντα*. (βλ. «Δρήρος», τόμ. Α', σ.13 και Margarita Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. I, σ.86).

Αλλά οι θυμοί και τα μίσση περνούν και σβύνουν κάποτε ευτυχώς! Ο βρασμός τής Κρητικής ψυχής πέρασε. Και το μίσος τών Δρηρίων μετατράπηκε αργότερα σε μεγάλη φιλία, όπως μαρτυρεί μία άλλη επιγραφή (Haussoullier, B.C.H., 1885, 17). Ο όρκος τών Δρηρίων φαίνεται να έγινε τα μέσα τού 4ου αιώνα π.Χ.

Το 1917 έκαμε ανασκαφή ο Ξανθουδίδης και αποκαλύφθηκε ναός τών κλασικών χρόνων. Το 1935 βρέθηκαν στο χώρο τής Δρήρου τρία μικρά αγάλματα από λεπτό χάλκινο έλασμα, που βρίσκονται σήμερα στο Μουσείο Ηρακλείου, αίθουσα XIX. Είναι πολύτιμα αρχαϊκά έργα σφυρήλατα, τα πρώτα τού είδους των. Πριν να εφευρευθούν τα χυτά, κοίλα χάλκινα αγάλματα από τους Σάμιους καλλιτέχνες Ροίκο και Θεόδωρο, τα αγάλματα κατασκευάζονταν ξύλινα και επάνω στο ξύλο εκάρφωναν με καρφιά χάλκινα έλασματα, κατάλληλα προσαρμοσμένα. Τα δυό είναι γυναικεία, ύψους 0,40 μ., και το άλλο ανδρικό, 0,75 μ. τών αρχών τού 7^{ου} αιώνα π.Χ. Βρέθηκαν σε ορθογώνιο κτίσμα 11X7 μ, τού 7^{ου} αιώνα π.Χ. με βωμό, γεμάτο κέρατα αιγών. Κατά το Μαρινάτο, που έκανε την ανασκαφή, ήταν ναός τού Δελφίνιου Απόλλωνα, και συνεπώς τα χάλκινα αγάλματα πρέπει να είναι ο Δελφίνιος Απόλλων και τα γυναικεία η Άρτεμις και η Λητώ.

Στο κέντρο τού ναού (βλ. σχεδιάγραμμα) είναι μία στρογγυλή βάση, στην οποία στηριζότανε ξύλινη κολόνα. Πίσω απ' αυτή μία ορθογώνια εστία (αριθ.1) όμοια με την εσχάρα τών Ελλήνων, θέση τού εφεστίου πυρός. Πίσω από την εστία προς τη δυτική πλευρά (4) τράπεζα προσφορών. Τα αγάλματα βρέθηκαν στη δυτική πλευρά τού ναού.

Δρήρος. Το ιερό του Απόλλωνα
(R. Hutchinson, Prehist. Crete, p. 345)

1. Έστια όμοια με την Έσχάρα των Ελλήνων
2. Στρογγυλή βάση όπου στηριζόταν ξύλινη κολόνα
- 3,6. Υπολείμματα βαθμίδων σκάλας
4. Τράπεζα προσφορών
5. Βωμός με τὰ κέρατα

Εικ. 131. Δρήρος. Το ιερό του Απόλλωνα.

Ύστερα από τον πόλεμο του 220 π.Χ. στη Δρήρο ξέσπασε πολιτική κρίση, διαίρεσε τους Δρήριους σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα, που εξάντλησαν και κατάστρεψαν την πόλη, όπως συμβαίνει, δυστυχώς, και στην εποχή μας.

Στη Δρήρο αποδίδονται μερικά νομίσματα, που φέρουν την κεφαλή της Αθηνάς και πίσω τα γράμματα Δ Ρ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — Σ. Ξανθουδίδη, Αρχαιολογικό Δελτίο τόμ. 4, Παράρτημα 23-30 — Σπ. Μαρινάτου, Ανασκαφαί εν Κρήτη, Π.Α.Ε. 1965, σ.203-212 — Μαν. Μαυροειδή, περιοδ. «Δρήρος», τόμ. Α', σ.10 εξ. — του ίδιου, Η αρχαία Δρήρος, περιοδικό «Μύσων» τ.Δ', σ.83 — R.W. Hutchinson, Prehistoric Crete, London, 1962, p.332 — J. Svoronos, Nomismatique de la Crète ancienne, p.125 — Marg. Guarducci Inscriptions Creticae, vol. 1, p.86).

Δρίμισκος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 93, υψ. 440 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 45 χλμ. Διαδρομή: Αρμίνο - Σπήλι - Ακτούντα - Άρδακτος - Δρίμισκος.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, το 1577 από το Fr. Barozzi, (F°26ν) Dhrimisco, από τον Καστροφύλακα (Κ176) Dhrimisco με 316 κατ. το 1583 από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Dhrimisco το 1630, στην τουρκική απογραφή του 1659 Dhrimisco με 15 σπίτια (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί πίνακες τής Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΚΒ, σ.129), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Vrimisco (Pashley, Travels in Crete, II, σ.313) με 5 χριστιαν. και 5 τουρκικές οικογένειες, το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αγ. Πνεύματος Δρύμισκος, με 170 Χριστιαν. και το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, Δρίμισκος κάτ. 233, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 237, το 1928 Δρύμισκος, κάτ. 225, το 1940 Δρίμισκος 197 κατ., το 1951 κάτ. 162, το 1961 κάτ. 143 και το 1971 κάτ. 100.

Στα περίχωρα του χωριού σώζονται βυζαντινές εκκλησίες με τοιχογραφίες αλλά καταστρεμμένες. Στην εκκλησία τής Παναγίας, (Κοίμηση) διασώζονται μωρικές του ζωγράφου Μιχ. Βενέρη. Κάτω από την αψίδα Πρόθεση η Κτητορική επιγραφή: *Ανηγέρθη εκ βίαιού ράθρου ο θόος και πάνσεπτος ναός ούτος τής υπεράνω Θεοτόκου τής Λαμπηνής, δια σηνεργίας και κόπων και πόθου πολού Γεωργίου του Μελησηνού... ανηγοιστορήθη δε διά χηρός Μιχάλη του ηστοριογράφου του Βενέρι. Έτος 52Κ5 (=6826=1317-1318). (βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti etc. IV. σ.491).*

Δρογγάροι, οι. Οικισμός στην επαρχία Σητείας, ν. Λασιθίου. Σήμερα δεν υπάρχει. Τα ερείπιά του σώζονται 1,5 χλμ. περίπου νοτίως του χωριού Έξω Απίδι, 30 χλμ. από την πόλη Σητεία: Χανδράς - Αρμένιοι - Μέσα Απίδι. Το όνομα του οικισμού από το βυζαντινό επώνυμο Δρουγγάριος (βλ. Ξανθουδίδη, Χάνδαξ - Ηρακλειον, σ.28), από το βυζαντινό στρατιωτικό αξίωμα δρουγγάριος = ο αρχηγός του δρουγγου, που σημαίνει στίφος, τούρμα, τάγμα στρατιωτικών (βλ. και Στ. Ξανθουδίδη, Μελετήματα, Έκδοση Δήμου Ηρακλείου, 1980, σ. 426).

Το όνομα του οικισμού πιστοποιεί, ότι είναι κτίσμα μάλλον τής Α' Βυζαντινής περιόδου και καταστράφηκε από τους Σαρακηνούς Άραβες τον 9ο αιώνα. Ίάν ήταν κτίσμα τής Β' Βυζαντινής περιόδου μάλλον θα υπήρχε και κατά τη Βενετοκρατία, ενώ δεν απαντάται στις βενετοσάνικες απογραφές και στα τόσα έγγραφα που υπάρχουν.

Τα σπίτια του οικισμού ήταν καλοκτισμένα με πέτρες, καμάρες και μερικά με θόλους. Γι' αυτό, ύστερα από αιώνες, επισκευάστηκαν από μερικούς βοσκούς, και ξανακατοικήθηκαν τα μέσα του 19ου αιώνα, αφού αναφέρεται ο οικισμός Δρογγάρι στην απογραφή του 1881 στο δήμο Χαντρά, με 40 κατ. Χριστιαν. και το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με τους 40 κατ. Στην απο-

γραφή του 1920 αναφέρεται Δρογκάρι στον αγροτ. δήμο Μέσα Απιδίου, κάτ. 37 και το 1928 στην κοινότητα Αρμένων κάτ. 34. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Δρομόνερο, το. Οικισμός τής κοινότητας Συμπραγού, επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 53, υψ. 430 μ. Απέχει από τα Χανιά 34,4 χλμ. Διαδρομή: Ταυρωνίτης - Βουκολιές - Δρομόνερο.

Νέος οικισμός. Στην απογραφή του 1900 αναφέρεται ο δήμος Δρομόνερο — ο πρώην δήμος Βουκολιών — αλλά οικισμός δεν αναφέρεται. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1940 Δρομόνερο στην κοινότητα Συμπραγού με 73 κατ., το 1951 με 97 κατ., το 1961 με 75 και το 1971 κάτ. 62.

Δροσιά, η. (Γενί Γκαβέ) Οικισμός τής κοινότητας Χώνου, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 71, υψ. 300 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 44,5 χλμ. και από το Ηράκλειο 33,5 χλμ. στον παλιό δρόμο Ηράκλειο - Ρέθυμνο. Βρίσκεται στη ρωμαντική και καταπράσινη κοιλάδα του Μυλοποτάμου, του βυζαντινού Αυλοποτάμου.

Στη θέση του σημερινού οικισμού κάποιος Τούρκος άνοιξε ένα καφενείο-χάνι, όταν άρχισε να χρησιμοποιείται ο δρόμος αυτός, για την επικοινωνία Ανατολικής και Δυτικής Κρήτης, που πριν ήταν από την Αξό - Τύλισο, γνωστό με το όνομα Γενί Γκαβέ = νέο καφενείο, για την εξυπηρέτηση των οδοιπόρων. Ύστερα από τη διάνοιξη του αυτοκινητόδρομου Ηρακλείου - Ρεθύμνου την τρίτη δεκαετία του αιώνα μας η κίνηση αύξησε τόσο, ώστε να δημιουργηθούν πολλά και καλά κέντρα, και να δημιουργηθεί ολόκληρος οικισμός. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1951 στην κοινότητα Χώνου με 77 κατ. Την επόμενη απογραφή 1961 ο Γενί Γκαβές μετονομάστηκε Νέα Αξός και οι κάτοικοι διπλασιάστηκαν, 148. Το 1971 άλλαξε όνομα και έγινε Δροσιά. Αλλά η νέα οδική αρτηρία, ο λεγόμενος βόρειος άξονας τής Κρήτης, είχε ως αποτέλεσμα να σταματήσει η δουλειά και να εγκαταλείψουν τον οικισμό πολλοί. Το 1971 έμειναν 97 κάτ.

Δρόσοι, οι. Οικισμός τής κοινότητας Νιβρήτου, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 0, υψ. 400 μ.

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F°23r) Dhrossus, από τον Καστροφύλακα (Κ101) Dhrossus με 32 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Drossus το 1630, στην τουρκική απογραφή του 1671 Drossos με 9 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.126), στην απογραφή του 1881 Δρόσοι στο δήμο Ζαρού κάτ. Χριστιαν. 28 και Τούρκ. 11, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 43, το 1920 στον αγροτ. δήμο Παλιάμας, κάτ. 57, το 1928 στην κοινότητα

Νιβρήτου, κάτ. 63, το 1940 κάτ. 43 το 1951 κάτ. 142, το 1961 κάτ. 0 και το 1971 κάτ. 0.

Δρυγιές, οι. Οικισμός τής κοινότητας Άνω Μέρους, επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 53, υψ. 580 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 47,5 χλμ. Διαδρομή: Μέρωνας - Γερακάρι - Βρύσες - Δρυγιές.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F°27r) Dhriès, από τον Καστροφύλακα (Κ174) Dhriès με 57 κατ. το 1583, και (Κ184) με 112 οφειλόμενες αγγαρείες. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Tze Dhryès (Pashley, Travels in Crete, II, σ.314) με 5 χριστιαν. και 2 τουρκικές οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Αποδούλου, κάτ. 61 Χριστιαν. το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 92, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Άνω Μέρους, κάτ. 83, το 1928 κάτ. 94, το 1940 οι Δρυγιάι έχουν 93 κατ., το 1951 έχουν 90, το 1961 έχουν 79 και το 1971 έχουν 59 κατ.

Δρυς, Απάνω, ο. Οικισμός τής κοινότητας Σταυρωμένου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, ακατοίκητος σήμερα. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1920 Επάνω Δρυς στον αγροτ. δήμο Σταυρωμένου κάτ. 32, υψ. 220 μ., το 1928 είναι στην κοινότητα Σητείας, κάτ. 37, το 1940 στην κοινότητα Σταυρωμένου, κάτ. 31, το 1951 κάτ. 37 και το 1961 κάτ. 21. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Δρυς Κάτω, ο. Οικισμός τής κοινότητας Σταυρωμένου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 53, υψ. 360 μ. Βρίσκεται νοτιότερα από τον Επάνω Δρυ. Και ο οικισμός αυτός αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή του 1920 στον αγροτ. δήμο Σταυρωμένου, κάτ. 36, το 1928 είναι στην κοινότητα Σητείας κάτ. 41, το 1940 στην κοινότητα Σταυρωμένου κάτ. 49, το 1951 κάτ. 48, το 1961 κάτ. 50 και το 1971 κάτ. 54.

Δρυς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Πλεμενιανών, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 76, υψ. 380 μ. Απέχει από τα Χανιά 62 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. (Καλουδιανά) του δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Τοπόλια - Κατσοματάδω - Στροβιές - Αλυγοί - Δρυς.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F°29ν) Dhris, από τον Καστροφύλακα (Κ239) Dris Copetu με 85 κατ. και (Κ224) Dris με 36 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Dhris το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Dhryes (Pashley, Travels in Crete, II, σ.309) με 16 τουρκικές οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Καντάνου με 5 Χριστιαν. και 141 Τούρκ. κατ. το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 19, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Πλεμενιανών, κάτ. 63, το 1928 κάτ. 70, το 1940 κάτ. 143, το 1951 κάτ. 101, το 1961 κάτ. 134 και το 1971 κάτ. 142.

Ιστορημένη εκκλησία των αγίων Αποστόλων του

14ου αιώνα (1381-1391). Κτήτορας Νικολάου ιερέως του Βερίβου. Αρχικά ήταν καθιερωμένη στον άγιο Προκόπιο. Οι τοιχογραφίες είναι σε καλή κατάσταση. (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti ecc. IV, σ.448 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησιές Κρήτης, σ.37).

Λυο Πρίνοι, οι. Μικρός οικισμός (μετόχι) τής κοινότητας Λιμνών, επαρχίας Μεραμπέλλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 7, υψ. 310 μ.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Χουμεριάκου μαζί με τα άλλα μετόχια τών Λιμνών με 204 κατ. όλα τα μετόχια, το 1900 αναφέρονται Μετόχια Λιμνών, στον ίδιο δήμο Χουμεριάκου, με 371 κατ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Λιμνών, κάτ. 22, το 1928 κάτ. 22, το 1940 και 1951 δεν αναφέρεται, το 1961 στην ίδια κοινότητα κάτ. 17 και το 1971 κάτ. 6.

Δωράκι, βλ. Δοράκι.

Δωργιές, οι. Οικισμός τής κοινότητας Φουρνής, επαρχίας Μεραμπέλλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 131, υψ. 490 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο - μέσω Νικηθιανού - 21 χλμ. Βρίσκεται στην κοιλάδα προς το χωριό καρύδι και τη μονή Αρέτι.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές, παρ' όλο που το όνομα αναφέρεται σε συμβόλαια του 1612. Ο Ξανθουδίδης πιστεύει ότι αναφέρεται ως τοπωνύμιο αγροκτημάτων, αλλά μάλλον ήταν μετόχι, όπως αναφέρεται σε άλλο συμβόλαιο του 1641 («Χριστιανική Κρήτη», Α', 248).

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Δωρσιές** και **Σύρμεσο** με 116 Χριστιαν. κατ. στο δήμο Φουρνής. Στην απογραφή του 1900 αναφέρεται **Δωρσιές**, στον ίδιο δήμο, με 145 κατ. Στην απογραφή του 1920 γράφεται **Δωργιά**, έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 125, το 1928 γράφεται σωστά, όπως ακούεται, **Δωργιές**, στην κοινότητα Καστελίου (Φουρνής), κάτ. 132, το 1940 γράφεται **Δωρσιές** στην κοινότητα Φουρνής, κάτ. 166, το 1951 κάτ. 234, το 1961 κάτ. 145, και το 1971 κάτ. 119.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται και **μονή Δωρσιών** με 2 μοναχούς και 4 κοσμικούς, (σ.155) και στην απογραφή του 1900 με 3 κατ. στο δήμο Φουρνής. Βρισκόταν φυσικά στο ίδιο το χωριό, όπου σώζεται και η εκκλησία του Αγ. Κωνσταντίνου, με ενδιαφέρουσες φορητές εικόνες.

Ο Σ: Ξανθουδίδης αναφέρει (βλ. «Χριστιανική Κρήτη», Α', σ.48), ότι το Καρύδι, οι Δωργιές, το Λούμα και ο Σκινιάς «ήταν μετόχια» τής μονής Αρέτι. Αλλά στον Τουριστικό Οδηγό Λασιθίου, αναφέρεται (σ.170) ότι την περίοδο τής Βενετοκρατίας οι Δωργιές ήταν φέουδο τής οικογένειας Γιαλλινάδων, (Διαλυνάδων).

Εβολαθί, Μετόχι. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο από το Fr. Barozzi (f°24r) Evolathi met(ochio) το 1577. Η θέση του άγνωστη.

Εθιά, Ορεινός οικισμός και κοινότητα επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 36, υψ. 740 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την κορυφή του υψώματος **Ασφεντηλιά** (970 μ.) νοτιοδυτικά. Απέχει από το Ηράκλειο 58 χλμ. Διαδρομή: Πύργος - Ροϊσάνο - Εθιά.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατισίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Etea, από τον Καστροφύλακα (Κ98) Ettea, με 46 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.119) Ethea το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Atya με 15 χαρατσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.119). Το 1834 στην αιγυπτιακή απογραφή Ethia (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 10 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες, το 1881 είναι στο δήμο Χάρακα, **Εθιά**, με 127 Χριστιαν. κατ. Το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 201, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 241, το 1928 κάτ. 261, το 1940 κάτ. 280, το 1951 κάτ. 285, το 1961 κάτ. 210 και το 1971 έμειναν 67.

Τα κυριότερα προϊόντα είναι το λάδι, η σουλτανίνα και τα κτηνοτροφικά. Το τοπωνύμιο είναι φυτωνυμικό. Από το δένδρο ιτέα, που στην Κρήτη λέγεται εθιά.

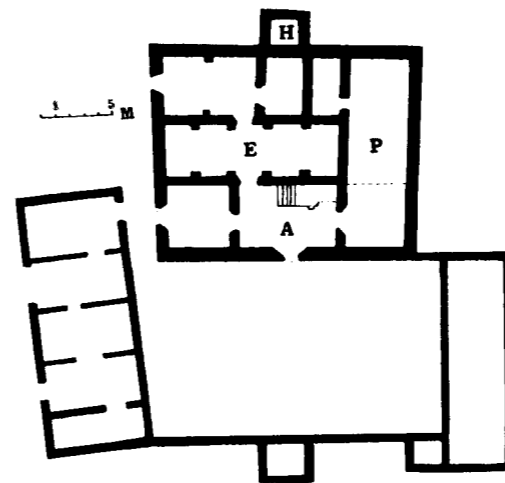
Εθιά, η. Οικισμός στην επαρχία Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Ettea, από τον Καστροφύλακα (Κ100) Ettea με 66 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.119) Ethea το 1630. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Η Εθιά Πυργιώτισσας ήταν φέουδο του λατινικού Πατριαρχείου τής Κωνσταντινούπολης, όπως αναφέρεται σε νοταριακό έγγραφο του 1355, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Gezzo Franc., με το οποίο οι ενοικιαστές τών πατριαρχικών χωριών τής Κρήτης, Victor και Guido Trivisano υπενοικιάζουν στον αδελφό τους Λουδοβίκο τα χωριά Πλουτή, Ζαρό και Ethea 250 υπέρπυρα για 8 χρόνια. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος κ.λπ. Θεσσαλονίκη 1967, σ.203).

Εθιά, η. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Αρμένων, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 8, υψ. 510 μ. στο 14 χλμ. του δρόμου Σητεία -Πισκοκέφαλο -Μαρωνιά - Παπαγιαννάδες -Εθιά. Το όνομα από το δένδρο ιτέα (salix), που λέγεται στην Κρήτη Ετιά ή Εθιά > Νεθιά.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Etea, από τον Καστροφύλακα (Κ138) Ettea, με 564 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Ethea το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Nitye (=Νεθιά) με 62 χαρατσα (N.

Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.133), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Nethia (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 2 χριστιαν. και 10 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Ετήα** στο δήμο Χαντρά με 18 Χριστιαν. και 94 Τούρκ. κατ., το 1900 γράφεται **Ιτέα** στον ίδιο δήμο, κάτ. 8. Οι Τούρκοι είχαν εγκαταλείψει το χωριό. Το 1920 αναφέρεται **Ιτέα** στον αγροτ. δήμο Αρμένων, κάτ. 27, το 1928 κάτ. 22, το 1940 αναφέρεται **Ετήα**, κάτ. 53, το 1951 κάτ. 47, το 1961 κάτ. 34 και το 1971 κάτ. 14. Έτσι, ένα από τα μεγαλύτερα χωριά τής Σητείας την περίοδο τής Βενετοκρατίας, με τις ωραίες βίλες, ερημώθηκε.

Εικ. 132. Εθιά Σητείας. Κάτοψη τής βίλας Ντε Μέτζο.

Η Εθιά υπήρχε από τη Βυζαντινή περίοδο, όπως φαίνεται από τα ερείπια πολλών εκκλησιών, από τις οποίες σώζονται μέχρι σήμερα η Αγία Αικατερίνη και ο Αγ. Ιωάννης, με τοιχογραφίες.

Η ωραία τοποθεσία, το καλό κλίμα και τα γόνιμα χωράφια, τράβηξαν το ενδιαφέρον τών Βενετών τής Σητείας, και έγινε, την περίοδο αυτή, ένας από τούς σπουδαιότερους οικισμούς. Η περιοχή φαίνεται να είχε δοθεί φέουδο στο βενετσάνο άρχοντα De Mezzo, ο οποίος οικοδόμησε το περίφημο, το μεγαλοπρεπέστερο και το σπουδαιότερο από τα ιδιωτικά οικοδομήματα, όχι μόνο τής υπαίθρου αλλά και τών πόλεων τής Κρήτης. Ήταν διόροφο ή τριόροφο, και είχε πολλές πολυτελείς αίθουσες. Στο υπέρθυρο τής εισόδου σώζεται η επιγραφή: *INTRA VOSTA SIGNORIA SENZA RISPETTO*, που σημαίνει: Ας μπει η αφεντιά σας χωρίς συστολή. Που δείχνει, ότι ο Βενετάρχοντας Ντεμέτζος ήταν φιλελεύθερος και φιλόξενος. Οι Ντεμέτζος ήταν μεγάλη οικογένεια Βενετοκρατικών, όπως και τών Κορνάρων. Η μητέρα του Βιτζέντζου Κορνάρο, του πιθανότερου ποιητή τού Ερωτοκρίτου ήταν κόρη τού Ιωάν. Ντεμέτζο τής Σητείας.

Η βίλα, όπως λέγεται και σήμερα, κτίστηκε στα τέλη τού 15 αιώνα, τότε που κτίστηκε και η μονή

Εικ. 133. Η ερειπωμένη πρόσοψη τής βίλας σήμερα. (φωτ. Ρουσέτου).

Τοπλού. Σωζόταν ακέραιο το κτήριο μέχρι το 1828. Είχε παραχωρηθεί σε ανώτερο Τούρκο αξιωματούχο. Ο τελευταίος του απόγονος ήταν ο διαβόητος **Μεμέτακας**, ή **Σεραγιανός**, (ο άνθρωπος τού σεραγιού, μεγάρου), ο ωμότερος από τούς «ορτάκηδες» τού Αφεντακάκη. 1790-1821, υποδιοικητής τής Σητείας, με έδρα το Χαντρά.

Το Δεκέμβριο τού 1828 καταφύγαν στο μέγαρο 600 ένοπλοι Τούρκοι και 3000 γυναικόπαιδα, για να σωθούν απ' την εκδίκηση τών επαναστατών, με σκοπό να προβάλουν αντίσταση. Όταν όμως έμαθαν την τραγεία τών ομοεθνών των στον πύργο τών Λιθινών, σε μικρή απόσταση από την Εθιά, παραδόθηκαν. Οι Χριστιανοί τής περιοχής ξεστέγισαν το μέγαρο, για να πάρουν την ξυλεία, κι έτσι κατερειπώθηκε. Την επανάσταση τού 1897 χρησιμοποίησαν τα υλικά τής οικοδομής, για να κτίσουν την εκκλησία τού χωριού. Τελευταία κηρύχτηκε διατηρητέο μνημείο με σκοπό να αποκατασταθεί.

Ο επίσκοπος Τριβιζάς Μελέτιος κατασκεύασε το 1701 κρήνη στην ανατολική πλευρά τής αυλής, στην οποία διοχέτευσε το νερό πηγής απο 1,5 χλμ., όπως λέει η εντοιχισμένη επιγραφή: *1701 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 26/ ΟΙΚΟΔΟΜΗΘΗ Η ΠΗΓΗ ΤΑΥ/ΤΗ ΥΠΟ ΕΞΟΔΟΥ ΚΑΙ ΜΟΧΘΟΥ/ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟ/ΠΟΥ ΚΥΡΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΙΕΡΑΣ/ΤΟ ΕΠΙΚΛΕΙΝ ΤΡΙΒΙΖΑΣ ΠΟΤΕ/ΘΕΟΔΩΡΟΥ.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — Εμμ. Αγγελάκη, Σητειακά, Α', σ.209 — G. Gerola, Monumenti veneti ecc. I, p.39, III, p.310, IV, p.278 — T.A.B. Spratt Travels and researches in Crete, I, 195.

Είνατος, βλ. Ίνατος.

Ελαία, η. Αρχαία πόλη τής Κρήτης, ρωμαϊκής εποχής, την οποία αναφέρει ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, μεταξύ Φαλάσαρνας και Κισάμου (4,12,57,59).

Ελαιών, ο. Μετονομασία του οικισμού Καμισιανά Κισάμου. (Βλ. λήμμα).

Ελεήμων, μετόχι. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή του 1881 Γκαλαγκάδω και μετόχι Ελεήμων, στο δήμο Ακρωτηρίου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, με 150 Χριστιαν. κατ.

Ελένες, οι. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Αμαρίου ν. Ρεθύμνου, κατ. (1981) 75, υψ. 640 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 37 χλμ. Διαδρομή: Στο δρόμο προς Αμάρι -Αποστόλοι - Μέρωνας - Ελένες.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου, το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Selenes (υποθέτω πως εννοεί Sant. El.), από τον Καστροφύλακα (Κ176) Ellenes, με 147 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Sante Elenes το 1630, στην απογραφή του 1834 Elaines (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 6 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Ελέναις στο δήμο Μέρωνα, κατ. Χριστιαν. 91, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο Ελένες, κατ. 127, το 1920 Ελένες στον αγροτ. δήμο Γερακάρι, κατ. 115, το 1928 κατ. 124, το 1940 οι Ελέναις είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κατ. 134, το 1951 κατ. 158, το 1961 κατ. 111 και το 1971 κατ. 78.

Ο Εμμ. Λαμπρινάκης, (Γεωγραφία τής Κρήτης σ.112) χαρακτηρίζει τον οικισμό μετόχι.

Η βυζαντινή εκκλησία του Αγ. Νικολάου, πατέρα του χωριού, όπως τον αποκαλούν οι κάτοικοι, έχει ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες του 1609, (Άγιοι Θεόδωρος, Ρωμανός, Γεώργιος, Δημήτριος, Κοίμηση τής Θεοτόκου, Αρχάγγελος, Κάθοδος στον Άδη, Αποκαθήλωση, Βαϊφόρος κ.λπ.) (Βλ. G. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ.63).

Απέναντι από το χωριό είναι το σπήλαιο του Μαρτυλέ η τρύπα, όπου βρέθηκαν νεολιθικά και πρωτομινωικά ευρήματα.

Η αναγραφή του ονόματος από το Φρ. Βασιλικάτα Sante Elenes προϋποθέτει την ύπαρξη εκκλησιών, καθιερωμένων στην Αγία Ελένη. Παρόμοιο παράδειγμα έχουμε το χωριό Αγιές Παρασκιές.

Ελευθέρινα, η. Χωριό και κοινότητα τής επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κατ. (1981) 225, υψ. 370 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 24 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 14 χλμ. (Βιράν Επισκοπή) - Σκουλούφια - Ρούπες - Ελευθέρινα, του παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου.

Ο οικισμός αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή του 1881 Αναχουρδω Μετόχια, στο δήμο Μαργαριτών, κατ. Χριστιαν. 181, το 1900 αναφέρονται Αναχουρδομέτοχα στο δήμο Ελευθερναίων (Μαργαριτών), με 234 κατ. το 1920, τα Αναχουρδομέτοχα είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κατ. 277, το 1928 αναφέρονται στην κοινότητα Πρινέ, κατ. 288, το 1940 μετονομά-

στηκε Ελευθέρινα, από το όνομα τής αρχαίας πόλης (βλ. λήμμα), κατ. 342, το 1951 κατ. 390, το 1961 κατ. 324, και το 1971 κατ. 263.

Ελευθέρινα, η. Μια από τις σπουδαιότερες πόλεις τής αρχαίας Κρήτης. Ήταν βορειοδυτικά του χωριού Πρινές, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κτισμένη πάνω σε λόφο, που διατηρεί το όνομα τής πόλης.

Την αναφέρει ο Σκύλαξ (Περίπλους, XLVII)... μετὰ δε Οσμίδαν Ελευθέριναί προς βορέαν' προς νότον... Σύβριτα. Δηλαδή ήταν ανάμεσα στις πόλεις Οσμίδα (βλ. λήμμα) και Σύβριτος.

Από το Στέφανο Βυζάντιο: *Ἄσξις πόλις Κρήτης, Ελευθέρινης οὐ πόρρω, καθά Ξενίων...* κ.λπ. και: *Ελευθέρινα πόλις Κρήτης, ἀφ' ενός τῶν Κουρήτων, οὐ πολὺται Ελευθερναῖοι και Ελευθερνεύς.*

Από τον Πλίνιο (Natur. Hist. IV, 12, 59): *Eleutherina*, μεταξύ τών μεσογειών πόλεων τής Κρήτης.

Από τον Πτολεμαίο (Γεωγραφική Υφήγησις, III, 15, 7): *Ελευθεραί.*

Στους Σταδισμούς τής Μεγάλης Θαλάσσης (34/1) *Ἀπό Ἀμφιμάτριον εις Ἀστάλην στάδιοι λ' (=30): λίμνη ἐστὶν ἐναντίως· ἔχει ὕδωρ· ἐντεῦθεν Ελευθέρινα ἀπὸ σταδίων ν' (=50). Τέλος αναφέρεται και στο Συνέκδημο του Ιεροκλέους (650, 9): *Ελευθέρινα*. Στις Notitiae Cretae episcop.: *ο Ελευθέρινης*. Στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο το 451 αναφέρεται *5ος ο Ελευθερναίων* και μέχρι την αρχή του 9ου αιώνας αναφέρεται *ο Ελευθέρινης 7ος*. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ζ', σ.464, πίν. Α' και Β'.*

Η Ελευθέρινα είχε υπογράψει τη συνθήκη με την Τέω τής Ιωνίας, για τη χρησιμοποίηση του ιερού του Διονύσου ως ασύλου. (Βλ. τη σχετική επιγραφή Μαιρ. Guarducci, Inscriptiones Creticae, II, σ.161).

Η Ελευθέρινα είχε δικά της νομίσματα. (Βλ. J. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, σ.137).

Πότε ιδρύθηκε δεν είναι γνωστό. Ο Ιταλός αρχαιολόγος Mariani, που επισκέφτηκε τα ερείπιά της, παρατήρησε, ότι τα ευρήματα, ως και το σύστημα κατασκευής τών γεφυρών που υπάρχουν στην περιοχή της, μπορούν να οδηγήσουν στη σκέψη, ότι είναι πολύ αρχαία. Μα από τα όστρακα που βρίσκονται εκεί δεν είδε κανένα προελληνικό. Αλλά ο J. Pendlebury, (Archaeology, of Crete, σ.313) βρήκε Υπομνηστικά και πρωτογεωμετρικά λείψανα, ως και πολλά ρωμαϊκά.

Τα αρχαία ονόματά της Ελευθέρινα και Σάτρα, αναφέρονται στην περίοδο τών Πελασγών και το Λεπλώνα και η λατρεία τής Αρτέμιδος πιστοποιούν, ότι ιδρύθηκε σε πανάρχαιη περίοδο και άνησε πολλούς αιώνες, μέχρι τών Ρωμαϊκών και τών Βυζαντινών χρόνων. Πιστεύεται ότι ιδρύθηκε τη Γεωμετρική περίοδο, το 970-820 π.Χ.

Ήταν κτισμένη σε ύψωμα, διασκευασμένο σε αναλημματικές αντηρίδες, κτισμένες με μικρές πέτρες σαν κύβους. Ήταν περιτειχισμένη. Σώζονται λείψανα τών τειχών της, κτισμένα με ογκόλιθους. Δεν υπήρχε

Εικ. 134. Ελευθέρινα. Ο φρουριακός πύργος σήμερα.

παρά μόνο μία στενή και μακρά είσοδος, σχεδόν ως γέφυρα, από το μέρος του Πρινέ, στο ίδιο επίπεδο του χωριού, που δεν ήταν εύκολο να παραβιαστεί. Εκεί υπήρχε ένας πύργος, που σωζόταν το 1853, σε ύψος 20-30 πόδια, όπως αναφέρει ο T.A.B. Spratt (II, σ.91), που τον είδε. Ήταν κτισμένος με τετράγωνα ξυστές πέτρες εξωτερικά. Οι τοίχοι εσωτερικά ήταν κτισμένοι με μικρές κοινές πέτρες και συνδετική ύλη.

Για τον πύργο αυτό, που προστάτευε τη μοναδική είσοδο τής Ελευθέρινας και θεωρούνταν απόρθητος, ένα από τα καλύτερα οχυρά τής Κρήτης, αναφέρει ο Darper (σ.429) ένα περίεργο μύθο, σχετικά με την άλωση τής πόλης από τούς Ρωμαίους. Η Ελευθέρινα αντιστάθηκε στις ρωμαϊκές λεγεώνες και την πολιορκήσε ο Μέτελλος. Πολλές νύκτες εράντιζε τα τείχη του πύργου με ξύδι, ώσπου έψησε τις πέτρες και κατόρθωσε να κάμει ρήγμα, απ' όπου μπήκε στην πόλη. Αλλά άλλοι αναφέρουν, ότι την κυρίεψε με προδοσία. Το πιθανότερο.

Δίω ο Κάσσιος, Έλληνας ιστορικός τών αυτοκρατορικών χρόνων τής Ρώμης (155-235), απ' όπου άντλησε ο Darper, αναφέρει το γεγονός... και Ελευθέριαν την πόλιν εκ προδοσίας ελών ηρηρολόγησε· (ο Μέτελλος)· πύργον γάρ τινά οι προδιδόντες εκ τε πλίνθων πεποιημένων και μέγιστον δυσμαχώτατον τε όντα όξει συνεχώς νυκτός διεβρεξαν, ώστε θραυστόν γένεσθαι.

Ο Mariani (Antichità Cretesi ecc. σ.212) και ο G. Gerola, (Monumenti Veneti ecc. I, 81) θεωρούν τον πύργο μεσαιωνικό. Αναφέρεται επίσης, ότι όταν την πολιορκούσε ο Μέτελλος, οι πολιορκούμενοι δεν είχαν νερό και έπιναν τα ούρα τών ζώων. (B. Ψιλάκη, Ιστορία, σ.662,664).

Το υδραγωγείο της και οι τεράστιες δεξαμενές, λαξευμένες στο συμπαγή βράχο, έχουν δυο μεγάλες εισόδους από τη ρεματιά και συγκοινωνούν μεταξύ

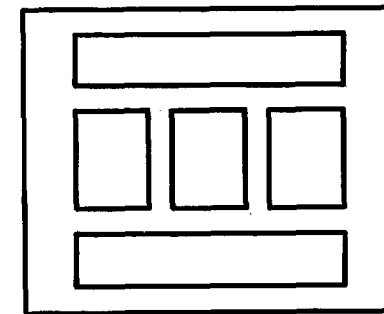
των, έχουν μήκος 40 μ., πλάτος 25 και ύψος 5-6 μ. Είναι αξιοσημείωτα δείγματα τής ευημερίας της. Έχουν δυο σειρές τετράγωνους κολοσιαίους στύλους, στήριγμα τής στέγης. Ο υδαταγωγός σώζεται σκαλισμένος στο βράχο. Από τη μιά δεξαμενή ξεκινά ένας υπόγειος αγωγός μήκους 150 μ., πλάτους 1,5 και ύψους 2 μ. από τον οποίο υδρευόταν η πόλη.

Ο Barozzi, (f°11r) παρομοιάζει τις δεξαμενές με ναούς. Αναφέρει επίσης (το 1577) ότι σωζόταν τμήματα τών τειχών και ότι στη θέση τής πόλης υπήρχε μοναστήρι Ελλήνων καλογήρων, που ονομαζόταν Ελευθέρινα. Και ο Spratt, (II, 94) αναφέρει, ότι σωζόταν (το 1853) αρκετά ερείπια τών οικιών και ναών και ότι βρήκε ένα κολοβωμένο άγαλμα από πάριο μάρμαρο. Παραθέτει επίσης σκίτσο τής καμάρας.

Ο Gerola (Monumenti veneti ecc. II, 57) αναφέρει, ότι αρχαίος ναός είχε μετατραπεί σε βαπτιστήριο, και είδε μαρμάρινα κορινθιακά κιονόκρανα του 3-4 αιώνα π.Χ.

Στη βορεινή πλευρά του λόφου υπήρχε αρχαίος ναός, πιθανόν του Απόλλωνος, όπως αναφέρει και ο Spratt και ο Μαριάνι, που τα μέλη του χρησιμοποιήθηκαν τη χριστιανική περίοδο στην εκκλησία τής Αγ. Ειρήνης, που κι αυτή ερειπώθηκε με τη σειρά της.

Γύρω στο λόφο ήταν λαξευμένοι στο βράχο τάφοι, που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως κατοικία ζωντανών. Μάλιστα ένας απ' αυτούς είχε μετατραπεί σε εκκλησία του Αγ. Αντωνίου. (Spratt, II, 96). Σ' ένα από τους τάφους ο Μαριάνι (σ.66) είδε σκαλισμένες στο βράχο 5 σαρκοφάγους, μικρές και μεγάλες, σ' αυτή τη διάταξη:

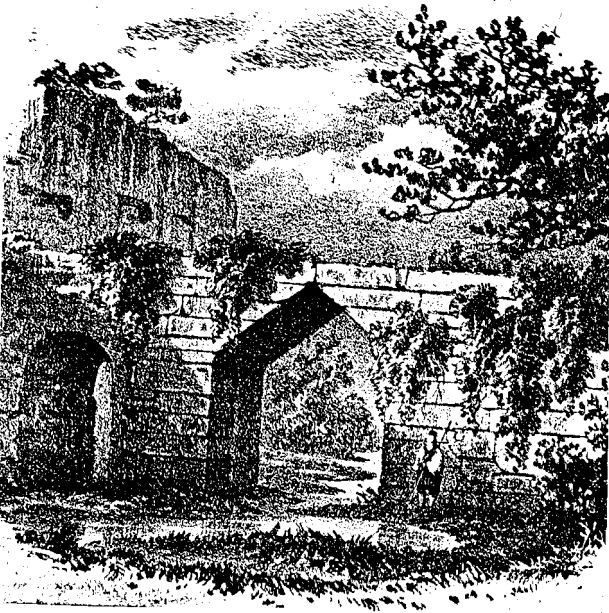
Ήταν φαίνεται οικογενειακός τάφος τών δύο γονέων και τών τριών παιδιών.

Η Ελευθέρινα ευημέρησε και πάλι μετά τη ρωμαϊκή κατακτηση και εξακολούθησε η ευημερία της και στην πρώτη Βυζαντινή περίοδο, οπότε ήταν έδρα τής επισκοπής Ελευθέρινας. Αναφέρεται στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο του 451, στον Ιεροκλή το 528 και στις αρχές του 9ου αιώνα, οπότε καταστράφηκε, ως φαίνεται από τούς Άραβες, αφού, στο Πρακτικό του Βασιλείου Βουλγαροκτόνου το 980 ο τίτλος του επισκόπου αναφέρεται **Αυλοποτάμου**, και όχι Ελευθέρινας. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ζ', πίνακα σελ.462), τον οποίο

φέρει και σήμερα ο μητροπολίτης Ρεθύμνου και Αυλοποτάμου.

Η Ελεύθερνα ήταν αυτοτελής και αυτόνομος πόλη, από τις ισχυρότερες της Κρήτης. Οι κάτοικοί της ασχολούνταν με τη γεωργία αλλά και με τη ναυτιλία και το εμπόριο. Λιμάνι της ήταν το **Παντομάτριον**, που ο Νικ. Πλάτων πιστεύει ότι ήταν στον όρμο Φόδελε. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Β' 364). Είχε σπουδαία ναυτική δύναμη. Οι κτήσεις της εκτεινόταν σε μεγάλη έκταση.

Τη σπουδαιότητα της Ελεύθερνας τονίζουν οι γέφυρες ελληνικής περιόδου στους δύο ρύακες, που περιβάλλουν την πόλη, σπουδαία αρχιτεκτονικά μνημεία. Ο αρχιτέκτων μιμήθηκε το σύστημα των μυκηναϊκών παρόμοιων κατασκευών. Δεν ήξερε φαίνεται τη δόμηση του κυκλικού τόξου. Το κυκλικό μικρό τόξο αριστερά της κύριας καμάρας, λέει ο Σπρατ, ότι είναι μεταγενέστερο, αλλά ο Μαριάνι νομίζει ότι είναι οπή στο βράχο. Η άλλη γέφυρα δεν σωζόταν, όταν την είδε ο Μαριάνι (1893) παρά μόνο το βάθρο της.

Εικ. 135. Ελεύθερνα. Η «ελληνική Καμάρα», όπως τη σχεδίασε ο Spratt τα μέσα του 19ου αιώνα.

Η Ελεύθερνα ήταν αντίθετη της Κνωσού. Το 220 π.Χ. βρίσκεται σε πόλεμο με την Κνωσό. Αλλά τον ίδιο χρόνο, στον εμφύλιο πόλεμο των κρητικών πόλεων, γίνεται σύμμαχός της. Το 170 π.Χ. προσχώρησε στη συμμαχία των 30 κρητικών πόλεων με τον Ευμένη το Β' της Περγάμου.

Ως πόλη ελεύθερη και ανεξάρτητη είχε δικά της νομίσματα. Από το ένα μέρος είχαν τον **Απόλλωνα Στυρακίτη** πάνω σ' ένα βράχο με μια σφαίρα στο δεξί χέρι και τη λύρα του μπροστά στο βράχο. Στο αριστερό χέρι έφερε τόξο. Από το άλλο μέρος ήταν η **Άρτεμις** και η λέξη **ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΙΩΝ**.

Από την Ελεύθερνα - Απολλωνία καταγόταν ο Διογένης Απολλωνιάτης, ο επικαλούμενος Φυσικός, Φιλόσοφος που έζησε τον 5ο αιώνα π.Χ., μαθητή του Αναξιμένη. Έγραψε συγγράματα «περί φύσεως και κοσμογονίας». Τα σωζόμενα αποσπάσματα εκδόθηκαν από τον Βορν το 1829. Κατά τη θεωρία του, ο κόσμος γεννήθηκε από τον αέρα και τα όντα είναι απλές μεταβολές του αέρα. Δηλαδή αραίωση - συμπύκνωση - θέρμανση - ψύξη. Ο θάνατος οφείλεται στην πλήρη έξοδο και ο ύπνος στη μερική έξοδο του αέρα από το σώμα. Το πυκνότερο και βαρύτερο ήλθε πρώτα κάτω και αποτέλεσε τη Γη, το δε κουφότερο και αραιότερο ήλθε προς τα άνω και έγινε ο ήλιος και τα άστρα. Η ψυχή αποτελείται από αέρα, πιο θερμό από τον ατμοσφαιρικό και ψυχρότερο από τον ηλιακό. Διώχτηκε ως άθεος.

Από την Ελεύθερνα ήταν και ο Αμήτωρ, ο πρώτος κιθαριστής ερωτικών ωδών, που οι ομότεχνοί του ονομαζόταν **αμητορίδα**, ο πανάρχαιος ποιητής Λίννος, και ο γλύπτης Τιμοχάρης.

Στην Ελεύθερνα έχουν βρεθεί ειδώλια και ζώδια γεωμετρικά, ελληνιστικά και κλασικά, («Κρητικά Χρονικά», Α', 637).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — Ν. Σταυράκη, Στατιστική κ.λπ. σ.69 — Ι. Νουχάκη, Χωρογραφία της Κρήτης, σ.168 — Ελ. Λαφέρμου, Η περίφημη Ελεύθερνα, «Κρητική Εστία», τεύχ. 11-12 — Β. Ψυλάκη, Ιστορία της Κρήτης, σ.605, 662 — Franc. Barozzi, Descrittione dell' isola di Creta, 1577, (f°11r) — T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, II, p.89-98 — Lucio Mariani, Antichità Cretesi, «Monumenti Antichi ecc.» vol. VI, 1896, p.193-348 — I. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, p.128 — G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. I, p.81, II, p.45,69 — Margarita Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. II, p.141.

Ελιά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 636, υψ. 230 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 16 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 7,7 χλμ της αρτηρίας προς Αγ. Νικόλαο Λασιθίου. Κτισμένο πάνω σε ύψωμα έχει ωραία θέα προς όλη την περιοχή. Κυριότερα προϊόντα: σταφίδα, επιτραπέζια σταφύλια, κρασί και λάδι και κτηνοτροφικά. Τελευταία έχει αναπτυχθεί και η ορνιθοτροφία.

Αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφα του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, Elea, το 1373. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 172).

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδος το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Ellea, από τον Καστροφύλακα (K94) Elia, με 346 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτο (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Eglia, όπως ακριβώς ακούεται και σήμερα, το 1630, στην τουρκική απογραφή του 1671 Elya με 22 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.117), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Elaià (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 20

χριστιαν. και 16 τουρκικές οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Εληά**, στο δήμο Επισκοπής με 358 κατ. Χριστιαν. και 128 Τούρκ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, Εληά, κάτ. 395. Το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου κάτ. 583, μαζί με τον οικισμό **Βαθύ** κάτ. 11, το 1928 κάτ. 754, το 1940 η **Ελαιά** έχει 841 κάτ., το 1951 κάτ. 833, το 1961 κάτ. 865 και το 1971 κάτ. 670.

Το 1866 σώμα τουρκικού στρατού μπήκε στο χωριό και προσπάθησε να αρπάξει ό,τι μπορούσε. Αλλά πριν να αποκομίσουν τη λεία των οι επαναστάτες τους κτύπησαν και αντί να πάρουν άφισαν 25 νεκρούς. Το 1897 το χωριό βρισκόταν στην ουδέτερα ζώνη, που είχαν χαράξει γύρω από το Ηράκλειο οι πρόξενοι των μεγάλων δυνάμεων. Όμως οι Τούρκοι μπήκαν και το έκαψαν. Οι επαναστάτες, ύστερα από φονικότατη μάχη, τους ανάγκασαν να το εγκαταλείψουν.

Ανάμεσα Ελιάς και Κάτω Βάθειας, στη θέση **Αρτσάς**, ο Στέφ. Ξανθουδίδης αποκάλυψε το 1903 λαξευτό τάφο, μυκηναϊκής περιόδου, με δύο λάρνακες. Οι σκελετοί διατηρούνταν σε καλή κατάσταση, ώστε να φαίνεται ο τρόπος ταφής στις λάρνακες, ανάσκελα με σηκωμένους τους μηρούς και τις κνήμες μαζεμένες. Ο Ξανθουδίδης πειραματίστηκε έπειτα στο Μουσείο, επί ανθρώπου 1,70 μ., ο οποίος χώρεσε μέσα στη λάρνακα σε 1,18 μ. Έτσι έλυσε το ζήτημα της ταφής σε λάρνακες (sepultura accovachiate) και όχι ως οστεοθήκες, που χρησιμοποιούνταν τη μυκηναϊκή περίοδο, τότε που τα οστά του Πατρόκλου **χρυσείνης λάρνακα θήκαν ελόντες**. (Ω 795).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — Στ. Ξανθουδίδη, Ο τάφος Αρτσά και αι πήλινες λάρνακες, — Ηλ. Βουτερίδη, Πολεμικόν Ημερολόγιον του Τάγματος των επιλέκτων Κρητών, Αθήναι, 1898, σ.130.

Ελληνικά και Ελληνικά. Κοινότατο τοπωνύμιο στην Κρήτη. Με το όνομα αυτό λέγονται τοποθεσίες, όπου ήταν αρχαίοι οικισμοί. Η καλλιεργήσιμη γη που υπάρχει, όχι μόνο είναι γονιμότατη αλλά και τα όσπρια που παράγει, συνήθως φακή και κουκιά, είναι νόστιμα και καλόψητα. Θα έπρεπε να γίνει ανάλυση της γης, για να διαπιστωθεί που οφείλεται η ιδιότητα αυτή.

Ελληνικά - Λενικά, Οικισμός του δήμου Αγίου Νικολάου, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 85, υψ. 170 μ. στο 6 χλμ. του δρόμου Αγ. Νικολάου - Ελούντα.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Χουμεριάκου, ανάμεσα στα μετόχια του χωριού Λίμνες, με 204 Χριστιαν. κατ. όλα μαζί. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο τα Μετόχια των Λιμνών, κάτ. 371. Το 1920 αναφέρεται στο δήμο Αγ. Νικολάου, κάτ. 49, το 1928 κάτ. 61, το 1940 κάτ. 61, το 1951 κάτ. 82, το 1961 κάτ. 57 και το 1971 κάτ. 51.

Σε μικρή απόσταση από τον οικισμό ανέσκαψε το 1937 η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή ιερών, αφιε-

ρωμένο στον Αρη και στην Αφροδίτη. Στον ίδιο χώρο υπήρχαν και υδατοδεξαμενές με χαράγματα (graffiti) Ελληνιστικών χρόνων. Τα κτήρια είναι του 2ου αιώνα π.Χ. Με το ιερό συνέχονται δύο δωμάτια, το ένα για τον Άρη και το άλλο για την Αφροδίτη. (Βλ. Cl. Tiré et Henri van Effenterre, Guide de fouilles Françaises en Crète, σ.89).

Ελληνικά, τα. Οικισμός του δήμου Αρχανών, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή του 1881 με 38 κατ.

Ελληνικό, το. Οικισμός της κοινότητας Σιρίλι, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 73, υψ. 80 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1961 στην κοινότητα Σιρίλι, κάτ. 80, και στην απογραφή 1971 κάτ. 80.

Έλος, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 259, υψ. 560 μ. Απέχει από τα Χανιά 57 χλμ. και από το Καστέλι Κισάμου 23,4 χλμ. στην αρτηρία Καλουδιανά - Ποταμίδα - Τοπόλια - Κατσομάδω - Μύλοι - Έλος.

Είναι από τα ωραιότερα χωριά της Κισάμου, κατάφυτο από καστανιές, πλατάνους, πολλούς κήπους. Το κυριότερο προϊόν είναι τα κάστανα. Το χωριό διασχίζει ο **Ξηροπόταμος**, που συγκεντρώνει τα νερά από το ύψωμα **Άγιος Δίκαιος**. Παλαιότερα θα σχημάτιζε κάποιο έλος στην περιοχή, στο οποίο οφείλεται το όνομα του οικισμού. Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28v) Elos Pervolia, από τον Καστροφύλακα Elos (K238) με 57 κατ. το 1583, και (K243) με 27 προνομιούχους (privilegiati), από το Βασιλικάτο (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Elos το 1630. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Εννέα Χωριών με 305 Χριστιαν. και 12 Τούρκ. κατ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 334, το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 305 το 1928 κάτ. 298, το 1940 κάτ. 338, το 1951 κάτ. 341, το 1961 κάτ. 303 και το 1971 κάτ. 237.

Στο Έλος είχε κτίσει μιά καθολική εκκλησία ο επίσκοπος Bernardo Florio του Αγίου Γεωργίου, αλλά δε σώζεται τίποτε. (Βλ. Gius. Gerola, Monumenti Veneti ecc. IV, σ.609).

Ελούντα, η. Είναι δύο οικισμοί, **Απάνω** και **Κάτω Ελούντα**, της κοινότητας Ελούντας, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) η Κάτω Ελούντα 92 και η Απάνω 291 κατ., υψ. η πρώτη 30 μ. και η δεύτερη 80 μ., 500 μ. η μια από την άλλη. 11,5 χλμ. από τον Αγ. Νικόλαο. Η περιοχή της Ελούντας είναι σήμερα από τα σπουδαιότερα τουριστικά κέντρα της χώρας, με πολυτελέστατα ξενοδοχεία lux, Astir Palace, Elounda Beach κ.λπ. Οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως με τον τουρισμό.

Οικισμός με το όνομα αυτό δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Σε συμβόλαιο της μονής

Εικ. 136. Γενική άποψη τής σημερινής Ελούντας. Στην πλαγιά τού βουνού η Απάνω και η Κάτω Ελούντα. (φωτ. Ρουσέτου).

Αρέτι αναφέρεται Ελούντα μετόχι (βλ. «Χριστιανική Κρήτη» σ.219). Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Alunda (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 40 χριστιαν. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται Ελούντα στο δήμο Φουρνής με 504 Χριστιαν. κατ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 682, το 1920, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 814, το 1928, κατ. 937. Στην απογραφή τού 1940 αναφέρονται χωριστά οι οικισμοί Επάνω Ελούντα, κάτ. 533 και Κάτω Ελούντα, κάτ. 250, το 1951 Επάνω Ελούντα κάτ. 453 και Κάτω Ελ. κάτ. 264, το 1961 η Επάνω Ελούντα κάτ. 395 και Κάτω Ελ. κάτ. 200 και το 1971 Επάνω Ελούντα κάτ. 337, υψ. 80 μ. και Κάτω Ελούντα, κάτ. 139, υψ. 30 μ.

Στα παρακείμενα υψώματα εξορύσσεται μια πέτρα, μοναδική στην Ελλάδα, η **ακονόπετρα**, είδος λεπτόκοκκης σμύριδας, τα γνωστά **ακόνια**, για ακόνισμα εργαλείων, κατασκευή ακονιστικών τροχών κ.λπ.

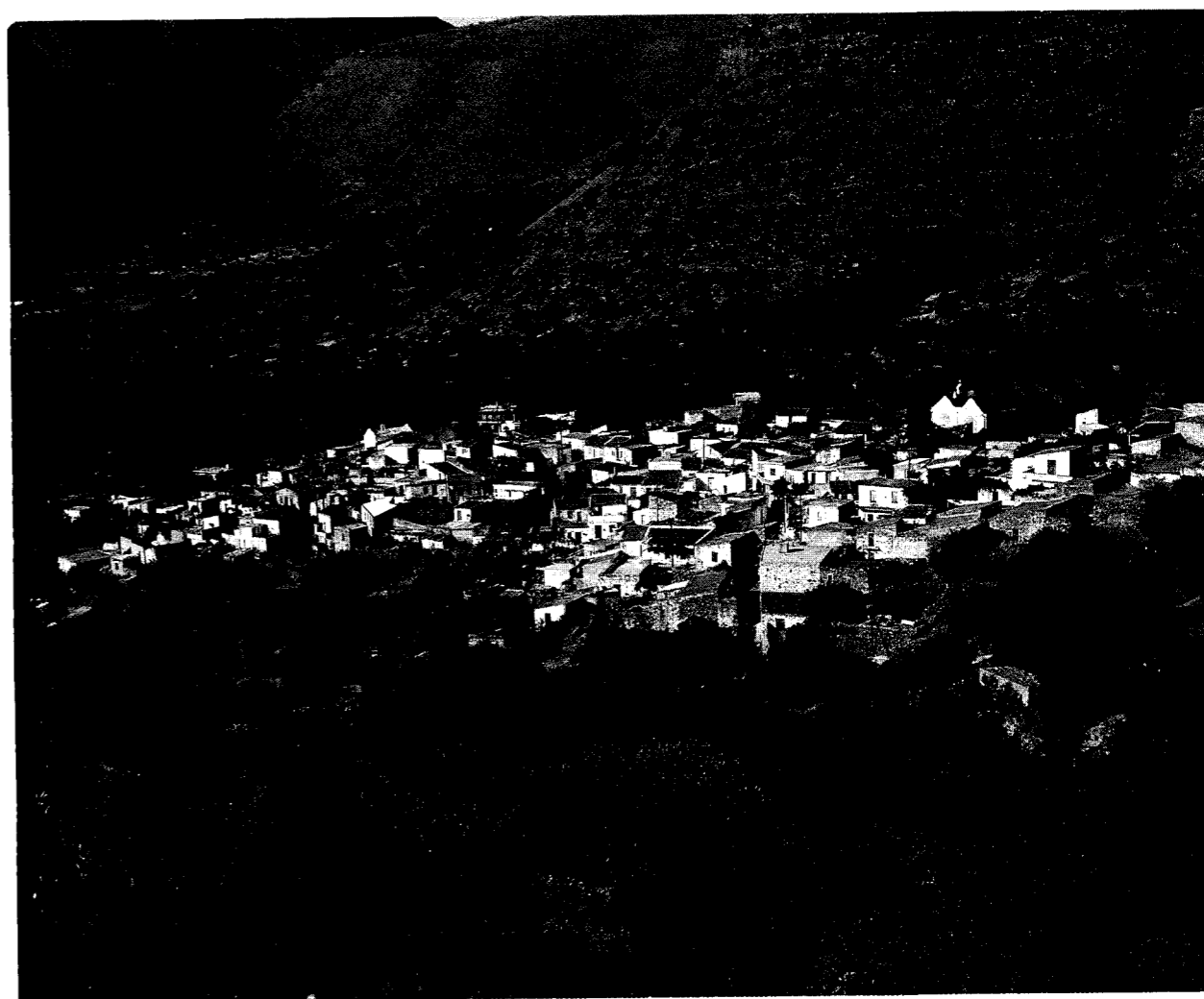
Τα ακόνια τής Ελούντας (sharpening stone or Whetstone) ήταν γνωστά στους Ευρωπαίους από παλιά με το όνομα **τούρκικες πέτρες** (turquei stones) (βλ. T. A. B. Spratt, Travels and Researches in Crete, I, σ.222) Και ο V. Raulin τις αναφέρει: La renomée pierre du Levant, silex à aiguïsser) Description Physique de l'île de Crète, I. Paris, 1869, σ.155

Το όνομα από την αρχαία πόλη **Ολούς** (βλ. λήμμα).

Έλτυνα ή **Ελτυναία**. Αρχαία πόλη τής Κρήτης, γνωστή από επιγραφές Συνθήκη Κρητικών πόλεων με τον Ευμένη Β', τον βασιλιά τής Περγάμου, το 188 π.Χ. Οι κάτοικοι **Ελτιναιείς**, **Ελτυνιείς** και **Ελτύνιοι**. Η θέση τής ήταν άγνωστη. Όταν γινόταν ο δρόμος, το 1918 από το χωριό **Κουνάβιο** προς τον οικισμό **Ζαγουριάνοι** βρέθηκαν κτίσματα, κιονόκρανα δωρικού ρυθμού και επιγραφές.

Σε μία απ' αυτές, μήκους 2,5 μ., με γράμματα βοοστροφηδόν γραμμένα, τής εποχής τής Μεγάλης επιγραφής τής Γόρτυνος, τού 6ου αιώνα π.Χ. μέρος τού νόμου περί αικιών, αναφέρεται η λέξη **Ελτυναίεις**. Ένδειξη, ότι η πόλη τών Ελτυναίων ήταν στη θέση αυτή, και ότι ήταν αυτόνομη και ελεύθερη πόλη, ώστε να έχει δική τής νομοθεσία.

Πολλά σημεία τής αρχαίας αυτής πόλης είδε τότε ο Ξανθουδίδης στα χωράφια, γύρω από τον οικισμό Ζαγουριάνοι. Τη θέση αυτή λένε οι κάτοικοι **Ελληνικά**. Στην κοντινή περιοχή **Κεντέρι** ή **Ζάγουρα**, αποκαλύφθηκαν το 1956 εκτεταμένα κτήρια, κτισμένα με μεγάλες πελεκητές πέτρες, μήκους μέχρι 1,5 μ., όστρακα Ελληνικής εποχής, υφαντικά βάρη κ.λπ.

Εικ. 137. Επάνω Ελούντα. (φωτ. Ρουσέτου)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — **Στεφ. Ξανθουδίδης**, Κουνάβιοι - Ζαγουριάνοι - Ελτυναίεις, Παράρτημα Αρχαιολογικού Λεβτίου 4, (1918) σ.24 — «Κρητικά Χρονικά» τόμ. I', 418 — Αρχαιολογική Εφημερίς 1920, σ.75 — **J. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, 1890 p.147 — **Marg. Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. I, p.89.

Έλυρος, η. Από τις πίο σημαντικές Δωρικές πόλεις τής Δυτικής Κρήτης. Ορεινή, μεσόγειος, 500 μ. νοτιοδυτικά τού χωριού **Ροδοβάνι**, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, πάνω στο λόφο **Κεφάλια**, θέση πανοραμική, απ' όπου οι **Ελύριοι** μπορούσαν να βλέπουν τα πλοία των στο λιμάνι τής Συίας. Ανατολικά την πλαισίωσαν οι κορυφές τών Λευκών Ορέων.

Την αναφέρει ο Σκύλαξ (Περίπλους (XLVII): *Κυδωνία...προς βορέαν εν μεσογεία δε Έλυρος πόλις· προς νότον δε Λίσσα πόλις κ.λπ.*

Ο Στέφανος Βυζάντιος: *Έλυρος· πόλις Κρήτης ως Ξενίων εν Κρητικοίς, ο πολίτης Ελύριος.*

Ο Ιεροκλής στο Συνέκδημο (650, 15): *Έλυρος*. Στις Notitiae Crecae episcop. *ο Ελύρου*.

Πρώτος ο Pashley, (Travels in Crete, vol. II, σ.107) καθόρισε τη θέση τής. Επιγραφή: *Έδοξε τα πόλει των Ελυρίων...*(βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. II, σ.176). Το τοπωνύμιο από τη λέξη: *έκλυρον* = υγρόν, νοτερόν. Στο βορειοανατολικό τμήμα τής πόλης ο Pashley είδε οικοδόμημα με σειρά τώζων, θραύσματα από το διάζωμα, επιστύλια, τύμπανα, κολόνες. Φαίνεται να ήταν εκεί ο ναός τού Απόλλωνος, που ελατρεύετο στην Έλυρο. Η πόλη ήταν περιτειχισμένη και σωζόταν, τότε (1834) τμήμα τών τειχών. Σώζονται επίσης λείψανα ρωμαϊκού υδραγωγείου, που μετέφερε το νερό από το σημερινό χωριό **Καμάρια**.

Τα τελευταία χρόνια τής Τουρκοκρατίας βρέθηκε μαρμάρينو άγαλμα φιλοσόφου, υπερφυσικού μεγέθους, ελληνορωμαϊκής τέχνης, κατά το νομισματολόγο Σβορώνο, που, ύστερα από περιπέτεια, βρίσκεται σή-

μερα στο Μουσείο Χανίων. (Βλ. Μ. Χατζημιχαλάκη, περιόδ. «Κρητική Εστία», τεύχ. 58).

Ο Πausανίας (X, 16, 5) αναφέρει: ... *Ούτοι* (οι Ελύριοι) *ουν αίγα χαλκήναπέστειλανες Δελφούς, δίδωσι δε νηπίοις η αίξ Φυλακίδη και Φυλάνδρω γάλα. παίδας δε αυτούς οι Ελύριοί φασίν Απόλλωνός τε είναι και Ακακαλλίδος νύμφης, συγγενέσθαι δε τη Ακακαλλίδι Απόλλωνα εν πόλει Τάρρα και οίκω Καρμάνορος.*

Ο Σουΐδας αναφέρει, ότι ο Κρητικός λυρικός ποιητής, νομοθέτης και μουσικοδιδάσκαλος **Θαλής**, που έζησε τον Ζ' αιώνα π.Χ., γεννήθηκε στην Έλυρο. Αλλά άλλοι αναφέρουν, ότι γεννήθηκε στην Κνωσό και άλλοι στη Γόρτυνα (Πausανίας I, 14, 4 και Πλουτάρχου περί Μουσικής 5, 637).

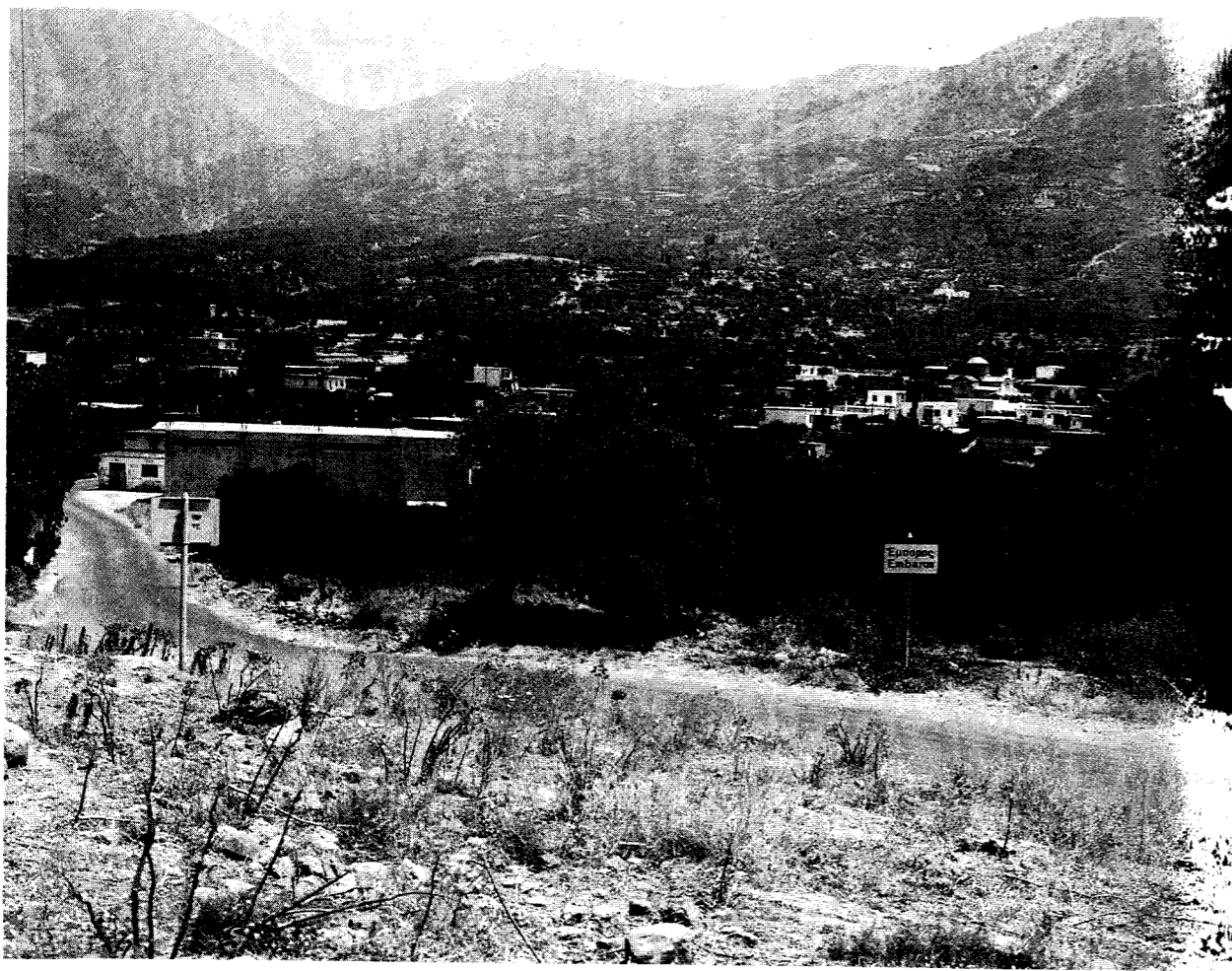
Η Έλυρος ήταν γεωργική πόλη. Αλλά συγχρόνως και εμπορική, και ναυτική, και βιομηχανική. Λιμάνια είχε τη Σύια και τη Λισσό. Είχε εργαστήρια κατασκευής όπλων, τόξων, βελών, σφενδονών και βιοτεχνία χαλκού.

Ανεξάρτητη και αυτόνομη είχε δικά της νομίσματα, που παρίσταναν από το ένα μέρος αίγα με βέλος στα πλευρά και από το άλλο μέλισσα με τη λέξη ΕΛΥΡΙΩΝ.

Που δείχνει πως οι Ελύριοι ήταν κυνηγοί και μελισσοκόμοι. (J. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne σ.144). Ο Pashley (Travels in Crete, II, σ.108) αναφέρει το θαυμάσιο μέλι, που δοκίμασε στο Ροδοβάνι.

Η Έλυρος αναφέρεται μεταξύ των Κρητικών πόλεων, που υπογράψαν τη συμμαχία με τον Ευμένη Β' της Περγάμου το 183 π.Χ. Η Έλυρος διατήρησε τη δραστηριότητά της στη ρωμαϊκή και την Α' Βυζαντινή περίοδο, όπως μαρτυρούν τα ερείπια βυζαντινών εκκλησιών και υπήρξε έδρα επισκοπής, ως αναφέρει ο Ιεροκλής και τα Τακτικά του Θ' αιώνα. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ζ', πίνακες). Καταστράφηκε πιθανότατα από τους Άραβες Σαρακηνοίους.

Στους πρόποδες της **Κεφάλας**, ανατολικά από το Ροδοβάνι, είναι το σπήλαιο **Σκοτεινή**, που χωρεί 1000 ανθρώπους (Νουχάκη, Χωρογραφία, σ.267). Βρίσκεται σε υψόμετρο 470 μ., έχει μήκος 8, πλάτος 10 και υψ. 6 μ. Ο Paul Faure (Grottes Grétoises B.C.H., LXXX, 1956, σ.102) παρατήρησε όστρακα κλασικής εποχής ανάλογα με της Ελύρου.

Εικ. 138. Η Έμπυρος. (φωτ. Ρουσέτου).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — **Ιακ. Ραγκαβή**, Ελληνικά, 3, 506 — **Αν. Μακρινδάκη**, Τουριστικός Οδηγός, 14, 61 — **Ν. Σταυράκη**, Στατιστική κ.λπ. σ.70 — **Μιχ. Δέφνερ**, Οδοιπορικοί Εντυπώσεις κ.λπ. 181, 191 — **Μιχ. Χατζημιχαλάκη**, Ανεύρεση αγάλματος της Ελύρου, «Κρητική Εστία», τεύχ. 58 — **Ι. Νουχάκη**, Χωρογραφία Κρήτης, σ.267 — **Στ. Μαντωνάκη**, Η αρχαία Έλυρος εν τω Ελληνικό Πολιτισμό «Κρητ. Αστήρ», φύλ. 30, 18-2-1908 — **Βασ. Ψιλάκη**, Ιστορία της Κρήτης, σ.373, 586, 666, 709 — «Κρητικά Χρονικά», ΙΑ', 281, Ζ', 464 — **J. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, 140, 144 — **R. Pashley**, Travels in Crete, II, 102, 108 — **L. Thenon**, Fragments d' une description de l'île de Crète, I, Elyros et Syia, in Rev. Arch. XIV (1886) 396-404 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. III, 179, **J. Pendlebury**, Arcaeology, 350 — **T.A.B. Spratt**, Travels and Researches in Crete, II, 243 — **Marg. Guarducci**, Inscriptiones Creticae, II, σ.175.

Έμπυρος, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιά-

δας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 394, υψ. 430 μ. στην ομώνυμη καταπράσινη κοιλάδα, στις νοτιοδυτικές υπώρειες της Δίκτης. Απέχει από το Ηράκλειο 51 χλμ. στο δρόμο προς Βιάννο. (Αρκαλοχώρι - Παναγιά - Έμπυρος).

Η Έμπυρος φημίζεται για το καλό κρασί της, όπως λέει και το λαϊκό δίστιχο:

*Από την Έμπυρο κρασί κι από τη Βιάννο λάδι
Κι από το Μυλοπόταμο ελιές και παξιμάδι.*

Τελευταία έχει αναπτυχθεί σε μεγάλο βαθμό η καλλιέργεια του κρητικού αρωματικού φυτού **Δίκταμος**, γιατί το έδαφος και το κλίμα την ευνοούν.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1301, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Benv. de Brixano. Ο Iohannes Sacchi (Σαχλίκης) ενοικιάζει για 4 χρόνια 40 πρόβατα, αντί 12 υπέρπυρα τον κάθε χρόνο, στους Michael Athymis και Stephanus

Εικ. 139. Έμπυρος. Καλλιέργεια του κρητικού αρωματ. φυτού δίκταμου.

Carchiropuli, κατοίκους Embaro, τα οποία θα διατρέφουν στην περιφέρεια τής Εμπάρου (in contrada Embari). (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.117).

Όταν διατάχτηκε η πρώτη ερείμωση του Οροπεδίου Λασιθίου το 1293, επειδή ήταν έδρα των Επαναστατών, καταστράφηκε και η Έμπαρος. Ο τότε φεουδάρχης του χωριού Νικ. Ανδρ. Κορνάρος ζήτησε να αποζημιωθεί για τις ζημιές που του έκαμαν. (Βλ. Σπυρ. Θεοτόκη, Θεσπίσματα τής Βενετικής Γερουσίας, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. Β', τεύχ. Ι, σ.41). Το 1369 ήταν φέουδο του Marcus Cornario. (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.39, passim).

Το 1635 η Έμπαρος είναι φέουδο του Μάρκο Αντώνιο Φώσκολο αξίας 3000 δουκάτων, του ποιητή τής γνωστής κωμωδίας **Φορτουνάτος**, και το δίδει προίκα στην κόρη του Ντιάνα. (Βλ. «Θησαυρίσματα», 5, σ.162).

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας ήταν το μεγαλύτερο χωριό τής Πεδιάδας. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Embaro, από τον Καστροφύλακα (Κ94) με 939 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Enbare ma metohat (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.116) με 169 χαράτσα. Τα «μετόχια» ήταν το Θωμαδιανώ, ο Ξενιάκος, το Κατωφύγι, το Μιλιαράδω, το Φρατί και το Καραβάδω. Το 1834 στην αιγυπτιακή απογραφή αναφέρεται Ebaro (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 10 χριστιαν. και 15 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Έμπαρος** στο δήμο Παναγίας με 95 Χριστιανούς και 322 Τούρκ. κατ. και το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 148. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου κάτ. 332, το 1928 κάτ. 349, το 1940 κάτ. 392, το 1951 κάτ. 430, το 1961 κάτ. 428 και το 1971 κάτ. 436.

Τη σπουδαιότητα του χωριού την περίοδο τής Βενετοκρατίας πιστοποιούν και οι πολλές εκκλησίες ορθοδόξων, που διατηρούνται και σήμερα, αξιόλογα μνημεία τής Βυζαντινοκρητικής αγιογραφίας. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου μέσα στο χωριό με τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση του Κρητικού ζωγράφου Σταμάτη Φωκά, του 1436-1437. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. II, 309, IV, 516). Ο Άγιος Γεώργιος Κοντογιανερίνι, ο Μιχαήλ Αρχάγγελος ο Φαλκιανός, οι Άγιοι Ανάργυροι, ο δίκλιτος ναός Τίμιος Σταυρός, και Αγ. Νικήτας, ο ναός τής Παναγίας με στέμματα του 16ου αιώνα στο υπέρθυρο και ο νεόδμητος τής Αγ. Ειρήνης. Ο ναός του αγίου Γεωργίου, σύμφωνα με την κτητορική, επιγραφή, *Ανεκαινίθη και ανειστορήθη... επί τής βασιλείας του... Ιωάννου του Παλαιολόγου (1425-1448)... έτους (6945 = 1436-1437) Και ιστορήθη δια χειρός εμού Σταμάτη Μανουήλ Φωκά...* (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. IV, 516).

Την Έμπαρο επισκέφτηκε το 1415 ο Χριστόφορος Μπουοντελμόντι και αναφέρει, ότι κατοικούνταν από κακοποιούς και εξόριστους, που έχουν τόση δύναμη, ώστε να μην τολμά κανείς να μπει στο χωριό δίχως τη συγκατάθεσή των... *Embarus est in quo nisi malefactores*

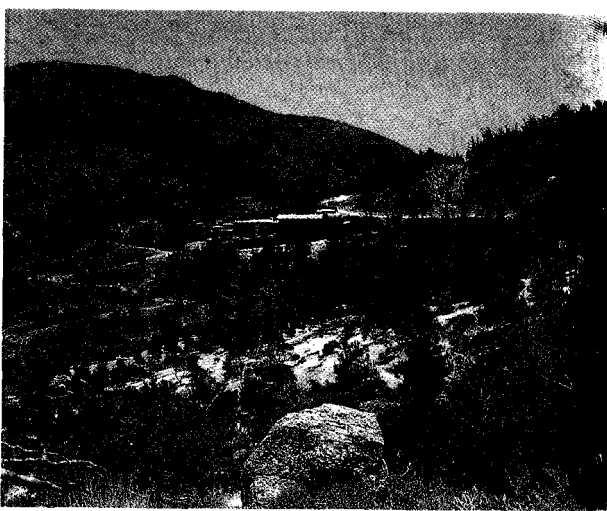
et exules habitant qui in tanta vigent potentia quod nullus sine ipsorum concordia illuc audet accedere. (Cristoforo Buondelmonti, Descriptio insule Crete, 1480, Έκδοση Συλλόγου πολιτιστικής αναπτύξεως Ηρακλείου, Ηράκλειο 1981, σ.170).

Ο Στ. Ξανθουδίδης υποθέτει ότι είναι αραβικό όνομα αλλά ο Στυλ. Αλεξίου πιστεύει, ότι είναι αρχαίο λόγω του γένους και τής κατάληξής του. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Χάνδαξ - Ηράκλειο, έκδοση Αλκυονίδας, σ.18, 109).

Εντίχτης, ο. Μετόχι στην επαρχία Λασιθίου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ104) Mettochion Cono a S. Zorzi sto(n) Endicti με 12 κατ. το 1583. Σήμερα ο οικισμός δεν υπάρχει παρά μόνο η εκκλησία του Αγ. Γεωργίου στην είσοδο τής κοιλάδας προς το «Τσούλη Μνήμα». Η λέξη **εντίχτης** είναι κοινό τοπωνύμιο μικρών υψωμάτων. (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη Συμβολή στην Ιστορία του Λασιθίου κ.λπ. σ.69, 110 και Paul Faure, Cultes de Sommets...en Crète, B.C.H. 1963, σ.499).

Εξακουστή, η. Ιερά μονή τής Παναγίας τής Εξακουστής (Γενέσιον τής Θεοτόκου) στη θέση Αρμι μεταξύ τών χωριών **Μάλλες** και **Ανατολή**, επαρχία Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, αριστερά του δρόμου, στο 35 χλμ. προς Μάλλες, κάτ. (1981) 7, υψ. 560 μ. Παλαιά μονή, έδρα του επισκόπου Ιεροσητείας, μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, οπότε την εγκαταλείψαν και ερημώθηκε. Το 1877 ο μοναχός Χατζή Ανανίας από τις Μάλλες ανακαίνισε την εκκλησία, έκτισε κελιά και έδωσε νέα ζωή στη μονή.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Ανατολής με 8 μοναχούς και 2 κοσμικούς. Το 1900

Εικ. 140. Η μονή Εξακουστή, στην επαρχ. Ιεράπετρας. (φωτ. Ρουσέτου).

αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 10 κατ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Μαλλών με 4 κατ., το 1928 με 4 κατ. Με το νόμο του 1935 κρίθηκε διαλυτέα και δεν κατοικείται πιά, αλλά τα κτίσματα και ο ναός συντηρούνται. (Βλ. Νικ. Παπαδάκη, η Εκκλησία τής Κρήτης, Χανιά 1936, σ.72, 94, 158).

Εξάντης, ο. Οικισμός τής κοινότητας Μελιδονίου, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κατ. (1981) 120, υψ. 100 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 31 χλμ. από τον παλιό δρόμο προς Ηράκλειο. Διαδρομή: Πέραμα Μελιδόνη - Εξάντης.

Στις γνωστές βενετσάνικες απογραφές δεν αναφέρεται, αν και υπήρχε, αφού αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή του 1671 Iksati, με 32 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.131). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Εξάντη** στο δήμο Μελιδονίου με 56 κατ., το 1900 Εξάντη, στον ίδιο δήμο, κάτ. 100. Το 1920 ο **Εξάντης**, είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 133, το 1928 γράφεται **Εξάνδη**, στην κοινότητα Μελιδονίου, κάτ. 148, το 1940 Εξάντης, κάτ. 156, το 1951 κάτ. 145, το 1961 κάτ. 172, και το 1971 κάτ. 161.

Το 1842 γράφεται **Εξάντης**, από το Μ. Χουρμούζη Βυζάντιο («Κρητικά», σ.45), το 1890 **Εξάντι** από τον Γμ. Λαμπρινάκη (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ. 95). Οι κάτοικοι λένε το χωριό τους **ο Εξάντης**, κι αυτό πρέπει να είναι το πιο σωστό. Μάλιστα είναι πιθανόν το όνομα να οφείλεται στον πρώτο οικιστή Εξάντη, αν και δεν είναι μαρτυρημένο επώνυμο, απ' ότι ξέρω. Στο υπόμνημα τής Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών, αναφέρεται (βλ. Κρητικά Χρονικά I', 400) ότι είναι αρχαίο ελληνικό τοπωνύμιο, με ιδιαίτερο αρχαϊκό χαρακτήρα.

Εξίποτα, Οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Exipota, από τον Καστροφύλακα (Κ172) Exipota, Marmarà, et Cicalarià, με 112 κατ. όλα μαζί το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Exipota το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1659 δεν αναφέρεται. (Βλ. N. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', σ.127). Πιθανόν καταστράφηκε κατά την άλωση τής Κρήτης από τούς Τούρκους.

Εξώπολη, η. Οικισμός τής κοινότητας Καλαμίτσι Αμυγδάλη, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 161, υψ. 130 μ. Απέχει από τα Χανιά 33,5 χλμ. Διαδρομή: Καλύβες - Βάμος - Καλαμίτσι - Αμυγδάλη - Εξώπολη.

Στις βενετσάνικες απογραφές αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) ο οικισμός Ghussoroli, από τον Καστροφύλακα (Κ237) Argiomuri Chrussopulli με 206 κατ. το 1583, (Κ223) Chrussopulli Assogieromuri ut sopra με 38 οφειλόμενες αγγαρείες και (Κ242) Crussopulli με 5 προνομιούχους,

από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Assogieromuri Chrussopoli το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Χόρολις (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 10 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες, και συνέχεια Αζοετομύρι με 2 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Ξώπολις και Αργυρομούρι** στο δήμο Βάμου με 177 Χριστιαν. κατ. Στην απογραφή του 1900 αναφέρονται στον ίδιο δήμο Βάμου χωριστά **Αργυρομούρι και Κατούνα** κάτ. 107 και **Ξώπολις** κάτ. 148.

Στις επόμενες απογραφές οι δυο οικισμοί αναφέρονται χωριστά. Το 1920 η Εξώπολη είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 152, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Γεωργιούπολης, κάτ. 194, το 1940 κάτ. 199, το 1951 κάτ. 206 αναφέρεται στην κοινότητα Καλαμίτσι Αμυγδάλη, το 1961 κάτ. 225 και το 1971 κάτ. 204.

Επανωσήφης βλ. **Απανωσήφης**.

Επανωχώρι βλ. **Απανωχώρι**.

Επίζυγο, Με το όνομα Episigo αναφέρεται στην επαρχία Αγίου Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου από το Fr. Barozzi, (f°26v) ο οικισμός, από τον Καστροφύλακα (Κ184) Episigo με 30 οφειλόμενες αγγαρείες, και (Κ174) Episigo με 59 κατ. το 1583. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Episigo et Laco το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1659 δεν αναφέρεται. (Βλ. N. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες Κρήτης «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', σ. 127). Ένδειξη, ότι ο οικισμός καταστράφηκε από τούς Τούρκους τα πρώτα χρόνια (1646-1659) τής Τουρκοκρατίας.

Το όνομα σώζεται ως τοπωνύμιο στην επαρχία Αγ. Βασιλείου 1300 μ. περίπου δυτικά από το χωριό **Μουρνέ** (βλ. λήμμα) και σε υψόμετρο γύρω στα 600 μ., **Πόδε Επίζυγο** και στην **Πέρα Επίζυγο**. Στην Πόδε Επίζυγο διακρίνονται εμφανή ίχνη παλαιού οικισμού και σώζεται σε καλή κατάσταση η εκκλησία τής Αγ. Μαρίας. Οι χωρικοί νομίζουν ότι ήταν εκεί μιά από τις 100 πόλεις τής Αρχαίας Κρήτης, ενώ πρόκειται για οικισμό τών χρόνων τής Βενετοκρατίας. (Βλ. Μανόλη Παπαδογιάννη, Ερειπωμένοι οικισμοί στην περιοχή τής Μουρνές, «Προμηθεύς Πυρφόρος», τεύχ. 24, 1981).

Η εκκλησία τής Αγ. Μαρίας είναι κατάγραφο, με τοιχογραφίες του 14-15ου αιώνα κατά τον Καλοκύρη, (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. IV, 490, 491 -Κωνστ. Καλοκύρη, Βυζαντινά Τοιχογραφία τής Κρήτης, 1957, σ.44).

Το μύθο τής Παράδοσης, για την καταστροφή του οικισμού από τούς Τούρκους βλ. στη σελ. 121 τής μελέτης του Μ. Παπαδογιάννη.

Επισκοπή. Υστερα από το ξερίζωμα τών Σαρακηνών από την Κρήτη από το Νικηφόρο Φωκά, οι επισκοπές που βρισκόταν κοντά στα βόρεια παράλια τής Κρήτης, καταστρεμμένες από τούς Σαρακηνούς και τούς Κουρσάρους, επανιδρύθηκαν, με τούς ίδιους περίπου τίτλους,

αλλά εγκαταστάθηκαν μακριά από τα παράλια, για να αποφύγουν τη μάστιγα της πειρατείας, που μαστίγισε τότε τα ελληνικά παράλια. Φυσικό ήταν κοντά στις επισκοπές να εγκατασταθούν και οι Χριστιανοί, ώστε να σχηματιστούν οικισμοί γύρω από τις επισκοπές. Όλοι αυτοί οι οικισμοί πήραν το όνομα **Επισκοπή** και έτσι υπάρχουν σήμερα εννέα οικισμοί με το ίδιο όνομα, στις βόρειες επαρχίες της Κρήτης. Οι οικισμοί αυτοί συνεπώς είναι κτίσματα της Β' Βυζαντινής περιόδου. (Βλ. και λήμμα Επισκοπή).

Επισκοπή, η. Τελευταία φορά αναφέρεται στην απογραφή 1951, στην κοινότητα Κάτω Χωριού, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, με 654 κατ. Βρίσκεται στο 28 χλμ. του δρόμου Αγ. Νικολάου - Ιεράπετρας, 3 χλμ. βορειότερα του Κάτω Χωριού. Στις επόμενες απογραφές **διαγράφηκε** από τη Στατιστική Υπηρεσία, και, ως φαίνεται, ο πληθυσμός ενσωματώθηκε στο Κάτω Χωριό.

Όμως το χωριό είναι αρκετά παλαιό και έχει τη δική του ιστορία. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Vescovado = Επισκοπή, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.113) Piskori το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Piskori με 41 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.134) στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται E-piskoré (Pashley, Travels in Crete, II, 324) με 25 οικογένειες, το 1881 αναφέρεται στο δήμο Κάτω Χωριού Πισκοπή, κάτ. Χριστιαν., 296 και Τούρκ. 1, το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 460, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 524, το 1928 στην κοινότητα Κάτω Χωριού, κάτ. 539, το 1940 κάτ. 686, και το 1951 κάτ. 654.

Ο T.A.B. Spratt (Travels and Researches in Crete vol. I, σ.157) αναφέρει πως βρίσκεται σε ωραίο τοπίο, μέσα στα λιόφυτα και στα καρποφόρα δένδρα.

Στην παλιά εκκλησία της Παναγίας είναι το stemma του λατίνου επισκόπου Nicolo Bertoldi (1564) και τεμάχιο άλλου στέμματος του άλλου επισκόπου της Απάνω Επισκοπής Σητείας Gasprare Viviani (1571) (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. IV, 275).

Επισκοπή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 105, υψ. 170 μ. Απέχει από τα Χανιά 30,9 χλμ. Διαδρομή: Κολυμπάρι - Σηλιά - Δρακώνα - Επισκοπή.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Piskori Axstratico, (Αστράτηγος) και πιστεύω, ότι εννοεί τον καθεδρικό ναό Μιχαήλ Αρχάγγελο και όχι τον Αστράτηγο, οικισμό κοινότητας Ροδοπού της ίδιας επαρχίας. Ο Καστροφύλακας αναφέρει (K238) Vescovado (= επισκοπή) Santo Elia με 181 κατ. το 1583 και (K225) με 25 οφειλόμενες αγγαρείες. Επίσης ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) αναφέρει στην επαρχία Κισάμου την Piskori S(an)to Elia το 1630. Πρέπει ο οικισμός αυτός να ταυτίζεται με τον οικισμό Επισκοπή, που υπάρχει

και σήμερα, αφού δεν υπάρχει, ούτε αναφέρεται, αλλά ο οικισμός με το όνομα Επισκοπή. Αλλά το Santo Elia τι σημαίνει;

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 δεν αναφέρεται. Το 1881 αναφέρεται **Πισκοπή**, στο δήμο Σηλιά, με 97 Χριστιαν. κατ., το 1900 είναι στο δήμο Κολυμπάρι κάτ. 132, το 1920 αναφέρεται Επισκοπή, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 126, το 1928 κάτ. 128, το 1940 κάτ. 205, το 1951 κάτ. 229, το 1961 κάτ. 203 και το 1971 κάτ. 106.

Ο επισκοπικός καθεδρικός ναός ήταν αφιερωμένος στο **Μιχαήλ Αρχάγγελο**, με ιδιότυπο σχήμα, που απαντάται σε άλλο ναό της Κρήτης (Βλ. σχεδ. καταψης). Ο αφιδωτός χώρος Α στεγάζεται με κυλινδρική καμάρα. Με δυο τόξα επικοινωνεί με την πρόθεση και το διακονικό Β. Με ένα μεγαλύτερο επικοινωνεί με τον κεντρικό χώρο Ε. Στην κόγχη υπάρχει μικρό διλοβο αγιοθύριδο. Το διακονικό Β, χαμηλότερο από το χώρο Α, στεγάζεται με κυλινδρική καμάρα, με κατεύθυνση κάθετη προς το χώρο Α. Στο χώρο Γ η κυλινδρική καμάρα είναι πιο υψηλή και έχει την ίδια διεύθυνση με την καμάρα του χώρου Α. Η πόρτα φαίνεται ξανακτισμένη. Στο δυτικό τοίχο είναι ένα στρογγυλό παράθυρο. Άλλο, που τελειώνει σε ημικύκλιο, υπάρχει στο νότιο τοίχο. Στους τοίχους είναι ο Gerola υπολείμματα τοιχογραφιών. Στο πάτωμα σωζόταν ψηφιδωτά, με άσπρες και μαύρες ψηφίδες με καρδιάσχημα φύλλα. Ο θόλος Ε έχει σχήμα κυλινδρικό και στεγάζεται με τρούλλο, που εξωτερικά παρουσιάζει σχήμα κλιμακωτό. Στο χώρο C ήταν η πρόθεση και αντιστοιχεί στο διακονικό Β. Οι άλλοι χώροι Η, Ι, Κ, Λ, Ν, Ο, Ρ ανήκουν μάλλον σε συνεχόμενα οικοδομήματα. Ο διάδρομος Η ήταν στεγασμένος με υψηλό θόλο. Στο νάρθηκα D διατηρείται η μαρμάρινη κολυμβήθρα, που αναφέρει και ο Pococke, η οποία έχει κάποια ομοιότητα με την κολυμβήθρα του Αγίου Ιακώβου Dall'Ortio της Βενετίας.

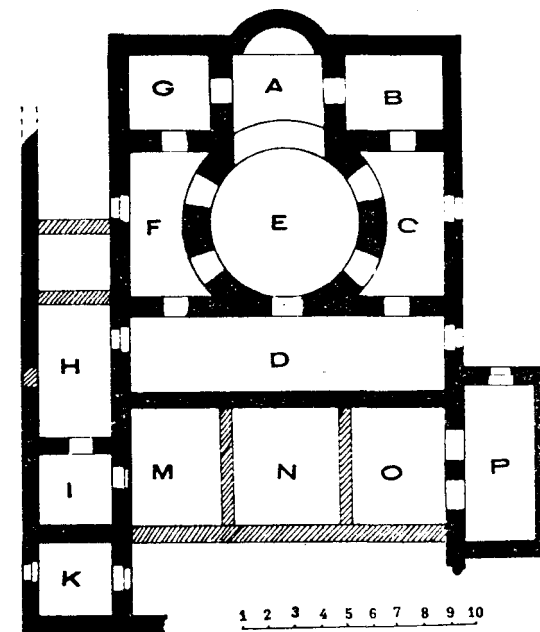
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. II, σ.69,72, μετάφρ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, ανέκδοτη — R. Pococke, A. Description of the East and some other countries, vol. II, σ.30.

Επισκοπή, η. Οικισμός της κοινότητας Αγιάς, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 50, υψ. 50 μ. Βρίσκεται κοντά στην Αγιά, στο δρόμο προς Λιγκιανού.

Αναφέρεται πρώτη φορά στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Episkoré (Pashley, Travels in Crete, II, σ.310) με 1 τούρκ. οικογένεια. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Πισκοπή και Αγιά** στο δήμο Αλικιανού με 63 Χριστιαν. και 28 Τούρκ. κάτ., το 1900 Αγιά και Πισκοπή στον ίδιο δήμο, κάτ. 525. Το 1920 δεν αναφέρεται. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Αλικιανού, κάτ. 46, το 1940 έπαθε και νέα έκλειψη και δεν αναφέρεται. Το 1951 αναφέρεται Επισκοπή στην κοινότητα Αγιάς με 59 κάτ., το 1961 με 67 και το 1971 με 65 και

Επισκοπή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 78, υψ. 270 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 35,5 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 33 χλμ. (Μουρτζανά) του παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου. Εδώ ήταν η έδρα της επισκοπής Αυλοποτάμου, πριν ενσωματωθεί με την επισκοπή Ρεθύμνης, την περίοδο της Βενετοκρατίας.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Vescovado di Milopotamo, από τον Καστροφύλακα (K173) Vescovado di Milopotamo, με 205 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Piskori di Milopotamo το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Piskori με 30 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.129), το 1881 αναφέρεται **Πισκοπή**, στο δήμο Αυδανιτών, κάτ. Χριστιαν. 81 και Τούρκ. 14, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, Επισκοπή, κάτ. 121, το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Μουσών κάτ. 136, το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 136, το 1940 κάτ. 145, το 1951 κάτ. 115, το 1961 κάτ. 105 και το 1971 κάτ. 89.

Εικ. 141. Κάτοψη του επισκοπικού ναού Μιχαήλ Αρχαγγέλου στο χωριό Επισκοπή Κισάμου.

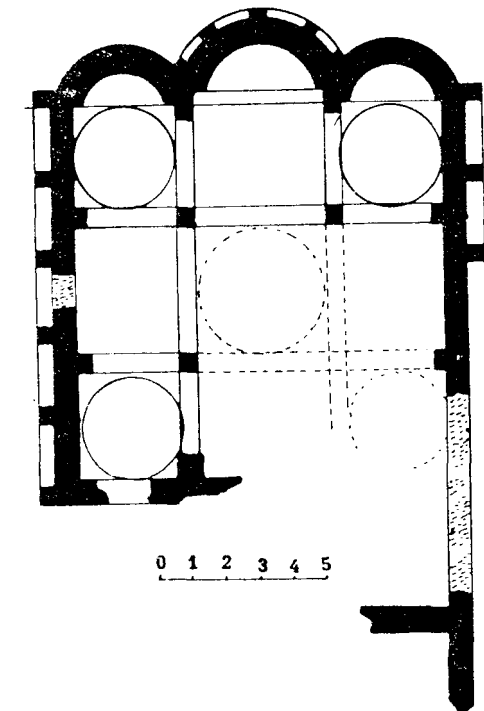
Η επαρχία Μυλοποτάμου είχε παλαιότερα δύο επισκοπές: του **Αυλοποτάμου** και του **Α(γ)ρίου**. Τού Αγρίου ή Αρίου είχε έδρα στη **Βιράν Επισκοπή** και του Αυλοποτάμου το σημερινό χωριό Επισκοπή. Η Επισκοπή Αυλοποτάμου διαδέχτηκε την παλαιότερη επισκοπή **Ελεύθερας**.

Ο καθεδρικός ναός ήταν η λεγόμενη **Φραγκοκλησιά**, αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη. Ήταν κτισμένη στα ερείπια άλλου ναού, όπως δείχνουν διάφορα μαρμάρια μέλη, κτισμένα στους τοίχους. Η κάτοψη παρουσιάζει

το συνηθισμένο σχέδιο σταυρού, που περιβάλλεται από 4 χώρους στα κενά ανάμεσα στις κεραίες του σταυρού. Όταν την επισκέφτηκε ο Gerola στις αρχές του σημερινού αιώνα στεκόταν μόνο το βορειοανατολικό τμήμα του ναού και διατηρούνταν ίχνη τοιχογραφιών στο κοίλωμα του θόλου του διακονικού. Ο ναός ανακαινίστηκε το 1568 από το λατίνο επίσκοπο Ιάκωβο Soreto, όπως έδειχνε το στέμμα του με το έτος στην πόρτα.

Τελευταία, το 1948, ο Κωνστ. Καλοκύρης, καθηγητής τότε στο Πάνορμο, ανέσκαψε στη θέση, όπου ήταν το εικονοστάσι της Αγ. Σοφίας, μεγάλη, παλιοχριστιανική βασιλική ή του 5ου ή 6ου αιώνα, που ασφαλώς ήταν αφιερωμένη στην Αγ. Σοφία και πιστεύει, ότι υπήρξε έδρα της επισκοπής Αυλοποτάμου το Πάνορμο και όχι το χωριό Επισκοπή.

Η Επισκοπή ήταν το χωριό των Τούρκων Κερίμιδων, όπου υπήρχε ο πύργος των «Τούρκοι αγαθοί, εύποροι και πολυκτήμονες εν Μυλοποτάμω», όπως τους χαρακτηρίζει ο Κριτοβουλίδης (Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.98). Το 1822 ο Αχμέτ Κερίμης με τους αδελφούς του και 347 εκλεκτούς συνεπαρχιώτες του πολιορκήθηκαν στον πύργο του από τους επαναστάτες, τους σκότωσαν όλους και γκρεμίσαν τον πύργο του.

Εικ. 142. Κάτοψη του επισκοπικού ναού Αγ. Ιωάννου στο χωριό Επισκοπή Μυλοποτάμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: - Κωνστ. Καλοκύρης, Παλιοχριστιανική βασιλική εν Πανόρμω κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», Β', σ. 380 — του ίδιου, Ρίθμνα, σ.128 — Ι. Νουχάκη, Χωρογραφία, σ.165 — Αναστ. Ορλάνδου, Αρχείον κ.λπ. Α', σ.148 — G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. II, p.63,79, IV, p.148, fig.41.

Επισκοπή Βιράν, η. Οικισμός τής κοινότητας Έρφων, επαρχίας, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 93, υψ. 85 μ. Βρίσκεται στο 14 χλμ. τού παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου. Το όνομα βιράν (viran) είναι λέξη τουρκοπερσική, και σημαίνει ερείπιο, ερειπωμένο κτίσμα. Συνεπώς η ονομασία είναι τής εποχής τής Τουρκοκρατίας.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Πρώτη φορά αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζ. Βεράν Επισκοπή (Κρητικά σ.45). Βεράν Επισκοπή την αναφέρει και ο Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία τής Κρήτης, Ρέθυμνο 1890, σ.97) «κειμένη μεταξύ τών ποταμών Πρίνσου και Αρκάδη, έχουσα λαμπρόν βυζαντινόν ναόν, κτισθέντα καθ' ην εποχήν η κόμη ήτο έπαυλις, τής επισκοπής Αγρίου». Όμως στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Πρίνος - Επισκοπή και Καϊναρτζέ, στο δήμο Μαργαριτών με 86 Χριστιαν. και 54 Τούρκ. κατ. Το 1900 περιέργως δεν αναφέρεται. Το 1920 αναφέρεται Επισκοπή Βιράν, στον αγροτ. δήμο Έρφων, κάτ. 91, το 1928 Βιράν Επισκοπή στην κοινότητα Πρίνος, κάτ. 85, το 1940 Βιρανεπισκοπή στην κοινότητα Έρφων, κάτ. 159, το 1951 κάτ. 189, το 1961 κάτ. 154 και το 1971 κάτ. 88.

Ο L. Petit (Analecta Bollandiana 42, 1924, σ.10) πιστεύει, ότι δεν ήταν επισκοπή αλλά έπαυλη τού επισκόπου. Αντίθετα, ο ειδικά ασχοληθείς με τις εκκλησίες τής Κρήτης Gerola πιστεύει, ότι ύστερα από την απελευθέρωση τής Κρήτης από τούς Σαρακηνούς, ξαναϊδρύθηκαν οι παλιές επισκοπές, αλλά μερικές με αλλαγή τής παλιάς έδρας των και τής ονομασίας των. Τότε η πρώην επισκοπή Α(γ)ρίου εγκαταστάθηκε στο σημερινό χωριό Βιράν Επισκοπή, που πήρε το όνομα Βιράν (= ερείπιο) γιατί ασφαλώς είχε καταστραφεί από τούς Τούρκους.

Ο καθεδρικός ναός ήταν, ίσως, η εκκλησία τής Αγίας Ειρήνης, που είναι σήμερα ένας σωρός ερείπια. Αλλά ενδεχόμενο να χρησιμοποιε ως επισκοπικός ναός η εκκλησία τού Αγ. Δημητρίου, λίγο πιο πέρα από το χωριό. Αποτελούνταν από τέσσερα κλίτη. Στο πάτωμα σωζόταν μερικά υπολείμματα τοίχων. Επιγραφή ΣΥΒΡΙΤ(ΙΩΝ), που βρέθηκε στη Βιράν Επισκοπή, όμοια με άλλες που βρέθηκαν στο χωριό Θρόνος Αμαρίου, δείχνει, ότι η επισκοπή Α(γ)ρίου διαδέχτηκε την αρχαιότερη επισκοπή Συβρίτου.

Το 1959 ο Κ. Καλοκύρης έκαμε ανασκαφή στο ναό τού Αγ. Δημητρίου και ανακάλυψε, ότι στο χώρο τού ναού προϋπήρχε ναός τής Δικτύνης Αρτέμιδος, που μνημονεύεται και στον Περίπλου τού Σκύλακος. (κεφ.47, σ.43). Μάλιστα βρέθηκε και οδόσημο ρωμαϊκό, με την επιγραφή: *Οδούς εκ χρη(μάτων) ιερών θεάς Δικτύνης γενέσθαι εκέλευσεν*.

Στην περιοχή βρέθηκε και μικρό πόρινο άγαλμα εφήβου ελληνορωμαϊκών χρόνων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — Κ. Καλοκύρη, Βιράν Επισκοπή, στο «Έργον» τής Αρχαιολογικής Εταιρίας κατά το 1959 σ.153 — τού ίδιου, Η βασιλική τής Βυζαντινής

Συβρίτου, «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ', σ.13 — τού ίδιου, Η αρχαία Ρίθυμνα, Αθήναι 1950, σ.128, — G. Gerola Monumenti Veneti ecc. vol. II, p.63,77,78.

Επισκοπή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 637, υψ. 120 μ. Βρίσκεται στο 22 χλμ. τού παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Χανιά, στην κατάφυτη και γόνιμη κοιλάδα τού Μουσιέλα.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από τον Fr. Barozzi, (f°26v) Vescovato di Calamona, από τον Καστροφύλακα (K174) Vescovato di Calamona με 446 κατ. το 1583, από τον Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Vescovato di Calamona το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Piskori με 47 ορθόδοξοι στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Episkopè (Pashley, Travels in Crete, II, 314), με 35 χριστιαν. και 25 τουρκοοικογένειες, το 1881 αναφέρεται Πισκοπή στο οθωμανικό Αργυρουπόλεως, κάτ. Χριστιαν. 471 και Τούρκ. 61, το 1900 αναφέρεται στο δήμο Λαππαίων Επισκοπή κάτ. 669, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 750, το 1928, κάτ. 945, το 1940, κάτ. 1089, το 1951 κάτ. 1047, το 1961 κάτ. 868 και το 1971 κάτ. 671.

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας κατοικούσαν από Βενετούς άρχοντες, που τα ερείπια τών μεγάρων των με λατινικές επιγραφές, είδε ο Gerola (Monumenti Veneti ecc. III, 269). Ιστορημένη εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου. Η Κτητορική επιγραφή αναφέρει κτήτορα τον κυρ Ξανθό Κληναρά, έτος ΖΡΘ' (= 7109 = 1601) (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. IV, 474).

Και την περίοδο τής Τουρκοκρατίας ήταν μεγάλο χωριό. Γι' αυτό αναφέρεται και Μεγάλη Επισκοπή.

Στη Β' Βυζαντινή περίοδο, οπότε ξαναϊδρύθηκε η επισκοπή Λάππας, τής Α' Βυζαντινής περιόδου, που είχαν καταστρέψει οι Σαρακηνοί, επήρε το όνομα επισκοπή Καλαμώνος, και εγκαταστάθηκε στο χωριό αυτό, και πήρε το όνομα Επισκοπή. Ο επισκοπικός ναός ήταν η εκκλησία τού Αγίου Νικολάου, που είναι σήμερα ερείπιο.

Κοντά στην πηγή Φουντάνα, στον ποταμό Μουσιέλα, ανακαλύφθηκαν τελευταία (1959) λείψανα παλαιού χριστιανικού ναού με μωσαϊκά δάπεδα σε σχήμα σταυρού. («Κρητικά Χρονικά», ΙΓ', 391).

Στο δρόμο επικοινωνίας τών νομών Ρεθύμνου και Χανίων, υπήρξε θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων την περίοδο τών απελευθερωτικών αγώνων και σπουδαία μάχες έχουν γίνει στην περιοχή αυτή το 1821 και 1866.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — Κωνστ. Καλοκύρη, Ρίθυμνα, σ.127 — I.Νουχάκη, Χωρογραφία, σ.201, — Νικόστ. Καλομενόπουλου, Κρητικά, σ.214 — «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ', 391 — R. Pashley, Travels in Crete I, 80, — G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. II, σ.61,63,76,99).

Επισκοπή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 1016, υψ. 340 μ. Απόγειο από το Ηράκλειο 18,3 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 7,7 χλμ. τού δρόμου προς Αγ. Νικόλαο Λασιθίου. Υπήρξε

έδρα τού επισκόπου Χερρονήσου και στο γεγονός αυτό οφείλει την ονομασία του. Προϊόντα: Σταφίδα σουλτανάνα 800-1000 τόν., επιτραπέζια σταφύλια 500 τόν. και λάδι 400 τόν.

Πρώτη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1394 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Piskori. (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.354).

Στην επαρχία Πεδιάδας αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K95) Piskori Chierissonisso με 690 κατ. το 1583, από τον Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Piskori Chierissonissi το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Piskori με 161 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.115), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Episkopè (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 20 χριστιαν. και 15 τούρκικες οικογένειες, το 1881 η Πισκοπή είναι έδρα ομώνυμου δήμου, κάτ. Χριστιαν. 608 και Τούρκ. 87, το 1900 Πισκοπή, κάτ. 775, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 698, το 1928 κάτ. 844, το 1940 κάτ. 1036, το 1951 κάτ. 1034, το 1961 κάτ. 1049 και το 1971 κάτ. 977.

Μέσα στο χωριό είναι πολλές εκκλησίες, από τις οποίες 6 είναι βυζαντινές με τοιχογραφίες, αξιοσημείωτες για τη Βυζαντινή Τέχνη. Τού Αγίου Ιωάννου, τού Μιχαήλ Αρχαγγέλου, τής Αγ. Παρασκευής, τού Αγ. Γεωργίου, στην οποία η κτητορική επιγραφή αναφέρει κτήτορα τον κυρ Ξαθό Κληναρά, έτος ΖΡΘ' (= 7109 = 1601). (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti, IV, σ.474). Πολιούχος είναι ο μεγαλοπρεπής ναός, δικλιτος, τού Αγ. Μηνά και Κοίμηση τής Θεοτόκου, με μαρμάρινο τέμπλο. Οικοδομήθηκε το 1882.

Την Τουρκοκρατία ήταν βακουφικό χωριό. Οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να ασπαστούν, δήθεν, τη μουσουλμανική θρησκεία, για να απαλλαγούν από τις πιέσεις. Αλλά ύστερα από το αυτοκρατορικό διάταγμα (το Χάτι Χουμαγιούν) τού 1856, που «εξασφάλιζε» τή θρησκευτική ελευθερία στους υπηκόους τού σουλτάνου, όλοι οι κάτοικοι ομόφωνα εκδήλωσαν, μπροστά στο γενικό διοικητή Βελή πασά, την πίστη των στο ισαγγέλιο.

Στην περιοχή τής Επισκοπής έχουν ευρεθεί τάφοι, κυρίως Υστερομινωικής περιόδου. Το 1952, στη θέση «κάμπος», βρέθηκε λαξευτός τάφος με κιβωτιόσχημο λάρνακα Υστερομινωικών χρόνων. Στη θέση Καλυβότοπος άλλος τάφος, με δυό κιβωτιόσχημες λάρνακες με ενδιαφέροντα κτερίσματα. Στη θέση Κεφάλια, κοντά στη βυζαντινή εκκλησία τής Παναγίας, άλλοι τάφοι Υστερομινωικής περιόδου III. Στη θέση Χοχλακιάς, ανατολικά τού χωριού, είναι η Κερά, Λιμνιώτισσα, που πιστεύεται πώς ήταν μονή.

Νότια από το χωριό 500 μ. είναι τα ερείπια τού σχολαρχείου τής Επισκοπής, που λειτούργησε τον 18ο και 19ο αιώνα μέχρι το 1906.

Επισκοπή Απάνω, η. Οικισμός τής κοινότητας Τουρτουλών (Αγ. Γεώργιος), επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 64, υψ. 270 μ. Απέχει από την πόλη Σητείας 12 χλμ. Διαδρομή: Πισκοκέφαλο-Μαρωνιά-Επισκοπή Απάνω.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από τον Fr. Barozzi, (f° 21v) Araporiscori, από τον Καστροφύλακα (K 139) Piskori arano με 191 κάτ. το 1583, από τον Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Arano Piskori το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Arano Piskori με 18 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ. 132).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Episkopè (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 2 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Απάνω Πισκοπή στο δήμο Λιμένος Σητείας, με 108 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 18 κάτ., το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Μαρωνίας με 67 κάτ., το 1928 με 60 κάτ., το 1940 με 61 κάτ., το 1951 είναι στην κοινότητα Τουρτουλών με 65 κάτ., το 1961 με 72 και το 1971 με 68 κάτ.

Στην εκκλησία τής Παναγίας (γενέθλιον) είναι stemma τού λατίνου επισκόπου Gaspare Viviani. (βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. v. IV, σ. 278. Βλ. και λήμμα : Επισκοπή Ιεράπετρας.

Στη θέση Τρυπητός το 1978 βρέθηκε Φυλάκιο-φρούριο τών κλασικών Ελληνικών χρόνων. Σώζεται τοίχος σε μήκος 24 και υψ. 2 μ., κτισμένος με πελεκητές πέτρες (Βλ. Ν. Παπαδάκη, Σητεία σ. 31).

Επισκοπή Κάτω, η. Οικισμός τής κοινότητας Πισκοκέφαλο, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 138, υψ. 40 μ. Βρίσκεται 1 χλμ. ανατολικά τού Πισκοκέφαλου.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από τον Fr. Barozzi, (f° 22r) Catoriscori, από τον Καστροφύλακα (K 139) Piskori catto με 171 κάτ. το 1583, από τον Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Cato Piskori το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Kato Piskori με 8 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 132).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Episkopè (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 8 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή τού 1881 Κάτω Πισκοπή στο δήμο Λιμένος Σητείας, με 159 Τούρκ. κάτ., το 1900 δεν αναφέρεται. Ως φαίνεται οι Τούρκοι κάτ. το είχαν εγκαταλείψει.

Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται στον αγροτικό δήμο Πισκοκέφαλο με 97 κάτ., το 1928 με 151, το 1940 με 185, το 1951 με 148, το 1961 με 72 και το 1971 με 125 κάτ.

Στην περιοχή τού χωριού έχουν βρεθεί Μινωικοί τάφοι αναφέρει ο Ν. Παπαδάκης (Σητεία, σ. 32).

Εράννος ή Ερώνος, Αρχαία πόλη τής Κρήτης, Ελληνικής - Ελληνιστικής εποχής. Η θέση της άγνωστη. (Βλ. Paul Faure, La Crète aux cent villes, «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ', σ. 180,182,184,195).

Το όνομά της αναφέρεται μεταξύ τών Κρητικών πόλεων στη συνθήκη με την Τέω τής Ιωνίας, σχετική με τη χρήση τού ασύλου, τού ναού τού Διονύσου.

Σύμφωνα με τη συνθήκη είχε πολλούς ναούς και ιερών του Ασκληπιού. Οι κάτοικοι Εράννιοι ή Εράνιοι. Αναφέρεται: *έδοξεν Εραωνίων τοίς κόσμοις, α πόλις τών Εραωνίων*. Οι κάτοικοι τής Τέω ήταν εκ παλαιών χρόνων συγγενείς και φίλοι με τους κατοίκους τής πόλης τών Εραωνίων. (Βλ. J. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, 1890, σ.148 και Νικ. Σταυράκη, Στατιστική τού πληθυσμού τής Κρήτης σ.70).

Ο Pendlebury, τής Αγγλικής Αρχαιολ. Σχολής ανέσκαψε το 1937 επί τής οροσειράς **Παπούρας** και στη θέση **Αρμί**, τής επαρχίας Λασιθίου, σκλημένο τάφο Γεωμετρικής περιόδου. (Βλ. Επ. Ετ. Κρητικών Σπουδών, τόμ. Α', σ.612).

Ο Paul Faure αναφέρει στον κατάλογο τών πόλεων τής Ελληνικής, Αρχαϊκής, Κλασσικής και Ελληνιστικής εποχής την πόλη **Ερώνος** ή **Εράννος**, αλλά δεν σημειώνει τη θέση της. (Βλ. Κρητικά Χρονικά, ΙΓ', (1959), σ.195). Σε μεταγενέστερο δημοσίευσμά του αναφέρει ότι στην περιφέρεια τού χωριού Λαγού, επαρχίας Λασιθίου, στις θέσεις Παπούρα, Κολόνα κ.λπ. πρέπει να τοποθετηθεί μιά αρχαία πόλη ανώνυμη, η Ερώνος ή Αράννος (Κρητικά Χρονικά, ΙΖ', (1963) σ.26).

Από ό,τι ξέρω, στη θέση **Παπούρα**, πάνω από το χωριό **Λαγού** ήταν μιά σπουδαία εκτεταμένη πόλη, όπως φαίνεται από τα υλικά τών οικοδομών της, σε μεγάλη έκταση, σε ολόκληρη τη νοτιοανατολική πλευρά τού υψώματος, τα όποια έχουν συγκεντρώσει τους τελευταίους αιώνες σε αναλημματικούς τοίχους, για να σχηματίσουν χώρους καλλιεργήσιμης γής, τις λεγόμενες «πεζούλες».

Έρφοι, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 138, υψ. το 1971 αναφέρεται 90 μ., το 1981 αυξήθηκε 180! Απέχει από το Ρέθυμνο 18 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο δρόμο Ρεθύμνου - Ηρακλείου, μετά το χωριό Βιράν Επισκοπή.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Erfus, από τον Καστροφύλακα (K174) Erfus με 406 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131), Erfus το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671, Erfos με 55 χαρατσά, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.129). Το 1881 **Έρφοι**, στο δήμο Μαργαριτών, κάτ. 16 Χριστιαν. και 82 Τούρκ., το 1900 αναφέρεται στο δήμο **Ελευθερναίων**, κάτ.38, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 186, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 224, το 1940 258, το 1951 232, το 1961 189 και το 1971 κάτ. 154.

Το τοπωνύμιο είναι προελληνικό, από τη λέξη **έρφος**. (Βλ. Paul Faure, Toponymmes préhelléniques dans la Crète moderne, (περιοδ. Kadmos, VI, 49).

Ευαγγελισμός, ο. Βλ. Μουκτάροι.

Ζαγουριάνοι, οι. Αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, το 1373 Gaiduriano (σελ.175), Gaduriano το 1379, (σ.312), Gaduriano (σ.357) το 1395. (Βλ. El. Santschi, Régestes des actes civils etc. στις παραπάνω σελίδες). Πρέπει να σημειωθεί ότι συνήθως ακουόταν Γαΐδουριάνους.

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας από το Fr. Barozzi, (f°24v) Gaiduriano, από τον Καστροφύλακα (K94) Gaiduriano με 284 κάτ. το 1583 (Ας σημειωθεί ότι στην ίδια απογραφή οι Κουνάβοι είχαν 205 κάτ. από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Gaiduriani το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται ενώ αναφέρεται σε τούρκικο έγγραφο τού 1672. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.805). Στην αιγυπτιακή απογραφή το 1834 Gaiduriano (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 3 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 το γραφούν πιο ευγενικά **Ζαγουριάνοι**, στο δήμο Αγ. Παρυσκίων, κάτ. 35 Χριστιαν., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ.44, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Κουνάβων, επαρχίας Τεμένους, κάτ. 39, το 1928 στην ίδια κοινότητα Κουνάβων αλλά στην επαρχία Πεδιάδας, στην οποία είναι πάντοτε - κάτ. 30. Το 1940 και 19, το 1951 κάτ. 21, το 1961 κάτ. 16. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Βρίσκεται σε υψόμετρο 350 μ.

Στην περιοχή τού οικισμού ήταν η αρχαία Έλιωνα (Βλ. λήμμα).

Ζάκαθος, η. (ή Ζάκανθος). Οικισμός στην επαρχία Σητείας, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται πρώτη φορά από το Χουρμούζη Βυζάντιο το 1842 **Ζάκαθο**, (βλ. «Κρητικά», σ.36). Αλλά δεν αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 ενώ ασφαλώς υπήρχε. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Χαντρά **Ζάκαθο**, και **Ανάγυρος** με 103 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 δεν αναφέρεται. Απόδειξη ότι είχαν φύγει οι Τούρκοι κάτ., το χωριό ερημώθηκε και δεν ξανακατοικήθηκε πιά, αφού δεν αναφέρεται σε καμιά από τις επόμενες απογραφές.

Ο οικισμός ήταν στη μέση μεταξύ τών χωριών Σκαλιά και Απάνω Ζάκρο. (Βλ. Teresa Wroncka, Rom un atlas archéologique de la Crète Minoenne, B.C.H 1959).

Ο οικισμός υπήρχε και πριν από την τουρκική κατάκτηση, αφού οι κάτοικοί του τούρκεψαν όλοι, μαζί με τον παπά, και κατοικούσαν μέχρι τελευταία αποκλειστικά από Τούρκους, όπως φαίνεται και από την απογραφή τού 1881, γνωστός με την ονομασία **Παπαδόχουσοι**. (Βλ. Εμ. Αγγελάκη, Το χωριόν Αρμένιοι Σητείας, 1944, σ.32).

Το όνομα είναι προελληνικό. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ι, σ.399).

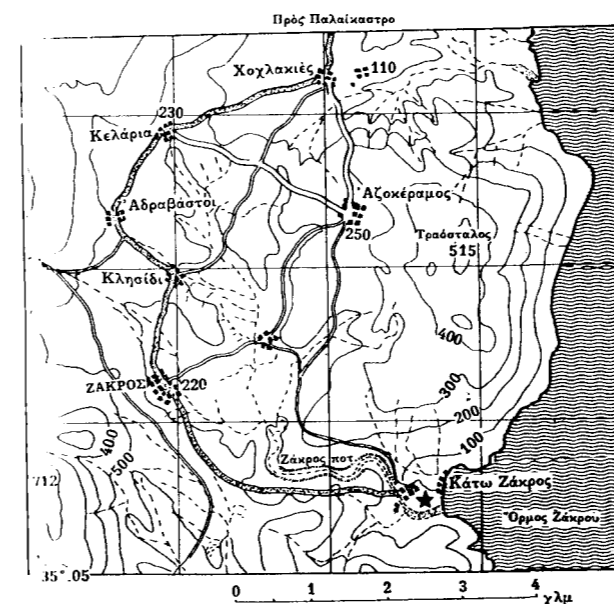
Ζάκρος Απάνω, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 746, υψ. 260 μ. Απέχει

από την πόλη Σητεία 38,3 χλμ. Διαδρομή: Παλαικάστρο - Χοχλακιές - Αδραβάστοι - Ζάκρος.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές, αλλά το όνομα αναφέρεται στους βενετσάνικους χάρτες *Xacro fiume* (= ποταμός Ζάκρος).

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 *Zakro* (Pashley, Travels in Crete, II, p.322) με 20 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Ζάκρος στο δήμο Καρυδιού με 274 κάτ. Χριστιαν. το 1900 είναι στο δήμο Ιτάνου με 415 κάτ., το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου με 690 κάτ. το 1928 με 523, το 1940 με 683, το 1951 με 719, το 1961 με 780, το 1971 με 755 κάτ.

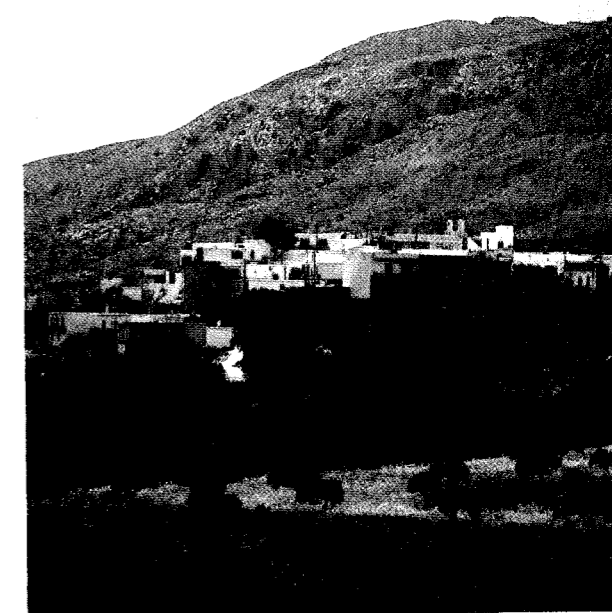
Στην περιοχή τού χωριού υπάρχουν πολλές πλούσιες πηγές, τού **Μέσου Μύλου**, τού **Βίγλου**, η **Ανεβάλλουσα** και στον **Παλαίμυλο**.

Εικ. 143. Ζάκρος Σητείας. Τοπογραφικό διάγραμμα τής περιοχής (Απόσπασμα από τὸ χάρτη τού 'Αγγλ. 'Επιτελείου)

Ζάκρος, Κάτω, η. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Απάνω Ζάκρου, κάτ. (1981) 38, υψ. 20 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 45,7 χλμ. Χωματόδρομος 7,4 χλμ. από την Απάνω Ζάκρο.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1951 με 2 κάτ., το 1961 με 6 και το 1971 με 8 κάτ. Η ανάπτυξη τού οικισμού τα τελευταία χρόνια οφείλεται στις νέες αρχαιολογικές ανασκαφές, που έφεραν σε φως το τέταρτο μινωικό ανάκτορο, με πλουσιότατα ευρήματα.

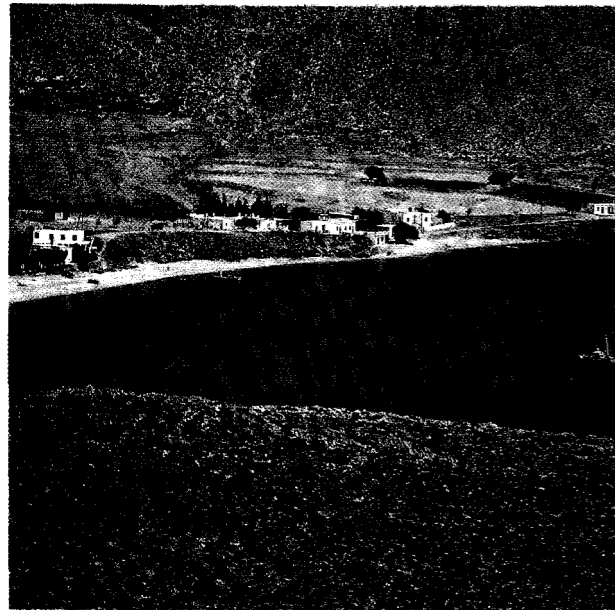
Εικ. 144. Ζάκρος Απάνω.

Η ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ

Στην περιοχή τής Κάτω Ζάκρου, 500 μ. από την παραλία, παρατηρήθηκαν πρώτη φορά από τον Άγγλο ναυτικό Spratt, τα μέσα τού 19ου αιώνα, ενδείξεις ύπαρξης αρχαιότατης πόλης. (Zakro presents features highly favourable for the situation of a coast-city of the Cretan in early days). (Βλ. T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, vol. I. 1865, σ.234).

Τα τέλη τού ίδιου αιώνα οι Ιταλοί αρχαιολόγοι Halbherr και Mariani, έκαναν δοκιμαστικές ανασκαφές και βρήκαν διάφορα αγγεία με πολυτελή διακόσμηση, που μερικά απ' αυτά ανήκαν στην πιο καλή μυκηναϊκή περίοδο τής Κνωσού. Ο Μαριάνι γράφει στο Monumenti Antichi della R. Academia dei Lincei, vol. VI, 1896, p. 193-348 (1-200): Tutta una città preellenica non riconosciuta finora da alcuno; lungo il Farangi tre luoghi antichi a pochi minuti di cammino l' uno dall' altro, e finalmente sul mare la grande città di Cato Zakro, una dalle più antiche cretesi. (= Μιά πόλη προελληνική, που δεν την πρόσεξε κανένας μέχρι σήμερα, στην προέκταση τού φαραγγιού, σε τρεις αρχαίους χώρους, σε απόσταση δρόμου λίγων λεπτών ο ένας από τον άλλο και τέλος κοντά στη θάλασσα η μεγάλη πόλη τής Κάτω Ζάκρου, μιά από τις πιο αρχαίες κρητικές πόλεις).

Όστε στην περιοχή αυτή, από την Κάτω Ζάκρο ως την Απάνω, όπως διαπίστωσαν και οι τελευταίες ανασκαφές, υπήρχε μιά αρκετά μεγάλη πόλη τη Μινωική αλλά και τις νεώτερες εποχές, ακόμη και τη ρωμαϊκή, όπως πιστοποιούν τα λείψανα ρωμαϊκών οικιών, που βρέθηκαν στη θέση **Καλή Στράτα**. Ο Μαριάνι παρατήρησε, ότι υπήρχαν και **Θέρμαι**, με υπόγειο θέρμανση κάτω από το πάτωμα, το λεγόμενο «υπόκαυστον».

Εικ. 145. Ζάκρος Κάτω. (φωτ. Ρουσέτου).

Η προϊστορική πόλη τής Ζάκρου ήταν η πύο μεγαλύτερων Ετεοκρητών, μετά την Πραισό. Στα γύρω υψώματα στον Τραούσταλο κ.λπ., τη Φάραγγα τών Νεκρών, όπου ήταν τα νεκροταφεία τής, υπάρχουν πολλοί τάφοι τής ίδιας περιόδου. Το μικρό λιμάνι τής Ζάκρου προστατευμένο από Βορρά και Νότο, ανοικτό μόνο προς τα ανατολικά, ήταν σπουδαίο εμπορικό κέντρο και ενδιάμεσος σταθμός τών πλοίων, που ταξίδευαν προς τα παράλια τής Ασίας και τής Αφρικής.

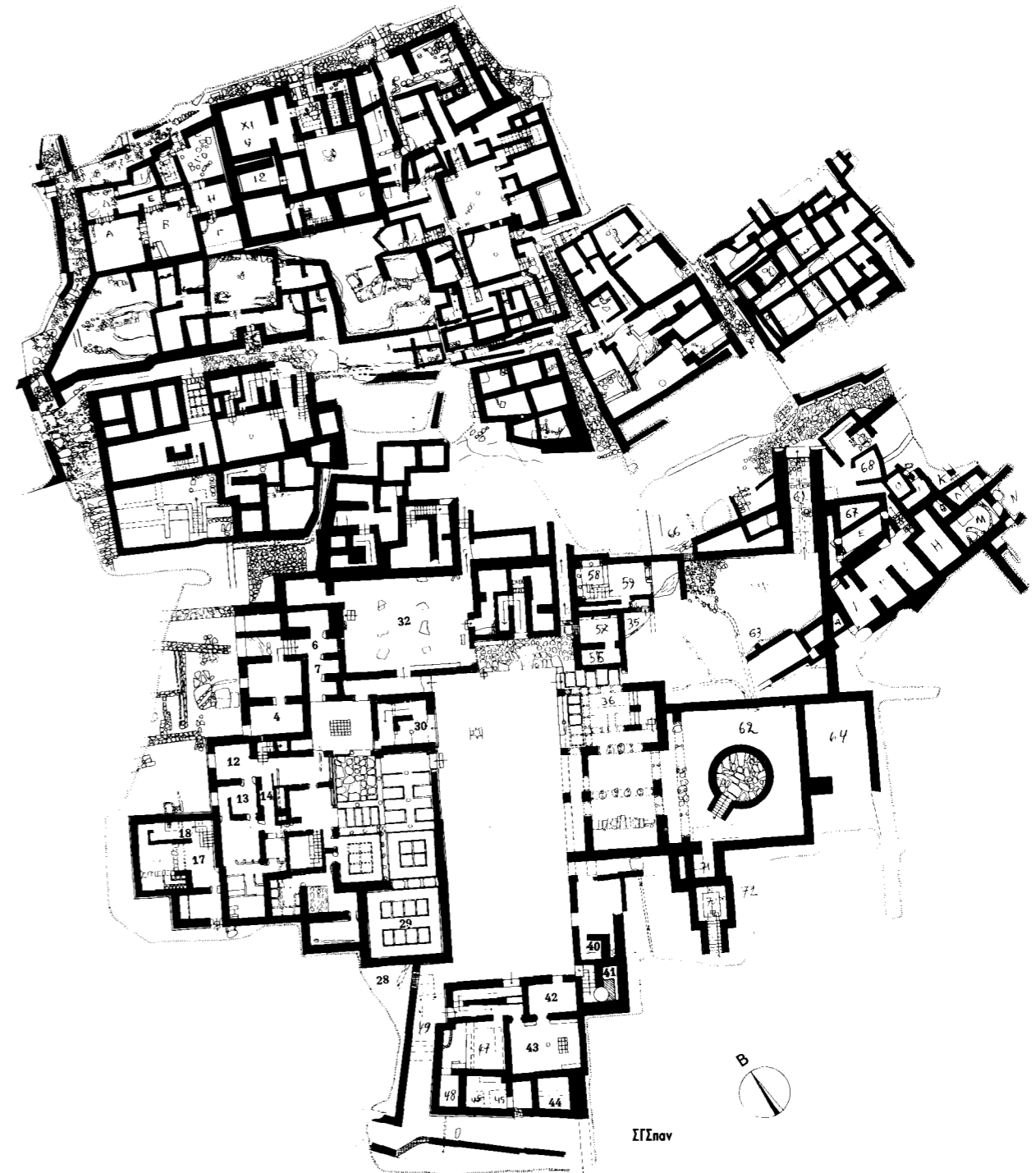
Το 1901 ο Άγγλος αρχαιολόγος Hogarth έκανε ανασκαφή στην πλαγιά τού λόφου, βορειοανατολικά τού ανακτόρου και αποκάλυψε μέρος τού αρχαιοοικισμού. Ανέσκαψε 10 οικίες Υστερομινωικής εποχής (1600-1500 π.Χ.). Βρήκε σπουδαία αντικείμενα τής Μυκηναϊκής περιόδου, πήθους, χαλκά εργαλεία και όπλα, διπλούς πελέκεις, σμίλες, μαχαίρια και σίγαλα. Δομάτιο ένα σωρό από 500 πήλινα σφραγίσματα, τα οποία λείψανα εμπορικής αλληλογραφίας. Πολλά έχουν δαιμονικές παραστάσεις. Πιθανότατα το δωμάτιο αυτό ήταν αρχείο. Βρήκε επίσης δυό λάκκους γεμάτους αγγεία καμαραϊκά και μυκηναϊκά και σε σπηλαιόδομο τάφους πρωτομινωικά αγγεία και λύχνους. Αλλά από

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ ΖΑΚΡΟΥ

29 Η αίθουσα των συμποσίων	37 Πολύθυρος αίθουσα
30 Προθάλαμος βασιλικής αίθουσας	38 Διάδρομος επικοινωνίας προς θάλασσα
31 Διάδρομος	39, 40 Τουαλέτα
32 Μαγειρείο	41 Το πηγάδι
33 Οψοφυλάκιο	42, 43, 44, 45, 46 Εργαστήρια μικροτεχνίας
34 Στοά	63 Αυλή
35 Η "Βασιλική αίθουσα"	64 Κυκλική δεξαμενή
36 Μικρή αποθήκη	65 "Τικτή κρήνη"

Εικ. 146. Ζάκρος Κάτω. (φωτ. Ρουσέτου).

Εικ. 147. Σχεδιάγρ. τού Ανακτόρου. Από τό «Έργον» τής Αρχαιολογικής Εταιρίας κατά τό έτος 1970.

τις ανασκαφές του Hogarth δε σώζεται τίποτε. Ο δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος άφησε και εδώ την καταστροφική του σφραγίδα.

Το όνομα είναι προελληνικό και σχετίζεται με τους Ζακαρού, προϊστορικό λαό, που αναφέρεται σε αιγυπτιακά κείμενα. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» τόμ. Ι', σ.400). Ο Νικ. Πλάτων πιστεύει, ότι το θέμα Ζα — στα τοπωνύμια Ζάκαθος, Ζάκ(α)ρος, Ζαρός κ.λπ. σημαίνει γη. (Βλ. N. Platon, Archaeologia Mundi, Crète σ.79. Αλλά Κρητική αρχαία πόλη δεν αναφέρεται από τους γνωστούς αρχαίους συγγραφείς. Όμως δεν αποκλείεται να είχε το ίδιο όνομα, όπως και η Δρήρος που δεν αναφέρεται, παρά μόνο τυχαίως από το γραμματικό Θεόγνωστο ως παράδειγμα ορθογραφίας.

Αφορμή της νέας ανασκαφής ήταν η ανεύρεση ξίφους, που βρήκαν ο Μανόλης Φυγετάκης και ο Νικ. Καραντώνης στην περιοχή του ανακτόρου, που το παρέδωσαν στην αρχαιολογική υπηρεσία, και μια βάση κίονα, που βρέθηκε στη θέση του ανακτόρου.

Ύστερα απ' αυτό, το 1961, ο βαθύς μελετητής του Μινωικού Πολιτισμού, πρώην έφορος αρχαιοτήτων Νικ. Πλάτων, με δαπάνη της Αρχαιολογικής Εταιρείας αρχικά και αργότερα με πρόσθετη επιχορήγηση του ζεύγους Leon και Hargiet Romerance από τη Νέα Υόρκη, άρχισε ανασκαφικές εργασίες στην ανατολική πλαγιά του υψώματος του Αγ. Αντωνίου.

Εξετάζοντας τη γύρω περιοχή ο Πλάτων παρατήρησε στην επιφάνεια του εδάφους, μέσα στα περιβόλια με μπανάνες, μεγάλους πελεκητούς πωρόλιθους — i riù grossi che io abbia visto in Creta, λέγει ο Μαριάνι σ.146 — στη δυτική άκρη της μικρής κοιλάδας της Κάτω Ζάκρου. Σαφής ένδειξη, πως εκεί υπήρχε κάποιο επίσημο κτήριο.

Αυτή είναι η αρχή της αποκάλυψης ενός νέου Μινωικού ανακτόρου, του τέταρτου ύστερα από τα ανάκτορα της Κνωσού, της Φαιστού και των Μαλίων. Η επιμελημένη κατασκευή της οικοδομής, οι πολλές αποθήκες, η πλούσια κεραμική, οι μεγάλες ποσότητες πρώτων υλών, ως το ελεφαντοκόκκαλο και ο χαλκός σε μορφή «ταλάντων», που βρέθηκαν με την πρόοδο της ανασκαφής, επιβεβαίωσαν τη γνώμη, ότι πρόκειται για ένα νέο ανάκτορο.

Η έκτασή του υπερβαίνει τα 8000 τ.μ. Το ανάκτορο εκτείνεται γύρω από μία κεντρική αυλή, όπως και τα άλλα Μινωικά ανάκτορα. Από τα γνωστά στοιχεία πιστεύεται, ότι θα είχε τουλάχιστο 300 διαμερίσματα στην αρχική του μορφή, αν ληφθεί υπόψη, ότι είχε μόνο δύο ορόφους.

Το ανάκτορο της Ζάκρου, ως και οι προϊστορικοί οικισμοί της περιοχής, τοποθετούνται, από τα ευρήματα της κεραμικής, στην Ύστερομινωική Ια και Ιβ περιόδους και υπολογίζεται ότι χρησιμοποιήθηκε 100 μόνο χρόνια περίπου από το 1600-1500 π.Χ. Βρέθηκαν όμως και λείψανα κτηρίων των περιόδων ΠΜ ΙΙΙ και ΜΜ Ια. Και στη βορειοδυτική γωνία του ανακτόρου, αποτη βόρεια και δυτική πλευρά του δωματίου 33, αποκαλύφθηκε πλακόστρωτη αυλή, που χώριζε άλλο συ-

γκρότημα δωματίων, που χρησιμοποιήθηκαν μονοκατά τη ΜΜ ΙΙβ μέχρι την ΥΜ Ια φάση. Στον τοίχο αυτό βρέθηκαν πολλά χαρακτηριστικά αγγεία.

Το ανάκτορο της Ζάκρου, παρ' όλο που έχει βασικές ομοιότητες, στις κύριες γραμμές, με τα άλλα Μινωικά ανάκτορα, έχει ορισμένες ιδιοτυπίες, που δεν υπάρχουν στα άλλα, πολύτιμες για τη μελέτη της Μινωικής αρχιτεκτονικής.

Η επέκταση του ανακτόρου ανατολικά της Κεντρικής Αυλής διαπιστώθηκε με τις ανασκαφές του 1965. Αλλά η καλλιέργεια στην περιοχή αυτή επιφθάσει πολύ χαμηλά και είχε καταστρέψει τα κτίσματα. Παρά τις καταστροφές όμως διασώθηκαν τα κυρίαρχα αρχιτεκτονικά στοιχεία, για να μας δώσουν τη μορφή των διαμερισμάτων και πολλά από τα δάπεδα διασώθησαν.

Εικ. 148. Η ανασκαφή του ανακτόρου. (φωτ. Ρουσέτου)

Το ανάκτορο συνεχίζεται και προς τα βορειοανατολικά της Κεντρικής Αυλής, όπου μερικά κτήρια του ήταν κτισμένα στην πλαγιά του παρακείμενου λόφου σε άνητρα. Το ανάκτορο επεκτείνονταν και προς το νότο της Κεντρικής αυλής.

Στα κτήρια του ανακτόρου χρησιμοποιήθηκε ξεστός πωρόλιθος, που τον φέρναν με τα πλοία από άλλο μέρος, αφού δεν υπάρχει στην περιοχή της Ζάκρου. Σε πολλούς τέτοιους ξεστούς πωρόλιθους είναι χαραγμένα τα γνωστά τεκτονικά σημεία, ο διπλούς πύλες, ο τρίαιχμο (Ψ), ο οβελός και ο αστέρας (*). Οι προσόψεις των δωματίων ήταν κτισμένες με ξεστός πέτρες με τα παραπάνω μινωικά σύμβολα. Τα χωρίσματα του ισόγειου και οι τοίχοι του επάνω ορόφου είχαν κτιστεί με οπούς πλίνθους. Οι εσωτερικοί τοίχοι

είχαν επιχρίσματα με πολύχρωμες διακοσμήσεις και ιδίως οι τοίχοι του άνω πατώματος, που εκοσμούντο με τοιχογραφίες, με φυτικά κυρίως θέματα. Τεμάχια των βρέθηκαν πεσμένα στο ισόγειο.

Η διάταξη των διαφόρων αιθουσών και διαμερισμάτων γύρω από την Κεντρική Αυλή, με τον ίδιο προσανατολισμό των ανακτόρων της Κνωσού, της Φαιστού και των Μαλίων, το αρχαιολογικό υλικό που βρέθηκε, το οποίο είναι εφάμιλλο, και σε ορισμένα αντικείμενα ανώτερο από το αντίστοιχο υλικό, που βρέθηκε στα άλλα ανάκτορα, δείχνουν ότι πρόκειται για ένα βασιλικό ανάκτορο, ανάλογο με της Κνωσού κ.λπ. Τα πολυτελή διαμερίσματα του ανακτόρου, οι αίθουσες υποδοχής με εσωτερικές κιονοστοιχίες, η «αίθουσα των συμποσίων», διακοσμημένη με διάζωμα 16 μέτρων με ανάγλυφες σπείρες, οι αποθήκες και τα μαγειρεία, που πρώτη φορά παρουσιάζονται σε μινωικό ανάκτορο, το αρχειοφυλάκιο με τις πινακίδες γραμμικής γραφής Λ, ο βιοτεχνικός τομέας και τόσα ευρήματα, που πλούτισαν μία ολόκληρη αίθουσα (την VIII) του Μουσείου Ηρακλείου, πιστοποιούν την πλούσια και πολυτελή ζωή, που έζησαν οι βασιλιάδες της Ζάκρου, σ' αυτή την ανατολικότερη, απομονωμένη σχεδόν από την άλλη Κρήτη, γωνιά της Σητείας. Και ο πλούτος αυτός ασφαλώς οφείλεται όχι τόσο στην ενδοχώρα της Ζάκρου, που είναι ορεινή και φτωχή, αντίθετα από την ενδοχώρα της Φαιστού, που εξουσίαζε ολόκληρη την πεδιάδα της Μεσαράς ή της Κνωσού, που κυριαρχούσε στις γόνιμες και πλούσιες εκτάσεις του Τεμένους, του Μαλεβιζιού και της Πεδιάδας, αλλά στο εμπόριο και στη ναυτιλία και στη βιοτεχνία, η οποία είχε αναπτυχθεί εκεί χρησιμοποιώντας τις πρώτες ύλες (ελεφαντοκόκκαλο, χρυσό κ.λπ.), που εισάγονταν από την Ανατολή. Η άποψη, ότι τα καλλιτεχνήματα και τα άλλα προϊόντα της λεπτεπίλεπτης Μινωικής βιοτεχνίας κατασκευάζονταν στην Κνωσό και από εκεί διοχετεύονταν στον έξω κόσμο από το λιμάνι της Ζάκρου, δεν μπορεί να υποστηριχτεί σήμερα, ύστερα από τα εργαστήρια, που βρέθηκαν τελευταία στο ανάκτορο της Ζάκρου. Τα προϊόντα αυτά βγαίνουν από τα χέρια των καλλιτεχνών της Ζάκρου.

Η επικοινωνία της Ζάκρου με τις άλλες πόλεις της Κρήτης γινόταν κυρίως από την ξηρά. Τους μινωικούς χρόνους υπήρχε ολόκληρο οδικό δίκτυο σ' όλη την Κρήτη, με το οποίο συνδεόταν όλοι οι τότε κατοικημένοι τόποι. (Βλ. J. Pendlebury, The Archaeology of Crete, New York, 1963, σ.8).

Η κεραμική του ανακτόρου της Ζάκρου είναι πραγματικά ανακτορική, σε ποικιλία σχημάτων και πλούτο σε διακόσμηση. Μεγάλοι τετράωτοι αμφορείς, με τρίχρωμες διακοσμήσεις, ανήκουν στην περίοδο από ΜΜ ΙΙβ μέχρι ΥΜ Ια. Στην κεραμική αυτή αντιπροσωπεύεται ο γνωστός θαλάσσιος ρυθμός με χταπόδια, ναυτίλους, αστερίες κ.λπ. και ο ρυθμός χλωρίδος με ποικίλα σχήματα. Σε πολλά αγγεία, που χρησιμοποιούνταν στις τελετές, απεικονίζονται θρη-

σκευτικά σύμβολα. Εκτός από τα τελετουργικά σκεύη βρέθηκαν και πολλά άλλα οικιακής χρήσης, αμφορείς, πρόχοι, χύτρες, λεκάνες, πύραυλα, φρουτοδόχες, κύπελλα κ.λπ. Βρέθηκαν επίσης 6 χάλκινα τάλαντα, όμοια μ' εκείνα της Αγ. Τριάδας και 4 χαυλιόδοντες ελέφαντα. Τα λεγόμενα «τάλαντα» ήταν μάλλον κομμάτια μετάλλου χαλκού (ingots), για να χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή διαφόρων αντικειμένων. Μεταλλικά σκεύη και εργαλεία βρέθηκαν αρκετά. Πιρίνια χάλκινα πολύ μεγάλα, ένα απ' αυτά είναι το μεγαλύτερο από όσα βρέθηκαν μέχρι σήμερα, διπλοί πελέκεις, πυράγρες, ξίφη, με χρυσά καρφιά, εγχειρίδια, μαχαίρια, σφυριά, χύτρες χάλκινες και τεμάχια καζανιού, μεγαλύτερου από εκείνα της Τυλίσου. Πολλά από τα ευρήματα αυτά είναι πολυτιμότερα, γιατί συμπληρώνουν τις γνώσεις μας για την εξέλιξη του Μινωικού Πολιτισμού.

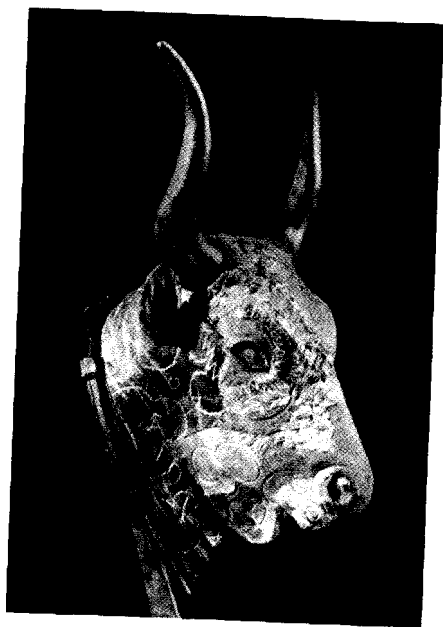
Εικ. 149. Αμφορέας από φλεβωτό μάρμαρο. Από το θησαυρό του Ιεροφυλακείου.

Το ανάκτορο της Ζάκρου καταστράφηκε απότομα και ολοκληρωτικά και δεν ξανακτίστηκε στη θέση του νέο. Από κομμάτια ηφαιστιακής μάζας, που φθάσαν στην Ζάκρο, προφανώς με την εκτίναξη από το ηφαιστειο της Θήρας, που βρέθηκαν τελευταία στο χώρο του ανακτόρου, και από παρατηρήσεις για τις μετατοπίσεις των τοίχων κατά την καταστροφή, προκύψαν νέες ενδείξεις, ότι η καταστροφή οφείλεται

Εικ. 150. Άλλο ρυτό από τον ίδιο θησαυρό.

στον τρομερό σεισμό, που έγινε κατά την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας το 1500 π.Χ. Η απότομη αυτή καταστροφή και η πυρκαϊά που ακολούθησε σκέπασε κάτω από τα ερείπια ό,τι υπήρχε στο ανάκτορο. Έτσι εγκαταλείφθηκε και ξεχάστηκε αιώνες δίχως να συλληθεί. Γι' αυτό βρέθηκαν τόσα πολλά και θαυμάσια τεχνουργήματα.

Εικ. 151. Και άλλο ρυτό σε σχήμα κεφαλής ταύρου.

Η ανασκαφή συνεχίζεται μέχρι σήμερα (1985, 2η ανασκαφική περίοδος του ανακτόρου, (βλ. «Το Έργον» της Αρχαιολογικής Εταιρείας, κατά το 1985, σ.69). Ανασκάφηκε το τμήμα του οικισμού βορείως και βορειοανατολικά του ανακτόρου και αποκαλύφθηκαν τμήματα του πλακόστρωτου δρόμου προς το λιμάνι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — Το ΕΡΓΟΝ της Αρχαιολογικής Εταιρείας των ετών 1961 μέχρι 1985, — Nicholas Platou The discovery of a lost palace of ancient Crete, New York 1971.

Ζαμπανιανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ 95) Zambagnianà με 62 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.124) Zabagnanà το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Cobanyana με 30 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.117). Ο Σταυρινίδης το γράφει Τζαμπανιανά και σημειώνει, ότι ήταν παλιό συνοικισμός και απορροφήθηκε μεταγενέστερα από το σημερινό χωριό Κουτουλουφάρι της κοινότητας Χερσονήσου.

Το τοπωνύμιο οφείλεται στο επώνυμο του οικιστή. Σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Petrus Longo (1348-1351) (βλ. Σπ. Θεοτόκη, Εισαγωγή εις την έρευναν των Μνημείων της Ιστορίας, Κέρκυρα 1926, σ.81), αναφέρεται ο Marinus Zampani, τυφλός υιός του Petrus Rogerio, στον οποίο ο πατέρας του αφήνει όλη την αγροτική του περιουσία στη Χερσονήσο. (...*dimitto Marinollo fillio meo muto totam meam terram de Chirsonisso...* (βλ. El. Santschi, Regestes des arrêts civils etc. σ.27, 28, 95, 170 passim). Δεν υπάρχει συνεπώς αμφιβολία, ότι το τοπωνύμιο οφείλεται στο επώνυμο Zampani.

Ζάμπρες, οι. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ100) Zambres με 22 κατ. το 1583 και από το Βασιλικάτα, Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Zambres το 1630 και στην τούρκικη απογραφή του 1671 Zabres με 9 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.120). Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι κατοικείται από βοσκούς και ακούεται με το όνομα **Δερτζή μετόχι**, κοντά στον Παρανύφους. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Ζάμπρες (Πάσλευ. τόμ.Π, σ.317) με 2 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά σ.78) Ζάμπρες με 2 τούρκ. οικογένειες ενώ πριν είχε 8, και βρίσκεται 3 μίλια βορείως από το χωριό Αϊνικόλας. Στην απογραφή του 1881 δεν αναφέρεται, το 1900 αναφέρεται στο δήμο Χάρακα, κάτ. 3, το 1920 αναφέρεται Ζάμπρες στον αγροτ. δήμο Χάρακα κάτ.4. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ζαρός, ο. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 2266, υψ. 340 μ. Ένα από τα χωριά της **Απάνω Ρίζας**, στους πρόποδες του Ψηλορείτη. Απέχει από το Ηράκλειο 45,3 χλμ. Δια-

κλάδωση δεξιά στο 29,8 χλμ. (Αγ. Βαρβάρα) του δρόμου προς Φαιστό - Πανασός - Γέργεργη - Νίβριτος - Ζαρός. Βόρεια από το χωριό είναι το φαράγγι του Αγ. Νικολάου, όπου είναι ο βυζαντινός ναός με τοιχογραφίες, «όχι ευχερούς ερμηνείας» (βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών, σ.88). Ο Άγιος Ευθύμιος, επίσης με τοιχογραφίες και χάραγμα του 1438.

Στο ίδιο φαράγγι είναι η μεγάλη πηγή **Βότομος**, που αρδεύει όλη την κοιλάδα του ποταμού **Κουτσουλίδη**, τοιμεντένιοι αγωγοί με κρυστάλλινα νερά του Βότομου ποιασρίζουν τους δρόμους του Ζαρού. Σε τεχνητές λημνες εκτρέφουν και ψάρια (πέστροφες).

Το όνομα είναι προελληνικό. Ο οικισμός αναφέρεται σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Sarò και Xarò. (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.208 και 222). Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F°23v) Sarò, από τον Καστροφύλακα (Κ103) Sarò με 266 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Sarò με 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Zago με 43 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.124), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Zarò (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 50 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος γράφει στα «Κρητικά» του το 1842 ότι πριν ο Ζαρός είχε 35 χριστιαν. και 30 τούρκ. οικογένειες και το 1842 είχε 30 και 10 αντίστοιχα. Το 1881 ο Ζαρός είναι έδρα ομώνυμου δήμου και έχει 608 Χριστιαν. και 103 Τούρκ. κατ. Το 1900 αναφέρεται Ζαρός με 973 κατ., το 1920 είναι έδρα αγροτικού δήμου, κάτ. 1418, το 1928 κάτ. 1136, το 1940 κάτ. 1388, το 1951 κάτ. 2209, το 1961 κάτ. 2325 και το 1971 κάτ. 2135.

Ο Ζαρός και άλλα χωριά της περιοχής, ήταν πατριαρχικό χωριό, φέουδο του λατινικού πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Σε έγγραφο του 1332 αναφέρεται ως ενοικιαστής των κτημάτων του πατριαρχείου στο Ζαρό και στη Νίβριτο ο Ιάκ. Mudacio αντί 200 υπέρπυρα για δυό χρόνια. (βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ.200 εξ.). Για την ετυμολογία του τοπωνύμιου βλ. λήμμα Ζάκρος Κάτω.

Ζαχαριανά, τα. Οικισμός της κοινότητας Λουσακιών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων κάτ. (1981) 131, υψ. 260 μ. Είναι νέος οικισμός. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1951 στην ίδια κοινότητα με 94 κατ., το 1961 με 129 και το 1971 με 133.

Ζαχαριάς, ο. Μικρός οικισμός της κοινότητας Καλαμίου, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 31, υψ. 190 μ. στο 14 χλμ. της αρτηρίας Χανίων Ρεθύμνου. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1940 στην ίδια κοινότητα με 62 κατ. το 1951 με 69, το 1961 με 49 και το 1971 με 32 κατ.

Ζαχαρίνος, ο. Οικισμός της κοινότητας Σταυρωμένου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1971) 10, υψ. 220 μ. Βρίσκεται ανατολικά από το Πισκοκέφαλο.

Πρώτη φορά αναφέρεται στη γενική **Ζαχαρίνου** στην απογραφή του 1920 στην ίδια κοινότητα με 43 κατ., το 1928 με 37, το 1940 γράφεται Ζαχαρίνος με 52 κατ., το 1951 με 41 κατ., το 1961 με 32 και το 1971 με 10 κατ. Στην απογραφή του 1981 δεν αναφέρεται.

Ζένια, τα. Οικισμός και κοινότητα επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 68, υψ. 740 μ. Βρίσκεται στο 24 χλμ. του δρόμου Αγ. Νικολάου - επαρχίας Λασιθίου. Από τη Νεάπολη απέχει 15,9 χλμ.

Ο οικισμός αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή του 1881 **Τζένια**, στο δήμο Χουμεργιάκου, Βρύσες, Αρκουδάς, Ρουσαπιδιά, Τζένια, Γαϊδούρω, με 503 Χριστιαν. κατ. Το 1900 γράφεται Ζίνια, Αρκουδάς, Ρουσαπιδιά, Αβδελιακό, Γαϊδούρος, στον ίδιο δήμο, κάτ. 213. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 40, το 1928 γράφεται **Ξένια** με 64 κατ., το 1940 Ζένια με 85 κατ., το 1951 με 71, το 1961 με 79 και το 1971 με 76 κατ.

Το όνομα ίσως οφείλεται στον πρώτο οικιστή, από τη μεγάλη βενετσάνικη οικογένεια των Zen, φεουδαρχών του Μεραμπέλου, επώνυμο που ακούεται και σήμερα στην επαρχία Λασιθίου, Τζένιος και Τζενάκης.

Σε μικρή απόσταση πριν φθάσουμε στον οικισμό, ερχόμενοι προς το οροπέδιο Λασιθίου, αφίνομε δεξιά μας το εκκλησάκι του Αγ. Ιωάννου. Την επανάσταση του 1821 ένας γιανίτσαρος από το Χουμεριάκο άρπαξε μία Κρητικοπούλα, από την Κριτσά, αφού έσφαξαν μπροστά της τη μάνα της, και έκαμε τους τούρκικους γάμους στο Χουμεριάκο. Η Ροδάνθη, όπως την έλεγαν, τον σκότωσε με το ίδιο το μαχαίρι του, ντύθηκε τα ρούχα του και έφυγε για τα βουνά του Λασιθίου να συναντήσει τον οπλαρχηγό Μανόλη Καζάνη. Περνώνας από την εκκλησία αυτή μεσάνυχτα, μήθε, προσευχήθηκε και

*βγάνει το μαχαίρι της απ' τ' αργυρό θηκάρι
και τα χρυσόξανθα μαλλιά της κεφαλής της πιάνει,
και τα 'κοψε! τα κρέμασε εις το προσκυνητάρι,
τα θέρισε ως θερίζουνε το στάρι με δρεπάνι...
Βουνά και όρη διασκελά η κόρ' η ανδρειωμένη,
και φθάνει ξημερώματα στο Μεσακό Λασιθι...
Είμ' απ' τη Στεία, αρχηγέ, απ' το χωριό Σφάκα...
Κι ένας αγάς, γιανίτσαρος με πήγε στη Ρουκάκα
για σκλάβο του...*

Και σαν άντρας εντάχτηκε στο επαναστατικό σώμα του Καζάνη, πολεμώντας τους Τούρκους με λύσσα, δίχως να αναγνωριστεί το φύλο της παρά μόνο όταν τραυματίστηκε σε μία μάχη...

Ζερβιανά, τα. Οικισμός της κοινότητας Γραμπούσας, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981), 109, υψ.

120 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1900 **Καμάρτσο και Ζερβιανά** με 95 κατ. στο δήμο Καστελίου Κισιάμου, απ' όπου απέχει 7 περίπου χλμ.

Στην απογραφή του 1920 αναφέρεται στον αγροτικό δήμο Αγ. Γεωργίου, κάτ. 82, το 1928 είναι στην κοινότητα Λαοδά, κάτ. 62, το 1940 στην κοινότητα Γραμπουσας κάτ. 94, το 1951 κάτ. 101, το 1961 κάτ. 148 και το 1971 κάτ. 124.

Ζερβού Μετόχι, το. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Αγίου Σίλα, επαρχίας Τεμένους ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 19, υψ. 50 μ. Νέος οικισμός. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1900 στο δήμο Δαφνών με 26 κατ. Βρίσκεται στο 10 χλμ. του δρόμου προς Κανλί Καστέλι.

Στην απογραφή του 1920 αναφέρεται **Μαλάδες ή Ζερβού μετόχι**, στο δήμο Ηρακλείου, κάτ. 26, το 1928 κάτ. 33, το 1940 αναφέρεται μόνο **Μαλάδες** κάτ. 37, το 1951 κάτ. 58. Το 1961 10 κατ. και το 1971 με 14 κατ.

Ζίντα, η. Χωριό τής κοινότητας Αρκαλοχωρίου, επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 211, υψ. 490 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 30,9 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 25,2 χλμ. του δρόμου προς Αρκαλοχώρι - Πατσιδέρος - Ζίντα.

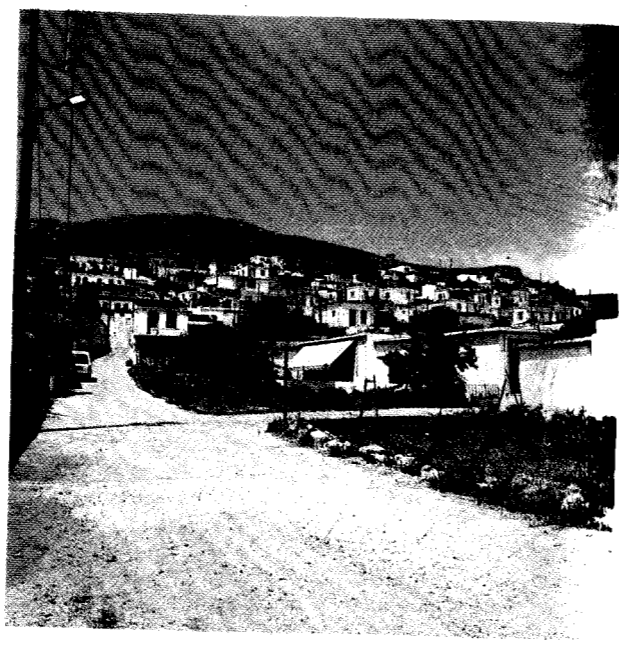
Το χωριό αναφέρεται σε έγγραφο του 1380 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Sinda (Βλ. El. Santschi, Régestes des agriets civils etc σ. 222). Το 1583 αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ97) Sida με 70 κατ. στην επαρχία Belvedere, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Sinda το 1630, στην τούρκ. απογραφή του 1671 Zide με 12 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.136), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Zidà (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 1 χριστιαν. και 13 τούρκ. οικογένειες, στην επαρχία Ριζόκαστρου ή Μπελβεντέρε. Το 1881 αναφέρεται **Ζίντα** στο δήμο Αρκαλοχωρίου με 130 Τούρκ. κατ. Χριστιανοί δεν κατοικούσαν εκεί. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 46 κατ., το 1920 γράφεται Ζήντα, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 169, το 1928 Ζήντας στην κοινότητα Αρκαλοχωρίου, κάτ. 206, το 1940 Ζίντα, κάτ. 286, το 1951 κάτ. 296, το 1961 κάτ. 354 και το 1971 κάτ. 279.

Ποιά είναι η ετυμολογία του τοπωνύμιου; Ο Κ. Άμαντος, (Κρητικά τοπωνύμια, Ε.Ε.Κ.Σ., τόμ. Γ', σ.223) σχετίζει το τοπωνύμιο με τη δωρική λέξη σίδα, αττ. σίδη = ρογδιά. Πιθανότερο μου φαίνεται ότι οφείλεται στο επώνυμο του πρώτου οικιστή Ζίντα, επώνυμο υπαρκτό. Στην παλαιά εκκλησία του **Αστράτηγου** (Αρχιστράτηγου Μιχαήλ) στο μετόχι **Μπειλίτικο**, τού χωριού Κακοδίκι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, αναφέρεται σε χάραγμα graffito) ο επισκέπτης Alexandro Zinta 1475, ad XV marzo (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικά επιγραφαί εκ Κρήτης, «Αθηνά» τόμ. 15, σ.114).

Ζίρος, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 668, υψ. 590 μ. Βρίσκεται στο ομώνυμο οροπέδιο, στους νότιους πρόποδες του οψώματος 785 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 30 χλμ Διαδρομή: Πισκοκέφαλο, -Μαρωνιά- Χαντράς - Ζίρος. Το όνομα προελληνικό «δίχως αμφιβολία» (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» τόμ. Γ' 400).

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi (F°22r) Siro, από τον Καστροφύλακα (Κ149) Ζίρο με 448 κατ. το 1583, το 1581 ήταν μητρικό φίον του Ανδρέα Κορνάρο (Βλ. Κων. Δ. Μέρτζιος, Κρητικά Συμβόλαια, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΘ', σ.119) το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Siro το 1630. Στην τούρκ. απογραφή του 1671 Ζίρο με 81 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.137) στην απογραφή του 1834 Ziro (Pashley, Travels in Crete, II, p.322) με 30 χριστιαν. και 30 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Ζήρος, στο δήμο Χαντράς με 433 Χριστιαν. και 186 Τούρκ. κατ. Το 1900 γράφεται Ζύρος, στον ίδιο δήμο, κάτ.528, το 1920 Ζήρος, έδρα αγροτ. δήμου, κάτ. 635, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 742, το 1940 Ζίρος, κάτ. 766, το 1951 και 735, το 1961 κάτ. 944 και το 1971 κάτ. 714.

Την επανάσταση του 1821 οι Τούρκοι κάτ., ύστερα από διαταγή του αυτόκλητου διοικητή Σητείας, Μπραχίμ Αφεντακάκη, συγκέντρωσαν τούς Χριστιανούς τών γύρω χωριών, για να τούς διαβάσουν, δήθη ν. σουλτανικό φερμάνι, με σκοπό να τούς σφάξουν. Σκότωσαν τούς Χριστιανούς τών άλλων χωριών, αλλά τούς ομοχώριους των δεν τούς έσφαξαν, δικαιολογούμενοι στον αρχηγό τους, ότι τούς θέλουν να καλλιεργούν τα κτήματά των (Βλ. Εμμ. Αγγελάκη, Σητειακά, τόμ. Α', σ.46).

Εικ. 152 Το χωριό Ζίρος. (φωτ. Ρουσέτου).

Στη Ζίρο διατηρείται η εκκλησία τής Αγ. Παρασκευής, η οποία είναι τελευταία που τοιχογραφήθηκε στην Κρήτη το 1523, οπότε επικράτησε η κινητή εικονογραφία. Πάνω από τη δυτική πόρτα τής εκκλησίας είναι η επιγραφή: *Δέησις τού δούλου τού Θεού Κωνσταντίνου ιερέως τού Πελεκάνου άμα συμβήου και τών τέκνων αυτού. Εις ΑΦΚΓ' (= 1523)* (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ.593).

Στην εκκλησία αυτή παίχτηκε μια τραγωδία την περίοδο τής Τουρκοκρατίας. Οι κάτοικοι τού κοντινού χωριού **Σκαλιά**, σε μικρή απόσταση ανατολικά τής Ζίρου, σκότωσαν τούς Τούρκους στρατιώτες, που έστειλε η τουρκική διοίκηση να εξοντώσει τούς Σκαλιώτες. Ο παπάς τής Αγ. Παρασκευής, εφημέριος τών Σκαλιωτών, οργάνωσε ένα σατανικό σχέδιο για την εξόντωση τών ενοριτών του, τών Σκαλιωτών.

Τούς κάλεσε στην εκκλησία για να κοινωνίσουν και να εξαγιστούν, λέγοντάς τους, ότι αποτελεί αμάρτημα κάθε φόνος, ακόμη και εχθρών, όπως οι Τούρκοι. Οι Σκαλιώτες υπάκουσαν στη νουθεσία τού παπά. Πήγαν στην εκκλησία με τα όπλα των. Αλλά ο προδότης παπάς, για να επιτύχει το σχέδιό του, τούς είπε να τα αφίσουν έξω από την εκκλησία, γιατί είναι μολυσμένα από το αίμα τών Τούρκων. Οι Τούρκοι, ειδοποιημένοι από τον παπά, περικύκλωσαν την εκκλησία, σκότωσαν τούς άοπλους Σκαλιώτες. Έπειτα έρριψαν τον παπά μέσα σε αναμμένο φούρνο. (Βλ. και λήμμα Σκαλιά).

Ζου, το. Οικισμός στην επαρχία Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 51, υψ. 170 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιώς τού χωριού Σταυρωμένος, στην κοινότητα τού οποιου υπάγεται.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (F°22r) Sisu, από τον Καστροφύλακα (Κ139) Xisù, με 377 κατ. το 1583, από τα πιά πολυάνθρωπα χωριά τής επαρχίας τότε. Στην ίδια σελίδα, στον κατάλογο τών ιερέων το γράφει Sisu Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Sisu το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Zù (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 9 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Ζού**, στο δήμο Λιμένος Σητείας, με 48 Τούρκους κατ. Στην απογραφή του 1900 δεν αναφέρεται. Ως φαίνεται οι είχαν εγκαταλείψει οι Τούρκοι. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτικό δήμο Σταυρωμένου, με 38 κατ., το 1928 στην κοινότητα τής πόλης Σητείας με 42 κάτ., το 1940 στην κοινότητα Σταυρωμένου με 63 κατ. το 1951 κάτ. 66, το 1961 κάτ. 64 και το 1971 κάτ.58.

Ο Paul Faure σχετίζει το τοπωνύμιο με τα Σίσεις, Σίσαρχα, Σίσι («Κρητικά Χρονικά» ΙΘ', σ.229). Ο Στυλ. Αλεξίου, στο Υπόμνημα τής Ετ. Κρητ. Ιστ. Μελετών («Κρητικά Χρονικά» Ι' 400) ετυμολογεί το τοπωνύμιο από το συ=ύδωρ. Η ετυμολογία αυτή είναι ορθή, γιατί πραγματικά υπάρχει στο χωριό μεγάλη πηγή, που κινούσε νερόμυλους και άρδευε όλη την κοιλάδα. (Βλ. Σ. Κολυδάκη, Η διανομή τών υδάτων

Εικ. 153. Πύργος Βενετού φρουδάρχη στο χωριό Ζού Σητείας.

πηγής Ζου, το 1810, περιοδ. «Μύσων», Ε', σ.109). Από την ίδια πηγή υδρεύεται και σήμερα η πόλη τής Σητείας.

Κατά τη γνώμη μου το τοπωνύμιο είναι αραβικό. Αραβικά su (σου) = νερό. suyolu (σουγιολού) = υδραγωγείο. Η ονομασία Ζου δόθηκε στην πηγή και το όνομα τού χωριού είναι θηλυκού γένους, η **Ζου**, που υπονοεί την πηγή. Η βενετοσάνικη γραφή Sisu είναι παραφθορά τής ελληνικής έκφρασης **στη Ζου**, όπως συμβαίνει και σε άλλα τοπωνύμια τής Κρήτης (στην Ελούντα έγινε από τούς Βενετούς η Σπιναλόγκα). Και επειδή το Sisu προφέρεται Σιζού επεκράτησε η μετατροπή το S σε Z και ακούεται σήμερα Ζου.

Ο Εμμ. Αγγελάκης αναφέρει (Σητειακά, τόμ. Α', σ.19), ότι οι κάτοικοι τού χωριού, ως και άλλων χωριών, αιχμαλωτίστηκαν από το Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα (Barbagossa σημαίνει κοκκινογένης) το 1533 και τούς ελευθέρωσε ο Γεώργιος Καντανολέος, ο οποίος, όπως αναφέρει ο Σπ. Ζαμπέλιος (Κρητικοί Γάμοι σ.243), υποθήκευσε τα κτήματά του στην Κίσαμο, για να πληρώσει τα λύτρα για την εξαγορά των. Το 1955 ο Πλάτων ανέσκαψε στην περιοχή τού οικισμού Μινωικό κτήριο Μεσομινωικής ΠΙβ. περιόδου, αγροικίας με πολλά δωμάτια, πάνω από 30, πιθανόν διόροφο, τής Μεσομινωικής - Υστερομινωικής περιόδου. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Θ', σ.562 και τού ίδιου Ανασκαφαί περιοχής Σητείας, Πρακτικά Αρχαιολογ. Εταιρείας, 1955, σ.288 εξ.), όπου και το σχεδιάγραμμα τής αγροικίας. Στην περιοχή τής επαύλειος ανεύρε επίσης ταφικό σπήλαιο τής Μεσομινωικής ΠΙβ - Υστερομινωικής εποχής.

Ζουνάκι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας ν. Χανίων, κάτ. (1981) 105, υψ. 100 μ. Απέχει από τα Χανιά 22,5 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο δρόμο προς Κίσαμο πριν από το Μάλεμε. Ο οικισμός είναι νέος. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1920 στον αγροτικό δήμο Πασαλιανών με 54 κατ., το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Σιρίλι με 57 κατ., το 1940 **Ζουνάκιον**, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 97, το 1951 κάτ. 101, το 1961 κάτ. 78 και το 1971 κάτ. 139.

Ζούρβα, η. Οικισμός τής κοινότητας Μεσκλά, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 49, υψ. 570 μ., στο βάθος τής γραφικής κοιλάδας του **Κερίτη** ποταμού, τού ομηρικού **Ιάρδανου**. Απέχει από τα Χανιά 27 χλμ. Διαδρομή: Αγιά - Επισκοπή - Φουρνές - Μεσκλά - Ζούρβα. Βρίσκεται στους βόρειους πρόποδες τού όρους **Καλόρος**, τών **Λευκών Ορέων**.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Zurva (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 15 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 είναι στο δήμο Λάκκων με 138 Χριστιαν. κατ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 153. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτικό δήμο Μεσκλά με 174 κατ., το 1928 με 170, το 1940 δεν αναφέρεται, το 1951 κάτ. 136, το 1961 κάτ. 92 και το 1971 κάτ. 59.

Το τοπωνύμιο είναι αραβικό και πρέπει να είναι κτίσμα τών Αράβων (βλ. Paul Faure, Nomes de montagnes crétoises, Bullestin de l' Association Budé tom. XXIV, p.445).

Η Ζούρβα, στους πρόποδες τών αδούλωτων Κρητικών Βουνών, δεν μπορούσε παρά να παίξει το ρόλο του στους αιώνες για την απελευθέρωση τής Κρήτης. Το 1886 οι επαναστάτες συγκεντρώθηκαν στη Ζούρβα με το Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη, το Ι. Ζυμπρακάκη και άλλους αρχηγούς. Οι Τούρκοι επιχειρήσαν με αλληπάλληλες εφοδούς να τούς εκτοπίσουν, αλλά οι επαναστάτες, μαζί με τις γυναίκες τού χωριού, τούς απόκρουσαν, τούς προξένησαν μεγάλες απώλειες και τούς ανάγκασαν να υποχωρήσουν.

Ζούρβα, η. Μικρός οικισμός, μετόχι, τής κοινότητας Λατσιάδας, επαρχίας Μεραμπέλου ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 0, υψ. 300 μ. Βρίσκεται βορείως τού χωριού Λατσιάδα. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1951 στην ίδια κοινότητα με κατ. 0, το 1961 με κατ. 8 και το 1971 με 11 κατ.

Ζουρίδι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 89, υψ. 260 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 19,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 16 χλμ. τού παλιού δρόμου Ρεθύμνου - Χανίων, Άγιος Κωνσταντίνος - Ζουρίδι. Βρίσκεται πάνω σε υψηλή θέση με πανοραμική θέα, κοντά στην τοποθεσία **Αγιασμάτσι**, κατάλληλον δι' ενέδραν και διαρροεμένην υπό τού ποταμού **Νερατζέα (Αγιά-Σμάτσι)** αναφέρει ο Ρεθεμνιώτης δάσκαλος Εμμ. Λαμπρινάκης στο βιβλίο του (Γεωγραφία τής Κρήτης, 1890, σ.89).

Είναι παλιός οικισμός. Αναφέρεται στην απογραφή Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Sibrida από τον Καστροφύλακα (K174) Zuridi με 103 κατ. το 1583, και (K183) με 132 οφειλόμενες αγγαρείες. Στην τουρκική απογραφή τού 1659 (Ν. Σταυρινίδης, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ, σ.110) δεν αναφέρεται. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ζουρίδι** στο δήμο Ρουστίκων με 170 Χριστιαν. κατ. Τούρκ. κατ. Το 1900 αναφέρεται **Ζουρίδι και Αγ. Γεώργιος**, στον ίδιο δήμο με 276 κατ. Το 1920 είναι τμήμα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 230, το 1928 κατ. 209, το 1940 το **Ζουρίδιον** με 213 κατ., το 1951 κατ. 199, το 1961 κάτ. 136 και το 1971 κάτ. 108.

Ζού-το-Λάκκο. Παλαιά ονομασία τού χωριού Ζωνιανά, επαρχίας Μυλοποτάμου. (βλ. λήμμα).

Ζυμπραγού, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 104, υψ. 300 μ. Απέχει από τα Χανιά 38,5 χλμ. Διαδρομή: Κολυμπάρι - Σηρωτό - Δρακόνα - Επισκοπή - Αγ. Αντώνιος - Καριά - Ζυμπραγού.

Η ορθή γραφή είναι **Συμπραγού**, Συμπραγός, από το ρ. συμπράττω (βλ. Ν.Π.Ιμβριώτη, Ετυμολογικό Λεξικό τής κοινής Νεοελληνικής, 1951, συμπραγός, δίδυμος και Γεωργ. Χατζιδάκη Μεσα και Νέα Ελληνικά, τόμ Β', σ.12). Ο τύπος αυτός χρησιμοποιείται στην Κεντροανατολική Κρήτη.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Sibragu, από τον Καστροφύλακα (K238) Sibragù με 192 κατ. το 1583 και (K225) Sibragu με 35 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάκι (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Sibragù. Ο Antonio Trivan το αναφέρει στο Χρονικό του (σ.112 τού κώδικα της Βιβλιοθήκης τού Παρισιού) Asibragu. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Stazibragu (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 3 χριστιαν. και 20 τουρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Πανευφήμου **Συμπραγού**, Βουργέρος, Βασιλιανά, Αγ. Αντώνιος με 410 Χριστιαν. και 66 Τούρκ. κατ. Το 1900 αναφέρεται χωριστά **Ζυμπραγού** στον ίδιο δήμο, κατ. 170, το 1920 το **Ζυμπραγόν** είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου κάτ. 217, το 1928 **Ζυμπραγού** κατ. 252, το 1940 **Ζυμπραγός**, κάτ. 217, το 1951 κάτ. 113, το 1961 κάτ. 191 και το 1971 κάτ. 137.

Ζυμπρού, το. Οικισμός στην κοινότητα Ροδοβάνι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1928) 34.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Sibru, από τον Καστροφύλακα (K239) Sibru με 42 κατ. το 1583. Ο Ant. Trivan τον αναφέρει στην επαρχ. Σελίνου Sibru (σ.113 τού παρισινού κώδικα).

Το 1842 το αναφέρει στα «Κρητικά» του ο Χουρμούζης Βυζάντιος **Συμβρού**. Στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Ζυμπρού** με 37 Χριστιαν. κατ. το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 45, το 1920 **Ζυμβρού** στην κοινότητα

Υρτακίνας κάτ. 29, και το 1928 στην κοινότητα Ροδοβάνι με 34 κατ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Σε σχεδιάγραμμα τού οδικού δικτύου τού ν. Χανίων, τής Μηχανικής Υπηρεσίας σημειώνεται ο οικισμός **Ζυμπραγού** σε μικρή απόσταση νότια από το Ροδοβάνι. Ως φαίνεται ο οικισμός λεγόταν από την εποχή τής Βενετοκρατίας Συμπρού και συμπραγού. Το Sibru μπορεί να είναι σύντμηση τού Sib(αg)u.

Ζωνιανά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου ν. Ρεθύμνου, κατ. (1981) 1071, υψ. 630 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 51 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 30 χλμ. τού παλιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου, Κρασούνα - Αλώνες - Αγ. Ιωάννης - Κάλυβος - Λιβάδια - Κράνα - Ζωνιανά.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) So, (Ζώ=ζώ(ο)). Ο Καστροφύλακας (K183) το αναφέρει στον κατάλογο τών οφειλομένων αγγαρειών Axo et Sò (Αξός - κοντινό χωριό - και Ζω) με 1200 οφειλόμενες αγγαρείες, ενώ στον κατάλογο τού πληθυσμού δεν αναφέρεται. Ο Βασιλικάκι (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) αναφέρει την πλήρη ονομασία με την κρητική προφορά Laco tu zu (Λάκκος τού ζού). (Ο)ζώ λέγεται στην Κρήτη τού ζώου, πληθυντικός τα (ο)ζά. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος το αναφέρει στα «Κρητικά» του (σ.46) **Ζουτουλάκο** το 1842. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ζου-το-Λάκκο** με 390 Χριστιαν. κατ. Το 1900 με 208 κατ.

Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται **Ζωνιανά**, έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου, όπως χαρακτηρίζαν τότε τις κοινότητες, με 640 κατ. Με αυτό το όνομα αναφέρεται έκτοτε. Το 1928 έχει 778 κατ., το 1940 789, το 1951 926, το 1961 958 και το 1971 1056 κατ. Από τα λίγα χωριά τής Κρήτης, που παρουσιάζουν αύξηση πληθυσμού τα τελευταία χρόνια. Ένδειξη τής ζωτικότητας τού τόπου; Τα Ζωνιανά διατηρούν μεγάλη κτηνοτροφία στις βόρειες πλαγιές τού Ψηλορείτη, και οι περισσότεροι κάτοικοι ασχολούνται με τη κτηνοτροφία. Και επειδή φορούν βαρεία μάλλινα καπότα τούς λένε γαμπάδες (γαμπάς = μάλλινο καπότο).

Γιά την ονομασία τού χωριού και την ίδρυσή του αναφέρει η τοπική παράδοση ότι: Στην κοιλάδα που βρίσκεται το χωριό υπήρχε πυκνό δάσος, όπου ήταν πηγή νερού άγνωστη στους κτηνοτρόφους. Αλλά την ήξεραν τα ζώα των βοσκών. Οι βοσκοί ακολουθώντας τα πρόβατά των, ανακάλυψαν την πηγή και αυτή ήταν αφορμή να κτίσουν εκεί το χωριό των. Και ως φαίνεται υπήρχε κάποιος λάκκος, όπου συγκεντρώνονταν το νερό τής πηγής - όπως συνήθως συμβαίνει - και από το γεγονός αυτό επεκράτησε η ονομασία **Τού Ζου ο Λάκκος** και οι κάτοικοι λεγόταν και μέχρι τελευταία **Ζουλακκιανοί**.

Ο Βασ. Ψιλάκης δεν συμφωνεί με τη λαϊκή παράδοση και αναφέρει (Ιστορία τής Κρήτης σ.390) ότι το τοπωνύμιο σημαίνει Λάκκος τού Δία (Ζην).

Και η νεώτερη ονομασία φαίνεται να έχει την αρχή

από το Ζω (ζώ) και οι κάτοικοι λέγονται Ζωνιανοί. (βλ. Γ.Β. Νταφέρμου, Μυλοποταμίτικα τοπωνύμια, Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών τόμ. Β', σ.374).

ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΤΟΥ ΣΕΝΤΟΝΗ. Σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά τού χωριού, στη θέση **Σκαφίδια**, πάνω από τον αμαξιτό δρόμο, όπου είναι η πηγή νερού, είναι ένα μεγάλο και πολύ θεαματικό σπήλαιο, το ωραιότερο σε λιθικό διάκοσμο από τα γνωστά σπήλαια τής Κρήτης, γνωστό με το τοπικό όνομα **Τρύπα τού Σεντόνη**, που οφείλεται στο όνομα κάποιου επαναστάτη **Σεντόνη**, που κρυβόταν εκεί. Χρησιμο-

Σπήλαιο : Σεντόνη
Μετρήσεις - Σχέδια :
"Ανας Πετρόχειλου
(Δελτίον Έλληνικής
Σπηλαιολ. Έταιρίας
τ. VII, τεύχ. 3 σ. 82)

Κλίμαξ 1: 1000

Εικ. 154. Το σπήλαιο Σεντόνη κοντά στο χωριό Ζωνιανά.

ποιήθηκε ως καταφύγιο των Χριστιανών στις επαναστάσεις, αλλά μόνο στα πρώτα διαμερίσματα. Γι αυτό πμό μέσα ο φυσικός διάκοσμος έμεινε άθικτος.

Το 1956 το εξερεύνησε συστηματικά ο σπηλαιολόγος Γιάννης Πετρόχειλος και επεσήμανε τη σπουδαιότητά του. Το 1963 η Άννα Πετρόχειλου, με άλλα μέλη της Σπηλαιολογικής εταιρίας, το χαρτογράφησε και το περιέγραψε εκτενέστερα.

Η είσοδος του είναι πλάτους 1 και ύψους 1,5 μ. Ακολουθεί καταφορικός θάλαμος μήκους 23 μ. πλάτ. 9 και ύψ. 4 μ. Ο δεύτερος θάλαμος είναι 18 μ. 12 μ. και 3,5 αντίστοιχα με τεράστιες κολόνες. Ακολουθούν και άλλοι θάλαμοι διαφορετικών διαστάσεων. Ο 14 θάλαμος 13 μ. μάκρος 8 και 2 μ. έχει ωραιότατες λιθωματικές ροές (gours) στο δάπεδο, μαργαριτάρια σπηλαιών, σταλαγμίτες, κολόνες κ.λπ. Το μήκος όλου τού σπηλαιού σε οριζόντια κάτοψη είναι 145 μ. και η έκτασή του 3000 τ.μ. Είναι διεθνούς τουριστικού ενδιαφέροντος και προτάθηκε η αξιοποίησή του, αλλά μέχρι σήμερα (1987) δεν έγινε τίποτε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — Άννας Πετρόχειλου, Το σπήλαιο Τρύπα τού Σεντόνη Ρεθύμνου Κρήτης, Δελτ. Ελ. Σηηλ. Εταιρίας, τεύχ. 3, 1963, σ. 76-82 — Τουριστική Κρήτη, τεύχ. 35, «Προμηθεύς Πυρφόρος», τεύχ. 23 — Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, Β', σ. 379, — Paul Faure, Fonctions des cavernes Crétoises, σ. 61, 9 (6), 207, 231 (3).

Ζωφόροι, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 302, υψ. 340 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 30,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 30 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Πεδιάδας. Οι Ζωφόροι είναι πλούσιο χωριό. Παράγει λάδι, σταφίδα, επιτραπέζια σταφύλια, κρασί και σιτηρά σε μεγάλες ποσότητες. Υπάρχει παλιό έθιμο να ραντίζουν τα αμπέλια με αγιασμό την εορτή τού Αγ. Τρυφώνου 1 Φεβρ.

Πρώτη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello, τού 1279 Sophoro (βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ. 17) Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1373 Sofori. Τότε ήταν πεζικό φέουδο (serventaria) τού Laurentius Maripero και το πούλησε στον Augustino Gezo. (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 75). Το 1611 είναι φέουδο τού Ανδρέα Τζάκ. Κορνάρο και το δωρίζει στην ανεψιά του Ελενέτα, κόρη τού αδελφού του Βιτσέντζο, πιθανότατου ποιητή τού περίφημου κρητικού έπους «Ερωτόκριτος». (βλ. Σ.Γ. Σπανάκη, Η διαθήκη τού Ανδρ. Κορνάρου, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Θ', σ. 410 εξ.).

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Soforus, από τον Καστροφύλακα (Κ95) Soforus με 109 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Sofforus το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Zoforus με 42 χαράτσα,

(Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 116). Στην αρχαιολογική απογραφή τού 1834 αναφέρεται Ζοφροιο (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 10 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Ζωφοριο στο δήμο Καστελίου με 187 Χριστιαν. και 58 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, με 210 κάτ. Το 1909 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 293, το 1922 έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 329, το 1940 κάτ. 371, το 1951 κάτ. 344, το 1961 κάτ. 361 και το 1971 κάτ. 379.

Ο Στ. Ξανθουδίδης υποθέτει ότι το τοπωνύμιο προμολογείται από την κρητική λέξη ζαφορά, όπως λέγεται στην Κρήτη ο κρόκος, από το αραβικό zafaran) αραβικό λουλούδι τών Μινωιτών. Στο Υπόμνημα τής Κρητ. Μελετών αναφέρεται ότι είναι αρχαιοελληνικό τοπωνύμιο. (βλ. «Κρητικά Χρονικά», Γ', σ. 400)

Ήρα, η. Οικισμός τής επαρχίας Πεδιάδας, τού ν. Ηρακλείου, σε μικρή απόσταση ανατολικά τού σημερινού χωριού Αστρίτσι. (βλ. λήμμα). Πρώτη μνεία τού τοπωνύμιου αναφέρεται σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon τού 1271 Lira (L'ira) (βλ. Antonino Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Crete, σ. 13 και 67). Είναι συμβόλαια προπώλησης καλού Κρητικού κρασιού, από τα αμπέλια τού χωριού Ήρα (Ήρα). Το 1368 αναφέρεται Lira (το σωστό Lira) 1/2 πεζικού φέουδου τών Iacobellus et Thoma Gano (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 144 και 277). Στην επόμενη σελίδα, 277, γράφεται σωστά Ira.

Ο οικισμός εξακολουθεί να υπάρχει το 1577, όπως αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας από το Fr. Barozzi, (f°24v) Ira, από τον Καστροφύλακα (Κ94) Ira με 51 κατ., το 1583, από το Φρ. Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 124) Ira το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Nira, όπως ακούεται και σήμερα το τοπωνύμιο με 9 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 116) όπου κακώς μεταφράζεται **Νόρα**, ακολουθώντας τη γραφή τού Χουρμούζη Βυζάντιου, «Κρητικά» σ. 66) Στην απογραφή τού 1881 και στις επόμενες δεν αναφέρεται.

Σήμερα σώζεται μόνο η εκκλησία τού χωριού Αγ. Ιωάννης. Το όνομα δεν πιστεύω να έχει σχέση με την Ήρα. Μάλλον οφείλεται στην **ήρα**, όπως λέγεται σήμερα το ζιζάνιο τών σιτηρών **αίρα**, γνωστή στην Κρήτη **νήρα**, με τη συνεκφορά τού ν. τού άρθρου.

Ηράκλειο, Χάντακας, Μεγάλο Κάστρο. Η μεγαλύτερη και σπουδαιότερη, από άποψη οικονομική, εμπορική και τουριστική πόλη, στη μέση περίπου της βόρειας παραλίας τής Κρήτης, 10-40 μ. υψ., στον 35° 20' παράλληλο βορείου πλάτους και 20° 10' ανατολικού μήκους Greenwich πρωτεύουσα τού ομώνυμου νομού, έδρα τής Αρχιεπισκοπής τής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας τής Κρήτης, η τέταρτη πόλη τής Ελλάδας,

Πληθυσμιακή ανάπτυξη τών τριών πόλεων
Η Ρ Α Κ Λ Ε Ι Ο Υ — Ρ Ε Θ Υ Μ Ν Ο Υ — Χ Α Ν Ι Ω Ν
από το 1553 μέχρι το 1981

	1583	1834	1881			1900	1928	1951	1961	1971	1981
			Χριστ.	Τούρκ.	Σύνολο						
Ηράκλειο	15717	12000	6361	14597	20958	19582	33404	51144	63458	77506	101634
Ρέθυμνο	4782	3200	2414	6691	9105	7958	8632	11057	14999	14969	17736
Χανιά	7997	5800	3477	9469	12946	12016	26604	33211	38467	40564	47338

σε πληθυσμό, (1981) 101.634 η πόλη, 102.393 ο δήμος με τα προάστια: Αγ. Ειρήνη, Αθανάτοι, Βλυχιά, Γούρνες, Δρακουλιάρης, Κνωσός και Φοινικιά, και 110.958 με τη συνεχόμενη Νέα Αλικαρνασός. Ο παραπάνω πίνακας αύξησης τού πληθυσμού τών τριών πόλεων τής Κρήτης τα τελευταία 100 χρόνια (1900-1981) δείχνει τη ζωτικότητα τού Ηρακλείου.

Η πλούσια ενδοχώρα, το λιμάνι τής με τις νέες εγκαταστάσεις, το διεθνές αεροδρόμιο και η οικονομική ευεξία τής πόλης γενικά προσελκύουν συνεχώς νέους κατοίκους. Χάρη στα Μουσεία τής, και κυρίως το μοναδικό τής Μινωικής αρχαιολογίας, τις σπουδαιότερες αρχαιότητες τής προϊστορικής Κρήτης, τής Κνωσού, τής Φαιστού, τών Μαλιών κ.λπ. είναι από τις σπουδαιότερες τουριστικές πόλεις τής χώρας. Λιαθέτει στην ευρύτερη περιοχή τής 80 ξενοδοχεία αρκετά πολυτελείας και τα περισσότερα πρώτης κατηγορίας, με 10.000 κλίνες, νεώτατης κατασκευής.

Αρχαιολογικό Μουσείο. Είναι το μοναδικό στον κόσμο του είδους τού, γιατί συγκεντρώνει, σχεδόν στο σύνολό τους τις αρχαιότητες τού Μινωικού Πολιτισμού, που βρέθηκαν στην Κρήτη και ανήκουν από τη Νεολιθική εποχή μέχρι το τέλος τής Ελληνορωμαϊκής περιόδου, 323 μ.Χ. Ιδρυτής τού υπήρξε ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ηρακλείου, που ίδρυσαν το 1878 μερικοί προοδευτικοί Ηρακλειώτες.

Από τότε άρχισε η περισυλλογή αρχαιοτήτων αλλά και η ανασκαφική έρευνα από επιστήμονες αρχαιολόγους. Το σημερινό κτήριο τού Μουσείου, στη θέση τής μονής τών Φραγκισκανών, κτίστηκε το 1937-1940, σε σύγχρονο σχέδιο, με κατάλληλο φυσικό φωτισμό, τού αρχιτέκτονα Πάτροκλου Καραντινού. Η ταξινόμηση τής τουριστικής έκθεσης τών αρχαιοτήτων έγινε αμέσως μετά τον πόλεμο από το Νικ. Πλάτωνα, και τελευταία συμπληρώθηκε από το Στυλ. Αλεξίου, κατά χρονολογική σειρά τών αντικειμένων.

Ιστορικό Μουσείο. Είναι ιδιωτικό. Το ίδρυσε η Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών στην άλλοτε κατοικία τού μεγάλου ευεργέτη τού Ηρακλείου Ανδρέα Λυσιμάχου Καλοκαιρινού, σύμφωνα με διάταξη τής διαθήκης του. Εγκαινιάστηκε το 1953. Το Ιστορικό Μουσείο είναι προέκταση και συμπλήρωμα τού αρχαιολογικού Μουσείου, το σπουδαιότερο επαρχιακό μουσείο τού Μεσαιωνικού και νεώτερου πολιτισμού, εφάμιλλο τού Βυζαντινού μουσείου τών Αθηνών και τού Μου-

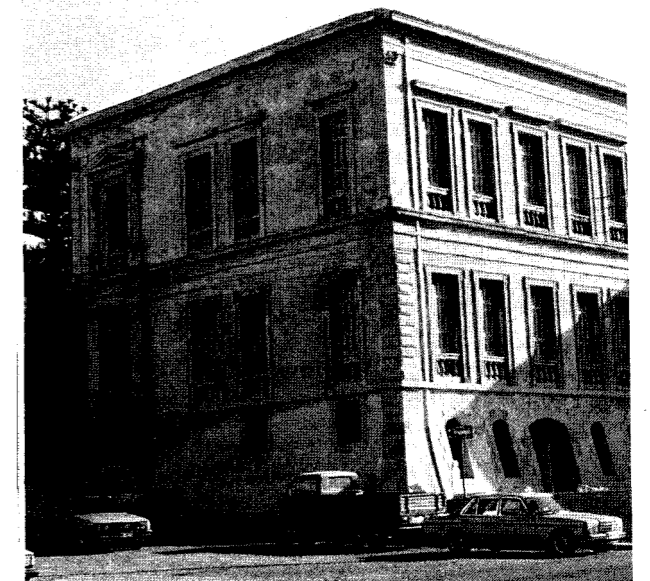
σείου Μπενάκη. Περιέχει αντικείμενα τού Παλιόχριστιανικού και Μεσαιωνικού Πολιτισμού και αντικείμενα Λαϊκής Τέχνης.

Εικόνες και Κειμήλια τής Εκκλησίας Κρήτης. Εικόνες διασήμων Κρητών ζωγράφων και διάφορα κειμήλια στα ερημοκλήσια τής υπαίθρου, που ήταν εκτεθειμένα στη διάθεση αρχαιοκαπήλων, περισυνέλεξε η Εκκλησία και τα εκθέτει στον παλιό ναό τών Σιναϊτών τής Αγ. Αικατερίνης. Η έκθεση λειτουργεί καθημερινά.

«Βικελαία» Δημοτική Βιβλιοθήκη. Ιδρύθηκε το 1910 με τη δωρεά τού αοιδίμου Δημητρίου Βικέλα. Έκτοτε έχει πλουτιστεί με δωρεές άλλων δωρητών, τού Ανδρέα Ανδρεάδη, τού Ιωάν. Λιμπρίτη, τού Μάρκου Αυγέρη και άλλων και τελευταία με αγορές νέων βιβλίων. Λειτουργεί καθημερινά.

Πανεπιστήμιο Κρήτης. Το Ηράκλειο είναι έδρα τών Σχολών Μαθηματικών, Φυσικών και τής Ιατρικής.

Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών. Το 1951 ιδρύθηκε από μερικούς Ηρακλειώτες. Σκοπός τής η προαγωγή τών Ιστορικών και λαογραφικών σπουδών, η συγκέντρωση αντικειμένων ιστορικής και εθνολογικής σημασίας και έργων Κρητικής Λαϊκής Τέχνης, η

Εικ. 155. Το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

προστασία των Βυζαντινών και Μεσαιωνικών μνημείων κ.λπ.

Η Εταιρία ίδρυσε το 1952 το πρώτο στην Ελλάδα επαρχιακό Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, οργάνωσε το πρώτο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο το 1961, με την ευκαιρία του εορτασμού της χιλιετηρίδας από την απελευθέρωση της Κρήτης από τους Σαρακηνούς, το 961 από το Νικηφόρο Φωκά. Η επιτυχία του Συνεδρίου ήταν πρωτοφανής. Πήραν μέρος 132 συνέδριοι από 16 χώρες. Έγιναν 87 ανακοινώσεις με θέματα Κρητολογικά, αρχαιολογικά, ιστορίας, λαογραφίας κ.λπ. Ο θεσμός καθιερώθηκε και το συνέδριο επαναλαμβάνεται ανά πενταετίαν και συγκεντρώνει τους κορυφαίους επιστήμονες, που ασχολούνται με κρητολογικά θέματα. Η συμβολή των, με τα δημοσιευμένα Πρακτικά, στη μελέτη της αρχαιολογίας, της ιστορίας, της Κρητικής Λογοτεχνίας κ.λπ. της Κρήτης είναι αναμφισβήτητη μεγάλη και σπουδαία.

Λύκειο των Ελληνίδων Ηρακλείου. Σημαντική οργάνωση με πλουσιότατη δράση στην τριακοντάχρονη σταδιοδρομία και δράση της, για τη διάσωση, διατήρηση και αναβίωση των πλούσιων παραδόσεων, των ηθών και εθίμων του Κρητικού Λαού και την οργάνωση διαλέξεων.

Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως. Στα λίγα χρόνια από την ίδρυσή του, το 1975, έχει να επιδείξει σπουδαία εκπολιτιστική δραστηριότητα, με εκδηλώσεις φιλοξενίας ξένων τουριστών, με συναυλίες, εκθέσεις βιβλίου Κρητών και ξένων συγγραφέων με θέματα κρητικά, παλαιών κρητικών εργοχείρων, κρητικού Γραμματιστήμου κ.λπ.

Εκτός αυτών ο Σύλλογος έχει να επιδείξει την έκδοση συγγραμμάτων, που αφορούν την ιστορία της Κρήτης. Το 1978 εξέδωσε σε ελληνική μετάφραση το έργο της Αιγυπτίας καθηγήτριας Ζέναπ Ίσματ Ράσεντ, «Η Κρήτη υπό την Αιγυπτιακήν Εξουσίαν 1830-1840» και το 1981 εξέδωσε στα λατινικά και μετάφραση στα γαλλικά μία περιγραφή της Κρήτης από τον Cristoforo Buondelmonti του 1415, με χάρτες της εποχής εκείνης, σπουδαιότατη συμβολή στη Μεσαιωνική Ιστορία της Κρήτης.

Λίγα δείγματα από την αξιόλογη σημερινή πνευματική κίνηση του Ηρακλείου.

Η ΑΡΑΒΙΚΗ ΠΟΛΗ RABDH EL KHANDAK

Η σημερινή πόλη αριθμεί βίο 1163 χρόνια (828-1991) κτίσμα των Αράβων Σαρακηνών, που κατακτήσαν την Κρήτη το 828.

Αλλά από τη Μινωική εποχή υπήρχε οικισμός. Στη θέση που είναι το μικρό βενετσάνικο λιμάνι ήταν ένα από τα λιμάνια της Κνωσού, με το όνομα **Ηράκλειον**, όπως αναφέρει ο Στράβων (X,476,7). *Έχει δ' επίνειον το Ηράκλειον η Κνωσός.* Ο οικισμός αναφέρεται με το ίδιο όνομα και τη Ρωμαϊκή περίοδο, τον 3ο αιώνα μ.Χ. Ένας από τους 10 μάρτυρες, που εμαρτύρησαν επί Δεκίου (249-251) στη Γόρτυνα, ο Ευάρεστος, ήταν από το Ηράκλειον. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά»,

τόμ. Β', σ.575). Ο οικισμός Ηράκλειον αναφέρεται επίσης στο γεωγραφικό-ναυτιλιακό βιβλίο **Σταδισμολογία της Μεγάλης Θαλάσσης**, ίσως των Βυζαντινών χρόνων. *Από Ασάλης (σημερινό Μπαλί Μυλοποτάμου) εις Ηράκλειον στάδιοι ρ' (=100) πόλις εστίν, έχει λιμάνι και ύδωρ. από σταδίων κ' (20) πόλις κείται Κνωσός, από Ηράκλειον εις Χερρόνησον στάδιοι ρ'.*

Πλίνιος ο πρεσβύτερος αναφέρει στο έργο του Naturalis Historia (IV,12,59) τις πόλεις της βόρειας ακτής της Κρήτης: *Panhormum, Cytaeum, Arrhobolium, Matium Heraclea, Miletos.* Αλλά πόλη με το όνομα Matium δεν αναφέρεται από κανένα άλλο συγγραφέα ούτε υπάρχει. Ο Νικ. Πλάτων ασχολήθηκε με το θέμα και αναφέρει, ότι η πηγή, από την οποία άντλησε ο Πλίνιος θα ανέφερε: **ΠΟΛΙΣΜΑΤΙΟΝ ΗΡΑΚΛΕΙΑ**, που σημαίνει, φυσικά, μικρή πόλη Ηράκλειο, οπού ήταν το λιμάνι της Κνωσού. Ο Πλίνιος χώρισε τα πολισμάτιον σε πόλις Μάτιον!

Η πληροφορία αυτή του Πλίνιου παρέσυρε όλους τους ασχολούμενους με την ιστορία των πόλεων της Κρήτης και αναφέρεται ως υπαρκτή πόλη το Μάτιον σε όλες τις σημερινές εγκυκλοπαίδειες. (Βλ. Ν. Πατώνος, Δύο ονόματα ανυπάρχτων πόλεων της Κρήτης: Μάτιον και Τίσυροι, «Κρητικά Χρονικά», Α', σ.11 εξ.).

Ο οικισμός υπάρχει και την Α' Βυζαντινή περίοδο όπως φαίνεται από ενεπίγραφη στήλη του 7ου αιώνα μ.Χ., που βρέθηκε τελευταία κοντά στο λιμάνι. Την περίοδο αυτή ο οικισμός ήταν οχυρωμένος και γι' αυτό αναφέρεται με το όνομα **Κάστρο**, σε εγκώμιο του Αγίου Ανδρέα του εν τη Κρίση: *ήν δε ούτος ο μακάριος, διάγων και ζών κατά θεόν ευσεβώς εν τώ επιλεγομένω της Κρήτης Κάστρω* (Βλ. Βασ. Λαούρδα, Ο Άγιος Ανδρέας ο εν τη Κρίσει και η Κρήτη επί Εικονομαχίας, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ε', σ.34).

Το 2ο αιώνα μ.Χ. το αναφέρει ο Κλαύδιος Πτολεμαίος στη Γεωγραφική Υφήγησή του (III.15,5): *Ζηφύριον άκρον*(Τηγάνι Χερσονήσου) *Ηράκλειον. Πάνορμος, Απολλωνία, Κύταιον.*

Το 249-251 μ.Χ. επί Δεκίου, οπότε εμαρτύρησαν στη Γόρτυνα οι Άγιοι Δέκα, ο **Ευάρεστος**, ήταν από το Ηράκλειον. (Βλ. του Αρκαδίας Ευγενίου, Ανέκδοτον Μαρτύριον των εν Κρήτη Αγίων Δέκα, «Κρητικά Χρονικά», Β', σ. 569 και Θεοχ. Δετοράκη, Οι Άγιοι της πρώτης Βυζαντινής περιόδου κ.λπ. 1970, σ.55).

Αλλά ο οικισμός Ηράκλειον υπήρχε πολύ παλαιότερα, όπως απέδειξε τελευταία ανασκαφή στην πόλη. Ο αραβομαθής Αμερικανός νομισματολόγος George C. Miles, γνωστός Κρητολόγος, ο οποίος έχει ασχοληθεί πολύ με το ζήτημα της Αραβοκρατίας στην Κρήτη και έχει δημοσιεύσει σχετικές μελέτες, για τα νομίσματα των Σαρακηνών Αράβων Κρήτης, έκαμψε μαζί με τον Έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης, Μανόλη Μπορμπουδάκη, το 1967, ένα δοκιμαστικό όρυγμα στον Άγιο Πέτρο στο Μπεντενάκι, όπου βρήκε νομίσματα διαφόρων εποχών, ρωμαϊκά μέχρι ελληνικά πεντάλεπτα!

Σε όρυγμα, σε βάθος 5 μ., μέσα στο ναό του Αγ

Πέτρου, βρέθηκε ρωμαϊκό νόμισμα **σεστέριος**, του 169 μ.Χ. του Λούκιου Βέρου, συνάρχοντος του Μάρκου Λυρηλίου. Το νόμισμα βρέθηκε σε βάθος λάκκου, που περιείχε και αριθμό **οστράκων Πρωτογεωμετρικής κεραμικής**, του 9ου αιώνα π.Χ. που είχαν προκαλέσει έκπληξη στο Μάλς. (*This coins as found in the fill of a pit, excavated with in the church of Agios Petros, which surprisingly contained a number of sherds of Proto-geometric pottery (9th c. B.C.* (Βλ. G.C.Miles, Coins from the excavations at Ag. Petros, Heraklion Crete, in the American Numismatic Society, Museum Notes, 17, σ.164).

Τα Πρωτογεωμετρικά αυτά όστρακα, σε βάθος 5 μ., στην περιοχή του λιμένα Ηρακλείου, πιστοποιούν την ύπαρξη οικισμού - λιμένα, τουλάχιστο από την Πρωτογεωμετρική περίοδο, δηλαδή 1000-950 π.Χ. Από τότε υπάρχει, πιθανότατα, το όνομα του οικισμού **Ηράκλειον**, που αναφέρει ο Στράβων!

Το 828, κατά την άποψη του αραβομαθούς George Miles, οι Σαρακηνοί Άραβες πειρατές, με αρχηγό τον Abu Hafs Umar (Απόχαψη τον αναφέρουν οι Βυζαντινοί) κατάκτησαν την Κρήτη. (Βλ. G. Miles, The Coinage of the Arab Amirs of Crete, 1970, p. VII,2).

Και αφού κατάστρεψαν την τότε πρωτεύουσά της, τη Γόρτυνα, εγκαταστάθηκαν στη θέση του Ηρακλείου, όπου ίδρυσαν το κέντρο των πειρατικών επιδρομών τους. Για την ασφάλειάν των έκτισαν τείχος με πλίνθους άψητους και άνοιξαν τάφρο έξω απ' αυτό, που στα αραβικά λέγεται khandak. Η οχύρωση εκείνη με την τάφρο ήταν, ως φαίνεται, τόσο σπουδαία γι' αυτούς ώστε ονόμασαν τον οικισμό τους **Φρούριο της τάφρου. Rabdh el Khandak**, και λησμονήθηκαν τα παλιά ονόματα Ηράκλειον και Κάστρο.

Μέχρι το 961, δηλαδή 133 χρόνια, που οι Σαρακηνοί κουρσάροι εξουσίαζαν την Κρήτη, η πόλη του Rabdh el Khandak ήταν κέντρο πειρατείας, χρηματιστήριο της ανθρώπινης σάρκας στην ανατολική Μεσόγειο. Εδώ έφερναν τους σκλάβους και τις σκλάβες, που άρπαζαν από τα παράλια του ελληνικού χώρου, και τους πουλούσαν στους εμίριδες και τους μεγιστάνες του αραβικού κόσμου. Εδώ συγκέντρωναν τα πλούσια λάφυρα των καταδρομών τους. Γι' αυτό οι Βυζαντινοί χρονογράφοι αναφέρουν την Κρήτη της εποχής εκείνης **θεόλετον και βαρβαροτρόφον.** Είχε καταστήσει πραγματικά μάλιστα των παράλιων πληθυσμών και επιάλτης των Βυζαντινών, οι οποίοι προσπάθησαν επανειλημμένα να την ανακτήσουν αλλά δεν το κατόρθωσαν.

Τέλος, το 960, ο Νικηφόρος Φωκάς εκστρατεύει με πολυάριθμο και αξιόμαχο στρατό και στόλο και αποβιβάζεται κοντά στο Χάντακα. Ελευθερώνει ολόκληρη την ύπαιθρο Κρήτη και περιορίζει τους Άραβες στο φρούριό τους, όπου τους πολιορκεί. Εξοντώνει επικουρίες Αράβων, που αποβιβάζτηκαν στα νότια παράλια της νήσου και εξακοντίζει τα κεφάλια των με πετροβόλες μηχανές μέσα στο φρούριο, ώστε οι

πολιορκούμενοι να χάσουν κάθε ελπίδα βοήθειας. Την άνοιξη του 961 κάνει γενική επίθεση, καταστρέφει τα τείχη και ο βυζαντινός στρατός εισελαύνει στην πόλη, την οποία καταστρέφει από τα θεμέλια, για να μην κατοικηθεί πιά ο μολυσμένος αυτός χώρος.

Ο Νικηφόρος Φωκάς έκτισε νέο φρούριο στο οχυρότατο δίκورφο ύψωμα, 507,38 μ. νοτιοδυτικά του Γιούχτα και το ονόμασε **Τέμενος**, — απ' όπου η σημερινή ονομασία της επαρχίας — γνωστό με το ιταλικό του όνομα Rocca (=φρούριο). Σ' αυτό εγκαταστάθηκαν οι νέες αρχές της νήσου.

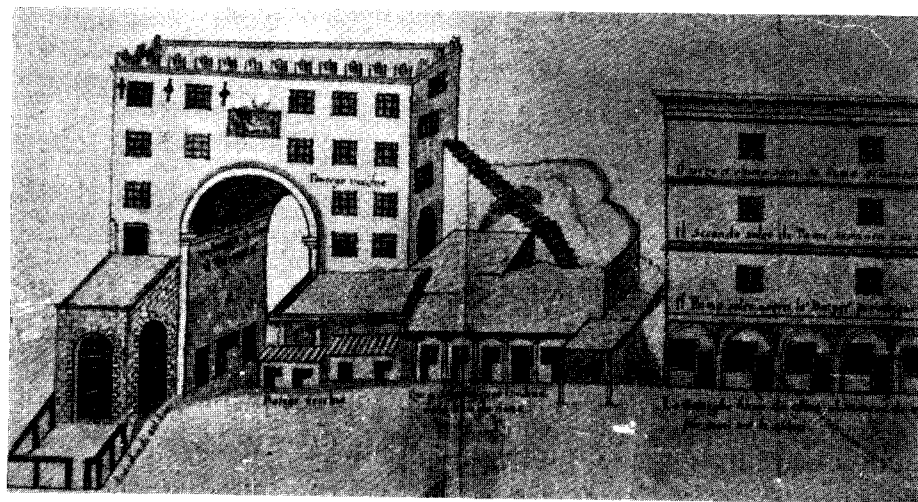
Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΧΑΝΔΑΞ

Αλλά το νέο αυτό φρούριο δεν εξυπηρετούσε τις απαιτήσεις μιάς πόλης. Το καταστραμμένο αραβικό φρούριο της Τάφρου τράβηξε τους νέους αποίκους. Οι νέοι κάτοικοι δεν άλλαξαν το όνομά του αλλά εξελληνίσαν το Khandak σε **Χάνδαξ**, όνομα που έφερε όλη τη Βυζαντινή Β' περίοδο 961-1204. Ξανάκτισαν τα τείχη στα θεμέλια των αραβικών, σύμφωνα με τη βυζαντινή φρουριακή αρχιτεκτονική, με υψηλούς πύργους σε μικρές αποστάσεις, που η βάση ενός σώζεται σήμερα στην οδό Δαιδάλου (οικία Κων. Λιναρδάκη). Στο παρακείμενο σχεδιάγραμμα του Χάντακα του 1415, του Μπουοντελμόντι, πριν να κτιστούν τα βενετσάνικα τείχη, φαίνονται οι πύργοι γύρω στην παλιά πόλη. Για τα βυζαντινά τείχη βλ. Νικ. Πλάτωνα, στα «Κρητικά Χρονικά» τόμ. Α', σ.239, τόμ.Δ' σ.353 και ΣΤ' σ.439.

Η νέα πόλη ευημέρησε σύντομα. Ο χώρος του αραβικού Χάντακα δεν χωρεί τους νέους κατοίκους, που συρρέουν εκεί, και αναγκάζονται να κτίζουν νέους οικισμούς, τους λεγόμενους **βούργους** (borgo, bourge=οικισμός, προάστιο) έξω από τα τείχη. Η επικοινωνία των με την κύρια πόλη μέσα στα τείχη γίνεται από τη

Εικ. 156. Ο Χάντακας το 1415. Σχεδιάγραμμα του Christophor. Buondelmonti.

Εικ. 157. Η πύλη επικοινωνίας της αραβικής πόλης (Voltone) με τα προάστια.

μοναδική πύλη, αυτή που ονόμασαν έπειτα οι Βενετάνοι Voltone (= μεγάλη καμάρα), μεταξύ 50 τετραγώνου και δημοτικού μεγάρου της Βικελαιάς Βιβλιοθήκης, απ' όπου άλλωστε γίνεται και σήμερα. Από εκεί ξεκινούσαν ακτινωτά οι δρόμοι που διατηρούνται και σήμερα. Προς τα ανατολικά η λεωφόρος Δικαιοσύνης, προς τα δυτικά η λεωφόρος Καλοκαιρινού και προς νότο οι δρόμοι 1821 και 1866.

CANDIA VENEZIANA

Οι Σταυροφόροι - όπως έλεγαν οι Βυζαντινοί τους Σταυροφόρους - της 4ης Σταυροφορίας (1203-1204) διάλυσαν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και μοιράστηκαν μεταξύ των τις χώρες της. Το θέμα της Κρήτης έπεσε στον κληρο του Βονιφάτιου του Μομφερατικού (Bonifacio marchese di Monferrato). Αυτός την πούλησε, ή μάλλον την εκχώρησε στους Βενετούς με συμβόλαιο, γνωστό με την ονομασία Refutatio Cretae, το 1204, αντί 1000 μάρκες αργύρου, που αντιστοιχούν σε 75.000 χρυσά φράγκα. Το συμβόλαιο υπογράφηκε σε προάστιο της Αδριανούπολης τον Αύγουστο του 1204. (Βλ. Creta Sacra II, σ.222).

Η Βενετία γνώριζε από πριν την Κρήτη και τη σημασία της, για τα εμπόριά της με την Ανατολή. Από το 1082 είχε εγκαταστήσει και εκεί εμπορικές βάσεις με ειδικά προνόμια, που απέκτησε με χρυσόβουλο της Βυζαντινής Αυτοκρατίας.

Μια νέα περίοδος αρχίζει για όλη την Κρήτη και ειδικά για το Χάντακα. Το 1210 εγκαταστάθηκε στην πόλη αυτή ο πρώτος Βενετός δούκας Jacopo Tiepolo. Το βυζαντινό όνομα Χάνδαξ, που δεν μπορούσαν να το προφέρουν, το έκαμαν Candia, και ονόμασαν όλη την Κρήτη Βασίλειο του Χάντακα (Regno di Candia). Τόση σημασία είχε για τους Βενετούς η Κρήτη και ειδικά ο Χάντακας, που ο Γενικός Προβλεπτής Zuanne Mocenigo (1589) νομίζει ότι η νήσος ονομάζεται Κάνδια και απ' αυτό πήρε το όνομα η πόλη. Candia, così chiamata dal nome dell' isola (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστ. τόμ. I. σ.6).

Ο Χάντακας γίνεται η κυριότερη βάση των Βενετών στην Ανατολική Μεσόγειο. Εκεί καταπλέουν οι νησοσπηλές, οι mudae, όπως τις έλεγαν, που διενεργούσαν το εμπόριο μεταξύ Ανατολής και Δύσης, η κυριότερη πηγή του πλούτου και της ευμάρειας των Βενετών αρχόντων, που το είχε μονοπωλήσει τότε η Βενετία.

Μόλις είχε απαλλαγεί η Βενετία από τις συνεχείς επαναστάσεις των Κρητικών, ύστερα από την καταπύξη της επανάστασης του Λέοντα Καλλέργη και των Ψαρομιλίγγων το 1347, νέος κίνδυνος απειλούσε τα συμφέροντά της στην Ανατολή. Η συνεχής απειλή της αναπτυσσόμενης στρατιωτικής δύναμης των Τούρκων. Γι' αυτό άρχισε να επισκευάζει τις οχυρώσεις του Χάντακα και το μικρό λιμάνι του, που ήταν η κυριότερη ναυτική βάση της στην Ανατολή. Για τις απαιτούμενες δαπάνες επέβαλε τοπικούς φόρους, που έπλητταν τους Βενετοκρητικούς. Ήταν άλλωστε δυσαρεστημένοι, επειδή δεν τους αναγνώριζε η μητρόπολη ισότιμους με τους Βενετούς, στους οποίους ανέθετε όλα τα ανώτατα υπουργήματα της νήσου παραγκωνίζοντας τους εντόπιους Βενετοκρητικούς.

Ο φόρος για την επισκευή του λιμανιού του Χάντακα έδωσε την αφορμή να ξεσπάσει το 1363 η γνωστή αποστασία της αποικίας, που κατάληξε στην κατάλυση της βενετικής διοίκησης και την ανακήρυξη της ανεξάρτητης από τη μητρόπολη Δημοκρατίας του Αγίου Τίτου. Η μητρόπολη προσπάθησε να καταστήλει την επανάσταση με ειρηνικά μέσα αλλά δεν το κατόρθωσε και αναγκάστηκε να στείλει μισθοφορικά στρατεύματα, με αρχηγό τον condottiere Luchiano dal Verme, ο οποίος, με μια μόνο μάχη έξω από το Χάντακα, διέλυσε τους επαναστάτες και επανέφερε την κυριαρχία της Βενετίας στη νήσο.

Αλλά ο τουρκικός κίνδυνος πλησίαζε και η Βενετία αποφασίζει να οχυρώσει την Κρήτη και πριν απ' όλα την πρωτεύουσά της. Τα παλιά τείχη της προστάτευαν ένα μικρό μέρος της πόλης, που είχε πιά μεγαλώσει. Αλλά κι αυτό όχι αποτελεσματικά. Γιατί, ύστερα από την εφαρμογή της πυρίτιδας και του κανονιού στον

πόλεμο, οι συνθήκες άμυνας άλλαξαν ριζικά την οχυρωματική τεχνική και η νέα πόλη, οι Βούργοι, έπρεπε να περιληφθούν στη νέα οχύρωση, ύστερα μάλιστα από επίμονη αίτηση των κατοίκων το 1462. Σχεδιάστηκε από ειδικούς αρχιτέκτονες της νέας οχυρωματικής, νέος μεγάλος περίβολος τειχών, που περιέβαλε και όλα τα προάστια, παλιά και νέα. Η ανοικοδόμηση των νέων τειχών άρχισε το 1462 και συνεχίστηκε μέχρι τις παραμονές της τούρκικης εισβολής. Πολλοί και διάφοροι μηχανικοί, στρατιωτικοί και ειδικοί, τούς οποίους έστειλε η Βενετία, εργάστηκαν στην ανοικοδόμηση των νέων τειχών και συνεχώς συγχρονίζονταν με τις νέες απαιτήσεις. Ο κυριότερος και ειδικότερος εμπνευστής και σχεδιαστής των γιγαντιαίων οχυρωματικών έργων του Χάντακα ήταν ο Michele Sammicheli

Η δαπάνη των κολοσιαίων για την εποχή εκείνη έργων εβάρυνε το ταμείο της Βενετίας φυσικά, αλλά και το τοπικό ταμείο του Χάντακα, τούς κατοίκους και την Εκκλησία και τούς Εβραίους του Χάντακα. Όμως το μεγαλύτερο βάρος έπεσε στους ώμους του Κρητικού Λαού, και μάλιστα των χωρικών του νομού.

Γενεές γενεών των Κρητικών, 200 σχεδόν χρόνια, προσφέραν τον ιδρώτα και το αίμα των στο κυκλώπειο έργο, που επρόκειτο να προστατεύσει άλλους και όχι τούς ίδιους, που έμεναν έξω απ' αυτό, στη διάθεση του βάρβαρου εισβολέα. Άρρηνες κάτοικοι μόνο της υπαίθρου, από 14 μέχρι 60 χρόνων, οι uomini da fatti, όπως αναφέρονται στους καταλόγους των αγγαρειών, ήταν υποχρεωμένοι να προσφέρουν κάθε χρόνο μία αγγαρεία μαζί με το υποζύγιό τους, δηλαδή την εργασία μιάς ολόκληρης εβδομάδας, χωρίς αμοιβή και μάλιστα δίχως τροφή! Υπάρχουν κατάλογοι της περιοχής του νομού, που αναφέρουν πόσες αγγαρείες χρωστεί κάθε χωριό. Αν δεν μπορούσε να πάει ο ίδιος, έπρεπε να πληρώσει άλλο να τον αντικαταστήσει, τον αντισκάρο, όπως τον έλεγαν. (Βλ. Pietro Castrolifera, Libro de information delle cose publiche del Regno di Candia ecc. 1583). Σ' αυτό οφείλεται και το όνομα του χωριού της επαρχίας Καινούργιου Αντισκάρι (Βλ. λήμμα).

Τα υλικά της οικοδομής μεταφέραν από τα λατομεία του Κατσαμπά αλλά και από τα ερείπια της Κνωσού. Τα τείχη του Χάντακα με τούς προμαχώνες των, (baliardi) τούς επιπρομαχώνες (cavalieri), τα μεσοπύργια (cortine), την τάφρο (fossa) κ.λπ., όπως σώζονται σήμερα σχεδόν ακέραια, εκτός των εξωτερικών έργων τα οποία καταστράφηκαν, αποτελούν μοναδικό μνημείο της οχυρωματικής τέχνης της ιταλικής σχολής του 15ου και του 17ου αιώνα, σ' ολόκληρη την Ευρώπη.

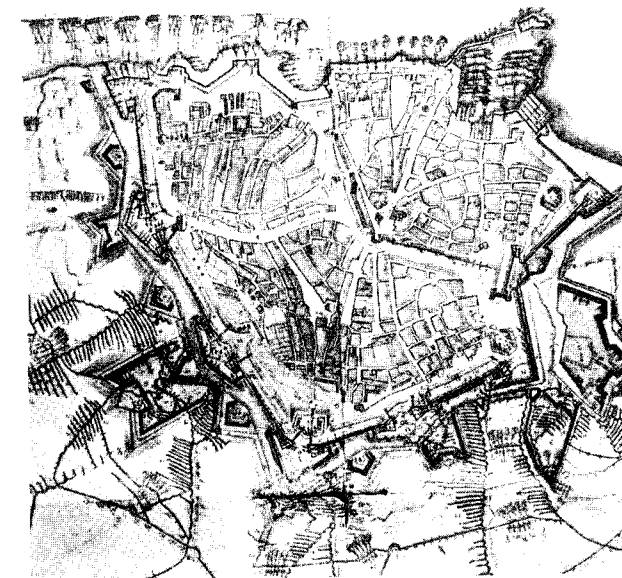
Ο περίβολος των τειχών έχει σχήμα τριγώνου με την υποτείνουσα πλευρά προς το Κρητικό πέλαγος και μήκος τρία χιλιόμετρα. Έχει επτά προμαχώνες στις χερσαίες πλευρές του τείχους. Της Αμμουδιάς (Sabbionera), του Βιτούρη (Vitturi), του Ιησού (Καινούργια Πόρτα), του Martinengo, όπου ο τάφος του Καζαντζάκη, της Βηθλεέμ, (Πανάνειο), του Παντο-

κράτορα Ognipotente) και του Αγίου Ανδρέα στη βορειοδυτική γωνία του περιβόλου.

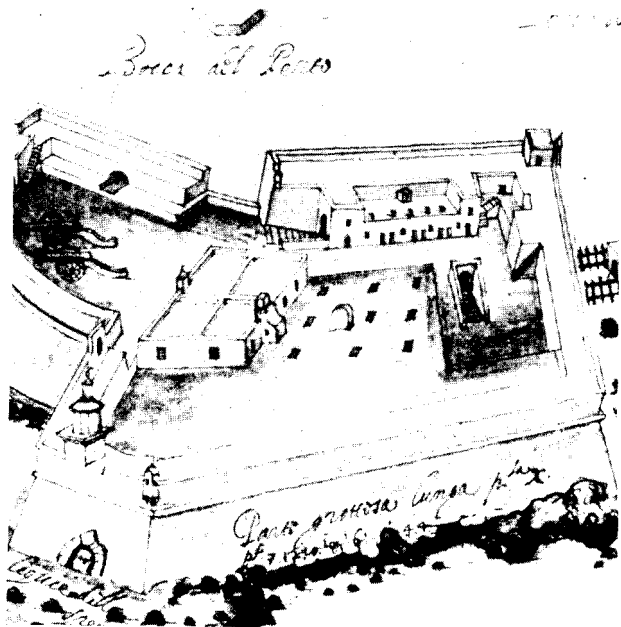
Το φρούριο είχε τέσσερις πύλες. Την πύλη του Μώλου προς το Βορρά, που επικοινωνούσε με το λιμάνι, του Λαζαρέτο προς την Ανατολή, που επικοινωνούσε με το Λοιμοκαθαρητήριο (lazzaretto) από το οποίο πήρε και το όνομα, και με την Ανατολική και του Παντοκράτορα ή Ranigra (παραφθορά της λέξης Παντοκράτορα), η Χανιώπορτα προς τη Δύση, για την επικοινωνία με τη Δυτική Κρήτη. Από τη Νότια πλευρά ήταν η πύλη του Ιησού ή Καινούργια Πόρτα του λιμανιού, είναι το επιβλητικό Θαλάσσιο Φρούριο, La Rocca al Mare, ο Κούλες, όπως τον βάφτισαν οι Τούρκοι (Su Kulesi) όπως ακούεται και σήμερα. Ιστορικό μνημείο, που χαρακτηρίζει το μεσαιωνικό Χάντακα.

Το φρούριο είναι διόροφο με 26 διαμερίσματα στο ισόγειο, που χρησίμευαν ως αποθήκες πολεμοφοδίων, τροφίμων και...φυλακές, στις οποίες βασανίστηκαν και θανατώθηκαν από τούς Τούρκους πολλοί Κρητικοί επαναστάτες αλλά και από τούς ίδιους τούς Βενετούς. Στον όροφο ήταν οι χώροι για το στρατωνισμό της φρουράς. Από την ανατολική, τη βόρεια και τη δυτική πλευρά υπάρχουν ανοίγματα για τα κανόνια διαφόρων τύπων, που ήταν το 1630 στο ισόγειο 18 και στον όροφο 25. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητικής Ιστορίας τόμ. V, σ.156). Είχε επίσης μιά εκκλησία, ένα ανεμόμυλο για την άλεση σιτηρών και ένα φούρνο, για τις ανάγκες της φρουράς.

Η οικοδόμηση του σημερινού φρουρίου, στη θέση παλαιού πύργου — που σημειώνεται στο σχέδιο του Χάντακα του Eraldo Rewich του 1481 — άρχισε το

Εικ. 158. Ο Χάντακας με τα νεώτερα βενετσάνικα τείχη.

Εικ. 159. Το θαλάσσιο φρούριο (La Rocca al mare), Κούλες.

1523 και τελείωσε το 1540. Τίς εισόδους από το Νότο και το Βορρά κοσμούν μαρμάρινα ανάγλυφα με το λέοντα του Αγίου Μάρκου, που είναι σήμερα ακρωτηριασμένοι.

Οι επάλξεις του φρουρίου αποκαταστάθηκαν τελευταία και ο επάνω ανοικτός χώρος έχει διαμορφωθεί σε θέατρο, όπου δίδονται παραστάσεις, όταν ο καιρός το επιτρέπει. Στις ισόγειες αίθουσες έγινε το 1976 το Δ' Κρητολογικό Συνέδριο.

Ο Χάντακας την περίοδο της Βενετοκρατίας ήταν το κυριότερο αστικό κέντρο της Κρήτης. Το 1583 είχε 74 ενορίες και 13.625 κατ. (101 γέροντες, 4050 άνδρες 14-60 ετών ικανούς για εργασία, 1915 παιδιά, 7559 γυναίκες και 72 παπάδες. Εκτός από τους παραπάνω ήταν και 1100 γυναίκες και παιδιά Ιταλών στρατιωτών και 950 Ιουδαίοι με τις οικογένειές των). Σύνολο 15.747).

Καμιά άλλη τόσο λεπτομερής απογραφή του πληθυσμού την περίοδο της Βενετοκρατίας δεν μου είναι γνωστή. Στην απογραφή των Τούρκων, που έγινε ύστερα από την ολοκλήρωση της κατάκτησης, το 1671, για τον κεφαλικό φόρο, ο Χάντακας είχε μόνο 39 άτομα, υπόχρεα στην πληρωμή κεφαλικού φόρου. Και αυτά ήταν Εβραίοι και Αρμένηδες, που υπηρέτησαν τους Τούρκους κατά την πολιορκία. Άρα Έλληνες κάτοικοι δεν υπήρχαν μέσα στην πόλη.

Η Ύδρευση. Ο Χάντακας ήταν πάντοτε μιά διψασμένη πόλη. Ύδρευόταν από πηγάδια με υφάλμυρο νερό και από υδατοδεξαμενές, όπου συγκέντρωναν τα νερά της βροχής. Το 1639 υπήρχαν στο Χάντακα 1270 πηγάδια και 273 δεξαμενές, τις παραμονές της εισβολής των Τούρκων (βλ. Σ.Γ. Σπανάκη, Έκθεση του Isero Civitan, γενικού προβλεπτή, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΑ'.

σ.392). Στόμια πηγαδιών, βυζαντινών και βενετογενικών σώζονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

Ο πρώτος που διοχέτευσε με υδραγωγείο πηγαίο νερό στην πόλη ήταν ο capitano generale Gian - Matteo Bembo το 1552, στη σημερινή πλατεία Κορνάρου, όπου σώζεται η καλλιτεχνική κρήνη. Φυσικά δεν έλυσε το πρόβλημα της ύδρευσης. Εξακολούθησαν η εμπορεία νερού από το πηγάδι του Κατσαμπά στους δρόμους του Χάντακα.

Εκείνος, που κατόρθωσε να το λύσει, για την εποχή εκείνη, ύστερα από ένα σχεδόν αιώνα, ήταν ο Φραγκίσκος Μοροζίνι, γενικός προβλεπτής το 1625. Ο Μοροζίνι διοχέτευσε τα νερά πολλών πηγών από το Γιουχτά με κτιστό υδραγωγείο 15 χλμ. Το έργο ήταν σπουδαιότερο για το Χάντακα και θέλησε να το κοσμήσει με την ωραία κρήνη με 4 λιοντάρια, που υποβασιτάρισε ο λεκάνη, πάνω από την οποία ήταν υπερφυσικό άγαλμα του Ποσειδάνα, που δεν σώζεται μόνο στο μετάλλιο. Στις 28 του Απρίλη 1628, εορτή του Αγίου Μάρκου, έγιναν τα εγκαίνια του υδραγωγείου, με μεγάλη επισημότητα.

Η κρήνη σώζεται και αποτελεί σήμερα λαμπρό μνημείο, στην ίδια θέση της πλατείας, που φέρει σήμερα το όνομα του Ελευθ. Βενιζέλου. (βλ. σχετικά την έκθεση του Μοροζίνι, Μνημεία Κρητικής Ιστορίας, τόμ. ΙΙ. και Η Ύδρευση του Χάντακα 828-1939).

Με το υδραγωγείο Μοροζίνι, στο οποίο προστέθηκε το νερό της πηγής **Φουντάνα**, του ρωμαϊκού υδραγωγείου της Κνωσού, την περίοδο της αιγυπτιακής κατοχής (1830-1840), υδρευόταν το Ηράκλειο μέχρι το 1929, οπότε τελείωσε το νέο υδραγωγείο του δήμου, που διοχέτευσε τα νερά των πηγών της κοιλάδας του ποταμού **Καρτερού**, από το χωριό Αστρακούς μέχρι την πηγή **Μιλιαρά**, κάτω από το χωριό Σκαλάνι. Αλλά η καταπληκτική αύξηση του πληθυσμού της πόλης, ύστερα μάλιστα από τον τελευταίο πόλεμο και η εγκατάσταση υδροβόρων βιομηχανιών, ξενοδοχείων κ.λπ. δημιούργησαν νέες πολλαπλάσιες ανάγκες, που δεν ικανοποιούνται πλήρως, παρά τα νέα πλουσιότερα υδραγωγεία των Μαλιών και του Θραψανού. Και σήμερα (1986) η Δ(ημοτική) Ε(πιχείρηση;) Ύ(δρευση;) και Α(ποχέτευση) Η(ρακλείου) έλυσε το πρόβλημα της ύδρευσης του Ηρακλείου.

Η κτηριακή μορφή της πόλης

Οι καταστρεπτικοί σεισμοί, που δοκιμάζουν όλη την Κρήτη και κυρίως την περιοχή του Ηρακλείου, από τη Μινωική εποχή, οι αλεπάλληλες επαναστάσεις του 19ου αιώνα, αλλά και η mania των συγχρόνων να γκρεμίζουν κάθε παλιά οικοδομή, για να ανεγείρουν πολυόροφους τσιμεντένιους πύργους για εκμετάλλευση, όλα αυτά δεν άφισαν τίποτε, που να υπενθυμίζει το παρελθόν της πόλης, για να δούμε πως ήταν οι κατοικίες των ανθρώπων των πλησιέστερων εποχών. Πιο πολλές γνώσεις έχουμε σήμερα για την κατοικία των μινωικών ανθρώπων, από τα λείψανα των σπιτιών τους, παρά για την κατοικία όπου έζησαν οι πλησιέστεροι πρόγονοί μας. Γι' αυτό αναγκάζομαστε να

Εικ. 160. Η κρήνη Morozini όπως είναι σήμερα

δούμε τις κρίσεις εκείνων, που τα είδαν και τα έζησαν, των περιηγητών, παρ' όλο που είναι προσωπικές, και εκφράζουν τα συναισθήματά των, ανάλογα με τις γνώσεις και την αντίληψη του καθενός. Πολλοί απ' αυτούς θαυμάζουν τις οικοδομές και τα μέγαρα που είδαν, τούς περικαλλείς ναούς και τα δημόσια κτήρια. Άλλοι βρήκαν την πόλη με άθλιες οικοδομές, ακάθαρτους δρόμους, όπου κυκλοφορούσαν ελεύθερα χοίροι, γεμάτους σκουπίδια κ.λπ.

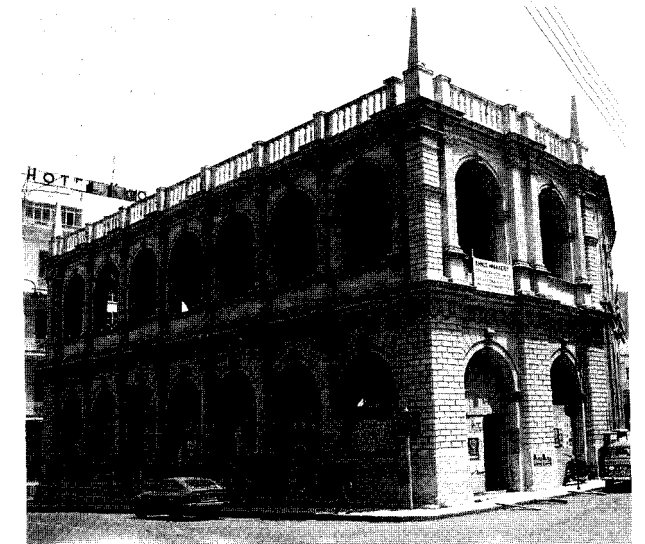
Τους τελευταίους αιώνες της Βενετοκρατίας υπήρχαν ασφαλώς πολυτελή μέγαρα των Βενετών αρχόντων, αν κρίνουμε από τα μέγαρα των ιδίων, που είχαν στα φεούδα των στην ύπαιθρο, και σώζονται ερειπωμένα. Η περιγραφή της οικοσκευής στο σπίτι του Ανδρέα Κορνάρου στο Χάντακα, τα βελούδινα και τα επίχρυσά έπιπλα, κρεβάτια, καρέκλες κ.λπ. μας αφήνει να φανταστούμε και την οικοδομή του μεγάρου του βενετού φεουδάρχη του 16-17ου αιώνα. (βλ. σχετικά Στεργ. Γ. Σπανάκη, Η Διαθήκη του Ανδρέα Κορνάρου, 1611, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Θ'). Φυσικά τα πιο πολλά σπίτια της εποχής εκείνης ήταν φτωχόσπιτα, όπως είναι σε όλες τις εποχές.

Τα δημόσια κτήρια ήταν πολυτελή οικοδομήματα. Το δουκικό ανάκτορο, απέναντι στην κρήνη Μοροζίνι, του οποίου σώζονται μερικά θολωτά ισόγεια δωμάτια, ήταν διόροφο με 30 δωμάτια, σαλόνια, βεράντες, σταύλους -τα γκαράζ της εποχής - αποθήκες κ.λπ.

Η Λέσχη των ευγενών Βενετοκρητικών, η περίφημη Λότζα - Loza - (loggia), έργο κι αυτό του ίδιου Φραγκ. Μοροζίνι, ήταν ένα κτήριο Παλλαδιανού ρυθμού, μοναδικό μνημείο, που είδε βενετική κτήση, παρόμοιο στην αρχιτεκτονική εμφάνιση της πρόσοψης με τη Βασιλική του Palladio στη Vicenza της Ιταλίας. Στο επάνω τμήμα του ισόγειου είχε διάζωμα αναγλύφων παραστάσεων, το λέοντα του Αγ. Μάρκου, πανοπλίες, κανόνια, ιππότες με πολεμική στολή κ.λπ. (βλ. Στεργ.

Γ. Σπανάκη, η Λότζα του Ηρακλείου, «Κρητικά Σελίδες», Γ', σ.437 εξ.). Ύστερα από τον τελευταίο πόλεμο η λότζα ανοικοδομήθηκε, όπως ακριβώς ήταν, και αποτελεί το ωραιότερο κτηριακό μνημείο του βενετοσάνικου Χάντακα. Τόση ήταν η σημασία που είχε δώσει η Βενετία, - ύστερα από τρεις αιώνες - στη λότζα του Χάντακα, ώστε το περίπτερό της στην έκθεση της Ρώμης το 1911, ήταν μια πιστή αντιγραφή της Λότζας.

Το ρυμοτομικό σχέδιο της παλαιάς πόλης δεν άλλαξε στις γενικές γραμμές. Το Ηράκλειο ήταν και εξακολουθεί να είναι μιά μεσαιωνική πόλη, με στενούς και σκολιούς δρόμους και αδιέξοδα, που με τα πολυάριθμα αυτοκίνητα, και τα πολυόροφα κτήρια δημιουργούν άλυτα προβλήματα κυκλοφορίας και αερισμού. Όμως

Εικ. 161. Η βενετοσάνικη Λότζα (Loggia), όπως αναστηλώθηκε τελευταία.

Εικ. 162. Ο νέος περικαλλής ναός του Αγ. Μηνά.

η μεσαιωνική εκείνη πόλη είχε και μιά καλή όψη. Όπως φαίνεται στο δημοσιευμένο σχέδιο του Werdmüller, υπήρχαν και μεγάλες εκτάσεις κήπων, που, εκτός από την ευχάριστη όψη του πράσινου και τον αερισμό, τροφοδότησαν με λαχανικά τους πολιορκούμενους, την περίοδο της πολυχρόνιας πολιορκίας. Εννοείται, ότι όλες αυτές οι εκτάσεις έχουν καλυφθεί σήμερα με πολυόροφες οικοδομές.

Το Θρησκευόμενο Ηράκλειο. Το θρησκευτικό αίσθημα των κατοίκων του Χάντακα ήταν πολύ ανεπτυγμένο ανέκαθεν, αλλά πολύ περισσότερο την περίοδο της Βενετοκρατίας, οπότε το ορθόδοξο δόγμα συνένωσε περισσότερο τους Κρητικούς κατοίκους, για να αντισταθούν στην προσπάθεια των καθολικών παπάδων και της συστηματικής προπαγάνδας των, να τους προσηλυτίσουν στο δόγμα των. Το ανεπτυγμένο θρησκευτικό αίσθημα των Ελλήνων κατοίκων, των ορθοδόξων, του Χάντακα έπαιξε πάντοτε σπουδαιότατο ρόλο, για τη διατήρηση της εθνικής συνοχής και της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων γενικά.

Γι' αυτό την περίοδο εκείνη κτίστηκαν πολλοί ναοί των ορθοδόξων, ώστε η πόλη να αριθμεί 113 εκκλησίες ορθοδόξων έναντι 16 των καθολικών, τις οποίες αναφέρει ονομαστικά ο κατάλογος των εκκλησιών του Χάντακα του παπά Ιωάννη Κομητά, και το σχέδιο της πόλης του Wurdmüller. (Βλ. G. Gerola, Topografia delle chiese della città di Candia, "Bessarione", fasc. 1-4, σ.245). Αναφέρονται πολλά ιστορικά στοιχεία για την κάθε εκκλησία. Ίσως δεν υπάρχει άλλη πόλη της εποχής εκείνης, με ανάλογο πληθυσμό (15.717) το 1583, που να έχει τόσες εκκλησίες. Το σύνολο

σχεδόν τών εκκλησιών αυτών είχε μετατραπεί σε τζαμιά και χαμάμια από τους Τούρκους, πουλήθηκαν από την τράπεζα ως ανταλλάξιμα, έγιναν οικόπεδοι και χάθηκαν τα ίχνη των, χωρίς να εκδηλωθεί κανένα ενδιαφέρον από την Εκκλησία, όπως έπρεπε.

Από τους παλαιούς εκείνους ναούς σώζονται τη Αγ. Αικατερίνης τών Σιναϊτών, ο μικρός ναός του Αγ. Μηνά και της Υπαπαντής, ο Άγιος Ματθαίος τών Σιναϊτών, ο Αγ. Δημήτριος τών «μαραγκών» κοντά στο λιμάνι και ο Άγιος Τίτος (νέο κτήριο τζαμιού, τουρκικής αρχιτεκτονικής, ύστερα από το σεισμό του 1856).

Στο κέντρο της παλιάς πόλης δεσπόζει σήμερα ο περικαλλής μητροπολιτικός ναός του πολιούχου Αγίου Μηνά, από τους μεγαλύτερους και λαμπρότερους ναούς της Ελλάδας. Η οικοδόμηση άρχισε το 1861 και τα εγκαίνια έγιναν το 1895. (Βλ. Γεωργ. Σουλαμιανάκη, Ο Άγιος Μηνάς, συμβολή εις την ιστορίαν, 1939).

Από τη Β' Βυζαντινή περίοδο το Ηράκλειο είναι έδρα της αρχιεπισκοπής της Εκκλησίας της Κρήτης.

Το πνευματικό Ηράκλειο.

Μιά από τις πλιό σπουδαίες περιόδους πνευματικής ανάπτυξης του Ηρακλείου ήταν οι τρεις τελευταίοι αιώνες της Βενετοκρατίας. Ο 15ος, 16ος και 17ος. Την περίοδο αυτή είχε αναπτυχθεί στην Κρήτη και κυρίως στο Χάντακα η **Κρητική Λογοτεχνία**, που συντήρησε τα Ελληνικά Γράμματα και το Ελληνικό Πνεύμα, ύστερα από την κατάκτηση του υπόλοιπου ελληνικού χώρου από την τουρκική λαίλαπα και βαρβαρότητα, η οποία έσβησε κάθε πνευματική εκδήλωση. Κατά την έκφραση του Θερεϊανού *Η Κρήτη,*

μετά την βυζαντινήν καταστροφήν, απεδείχθη αυτόχρημα Ελλάδος Ελλάς και του Ελληνισμού έμπεδος ακρόπολις.

Ο πιο παλιός ποιητής της Κρήτης της περιόδου εκείνης, που γεννήθηκε στο Χάντακα το τέλος του 14ου αιώνα, είναι ο **Λεονάρδος Ντελαπόρτας**, που τα ποιήματά του ανακάλυψε τελευταία στις βιβλιοθήκες του Αγίου Όρους ο Μαν. Ι. Μανούσασκας. (Βλ. Μ.Ι.-Μανούσασκα, Περί αγνώστου Κρητός ποιητού προ της αλώσεως, Ο Λεονάρδος Ντελαπόρτας και το έργο του «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΒ', σ.386 και Επετ. Ετ. Βυζαντινών Σπουδών, τόμ. 27, (1957, 340-368).

Τις τελευταίες δεκαετίες του 15ου αιώνα ο Χάντακας είναι το σπουδαιότερο πνευματικό και καλλιτεχνικό κέντρο της Κρήτης. Η Σχολή της Αγίας Αικατερίνης (1550-1640) αναδείχεται σε σχολή πανεπιστημιακής μόρφωσης, όπου διδάσκονται αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς, φιλοσοφία, Θεολογία, Ρητορική, Ζωγραφική. Απόφοιτοι της σχολής αυτής αναδείχτηκαν και διαπρέψαν στα Ελληνικά Γράμματα και μερικοί ελάμπρυναν πατριαρχικούς θρόνους, όπως ο οικουμενικός πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις, ο Ιεροσολύμων Νεκτάριος, ο Αλεξανδρείας Μελέτιος Ο Πηγάς κ.λπ. Πρώτος σχολάρχης της σχολής ήταν ο λόγιος παπás Ιωάννης Μορεζήνος από το Χάντακα. (Βλ. Ε. Κακουλίδου, Ο Ιωάννης Μορεζήνος και το έργο του, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', σ.19 εξ.).

Πολλοί Κρητικοί συμπληρώνουν τις σπουδές των στο σπουδαίο πανεπιστήμιο της Πάντοβα. Τους τοίχους του Πανεπιστημίου αυτού κοσμούν και σήμερα τα οικοδόμημα 201 σπουδαστών από το 1452 μέχρι το 1648, οπότε απαγορεύτηκε η ανάρτησή των. (Βλ. G. Gerola, Gli stemmi cretesi dell' Università di Padova, Atti del Reale Istituto Veneto, vol. 88, p.239-278), όπου αναφέρονται και τα ονόματά των.

Στο Χάντακα την περίοδο αυτή κύρια γλώσσα στη λογοτεχνία είναι το κρητικό ιδίωμα της κοινής ελληνικής. Αυτή μιλούν και σ' αυτή γράφουν τα έργα των, όχι μόνο οι εντόπιοι Κρητικοί αλλά και αυτοί οι Βενετοκρητικοί διανοούμενοι. Ο Βιτσέντζος Ιακώβου Κορνάρος (1553-1613), ο πιθανότερος ποιητής του μεσαιωνικού έπους «Ερωτόκριτος» και, πιθανόν, του θρησκευτικού μυστηρίου «Θυσία του Αβραάμ», έγραψε στο γλωσσικό ιδίωμα της Κεντροανατολικής Κρήτης, τα κλασσικά αυτά έργα της Μεσαιωνικής Λογοτεχνίας. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Η Διαθήκη του Ανδρέα Ιακ. Κορνάρου, 1611, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Θ', σ.380 εξ. και Ν. Παναγιωτάκη, Έρευνα εν Βενετία «Θησαυρίσματα», τόμ. 5, σ.45, εξ.76 και του ίδιου, ο Ποιητής του Ερωτοκρίτου, Πεπραγμένα του Δ' Κρητολ. Συνεδρίου, τόμ. Β', σ.326). Η Κρητική διάλεκτος για το Βιτσέντζο Κορνάρο ήταν η μητρική γλώσσα του. Η μητέρα του, η γυναικά του και η κόρη του έγραψαν τις διαθήκες των, γνήσιες Βενεταρχόντισσες, στην ίδια γλώσσα του Ερωτοκρίτου (Βλ. Γιαν. Κ. Μαυρομάτη, Ελληνικά Έγγραφα κ.λπ. «Θησαυρίσματα», τόμ. 16, σ.206 εξ.).

Ο μεγαλύτερος αδελφός του Βιτσέντζου Ιακ. Κορ-

νάρου Ανδρέας, έγραψε και αυτός ποιήματα στην ίδια γλώσσα, αλλά και στα ιταλικά και στα λατινικά, όπως αναφέρει ο γραμματικός του, μοναχός Αγάπιος. (Βλ. Αμαρτωλών Σωτηρία, Αθήναι 1908 σ.478 και Ν. Παναγιωτάκη - Α.Α.Βίνσεντ, Νέα Στοιχεία για την Academia τών Stravaganti, «Θησαυρίσματα», τόμ. 7, σ.52 εξ.)

Ο Βενετός και πλούσιος φεουδάρχης Ανδρ. Ιακ. Κορνάρος (1548-1617) ήταν σπουδαίος πνευματικός παράγων του Χάντακα τις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα, μέλος, ιδρυτής και πρόεδρος της Academia degli Stravaganti (τών παράξενων) του Χάντακα, που ήταν σπουδαίος πνευματικός όμιλος Βενετοκρητικών και Κρητικών διανοουμένων, και συνέβαλε πολύ στην πνευματική ανάπτυξη του Χάντακα την περίοδο εκείνη.

Και άλλος Βενετός φεουδάρχης, ο Marc' Antonio Foscolo, συνέγραψε την κωμωδία «Φορτουνάτος», την περίοδο της πολιορκίας του Χάντακα, το 1655. (Βλ. Alf. Vincent, Φορτουνάτος, έκδοση Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 1980, σ.ιδ') και παίχτηκε στην πολιορκούμενη πόλη με την υπόκρουση τών τουρκικών τηλεβόλων. Ο Μαρκαντώνιο Φόσκολο γεννήθηκε στο Χάντακα γύρω στα 1597 (Βλ. Alfred Vincent, Φορτουνάτος, σ.ιδ').

Παράλληλα με τα Γράμματα αναπτύχθηκαν στην Κρήτη την ίδια εποχή και οι Τέχνες, η Ζωγραφική, και η Ξυλογλυπτική, με κύριο κέντρο το Χάντακα. Στη διάρκεια τών τριών αιώνων εκατοντάδες ζωγράφοι του Χάντακα εργάζονται σ' όλη την Κρήτη και έξω από την Κρήτη και ιστορούν τις πολλές εκκλησίες που κτίζονται. Ο αείμνηστος φίλος Κωνστ. Μέρτζιος με ιδιαίτερη συγκίνηση ανακοίνωσε στο Α' Κρητολογικό Συνέδριο το 1961 ονομαστικό κατάλογο 40 ζωγράφων του Χάντακα την περίοδο 1538-1577, μεταξύ τών οποίων είναι και ο κορυφαίος τών Ελλήνων ζωγράφων (**μαΐστρο**) (=δάσκαλος), σε ηλικία 25 ετών, **Μενέγος Θεοτοκόπουλος**, όπως υπογράφει ο ίδιος σε συμβόλαιο του 1566 στο Χάντακα. (Βλ. Β' τόμο Πρακτικών του Συνεδρίου, «Κρητικά Χρονικά» τ. ΙΕ' -ΙΣΤ', σ.302). Ο μεγάλος αριθμός τών ζωγράφων την περίοδο εκείνη οφείλεται στο ανεπτυγμένο θρησκευτικό αίσθημα τών Κρητικών και στην ανέγερση χιλιάδων εκκλησιών, από τις οποίες 845 γνωστές τοιχογραφημένες. (Βλ. Gerola — Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφικός Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης, Ηράκλειο 1961). Αλλά και πολλοί απ' αυτούς εργαζόταν στο Άγιον Όρος, στο Σινά, στη Βενετία κ.λπ., όπου σώζονται τα έργα των. Σε μερικές εκκλησίες της Κρήτης σώζονται και ξυλόγλυπτα τέμπλα, απαράμιλλης τέχνης, έργα εντόπιων καλλιτεχνών.

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Την άνθηση αυτή τών Γραμμάτων και τών Τεχνών διέκοψε παντελώς η άλωση της Κρήτης από τους Τούρκους, ύστερα από πολυχρόνια (1648-1669) γιγαντομαχία στα τείχη του Χάντακα.

Το 1645, άλλος ισχυρότερος κατακτητής, ο Τούρκος, αφού κατάκτησε όλες τις άλλες ελληνικές χώρες, διεκδικεί και την Κρήτη, γιά να μείνει μόνος κυρίαρχος στην Ανατολική Μεσόγειο. Το καλοκαίρι του 1645 αποβιβάζεται πολυάριθμος τουρκικός στρατός στην παραλία τού μοναστηριού Γωνιάς Κισάμου, χωρίς καμιά αντίσταση τών Βενετών, παρ' όλες τις προσπάθειές των να οργανώσουν την άμυνα τών παραλιών (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία τής Κρητικής Ιστορίας, τόμοι I-VI). Έτσι άρχισε ένας σκληρότατος πόλεμος μεταξύ δύο κατακτητών στα χώματα τής Κρήτης, που τον πλήρωσε φυσικά ο αυτόχθονας πληθυσμός.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα οι Τούρκοι έγιναν κυρίαρχοι όλης τής Κρήτης εκτός από την πρωτεύουσά της, το Χάντακα. Το 1648 άρχισε μιά αληθινή γιγαντομαχία γύρω από τα τείχη τού Μεγάλου Κάστρου, τού τελειότερου φρουρίου τής Ανατολής. Πολιορκία πρωτοφανής στα χρονικά τών πολέμων σε διάρκεια, σε νεκρούς και οικονομικής δαπάνης. Σχεδόν ένα τέταρτο τού αιώνα βροντά το κανόνι και σκορπά το θάνατο έξω και μέσα από τα απόρθητα τείχη. Η οθωμανική Αυτοκρατορία στέλνει συνεχώς στρατεύματα και πολεμοφόδια και διαρκώς ζητούνται νέα. Ο σουλτάνος είχε απελπιστεί από τη συνεχή αιμοραγία, οικονομική και έμφυχη, ώστε δεν ήθελε ούτε ν' ακούσει το όνομα Κρήτη.

*Τάχα στη γή ν' ακούστηκε, σαν τη δική μου μάχη,
γι άλλου ποθές να γίνηκε ή τάχα θέλει λάχει;
και πολεμούμ' αμέτρητα κι ολημερνίς μαλώνω,
Είκοσι χρόνους και κολώ στο' εχθρούς και τσοι σκοτώνω*

Μονολογεί το Μεγάλο Κάστρο.

(Μπουνιαλή, Κρητικός Πόλεμος, σ.582).

Ο ιστορικός τής σουλτανικής Τουρκίας J. Von Hammer (Geschichte des Osmanischen Reiches, Pest, 1827, vol.XI,σ.351) αναφέρει, ότι 100.000 Τούρκοι έχασαν τη ζωή των στη διάρκεια τής πολυχρόνιας πολιορκίας. Όμως είναι πολύ περισσότεροι. Ο Σκωτσέζος συνταγματάρχης colonel Annand (Βλ. Διονύς. Ρώμα, Ο Θρήνος τής Κάντιας, τόμ. Β' σ.434), που πήρε μέρος στις επιχειρήσεις τής πολιορκίας, αλλά και στις διαπραγματεύσεις γιά τη σύναψη τής ειρήνης, ως έμπιστος αντιπρόσωπος τού Μοροζίνι και συνεπώς περισσότερο αξιόπιστος, αναφέρει σ' ένα αγγλικό υπόμνημα, που έγραψε ο ίδιος, ότι τα τρία τελευταία χρόνια τής πολιορκίας 1666-1669, μεταφέρθηκαν στο Χάντακα με τουρκικά αλλά και με γαλλικά και γενοβέζικα πλοία, 95.600 Τούρκοι στρατιώτες, από τούς οποίους σκοτώθηκαν ή απέθαναν οι 70.000 (Βλ. Χάρη Χιονίδη, Αγγλικόν υπόμνημα περί τής πολιορκίας και πτώσεως τού Χάντακος, «Κρητικά Χρονικά», Γ', σ.421). Πόσοι όμως είχαν σκοτωθεί τα προηγούμενα 20 έτη; Άλλοι ανεβάζουν σε 180-200 χιλιάδες τούς Τούρκους που σκοτώθηκαν στην πολιορκία τού Χάντακα (F.S.D' Alquide, Les Memoires...de Marquis

de Ville ou l' Histoire de Siège de Candie, 1671, σ.191 και Γ. Σήφακα, Η Πολιορκία τού Χάντακος, Επιστ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, Α', σ.255). Οι απώλειες των πολιορκουμένων υπολογίζονται σε 30.000.

Παρά τις κολοσιαίες θυσίες τών Τούρκων ημιαμφίβολη ή έκβαση τού πολυχρόνιου αγώνα, αν και παρουσιαζόταν η προδοσία.

*...Και στου Μπαρότση την καρδιά ο δαίμονας εμπήκε
γιατί 'τονε με το μουσού κι ότ' είχανε συνιχη
το γρικά ο αλλοίθωρος κι ήλεγε ό,τι τύχει...
'Οξω τη νύκτα έδωκε κι έγινε καταδότης...*
(Μπουνιαλή, Κρητικός Πόλεμος σ.419)

Ο ιταλικής καταγωγής Ανδρέας Μπαρότση, μηχανικός στην υπηρεσία τής άμυνας τού φρουρίου, που, από τη θέση αυτή, γνώριζε τα ασθενικά σημεία του, αυτομόλησε στους Τούρκους τα τέλη τού 1668 και υπόδειξε τα σημεία, στα οποία έπρεπε να στραφεί η επίθεση. Δηλαδή τούς δύο ακραίους προς το πέλαγο προμαχώνες, τού Αγ. Ανδρέα στη δυτική γωνιά τού περιβόλου τών τειχών και τής Αμμουδιάς (Sabbioneta) στην ανατολική. Και ενώ μέχρι τότε οι επιθέσεις των Τούρκων γινόταν προς τη Νοτιοδυτική πλευρά των τειχών, στους προμαχώνες Μαρτινέγκο, Βηθλεέμ και Παντοκράτορα, το Γενάρη τού 1668 οι επιθέσεις στράφησαν προς τούς προμαχώνες τού Αγ. Ανδρέα και τής Σαμπιονέρα. (Βλ. Σταυρινίδη, Ο προδοτής τού Μεγάλου Κάστρου, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Α', σ.405).

Η προδοσία τού Μπαρότση και η εγκατάλειψη τού αγώνα από τούς Γάλλους τού duc de Navailles έκριναν την τύχη τού φρουρίου. Ο ηρωικός υπερασπιστής, του Φραγκίσκος Μοροζίνι βρέθηκε σε δίλημμα. Να συνεχίσει τον άελλη πόλεμο με ολοκληρωτική καταστροφή τών πάντων ή να περισώσει ό,τι ήταν δυνατό, παραδίδοντας το φρούριο με συνθήκη; Στη σκέψη του επεκράτησε η σύνεση. Και άρχισε τις διαπραγματεύσεις με τον Κιοπρουλή, που κι αυτός ήθελε να τελειώσει επί τέλους αυτός ο σκληρός πόλεμος.

Τις πολυήμερες διαπραγματεύσεις έκανε ο Σκωτσέζος συνταγματάρχης Annand, έμπιστος τού Μοροζίνι και ο αγάς τής αυλής τού Κιοπρουλή Αχμέτ Αμάν, με το διερμηνέα τού βεζύρη Έλληνα Φαναριώτη Παναγιωτάκη Νικουσίο Μαμωνά.

Συντάχτηκε η οριστική συνθήκη, από 16 άρθρα, και υπογράφηκε στις 6 τού Σεπτεμβρη 1669. Σύμφωνα μ' αυτή τα φρούρια στις νησίδες Σπιναλόγκα, Σούδα και Γραμπούσα έμεναν στην κυριαρχία τής Βενετίας. Συμφωνήθηκε προθεσμία 12 ημερών γιά την επιβίβαση τών ιερών και κοινών πραγμάτων, τών κανονιών και πυρομαχικών, που ανήκαν στην Αρμάδα και είχαν χρησιμοποιηθεί στο φρούριο, τών ζωοτροφιών ή άλλων αποσκευών, τών τραυματιών και ασθενών, τών στρατιωτών που απέμεναν (4.000), τών γαλεώτων και όλων τών εντοπίων και ξένων, που θέλουν να φύγουν. (Βλ. Χάρ. Χιονίδη, Αγγλικόν Υπόμνημα περί τής πολιορκίας και πτώσεως τού Χάντακος, γραμμένο από

το συνταγματάρχη Annand, «Κρητικά Χρονικά», Γ', σ.500).

Οι Τούρκοι, μπαίνοντας στο Χάντακα, δεν βρήκαν τίποτε. Ερείπια, σπίτια έρημα, ορθάνοιχτα. Ερημιά στους δρόμους...Την ερημιά αυτή τής ξακουστής πόλης εκδηλώνει η Λαϊκή Μούσα μ' αυτούς τούς στίχους:

*Κάστρο και πού'ν' οι πύργοι σου και τα καμπαριά σου
και πού'ν' οι αντρωμένοι σου, τ' όμορφα παληκάρια;
Μα μένα οι αντρωμένοι μου, τ' όμορφα παληκάρια
η μαύρη γής τα χαίρεται, ο 'ραχνιασμένος άδης.
Αν έχ' αμάχι τής Τουρκιάς, μηδέ κακιά τού χάρου,
μόν' έχ' αμάχι κι όργητα τού σκύλου τού προδότη,
απού μου τα κατάδουδε...*

(Αντ. Γιανναράκη, Κρητικά Άσματα, Λειψία, 1876, σ.168)

Μα και το ίδιο το Κάστρο κλαίει τη μοίρα του με τόσα τα λόγια:

*...Τής Κρήτης το 'μορφότατο Κάστρο το φημισμένο,
απού στα πέρατα τής γής κρίζεται τιμημένο,
μα 'που το σήμερα κι όμπρός τουρκιά θε να με κρίζουν
και κείνους απού πλούτιζα θέλουν να μ' ατιμάζουν...
Σκίσου καρδιά μου σήμερα, χίλια κομμάτια γίνου
ςτούτα, λοιπόν, τα βάσανα, τα τόσα που με κρίνουν...*

(Μαριν. Τζάνε, Μπουνιαλή, Ο Κρητικός Πόλεμος, σ.554).

Ποιά ήταν η δημογραφική κατάσταση τού Χάντακα μετά την κατάκτηση; Στην απογραφή γιά τον κεφαλικό φόρο, που έκαμαν οι Τούρκοι, μετά την εγκατάστασή των, το 1671, αναφέρονται στο Χάντακα 39 άτομα, υπόχρεα στην καταβολή τού κεφαλικού φόρου. Στον αριθμό αυτό συμπεριλαμβάνονται οι Εβραίοι, όπως αναφέρεται ρητά στην απογραφή, αλλά και οι Αρμένιοι, που είχαν χρησιμοποιήσει οι Τούρκοι ως ειδικούς «μινασδόρους», γιά την ανόρυξη τών πολεμικών υπονόμων, γύρω από τα τείχη. Συνεπώς οι εντόπιοι Κρητικοί δεν υπήρχαν ή ήταν ελάχιστοι. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Ανέκδοτα έγγραφα Τουρκοκρατίας, «Κρητικά Χρονικά», Α', σ.110 και τού ίδιου Μεταφράσεις Τουρκικών εγγράφων, τομ. Β', σ.128).

Έκτοτε δεν αναφέρεται άλλη απογραφή. Το 1834 η αιγυπτιακή διοίκηση έκανε απογραφή, τής οποίας τα στοιχεία μας διέσωσε ο R. Pashley, Travels in Crete, τόμ. II, σ.325. Σ' αυτή αναφέρεται, ότι ο Χάντακας είχε τότε 12.000 κάτ. αλλά δεν κάνει διάκριση εθνικότητας. Πάντοτε, σ' όλη τη διάρκεια τής Τουρκοκρατίας το τουρκικό στοιχείο ήταν υπερδιπλάσιο τού χριστιανικού, ακόμη και την προτελευταία δεκαετία τής Τουρκοκρατίας (1881). Όπως φαίνεται στην απογραφή τού έτους αυτού, το Ηράκλειο στις 17 συ-

νοικίες του, που αναφέρονται με τις τούρκικες ονομασίες των, είχε 5958 Χριστιανούς και 13193 Τούρκους κάτ.

Ύστερα από την ανακήρυξη τής Κρητικής Πολιτείας οι Τούρκοι, είδαν ότι δεν μπορούν να συζούν ίσοι προς ίσους με τούς χθесινούς ραγιαδες των και εγκατάλειψαν την πόλη. Οι λίγοι που έμειναν αναγκάστηκαν, με τη συνθήκη τής Λωζάνης, να φύγουν και αυτοί.

Οι Τούρκοι δεν άλλαξαν το όνομα τής πόλης -όπως δεν άλλαξαν και κανένα άλλο τοπωνύμιο τής Κρήτης - αλλά προσάρμοσαν στη γλώσσα των το βενετσάνικο όνομα Candia σε Kandiyе. Η επαναφορά τού μινωικού τοπωνύμιου Ηράκλειον, ύστερα από τόσους αιώνες, έγινε από την Προσωρινή Πολιτεία τής νήσου Κρήτης, που ίδρυσαν οι πληρεξούσιοι τής Κρήτης στη Γενική Συνέλευση στους Αρμένους Αποκορώνου το Μάη τού 1822. (Βλ. Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα τού περί αυτονομίας τής Ελλάδος πολέμου τών Κρητών, Αθήναι, 1859, σ.119).

Στο Kandiyе άρχισε μιά ανείπωτη περίοδος, που βάσταξε δυόμισυ αιώνες. Στους δρόμους τής πόλης κυκλοφορούν μόνο οι αιμοβόροι κατακτητές, που χαίρονται να βλέπουν, με αλλαλαγμούς και καγχασμούς, τούς Κρητικούς επαναστάτες να τούς γδέρνουν ζωντανούς, όπως το Δασκαλογιάννη, να τούς σέρνουν στους δρόμους γυμνούς και να τούς σκοτώνουν με αφάνταστα βασανιστήρια, σιγά-σιγά, γιά να διαρκέσει περισσότερο το θέαμα, όπως το Βλάχο, το Μαλικούτη και τόσους άλλους...

Οι δρόμοι τού Ηρακλείου είναι ποτισμένοι με πολύ αίμα Κρητικών ηρώων, που στα στήθη των δεν έσβησε ποτέ η φλόγα τής Ελευθερίας, παρ' όλα τα βασανιστήρια, τούς διωγμούς, τις ομαδικές σφαγές και τις αφάνταστες στερήσεις.

Η τελευταία σκηνή τής πολυχρόνιας τραγωδίας τού Κρητικού Λαού παίχτηκε εδώ στο Ηράκλειο, στον κυριότερο εμπορικό δρόμο, που οδηγεί από το κέντρο προς το λιμάνι, στις 25 Αυγούστου 1898. Σ' όλη την περιοχή τού δρόμου αυτού εσφάγησαν και εκάησαν ζωντανοί περισσότεροι από 500 Χριστιανούς και μαζί μ' αυτούς 17 Άγγλοι στρατιώτες και ο πρόξενος τής Αγγλίας Λυσίμ. Καλοκαιρινός από το μαινόμενο τουρκικό όχλο τού Ηρακλείου. Ο τουρκικός στρατός, που βρισκόταν στην πόλη, όχι μόνο δεν τούς εμπόδισε στο έργο τους αλλά συνέπραξε μ' αυτούς στη σφαγή και στη διαρπαγή.

Το λίγο γαλάζιο αίμα τών Άγγλων στρατιωτών εβάρυνε πολύ στην πλάστιγγα τής Αγγλικής Δικαιοσύνης από τούς ποταμούς αιμάτων τού Κρητικού Λαού, που έτρεχε ασταμάτητα δυόμισυ αιώνες, χωρίς να συγκινήσει κανένα...Η Διοίκηση τού Αγγλικού στρατού κατοχής βρήκε τούς πρωταίτιους 17 Τούρκους και τούς κρέμασαν, γιά το αίμα τών ισάριθμων Άγγλων στρατιωτών και έδιωξαν βίαια αμέσως τον τουρκικό στρατό από την Κρήτη. Ο ήλιος της Ελευθερίας ανέτειλε, επί τέλους, και στην Κρήτη.

Ηρακλείου νομός. Ο νομός Ηρακλείου έχει έκταση 2.641 τετρ. χλμ., ο μεγαλύτερος σε έκταση. Βρίσκεται στο κέντρο της νήσου περίπου και περικλείεται μεταξύ των οροσειρών της Δίκτης και της Ίδης. Συνορεύει ανατολικά με το νομό Λασιθίου. Σύνορα είναι η κορυφογραμμή των υψωμάτων Σελένας - Καρφι - Παπούρας - Λουλουδάκι - Αφέντη - Σαρακηνού - Τούμπας Μούτσουνα - κορυφής Δίκτης Σπαθί - Ψαράς Μαδάρας - Κούπας - Χούσακα. Δυτικά συνορεύει με το νομό Ρεθύμνου. Σύνορα από Βορρά: Ακρωτήριο Κορακιάς - Κακό Κεφάλι - Άσπρη - Γκόνιδα - Κοίτη - Μαραθοκεφάλια - Φιλιόριμο - Ξερόσκαφη - Σκίνακας - Μαύρος Κούμος - Αλικαδάκι - Δροσότρουλλα - Σαύρος - Νικήτα Βίγλα - Κάρταλος - Βιτσιλιά - εκβολή ποταμού Πλατύ ή Ηλέκτρας. Από το Βορρά έχει το Κρητικό και από το Νότο το Λιβυκό πέλαγος.

Εκτείνεται μεταξύ των παραλλήλων Βόρειου πλάτους 35° 27' 40" και 34° 55' 25" και ανατολικού μήκους Greenwich 24° 43' 12" και 25° 31' 48".

Ο πληθυσμός του νομού την τελευταία απογραφή 1981 είναι 243.622, το μισό σχεδόν του πληθυσμού της Κρήτης (502.165). Έχει τη μεγαλύτερη πυκνότητα πληθυσμού, 92,2 κάτ. κατά τετρ. χλμ., όχι μόνο σε σχέση με τους άλλους νομούς της Κρήτης αλλά και της μέσης πυκνότητας της Ελλάδας, που είναι 73,8 κατά τετρ. χλμ.

Στο νομό Ηρακλείου βρίσκεται το μεγαλύτερο πεδινό τμήμα της νήσου, η πεδιάδα της Μεσαράς, 40 X 6-12 χλμ. και το ευφορότερο. Παλαιότερα ήταν ο σιτοβολώννας της Κρήτης. Σήμερα καλλιεργούνται πρώιμα κηπευτικά σε θερμοκήπια αλλά και σε ακάλυπτα εδάφη, όπου το κλίμα το επιτρέπει, κυρίως στα νότια παράλια. Είναι από τους πλουσιότερους νομούς της Ελλάδας, και από άποψη προϊστορικής αρχαιολογίας και Μεσαιωνικού πολιτισμού. Στο νομό Ηρακλείου βρίσκονται οι σπουδαιότεροι και περισσότεροι αρχαιολογικοί χώροι της Κρήτης, η Κνωσός, η Φαιστός, τα Μάλια, η Γόρτυνα, η Αγ. Τριάδα, ο Λέντας (Λεβήν), ο Κομμός, η Ριζηνία στην Πατέλα του Πριλιά, κέντρα έλξης τουρισμού.

Διοικητική Διαίρεση (Στοιχεία απογραφής 1981)

Επαρχίες	δήμοι	κοινότητες	οικισμοί	κάτοικοι
Βιάννου	—	11	37	5.526
Καινούργιου	—	30	65	21.300
Μαλεβιζίου	—	31	57	18.860
Μονοφατισίου	—	38	108	28.865
Πεδιάδας	—	62	112	38.574
Πυργιώτισσας	—	11	19	9.734
Τεμένους	2	8	34	120.763
7	3	191	532	243.622

Η διοικητική διαίρεση της Κρήτης την Α' και τη Β' Βυζαντινή περίοδο, οπότε αποτελούσε θέμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, δεν είναι γνωστή. Πιθανόν ήταν η ίδια περίπου με τη διοικητική διαίρεση, που αναφέρουν σχετικά βενετσάνικα έγγραφα, ως ο κώδικας

918/8392, φόν. 90 εξ. της VII σειράς ιταλ. χειρογράφων της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, που δημοσίευσε ο ιστορικός «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΒ' σ. 321 εξ. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά η Κρήτη διαιρέθηκε στην αρχή σε 6 διοικητικές περιφέρειες, που τις ονόμασαν σεξτέριο (Sexteria, sestieri = συνοικίες) και έδωσαν στο καθένα το όνομα μιάς των 6 συνοικιών της Βενετίας. Σε σύμβολο του 1193 (δηλαδή το τέλος της Β' Βυζαντινής περιόδου) του συμβολαιογράφου Leone Oreste αναφέρεται, ότι ο Leone Stavrakiotis και ο Costa Palapoulou, αντί 8 νομίσματα (nomismata) δύο αμπελιώνων, κείμενα στην τούρμα της βόρειας Μεσαράς (della Messarea settentrionale. (Bl. F. Miklosich-J. Muller Acta et Diplomata graeca medii aevi, t. VI, 1890, pp. 36, pp 130-33 και S. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, 1963, σ. 19).

Η περιοχή του Χάντακα πήρε το όνομα σεξτέριο του Αγίου Μάρκου (sesterie di San Marco) και περιλάμβανε την περιοχή της πόλης και τις επαρχίες Μαλεβιζίου, Πεδιάδας, Ρίζου ή Μπελβεντέρε (επαρχία Βιάννου και το ανατολικό τμήμα της σημερινής επαρχίας Μονοφατισίου) και την περιοχή των χωριών Κουνάβια και Πεζών, τα **Πεζοκούναβα**, όπως αναφέρονται.

Οι επαρχίες Μονοφατισίου, Καινούργιου και Πυργιώτισσας αποτέλεσαν το σεξτέριο του Σταυρού (Sesterie di San Croce).

Η πρώτη αυτή διοικητική διαίρεση ήταν μέχρι το 14ο αιώνα. Τότε έγινε νέα διαίρεση της Κρήτης σε 4 διοικητικές περιφέρειες (territori), που αντιστοιχούν περίπου στους 4 σημερινούς νομούς. Το territorio του Χάντακα με έδρα την πόλη - που ήταν και έδρα του δούκα, πρωτεύουσα όλης της Κρήτης - περιλάμβανε:

1) Την Paracandia, δηλαδή την περιοχή γύρω από το Χάντακα, η οποία δεν μοιράστηκε σε φέουδα στους αποίκους, αλλά παρέμεινε στην κυριότητα της διοίκησης Κρήτης, και περιλάμβανε την έκταση ενός τριγώνου, που άρχιζε από τον Καρτερό μέχρι το φρούριο του Τεμένους και μέχρι το Στρούμπουλα. Μέσα στην έκταση αυτή περιλαμβάνονταν και τα χωριά Arano Trifona - Cato Marathiti - Macriticho - Steriano - Plitheia - Vutes - Marmani - Calesia - Athanatu - Xerolea - Tsancharachi - Asomato - Astra - Agio Sila - Masu - Vraculari - Asunia - Ambrusia - Sclavovathia - Caronissi - S. Blasio - Cato Thodorici - Metaxa - Papadiliotissa - Dirmocathussa - Cazamba - S. Giorgio Calergi - Agia Triada - Vassilie - Stavrachii - Caiata - Silamo - Scalani - Gepsimani - Arano Simossi - Cacapila - Arano Simos - Cato Simos - Arolena - Acinato. (Bl. Silv. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, nel. XIII secolo, σ. 28 και Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών κ.λπ. σ. 61 εξ.). 2) Την επαρχία Μαλεβιζίου, με έδρα το Καστέλι Μαλεβιζίου (castel Malvesin), που ήταν κοντά στο σημερινό χωριό Κεραμούτσι με 31 χωριά. 3) Την επαρχία Καινούργιου (Castel Nuovo) με έδρα το σημερινό χωριό Καστέλι, με 58 χωριά. 4) την επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου με έδρα το Castel Belvedere, που ήταν πάνω στο ύψωμα **Κάστελο** απέναντι από το σημερινό χωριό Καστελιανά Μονοφατισίου, με 70 χωριά, 5) Την επαρχία Μεραμπέλου, με έδρα το (Castel Mirabello), που ήταν στη θέση του σημερινού Αγ. Νικολάου, με 20 χωριά, 6) την επαρχία Πεδιάδας με έδρα το σημερινό χωριό Καστέλι με 98 χωριά, 7) την επαρχία Τεμένους με έδρα το σημερινό χωριό Κανλί Καστέλι με 52 χωριά, 8) την επαρχία Μονοφατισίου, με έδρα το Castel Bonifacio, που ήταν στο ύψωμα απέναντι από το σημερινό χωριό Τσιφούτ Καστέλι με 111 χωριά, 9) την επαρχία Πυργιώτισσας με έδρα το Castel Priotissa, που ήταν στην αριστερή όχθη του Γέρω ποταμού με 22 χωριά.

Οι επαρχίες αντιστοιχούν περίπου στις σημερινές επαρχίες, που διατηρούν τα ίδια ονόματα. Στη διοικητική περιφέρεια του Χάντακα ανήκε κατά κυριότητα και η σημερινή επαρχία Λασιθίου, αλλά δεν αποτελούσε καστελανία. Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία το territorio του Χάντακα το 1583 είχε:

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία το territorio του Χάντακα το 1583 είχε:

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία το territorio του Χάντακα το 1583 είχε:

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία το territorio του Χάντακα το 1583 είχε:

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία το territorio του Χάντακα το 1583 είχε:

Επαρχίες	Χωριά	Κάτοικους
Paracandia	42	15.675
1) Μαλεβίτσι	34	5.219
2) Καινούργιο	58	9.368
3) Μπελβεντέρε	70	7.541
4) Μεραμπέλο	20	9.486
5) Πεδιάδα	98	16.845
6) Τέμενος (Paracandia)	52	5.575
7) Μονοφάτσι	111	9.567
8) Πυργιώτισσα	22	2.438
9) Λασιθί επαρχία	13 (μετόχια)	1.054
	480	82.768

Τουρκοκρατία

Ύστερα από την ολοκλήρωση της κατάκτησης της Κρήτης, το 1669, οι Τούρκοι έκαναν απογραφή του χριστιανικού πληθυσμού της Κρήτης, για την επιβολή του κεφαλικού φόρου (haraç, χαράτσι), το 1671. Τα στοιχεία της απογραφής αυτής, που αναφέρονται σε κώδικα του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου (Τ.Α.Η.) και αφορούν μόνο την Κεντροανατολική Κρήτη - τα αρχεία του Ρεθύμνου και των Χανίων δεν διασώθηκαν - μετέφρασε και δημοσίευσε ο Ν. Σταυρινίδης στον Α' τόμο των «Κρητικών Χρονικών» σ. 844 εξ. και αναδημοσίευσε στις Μεταφράσεις Τουρκικών εγγράφων τόμ. Β' σ. 113 εξ.).

Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά στη διοίκηση του Χάντακα (der Livai Kandiyei) ανήκαν: 1) Η επαρχία Πεδιάδας, (Nahiyei Pedyei) με 83 χωριά και 3614 άτομα, που πλήρωναν χαράτσι, 2) η επαρχία Μονοφατισίου (Nahiyei Menafoga) με 89 χωριά και 1682

χαράτσα, 3) η επαρχία Καινούργιου (Nahiyei Kenurygo) με 60 χωριά και 1782 χαράτσα 4) η επαρχία Πυργιώτισσας (Nahiyei Priotisa με 24 χωριά και 475 χαράτσα, 5) επαρχία Μαλεβιζίου (Nahiyei Maleviz) με 28 χωριά και 953 χαρ. και 6) η επαρχία Τεμένους (Nahiyei Temenes) με 26 χωριά και 554 χαράτσα.

Οι επαρχίες Ρίζου (Μπελβεντέρε) και Μεραμπέλου, και Λασιθίου υπογόταν στο νομό Σητείας (Livai Istiye) Ώστε ο λιβά του Χάντακα είχε το 1671:

Επαρχίες	Χωριά	Χαράτσα
1. Πεδιάδα	83	3.614
2. Μονοφάτσι	89	1.682
3. Καινούργιο	60	1.782
4. Πυργιώτισσα	24	475
5. Μαλεβίτσι	28	953
6. Τέμενος	26	554
6	310	9.060

Στο Χάντακα δεν υπήρχαν κάτοικοι Χριστιανοί, για να πληρώνουν χαράτσι.

Εάν υπολογίσουμε, ότι σε κάθε άτομο που πλήρωνε χαράτσι συμπεριλαμβάνονται άλλα 4 μέλη της οικογένειάς του, ο χριστιανικός πληθυσμός του νομού θα ήταν 9.060 X 5 = 45.300 ψυχές.

Τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας η πιο ακριβής απογραφή έγινε το 1881, την οποίαν διενήργησε ο τότε Γενικός γραμματέας της Γενικής Διοίκησης Κρήτης Νικολ. Σταυράκης, ο οποίος εδημοσίευσε και τα αποτελέσματά της το 1890 στο πολύτιμο σύγγραμμά του «Στατιστική του Πληθυσμού της Κρήτης».

Ύστερα από την τουρκική απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται καμιά άλλη μέχρι το 1832-1834, οπότε, επί αιγυπτιακής κατοχής, έγινε από το διοικητή της Κρήτης Μουσταφά Ναϊλί πασά, βοηθούμενος από το μητροπολίτη Κρήτης Μελέτιο Νικολετάκη.

Δεν έχω υπ' όψει μου αν δημοσιεύτηκε από την αιγυπτιακή κυβέρνηση τότε η απογραφή αυτή. Αλλά τα απογραφικά στοιχεία, που δημοσίευσε ο Pashley το 1834 στο βιβλίο του Travels in Crete, vol. II. σ. 308 εξ. ασφαλώς είναι παρμένα από την επίσημη απογραφή, που θα βρήκε στην Κρήτη. Η Ζενάπ Ίσματ Ράσεντ (Zeinab Esmat Rashed), στο βιβλίο της «Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακή Εξουσίαν», που εξέδωσε ο Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου το 1978, αναφέρει ο μεταφραστής, ότι στο αραβικό πρωτότυπο αναφέρονται στο Παράρτημα Β' (σ. 191-207), - που δεν μεταφράστηκε - τα ονόματα των χωριών της Κρήτης με λατινικούς χαρακτήρες και πόσοι είναι Χριστιανοί και πόσοι Μουσουλμάνοι κάθε χωριού. Και αναφέρει χαρακτηριστικά, ότι στα Σφακιά κατοικούν 848 οικογένειες, που είναι όλοι Χριστιανοί. Τον ίδιο ακριβώς αριθμό αναφέρει και ο Pashley στη σελ. 311.

Ο Pashley αναφέρει τα παρακάτω απογραφικά στοιχεία της απογραφής αυτής, τα ονόματα των ε-

παρχιών, τών οικισμών και τις οικογένειες τών Χριστιανών και τών Τούρκων που κατοικούν στο καθένα. Αλλά, όπως αναφέρει ο ίδιος, παρέλειψε τα ονόματα μικρών οικισμών.

Εάν κάθε οικογένεια είχε, κατά μέσο όρο, 5 άτομα, ο πληθυσμός τού νομού Ηρακλείου ήταν 24.970. Στον αριθμό αυτό πρέπει να προστεθούν και οι 12 χιλιάδες

κάτοικοι του Μεγάλου Κάστρου, Χριστιανοί και Τούρκοι, που τούς αναφέρει αριθμητικά. Συνολικός πληθυσμός ήταν 36.970. Ο συνολικός αριθμός των κατοίκων τής νήσου το 1834, υπολογίζεται από το ίδιο τόν Πάσλευ σε 129.000, περίπου το μισό των κατοίκων που υπήρχαν όταν εξεράγη η επανάσταση το 1821.

Απογραφή τού 1834 οικογενειών

Επαρχίες	οικισμ.	Χριστ.	Τούρκ.	Σύνολο
Πυργιώτισσας	16	268	91	359
Καινούργιου	48	406	278	684
Μονοφατσίου	77	238	585	823
Μαλεβιζίου	25	901	94	995
Τεμένους	8	289	118	407
Πεδιάδας	73	1330	396	1726
6	247	3432	1562	4994

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ ΤΟΥ 1881

Επαρ.	οικισ.	Δ ή μ ο ι	Χριστιανοί	Τούρκοι	Σύνολο
Τε- μέ- νους	1	Ηρακλείου	6.361	14.597	20.958
	18	Δαφνών	1.539	979	2.518
	19	Αρχανών	2.296	1.052	3.348
	38	3	10.196	16.628	26.824
Πε- διά- δας	92	Παναγιάς	2.228	976	3.204
		Καστελίου	4.964	631	5.595
		Επισκοπής	4.589	1.008	5.597
		Μοχού	5.056	126	5.182
		Αγ. Παρασκιών	2.352	1.994	4.346
	92	5	19.949	4.735	23.984
Μονο- φα- τσίου	114	Χάρακα	2.305	1.990	4.295
		Σκινιά	1.064	1.078	2.142
		Αρκαλοχωρίου	590	1.866	2.456
		Τεφέλι	24	1.463	1.487
		Μεγάλης Βρύσης	1.189	1.825	3.014
	114	5	5.172	8.222	13.394
Και- νούρ- γιου	53	Αμπελούζου	973	1.003	1.976
		Ζαρού	2.501	646	3.147
		Πλατάνου	3.639	155	3.794
	53	3	7.113	1.804	8.917
Πυργιώ- τισσα	16	Κισσών	1.100	488	1.588
		Τυμπάκι	2.356	—	—
	5	16	3.456	488	3.944
Μαλε- βι- ζίου	12	Κρουσάνα	3.347	16	3.363
		Αγίου Μύρων	3.728	288	4.016
		Τυλίσου	2.025	561	2.586
	6	29	9.100	865	9.965
Νομός	342	21	54.226	32.742	86.968

Σημ.: Οι κάτοικοι τών φυλακών, τών μοναστηρίων, τεκέδων, οι χωροφύλακες και άλλοι διοικητικοί υπάλληλοι έχουν απογραφεί ιδιαίτερος και δεν συμπεριλαμβάνονται ανωτέρω. Στο νομό Ηρακλείου το 1881 ήταν 10.902.
Πηγή: Νικ. Σταυράκη, Στατιστική τού πληθυσμού τής Κρήτης, 1890, Πιν. ΙΙ, σ. 78.

Πληθυσμιακή εξέλιξη τού νομού 1900 - 1981

Επαρχίες	1900	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981
Βιάννου	Αναφέρεται στο ν. Λασιθίου			7414	6908	7210	6355	5526
Καινούργιου	11032	14027	15756	18690	20864	21930	20346	21300
Μαλεβιζίου	12648	16011	16813	18513	19652	21354	17546	18860
Μονοφατσίου	9164	17238	18971	24576	27092	29858	28415	28865
Πεδιάδας	24903	28591	32813	37176	37690	38700	34733	38574
Πυργιώτισσας	5100	5280	6639	8007	9523	8629	8370	9734
Τεμένους	28342	36253	47575	53542	67908	80673	93925	120763
Ο Νομός	91189	117400	138567	167918	189639	208344	209670	243622

Θέκλα, η. Οικισμός στην επαρχία Σητείας, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Theclà.

Από την ίδια πηγή, το Βασιλικάτα, το αναφέρει και ο Paul Faure, και προσθέτει: **Αγία Θέκλα εις Χανδρά**. Σημειώνει μάλιστα, ότι καταστράφηκε, μαζί με άλλα χωριά τής Σητείας από τον πειρατή Χαϊρεντίν Βαρβαρόσα το 1537-1539, αλλά, μαζί με τα άλλα χωριά επισκευάστηκαν ή αναγεννήθηκαν. (ont reparé ou sont renés). (βλ. Paul Faure, villes et villages de la Crète orientale», «Κρητολογία», τόμ. Α', σ.31). Όμως δεν αναφέρει τις πηγές από τις οποίες αντλεί τις πληροφορίες αυτές.

Θεολόγου Μονή. Η μονή Αγ. Ιωάννου τού Θεολόγου βρίσκεται μεταξύ Κριτσάς και Κρούστα, στο 13 χλμ. τού δρόμου προς Κρούστα, στην επαρχία Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Ο ναός τής μονής είναι τρίκλιτος (Αγιος Ιωάννης Θεολόγος, Αγ. Χαράλαμπος και Μεταμόρφωση τού Σωτήρος). Είναι πιθανότατα κτίσμα τής Β' Βυζαντινής περιόδου. Από τις αρχές τού 17ου αιώνα αποτελεί παράρτημα τής μονής Τοπλού Σητείας. Λιαλυτά το 1900. Τα κτήματά της διεκδικούσε το Γαμέιον Εφεδρών πολεμιστών, δυνάμει τού νόμου 3345.

Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Κριτσάς με 1 μοναχό και 8 κοσμικούς κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Αγ. Νικολάου με 2 κάτ., το 1920 δεν αναφέρεται. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Κριτσάς με 22 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — Ν. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία τής Κρήτης, Χανιά 1936, σ.78, 131, 132. — Περιοδικό «Μύσων», Γ' σ.192.

Θεναί. Όνομα αρχαίας πόλης τής Κρήτης, στην περιοχή τού Καρτερού *έγγυθι Κνωσού*.

Αναφέρεται από τον ποιητή Καλλίμαχο, (Υμ. Ι, 45)

*Εύτε Θενάς απέλειπεν από Κνωσσοίο φέρουσα,
Ζεύ πάτερ, η νύμφη σε (Θεναί δ' έσαν έγγυθι Κνωσού)
Τουτάκι τοι πέσε, δαίμον, απ' ομφαλός ένθεν εκείνο
Ομφάλιον μετέπειτα πέδον καλέουσι Κύδωνες.*
(Καλλίμ. Υμν. Α', 42).

Και ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει: *θεναί πόλις Κρήτης, το εθνικόν θεναίος*. Ο Spratt τοποθετεί την πόλη στην περιοχή τού χωριού Σαμπά Πεδιάδας, ξεκινώντας από το Ομφάλιον πεδίο, που αναφέρει ο Καλλίμαχος, που τοποθετούνταν στην πεδιάδα τού Καστελίου. (βλ. T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, vol.I, 92).

Αλλά από επιγραφή που βρέθηκε στην Αμνισό τών Υστεροελληνικών χρόνων, με τις λέξεις *Τηνί θενάτα*, πιστοποιεί, ότι εκεί υπήρχε ιερόν, όπου ελάτρευαν τον Δία Θενάτα. Συνεπώς το «έγγυθι Κνωσού» τού Καλλίμαχου δεν ήταν στο Σαμπά, που πιστεύει ο Σπράτ, ή όπου αλλού υποθέτουν άλλοι, αλλά η περιοχή τού Καρτερού, που απέχει περί τα δύο χλμ. από την Κνωσό.

Νομίσματα τής πόλης αυτής δεν έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα, αλλά μάλλον ήταν προάστειο τής Κνωσού, όπως και η Αμνισός.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — Σπυρ. Μαρινάτου, λήμμα Αμνισός, στο Συμπλήρωμα τής Μεγάλ. Ελλ. Εγκυκλοπαιδείας Πυρσού και τού ίδιου, Επί τα ίχνη τού Χερσίφρονος και Μεταγένους εν Αμνισώ «Κρητικά Χρονικά», Ζ', 257 — J. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, 326, — Paul Faure, La Crète aux cent villes, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ', σ.182, 184, 195.

Θεοτοκόπουλου Μετόχι, το. Μικρός οικισμός στην περιοχή τού χωριού Μοίρες, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται σε τουρκικό έγγραφο (Πράξεις Ιεροδικείου) τού Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου, τού 1685

«Φρέδο Κρέτα, φόρου υποτελής, κάτοικος Ρογδιάς Μαλεβιζίου, δηλώνει, ότι δανεισθηκε από το Χασάν Τσελεμπή, πληρεξούσιο τού Odabasi, 240 ασλάνια γρόσα, από τα αφιερώματα τού υψηλού τάγματος και δίδει έναντι τού χρέους του εγγύηση, ένα μαστραπά ασημένιο, δύο τάσια ασημένια, 9 μαργαριταρένια κομπιά, ένα περιδέριο από μαργαριτάρια...και το φημισμένο γνωστό μετόχι μου, που βρίσκεται στην περιφέρεια τού χωριού Μοίρες, επαρχίας Καινούργιου, φέρον την ονομασίαν Μετόχιον Μουρίνου Θεοτοκοπούλου, συγκείμενο εκ 10 εσωτερικών και εξωτερικών ισογείων και ανωγείων δωματίων, με περιβόλι 2 1/2 δονουμίων (=στρεμμάτων)...κ.λπ. Ο Ν. Σταυρινίδης

σημειώνει, ότι πρόκειται για το μετόχι, γνωστό σήμερα (1976) τής **Τζορμπατζήνας το μετόχι**, κείμενο στα σύνορα των επαρχιών Καινούργιου και Πυργιώτισσας. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, *Μεταφράσεις*, τόμ. Β', σ.219). Δεν αναφέρεται σε καμμία απογραφή.

Θεοφιλιανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται σε τούρκικο έγγραφο του 1672...φόρου υποτελών κατοίκων τών χωριών **Θεοφιλιανά** και **Καινούργιο Χωριό** (Νεάπολη) τής επαρχίας Μεραμπέλου. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, *Μεταφράσεις* τόμ. Β', σ.40) Δεν αναφέρεται σε καμμία άλλη απογραφή, ούτε και σ' αυτή την τούρκικη του 1671. Αναφέρονται ως αυτοκρατορικά χωριά. Η θέση του είναι άγνωστη.

Θέρισο, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 155, υψ. 580 μ. Απέχει από τα Χανιά 20 χλμ. Διαδρομή: Περιβόλια - Γαρίπα - Θέρισο. Ο δρόμος περνά από το **Θεριανό Φαράγγι** σε μήκος 6 χλμ., δίπλα στην κοίτη του χειμάρρου, επιβλητικότερο με τους πέτρινους όγκους του κάθετους. Την μακρόστενη αυτή πόρτα του Θερισίου, που ελίσσεται όπως το φίδι, είναι αδύνατο να την παραβιάσει κανείς.

Το όνομα είναι προελληνικό, όπως τα εις -ος, -τος, -θος. Αρχικά το όνομα ήταν μάλλον ο **Θέρισος**, αλλά επικράτησε από παλιά να λέγεται το Θέρισο. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Γ', σ.399). Το όνομά του πιστοποιεί την αρχαιότητά του.

Αλλά ο Ν. Κ(αψής) θεολόγος, που γράφει το σχετικό λήμμα στην Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού, αναφέρει ότι «συνωκίσθη, κατά τινα παράδοσιν, εκ τών κατοίκων τής οχυράς νησίδος Σούδας το 1715, ότε, παραδοθείσης ταύτης εις τούς Τούρκους υπό τών Ενετών, ηναγκάσθησαν...» Δεν είχε υπόψει του ο Ν. Κ(αψής) την ιστορία του τόπου και τα Αρχεία τής Βενετίας. Το χωριό αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28v) Stherisso, από τον Καστροφύλακα (K240) Therisso με 73 κάτ. το 1583 και (K242) με 20 προνομιούχους. (privilegiati), και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Therisso το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Thériso (Pashley, *Travels in Crete*, II, 310) με 80 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Στη σελ. 160 αναφέρει ο ίδιος, ότι δεν είναι μεγάλο χωριό, έχει λίγη έκταση αρόσιμης γής αλλά έχει πολλά ποιμνια και ότι τα σπίτια δεν είναι συγκεντρωμένα αλλά σκόρπια.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Θέρισο στο δήμο Λάκκων με 385 κάτ. Χριστιαν., το 1900 Θέρισο, στον ίδιο δήμο κάτ. 429, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 287, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 343, το 1940 κάτ. 350, το 1951 κάτ. 255, το 1961 κάτ. 209 και το 1971 κάτ. 164.

Εκκλησία τής Παναγίας *1618 μαρτίου 23 Εθμελιώθη και ετελιόθη ο θής ήκος ούτος τής θεομήτορος, δια κόπο κ' έξοδος του ιερωμονάχου Σάββα Φούμη.* Βλ. Gerola, *Monumenti Veneti*, κ.λπ. τόμ.ΙV, σ.427). Εκκλησιά του Αγ. Γεωργίου του 1555.

Από το Θέρισο ξεκινούσε η λεγομένη **Αγγελόστρια** που οδηγούσε στην Ανάπολη Σφακίων. Ήταν πολύ δύσκολος δρόμος και κατ' ευφημισμό την έλεγαν έτσι. Από το Θέρισο γίνεται η ανάβαση στην υψηλή κορυφή τών Λευκών Ορέων, τις Πάχνες (2450 μ.) Το Θέρισο φημίζεται για τα γαλακτοκομικά του προϊόντα αλλά και για τις όμορφες γυναίκες του.

Η θέση του χωριού στους πρόποδες τών Λευκών Ορέων είναι στρατηγική και γι' αυτό έχει διαδραματίσει σπουδαιότατο ρόλο στην ιστορία τής Κρήτης και κυρίως τον 19ο αιώνα. Τον Ιούλιο του 1821 η στρατεύσε ο Λατίφ πασάς με 5000 Τούρκους, με προβολικό και...αλυσίδες και σκοινιά, για να δώσουν τους επαναστάτες! Στη θέση **Καμπιά** πριν από την είσοδο του φαραγγιού τον περίμεναν ο Βασ. Χαλιμ και Ανδρ. Φασούλης με 300 επαναστάτες. Σειρήνες κατέφθασαν οι Λακιώτες και ανάγκασαν εξαπλάσιοι Τούρκους να οπισθοχωρήσουν άτακτα, ρίχνοντας τα όπλα των για να σωθούν. Μ' αυτά οπλίστηκαν πολλοί άοπλοι επαναστάτες. Στη μάχη πήραν μέρος και οι γυναίκες του Θερισίου, κουβαλώντας νερό και ποταμφοδία. Αναφέρεται μιά νέα Αντιανείρα από το Θέρισο, που έφερε στο κεφάλι της μιά στάμνα νερό στους διψασμένους πολεμιστές. Μιά σφαίρα την τσάπασε και τραυμάτισε τη νέα. Εκείνη δεν στενοχωρήθηκε για τα τραύματά της αλλά λυπήθηκε το νερό, το ιερό νάμα στην κρίσιμη στιγμή του αγώνα. Σ' αυτή τη μάχη σκοτώθηκε και ο Στέφανος Χάλης, ένας από τους τρεις γιούς τής ηρωικής οικογένειας του Θερισίου, ο πιο μορφωμένος από τους επαναστάτες. Αλλά σκοτώθηκαν και 500 Τούρκοι και ο αρχηγός γενίτσαρος του Ηρακλείου Καούνης.

Το 1866 ο Μουσταφά Ναϊλί πασάς, αφού ισοπέδωσε τους Λάκκους, κανχήθηκε πως θα κάμει και το Θέρισο χέ ρ (ι) σ ο. Και τό' καψε. Οι κάτοικοι έφυγαν στα Κύθηρα και Πελοπόννησο. Τότε έφυγε και η μάνα του Ελ. Βενιζέλου Στυλιανή Πλουμιδάκη, κρατώντας στην αγκαλιά το Βενιζέλο 2 χρονών. Αλλά αυτό το πλήρωμα ακριβά ο Μουσταφά πασάς στη μάχη του **Λούλου** τον Απρίλη του 1867. Δυό λόχοι απομονώθηκαν στο Θέρισο και εξοντώθηκαν. Τότε ο Μουσταφά πασάς διαταξε και **άλεσαν** ζωντανή με την πέτρα του ελαιουργείου, μιά όμορφη κοπέλα του Θερισίου, που δεν θέλησε να παραδοθεί. Την πέτρα δείχνουν στην είσοδο του χωριού.

Αλλά το Θέρισο έχει συνδεθεί περισσότερο με το κίνημα του Βενιζέλου το Μάρτη του 1905. Αιτία της Επανάστασης του Θερισίου ήταν η διαφωνία του Ελ. Βενιζέλου, με την πολιτική του ύπατου αρμοστή, πρίγκιπα Γεωργίου, αντίθετη προς τα συμφέροντα τής Κρήτης. Αρχή αντιθέσεων του μεγάλου πολιτικού προς την οικογένεια τών Γλύτσημπούργκ. Η Επανάσταση του Θερισίου ανάγκασε τον πρίγκιπα Γεώργιο να παραιτηθεί και να φύγει ταπεινωμένος και άδοξα από την Κρήτη και άνοιξε στο Βενιζέλο τη λεωφόρο τών θριάμβων και τής Μεγάλης Ελλάδας. Το σπίτι

που είχε το στρατηγείο του σώζεται σε καλή κατάσταση. Άνετο, ευρύχωρο με τη «λοτζέτα» του, μέσα στο καταπράσινο περιβάλλον. Έχει ιστορική αξία και πρέπει να γίνει Μουσείο τής Επανάστασης αυτής.

Στο Θέρισο γεννήθηκαν οι αδελφοί αγωνιστές του 1821 **Χάλης**, **Βασίλης**, **Γιάννης** και **Στέφανος**. Ο Βασίλης γεννήθηκε το 1785. Μάθαινε κολυβογράμματα στο μοναστήρι τής Χρυσοπηγής. Μιά μέρα του Πάσχα χύμιζαν σαν διψασμένες από αίμα τίγρεις, οι ξεκουκούλωτοι γενίτσαροι, και έσφαξαν τους καλογέρους, που δεν πρόφταξαν να φύγουν. Ο Βασίλης κρύφτηκε σ' ένα πηγάδι και γλύτωσε. Από τότε, νεότατος, βγήκε στο βουνό **Χαΐνης** για να εκδικηθεί. Το 1812 ο Χατζή Οσμάν πασάς τον χρησιμοποίησε, για την εξόντωση τών αιμοβόρων γενιτσάρων. Το 1819 μνήθηκε στη Φιλική Εταιρία και πήγε στη Σμύρνη, στην Αλεξάνδρεια και στην Κωνσταντινούπολη, για προμήθεια όπλων. Το 1820 γύρισε στην Κρήτη και πήρε μέρος στη Συνέλευση τών προκρίτων στα Σφακιά, η οποία αποφάσισε την εξέγερση τής Κρήτης. Το 1823 πολέμησε στην Πελοπόννησο τον Ιμπραχίμ. Πολέμησε στις περισσότερες μάχες και διακρίθηκε για τον ηρωισμό και τη σύνεσή του. Πέθανε στο Ναύπλιο το 1846 με το βαθμό του υποστράτηγου.

Στη θέση **Γαϊδουρομούρι**, βορείως του Θερισίου 2,5 χλμ., σε υψ. 470 μ. είναι το σπήλαιο **Κάτω Σαρακήνα** ή **Ελληνικό**, μήκος 20 μ. πλάτος 12 μ. και ύψ. 8 μ. στην αριστερή όχθη του **Κλαδισού**. Ο Paul Faure βρήκε όστρακα υπονεολιθικά, υστερομινωικά και πρωτογεωμετρικά. Υπήρξε σπήλαιο λατρείας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — **Βασ. Ψιλάκη**, *Ιστορία τής Κρήτης* σ.1662, 1666 — **Κυρ. Κριτοβουλίδη**, *Απομνημονεύματα* κ.λπ. σ.32 εξ. — **Ιωάν. Μουρέλλου**, *Ιστορία τής Κρήτης*, σ.240, 398 — **Ν. Καλομενόπουλου**, *Κρητικά* σ.252 — **Ι. Νουχάκη**, *Χωρογραφία* σ.238 — **Δήμητρας Ποθουλάκη**, *Ελ. Βενιζέλος - Θέρισο*, «Κρητική Εστία», τόμ. 13, σ.144 — **Paul Faure**, *Toponymes préhelléniques dans la Crète moderne*, «Kadmos» band VI/heft 1 p. 56 — **Idem**, *Nouvelles recherches de Spéléologie et de topographie Crétoise*, BCH, vol.84, p.214 — **Idem**, *Fonctions etc.*, 25,40,62,69,79,189, — **R. Pashley**, *Travels in Crete*, II, 156, 160.

Θεριανόπουλο, το. Οικισμός τής κοινότητας Ζένια, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1961) 0, υψ. 900 μ. Πρόκειται για ένα ορεινό εποχιακό οικισμό, στην περιοχή του υψώματος 1318 μ. βορειοανατολικά του χωριού Όξω Ποτάμι Λασιθίου. Το τοπωνύμιο αναφέρεται ως βουνό, στο πρακτικό επιτροπής, για τον καθορισμό τών ορίων τής απαγορευμένης ζώνης τής επαρχίας Λασιθίου, το 1343. Η γραμμή τών ορίων... *ανεβαίνει αρμί-αρμί προς το βορρά και βγαίνει στην κορυφή του βουνού, που λέγεται Θεριανόπουλο*. (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, *Συμβολή στην ιστορία του Λασιθίου* κ.λπ. Ηράκλειο 1957, σ.13, 114). Δεν αναφέρεται σε καμμία άλλη απογραφή.

Θοδώρα, η. ή Θεοδώρα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 123, υψ. 350 μ. Βρίσκεται 44 χλμ. από το Ρέθυμνο. Διακλάδωση αριστερά στο 23 χλμ. του παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου. Από το Ηράκλειο απέχει 33,5 χλμ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Θοδώρα**, στο δήμο Δαμάστας, κάτ. Χριστιανοί 43., το 1900 Θοδώρα, στον ίδιο δήμο, κάτ. 76, το 1920 έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 157, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Αλοίδες, κάτ. 190, το 1940 πάλι έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 224, το 1951 κάτ. 212, το 1961 κάτ. 167 και το 1971 κάτ. 150.

Θοδωριανά, τα. ή Θεοδωριανά. Νέος οικισμός τής κοινότητας Κεφάλι, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 24, υψ. 570 μ. Απέχει από τα Χανιά (το Κεφάλι) 62,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. (Καλουδιανά) του δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Βουλγάρω - Τοπόλια - Κατσοματάδω - Έλος - Λούχι - Κεφάλι. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1961 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 35, και το 1971 κάτ. 28.

Θοδωρίκι, το. Οικισμός στην περιφέρεια του Χάντακα (Paracandia). Αναφέρεται πρώτη φορά στο *Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum*, μεταξύ τών χωριών τής (Paracandia) (βλ. λήμμα Ηράκλειον) Cato Thodorici - που προϋποθέτει την ύπαρξη και Arapo Thodorici (Βλ. *Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, σ.28 και *Zαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων του Κοινού*, 1985, σ.66). Στο χωριό είχε κτίσει την παλαιά εκκλησία του Αγίου Γεωργίου Βενετός φεουδάρχης το 1292 αλλά έπεσε με το σεισμό του 1303 και δεν ξανακτίστηκε.

Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο του 1371 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, ότι ο χρυσοχόος G. Sinadino οφείλει να εγκαταλείψει, μέσα σε τρεις μέρες, με ποινή 25 υπέρπυρα τα χωράφια 4 μουζουριώ του χωριού casale Thodorici, που κατέλαβε, πλέον ενός αμπελιού, που του πούλησε η χήρα Potha I. Borgognono. (Βλ. *El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc.* σ.63).

Όμως στις απογραφές τών τελευταίων αιώνων τής Βενετοκρατίας δεν αναφέρεται.

Θραψανώ, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 1189, υψ. 340 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 31,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο δρόμο προς Καστέλι, πριν από τούς Αποστόλους.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, *Trapsiano* και *Thrapsiano* το 1379. (Βλ. *El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc.* σ.224, 210). Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) *Thrapsano*, από τον Καστροφύλακα (K95) *Thrapsano* με 468 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) *Thrapsano* το 1630. Στην τούρκικη

απογραφή του 1671 αναφέρεται Trapsana nami degeri Comlekci (=Θραψανό, άλλη ονομασία Τζομλεκτζί, που σημαίνει χωριό των αγγειοπλαστών) με 206 χαράτσα (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 116). Με το δεύτερο αυτό όνομα αναφέρεται στα τουρκικά έγγραφα. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Trapsanò (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 38 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Θραψανό** στο δήμο Καστελίου, κάτ. 854 Χριστιαν. και 7 Τούρκ.

Στην απογραφή του 1900 γράφεται **Θραψανών**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 933, το 1920 ο **Θραψανός**, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 1090, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 1192, το 1940 το **Θραψανόν**, κάτ. 1373, το 1951 κάτ. 1408, το 1961 κάτ. 1466 και το 1971 κάτ. 1293.

Ποιά είναι η ετυμολογία του ονόματος του χωριού; Ο Στέφ. Ξανθουδίδης στο δημοσίευσμά του «Γλωσσικά Εκλογαί», στο Λεξικογραφικό Αρχείο, τόμ. 5, σ. 99, ετυμολογεί το Θραψανό από το ρήμα **θάλπω**, από το οποίο έγινε το **θάλπω** και **θράψω** = ζεσταίνω, θερμαίνω, θάλλη = πνιγηρός καύσων του θέρους. Απ' αυτά προέρχεται το **θραψανός** = **καμινάρης**, επαγγελματικό όνομα εκείνου που ψήνει τα αγγεία. Άρα η σωστή γραφή είναι **Θραψανώ**, δηλαδή το χωριό των Θραψανών.

Την περίοδο της Βενετοκρατίας το Θραψανό ήταν φέουδο της οικογένειας των Κορνάρων. Η Κορναρόλα Φραγκ. Κορνάρο, χήρα του Τζουάνε Μουδάτσο, αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1582, ότι έλαβε το «μερικτικό» της (= το μερίδιο που της αναλογεί) από τον εξάδελφό της Αντρέα Τζάκ Κορνάρο. (Βλ. Κων. Δ. Μέρτζιου, Κρητικά συμβόλαια κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΘ', σ. 124).

Ο ίδιος Αντρέας Τζάκ. Κορνάρος, αναφέρει στη διαθήκη του το 1611, ότι αφήνει στον αδελφό του Βιτσέντζο, μαζί με το πολυτελέστατο σπίτι και μέρος της πλούσιας βιβλιοθήκης του με βιβλία ελληνικά, ιταλικά και λατινικά.

«Το χωριό μου Θραψανό», όπως αναφέρει, αφήνει στον αδελφό του Βιτσέντζο... κι αν αυτός δεν ζή, στην ανειψία του Κατερούτσα... (Βλ. (Στέργ. Γ. Σπανάκη, Η διαθήκη του Ανδρέα Τζάκ. Κορνάρο (1611) «Κρητικά Χρονικά», Θ', σ. 422).

Σε μικρή απόσταση από το Θραψανό είναι η εκκλησία της **Παναγίας της Πηγαϊδιώτισσας**, που αναφέρει πολλές φορές στη διαθήκη του ο Ανδρ. Κορνάρος και υπάρχει μέχρι σήμερα. Την προσωνυμία Πηγαϊδιώτισσα πήρε από το πηγάδι, που υπάρχει και σήμερα στη μέση του δρόμου, δίπλα στην εκκλησία. Κατά την παράδοση η Παναγία δεν άφινε κανένα να πνιγή, γιατί, αν έπεφτε κανείς, αμέσως πλήθαινε το νερό και τον έβγαζε επάνω σώο και αβλαβή. Και ο Κορνάρος δεν πίστευε στο θαύμα. Αλλά κάποτε βρέθηκε εκεί, όταν είχε πέσει μιά γυναίκα, και είδε, λέει ο ίδιος, το νερό που την έβγαλε πάνω σώα. Μετενόησε για την απιστία του και μπήκε στην εκκλησία, ζητώντας από την Παναγία συγχώρηση, για την απιστία του. (βλ.

Αγάπιου Λάνδου, Αμαρτωλών Σωτηρία, Αθήνα 1900, σ. 478).

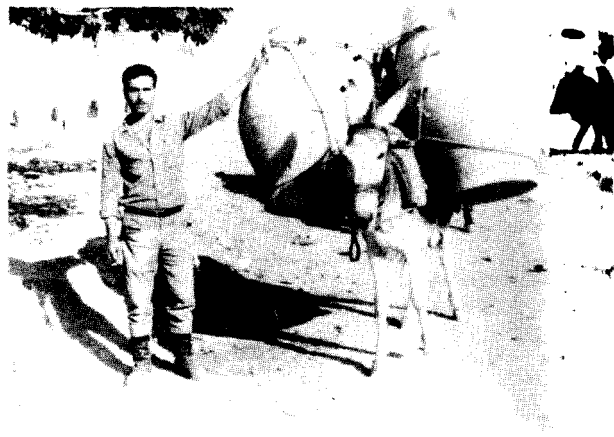
Το θαύμα δεν είναι μοναδικό. Ο Γάλλος De Villamont αναφέρει στο βιβλίο του Voyages, Paris 1602, ότι σε ένα βαθύ πηγάδι, κοντά στη Βηθλεέμ, τα νερά ανεβαίνουν μέχρι τα χείλη του, για να πιεί η Παναγία, όταν περνούσε από εκεί. (à un moment l'empereur jusques au bord du puits, et la Vierge beut de l'eau avec suffisance. (Rob. Pashley, Travels in Crete, vol. I, 319).

Το Θραψανό είναι το χωριό των **επαγγειοπλαστών** πιθαράδων όλης της Κρήτης, οι οποίοι, κάθε καλοκαίρι πήγαιναν στα διάφορα μέρη της Κρήτης, όπου υπήρχαν σκευάζαν επί τόπου πιθάκια και άλλα μικρότερα είδη ρόμιοι αγγεία, για τις ανάγκες των κατοίκων της περιοχής. Ο Θραψανιώτης ταυτίζονταν με τον επαγγειοπλάστη.

Διάλε τσ' αποθαμένους του τού παλιοθραψανιώτη που κάνει τα σταμινιά βαργνά και καταλεί τη νύχτα

Έλεγαν οι Κρητικοπούλες κάποτε, όταν μεταφέροντο νερό στον ώμο με τα σταμινιά, από μακρινά αποστάσεις. Από τότε οι κάτοικοι του Θραψανού ασχολούνταν με την αγγειοπλαστική, δεν είναι γνωστό τι Ξανθουδίδης «Γλωσσικά Μελέται» πιστεύει ότι ασχολούνταν από τη Βυζαντινή ίσως εποχή. Και ο Αγάπιος Λάνδος αναφέρει στην («Αμαρτωλών Σωτηρία», σ. 478) ότι το Θραψανό είναι πολυάνθρωπο, και οι περισσότεροι κάτοικοι είναι τσικαλάδες. Και οφείλεται κατά τον Ξανθουδίδη στην άριστη ποιότητα αργίλλου, που υπάρχει κοντά στο χωριό τους.

Η περιοχή όπου ήταν αυτή η άργιλλος αγγειοπλαστικής ανήκε στο φέουδο του Τούρκου Ελχάτζ Αλή ο οποίος κατόρθωσε να πάρει φερμάνι από το σουλτάνο που αναφέρει να καταναγκαστούν οι αγγειοπλάστες του Θραψανού, να πληρώνουν στον Ελχάτζ δικαίωτά από τις εισπράξεις που θα έχουν από την πώληση των

Εικ. 163. Θραψανιώτης αγγειοπλάστης μεταφέρει τα προϊόντα του με τα μεταφορικά μέσα της εποχής του.

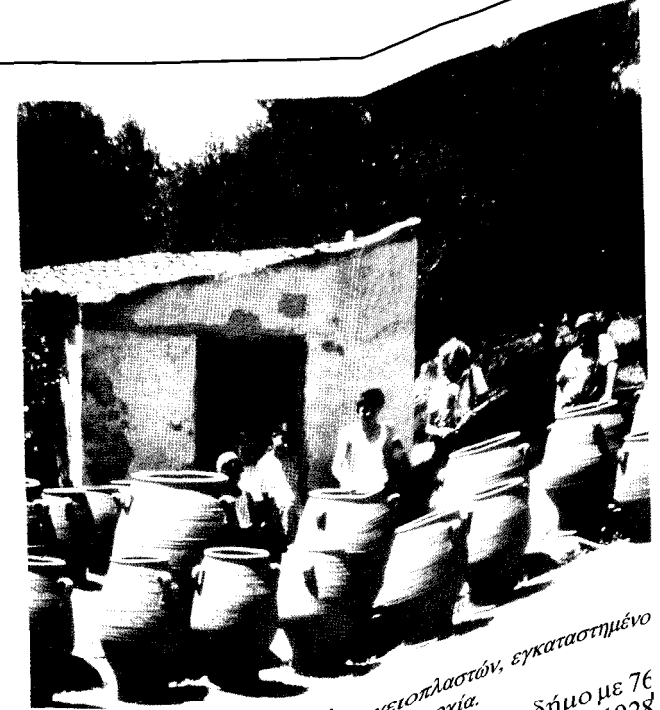
αγγείων, τα οποία έγιναν από το χώμα του φέουδου του. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, τόμ. Β', σ. 215).

Η θέση που είχε το χρυσοφόρο χώμα του Ελχάτζ Αλή λέγεται **Λιβάδες** και βρίσκεται 1500 μ. βορείως του χωριού. Αλλά οι Θραψανιώτες ε γνώριζαν όλα τα σημεία της Κρήτης, όπου υπάρχει χώμα κατάλληλο για αγγειοπλαστική, **πιθαρόχωμα**, το έλεγαν, γιατί εργαζόταν σ' όλη την Κρήτη.

Το πρώτο Κρητολογικό Συνέδριο το 1961, ο Γερμανός καθηγητής του Πανεπιστημίου της Heidelberg, Kolland Hampe, έκανε μιά ενδιαφέρουσα διάλεξη στην αίθουσα του εμπορικού επιμελητηρίου, σε άνογη ελληνική δημοτική γλώσσα: **Οι Πιθαράδες της Κρήτης**, με προβολές διαφανειών. Εντυπώσεις του από τη σουλειά των πιθαράδων του Θραψανού, τούς οποίους παρακολούθησε ένα καλοκαίρι του 1960. Δημοσιεύτηκε στα Γερμανικά στα Πρακτικά του Συνεδρίου («Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΙΕ' - ΙΣΤ', 3, σελ. 213 εξ.) αλλά έχω το ελληνικό κείμενο της διάλεξής του.

Θρόνος. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 87, υψ. 540 μ. Απέχει από το Ρεθύμνο 32,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 31 χλμ. του δρόμου προς την επαρχία Αμαρίου, μετά το χωριό Αποστόλοι. Βρίσκεται στους δυτικούς πρόποδες του Ψηλορείτη, πάνω σε ίσιωμα υψώματος, με θέα προς τον Ψηλορείτη και την κοιλάδα Αμαρίου. Στον υψηλό λόφο **Θρονιακή Κεφάλα**, βορείως του χωριού ήταν η ελληνορωμαϊκή Σύβριτος (βλ. λήμμα). Τα ίχνη της αρχαίας πόλης είναι καταφανή. Ο παλιός καθεδρικός ναός της ήταν πιθανότατα στη θέση, όπου βρίσκεται το βυζαντινό εκκλησάκι της Παναγίας του ΙΑ' αιώνα, κτισμένο πάνω στα υπολείμματα ψηφιδωτού δαπέδου. (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti ecc. II, σ. 56). Ο σημερινός ναός σώζει σε καλή κατάσταση τον τοιχογραφικό του διάκοσμο. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΣΤ', σ. 482 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών σ. 64). Υπάρχει επίσης στέμμα των Καλέργηδων του 14ου αιώνα και στην εκκλησία του Αγ. Ιωάννου τμήμα σαρκοφάγου με στέμμα του Καλέργη του 16ου αιώνα. (Gerola, Monumenti veneti, vol. IV, σ. 251). Το τέλος του Ζ' αιώνα αρχές του Θ' καθεδρικός ναός της Συβρίτου ήταν η νέα μεγάλη τρίκλιτη βασιλική, μήκους 34,2 μ. και πλάτους 17,3 μ., 8 χλμ. ανατολικά του χωριού Θρόνος, όπου ήταν η Σύβριτος, την οποία ανέσκαψε τελευταία (1958) ο Κωνστ. Καλοκύρης. (Βλ. Η Βασιλική της Βυζαντινής Συβρίτου, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ', σ. 7 εξ.)

Το χωριό αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27v) Throno, από τον Καστροφύλακα (K174) Throno με 350 κάτ. το 1583, και (K184) Throno με 97 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Throno το 1630, Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Thronos, (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 9 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Μέρωνα, με 58 Χριστιαν.

Εικ. 164. Εργοτάξιο Θραψανιωτών αγγειοπλαστών, εγκαταστημένο σε κάποια επαρχία.

και 63 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 76 κάτ., το 1920 έδρα αγροτικού δήμου κάτ. 119, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 136, το 1940 κάτ. 152, το 1951 κάτ. 135, το 1961 κάτ. 91 και το 1971 κάτ. 74.

Ιστορημένη εκκλησία της Παναγίας, με τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση του 14ου αιώνα, κτισμένη πάνω σε υπολείμματα ψηφιδωτού δαπέδου, του παλιού καθεδρικού ναού (Gerola, Monumenti veneti κ.λπ., II, σ. 56). Ο καθεδρικός ναός της επισκοπής Συβρίτου ήταν μεγάλη βασιλική, 34,20×17,30 μ., ανατολικά του χωριού Θρόνος 8 χλμ., την οποία ανέσκαψε ο Κώστας Καλοκύρης. (Κρητικά Χρονικά, ΙΓ', σ. 7-38).

Από το Θρόνος καταγόταν τρία αδέρφια, οι Κουφήδες ή Κουφάκηδες, εκδικητές των κακουργημάτων των Αμπαδιωτών Τούρκων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — Κωνστ. Καλοκύρη, Η Βασιλική της Βυζαντινής Συβρίτου, «Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΙΓ', σ. 7 εξ. — Γερασ. Κονιδάρη, Πίνακες των επισκοπών Κρήτης, «Κρητ. Χρον.» Ζ', 464-465 — G. Gerola, Monumenti veneti ecc. vol. I, 191, 193, vol. II, 56, vol. IV, 251 — T.A.B. Spratt, Travels and researches in Crete, vol. II, 108.

Θυμιά, η. Οικισμός της κοινότητας Πλατυβόλας, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 39, υψ. 440 μ. Απέχει από τα Χανιά 21,8 χλμ. Διαδρομή: Μουρνιές - Βαντές - Παναγιά - Δούλος - Γέρω Λάκκος - Πλατυβόλα - Θυμιά.

Πρώτη φορά αναφέρεται **Θυμιά** στην απογραφή 1881, στο δήμο Κεραμειών με 124 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 159, το 1920 γράφεται **Θυμιά**, στον αγροτικό δήμο Πλατυβόλας, κάτ. 175, το 1928 Θυμιά, κάτ. 164, το 1940 κάτ. 155, το 1961 κάτ. 136 και το 1971 κάτ. 63.

απογραφή του 1671 αναφέρεται Trapsana nami degeri Comlekci (=Θραψανό, άλλη ονομασία Τζομλεκτζί, που σημαίνει χωριό τών αγγειοπλαστών) με 206 χαράτσα (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.116). Με το δεύτερο αυτό όνομα αναφέρεται στα τουρκικά έγγραφα. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Trapsanò (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 38 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Θραψανό** στο δήμο Καστελίου, κάτ. 854 Χριστιαν. και 7 Τούρκ.

Στην απογραφή του 1900 γράφεται **Θραψανών**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 933, το 1920 ο **Θραψανός**, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ.1090, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 1192, το 1940 το **Θραψανόν**, κάτ. 1373, το 1951 κάτ. 1408, το 1961 κάτ. 1466 και το 1971 κάτ. 1293.

Ποιά είναι η ετυμολογία του ονόματος του χωριού; Ο Στέφ. Ξανθουδίδης στο δημοσίευσμά του «Γλωσσικά Εκλογαί», στο Λεξικογραφικό Αρχείο, τόμ. 5, σ.99, ετυμολογεί το Θραψανό από το ρήμα **θάλλω**, από το οποίο έγινε το **θάλλω** και **θράψω** = ζεσταίνω, θερμαίνω, θάλλη = πνιγηρός καύσων του θέρους. Απ' αυτά προέρχεται το **θραψανός** = **καμινάρης**, επαγγελματικό όνομα εκείνου που ψήνει τα αγγεία. Άρα η σωστή γραφή είναι **Θραψανώ**, δηλαδή το χωριό τών Θραψανών.

Την περίοδο της Βενετοκρατίας το Θραψανό ήταν φέουδο της οικογένειας τών Κορνάρων. Η Κορνάρολα Φραγκ. Κορνάρο, χήρα του Τζουάνε Μουδάτσο, αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1582, ότι έλαβε το «μερικόν» της (= το μερίδιο που της αναλογεί) από τον εξάδελφό της Αντρέα Τζάκ Κορνάρο. (Βλ. Κων. Δ. Μέρτζιου, Κρητικά συμβόλαια κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΘ', σ.124).

Ο ίδιος Αντρέας Τζάκ. Κορνάρος, αναφέρει στη διαθήκη του το 1611, ότι αφήνει στον αδελφό του Βιτσέντζο, μαζί με το πολυτελέστατο σπίτι και μέρος της πλούσιας βιβλιοθήκης του με βιβλία ελληνικά, ιταλικά και λατινικά.

«Το χωριό μου Θραψανό», όπως αναφέρει, αφήνει στον αδελφό του Βιτσέντζο...κι αν αυτός δεν ζή, στην ανεψιά του Κατερούτσα... (Βλ. (Στέργ. Γ. Σπανάκη, Η διαθήκη του Ανδρέα Τζάκ. Κορνάρο (1611) «Κρητικά Χρονικά», Θ', σ.422).

Σε μικρή απόσταση από το Θραψανό είναι η εκκλησία της **Παναγίας της Πηγαϊδιώτισσας**, που αναφέρει πολλές φορές στη διαθήκη του ο Ανδρ. Κορνάρος και υπάρχει μέχρι σήμερα. Την προσωνυμία Πηγαϊδιώτισσα πήρε από το πηγάδι, που υπάρχει και σήμερα στη μέση του δρόμου, δίπλα στην εκκλησία. Κατά την παράδοση η Παναγία δεν άφινε κανένα να πνιγί, γιατί, αν έπεφτε κανείς, αμέσως πλήθαινε το νερό και τον έβγαζε επάνω σώο και αβλαβή. Και ο Κορνάρος δεν πίστευε στο θαύμα. Αλλά κάποτε βρέθηκε εκεί, όταν είχε πέσει μιά γυναίκα, και είδε, λέει ο ίδιος, το νερό που την έβγαλε πάνω σώα. Μετενόησε γιά την απιστία του και μπήκε στην εκκλησία, ζητώντας από την Παναγία συγχώρηση, γιά την απιστία του. (βλ.

Αγάπιου Λάνδου, Αμαρτωλών Σωτηρία, Αθήναι 1908, σ.478).

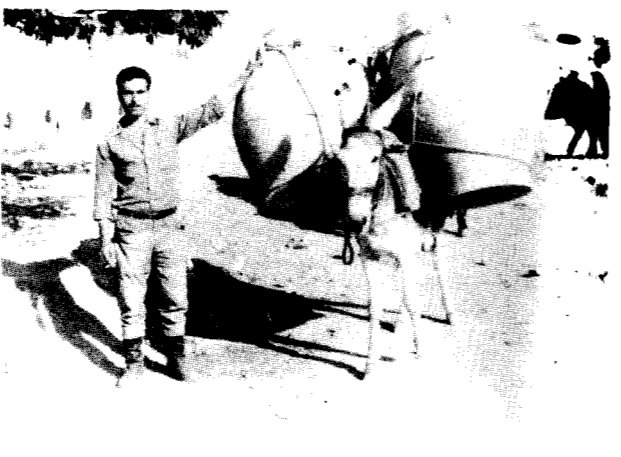
Το θαύμα δεν είναι μοναδικό. Ο Γάλλος De Villamont αναφέρει στο βιβλίο του Voyages, Paris 1602, ότι, σε ένα βαθύ πηγάδι, κοντά στη Βηθλεέμ, τα νερά του ανεβαίνουν μέχρι τα χείλη του, γιά να πιεί η Παναγία, όταν περνούσε από εκεί. (à un moment l'eau est jusques au bord du puits, et la Vierge beut de l'eau à sa suffisance. (Rob. Pashley, Travels in Crete, vol. I, σ.89)

Το Θραψανό είναι το χωριό τών επαγγελματιών πιθαράδων όλης τής Κρήτης, οι οποίοι, κάθε καλοκαίρι πήγαιναν στα διάφορα μέρη τής Κρήτης, όπου κατασκευάζαν επί τόπου πιθάκια και άλλα μικρότερα παρόμοια αγγεία, γιά τις ανάγκες τών κατοίκων της περιοχής. Ο Θραψανιώτης ταυτίζονταν με τον αγγειοπλάστη.

Διάλε τσ' αποθαμένους του τού παλιοθραψανιωτή που κάνει τα σταμινιά βαργνά και καταλεί τη νιοτή

Έλεγαν οι Κρητικοπούλες κάποτε, όταν μεταφέραν το νερό στον ώμο με τα σταμινιά, από μακρινές αποστάσεις. Από τότε οι κάτοικοι του Θραψανού ασχολούνταν με την αγγειοπλαστική, δεν είναι γνωστό. Ο Ξανθουδίδης «Γλωσσικά Μελέται» πιστεύει ότι ασχολούνταν από τη Βυζαντινή ίσως εποχή. Και ο Αγάπιος Λάνδος αναφέρει στην («Αμαρτωλών Σωτηρία», σ.478) ότι το Θραψανό είναι πολυάνθρωπο, και οι περισσότεροι κάτοικοι είναι τσικαλάδες. Και αυτο οφείλεται κατά τον Ξανθουδίδη στην άριστη ποιότητα αργίλλου, που υπάρχει κοντά στο χωριό τους.

Η περιοχή όπου ήταν αυτή η άργιλλος αγγειοπλαστικής ανήκε στο φέουδο του Τούρκου Ελχάτζ Αλή, ο οποίος κατόρθωσε να πάρει φερμάνι από το σουλτάνο, που αναφέρει να καταναγκαστούν οι αγγειοπλάστες του Θραψανού, να πληρώνουν στον Ελχάτζ δεκάτη από τις εισπράξεις που θα έχουν από την πώληση τών

Εικ. 163. Θραψανιώτης αγγειοπλάστης μεταφέρει τα προϊόντα του με τα μεταφορικά μέσα τής εποχής του.

αγγείων, τα οποία έγιναν από το χώμα του φέουδου του. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, τόμ. Β', σ.215).

Η θέση που είχε το χρυσοφόρο χώμα του Ελχάτζ Αλή λέγεται **Λιβάδες** και βρίσκεται 1500 μ. βορείως του χωριού. Αλλά οι Θραψανιώτες εγνώριζαν όλα τα σημεία τής Κρήτης, όπου υπάρχει χώμα κατάλληλο γιά αγγειοπλαστική, **πιθαρόχωμα**, το έλεγαν, γιάτί εργαζόταν σ' όλη την Κρήτη.

Το πρώτο Κρητολογικό Συνέδριο το 1961, ο Γερμανός καθηγητής του Πανεπιστημίου τής Heidelberg, Rolland Hampe, έκανε μιά ενδιαφέρουσα διάλεξη στην αίθουσα του εμπορικού επιμελητηρίου, σε άψογη ελληνική δημοτική γλώσσα: **Οι Πιθαράδες τής Κρήτης**, με προβολές διαφανειών. Εντυπώσεις του από τη δουλειά τών πιθαράδων του Θραψανού, τούς οποίους παρακολούθησε ένα καλοκαίρι του 1960. Δημοσιεύτηκε στα Γερμανικά στα Πρακτικά τού Συνεδρίου («Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΙΕ' - ΙΣΤ', 3, σελ. 213 εξ.) αλλά έχω το ελληνικό κείμενο τής διάλεξής του.

Θρόνος. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 87, υψ. 540 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 32,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 31 χλμ. του δρόμου προς την επαρχία Αμαρίου, μετά το χωριό Αποστόλοι. Βρίσκεται στους δυτικούς πρόποδες του Ψηλορείτη, πάνω σε ίσιωμα υψώματος, με θέα προς τον Ψηλορείτη και την κοιλάδα Αμαρίου. Στον υψηλό λόφο **Θρονιακή Κεφάλαια**, βορείως του χωριού ήταν η ελληνορωμαϊκή Σύβριτος (βλ. λήμμα). Τα ίχνη τής αρχαίας πόλης είναι καταφανή. Ο παλιός καθεδρικός ναός τής ήταν πιθανότατα στη θέση, όπου βρίσκεται το βυζαντινό εκκλησάκι τής Παναγίας τού ΙΔ' αιώνα, κτισμένο πάνω στα υπολείμματα ψηφιδωτού δαπέδου. (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti ecc. II, σ. 56). Ο σημερινός ναός σώζει σε καλή κατάσταση τον τοιχογραφικό του διάκοσμο. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΣΤ', σ.482 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών σ.64). Υπάρχει επίσης στέμμα τών Καλέργηδων τού 14ου αιώνα και στην εκκλησία τού Αγ. Ιωάννου τμήμα σαρκοφάγου με στέμμα τού Καλέργη τού 16ου αιώνα. (Gerola, Monumenti veneti, vol.IV, σ.251). Το τέλος τού Ζ' αιώνα αρχές τού Θ' καθεδρικός ναός τής Συβρίτου ήταν η νέα μεγάλη τρίκλιτη βασιλική, μήκους 34,2 μ. και πλάτους 17,3 μ., 8 χλμ. ανατολικά τού χωριού Θρόνος, όπου ήταν η Σύβριτος, την οποία ανέσκαψε τελευταία (1958) ο Κωνστ. Καλοκύρης. (Βλ. Η Βασιλική τής Βυζαντινής Συβρίτου, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ', σ.7 εξ.)

Το χωριό αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27v) Throno, από τον Καστροφύλακα (Κ174) Throno με 350 κάτ. το 1583, και (Κ184) Throno με 97 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Τρονο το 1630, Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Thronos, (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 9 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Μέρωνα, με 58 Χριστιαν.

Εικ. 164. Εργοτάξιο Θραψανιωτών αγγειοπλαστών, εγκαταστημένο σε κάποια επαρχία.

και 63 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 76 κάτ., το 1920 έδρα αγροτικού δήμου κάτ. 119, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 136, το 1940 κάτ. 152, το 1951 κάτ. 135, το 1961 κάτ. 91 και το 1971 κάτ. 74.

Ιστορημένη εκκλησία τής Παναγίας, με τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση τού 14ου αιώνα, κτισμένη πάνω σε υπολείμματα ψηφιδωτού δαπέδου, τού παλιού καθεδρικού ναού (Gerola, Monumenti κ.λπ., II, σ.56). Ο καθεδρικός ναός τής επισκοπής Συβρίτου ήταν μεγάλη βασιλική, 34,20x17,30 μ., ανατολικά τού χωριού Θρόνος 8 χλμ., την οποία ανέσκαψε ο Κώστας Καλοκύρης. (Κρητικά Χρονικά, ΙΓ', 7-38).

Από το Θρόνος καταγόταν τρία αδέρφια, οι Κουφήδες ή Κουφάκηδες, εκδικητές τών κακουρηγμάτων τών Αμπαδιωτών Τούρκων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — **Κωνστ. Καλοκύρη**, Η Βασιλική τής Βυζαντινής Συβρίτου, «Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΙΓ', σ.7 εξ. — **Γερασ. Κονιδάρη**, πίνακες τών επισκοπών Κρήτης, «Κρητ. Χρον.» Ζ', 464-465 — **G. Gerola**, Monumenti veneti ecc. vol. I, 191, 193, vol. II, 56, vol. IV, 251 — **T.A.B. Spratt**, Travels and researches in Crete, vol. II, 108.

Θυμιά, η. Οικισμός τής κοινότητας Πλατυβόλας, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 39, υψ. 440 μ. Απέχει από τα Χανιά 21,8 χλμ. Διαδρομή: Μουρνιές - Βαντές - Παναγιά - Λούλος - Γέρω Λάκκος - Πλατυβόλα - Θυμιά.

Πρώτη φορά αναφέρεται **Θυμιά** στην απογραφή 1881, στο δήμο Κεραμειών με 124 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 159, το 1920 γράφεται **Θυμιά**, στον αγροτικό δήμο Πλατυβόλας, κάτ. 175, το 1928 Θυμιά, κάτ. 164, το 1940 κάτ. 155, το 1961 κάτ. 136 και το 1971 κάτ. 63.

Θυμινή Παναγία, η Μονή στην επαρχία Σφακίων, διαλυμένη προ του 1870 (βλ. Ν. Παπαδάκη, Η Εκκλησία της Κρήτης, Χανιά, 1936, σ.90).

Κατεβαίνοντας από την Ίμπρο το δρόμο προς τη Χώρα Σφακίων, αντικρίζομε μπροστά μας, πριν να στρίψομε δεξιά προς τη Χώρα, μιά μικρή εκκλησία, κοντά στην παραλία του Λιβουκού, στην τοποθεσία **Θυμέ** (= θυμιά = τόπος με θυμούς) απ' όπου το όνομα της μονής **Παναγίας Θυμινής**. Άλλοτε ήταν μονή με κτήματα, χωράφια, αμπέλια, λιοφύτα, μέλισσες, κτηνοτροφία κ.λπ., όπως αναφέρεται στον κώδικα της μονής (βλ. Ευμενίου Φανουράκη, επισκόπου Λάμπης και Σφακίων, «Κρητική Εστία», τεύχ. 19).

Η εκκλησία είναι δίκλιτη, Το Γενέθλιο της Θεοτόκου και η Αγία Τριάδα. Οι διαστάσεις της εσωτερικά είναι 11 μ. μήκος και 8,3 μ. πλάτος. Κελιά υπήρχαν μέχρι το 1942, οπότε τα χάλασαν οι Γερμανοί. Τελευταία χρησιμοποιείται νεκροταφείο του χωριού **Κομητάδες**.

Η θέση στη μέση της επαρχίας ήταν πρόσφορος τόπος για τις συγκεντρώσεις των Σφακιανών, να συσκέπτονται για τα κοινά ζητήματά των. Στη μονή αυτή συγκεντρώθηκαν το 1770 και αποφάσισαν την κήρυξη της επανάστασης του Δασκαλογιάννη. Εκεί, στις 29 του Μάη 1821 η **Καγκελαρία των Σφακίων**, που εκλέχτηκε στο **Λουτρό** στις 21 του ίδιου μήνα, συγκέντρωσε 1500 επαναστάτες, 1200 οπλισμένους και 300 άοπλους, και κήρυξαν την επανάσταση. Ύστερα από την εκλογή των αρχηγών έγινε καταλυτική δοξολογία. Οι συγκεντρωμένοι, Λαός και πολεμιστές, έκλαιαν από συγκίνηση και χαρά, για την επικείμενη απελευθέρωση της Κρήτης. Γι' αυτό ονόμασαν τη Θυμινή Παναγία **Αγία Λαύρα** της Κρήτης. Τελευταία καθιερώθηκε επίσημη εορτή, για την κήρυξη της επανάστασης, η τελευταία Κυριακή του Μάη, με Β.Δ. το 1966.

Και τα τελευταία χρόνια συγκεντρώνονται εκεί οι Σφακιανοί, όταν πρόκειται για κάποιο σπουδαίο ζήτημα της επαρχίας. Το 1930 συγκεντρώθηκαν οι κτηνοτρόφοι της επαρχίας και ορκίστηκαν να πάψουν τη ζωοκλοπή για 4 χρόνια και έγιναν όλοι **αδερφοχτοί**, σπουδαίος δεσμός παλαιότερα.

Η Θυμινή Παναγία εξακολουθεί να είναι: η **Πνύκα των Σφακιανών**, από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας μέχρι σήμερα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — Ευμενίου Φανουράκη, επισκόπου Λάμπης και Σφακίων, Η Θυμινή Παναγία, «Κρητική Εστία», τεύχ. 19 — Μιχ. Δρακάκη, Η Θυμινή Παναγία, «Κρητική Εστία» τεύχ. 69 — Πάρι Κελαϊδή, Η Θυμινή Παναγία στα Σφακιά, 1981.

Θωμαδιανό, το. Οικισμός της κοινότητας Εμπάρου, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 135, υψ. 390 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 32,7 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Παναγιά - Έμπαρος - Θωμαδιανό. Το τοπωνύμιο από το όνομα των κατοίκων Θωμαδάκης.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Θωμαδιανό** στο δήμο Παναγιάς, κάτ. 64 Χριστιαν.

και 32 Τούρκ. Το 1990 είναι στον ίδιο δήμο, και γράφεται **Θωμαδιανών**, κάτ. 65, το 1920 γράφεται **Θωμαδιανό**, στην κοινότητα Εμπάρου, κάτ. 86, το 1928 **Θωμαδιανό** κάτ. 99, το 1940 **Θωμαδιανόν**, κάτ. 112, το 1951 κάτ. 143, το 1961 κάτ. 146, και το 1971 κάτ. 143.

Ο οικισμός δεν αναφέρεται ονομαστικά στις βενετσιάνικες απογραφές. Όμως υπήρχε. Στην τούρκικη απογραφή του 1571 αναφέρεται Embare ma metochia (= Έμπαρος με τα μετόχια). Και τα μετόχια ήταν το Θωμαδιανό, η Μάρθα, ο Ξενιάκος, το Κατωφύγι, το Μιλιαράδω και το Φρατί, όπως φαίνεται και στην απογραφή του 1881, όπου τα χωριά αυτά περιλαμβάνονται με τη γενική ονομασία Έμπαρος. (Βλ. Νικ. Σταυράκη, Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, πίναξ 4, σ. 45).

Αλλά και η εκκλησία του Μιχαήλ Αρχαγγέλου που είναι στο χωριό με τοιχογραφίες, πιστοποιεί ότι ο οικισμός υπήρχε προ του 1523, δεδομένου ότι η τοιχογράφηση των εκκλησιών διακόπηκε, και οι τελευταίες τοιχογραφίες της Κρήτης είναι της Αγ. Παρασκευής τη Ζίρο Σητείας. Gli ultimi affreschi datati portano l' indicazione dell' anno 1523 nella chiesa di Santa Veneranda a Siro. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. II, σ.302).

Ιεράπετρα, η. Γιεράπετρα. Γιεράπετρος. Πόλη της ομώνυμης επαρχίας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 8.575, υψ. 5 μ. Απέχει από τον Άγιο Νικόλαο 36 χλμ. και από το Ηράκλειο 104 χλμ.

Βρίσκεται στη θέση που ήταν η αρχαία Ιεράπετρα (βλ. λήμμα), ακριβώς πάνω στον 35° παράλληλο βορείου πλάτους και 25° και 45' ανατολικού μήκους, στα νοτιανατολικά παράλια της Κρήτης, απέναντι από τις αφρικανικές ακτές απ' όπου απέχει (Σίνι Μπαράνι) 230 μίλια.

Έδρα της Μητρόπολης Ιεράς και Σητείας, που ίδρυσε ο Απόστολος Τίτος το 68. Έδρα ειρηνοδικείου, οικονομικής Εφορείας, Ταμείου, Αγρονομείου, Υποδιοίκησης Χωροφυλακής Ι.Κ.Α. Επιθεώρηση Δημοτικής Εκπαίδευσης, Γυμνάσια, Λύκεια, Εμπορική Σχολή. Είναι η τέταρτη πόλη της Κρήτης σε πληθυσμό.

Το κλίμα της είναι ηπιότατο. Η μέση ετήσια θερμοκρασία είναι 20 Κ., ανώτατη 31, κατώτατη 12,5. Έχει τη μεγαλύτερη ηλιοφάνεια και τη μικρότερη βροχόπτωση, 207 χιλιοστά. Χάρη στο κλίμα της, τη θαυμάσια αμμόδη παραλία της είναι το σπουδαιότερο κέντρο ευχάριστης χειμερινής διαμονής, σε όλη την Ελλάδα, της οποίας είναι η νοτιότερη πόλη. Αν και είναι παράλια δεν έχει θαλάσσια συγκοινωνία. Ο ταξιδιώτης πρέπει να αποβιβαστεί στο Ηράκλειο. Υδρεύεται με υδραγωγείο από τις πηγές Αγίου Ιωάννου Ψυχρού, από τις οποίες υδρευόταν και η αρχαία Ιεράπετρα.

Παράγει απ' όλα τα γεωργικά προϊόντα. Αλλά τα τελευταία χρόνια είναι σπουδαιότατο κέντρο παρα-

Εικ. 165. Ιεράπετρα. Η νοτιότερη πόλη της Ελλάδας. (φωτ. Ρουσέτου)

γωγής πρώιμων κηπευτικών. Όλη η δυτική περιοχή, η **Γρά Λυγιά**, (βλ. λήμμα) καλύπτεται από νάυλον των θερμοκηπίων. Εκεί πρώτη φορά στην Κρήτη έγιναν τα θερμοκήπια.

Παλαιότερα στην Ιεράπετρα είχε αναπτυχθεί η μαχαιροποιία. Είναι γνωστά σ' όλη την Κρήτη τα «γεραπετρίτικα» μαχαιρία, με το χαρακτηριστικό δρεπανόμορφο σχήμα των.

Η πιο παλιά μνεία της σημερινής Ιεράπετρας αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1280, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Leonardo Marcello, O Guilielmus de Vigonça, κάτοικος in Girapetra, αγοράζει σιτάρι από υπηρέτη του οίκου Κορνάρων (servitore di cà(sa) Cornario) κάτοικο του Χάντακα. (Βλ. Chiaudano-Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960 σ.107).

Στην απογραφή του Καστροφύλακα του 1583 αναφέρονται οι οικισμοί της επαρχίας Ιεράπετρας (Hierapetre), ονομαστικά, με τους κατοίκους του καθενός, αλλά η ίδια η πόλη Ιεράπετρα και οι κάτοικοί της δεν αναφέρονται.

Αντίθετα στην τούρκικη απογραφή του 1671, για τον κεφαλικό φόρο, οι κάτοικοί της, αναφέρονται κατά συνοικία της κυρίως Ιεράπετρας (Nefs Yerepetre):

Ayo Nikola der Nefs Yerepetre	72		Αγ. Νικόλαος
Ayo Yorki	48		Γεώργιος
Ayo Ispirido	38		Αγ. Σπυρίδων
Ayo T i r y a n d a	21		Αγ. Τριάδα
Apano Kirez	51		Απάνω Κυρές
Kato Kirez	24		Κάτω Κυρές
Hirstu	12		Χριστός
	266		χαράτσα

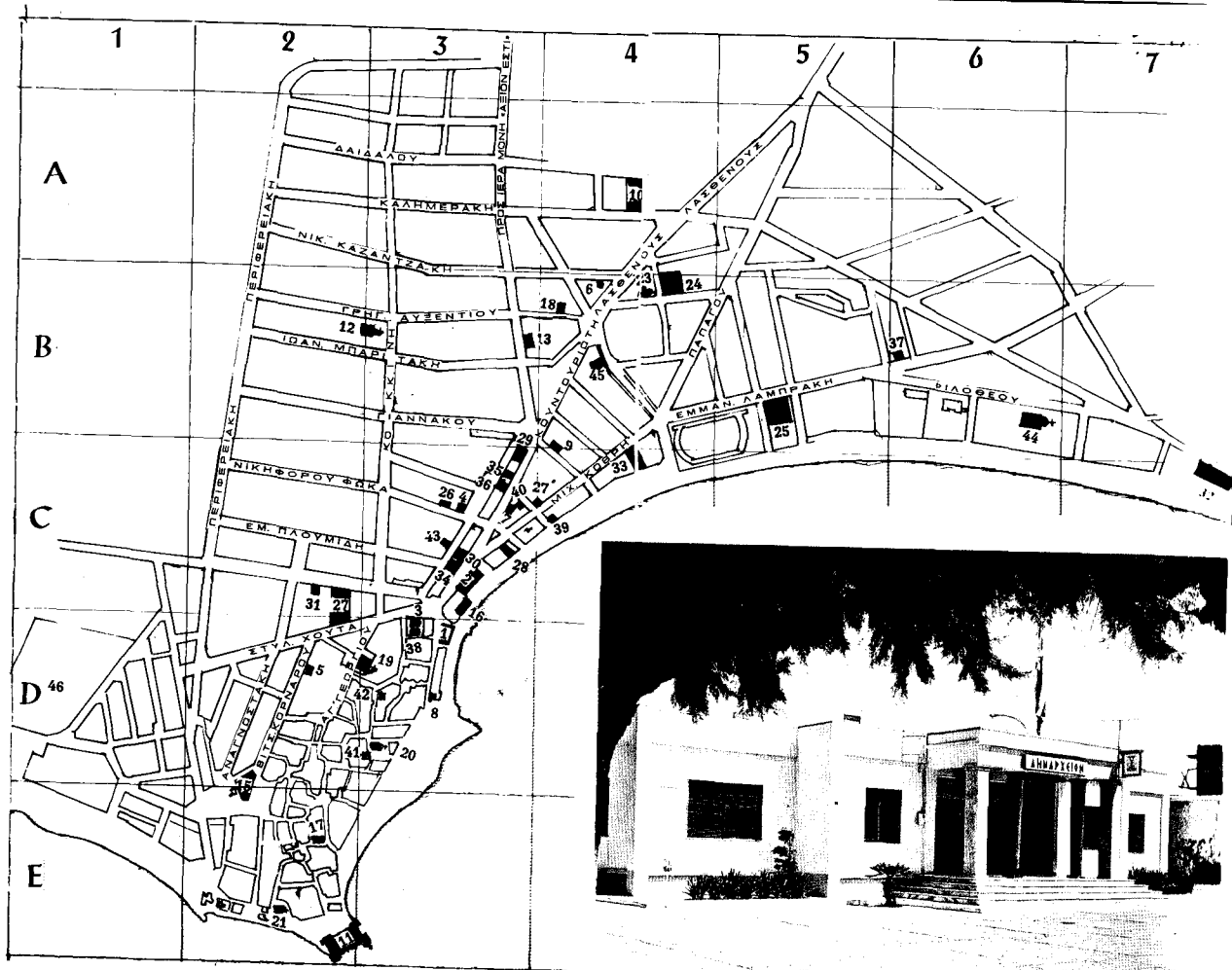
(Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.134).

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 στην επαρχία Hierapetra αναφέρονται ονομαστικά 18 χωριά με συνολικό αριθμό οικογενειών 1125, και σημειώνει ο Pashley: Από τα 1125 σπίτια στο Καστέλι είναι 200, που ανήκουν στους Τούρκους. Αλλά δεν αναφέρει πόσα είναι τα σπίτια των Χριστιανών, που ασφαλώς κατοικούσαν εκεί. (Βλ. Pashley, Travels in Crete, II, 323, 324). Ο Χουρμούζης Βυζάντιος (Κρητικά σ.37) αναφέρει το Καστέλι «(η πρωτεύουσα) περιτριγυρισμένο με ένα άθλιο τείχος».

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Ιεράπετρος**, έδρα του ομώνυμου δήμου, κάτ. 1070 Χριστιαν. και 1430 Τούρκ. το 1900 **Ιεράπετρα**, κάτ. 2.166., το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου, κάτ. 3.066, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 3.611, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται 20 που βρισκόταν στο λιμάνι, το 1940 έχει 4.391 κάτ., το 1951 έδρα ομώνυμου δήμου, κάτ. 5.509, το 1961 κάτ. 6.488 και το 1971 κάτ. 7.055.

Η καταπληκτική αυτή αύξηση του πληθυσμού τις τελευταίες δεκαετίες οφείλεται κυρίως στην ανάπτυξη των θερμοκηπίων και την κάθετη οικονομική άνοδο του τόπου.

Στον επισκέπτη της Ιεράπετρας επιδείχνουν οι Ιεραπετρίτες το σπίτι του προύχοντα Περούλιου - ερείπιο σήμερα -, όπου φιλοξενήθηκε ο Ναπολέων, το καλοκαίρι του 1798, κατά την εκστρατεία του στην Αίγυπτο, ο οποίος θέλησε να «ξεκουραστεί», και τον αποβίβασε ο ναύαρχος Fr. Brues. όπως αναφέρεται στην έκθεση του ναυάρχου Jurien de la Gravière, την οποία παραθέτει ο Γάλλος M.A.Schuermant στο βιβλίο του Intinéraire général de Napoléon. Και ο Ανδρέας Βουρδουμπάκης, διερμηνέας των Γάλλων το 1904, σε έκθεσή του, που υποβάλλε στο υπουργείο Παιδείας της Κρητικής

Εικ. 166. Ιεράπετρα, σχεδιάγραμμα της πόλης και το δημαρχείο της.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΝΑΟΙ Ελευσίας Β2, 3-12	Δημοτικό Στάδιο D1 - 46	Βενιζέλος C3 - 43	Ραδιοφων. Σταθμός Β4 - 18	ΟΔΟΙ	N. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ Α2, 3
Αγ. Γεωργίου D3 - 19	ΔΕΗ D2 - 5	ΕΛ. ΓΡΕΚΟ C4 - 33	Τελωνείο - Αμειναρχ. D3 - 8	ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ D2	ΚΑΛΗΜΕΡΑΚΗ Α2, 3
Αγ. Ιωάννη D3 - 20	Ενοση Γεωργ. Συν/σιών C3 - 26	Ερση C3 - 34	εζαμί D3 2 - 15	ΒΗΣ. ΚΟΡΝΑΡΟΥ D2	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ABC 2
Αγ. Φωτεινής Β6 - 44	ΙΚΑ Β4 - 6	Ιεράπιτνα D2 3 - 41	ΤΡΑΠΕΖΕΣ	ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ D2	ΚΟΥΝΤΟΥΡΙΩΤΗ BC 3, 4
Αφέντη Χριστού Ε2 - 21	ΚΤΕΛ BC4 - 9	Κοράλ D3 - 42	Αγροτική Β4 - 45	Σ. ΧΟΥΤΑ D2	ΜΙΧ. ΚΟΡΨΗ C 3, 4
Τιμίου Σταυρού Β4 - 23	Λύκειο Β4 - 24	Κρέταν Βίλα Β3, 4 - 13	Γενική C4 - 27	Ε. ΠΛΟΥΜΙΑΗ C2	ΛΑΣΘΕΝΟΥΣ ΑΒ 4, 5
Αγορά δημοτική C2 - 27	Το σπίτι Ναπολέοντα Ε2 - 17	Κύρβη Β6 - 37	Εθνική C3 - 28	ΝΙΚΦ. ΦΩΚΑ C2	ΠΑΠΑΓΟΥ Β 4, 5
Αρχαιολογική Συλλογή C3-16	Νοσοκομείο Α4 - 10	Λιφού C3 - 36	Ιονική BC3 - 29	ΓΙΑΝΝΑΚΟΥ Β2, 3	ΕΜ. ΛΑΜΠΡΑΚΗ Β 4, 5
Βιβλιοθήκη δημοτ. C3-16	ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑ	Λυγιά D3 - 38	Κρήτης C3 - 30	ΙΩ. ΜΠΑΡΙΤΑΚΗ Β2, 3	ΦΙΑΘΘΕΟΥ Β6
Βιβλιοθήκη δημοτ. C3-16	Αλκυόν C4 - 39	Λυγιά D3 - 38	Κρήτης C3 - 30	ΓΡΗΓ. ΑΥΞΕΝΤΙΟΥ Β2, 3	Καλό χωριό
Γυμνάσιο Β5 - 25	Αρκάδι C3 - 40	Πέτρα Μάρε C7 - 32	Πίστωες C2 - 31		
Δημαρχείο D3 - 1			Φρούριο Βενετικό Ε2 - 11		

Πολιτείας, αναφέρει σχετικά με τη διανυκτέρευση του Ναπολέοντα λεπτομέρειες, από την προφορική παράδοση — τινων; τών Γάλλων τής Κατοχής; —Αλλά και ο γνωστός Τουρκολόγος Νίκ. Σταυρινίδης είχε θέμα τής ανακοίνωσής του στο Ε΄ Κρητολογικό Συνέδριο 1981 την επίσκεψη του Ναπολέοντα στην Ιεράπετρα και με αποδείξεις βεβαιώνει ότι πρόκειται περί μύθου. Ακόμη και ο ναύαρχος Bellon, που μετέφερε

τον Ναπολέοντα από την Αίγυπτο στη Γαλλία, το θεωρεί ως απλή επινόηση. (Βλ. Ν. Π. Παπαδάκη, Ιεράπετρα, 1982 σ.28).

Ιεράπετρας, επαρχία. Η αρχαιότερη μνεία τής επαρχίας αναφέρεται σε έγγραφο του 1369, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα turma di Ierapetra (Βλ. El Santnschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.40) Ο βυζαντινός

όρος **τούρμα**, που αντιστοιχεί περίπου με τον όρο επαρχία, υποδηλώνει, ότι η ίδια διοικητική περιφέρεια ήταν και τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο και διατηρήθηκε και κατά τη Βενετοκρατία, όπως και τα τοπωνύμια κ.λπ.

Στην πρώτη διοικητική διαίρεση τής Κρήτης από τους Βενετούς σε έξι διοικητικές περιφέρειες, τα σεξτέρια, (sestieri), Το sestiere di Canaregio περιλάμβανε τις τούρμες Σητεία, Ιεράπετρα, Μεραμπέλο και Λασιθί, δηλαδή το σημερινό νομό Λασιθίου.

Το 14^ο αιώνα που έγινε άλλη διοικητική διαίρεση σε 4 territorii. Το territorio τής Σητείας περιλάμβανε τις δύο επαρχίες, Σητείας και Ιεράπετρας, με πρωτεύουσα την πόλη Σητεία. Τα δυτικά όρια τής διοικητικής περιφέρειας τής Σητείας ήταν από το Βορρά ο ποταμός Ίστρωνας (Καλού Χωριού) και από το νότο ο ποταμός Κρυσόποταμος (ή Μύρτου).

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ

Οικισμοί το 1577

Ο αρχαιότερος ονομαστικός κατάλογος τών οικισμών τής Κρήτης είναι του 1577, του Fr. Barozzi, τού κώδικα 384 τής παλιάς σειράς Fonds Italien τών χει-

ρογράφων τής παρισινής Εθνικής Βιβλιοθήκης, (F^ο22r).

VILLE DEL TERRITT. DEL CAST(ELLO) GIRAPETRA SOTTO SITHIA

1) Anatoli	2) Apano Gori Girapetra
3) Calamafca	4) Cavussi
5) Catogori Gerapetra	6) Calogerus
7) Capistri	8) Gianici
9) Macilia	10) Males
11) Messolurus	12) Potamus apano
13) Potamus cato	14) Prina
15) Vescovado	16) Xerolia

Ο ακριβέστερος κατάλογος τών οικισμών, με τον αριθμό τών κατοίκων εκάστου, που έγινε το 1583 από τον Πέτρο Καστροφύλακα, λογιστή τών γενικών προβλεπτών και συνδίκων Γκρίτι και Γκαρτσόνι. αναφέρεται στον κώδικα 156/6005 (Κ138) τής Βιβλιοθήκης τού Αγ. Μάρκου τής Βενετίας. Στη σελίδα Κ140 αναφέρει ιδιαίτερος και τούς παπάδες εκάστου οικισμού. Περιέργως δεν αναφέρει τον αριθμό τών κατοίκων τής πόλης Ιεράπετρας ενώ αναφέρει τούς παπάδες.

DESCRIPTION DELLE ANIME DEL DISTRETO DI SITHIA SUO CASTELLO ET HIERAPETRA

casali	da fatti	putti	vecchi	donne	in tutto	papati
1. Anatoli et Calogerus	148	134	13	371	666	5
2. Apano coriò	121	117	8	212	458	2
3. Capistri	43	38	2	130	213	3
4. Calamafca	131	127	5	172	435	3
5. Chedri	86	92	3	140	321	5
6. Crusta	117	95	4	146	362	2
7. Cavussi	149	143	9	336	637	4
8. Grado	103	92	5	198	398	—
9. Monastiri	59	54	2	106	221	1
10. S(anta) Maria	163	149	6	317	635	—
11. Macriglià	39	41	—	107	187	—
12. Messolurus	35	38	1	81	155	3
13. Malles	421	403	27	632	1483	8
14. Pottamus apano	41	37	1	88	167	} 1
15. Pottamus cato	21	29	2	75	127	
16. Prina (Pignà)	91	87	3	148	329	6
17. S(an) Zuanne	43	39	1	74	157	—
18. Giannizzi	?	?	?	?	?	4
19. Cato coriò	?	?	?	?	?	5
20. Hierapatra	?	?	?	?	?	7
21. Piscopi	?	?	?	?	?	10

Summano le Anime de territorio di Hierapetra comme qui sotto:

Huomini da facion da 14 fino a 60	1117
Putti maschi d'anni 14 in zò	1716
Vecchi da anni 60 in sù	92
Donne tra piccole et grande	3332

in tutto Anime 6957

(=άθροισμα τών ψυχών τού διαμερίσματος τής Ιεράπετρας ως ακολούθως:

Άνδρες για εργασία από 14 μέχρι 60 ετών	1117
Άρρενα παιδιά από 14 ετών και κάτω	1716
Γέροι από 60 ετών και άνω	92
Γυναίκες μεταξύ μικρών και μεγάλων	3332

Σύνολο 6957

ΑΥΞΟΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ
από το 1583 μέχρι το 1981

1583		1834		1881	
οικισμοί	κάτ.	οικισμοί	οικογένειες χριστ. τούρκ.	οικισμοί	κάτοικοι Χριστ. Τούρκ.
21	6957	10	580	19	6000 2493

1900		1920		1928		1940	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
21	8534	28	11644	27	12723	37	17197

1951		1961		1971		1981	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
37	18708	56	19457	48	17464	54	19309

Η διοικητική περιφέρεια της Σητείας, το territorio di Sithia, διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της Βενετοκρατίας. Ύστερα από την απόβαση των Τούρκων το 1645 και την κατάκτηση της Δυτικής Κρήτης και του Ρεθύμνου και την προέλαση του τουρκικού στρατού στην Ανατολική Κρήτη, ο στρατηγός Mocenigo, σκεπτόμενος, ότι οι Τούρκοι μπορούν με μερικά πλοία να καταλάβουν και το φρούριο της Σητείας, αποφάσισε, με σύμφωνο γνώμη του συμβουλίου, να το κατεδαφίσει, μεταφέροντας στο Χάντακα οπλισμό, πολεμοφόδια κ.λπ. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol.I, σ.177).

Και ο Μπουνιαλής περιγράφει το γεγονός:

Ο γενεράλης έστειλε κάτεργα εις τη Στεία να πάρουν όλο το λαό, να τη χαλούν με βία.

Και το ρετούρη επήρασι, κι όλους με πλείσια πίκρα, κι αφίκασι τα σπίτια τους τα πλούσια κι εδιαβήκα. Στις βάρκες και στα κάτεργα τσ' έβαλε να μισέψει μα την καρδιά τώ Χριστιανώ τής να τη θεραπεύσει! Εις το κακό που πάθασι, όπου τα σπίτια καίγαν, όσοι κι αν ήτανε εκεί εδέρνονταν κι εκλαίγαν

(Βλ. Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, Κρητικός Πόλεμος σ.248).

Ο Νικ. Σταυράκης αναφέρει (Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, 1890, σ.163) ότι, «μετά την τουρκικήν κατάκτησιν, κατηγορήθη το επί Ενετών υφιστάμενον τέταρτον υποδεέστερον κέντρον, το της Σητείας, άτε καταστραφείσας παντελώς της πόλεως ταύτης, συνεχωνεύθη δε το περί αυτήν τμήμα εις το του Ηρακλείου.

Αλλά στην τουρκική απογραφή για τον κεφαλικό φόρο της Κεντροανατολικής Κρήτης, το 1671, αναφέρεται η διοίκηση της Σητείας (Liva Istiye) στον οποίο Λιβιά υπάγεται και η επαρχία Ιεράπετρας (nahiye Yeperette).

Ός τότε διατηρήθηκε η κατάσταση αυτή δεν μας είναι γνωστό, γιατί δεν αναφέρει άλλη τουρκική απογραφή.

Ύστερα από τον λεγόμενο Οργανικό νόμο του 1867 έγινε νέα Διοικητική διαίρεση της Κρήτης σε πέντε διοικητικές περιφέρειες - νομούς. 1) Τών Χανίων που περιλάμβανε 3 επαρχίες, της Κισάμου, Κυδωνίας και Σελίνου, με έδρα τα Χανιά. 2) Τών Σφακίων που αποτελέστηκε από τις επαρχίες Σφακίων, Αποκορώνου και Αγίου Βασιλείου, με έδρα τη Χώρα Σφακίων. 3) Τού Ρεθύμνου, με τις επαρχίες Ρεθύμνου, Αμαρίου και Μυλοποτάμου, 4) τού Ηρακλείου με τις επαρχίες Τεμένους, Μαλεβιζίου, Πεδιάδας, Καινούργιου, Πουργιώτισσας και Μονοφατίου, στην οποία προσαρτήθηκε και το δυτικό τμήμα της επαρχίας Ρίζου ή Μπελβεντέρε, η οποία καταργήθηκε. και 5) Τού Λασιθίου, στην οποία περιλαμβάνονται οι επαρχίες Βιάννου, που ήταν πριν το ανατολικό τμήμα της επαρχίας Ρίζου, **Ιεράπετρας**, Μεραμπέλου, Λασιθίου και Σητείας. (Βλ. Ν. Σταυράκη, Στατιστική κ.λπ. σ.163) Έκτοτε η επαρχία Ιεράπετρας ανήκει στο νομό Λασιθίου.

Ιεράπυτνα, η. Αρχαία πόλη, αρχαϊκής - Ελληνο-ρωμαϊκής περιόδου, της Ανατολικής Κρήτης, στη θέση της σημερινής Ιεράπετρας, η οποία διατηρεί την ονομασία παραλλαγμένη. Κατά το Στέφανο Βυζάντιο — Ε΄ - ΣΤ΄ μ.Χ. αιώνας — ονομαζόταν αρχικά **Κύρβα**, από το όνομα του ιδρυτή της Κύρβα: *Ιεράπυτνα, πόλις Κρήτης η πρότερον Κύρβα, είτα Πύτνα, είτα Κάμυρος, είτ' όντως Ιεράπυτνα το εθνικόν Ιεραπύτνιον*. Ο Πτολεμαίος (III, 15, 3) την αναφέρει *ιερά Πύδνα η Πύτνα*. Το όνομα Ιεράπετρα είναι μάλλον δωρικό τύπος.

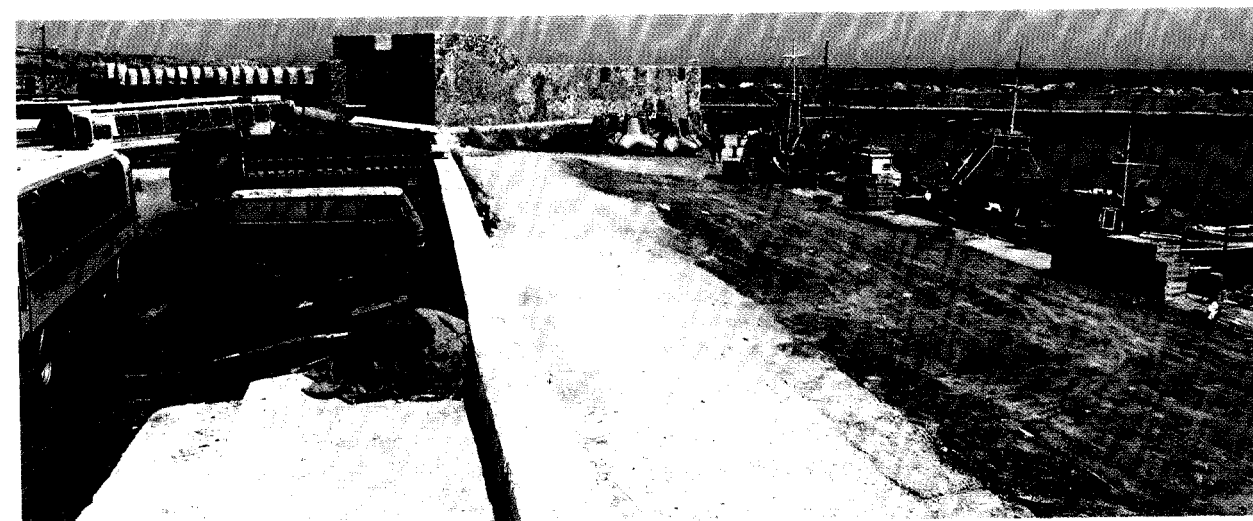
Αναφέρεται στους Σταδισμούς της Μεγάλης Θαλάσσης (319): *από Σαμωνίου εις Ιεράν Πύδναν στάδιοι π' (=80) πόλις εστίν· έχει όρμον· έχει δε και νήσον η καλείται Χρύσσα· έχει λιμένα και ύδωρ. από Ιεράν Πύδνης εις Βίενον στάδιοι ο' (=70) κ.λπ.*

Στο Συνέκδημο του Ιεροκλέους (649, 8): *Ιεραπύδνα*. Στη Σύνοδο της Σαρδικής το 342 ο *Ιεραπύτνη*, αναφέρεται β' στη σειρά. Και το 457 αναφέρεται ο *Ιεραπύδνας β'*. Στο Τακτικόν του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου το 980, (δηλαδή μετά την ανάκτηση της Κρήτης από τους Σαρακηνούς· αναφέρεται ο *Ιερά*, (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ζ' πίν. Α' και Β' σ.464).

Και η Ιεράπυτνα είχε υπογράψει τη συνθήκη συμφωνίας το 193 με την Τέω της Ιωνίας και τη χρησιμοποίηση του ιερού του Διονύσου ως ασύλου. (Βλ. μέρος της σχετικής επιγραφής Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, III, σ.31).

Η ίδρυσή της περιπλέκεται με τις μυθολογικές παραδόσεις της Ρόδου και ο ιδρυτής της Κύρβας ήλθε από τη Ρόδο μαζί με τη Ρέα, κατά τη Μυθολογία. (Βλ. J. N. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, σ.183 εξ.).

Αρχικά δεν ήταν σπουδαίος οικισμός, αφού δεν διασώθηκαν σχετικές ειδήσεις, ούτε βρέθηκαν σπουδαία αρχαιολογικά ευρήματα εκείνης της εποχής. Η

Εικ. 167. Ιεράπετρα, το φρούριο, όπως είναι σήμερα (φωτ. Ρουσέτου)

ακμή της ήταν κυρίως την Αρχαϊκή, Κλασσική και μάλιστα την (Ελληνορωμαϊκή περίοδο, 67 π.Χ. - 323 μ.Χ.). Αλλά τους ιστορικούς χρόνους ήταν από τις σπουδαιότερες πόλεις της Κρήτης και έπαιξε σπουδαίο ρόλο στις σχέσεις των Κρητικών πόλεων με το εξωτερικό.

Αρχικά τα εδάφη της ήταν περιορισμένα. Η Πραισός, που ήταν πριν από τον τρίτο αιώνα π.Χ. η πιο ισχυρή πόλη και κυριαρχούσε στην Ανατολική Κρήτη, δεν άφινε περιθώρια στην Ιεράπυτνα να αναπτυχθεί προς τα ανατολικά και η Πριανσός, η Βιάννος και η Μάλλα (σημερινές Μάλλες) περιόριζαν τα εδάφη της από τα δυτικά.

Αλλά, όπως δείχνουν τα νομίσματά της, τα ερείπιά της, και οι επιγραφές η Ιεράπυτνα ευημέρησε και αύξησε τις κτήσεις της. Το 2ο π.Χ. αιώνα είχε στην κυριαρχία της τόσες εκτάσεις όσες καμιά άλλη κρητική πόλη. Τα νότια παράλια της Κρήτης, από τον Τσούτσουρο μέχρι τις ανατολικές ακτές της Ετεοκρητικής Χερσονήσου, της Σητείας, η **Ωλερος** (το σημερινό χωριό **Μεσελέροι**) και η χώρα της **Πραισού**, την οποία καθυπόταξε, ήταν στην κυριαρχία της.

Στην περιοχή της ήταν μία πόλη ονομαζόμενη **Λάρισα**, που ήταν στη θέση του σημερινού χωριού της ίδιας επαρχίας **Καλαμαύκα** (Paul Faure, La Crète aux cent villes «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ΄, σ.196). Ο Ν. Π. Παπαδάκης υποθέτει, ότι ήταν στη θέση του σημερινού χωριού της επαρχίας **Βαϊνιά**, (βλ. Ιεράπετρα, έκδοση δήμου Ιεράπετρας 1982, σ.15), την οποία κατέλαβε με τη βία και ανάγκασε τους κατοίκους της να μετοικήσουν στην Ιεράπυτνα, γιά να τους έχει υποχείριους. Αλλά, γιά να μην αφήσει μία ορεινή και οχυρή θέση δίχως κατοίκους, έστειλε μέρος από τους πολίτες της και εγκαταστάθηκαν εκεί, κάνοντας συμφωνία ισοπολιτείας. Η Λάρισα είχε ιερόν του Ασκληπιού, όπου τοποθετήθηκε η επιγραφή της συμφωνίας και στην Ιεράπυτνα τοποθετήθηκε στο ναό της Πολιάδος Αθηνάς. *Και νύν εν τη Κρήτη*

πόλις Λάρισα, η νυν εις Ιεράπυτναν συνοικισθείσα, αφ' ης και το υποκείμενον πεδίων νυν Λαρίσιον καλείται (Στράβων, ΙΧ, 440, 19).

Η συνθήκη, γραμμένη σε στήλη τετράγωνη, βρέθηκε στα ερείπια της Ιεράπετρας το 1565 ένα κομμάτι, που περιέχει το τελευταίο μέρος της συνθήκης. Το κομμάτι αυτό μεταφέρθηκε στη Σητεία και κτίστηκε στον τοίχο της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου.

Το 1575, ο τότε γενικός προβλεπτής Giacomo Foscarini το απέσπασε και το μετέφερε στη Βενετία. Το κείμενο δημοσιεύτηκε από τη Margar. Guarducci (Βλ. Inscriptiones Creticae, vol.III, σ.49):

*.....την δ' ισοπολιτείαν
.....αγγραψάντων εις στάλας λιθίνας τρεις και
ανθέντων ταν μεν εν Ιεραπύτνα εν τω ιερώ τας Αθαναίας
τας Πολιάδος, ταν δε άλλαν οι κατοικόντες Ιεραπύτνιοι
παρ' Αρκάσιν εν τω ιερώ τω Ασκληπιώ, ταν δε τρίταν
κοινά Ωλεροί εν τώ ιερώ τας Αθαναίας κ.λπ.*

Κατά τη ρωμαϊκή κατάκτηση της νήσου αντιστάθηκε περισσότερο από κάθε άλλη κρητική πόλη, μα στο τέλος υπόκυψε το 66 π.Χ. και καταστράφηκε. Ανοικοδομήθηκε έπειτα και έφθασε σε μεγάλη οικονομική ακμή. Τη ρωμαϊκή περίοδο ήταν από τις πλουσιότερες πόλεις της Κρήτης, όπως δείχνει το πλήθος των οικοδομών της, τα νομίσματά της, οι πολυάριθμες επιγραφές, τα θέατρά της, το αμφιθέατρο, η Ναυμαχία και τα πολλά αγάλματα, που βρέθηκαν στην περιοχή της. Και η ιεραπετρίτικη γή κρύβει ακόμη, ως φαίνεται, πολλά. Τελευταία, τα 1980, ο Κωνστ. Κ. Σκορδίλης, κάνοντας βαθειά άρωση στο κτήμα του στη θέση **Ποταμούς**, της περιοχής Γράς Λυγιάς, 3 περίπου χλμ. δυτικά της Ιεράπετρας, αποκάλυψε άγαλμα της Δήμητρας, εξαιρετικής τέχνης, ύψ. 1,60 μ. Το έκρυβε τριάνμισυ χρόνια, με σκοπό να το πουλήσει στο εξωτερικό. Ευτυχώς δεν το κατόρθωσε και σήμερα βρίσκεται στην αρχαιολογική Συλλογή της Ιεράπετρας, (Βλ. εφημερίδα «Το Βήμα» Αθηνών 10-6-1984).

Και στη θέση **τα Βιγλιά**, ή **Πόλες** το 1914 βρέθηκαν

Εικ. 168. Ιεράπετρα, το άγαλμα τής Δήμητρας. (αρχαιολ. Συλλογή).

δύο μαρμάρινα αγάλματα υπερφυσικού μεγέθους από τον Ε. Μελά. Το ένα παρίστανε την Αρτέμιδα με χιτώνα ποδήρη και φαρέτρα. (Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας αριθ. 63).

Τα ερείπιά της ήταν επιβλητικά ακόμη και τον 10ο αιώνα. Ο capitano generale di Candia Gian Matteo Bembo πήρε από την Ιεράπετρα το 1552 ένα ανδρικό άγαλμα υπερφυσικού μεγέθους, για να στολήσει την κρήνη του, που σώζεται μέχρι σήμερα στην πλατεία Κορνάρου.

Μιά από τις σπουδαιότερες εορτές των Ιεραπυτνίων ήταν τα Ω λ έ ρ ι α προς τιμήν τής Ω λ ε ρ ί ας Α θ η ν άς, τοπικής θεάς τής Ω λ ε ρ ο υ.

Νομίσματα έκοψε πολλά η Ιεράπετρα, όταν ήταν αυτόνομη και ανεξάρτητη και κατά τη ρωμαϊκή πε-

ρίοδο. Τα πρώτα έφεραν κεφαλή του Δία στεφανωμένη και φοίνικα από το άλλο μέρος, τα περισσότερα.

Κατά τη Βυζαντινή περίοδο διατήρησε τη σπουδαιότητά της και αποτέλεσε ιδιαίτερη επισκοπή που ίδρυσε ο Απόστολος Τίτος με περιφέρεια τις επαρχίες Ιεράπετρας, Σητειάς και Μεραμπέλου. Η τελευταία αποσπάστηκε την Βυζαντινή περίοδο και ιδρύθηκε η νέα επισκοπή Πέτρας.

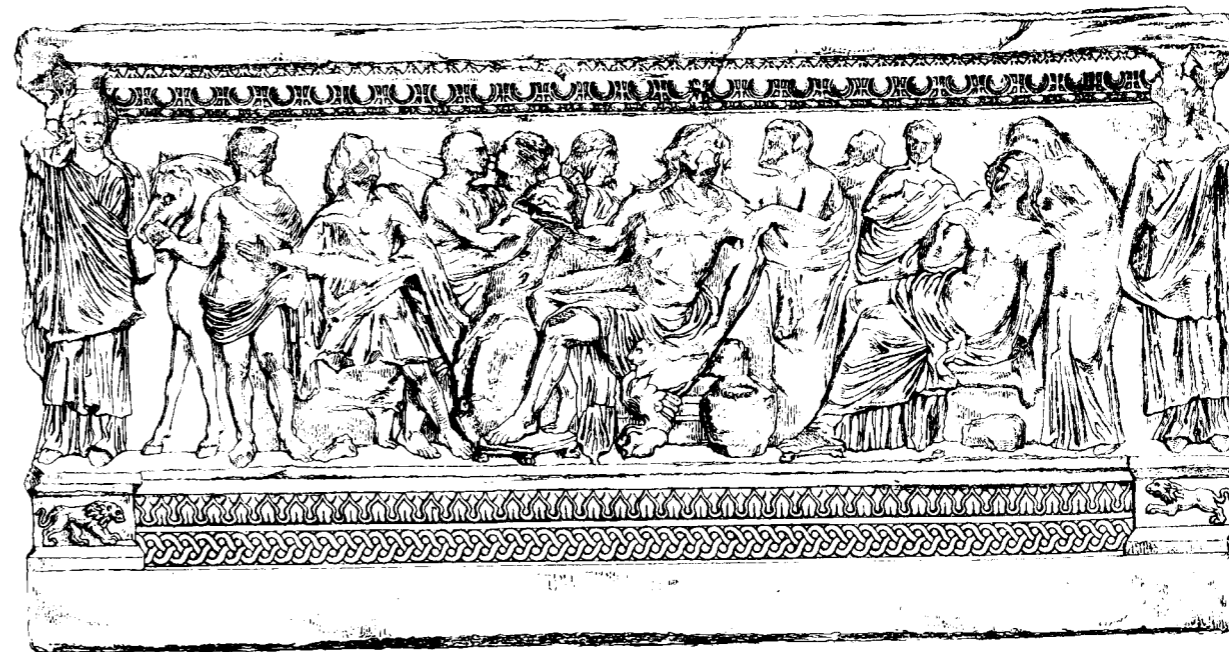
Η Ιεράπετρα καταστράφηκε από τούς Σαρακηνούς το 828, αλλά πιθανότατα ανοικοδομήθηκε από τον ίδιο, για την εξυπηρέτηση τών πειρατικών τών επιχειρήσεων στη θάλασσα τής Μπαρμπανιάς, που έλεγαν το Λιβυκό πέλαγος. Επίσης με το σεισμό του 1508 «ανετράπη εξ ολοκλήρου και η μεγάλη πόλη Ιεράπετρα», όπως αναφέρει ο Raulin, (Description physique de l'île de Crète, I, 165).

Τον περασμένο αιώνα, το 1860, κάποιος Γρηγόριος Χλουβεράκης, ανασκάπτοντας σε κτήμα του στην ανατολική πλευρά τής πόλης, βρήκε δύο σαρκοφάγους μαρμάρινες, με ανάγλυφες παραστάσεις, με σκηνή από τη ζωή του Αχιλλέα καταβάλλοντας τον Έκτορα η «μήνις», για το θάνατο του Πατρόκλου., ο Αχιλλεύς στην αυλή του Λυκομήδη κ.λπ.

Ο Χλουβεράκης αντίθετα από το σημερινό Κοινότο Συκορδίλη, δεν θέλησε να τις πουλήσει «για να αναγκάζονται οι ξένοι να επισκέπτονται τη Γεράπετρα». Αλλά σε λίγο πέθανε και η δεισιδαιμονία τών χωριανών του απόδωσε το θάνατό του στην εκδίκηση τών πνευμάτων, εκείνων που είχαν ταφεί στις σαρκοφάγους, όπως στις ημέρες μας ο θάνατος του αρχαιολόγου Έβελυν Χουάιτ, που ανακάλυψε τον τάφο του Τουταγχαμών, αποδίδεται στην εκδίκηση του πνεύματος του Τουταγχαμών. Έστερα από το θάνατό του οι κληρονόμοι του τις πούλησαν στους Άγγλους και ο ίδιος ο Σπράττ τις φόρτωσε στο πλοίο του «Μεδίννα» και τις μετέφερε στην Αγγλία, όπου βρίσκονται σήμερα στο Βρεταννικό Μουσείο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. I, 243 — J. N. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, p. 183 — R. Pashley, Travels in Crete, vol. I, p. 271 — Victor Raulin, Description Physique de l'île de Crète, vol. I, p.165 — T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, vol. I, p.253-274 — Εμμ. Αγγελάκη, Σητειακά, Α', σ.135 — Στεργ. Γ. Σπανάκη, Η Οικονομία τών Καλοκαιρινών τής Κρήτης «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΔ', σ.279

Ιερουσαλήμ, η. Μονή στην επαρχία Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κοντά στο χωριό Λουτράκι. Το καθολικό της είναι καθιερωμένο στα Εισόδια τής Θεοτόκου. Άλλοτε ήταν μετόχι τού Παναγίου Τάφου, και γι' αυτό πήρε το όνομα Ιερουσαλήμ. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται με 12 μοναχούς και το 1900 με 19 μοναχούς και λαϊκούς. Στην απογραφή του 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Λουτρακίου, με 5 κληρικούς. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Διαλυτή από το 1900 και 1935 (Βλ. Νικ. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία τής Κρήτης, 1936, σ.92)

Εικ. 169. Ιεράπετρα. Μία πλευρά τής σαρκοφάγου, που βρήκε ο Χλουβεράκης στο κτήμα του

Κατά τη διάρκεια τών επαναστάσεων ήταν κέντρο τών επαναστατών, στις ανατολικές πλαγιές τού Ψηλορείτη, όπου έγιναν μάχες.

Έστερα από την ίδρυση τών Ταμείων Εφεδρών Κρήτης, με το νόμο 3345/1925, το Ταμείο Εφεδρών Ηρακλείου αποφάσισε την ίδρυση σανατορίου στη μονή τής Ιερουσαλήμ με δαπάνες τού Ταμείου. Έγινε επισήμως η έναρξη τών εργασιών τών κτηριακών εγκαταστάσεων. Αλλά, αφού εδαπανήθησαν αρκετά χρήματα και τα κτήρια έφθασαν σε αρκετό ύψος, το έργο εγκαταλείφτηκε, ως συνήθως συμβαίνει.

Ιζουνίδα, Οικισμός στην επαρχία Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή του 1671 Izunida (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.124) με 4 χαράτσα. Ασφαλώς είναι κακή γραφή τού πραγματικού ονόματος τού οικισμού, όπως συμβαίνει σε πολλά τοπωνύμια. Δεν αναφέρεται σε καμιά προηγούμενη ή μεταγενέστερη απογραφή.

Ικσεριόνα. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου. Και αυτός αναφέρεται μόνο στην τούρκικη απογραφή του 1671 Ikseriyona με 7 χαράτσα. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 119). Και εδώ πρόκειται για λανθασμένη γραφή τού πραγματικού ονόματος τού οικισμού, που ασφαλώς υπήρχε.

Ιλίστρι, Χωριό στην επαρχία Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται σε τουρκικό έγγραφο τού 1672, ότι καταστράφηκε και οι κάτοικοί του διασκορπίστηκαν και καθίσταται αδύνατος η είσπραξη τών φόρων. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β' σ.71). Δεν αναφέρεται στις προηγούμενες Βενετοσάνικες απογραφές ούτε σε νεώτερες.

Ίμπρος, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σφακιών,

ν. Χανίων, κάτ. (1981) 130, υψ. 780 μ. Βρίσκεται στο ομώνυμο οροπέδιο τών Σφακιανών βουνών, που περικλείεται από το ύψωμα Τρυπάλι, 1493 μ. και το Άστρο, 2218 δυτικά. Βρίσκεται στο 57 χλμ. τού δρόμου προς τη Χώρα Σφακιών.

Το τοπωνύμιο, που είναι πιθανόν προελληνικό, (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ι', σ.400) αναφέρεται και Νίμπρος και Ίμβρος. Ο Ι. Νουχάκης, (Χωρογραφία Κρήτης, σ.221) και ο πρόεδρος τής Αρχαιολογικής Εταιρίας Χανίων Ιωάν. Ναναδάκης («Κρητική Εστία» τόμ.12, σ.157) αναφέρουν, ότι στην ίδια θέση υπήρχε πόλη με το ίδιο όνομα. Από πού άντλησαν την πληροφορία δεν αναφέρουν. Αρχαία κρητική πόλη μ' αυτό τó όνομα δεν αναφέρεται σε όσους καταλόγους γνωρίζω.

Σχετικά με την ίδρυση τής Ίμπρου ο Βαυαρός καθηγητής τού πανεπιστημίου Αθηνών Μιχαήλ Δέφνερ αναφέρει, (Οδοιπορικά εντυπώσεις από τη Δυτική Κρήτη, σ.121) την ακόλουθη παράδοση, που άκουσε από κάτοικο τής Ίμπρου το 1918.: «Εφτά αδέρφια, που ζούσαν σ' ένα νησί κοντά στην Πόλη, εγκλημάτισαν και καταδικάστηκαν σε θάνατο. Αλλά η σουλτάνα, μαγεμένη από το περήφανο και θεωρητικό παράστημά των, παρακάλεσε το σουλτάνο να τούς χαρίσει τη ζωή. Δέχτηκε, με τον όρο να φύγουν μακριά.

Όπως και έγινε. Ήλθαν στην Κρήτη και έκτισαν αυτό το χωριό και το ονόμασαν Ίμβρο, σε ανάμνηση τού ονόματος τού νησιού των». Φυσικά δεν είναι η πρώτη φορά, που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη Χριστιανοί, καταδιωκόμενοι από την Πατρίδα των, σε χωριά, στα οποία έδωσαν το όνομα τής πόλης τής καταγωγής των. (Βλ. Τραπεζόντα, Κασταμονίτσα, Νέα Αλικαρνασός κ.λπ.).

Από το οροπέδιο τής Ίμπρου αρχίζει το ομώνυμο

φαράγγι, μήκους 7 χλμ. πλάτος σε μερικά σημεία 2 μ! και ύψος τών καθέτων τοιχωμάτων του 300 μ. Είναι από τα πιο στενά, τα πιο βαθειά και τα πιο επιβλητικά φαράγγια της Κρήτης. Οι πλευρές του σε μερικά σημεία, σε ύψος 30-40 μ. συγκλίνουν σε απόσταση 2-3 μ., ώστε να νομίζει κανείς πως περνά σήραγγα. Τα πετρώματά του, και από τις δύο πλευρές, ομοιάζουν τόσο, που πιστοποιούν, ότι κάποτε ήταν ενωμένα και τα χώρισε συγκλονιστικό γεωλογικό φαινόμενο, που έσχισε το βουνό και δημιουργήθηκε το φαράγγι. Ο παλιός δρόμος περνούσε από το βάθος του φαραγγιού, αλλά ήταν τόσο στενός σε μερικά μέρη, που τα έλεγαν **Πόρτες**, απ' όπου με δυσκολία περνούσε ζώο φορτωμένο. Ο σημερινός ωραίος δρόμος περνά πολύ ψηλά, στη δεξιά πλευρά του φαραγγιού. Στο φαράγγι είναι μία σπηλιά, όπου κρύφτηκαν γυναικόπαιδα το 1867. Αλλά ο Ομέρ πασάς τα ανακάλυψε και τα έσφαξε όλα.

Αναφέρεται το 1583 από τον Καστροφύλακα (K238) Nembros με 75 κάτ. Ο Antonio Trivan στο Χρονικό του (Varie cose di Candia 1182-1669) δεν το αναφέρει στον κατάλογο τών 20 χωριών τών Σφακιών. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Nirros (Pashley, Travels in Crete, II, σ.311) με 80 χριστιαν. οικογένειες. Τούρκοι δεν κατοίκησαν ποτέ στα Σφακιά. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Νίμπρος και Βρασκιάς με 388 Χριστιαν. κάτ. έδρα τού ομώνυμου δήμου. Το 1900 αναφέρεται Νίμπρος και Βρασκιάς με 208 κάτ. Το 1920 γράφεται Ίμβρος και είναι έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου, κάτ. 49, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ.189, το 1940 γράφεται Ίμπρος, κάτ. 257, το 1951 κάτ. 102, το 1961 κάτ. 72 και το 1971 κάτ. 50.

Από την Ίμπρο κατάγονται οι Πατακοί. Ο Μανούσος Πατακός ή Μανούσακας πήρε μέρος στην επανάσταση του Δασκαλογιάννη. Ύστερα από την αποτυχία της και την καταστροφή τών Σφακιών ο «μεγαλοκουραδάρης» γενίτσαρος Ιμπραχίμ Αλιδάκης από το Μπρόσνερο τού Αποκόρωνα, οργάνωσε δικό του στρατό, για να πάρει όλους τούς βοσκότοπους τών Σφακιανών κτηνοτρόφων. Ο Μανούσακας συγκέντρωσε τούς Σφακιανούς στ' Ασκύφου το 1774 και κατέβηκαν τη νύκτα στο Μπρόσνερο, σκότωσαν τον Αλιδάκη και διαρπάξαν όλα τα υπάρχοντά του, όπως τα διηγείται ο Μπάρμπα Παντζελιός στο ωραίο στιχούργημά του. (Βλ. λήμμα Μπρόσνερο).

Από την Ίμπρο ήταν και ο Γ. Ξενουδάκης, ο οποίος κληροδότησε την περιουσία του, 350.000 δρχ. στην επαρχία Σφακιών το 1888, όπως αναφέρει ο Εμμ. Λαμπρινάκης, (στη Γεωγραφία της Κρήτης, 1890, σ.56).

Εγγονός τού Μανούσακα ήταν ο **Αναγνώστης Μανουσογιαννάκης** (1787-1881), μέλος της Φιλικής Εταιρείας, αρχηγός της επαρχίας και αργότερα ονομάστηκε στρατάρχης. Το 1866 εκλέχτηκε πρόεδρος της Συνέλευσης τών πληρεξουσίων στον Ομαλό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — **Μιχ. Δέφνερ**, Οδοιπορικά ε-

ντυπώσεις από τη Δυτική Κρήτη, σ.120 — **Παύλος Φαφουτάκης**, Συλλογή Κρητικών ιστορικών ασμάτων, Αθήναι 1889, σ.44 εξ. — **Ιωάν. Ναναδάκη**, Λεπίες πόλεις τού νομού Χανίων, «Κρητ. Εστία» τ. 12, σ.15 — **Ιωσήφ Χατζηδάκη**, Περιηγήσεις εις Κρήτην, Γεωμύπολις 1881, σ.81 — **Ν. Σταυρινίδη**, Καπετάν Μιχαήλ Κόρακας, σ.841, 913, 143, 314. κ.λπ.

Ίνατος, η. Αρχαία πόλη της Κρήτης στις νοτιοανατολικές ακτές της, στο σημερινό όρμιο **Τσουτσουρος**, όπου ο σημερινός παράλιος οικισμός **Τσουτσουρος**, κάτ. (1981) 100, της κοινότητας Καστελιανών Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Ήταν το λιμάνι της Πριανσού. Ο Spratt νομίζει, ότι η Ίνατος ήταν στη θέση τού χωριού Ίνα (Βλ. T.A.B. Spratt, Travels and researches in Crete, vol, I, 304).

Ο Πτολεμαίος την αναφέρει **Ίνατο**. Στον κατάλογο τών Κρητικών πόλεων τού Ιεροκλή και σε αρχαία επιγραφή αναφέρεται **Βίνατος**. Ο Στέφανος Βυζάντιος την αναφέρει **Είνατος**. *Είνατος, πόλις Κρήτης, ω. Ξενίων φησί, το εθνικόν Εινάτιος, τινές δε όροι, και ποταμός εν ω τιμάσθαι την Ειλειθυίαν Εινάτιη*. Αναφέρεται επίσης από τον Ησύχιο. Το όνομα είναι προελληνικό. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» I', 570 και I, σ.399).

Η Guarducci (Inscriptiones Creticae, v. I, 98) αναφέρει: Η πόλη Ίνατος βρίσκεται στην παραλία τής Λιβυκής θάλασσας, στον όρμιο που σήμερα ονομάζεται Τσουτσουρος. (Inatos urbem hanc in litore Libyae maris atque in sinu illo qui appellatur Tsuduro). Ο Buonadumonti, κάνοντας τον περίπλου της Κρήτης, το 1415, πέρασε από τον Τσουτσουρο και επισκέφτηκε τα ερείπιά της, και αναφέρει: «Εκεί ήταν η αρχαία πόλη Ίνατος, που τα ερείπιά της έχουν σβύσει σχεδόν, εκτός από τούς μεγάλους ναούς, κτισμένους με τούβλα, που μπορεί κανένας να δει σήμερα. (Cristoforo Buonadumonti, Descriptio insule Crete etc. Έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ.101). Άλλοι νομίζουν πως ήταν στο χωριό Ίνα επαρχίας Μονοφατισίου, όπου σώζονται ερείπια αρχαίας πόλης. (Βλ. Ν. Σταυράκη, Στατιστική κ.λπ. σ.69). Ο Fr. Barozzi την αναφέρει το 1577 (Βλ. Descriptio dell' isola di Creta, f° 17r), Inato overo Inati, alloggiamento dei forestieri. Δηλαδή η πόλη αυτή είχε οριστεί για τη διαμονή ξένων. Σε ένα κατάλογο τών αρχαίων πόλεων της Κρήτης, που έχω δημοσιεύσει στα «Κρητικά Χρονικά». (IA', σ.281) αναφέρεται ότι η Αρκαδία, η Κάντανος, ο Δραγμός, η Έλυρος, η Ίνατος και η Ολούς, είχαν επιλεγεί, μεταξύ τών 100 πόλεων, για την εγκατάσταση ξένων, στους οποίους, ως φαίνεται, δεν επιτρεπόταν η διαμονή στις άλλες πόλεις.

Οι Ινάτιοι ελάτρευαν τη θεά τών τοκετών Ειλειθυία που από το όνομα της πόλης είχε πάρει το επώνυμο **Ενατίη**.

Στην περιοχή είναι το σπήλαιο της Ειλειθυίας, όπου την ελάτρευαν, όπως και στον Καρτερό (Αμνισό).

Διάφοροι αρχαιοκάπηλοι είχαν κάνει ανασκαφές και είχαν αναστατώσει το πρώτο στρώμα τού σπηλαιού. Το 1969 η Αστυνομία κατάσχεσε στα χέρια τών αρχαιοκαπήλων κομμάτια πηλίνων πλακιδίων και ειδωλίων, αρχαϊκών και ελληνικών χρόνων, προερχόμενα από τις ανασκαφές αυτές, και τα παρέδωσε στο Μουσείο.

Αυτό έδωσε αφορμή στην αρχαιολογική υπηρεσία να ενεργήσει ανασκαφή στο σπήλαιο της Ειλειθυίας ο Ν. Πλάτων με τον Κ. Δαβάρα. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη στρώματος ελληνικών και ρωμαϊκών και πιο κάτω γεωμετρικών χρόνων. Στο γεωμετρικό στρώμα βρέθηκαν πλήθος αναθηματικά αντικείμενα, τοποθετημένα σε κόγχες τού σπηλαιού. Βρέθηκε επίσης λίθινος βωμός Νεοανακτορικών χρόνων και σφραγισμένοι δόλιθοι, που πιστοποιούν, ότι η λατρεία της Ειλειθυίας είχε αρχίσει από τη Μινωική περίοδο και συνεχίστηκε εντονότερα τη Γεωμετρική.

Τα γεωμετρικά ευρήματα είναι παραστάσεις ερωτικών ζευγών, πηλίνα ειδώλια εγγύων γυναικών, κουροτρόφων, μικροί και μεγάλοι χάλκινοι διπλοί πελέκεις, ομοιώματα πλοιαρίων κ.ά. Χρυσοί ρόδακες κοσμούσαν πιθανώς τούς πέπλους, που προσφέραν στη θεά. Βρέθηκαν επίσης χάλκινες περόνες, πόρπες, περιδέραια από φαγεντιανή, και ορεία κρύσταλλο, που υπενθυμίζουν ομηρικό ύμνο στον Απόλλωνα, στον οποίο καλείται η Ειλειθυία να βοηθήσει τη Λητώ στον τοκετό της και θα λάβει «μέγαν όρμον». Βρέθηκε επίσης πλακίδιο από κόκκαλο, που παριστάνει γυμνή θεά και πηλινος πίνακας με ανάγλυφα λιοντάρια, γύρω από το δένδρο της ζωής. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» IZ', 397).

Στην Ίνατο βρέθηκαν παλαιότερα και τα μικρά αγαλμάτια τών Νιοβιδών, που βρίσκονται στην αίθουσα XX τού Μουσείου Ηρακλείου και απεικονίζουν την Άρτεμη να τοξεύει τα παιδιά της Νιόβης, η οποία προσπαθεί να τα προστατεύσει, βάζοντας το σώμα της μπροστά. Όπως είναι γνωστό, η Νιόβη υπερηφανεύτηκε για τη γονιμότητά της, αφού απόκτησε 6 γιους και 6 θυγατέρες, και είπε ότι είναι «ευτεκνότερα» από τη Λητώ, τη μητέρα της Αρτέμιδος και τού Απόλλωνα. Η Λητώ ζήτησε από την κόρη της να την εκδικηθεί, σκοτώνοντας τα παιδιά της.

Ο Vladimir Georgiev, καθηγητής τού Πανεπιστημίου της Σόφιας, αναφέρει στην ανακοίνωσή του: Les trois couches toponymiques de la Crète ancienne, στο Γ' Κρητολογικό Συνέδριο, ότι αναφέρεται στις πινακίδες της Κνωσού το όνομα της πόλης Winato, παράγωγο της χιτιτικής λέξης wiyana, ή wina. Το όνομα Winato είναι συγγενικό με το ελληνικό **Οινούς**, ως φαίνεται στην αρχαιότητα ήταν οινοπαραγωγός περιοχή. (Βλ. Πεπραγμένα τού Γ' Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Α', σ.96).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Γ', σ.570, τόμ. IZ' 397 — **Ν. Σταυράκη**, Στατιστική κ.λπ. 69 — **Cristoforo Buonadumonti**, Descriptio Insule Crete, etc. Έκδοση Πολιτιστικού Συλλόγου Ηρακλείου σ.101

— **Margarita Guarducci** Inscriptiones Creticae, vol. I, σ.98 — **Vladimir Georgiev**, Les trois couches toponymique de la Crète ancienne, Πεπραγμένα Γ' Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Α' σ.96.

Ιναχώριον, το. Πόλη της Δυτικής Κρήτης της Ελληνορωμαϊκής εποχής, στην περιοχή τού σημερινού χωριού **Σφηνάρι**, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο από τον Πτολεμαίο. *Ιναχώριον, Ina locus 52° 35' 34" 20'*. (Βλ. Κλαυδίου Πτολεμαίου, Γεωγραφική Υφήγησις, Παρίσι, 1883, III, 15, 2).

Η Creta Sacra, στον κατάλογο τών αρχαίων πόλεων της Κρήτης αναφέρει (τόμ. I, σ.124) *Inachorium Civiitas prope promontorium ejusque nominis in incolis nunc Sfinari vocatum* = Ιναχώριον πόλη κοντά στο ομώνυμο ακρωτήριο, το ονομαζόμενο σήμερα από τούς κατοίκους Σφηνάρι.

Αναφέρεται επίσης *Inagorio* και σε κατάλογο τών αρχαίων πόλεων της Κρήτης, στον κώδικα αριθ. 918/8392 της VII σειράς Ιταλικών χειρογράφων της Μαρκεσικής Βιβλιοθήκης, που δημοσίευσα στα «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΑ', σ.289 εξ.).

Η Margarita Guarducci (Inscriptiones Creticae, vol. II, Tituli Cretae Occidentalis XXIII, σ.238) στο θέμα Πολυρρήνια, αναφέρει: *Vicinia Polytheniae, Loca inter Phalasarnam et promontorium Κριού Μέτωπον Ptolemeus (Georg. III, 15, 2) Haec comemorat: Χερσόνησος, Ραμνούς Λιμνή Ίνα χωρίον: quorum Χερσόνησος in promontorio hodie Karavatas appellato*. = Κοντά στην Πολυρρήνια τοπωνύμιο μεταξύ **Φαλάσαρνας** και τού ακρωτηρίου **Κριού Μέτωπον**, ο Πτολεμαίος (Γεωγρ. III, 15, 2) αναφέρει στο σημείον αυτό: Χερσόνησος Ραμνούς λιμνή, Ίνα χωρίον: η χερσόνησος αυτή ονομάζεται σήμεραν Καραβούτας.

Ο Γάλλος καθηγητής Κρητολόγος Paul Faure, στη μελέτη του La Crète aux cent villes («Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΙΓ', σ.198.) αναφέρει στις Κρητικές πόλεις της ρωμαϊκής εποχής και την πόλη **Ιναχώριον**. Και σημειώνει (σελ.204)...avec la latitude 35° 20', il s' agit d' un village ou d' un bourgade. Σε νεότερη εργασία του Paul Faure (Nouvelles localisations des villes crétoises «Κρητικά Χρονικά» IZ', σ.25) αναφέρει: **Ιναχώριον**, τα ερείπιά του, ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής ...βρίσκονται κοντά στα χωριά **Περιβόλια** και **Κούνει**.

Η λέξη **χωρίον** χρησιμοποιείται κυρίως με την έννοια **οικισμός** αλλά και ως τοπωνύμιο μη κατοικημένου χώρου. Και η αντίστοιχη λατινική λέξη locus σημαίνει και τόπος αλλά και χωριό, όπως και η γαλλική λέξη της ίδιας ρίζας localité. Και σε σημερινές γαλλικές εκδόσεις με τη λέξη localité χαρακτηρίζεται οικισμός.

Το όνομα **Ίνα χωρίον** τού Πτολεμαίου παραποιήσαν από άγνοια της σημασίας του, σε...**Εννέα Χωρία** και έτσι αναφέρονται σε επίσημες απογραφές. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται **Εννεά-Κηοπία** (όλα τα χωριά της περιοχής) με 286 χριστιαν. και 45 τούρκ. οικογένειες. (Βλ. R. Pashley, Travels in Crete, II, 308). Στην απογραφή τού 1881 ονομάστηκε **δήμος**

Εννέα Χωρίων, ο δήμος που περιλάμβανε τα χωριά: Βαράδω, Μελισσιάς, Σφηνάρι, Κάμπος, Κεραμωτή, Αμυγδαλοκεφάλι, Περιβόλια, Κούνεσι, Τζιτζιφιά, Αερινός, Κεφάλι, Λούχι, Έλος, Λίμνη, Ρωγδιά, Βλάτος και μερικούς μικροοικισμούς, που δεν είναι εννιά αλλά διπλάσιοι. Η ονομασία επαναλαμβάνεται και στην απογραφή του 1900, την οποία εθεώρησε, γιά την ορθογραφία των τοπωνυμίων, ο καθηγητής της Γλωσσολογίας Νικολ. Χατζηδάκης, όπως αναφέρεται στην επίσημη εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας, τεύχ. Α', αριθ. 61 του 1900.

Οι ασχολούμενοι με το ζήτημα τελευταία διορθώνουν το Ιναχώριον του Πτολεμαίου προσθέτοντας ένα ν, γιά να συμφωνεί ορθογραφικά με το εννέα! Και προχωρούν ακόμη παραπέρα γράφοντας στο πληθυντικό Ινναχώρια!

Ίνι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 466, υψ. 230 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 46,1 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Αγιά Σεμνή - Βουτουφού - Κάτω Πουλιές - Ίνι.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται Υην σε συμβόλαιο του 1280, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Leonardo Marcello. οπότε ήταν φέουδο του Marinus Trevisan. (Βλ. GhiAUDANO - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ.80). Σε άλλο έγγραφο του 1367, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, αναφέρεται Iní, φέουδο του Marinus Trevisan και του γιου του Petrus. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.119). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατισίου Iní arano από το Fr. Barozzi (F°24r), από τον Καστροφύλακα (K96) Igni στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε με 114 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V σ.122) Igni το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Iní με 31 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.137). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Igni (Pashley, Travels in Crete, II, σ.321) με 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 Ίνι στο δήμο Σκινιά, κάτ. 129 Χριστιαν. και 21 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 190, το 1920 έδρα ομών. αγροτικού δήμου, κάτ. 283, το 1928 είναι στην κοινότητα Σκινιά, κάτ. 330, το 1940 το Ίνιον είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 449, το 1951 κάτ. 457, το 1961 κάτ. 497 και το 1971 κάτ. 507.

Το έτυμο του ονόματος είναι άγνωστο. Μερικοί υποθέτουν (Paul Faure, La Crète aux cent villes «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ' σ.194) ότι η αρχαία πόλη **Αρκαδές** ή **Αρκαδία** ήταν στο Ίνι Μονοφατισίου. Αντίθετα ο αρμοδιότερος, ως αρχαιολόγος, Στέφ. Ξανθοειδής, σε άρθρο του στο Λεξικό Ελευθερουδάκη αναφέρει: ότι «εκ τής ευρέσεως πολλών χαλκών νομισμάτων τής πόλεως και εξ επιγραφής κατεδείχθη, ότι η πόλη Αρκαδές ήταν παρά το χωριόν **Αφρατί** ή **Φρατί**, και δή εις τον πλησίον λόφον του Προφήτη Ηλία».

Στο Ίνι βρέθηκε το 1953 σφενδόνη χρυσού δακτυλίου με δακτυλιόλιθο από πράσινο ίασπη, με παράσταση γυμνής γυναικείας μορφής (βλ. «Κρητικά

Χρονικά», τόμ.Ζ', σ.491). Το 1959 βρέθηκε στη θέση **Αγκουτσακιά**, κοντά στο χωριό, τάφος ελληνιστομαϊκών χρόνων με αμφορέα οξυπύθμενο και διακοσμητική αγγεία. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ.ΙΓ' σ.387).

Ο Spratt, που επισκέφτηκε το Ίνι τα μέσα του 19ου αιώνα, παρατήρησε όστρακα και λείψανα οικισμών στο λόφο, που δείχνουν, ότι εκεί υπήρχε μιά σημαντική πόλη ρωμαϊκών χρόνων. Τού έδειξαν επίσης στο χωριό ρωμαϊκά νομίσματα, που βρέθηκαν εκεί. (Βλ. I. A. H. Spratt, Researches and Travels in Crete, vol. I, p. 301).

Ίνια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Στόλοι, επαρχία Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 188, υψ. 100 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 46 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Αριστερά στο 25 χλμ. του δρόμου προς Φαιστό, Αγ. Θωμάς - Λαράνι - Ίνια.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1379 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Ygna. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.214). Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατισίου στον Καστροφύλακα, (K99) Igna με 52 κάτ. το 1583 από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Igna το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Iniyε με 5 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.121). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Oeniá (Pashley, Travels in Crete, II, σ.317) με 8 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Ίνια στο δήμο τής Μεγάλης Βρύσης, κάτ. Χριστιαν. 17, Τούρκ. 46, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 17, το 1920 είναι στον αγροτικό δήμο Βορρού κάτ. 54, το 1928 στην κοινότητα Μεγάλης Βρύσης κάτ. 63, το 1940 στην κοινότητα Λαράνι, κάτ. 119, το 1951 κάτ. 169, το 1961 κάτ. 222 στην κοινότητα Στόλων και το 1971 κάτ. 218.

Οι περισσότεροι κάτοικοι είναι από τη Μικρά Ασία και ασχολούνται με την αμπελοκαλλιέργεια, με καινούργια σπίτια ευπρεπισμένα, που υδρεύονται με δική τους διανομή.

Ιποδόρα, η. Οικισμός τής επαρχίας Πεδιάδα, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (F°24v) Irodhora, από τον Καστροφύλακα (K94) Irodhora με 77 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.124) Irodhora το 1630, και στην τούρκικη απογραφή του 1671 Irotura με 6 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.116). Έκτου δεν αναφέρεται. Πιθανόν να καταστράφηκαν κατά τις επαναστάσεις ή εγκαταλείφτηκε από τους κατοίκους. Τοπωνύμιο **Ιποτούρα** σώζεται σήμερα στην περιφέρεια του χωριού Θρασανό, όπου πιθανόν ήταν (Βλ. Marie-Anne Van Spitael-Paul Faure, Villes et villages de la Crète centrale, «Κρητολογία», τεύχ. 5, σ.69).

Ιπποκορώνιον, το. Ο Στράβων (X, 472) αναφέρει το τοπωνύμιο: *Ιπποκόρων τε τής Αδραμυτηνής και Ιπποκορώνιον εν Κρήτη*. Πιστεύουν ότι είναι όνομα πόλης, που βρισκόταν δυό μίλια νοτιοδυτικά του Νέου Χωριού Αποκορώνου, πάνω στο λόφο του Αγ. Μάμα.

όπου σωζώταν κομμάτια αρχαία μάρμαρα. (Pashley, I, σ.62), ή ανατολικά του χωριού **Καλύβες** εκεί όπου ήταν το φρούριο Αποκορώνου. Ο Cornelius (Creta Sacra, I, 123) αναφέρει: *Hippocoronion sive Tanus hodie Castrum Apricornium*. Άρα το Ιπποκορώνιον λεγόταν και **Τανος**, πόλη τής Κρήτης, ιστορικά βεβαιωμένη, κάτοικος Τανίτης, ως αναφέρεται σε νομίσματα. (Βλ. J. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne σ.318), που ήταν κοντά στην Κυδωνία.

Το Ιπποκορώνιον, κατά τον Cornelius, ήταν στη θέση του βενετικού φρουρίου Bicogna, που βρισκόταν στον παραθαλάσσιο λόφο, ανατολικά από το χωριό **Καλύβες**. (Βλ. Sterg. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστ. τόμ. V, πίνακ. 10, Spiaggia del castel Aricorno). Ο Paul Faure, («Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ' 189, 193) πιστεύει, ότι δεν υπήρξε πόλη μ' αυτό το όνομα αλλά ονομαζόταν έτσι λόφος ή όρος. Ο ίδιος θεωρεί αμφίβολη την προέλευση του μεσαιωνικού ονόματος τής επαρχίας Bicogna, Aricogna και του σημερινού Αποκόρωνα από το Ιπποκορώνιον. Αλλά η ονομασία Αποκόρωνας αναφέρεται από τα 1236 (Βλ. λήμμα Αποκόρωνας).

Τη Β' Βυζαντινή περίοδο ονομαζόταν **τούρμα Ψυχρού**, Ο Fr. Barozzi (F°30r) αναφέρει Neoghorio Psighro και ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. τόμ. V, σ.133) Psighro χωριό στην επαρχία Αποκορώνου. Ο λαός ετυμολογεί το τοπωνύμιο από το α π ό + κ ο ρ ώ ν α, επειδή, λέει, η επαρχία ανήκε στους Βυζαντινούς αυτοκράτορες (Νουχάκης 214). Ο Αποκορωνιώτης Κ. Δουνάκης, έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με την ιστορία τής επαρχίας του και υποστηρίζει ότι υπήρξε αρχαία πόλη τα **Ιπποκόρωνα**, στη θέση, όπου κτίστηκε η μεταγενέστερή της πόλη **Άπτερα**, και τη σχετίζει με τη μικρασιατική πόλη τα Ιπποκόρωνα, που αναφέρει ο Στράβων. («Κρητική Εστία», τεύχ. 171). Υπήρξε πόλη μεγάλη σε πληθυσμό και έκταση, με κέντρο την ωραία και περσιόπη θέση **Σελιά**, όπου ήταν η ακρόπολή της. Παραφθορά του ονόματος αυτού είναι η βενετσανικές ονομασίες Bicogna, Aricogna κ.λ.π. Ο ίδιος ετυμολογεί το τοπωνύμιο από το **ίππος και Κορωνός** (= ίππος ευτραφής, αθλητικός). Ιπποκορώνιον συνεπώς σημαίνει τον τόπο που εκτρέφει άλογα αθλητικά, πολεμικά (σ.379), και η περιοχή αυτή έχει λιβάδια, όπου τα εκτρέφαν.

Ο Στ. Ξανθοειδής υποθέτει, ότι ίσως υπήρχε στη λίμνη Κουρνά **ιερόν εις ίππον και Κόρην** - Ιπποκορώνιον, εξ ου και το Κόριον και η Κορησία λίμνη (Κουρνά) και η Κορησία Αθηνά, που αναφέρουν οι αρχαίοι συγγραφείς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Στεφ. Ξανθοειδή, Επαρχία και πόλεις τής Κρήτης, Επ. Εταιρ. Βυζαντ. Σπουδών, τόμ. Γ', σ.56 — **Ι. Νουχάκης**, Χωρογραφία Κρήτης, σ.214 — **Νικ. Σταυράκης**, Στατιστική του πληθυσμού τής Κρήτης, σ.74 — **Κ. Δουνάκης**, Ιστορία τής επαρχίας Αποκορώνου, «Κρητ. Εστία», τεύχ. 171 εξ. — **Ι. Ναυαδάκης**, Αι 41 πόλεις ν. Χανίων, «Κρητ. Εστία», τ. 12, σ.157 — **Cornelius**, Creta Sacra, I, 123 — **J. Svoronos**,

Numismatique de la Crète ancienne, p. 318 — **R. Pashley**, Travels in Crete, I, p. 62 — **Paul Faure**, La Crète aux cent villes «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ', σ.189, 193).

Ίσπιτα. Με το όνομα αυτό αναφέρονται τρεις οικισμοί στην Κρήτη.

1) Στο νομό Ηρακλείου, επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε αναφέρεται από το Fr. Barozzi (F°25v) Ispita το 1577, από τον Καστροφύλακα (K96) στην ίδια επαρχία Ispita με 39 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Ispita το 1630. Στην τούρκ. απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται. Όμως στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Nispitá (Pashley, Travels in Crete, II, σ.320) με 4 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Νίσιπτα**, στο δήμο Αρκαλοχωριού, με 1 Χριστιαν. και 16 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, γράφεται **Νίσιπητα**, κάτ. 4, το 1920 αναφέρεται **Νίσιπιτον** στον αγροτικό δήμο Πάρθηρα, κάτ. 12. Έκτοτε δεν αναφέρεται.

2) Στην επαρχία Ρεθύμνου αναφέρεται από το Fr. Barozzi (F°26r) οικισμός Ispita το 1577, από τον Καστροφύλακα (K172) στην ίδια επαρχία Ispita με 72 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.127) Ispiti το 1630. Έκτοτε δεν αναφέρεται. Ήταν στην περιοχή του σημερινού χωριού Πηγή, όπου σώζεται τοπωνύμιο **Νίσιπτα**. (Βλ. Paul Faure, Villes et villages de nome Rethymnon, «Κρητολογία», τεύχ. 12-13, σ.228), και όπου διασώζεται και σήμερα η ιστορημένη εκκλησία του **Αγίου Γεωργίου Νήσπιτα**. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΣΤ' σ.261 και Gerola-Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών, σ.110).

3) Σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Νικ. Νέγρη (1598-1641) αναφέρεται το **μοναστήρι του Σωτήρος Χριστού στον Ήσπητα, παρτινέζια** (περιοχή) **του χωριού Καινούριον τών Καρών** (= Νεάπολη Μεραμπέλου). (βλ. Θεοχ. Δετοράκη, δυό παλαιά μοναστήρια στο Βραχάσι, «Κρητολογία», τεύχ. 14-15, σ.70).

Η εκκλησία τής Μεταμόρφωσης του Σωτήρος υπάρχει και σήμερα, νοτικά από τη Νεάπολη. Ο Δετοράκης αναφέρει ότι το όνομα Νίσιπτα προέρχεται από το αρχαίο Ίσπιτας.

Στην απογραφή του 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Νεάπολης ως οικισμός **Νίσιπητα** με 10 κατ. (Σχετικά με το τοπωνύμιο βλ. Ελ. Πλατάκη «Κρητολογία» τεύχ. 16-19, 1983-84, σ.98).

Ιστρών και Ίστρος, η. Αρχαία πόλη τής Ανατολικής Κρήτης, των ελληνορωμαϊκών χρόνων. Η θέση τοποθετείται στην περιοχή του σημερινού χωριού **Πύργος**, (*urbis huius non magnae ruinas ut in colle Pyrgos*) απέναντι από το Καλό Χωριό Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Οι κάτοικοι Ιστρώνιοι, όπως αναφέρονται σε συνθήκη των Κρητικών πόλεων (Inscriptiones Creticae σ.61). Οι Ιστρώνιοι ήταν συγγενείς με τους κατοίκους τής πόλης Τέω, τής Ερυθραίας τής Μικράς

Ασίας, (Καρά Μπουρνού), όπου ήταν το περίφημο ιερό του Διονύσου. (*Έδοξε Ιστρωνίων τοίς κόσμοις και τα πόλει επειδή Τήιοι φίλοι και συγγενείς υπάρχουντες διά προγόνων...* (Βλ. Margar. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. I, σ.100). Το επίνειο της πόλης ήταν στη θέση **Κατεβατή**, όπου ο Ξανθουδίδης παρηγόρησε ερείπια αρχαίου οικισμού. (Βλ. Σ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικά επιγραφαί, «Αθηνά», ΙΕ', σ.76). Την πόλη αναφέρει ο Στέφανος Βυζάντιος: *Ίστρος πόλις Κρήτης ήν Αρτεμίδωρος Ίστρωνά φησι*. Αναφέρεται επίσης στους Σταδισμούς (352): *Από Καμάρας* (Άγιος Νικόλαος) εις *Ίστρον στάδιοι ιε* (=15). Νομίσματά της δεν έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα.

Ίστρος, η. Νέος οικισμός στο 8 χλμ. του εθνικού δρόμου Αγ. Νικολάου - Σητείας. Αποτελείται κυρίως από κέντρα, εστιατόρια, καφενεία και μερικές κατοικίες, και συνοικίστηκε ύστερα από την αποπεράτωση του δρόμου, προς Ιεράπετρα και Σητεία. Πρώτη φορά αναφέρεται το **Ίστρον**, στην απογραφή του 1971 με 51 κάτ. στην κοινότητα Καλού Χωριού και το 1981 με 118 κάτ.

Εκείνος που του έδωσε το όνομα προφανώς ήθελε να αναστήσει το όνομα της αρχαίας πόλης του τόπου αυτού, και πολύ καλά έκανε, αλλά όφειλε να μελετήσει προηγουμένως την ιστορία της αρχαίας εκείνης πόλης, που το όνομά της ήταν **Ιστρών** ή **Ίστρος**, η, θηλυκού γένους, και όχι το **Ίστρον**. Ας φροντίσουν οι κοινοτικές αρχές του Καλού Χωριού να διορθωθεί το όνομα στις επόμενες απογραφές.

Ιτακόδο, το. Οικισμός στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Itacodho. Η θέση του άγνωστη.

Ιτάνια, τα. βλ. Αϊτάνια.

Ίτανος, η. Μιά από τις σπουδαιότερες παράλιες πόλεις της Ανατολικής Κρήτης, στην ακρότατη ανατολική άκρη της Σητείας, βορειοανατολικά της μονής Τοπλού, σε μικρή απόσταση βορείως από το γνωστό φοινικοδάσος Βάι, από τη Μινωική εποχή μέχρι των πρώτων χριστιανικών χρόνων. Σήμερα είναι γνωστή με το όνομα **Ερημούπολη**. Η ονομασία Ερημούπολη ήταν γνωστή και στην Βενετοκρατία.

Ο Καστροφύλακας στο κεφάλαιο: *Terreni abbandonatí* (= Χωράφια που έχουν εγκαταλειφθή) στο Βασίλειο της Κρήτης, από το φόβο των κουρσάρων, απαριθμεί, μεταξύ των άλλων και την παραλία της Ερημούπολης: (Κ290). *Nel loco vocato Erimopulli et Vai verso S(an) Sidero per l' importantia de misurade mille.....1000* (=Στον τόπο που λέγεται Ερημούπολη και Βάι, προς τον Αγ. Ισίδωρο (ακρωτήριο Σίδερο) γαίες σπουδαίες μουζουριών χιλίων.....1000).

Ο Καστροφύλακας το αναφέρει το 1583 ως τοπωνύμιο, ενώ ο Βασιλικάτα το αναφέρει ως αρχαία πόλη Rimoroli (Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.49).

Η Ίτανος απέχει από την πόλη Σητεία 27 χλμ. ασφαλτοστρωμένου δρόμου.

Αναφέρεται από τον Πτολεμαίο (Γεωγραφική Υφήγησις ΙΙΙ, 15,3): *Ίτανος πόλις*. Από το Στέφανο Βυζάντιο: *Ίτανος πόλις εν Κρήτη από Ιτάνου Φοινίκων η των Κουρήτων ενός μιγάδος: οι πολίται Ιτάνιοι, και άκρα*. Δηλαδή ακρωτήριο. Η Guarducci σημειώνει στο χάρτη στο σημερινό ακρωτήριο **Πλάκα** νοτιότερα από την Ίτανο.

Σχετικές με την Ίτανο επιγραφές βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. ΙΙΙ, σ.75 εξ.

Οι Ιτάνιοι κυριάρχησαν σ' όλες τις ανατολικές ακτές της Σητείας, από το ακρωτήριο **Σαμώνιον** (κάβο Σίντερο) ως το ακρωτήριο **Ερυθραίο** (Γούδουρα). Και η νήσος **Λευκή** (Κουφονήσι) ήταν στην κυριαρχία της, ως και οι πόλεις **Άμπελος**, **Γράμμος**, και **Δραγμίου**. Υπήρξε σπουδαίο λιμάνι και σταθμός διαμετακομιστικού εμπορίου, μεταξύ Ανατολής και Κρήτης. Με το εμπόριο αυτό, τη βιομηχανία της πορφύρας, το γυαλιού, τη ναυτιλία και με τα μεγάλα εισοδήματα από το ιερό του Δικταίου Δία, που ήταν νοτιότερα σε μικρή απόσταση (Παλαίκαστρο) επλούτισε, όπως αποδείχνει το πλήθος τών ναών της — της Πολιάσας Αθηνάς, της Σαμωνίας Αθηνάς στο Σαμώνιο ακρωτήριο κ.λπ. — και τών πολυτελών μαρμάρινων οικοδομών της.

Μα ο πλούτος αυτός ήταν αφορμή να υποδοιολογηθεί στους, πριν υποτελείς της, Δραγμίους.

Ύστερα από τη ρωμαϊκή κατάκτηση κατόρθωσαν να διατηρηθεί και να ευημερίσει και πάλι με το εμπόριο και τη ναυτιλία της. Είχε δικά της νομίσματα, από τα οποία ο Σβορώνος αναφέρει πολλούς τύπους. Είχαν ως έμβλημα τρίωνες, αρχαιότατη ενάλιος θεότητα της Ανατολικής Κρήτης, τρίαίνες και ψάρια, ως ναυτική πόλη.

Την Πρωτοχριστιανική περίοδο ανήγειρε λαμπρούς και μεγαλοπρεπείς ναούς, όπως δείχνουν τα ερείπια των. Καταστράφηκε τον 9ο αιώνα από τους Σαρακηνο-Άραβες, ή ίσως με το σεισμό του 795 μ.Χ. ο οποίος έγινε, φαίνεται, και η καθίζηση του εδάφους της, που παρατηρείται στα ερείπιά της. Συνοικίστηκε και πάλι, αλλά με τις επιδρομές των κουρσάρων του 15ου αιώνα καταστράφηκε ολοκληρωτικά και οι κάτοικοί της αποσύρθηκαν σε ασφαλέστερους ορεινούς οικισμούς, όπως έγινε και σε πολλά άλλα παράλια χωριά.

Το πολίτευμα τών Ιτανίων ήταν αρχικά βασιλεία, αλλά αργότερα έγινε δημοκρατικό και είχε τούς **κόσμοις**, τή **γερουσία** και την **εκκλησία του δήμου**.

Το όνομά της πήρε από τον Ίτανο Φοινίκα, αναφέρει ο Στέφανος Βυζάντιος, κατά τον οποίο ήταν αποικία τών Φοινίκων, που ασχολούνταν με τη βιομηχανία της πορφύρας και τού γυαλιού. Στην Ίτανο είχαν την έδρα των Φοινίκες έμποροι, που έκαναν ανταλλακτικό εμπόριο τών βιομηχανικών προϊόντων της Φοινίκης, με τα προϊόντα της Κρήτης. Ο Κορώβιος ήταν Φοινίκα, εργοστασιάρχης βαφής πορφύρας. Ήταν ανέκαθεν Συροφοινικικός σταθμός και οι Ιτάνιοι ελάτρευαν θεούς φοινικικούς, όπως ο Φοινίξ - ίσως ο Τύριος, Ηρακλής - η Αμφιώνια και η Τάγγα. (Βλ. Β. Ψιλιάκη Ιστορία της Κρήτης σ.359 και 620).

Ύστερα από τα παραπάνω γεννάται η σκέψη, ότι το σημερινό φοινικοδάσος **Βάι**, που είναι δίπλα στην Ίτανο, είναι δημιούργημα τής εποχής εκείνης.

Ο Ηρόδοτος αναφέρει (ΙV, 151) την ακόλουθη ιστορία: Όταν η Πυθία είπε στους Θηραίους, να στείλουν αποικία στη Λιβύη, οι Θηραίοι έστειλαν στην Κρήτη ανθρώπους, να μάθουν μήπως κανένας Κρητικός είχε επισκεφθεί τη Λιβύη, για να τούς οδηγήσει εκεί. Οι απεσταλμένοι ήρθαν στην Ίτανο, όπου συνάντησαν ένα ψαρά πορφύρας, τον Κορώβιο, που τούς διηγήθηκε, ότι κάποτε τον παρέσυραν οι άνεμοι και έφτασε στη Λιβύη. Με πληρωμή τον κατάφεραν και τούς οδήγησε εκεί, όπου έκτισαν την αποικία Κυρήνη το 630 π.Χ. (Βλ. και Μ. Guarducci Inscriptiones Creticae, ΙΙΙ, σ.76).

Στο υπέρθυρο τού ναού τού Αγ. Ιωάννου είναι εντοιχισμένο επιτύμβιο τού 3ου π.Χ. αιώνα. Αφορά Ιτάνιο, που αναδείχτηκε στο τόξο, ίσως προς τον εκηβόλο Απόλλωνα. Στην Ίτανο βρέθηκαν και άλλα πολλά επιτύμβια επιγράμματα τών πρώτων χριστιανικών χρόνων. Το 1919 βρέθηκε παλιός τάφος, σκεπασμένος με ενεπίγραφες πλάκες, που βρίσκονται στο Μουσείο Ηρακλείου. Πρόκειται για σπουδαία ιστορική γραφή τού 2ου αιώνα μ. Χ., που αφορά την διένεξη Ιτανίων και Ιεραπυτνίων, για την κατοχή τού Δικταίου Ιερού.

Αλλά το σπουδαιότερο ιστορικό μνημείο τής Ιτάνου είναι η μεγάλη επιγραφή, που είναι εντοιχισμένη σήμερα στη μονή Τοπλού. Τη δημοσίευσε πρώτος ο R. Pashley, στο βιβλίο του Travels in Crete, 1837, τόμ. Ι, σε ένθετο φύλλο μεταξύ τών σελίδων 290-291. Την ανέγραψε από την εντοιχισμένη σήμερα επιγραφή στη μονή Τοπλού, όπως αναφέρει ο ίδιος: Inscription copied at Plu-Monastery. (Ο Πάσλεν, αν και ήξερε ελληνικά αρκετά καλά, πήρε την πρώτη συλλαβή τής λέξ. Τοπλού ως άρθρο. Τέτοιες παρανοήσεις έχει κάνει πολλές).

Την επιγραφή δημοσίευσε πλήρως η Margar. Guarducci στο σπουδαίο έργο της Inscriptiones Creticae, τόμ. ΙΙΙ, σ.93 εξ. Από την επιγραφή μαθαίνουμε, ότι οι Ιτάνιοι πιεζόταν από τούς Πραίσιους και κάλεσαν σε βοήθειά τους τον βασιλιά τής Αιγύπτου Πτολεμαίο το Φιλομήτωρα, το 146 π.Χ. Οι Πραίσιοι άφησαν τούς Ιτάνιους ήσυχους, γιατί ήταν μπλεγμένοι σε πόλεμο με τούς Ιεραπυτνίους, που το τέλος του ήταν η τελειωτική καταστροφή τής Πραισού. Έτσι οι Ιεραπυτνίοι προσάρτησαν όλες τις κτήσεις τής Πραισού και απέκτησαν κοινά σύνορα με τούς Ιτάνιους. Από τότε άρχισαν να διεκδικούν και τη νήσο Λευκή και τη χώρα τού ιερού τού Δικταίου Δία. Η διαμάχη διήρκεσε, ώσπου οι Ρωμαίοι έστειλαν το Σέρβιο Σουλπίκιο Γκάλλμα το 116 π.Χ., για να τούς συμβιβάσει. Όμως η διαμάχη εξακολούθησε μέχρι το 56 π.Χ., που ήλθε η ρωμαϊκή κατοχή.

Η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή ανέσκαψε δοκιμαστικά στην περιοχή το 1950, στην ακρόπολη και τη νεκρόπολή της. Οι περισσότεροι τάφοι ελληνιστικής εποχής, βρέθηκαν συλημένοι αλλά και οι ασύ-

λητοι είχαν φτωγά κτερίσματα. Βρέθηκαν κτήρια καταστρεμμένα και όστρακα από την Πρωτογεωμετρική εποχή κι έπειτα. Στην περιοχή της αναγνωρίστηκε Μινωικός οικισμός.

Η Ίτανος αναφέρεται με το ίδιο όνομα u-ta-po στις πινακίδες γραφής Β τής Κνωσού. Στον Κάβο Σίδερο λάτρευαν τούς θεούς τών Ανέμων, οι ναυτιλόμενοι προς την Ανατολή. Τούς θαλασσινούς αυτούς θεούς εξετόπισεν αργότερα ο Ποσειδάνας τού ελληνικού πανθέου. (Βλ. Luigia Achillea Stella, Testimonianze di santuari ecc. Πεπραγμένα Β' Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Α', 254-260).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Στεφ. Ξανθουδίδη, Δύο επιγραφαί εξ Ιτάνου Παράρτημα Αρχ. Δελτίου, 1920-21, σ. 162 — Ν. Παπαδάκη, Αρχαία Ανατολική Κρήτη, Χανιά, 1938, σ.60 — «Δρήρος», τόμ. Α', 248 — Εμμαν. Αγγελάκη, Σητειακά. Α', 37 — «Μύσων», τόμ. Γ', 205 — Ν. Π. Παπαδάκη, Σητεία, 1980, σ.53 — J. N. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, 1890, p.200 — Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. ΙΙΙ, p.75 — Chronique de Fouilles en 1950. Bul. Correspondence Hellenique 75, p. 190-191 — B.S.A. XXXIII, p.97.

Ίτερα, Οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο από από το Fr. Barozzi (f°26v) Itera. Ο Paul Faure το ταυτίζει με το Fratti τού Καστροφύλακα και το Frati τού Βασιλικάτα και το σημερινό οικισμό τής κοινότητας Μιζόρρομα. (Βλ. Paul Faure, Villes et villages du nome de Rhéthympnon «Κρητολογία», τεύχ. 12-13, σ.236).

Καβαλαρά. Μονή τής Υπεραγίας Θεοτόκου τής ονομαζόμενης Καβαλαρά. Ήταν στην επαρχία Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κοντά στην άλλη μονή τής Ιερουσαλήμ (βλ. λήμμα), στην περιοχή τού χωριού Καβροχώρι. Ήταν ιδιοκτησία τού παπά Κλήμη Γαϊτάνη και την κληροδοτεί με τη διαθήκη του, που έγραψε ο συμβολαιογράφος τού Χάντακα Ανδρ. Σερέπετζης το 1555, στη μονή Διονυσίου τού Αγ. Όρους. Σήμερα δεν υπάρχει. **ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:** — Βασιλ. Λαούρδα, Κρητικά έγγραφα εις τας μονάς τού Αγ. Όρους, «Κρητικά Χρονικά», Θ', σ.479.

Καβαλάτο, Μικρός οικισμός στην επαρχία Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Kavalato der Karip Kariye Ayoğa με 3 χαράτσα. Ο Σταυρινίδης το ταυτίζει με τοπωνύμιο κοντά στο χωριό Ανάγεια (Βασιλικά) **Καβαδάτο**. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.123). Το τοπωνύμιο **Καβαδάτου** μάλλον οφείλεται σε μικρό οικισμό (μετόχι) κάποιου Καβαδάτου, γνωστού κρητικού επώνυμου.

Καβαλαριανά, τα. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Καντάνου, επαρχίας Σελίνου ν. Χανίων. Κάτ. (1981) 26, υψ. 530 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά τής Καντάνου.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1920 στον αγροτ. δήμο Καντάνου με 16 κάτ., το 1928 δεν αναφέρεται το 1940 με 47 κάτ., το 1951 με 49, το 1961 με 51 και το 1971 με 49 κάτ.

Στον οικισμό είναι η εκκλησία του Μιχαήλ Αρχαγγέλου των αρχών του 14ου αιώνα. Επιγραφή κτητορική αναφέρει: *...τρέχοντος του παρόντος εόνος έτους ζωής (=6836 = 1327 - 1328) αφε(ν)τεβόντων εν τη Κρήτη τόν μεγάλον κε αφέντον ημον Βενετηκόν εγγέγωνη δε η παρούσα εκκλησήα του μεγάλου ταξήραρχου Μηχαήλ τον άνον δηνάμεον...* κ.λπ. Τοιχογραφίες του Ιωάννη Παγωμένου (βλ. G.Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. τόμ. IV, σ.453).

Καβάλου, Παλιός μικρός οικισμός στην επαρχία Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1368 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Cavalu. (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc.σ.139). Σε άλλο έγγραφο του ίδιου Αρχείου, του 1394 αναφέρεται, ότι με αίτηση του Petrus Geno δίδεται άδεια στον Εμ. Αχλάδη, (Hem. Acladi), κάτ. του χωριού Cavalii να μεταβεί εκτός τής Κρήτης για να χειροτονηθεί πρεσβύτερος. (σ.337).

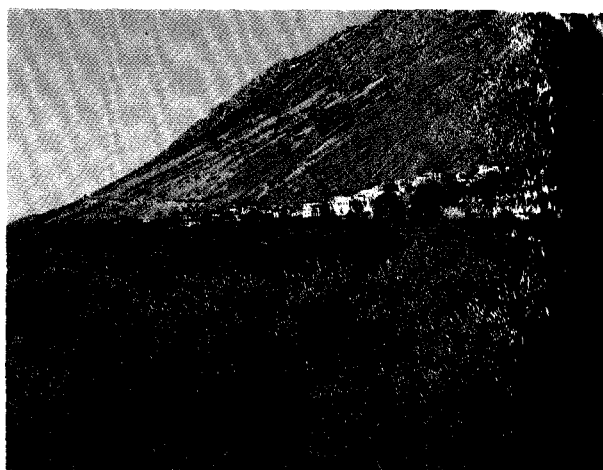
Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατισίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23v) Cavallus, από τον Καστροφύλακα (K98) Cavallù με 71 κάτ. το 1583 από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Cavalù το 1630. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος αναφέρει τους οικισμούς **Λαγκάς, Καβάλο και Καλικάδες** το 1842 με 2 χριστιαν. και 20 τούρκ. οικογένειες. (βλ. «Κρητικά» του, σ.85) Στην απογραφή του 1881 δεν αναφέρεται ενώ αναφέρεται στην απογραφή του 1900 Καβάλου στο δήμο Μεγάλης Βρύσης με 10 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Κάβαλος, ο. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Γεωργιούπολης, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 38, υψ. 80 μ. Απέχει από τα Χανιά 44 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 41 χλμ. του δρόμου προς Ρέθυμνο - μετά τη Γεωργιούπολη - Μουρί - Κάβαλος. Στις όχθες τής λίμνης Κουρνά.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Ευλαδιανά και Κάβαλος**, στο δήμο Μαθέ, μεταξύ των χωριών, που αναφέρονται με το γενικό όνομα **Κουρνοπατήματα**, με 24 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται μόνο τα Ευλαδιανά. Το 1920 αναφέρεται Κάβαλος στον αγροτ. δήμο Γεωργιούπολης με 31 κάτ., το 1928 με 19 κάτ., το 1940 Κάβαλλος, με 21 κάτ., το 1951 με 35, το 1961 με 35 και το 1971 με 36 κάτ.

Καβούσι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 715, υψ. 140 μ. Βρίσκεται στο 27 χλμ. του δρόμου Αγίου Νικολάου - Σητείας, στους δυτικούς πρόποδες του υψώματος **Αφέντης**.

Το όνομα **καβούσι** σημαίνει στην κρητική διάλεκτο, μικρή συλλεκτήρια δεξαμενή, συνήθως ένας απλός

Εικ. 170. Το χωριό Καβούσι επαρχ. Ιεράπετρας. (φωτ. Ρουσσώπουλος). Ο οικισμός είναι κτισμένος σε πλατεία του χωριού υπάρχει και σήμερα πληρωμένη που πιθανότατα παλιότερα ήταν καβούσι, από όπου πήρε το όνομα το χωριό.

Κύριο προϊόν είναι το λάδι. Αλλά από παλιά οι κάτοικοι ασχολούνται συστηματικά με την απόσταξη αιθερίων ελαίων από τα φύλλα του κέδρου (κεδρόλαδο) τής δάφνης (δαφνόλαδο) τής φασκομηλιάς κ.λπ. Κατά τη Βενετοκρατία ήταν μεγάλο χωριό. Αναφέρεται στην επαρχία Ιεράπετρας το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22r) Cavussi, από τον Καστροφύλακα (K138) Cavussi με 637 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.113) Cavussi το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kavusi με 62 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.134). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Kanusi (Pashley, Travels in Crete, II, σ.323) με 100 οικογένειες μικτές Χριστιανών και Τούρκων. Το 1881 έδρα ομώνυμου δήμου κάτ. Χριστιαν. 636 και Τούρκ. 310. Το 1900 κάτ. 445, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 899, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 869, το 1940 **Καβούσιον**, κάτ. 999, το 1951 κάτ. 1013, το 1961 κάτ. 961 και το 1971 κάτ. 823

Σε πολλές τοποθεσίες στην περιφέρεια του χωριού έχουν βρεθεί διάφορα αρχαιολογικά αντικείμενα: αγγεία, ξίφη διαφόρων εποχών από τής Μινωικής μέχρι τής ρωμαϊκής περιόδου. (βλ. περιόδ. «Μύσων» ΣΤ', σ.116). Το 1951 ο έφορος αρχαιοτήτων Σπ. Αλεξίου, έκαμε ανασκαφή στη θέση **Παχλιτζάνη** και διαπίστωσε την ύπαρξη αρχαιωτάτου ιερού που μοιάζει με τα Υστερομινωικά, τα Υπομινωικά και τα Πρωτοελληνικά ιερά, σε σχήμα ορθογώνιο. (βλ. «Κρητικά Χρονικά», I', σ.7 εξ.). Βρέθηκαν, πήλινο ειδώλιο εγγύου γυναικός, χάλκινο ειδώλιο, διάφορα τεμάχια πήλινων ειδωλίων, πήλινα πλακίδια γυναικ. θεάς κ.λπ.

Στο Καβούσι και στην περιοχή του είναι οι βυζαντινές εκκλησίες των **Αγίων Αποστόλων** με υπολείμματα τοιχογραφιών και χάραγμα του 1456, ο **Αγ. Γεώργιος**, με σκηνές από την κόλαση (βλ. Gerola, Monumenti

ecc, II, σ.346), στη θέση **Άβγος**, τής Αγ. Ειρήνης και του Αγ. Αντωνίου (;) προς τη θάλασσα. (βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.103).

Καβούσι, το. Παλιός μικρός οικισμός στην επαρχία Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Σήμερα δεν υπάρχει. Αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές από το Fr. Barozzi (f°23v) Caussi, από τον Καστροφύλακα (K98) Cavussi με 45 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.119) Chavussi το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 και στις επόμενες δεν αναφέρεται. Πιθανόν καταστράφηκε στον πόλεμο (1645-1669). Ο Paul Faure αναφέρει, ότι ήταν κοντά στον οικισμό **Κεφαλάδω** τής κοινότητας Λιγόρτυνα. (βλ. «Κρητολογία», τεύχ. 5, σ.75).

Καβούσι, το. Οικισμός τής κοινότητας Χάρκεια επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 34, υψ. 560 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 25 χλμ. Διαδρομή: Στο δρόμο προς Αρκάδι: Πηγή - Μέση - Χάρκεια - Καβούσι.

Αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f°26r) Cavussi, από τον Καστροφύλακα (K175) Cavussi et Carchia με 185 κάτ. το 1583 και (K183) Cavussi με 150 οφειλόμενες αγγαρείες, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.127) Cavussi το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1659 αναφέρονται δυο οικισμοί, Kavus Pano με 15 σπίτια και Kavus Kato με 13 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', σ.132). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Αμνάτου με 74 Χριστιαν. και 22 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 117, το 1920 στον αγροτ. δήμο Χάρκεια με 86 κάτ., το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Κυριάννας με 97 κάτ., το 1940 γράφεται **Καβούσιον** στην κοινότητα Χάρκεια, κάτ. 73, το 1951, 63, το 1961, 73 και το 1971 κάτ. 47.

Την επανάσταση του 1866, την παραμονή τής καταστροφής τής μονής Αρκαδίου, οι επαναστάτες είχαν καταλάβει τον πύργο στο χωριό Σκουλούφια, τα Χάρκεια και το Καβούσι, για να εμποδίσουν την προέλαση του Μουσταφά πασά, αλλά δεν το κατόρθωσαν. (βλ. λήμμα Αρκάδι).

Καβούσι, το. Οικισμός τής κοινότητας Πλατάνου, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 35, υψ. 120 μ. Απέχει από το Καστέλι Κισάμου 11 χλμ.. Διαδρομή: Καστέλι - Καμάρτσος - Λαρδάς - Αγ. Πάντες - Πλάτανος - Καβούσι.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Άγιοι Πάντες και Καβούσι**, στο δήμο Μεσογείων με 454 Χριστιαν. και 16 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρονται Άγιοι Πάντες και Καβούσι, πρωτεύουσα του δήμου Μεσογείων, κάτ. 228. Το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Πλατάνου, κάτ. 49, το 1928 δεν αναφέρεται, το 1940 το Καβούσιον στην κοινότητα Πλατάνου, κάτ. 75, το 1951 κάτ. 71, το 1961 κάτ. 62 και το 1971 κάτ. 68. Ο G. Gerola, (Monumenti Veneti ecc. III, σ.256) αναφέρει πύργο βενετσάνικο του XVI-XVII αιώνα.

Καβροχώρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 195, υψ. 60 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 10.2 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 7,5 χλμ. του δρόμου προς Τύλισο.

Αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f°22v) Cavroghori, το 1577, από τον Καστροφύλακα (K102) Cavroghori με 159 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.115) Cavroghori το 1630 και στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kavlahori με 15 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.127). Ο Σταυρινίδης αναφέρει στον Γ' τόμο των Μεταφράσεων (σ.364) ότι ελέγεται και **Γαβαλοχώρι**, (μετατραπέν εις Καβλοχώρι) κατοικείται δε αρχικώς υπό τής οικογενείας Γαβαλάδων. Από πού πήρε την πληροφορία δεν αναφέρει. Στην επαρχία Μαλεβιζίου δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή, παλιά ή νέα, χωριό Γαβαλοχώρι.

Το όνομα του χωριού οφείλεται στους πολλούς **καβρούς**, που βρίσκονται στα λιμνάζοντα νερά του παρακείμενου ποταμού Γαζανού και γι' αυτό ήταν νοσηρτάτο από την ελονοσία. Αλλά δεν αποκλείεται να οφείλεται στο επώνυμο των πρώτων οικιστών Καβρών, επώνυμο και σήμερα στο Ηράκλειο.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Καβροχώρι στο δήμο Τυλίσου, κάτ. 89, Χριστιαν. και 44 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 152, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου, κάτ. 143, το 1928 το **Καβροχώριον** είναι στην κοινότητα Τυλίσου, κάτ. 125, το 1940 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 150, το 1951 κάτ. 164, το 1961 κάτ. 269 και το 1971 κάτ.190.

Κάδρος, το. Οικισμός τής κοινότητας Κακοδίκι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 59, υψ. 510 μ. Απέχει από τα Χανιά 66 χλμ. Διαδρομή από Κάντανο: - Πλεμενιανά - Κακοδίκι - Κάδρος. Βρίσκεται σε υψηλή, μαγευτική θέση, με πλούσια βλάστηση, άφθονα νερά και μεγάλο ορίζοντα, κοντά στα ερείπια τής αρχαίας Καντάνου.

Αναφέρονται δυο οικισμοί στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29v) Cadhros Vizzamano και Cadhros Zangarol, από τον Καστροφύλακα (K239) Cadros de Vizzamano με 213 κάτ. και Cadros de Zangarol με 114 κάτ. το 1583. Το Cadros Vizzamano είχε 16 προνομιούχους και το Cadros Zangaruol 13 (K243). από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Cadro Zane και σ. 137 Candro Vizzamano.

Το Κάδρος κατά την Τουρκοκρατία κατοικούνταν μόνο από Τούρκους. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Khádhros (Pashley, Travels in Crete, II, σ.309) με κατοίκους 0. Στην απογραφή του 1881 είναι στο δήμο Καντάνου με 108 Χριστιαν. και 87 Τούρκ. κάτ. και το 1900 με 131 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτικό δήμο Αρχιστράτηγου με 136 κάτ., το 1928 στη κοινότητα Κακοδίκι με 123, το 1940 με 144, το 1951 με 162, το 1961 με 122 και το 1971 με 87 κάτ. Το 1961 αναφέρεται υψόμετρο 400 μ. και το 1971 και εξ. 510 μ.! Τόση ακρίβεια έχουν οι υψομετρικές καταμετρήσεις;

Έχει δύο βυζαντινές εκκλησίες, τής Παναγίας (Γενέσιον τής Θεοτόκου) και τού Αγίου Ιωάννου τού Χρυσοστόμου με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης, σ.43), Κωνστ. Καλοκύρη, Αι Βυζαντινά τοιχογραφία Κρήτης, 1957, και «Κρητικά Χρονικά» ΙΒ', σ.351 εξ.).

Στον περίβολο τής εκκλησίας τού Αγ. Ιωάννου ο Λασιθιωτάκης βρήκε μία πλάκα ενεπίγραφη, με το όνομα Μιχαήλ Κάλμπος, και τη χρονολογία 1644. (Βλ. «Κρητική Εστία», τόμ. ΙΙ, σ.123) που ενισχύει την άποψη, ότι η οικογένεια τών Κάλμπων, από την οποία καταγόταν ο επανήσιος ποιητής Ανδρέας Κάλβος, καταγόταν από την περιοχή αυτή. (Βλ. Ν. Τωμαδάκη, Η οικογένεια Καίβο και ο ποιητής Ανδρέας Κάλβος, «Νέον Κράτος» τεύχ. 21, σ.295 και τού ίδιου, Οι Κρήτες Κάλμποι, πρόγονοι τών εν Κερκύρα «Νέον Κράτος» τεύχ. 38-39 σ.964). Για το χωριό βλ. και Αντ. Τρακάκη, οι Σελινωίται Τούρκοι και τα χωριά τών, «Κητ. Εστία» τεύχ. 54.

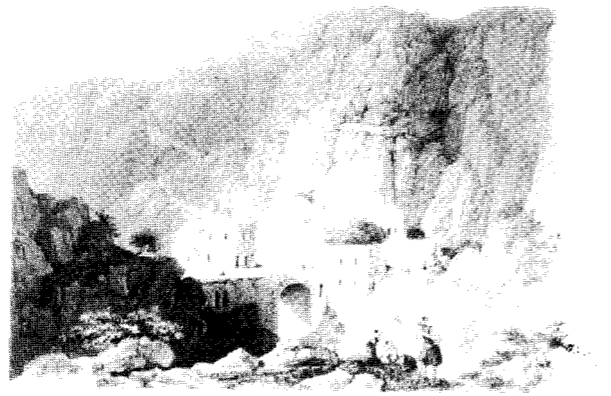
Καμημένος, ο. Νέος μικρός οικισμός τής κοινότητας Ρίζας, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 56, υψ. 540 μ. Είναι δύο χλμ. δυτικά από το χωριό Μουρνιές. Απέχει από την Ιεράπετρα 28 χλμ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1940 στην κοινότητα Ρίζας, με 61 κάτ. Το 1951 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα κάτ. 107, το 1961 κάτ. 104 και το 1971 κάτ. 80. Στους χάρτες γράφεται Καμ(μ)ένος.

Καμηένου, Οικισμός στην επαρχία Τεμένους ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f°22v) Caimenu. Σε έγγραφο τού 1268 αναφέρεται ο *papa Georgici Sidhero*, ο οποίος μένει (εφημέριος;) στον οικισμό **Καμένα** (*alla Camena*), επισκοπής Αγίου Μύρωνος (*diocesis Sancti Miri*). (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, 1985, σ.143). Σε άλλο έγγραφο τού ίδιου Κατάστιχου σελ. 194, αναφέρεται το 1248 το χωριό *casale nomine Cameno*, με τούς αγρούς του, 200 μουζουριών, που τούς καλλιεργούν τρία ζευγάρια βόδια.

Ο ίδιος οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους από άλλα έγγραφα Cameno και Camena βλ. λήμμα Καμένο. Ο Paul Faure αναφέρει («Κρητολογία» τεύχ. V, σ.47) το τοπωνύμιο Καμηένου βορειανατολικά τού χωριού Ρουκάνι.

Καθιανά, Οικισμός τής κοινότητας Αρώνι, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 85, υψ. 130 μ. Απέχει από τα Χανιά 13 χλμ. Διαδρομή: Χαλέπα - Πιθάρι - Αρώνι - Καλαγκάδω (Παξινός) - Καθιανά.

Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή 1881 στο δήμο Ακρωτηρίου, **Καθιανά** με 46 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 53 κάτ., το 1920 αναφέρεται στον αγροτικό δήμο Καλαγκάδω με 77 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Αρώνι με 83 κάτ., το 1940 με 103 κάτ., το 1951 γράφεται **Καθιανιά** με 99 κάτ., το 1961 με 93 κάτ. και το 1971 κάτ. 79. Το τοπωνύμιο πιθανότατα

Εικ. 171. Η μονή «Καθολικό» στο Ακρωτήρι Χανίων. Σχίσμα Pashley.

από το επώνυμο τών οικιστών Κατάκης, Κατιανά ή Καθιανά, κοινότατο και σήμερα στα Χανιά.

Καθολικό, το. Σε μικρή απόσταση προς βορρά τής μονής Γουβερνέτο, μέσα σε ένα άγριο και μεγαλόπρεπο φαράγγι, που το λένε **Αυλάκι**, στις βόρειες ακτές τού Ακρωτηρίου Μελέχα, είναι κρυμμένη, αόρατη από τη θάλασσα και από τα γύρω υψώματα, η μονή τού **Αγ. Ιωάννου τού Ξένου ή Ερημίτη**, μιά από τις πολλές που ίδρυσε, περισσότερο γνωστή με το όνομα **Καθολικό**. Μιά γραφική γέφυρα 50 μ. μήκος, σε 30 μ. ύψος και 15 μ. πλάτος ζεύχνει τη βαθειά και αφιλόξενη χαράδρα, που φθάνει μέχρι τη θάλασσα, και το κατάστρωμα τής γέφυρας αποτελεί την αυλή τής μονής. Στο βάθος τρέχει χείμαρρος «αυθαδέστατος εν καιρώ χειμῶνος», όπως λέει ο Ζαμπέλιος στους Κρητικούς γάμους. Στην απότομη πλαγιά έχουν λαξευθεί κλίμακες για την προσπέλαση προς τη μονή, όπως φαίνεται και στο σχεδιάγραμμα τού Pashley, (Travels in Crete, I, σ.27). Η μονή είναι διαλυμένη από το 16^ο αιώνα. (Ν.Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία Κρήτης σ.90).

Η εκκλησία τού Αγ. Ιωάννου τού Ξένου είναι λαξευμένη στο βράχο και μόνο η δυτική πλευρά είναι κτισμένη με τοιχοποιία. Γύρω στην αυλή είναι τα κελιά και στην απότομη πλευρά τού βράχου οι σκήτες, που φαίνονται ως αετοφωλιές. Είναι διαστάσεων 6Χ1 μ.

Το Καθολικό ερημώθηκε, γιατί οι καλόγηροι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη μονή, για να αποφύγουν τις επιδρομές τών πειρατών, και έκτισαν τη μονή τής Κυρίας τών Αγγέλων στη θέση Γδερνέτο ή Γουβερνέτο, αλλά εορτάζεται επισήμως και η εορτή τού Αγ. Ιωάννου τού Ξένου στις 7 τού Οκτώβρη.

Πιστεύεται, ότι η μονή τού Αγ. Ιωάννου τού Ξένου είναι από τις πρώτες που ιδρύθηκαν τις αρχές τού 11^{ου} αιώνα από τον Άγιο Ιωάννη τον Ξένο. (Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ο Αγ. Ιωάννης ο Ξένος και η Διαθήκη αυτού, «Κρητικά Χρονικά» Β', σ.47 εξ. και Εμμ. Λ. Πετράκη, Ιερά Μονή Γουβερνέτο, «Κρήτη» αφιέρωμα Επιθεωρήσεως «Ηώς», σ.129).

Αντίθετα από την άποψη αυτή ο Μιχ. Ανδριανάκης, επιμελητής Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αναφέρει στην ανακοίνωσή του στο Ε' Κρητολ. Συνέδριο, (βλ. Πεπραγμένα, τόμ. Β', σ.31) ότι «η παλιότερη μνεία τού Καθολικού υπάρχει στην εκκλησιαστική απογραφή τού 1637» (βλ. Μαρίας Χαιρέτη, Αι Ορθόδοξοι Μοναί τής Κυδωνίας, Ε.Ε.Β.Σ., τομ. ΑΘ-Μ, 1972, σ.567) La chiesa di San Zuanne Heremita in detto locho». Ότι απουσιάζουν βασικής σημασίας εγκαταστάσεις για τη λειτουργία μονής και τέλος ότι οποιαδήποτε σχέση τού Καθολικού με τον Άγιο Ιωάννη τον Ξένο τού 11^{ου} αιώνα δεν στηρίζεται στα αρχαιολογικά δεδομένα» (σ.38).

Παραπλεύρως από την εκκλησία είναι η είσοδος τού σπηλαιού, όπου έζησε τα τελευταία του χρόνια και απέθανε ο ιδρυτής τής μονής Αγ. Ιωάννης ο Ξένος. Το σπήλαιο ερευνήσε, περιέγραψε και εσχεδίασε η πρόεδρος τής Ελλην. Σπηλαιολογικής Εταιρίας Άννα Πετρόχειλου το 1962. Εκτείνεται από ΒΑ προς ΝΔ σε μήκος 135 μ. και έχει έκταση 1500 τ.μ. Μέσα στο σπήλαιο υπάρχει η θέση, όπου «κοιμήθηκε» ο Άγιος. Είναι κοίτη υπόγειου ποταμού, έχει πλούσιο λιθωματικό διάκοσμο και συνδέεται τόσο στενά με την ιστορία τής Εκκλησίας τής Κρήτης.

Στην απομονωμένη αυτή μονή τού Καθολικού συγκεντρώθηκαν οι ριζάρχες τής Δυτικής Κρήτης, στις αρχές τού 16^{ου} αιώνα και αποφάσισαν να επαναστατήσουν κατά τής Βενετίας και να ιδρύσουν ελεύθερη Κρητική πολιτεία. Πρόκειται για τη γνωστή επανάσταση τού Καντανολέου, που τόσο αμφισβητήθηκε, αλλά αποδεικνύεται από ιστορικά ντοκουμέντα, ότι είναι ιστορικό γεγονός. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστ., τόμ. Γ', σ.89,135,141). Τη συνέλευση εκείνων τών ριζάρχων περιγράφει ο Ζαμπέλιος στους «Κρητικούς Γάμους» σ.216 εξ. αλλά σφάλλει στη χρονολογία 1570.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — Εμμ. Γενεράλι, Η ιερά μονή Γουβερνέτο, «Κρητικά», Α', 5, εξ. — Ν.Β.Τωμαδάκη, Γουβερνέτο κώδικες, Σιγίλιον, «Νεοελληνικόν Αρχαίον», Α', 87 — **του ίδιου**, Η Ιερά μονή τής Αγ. Τριάδος κ.λπ. Ε.Ε.Β.Σ. τόμ. Θ', 298 — **του ίδιου**, Ανέκδοτοι επιστολαί τού Μελετίου Πηγά προς τήν ιερά μονή Γδερνέτο, «Κρητικά Χρονικά» Ε', 263 εξ. — **του ίδιου**, Άγιος Ιωάννης ο Ξένος και η διαθήκη αυτού, «Κρητικά Χρονικά», Β', 47 εξ. — Εμμ. Πετράκη, Ιερά μονή Γουβερνέτο, «Ηώς», αφιέρωμα στην Κρήτη, 1964, σ.129 — Ν.Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία τής Κρήτης, σ.83 — Λεων. Ζώη, Νίκηφ. Σκωτάκη Διαθήκη, «Χριστιανική Κρήτη» Α', σ.516 — Σπ. Ζαμπέλιου, Κρητικοί Γάμοι, σ.216 εξ. — Άννας Ι. Πετρόχειλου, Σπήλαιον Γουβερνέτο, «Δελτίον Ελλην. Σπηλαιολογικής Εταιρίας, τεύχ. 7, σ.19 εξ. — Α. Μακρινδάκη, Σπήλαιον «Καθολικόν» «Κρητική Εστία», τόμ. 8, σ.73 — G. Gerola, Monumenti Veneti ecc.vol.II, p. 247, fig.360,361, III, p.170,171, fig.78,79,80, vol. IV,425 — Creta Sacra, I, 228 — R. Pashley, Travels in Crete, vol. I, p.24 — Paul Faure, Fonctions de cavernes Crétoises, p.18.κ.λπ.

Καϊάφα, το. Παλαιός οικισμός, κοντά στην Κνωσό. Δεν υπάρχει σήμερα. Αναφέρεται από τη Β' Βυζαντινή περίοδο, ένα από τα 18 χωριά, φέουδα τής Αρχιεπισκοπής. Στο χωριό αυτό υπήρχαν 4 ζευγάρια βόδια για την άρωση τών κτημάτων τής. (*Casale Caiafa, in quo laborabant paria boum III*), όπως αναφέρεται σε ανάκριση τού δούκα Marino Falier, τού 1248. (Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, nel XIII secolo, Napoli, 1963, σ.15). Είχε παλαιά εκκλησία τού Μιχαήλ Αρχαγγέλου, που ξανακτίστηκε το 1305, από τούς κατοίκους. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο, Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, 1985, σ.68).

Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα το 1367, Caiafa. Σε άλλο έγγραφο τού 1399 αναφέρεται, ότι ο ενάγων Leo Caicho (Καύκος) παρέδωσε στον εναγόμενο Andrea de Portu το μισό τού χωριού Caiafa, που είχε αγοράσει στον πλειστηριασμό το 1396 κ.λπ. (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p.123,394, passim). Αναφέρεται σε αρχαιότερο συμβόλαιο, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leonardo Marcello, τού 1281 (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ.174), αναφέρεται, ότι ο Bartholotus Alivrando (Αλιμπράντης), κάτοικος Χάντακα, ενοικιάζει στους Nicole et Georgio Silorulo, κάτοικους τού χωριού Καϊάφα, ολόκληρη και ακέραια τη μερίδα του ένα τέταρτο, αγρούς και αμπέλια που βρίσκονται στο χωριό Kironisi (Καρονήσι) (βλ. λήμμα).

Αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22v) Caiafa, από τον Καστροφύλακα (Κ101) Caiaffa με 55 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.117) Caiafa το 1630. Στην τουρκική απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Αναφέρεται όμως σε άλλα τουρκικά έγγραφα τού ίδιου έτους. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Α', σ.354 και Β' σ.97).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834, τού 1881 και εξ. δεν αναφέρεται, αλλά το τοπωνύμιο ήταν γνωστό μέχρι τελευταία στους κατοίκους τής περιοχής. Η θέση τού χωριού σημειώνεται στο σχεδιάγραμμα τής διαδρομής τού υδραγωγείου Μοροζίνι. (Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστορ. Β', σ.29 και Στεργ. Γ. Σπανάκη, Η Υδρευση τού Ηρακλείου σ.59).

Η προέλευση τού τοπωνύμιου οφείλεται στο θρύλο. Σύμφωνα μ' αυτό ο αρχιερέας τών Ιουδαίων Καϊάφας, όταν τον μεταφέραν δέσμιο στη Ρώμη μαζί με τον Πόντιο Πιλάτο, απέθανε στο πλοίο, όταν περνούσε από την Κρήτη, και τον έθαψαν στη θέση που κτίστηκε αργότερα το χωριό. Η θέση τού τάφου ήταν δεξιά τού δρόμου προς την Κνωσό, όπως αναφέρει ο Buondelmonti: (...*ad dexteram sepulcrum cayfe...*). (Βλ. Crist. Buondelmonti, Descriptio Insule Cretae, p.154, έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής αναπτύξεως Ηρακλείου 1981). Ήταν στο σημείο διακλάδωσης τού δρόμου προς Φορτέτα, απέναντι στην είσοδο τού Βενιζέλειου Νοσοκομείου. Εκεί ήταν ένα κτήριο τετράγωνο, όπως αναφέρει ο Rich. Pococke, (Description of the East etc. vol.II, p.256).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — Παύλου Χυδήρογλου, Ο Θρύλος περί τού τάφου και τού χωριού Καϊάφα εν Κρήτη, «Κρητ. Χρονικά», ΙΑ', σ.259 — Στέφ. Ξανθουδίδη, Ο τάφος τού Καϊάφα εν Κρήτη, «Αθηνά», ΙΓ', σ.305, — Silv. Borsari Il Dominio veneziano a Creta, 1963, p. 15, — Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, notaio L. Marcello, p. 174 — El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 123,394 passim. — Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών κ.λπ. σ. 68

Κάινα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 170, υψ. 210 μ. Απέχει από τα Χανιά 27,9 χλμ. Διαδρομή: Καλύβες - Βάμος - Κάινα. Παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται το 1301 Gayna, στην τούρμα Ψυχρό Αποκορώνου, σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano (R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia σ.157). Τότε ήταν φέουδο τού Λέο Γαβαλά. Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°30r) Caina, από τον Καστροφύλακα (K236) Cainà με 110 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Caina το 1630. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Κάινα και Γενίτσαρι** στο δήμο Φρέ, κάτ. Χριστιαν. 317, το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 353, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 307, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 359, το 1940 κάτ. 396, το 1951 κάτ. 363, το 1961 κάτ. 311 και το 1971 κάτ. 204.

Το 1812 ο Χατζή Οσμάν πασάς, με τη βοήθεια τών Χριστιανών, με αρχηγό τους τον Ιωάννη Μουτσάκη (Μουτσογιάννη) από τούς Κάμπους Κυδωνίας, εξολόθρευσε τούς 400 κακοποιούς αγάδες, που είχε συγκεντρώσει στην Κάινα ο Μεχμέτ Γιανίτσαρη. (Βλ. Κυρ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.362 και Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.57 εξ.).

Στη θέση **Κλουμπά** είναι το σπήλαιο **Λιθωμένη κοπέλα**. Η ονομασία προήλθε από την ακόλουθη παράδοση. Μιά βοσκοπούλα εθύμωσε, γιατί δεν μπορούσε να πιάσει το βόδι της, και βλαστήμηξε. Γι' αυτό απολιθώθηκε μαζί με το βόδι της. Στο βάθος τού σπηλαιού ομοιώματα τής κοπέλας και τού βοδιού.

Καϊναρτζέ, το. Χωριό τής κοινότητας Έρφων επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 80, υψ. 60 μ. Βρίσκεται στο 13 χλμ. τού παλιού δρόμου Ρεθύμνου προς Ηράκλειο. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1881 στο δήμο Μαργαριτών **Πρίνος, Πισκοπή και Καϊναρτζέ** με 86 Χριστιαν. και 54 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Ελευθερναίων με 24 κάτ., το 1920 είναι στον αγροτικό δήμο Έρφων, Καϊναρτζές, κάτ. 56, το 1928 στην κοινότητα Πρίνου, κάτ. 68, το 1940 στην κοινότητα Έρφων, κάτ. 77, το 1951 κάτ. 109, το 1961 ξαναβαφτίστηκε **Άγιος Νικόλαος**, κάτ. 93 και το 1971 κάτ. 78.

Καινούργιου επαρχία, Μιά από τις 7 επαρχίες τού νομού Ηρακλείου. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρονται κάτοικοι: 21.300. Δήμοι: 1. Κοινότητες: 30 και

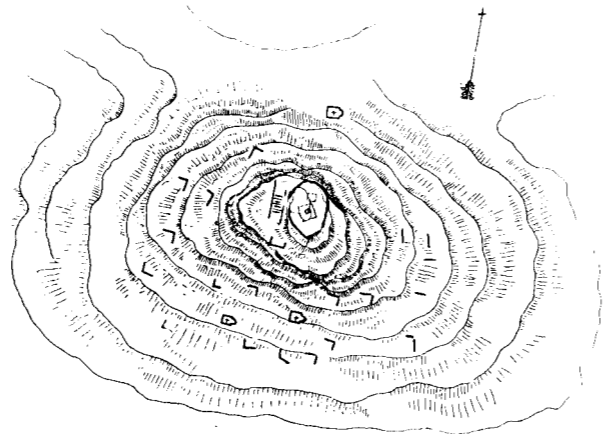
Οικισμοί: 65. Απ' αυτούς 3 είναι οι μονές: Απεζανών, Βροντισίου και Οδηγήτριας.

Η επαρχία συνορεύει ανατολικά με την επαρχία Μονοφατισίου, δυτικά με την επαρχία Πυργιάτισσας, από το Βορρά με τη Μαλεβιζίου και Μυλοποτάμου και από το Νότο με το Λιβυκό πέλαγος. Στην επαρχία περιλαμβάνεται η νότια πλευρά τής Ίδης και μεγάλο μέρος τού πιδό γόνιμου τμήματος τού κάμπου τής Μισαράς και το δυτικό τμήμα τών Αστερουσιών. Τα προηγούμενα χρόνια ήταν ο σιτοβολώνας τής Κρήτης, αλλά σήμερα η σιτοκαλλιέργεια έχει αντικατασταθεί με την καλλιέργεια πρώιμων κηπευτικών σε θερμοκήπια.

Σε μικρή απόσταση από το χωριό Πετροκεφάλι στη μέση σχεδόν τής πεδιάδας, έχει γίνει γεώτρηση και δίδει άφθονο νερό, που ανυψώνεται μόνο του α ύψος 3,5 μ. όπως τα αρτεσιανά φρέατα. Η επαρχία παράγει επίσης πολύ λάδι. Τελευταία έχουν γίνει νέες ελαιοφυτείες.

Η επαρχία αντιστοιχεί περίπου στην Castellania di Nuovo τής Βενετοκρατίας, η οποία το 1583 είχε 58 οικισμούς με 9.368 κάτ. (Βλ. Καστροφύλακα (K. 103 - 104).

Η ονομασία τής επαρχίας **Καινούργιο**, οφείλεται στο όνομα τού φρουρίου τού καστέλλο (castello), όπου ήταν η έδρα τού castellano, διοικητή, επάρχου. Αναφέρεται castel nuovo από το 1212 = Νέο, Καινούργιο Καστέλι. Ιδρύθηκε, και αυτό, από το Γενοβέζο αρχιπειρατή Enrico Pescatore το 1206. Γιατί το ονόμασε nuovo δεν είναι γνωστό. Αλλά ο χαρακτηρισμός nuovo προϋποθέτει, ότι τα άλλα φρούρια που έκτισε ή επιδιόρθωσε υπήρχαν, ήταν παλαιά.

Εικ. 172. Το Καινούργιο φρούριο (Castel Nuovo) στην επαρχία Καινούργιου, από το όνομα τού φρουρίου.

Στη θέση τού παλαιού **βούργου** τού φρουρίου, είναι σήμερα το χωριό που διασώζει το όνομα **Καστέλι**. (Βλ. λήμμα Καστέλι Καινούργιου). Δυτικά από το χωριό είναι το απομονωμένο ύψωμα, που στην κορυφή

VILLE SOTTO IL CASTEL NOVO to 1577

1. Agious Dheca
3. Ambolus
5. Anoia apano
7. Apessocari
9. Asogirea
11. Bobbia
13. Camaria
15. Chirmussi
17. Curtes
19. Dhrossus
21. Flachius (Flathiaces)
23. Gergeri
25. Spoligho
27. Listaro
29. Meremu
31. Mitropoli
33. Monogoro della Marina
35. Moroni Cato
37. Mulia Cato
39. Palinamo
41. Palioghorio
43. Peri
45. Plora
47. Prinea
49. S. Constantino
51. Saro
53. Rafbi (Rafti)
55. Tripiti
57. Vithio
59. Vurvuliti
2. Alithini
4. Andiscari
6. Anoia Cato
8. Apomarma
10. Banasso
12. Candilla
14. Chierame
16. Chitia
18. Cusse
20. Flabanogori
22. Galea (Galia)
24. GLiguria
26. Suvrito
28. Luma
30. Messosilia (Messisclia?)
32. Monogoro de Galea
34. Moroni Apano
36. Mulia Apano
38. Nassus
40. Paliochiefala
42. Panaia
44. Pigadachia
46. Pluti
48. Psalidha
50. Santa Marina
52. Scurvula
54. Rufa
56. Vasilichi
58. Vorisa

Πηγή: Franc. Barozzi, Descrittione dell' Isola di Creta, 1577, (f° 23r)

ΑΥΞΟΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟΥ Ν. ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ από το 1583 μέχρι το 1981

1583		1834		1881	
οικισμοί	κάτοικοι	οικογένειες		κάτοικοι	
		χριστ.	τούρκ.	χριστ.	τούρκ.
58	9368	406	278	7113	1804

1900		1920		1928		1940	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
54	11032	58	14027	61	15756	59	18690

1951		1961		1971		1981	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
58	20864	61	21930	61	20346	66	21300

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟΥ το 1583

Casali=οικισμοί	anime	Casali=οικισμοί	anime
1. Ambeluso	188	2. Anogia Catto	331
3. Anogia Apano	50	4. Asogiera Αζογυράς	87
5. Agius Dheca	308	6. Alithini	161
7. Anddiscari	166	8. Appomarmà	73
9. Apesocari	104	10. Bombea Πόμπια	399
11. Banassò Πανασός	319	12. Candila et Camaria	166
13. Chieramo	44	14. S(an) Chirlo 'Αγ. Κύριλος	156
15. Chitia Κοιτια	56	16. Curtes	172
17. Cusse	76	18. S(an) Constantin	34
19. Chirmussi Κυρμουσή	31	20. Dhrossus	32
21. Flambanogori	30	22. Filachiaches Φλαθιάκες	82
23. Gorgorino	54	24. Gaglià Γαλιά	120
25. Gergeri	500	26. Ippolighno Απόλυχνος	100
27. Ivrito Νίβρυτος	210	28. Glistaro Λίσταρος	72
29. Lalyrà	39	30. Mugliapano Μόλια απάνω	119
31. Maroni catto	120	32. Moroni Apano	49
33. Mesiscli	88	34. Miamù	204
35. Monogoro de Gaglià	86	36. Mitropoli	147
37. Monogoro della Marina	207	38. S(anta) Marina	25
39. Nassus	76	40. Novo proprio Καστέλι	644
41. Pigadachia	319	42. Psalidha Ψαλίδα	60
43. Peri	145	44. Plora	167
47. Pagliama	66	46. Panagià	56
49. Rufà	424	48. Petrochieffali	139
51. Scurgula Σκούρβουλα	104	50. Rafti	224
53. Tripità	147	52. Sarò Ζαρός	266
55. Vreli paglioghorio	303	54. Vurvuliti	108
57. Vasiglichi	406	56. Vorisa	281
		58. Vico	87

In tutto Anime Σύνολο κάτ. 9.368

ΠΗΓΗ: Pietro Castrolifila, Libro d'Information delle Cose Publiche del Regno di Candia (K 103 - 104)

του ήταν κτισμένο το castel Nuovo. Οι κάτοικοι το λένε σήμερα **Ψηλό Καστέλι**.

Το φρούριο παρέδωσε στους επαναστάτες Σκορδίληδες ο καστελάνος Κορράντο Δε Μιλένα, κατά την επανάσταση τών δύο Συβρίτων το 1230-1236

Το φρούριο ήταν ισχυρό, και όταν το 1364 οι επαναστάτες προσπάθησαν να το καταλάβουν δεν το κατόρθωσαν.

Η είσοδός του ήταν από τη νότια πλευρά τού λόφου, από μία απότομη σκάλα. Σήμερα είναι και αυτό, όπως και τα άλλα, σωρός από ερείπια.

Στην κορυφή τού λόφου αυτού, στο Ψηλό Καστέλι, υποθέτει ο Paul Faure, ότι ήταν η άγνωστη πολίχνη τής Ελληνιστικής περιόδου (2ου αιώνα π.Χ.) **Αίνα**. (Βλ. λήμμα).

Η Προσωρινή Πολιτεία τής Νήσου Κρήτης το 1822 μετονόμασε την επαρχία σε **επαρχία Γορτύνης**, αλλά το νέο όνομα δεν επικράτησε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. I, σ.212 εξ. — Κυρ. Κριτοβουλίδη, Απομνη-

μονεύματα κ.λπ. 121 — **Στ. Ξανθουδίδη**, Επαρχία και πόλεις τής Κρήτης, Ε.Ε.Β.Σπουδών, τόμ. Γ', σ.48 του **ίδιου**, Ενετοκρατία εν Κρήτη, κ.λπ. σ.39

Καινούργιο Χωριό, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 171, υψ. 210 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 18,3 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 7,7 χλμ. του δρόμου προς Αγ. Νικόλαο - Επάνω Βάθεια - Καινούργιο Χωριό.

Το χωριό, παρά το όνομά του, είναι πολύ παλιό, πιθανότατα τής Β' Βυζαντινής περιόδου, αφού αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1271. Ο Iacobinus Tervisano κάτοικος Καινούργιου Χωριού (in casali Novo) προπωλεί στον Εβραίο Helye Allemanno, κάτ. Χάντακα 40 μίστατα καλό, καθαρό, κρητικό κρασί, από τα αμπέλια του Καινούργιου Χωριού: (Βλ. Anton. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ.19).

Σε έγγραφο του 1386 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα αναφέρεται με το ελληνικό του όνομα Chienuriogorio, φέουδο τής Rosa Sagredo, που το κληρονόμησε από τον πατέρα της. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.250).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας από το Fr. Barozzi, (f°24v) Chienurio Ghorid, από τον Καστροφύλακα (K94) Chienurio Chorid με 134 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Chienurio Chorid το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Kenuryo Hogyo με 20 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.115). Σε προηγούμενο τουρκικό έγγραφο του 1670 γράφεται Yeni Köyü, τουρκική μετάφραση του ελληνικού ονόματος. (Βλ. Μεταφράσεις Α', σ.167).

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Kaenurio Khorid (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 20 χριστιαν. και 20 τουρκ. οικογένειες. Το 1881 γράφεται **Καινούργιο χωριό**, στο δήμο Επισκοπής, κάτ. 163 Χριστιαν. και 4 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 183. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 189, το 1928 στην κοινότητα Ανάπολης, κάτ. 247, το 1940 γράφεται **Καινούργιον Χωριόν**, με 308 κάτ., το 1951 έχει 249, το 1961 έχει 247 και το 1971 έχει 193 κάτ.

Τα τελευταία χρόνια τής Βενετοκρατίας ήταν φέουδο τής βενετοκρητικής οικογένειας **Φόσκολου**. Το 1661, τότε που όλη η Κρήτη, εκτός του Χάντακα, ήταν στα χέρια των Τούρκων, Ο Μαρκαντώνιο Φόσκολο — ο ποιητής τής κωμωδίας «Φορτουνάτος», που συγγράφηκε και παίχτηκε στο Χάντακα, κατά τη διάρκεια τής πολιορκίας — αφίνει στη διαθήκη του παραγγελία, να μην αποξενωθεί το φέουδο του Καινούργιου Χωριού από την οικογένειά του! 'Ηλπισε ο ποιητής, ότι θα διώξουν τους Τούρκους, να γίνουν και πάλι κύριοι των περιουσιών τους! Γι' αυτό είχε και την ψυχική διάθεση να συνθέσει την κωμωδία με την υπόκρουση των βομβαρδισμών του Χάντακα από τους Τούρκους. (Βλ. «Θησαυρίσματα», τόμ. 5ος σ. 122,125,128 passim

και Alfred Vincent, «Φορτουνάτος», κριτική έκδοση. Ηράκλειο 1980).

Στο προικοσύμφωνο τής κόρης του Ντιάνας το 1635 «Θησαυρίσματα» 5ος σ.130,135,136) αναφέρεται ότι στην εκκλησία τής **Παναγίας τής Αγιοδεκτιανής**, ήταν ο οικογενειακός τάφος τής οικογένειάς του, και παραγγέλει στη διαθήκη του να ανακομίσουν εκεί τα οστά του. (...*le mie ossa siano sotterrate e riposte nella nostre sepoltura, che si trova nella chiesa della Madonna intitolata Agiodhectiani...*) («Θησαυρίσματα», 5ος σ.16.)

Στο χωριό διασώθηκαν μέχρι σήμερα (1980) τα ερείπια ενός αρχοντικού, που ίσως ανήκε στην οικογένεια του Μαρκαντώνιο Φόσκολο. (Βλ. «Φορτουνάτος» σε. ιε'). Η εκκλησία τής Παναγίας Αγιοδεκτιανής ήταν στο Καινούργιο Χωριό.

Το 1873 ο Alfred Vincent, ο Στυλ. Αλεξίου και ο Μ. Παρλαμάς πήγαν στο Καινούργιο Χωριό και επισκεφτηκαν το ερειπωμένο κτήριο με τα τώξα και τους θόλους, γνωστό στους κατοίκους του χωριού με το όνομα **Πύργος**.

Κατά την τουρκική ανακατασκευή του πύργου είχε χρησιμοποιηθεί μιά πλάκα, από άσπρο πωρόλιθο. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία την αφαίρεσε και βρίσκεται τώρα στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. Πάνω σ' αυτή είναι χαραγμένη η επιγραφή: **ANDREAS FOS (ΟΙ ΟΙ) RESTAURARE FECIT.....**(= Ο Αντρέας Φόσκολο έκαμε την επισκευή I....

Η μορφή των γραμμάτων, γνωστή από άλλες χρονολογημένες επιγραφές, τοποθετεί την επιγραφή στο τέλος τής 16ης ή στις αρχές τής 17ης εκατονταετίας. (Βλ. Στυλ. Αλεξίου, Ο πύργος του ποιητή Μαρκαντώνιο Φόσκολο, Πεπραγμένα Ε' Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β', σ.9).

Η επιδιόρθωση από τον Αντρέα Φόσκολο σημαίνει ότι ο πύργος κτίστηκε πολύ παλαιότερα.

Καινούργιο χωριό, το. Μικρός οικισμός στην επαρχία Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται σε έγγραφο του 1379, Chenurio Chorid του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.216).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατισίου από το Fr. Barozzi, (f°23v) Chienurio Ghorid, από τον Καστροφύλακα (K98) Chienurio Ghorio με 33 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.119) Chienurio Chorid το 1630. Σε τουρκικό έγγραφο του 1672 (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.71) αναφέρεται, ότι ερημώθηκε και είναι αδύνατο να επιστραφούν οι οφειλόμενοι φόροι. Γι' αυτό δεν αναφέρεται στην απογραφή του 1671. Ο Ιω. Νουχάκη. (Χωρογραφία τής Κρήτης σ.137) αναφέρει στο δήμο Μεγάλης Βρύσης το **Καινόν Χωριόν**, και πρόκειται ασφαλώς για το Καινούργιο χωριό Μονοφατισίου.

Κακά Πηλά, τα. Τα Cacapila ήταν ένα από τα 40 χωριά, που βρισκόταν στην περιοχή του Χάντακα, τη λεγόμενη Paracandia. Η περιοχή αυτή, από τον Καρ-

τερό — Κανλί Καστέλι - και Σκάλα του Στρουμπούλου — δεν διανεμήθηκε στους αποίκους Βενετούς, αλλά έμεινε στην κυριότητα του Βενετικού κράτους.

Αναφέρεται Cacapila στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum Communis του 1320. (Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, σ.28. Η θέση του δεν είναι γνωστή. (Βλ. και Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών κ.λπ. σ.70).

Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο του 1388, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, ότι μοιράστηκε ένα αμπέλι στο χωριό **Κακά Πηλά** (Cacapila) στους Γιάννη Σκαλάνη (Ianni Schalani) από την Τένεδο, και στο Μάρκο Φλαμπάνη (Marco Flabani) και στη γυναίκα του Καλή Πιαμντέζε δηλαδή Καλλιόπη, (Calli Piamontese), σε αντιστάθμισμα τών όσων έχασαν στην Τένεδο. Ο Γιάννης θα πάρει τα 2/3 και ο Μάρκος το 1/3 κ.λπ. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.268).

Η Βενετία αναγκάστηκε να εκκενώσει την Τένεδο και να κατεδαφίσει το φρούριο, και να μεταφέρει τους κατοίκους στο Χάντακα το 1381, όπου τους εγκατάστησε, και από τότε η περιοχή αυτή των βούργων ονομάζεται **Τενέδια**, σε ανάμνηση τής πατρίδας των. (...*ubi in suburbio Candiae Metropolis, quod deinde ex antiqua patria Le Tenedee nuncupatum fuit...*) (Βλ. Creta Sacra II, σ.355). Από τους Τενέδιους αυτούς είναι και οι αναφερόμενοι στο έγγραφο του Δουκικού Αρχείου Γιάννης Σκαλάνης και Μάρκος Φλαμπάνης.

Σε έγγραφο του 1660 του Κρατικού Βενετικού Αρχείου τής Βενετίας (A.S.V. Miscellanea di atti diversi Manoscritti, filza 115a) αναφέρεται ότι: Τούρκος εξωμότης Αιβάς είπε πως δεν ξέρει αν τα μικρά φρούρια Καλογήρου, Καλαμίου και **Κακών Πηλών** δεν έχουν επισκευαστεί από τους Τούρκους. (...*non so che li fortini di Caloyero, Calami e Cacapila non sono stati restaurati da Turchi...*) Τα φρούρια αυτά πρέπει να είναι λαϊκές ή τουρκικές ονομασίες των έξω από τα τείχη και την τάφο του Χάντακα, τών λεγομένων ravelini. Συνεπώς ο οικισμός Κακά Πηλά θα ήταν κοντά στα τείχη του Χάντακα. (Βλ. Αθαν. Καραθανάση, Ανέκδοτη αλληλογραφία του Franc. Morosini με Κρητικούς, 1659-1660, «Κρητικά Χρονικά», τόμ.ΚΕ', σ.93).

Πηλά λένε και σήμερα στην Κρήτη τις λάσπες.

Κακοδίκι, το. Χωριό και κοινότητα τής επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 36, υψ. 300 μ. Απέχει από τα Χανιά 64,5 χλμ. Διαδρομή: Χανιά - Ταυρανότις - Βουκολιές - Μεσαύλια - Κάντανος - Κακοδίκι.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Cacodichi, από τον Καστροφύλακα (K239) Cacodichi με 495 κάτ. το 1583 και (K243) με 18 προνομιούχους (privilegiati) και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.137) Caccodichi το 1630. Αναφέρεται και από τον Τριβάν Cachodhichi (Anton. Trivan, Varie Cose de Candia, σ.113 χειρογρ. Βιβλιοθήκης Παρισίου).

Το 1834 αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή

Kakotikhi (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 15 χριστιαν. και 20 τουρκ. οικογένειες.

Στην απογραφή του 1881 με τη γενική ονομασία **Κακοδίκι**, αναφέρονται οι οικισμοί: Κακοδίκι - Αρμί - Μενιανά - Κανισκάδος - Αμουσκλιανά - Μαρουδιανά - Λυχνιανά - Τζηναλιανά - Παπαδιανά - Αμπντουλιανά και Κάδρος - Μαχιά - Σφακός - και Κοπετοί. Οι πρώτοι 10 οικισμοί με 391 Χριστιαν. και 22 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή του 1900 αναφέρονται χωριστά οι οικισμοί και το Κακοδίκι με 98 κάτ. Στην απογραφή του 1920 αναφέρεται στον αγροτικό δήμο Αρχιστράτηγος με συνολικό αριθμό κατοίκων 591. Σε υποσημείωση αναφέρονται τα ονόματα 19 οικισμών με τούς κατοίκους εκάστου: Αβδουλιανά κάτ.34 - Αμουλιανά κάτ.33 - Αρμέν., κατ.65 - Ασπράτης κάτ. 17 - Βλαχιανά 7 - Γιαννάκο 19 - Κανισκάδος 60 - Κούρτες 5 - Λίμνη 19 - Λυχνιανά 26 - Μαρουδιανά 18 - Μενιανά 49 - Μπειλίτικα 1 - Μποτονιανά 20 - Παπαδιανά 68 - Παρδαλιανά 28 - Σαρητζιανά 6 - Σφακός 90 - Τζιναλιανά 26. Στην απογραφή του 1928 το Κακοδίκι έχει 566 κάτ., το 1940 έγινε **Κακοδίκιον**, με 228 κάτ. το 1951 κάτ. 148, το 1961 κάτ. 57 και υψ. 450 και το 1971 κάτ. 50 και υψ. 300 μ. Και το υψόμετρο αυξομειώνεται όπως και ο αριθμός τών κατοίκων!

Οι οικισμοί - συνοικίες του χωριού βρίσκονται στο ανατολικό και στο δυτικό μέρος τής κοιλάδας του ποταμού **Κακοδικτιανού ή Βλιθιανού**, και κατά τον Ψιλάκη, **Στράτου**, στους πρόποδες του όρους **Αγιος Δίκαιος**.

Ο Βασ. Ψιλάκης (Ιστορία τής Κρήτης σ.1321) νομίζει ότι το τοπωνύμιο οφείλεται στην **κακή δίκη** (κακοδικία) τών αιμοβόρων Τούρκων του Σελίνου. Δεν ήξερε, ως φαίνεται, ότι το τοπωνύμιο υπήρχε πριν να καταλάβουν οι Τούρκοι την Κρήτη, αφού αναφέρεται το 1577!

Η τοπική παράδοση έχει συνδέσει το τοπωνύμιο με γεγονός, που πιθανόν να έχει ιστορική βάση. Όταν κάποτε πειρατές καταλάβαν το Καστέλι Σελίνου - τη σημερινή Παλαιόχωρα - που πραγματικά το κατάλαβε το 1539 και το κατάστρεψε ο Barbarossa, ύστερα από προδοσία εντόπιου, ο αρχιπειρατής ήλθε στην περιοχή του χωριού και στρατοπέδευσε κοντά στην πηγή τής Αγ. Τριάδας. Εκεί εδίκασε τον προδότη σε θάνατο με ανασκολοπισμό, γιατί, αυτοί που προδίδουν τούς ομοεθνείς των είναι ανάξιοι και επικίνδυνοι φίλοι. Τη δίκη χαρακτήρισαν **κακή δίκη** οι σύντροφοι του Μπαρμπαρόσα.

Ο Κωνστ. Άμαντος λέει, ότι το τοπωνύμιο οφείλεται σε βυζαντινό κύριο όνομα **Κακοδίκη ή Κακοδίκιος**, που είναι και το πιθανότερο, αφού υπάρχει και το μεσαιωνικό ρήμα **κακοδικώ** και ο σημερινός νομικός όρος **κακοδικία**.

Στο Κακοδίκι υπάρχουν πολλές τοιχογραφημένες εκκλησίες, στις συνοικίες - οικισμούς του χωριού. Ο Μιχαήλ Αρχάγγελος (Ασπράτης) με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες και χαράγματα του 1387 (βλ. Gerola, Monumenti veneti ecc. vol. II, σ.302, IV, 460, και Gerola - Λασιθιωτάκη Κατάλογος τοιχογραφημένων

εκκλησιών κ.λπ. σ.165). Η Παναγία, με τοιχογραφίες του Παγωμένου, του 1331 (Gerola, Monumenti ecc. II, πίν. 9 και σελ. 330, IV, σ.440) όπου αναφέρεται η ενδιαφέρουσα κτητορική επιγραφή του ναού στη σελ.462, με τα ονόματα των κτητόρων Νικήτα του Καλαμάρη, Νικ. Αμαγερέπτου, Σκορδίλη του Μουσογιάννη, **Πατζός** ο Γεράρδου, Νικολ. του Παρτσάλη, Νικ. Οχτοκέφαλος, Γεώργ. ο Σοτουκομάρης, Γεώργ. του **Κοπετού**, Μαρίν. του Βαππακά, Ιω. Σγουρός, Μιχ. **Λαφράγκης**, Μιχ. ο Καλαμάρης, Ανδρ. Σαληβαράς, Γεώργ. ο **Θερινός**. *Ετελειόθει η παρούσα εκκλησία διά χειρός αμαρταλού Ιωάννου τάχα και ζωγράφου του Παγωμένου επί έτους 52Μ' (=6840=1331-1332).*

Το επώνυμο Λαφράγκης είναι ιταλικό. Στην Pisa αναφέρεται την εποχή εκείνη η διάσημη οικογένεια Lanfranchi.

Στην εκκλησία του Αγ. Ισιδώρου είναι η επιγραφή: *Ανεκενήσθι ο πάνσεπτος ούτος και θείος ναός του αγίου ενδόξου μεγαλομάρτυρος Εισιδώρου δια συνδρομής και εξόδου Μιχαήλ του Κοπολάτι...Νηκίτα, Γεωργίου, Μανουήλ των Κανησκάδων, και του εξαδέλφου Μιχαήλ του Κανησκά και Θωμά του Ναταβλιέμο. Έτους (6929=1420-1421).* (Βλ. Gerola Monumenti etc. σ.400).

Κατά την επανάσταση του 1821 οι Τούρκοι έσφαξαν 70 γυναικόπαιδα και κατάστρεψαν το χωριό (Κριτοβουλίδου Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.78).

Στο Κακοδίκι είδε ο Pashley την ωραιότερη γυναίκα που είδε ποτέ. Καταγόταν από τον Άγιο Ιωάννη Σφακιών και είχε πάει στο Κακοδίκι «λιομαζώχτρα». (Βλ. Pashley, Travels in Crete, II, 126).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — **Κυρ. Κριτοβουλίδη**, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.78 — **Βασ. Ψιλάκη**, Ιστορία τής Κρήτης, σ.1321, 1741 — **Γ. Σειστάκη**, Το Κακοδίκι, «Κρητική Εστία», τεύχ. 133, σ.58 — **Π. Βαβουλέ** «Κρητ. Εστία» τεύχ. 109, σ.61 — **Κωνστ. Καλοκύρη**, Ιωάν. Παγωμένος, ο βυζαντινός ζωγράφος του ΙΔ΄ αιών. «Κρητικά Χρονικά», ΙΒ΄, σ.354 — **Ι. Νουχάκη**, Χωρογραφία Κρήτης σ.265 — **Νικόσ. Καλομενόπουλου**, Κρητικά, σ.307 — **Gerola - Λασιθιωτάκη**, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. 265 — **G. Gerola** Monumenti veneti ecc. II, 302, 330 και tavola 9, vol. IV, p.460 — **R. Pashley**, Travels in Crete, II, σ.126 «Κρητική Εστία», τεύχ. 54, σ.5.

Κακοκάμωτες, οι. Νέος οικισμός τής κοινότητας Μέσα Λακκώνια, κάτ. (1981) 55, υψομ. 120 μ. επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση προς βορρά του χωριού Μέσα Λακκόνια.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1951 στην ίδια κοινότητα κάτ.83, το 1961 κάτ.81 και το 1971 κάτ.68.

Κακόπετρα, τα ή η Κακόπετρα. Μικρός οικισμός στην επαρχία Βιάννου, ν. Ηρακλείου, όπου κατοικούσαν μόνο Τούρκοι. Ο χαϊνής από την Κάτω Σύμη Χατζηαναγνώστης Συμακός (1780-1830) σκότωσε μερικούς και οι άλλοι, όσοι γλύτωσαν, εγκαταλείψαν

τον οικισμό. Αυτά αναφέρει ο Ιωάν. Μουρέλλος στην Ιστορία τής Κρήτης, (1950 σ.289), που τα διηγήθηκαν στο δάσκαλο Χ. Παπαδημητρόπουλο οι γέροντες Κ. Χαμηλάκης και Εμ. Ρακιντζάκης, σύγχρονοι του Συμακού, που τα άκουσαν από το στόμα του.

Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή.

Κακόπετρος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 114, υψ. 420μ. Απέχει από τα Χανιά 38,4 χλμ. Διαδρομή: Ταυρωνίτης - Βουκολιές - Ανώσκελη - Δρομόνερο - Κακόπετρος.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o28v) Casoretro στην επαρχία Κισάμου, από τον Καστροφύλακα (Κ240), Casoretro με 96 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Casoretro το 1630. Το 1834 στην αιγυπτιακή απογραφή αναφέρεται Κακόπετρο (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 4 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Βουκολιών, κάτ. 188 Χριστιαν. και το 1900, στον ίδιο δήμο, κάτ. 229. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου, κάτ. 198, το 1928 στην κοινότητα Συμπραγού (Ζυμβραγού) κάτ. 252, το 1940 έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 236, το 1951 κάτ. 211, το 1961 κάτ. 176 και το 1971 κάτ. 149.

Κακό Χωριό, το. (Μεταξοχώρι). Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 514, υψ. 420 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 33,8 χλμ. Διαδρομή: Πεζά - Χουδέτσι - Απανωσήφης - Κακό Χωριό.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o23v) Casoghorio, από τον Καστροφύλακα (Κ98) Caco Chorio με 103 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Cacco chorio το 1630. Στην τούρκ. απογραφή του 1671 Kakohoryo με 21 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.118). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kakó-Khorió (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 20 τούρκ. οικογένειες. Τον Πάσλευ απασχόλησε το όνομα του χωριού και δεν μπορούσε να εννοήσει, γιατί λέγεται κακό χωριό, ενώ βρίσκεται στην πιο καλή θέση από τα γειτονικά χωριά. Και όσους κι αν ρώτησε να του πούν του απάντησαν: «γιατί ήσαν κακοί οι άνθρωποι» (Βλ. τόμ.Ι, σ.82, υποσημ.1). Το 1881 είναι στο δήμο Τεφέλι με 1 Χριστιαν. και 114 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στο δήμο Μεγάλης Βρύσης με 6 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτικού δήμου, κάτ. 148, το 1928 είναι στην κοινότητα Τεφέλι, κάτ. 182, το 1940 το **Κακόν χωριόν** είναι έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 296, το 1951 μετονομάστηκε **Μεταξοχώριον!** κάτ. 340, το 1961 κάτ. 401, και το 1971 κάτ. 469.

Οι σημερινοί κάτ. του χωριού είναι Μικρασιάτες και Ανωγειανοί. Ασχολούνται με την καλλιέργεια σταφίδας σουλτανίνας, τής ελιάς και την κτηνοτροφία.

Σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά του χωριού είναι μιá μικρή εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο **Ονήσιμο**, μοναδική σ' όλη την Ελλάδα. Μέσα στο

χωριό είναι ο ναός τής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου.

Το Κακό Χωριό ήταν φέουδο του λατινικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως το 15^ο αιώνα. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδόμημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος κ.λπ., 1967, σ.183). Στις αρχές του 17^{ου} αιώνα ήταν φέουδο του άρχοντα Λαγγουβάρδου, «οποίος είχεν εκεί και μικράν οικίαν και την ποιμνην του». Στο κτήμα του Λαγγουβάρδου αυτού ιδρύθηκε η μονή του Αγ. Γεωργίου, του Απανωσήφη. (βλ. Δήμμα). (Εμμ. Πετράκη, Ο Άγιος Γεώργιος ο Απανωσήφης, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ι΄, σ.31, 46).

Κακού, το. (Νεοχώρι). Οικισμός τής κοινότητας Καλυβίων, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 206, υψ. 260 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 44 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 40 χλμ. του δρόμου προς Πύργο Μονοφατσίου - Κακού.

Ο οικισμός δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές ενώ το χωριό υπήρχε, αφού αναφέρεται το 1374 σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Cachu ότι ο Ιac. Grimani δεν έχει κανένα δικαίωμα στο χωριό (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.198). Αναφέρεται και στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kaku με 15 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.137). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 το γράφει ο Πάσλευ λάθος Kutú (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 2 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 Κακού είναι στο δήμο Σκινιά, με 82 Τούρκ. κάτ. Το 1900 δεν αναφέρεται. Ως φαίνεται οι Τούρκοι κάτοικοί του το είχαν εγκαταλείψει. Το 1920 αναφέρεται **Νεοχώρι** στον αγροτ. δήμο Καλυβίων με 122 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Καλυβίων, κατ. 141, το 1940 κάτ. 191, το 1951 κάτ. 222, το 1961 κάτ. 199 και το 1971 κάτ. 185.

Καλαβρού, το. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Μέσα Μουλιανών, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 6, υψ. 230 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται **Καλαβρού** στην ίδια κοινότητα, στην απογραφή του 1920 με 25 κάτ., το 1928 με 40 κάτ., το 1940 και το 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 κάτ. 4, και το 1971 κάτ. 5. Και ο Στειακός συγγραφέας Εμμ. Αγγελάκης (Σητειακά, Α΄, σ.15) γράφει Καλαβρού.

Η ονομασία του οικισμού στη γενική - του Καλαβρού - δηλώνει, ότι το τοπωνύμιο οφείλεται στο επώνυμο του οικιστή. Και το επώνυμο αναφέρεται και στη Σητεία και στην Ιεράπετρα Καλαβρέζος, Calabrese = ο κάτοικος τής Calabria τής Ιταλίας. Το επώνυμο Καλαβρός αναφέρεται από το ΙΖ΄ αιώνα. Στο Νομοκάνονα Μανουήλ Μαλαξού του ΙΖ΄ αιώνα αναφέρεται η σημείωση: *Επληρώθη το παρόν βιβλίον διά χειρός καμού του αμαρταλού Πανταλέων, ιερέως του Καλαβρού.* (Βλ. Ε.Ε.Κ.Σ. τόμ. Α΄, σ.512). Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο του 1369, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, ο Janni Calavro (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.39). Αναφέρεται επίσης ο Steffano Calavro, ενοικιαστής ακινήτου στο Χάντακα το 1583. (Βλ. Καστροφύλακα (Κ30)).

Καλαγκάδω, το. (Παξινός). Οικισμός τής κοινότητας Αρώνι, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 155, υψ. 160 μ. Απέχει από τα Χανιά 12 χλμ. στο δρόμο προς το αεροδρόμιο. Πρώτη φορά αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζάντιο (Κρητικά, σ.42) **Καλαγκάδες** το 1842.

Το 1881 αναφέρεται **Γκαλαγκάδω και «Ελεήμων»** στο δήμο Ακρωτηρίου, με 150 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 **Γκαλαγκάδων** στον ίδιο δήμο, κάτ. 209, το 1920 οι **Γκαλαγκάδες**, έδρα ομώνυμ. αγροτικού δήμου, κάτ. 163, το 1928 **Γκαλαγκάδω** στην κοινότητα Αρώνι, κάτ. 154, το 1940 ο **Γκαλαγκάδος**, κάτ. 135, το 1951 κάτ. 149, το 1961 έγινε **Παξινός**, κάτ. 142 και το 1971 κάτ. 142. Το όνομα του οικισμού από το μαρτυρημένο επώνυμο των οικιστών, οι οποίοι αναφέρονται ακριβώς στο Ακρωτήρι Κυδωνίας. Ο Manoli Calangá αναφέρεται οφειλέτης για ενοίκιο τόπου κειμένου στο Βόθωνα (per lo loco posto a Vottona). (Βλ. Καστροφύλακα (Κ216)). Ο Βόθωνας ήταν μεγάλο χωριό ακριβώς στο Ακρωτήρι με 322 κάτ. το 1583 (Κ240) Καστροφύλακα και λήμμα Βόθωνας).

Καλαθάδες, οι. Οικισμός στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o27r) Calothades, από τον Καστροφύλακα (Κ175) Calotades με 105 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Calathades το 1630. Σήμερα σώζεται ως τοπωνύμιο. Η σωστή γραφή νομίζω πως είναι Calotades του Καστροφύλακα, Καλουτάδες, Καλουτάς.

Καλάθενες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 304, υψ. 280 μ. Απέχει από τα Χανιά 50 χλμ. και από το Καστέλι Κισάμου 7 χλμ.

Κατά τη Βενετοκρατία υπήρχαν στην Κρήτη 4 χωριά με το ίδιο όνομα Καλάθενες, και γι' αυτό, ως φαίνεται, το τοπωνύμιο είναι στον πληθυντικό. Ο Fr. Barozzi, (F^o28v) αναφέρει 2 χωριά. Callatenes Giaciana και Calathenes Xathogiano. Ο Καστροφύλακας αναφέρει: το 1583: 1) (Κ238) Callattenes με 49 κάτ., 2) (Κ239) Callattenes με 112 κάτ. και (Κ243) με 11 προνομιούχος, 3) Callattenes et Sacogienna (Κ238) με 110 κάτ. και (Κ224) με 16 οφειλόμενες αγγαρείες και 4) Callattenes Giaciana (Κ224) 4 οφειλόμενες αγγαρείες. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Arano Calatones 2) Calatones και 3) Calatones Damuli. Φαίνεται να ήταν διάφορες χωριστές συνοικίες Βενετών φεουδαρχών. Ο Trivan το αναφέρει στο βιβλίο του (Varie cose di Candia κ.λπ. σ.112) **Challathena**

Στις Καλάθενες σώζονται τα ερείπια μιάς βενετσάνικης βίλας του 16^{ου} ή του 17^{ου} αιώνα, που από το κυκλικό σχήμα της είναι γνωστή με το όνομα Rotonda, πρωτότυπο οικοδόμημα στο βενετσάνικο κόσμο, όπως λέει ο Gerola. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. III, p.252 fig. 154,155,156,157).

Στις Καλάθενες είναι οι τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Παναγίας, τής Αγίας Τριάδας, του Αγ. Ιωάννου,

Εικ. 173. Καλάθηνες επαρχ. Κισάμου. Η Rotonda, βενετσάνικη βίλα.

τού Αγ. Γεωργίου με ενδιαφέρουσες αλλά μισοκαταστρεμμένες τοιχογραφίες.

Αναφέρονται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kaláthines (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 30 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 **Καλάθηνες**, στο δήμο Καστελίου, κάτ. 279, το 1900 **Καλάθηνες**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 324, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 331, το 1928 **Καλάθηνες**, έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 350, το 1940 **Καλάθηνες**, κάτ. 277, το 1951 κάτ. 340, το 1961 κάτ. 317 και το 1971 κάτ. 296.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — **Ιωαν. Μουρέλλου**, Ιστορία της Κρήτης σ.297 — **Ι. Νουχάκη**, Χωρογραφία Κρήτης, σ.256 — **Κωστα. Λασιθιωτάκη**, Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΚΑ', σ.193 — **Gerola - Λασιθιωτάκη**, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.23 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. vol. III, p. 252 fig. 154-157.

Καλαθιανά, τα. Μικρός οικισμός στην επαρχία Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kalatyana με 4 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β' σ.124).

Αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Καλαθιανά** στο δήμο Ζαρού, με 14 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 14, το 1920 αναφέρεται Καλαθιανά στον αγροτ. δήμο Παναγιάς, κάτ. 30, το 1928 είναι στην κοινότητα Ζαρού, κάτ. 3. Έκτοτε δεν αναφέρεται.

Καλά Λαγκά, τα. Οικισμός της επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kalalanka με 4 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β' σ.119). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Kalálağa (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 4 χριστιαν. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος το αναφέρει το 1842 (Κρητικά σ.77) **Καλάλαγκα**, αμέσως μετά τον Άγ. Κύριλλο και συμπληρώνει, «πλησίον αυτού είναι έτερον χωρίδιον **Καλάλαγκα**, με 4 οικογένειες». Αλλά ο Αγ. Κύριλλος είναι στο δήμο Πλατάνου, επαρχίας Καινούργιου ενώ τα **Καλά Λαγκά** αναφέρονται στην επαρχ. Μονοφατισίου. Ο Ε. Λαμπρινάκης το αναφέρει (Γεωγραφία της Κρήτης, 1890, σ.156) **Καλάλαγκα** στο δήμο Χάρακα,

ενώ η απογραφή του 1881 δεν το αναφέρει. Και στις νεώτερες απογραφές δεν αναφέρεται.

Καλαμαθιανά, τα. Οικισμός επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Το αναφέρει ο Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία της Κρήτης, 1890, σ.159) στο δήμο Μεγάλη Βρύσης. Κατά πληροφορίες κατοίκων του Χάρακα κατοικούσαν μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα. Όμως δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή.

Καλαμάκι, το. Νέος παράλιος οικισμός της κοινότητας Καμηλάρι, επαρχίας Πυργιωτίσσης, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 57, υψ. 15 μ. στον κόλπο της Μεσαράς. Απέχει από το Ηράκλειο 69 χλμ. Διαδρομή Μοίρες - Πετροκεφάλι - Καμηλάρι - Καλαμάκι. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1971. Έχει ωραία αμμουδιά σε μεγάλη έκταση.

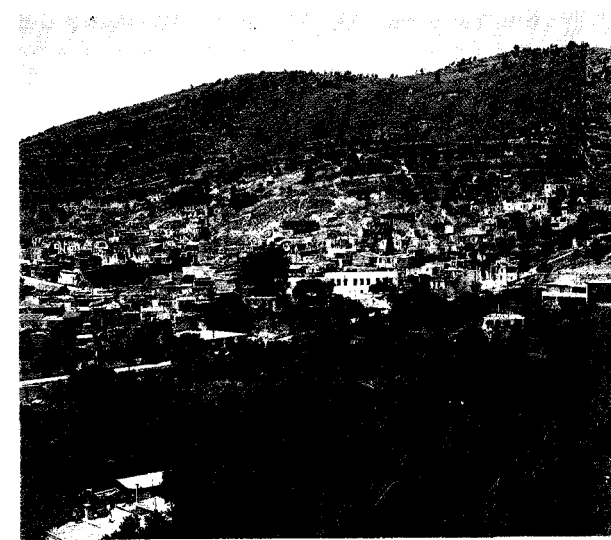
Καλαμάς, ο. Οικισμός της κοινότητας Καλανταρι, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 29, υψ. 240 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 35 χλμ. Διαδρομή Διακλάδωση δεξιά στο 24 χλμ. (Πέραμα) του δρόμου προς Ηράκλειο - Πασαλίτες - Καλανταρέ - Καλαμάς.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (F°27v) Calama, από τον Καστροφύλακα (K176) Callama με 92 κάτ. το 1583, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kalama με 5 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β' σ.129). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Μελιδονίου, κάτ. Χριστιαν. 56, το 1900, στον ίδιο δήμο, κάτ. 60, το 1920 έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 64, το 1928 στην κοινότητα Χουμέρι κάτ. 73, το 1940 στην κοινότητα Καλανταρέ, κάτ. 58, το 1951 κάτ. 50, το 1961 κάτ. 49 και το 1971 κάτ. 30.

Καλαμαύκα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 777, υψ. 480 μ. Απέχει από Αγ. Νικόλαο 24,4 χλμ. μέσω Καλού Χωριού - Πρίνα - Καλαμαύκα, και από την Ιεράπετρα 24 χλμ.

Δάση από πεύκα, πλατάνους, ελιές κ.λπ. και πλούσια πηγή με μικρούς καταρράκτες δίδουν μία ευχάριστη όψη στο χωριό. Κοντά στη νότια συνοικία υψώνεται ένας απόκρημνος και υψηλός λόφος ο **Κάστελος**. Στην κορυφή του είναι ένα σπήλαιο διαρρυθμισμένο οικητοσύνη του Σταυρού (14 Σεπτεμβρίου). Η ανάβαση γίνεται από μία συνεχή σκάλα με 242 σκαλοπάτια. Στην κορυφή είναι το κωδωνοστάσιο. Η θέα από εκεί είναι πανοραμική μέχρι την πεδιάδα της Ιεράπετρας και το Λιβυκό πέλαγος.

Αναφέρεται στην επαρχία Ιεράπετρας το 1577 από το Fr. Barozzi (F°22r) Calama, από τον Καστροφύλακα (K138) Calama με 435 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.113) Calama με το 1630, και στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kalama με 37 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β' σ.135). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kalama (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 100 μικτές - Χριστιανοί και Τούρκοι - οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Ανατολής, κάτ. 458 Χριστιαν., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 541, το 1920 έδρα

Εικ. 174. Το χωριό Καλαμαύκι, επαρχ. Ιεράπετρας. (φωτ. Ρουσέτου).

ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 650, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 776, το 1940 κάτ. 1012, το 1951 κάτ. 1138, το 1961 κάτ. 1100 και το 1971 κάτ. 702.

Ο Γεώργ. Κουρμούλης σχετίζει ετυμολογικά το τοπωνύμιο με το καλλαμαύκιον = κίδαρις, που αναφέρεται στη Βιβλιοθήκη Φωτίου, (Βλ. Γεωργ. Κουρμούλη, Καλλαμαύκι - Καλαμαύκι, Ε.Ε.Κ.Σπουδών, τόμ. Α', σ.292).

Καλαμαύκι, το. Μικρός οικισμός της κοινότητας Πραισού, (Βαβέλοι), επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 3, υψ. 340 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία περί τα 18 χλμ. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K138) Calama με 41 κάτ. το 1583. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kalamaúki με 1 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β' σ.132). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kalamaúki (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 10 τούρκ. οικογένειες, το 1881 **Καλαμαύκι** στο δήμο Χαντρά, κάτ. 62 όλοι Τούρκ., το 1900 **Καλαμαύκη**, κάτ. 5, το 1920 Καλαμαύκι, στον αγροτ. δήμο Κανένη, κάτ. 114, το 1928 κάτ. 29. Το 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 γράφεται **Καλαμαύκιον** στο δήμο Πραισού (Κανένη) κάτ. 15 και το 1971 Καλαμαύκι κάτ. 11.

Καλάμι, το. (Καλαμιός). Οικισμός της κοινότητας Σκλαβοπούλας επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων κάτ. (1981) 47, υψ. 520 μ. Απέχει από τα Χανιά 76,3 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. (Καλουδιανά) του δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Βουλγάρω - Τοπόλια - Κατσοματάδω - Στροβιές - Τσισκιάνα - Βουτάς - Καλαμι(ού).

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi (F°29v) Calami, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Calami το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Kalami (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 12 χριστιαν. οικογένειες, το 1881

Καλάμι, στο δήμο Παλαιόχωρας, κάτ. 83 Χριστιαν. το 1900 **Καλαμιού** στον ίδιο δήμο, κάτ. 92, το 1920 **Καλαμιού** στον αγροτ. δήμο Σκλαβοπούλας, κάτ. 75, το 1928 στην κοινότητα Σκλαβοπούλας, κάτ. 71, το 1940 **Καλαμιός** κάτ.79, το 1951 στην ίδια κοινότητα κάτ. 67, το 1961 κάτ. 75 και το 1971 κάτ. 66.

Ιστορημένη εκκλησιά του Αγίου Γεωργίου του 15ου αιώνα. Μισοκαταστρεμμένη επιγραφή στο δυτικό τοίχο αναφέρει:

*Ανακαινήστη και ανιστορήθη ο θεός...
δεσπίνη ημών Θεοτόκου και αειπαρθένου...
του ευλαβεστάτου ιερέως και πρωτοθέτου...
...Τζίσκο...κ.λ.π. Εν έτη...6949 από κτίσης κόσμου = 1441).*

Παπάς Γεώργιος ο αμαρτωλός το επίκλιον Παρτζάλις ιστοριογράφος και θήτης. (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. τόμ. IV, σ.437 και II, σ.39, και Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών Κρήτης, σ.32).

Καλάμι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Βιάννου ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 179, υψ. 480 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 78,4 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 78 χλμ. του δρόμου Ηράκλειο - Βιάννος - Ιεράπετρας.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές, αλλά υπήρχε κατά τη Βενετοκρατία, αφού αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή του 1671, Sikologo Kalami με 21 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β' σ.138). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Kalami (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 44 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Αγ. Βασιλείου, κάτ. 344 Χριστιαν., το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 438, το 1920 έδρα αγροτ. δήμου Καλάμι, κάτ. 425, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 449, το 1940 το **Καλάμιον**, κάτ. 525, το 1951 κάτ. 420, το 1961 κάτ. 501 και το 1971 κάτ. 447.

Το Καλάμι είναι ένα από τα χωριά της επαρχίας Βιάννου που κατάστρεψαν οι Γερμανοί το 1943 και τουφέκισαν όλους τους άρρενες κατοίκους του.

Καλάμι, το. Οικισμός της κοινότητας Ντελιανών (Δελιανών), επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 26, υψ. 320 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτίως των Ντελιανών, Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 28,8 χλμ. του δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Νοχιά - Καρθιανά - Βασιλόπουλο - Άστρικας - Ντελιανά - Καλάμι.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου από τον Καστροφύλακα (K238) Callami με 49 κάτ. το 1583, και (K224) Callami με 14 οφειλόμενες αγγαρείες και πάλι (K224) Calami Mesavlia με 12 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Calami το 1630. Στις απογραφές αιγυπτιακή 1834 και 1881 δεν αναφέρεται. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Πανευφήμου (όχι Πανεθύμου) Καλάμι με 30 κάτ., το 1920 στον αγροτ. δήμο Προδρόμου, κάτ. 39, το 1928 στην κοινότητα Ντελιανών, κάτ. 39, το 1940 γίνεται

Καλάμιον κάτ. 36, το 1951 κάτ. 44, το 1961 κάτ. 55 και το 1971 κάτ. 33.

Καλάμι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 87, υψ. 80 μ. Βρίσκεται στο 18 χλμ. του δρόμου προς Ρέθυμνο.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1900 **Καλάμι** στο δήμο Αρμένων με 33 κάτ., το 1920 το Καλάμι είναι έδρα ομών. αγροτικού δήμου, κάτ. 353, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 458, το 1940 το **Καλάμιον** έχει κάτ. 376, το 1951 κάτ. 652, το 1961 κάτ. 265 και το 1971 κάτ. 65.

Καλαμίτσι Αλεξάνδρου, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 160, υψ. 130 μ. Απέχει από τα Χανιά 30 χλμ. Διαδρομή: Σούδα - Καλύβες - Βάμος - Καλαμίτσι Αλεξάνδρου.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου από τον Καστροφύλακα (K236) Callamicia et Alexandrosori με 166 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Calamici Allissandro το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται μόνο Kalamitzi χωρίς το Αλεξάνδρου ή Αμυγδάλι (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 45 χριστιαν. οικογένειες και 4 τούρκ. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος αναφέρει το 1842 (στα Κρητικά του σ.43) **Καλαμίτσι Πέρα** (Αλεξάνδρου) και **Καλαμίτσι Πόδε** (Αμυγδάλι). Το 1881 αναφέρεται Καλαμίτσι Αλεξάνδρου στο δήμο Βάμου με 279 Χριστιαν. κάτ. το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 347, το 1920 έδρα ομών. αγροτικού δήμου κάτ. 333, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 324, το 1940 «εξελληνίζεται» σε **Καλαμίτσιον**, κάτ. 416, το 1951 κάτ. 366, το 1961 κάτ. 307 και το 1971 κάτ. 198.

Καλαμίτσι Αμυγδάλι, το. Χωριό και κοινότη. επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 181, υψ. 150 μ. Απέχει από τα Χανιά 31,5 χλμ. Διαδρομή: Σούδα - Καλύβες - Βάμος - Καλαμίτσι Αμυγδάλι.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°30r) Calamici Amighdalea, από τον Καστροφύλακα (K223) Calamici Amigdalu με 29 οφειλόμενες αγγαρείες. Στην απογραφή του πληθυσμού δεν το αναφέρει. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Calamici το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Kalamitzi αλλά ποιό είναι από τα δυό άγνωστο. Το 1881 αναφέρεται **Καλαμίτσι Αμυγδάλη**, στο δήμο Βάμου με 215 Χριστιαν. και 3 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 258, το 1920 γράφεται **Καλαμίτσι Αμυγδάλι** (sic) έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 266, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Γεωργιούπολης, κάτ. 314, το 1940 **Καλαμίτσιον Αμυγδάλιον!** κάτ. 377, το 1951 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 433, το 1961 κάτ. 368 και το 1971 κάτ. 244.

Κάλαμος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιόχωρας επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 20 υψ. 220 μ. Βρίσκεται στο 70 χλμ. του δρόμου προς Παλαιόχωρα, απ' όπου απέχει 6,3 χλμ.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29v) Calamo, από τον Καστροφύλακα (K239) Calamo με 90 κάτ. το 1583 και (K243) με 21 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.137) Calamu το 1630. Στην απογραφή του 1834 αναφέρεται Κάλαμος (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 12 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 **Κάλαμος** είναι στο δήμο Παλαιόχωρας, κάτ. 6 Χριστιαν. και 5 Τούρκ. Το 1900 αναφέρεται Σπανιάκος και **Κάλαμος** κάτ.33. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Σπανιάκου, κάτ. 34, το 1928 είναι στην κοινότητα Παλαιόχωρας, κάτ. 23, το 1940 κάτ. 52, το 1951 κάτ. 51, το 1961 κάτ. 21 και το 1971 κάτ. 16.

Στο χωριό διατηρείται η βυζαντινή εκκλησία του Αγ. Ιωάννου, τοιχογραφημένη με ενδιαφέρονται τοιχογραφίες, σε καλή κατάσταση. (Βλ. Gerola Monumenti Veneti, vol. II, p. 330 και IV, 445 και Geologia - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών, σ.34) και τής Αγίας Παρασκευής.

Καλαμύδη, η. Πόλη τής Κρήτης τής ρωμαϊκής περιόδου. Αναφέρεται στους Σταδισμούς τής Μεγάλης Θαλάσσης παράγρ. 333, 338) *Από Λισού εις Καλαμύδη στάδιοι εν* (=250). Ο Svoronos, (Numismatique de la Crète ancienne σ. 222), στηριζόμενος στο χωριό αυτό υποθέτει ότι η Καλαμύδη ήταν πολύ κοντά στο ακρωτήριο **Κριού Μέτωπον**, στη δυτική ακτή τής Κρήτης. Ο Pashley, Travels in Crete, II, 124) πιστεύει πως ήταν σε ύψωμα ανάμεσα στους ποταμούς **Σαρακηνιώτικο** και **Βλιθιανό**, όπου είδε τα τείχη της σε μήκος 300-400 βήματα και πάχους 4 πόδια.

Ο Paul Faure (La Crète aux cent villes, «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ', σ.198) την τοποθετεί στο Καστίλι Σελίνου, σημερινή Παλαιόχωρα. Ο Ι. Ναναδάκης πιστεύει πως ήταν στο ακρωτήριο **Τραχήλι**, στις εκβολές του Βλιθιανού ποταμού, δυτικά από την Παλαιόχωρα. («Κρητική Εστία», τόμ. 12 σ.156).

Καλανταρέ, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 25, υψ. 290 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 35 χλμ. Διακλάδωση δρόμου στο 23 χλμ. του παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27v) Calandarea, από τον Καστροφύλακα (K176) Calandarea με 141 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Calandarea το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kalandare με 36 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β' σ.129).

Ο Χουρμούζης Βυζάντιος (Κρητικά σ.46) το αναφέρει **Καλανταρές**. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Καλανταρέ** στο δήμο Μαργαριτών, με κάτ. Χριστιαν. 100 και Τούρκ. 12. Το 1900 αναφέρεται Καλανταρί στο δήμο Ελευθερναίων κάτ. 128, το 1920 αναφέρεται στον αγροτικό δήμο Καλαμά κάτ. 103, το 1928 είναι στην κοινότητα Ορθέ, κάτ. 109, το 1940 γράφεται **Καλανδαρέ**, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 99, το 1951 κάτ. 94, το 1961 κάτ. 71 και το 1971 κάτ. 32.

Καλάρε, Οικισμός τής επαρχίας Πεδιάδας του ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται σε έγγραφο του 1372 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, ότι τα χωριά Calare et Astracu ήταν φέουδο του Bartholomeo de Grimaldo και κατακυρώθηκε σε δημοπρασία στον Ioh. Pisani (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils, etc. σ.67). Σε άλλο έγγραφο αναφέρεται Scalares. Επίσης σε συμβόλαιο του 1271, του συμβολαιογράφου του Χάντακα P. Scardon (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, σ.161) Scalarea. Σε άλλα έγγραφα του συμβολαιογράφου του Χάντακα Leonardo Marcello, του 1281 αναφέρεται Scallare και Schalaro (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, σ. 136 και 141).

Παρ' όλες αυτές τις θετικές πηγές του ονόματος του οικισμού, οικισμός με αυτό το όνομα δεν αναφέρεται σε καμιά επίσημη απογραφή, παλαιά ή νέα. Συνεπώς δεν πρέπει να υπάρχει αμφιβολία, ότι πρόκειται για κακή γραφή παρόμοιου ονόματος, όπως συμβαίνει συνηθέστατα όχι μόνο από ξένους, που αγνοούν τη γλώσσα, αλλά και σήμερα από τις ίδιες τις υπηρεσίες των απογραφών. Ίσως πρόκειται για το χωριό Scalarea, που αναφέρεται, σε συμβόλαια του 1271 και Scallare, Schalaro του 1281, που — νομίζω — είναι κακή γραφή του γνωστού χωριού Σκαλάνη, επαρχίας Πεδιάδας. (βλ. λήμμα).

Καλαφάτης, ο. Οικισμός στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25r) Calafati, από τον Καστροφύλακα (K96) Calaffati με 20 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Calafati το 1630. Στην τούρκ. απογραφή του 1671 γράφεται Kalafati αλλά αναγιγνώσκεται μάλλον Falakati αναφέρει ο Σταυρινίδης, (Μεταφράσεις, τόμ. Β' σ.137) με 14 χαράτσα. Από τη σειρά που αναφέρεται στον κατάλογο υποθέτει ο ίδιος, ότι ήταν στην περιοχή των χωριών Χαντρού - Μουσουτά και Πουλιές, επαρχίας Μονοφατισίου. Δεν αναφέρεται στις νεότερες απογραφές.

Καλέργη Μονή, η. του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου. Σήμερα είναι έρημη, όπως και τόσες άλλες. Βρίσκεται νοτίως τής κορυφής των **Βουκολιών** και σε απόσταση χιλιομέτρου, κτισθείσα προ μιάς εκατονταετίας, που πιστοποιεί το κατάλληλο τής περιοχής, για την ίδρυση μονής αναφέρει ο Μεν. Παρλαμάς το 1949. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Β', σ.368). Είναι σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά του χωριού Σμάρη Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου.

Στην κορυφή του υψώματος Βουκολιές (592 μ.), όπου η εκκλησία του Προφήτη Ηλία, σώζονται ερείπια παλαιών κελιών, που προδίδουν την ύπαρξη μονής, όπου διέμενε ο «μέγας διδάσκαλος **Ιωσήφ Βρυέννιος**», όταν ήλθε στην Κρήτη τα τέλη του 14ου αιώνα. (Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ο Ιωσήφ Βρυέννιος και η Κρήτη κατά το 1400, Αθήναι, 1947, σ.131 και Μ. Παρλαμά ό.π.).

Η μονή Καλέργη ήταν ως φαίνεται, ιδιωτική και αγοράστηκε το 1879 από τον ηγούμενο τής μονής Βιδιανής, επαρχίας Λασιθίου, Μεθόδιο Περάκη. Η μονή ανακαινίστηκε το 1912 από τον αρχιμανδρίτη Νικηφόρο Βεληβασάκη και τη μοναχή Ευλαμπία Δολαψάκη, όπως αναφέρεται σε επιγραφή του κωδωνοστασίου. (Βλ. Ιωάν. Μ. Καραβαλάκη, Η ιερά μονή Βιδιανής, «Αμάλθεια», τεύχ. 60-61, σ.177 εξ.194).

Καλεργιανά, τα. Βλ. Κάτω Παλαιόκαστρο επαρχίας Κισάμου.

Καλέργω(ν), το. Οικισμός τής κοινότητας Αλφά, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1961) 42, υψ. 210 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 25 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 20 χλμ. (Χάνι Αλεξάνδρου) του παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου. Παρ' όλο που ήταν χωριό τής μεγάλης οικογένειας των Καλεργών του Μυλοποτάμου (Βλ. Β. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης, σ.930) δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Παλαιότερα ήταν ο μεγαλύτερος οικισμός, όπως φαίνεται από τα ερείπια πολλών παλαιών σπιτιών, που σώζονται. (Βλ. ανακοίνωση του Χριστ. Σταυρουλάκη, στο Β' Κρητολογικό Συνέδριο, Πεπραγμένα, τόμ. Γ', σ.234).

Στην απογραφή του 1881 γράφεται **Σκορδίλων και Καλλέργων**, στο δήμο Μα(ρ)γαριτών με 160 Χριστιαν. κάτ., το 1900 αναφέρεται Καλλέργων στο δήμο Ελευθερναίων, κάτ. 43, το 1920 γράφεται **Καλλέργος**, στον αγροτ. δήμο Αλφά, κάτ. 40, το 1928 **Καλλέργο**, στην κοινότητα Αλφά, κάτ. 49, το 1940 **Καλλέργος**, κάτ. 59, το 1951 κάτ. 60, το 1961 κάτ. 42. Το 1971 και εξής δεν αναφέρεται.

Καλέσα, τα. Τα Καλέσα είναι από παλιά δυό ξεχωριστά χωριά, Κάτω και Απάνω Καλέσα, στην επαρχία Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου. Στην τελευταία απογραφή του 1981 αναφέρεται μόνο ο οικισμός Κάτω Καλέσα με 741 κάτ. και υψ. 140 μ. Οι κάτοικοι του Απάνω χωριού απογράφηκαν, ως φαίνεται, στα Κάτω Καλέσα. Και οι δυό οικισμοί απέχουν από το Ηράκλειο 11,9 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 7,3 χλμ. του παλαιού δρόμου προς Ρέθυμνο, μετά το Γάζι. Στο 11 χλμ. ο δρόμος διχάζεται. Δεξιά οδηγεί στα Κάτω Καλέσα, αριστερά στα Απάνω.

Είναι πλούσια χωριά. Κύρια προϊόντα τα αμπελοργικά και κυρίως σουλτανίνα 1500 τόν. και κρασί. Λάδι 250 τόν.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum το 1320, Calésia (Βλ. S. Borsari, Il dominio veneziano a Creta ecc. σ.28).

Στο σχετικό έγγραφο του 1320 αναφέρονται τα ακόλουθα: Το χωριό Calessia είχε ενοικιάσει από την κοινότητα ο Petrus Lolino.

Ο Κώστας Μιλιαράς, villanus (= δουλπαρόικος) τής Κοινότητας, κάτοικος του χωριού, κατέθεσε ενόρκως, ότι στο χωριό Καλέσα ήταν μιά εκκλησία

τού Αγίου Γεωργίου παλαιά, ερειπωμένη, την οποία ανοικοδόμησε έπειτα ο Καλεσανός βιλάνος Petrus Lulino, με τη βοήθεια τών συγγενών του, χωρίς την άδεια τής Αρχιεπισκοπής, όπως κατέθεσε ο ίδιος και ότι, στο ίδιο χωριό ήταν και μια άλλη εκκλησία τής Παναγίας (Santa Maria), ερειπωμένη...κ.λπ. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και μοναστηρίων τού Κοινού, 1985, σ.272 και 62).

Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού 1366 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Calessia. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils, etc. σ.115 passim). Την περίοδο εκείνη ήταν μεταξύ τών χωριών τής περιοχής τού Χάντακα (τής Paracandia) που δεν δόθηκαν σε φέουδα.

Στην επαρχία Μαλεβιζίου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22v) και ο ένας και ο άλλος οικισμός, όπως ακούονται και σήμερα. Calessa Cato και Calessa Arapo. Από τον Καστροφύλακα (K102) Calessa Catto με 160 κάτ. και Calessa Arapo με 88 κάτ., από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.115) Calessa Cato και Calessa Arapo το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Kalesa Arapo ve (=και) Kato με 17 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β' σ.126). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Kalesia (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 25 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Καλέσα** στο δήμο Αγ. Μύρωνος, κάτ. 404 Χριστιαν. και το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 509.

Στην απογραφή τού 1920 αναφέρονται και πάλι ονομαστικά και οι δύο οικισμοί, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, **Καλέσα Κάτω** με 493 κάτ. και **Καλέσα Απάνω** με 209. Το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, **Καλέσα Κάτω** κάτ. 615 και **Καλέσα Απάνω** κάτ. 16. Το 1940 γράφεται **Καλέσια Κάτω**, κάτ. 478 και **Καλέσια Απάνω**, κάτ. 198. Το 1951 Κ. Κάτω, κάτ. 563 και Κ. Άνω 194. Το 1961 Κ. Κάτω κάτ. 612, υψ. 140 μ. και Κ. Άνω κάτ. 214 και υψ. 170 μ., και το 1971 Κ. Κάτω κάτ. 576 και Κ. Άνω κάτ. 206.

Με το σεισμό τού 1856 καταστράφηκαν σχεδόν ολοκληρωτικά, όπως και τα γειτονικά χωριά. Τήν επανάσταση τού 1866 οι Τούρκοι έκαψαν τα περισσότερα σπίτια και τις εκκλησίες τού Αγ. Γεωργίου και τής Παναγίας. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Δ', σ.496 και τόμ. Η', σ.8 αντίστοιχα).

Τα Καλέσα, ως φαίνεται, έχουν όμορφες γυναίκες, όπως λέει το λαϊκό δίστιχο:

*Τα κάλλη σου δεν τά 'δα 'γώ μούδε και στα Καλέσα
Μούδε στο Μυλοπόταμο, μούδε στο Κάστρο μέσα.*

Καλή Συκιά, η. Οικισμός τής κοινότητας Αγ. Ιωάννου τής επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 127, υψ. 530 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 35 χλμ. Διαδρομή: Ρέθυμνο - Αρμένους - Αγ. Βασίλειος - Κάβεβος - Καλή Συκιά.

Στις βενετσάνικες απογραφές αναφέρονται δύο οικισμοί από το Fr. Barozzi (f°25v) Calisichia Cato και Calisichia Arapo το 1577 από τον Καστροφύλακα (K173)

Arapo Calisichia με 70 κάτ. και Cato Calisichia με 70 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) αναφέρεται ένας οικισμός Cali Sichi το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 αναφέρεται μόνο ένας οικισμός Kalisiki με 18 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', σ.128). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Kalé Sykià (Pashley, Travels in Crete, II, 313) μαζί με τα άλλα χωριά τής περιοχής με 133 Χριστιαν. οικογένειες όλα, το 1881 είναι στο ομηρο Λάμπης με 118 Χριστιαν. κάτ., το 1900 στον ίδιο δήμο κάτ. 137, το 1920 στον αγροτ. δήμο Αγ. Ιωάννου κάτ. 107, το 1928 στην κοινότη. Αγ. Ιωάννου, κάτ. 147, το 1940 «προβιβάστηκε» σε **Καλή Συκιά!** με 155 κάτ. το 1951 κάτ. 164, το 1961 κάτ. 136 και το 1971 κάτ. 96.

Ο Εμ. Λαμπρινάκης, Ρεθεμνιώτης δάσκαλος, αναφέρει (Γεωγραφία τής Κρήτης, 1890, σ.66), ότι το 1830 ο Μωχάμετ Άλυ έκανε εξόρυξη γαιανθράκων στην περιοχή τής Καλής Συκιάς. Και η Αιγυπτιακή καθηγήτρια Ζένα Πάσεντ, αναφέρει στο βιβλίο της: Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν (ελληνική μετάφραση, έκδοση τού Συλλόγου Πολιτιστικής Ανάπτυξης Ηρακλείου, 1978, σ.68 και 70), ότι κατά την αιγυπτιακή κατοχή έγιναν έρευνες και βρέθηκαν στρώματα γαιανθράκων ακριβώς στην ίδια περιοχή τής επαρχίας Αγ. Βασιλείου.

Καλή Φυθεία, η. Οικισμός στην επαρχία Ριζοψαλίου Μπελβεντέρε, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο σε τούρκικο έγγραφο τού 1671 (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β' σ.161). Αλλά δεν αναφέρεται σε καμία απογραφή, ούτε στην τούρκικη τού ίδιου έτους 1671 Φυθεία (Φυτεία) λέγεται στην Κρήτη το νεοφυτεμένο αμπέλι κυρίως, και ίσως πρόκειται για τοπωνύμιο η κανένα μικρό μετόχι.

Καλικάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Νεροκούρου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 745, υψ. 20 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση στο δρόμο προς Σούδα. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή τού 1920 **Καλικά**, στου Κ., στην ίδια κοινότητα με 99 κάτ. Το 1928 δεν αναφέρεται, το 1940 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα με 200 κάτ. και το 1951 με 438. Στις τελευταίες απογραφές 1971 και 1981 δεν αναφέρεται. Φαίνεται αποτέλεσε συνοικία τών Χανίων. Το τοπωνύμιο από το επαγγελματικό επώνυμο τού οικιστή **Καλικάς** και Καλικάκης, = ο κατασκευαστής **καλικιών**. **Καλίκι** λεγόταν παλαιότερα στην Κρήτη το βυζαντινό **καλίγι** = υπόδημα. Ο τεχνίτης που κατασκεύαζε τα καλίγια λεγόταν **καλιγιάς** και στην Κρήτη **Καλικάς**. Απ' αυτό και το ρήμα **καλιγώνω** και το **κρητικό καλικώνω**, καλικώση = υπόδηση, **καλικότερμα** και **καλικότεριμμα** = πληγή τών ποδιών από το στιβάνι ή το παπούτσι. (Βλ. Φαίδ. Κουκουλέ, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τόμ. Β' 1948, σ.209).

Καλιμάντρες, Οικισμός στην επαρχία Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή

τού 1671 Kalimandres με 2 χαράτσα. Αλλά αναφέρεται και σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1375 Calimandra, φέουδο τού Joh. Salomone με έκταση γής και σπίτι στον οικισμό (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils, etc. σ.200). Αξιοσημείωτο είναι, ότι στο χάρτη τής Κρήτης τού Αγγλικού Επιτελείου αναφέρεται τοπωνύμιο **Καλιμάντρι**, δυτικά από το χωριό Τσιφούτ Καστέλι Μονοφατισίου, ενώ ο χάρτης τής ελληνικής χαρτογραφικής υπηρεσίας το αγνοεί!

Η λέξη σημαίνει καλές μάντρες.

Καλιοντζή μετόχι, το. Οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1900) 89. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου με 45 Χριστιαν. και 6 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 89. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Ως φαίνεται, άλλαξε κύριο.

Καλισο, Οικισμός τής επαρχίας Μπελβεντέρε, περιφέρειας Χάντακα. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή από τον Καστροφύλακα (K96) Calisso με 14 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, 122) Caglisso το 1630. Δεν αναφέρεται σε άλλη απογραφή.

Καλλιθέα, η. Μετονομασία τού χωριού Παθιακιανά (βλ. λήμμα) επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων.

Καλλιθέα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 310, υψ. 130 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 5 χλμ. στο δρόμο προς τη βιομηχανική Ζώνη. Με αυτό το όνομα μετονομάστηκε τελευταία το **Μετόχι Μπαμπαλή**, που αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1900 με 52 κάτ. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται ο οικισμός Ustulya με 3 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β' σ.117). Ο Σταυρινίδης συμπεραίνει από την τούρκικη γραφή, ότι πρόκειται για τον οικισμό **Εις τού Λιά** - Ustulya, όνομα τού παλιού οικισμού, από το ύψωμα τού **Άϊ Λιά**, υψ. 296,61 μ. που στη δυτική πλευρά του είναι ο οικισμός. Όμως δεν αναφέρεται οικισμός με παρόμοιο όνομα, ούτε στους οικισμούς τής περιοχής τού Χάντακα (Paracandia). Πιθανότατα, εάν υπήρχε, θα είχε άλλο όνομα από τα αναφερόμενα. (Βλ. Sil. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta nel XIII sec. σ.28). Η ονομασία Μπαμπαλή μετόχι, οφείλεται στο όνομα τού τότε ιδιοκτήτη Τούρκου αγά.

Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται Μπαμπαλή μετόχι στον αγροτ. δήμο Καρτερού, με 91 κάτ., το 1928 είναι στην κοινότητα Σκαλανίου, κάτ. 107, το 1940 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 132, το 1951 αναφέρεται **Καλλιθέα**, μιά από τις τόσες καλλιθέες τής ελληνικής επικράτειας, κάτ. 154, το 1961 κάτ. 158 και το 1971 κάτ. 159.

Καλλιθέα, η. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Μύρτου, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου,

κάτ. (1981) 10, υψ. 20 μ. Δεν αναφέρεται σε προηγούμενες απογραφές.

Καλλιθέα, η. Οικισμός τής κοινότητας Κακοδίκι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 54, υψ. 370μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 στην ίδια κοινότητα, με 6 κάτ. το 1951 με 48, το 1961 με 71 και το 1971 με 66 κάτ.

Καλλιθέα, η. Οικισμός τής κοινότητας Βαμβακόπουλου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1971) 144, υψ. 60 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 **Σφακιαναλίον**, στην κοινότητα Γαλατά με 154 κάτ. το 1951 αναφέρεται με το ίδιο όνομα στην κοινότητα Νταράτσου (Δαράτσου) με 98 κάτ., το 1961 μετονομάζεται **Καλλιθέα**, στην ίδια κοινότητα, κάτ. 177 και το 1971 είναι στην κοινότητα Βαμβακόπουλου με 144 κάτ. Το 1981 δεν αναφέρεται.

Καλλικράτης, ο. Ορεινό χωριό τής κοινότητας Πατσιανού, επαρχίας Σφακιών, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 65, υψ. 750 μ. Τελευταία διάνοιξαν πρόχειρο χωματόδρομο από την Ασί Γωνιά Αποκορώνου. Οι κάτοικοι έχουν κτήματα στο χωριό Πατσιανός, όπου διαχειμάζουν.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Δεν αναφέρεται και από τον Ant. Trivan. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Kalikrati (Pashley, Travels in Crete, II, 311) με 85 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου, κάτ. 476, το 1900 είχε κάτ. 328. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου, κάτ. 86, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Πατσιανού, κάτ. 241, το 1940, κάτ. 436, το 1951 κάτ. 154, το 1961 κάτ. 137 και το 1971 κάτ. 86.

Δεν πρέπει να δοθεί σημασία στην αυξομείωση τού πληθυσμού, γιατί είναι κινητός μεταξύ Καλλικράτη και Πατσιανού. Είναι δύο αδελφά εποχιακά χωριά τών ιδίων κατοίκων, ο Καλλικράτης θερινό και ο Πατσιανός χειμερινό.

Καλλονή, Χωριό επαρχίας Πεδιάδας ν. Ηρακλείου. Βλ. λήμμα **Σκιλλούς**, το αρχαιότατο όνομα τού οικισμού.

Καλογεράδω, το. Οικισμός τής επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26v) Calogeradho, μετ(ochi)o, από τον Καστροφύλακα δεν αναφέρεται. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Calogeradho το 1630. Τα ερείπια αυτού τού οικισμού φαίνονται στην περιοχή τού χωριού Καρήνες.

Καλογερίκι, το. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1332, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Giovanni Similiante. Τότε ήταν φέουδο τού λατινικού πατριαρχείου τής Κωνσταντινουπόλεως, ενοικιασμένο στο Franc. Zacaria, με ετήσιο

Εικ. 175. Το χωριό Καλλικράτης, επαρχ. Σφακιών, τοπική εορτή. (φωτ. Ρουσέτου).

μίσθωμα 65 υπέρπυρα. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδινάλιου Βησσαρίωνος κ.λπ., 1967, σ.183).

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K98) Callogerico με 153 κάτ. το 1583, Από τον ίδιο αναφέρεται (K290): *Nel loco vocato sotto Calogerico pradi che si radicano, facilmnt giurisd(izio)ne di Castel Bonifacio,*

Mi(suga) de 1000, που σημαίνει ότι: Στην τοποθεσία που λέγεται **Κάτω Καλογερίκο**; λιβάδια, που ριζοβολούν εύκολα (δηλαδή είναι γόνιμα) στην περιφέρεια τής επαρχίας Μονοφατσίου, χωράφια 1000 μουζουριών. Αυτά αναφέρει ο Καστροφύλακας στο κεφάλαιο Terreni Abbandonati = Χωράφια εγκαταλειμμένα.

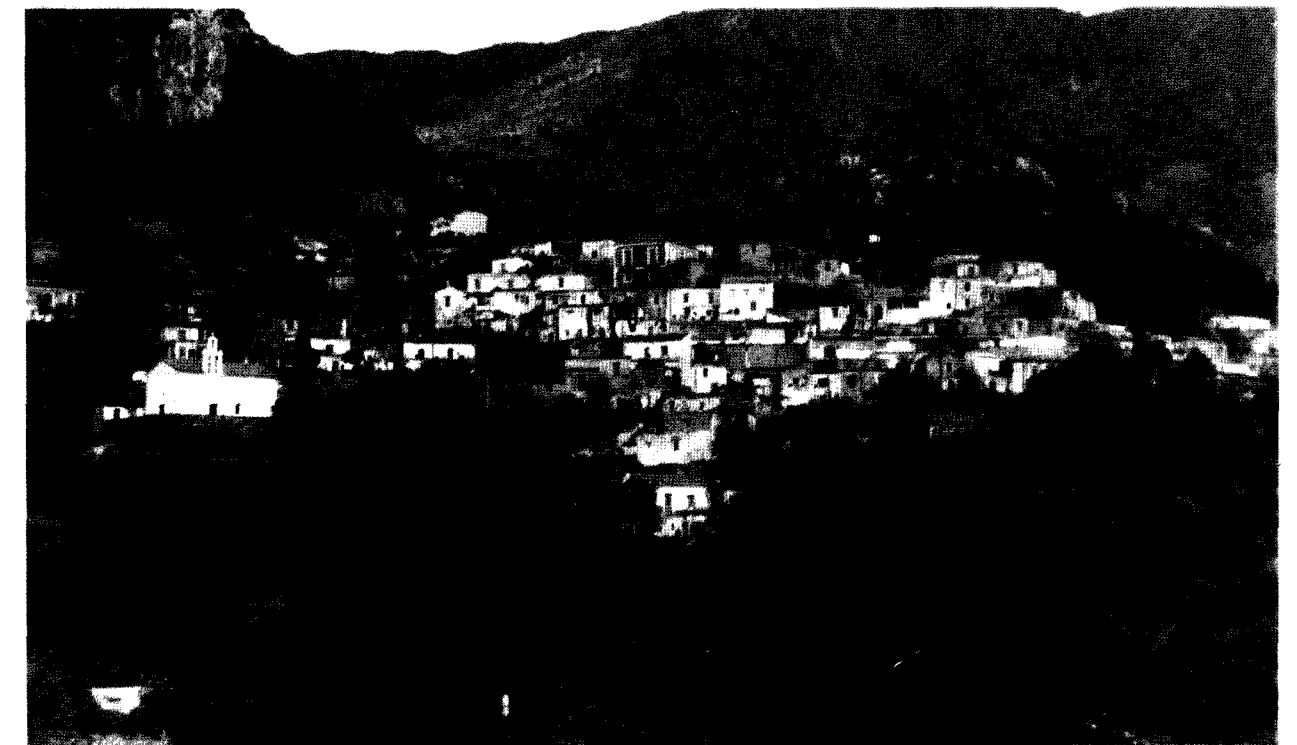
Ο οικισμός αναφέρεται και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Calogerico το 1630, και στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Καλογερίκο με 15 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β' σ.119). Ο Χουρμούζης Βυζάντιος το αναφέρει (Κρητικά σ.79) Καλογερίκο το 1842 με 15 τούρκ. οικογένειες. Ως τουρκοχώρι εγκαταλείφτηκε, ως φαίνεται, την περίοδο των επαναστάσεων από τούς κατοίκους του Τούρκους και δεν αναφέρεται ούτε στην απογραφή τού 1881.

Στο χάρτη τής Κρήτης τού Coropelli αναφέρεται Calogerico σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά τού χωριού Πύργος.

Καλογέροι, οι. Οικισμός τής κοινότητας Ανατολής, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 139, υψ. 60 μ. Απέχει από τον Άγιο Νικόλαο, μέσω Ανατολής, 40 χλμ, και από την Ιεράπετρα 15 χλμ.

Οι κάτοικοι ασχολούνται σήμερα με την καλλιέργεια πρώιμων κηπευτικών σε θερμοκήπια.

Αναφέρεται στην επαρχία Ιεράπετρας το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22r) Calogerus, από τον Καστροφύλακα (K138) Anatoli et Callogerus με 666 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.113) Calogierus το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται, ούτε στην αιγυπτιακή τού 1834. Το 1842 το αναφέρει **Καλογέρος**, ο Χουρμούζης Βυζάν. (Κρητικά σ.37), το 1881 **Καλογέροι** στο δήμο Ανατολής με 92 κάτ., το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 94, το 1920 γράφεται **Καλόγερος**, κάτ. 73, το 1928 **Καλογερά**, κάτ. 84, το 1940 **Καλογέροι**, κάτ. 63, το 1951 κάτ. 105, το 1961 κάτ. 144 και το 1971 κάτ. 165.

Εικ. 176. Το χωριό Καλογέροι, επαρχ. Αμαρίου. (φωτ. Ρουσέτου).

Καλογέροι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 159, υψ. 480 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 34 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 31 χλμ. τού δρόμου επαρχίας Αμαρίου -Θρόνος - Κλεισίδι - Καλογέροι.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου, το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27r) Calogeru, από τον Καστροφύλακα (K174) Calogieru με 67 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Calogieri το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Kaloghéru (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 7 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Μέρωνα, κάτ. 192 Χριστιαν., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 233, το 1920. Καλογέροι, έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 217, το 1928 είναι στην κοινότητα Θρόνου, κάτ. 224, το 1940 γράφεται στην ονομαστική ο **Καλόγερος**, έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 260, το 1951 κάτ. 253, το 1961 κάτ. 237 και το 1971 κάτ. 172. Ιστορημένη εκκλησία τής Αγ. Μαρίας τών αρχών τού 14^{ου} αιώνα κοντά στο χωριό. Η χρονολογία τής κτητορικής επιγραφής 'ςωη' (=6808=1300). (Βλ. Gerola Monumenti Veneti, IV, p. 496 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησιές, σ.64).

Καλογέροι, το. Οικισμός στην επαρχία Σελίνου ν. Χανίων. Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29v) Calogieru, από τον Καστροφύλακα (K239) Calogera με 72 κάτ. το 1583, και (K224) με 21 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Calogieri το 1630. Σε νεώτερες απογραφές δεν αναφέρεται.

Καλογειδαίνα, η. Ερειπωμένη μονή τής κοινότητας Άνω Μέρους, επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Βρίσκεται στις βορειοανατολικές πλαγιές του όρους «Κέντρος» σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά από το χωριό σε υψόμετ. 750 μ. η εκκλησία σε σχήμα τρουλλαίας βασιλικής, είναι η Μεταμόρφωση του Σωτήρος, κτισμένη πάνω σε μικρή έξαρση του εδάφους. Ο ναός ήταν τοιχογραφημένος, όπως αναφέρει ο (Georga - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.68), και σημειώνει ότι διατηρούνταν τότε (1900) αναμνηστικά (υπολείμματα), αλλά σήμερα δεν διακρίνεται τίποτε.

Η ίδρυση τής μονής και η ονομασία της περιπλέκονται με το μύθο, όπως συμβαίνει με τις περισσότερες μονές τής Κρήτης. Η παράδοση αναφέρει, ότι κόρη έβλεπε φώς, στη θέση που κτίστηκε έπειτα η εκκλησία. Το φώς δεν το έβλεπαν άλλοι και αμφισβητούσαν, λέγοντάς της ότι δεν είδε τίποτε και είναι φαντασία. και αυτή απάντησε, **είδα και καλοειδα**. Τούς οδήγησε έπειτα στη θέση, βρήκαν την εικόνα τής Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, και στη θέση που τη βρήκαν κτίστηκε η εκκλησία, και σε συνέχεια η μονή.

Άλλος μύθος αναφέρει ότι ιδρύθηκε από κάποιο **Καλοειδή ή Καλοειδά**, επώνυμο που σώζεται στο κοινωτικό χωριό **Μέρωνα**.

Όμως είναι πιθανόν η ονομασία τής μονής να οφείλεται στην **καλήν ειδή** του τόπου, την καλή θέα όλης τής επαρχίας και μέχρι τον Ψηλορείτη.

Η μονή ήταν ανδρική, κοινοβιακή, πλούσια με πολλά κτήματα, λιόφυτα, αμπέλια, χωράφια, κήπους, ποιμνία κ.λπ.

Ο Στέργ. Μανουράς, που ασχολήθηκε ειδικά με την ιστορία τής μονής, υποθέτει, ότι ιδρύθηκε το 14^ο ή αρχές 15^{ου} αιώνα. Το τοπωνύμιο **Καλογειδαίνα**, αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27r) Caloidhena, αλλά ως οικισμός, ανάμεσα στους άλλους οικισμούς τής επαρχίας. Δεν αναφέρεται όμως σε καμιά άλλη απογραφή τής εποχής εκείνης, και μάλλον πρόκειται για τη μονή και συνεπώς υπήρχε την εποχή εκείνη. Η μονή καταστράφηκε τον Οκτώβρη του 1823 από τον αιγύπτιο στρατηγό Χουσεΐν, διάδοχο του «πορθητή» του Σηλαιίου τής Μιλάτου Χασάν πασά. (βλ. Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.265).

Πιο κάτω από την εκκλησία υπάρχει πλούσια πηγή — που ασφαλώς ήταν μία αιτία για την ίδρυση τής μονής εκεί — από την οποία υδρεύεται σήμερα το χωριό Άνω Μέρος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Κυρίως **Στέργ. Μανουρά**, Το Μοναστήρι τής Καλογειδαίνας, περιοδ. «Προμηθεύς Πυρφόρος», τεύχη 19 και 20.

Καλοί Λάκκοι, οι. Ορεινός οικισμός τής κοινότητας Χώρας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 0, υψ. 1140 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1940, με 61 κάτ. Το 1951 και 1961 αναφέρεται με κάτ. 0. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Καλοί Λιμένες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Πηγαϊδάκια, επαρχίας Καινούργιου, κάτ. (1981) 75, υψ. 10 μ. Βρίσκεται στη νότια ακτή τής Κρήτης, ανατολικά από το ακρωτήριο **Λίθινο**, βόρειο πλάτος 34° 56' και ανατολικά μήκος 24° 50'. Απέχει από το Ηράκλειο 77 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 53 χλμ (Μοίρες) του δρόμου προς Φαιστό - Πόμπια - Πηγαϊδάκια - Καλοί Λιμένες.

Ο οικισμός αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή του 1920, στον αγροτικό δήμο Πηγαϊδάκια, με 11 άρρενες κάτ., το 1928 στην κοινότητα Πηγαϊδάκια, κάτ. 23, το 1940 κάτ. 0, το 1951 κάτ. 24, το 1961 κάτ. 48 και το 1971 κάτ. 184.

Οι **Καλοί Λιμνιώνες**, όπως τούς λέει ο Λαός, είναι ένας από τούς λίγους όρμους στα νότια παράλια της Κρήτης, σχετικά ασφαλής. Η ονομασία είναι παναρχαία, αφού αναφέρεται στις **Πράξεις τών Αποστόλων** (27, 8):...*ήλθομεν εις τόπον τινά καλούμενον Καλοί Λιμένες*.

Όταν το έτος 60 μεταφέραν τον Απόστολο Παύλο στη Ρώμη να τον δικάσουν, το πλοίο πέρασε από τα νότια παράλια τής Κρήτης. Η γραμμή επικιωνία τής Ευρώπης με τις ακτές τής ανατολικής Μεσογείου και την Αίγυπτο, περνούσε τότε, όπως και σήμερα, από τις νότιες ακτές τής Κρήτης.

Στην περιοχή υπήρχε μεγάλη βασιλική τών πρώτων χρόνων του Χριστιανισμού. Στο χώρο του ιερού της βασιλικής εκείνης κτίστηκε το 1911 μιά μικρή εκκλησία αφιερωμένη στον Απόστολο Παύλο, από τον Κ. Καρτεράκη, όπως λέει η επιγραφή: *Ανηγέρθη ούτω, ο ναός δαπάνη Κ. Καρτεράκη και τής συζύγου αυτοί. Μαρίας...1911*. Η Μαρία ήταν εγγονή του οπλαρχηγού τών Κρητικών Επαναστάσεων Μιχ. Κοράκα.

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας ξένα πλοία προσορμίζονταν στους Καλούς Λιμένες και διενεργούσαν λαθρεμπόριο. Γι αυτό ο Βασιλικάτα συνιστά στην έκθεσή του (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.17 και πίνακα 44), να γίνει ένα φρούριο για την προστασία του όρμου, που είναι ασφαλισμένο αγκυροβόλιο για 10 γαλέρες και 20 άλλα πλοία.

Το 1644, Μαλτέζοι πειρατές καταλάβαν κοντά στην Κάρπαθο τούρκικα πλοία, που μεταφέραν στη Μέκκα για προσκύνημα την ευνοουμένη του σουλτάνου Ιμπραχίμ. Την πλούσια λεία των πούλησαν στους Καλούς Λιμένες και αποβίβασαν και τα άλογα, που ήταν στα τούρκικα καράβια. Αυτό ήταν μιά δήθεν αφορμή να κηρύξουν τον επόμενο χρόνο 1645 τον πόλεμο, για την κατάκτηση τής Κρήτης. Γιατί, κατά την τούρκικη παράδοση, ο τόπος που θα πατήσουν τούρκικα άλογα ανήκει στην Τουρκία!

Από τούς Καλούς Λιμένες έφυγε, με τη γολέτα του Τομπάτζη, ο αγωνιστής τής Μεσαράς κρυπτοχριστιανός Μιχαήλ Κουρμούλης το 1824 και πήγε στην Ύδρα, όπου απέθανε, ύστερα από λίγο. (βλ. Ν. Σταυρινίδη, ο Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.43).

Λίγο ανατολικότερα από τούς Καλούς Λιμένες, είναι τα ερείπια τής αρχαίας πόλης **Λασαία** (βλ. λήμμα), και δυτικότερα από το Μεγάλο νησί η **Παπαδόπλακα**,

ένα μικρό νησάκι, που διέσωσε πολλούς Χριστιανούς την επανάσταση του 1821. (Εμ. Λαμπρινάκης, Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.152).

Καλονύκτι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 144, υψ. 270 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 15 χλμ. Διακλάδωση αριστερά μετά το χωριό Αγ. Ανδρέας, στον παλιό δρόμο προς Χανιά. Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Calonicta, από τον Καστροφύλακα (Κ173) Calonicti με 71 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.127) Calognicti το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kalonykti (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 6 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος το αναφέρει (Κρητικά σ.44) Καλονύκτες. Το 1881 γράφεται σωστά το **Καλονύκτι** στο δήμο Ρουστίκων, κάτ. 106 Χριστιαν. και 15 Τούρκ., το 1900 Καλονύκτι, κάτ. 144, το 1920 Καλονύκτης, στον αγροτ. δήμο Παλαιόλιμνου, με 152 κάτ., το 1928 Καλονύκτι, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 160, το 1940 ο Καλονύκτης, κάτ. 204, το 1951 κάτ. 177, το 1961 κάτ. 173 και το 1971 κάτ. 152.

Καλόπαπα, Ένα από τα 18 χωριά, φέουδα τής αρχιεπισκοπής Κρήτης τής Β΄ Βυζαντινής περιόδου (tempore graecorum) στην περιοχή του Χάντακα (την Paracandia) με δυό ζευγάρια αροτήρων βοδιών και ένα μύλο. (*Casale Calopapa in quo laborabant paria boum 2, habebat unum molendinum ibi*). (βλ. Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta nel XIII secolo, σ.15). βλ. και Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων του Κοινού, 1985, σ.189). Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή.

Καλόρρουμα, το. Οικισμός τής κοινότητας Μουζουρά, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 56, υψ. 140 μ. Απέχει από τα Χανιά 15,8 χλμ. στο δρόμο προς το αεροδρόμιο στο Ακρωτήρι. Το όνομα σημαίνει καλό ρεύμα. Λέγεται κατ' ευφημισμό, γιατί το ρεύμα το χειμώνα είναι πολύ ορμητικό και παρασύρει ό,τι συναντήσει.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Καλόρρουμα** στο δήμο Ακρωτηρίου, κάτ. Χριστιαν. 47, το 1900 στο δήμο Ακρωτηρίου, κάτ. Χριστιαν. 47, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 40, το 1920 στον αγροτικό δήμο Μουζουρά, κάτ. 33, το 1928 κάτ. 49, το 1940 κάτ. 61, το 1951 κάτ. 75, το 1961 κάτ.68 και το 1971 κάτ. 62.

Καλός Λάκκος, ο. Οικισμός (μετόχι) τής κοινότητας Λιμνών, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 0, υψ. 470. Βρίσκεται ανατολικά από τις Λίμνες και απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 14 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 9,5 χλμ. τής κεντρικής αρτηρίας προς Νεάπολη. Από τις Λίμνες απέχει 5,7 χλμ.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1920, στον αγροτ. δήμο Λιμνών με 49 κάτ., το 1928 είναι στην κοινότητα Λιμνών, κάτ. 16. Στις απογραφές

1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 κάτ. 4 και το 1971 κάτ. 0.

Καλός Λάκκος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Μέσα Απίδι, επαρχίας Σητείας ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 12 υψ. 620 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά του χωριού Μέσα Απίδι.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Απίδι και Καλός Λάκκος**, στο δήμο Χαντρά, κάτ. Χριστιαν. 179. Το 1900 είναι στο δήμο Πραισού, κάτ. 61, το 1920 στον αγροτ. δήμο Μέσα Απίδι, κάτ. 42, το 1928 στην κοινότητα Αρμένων, κάτ. 70, το 1940 στην κοινότητα Μέσα Απίδι, κάτ. 70, το 1951, κάτ. 44, το 1961 28 και το 1971 κάτ. 16.

Καλού, το. Οικισμός τής κοινότητας Κυπαρίσσι, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 85, υψ.410 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 27,1 χλμ. Διαδρομή: Κανλί Καστέλι - Κυπαρίσσι - Γαλένι - Καλού. Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1373 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Calou και Calu. (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.173, 223). Αναφέρεται επίσης στην επαρχία Τεμένους το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Calu, από τον Καστροφύλακα (Κ101) Calu με 89 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.117) calu το 1630. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Καλού** με 3 Χριστιαν. και 85 Τούρκ. κάτ. στο δήμο Δαφνών, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 25 κάτ. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kalu με 30 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄ σ.127).

Το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 47, το 1928 είναι στην κοινότητα Κανλί Καστέλι, κάτ. 55, το 1940 γράφεται στην ονομαστική **Καλός**, στην κοινότητα Δουρβουτζίου (Κυπαρίσσι) κάτ. 85, το 1951 κάτ. 87, το 1961 κάτ. 95 και το 1971 κάτ. 76.

Καλουδιανά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 201, υψ. 20 μ. στο 38,6 χλμ. τής αρτηρίας προς το Καστέλι Κισάμου, απ' όπου απέχει 3,7 χλμ. Το τοπωνύμιο από το επώνυμο τών κατοίκων Καλούδης. Πρώτη φορά αναφέρεται το 1881 στο δήμο Καστελίου, **Καλουδιανά και Γερωνυμιανά**, κάτ. 101 Χριστιαν. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, αναφέρονται και οι δυό οικισμοί, με 190 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 235, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 180, το 1940 κάτ. 513, το 1951 κάτ. 181, το 1961 κάτ. 287 και το 1971 κάτ. 231.

Καλουτάδενα, Οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο από τον Καστροφύλακα (Κ98) Calutadena με 25 κάτ. το 1583. Καλουτάδενα είναι το θηλυκό του **Καλουτάς**, που φαίνεται να ήταν η πρώτη κάτοικος του οικισμού. Δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή.

Καλοχωραφίτης, ο. Χωριό τής κοινότη. Μαγαρικάρι, επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981)

85, υψ. 410 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 27,1 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 61 χλμ. του δρόμου (προς Τυμπάκι) - Βόροι - Καλοχωραφίτης. Οι κάτοικοι ασχολούνται με την καλλιέργεια πρώιμων κηπευτικών.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε συμβολαιογραφικό έγγραφο του 1399... *Εγώ ο Κωστής ο Έντζος κατ(οικούμενος) στο χορήον το Καλό Χω-ράφι...* (βλ. Μ.Ι. Μανούσακα, ελληνικά νοταριακά έγγραφα κ.λπ. «Θησαυρίσματα» τόμ. 3, σ.86 και 92). Έτσι αναφέρεται και σε έγγραφο του 1454... *in casale Calo Chorafi...* (βλ. Μ.Ι. Μανούσακα Η εν Κρήτη συνωμοσία του Σήφη Βλαστού κ.λπ. Αθήναι 1960 σ.95). Ασφαλώς πρόκειται για το χωριό Καλοχωραφίτης.

Στην επαρχία Πυργιώτισσας αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Caloghorafiti, από τον Καστροφύλακα (Κ100) Caloghorafiti με 108 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.119) Calochorafiti το 1630, στην τουρκική απογραφή του 1671 Kalochorafiti με 5 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β' σ.126), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kalokhorafi (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 4 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Καλοχωραφίτης** με τούς οικισμούς Πίσω Ρούμα, Μέση και Κάτω Μετόχι, στο δήμο Κισσών με 28 χριστιαν. και 43 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 47, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Μαγαρικάρι, κάτ. 103, το 1928 στην κοινότητα Μαγαρικάρι, κάτ. 109, το 1940 κάτ. 113, το 1951 κάτ. 157, το 1961 κάτ. 142 και το 1971 κάτ. 102.

Στη θέση **Ανεβόλεμα**, ανασκάφηκε το 1972 από την Αγγελ. Λεμπέση θαλαμοειδής τάφος τών Υστερομινωικών ΙΙ Β χρόνων. Βρέθηκαν 8 κιβωτιοειδή αγγεία λάρνακες, μερικές με γραπτή διακόσμηση, σειρά αγγείων, σφραγίδες, βουκράνιον με τον ηλιακόν δίσκον μεταξύ τών κεράτων κ.λπ. (βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΕ', σ.471).

Καλό Χωριό, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 612, υψ. 50 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 8,9 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 8 χλμ. (νέος οικισμός Ίστρος) - Καλό Χωριό. Βρίσκεται στη δεξιά πλαγιά τής κοιλάδας του ποταμού Ίστρωνα, με πολλά νερά και περβόλια. Ο Ν. Σταυράκης (Στατιστική του πληθυσμού τής Κρήτης, σ. 74) αναφέρει ότι το χωριό λεγότανε στις αρχές του 19ου αιώνα **Ίστρωνας** ή **Νίστρωνας**. Τελευταία του δόθηκε το όνομα **Καλό Χωριό**, κατ' ευφημισσμό, επειδή ήταν νοσηρότατο από τα έλη του ποταμού Ίστρωνα, που ήταν κατά τη Βενετοκρατία τα σύνορα τής διοίκησης Σητείας και Χάντακα. Χωριό όμως με αυτό το όνομα δεν αναφέρεται στις βενετικές απογραφές.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kalò Khorìo (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 10 χριστιαν. οικογένειες, στην επαρχία Μεραμπέλου. Στη σελ. 323, στην επαρχία Ιεράπετρας αναφέρει το χωριό Ίstronas πάλι με 10 οικογένειες,

και την υποσημείωση ονομάζεται επίσης Καλό Χωριό (also called Kalò Khorìo). Το 1842 ο Χουρμούζης Βυζάντιος αναφέρει στην επαρχία Μεραμπέλου το **Καλοχωριό** και σε υποσημείωση: «το ήμυσι ανήκει εις την Ιεράπετρον». Πώς το είχαν μοιράσει δεν γράφει! (Κρητικά σ.48). Στην απογραφή του 1881, που είναι ασφαλώς ακριβής, αναφέρεται Καλό Χωριό στην επαρχία Μεραμπέλου, στο δήμο Κριτσάς με 328 χριστιανούς και 1 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 575. Το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 677, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 521, το 1940 **Καλόν Χωριόν**, κάτ. 650, το 1951 κάτ. 721, το 1961 κάτ. 704 και το 1971 κάτ. 554.

Στη θέση **Κατεβατή**, κοντά στη θάλασσα, όπου είναι ερείπια αρχαίου οικισμού, το επίπεδο της αρχαίας Ίστρου, βρέθηκε τεμάχιο μαρμάρινης πλάκας, στην οποία ήταν ανάγλυφες οι παραστάσεις τών (*μαρτύριων*) **Σεργίου και Βάκχου** τής Α' Βυζαντινής περιόδου (βλ. Στ. Ξανθοδίδη, Χριστιανικά Επιγραφαί, «Αθηναϊκόν τόμ. ΙΕ', σ.76). Ερείπια βυζαντινής εκκλησίας μάλλον προ τής καταστροφής του Λασιθίου — σώζονται και στο χωριό Γέρωντομουρί, Σεργίου και Βάκχου.

Καλό Χωριό, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 277, υψ. 320 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 25,7 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 17,7 χλμ. του δρόμου (Ηρακλείου - Αγίου Νικολάου) - Γούβες, Κόξαρη - Καλό Χωριό. Οι κάτοικοι ασχολούνται με την ελαιοκαλλιέργεια και την αμπελουργία.

Με το όνομα Καλό Χωριό δεν αναφέρεται στις Βενετσάνικες απογραφές. Δεν μπορεί να βεβαιωθεί, εάν το Calo Chorìo, που αναφέρεται σε έγγραφο του 1367, του Δουκικού Αρχείου Ηρακλείου (βλ. El. Santochi, Régestes des arrêts civils etc. σ.119), είναι το Καλό Χωριό Πεδιάδας, γιατί δεν αναφέρεται σε ποιά επαρχία είναι και υπάρχουν και άλλα χωριά με το ίδιο όνομα. Οι σημερινοί κάτοικοι λένε, ότι το χωριό τους λεγόταν παλαιότερα **Στραβορίνα**. (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β' σ.115). Πραγματικά με το όνομα αυτό αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) το χωριό Stravorina, από τον Καστροφύλακα (Κ95) Stravorina με 76 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Stravorina, στην τουρκική απογραφή του 1671 Istravrine με 21 χαράτσα.

Και στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Stravorina (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 20 χριστιανικές οικογένειες. Αλλά ο Χουρμούζης Βυζάντιος το 1842 το αναφέρει Καλό Χωριό (Κρητικά σ.54) «επί θέσεως αρκετά υψηλής, όθεν φαίνονται τα ορεινότερα μέρη τής επαρχίας και το βόρειον πέλαγος και έχει 26 οικογ. Χριστιαν. και 2 εκκλησίες». Σύμφωνα με τις πληροφορίες αυτές η μετονομασία Καλό Χωριό έγινε τη δεκαετία 1830-1840, αφού και ο Pashley, στο χάρτη που δημοσιεύτηκε στο ίδιο βιβλίο του το σημειώνει Kalo Kh(ori)o.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Καλό Χωριό**

στο δήμο Επισκοπής, κάτ. Χριστιαν. 342, το 1900, Καλό Χωριό, στον ίδιο δήμο, κάτ. 494, το 1920 έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 492, το 1928, έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 515, το 1940 το **Καλόν Χωριόν** έχει 541 κάτ., το 1951 κάτ. 529, το 1961 κάτ. 463 και το 1971 κάτ. 352.

Νοτιοανατολικά του χωριού είναι το ύψωμα 457 μ. που ακούεται **κορφή Μαζά**. Ο αρχαιολόγος Ν. Πλάτων, που έκαμε τελευταία ανασκαφή εκεί, πιστεύει, ότι το όνομα Μαζά είναι αρχαιότατο, προελληνικό και σχετίζεται με τις προελληνικές λέξεις Μα-Ζα = Μητέρα Γή. Η λέξη Μά χρησιμοποιείται και σήμερα από τον κρητικό λαό με τη σημασία **Μητέρα** και στ' Ανώγεια Μυλοποτάμου ακούεται και σήμερα αρχαίος όρκος **μα Ζά** = μά τον Δία, μα το Θεό.

Ο Ν. Πλάτων διεπίστωσε από τούς σωρούς τών λίθων την ύπαρξη οικισμού πάνω στην κορυφή, με πυκνά οικήματα του 10ου μέχρι του 8ου αιώνα π.Χ. Το ύψωμα όμως χρησιμοποιήθηκε κατά τη Μεσομινωική Ι περίοδο ως ιερό κορυφής, όπως η κορυφή του Γιούχτα, ο Πετσοφάς, το Καρφί κ.λπ., όπου ελάτρευαν ουράνιο θεότητα. Τα ιερά Κορυφής αναφέρει και η Βίβλος (Το Βιβλίο τών Βασιλέων). Η Ορθόδοξη Χριστιανική Θρησκεία τα μετέτρεψε σε τόπους λατρείας του ίδιου του Χριστού και του Προφήτη Ηλία.

Ο χώρος του ιερού βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τα γεωμετρικά οικήματα, στη βόρεια παρυφή. Βρέθηκαν ειδώλια πηλίνα, αναθήματα στο ιερό, όπως στο ιερό Πετσοφά, που παριστάνουν λατρευτές άνδρες και γυναίκες, ομοιώματα ζώων ή καρπών. Η λατρεία στο ιερό Μαζά διακόπηκε τούς Πρωτογεωμετρικούς χρόνους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: — Ν. Πλάτων, Το ιερόν Μαζά και τα Μινωικά ιερά Κορυφής, «Κρητικά Χρονικά», Ε', σ.96 — R. W. Hutchinson Prehistoric Crete, p.218 — Martin Nilson, The Minoan - Mycenaean Religion and its survival in greek religion, Lund, σ.71-75 — Martin P. Nilson Ελληνική Λαϊκή Θρησκεία Μετάφραση Ι. Θ. Κακριδή.

Καλό Χωριό, το. Οικισμός τής κοινότητας Βουτουφού, επαρχίας Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. 1981) 95, υψ. 380 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 38,7 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Μουσούτα - Άνω Πουλιές - Καλό Χωριό.

Ήταν τουρκοχώρι. Ο Pashley, (Travels in Crete, II, σ.317) αναφέρει σε υποσημείωση στον κατάλογο τών χωριών Μονοφατίου, ότι, παραλείπονται 6 χωριά από τα οποία τα 5 δεν είχαν ούτε ένα κάτοικο, αφού καταστράφηκαν από τούς Χριστιανούς στη διάρκεια του πολέμου. Φυσικά πρόκειται για τουρκοχώρια, που ένα απ' αυτά ήταν το Καλό Χωριό. Γι' αυτό δεν το αναφέρει ούτε ο Χουρμούζης το 1842.

Οι Τούρκοι κάτοικοί των, που τα είχαν εγκαταλείψει, όταν κάπως ηρέμησαν τα πράγματα, ξαναγύρισαν, στα χωριά των, όσοι έμειναν, κι έτσι στην απογραφή 1881 αναφέρεται το Καλό Χωριό στο δήμο Αρκαλοχωριού με 137 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή του 1900

αναφέρεται στον ίδιο δήμο, αλλά οι περισσότεροι κάτοικοι το είχαν εγκαταλείψει και πάλι, και είχε τότε μόνο 21 κάτ. Το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Βουτουφού, κάτ. 85, το 1928 στην κοινότητα Βουτουφού, κάτ. 51, το 1940 το **Καλόν Χωριόν**, κάτ. 135, το 1951 κάτ. 165, 1961 κάτ.159 και το 1971 κάτ. 110.

Καλό Χωριό, το. Οικισμός τής κοινότητας Ζίρου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 44, υψ. 540 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 33,5 χλμ., 3 χλμ. νοτίως τής Ζίρου. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Χαντρά, με 136 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Πραισού, κάτ. 133, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 161, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Ζίρου, κάτ. 155, το 1940 κάτ. 144, το 1951 κάτ. 130, το 1961 κάτ. 105 και το 1971 κάτ. 72.

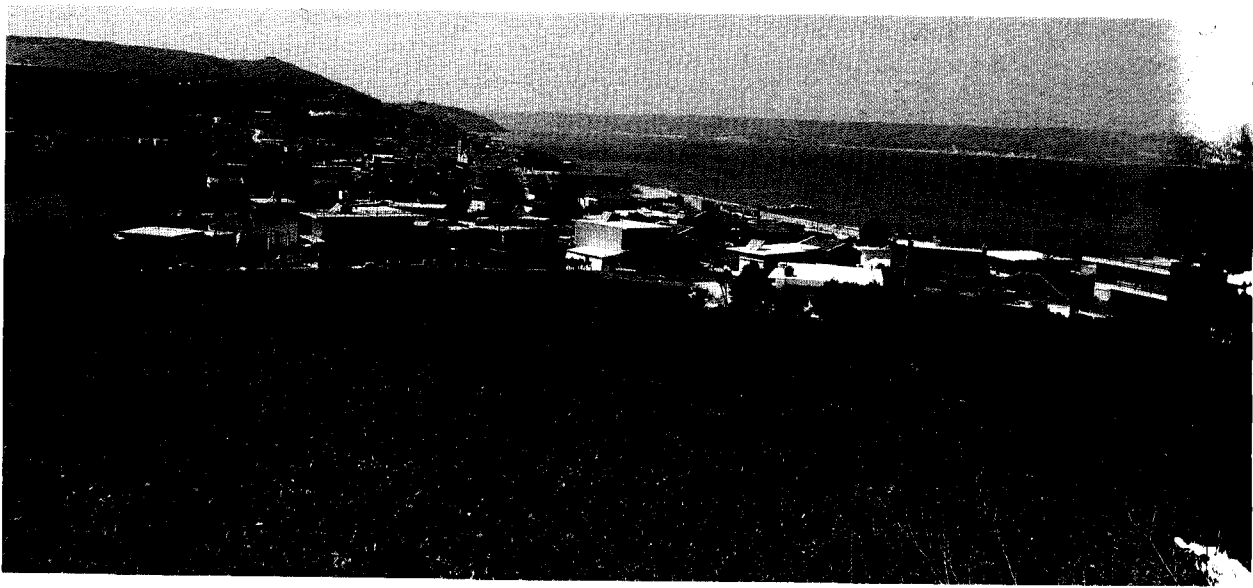
Καλύβες, οι. Χωριό και κοινότη. επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 970, υψ. 20 μ. Βρίσκεται στην παραλία του εξωτερικού κόλπου τής Σούδας, στη δεξιά όχθη του ποταμού **Κοιλιάρη**, ή **Κυλιάρη** κατά το Δέφνερ. Απέχει από τα Χανιά 17,6 χλμ.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) Calives, από τον Καστροφύλακα (Κ237) Callives με 431 κάτ. το 1583, και (Κ242) με 8 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Calives το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kalyves (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 50 χριστιαν. και 20 οθωμαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αρμένων, **Καλύβαι**, με 347 Χριστιαν. και 123 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 732, το 1920 έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 858, το 1928 γράφεται **Καλύβια**, έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 1004, το 1940 αι Καλύβαι, κάτ.1215, το 1951 κάτ.1174, το 1961 κάτ. 1057, και το 1971 κάτ. 903.

Ανατολικά του χωριού τοποθετούν την αρχαία πόλη **Κίσαμον**, που αναφέρει ο Στράβων (X, 479), πλησίον τής Απτέρας, τής οποίας ήταν λιμάνι. (βλ. Paul Faure, La Crète aux cent villes «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ', σ.196). Ο ίδιος τοποθετεί ανάμεσα στις Καλύβες και Αλμυρίδες την αρχαία πόλη **Τάνος**, (βλ. Paul Faure, Nouvelles localisations de villes crétoises, «Κρητικά Χρονικά», ΙΖ', σ.24). Ανατολικότερα φαίνονται τα ερείπια του βενετσάνικου φρουρίου Castel Apicorno ή Bicoigna, Αποκορώνου, όπου τοποθετούν και το αρχαίο **Ιπποκορώνιον** (Pashley, Travels in Crete, II, σ.62), από το οποίο προέρχεται και το όνομα τής επαρχίας.

Ο Κ. Δουνάκης (Ιστορία του Αποκορώνου, «Κρητική Εστία», τεύχ. 171) σχετίζει το όνομα Καλύβες με την απόβαση τών Αράβων το 828 στην περιοχή του χωριού, στη θέση **Σαρακηνός**. Αναφέρει ότι αποβιβάστηκαν εκεί και «έφυξαν» τις καλύβες των στην παραλία και από αυτές τις καλύβες έμεινε η ονομασία του οικισμού.

Στην παραλία τών Καλυβών αποβιβάστηκε στις 24 του Σεπτεμβρη 1822 και η δεύτερη αποστολή του αιγυπτιακού στρατού. Αλλά οι επαναστάτες τούς επι-

Εικ. 177. Το χωριό Καλύβες, επαρχ. Αποκορώνου. (φωτ. Ρουσέτου).

τεθήκαν και πανικόβλητοι γυρίσαν στα καράβια των, αλλά 150 Μαμελούκοι αφήκαν τα κουφάρια των και άλλοι πνίγηκαν.

Κατά την περίοδο του Κρητικού Πολέμου 1645-1669, οι Κρητικοί που καταφεύγαν στο φρούριο της νησίδας Σούδας, που ήταν στα χέρια των Βενετών, έκαναν συχνά επιδρομές στην τουρκική φρουρά, που είχε εγκατασταθεί στις Καλύβες.

Ο Νικ. Πλάτων αναφέρει στη μελέτη του: Πόλεις της βορείας ακτής μεταξύ Δρεπάνου και Δίου άκρου, («Κρητικά Χρονικά», Β' 359, 365) ότι στη θέση του σημερινού χωριού ήταν η αρχαία πόλη **Αμφιμάτριον**.

Ο αρμοστής Ρενιέρης κάλεσε στις Καλύβες τούς Καπετάνιους των Χανίων και του Ρεθύμνου και τούς ανακοίνωσε το φιρμάνι του σουλτάνου και σύνταξαν αναφορά, όπου διεκτραγωδούνταν η κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει το χριστιανικό στοιχείο.

Ο Gius. Gerola, (Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ.81) αναφέρει, κοντά στις Καλύβες, αλευρόμυλο, αποτελούμενο από 4 χωριστές εγκαταστάσεις, που λειτουργούσαν συγχρόνως, στεγασμένος με θόλο. Για κίνηση χρησιμοποιούσε το νερό των πηγών του χωριού Αρμένων. Ο Νικ. Πλάτων τοποθετεί στις Καλύβες την αρχαία πόλη Αμφιμάτρων, (βλ. Ν. Πλάτωνος, πόλεις της βόρειας ακτής κ.λπ. «Κρητ. Χρονικά» Β' σ. 365).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Κυρ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ. 170,171 — Μιχ. Δέφνερ, Οδοιπορικά εντυπώσεις κ.λπ. σ.14-16 — Κ. Δουνάκη, Ιστορία του Αποκορώνου, «Κρητική Εστία», τεύχ. 171 — Ιω. Μουρέλλου, Ιστορία της Κρήτης, σ.509 — Αθ. Καραθανάση, Ανέκδοτη αλληλογραφία του Κρητικού Πολέμου, «Κρητικά Χρονικά», ΚΕ', σ.73 — R. Pashley, Travels in Crete, I, p.62 — G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. IV, σ.81.

Καλύβια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 320, υψ. 240 μ. Απόχει από το Ηράκλειο 45,2 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Πάρτιρα - Δραπέτι - Καλύβια.

Σε έγγραφο του 1370, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα αναφέρεται το χωριό Calivia, φέουδο του Donatus Dandulo, στον οποίο είχε παραχωρηθεί και οικόπεδο στη συνοικία της ενορίας του **Χριστού του Κεφαλά**, του Χάντακα, (περιοχή Λυκείου ο «Κοραή») (βλ. El. Santschi, Régestes des agèts civils etc. σελ.47,54, passim). Πιστεύω πώς πρόκειται για τα Καλύβια Μονοφατισίου και όχι της Πυργιώτισσας.

Αναφέρεται στην επαρχία Ριζόκαστρου ή Μπαλβεντέρε το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Calivia, από τον Καστροφύλακα (K96) Calivia με 56 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Calivia το 1630, στην τουρκική απογραφή του 1671 Kalivya με 6 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β' σ.137), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kalyvia (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 5 χριστιαν και 3 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Καλύβια** στο δήμο Σκινιά με 133 Χριστιαν και 10 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 199, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 245, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 229, το 1940 κάτ. 278, το 1951 κάτ. 376 το 1961 κάτ. 385 και το 1971 κάτ. 355.

Ο Τ.Α.Β. Spratt (Travels and Researches in Crete, τόμ. I, σ.306) αναφέρει το 1851-53, ότι τα Καλύβια είναι το μόνο χωριό της Μεσαράς της περιοχής αυτής, που κατοικείται μόνο από Έλληνες. Έτυχε, ως φαίνεται, να λείπουν οι Τούρκοι, όταν επισκέφτηκε το χωριό, αφού το 1834 από τις 8 οικογένειες οι 3 ήταν τούρκ. και το 1881 αναφέρεται ότι βρισκόταν ακόμη στο χωριό 10 Τούρκ. Τα πλούσια χωριά της Μεσαράς,

είχαν προσελκύσει ανέκαθεν το ενδιαφέρον όλων των κατακτητών. Τα πετρώδη και άγονα δεν τούς τραβούσαν, όπως και τα ορεινά, αλλά για άλλους λόγους.

Καλύβια, τα. Οικισμός της κοινότητας Φανερωμένης, επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 19, υψ. 120 μ. Απόχει 60 χλμ. από το Ηράκλειο, σε μικρή απόσταση, βορειοδυτικά της Μονής Καλυβιανής, που ασφαλώς έχει πάρει το όνομα από το χωριό.

Αναφέρεται στην επαρχία Πυργιώτισσας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Calivia, από τον Καστροφύλακα (K100) Calivia με 151 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.119) Calivia, το 1630, στην τουρκ. απογραφή του 1671 Kalivya με 11 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.137). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kalyvia (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 15 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Καλύβια** στο δήμο Κισσών, κάτ. 100 Τούρκοι. Το 1900 δεν αναφέρεται. Οι Τούρκοι κάτ. το είχαν εγκαταλείψει. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Βόρων, κάτ. 48, το 1928 είναι στην κοινότητα Φανερωμένης, κάτ. 74, το 1940 κάτ. 43, το 1951, κάτ. 59, το 1961 κάτ. 51 και το 1971 κάτ. 25.

Καλύβια Κάτω, τα. Νέος οικισμός της κοινότητας Καλυβιών, επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 18, υψ. 190 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1971, με 12 κάτ.

Καλυβιανή, η. Οικισμός της κοινότητας Γραμπούσας, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 132, υψ. 50 μ. Απόχει από τα Χανιά 48,7 χλμ. 6,1 χλμ. δυτικότερα από το Καστέλι Κισάμου, κοντά στη δυτική άκρη του κόλπου, και γι αυτό οι κάτοικοι ασχολούνται με την αλιεία. Είναι πατρίδα της οικογένειας Δεικτάκη, που αρκετά μέλη της υπηρέτησαν με αυταπάρνηση στους αγώνες της Κρήτης, για την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό (βλ. Παύλ. Φαφουτάκη, Συλλογή ηρωικών κρητικών ασμάτων, 1889, σ.83).

Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Caliviani, από τον Καστροφύλακα (K237) Caliviani με 47 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Caliviani το 1630. Ο Pashley, (Travels in Crete, II, 308) αναφέρει τον οικισμό Kalyviανή μαζί με τα άλλα χωριά, της περιοχής, με το γενικό όνομα Μεσόγεια. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται η **Καλυβιανή**, το **Νιό Χωριό** και ο **Αζογυρές** με 385 Χριστιαν. και 8 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 208, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Αγ. Γεωργίου, κάτ. 102, το 1928 στην κοινότητα Λαρδά, κάτ. 128, το 1940 στην κοινότητα Γραμπούσας (όχι Γραμβουσίης!) κάτ. 133, το 1951 κάτ. 146, το 1961 κάτ. 155 και το 1971 κάτ. 139.

Καλυβιανή, η. Μονή της κοινότητας Φανερωμένης, επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981)

283, υψ. 80 μ. Απόχει από το Ηράκλειο 59,8 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 59 χλμ. του δρόμου προς Φαιστό.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1900 στο δήμο Κισσών, **Παναγία Καλυβιανή** με 18 κάτ., 11 άνδρες και 7 γυναίκες. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Βόρων Παναγία Καλυβιανή με 15 κάτ. 11 άνδρες και 4 γυναίκες, το 1928 στην κοινότητα Βόρων με 3 κάτ. άνδρες. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Φανερωμένης με το χαρακτηρισμό **Μονή Καλυβιανής** με 5 κάτ., το 1951 με 16 κάτ., το 1961, με 78 κάτ., το 1971 με 288 κάτ.

Η πρώτη εκκλησία του Ευαγγελισμού της Παναγίας, που βρέθηκε στη θέση αυτή, ανάγεται στη Β' Βυζαντινή περίοδο, μετά την ανάκτηση της Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά, κατά την άποψη του Αρχιεπισκόπου Κρήτης Τιμοθέου. (βλ. Τιμοθέου Παπουτσάκη, μητροπολίτου Γορτύνης και Αρκαδίας, Η Παναγία η Καλυβιανή κ.λπ. Μοίρες, σ.49). Δεν αποκλείεται όμως να είναι κτίσμα του φεουδάρχη της περιοχής, την περίοδο της Βενετοκρατίας, όπως συνήθιζαν τότε πολλοί απ' αυτούς να κτίζουν μικρές ιδιωτικές εκκλησίες στα φέουδά των. Ήταν ιστορημένη και διακρίνονται στηθαίοι άγιοι, ο Ευαγγελισμός, η Παναγία των Αγγέλων. (βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.86) και η Πλατυτέρα στην κόγχη, Προφήτες και οι Αγ. Δέκα (βλ. Τιμοθέου, επισκόπου Αρκαδίας, Η Παναγία η Καλυβιανή, Ηράκλειο 1959, σ.13)

Την περίοδο της Τουρκοκρατίας τα φέουδα των Βενετών καταλάβαν οι νέοι αλλόθρησκοι και μισαλλόδοξοι κατακτητές και η εκκλησία ασφαλώς χρησιμοποιήθηκε απ' αυτούς σταύλος και αποθήκη. Το παρακείμενο χωριό Καλύβια Πυργιώτισσας (βλ. λήμμα) κατοικούνταν μόνο από Τούρκους, όπως και τα περισσότερα χωριά της πλούσιας Μεσαράς. Το 1873 βρέθηκε εκεί μιά μικρή εικόνα του Ευαγγελισμού της Παναγίας, διαστάσεων 0,15 x 0,20 μ.

*...Οι Χριστιανοί ευρήκασι ένα εκκλησιδάκι
χιλιώ χρονώ, θαυματουργό, και γίνηκε διασάκι
αμέσως, να μη πγαίνουσι μηδέ να προσκυνούσι
τσ' Οθωμανούς των Καλυβιά να μη δυσαρεστούσι...*

(βλ. Γ. Σήφακα, περιοδικό «Κρητικά Μελέται» τεύχ. 4, σ.132)

Η περιοχή που βρέθηκε το εικόνισμα ανήκε στον Τούρκο Χουσεΐν Βραζερζαδέ ή Βραζεράκη από τα Καλύβια, και τον παρακάλεσαν να παραχωρήσει στη Χριστιανική Κοινότητα μιά μικρή έκταση, γύρω από την ερειπωμένη εκκλησία, γιά να την ανοικοδομήσουν, με τη δήλωση, ότι θα του πληρώσουν την αξία που θα ζητήσει. Φυσικά ο μπέης αρνήθηκε και οι Χριστιανοί έκαμαν αναφορά στο μητροπολίτη Μελέτιο, ο οποίος τη διαβίβασε στον μητροκαλβανό διοικητή του Ηρακλείου Μουσταφά Νουρή πασά. Αυτός την απέρριψε με οργή και είπε στο μητροπολίτη, ότι «δεν είναι

σταλακτίτες ποικίλων σχημάτων, ως πολυέλαιοι κρυστάλλινοι, εξαιρετικής ωριότητας. Υπήρξε η Κρύπτη του Παλμέτη και γι αυτό λέγεται Χαϊνόσπηλιος. (βλ. Paul Faure, Fonctions des cavernes Crétoises, σ. 203, 249).

Καμάρες, οι. Ορεινό χωριό και κοινότητα επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 585, υψ. 600 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 56,3 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 29,8 χλμ. του δρόμου προς Φαιστό (Αγ. Βαρβάρα) - Πανασός - Γέργερη - Ζαρός - Βορίζα - Καμάρες.

Αναφέρεται στην επαρχία Πυργιώτισσας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Camadis (λανθασμένη γραφή), από τον Καστροφύλακα (Κ100) Camares με 93 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.119) Camares το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kamares με 9 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.125). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kamáres (Pashley, Travels in Crete, II, σ.315) με 8 χριστιαν. και 8 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Κισσών, κάτ. 200 Χριστιαν. και 10 Τούρκ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 353. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 383, το 1928, έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 428, το 1940 **οι Καμάροι** έχουν 518 κάτ. το 1951 κάτ. 599, το 1961 κάτ. 594 και το 1971 κάτ. 501.

Τα χωριά Καμάρες, Λοχριά και Μαγαρικάρι ισοπεδώθηκαν από τους Γερμανούς το Μάη του 1944, επειδή υπέθαλπαν τους αντάρτες.

Βορειανατολικά του χωριού, σε υψόμετρο 1524 μ., βρίσκεται το ιερό **Σπήλαιο τών Καμαρών**, όπου βρέθηκαν τα ωραιότερα αγγεία του Πρωτομινωικού ρυθμού, του 2000 π.Χ. που πήραν το όνομα **Καμαραϊκά αγγεία**, από το όνομα του χωριού. Τα Καμαραϊκά αγγεία είναι εξαιρετικής τέχνης. Τα τοιχώματά των είναι λεπτότατα, πάχους μόλις χιλιοστού, με πολύχρωμη διακόσμηση και με εκπληκτικό πλούτο σχεδίων, κυρίως λευκών πάνω σε μαύρη επιφάνεια. Μερικοί αρχαιολόγοι τα χαρακτηρίζουν ως τα ωραιότερα του προϊστορικού κόσμου. Τών αγγείων αυτών γινόταν εξαγωγή στην Κύπρο, στην Αίγυπτο και σε άλλες χώρες της Ανατολής.

Το σπήλαιο ανακαλύφθηκε το 1890 και ερευνήθηκε από τους Ιταλούς αρχαιολόγους. (βλ. A. Taramelli, Monumenti Antichi, vol. 1899, σ.291). Το 1913 έκαμε ανασκαφή και η Αγγλική αρχαιολογική Σχολή. Το σπήλαιο τών Καμαρών, όπως και τόσα άλλα της Κρήτης, χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως κατοικία τών ανθρώπων της Νεολιθικής εποχής. Τους Μινωικούς χρόνους καθιερώθηκε ως ιερός τόπος λατρείας. Ο Σπ. Μαρινάτος λέει (Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρίας, 1930-31, σ.91), ότι ελάτρευαν, και στο σπήλαιο αυτό, τη θεότητα που ελάτρευαν στο σπέος Ειλειθυίας. (βλ. λήμμα Αμνισός).

Καμάρες, οι. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Σήμερα δεν υπάρχει. Αναφέρεται στην

επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε, το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Camari, από τον Καστροφύλακα (Κ96) Camares με 76 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτο (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Camares το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kamariz με 10 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.138). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kamáres (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 1 οικογένεια Τούρκων. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Τεφέλι, επαρχίας Μονοφατισίου με 19 κάτ. και το 1900 με 5 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Τεφέλι με 33 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ο Paul Faure αναφέρει (Κρητολογία, τεύχ. V, 1912, σ.85), ότι οι Καμάρες ήταν ΝΑ του χωριού Καστελιανό Μονοφατισίου, όπου υπάρχει τοπωνύμιο Καμάρι. Ορισμένα τοπωνύμια είναι τόσο κοινά, που αναφέρονται σ' όλη την Κρήτη. Συνεπώς δεν πρέπει να τοποθετείται ένας παλιός οικισμός, με το ίδιο όνομα ενός κοινού τοπωνύμιου, εφόσον δεν υπάρχουν άλλα θετικά στοιχεία, που να καθορίζουν τη θέση. Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Belvedere και αναφέρεται, το 1920 στην κοινότητα Τεφέλι, πολύ μακριά βορειοδυτικά από τα Καστελιανά.

Καμάρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 160, υψ. 230 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 19,2 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση στο 7,5 χλμ. του παλιού δρόμου προς Ρεθύμνο. Καβροχώρι - Κεραμούτσι - Καμάρι.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1399, του Δουκικού αρχείου του Χάντακα Camari, (Bl. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.393). Στην επαρχία Μαλεβιζίου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Camarimirto Camaro, από τον Καστροφύλακα (Κ102) Mertocamaro με 92 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.116) Camari Mertocamaro το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kamari (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 30 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Καμάρι στο δήμο Τυλίσου, με 108 Χριστιαν. και 19 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 175, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 219, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 193, το 1940 **το Καμάριον** έχει 215 κάτ., το 1951, 215, το 1961, 307 και το 1971, 184 κάτ.

Η παραγωγή του χωριού είναι κυρίως τα αμπελουργικά προϊόντα, το λάδι και τα κτηνοτροφικά.

Καμάρι, το. Οικισμός της επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας από τον Καστροφύλακα (Κ94) μαζί με το σημερινό χωριό Αποστόλους. Apostollus et Camari, με 249 κάτ. το 1583. Το Καμάρι είναι σήμερα μιά συνοικία του χωριού Αποστόλοι, και το λένε οι κάτοικοι **Απάνω Χωριό**. (βλ. λήμμα Αποστόλοι). Αναφέρεται και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.124) Apostolus et Camari, το 1630. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Καμάρια, τα. Οικισμός της κοινότητας Ροδοβάνι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 73, υψ. 300 μ. Απέχει από τα Χανιά 61 χλμ. Διαδρομή: Χανιά - Αλικιανού - Σκινές - Χλιαρά - Νέα Ρούματα - Αγ. Ειρήνη - Επανωχώρι - Καμπανός - Ροδοβάνι - Καμάρια.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Camaria, από τον Καστροφύλακα (Κ239) Camaria με 120 κάτ. το 1583 και (Κ243) με 1 προνομιούχο. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Camaria το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Kamaliá (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 7 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Καμάρια και Αηδονοί**, στο δήμο Καμπανού, κάτ. 102 Χριστιαν., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, αναφέρεται επίσης Καμάρια και Αηδονοί με 177 κάτ. Το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Ροδοβάνι με 132 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Ροδοβάνι, κάτ. 132, το 1940 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 152, το 1951 κάτ. 180, το 1961 κάτ. 135, και το 1971 κάτ. 103.

Καμάρια, τα. Οικισμός στην περιφέρεια του χωριού Καντήλα, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Camaria, από τον Καστροφύλακα (Κ103) Candila et Camaria με 166 κάτ. και οι δύο οικισμοί το 1583. Ήταν μεταξύ Καντήλας και Αγ. Μαρίας Καινούργιου και, κατά την παράδοση, πέθαναν οι κάτοικοί του από πανούκλα σε ακαθόριστο χρόνο, και ερημώθηκε. (Πληροφορίες του Μανόλη Μανούσ. Παπανιωτάκη από το Ηράκλειο. βλ. και Καντήλα).

Καμαριώτης, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 175, υψ. 620 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 24,2 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 22,2 χλμ. του δρόμου προς Ανώγεια Μυλοποτάμου, μετά το χωριό Γωνιές.

Το όνομα του οικισμού πιθανόν από το επώνυμο του πρώτου οικιστή Καμαριώτη, (μαρτυρημένο, βλ. Ματθ. Παρανίκα, Σχεδιάσμα περί της καταστάσεως τών Γραμμάτων μετά την άλωση, Κων/λις, 1867, σ.15). Αλλά εξ ίσου πιθανόν είναι να πήρε το όνομα από την παλαιά εκκλησία του **Αγίου Γεωργίου του Καμαριώτη**, αλλά μάλλον η εκκλησία πήρε το όνομα από το χωριό, γιατί ασφαλώς πρώτα κτίστηκε το χωριό και έπειτα η εκκλησία, όπως αναφέρεται το όνομα του χωριού από πολλή παλιά.

Είναι ωραίο μεσαιωνικό χωριό, με ιδιαίτερο χαρακτήρα, σε καλή θέση, στα σημερινά σύνορα τών νομών Ηρακλείου - Ρεθύμνου, όπως λέει και το λαϊκό δίστιχο:

*Αϊ Γιώργη Καμαριώτη, Καστρινέ και Ρεθεμνιώτη,
Την καμπάνα σου χτυπούνε κι από τα Χανιά ακούνε.*

Αναφέρεται σε έγγραφο του 1396 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα Camarioti (Bl. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.378). Το 1577 αναφέρεται

στην επαρχία Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου από το Fr. Barozzi, (f°27v) Camarioti, από τον Καστροφύλακα (Κ175) San Zorzi Camarioti, με 237 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.132) Camarioti το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kamaryoti με 54 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.130). Ο Χουρμούζης Βυζάντιος αναφέρει το χωριό στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1842 με τη σημείωση: Στο χωριόν τούτο είναι μιά εκκλησία αρχαία, ωραιοκτισμένη από πορτί. (Κρητικά σ.46). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Ανωγείων Μυλοποτάμου, με 218 Χριστιαν. κάτ. Αλλά ο Σταυράκης σημειώνει στη Στατιστική του (Πίναξ 4 σ.38), ότι τα χωριά του Μυλοποτάμου Καμαράκι, Αστυράκι και Καμαριώτης, προσαρτήθηκαν στην επαρχία Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, διοικητικός και δικαστικός, λόγω αποστάσεως. Όμως και στην απογραφή του 1900 ο Καμαριώτης εξακολουθεί να αναφέρεται στο δήμο Ανωγείων Μυλοποτάμου με 364 κάτ. Το 1920 είναι έδρα αγροτ. δήμου, στην επαρχία Μυλοποτάμου, κάτ. 307, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότη. κάτ. 367, το 1940 κάτ. 475. Στην απογραφή του 1951 αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. 352, το 1961 κάτ. 325 και το 1971 κάτ. 183.

Ο Καμαριώτης ήταν τιμάριο, στις αρχές του 17ου αιώνα, του Κρητικού τιμαριούχου Μάρκου Παπαδόπουλου, ιδρυτή της μονής Αγίας Τριάδας στο Αρέτι Μεραμπέλου. (βλ. «Χριστιανική Κρήτη» Α', σ.285).

Σε καλή κατάσταση διατηρείται η τρίκλιτη εκκλησία του **Αγίου Γεωργίου του Καμαριώτη**. Βόρειο κλίτος καθιερωμένο στον Άγ. Νικόλαο, το κεντρικό στον Αφέντη Χριστό και το νότιο στον Αγ. Γεώργιο. Η δυτική είσοδος της εκκλησίας, με θύρωμα βενετικής περιόδου, έχει στο υπέρθυρο λέοντα του Αγ. Μάρκου και εκατέρωθεν δύο οικόσημα του 14ου αιώνα. Στην αψίδα του κεντρικού κλίτους ο δικέφαλος βυζαντινός αετός, οικοδόμημα τών Καλεργών. (βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. II, κάτοψη σ.242 και θύρωμα σ.268). Στη νότια πόρτα η χρονολ. ΑΧΚΘ=1629. Στη νότια πόρτα της εκκλησίας αναφέρεται η χρονολογία ΑΧΚΘ' = 1629 (Gerola, Monumenti, IV, σ.487).

Κοντά στον Καμαριώτη είναι το μετόχι **Βαρσαμά**, έρημο σήμερα. Από το μετόχι αυτό, περνώντας από εκεί, απ' όπου περνούσε τότε ο δρόμος επικοινωνίας Ρεθύμνου - Ηρακλείου, οι Τούρκοι πήραν την κόρη του παπά Βοριά **Ευμενία**, μαζί με άλλα παιδιά, μικρής ηλικίας, που έγινε έπειτα ευνοουμένη του σουλτάνου Μεχμέτ του Δ', (1648-1687), την έπειτα βασιλομήτωρα, βαλιδέ σουλτάνα, μητέρα δύο σουλτάνων. Τού Μουσταφά Β', και του Αχμέτ Γ', (1703-1730). (βλ. Μ. Ι. Μανούσκα, Η Ρεθεμνιώτισσα σουλτάνα Ευμενία Βεργίτη κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», Ε', σ.349 εξ. και Ν. Σταυρινίδη Ρεμπιά Γκιουλνούς (Gülünüs), Η Ρεθυμνία χριστιανή σουλτάνα, εφημερ. «Πατρίς» Ηρακλείου, 27 Ιούν., - 28 Σεπτ. 1950).

Στις αλλεπάλληλες επαναστάσεις του 19ου αιώνα η περιοχή του Καμαριώτη υπήρξε θέατρο πολεμικών γεγονότων. Το Γενάρη του 1867 έγινε εδώ μιά φονική

μάχη μεταξύ των Κρητικών οπλαρχηγών Κόρακα, Πετροπουλάκη, Σκουλά, Νιώτη και άλλων και του Ρεσίτ πασά. Μεταξύ Καμαριώτη και Αστυράκι οι Τούρκοι θέλησαν να κυκλώσουν τους επαναστάτες, αλλά ο Σφακιανός Παύλος Ντεντιδάκης τους κτύπησε από τα νότια και τους έτρεψε σε φυγή, αφήνοντας πολλά λάφυρα στους νικητές. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.300 εξ.).

Καμάρτσος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Γραμπούσας, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1940) 33. Απέχει από τα Χανιά 49,9 χλμ. και 7,5 χλμ. δυτικά από το Καστέλι Κισάμου.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου από τον Καστροφύλακα (Κ237) Camarizzo με 55 κάτ. το 1583 και (Κ224) Camarzzo et Messarea με 28 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Camarzo το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρει ο Pashley, (Travels in Crete, II, 308) όλα τα χωριά τής περιοχής με το γενικό όνομα Μεσόγεια και σε υποσημείωση τα ονόματά των και το Kamarzo με 216 χριστιαν. και 15 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Καμάρτζος** στο δήμο Μεσογείων με 37 Χριστιαν. και 15 Τούρκ. κάτ., το 1900 αναφέρεται **Καμάτσο και Ζερβιανά** στον ίδιο δήμο, κάτ. 95, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Αγ. Γεωργίου, κάτ. 30, το 1928 στην κοινότητα Λαρδιά, Καμάρτσο, κάτ. 43, το 1940 Καμάρτσος στην κοινότητα Γραμπούσας κάτ. 33. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Στο χωριό παρατήρησε ο Gerola (Monumenti Veneti ecc. vol. III, σ.258) ένα πύργο, όχι και πολύ παλιό, που ανήκε στην οικογένεια Χαρόπουλου. Επίσης στην εκκλησία τής Αγίας Τριάδας είναι ανάγλυφη πάνω από τον πόρτα η χρονολ. 1613, Μήν Ιούνιος 20.

Καματερά, βλ. Τσισκιανά.

Καμένο, το. Οικισμός στην περιφέρεια του Ηρακλείου. Αναφέρεται σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα P. Scardon του 1271 (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, Torino 1942, σ.113,114) Cameno και Camena. Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο του 1370 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, ότι ο Andrea Baffo αγόρασε 4 πεζικά φέουδα (sergentarie) τα χωριά Palla, Piciidia, Camilari et Gonies et Camenu. Αλλά το Camenu έχει καταλάβει ο Nic. Trunçano, που το έχει αγοράσει 250 υπέρπυρα από τον G. Barbo. Όμως η αγοραπωλησία είναι άκυρη, γιατί ο Barbo ήταν ribelle (=επαναστάτης). (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.52).

Η θέση του είναι άγνωστη. Αλλά ο Βασιλικάτα αναφέρει (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) τον οικισμό Camino στην επαρχία Πεδιάδας και μάλλον είναι κακή γραφή του Cameno. (βλ. λήμμα Καμημένος, που μάλλον είναι ο ίδιος οικισμός στην επαρχία Τεμένους).

Καμηλάρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πυργιωτίσσας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 338, υψ. 110 μ.

Απέχει από το Ηράκλειο 67,4 χλμ. Διαδρομή: Μοίρη - Πετροκεφάλι - Καμηλάρι, ή Φαιστός - Αγ. Ιωάννη - Καμηλάρι.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται το 1370 Camilari (Bl. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.52), φέουδο του Andrea Buffo. Το 1583 αναφέρεται στην επαρχία Πυργιωτίσσας από το Καστροφύλακα (Κ100) Camilari με 77 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτο (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.119) Camilari το 1630, στην τούρκ. απογραφή του 1671 Kamiları με 21 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.125). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Khamelári (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 30 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 το Καμηλάρι είναι στο δήμο Τυμπακίου με 313 Χριστιαν. κάτ. και το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 385. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 400, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 398, το 1940 το **Καμηλάριον**, κάτ. 489, το 1951 κάτ. 515, το 1961 και 475, και το 1975, 320.

Το όνομα από το βυζαντινό επώνυμο Καμηλάρι. (Βλ. Στ. Ξανθοδίδη, Επαρχία και πόλεις τής Κρήτης. Επ. Ετ. Βυζαντ. Σπουδών, τόμ. Γ', σ. 41 και Χάντακα - Ηράκλειον σ.28).

Το 1958 στη θέση **Αλισαντράκι** βρέθηκε Πρωτομμετρικός τάφος με ταφικό πίθο και άλλα αγγεία, τριποδικό σκεύος, προχοΐδια, αρύβαλος κ.λπ. Στη θέση **Κορανιά**, ανεκαλύφθη μινωικός τοίχος πλάτους 4 μ. σε μήκος 7,5 μ. από πελεκητές πέτρες. Επίσης στη θέση **Γληγόρη Κορφή** βρέθηκε αποθέτης κλασικών ελληνικών χρόνων ιερού τής Δήμητρας, μέσα οι λείψανα μινωικού θολωτού τάφου. Στην κορυφή του υψώματος ανευρέθη ο μεγαλύτερος μέχρι σήμερα θολωτός τάφος, διαμέτρου εξωτερικά 10,80 μ., τής Μεσομινωικής ΙΙΙ περιόδου. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΙΑ', σ.335, ΙΒ', σ.480 και ΙΓ', σ.383).

Καμηλάρι τών Μύλων, το. Οικισμός στο ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο από τον Καστροφύλακα (Κ175) Camillari di Mollini με 155 κάτ. το 1583. Ο Στέρτζ Μανουράς λέει, ότι ήταν στην επαρχία Ρεθύμνου. Δεν αναφέρεται ούτε στις νεώτερες απογραφές.

Καμινάδες, οι. Μικρός οικισμός στην επαρχία Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ98) Caminades με 16 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Caminadhes το 1630. Έκτοτε δεν αναφέρεται. Πιθανόν να καταστράφηκε στον πόλεμο κατά την κατάκτηση τής Κρήτης από τους Τούρκους. Η θέση του μου είναι άγνωστη.

Καμινάκι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και νομού Λασιθίου, κάτ. (1981) 423, υψ. 870 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 46,1 χλμ. και από τη Νεάπολη 31,2.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ104) Metocchio Caminachi del Fauro (= μετόχι Καμινάκι του

Fauro - Fabro = σιδηρουργός). Ήταν το μετόχι που έκτισε ο Φάουρο ή Φάβρο, όπως το μετόχι του Σπέρα, του Λαγού, του Τζερμιά κ.λπ., ή του σιδερά, του σιδηρουργού, που θα υπήρχε την εποχή εκείνη στο Λασιθί, για να διορθώνει τα γεωργικά εργαλεία των καλλιεργητών. (Βλ. σχετικά, Στέρτζ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία του Λασιθίου κ.λπ. 1957, σ.70, 130). Κάτοικοι δεν αναφέρονται, γιατί τότε η παραμονή των στά μετόχια ήταν εποχιακή, την περίοδο τής σποράς και τού θερισμού. Το 1630 αναφέρεται από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.28) Caminachi di Lassithi και στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kaminaki με 20 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.136). Το 1834, στην αιγυπτιακή απογραφή αναφέρεται Kamináki (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 30 χριστιαν. οικογένειες. Τούρκοι δεν κατοίκησαν ποτέ στο Λασιθί. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Ψυχρού, κάτ. 314, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 325. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 302, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 445, το 1940 το **Καμινάκιον**, κάτ. 512, το 1951 κάτ. 511, το 1961 κάτ. 479 και το 1971 κάτ. 416.

Καμισιανά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 389, υψ. 30 μ. Απέχει από τα Χανιά 21 χλμ. στον κεντρικό δρόμο Χανίων -Καστελίου Κισάμου, μεταξύ Ταυρωνίτη και Κολυμπάρι.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Καμισιανά**, στο δήμο Σπηλιάς, με 283 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Κολυμπάρι με 336 κάτ. Το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 275, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 283, το 1940 κάτ. 329, το 1951 κάτ. 134, το 1961 κάτ. 273 και το 1971 κάτ. 361, αναφέρεται με νέο όνομα **Ελαιών**, αλλά δεν πέτυχε, φαίνεται, και στην απογραφή του 1981 αναφέρεται Καμισιανά.

Το τοπωνύμιο από το επώνυμο των κατοίκων (Βλ. Χρυσ. Τσικριτζή - Κατσανάκη, Συμβολή στη μελέτη των τοπωνυμίων «Αμάλθεια», τεύχη, 22,23).

Καμισιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Ζουνάκι, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Αλικιανού (Πύργου Ψηλόνερου) **Ντερές**, που ανήκει και στους δύο δήμους) με τους οικισμούς Αγουστού, Κορδελή, Διγαλινά, **Καμισιανά**, Κουσουγιεργιανά, Καρδαμιανά, με 35 Χριστιαν. και 50 Τούρκ. κάτ. Το 1900 στον ίδιο δήμο Πύργου Ψηλόνερου με 40 κάτ., όλοι μαζί οι οικισμοί (κατούνες, όπως τους έλεγαν).

Το 1920 αναφέρεται Καμισιανά στον αγροτ. δήμο Πασαλιανών, κάτ. 29, το 1928 στην κοινότητα Συρίλι, κάτ. 41, το 1940 στην κοινότητα Ζουνάκι κάτ. 65, το 1951 κάτ. 51 στην ίδια κοινότητα και το 1961 κάτ. 42 και υψ. 100 μ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Απέχει από τα Χανιά 22 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο δρόμο προς Κίσαμο στο 16,9 χλμ.

Εικ. 179. Το χωριό Καμινάκι, επαρχ. Λασιθίου. (φωτ. Ρουσέτου).

(Πύργος Ψηλόνερο) - Ξαμουδοχώρι - Καμισιανά - Ζουνάκι.

Καμνεα, Οικισμός στο νομό Ηρακλείου, στην επαρχία Πεδιάδας. Αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1279 Camnia, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Leon. Marcello, (Βλ. Chiaudano -Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ.46,113). Σε άλλο συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Benven. de Brixano του 1301 αναφέρεται Camnee. (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti relativ. alla storia di Venezia, σ.151, 152). Είναι σιτοπαραγωγό χωριό, γιατί οι κάτοικοί του πουλούν σιτάρι σε Εβραίους του Χάντακα. Σε άλλα έγγραφα του 1368, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, αναφέρεται Camnea. (Bl. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.17,75,366), μαζί με τα χωριά Πεδιάδας Σκαλάνι, Ζωφόρους, Ποταμιές, φέουδο του Laurentius Marigero Όμως στις απογραφές του 16ου και 17ου αιώνα δεν αναφέρεται. Πιθανόν να καταστράφηκε τα επόμενα χρόνια από λοιμό, όπως και άλλα χωριά, ή είναι κακή γραφή παρόμοιου ονόματος.

Καμπάνι, το. Οικισμός τής κοινότητας Κουνουπιδιανών, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 40, υψ. 90 μ. Απέχει από τα Χανιά 10 χλμ. στο δρόμο προς αερολιμένα.

Το χωριό αναφέρεται Cabani στο Χρονικό του Antonio Trivan (Varie Cose di Candia, 1182-1669. σ. 110). Άρα υπήρχε κατά τη Βενετοκρατία. Όμως δεν αναφέρεται σε καμιά βενετσάνικη απογραφή. Το 1842 το αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζάντιος **Καμπάνες**, στα «Κρητικά» του, σ.42). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται σωστά **Καμπάνη**, από το όνομα του οικιστή, στο δήμο Ακρωτηρίου με 44 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 γράφεται **Καμπάνι**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 65, στο 1920 είναι στον αγροτικό δήμο Κουνουπιδιανών, κάτ. 61, το 1928 στην κοινότητα Κουνουπιδιανών, κάτ. 74, το 1940 έγινε **Καμπάνιον!** κάτ. 79, το 1951, κάτ. 80, το 1961 κάτ. 99 και το 1971 κάτ. 61.

Το υψόμετρο του χωριού αναφέρεται το 1961 90 μ. το 1971 120 μ. και το 1981 90 μ.! Αυξομειώνεται και το υψόμετρο όπως και οι κάτοικοι;

Το τοπωνύμιο από το επώνυμο του οικιστή **Καμπάνη**, συνηθέστατο επώνυμο στην Κρήτη. (Βλ. «Κρητ. Εστία», τεύχ. 2, σ.8), και πολύ σωστά το γράφει ο Σταυράκης Καμπάνη. Το χωριό του **Καμπάνη**, στη γενική. Το Καμπάνιον είναι από τις ανοησίες των νεωτέρων.

Καμπανού, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 234, υψ. 400 μ. Απέχει από τα Χανιά 53,5 χλμ. Διαδρομή: Χανιά - Αλικιανού - Σκινές - Χλιαρό - Νέα Ρούματα - Αγία Ειρήνη - Καμπανού. Είναι κτισμένο πάνω σε κωνοειδή λόφο, που η κορυφή του στέφεται με το ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Εμ. Λαμπρινάκης, Γεωγραφία της Κρήτης, σ.37). Οι κάτοικοι ασχολούνται με τη γεωργία και την αγγειοπλαστική.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29v) Cabanù, από τον Καστροφύλακα (K239) Cabanù με 69 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Cambanù το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Cabanù (Pashley, Travels in Crete, II σ.309) με 37 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες, το 1842 το γράφει ο Χουρμούζης Βυζάντιος **Καμπανό** (Κρητικά σ.44), το 1881 αναφέρεται **Καμπανού**, έδρα ομώνυμ. δήμου, κάτ. Χριστιαν. 291, το 1900 Καμπανού, κάτ. 412, το 1920 έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 361, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, Καμπανός, κάτ. 382, το 1940 κάτ. 473, το 1951 κάτ. 397, το 1961 κάτ. 386 και το 1971 κάτ. 304.

Στην περιφέρεια του Καμπανού υπάρχουν 20.000 ελαιόδενδρα, τα μεγαλύτερα της Κρήτης, που τα λένε οι κάτ. **δεκοχτούρες**, γιατί παράγουν 18 μίστατα λάδι, περίπου 250 λίτρα. Η παραγωγή του χωριού φθάνει τους 300 τόν. Παράγει επίσης κρασί και κτηνοτροφικά προϊόντα.

Η περιοχή από του Καμπανού μέχρι τη Σούγια λέγεται **Λάκκος Σγουράφου**. Το χωριό αποτελείται από 7 συνοικίες, που κάθε μία έχει πάρει το όνομά της από το επώνυμο των κατοίκων της: τα **Μπουλταδιανά**, τα **Κοσταντακιανά**, το **Αρχοντικό**, τα **Κασελιανά**, τα **Καστανιανά**, τα **Κανταριανά** και το **Περαχώρι**.

Η εκφορά του τοπωνύμιου στη γενική δίδει την ετυμολογία του από το επώνυμο, μαρτυρημένο, **Καμπαντής**. Το χωριό του **Καμπανού**. (Βλ. και Χρυσ. Τσικριτσής - Κατσανάκης, Συμβολή στη μελέτη των τοπωνυμίων, «Αμάλθεια», τεύχ. 22-23, σ.54). Ο Ν. Γωμαδάκης («Κρητικά», Α', σ.29.) αναφέρει ότι πήρε το όνομα από το «καμπανιστό του εδάφους». Ο κάτοικος Καμπανιώτης. Οι Καμπανιώτισσες, φαίνεται να είναι όμορφες γυναίκες, όπως λέει και το δίστιχο:

*Το καμπανιώτικο νερό λένε πως κάνει βδέλλες,
μα κείνο το παντέρημο κάνει όμορφες κοπέλλες*

Αλλά και άλλα χωριά έχουν παρόμοια δίστιχα.

Στο χωριό σώζεται η βυζαντινή εκκλησία του **Αγ. Πολυκάρπου**, με υπολείμματα τοιχογραφιών, και του **Αγίου Ονουφρίου**, του 15ου αιώνα, τοιχογραφημένο από το Γ. Προβατόπουλο, αλλά και αυτού οι τοιχογραφίες έχουν καταστραφεί. Στην πλατεία του χωριού είναι η νεώτερη εκκλησία του Αγ. Κωνσταντίνου όπου και το Ηρώο.

Ο Pendlebury, (Archaeology, σ.350, 369) αναφέρει ότι είδε το 1935 αντικείμενα κλασικής περιόδου, ωραία λαβή μπρούτζινου τρίποδα και νομίσματα ρωμαϊκής περιόδου και τάφους στις θέσεις **Καμίνι και Καλογιάννης**.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Σταμ. Αποστολάκη**, Τοπωνύμιο Καμπανού, «Κρητική Εστία» τεύχ. 172, σ.292 — **Gerola Λασιθιωτάκη**, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.44 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. vol. II, 310 και IV, 468 — **J. Pendlebury**, Archaeology σ. 350, 369.

Καμπιά, τα. Οικισμός της κοινότητας Πλάκας, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1918) 18, υψ. 165 μ. Απέχει από τα Χανιά 25,2 χλμ. Διαδρομή Καλύβες - Αλμυρίδα - Πλάκα - Καμπιά. Βρίσκεται κοντά στο ακρωτήριο **Δρέπανο**. Το όνομα είναι υποκοριστικό του κάμπος.

Αναφέρεται το 1842 **Καμπιά** από το Χουρμούζη Βυζάντιο, (Κρητικά σ.43), στην απογραφή του 1881 **Καμπιά και Νικηθιανά** με 65 Χριστιαν. κάτ. στο δήμο Αρμένων, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 77, το 1920 στον αγροτ. δήμο Πλάκας, κάτ. 61, το 1928 στην κοινότητα Πλάκας, κάτ. 53, το 1940 κάτ. 55, το 1951 κάτ. 51, το 1961 κάτ. 42 και το 1971 κάτ. 23.

Καμπιά, τα. Οικισμός στην περιοχή του Χάντακα το 14ο αιώνα. Αναφέρεται σε έγγραφο του 1394 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα *casale* (= χωριό) *Cambia*. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils. etc. σ. 338). Δεν αναφέρεται σε καμιά από τις γνωστές απογραφές.

Κάμποι, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 167, υψ. 500 μ. Απέχει από τα Χανιά 26,4 χλμ. Διαδρομή: Νεροκούρου - Κοντόπουλο - Κατωχώρι - Κάμποι.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28r) Cabus, από τον Καστροφύλακα (K223) Cabus με 14 οφειλόμενες αγγαρείες, και (K24?) Cambus με 64 προνομιούχους. Αλλά στην απογραφή του πληθυσμού δεν το αναφέρει, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Cambus το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Κάμπρι (Pashley, Travels in Crete, II σ.310) με κάτ. 0. Στην απογραφή του 1881 γράφεται **Κάμποι μετά εξαρτημάτων**, τούς οικισμούς Τσακίστρες, Γέρος Πρίνος, Κασουλιανά και Μαθιουδιανά, με 506 Χριστιαν. κάτ. στο δήμο Κεραμειών, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 481, το 1920 είναι έδρα αγροτ. δήμου, κάτ. 416,

το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 659, το 1940 κάτ. 540, το 1951 κάτ. 340, το 1961 κάτ. 230 και το 1971 έμειναν 174.

Βρίσκεται πάνω σε μικρό οροπέδιο, απ' όπου και το γεωφυσικό του όνομα, στις βόρειες πλαγιές των Λευκών ορέων και γι' αυτό υπήρξε κέντρο των επαναστατών, κατά τις επαναστάσεις του 19ου αιώνα. Στους Κάμπους συνήλθε το 1866 η Επαναστατική Συνέλευση και απηύθυνε στο βασιλιά Γεώργιο την ιστορική αναφορά (14 Σεπτεμβρίου), που καταργούσε την κυριαρχία του σουλτάνου στην Κρήτη και εκήρυξε την ένωση της με την ελεύθερη Ελλάδα. Και το 1889 και το 1896 υπήρξε έδρα των επαναστατικών συνελεύσεων.

Το 1866 οι Τούρκοι καταλάβαν τους Κάμπους και κτίσαν πάνω από το χωριό στρατόνα, που τον γκρέμισαν οι επαναστάτες το 1878.

Από τους Κάμπους καταγόταν ο φημισμένος χαϊνης του 19ου αιώνα **Ιωάν. Μουτσάκης**, τον οποίο χρησιμοποίησε ο Οσμάν πασάς (ο πνιγάρης) το 1812, γιά να εξοντώσει τους αγάδες των Χανίων, που οργιάζαν σε βάρος των Χριστιανών.

Το Μάη του 1894 συγκεντρώθηκαν στους Κάμπους 5000 Χριστιανοί και έκαμαν υπόμνημα στο σουλτάνο, γιά την αλλαγή του φορολογικού συστήματος, το διορισμό Χριστιανού βαλή και σύγκληση γενικής συνέλευσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **N. Σταυρινίδη**, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας σ.57, 1010, 1015 — **Ιωάν. Μουρέλλου**, Ιστορία της Κρήτης, σ.240 — **Ελ. Πρεβελάκη**, Προετοιμασία μεταπολιτευτικής επανάστασης, Πεπραγμένα, Β' Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Δ' σ.423 — **I. Νουχάκη**, Χωρογραφία Κρήτης, σ.238.

Κάμπος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισιάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 90, υψ. 340 μ. Απέχει από το Καστέλι Κισιάμου 27,3 χλμ. Διαδρομή: Αγ. Γεώργιος - Καμάρτσος - Λαρδάς - Πλάτανος - Σφινάρι - Κάμπος, ή Καστέλι - Λουσακιές - Σφηνάρι - Κάμπος. Βρίσκεται κοντά στην παραλία του ακρωτηρίου **Καραβούτας**, στην περιοχή όπου ήταν το αρχαίο **Ιναχωριόν**, (Βλ. λήμμα).

Πρώτη φορά αναφέρεται από τον Pashley το 1834, οπότε επισκέφτηκε το χωριό και το αναφέρει **Kampselorakhos**, και ότι έχει 40 σπίτια, που πληρώνουν 58 χαράτσα. (Βλ. Pashley, Travels in Crete, II σ.78). Στην επόμενη σελ. 79 αναφέρει, ότι παρατήρησε, σε ρυάκι κοντά στο χωριό, το μοναδικό καταρράκτη. Ας σημειωθεί ότι η παρατήρηση έγινε στις 26 του Απρίλη, που λειώνουν ακόμη τα χιόνια. Όμως το Καμποσελόραχο δεν το αναφέρει στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 που δημοσιεύει στον ίδιο τόμο. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Κάμπος** (και σε παρένθεση «**Κάβος Σελλόραχος**») με 285 Χριστιαν. κάτ. στο δήμο Εννέα Χωριών. Στον ίδιο δήμο αναφέρεται και το 1900 με 351 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτικού δήμου, κάτ. 324, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 341, το

1940 κάτ. 366, το 1951 κάτ. 317, το 1961 κάτ. 127 και το 1971 κάτ. 108.

Κάμπος Απλαδιανών, ο. Νεότετος οικισμός της κοινότητας Απλαδιανών, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 78, υψ. 200 μ. Βρίσκεται στο 39,5 χλμ. του παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου. Ύστερα από την επέκταση του νεού οδικού δικτύου πολλά χωριά, που περνούσε ο νέος ο νέος δρόμος 500 ή 1000 μ. από το χωριό, δημιούργησαν νέο οικισμό στο νέο δρόμο και του έδωσαν το όνομα του παλιού χωριού, με το πρόσθετο όνομα **Κάμπος** ή **Νέο**. Αρχικά οι ολίγοι κάτοικοι του νέου οικισμού διατηρούσαν την κατοικία στο παλιό χωριό και εκεί απογραφόταν. Αλλά όταν αυξήθηκαν η μόνιμη κατοικία των ήταν στο νέο οικισμό, ο οποίος απέκτησε δική του οντότητα και αναφέρεται στις απογραφές.

Ο Κάμπος των Απλαδιανών αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή του 1961 με 24 κάτ., του 1971 με 36 και του 1981 με 78 κάτ. (Βλ. και Απλαδιανά).

Κάμπος Κισσού, Βλ. Κισσός

Κάμπος Δοξαρού, Βλ. Δοξαρό

Κάμπος Αγ. Σίλα, Βλ. Αγ. Σίλας.

Κάμπος, Νεότετος οικισμός του δήμου Ιεράπετρας ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 92, υψ. 200 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1981.

Καναβάς, ο. Μικρός οικισμός επαρχίας Κισιάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 35, υψ. 520 μ.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισιάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28v) Cumuli Canava, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Canava, το 1630.

Στην απογραφή του 1900 αναφέρεται ονομαστικά **Λουσακιές**, **Καναβάς** και **Πατεριανά**, στο δήμο Καστελίου Κισιάμου με 465 κάτ. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στον ίδιο δήμο: **Λουσακιές**, **Πατεριανά**, **Μεράδες** κ.λπ. με 456 Χριστιαν. και 5 Τούρκ. κάτ. Στο κ.λπ. περιλαμβάνεται σφαλώς και το Καναβάς. Το 1920 αναφέρεται Καναβάς στον αγροτ. δήμο Λουσακιές, κάτ. 46, το 1928 στην κοινότητα Λουσακιές, κάτ. 47, το 1940 δεν αναφέρεται. Το 1951 αναφέρεται **Κανιαβάς**, λάθος φυσικά, στην ίδια κοινότητα, κάτ. 38, και το 1961 κάτ. 35. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ίσως το τοπωνύμιο από το επαγγελματικό επώνυμο του οικιστή **Καναβάς**, όπως τα Μεταξάς, Μιλιαράς, Βαμβακάς κ.λπ. Η γραφή του με ένα ν αντί με δυό, από το κάρναβις, δεν ξενίζει, γιατί οι απογραφείς δεν προσέχουν ποτέ την ορθογραφία των τοπωνυμίων. Ενδέχεται όμως να είναι λανθασμένη εξ αρχής και η γραφή Καναβάς αντί **Κανεβα**, **Κάνεβος** (Βλ. λήμματα).

Κανατιανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kanattyana με 4 χαράτσα. (Βλ. Ν.

Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β' σ.124). Ο Σταυρινίδης το σχετίζει με το τοπωνύμιο **Χανουτιά**, που βρίσκεται μεταξύ Πανασού και Γέργερης. Αλλά μάλλον, νομίζω, ότι πρέπει να έχει σχέση με το μαρτυρημένο κρητικό επώνυμο Κανέτος - Κανετάκης, οπότε πρόκειται για κακή γραφή του σωστού **Κανετιανά**, γιατί το τοπωνύμιο προέρχεται από το επώνυμο των οικιστών.

Κάνεβα, η. Οικισμός στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων, τής κοινότητας Πολεμάρχι, κάτ. (1928) 52. Το Πολεμάρχι απέχει από τα Χανιά 22,3 χλμ., διακλάδωση αριστερά στο 19,9 χλμ. του δρόμου προς Καστέλι Κισάμου. Ο Ε(μμαν)Γ(ενεράλις) σημειώνει (Μεγάλη Ελ. Εγκυκλ. «Πυρσός»), ότι βρίσκεται «παρά τον Ταυρωνίτην».

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ238) Canena με 81 κάτ. το 1583. Στην απογραφή του 1928 αναφέρεται **Κάνεβα**, στην κοινότητα Πολεμάρχι με 52 κάτ. Δεν αναφέρεται στις άλλες απογραφές.

Ο Paul Faure («Κρητολογία» τεύχ. 14-15, σ.90) ταυτίζει τον οικισμό Canena (ο Καναβάς, που είναι στην κοινότητα Λουσακιές, στη δυτική άκρη τής επαρχίας με τον οικισμό Kanena (Κάνεβα) τής κοινότητας Πολεμάρχι, που βρίσκεται στο ανατολικό άκρο τής ίδιας επαρχίας.

Για την ετυμολογία του τοπωνύμιου βλ. λήμμα Κάνεβος.

Κάνεβος, η. Οικισμός τής κοινότητας Αγ. Ιωάννου, επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 39, υψ. 440 μ. Βρίσκεται στο 30 χλμ. του δρόμου προς Αρμένους - Αγ. Βασίλειο - Παλιόλουτρα - Αγ. Ιωάννης - Κάνεβος, σε ωραιότατο κατάφυτο τοπίο, ποικίλης βλάστησης, πριν από την είσοδο στο φαράγγι του **Κοτσουφού**, απ' όπου περνά ο δρόμος προς Πλακιά, τη Χώρα Σφακιών κ.λπ.

Στις παλαιότερες απογραφές τής Βενετοκρατίας δεν αναφέρεται, αν και το τοπωνύμιο είναι γνήσιο βενετοσάνικο.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1928 στην κοινότητα Αγ. Ιωάννου του Καημένου με 50 κάτ. Στην επόμενη απογραφή του 1940 δεν αναφέρεται. Το 1951 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα Κάνεβος με 107 κάτ., το 1961 με 66 και το 1971 με 48 κάτ.

Ο Παύλος Βλαστός (Ο Γάμος εν Κρήτη, 1893, σ.99) σχετίζει το τοπωνύμιο με την αρχαία αιγυπτιακή πόλη Κάνωβο. Ο καθηγητής της Γλωσσολογίας Γεώργ. Κουρμούλης, που ασχολήθηκε με το έτυμο του τοπωνύμιου, (βλ. Επετ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, τόμ. Α', σ.251) το ετυμολογεί σωστά από τη λέξη τής βενετικής διαλέκτου *canena* (= *stanza dove si tengono i vini ed anche il luogo dove si vendono*). Boerio, Dizionario del Dialetto Veneziano, 1856), που σημαίνει: το δωμάτιο όπου αποθηκεύουν το κρασί και ο τόπος όπου πουλιέται. Δηλαδή οйнаποθήκη, ή σημερινή **κάβα** και το καπηλειό, το κρασοπωλείο. Στη θέση του σημερινού χωριού φαίνεται να ήταν καμιά ταβέρνα - χάνι, που της έδωσε ο ιδιοκτήτης ή και οι πελάτες το όνομα το

βενετοσάνικο, όπου με το χρόνο δημιουργήθηκε ο οικισμός όπως έχει γίνει και σε άλλα χάνια (το Κοκκίνη το χάνι στην επαρχία Πεδιάδας, το Μπαμπαλιχάνι στην επαρχία Αποκορώνου (Αγ. Πάντες) κ.λπ.). Τότε η λέξη φαίνεται να ήταν κοινή στην Κρήτη αφού αναφέρεται και σε κρητικά τραγούδια τής εποχής. Ο πατέρας παραγγέλλει στο γιό του:

Γιέ μου, κι αν πιάς στην Κάνωβο, απου 'ν' οι κεροσκοποι
(Π. Βλαστός, ο Γάμος εν Κρήτη, σ.99)

Μιά άλλη παραλλαγή δίδει την ερμηνεία τής λέξης

Γιέ μου κι αν πιάς στο καπηλειό και βρείς τσοί χαροκόποις

Κανένε, το. (Αγ. Σπυρίδων). Οικισμός τής κοινότητας Πραισού, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 74, υψ. 340 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 14,7 χλμ. Διαδρομή: Πισκοκέφαλο - Μαρωνιά - Κανένε.

Είναι πολύ παλιό χωριό και το όνομά του λέει την ιστορία του, που μας είναι άγνωστη. Αναφέρεται Canene σε έγγραφο του 1363, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, στην τούρμα Σητείας, φέουδο του Μάρκου Salamone (Σολομός, πρόγονος του εθνικού ποιητή). Το είχε υποθηκεύσει στον Εβραίο Jecuda del Medico (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.248). Ένας υδρόμυλος κάτω από το χωριό, στον ποταμό, έχει επιγραφή που λέει, ότι έγινε το 1471. (βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικά επιγραφαί εκ Κρήτης, «Αθηνά», τόμ. ΙΕ', σ.84 και G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ.81).

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi (F°22r) Canene, από τον Καστροφύλακα (Κ138) Canene με 90 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτο (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Canene το 1630, στην τουρκική απογραφή του 1671 Kanepi με 6 χαράτσα (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β' σ.132).

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kanes (Pashley, Travels in Crete, II σ.323) με 12 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Κανένι** στο δήμο Χαντρά, με 130 χριστιαν. κάτ. Το 1900 **Κανένε**, στο δήμο Πραισού, με 189 κάτ. Το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 174, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 132, το 1940 γράφεται ο **Κανένες**, κάτ. 163, το 1951 μεταβαπτίζεται Αγ. Σπυρίδων, κάτ. 132, το 1961 κάτ. 127 και το 1971 κάτ. 83.

Ο Στειακός γιατρός Μιχ. Καταπότης, αναφέρει στο περιοδικό του «Μύσων» (τόμ. Α', σ.199), ότι ακούεται **στού Κανένε**, και υποθέτει, ότι πιθανόν η ονομασία να οφείλεται στον πρώτο οικιστή Κανένε. Στον τουριστικό οδηγό Λασιθίου αναφέρεται (σελ.264) ότι το όνομα οφείλεται στον ομώνυμο Βυζαντινό στρατηγό. Που βρήκε την πληροφορία δεν αναφέρει.

Επιγραφή σε υδρόμυλο κοντά στην εκκλησία του Σωτήρος είδε ο Gerola την επιγραφή: *Οικοδομήθη ο παρόν υδρόμυλος δι εξόδου...Γεωργίου Σκαρπαθέρου του Δοξαρά, επί έτους 6979 = 1471* (Gerola, Monumenti, IV, σ.587).

Κανισκάδος, ο. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Κακοδίκι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 27, υψ. 530 μ. Απέχει από τα Χανιά 65 χλμ. Διαδρομή: Ταυρωνίτης - Βουκολιές - Ανώσκελη - Μεσαύλια - Κάντανος - Κακοδίκι - Κανισκάδος.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Κανισκάδος**, στο δήμο Καντάνου με 391 χριστιαν. και 22 Τούρκ. κάτ. μαζί με πολλούς άλλους οικισμούς. Στην απογραφή του 1900 είναι στον ίδιο δήμο, **Κανισκάδος**, **Μενιανά** και **Αρμί**, με 157 κάτ.

Το 1920 το Κακοδίκι αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Αρχιστράτηγου, με 591 κάτ. και σε υποσημείωση τα ονόματα των 19 οικισμών από τους οποίους αποτελείται, μεταξύ των οποίων και ο Κανισκάδος με 60 κάτ. Το 1928 δεν αναφέρεται ονομαστικά. Το 1940 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα στον πληθυντικό οι **Κανισκάδες** με 44 κάτ., το 1951 με 62, το 1961 με 36 και το 1971 με 24 κάτ.

Το όνομα του οικισμού οφείλεται στο επώνυμο των κατοίκων, που αναφέρεται στην ίδια επαρχία, τις αρχές του 15ου αιώνα, στην κτητορική επιγραφή στην εκκλησία του αγίου Ισιδώρου στο Κακοδίκι Σελίνου (βλ. λήμμα).

Κανλί Καστέλι, το. (Προφήτης Ηλίας). Χωριό και κοινότητα επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 1401, υψ. 350 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 19,4 χλμ.

Είναι πλούσιο χωριό. Κύρια προϊόντα είναι η σταφίδα, 2500 τόν. το λάδι, 400 τόν. κρασί κ.λπ.

Κατά τη Βενετοκρατία ήταν ο βούργος του φρουρίου Τεμένους και δεν αναφέρεται στις βενετοσάνικες απογραφές, όπως όλοι οι βούργοι των φρουρίων, γιατί θεωρούνταν η λαϊκή συνοικία του φρουρίου. Μόνο στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Nefs Temeno = **πρωτεύουσα τής επαρχίας**, με 69 χαράτσα. (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β' σ.127).

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Kani Kasteli (Pashley, Travels in Crete, II σ.313) με 28 χριστιαν. και 18 τούρκ. οικογένειες. **Κανί Καστέλι** το αναφέρει το 1842 και ο Χουρμούζης Βυζάντιος (Κρητικά, σ.47).

Και στην απογραφή του 1881 το γράφει ο Σταυράκης **Κανί Καστέλι**, αποδίδοντας την προφορά του Κρητικού Λαού, στο δήμο Δαφνών, με 450 χριστιαν. και 112 Τούρκ. κάτ. Το 1900 γράφεται σωστά η τουρκική λέξη **Κανλί**, που σημαίνει ματωμένο, στον ίδιο δήμο, κάτ. 540. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 760, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 832, το 1940 γράφεται **Κανλικαστέλιον!** κάτ. 1032, το 1951 μετονομάζεται **Προφήτης Ηλίας**, κάτ. 1416, το 1961 κάτ. 1388 και το 1971 κάτ. 1306.

Βρίσκεται στους βορειοδυτικούς πρόποδες του οχυροτάτου υψώματος **Ρόκκα** (507,38 μ.), όπου την προϊστορική εποχή ήταν ακρόπολη τής πόλης **Λύκαστος**, που αναφέρει ο Όμηρος: *Λύκτον Μιλητόν τε και αργινόεντα Λύκαστον* (B647). Στο δίκορφο αυτό ύψωμα ίδρυσε ο Νικηφόρος Φωκάς το φρούριο που

το ονόμασε **Τέμενος** — από το οποίο πήρε η επαρχία το όνομα — ύστερα από την απελευθέρωση τής Κρήτης από τους Σαρακηνούς Άραβες το 961.

Το φρούριο το διατήρησαν οι Βενετοί και το ονόμασαν Rocca, που σημαίνει: φρούριο κτισμένο πάνω σε βραχώδες ύψωμα.

Ο Βούργος του Τεμένους (Borgo = χωριό, προάστιο), ήταν ο ανωχώρωτος οικισμός των εργαζομένων σε χειρονακτικές εργασίες των φρουρίων αποτέλεσε το σημερινό χωριό Καστέλι, όπως και στα φρούρια Καστέλι Πεδιάδας, Κ. Κισάμου, Κ. Καϊνούργιου κ.λπ. Την τουρκική προσωνομία **Κανλί** (= ματωμένο) την έδωσαν οι ίδιοι οι Τούρκοι. Όταν το 1647 καταλάβαν το χωριό εόρταζαν το γεγονός, συγκεντρωμένοι και αμέριμνοι. Οι χριστιανοί, Βενετοί και Κρητικοί, τους πολιορκήσαν, σκότωσαν πολλούς και το τουρκικό αίμα έτρεξε ποτάμι. Γι' αυτό το έλεγαν οι Τούρκοι Κανλί Καστέλι, δηλαδή ματωμένο Καστέλι. Ιστορική ονομασία, την οποία οι ανιστόριτοι κοινοτάρχες διέγραψαν από την ιστορία του χωριού των. Ο ιστορικός του «Κρητικού Πολέμου» Μπουνιαλής, περιγράφει το γεγονός στην έμμετρη ιστορία του:

...άλλους φονεύουν στην αυλή κι άλλους εκάμαν σκλάβους και παίρναν τ' αλογάτωνα και τους πασιάδες τσ' άλλους. το πράμα που κουρσεύσασιν εις τα χωριά τα τόσα τα κλάυματα των Χριστιανώ σήμερα τα πλερώσαν...

(βλ. Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλής, Ο Κρητικός Πόλεμος σ.239)

Ύστερα από την κατάληψη τής Κρήτης από τους Τούρκους, το φρούριο με τα γύρω χωριά παραχωρήθηκε με σουλτανικό φερμάνι, ως φέουδο, στον προδότη του Μεγάλου Καστρου Ανδρέα Μπαρότση.

Ο Pashley αναφέρει (βλ. Travels in Crete, II σ.227) την παρακάτω τραγική σκηνή, που έγινε στην εκκλησία του χωριού το 1822. «Το πρωί τής Μεγάλης Παρασκευής, οι χριστιανοί του χωριού ήταν στην εκκλησία. Δυό παπάδες, πατέρας και γιός, τελούσαν την ακολουθία τής ημέρας, όταν τρεις Τούρκοι, από το ίδιο χωριό, μπήκαν στην εκκλησία οπλισμένοι. Ο ένας στάθηκε στην είσοδο και οι άλλοι μπήκαν μέσα στην εκκλησία και σκότωσαν 30 άνδρες και τραυμάτισαν 5 και 2 γυναίκες. Ο νέος παπάς έφυγε από το παράθυρο του ιερού».

Αλλά και στα νεότερα χρόνια η ιστορία του χωριού αυτού έχει λαμπρές σελίδες. Το 1897 έγινε στο χωριό μία γιγαντομαχία, όπως τη χαρακτηρίζει ο ιστορικός τής εποχής, στην οποία πήραν μέρος και οι γυναίκες. Εκατό αγωνιστές, με 40 μόνο όπλα και 200 γυναίκες πάλαιψαν 5 ώρες με 400 Τούρκους.

«...Τα επεισόδια άτινα συνέβησαν εντός των οικιών και των στενωπών του χωριού είναι τοσαύτα και τοιαύτα, ώστε αποδεικνύμεν να επιχειρήσωμεν την εξιστόρησιν αυτών. Θεός και Δαίμων, βοηθήσαντες τους ανδρείους, καρτερόψυχους εκείνους αθανάτους, ού μόνον έσωσαν εαυτούς, αλλά και την νίκην τούς

εδώρησεν, η οποία μετέτρεψε το Κανλί Καστέλι εις Λαφνοστεφές Καστέλι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Στ. Ξανθουδίδη, Η Βενετοκρατία εν Κρήτη, κ.λπ. σ.9, 29 — τού ίδιου, Επίτομος Ιστορία τής Κρήτης, σ.73 — Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, Ο Κρητικός Πόλεμος, σ.239 — Πλ. Βουτιεριδή, Πολεμικόν Ημερολόγιον του Τάγματος των Επιλέκτων Κρητών σ.362 — G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. I, p.181 — Giac. Foscarini, Relazione, Archivio di Stato di Venezia, cl.7, No 631a/7476, ανένδοτη.

Κάντανος, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 375, υψ. 420 μ. Βρίσκεται στο 58 χλμ. τού ασφαλτωμένου δρόμου προς Παλαιόχωρα. Διαδρομή: Χανιά - Ταυρωνίτης - Βουκολιές - Φλώρια - Κάντανος. Είναι στην πιά εύφορη και πιά ωραία κοιλάδα τού Σελίνου, κατάφυτη από ελαιόδενδρα τεραστίων διαστάσεων, που το καθένα παράγει, σε καλή σοδειά, 18 μίστατα λάδι (250 κιλά περίπου) και γι' αυτό τα λένε **δεκοχτούρες**. Παράγει επίσης τα φημισμένα για τη γεύση των κρητικά κάστανα και κτηνοτροφικά προϊόντα. Στην περιοχή τής Καντάνου βρέχει περισσότερο από κάθε άλλη περιοχή τής Κρήτης, και γι' αυτό υπάρχει άφθονο πράσινο και κλίμα υγιεινότητα. Την κοιλάδα διαρρέει ο μικρός ποταμός τής Καντάνου, που τρέχει όλο το χρόνο.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου από τον Antonio Trivan (βλ. Varie Cose di Candia 1182-1669 σ.113) Candano, αλλά στις γνωστές απογραφές τής Βενετοκρατίας δεν αναφέρεται, ενώ αναφέρουν την αρχαία Κάντανο. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Κάντανος (Pashley, Travels in Crete, II σ.309) με τούς οικισμούς Kufalotos, Plemmenianá, Trigonas, Trakiníakos, Aniseráki, Babakádhos με 6 χριστιαν. και 70 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Καντάνου το χωριό Κάντανος και σε παρένθεση οι οικισμοί: Ανισαράκι, Κουφαλωτός, Χατζηδιανά, Σιδεριανά, Μπενουδιανά, Τσαγκαραλιανά, Λαμπιριανά, Τρυγόνω, Μπαμπακάδω, Τραχιινιάκος, Τρωδιανά με 265 Χριστιαν. και 471 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Κάντανος με 63 κάτ. Αλλά αναφέρονται ονομαστικά οι άλλοι οικισμοί. Το 1920 η Κάντανος είναι έδρα ομών. αγροτικού δήμου με 912 κάτ. αλλά κατανέμονται σε 20 οικισμούς, που αναφέρονται σε υποσημείωση:

1) Κάντανος κάτ. 44, 2) Αγκακιανά κάτ. 42, 3) Ανισαράκι 204, 4) Βαμβακάδω 25, 5) Καβαλαριανά 16, 6) Κατσιγιαννιανά 9, 7) Κουφαλωτός 110, 8) Λαμπηριανά 28, 9) Μπενουδιανά 25, 10) Πασακιανά 19, 11) Πεταλαριανά 16, 12) Σιδεριανά 34, 13), Σκουδιανά 42, 14) Τσαγκαρελιανά 50, 15) Τζεβρεμιανά 33, 16) Τραχιινιάκος 70, 17) Τρυγόνω 49, 18) Τρωδιανά 13, 19) Χασακιανά 39, 20) Χατζουδιανά 44. Μερικοί από τούς οικισμούς αυτούς αναφέρονται ονομαστικά στις επόμενες απογραφές, άλλοι δεν αναφέρονται.

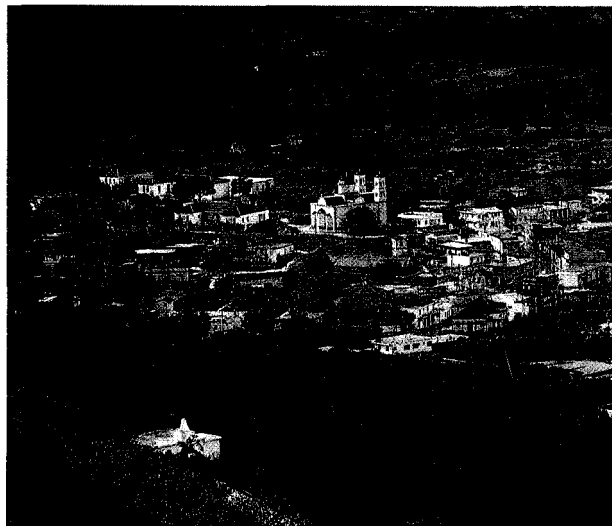
Στην απογραφή τού 1928 έδρα ομών. κοινότητας

κάτ. 977 το 1940 κάτ. 193, το 1951 κάτ. 148, το 1961 κάτ. 337 και το 1971 κάτ. 403.

Η πλούσια περιοχή τής Καντάνου κατοικούνταν κατά τη Βενετοκρατία κυρίως από Βενετούς άρχοντες. Ο Καστροφύλακας αναφέρει (Κ243) ότι στο χωριό Αζογυρές ήταν 10 προνομιούχοι, στον Κάλαιο 21, στο Κάδρος Τζαγκαρόλω 13, στο Κάντρος Βιτσαμάνω 16, στο Σπανιάκο 16. Οι περισσότεροι απ' αυτούς τούρκεψαν, όταν κατάκτησαν οι Τούρκοι την Κρήτη και έγιναν οι σκληρότεροι γενίτσαροι τού Σελίνου. Η Κάντανος αποτελούσε το κέντρο των Τούρκων. Εδώ ήταν το «σεράγιο», έδρα διοικητικών και στρατιωτικών αρχών, όπου έμενε ο καϊμακάμης (= έπαρχος). Την επανάσταση τού 1821 οι μαχητότατοι Τούρκοι τού Σελίνου οχυρώνονταν στην Κάντανο, όπου τούς πολιορκούσαν οι επαναστάτες. Ήταν το ασφαλέστερο καταφύγιο των.

*...Βαρύ τουφέκι ρίχνεται στην Κάντανος τον κάμπο
Στα Σκουδιανά, στη Σκοτεινή κι απάνω στα Νεβέλα.
Την Κάντανο μοιράζονται οι Χριστιανοί κι οι Τούρκοι
στο αίμα την εβάνανε...*

Το 1823 οι Τούρκοι συγκέντρωσαν τα γυναικόπαιδά των στους πύργους των στο Ανισαράκι, στο Βαμβακάδω και στον Κουφαλωτό. Κάθε πύργο φύλαγαν 250 Τούρκοι. Οι επαναστάτες τούς πολιορκήσαν, παρουσία τού αρμοστή Μανόλη Τομπάζη. Οι Τούρκοι αδιαφορούσαν για την πανούκλα, που τούς θέριζε, και πολεμούσαν με πείσμα. Αλλά στο τέλος αναγκάστηκαν να ζητήσουν ανακωχή. Είχαν σχέδιο να φύγουν κρυφά και μόλις νύκτωσε βγήκαν από τούς πύργους με τα ζώα των φορτωμένα τις τροφές των κ.λπ. Βάλαν στη μέση τα γυναικόπαιδα και ξεκίνησαν για τα Χανιά, δίχως να τούς ενοχλήσει κανείς, κατά διαταγή τού Τομπάζη. Οι Κρητικοί αγανάκτησαν, για την απόφαση αυτή τού Τομπάζη, και ο Άστιγξ που ήταν εκεί έφυγε αμέσως για την Ελλάδα.

Εικ. 180. Το χωριό Κάντανος, επαρχ. Σελίνου. (φωτ. Ρουσέτου).

Εικ. 181. Η Κάντανος στο περιβάλλον της. (φωτ. Ρουσέτου).

Οι επαναστάτες τούς κυνήγησαν και στο **Σέμπρωνα** τής Κυδωνίας τούς περικύκλωσαν σ' ένα λόφο και σκότωσαν και αιχμαλώτισαν πάνω από 1000, πήραν τα ζώα των και τα τρόφιμά των. (βλ. Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.235). Γλύτωσαν όμως γύρω στις 2000, οι οποίοι πολέμησαν έπειτα με λύσσα τούς επαναστάτες. Τα σφάλματα αυτά τού Τομπάζη ήταν αφορμή να μείνει η Κρήτη τούρκικη 75 ακόμη χρόνια, παρά τις τόσες θυσίες και νίκες.

Το 1866 ήλθε στην Κάντανο ο Μουσταφά Ναϊλί πασάς με 12.000 στρατό. Στα γύρω είχαν συγκεντρωθεί 5.000 επαναστάτες. Τούρκοι τού Σελίνου που ήταν συγκεντρωμένοι στην Κάντανο, πήραν τα γυναικόπαιδά των και έφυγαν με την προστασία τού τουρκικού στρατού. Έτσι άδειασε η Κάντανος από τούς Τούρκους.

Η ίδια ιστορία επαναλαμβάνεται και το 1897. Οι Τούρκοι τού Σελίνου συγκεντρώθηκαν πάλι στην Κάντανο, όπου τούς πολιορκούσαν οι επαναστάτες ολόκληρο μήνα. Αγήματα πεζοναυτών τών ξένων δυνάμεων τούς πλαισίωσαν, για να τούς προστατεύσουν από την εκδίκευση τών επαναστατών, τούς μεταφέραν στην Παλιόχωρα, τούς έβαλαν στα καράβια των και τούς μεταφέραν στα Χανιά. Ακριβώς το αντίθετο από ό,τι έπραξαν στη Σμύρνη το 1922 για τούς Χριστιανούς! οι αδιόρθωτοι Τουρκόφιλοι.

Η Κάντανος έγραψε και στη σύγχρονη ιστορία μία λαμπρή σελίδα. Στις 23 τού Μάη 1941, αφού οι Ναζί

κατάλαβαν το αεροδρόμιο τού Μάλεμε, προχώρησαν προς το δρόμο τής Καντάνου. Οι κάτοικοι τής περιοχής, κάθε ηλικίας και φύλου, τούς κτύπησαν με τα πρωτόγονα μέσα που διέθεταν, σκότωσαν αρκετούς και ανάγκασαν τούς υπόλοιπους να υποχωρήσουν.

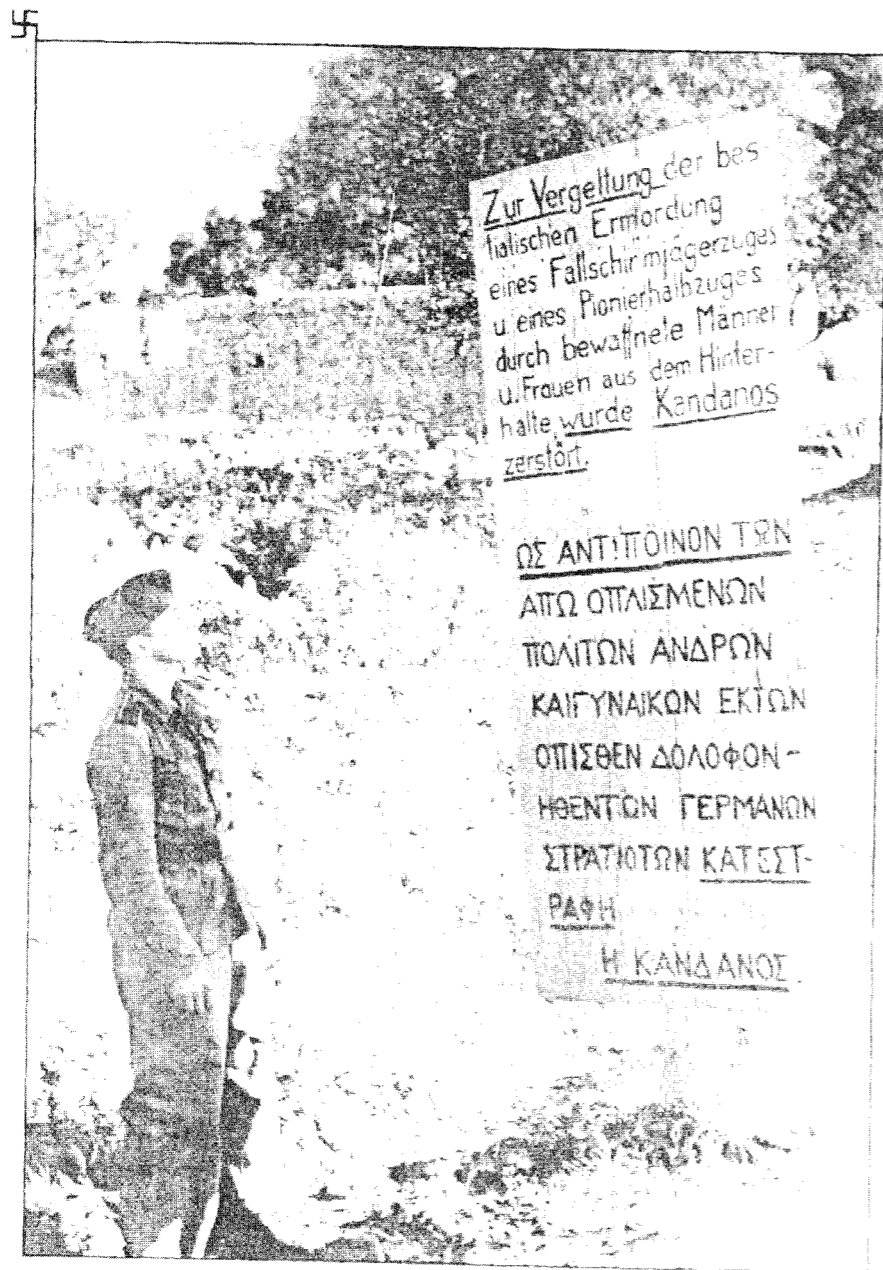
Την επόμενη μέρα επέδραμαν με μεγάλες δυνάμεις και με τα στούκας κατόρθωσαν να προχωρήσουν και να μπούν στην Κάντανο στις 25 τού Μάη. Οι υπερασπιστές «ελεύθεροι σκοπευτές» υποχώρησαν στο βουνό **Αποπηγάδι**. Οι Γερμανοί μπήκαν στο χωριό, σκότωσαν όσους βρήκαν, το έκαψαν και το κατέστρεψαν τελείως και σε ένδειξη τοποθέτησαν επιγραφή στα γερμανικά που έλεγε:

Διά την κτηνώδη δολοφονίαν Γερμανών αλεξιπτωτιστών αλπινιστών και πιονιστών (μηχανικού) από άνδρες, γυναίκες, παιδιά και παπάδες μαζί, και διότι ετόλμησαν να αντισταθούν κατά τού Μεγάλου Ράιχ κατεστράφη την 3-6-1941 Η ΚΑΝΤΑΝΟΣ εκ θεμελίων διά να μην επανοικοδομηθεί ποτέ.

Άλλη επιγραφή έλεγε:

Εδώ υπήρχε η Κάντανος. Κατεστράφη προς εξιλασμόν τής δολοφονίας 25 Γερμανών Στρατιωτών.

Σε κανένα άλλο μέρος, απ' όπου πέρασαν οι Ναζί δεν έγραψαν παρόμοια επιγραφή και δεν εξεδήλωσαν

Εικ. 182. Κάντανος. Γερμανός στρατιώτης μπροστά στις γερμανικές επιγραφές και τα ερείπια της Καντάνου.

τόση μανία. Η επιγραφή αυτή είναι μαρμάρινη και σώζεται στην αυλή του Σχολείου.

Η Κάντανος ανοικοδομήθηκε και πάλι ωραιότερη, από τους ηρωικούς κατοίκους της. Εκείνος που καταστράφηκε οριστικά ήταν το Μεγάλο Ράιχ και ο Ναζισμός.

Κάντανος ή Καντανία, η. Αρχαία πόλη στη νότια περιοχή της Δυτικής Κρήτης, στην κοιλάδα του Βλιθιανού ή Κοκοδικιανού ποταμού.

Αναφέρεται από τους συγγραφείς Στέφανο Βυζάντιο (6ος αιώνας) *Κάντανος, πόλις Κρήτης, το εθνικόν*

Καντάνιος. Στο «Συνέκδημο του Ιεροκλέους (5ος-6ος αιώνας) (650, 14) *Καντανία*, στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο, το 451, αναφέρεται 6ος ο (επίσκοπος) *Καντάνου*. Τέλος αναφέρεται στο 9ο Τακτικόν των αρχών του 9' αιώνας ο *Καντανίας*. (Βλ. Γερασ. Κονιδάρη, Λε Επισκοπαί της Κρήτης μέχρι και του Ι' αιώνας «Κρητικά Χρονικά», Ζ', σ.467 εξ.).

Η ακμή της Καντάνου ήταν, ως φαίνεται, την Ελληνορωμαϊκή περίοδο, όπως δείχνουν και οι επιγραφές της. (Βλ. Margar. Guarducci, *Inscriptiones Creticae*, vol. II, σ.83 εξ.).

Όμως, το όνομα **Κάντανος**, με την προελληνική κατάληξη σημαίνει, ότι η πόλη υπήρχε από τους προελληνικούς χρόνους.

Ο R. Pashley, ο οποίος ερεύνησε για τη θέση της αρχαίας Καντάνου το 1834 αναφέρει (*Travels in Crete*, II σ.116) ότι λείψανα της πόλης αυτής παρατήρησε στον κωνικό λόφο, ένα μίλι προς Νότο του σημερινού χωριού **Κάδρος**, στην ανατολική πλευρά της κοιλάδας.

Αντίθετα ο αρχαιολόγος Βασ. Θεοφανείδης, Έφορος Αρχαιοτήτων Δυτικής Κρήτης, ο οποίος έκανε ανασκαφή το 1937 στη σημερινή Κάντανο, κατά τη διάνοιξη θεμελίων ιδιωτικής οικίας, αποκάλυψε αρχαίο κτίσμα, κολοσιαίων διαστάσεων, με ψηφιδωτό δάπεδο, των αρχών του 3ου μ.Χ. αιώνα, όπου ευρέθη βάση ανδριάντος αυτοκράτορος. Αναφέρει επίσης, ότι πολλά ερείπια αναφέρονται σε όλη την έκταση της σημερινής Καντάνου, και πιστεύει, ότι τα στοιχεία αυτά είναι βάσιμα για να στηρίζουν το συμπέρασμα, ότι στη σημερινή Κάντανο ήκμασε πλούσια πόλη των Ρωμαϊκών χρόνων μέχρι και των μεταβυζαντινών. Δεν παραδέχεται δε την άποψη του Pashley, για τη θέση της αρχαίας Καντάνου. Γνώμη την οποία έχει και ο αρχαιολόγος De Sanctis, ο οποίος τοποθετεί την αρχαία Κάντανο στην περιοχή της σημερινής. (Βλ. Βασ. Θεοφανείδη, *Πεπραγμένα της αρχαιολογικής περιφέρειας Δυτικής Κρήτης*, «Επετηρίς Ετ. Κρητικών Σπουδών», τόμ. Α', σ.606). Ο Pendlebury αναφέρει (*The Archaeology of Crete*, 1963, σ.346) ότι έχουν βρεθεί, από τους χωρικούς τάφοι στην Κάντανο και στον Καμπανό, και ταφικοί πίθοι ως και μιά λάρνακα. Και σημειώνει (σ.392) ότι ήταν κλασικής εποχής θέση. (classical side).

Ο Gerola αναφέρει *Monumenti Veneti ecc. vol. II*, σ.54), ότι η Κάντανος τη Χριστιανική περίοδο ήταν στη θέση της σημερινής. Στη συνοικία **Τζεβρεμιανά** είναι ο ναός του Σωτήρος, που, όπως πιστεύουν οι κάτοικοι, ήταν καθεδρικός ναός της Καντάνου, Όμως δεν φαίνεται πολύ παλιός, αλλά διατηρεί αξιόλογες τοιχογραφίες του 14ου αιώνα και έχει μιά ωραία κόγχη και αγιοθύριδο, με διακοσμητικό μοτίβο απ' έξω. Μερικά αρχιτεκτονικά μέλη πιθανόν να ανήκουν στον παλιό καθεδρικό ναό, που στα ερείπιά του κτίστηκε η νεότερη εκκλησία.

Η αρχαία Κάντανος καταστράφηκε, ως φαίνεται, από τους Άραβες, αφού δεν αναφέρεται στο Τακτικόν του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου το 980, και δεν ανοικοδομήθηκε έπειτα. Η επισκοπή ξαναίδρύθηκε τη Β' Βυζαντινή περίοδο αφού το 1210-1212 υπήρχε. (Βλ. Wolf, *The Organization of the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204-1261* p.56 — Silv. Borsari, *Il Dominio Veneziano a Creta*, p.136. Gerola *Monumenti Veneti ecc. vol.II*, σ.67) αναφέρει, ότι η επισκοπή *Canticensis*, όπως την έλεγαν, ήταν μιά από τις εφήμερες επισκοπές τιτουλαριών, που ξαναίδρυσε ο πάπας Κλήμης ο 6ος, η οποία δεν είχε έδρα στην Κρήτη και ιδρύθηκε αποκλειστικά για να δοθεί ένας βοηθός στον επίσκοπο Μπρεσλαβίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Για τη σημερινή και την αρχαία

Κάντανο. **Ιακ. Ραγκαβή**, *Ελληνικά*, τόμ. 3, σ.116,118,504 — **Ι.Ι.Π.**, *Αι πρό της Καντάνου μάχαι και αι τρεις γερμανικά πινακίδες*, «Κρητική Εστία», τεύχ. 51, σ.10 — **Αντ. Τρακάκη**, *Οι Σελινιώται Τούρκοι και τα χωριά των*, «Κρητ. Εστία», τεύχ. 51 — **Ιδ. Παπαγρηγοράκη**, *Ριζίτικα Τραγούδια*, αριθ. 51 — **Νικόστρ. Καλομενόπουλου**, *Κρητικά*, 303 — **Βασ. Θεοφανείδη**, *Πεπραγμένα της αρχαιολογικής περιφέρειας Δυτικής Κρήτης*, «Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, Α'», σ.606 — **Ιωάν. Μουρέλλου**, *Ιστορία της Κρήτης*, σ. 571, 576, 1063, 1073, 1102 — **Μαρ. Ξενάκη**, *Κάντανος, Μπαρμπαρόσα Πατέλα*, «Κρητικά» Α', σ.185 — *Creta Sacra*, II, 105, 168 — **R. Pashley**, *Travels in Crete*, vol. II, p.116 — **Flecker**, *Gebirgsjäger auf Kreta* — **Silv. Borsari**, *Il Dominio Veneziano a Creta*, p. 136 — **G. Gerola**, *Monumenti Veneti ecc. II*, 54, 60, 303, 331, IV, 242, 450 — **Savignoni**, *Monumenti Antichi*, 1901, p.400 — **G. De Sanctis**, *Esplorazione archeologica delle provincie occidentali di Creta* — **R. Wolf**, *The Organization of the Latin Patriarchate of Constantinople 1204-1261*, p.36.

Καντήλα, η. Οικισμός της κοινότητας Βασιλικής, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 86, υψ. 280 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 58,2 χλμ. Διαδρομή: Άγιοι Δέκα - Μητρόπολη - Πλάτανος - Πλώρα - Καντήλα.

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23r) *Candila*, από τον Καστροφύλακα (K103) *Candila et Camaria* με 166 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (*Μνημεία Κρητ. Ιστ. V*, σ.118) *Candila* το 1630 και στην τούρκικη απογραφή του 1671 *Kandila* με 24 χαράτσα. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, *Μεταφράσεις Β'* σ.122). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται *Kadhilo* (Pashley, *Travels in Crete*, II σ.316) με 5 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 **Καντήλα**, στο δήμο Πλατάνου, με 121 Χριστιαν. κάτ., το 1900, είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 184. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγρ. δήμου κάτ.195, στην απογραφή του 1928 είναι στην κοινότητα Βασιλικής, κάτ. 199, το 1940 γράφεται **Κανδήλα**, κάτ. 177, το 1951 κάτ. 169, το 1961 κάτ. 157 και το 1971 κάτ. 107.

Στο χωριό είναι δύο εκκλησίες καθιερωμένες στο Γενέσιο της Θεοτόκου με ξυλόγλυπτο τέμπλο. Στις 8 του Σεπτεμβρη γινεται μεγάλο πανηγύρι. Το χωριό υδρεύεται με κοινοτικό δίκτυο ύδρευσης.

Καντινού, το. ή Κοντινού. Οικισμός στην επαρχία Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, την περίοδο της Βενετοκρατίας. Ταξιδεύοντας από το Ηράκλειο προς το Ρέθυμνο από τη νέα οδό, μόλις περάσομε το **Μπουρούνη της Ρογδιάς**, βλέπομε απέναντι στην πλαγιά του βουνού, αριστερά του δρόμου, ένα κάτασπρο εκκλησάκι. Είναι η εκκλησία του Αγίου Νικολάου, του χωριού Καντινού, σε υψ. 215 μ. Η εκκλησία έχει ανακαινισθεί από τους κατοίκους του χωριού Αχλάδα το 1904, όπως λέει μιά σύγχρονη επιγραφή της εκκλησίας. Φαίνονται γύρω από την εκκλησία τα ερείπια 40-50 σπιτιών.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται το 1248 Candino, όπου είχε βοσκότοπους η μονή Σφάκα. (βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηριών του Κοινού, Ιωάννινα 1985, σ.50, 193).

Το χωριό αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Cadinu, από τον Καστροφύλακα (K175) Cadinù με 168 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Candino το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται. Αυτό ενισχύει την άποψη, ότι καταστράφηκε από τους Τούρκους, στη διάρκεια του πολέμου (1645-1669), επειδή ήταν κοντά στη θάλασσα, στους όρμους, όπου αποβίβαζαν οι Τούρκοι στρατεύματα και πολεμοφόδια.

Αναφέρεται σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα του 1610. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. v.III, σ.288). Τότε το Kadhinù είχε 48 σπίτια χωρικών, 5 εκκλησίες και 2 ανεμόμυλους και ήταν ιδιοκτησία των αδελφών Γεώργιου και Φραγκίσκου Μοδινού (Modino επώνυμο που υπάρχει και σήμερα στο Ηράκλειο, Μοδινός και Μοδινάκης). (Βλ. Ελευθ. Πλατάκη, Το κατά την Ενετοκρατία χωριό Καντινού, κ.λπ. «Αμάλθεια», τεύχ.20-21, 227)

Καντέρης, ο. Νέος οικισμός της κοινότητας Κουνοπιδιανών, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 29, υψ. 180 μ. Δεν αναφέρεται σε καμιά προηγούμενη απογραφή.

Καπαριανά, τα. Οικισμός του δήμου Μοιρών, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 173, υψ. 90 μ. Βρίσκεται στο 52 χλμ. του δρόμου προς Φαιστό, 1 χλμ. πριν από τις Μοίρες.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834, Kararianà (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 7 τούρκικες οικογένειες. Το 1842 ο Χουρμούζης Βυζάντιος το αναφέρει (Κρητικά σ.96) **Καπαριανά**, με 15 τούρκ. οικογένειες, ενώ πριν είχε 35, αναφέρει ο ίδιος. Το 1881 το είχαν εγκαταλείψει οι Τούρκοι κάτοικοί του και συνεπώς δεν αναφέρεται στην απογραφή, ούτε στην απογραφή του 1900 Στην απογραφή του 1920 αναφέρεται **Καπαριανά**, στον αγροτ. δήμο Μοιρών, 1920 με 62, κάτ. το 1928 στην κοινότητα Μοιρών, κάτ. 25, το 1940 γράφεται **Καπαριανά**, κάτ.35, το 1951 κάτ.2 στο δήμο Μοιρών, και το 1971 κάτ. 77. Οι αρμόδιοι της Στατιστικής Υπηρεσίας, θέλησαν να το ετυμολογήσουν από το φυτό κάππαρη και το γράφουν με δυό π. Αλλά δεν ξέρουν την Κρητική διάλεκτο και σφάλλουν. Το τοπωνύμιο Καπαριανά είναι ο οικισμός της οικογένειας **Καπαρών**, ανδρωνυμικό. Το επώνυμο και σήμερα κοινότατο και στην Ανατολική και στη Δυτική Κρήτη.

Το επίθετο **καπαρός**, **καπαρή**, **καπαρό**, σημαίνει χρωματισμό τριχών, των ζώων και των ανθρώπων, υπόξανθο ή και πυρρόξανθο. Καπαρό βόδι, καπαρή, αγελάδα.

Σα δεις τρίχα καπαρή

πώς βολεύει νά 'ναι καλή! (λαϊκό γνωμικό)

(Βλ. Λεξικογραφικόν Αρχείον Αθηνάς, (ΚΣΠ) τ.Α. 109-120 Στ. Ξανθουδίδης, Οικογενειακά επώνυμα Κρητών, «Λαογραφία» Ζ' 1923, Μανόλη Πιπιτάκης, Το Γλωσσικό Ιδίωμα τής Ανατολικής Κρήτης, 1934)

Το 1828 ο οπλαρχηγός τής Μεσαράς Νικόλαος Μαλικούτης, μαζί με το Μιχάλη Κόρακα και άλλους επαναστάτες σκότωσε στα Καπαριανά τον αιμώδη Τούρκο τής Μεσαράς Αγριολίδη από τον Άγ. Ιωάννη εκδικούμενος το φόνο του Λόγιου, που τον είχε σκοτώσει ο Αγριολίδης το 1815 στο σπίτι του στον Άγ. Ιωάννη. Οι Τούρκοι του Ηρακλείου, για εκδίκηση του φόνου του Αγριολίδη έσφαξαν εκατοντάδες Χριστιανούς στο Ηράκλειο. (Βλ. **Κορ. Κριτοβουλίδης**, Απομνημονεύματα τού περί Αυτονομίας τής Ελλάδος πολέμου των Κρητών, σ.440, και **Στέφ. Νικολαίου** Σημειώματα, «Κρητικά Χρονικά» Γ', σ.345, και **Ν. Σταυρινίδη**, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, 1971, σ.140)

Καπεδιανά, τα. Μικρός οικισμός της κοινότητας Χρωμοναστηρίου, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 27, υψ. 380 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 11 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο δρόμο προς Ηράκλειο, πριν από τα Περβόλια - Ανώγεια - Αγ. Ειρήνη - Ρούσο σπίτι - Καπεδιανά.

Αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζάντιο (Κρητικά σ.44) **Καπεδιανά**, Το 1881 **Καπεδιανά**, με 1 Χριστιαν. και 17 Τούρκ. κάτ. στο δήμο Χρωμοναστηρίου, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 125, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου κάτ. 105, το 1928 είναι στην κοινότητα Χρωμοναστηρίου, κάτ. 89, το 1940 κάτ. 102, το 1951 κάτ. 64, το 1961 κάτ. 48 και το 1971 κάτ. 35.

Καπετανάκη μετόχι, το. Μικρός οικισμός της κοινότητας Ρογδιάς, επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 13, υψ. 170 μ. Στην τοποθεσία Λινοπεράματα. Στην προηγούμενη απογραφή αναφέρεται στην ίδια κοινότητα, με 18 κάτ. Στις προηγούμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Καπετανιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Σταβγιών, επαρχίας Μονοφατισίου ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 189, υψ. 750 μ. Βρίσκεται στις νότιες πλαγιές των Αστερουσίων ορέων, (Κόφινας). Απέχει από το Ηράκλειο 70,7 χλμ. Διαδρομή: Από τους Αγ. Δέκα διακλάδωση αριστερά - Βαγιονιά - Λούκια - Καπετανιανά.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kapitanianà (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 30 χριστιανικές οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος το αναφέρει Καπετανιανά το 1842 (Κρητικά σ.77) με 45 οικογένειες Χριστιανών και 1 εκκλησία. Πριν, αναφέρει, είχε 40 οικογένειες Χριστιανών. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Χάρακα με 201 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 297. Το 1920 είναι στον ομώνυμ. αγροτ. δήμο, κάτ. 232 **Απάνω και Κάτω Καπετανιανά**. Το 1928 αναφέρεται

στην κοινότητα Στάβγιες Καπετανιανά με 308 κάτ., το 1940 με 288, το 1951 με 262, το 1961 με 305 και το 1971 με 249 κάτ.

Το χωριό δεν αναφέρεται σε καμιά από τις γνωστές βενετσάνικες απογραφές του 16ου και 17ου αιώνα, ενώ υπάρχει στο χωριό βυζαντινή εκκλησία τής Παναγίας του 15ου αιώνα, τοιχογραφημένη με τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση, όπως αναφέρει επιγραφή του ναού: (+Ανηγ)έρθη εκ βάθρων και α(νιστ)ορήθη ο θείος και παν(σε)πτος ναός τής υπε(ρα)γίας δεσποίνης ημών Θεοτόκου και αειπαρθένου Μαρίας, (δι)ά συνδρομής και κόπου και εξόδου τού Τημιωτάτου εν ιερομονάχοις και πνευματικού πατρός κυρού παπά Γριγορίου τού Καλαμαρά, έτους 5 - Ι' (6910)=1401-1402). Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. IV, σ.567 και Gerola Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών, κ.λπ. σ.94).

Στη θέση **Μετζολατί**, κοντά στην κορυφή **Κόφινος** (1231 μ.), επάνω σε βραχώδες ύψωμα, 80×30 μ. υπήρχε ιερό Κορυφής τής Μεσομινωικής III περιόδου. Στις σχισμές των βράχων βρέθηκαν πήλινα ειδώλια ανθρώπων και ζώων και χάλκινα αναθήματα. Πιθανώς πρόκειται περί τεμένων ιεροτελεστιών. Ο χώρος χρησιμοποιήθηκε και κατά τους ελληνικούς χρόνους. («Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΙΖ', σ. 384).

Καπίστρι, το. (Σταυρός). Οικισμός του δήμου Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 109, υψ. 220 μ. Απέχει από την Ιεράπετρας 3,2 χλμ. Κεντρί, Καπίστρι, βορείως τής Ιεράπετρας.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Capistri, από τον Καστροφύλακα (K138) Capistri με 213 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Capistri το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kapistri με 16 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.135). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kapistri (Pashley, Travels in Crete, II, 323), με 15 οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Καπίστρι**, στο δήμο Ιεράπετρας, κάτ. 63 Χριστιαν. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 120. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 188, το 1928 είναι στην κοινότητα Κεντρί, κάτ. 187, το 1940 **το Καπίστριον** έχει 227 κάτ., το 1951 το Καπίστριον έγινε **Σταυρός**, κάτ. 243, το 1961 κάτ. 217 και το 1971 κάτ. 140.

Βρίσκεται στους πρόποδες του υψώματος **Άσαρη**, (230 μ.). Βορειότερα από το χωριό, σε υψηλή θέση, είναι η μικρή παλαιά εκκλησία τής **Παναγίας τής Κεράγραμμένης**, ιστορημένη με τοιχογραφίες καλής τέχνης, αλλά καταστρέφονται από την υγρασία. Στη δυτική άκρη του χωριού είναι η εκκλησία του **Κάτω Αϊ Γεώργη**, με τοιχογραφίες από τη ζωή του αγίου. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.102).

Το τοπωνύμιο έχει ασφαλή την ιστορία του. Την αιτία που έδωσε αυτό το όνομα, που προέρχεται από το λατινικό capistrum, που σημαίνει βέβαια χαλινάρι, αλλά το Capistrum και capestro σημαίνει επίσης και σκοινί, για το δέσιμο μαγάλων ζώων και σκοινί για

απαγχονισμό. (Βλ. Campanini-Gardoni, Vocabolario Latino-Italiano και το Nic. Zingarelli, Vocabolario della lingua italiana).

Στην περιοχή τής Ιεράπετρας, μέχρι τις αρχές του αιώνα, μας υπήρχαν σχοινοπλόκοι, που χρησιμοποιούσαν ως πρώτη ύλη ένα είδος χόρτου, γνωστό στην Ιεράπετρα με το όνομα **σίλος**, και έκαναν πολύ χοντρά σκοινιά, γνωστά με το όνομα **βουρλιά**. Η λέξη Καπίστρι είναι μεσαιωνική λέξη και είναι πιθανόν να ιδρύθηκε ο οικισμός από τεχνίτες, που ασχολούνταν με την πλοκή σκοινιών, και απ' αυτούς πήρε το όνομα.

Αλλά είναι επίσης πιθανόν να ήταν ο τόπος εκτελέσεων, ή forca ή capistrum, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, οπότε η Ιεράπετρα ήταν από τις πιο σπουδαίες πόλεις τής Κρήτης.

Τόσα προβλήματα για την ιστορία του τόπου και του κάθε χωριού, γεννούν τα τοπωνύμια και ειδικά τα ονόματα των οικισμών. Λόγος για τον οποίο επιβάλλεται η διατήρησή των.

Και στην Ιταλία υπάρχουν χωριά Capistrano και Capistrello, αλλά οι Ιταλοί σέβονται τα ονόματα των οικισμών τής χώρας τους και δεν τα μεταβάλλουν, ανάλογα με τα κέφια του καθενός.

Καραβάδω, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 306, υψ. 280 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 49,4 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Αυλή - Κασάνοι - Καραβάδω. Το τοπωνύμιο από το επώνυμο των οικιστών. Επώνυμο Καραβάς, αναφέρεται στην ίδια επαρχία Μονοφατισίου (Αγ. Θωμάς) το 1371 σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα: Ο Ioh(annis) Carava και ο G(eorg.) vilains = χωρικοί, καλλιεργητές του πεζικού φέουδου του Αγίου Thomas, ανήκοντος στον Petrus de Medio ... (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 62).

Το χωριό Καραβάδω δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Καραβάδω**, στο δήμο Παναγίας, με 89 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 γράφεται **Καραβάδων**, στον ίδιο δήμο με 170 κάτ. Το 1920 γράφεται στην ονομαστική **Καραβάδοι**, έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 177, το 1928 δεν αναφέρεται, γιατί; Το 1940 γράφεται στον ενικό ο **Καραβάδος!** έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 228, το 1951, κάτ. 308, το 1961 κάτ. 350 και το 1971 κάτ. 335.

Καράνος, βλ. λήμμα Ακαράνου.

Κάρβεια, Σε έγγραφο του 1368, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, αναφέρεται το χωριό Carvea (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civiles etc. σ.133). Ήταν μάλλον στη Μεσαρά και ίσως κοντά στο Ασήμι. Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή. Πιθανόν να είναι λανθασμένη γραφή ή αντιγραφή άλλου παρόμοιου ονόματος, Carea, οικισμός που αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Καρυά** στο δήμο Χάρακα, επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, με 70 Τούρκους κάτ. (Βλ. λήμμα Καρυά). Πιθανότατα πρόκειται για το χωριό αυτό.

Καρυώτισσα, η. Οικισμός στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο από τον Fr. Barozzi, (f°25r) Cargiotissa, το 1577. Καρυώτης, Καρυωτάκης, και στην κρητική διάλεκτο Καρυώτης, το θηλ. Καρυώτισσα, είναι κοινότατο επώνυμο στην Κρήτη από την εποχή της Βενετοκρατίας (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην Ιστορία του Λασιθίου κ.λπ. 1957, σ.43,44 κ.λπ.). Αλλά πιθανόν να είναι και λανθασμένη γραφή του ονόματος Καρδιώτισσα. (Βλ. Λήμμα).

Καρδάκι, οικισμός επαρχ. Αμαρίου, βλ. Καρυδάκι.

Καρδαμιανά, τα. Οικισμός της κοινότητας Γέργερης, επαρχ. Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 152, υψ. 370 μ. απέχει από το Ηράκλειο 40 χλμ. Βρίσκεται 1 χλμ. νοτίως της Γέργερης. Το τοπωνύμιο από το επώνυμο τών κατοίκων. Καρδάμης και Καρδαμάκης είναι κοινά και σήμερα στην Κρήτη.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Ζαρού στο λήμμα Γέργερη και σε παρένθεση (Καρδαμιανά, Μαστραχιανά, Τζανιανά) με 619 Χριστιαν. και 6 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή του 1900 δεν αναγράφεται ονομαστικά, ούτε στην απογραφή του 1920. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Γέργερης, κάτ. 124, το 1940, κάτ. 160, το 1951 κάτ. 221, το 1961 κάτ. 196 και το 1971 κάτ. 165.

Καρδαμιανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ172) Gardamianà με 51 κάτ. το 1583, και (Κ184) Callogierà et Cardamianà με 80 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Cardamianà το 1630. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Πιθανόν να καταστράφηκε από τους Τούρκους κατά την κατάληψη της Κρήτης, ή από επιδημία. Η θέση του πρέπει να ήταν κοντά στο σημερινό χωριό Καλογέρου, αφού μαζί οφείλουν τις αγγαρείες.

Ιστορημένος ναός του αγίου Ονουφρίου του 14ου αιώνα. Έτους 'ΩΩΛΗ' (= 6838 = 1330). Κτήτορας ο Μιχάλης Βαρούχας. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ. 495 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης σ.64).

Καρδαμούτσα, η. Μετόχι στην επαρχία Λασιθίου τους τελευταίους αιώνες της Βενετοκρατίας. Ήταν στην είσοδο του οροπεδίου από το Σελί της Αμπέλου, 500 μ. δυτικά από το χωριό Πινακιανώ. Η εκκλησία του οικισμού, Άγιος Γεώργιος, σώζεται πάνω στο ύψωμα, ως και λείψανα σπιτιών. Αναφέρεται Metochio Cardamuzza με 6 σπίτια το 1630. (Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.29).

Στον Καστροφύλακα αναφέρεται (Κ105) Mettocchio de Caradamuzza de Carazzades (= Μετόχι της Καρδαμούτσας τών Καρατζάδων). Άρα το μετόχι κατοικούσε η οικογένεια **Καρατζά**, επώνυμο της εποχής εκείνης, που υπάρχει και σήμερα στο Τζερμιάδω Λασιθίου.

Το όνομα του οικισμού σώζεται σήμερα. Καρδαμούτσα λέγεται η κοιλάδα μεταξύ Πινακιανώ και του Παλαιού οικισμού και η πηγή που υπάρχει στην κοιλάδα και τρέχει μόνο το χειμώνα. Μάλλον πιστεύω ότι το τοπωνύμιο προϋπήρχε και ο οικισμός πήρε το όνομα απ' αυτό. (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην Ιστορία του Λασιθίου, 1957, σ.72,82 κ.λπ.)

Καρδαμούτσα, η. Μονή του Τιμίου Σταυρού στη Καρδαμούτσα, Βρισκόταν μεταξύ τών χωριών Λοφου και **Καρύδι**, της επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Ήταν μετόχι της μονής Αρέτι. Σήμερα έχει ερημωθεί και σώζεται μόνο η εκκλησία. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Φουρνής με 10 κάτ., μοναχούς και λαϊκούς, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, και 3, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Καρύδι, κάτ. 16. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Από επιγραφή λάρνακος που σώζεται, μάς πληροφορεί, ότι ιδρύθηκε από τον ιερομόναχο Μανασή Κατζαρά, ο οποίος πέθανε τον 17ο αιώνα (1617). Άρα η μονή θα ιδρύθηκε το 1560-1570. Το επώνυμο Κατσαράκης υπάρχει και σήμερα στη Μίλατο Μεραμπέλου. (Βλ. σχετικά (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti, τόμ. III, σ.185 και IV, 524).

Καρδιώτισσα, η. Μονή καθιερωμένη στο Γενέθλιο της Θεοτόκου, της κοινότητας Κεράς, επαρχίας Ηρακλείου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 16, υψ. 630 μ. Βρίσκεται στο 49, 6 χλμ. του δρόμου προς το οροπέδιο του Λασιθίου, σε μιά κατάρρευτη και καταπράσινη κοιλάδα, στις δυτικές υπώρειες του υψώματος **Καρφι**. (βλ. λήμμα).

*Σ' αψηλό βουνό, σε φεγγερό φαράγγι,
Παναγιά Υπερένδοξη, Παναγιά Καρδιώτισσα...
Το Καρφι ψηλάθε σου, πέτρινό σου στέμμα
Παναγιά Πανύμνητη, Παναγιά Καρδιώσσα...*

Νικ. Τυπάλδος, «Αμάλθεια», τεύχ.18-19) σ.15). Είναι γνωστή από πολλούς αιώνες με την προσωνομμία **Καρδιώτισσα**, προσωνομμία κρητική της Παναγίας.

Η αρχαιότερη μνεία του ονόματος αναφέρεται σε έγγραφο του 1333. Τότε ήταν φέουδο του Λατινικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και την ενοικιάζει ο πληρεξούσιος του πατριαρχείου L. Morosini στο Mario Cornario, μαζί με τα κτήματά της (loca seu vocata Gonie, Crassi, et Cardiotissa. (Βλ. Ζαχαρ. Τσιρπανλή, Το Κληροδόστημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ.206).

Σήμερα είναι ενοριακή, της κοινότητας Κεράς Πινακιάς, όνομα που πήρε το χωριό τελευταία από τη μονή της **Κεράς** (Κυρίας) **Καρδιώτισσας**, ενώ στις βενετοσάνικες απογραφές αναφέρεται **Μεσομούρι**.

Ο Cornelius (Creta Sacra, I, 222) αναφέρει το monasterium Beatae Mariae Virginis de Cardiotissa. Η μονή της Καρδιώτισσας αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Μοχού με 9 κάτ., το 1900 είναι στο δήμο Λαγκάδος, με 8 κάτ., το 1920 είναι στον αγροτικό

Εικ. 183. Η εικόνα της Παναγίας Καρδιώτισσας της μονής Κεράς. (φωτ. Ρουσέτου).

Εικ. 184. Το καθολικό της μονής της Παναγίας Καρδιώτισσας. (φωτ. Ρουσέτου).

δήμο Κεράς με 11 κάτ., το 1928 είναι στην κοινότητα Κράσι, κάτ. 35, το 1940 στην κοινότητα Κεράς, κάτ. 4, το 1951 κάτ. 2, το 1961 κάτ. 27 και το 1971 κάτ. 19. Τελευταία έχει μετατραπεί σε γυναικεία μονή.

Η ίδρυση της μονής σχετίζεται, πιστεύω, με τη θαυματουργή εικόνα της Παναγίας, που βρίσκεται σήμερα στο ναό του Αγίου Αλφόνσου του Εσκουιλίνο στη Ρώμη, έργο του Αγίου Λαζάρου (9^{ος} αιώνα). Είναι γνωστή στην Ιταλία, όπου τιμάται ως **Παναγία της διαρκούς βοήθειας** (Santa Maria del perpetuo soccorso). Η εικόνα αυτή, άναληθεύει, ότι είναι έργο του Αγ. Λαζάρου, μοναχού αγιογράφου στα χρόνια του εικονομάχου αυτοκράτορα Θεόφιλου (824-842), η μονή της Καρδιώτισσας υπήρχε ήδη τον 9^ο αιώνα. Πάντως το όνομα της μονής Καρδιώτισσας αναφέρεται σε ανέκδοτο έγγραφο του 1333, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Γιοναν. Similiane. Τότε που τα χωριά Γωνιές, Κράσι και η Καρδιώτισσα, ασφαλώς μαζί με τους οικισμούς Απάνω και Κάτω Κερά, ήταν φέουδο του Λατινικού πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, όπως αναφέρει παραπάνω.

Το 1415 επισκέφτηκε τη μονή ο Φλωρεντίνος κληρικός Cristoforo Buondelmonti, ο οποίος αναφέρει στο οδοιπορικό του: «...εφθάσαμε στην Παναγία την επονομαζομένη Καρδιώτισσα, που ατέλειωτα θαύματα χαρίζει στους θνητούς... (...cingimus planum donec Sanctam Cardiotissam Mariam aspiciamus, que infinita

miracula mortalibus subministrat... (Βλ. Cristof. Buondelmonti, Descriptio Insule Crete, etc. κριτική έκδοση του Συλλόγου Πολιτιστικής αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ.171).

Και ο Victor Raulin αναφέρει (Description Physique de l'île de Crète, Paris, vol. I, p.68) Dans les montagnes de Lassithi, on tient en grande vénération une peinture que l'on croit arrivée spontanément et à vol d'oiseau de Stamboul. Τότε δεν ήταν Σταμπούλ αλλά Κωνσταντινούπολις!

Ακριβώς η λατρεία και η πίστη στα θαύματα αυτής της εικόνας ήταν αφορμή να την κλέψει ένας κραιναμπωρος (η αρχαιοκαπηλεία ήταν προσοδοφόρο επάγγελμα από τότε) ή πιθανότερο, οι ίδιοι οι καθολικοί καλόγηροι, και να τη μεταφέρουν στη Ρώμη, με εκμετάλλευση.

Η παράδοση λέει, ότι η θαυματουργή αυτή εικόνα την περίοδο της Εικονομαχίας, μεταφέρθηκε στην Πόλη αλλά ξαναγύρισε μονή της στη θέση της στη μονή Μεταφέρθηκε και πάλι και δέθηκε με αλυσίδα σε κολόνα από χρωματιστό μάρμαρο. Αλλά και πάλι δεμένη με το μάρμαρο μαζί, ξαναγύρισε στη θέση της. Το μάρμαρο είναι σήμερα καρφωμένο μπροστά στην είσοδο της εκκλησίας, όπως φαίνεται στη φωτογραφία του ναού.

Ύστερα από την κλοπή της εικόνας ζωγραφήθηκε νέα, σε άλλη στάση, έργο άγνωστου ζωγράφου, το 1735. (Βλ. Σπ. Λάμπρου, Νέος Ελληνομνήμων, τόμος, σ.219). Αλλά και η νέα εικόνα θεωρείται από τους πιστούς εξίσου θαυματουργή, και σημερινοί αρχαιοκάπηλοι την έκλεψαν το Μάη του 1982, αλλά τους απεκάλυψε η Αστυνομία και η εικόνα βρίσκεται και πάλι στην αρχική της θέση.

Η μονή της Κεράς Καρδιώτισσας ήταν μετόχι της μονής Αγκαράθου, όπως αναφέρει ο Νικ. Σταυράκης. (Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, σ.203). Από πού έχει την πληροφορία δεν αναφέρει.

Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας η μονή είχε, ως φαίνεται, παραμεληθεί. Μιά πλούσια οικογένεια του Λασιθίου, οι Παύλος, Αλέξανδρος, Θεοδόσιος, και Μαρία Μαγγανάρη. (Για το επώνυμο βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία του Λασιθίου κατά τη Βενετοκρατία, 1957, σ.46 κ.λπ. και Στέφ. Ξανθουδίδη, Οικογενειακά επώνυμα Κρήτης, «Διογραφία», τόμ. Ζ', σ.429), διέβλεπε, από τις αρχές του 1645, την κατάκτηση της Κρήτης από τους Τούρκους, και, γιά να εξασφαλίσει τα πολλά κτήματά της από την αρπαγή των Τούρκων, έκρινε σωστό να τα αφιερώσει όλα στη μονή της *Κυρίας Καρδιώτισσας εις τόπο καλούμενον Μεσομούρι Πεδιάδος*, όπως αναφέρεται στο δωρητήριο έγγραφο, (Βλ. Παύλ. Χιδιρόγλου...Εκ του ανεκδότου κώδικος της μονής Καρδιώτισσας, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΘ', σ.187), και τοποθετήθηκε ηγούμενος της μονής ο ανεψιός των δωρητών ιερομόναχος Θεόφιλος. Οι ίδιοι ανακαίνισαν το ναό. Αλλά η ανακαίνιση ήταν επουσιώδης, όπως φαίνεται σήμερα από τις εξαιρετες τοιχογραφίες, άριστου τεχνίτη της Παλαιολογείου Αναγεννήσεως,

τις οποίες αποκάλυψε το 1970, από τα επιχρίσματα του ασβέστη, ο επιμελητής των Βυζαντινών και Μεσαιωνικών Μνημείων Κρήτης Μανόλης Μπορμπουδάκης.

Οι αφιερωτές Μαγγανάρηδες, γιά μεγαλύτερη ασφάλεια των κτημάτων της μονής, ενήργησαν και έγινε η μονή **σταυροπηγιακή**. Και μαζί με το σταυροπηγιακό τίτλο απόκτησαν και το δικαίωμα να εκλέγεται ηγούμενος της μονής από την οικογένειά των. Η μονή έγινε σταυροπήγιος το 1720, επί ηγουμενίας Μελετίου Μαγγανάρη. (Μ.Ι.Γεδεών, Πατριαρχικοί Πίνακες σ. 624, 630).

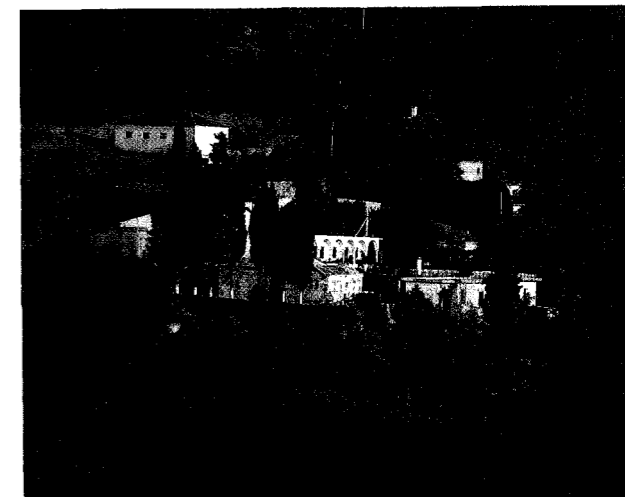
Το Μάη του 1866 ο Αντώνιος Ζωγράφος ή Ξανθουδίδης είχε συγκαλέσει στη μονή επαναστατική συνέλευση, που τον ανεκήρυξε υπαρχηγό των 6 ανατολικών επαρχιών. Υπήρξε από τους υποκινητές της επανάστασης του 1866. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.244). Εκεί είχαν εγκαταστήσει και το αρχηγείο των επαναστάτες τον επόμενο χρόνο 1867, γιά να εμποδίσουν την προέλαση προς το οροπέδιο Λασιθίου του Ομέρ πασά. (Βλ. και Ιωαν. Μουρέλλου, Ιστορία της Κρήτης, Β' έκδοση, σ.1311 εξ.)

Στη μονή Καρδιώτισσας έχουν ταφεί, ο επίσκοπος Ιεράς και Σητείας Γεράσιμος Μαγγανάρης το 1841, ο οποίος ήταν αδελφός της μονής Καρδιώτισσας. (Βλ. Ν. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία της Κρήτης, 1936, σ.39), και ο καπετάνιος Αντώνιος Ξανθουδίδης ή Ζωγράφος, από το Αβδού.

Τα κτήματα των μονών της Κρήτης, τα τρία πέμπτα, απαλλοτριώθηκαν το 1925 υπέρ των ιδρυθέντων με τον ίδιο νόμο 4 Ταμείων Εφένδρων Πολεμιστών, ένα σε κάθε νομό.

Καρδιώτισσα, η. Μονή σε μικρή απόσταση βορείως του χωριού, Βόροι, επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, καθιερωμένη στο Γενέσιο της Θεοτόκου, γνωστή με την ονομασία Καρδιώτισσα. Είναι διαλυμένη από το 1870. (Βλ. Ν. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία της Κρήτης, 1936, σ.92). Το καθολικό της μονής, το μόνο που σώζεται σήμερα, έχει τρία κλίτη, που επικοινωνούν με καμάρες, όπως αναφέρει ο Στ. Ξανθουδίδης. (Βλ. Χριστιανικά Επιγραφαί, «Αθηνά», τόμ. 15ος, σ.147). Ο Μιχ. Νικολιδάκης αναφέρει (βλ. περιοδικό «Λύκτος», τόμ. Ιος 1985, σ.161) ότι «σώζεται το **δίκλιτο** καθολικό» της μονής. Όπως φαίνεται στη φωτογραφία είχε και νάρθηκα, ερειπωμένο σήμερα. Το βόρειο κλίτος ήταν κατάγραφο, αλλά οι τοιχογραφίες είναι καταστρεμμένες. Στο νότιο κλίτος διατηρούνται. Άγιοι και ανάμεσά τους ο Άγιος Χριστόφορος, Οίκοι της Θεοτόκου, Σύλληψη, Γενέσιον, Παναγία εν προτομή, κ.λπ. με δυτικές επιδράσεις. (Βλ. Gerola Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες της Κρήτης, σ.86). Υπάρχουν πολλά χαράγματα του 1492, του 1580, 1635 κ.λπ. Τα κελιά των μοναχών και άλλα κτίσματα είναι όλα ερείπια.

Όπως αναφέρει ο Μ. Νικολιδάκης στην παραπάνω μελέτη του, («Λύκτος», Ι, σ.161), κάτω από το δάπεδο

Εικ. 185. Το καθολικό της Παναγίας Καρδιώτισσας, επαρχ. Πυργιώτισσας ερειπωμένης μονής. (φωτ. Μιχ. Νικολιδάκη).

του καθολικού της μονής ήταν σαρνίτσι σ' όλο το χώρο της εκκλησίας.

Η Καρδιώτισσα ήταν εξάρτημα (μετόχι) της μονής Αγ. Φανουρίου στο Βαρσαμόνερο, που βρίσκεται βορειότερα απέναντι στο χωριό Βορίζα. Το τέμπλο της εκκλησίας ήταν σπουδαίο ξυλόγλυπτο, όπως του Αγ. Φανουρίου στο Βαρσαμόνερο. (βλ. λήμμα).

Στο εσωτερικό υπέρθυρο της νότιας εισόδου υπήρχε γραπτή κτητορική επιγραφή, αλλά έπεσε μαζί με το ασβεστοκονίαμα, και σώζονται ελάχιστες λέξεις. Από τα χαράγματα φαίνεται, ότι η μονή είναι πολύ παλαιά, των αρχών του 15^{ου} ή και του προηγούμενου 14^{ου} αιώνα.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Στεφ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικά επιγραφαί εκ Κρήτης, «Αθηνά», τόμ. 15^{ος}, σ. 147 — Ν. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία της Κρήτης, 1936, σ. 92 — Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοπογραφικός Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών Κρήτης, 1961, σ.86 — Εμμ. Δουλγεράκη, Συμβολή στην ιστορία της μονής Βροντισίου, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΒ', σ.119, 120 Περιοδικό «Λύκτος», Α', σ.161.

Καρδιώτισσα, η. Μικρή μονή, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Βρισκόταν κοντά στο Καστέλι Φουρνής.

Κτήτορας της μονής ήταν η οικογένεια Πατζούδη. Ο μοναχός Ιωαννίκιος Πατζούδης εξεχώρησε τη μονή στο κεφαλομονάστηρο της περιοχής Αρέτι, Έπειτα μετενόησε και δίδει πληρεξουσιότητα στον παπά Ιωάννη Πατζούδη εξάδελφό του, και στους αδελφούς του Μακάριο, μοναχό, και Κωνστ. Πατζούδη να κατανύγουν στα δικαστήρια γιά την ακύρωση της εκχώρησης. Ο παπά Ιωάννης Πατζούδης δηλώνει ότι το εκχωρητήριο συμβόλαιο του Ιωαννίκιου το αναγνωρίζει ως έγκυρο. (Βλ. το σχετικό συμβόλαιο, στη «Χριστιανική Κρήτη», τόμ. Α', σ.116). Έτσι η μονή της Κερά Καρδιώτισσας, της Κεραπολίτισσας, παρέμεινε ως μετόχι της μονής Αρετίου.

Καρδουλιανώ, το. Οικισμός τής κοινότητας Καστελίου Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 100, υψ. 330 μ. Βρίσκεται στο 35,1 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι απ' όπου απέχει 1 χλμ.

Το όνομα τού οικισμού από το επώνυμο τών οικιστών **Καρδουλάκης**, κοινότητα και σήμερα. Συνεπώς η ορθή γραφή είναι Καρδουλιανώ και όχι ο **Καρδουλιανός**, που γράφει η Στατιστική Υπηρεσία στις απογραφές.

Το χωριό αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζάντιο Καρδουλιανό, με 2 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες και 1 εκκλησία, ενώ πριν είχε 4 χριστιαν. και 7 τούρκ. οικογένειες. (βλ. Κρητικά σ. 62). Στην απογραφή τού 1881 είναι στο δήμο Καστελίου, κάτ. 18 Χριστιαν. και 72 Τούρκ. Το 1900 γράφεται **Καρδουλιανών**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 39, το 1920 γράφεται **Καρδουλιανό**, στον αγροτ. δήμο Καστελίου, κάτ. 50, το 1928 κάτ. 111, το 1940 κάτ. 137, το 1951 κάτ. 152, το 1961 κάτ. 143 και το 1971 κάτ. 96.

Καρέ, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 108, υψ. 460 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 16 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο δρόμο προς Σπήλι, αμέσως μετά τούς Αρμένους. **Καρέ** λένε οι Ρεθεμνιώτες την **Καρυδιά**.

Σε έγγραφο τού 1381, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα αναφέρεται το χωριό Carea, φέουδο τού G. Quirino. (βλ. El. Santschi, Régestes des argêts civils etc. σ.226). Δεν αναφέρεται σε πιά επαρχία είναι το χωριό. Αλλά επειδή δεν υπάρχει χωριό Καρές στην περιφέρεια τού Χάντακα υποθέτω πως πρόκειται γιά την Καρέ Ρεθύμνου.

Το χωριό αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Carea, από τον Καστροφύλακα, (K174) Carea με 215 κάτ. το 1583 και (K183) με 404 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V,σ.128) Charea το 1630, το 1659 αναφέρεται στην τουρκική απογραφή Kayra με 40 σπίτια (N. Σταυρινίδη, Απογραφικοί πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ' σ.131). Ο Χουρμούζης Βυζάντ. το αναφέρει το 1842 **Καρές**, (Κρητικά, σ.44), στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Καρέ** στο δήμο Χρωμοναστήρι, με 181 κάτ. Χριστιαν. και 71 Τούρκ., το 1900 **Καρέ** στο δήμο Βρυσιναιών, κάτ. 165, το 1920 **Καρέ** στον αγροτ. δήμο Αμπελάκι με 180 κάτ., το 1928 είναι έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 217 το 1940, κάτ. 211, το 1951 κάτ. 214, το 1961 κάτ. 182 και το 1971 κάτ. 119.

Καρές, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 100, υψ. 500 μ. Απέχει από τα Χανιά 33,2 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 11,7 χλμ. τού δρόμου προς Ρέθυμνο - Μεγάλα Χωράφια - Στύλος - Μαχαιροί - Ραμνή - Καρές.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Karès (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 30 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες, το 1881 είναι στο δήμο Φρέ, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Σφακίων, με 175 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο

και νομό με 172 κάτ. Το 1920 γράφεται **Καρρές**, στον αγροτ. δήμο Ραμνής, κάτ. 176, το 1928 **Καρές**, το 1940 κάτ. 146 το 1951 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 120, το 1961 κάτ. 113 και το 1971 κάτ. 113.

Καρές, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 139, υψ. 190 μ. Απέχει από τα Χανιά 35,3 χλμ. Διαδρομή: Κολυμπάρι - Σπηλιό - Δρακώνα - Πισκοπή - Καρές.

Ο Καστροφύλακας αναφέρει (K237) 3 οικισμούς: Eroides Carea (επώδε και πώδε = εντεύθεν), Aroides Carea (Απόξω, έξω μακριά;) και Pera Carea, με 32 κάτ. και 42 κάτ. αντιστοίχως. Οι οικισμοί πρέπει να ήταν κοντά ο ένας με τόν άλλο αλλά δεν αναφέρεται ποιά επαρχία ήταν. Και σημερινά χωριά Καρές υπάρχουν στην Κίσαμο, στον Αποκόρωνο, στην Κυδωνία και στα Σφακιά. Ο Paul Faure υποθέτει ότι ήταν στην Κίσαμο («Κρητολογία», τεύχ. 14-15, σ. 90) και είναι το πιθανότερο, γιατί ο ίδιος Καστροφύλακας αναφέρει (K243) Carea με 4 προνομιούχους στην επαρχία Κισάμου και (K224) Carea Cap(e)lo με 5 οφειλόμενες αγγαρείες, επίσης στην επαρχία Κισάμου. Αναφέρεται ο οικισμός Carea Capelo (= φέουδο τού Καπέλο) από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V,σ.135) και από τον Antonio Trivan, (Varie Cose di Candia σ.112).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Karea (Pashley, Travels in Crete, 308) με 18 οικογένειες Τούρκων. Χριστιανοί δεν κατοικούσαν. Στην απογραφή τού 1881 δεν αναφέρεται. Ως φαίνεται είχαν εγκαταλείψει το χωριό οι Τούρκοι.

Το 1900 αναφέρονται στο δήμο Πανευφήμου (Πανθημού) Κισάμου **Καρές** με 125 κάτ. και **Κάτω Καρές** με 46 κάτ.

Στην απογραφή τού 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, με 146 κάτ. και **Κάτω Καρές**, τού ίδιου δήμου, με 50 κάτ. Το 1928 Καρές, έδρα τής κοινότητας με 61 κάτ. και Κάτω Καρές με 30 κάτ. Το 1940 Καρές με 181 κάτ. και Κάτω Καρές με 48 κάτ. Το 1951 Καρές, κάτ. 151, και Κάτω Καρές κάτ. 35. Το 1961 Καρές κάτ. 268. Οι Κάτω Καρές δεν αναφέρονται, ούτε στις επόμενες απογραφές, και το 1971 Καρές με 165 κάτ.

Καρές, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 95, υψ. 480 μ. Απέχει από τα Χανιά 28,2 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 26,5 χλμ. τού δρόμου προς Ομαλό, μετά τούς Λάκκους.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K236) Carea με 39 κάτ. και (K223) Carea με 11 οφειλόμενες αγγαρείες, το 1583. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V,σ.138) Chares το 1630. Αναφέρεται και από τον Antonio Trivan (Varie Cose di Candia κ.λπ. σ.111) Orthuni Cares. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Karès (Pashley, Travels in Crete, II, 310) μαζί με τα άλλα χωριά τής περιοχής με 150 χριστιαν. και 12 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Καράις**, στο δήμο Λάκκων με 107 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 134, **Καρές**. Το 1920 είναι στον

αγροτ. δήμο Καρανοσκαφιδάκια, γράφεται **Καρραίς!** κάτ. 135, το 1928 οι **Καρρές**, είναι έδρα ομώνυμης κοινότη. κάτ. 155, το 1940 **Καρές** κάτ. 176, το 1951 κάτ. 144, το 1961 κάτ. 129, και το 1971 κάτ. 103.

Καρές, οι. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Ασκύφου επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 138, υψ. 690 μ. Απέχει από τα Χανιά 48,8 χλμ. στο δρόμο προς τη Χώρα Σφακίων. Είναι ο πρώτος οικισμός που συναντούμε, αριστερά τού δρόμου, κατεβαίνοντας στο οροπέδιο Ασκύφου.

Πρώτη φορά αναφέρεται ο οικισμός ονομαστικά το 1842 από το Χουρμούζη Βυζάντιο, (Κρητικά 39) **Καρές**. Στην απογραφή τού 1881 οπότε οι επαρχίες Αγ. Βασιλείου, Αποκορώνου και Σφακίων, αποτελούσαν ιδιαίτερο νομό, τόν Σφακίων, αναφέρεται στο δήμο Ασκύφου (Ασκύφου ενώ δεν υπάρχει οικισμός με το όνομα αυτό) και σε παρένθεση οι οικισμοί: **Καράις**, **Κοστό**, **Αμμουδάρι**, **Στραβοράχη**, **Πετρές**, **Όξω Γωνί** και **Μέσα Γωνί** με 776 κάτ. Χριστιανούς. Τούρκοι δεν κατοίκησαν ποτέ στα Σφακιά. Έτσι αναφέρεται και στην απογραφή τού 1900, τού 1920 και 1928. Πρώτη φορά αναφέρεται ονομαστικά στην απογραφή τού 1940 Καρές, στην κοινότητα Ασκύφου με 256 κάτ. το 1951 με 79, το 1961 με 187 και το 1971 με 155 κάτ.

Καρές, οι. Παλιός οικισμός στη θέση τής σημερινής Νεάπολης, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Βλ. λήμμα Νεάπολη Μεραμπέλου.

Καρεφυλλιανά, τα. Οικισμός τής Γραμπούσας, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 95, υψ. 120 μ. Απέχει από το Καστέλι Κισάμου 8 χλμ. δυτικά. Το όνομα από το επώνυμο τών κατοίκων Καροφύλλης > Καροφύλλης > Καρεφύλλης, κοινό κρητικό επώνυμο, από το γνωστό αρωματικό φυτό καροφύλλο. Συνεπώς η ορθή γραφή είναι Καρεφυλλιανά.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 **Καρεφυλλιανά** και **Ντοκιανά** στην κοινότητα Λαρδά, με 73 κάτ. Στην απογραφή 1920 γράφεται **Καρεφυλλιανά** στον αγροτ. δήμο Αγ. Γεωργίου, κάτ. 60, το 1928 στην κοινότητα Λαρδά, **Καρεφυλλιανά**, κάτ. 73, το 1940 **Καρεφυλλιανά**, στην κοινότητα Γραμπούσας, κάτ. 53, το 1951 κάτ. 59, το 1961 κάτ. 98 και το 1971 κάτ. 96.

Καρήνες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 239, υψ. 540 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 35 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 26 χλμ. τού δρόμου προς Σπήλι - Λαμπηνή - Καρήνες. Υπάρχει και άλλος δρόμος από την αρτηρία Αμαρίου. Βολιώνες - Αντάνασσα - Πατσός - Καρήνες 37 χλμ.

Εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου κατάγραφη, ερειπωμένη. Σώζεται τοιχογραφία τού ζεύγους τών αφιερωτών, που υποβασιάζουν τον προσφερόμενο ναό. (βλ. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. II, σ.334 και πίνακα 13,

Εικ. 186. Το χωριό Καρές στο οροπέδι Ασκύφου, επαρχίας Σφακίων. (φωτ. Λαγκαδινού).

αριθ.1). Άλλη παλαιά εκκλησία τού Τιμίου Σταυρού, τού 1601, η επιγραφή στο κωδωνοστάσιο και το όνομα τού κτήτορα Φργκιά Βλαστό (βλ. Gerola Monumenti Veneti κ.λπ. IV. σ.493).

Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Carines, από τον Καστροφύλακα αναφέρονται δύο οικισμοί στο ν. Ρεθύμνου. (K174) Carines με 312 κάτ. και Carrines με 36 κάτ. το 1583. Πρόκειται γιά λάθος; ή μήπως ο μικρότερος οικισμός ήταν χωριστή συνοικία τού μεγαλύτερου και αναφέρεται ιδιαίτερος, όπως συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις: Από το Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V,σ.129) Charines το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Karines (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 4 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Καρίναις** στο δήμο Μέρωνα Αμαρίου με 252 Χριστιαν. κάτ., και το 1900, στον ίδιο δήμο με 275. Το 1920 Καρίνες, έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, κάτ. 294, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 395, το 1940 **Καρίναι**, κάτ. 436, το 1951 κάτ. 398, το 1961 κάτ. 370 και το 1971 κάτ. 293.

Ο καθηγητής Θ.Σ. Πελαντάκης, ασχολούμενος με την ετυμολογία τού τοπωνυμίου, γράφει, ότι το χωριό είναι κτισμένο πάνω σε λόφους, όπως τα κάστρα τών πόλεων, που αναφέρονται στον Όμηρο **Κάρηνα**, (βλ. I. Πανταζίδου, Ομηρικό Λεξικό, λέξη κάρηνον). Συνεπώς η προέλευση τού τοπωνυμίου είναι ομηρική και πρέπει να ορθογραφητάι **Καρήνες**. (βλ. «Προμηθεύς Πυρφόρος» τεύχ. 23, σ.33).

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. II, σ.335, 338, και πίναξ 13 — **Gerola - Λασιθιωτάκη** Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών σ.62 — **Θ. Σ. Πελαντάκη**, Τα ονόματα τών χωριών Μιζόρρουμα και Καρήνες, περιοδ. «Προμηθεύς Πυρφόρος», τεύχος 23).

Καρθιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Βασιλόπουλου επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 38, υψ. 190 μ. Απέχει από τα Χανιά 30,2 χλμ. Διαδρομή: Κολυμπάρι - Καλυδωνία - Νοχιά - Καρθιανά.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Καρθιανά** στο δήμο Σηληιάς, κάτ. 77 Χριστιαν. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Κολυμπάρι, κάτ. 81, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Επισκοπής, κάτ. 96, το 1928 στην κοινότητα Επισκοπής, κάτ. 111, το 1940 κάτ. 133, το 1951 κάτ. 124, το 1961 είναι στην κοινότητα Βασιλόπουλου (Μετονομασία τής κοινότητας Επισκοπής) κάτ. 96 και το 1971 κάτ. 50.

Καρκαδιώτισσα, η. Οικισμός τής κοινότητας Κυπαρίσσι, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 210, υψ. 470κ μ. Απέχει από το Ηράκλειο 35,4 χλμ. Διαδρομή: Κανλί Καστέλι - Κυπαρίσσι - Γαλένι - Ρουκάνι - Καρκαδιώτισσα, ή από τη μονή Αγ. Γεωργίου Απανωσήφη, απ' όπου απέχει 3,7 χλμ.

Αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1268, ο παρα Nicola de Carcariotissa (ο παπά Νικόλα τής Καρκαδιώτισσας). (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηριών, τού Κοινοῦ, 1985, σ.143). Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1368 Carcadiotissa. Σε άλλο έγγραφο, τού ίδιου Αρχείου, αναφέρεται ότι, η Ianniza, σύζυγος τού Pelegrini Letirgho, κάτοικος τού χωριού Cato Carcariotissa, θεραπεύτηκε με τη φροντίδα τού Ioste Gratiano, από τραύματα που τής προξένησε ο σύζυγός της αδικαιολόγητα. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.144 και 382). Την περίοδο τής Βενετοκρατίας ήταν δύο οικισμοί. Ο Fr. Barozzi, (f°22v) αναφέρει το 1577 Carcariotissa Arano και Carcariotissa Cato, Ο Καστροφύλακας (K101) Carcariotissa Catto με 25 κάτ. και Arcaniotes Arano με 136 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V,σ.117) Carcadihitissa Arano, Carcadihitissa Cato το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Karkadyotisa με 25 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β' σ.127). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Καρκαδιώτισσα** στο δήμο Δαφνών με 116 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο, με 7 άρρενες κάτ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Καλού, με 115 κάτ. Το 1928 στην κοινότητα Κανλί Καστέλι, με 83, το 1940 στην κοινότητα Δουρβουτζίου (Κυπαρίσσι) με 106 κάτ., το 1951 με 159 στην κοινότητα Κυπαρίσσι, το 1961 κάτ. 147 και το 1971 κάτ. 203.

Μέσα στο χωριό υπάρχει ερειπωμένη η παλαιά εκκλησία τής Παναγίας Καρκαδιώτισσας, στην οποία οφείλεται το όνομα τού χωριού. Βορείως τού χωριού είναι το παλαιό εξωκλήσι τού Αστράτηγου με λείψανα τοιχογραφιών. Βορειοδυτικά σώζονται τα ερείπια τού χωριού **Αγαλαντές**.

Καρκαλετουδιανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Carcalletudianà, το 1630. Ο Paul Faure, («Κρητολογία» V,

σ.75) αναφέρει τοπωνύμιο ανατολικά από το χωριό Καπετανιανά, τής ίδιας επαρχίας (βλ. λήμμα).

Καρνάρι, το. Οικισμός στην επαρχία Τεμένους Ηρακλείου, κάτ. (1981), 3, υψ. 280 μ. Στο χάρτη σημειώνεται στους νοτιοανατολικούς πρόποδες τού Γιούκτα **Μετόχι Καρνάρι**.

Δεν αναφέρεται στις προηγούμενες απογραφές. Το 1949 βρέθηκε κοντά στον οικισμό μινωική λάμνα. Υστερομινωικών χρόνων ΙΙ («Κρητικά Χρον.» τόμ. Γ', σ.594). Κοντά στο χωριό είναι το σημείο τού **Στραβομούτη**, με δύο αλληπάλληλες στοές. Μετά σ' αυτό βρέθηκαν από το Σπ. Μαρινάτο το 1930 όστρακα ρυθμού Πύργου, τής Νεολιθικής, τής Πρωτομινωικής και τής Γεωμετρικής εποχής. Ενδιαφέροντα είναι κομμάτια δύο πρωτομινωικών πρόχων, με γεωμετρική διακόσμηση. («Κρητ. Χρον.» Δ', σ.532).

Εικ. 187. Το χωριό Καρκαδιώτισσα, επαρχίας Τεμένους. (φωτ. Ρουσσέτου).

Καρνησσόπολις, η. Αρχαιότατο όνομα τής δωρικής Λύκτου. *Καρνησσόπολις, Λύκτος η Κρητική ούτως εκαλείτο* αναφέρει ο Ησύχιος. Όνομα που φανερώνει τη δωρική της καταγωγή, που πήρε από τη λατρεία τού Καρνείου Απόλλωνος, προς τιμήν τού οποίου ετελούντο εορτές και αγώνες. Βλ. λήμμα Λύκτος.

Καρνησί, το. Μικρός οικισμός την περίοδο τής Βενετοκρατίας, στην επαρχία Τεμένους, νοτιώς τής Κνωσού. Σήμερα δεν υπάρχει.

Αναφέρεται σε έγγραφο τού 1248, Caronisso φέουδο τής Αρχιεπισκοπής Κρήτης τη Β' Βυζαντινή περίοδο (tempore grecorum), όπου εργαζόταν δύο ζευγάρια βόδια. Ήταν στην περιοχή τής Paracandia. (Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, σ.15, 28. Βλ. και Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και

Μοναστηριών τού Κοινοῦ, 1985, σ.188 passim). Σε συμβόλαιο τού 1281 αναφέρεται Kironisi, φέουδο τού Bartholotus Alivrando. (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ.174). Σε συμβόλαιο τού 1301 τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. di Brixano, Caronisi.. (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.11). Σε άλλο έγγραφο τού 1368, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, αναφέρεται Caronissi. Στο χωριό αυτό ο Nic. Alberto και ο G. Megalomatis έχουν από κοινού ένα πατητήρι και το πουλούν αντί 10 υπέρπυρα στον Hem. Alberto. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.126). Αναφέρεται επίσης στην επαρχία Τεμένους το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22v) Caronissi).

Στο σχεδιάγραμμα τής διαδρομής τού υδραγωγείου Μοροζίνι, από το Γιούκτα μέχρι το Χάντακα, σημειώνεται ως έβδομο σημείο, απ' όπου περνούσε το υδραγωγείο. (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Η Ύδρευση τού Ηρακλείου, 1981, σ.59).

Καρουζανώ, Απάνω, το. Χωριό τής κοινότητας Καρουζανών, επαρχίας Πεδιάδας ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 80 υψ. 380 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 40 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 29,4 χλμ. τού δρόμου προς το οροπέδιο τού Λασιθίου, και στο 36 χλμ. διακλάδωση αριστερά.

Πρώτη φορά αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζάντιο (Κρητικά σ.61) **Επάνω Καρζανώ, Κάτω Καρζανώ, Πιτζαριανό, Μύλοι και Τσίγκουνα**, κατοικούμενα από 34 χριστιαν. οικογένειες με 5 εκκλησίες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρονται **Καρουζανώ** στο δήμο Καστελίου, κατ. 105 Χριστιανοί, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, γράφεται **Καρουζανών**, κάτ. 179. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρονται χωριστά οι δύο οικισμοί στον ίδιο αγροτικό δήμο Καρουζανών:

Κάτω Καρουζανά, στον ομών. αγροτ. δήμο, κάτ. το (1920) 129, υψ. 300 μ. το 1928 στην ίδια κοινότητα Καρουζανών κάτ. 121, το 1940 κάτ. 121, το 1951 κάτ. 197, το 1961 κάτ. 101, το 1971 κάτ. 81 και το 1981 κάτ. 42.

Απάνω Καρουζανά, το 1920 κάτ. 78, υψ. 380 μ., το 1928 κάτ. 68, το 1940 κάτ. 94, το 1951 κάτ. 7, το 1961 κάτ. 86 και το 1971 κάτ. 78.

Τα ονόματα τών οικισμών αυτών οφείλονται στο επώνυμο τών κατοίκων **Καρούζος**, κοινό στην Κρήτη. Ο τύπος **Καρουζανά**, τής Στατιστικής υπηρεσίας, χρησιμοποιείται στη Δυτική Κρήτη. Στην Κεντροανατολική χρησιμοποιείται η γενική τού πληθυντικού. Το χωριό τών Καρουζανών.

Καρούμπα, (= Χαρουπιά). Οικισμός στην επαρχία Σητείας ν. Λασιθίου, ανατολικά τού σημερινού οικισμού Χοχλακιές. Τον αναφέρει ο Σπράττ: Η κοιλάδα αυτή - λέει έχει μερικά χωριά, φτωχά αλλά γραφικά. Ένα απ' αυτά ονομάζεται Καρουμπ που έχει πάρει το όνομά του από το δένδρο χαρουπιά, βορείως από τον όρμο τής Ζάκρου. Στην έξοδο τού φαραγγιού που είναι το χωριό, είναι λείψανα οικισμού Ελληνιστικής

εποχής. (Βλ. T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, vol. I, σ.234). Και η Wroncka σημειώνει στο χάρτη της, ανατολικά από το σημερινό χωριό Χοχλακιές, **Καρούμπες**, τη θέση αρχαίας πόλης. (Βλ. το χάρτη Teresa Wroncka, Pour un atlas archéologique de la Crète Minoenne: Sitia, I. Bulletin Corresp. Hellénique, LXXXIII - 1959, - II).

Καροφυλλατιανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Carofilatianà. Δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή. Η θέση τού οικισμού άγνωστη.

Καρπατσουλιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Βουτά, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 40, υψ. 350 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορείως τού Βουτά. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Καρπατσουλιανά** στο δήμο Παλιόχωρας, κάτ. Χριστιαν. 6 και Τούρκ. 25. Το 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 αναφέρεται Καρπατσουλιανά στον αγροτ. δήμο Σαρακήνας, κάτ. 48, το 1928 στην κοινότητα Σαρακήνας, κάτ. 58, το 1940 κάτ. 38, το 1951 κάτ. 33, το 1961 τα Καρπατσουλιανά μετονομάζονται **Πλάτανος**, κάτ. 35 υψ. 380 μ. Το 1971 αναφέρεται στην κοινότητα Βουτά, κάτ. 63.

Καρπηδώνες. Ο δάσκαλος Αντ. Κυριανάκης, σε δημοσίευσμά του στο περιοδικό «Κρητική Εστία», τεύχ. 115, σ.248, γράφει, ότι στη θέση **Καρπηδώνες**, κοντά στο χωριό **Αρολίθι**, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, υπήρχε ομώνυμο χωριό, που καταστράφηκε από τούς Τούρκους, και φαίνονται καθαρά τα ερείπιά του. Δεν αναφέρει πηγή. Χωριό με αυτό το όνομα δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή. Ίσως το τοπωνύμιο να μην έχει σχέση με το όνομα τού χωριού.

Κάρταλο, Οικισμός στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο από το Fr. Barozzi (f°27r) Cartalo το 1577. Από τον Καστροφύλακα (K184) Cartaso (λανθασμένα) στον κατάλογο τών αγγαρειών, με 24 οφειλόμενες αγγαρείες, το 1583. Από τον ίδιο Καστροφύλακα δεν αναφέρεται στην κατάσταση τών κατοίκων τού νομού. Ο Paul Faure το σημειώνει (βλ. «Κρητολογία», τεύχ. 12-13, σ.232) με την πληροφορία: «Κάρταλος, όρος, 2 χλμ. δυτικά τής Γληγοριάς». Αλλά πρόκειται περί οικισμού και όχι περί όρους.

Καρτενικό, το. Ο Flam. Cornelius, (Creta Sacra, II, σ.40) αναφέρει τα χωριά (casalia) Livadia, **Cartenico**, Pacidi και Miceum, στον κατάλογο τών κτημάτων και τών χωριών, που ανήκουν στον τιτουλάριο λατίνο πατριάρχη τής Κωνσταντινουπόλεως. Πού ήταν είναι άγνωστο. (Βλ. και Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδινάλιου Βησσαρίωνος κ.λπ. σ.230 κ.λπ.).

Καρτέρηδες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Έξω Λακκώνια, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Το όνομα από το επώνυμο τών κατοίκων Καρτεράκης. Βλ. λήμμα Λακκώνια.

Καρτερός, ο. Οικισμός τής κοινότητας Καλλιθέας, επαρχίας Πειδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 80, υψ. 10 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 8 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 6 χλμ τού δρόμου προς Αγ. Νικόλαο Λασιθίου.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Ben. de Brixano το 1302. Ο Michael Condoioorgio ενοικιάζει τον κήπο του τον ευρισκόμενο στον Cartero (Καρτερό) στον Iohanni Fradelo. (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.209).

Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Πειδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Cartero από τον Καστροφύλακα (K94) Cartero με 179 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.124) Cartero το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Kartere nam digerî Hiyarh dere με 16 χαράτσα. Το χωριό και τον ποταμό τον έλεγαν οι Τούρκοι **Χιγιαρλί Ντερέ** = ποταμό τών αγγουριών. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.117). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Karterò (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 9 χριστιαν. και 7 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Επισκοπής με 49 Χριστιαν. και 74 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 120, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 57, το 1928 στην κοινότητα Σκαλάνι κάτ. 51, το 1940 στην κοινότη. Μπαμπαλή Μετόχι, κάτ. 61, το 1951 στην κοινότητα Καλλιθέας (μετονομασία τού Μπαμπαλή). κάτ. 29, το 1961 κάτ. 49 και το 1971 κάτ. 53. Για την ετυμολογία τού ονόματος βλ. λήμμα **Αμνισός**.

Καρτσιανός, ο. Οικισμός βοσκών τής κοινότητας Βραχασίου, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 11, υψ. 120 μ. Βρίσκεται νοτιοανατολικά τού λόφου **Προφήτης Ηλίας**, νοτίως τού Μινωικού ανακτόρου Μαλίων. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 στην ίδια κοινότητα με 11 κάτ. και το 1971 με 5 κάτ. Στις προηγούμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Μόνο ο Χουρμούζης Βυζάντιος τον αναφέρει στα «Κρητικά» του **Καρτσιανό**, αμέσως μετά το Βραχάσι. Και ο Καλομενόπουλος (Κρητικά 1894, σ.107) τον αναφέρει **Κατσαριανό**, αγροικία κατοικουμένη υπό 7 ελλην. οικογενειών. **Κατσαριανός** και ο Εμμ. Λαμπρινάκης στη Γεωγραφία Κρήτης 1890, σ.167). Το όνομα αυτό σχετίζεται με το επώνυμο Κατσαράκης, που υπήρχε στο χωριό Μίλατος. (Βλ. Ελευθ. Πλατάκη, Παλαιές εκκλησίες στο Βραχάσι, «Αμάλθεια», τεύχ. 10 σ.100 και 11 σ.155).

Καρυά, η. Οικισμός τού δήμου Χάρακα, επαρχίας Μονοφατισίου ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Kária (Pashley, Travels in Crete, II, σ.317) με 4 τουρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος το αναφέρει (Κρητικά 83) **Κάργια** με 3 τούρκ. οικογέν. το 1842. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Κάρυα στο δήμο Χάρακα με 70 Τούρκ. κάτ. Το 1900 δεν αναφέρεται. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται **Κάρυα**, στον αγροτ. δήμο Στερνών, με 17 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Στα-

βγίων, κάτ. 8. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Βρισκόταν σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά από το χωριό Διονύσι.

Καρυδάκι, το. Οικισμός τής κοινότητας Βρυσών, επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 21, υψ. 580 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 44 χλμ. Διαδρομή: από δρόμο τής επαρχίας Αμαρίου: Αποστόλοι - Μιρώνια - Γερακάρι - Βρύσες - ΑνωΜέρος - Καρυδάκι.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27r) Caridhachi, από τον Καστροφύλακα (K176) Caridachi με 152 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Caridhachi το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται, αλλά αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζάντιο (Κρητικά, σ.38) **Καρδάκι**. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Καρυδάκι**, στο δήμο Μοναστηρακίου με 28 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται επίσης **Καρυδάκι** στο δήμο Πανακραίων με 38 κάτ. Από την απογραφή τού 1920 αρχίζει η παραθορά τού τοπωνύμιου. Στην αυτή γράφεται πρώτη φορά **Καρδάκι**, στον αγροτ. δήμο Σμιλέ, κάτ. 33, το 1928 είναι στην κοινότητα Βρυσών, κάτ. 28, το 1940 γράφεται **Καρδάκιον**, και 38, το 1951 κάτ. 37, το 1961 κάτ. 31, και το 1971 κάτ. 31. Το ελληνικότατο **Καρυδάκι**, όπως αναφέρεται σωστά από ξενόγλωσσους απογραφείς, κατάντησε ακατανόητο από τούς Έλληνες απογραφείς, με τις αλληλοπάλλληλες μεταμορφώσεις. Το τοπωνύμιο οφείλεται σε κανένα μικρό δένδρο καρυδιάς, που υπάρχουν πολλά στην περιοχή, και επειδή ήταν μικρό το έλεγαν με το υποκοριστικό Καρυδάκι.

Καρυδάκι, το. Χωριό τής επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου. Το αναφέρει μόνο ο Καστροφύλακας (K101) Caridachi με 138 κάτ. το 1583. Η θέση του μόνου είναι άγνωστη. Υποθέτω πως εννοεί τη γυναικεία μονή τής Παναγίας, στη δεξιά πλαγιά τής κοιλάδας, την οποία διέλυσε έπειτα το 1627 ο Φραγκ. Μοροζίνι, γιά να μεταφέρει το νερό τής πηγής της στο υδραγωγείο του. Γι' αυτό αναγκάστηκε να κάνει μιά θαυμάσια υδατογέφυρα γιά να περάσει στην αντίπερα πλευρά τής κοιλάδας, απ' όπου περνούσε το υδραγωγείο. Τις καλόγριες della Madonna detta del caridachi μετέφερε στη μονή τού Αγ. Παντελεήμονα, κοντά στο Χάντακα και η μονή ερημώθηκε. Άλλα στοιχεία γιά την ίδρυση τής μονής κ.λπ. δεν είναι γνωστά. (Βλ. λεπτομέρεια, Στεργ. Γ. Σπανάκη, Η Ύδρευση τού Ηρακλείου, Ηράκλειο 1981, και εικόνα τών ερειπίων τής μονής.

Η μονή Sancta Maria de lo Caridachi αναφέρεται σε έγγραφο τού 1320. Ο Jani Iatro, κάτ. τού χωριού Silamo, καταθέτει ενόρκως, ερωτηθείς, γιά εκκλησία, στο χωριό, απάντησε, ότι υπάρχει και άλλη εκκλησία καλουμένη Sancta Maria de lo Caridachi, που είναι στα μέρη de Ca (τού οίκου) Barbo. Ο Nicolaus Regurado, κάτοικος τού χωριού Σίλαμος, καταθέτει ενόρκως, ότι στο ειρημένο χωριό είναι μιά εκκλησία, καλουμένη Sancta Maria, που είναι παλαιά. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινοῦ, 1985, σ.288 και 69).

Άρα την εποχή εκείνη δεν ήταν μονή αλλά μικρός οικισμός τού οίκου Μπάρμπο.

Καρυδάκια, τα. Άλλος οικισμός με το όνομα με το όνομα αυτό που τον αναφέρει μόνο ο Καστροφύλακας (K174) στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου Caridachia με 56 κάτ. το 1583 και νομίζω πως δεν είναι λάθος, αφού επαναλαμβάνει στη σελ. (K184) Caridachi οφειλή τού χωριού 49 αγγαρείες και αμέσως παρακάτω πάλι Caridachi με 520 αγγαρείες οφειλόμενες, τού προηγούμενου πιό μεγάλου χωριού.

Ο Αμαριώτης δικηγόρος Στέργ. Μανουράς με πληροφόρησε, ότι υπάρχει σήμερα τοπωνύμιο **Καρυδάκια** στην επαρχία Αμαρίου, που επιβεβαιώνει την ύπαρξη τού οικισμού.

Καρύδι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μεραμπέλου ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 146, υψ. 510 μ. Απέχει από τον Άγιο Νικόλαο, μέσω Νικηθιανού, 21,9 χλμ. και από τη Νεάπολη 23 χλμ. Στις βενετσάνικες απογραφές δεν αναφέρεται. Όμως σε συμβόλαιο τού 1611 αναφέρεται, ότι η μονή τού Μεγάλου Αντωνίου ευρίσκεται εις τόπον καλούμενον **Καρύδι**. Από αυτό συμπεραίνει ο Ξανθουδίδης, ότι η ονομασία Καρύδι ήταν τοποθεσία και συνεπώς το χωριό είναι κτίσμα νεωτέρων χρόνων. (Βλ. «Χριστιανική Κρήτη» τόμ. Α', σ.46). Όμως η παράδοση αναφέρει, ότι κάποιος υποτακτικός τής μονής Αρέτι είχε παράνομες σχέσεις με μιά καλόγρια τής μονής. Ο ηγούμενος τούς πάντρεψε με την προϋπόθεση να κατοικήσουν στη θέση αυτή, ώστε να μη φαίνεται το μοναστήρι Αρέτι. Ο πρώτος λοιπόν, κάτοικος, που τ' όνομά του ήταν Καρύδης, έδωσε την ονομασία στο χωριό. Πρέπει να σημειωθεί ότι στην ξηρή και άνυδρη περιοχή ποτέ δεν αναπτύχθηκε η καρυδιά, που ως γνωστό, αναπτύσσεται μόνο σε υδροφόρα στρώματα. Το χωριό δεν αναφέρεται στην απογραφή τού 1834 ενώ υπήρχε, αφού το αναφέρει το 1842 ο Χουρμούζης Βυζάντιος (βλ. Κρητικά σ.48), Καρύδι. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Φουρνής με 195 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 210, το 1920 είναι έδρα αγροτ. δήμου, κάτ. 187, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Καστέλι Φουρνής, κάτ. 218, το 1940, κάτ. 241, το 1951 είναι και πάλι έδρα κοινότη. κάτ. 237, το 1961 κάτ. 206, και το 1971 κάτ. 180.

Καρύδι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 142, υψ. 600 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 23,5 χλμ. Διαδρομή: Σητεία - Σταυρωμένος - Κατσιδόνη - Σίτανος - Καρύδι. Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές, ενώ υπήρχε, αφού αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Karidi με 17 χαράτσα. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.132). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Karýdhi (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 15 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμ. δήμου, κάτ. Χριστιαν. 228. Το 1900 κάτ. 214. Το 1920 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 291, το 1940 το **Καρύδιον**,

Εικ. 188. Το χωριό Καρύδι, επαρχ. Μεραμπέλου. (φωτ. Ρουσέτου).

κάτ. 358, το 1951 κάτ. 302, το 1961 κάτ. 282 και το 1971 κάτ. 257.

Καρύδι, το. Μικρός ορεινός οικισμός τής κοινότητας Μύθοι, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 2, υψ. 720 μ. Βρίσκεται σε απόσταση 6 χλμ. περίπου, από το χωριό Μύθοι, βορειοδυτικά. Αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1951 στην κοινότητα Μύθων, κάτ. 0, το 1961 κάτ. 4 και υψ. 960 μ. (Ήθελα να ήξερα με τι όργανα μετρούν τα υψόμετρα και παρουσιάζονται συνήθως ασυγχώρητες διαφορές).

Στη θέση αυτή ήταν η μονή τής **Καρυδιανής Παναγίας**, παράρτημα τής μονής Φανερωμένης. Διαλύθηκε το 1927. (Βλ. Ν. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία τής Κρήτης, σ.94).

Καρύδι, το. Οικισμός τής κοινότητας Βάμου, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων. Τελευταία φορά αναφέρεται Καρύδι στην κοινότητα Βάμου με 31 κάτ. το 1928.

Είναι παλαιό χωριό. Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) Caridhi San Zorzi και Caridhi Charcomathadho, από τον Καστροφύλακα (K237) αναφέρεται στο νομό Χανίων, χωρίς να καθορίζεται η επαρχία (αλλά προφανώς πρόκειται γιά τον Αποκόρωνα) Caridi με 183 κάτ. το 1583 μεταξύ τών χωριών τού Αποκορώνου Cavalochori και Armenus, (K223) Caridi S(an) Zorzi με 30 οφειλόμενες αγγαρείες και Caridi Carcomatà με 18 οφειλόμενες αγγαρείες και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 133 Caridhi San Zorzi και Caridhi Charcomatado το 1630. Άρα κατά τη Βενετοκρατία ήταν δύο ξεχωριστά χωριά.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται στον Αποκόρωνα ένα χωριό Karydhi (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 6 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 δεν αναφέρεται. Ίσως οι επαναστάσεις είχαν αναγκάσει τούς κατοίκους να το εγκαταλείψουν. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Βάμου με 45 κάτ.

Το 1920 αναφέρεται Καρύδι στον αγροτ. δήμο Βάμου με 42 κάτ. και το 1928 στην κοινότητα Βάμου με 31

Εικ. 189. Ο απόκρημος βράχος «Καρφί», όπου ήταν ο Υστερομινωικός οικισμός το 1200 π.Χ. (φωτ. Ρουσέτου).

κάτ. Έκτοτε δεν αναφέρεται.

Ο Γρηγ. Παπαδοπετράκης αναφέρει στο έργο του: Ιστορία τής Αγ.Τριάδος στο Ακρωτήρι Κυδωνίας, ότι η μονή είχε μετόχι στο Καρύδι Αποκορώνου, όπου υπήρχε *εκκλησίδιον τού μεγαλομάρτυρος Γεωργίου, αρχαιότατον και περιβόητον, επίφοβον και τρομακτικόν τοίς κλέπταις και επιόρκοις, διά τας μέχρι σήμερα φανεράς αυτού θαυματουργίας.* (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» τόμ. Κ', σ.90). Αναφέρει επίσης ότι οι κάτοικοι τού χωριού εξώμοσαν όλοι, ακόμη και ο εφημέριος.

Καρφί, το. Με το όνομα αυτό λέγεται ένας απομονωμένος απότομος βράχος από τις τρεις πλευρές του, που μοιάζει με τούς δολωμίτες τών Άλπεων. Βρίσκεται στα σύνορα Λασιθίου - Ηρακλείου, πάνω από τη μονή τής Κεράς Καρδιώτισσας τής επαρχίας Πεδιάδας. Έχει υψόμετρο 1100 μ. Το όνομα του οφείλεται στο σχήμα του. Μοιάζει με καρφί, καρφωμένο στα δυτικά πλευρά τού όρους Σελένα, τής οροσειράς τής Δίκτης.

Με το όνομα αυτό είναι γνωστός στην Αρχαιολογία τής Κρήτης ένας Υπομινωικός οικισμός τού 1200 π.Χ., αφού το αρχαίο του όνομα είναι άγνωστο.

Πριν από τρεις χιλιάδες χρόνια, το 1200 π.Χ., όταν ένας νέος, βάρβαρος και ακαταμάχητος εχθρός, οι Δωριείς, επέδραμε στο κράτος τών Μινωιτών και το διέλυσε, οι Μινωίτες τών παραλίων και πεδινών πόλεων, κυνηγημένοι από τον κατακτητή, κατέφυγαν, όπως σε όλες τις ανάλογες περιπτώσεις, στο απότομο και παγερό αυτό ύψωμα, που το δέρνουν αλύπητα όλοι οι άνεμοι, χειμώνα - καλοκαίρι, και εγκαταστάθηκαν εκεί, για να ζήσουν ελεύθεροι, μακριά από τούς βάρβαρους επιδρομείς. Μέχρι τών Ελληνικών ακόμη χρόνων διατήρησαν το μινωικό χαρακτήρα των.

Η θέση που εκλέξαν ήταν ασφαλέστατη, αθέατη, προστατευμένη από τα γύρω βουνά, όπου είχαν εγκαταστήσει παρατηρητήρια, απ' όπου μπορούσαν να κατοπτεύουν, όχι μόνο την περιοχή, που εκτείνεται κάτω από το ύψωμά των, μα ακόμη και το Κρητικό πέλαγος.

Ο τόπος που κατέφυγαν ήταν γνωστός, γιατί ήταν τόπος λατρείας. Από τη Μινωική Ι περίοδο ήταν ιερό κορυφής, όμοιο με εκείνα τού Πετσοφά, τού Μαζά, τού Γιούκτα κ.λπ. Τα αναθήματα που βρέθηκαν είναι όμοια με τα αναθήματα τών άλλων ιερών Κορυφής,

Εικ. 190. Ειδώλια λατρευτών τού ιερού κορυφής στο Καρφί.

δηλαδή ειδώλια, ανδρικά και γυναικεία λατρευτών, ζώδια μικρά και μεγάλα, αναθηματικά αγγεία κ.λπ.

Στην ανατολική πλευρά τού βράχου αυτού έκτισαν τις κατοικίες των και αποτέλεσαν ένα οικισμό, αρκετά μεγάλο. Εκτός από την περιοχή που ανασκάφηκε καταλάμβανε και όλη την επίπεδη έκταση μεταξύ τών κορυφών **Μεγάλη** και **Μικρή Κοπράνα**.

Ο Αρθ. Έβανς επισκέφτηκε την περιοχή το 1896 και εσημείωσε την αρχαιολογική της σημασία και μάλιστα ανέσκαψε ένα τάφο στη θέση **Μνήματα**. Η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή υπό τη διεύθυνση τού Τζών Πεντλέμπουρ, (John Pendlebury), ακολουθώντας τις υποδείξεις τού Έβανς, έκανε ανασκαφές το 1937-1939, και αποκάλυψε την άγνωστη αυτή πόλη.

Η ύδρευση τών κατοίκων γινόταν από τη **Βιτσιλόβρυση**, την πηγή τών αετών, που βρίσκεται ακόμη και σήμερα κάτω από τον οικισμό. Στην πηγή αυτή κατασκεύαζαν, οι καλλιτέχνες τής εποχής, τα ειδώλια, που αφιέρωναν οι προσκυνητές στο Ιερό Κορυφής. Πάνω από την πηγή, σε μικρή επίπεδη επιφάνεια, κάποιος χωρικός από το Τζερμιάδω, βρήκε τις πρώτες δεκαετίες τού αιώνα μας πλήθος τέτοιων αφιερωμάτων ανθρώπων και ζώων.

Τα ευρήματα τών ανασκαφών τού Πεντλέμπουρ ήταν πενιχρά. Βρέθηκαν τα συνηθισμένα όστρακα, πήλινα ειδώλια, μερικά ακέραια αγγεία, χάλκινα μαχαίρια, δρεπάνια, βελόνες, κοσμήματα διάφορα κ.λπ. Τα πιο ενδιαφέροντα είναι τα πήλινα ειδώλια τής θεάς με υψωμένα χέρια, σε ένδειξη ευλογίας ή προσευχής, με σωληνοειδή διαμόρφωση τού κορμού και

τα κάτω άκρα κινητά, με πτηνά στο κεφάλι, σπουδαιότατα για τη μελέτη τής Μινωικής Θρησκείας, την οποία διαφύλαξαν οι κατατρεγμένοι Μινωίτες, στον απόκρημο οικισμό των. Βρέθηκεν επίσης ένας πήλινος πρωτότυπος και περίεργος βωμός, σε σχήμα κουβούκλιου, ανοικτός επάνω, όπου είναι 4 βοσειδή ζώα. Βρέθηκαν επίσης λεκάνες και άλλα οικιακά σκεύη, χειρόμυλοι, λίθινα γουδιά, κοκκάλινα εργαλεία και μετάλλινα από μπρούντζο, λίγα από σίδηρο και μολύβι. Χρυσά αντικείμενα δεν βρέθηκαν, γιατί η πόλη δεν καταστράφηκε βίαια αλλά εγκαταλείφτηκε από τούς κατοίκους της, και πήραν, ότι πολύτιμο είχαν. Βρέθηκαν όμως και μερικά δακτυλίδια από μπρούντζο.

Το νεκροταφείο τού οικισμού ήταν κάτω απ' αυτόν και στην ανατολική πλευρά τών υψωμάτων, στη θέση Αστοιβιδερό, αλλά και στη νότια πλευρά τού υψώματος όπου ήταν η πόλη.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: J.D.S. Pendlebury, The Excavations at Karphi, BSA, XXXVIII, Session 1937-38, London 1940 — Χρήστ. Ν. Πέτρου - Μεσογειτή, Το Λασιθί και οι ανασκαφές τής Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, περιόδ. «Κρητικές Σελίδες», Β', σ.211 και τού ίδιου. Ο Απολογισμός τών αρχαιολογικών Ερευνών εις Κρήτην κατά το 1937.

Καρωτή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 224, υψ.130 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 20,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 20 χλμ. τού παλιού δρόμου από Ρέθυμνο προς Χανιά, 2 χλμ. πριν από την Επισκοπή. Το τοπωνύμιο από τα εις -ωτή περιεκτικά ονόματα, εκ τού καρυά, καρέα, Καρέ, Καρωτή. (Βλ. Κ. Άμαντου, Κρητικά τοπωνύμια, Ε(ετηρίς)Ε(ταιρ.)Κ(ρητ.)Σπουδών, τόμ. Γ', σ.225). Καλλιεργούνται εσπεριδοειδή, αλλά παλαιότερα εμάστιζε το χωριό η ελονοσία. (Ε. Λαμπρινάκη, Γεωγραφία τής Κρήτης σ.91).

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25v) Caroti, από τον Καστροφύλακα (Κ175) Caroti με 194 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.127) Caroti, το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Karoti με 30 σπίτια (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', σ.131). Στην αιγυπτιακή απογραφή δεν αναφέρεται, αλλά ο Χουρμούζης Βυζάντ. το αναφέρει **Καροτή** το 1842 (Κρητικά σ.44). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αργυρούπολης, με 150 Χριστιαν. και 5 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, **Λαππαίων**, όπως μετονομάστηκε, κάτ. 206. Το 1920 η Καρωτή είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 223, το 1928 στην κοινότητα Επισκοπής, κάτ. 245, το 1940 κάτ. 309, το 1951 κάτ. 246, το 1961 έδρα ομών. κοινότη. κάτ. 249, και το 1971 κάτ. 221.

Κασάνοι, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 308, υψ. 310 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 44,6 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Αυλή - Κασάνοι. Βρίσκεται πάνω σε ύψωμα με πανοραμική θέα στη γύρω περιοχή. Προϊόντα: Λάδι, σταφίδες,

Εικ. 191. Σχεδιάγραμμα ανασκαφής του Υστερομινωικού οικισμού στο Καρφί.

Ο Υστερομινωικός Συνοικισμός στο «Καρφί» Λασιθίου τού 1200 π.Χ. (J. Pendlebury, The Excavations at Karphi, BSA, XXXVIII, 1940)

Υ Π Ο Μ Ν Η Μ Α

1. Το Ιερό της πολιτείας. Ήταν υπαίθριο.
- 1α. Στο χώρο αυτό βρέθηκαν τα πήλινα ειδώλια της θεάς (προθ. Μουσείου 101).
- 1β. Εδώ βρέθηκαν τα πήλινα κρινοχρώμα αγγεία.
- 2, 3, 4, 6, 7. «Στρατώνες».
2. Μεγάλη αίθουσα με είσοδο από τη δυτική πλευρά.
3. Μεγάλη αίθουσα με πεζούλι στον ανατολικό τοίχο.
4. Υπαίθρια αυλή.
5. Πύργος - σκοπιά, για τη φύλαξη της βόρειας εισόδου της πολιτείας.
- 8, 9, 11 - 18. Το «Μεγάλο Σπίτι», πιθανώς κατοικία του διοικητή της πόλης.
8. Πρόδομος τού «Μεγάλου Σπιτιού».
9. Το «Μέγαρο» με δύο κολόνες. Στη ΒΑ γωνία ο «σταμνοστάτης».
- 12, 13, 14. Αποθήκες. Η είσοδος στους χώρους 12, 13 ήταν από καταπακτή.
15. Διάδρομος.
- 16, 17. Υπαίθρια αυλή.
- 19, 20, 38 - 41. Βοηθητικοί χώροι τού Ιερού αριθ. 1.
- 21, 22, 23, 29 - 37. Αποθήκες.
41. Υπαίθρια αυλή.
- 55, 57. Μικρό Ιερό με πήλινο βωμό.
- 56, 72. Δρόμοι.
- 58 - 61 και 80. Η κατοικία τού Ιερέα.
- 62 - 125. Τα πρώτα κτίσματα τού συνοικισμού, όπου κατοίκησαν οι πρώτοι πρόσφυγες.
69. Η είσοδος τού χώρου ήταν από τη στέγη τών χώρων 81, 82 με καταπακτή.
- 71, 73, 74. Το σπίτι τού φουρνάρη. Στη βορεινή πλευρά τού χώρου 73 ήταν ο φούρνος, όμοιος με τους σημερινούς.
72. Ο ανατολικός δρόμος τού Ιερού (Temple road East) 76.
76. Ο δυτικός δρόμος τού Ιερού (Temple road West) 77 - 79, 89, 112, 116. Η «εμπορική συνοικία» της πόλης.
89. Στη νότια πλευρά τού φούρνου.
- 101 - 103, 105, 111. Η «Πλατεία Στράτα». (Broad road). Ο πιο καλά διατηρημένος δρόμος.
- 128, 129. Παρατηρητήρια - βίγλες.
- 135, 136. Τύπος «μεγάρου». 135 η αυλή τού μεγάρου.
- 135, 144. Ανατολική συνοικία.
- 138-140. Απλός τύπος τού ομηρικού σπιτιού, 138 ο «θάλαμος», 139 το «μέγαρον» με την εστία στο κέντρο, 140 ο «πρόδομος».
- 143, 144. Αποθήκες.
145. Πλατύσκαλο τού δρόμου Χ, που οδηγούσε προς τη «Χαλασά», όπου υπήρχε δάσος πρίνων.
149. Τεχνητός «αρόλιθος».
- Γ. Κεντρικός δρόμος.
- Χ. Βαθμίδες τού μινωικού δρόμου.
- Β. Βορράς.
- Δ. Δύση.

εσπεριδοειδή, κηπευτικά. Φημισμένα τα κασανιώτικα κρεμμύδια.

Αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα το 1380 Cassani και σε άλλο Cassanus (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.220, 382). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας από το Fr. Barozzi, (F^o24v) Cassanus, από τον Καστροφύλακα (Κ94) Cassanus με 84 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.124) Cassanus, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Kasanus με 16 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.116), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται (λάθος) Kasami (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 5 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Παναγιάς, κάτ. Χριστιαν. 172 και Τούρκ. 56. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 238, το 1929 έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 309, το 1929 έδρα ομών. κοινότη. κάτ. 328, το 1940 ο Κασάνος, κάτ. 382, το 1951 κάτ. 388, το 1961 κάτ. 374 και το 1971 κάτ. 318.

Στην Ιταλία είναι μερικές πόλεις με το ίδιο όνομα Cassano (Annuario dei Comuni et delle Frazioni d' Italia, 1980-1985). Αλλά οικογενειακό επώνυμο Κασάνι αναφέρεται εδώ στην Κρήτη, σε έγγραφο τού 1389 Melchioris Cassani. (Βλ. Hip. Noiret, Documents inédits etc. 1892, σ.26) Εβραϊός. Βλ. και σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1368, Califille de Ligichus Cassani. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.137). Συνεπώς πιθανότατα το τοπωνύμιο οφείλεται στο επώνυμο τών οικιστών. Στην περίπτωση αυτή πρέπει να γράφεται το Κασάνι.

Μέσα στο χωριό είναι η παλαιά εκκλησία τού Σωτήρος, με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες σε καλή σχετικά κατάσταση. Στα περίχωρα είναι η Αγ. Κυριακή και η Παναγία, με τοιχογραφίες επίσης.

Κοντά στους Κασάνους, στη θέση **Ορθό Χαράκι**, βρέθηκε επιτύμβια στήλη με το όνομα **Ιώσηφος Ιούδας**, που δείχνει προέλευση από την Παλαιστίνη. (Βλ. Marg. Guarducci, Iscriptiones Creticae, vol.I, 17, σ.12).

Κασκουδιώτισσα, η. Οικισμός στο νομό Χανίων. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ236) Cascudiotissa με 72 κάτ. το 1583, αλλά δεν καθορίζεται η επαρχία που ανήκε. Δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή. Η θέση του άγνωστη.

Κάσο. Οικισμός στην επαρχία Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ.131) Casso. Η θέση του άγνωστη.

Κασταμονίτσα, η. Χωριό και κοινότητα της επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 423, υψ. 520 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 42,2 χλμ. Διαδρομή: Καστέλι Πεδιάδας - Ξιδάς - Κασταμονίτσα. Βρίσκεται στους βορειοδυτικούς πρόποδες τού όρους Αφέντης (1578 μ.), παραφυάδα της Δίκτης.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές τού 16ου και 17ου αιώνα, δείτε και στην τουρκική απογραφή τού 1671. Το όνομα ασφαλώς σχετίζεται με την Κα-

σταμονή της Μικράς Ασίας, το όνομα της οποίας ετυμολογούν από το λατ. Castra Compeni, από τα λείψανα φρουρίου τών Κομνηνών, απ' όπου καταγόταν πιθανότατα Χριστιανός της εποχής εκείνης, ύστερα από τούς συνηθισμένους διωγμούς τών Τούρκων, μετανάστευσαν και εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη, και σε ανάμνηση της πρώτης Πατρίδας, έδωσαν το όνομα στη νέα εγκατάστασή των, όπως συνέβη με την Τραπεζούντα της Σητείας, τη Νέα Αλικαρνασσό τών ημερών μας, κ.λπ..

Ο εποικισμός αυτός πότε έγινε; Η εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου με τοιχογραφίες τού 14ου αιώνα, που σώζεται σήμερα στο νεκροταφείο τού χωριού, είναι ένδειξη, ότι ο εποικισμός έγινε τουλάχιστο την περίοδο της Βενετοκρατίας, αν όχι παλαιότερα. Πρόβλημα γεννάται όμως γιατί δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές, είτε σε γνωστά άλλα κείμενα, ούτε στην τουρκική απογραφή τού 1671. Πρώτη φορά απαντάται το όνομα στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Kastamonitsa (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 35 χριστιαν. οικογένειες. Τούρκοι δεν αναφέρονται κάτοικοι, ούτε στην απογραφή τού 1881, οπότε αναφέρεται στο δήμο Καστελίου, με 320 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 387. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 382, το 1928 έδρα ομών. κοινότη. κάτ. 395, το 1940 κάτ. 450, το 1951 κάτ. 466, το 1961 κάτ. 468 και το 1971 κάτ. 439.

Η θέση τού χωριού στην πρόσβαση προς το οροπέδιο τού Λασιθίου, φυσικό φρούριο της Ανατολικής Κρήτης, ήταν αφορμή να γίνει πεδίο μαχών τον περασμένο αιώνα. Ο Αιγύπτιος Χασάν πασάς αποπειράθηκε να καταλάβει το Οροπέδιο τα τέλη τού 1822. Οι επαναστάτες τού έκοψαν το δρόμο από το Κράσι μέχρι την Κασταμονίτσα, όπου έγιναν σφοδρές μάχες και αναγκάστηκε να αλλάξει πορεία προς τη Βιάννο και Ιεράπετρα. (Βλ. Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.193, 212).

Οι μάχες στην περιοχή της Κασταμονίτσας επαναλήφθηκαν και κατά την επανάσταση τού 1866-67, το Μάη τού 67. Και ο Ομέρ πασάς, ο Ατίλας τού Λασιθίου, αναγκάστηκε να ακολουθήσει το δύσβατο μονοπάτι από τη **Γερακιανή Λαγκάδα**, που τού υπόδειξε ένας προδότης. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.196, 244, 271 κ.λπ.).

Στη θέση **Μεσάρμι** βρέθηκαν λείψανα πήλινου χυτού, ημιελλειψοειδούς τομής διαζώματος ή περιθύρου, πλάτους περίπου 0,25 μ., με πλοχμοειδή διακόσμηση. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΔ', σ.525). Στη θέση **Ξιδιανό Σελί** βρέθηκε σφαιρικό αγγείο από βαθυκύανο ύαλο. («Κρητ. Χρον.», ΙΖ', σ.387).

Κάστανο. Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1389 αναφέρεται το χωριό (casale) Castano (Βλ. El. Santshi, Régestes des arrêts civils etc, σ.221). Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή. Το όνομα είναι άγνωστο. Μάλλον πρέπει να είναι κακή γραφή τού γνωστού χωριού **Κασάνοι** επαρχ. Πεδιάδας.

Καστανέ, η. Οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Σήμερα δεν υπάρχει. Η θέση του ήταν κοντά στο σημερινό οικισμό Αγ. Πελαγία, κοινότη. Μιζόρρουμα.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o26v) Castanea, από τον Καστροφύλακα (K172) Castanea με 90 κάτ. το 1583 και (K184) με 48 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Castanes το 1630 και στην τούρκικη απογραφή του 1659 Kastane με 12 σπίτια (N. Σταυρινίδη, Απογραφικοί πίνακες «Κρητικά Χρονικά» ΚΒ, σ.129 και περιοδ. «Προμηθεύς Πυρφόρος» τεύχ. 31, σ.271).

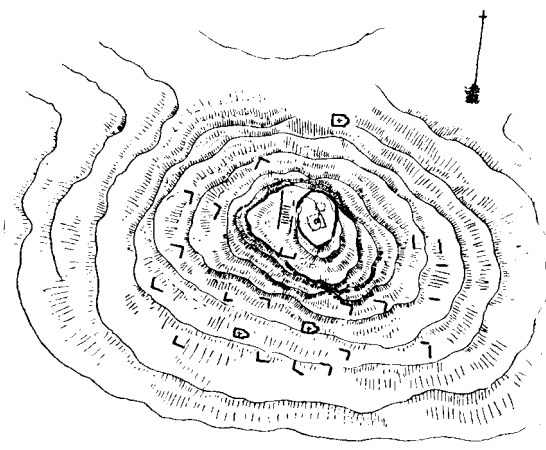
Καστανιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Πλατάνου, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1928) 46. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1900 στο δήμο Καστελίου **Καστανιανά** και **Ραυτιανά** με 83 κάτ. Αναφέρεται και στην απογραφή του 1920 στον αγροτ. δήμο Πλατάνου με 60 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Καστελάκια, τα. Οικισμός του δήμου Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 105, υψ. 90 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτίως του οικισμού Περιβόλια. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Ρεθύμνου με 15 κάτ. Το 1900 δεν αναφέρεται, ούτε το 1920. Το 1928 αναφέρεται στο δήμο Ρεθύμνου, κάτ. 39. Το 1940 δεν αναφέρεται. Το 1951 κάτ. 45, το 1961 κάτ. 27 και το 1971 κάτ. 36.

Καστέλι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 448, υψ. 170 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 49,8 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 49 χλμ. του δρόμου προς Φαιστό.

Η πιο παλιά μνεία του ονόματος Castro Nuovo ως οικισμός, αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1301 του συμβολαιογράφου του Χάντακα Benv. de Brixano (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia σ.17). Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα του 1368, ότι ο Michael Dulepti (Δουλευτής), κάτ. στο Castro Nuovo δικαιώθηκε, από την απαίτηση του Ioh. de Lago, ο οποίος απαιτεί το τρίτον από τον ασβέστη, που ο Michael έβγαλε από το καμίνι που είχε κάνει στον κήπο, του κειμένου στο φέουδο του Ρουφά, που ανήκει στο Ioh... (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.20, passim). Αναφέρεται επίσης σε συμβόλαιο του 1388 **Καστέλι Καινούργιο**, (Βλ. Θησαυρίσματα, τόμ. 3, σ.90).

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K103) Novo proprio (=το κυρίως Καστέλι) με 644 κάτ. το 1583. Στη σελ. (K117) στην Κατάσταση των υποχρεωμένων να υπηρετήσουν στις γαλέρες (ή κάτεργα) ως κωπηλάτες (galioiti ή κατεργάρηδες) αναφέρονται στο Castel ditto 28 άτομα. Αναφέρεται από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Castel Nuovo proprio το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Nefs = (proprio) Kepnygo με 72 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.123). Στην αιγυπτιακή απογραφή

Εικ. 192. Το Καινούργιο Φρούριο (Castel Nuovo), Το Ψηλό Καστέλι, (Βλ. και σελ. 326 στο λήμμα επαρχ. Καινούργιου)

του 1834 δεν αναφέρεται, ο Χουρμούζης Βυζάντ. το αναφέρει (Κρητικά σ.96) Καστέλι με 4 χριστιαν. οικογένειες και 1 εκκλησία το 1842. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αμπελούζου, με 74 χριστιαν. κάτ., το 1900 στο δήμο Γόρτυνος με 171 κάτ. Το 1920 είναι έδρα αγροτ. δήμου κάτ. 301, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 276, το 1940 με 362 κάτ., το 1951 με 431, το 1961 με 457 και το 1971 με 432 κάτ.

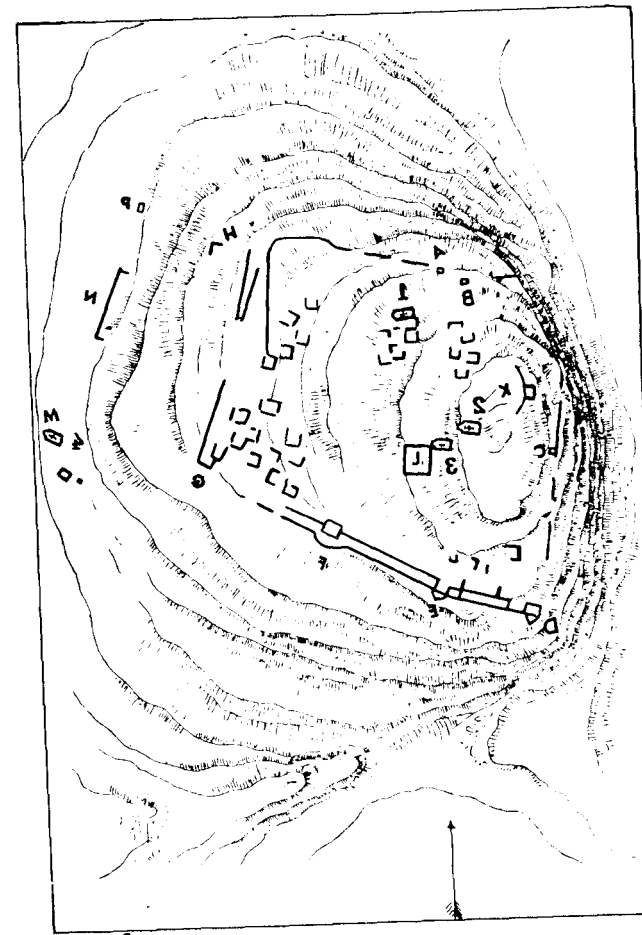
Βρίσκεται στους ανατολικούς πρόποδες του λόφου, όπου είναι τα ερείπια του φρουρίου, γνωστό σήμερα με το όνομα **Ψηλό Καστέλι**.

Το Castel Nuovo (= Καινούργιο Καστέλι) κτίστηκε το 1206 από το Γενοβέζο αρχιπειρατή Enrico Pesatore, στο απότομο αυτό ύψωμα και του 'δωκε το όνομα Nuovo. Το όνομα διατήρησαν οι Βενετοί και αναφέρεται στο έγγραφο τής διανομής το 1212. Την επανάσταση του Αγ. Τίτου του 1364 ματαιώσως προσπάθησαν οι επαναστάτες να το καταλάβουν. Αργότερα ακολούθησε κι αυτό την τύχη των άλλων επαρχιακών φρουρίων, εγκαταλείφθηκε και ερειμώθηκε. Ο εχθρός δεν ήταν πια εσωτερικός αλλά εξωτερικός. Το φρούριο αυτό έδωσε το όνομα στην επαρχία όπως και όλα τα άλλα.

Ο Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει στη Γεωγραφία του (σ. 117) ότι, ο γιός του ιατρού Αθαν. Σκληρού, που υπηρέτησε ως γιατρός στην πολιορκία του Χάντακα και έγραψε σε έμμετρος στίχους την ιστορία της, σκοτώθηκε στο Καινούργιο Καστέλι, πολεμώντας κατά των Τούρκων.

Καστέλι Κισάμου. Βλ. Κίσαμος.

Καστέλι Μονοφατίου (Τσιφούτ). Οικισμός τής κοινότητας Απάνω Άκρια, επαρχίας Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 272, υψ. 400 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 44,2 χλμ. Διαδρομή: Μονή Απανωσήφη, Κακό Χωριό.- (Μεταξοχώρι) - Χαράκι - Μελιδοχώρι - Καστέλι Τσιφούτ.

Εικ. 193. Το Καστέλι Μονοφατίου (Castel Bonifacio), επαρχίας Μονοφατίου. (G. Gerola, Monumenti vol. I, fig. 106).

Αναφέρεται σε έγγραφο του 1375 casale prope Castellum (=χωριό κοντά στο φρούριο), (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.189). Αναφέρεται επίσης από τον Καστροφύλακα (K98) Bonifacio proprio, με 56 κάτ. το 1583. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Nefs Monoface με 34 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.121). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Τσιφούτ Καστέλι** στο δήμο Τεφέλι, με 117 Τούρκ. κάτ. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Futikastéli (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 8 τούρκ. οικογένειες. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο τής Μεγάλης Βρύσης με 22 κάτ. Οι περισσότεροι Τούρκοι είχαν φύγει. Το 1920 το Τσιφούτ Καστέλι ήταν στον αγροτ. δήμο Λαράνι, κάτ. 96, το 1928 στην κοινότητα Απάνω Άκρια κάτ.96, το 1940 **Καστέλιον**, κάτ.132, το 1951 κάτ. 173, το 1961 κάτ. 224 και το 1971 κάτ. 233.

Για το φρούριο βλ. λήμμα Μονοφατίου επαρχία.

Καστέλι Πεδιάδας, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 1271, υψ. 340 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 36 χλμ.

Ο Καστροφύλακας το αναφέρει Pediaa proprio με 543 κάτ. το 1583, και στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Nefs Pediye με 150 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.114). Και στα έγγραφα του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα απαντάται πολλές φορές Castro Pediae (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.174 κ.λπ.).

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Kastéli (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 18 χριστιαν. και 15 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου, κάτ. 526 χριστιαν. και 118 Τούρκ. Το 1900 έχει 777 κάτ., το 1920 έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 831, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 930, το 1940 Καστέλιον, κάτ. 1092, το 1951 κάτ. 1380, το 1961 κάτ. 1351, και το 1971 κάτ. 1152.

Το φρούριο από το οποίο πήρε το όνομα Καστέλι ήταν επάνω στο μικρό λόφο, όπου είναι σήμερα το γυμνάσιο, και απ' αυτό πήρε το όνομα όλη η επαρχία. Για την ιστορία του φρουρίου βλ. λήμμα Πεδιάδας επαρχία.

Εικ. 194. Το φρούριο στο Καστέλι Πεδιάδας, σχέδιο R. Monanni. Στή θέση του είναι σήμερα το Γυμνάσιο Καστελίου. Gerola, Monumenti ecc. I, fig. 121

Καστέλι Φουρνής, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 226, υψ. 320 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 23 χλμ. και από τη Νεάπολη 16. Αναφέρεται στην επαρχία Μεραμπέλου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o25r) Furni Castello, από τον Καστροφύλακα (K97) Furni Castello με 580 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.125) Furgni Castello το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kastel Fruni με 70 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τόμ. Β', σ.134), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Furné-Kastéli (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 50 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 το Καστέλι Φουρνής είναι έδρα του δήμου Φουρνής, κάτ. χριστιαν. 453, το 1900 έδρα του δήμου Φουρνής, είναι το Κάτω Χωριό, το Καστέλι έχει 487 κάτ., το 1920 είναι έδρα αγροτ. δήμου κάτ.

446, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 428, το 1940 κάτ. 443, το 1951 κάτ. 412, το 1961 κάτ. 372 και το 1971 κάτ. 286.

Η ονομασία καστέλι προϋποθέτει φρούριο (Castello) και, ως φαίνεται, πρέπει να υπήρχε εκεί, όπου έμενε ο καστελάνος. Όπως αναφέρεται σε συμβόλαιο του Αρετίου (βλ. Χριστιανική Κρήτη, τόμ. Α', σ.222) το μετόχι Ελούντα ήταν «παρτινέντζια» (=ανήκε στη δικαιοδοσία) του Καστελίου Μεραμπέλου (το σημερινό Άγ. Νικόλαο), ενώ η μονή Αρετίου και οι πλησιόχωροι οικισμοί ήταν παρτινέντζια (ανήκαν) στο Καστέλι Φουρνής. Και συμπεραίνει ο Ξανθουδίδης, ότι στην επαρχία Μεραμπέλου υπήρχαν δυο Castellanie την εποχή που συντάχτηκε το συμβόλαιο (1639). Είναι ευλογοφανής η άποψη, αλλά σε καμιά απογραφή δεν αναφέρεται η Καστελιανία Φουρνής. Σε όλες γενικά αναφέρονται όλα τα χωριά του Μεραμπέλου, μη εξαιρουμένου ούτε του Castel Furni στην Καστελιανία Μεραμπέλου. Το Καστέλι Φουρνή, ήταν, ως φαίνεται, μία περιορισμένη υποδιοίκηση της βόρειας περιοχής του Μεραμπέλου.

Όλα τα χωριά της Φουρνής, και τα μετόχια, υδρεύονταν παλαιότερα από μεγάλες στέρνες, κτιστές, κυκλικές, με διάμετρο 10-15 μ., με σκάλα εσωτερική, απ' όπου κατέβαιναν για να γεμίζουν τα δοχεία των. Βρισκόταν στο κέντρο των δρόμων και συγκέντρωναν τα νερά της γύρω περιοχής. Και σήμερα η ύδρευση των κατοίκων γίνεται από ιδιωτικές υδατοδεξαμενές σε κάθε σπίτι.

Ύστερα από την τραγωδία της Μιλάτου το Φλεβάρη του 1823 ένας Τουρκαλβανός τραβούσε αιχμάλωτη μιά όμορφη κοπέλα. Περνώντας από τη Φουρνή έπεσε σε μιά στέρνα και πνίγηκε, γιατί προτίμησε το θάνατο από την αγκαλιά του Τούρκου. (Βλ. Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.218) Βλ. σχετικά και το λήμμα **Φουρνή**.

Καστελιανά Απάνω, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 254, υψ. 260 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 52 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Βουτουφού - Κάτω Πουλιές - Γαρίπα - Απάνω Καστελιανά. Βρίσκεται στους βόρειους πρόποδες των Αστερουσίων. Βορείως, σε μικρή απόσταση είναι ο **Κάστελος**, απομονωμένο ύψωμα 400 μ. στην κορυφή του οποίου ήταν το Castel Belvedere, έδρα της καστελιανίας Μπελβεντέρε ή Ρίζου, Ριζόκαστρο.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ96) Belvedere proproίο με 165 κάτ. το 1583. Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται Nefs Rizu με 45 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.136), στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε Kastelianà (βλ. Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 11 χριστιαν. οικογένειες, μαζί με τους γύρω οικισμούς. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Καστελιανά** στο δήμο Σκινιά, επαρχίας Μονοφατίου, κάτ. 224 Χριστιαν. Στην απογραφή του 1900 αναφέρονται οι δύο οικισμοί χωριστά. Τα **Απάνω Καστελιανά** στον ίδιο δήμο Σκινιά με 155 κάτ.

Το 1920 τα Απάνω Καστελιανά είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 170. Το 1928 είναι στην κοινότητα Κάτω Καστελιανών με 192 κάτ., το 1940 είναι στην κοινότητα Καστελιανών, κάτ. 262, το 1951 κάτ. 310, το 1961 κάτ. 325 και το 1971 κάτ. 290.

Καστελιανά Κάτω, τα. Χωριό της κοινότητας Καστελιανών, επαρχίας Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 333, υψ. 220 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 53 χλμ. στην ίδια διαδρομή του προηγούμενου. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά από τα Απάνω Καστελιανά. Στις παλιές απογραφές οι οικισμοί Απάνω και Κάτω Καστελιανά αναφέρονται μαζί. Στην απογραφή του 1900 τα Κάτω Καστελιανά αναφέρονται στο δήμο Σκινιά με 189 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 225, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 222, το 1940 είναι στην κοινότητα Καστελιανών, κάτ. 259, το 1951 κάτ. 342, το 1961 κάτ. 359 και το 1971 κάτ. 365.

Καστέλο ντελ Μπέτο και Καστέλο ντελ Κόρνερ. Στον κώδικα του Καστροφύλακα αναφέρονται (Κ94) δύο οικισμοί στην επαρχία Πεδιάδας ν. Ηρακλείου, Castello di detti με 37 κάτ. και Castello di Corneri με 127 κάτ. το 1583. Στην ίδια επαρχία αναφέρει και ο Fr. Barozzi (f°24v) τους οικισμούς Castello del Corner και Castello del Betto το 1577. Ο Βασιλικάτα αναφέρει επίσης (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123), το χωριό Castello del Beto και στη σελ. 124 το χωριό Castello del Cornaro το 1630.

Στην τουρκική απογραφή του 1671 αναφέρεται στην Πεδιάδα το χωριό Kastelo με 8 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.115). Ποιό από τα δυο δεν διευκρινίζεται. Έκτοτε δεν αναφέρονται ούτε το ένα ούτε το άλλο.

Ο Gius. Gerola (Monumenti Veneti ecc. vol. I, σ.271 εξ.) ασχολήθηκε με τα δυο αυτά Καστέλια και αναφέρει ότι: ο γεωγραφικός χάρτης του Βασιλικάτα τοποθετεί το Castel del Cornaro μεταξύ των σημερινών χωριών Καταλαγάρι και Χουδέτσι. Η θέση αυτή ανταποκρίνεται στο ύψωμα μεταξύ των χωριών Σκιλλούς και Πεζά, που λέγεται και σήμερα **Κάστελος**, κατ'απόμνημα από αμπέλια. Πάνω σ' αυτό είναι ερείπια φρουρίου με τείχος τετράγωνο. (βλ. σχεδιάγραμμα στη σ.275 των Monumenti I).

Στον ίδιο χάρτη του Βασιλικάτα σημειώνεται και ένα άλλο Castello, κοντά στο χωριό Μελέσες. Πραγματικά ανατολικά από τις Μελέσες είναι ένα ύψωμα, γνωστό με το όνομα **Κάστελος**. Και αυτό από κρημνο και μόνο από τη δυτική πλευρά προσιτό. Στην κορυφή του είναι τα ερείπια μεσαιωνικού φρουρίου. Το τείχος έχει πάχος 0,65 μ. Σώζονται λείψανα πύργου, κτηρίων, υδατοδεξαμενής, σπιτιών και τα ερείπια της εκκλησίας της Παναγίας. Εκεί πρέπει να ήταν το Castello di Beto.

Και ο Χουρμούζιος Βυζάντιος (στα «Κρητικά» του σ.67) αναφέρει σε υποσημείωση I ότι μισό μίλι ανατολικά από τις Μελέσες είναι τα ερείπια ενός χωριού.

Κάστελος λεγόμενος, έχουν και ερείπια δυο εκκλησιών, και προς μεσημβριαν αυτού μισό μίλι, στη ράχη **Τραπεζάκι**, φαίνονται πολλά αρχαία ερείπια. (Βλ. και Paul Faure, Villes et villages de la Crète centrale, «Κρητολογία» τεύχ. V, σ.66).

Κάστελος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 118, υψ. 210 μ. Απέχει από τα Χανιά 51,7 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 40 χλμ. του παλιού δρόμου προς Ρέθυμνο - Κουρνάς - Κάστελος.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr Barozzi, (f°30r) Castello, από τον Καστροφύλακα (Κ236) Castello et Patima με 132 κάτ. το 1583, (Κ223) Castello με 17 οφειλόμενες αγγαρείες, και (Κ242) με 4 προνομιάς, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ V, σ.133) Castello το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kástelos (Pashley, Travels in Crete, II, σ.312), με 20 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Μαθέ, με 211 Χριστιανούς κάτ., το 1900 είναι στο δήμο Γεωργιούπολης κάτ. 225, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 242, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 235, το 1940 κάτ. 315, το 1951 κάτ. 249, το 1961 κάτ. 223 και το 1971 κάτ. 152.

Κάστελος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 70, υψ. 400 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 13,9 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 10,5 χλμ. του δρόμου προς Σπήλι, πριν από τους Αρμένους.

Την περίοδο της Βενετοκρατίας ήταν δυο οικισμοί. Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°25v) Castello Erodhes (πώδε) και Castello Echite (εκείθεν). Από τον Καστροφύλακα (Κ172) Pera Castello με 206 κάτ. και (Κ174) Erodhe Castello με 176 κάτ. το 1583. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.127, 128) Pera Castello και Erodhes Castello, το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 δεν αναφέρεται, ενώ το 1842 ο Χουρμούζιος Βυζάντιος το αναφέρει **Κάστελος** (Κρητικά σ.44). Το 1881 αναφέρεται ένα ενιαίο χωριό **Κάστελος**, στο δήμο Ατσιπόπουλου με 168 κάτ. Χριστιαν. και 17 Τούρκ. Ενώ ο Λαμπρινάκης το 1890 αναφέρει (Γεωγραφία της Κρήτης σ.86) «Κάστελος, κώμη εφ' υψηλού λόφου αποτελουμένου εκ δύο μεγάλων τμημάτων. Πέρα και Πώδε Κάστελος ονομαζόμενα, απέχονται ολίγον απ' αλληλών». Στην απογραφή του 1900 αναφέρεται Κάστελλος στον ίδιο δήμο, με 195 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 112, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Αρμένων με 124 κάτ., το 1940 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 139, το 1951 κάτ. 113, το 1961 κάτ. 100 και το 1971 κάτ. 62.

Στην τουρκική απογραφή του 1659 αναφέρεται Kástelos με 39 σπίτια. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', σ.130).

Καστρί, το. Οικισμός της κοινότητας Αγ. Μάμα,

επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 59, υψ. 360 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 35 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στον παλιό δρόμο προς Ηράκλειο - Αγ. Σίλας - Δαμαβόλου - Αλώνες - Αβδανίτες - Καστρί.

Ο οικισμός αναφέρεται σε πολλά έγγραφα του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα από το 1368 - 1382. Σε έγγραφο αριθ. 735 του 1374 αναφέρεται (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.185-237)! ότι οi serventarie, kavallerie de Castri (=πεζικά και ιππικά φέουδα) ήταν του S(er) Alexius Calergi, από το έτος Κυρίου (=μ.Χ.) (ab anno domini MCCCXLI) = 1341.

Σε νεότερο έγγραφο του ίδιου Αρχείου (βλ. σελ.237) του 1382 αναφέρεται, ότι ο Iac. de Medio είχε αγοράσει για λογαριασμό του αδελφού του Marcus ένα ιπποτικό φέουδο στο Καστρί και δύο πεζικά φέουδα στο Μελιδόνι στην επαρχία Μυλοποτάμου (turma Millorotami), πωληθέντα στη Βενετία από το Nic. Delphyno.

Στην επαρχία Μυλοποτάμου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27v) Castri, από τον Καστροφύλακα (Κ173) Castri με 106 κάτ. το 1583, και (Κ183) με 199 οφειλόμενες αγγαρείες. Ο Βασιλικάτα δεν το αναφέρει. Στην τουρκ. απογραφή του 1671 αναφέρεται Kastrī με 5 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.129). Το 1842 αναφέρεται από το Χουρμούζιο Βυζάντιο (Κρητικά σ.46) Καστρί, με τη σημείωση, ότι υπάρχουν ερείπια μικρού φρουρίου και απ' αυτό πήρε το όνομα Καστρί.

Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αβδανιτών με 60 Χριστιαν. κάτ., το 1900, στον ίδιο δήμο με 67 κάτ., το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Αλιάκες, κάτ. 123, το 1928 στην κοινότητα Αγ. Μάμα, κάτ. 91, το 1940 Καστρίον κάτ. 113, το 1951 κάτ. 131, το 1961 κάτ. 119 και το 1971 κάτ. 73.

Ο Ρεθεμνιώτης Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει (Γεωγραφία της Κρήτης, Ρέθυμνο, 1890, σ.98), ότι το Καστρί είχε τον Ε' επισκοπικό θρόνο, της Κρήτης, με τον τίτλο ο «Αυλοποτάμου».

Το 1826 οι Τούρκοι με τον Αχμέτ Κερίμη πολιορκήσαν 39 επαναστάτες σε ένα βυζαντινό ερημοκλήσι. Οι επαναστάτες σκότωσαν 40 από τους πολιορκητές των και καταδίωξαν τους υπόλοιπους.

Πάνω από το χωριό, σε βραχώδη οχυρή θέση, υπάρχουν ερείπια μεσαιωνικού φρουρίου, το **Απάνω Καστρί**, όπως λέγεται σήμερα. Το φρούριο αυτό, όπως αναφέρει ο De Monacis, (Chronicon, σ.191) το ίδρυσαν οι επαναστάτες Καλέργηδες. Σωζόταν στέμματα των Καλέργηδων στην εκκλησία που είναι στο λόφο. Σκίτσο του φρουρίου και φωτογραφία βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc., vol.I, σ.276, 277.

Καστρί, το. Οικισμός της κοινότητας Γαύδου, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 21, υψ. 190 μ.

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται μαζί με τους άλλους οικισμούς της Γαύδου, στο δήμο της Χώρας Σφακίων, με σύνολο κατοίκων, Χριστιανών, 417. Και στην απογραφή του 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο, και πάλι με όλα τα χωριά της Γαύδου με 412 κάτ. Το

1920 το Καστρί αναφέρεται στην κοινότητα Γαύδου, επαρχίας Σφακίων, κάτ. 28, το 1928 έχει 104 κάτ. και το 1940 κάτ. 87. Η αυξομείωση αυτή των κατοίκων οφείλεται στους πολιτικούς εξόριστους στη Γαύδο. Το 1951 η κοινότητα της Γαύδου υπάγεται στην επαρχία Σελίνου. Το Καστρί έχει κάτ. 46 και είναι έδρα της κοινότητας, το 1961 έχει 41 κάτ. και το 1971 51 κάτ. Βλ. και το λήμμα **Γαύδος**.

Καστρί, το. Οικισμός της κοινότητας Χόνδρου, επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 207, υψ. 20 μ. Δεν αναφέρεται σε καμιά προηγούμενη απογραφή.

Καστριτσοχώρι, το. Μεγάλο χωριό της επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, την περίοδο της Βενετοκρατίας, στα περίχωρα των Χανίων.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Castrizoghogri, από τον Καστροφύλακα (K236) Castrizzocogri με 222 κάτ. το 1583, (K223) με 72 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) με 1 προνομιούχο, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Castrisochogri το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 γράφεται λανθασμένα Katsistro-Khógi (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 4 χριστιαν. οικογένειες. Τη λανθασμένη αυτή γραφή ακολούθησαν στις επόμενες απογραφές. Οι βενετσάνικες απογραφές τους ήταν άγνωστες. Έτσι ο Χουρμούζης Βυζάντιος το αναφέρει το 1842 **Κατσιτροχώρι** (Κρητικά, σ.42), στην επίσημη απογραφή του 1881 **Κατσιτροχώρι** στο δήμο Περιβολίων με 517 Χριστιαν. και 364 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή του 1900 δεν αναφέρεται, ούτε στις επόμενες απογραφές 1920 και 1928. Το 1940 αναφέρεται Κατσιτροχώρι στην κοινότη. Περιβολίων με 298 κάτ. Έκτοτε δεν αναφέρεται.

Καταλαγάρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 271, υψ. 420 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 16,7 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά από το χωριό Κουνάβους. Βρίσκεται στις ανατολικές πλαγιές του υψ. **Κεφάλα**, (561,5 μ.) με ωραία θέα προς την κοιλάδα των Πεζών. Κύρια προϊόντα είναι τα αμπελοργικά.

Κοντά στο χωριό είναι η παλαιά εκκλησία της Παναγίας, τοιχογραφημένη, αλλά οι τοιχογραφίες έχουν σκεπαστεί με ασβέστη. Η εκκλησία του χωριού Προφήτης Ηλίας κτίστηκε το 1888.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Pietro Scardon, του 1271. Η αρχόντισσα, χήρα Αγγελική Βιτάλη, κάτοικος στο βούργο του Χάντακα, υπόσχεται να δώσει στον Ιουδαίο Μιχάλη (Michali), κάτοικο Χάντακα, 100 μίστατα καλό γνήσιο κρασί, από το αμπέλι της στο χωριό Καταλαγάρι (Catalagari). (Βλ. Anton. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1941, σ.119). Σε άλλο συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Benvenuto de Brixano

του 1302, αναφέρεται, ότι το χωριό Καταλαγάρι είναι πεζικό φέουδο (sergentaria) του Stephanus de Ancona (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.212). (Βλ. και Silv. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta σ.75, 81).

Αναφέρεται επίσης στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Catalagari, από τον Καστροφύλακα (K94) Cattalagari με 140 κάτ. το 1583 από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Catalaghari το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Katalagari με 28 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.114).

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Katalagari (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 16 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αγίων Παρασκιών με 115 Χριστιαν. και 12 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 185, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 256, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Κουνάβων, κάτ. 289, το 1940 το **Καταλαγάριον** είναι και πάλι έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 326, το 1951 κάτ. 315, το 1961 κάτ. 351 και το 1971 κάτ. 331.

Καταρθιανά, τα. Οικισμός της κοινότητας Φανερωμένης, επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου.

Πρώτη φορά αναφέρεται το 1881 στο δήμο Κισσού, πρωτεύουσα του δήμου, με τους μικροοικισμούς, Πυρήνες, Σουλακιανά, Χαλιλιανά, **Καταρθιανά**, Τουρτουδιανά, Χαλατσανά, και Μέση, με 124 Τούρκους κάτ. όλοι οι οικισμοί. (Βλ. λήμμα Κισσοί). Στις επόμενες απογραφές αναφέρεται μόνο ο οικισμός Κισσοί. Όλοι οι άλλοι, που κατοικούσαν μόνο από Τούρκους, ερειμώθησαν, γιατί τους εγκαταλείψαν οι κάτοικοι. Τα Καταρθιανά, ήταν κοντά στο σημερινό χωριό Φανερωμένη, όπου σώζονται τα ερείπιά του (καταλείμματα τα λένε οι χωρικοί), και η εκκλησία του οικισμού Αγ. Σοφία. Φυσικά η εκκλησία υπήρχε πριν να κατοικήσουν οι Τούρκοι.

Καταφυγιανή, η. Μονή. Σε έγγραφο του 1372 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα αναφέρεται ότι: O Cursius Grimani ενοικίασε από την I-X-1367-1369, **το μοναστήρι της Καταφυγιανής** (monaster. de Catalagiani), με την υποχρέωση να το διατηρεί σε καλή κατάσταση. Αλλά έχει καταστραφεί κ.λπ. Μάρτυρες: ο ιερέας Μάρκος Coraffa, Maria Vadholeadana, Cali Ghamalena, Aniça του Sifi. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.190).

Το μοναστήρι πρέπει να βρισκόταν στη διοικητική περιφέρεια του Χάντακα. Αλλά μοναστήρι της (Παναγίας) Καταφυγιανής, δεν αναφέρεται, από ό,τι ξέρω. Ούτε ο Ν. Ι. Παπαδάκης το αναφέρει στον κατάλογο των μονών της Κρήτης. (Βλ. Ν. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία της Κρήτης, 1936, σ.163). Ούτε η επωνυμία της Παναγίας **Καταφυγιανή** είναι γνωστή. Πιθανόν να εννοεί την **εκκλησία η Κυρία η Καταφυγή**, του Βενετικού Χάντακα, που αναφέρεται στον κατάλογο των εκκλησιών του Χάντακα του παπά κύρ Ιωάννη

Κομητά. (Βλ. G. Gerola, Topografia delle chiese della città di Candia, περιοδικό «Bessarione», XXII, 3,4, σελ.245). Στο σχεδιάγραμμα του Χάντακα του Werdmüller αριθ. 89, αναφέρεται η madonna Catafiana, στην περιοχή δυτικά του Πανάειου Νοσοκομείου.

Κατελιώνας, ο. Οικισμός της κοινότητας Χαντρά, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 10, υψ. 570 μ., 3,5 χλμ. βορειοανατολικά του Χαντρά. Ο Κατελιώνας ήταν από τα πιο πολυθάνθρωπα χωριά της Σητείας, την περίοδο της Βενετοκρατίας.

Βρίσκεται σε ένα γυμνό οροπέδιο. Τα περισσότερα από τα σπίτια του είναι ερειπωμένα και μάλιστα ένα καλοκτισμένο βενετσάνικο, αποτέλεσμα των πρώτων χρόνων του πολέμου 1820 - 1826. Οι 6-8 οικογένειες που ζούν σήμερα είναι Τούρκοι. Αυτά αναφέρει ο Σπράτ. (Βλ. T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, vol. I, σ.174) το 1851.

Ο Μιχ. Καταπότης στο περιοδικό του «Μύσων», (Α', σ.198) αναφέρει ότι είναι εκ του ενετικού Castellina. Και ο αρχαιολόγος Ν. Π. Παπαδάκης το σχετίζει με το Καστέλλο (Σητεία, 1980, σ.60). Ο ίδιος αναφέρει ότι αρχαίες επιτύμβιες επιγραφές, λάρνακες και άφθονα όστρακα θεμελιώνουν την άποψη, ότι βρισκόταν εκεί κάποιος αρχαίος οικισμός. Την αρχαιολογική σημασία του χώρου σημειώνει και η Teresa Wroncka, (Pouq un atlas archéologique de la Crète minoenne, Bul. Congresp. Hellénique, 1959, σ.523 εξ.).

Το τοπωνύμιο μάλλον οφείλεται στο επώνυμο των οικιστών **Κατέλος**. Μεγάλη οικογένεια από το Ναύπλιο, την οποία η Βενετία εγκατέστησε στην Κρήτη, και κυρίως στο οροπέδιο του Λασιθίου, ύστερα από την άλωση της Πελοποννήσου το 1479 από τους Τούρκους, για τις υπηρεσίες των προς αυτήν. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία του Λασιθίου, 37, 39 passim). Το επώνυμο δεν υπάρχει σήμερα, αλλά υπάρχουν τοπωνύμια. **Στού Κατέλο, Κατελιανές στέρνες**. (βλ. σ.118). Ο Μιχ. Καταπότης πιστεύει πως στη θέση του χωριού ήταν η αρχαία πόλη **Δραγμός** βλ. λήμμα. (Περιοδικό «Μύσων» Γ', σ.229).

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22r), από τον Καστροφύλακα (K138) Catteliona με 428 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Categliona το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται ενώ σε τούρκικα έγγραφα αναφέρεται το 1689. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', 328, 329). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 δεν αναφέρεται. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Χαντρά με 2 Χριστιαν. και 24 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 6, το 1920 στον αγροτ. δήμο Χαντρά, με 2 κάτ. το 1928 στην κοινότητα Χαντρά με 8 κάτ. στις απογραφές 1940, 1951 και 1961 δεν αναφέρεται. Αναφέρεται το 1971 με 2 κάτ.

Οι Τούρκοι που κατοικούσαν μέχρι τελευταία εκεί επονομαζόταν από τους Χριστιανούς **Παπαδόχουσοι**. Ο Εμ. Αγγελάκης αναφέρει (Σητειακά, Α', σ.18), ότι οι Βενετοί κάτοικοι εγκατέλειψαν το χωριό, ύστερα

από την επιδρομή των Τούρκων και οι λίγοι που έμειναν τούρκεψαν μαζί με τον παπά του χωριού. Γι αυτό τους έλεγαν Παπαδόχουσοι.

Κατεργιανά, τα. Οικισμός της κοινότητας Βενί, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981), 134, υψ. 400 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 42 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 34 χλμ. του παλιού δρόμου προς Ηράκλειο, Γαράζο - Κατεριανά.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1920 **Κατεργιαννά**, στον αγροτ. δήμο Βενί με 56 κάτ., το 1928 στην κοινότη. Αζού, με 68 κάτ., το 1940 **Κατεριανά** στην κοινότητα Βενί, κάτ. 68, το 1951 κάτ. 78, το 1961 κάτ. 120 και το 1971 κάτ. 132.

Το όνομα του οικισμού από το επώνυμο Κατεργιανάκης των πρώτων κατοίκων.

Κατζιανά, τα. Οικισμός της κοινότητας Παλαιών Ρουμάτων, επαρχίας Κισιάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 43, υψ. 500 μ. Απέχει από τα Χανιά 43 περίπου χλμ. ανατολικά από τα Παλαιά Ρούματα.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1940 **Κατζιανά** στην κοινότητα Παλαιών Ρουμάτων, με 70 κάτ., το 1951 με 132 κάτ., το 1961 με 55 και το 1971 με 52 κάτ.

Κατόγιαννος, ο. Οικισμός του νομού Χανίων. Αναφέρεται μόνο από τον Καστροφύλακα (K236) Catogiano με 78 κάτ. το 1583. Αλλά δεν καθορίζεται σε ποιά επαρχία ήταν, ούτε απαντάται σε καμιά άλλη απογραφή.

Κατούνα, η. Οικισμός της κοινότητας Καλαμίτσι Αμυγδάλι, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων κάτ. (1981) (Άγιος Δημήτριος) 35, υψ. 130 μ. Απέχει από τα Χανιά 53 χλμ. Διαδρομή: Καλύβες - Τζιβαράς - Βάμος - Καλαμίτσι Αμυγδάλι - Κατούνα.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834, Katuna (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 10 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Γαβαλοχώρι (Απανοχώρι - Κατωχώρι - Παλαμίδι - Πουλαδιανά - **Κατούνα** - Αγ. Παύλος - Αγ. Βασίλειος και Κοπράνα) με 998 κάτ. Χριστιαν. όλα μαζί, στο δήμο Βάμου. Στην απογραφή του 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο **Αργυρομούρι και Κατούνα** με 107 κάτ., το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Εξώπολης με 57 κάτ. το 1928 είναι στην κοινότητα Γεωργιούπολης, με 44 κάτ. Το 1940 κάτ. 43, το 1951 στην κοινότητα Καλαμίτσι Αμυγδάλι, κάτ. 50, το 1961 μετονομάζεται **Αγ. Δημήτριος** κάτ. 35. Στις επόμενες απογραφές ούτε Κατούνα ούτε Αγ. Δημήτριος αναφέρεται.

Το τοπωνύμιο Κατούνα είναι βυζαντινό και σημαίνει περιγρακωμένο στρατόπεδο. Και ρήμα **κατουνεύω** σημαίνει καταλύω, κατοικώ, στρατοπεδεύω. Το ιστορικό αυτό τοπωνύμιο, που αναφέρεται στην ιστορία του τόπου αυτού κακοποιούν οι «ανάδοχοι» της νέας ονομασίας.

Κατραμάδο, το. Οικισμός στην επαρχία Κισιάμου,

ν. Χανίων. Αναφέρεται στην επαρχία Κισιάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Cathramado, από τον Καστροφύλακα, (K243) Catramado με 5 προνομιάχους. Αλλά στην κατάσταση του πληθυσμού δεν το αναφέρει. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Chatarmadho το 1630.

Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Κισιάμου, στο δήμο Καστελίου, στην απογραφή του 1881 στο συλλογικό όνομα **Ποταμίδα** με τους οικισμούς: Παπαδιανά, Αγ. Άννα, **Κατρεμάδος**, Γαλιανιά, Μουλαδιανά, Μπουμπουλιανά, Νταμπασιανά, Μπερδιανά κ.λπ. με 275 Χριστιαν. και 14 Τούρκ. κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Κατσαμπάς, ο. Σήμερα είναι συνοικία του Ηρακλείου, παρά τον ποταμό Κατσαμπά.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου του Χάντακα Leon. Marcello, του 1279. Ο Georgius..... κάτοικος στο βούργο του Χάντακα, οφείλω να δώσω σε εσένα το..... da Porto καλές πέτρες του Κατσαμπά. (bonagum petragum de la Casamba) (βλ. Chiaudano -Lombardo, Fonti per la storia di Venezia 8).

Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο του 1320 το casale Casamba (=Κατσαμπά). Ο Petrus Vigoncia (και άλλοι από το χωριό αυτό), ερωτηθέντες απάντησαν ενόρκως, ότι στο χωριό αυτό είναι η παλαιά εκκλησία, καλουμένη Άγιος Γεώργιος στο Ακρωτήρι. (Sanctus Georgius de la Punta). (βλ. σχετικά με την εκκλησία αυτή, Στέργ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητικής Ιστορίας, τόμ. III, σ.68, υποσημ.1). Είπαν επίσης ότι υπάρχουν στην περιοχή του Κατσαμπά και οι εκκλησίες: Άγιος Νικόλαος, Αγία Βαρβάρα, και Άγιος Βαρνάβας. (βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων του Κοινού, 1985, σ.283. βλ. και El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.214). Ο Κατσαμπάς ήταν το χωριό των πετροκόπων, στα πετροκοπία της περιοχής. Το αναφέρει στην έκθεσή του ο Filippo Pasqualigo το 1594. «Το χωριό Κατσαμπάς, (Cazzaban), ένα μίλι μακριά από την πόλη, κατοικημένο από εφτακόσιες ψυχές...». Πρόκειται για την επιδημία της πανούκλας, που έφερε από την Κωνσταντινούπολη το 1591 το καράβι του Γεώργη Πακόπουλου από το Χάντακα, που πέθαναν περισσότεροι από τους μισούς κατοίκους του Χάντακα (8600). (βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστ. III, σ.64 και εξ.).

Όμως στις απογραφές της εποχής εκείνης δεν αναφέρεται. Ο Βασιλικάτα αναφέρει τον ποταμό Κατσαμπά αλλά όχι το χωριό. (Μνημεία κ.λπ. V, σ.34. 186).

Στην τούρκικη απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται. Αλλά αναφέρεται σε τουρκικό έγγραφο του 1671, για τον καθορισμό των ορίων του Τόπ Αλτί, Χάντακα, των χωριών γύρω από την πόλη: Μαρουλά, **Κατσαμπά**, Σουλόπουλο, Προύσα, Βαρδιάρης, Φοινικιά, Περάδικα και Γούρνες, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Α', σ.253). Σε άλλο έγγραφο του ίδιου τόμου αναφέρεται ο ποταμός Çamaşir deresî (Κατσαμπάς) που σημαίνει **ποταμός**

της μπουγάδας, γιατί, κατά την πολιορκία του Χάντακα οι Τούρκοι στρατιώτες έπλεναν τα ρούχα των τσιγγώνων (Ν. Σταυρινίδη, ο ίδιος τόμος σ.227).

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Ηρακλείου, ο **Κατσαμπάς**, μεταξύ των άλλων προνομιούχων, με 128 Χριστιαν. και 373 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 392 κάτ. το 1920 με 373 κάτ. το 1928 με 952. Το 1940 έχει ενσωματωθεί στο σχήμα της πόλης Ηρακλείου και δεν αναφέρεται ιδιαίτερα. Στη δυτική πλευρά του χειμάρρου Κατσαμπά εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από τα Βρύουλα και κάμποσο καιρό ακουόταν **Νέα Βρύουλα**, ή **Νέα Βουρλά** αλλά δεν ακούεται πιά.

Ο Κατσαμπάς είναι όνομα αραβικό αλλά ίσως και οικισμός με το ίδιο όνομα, το οποίο διατηρήθηκε τη Β' Βυζαντινή περίοδο, τη Βενετοκρατία και την Τουρκοκρατία, κτίσμα των Αράβων Σαρακηνών.

Αλλά και τη Μινωική εποχή ήταν λιμάνι της Κνωσού, στην περιοχή αυτή, στις εκβολές του ποταμού που στη Μινωική περίοδο αναφέρεται **Καίρατος**.

Τα τελευταία χρόνια παρατηρήθηκαν σημαντικά λείψανα κτηρίων, που ανήκουν σε σπουδαία λιμενική εγκατάσταση, από τη θέση **Τρυπητό Χαράκι** ή **Τρυπητή** — μέγας βράχος, τον οποίον βεβαίως ανθρώπινα χείρες ελάξευσαν και ετρύπησαν διαμπερώς — κατά τον Νικ. Πλάτωνα (βλ. Ν. Πλάτωνος, Μινωικοί θρόνοι, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ε', σ.387), μέχρι τις εκβολές του ποταμού Καίρατος.

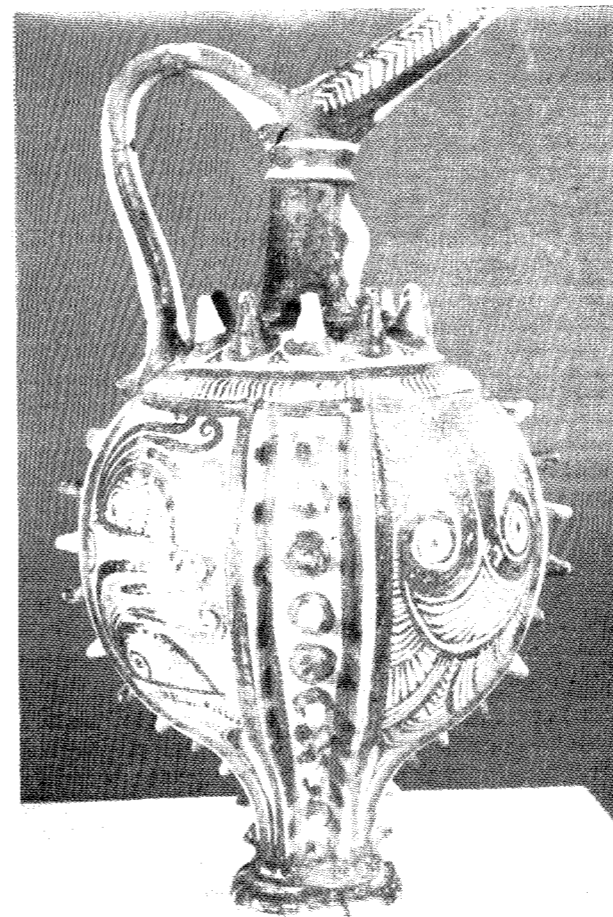
Στην περιοχή αυτή υπήρχε μεγάλος οικισμός. Πολλά λείψανά του έχουν σημειωθεί, και μάλιστα το 1951, κατά την ανόρυξη θεμελίων νέας οικοδομής, βρέθηκε θρόνος, που παρουσιάζει σημαντικές αναλογίες με τον περίφημο θρόνο του Μίνωος στο ανάκτορο της Κνωσού. Ο θρόνος αυτός προϋποθέτει, ότι στο λιμάνι αυτό της Κνωσού, που το όνομά του δεν είναι γνωστό — ο Στυλ. Αλεξίου υποθέτει ότι είχε το ίδιο όνομα του ποταμού, Καίρατος — υπήρχε μικρό ανάκτορο, ίσως θερινής διαμονής των αρχόντων της Κνωσού.

Στην ίδια περιοχή, στο αγρόκτημα της Γεωργικής Υπηρεσίας, ο Στυλ. Αλεξίου απεκάλυψε τελευταία σειρά θαλαμοειδών τάφων των ανακτορικών χρόνων, (1450-1400) που έδωσαν εξαιρετά ευρήματα. Ανάμεσά των είναι ένας αλαβάστρινος αμφορέας αιγυπτιακής προέλευσης, με επιγραφή του βασιλιά Τουθμωσι Γ', που λέει σε μετάφραση:

Ο αγαθός Θεός / Μέν-χεπέρ-ρέ / ο υιός του ηλίου / Τουθμωσις ο ωραίος εις μεταμορφώσεις / προικισμένος με ζώην εσαεί.

(βλ. Στυλ. Αλεξίου, Νέα Στοιχεία διά την υστέραν Αιγαιακήν χρονολογίαν, «Κρητικά Χρονικά», ΣΤ', σ.15).

Βρέθηκε επίσης πρόχους πήλινη, ύψους 0,50 μ., με λαϊμό μικρό και ραδινό, μακρά πρόχυση και σιγμοειδή λαβή σε σχήμα πλατειάς ταινίας, και κωνικές αποφύσεις σε κάθετες σειρές. Η γραπτή διακόσμηση του αγγείου έχει γίνει με κόκκινο χρώμα σε διάφορες

Εικ. 195. Κατσαμπάς Ηρακλείου, όπου βρέθηκε η εικονιζ. πρόχους. αποχρώσεις πάνω σε ανοικτόχρωμη επιφάνεια, ώστε να παρουσιάζει πολυχρωμική εμφάνιση.

Βρέθηκε επίσης μία ελεφάντινη κοσμηματοθήκη με παράσταση σύλληψης άγριου ταύρου, αγγεία ανακτορικού ρυθμού και αμφορέας διακοσμημένος με περικεφαλαίες από δόντια αγριόχοιρου, μία σπονδική πρόχους κ.λπ.

Η άποψη μερικών, ότι ο ποταμός Καίρατος ήταν πλωτός μέχρι την Κνωσό δεν βασίζεται σε καμιά σοβαρή ένδειξη, αφού το υψόμετρο της κοίτης του ποταμού στο ανάκτορο είναι γύρω στα 80 μ.

Στην ίδια περιοχή διαπιστώθηκαν και λείψανα νεολιθικών οικιών και τάφος Νεοανακτορικών χρόνων με πλούσια κτερίσματα.

Κατσαμπάς Μέσα. ο. Οικισμός της κοινότητας Νέας Αλικαρνασσού, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1971) 135, υψ. 30 μ. Βρίσκεται μέσα στην κοιλάδα του ποταμού Κατσαμπά.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1961 στην ίδια κοινότητα με 73 κάτ. **τα Μέσα Κατσαμπά!** Το 1971 μετονομάζεται **το Ρέμα**, με 135 κάτ. Αλλά στην επόμενη απογραφή του 1981 δεν αναφέρεται ούτε το Ρέμα ούτε τα Μέσα Κατσαμπά.

Κατσαριανός, βλ. Καρτσιανός.

Κατσιβελιανά, τα. Οικισμός της κοινότητας Βουτά, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 11, υψ. 460 μ.

Πρώτη φορά αναφέρεται ο οικισμός στην αιγυπτιακή απογραφή, του 1834 Katsivelianà (βλ. Pashley, Travels in Crete, II, σ.309) με 2 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. **Κατσιβελιανά** το αναφέρει και ο Χουρμούζης Βυζάντιος (Κρητικά, σ.40) το 1842. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Κατσιβελιανά**, στο συλλογικό όνομα **Πελεκάνος**, (βλ. λήμμα) με 65 Χριστιανούς και 21 Τούρκ. κάτ. στο δήμο Παλαιόχωρας. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 93 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Βουτά, με 30 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Βουτά με 40 κάτ. το 1940 γράφεται **Κατσιβελιανά** με 40 κάτ., το 1951 με 61, το 1961 μετονομάζεται **Άγιος Παύλος** με 45 κάτ. και το 1971 με 38 κάτ.

Κατσιδόνη, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 66, υψ.530 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 15 χλμ. Διαδρομή: Πισκοκέφαλο - Σταυρωμένος - Σαντάλι - Κατσιδόνη.

Το όνομα του οικισμού από το βυζαντινό οικογενειακό επώνυμο **Κατσιδόνης**, που ήταν ασφαλώς ο πρώτος οικιστής (βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Επαρχία και πόλεις της Κρήτης, Ε.Ε. Βυζαντινών Σπουδών, τόμ. Γ', σ.41 και περιοδικό «Μύσων», Α', σ.198 και Χάνδαξ-Ηράκλειον σ.28).

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Cacidoni, από τον Καστροφύλακα (K138) Cazzidoni με 218 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Cacidoni, το 1630 στην τούρκικη απογραφή του 1671 Cacidoni με 25 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.132). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Katsidhōni (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 10 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Καρυδίου με 143 Χριστιαν. κάτ., το 1900, στο δήμο Ιτάνου με 191 κάτ., το 1920 το Κατσιδόνη είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 261, το 1928 είναι στην κοινότητα Καρυδίου, κάτ. 175, το 1940 το **Κατσιδώνιον!** είναι έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 151, το 1951, κάτ. 146, το 1961 κάτ. 119 και το 1971 κάτ. 87.

Στο Κατσιδόνη έχουν βρεθεί αρχαίοι τάφοι και όστρακα διαφόρων εποχών. (βλ. Ter. Wroncka, Pour un atlas archéologique de la Crète ancienne, Bull. Coresp. Hellén. 1959).

Στο Κατσιδόνη είχε γεννηθεί ο Γεώργ. Σπυριδάκης, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και Διευθυντής του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας.

Κατσικάλι, το. Οικισμός της κοινότητας Καλυβίων, επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. 40 το 1928.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Cacicali, από τον Καστροφύλακα (K96) Cacicali με 49 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Cazzicali

το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kaçikali με 17 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.137). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 - Katsikali, (Βλ. Pashley, Travels in Crete, II, 320) στην επαρχία Μπελβεντέρε με 4 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Κατσικάλι** στο δήμο Σκινιά με 62 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται **Γαρούπα και Κατσικάλι**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 52, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Δραπέτι, με 19 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Καλυβίων με 40 κάτ. και το 1940 το **Κατσικάλιον** είναι στην κοινότητα Γαρίπας με 36 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Τί σημαίνει cacicali; Κακή Καλή (Καλλιόπη); Το ci στην ιταλική και την κρητική προφορά είναι **κι**, όχι **τσ**.

Κατσικι, το. Μικρός οικισμός, μετόχι, του δήμου Αγ. Νικολάου, επαρχ. Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 45, υψ. 120 μ. Βρίσκεται αριστερά του δρόμου από Αγ. Νικόλαο προς Ελούντα.

Το όνομα οφείλεται πιθανότατα στο επώνυμο του πρώτου οικιστή **Κατσική**, μαρτυρημένο. Ο Michali Cacichi αναφέρεται σε έγγραφο του 1370 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, ο Manuel και ο Nichita Cacichi. (Βλ. El. Santschi Regestes des arrêts civils etc. σ.54). Αλλά και σε νεώτερους χρόνους επώνυμα Κατσικας, Κατσικάκης κ.λπ. αναφέρονται. (Βλ. Γεώργ. Κουρμούλη, Περί του σχηματισμού των επωνύμων του Ρεθύμνου, Πεπραγμένα του Γ' Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Γ', σ.159). Συνεπώς δεν έχει σχέση με τα **κατσικία** όπως γράφουν τον οικισμό στους απογραφικούς καταλόγους.

Πρώτη φορά αναφέρεται στο δήμο Χουμεριάκου στην απογραφή του 1881 **Κατσικι**, μαζί με τα άλλα μετόχια του χωριού Λίμνες, Λουσέστρο - Δράκου, Αγιά Πελαγιά, Δυό Πρίνοι, Ελληνικά, με σύνολο κατοίκων 204 Χριστιαν. Το 1900 αναφέρεται **Κατσικι και Ξηρόκαμπος**, στον ίδιο δήμο με 196 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στο δήμο Αγ. Νικολάου **τα Κατσικία**, με 61 κάτ., το 1928 Κατσικι στον ίδιο δήμο, κάτ. 48, το 1940 το **Κατσικίον** έχει 14 κάτ., το 1951 πάλι **Κατσικία**, κάτ. 34, το 1961 κάτ. 44, και το 1971 κάτ. 38.

Κατσιλαδοχώρι, το. Παλιός οικισμός στην επαρχία Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Cazilodogori, από τον Καστροφύλακα (Κ102) Cazziladocori με 100 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.116) Cazzeladocori το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται. Πιθανόν να καταστράφηκε στη διάρκεια του μακροχρόνιου πολέμου. Τα ερείπιά του είναι μεταξύ των χωριών Λουτράκι και Αγ. Μύρωνα. (Βλ. και Paul Faure, Villes et villages de la Crète centrale. «Κρητολογία», τεύχ. 5, σ.53).

Σώζεται η εκκλησία του Αγ. Αντωνίου με ωραίο θύρωμα και στέμμα του Μογο, πάνω από το occhio (στρογγυλό παράθυρο πάνω από την πόρτα) του 14ου ή 15ου αιώνα. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ.256).

Κατσιτροχώρι βλ. Καστριτσοχώρι.

Κατσιφარიανά, τα. Οικισμός της κοινότητας Νεροκούρου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 716, υψ. 30 μ. Προάστιο των Χανίων. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1900 **Κατσιφარიανά** στο δήμο Περιβολίων, με 235 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτικό δήμο Νεροκούρου με 145 κάτ. στη απογραφή του 1928 δεν αναφέρεται, το 1940 αναφέρεται και πάλι στην κοινότητα Νεροκούρου με 169 κάτ. Το 1951 με 563 και το 1961 με 716. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Ως προάστιο της πόλης Χανίων ονοματώθηκε στην πόλη και έπαυσε να αναφέρεται ονομαστικά. Το όνομα οφείλεται στο επώνυμο των κατοίκων, **Κατσιφάρης**.

Κατσογρίδα, η. Οικισμός της κοινότητας Κατσογρίδας, επαρχίας Αγ.Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 27, υψ. 350 μ. Είναι νέος οικισμός. Πρώτη φορά αναφέρεται **Κατσογρίδα**, στον αγροτ. δήμο Κοξαρέ με 4 κάτ. και το 1928 με 30 κάτ. Το 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 αναφέρεται και πάλι στην ίδια κοινότητα με 26 κάτ. και το 1971 με 14 κάτ.

Ο Ε(μμ) Γ(ενεράλις) το αναφέρει στην εγκυκλοπαίδεια «Πυρσός», Κατσογρίδα ή Κατσογρίδο.

Κατσοματάδω, το. Οικισμός της κοινότητας Τοπολίων, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 79, υψ. 300 μ. Απέχει από τα Χανιά 49,8 χλμ. Διαδρομή Διακλάδωση αριστερά στο 38 χλμ. του δρόμου προς Καστέλι Κισάμου (Καλουδιανά) - Ποταμίδα - Τοπόλια - Κατσοματάδω.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Cazomathado, από τον Καστροφύλακα (Κ224) Cazzomatado et Babacado, στην επαρχία Σελίνου με 30 οφειλόμενες αγγαρείες, και (Κ253) στην ίδια επαρχία Cazzomatado, με την υποχρέωση στρώσεως από το χωριό 30 γαλεδών (κατεργάρηδων) (galiotti). Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.137) Cazzomatadho, το 1630, στην επαρχία Σελίνου. Ο Βασιλικάτα (σ.135) αναφέρει και άλλο οικισμό Chazzomatado στην επαρχία Κισάμου, προφανώς λάθος.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω τα σύνορα των επαρχιών Κισάμου και Σελίνου ήταν διαφορετικά κατά τη Βενετοκρατία, από τα σημερινά.

Οι κάτοικοι του οικισμού **Κατσοματάδος**, όπως τον γράφει ο Ψιλάκης, ύστερα από την Επανάσταση του Δασκαλογιάννη το 1770...*μετά την τελετήν του πάσχα, κλείσαντες τούς ναούς αυτών, και σφραγίσαντες αυτούς, και περιζώσαντες διά σχοινίων λεπτών κεκρωμένωι, προσήρχοντο ως εξ ενός συνθήματος, εις τούς εν Κανδάνω κέντρω της επαρχίας, ιερωμένους του Ισλάμ και εξόμνον εν πλήθει και δή και άνευ περιτομής.* (βλ. Βασ. Ψιλάκη, Ιστορία της Κρήτης, νέα έκδοση, σ.1332).

Το όνομα του οικισμού οφείλεται στο επώνυμο των οικιστών Κατσοματάδων. Αναφέρεται από τον Κα-

στροφύλακα (Κ216) ο Manoli Cazzomatà, οφειλέτης ενοικίων για σπίτια του δημοσίου στα Χανιά.

Ο βενετσάνικος οικισμός Κατσοματάδω της επαρχίας Σελίνου δεν αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834, ούτε από το Χουρμούζη Βυζάντιο, ούτε και στην επίσημο απογραφή του 1881.

Πρώτη φορά, ύστερα από αιώνες αναφέρεται στην απογραφή του 1900 της Κρητικής Πολιτείας **Κατσοματάδος** με 19 κάτ. στο δήμο Καστελίου, επαρχίας Κισάμου. Ο αριθμός των κατοίκων δείχνει ότι ο εποίκισμός έγινε μεταξύ 1881 και 1900. Το 1920 αναφέρεται Κατσοματάδος στον αγροτ. δήμο Τοπόλια με 52 κάτ., το 1928 γράφεται **Κατσοματάδες**, στην κοινότητα Τοπόλια, κάτ. 45, το 1940 Κατσοματάδος, κάτ. 64, το 1951 κάτ. 91, το 1961...κουτσάθηκε και γράφεται Κουτσοματάδος με 84 κάτ. και το 1971 με 67 κάτ.

Κατσουλιανά, τα. Μικρός οικισμός του χωριού Κάμποι Κυδωνίας, Βλ. λήμμα.

Κατσοφρυανά, τα. Οικισμός του **Νιού Χωριού** (βλ. λήμμα) επαρχίας Αποκορώνου.

Κάτω Κερά, η. Παλιός οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f°26v) Cato Chiera, από τον Καστροφύλακα (Κ173) Catto Chiera με 51 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Cato Chiera, το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1659 Kato Kera με 5 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', σ.127). Ήταν στην περιοχή του σημερινού χωριού Κρύα Βρύση, της ίδιας επαρχίας, στους νότιους πρόποδες του Κέδρου ή Κέντρου.

Κάτω Μετόχι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 130, υψ. 820 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 52 χλμ. Διαδρομή: Αγ. Νικόλαος - Λασιθί - Αγ. Κωνσταντίνος - Αγ. Γεώργιος - Ψυχρό - Πλάτη - Γέρωντομουρί - Κάτω Μετόχι. Βρίσκεται στους ανατολικούς πρόπεδες του όρους **Αφέντης** (1578 μ.).

Και το χωριό αυτό, όπως και όλα της επαρχίας είναι κτίσματα μετά το 15ο αιώνα. Όταν αποφάσισε η Βενετία να καλλιεργήσει και πάλι τον κάμπο του Λασιθίου, ύστερα από την ερήμωσή του 200 χρόνια, οι ενοικιαστές καλλιεργητές από τις γύρω επαρχίες έκτισαν πρόχειρους οικισμούς, για την εποχιακή διαμονή των, την περίοδο της σποράς και τού θερισμού, και γι' αυτό αναφέρονται στην απογραφή του Καστροφύλακα **μετόχια**, με την κρητική ονομασία, και όχι χωριά (casali). Τούτο μόνο διατήρησε το χαρακτηριστικό **μετόχι**. Και λέγεται **Κάτω**, επειδή βρίσκεται στο χαμηλότερο σημείο του οροπεδίου, όπου είναι ο **Χώνος**, δίπλα από το χωριό. Εκεί που **χωνεύουν** τα νερά της βροχής.

Στην απογραφή του Καστροφύλακα του 1583 αναφέρεται (Κ104) Mettocchio Gaidaromandra με 89 κάτ. το 1583. Τότε ήταν από τους πιό μεγάλους οικισμούς

του οροπεδίου. Το αναφέρει και ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.29) Metochio Gaiduromandra με 15 σπίτια, Gaiduri Mandra αναφέρεται και στην τούρκικη απογραφή του 1671, με 20 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.136). Σε άλλο τούρκικο έγγραφο του 1691 (σ.379) αναφέρεται ο χαϊνής Τζανής, υιός Εμμανουήλ από το χωριό Γαϊδουρόμαντρα.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Gaidhurómandra και Gerontomuri (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 30 χριστιαν. οικογένειες. Το 1842 το αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζάντιος (Κρητικά 49) **Κάτω Μετόχι**, ενώ το 1881 αναφέρεται **Μετόχι**, στο δήμο Ψυχρού με 146 Χριστιαν. κάτ. και το 1900 Μετόχι, με 148 κάτ. το 1920 είναι έδρα αγροτ. δήμου, κάτ. 167, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 234, το 1940 κάτ. 251, το 1951 κάτ. 239, το 1961 κάτ. 190 και το 1971 κάτ. 177.

Η αιτία της ονομασίας Γαϊδουρόμαντρα είναι άγνωστη. Ίσως συγκέντρωναν εκεί τα μεταγωγικά υποζύγια για τη μεταφορά του ενός τρίτου της παραγωγής του κάμπου, δικαίωμα του βενετικού κράτους -που ήταν ιδιοκτήτης του οροπεδίου - επειδή ήταν το πλησιέστερο χωριό προς το Καστέλι Πεδιάδας, όπου ήταν οι αποθήκες συγκέντρωσης.

Κάτω Μετόχι, το. Οικισμός του χωριού Καλοχωραφίτης, του δήμου Κισσών, επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην απογραφή του 1881 μαζί με τους άλλους οικισμούς, με σύνολο κατοίκων 28 Χριστιαν. και 43 Τούρκ. Βλ. λήμμα Καλοχωραφίτης.

Κάτω Πόρος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και νομού Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 87, υψ. 260μ. Απέχει από το Ρεθύμνο 28 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 22,5 χλμ. (Επισκοπή) του παλιού δρόμου προς Χανιά - Ζουρίδι - Κάτω Πόρος.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26r) Cato Poro, από τον Καστροφύλακα (Κ177) Catto Poro με 249 κάτ. το 1583, και (Κ172) Catto Poro με 47 κάτ. — χωριστή συνοικία, ως φαίνεται, του προηγούμενου — και (Κ183) με 98 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Catororo το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1659 δεν αναφέρεται. Στην αιγυπτιακή απογραφή δεν αναφέρεται επίσης ενώ το 1842 το αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζάντιος (Κρητικά σ.44) **Κάτωπόρο**. Το 1881 αναφέρεται **Κάτω Πόρος** στο δήμο Αργυρούπολης, κάτ. 86 Χριστιαν. και το 1900 στο δήμο Λαπαίων, κάτ. 120, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Αργυρούπολης, κάτ. 113, το 1928 στην κοινότητα Αργυρούπολης, κάτ. 118, το 1940 είναι έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 157, το 1951 κάτ. 137, το 1961 κάτ. 117 και το 1971 κάτ. 89.

Κάτω Πισκοπή, η. Οικισμός της κοινότητας Πισκοκέφαλου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 138, υψ.40 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 4 χλμ., σε μικρή απόσταση ανατολικά από το Πισκοκέφαλο.

Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Σητείας από το Fr. Barozzi, (f°22r) Catoriscopi, από τον Καστροφύλακα (K139) Piscopi Catto με 171 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Cato Piscopi το 1630, στην τούρκ. απογραφή του 1671 Kato Piscopi με 8 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.132). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται E-piskopé (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 8 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Κάτω Πισκοπή**, στο δήμο Λιμένος Σητείας, με 159 Τούρκ. κάτ. Το 1900 δεν αναφέρεται. Οι Τούρκοι κάτοικοι είχαν εγκαταλείψει το χωριό. Το 1920 η **Κάτω Πισκοπή** αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Πισκοκέφαλου με 97 κάτ. το 1928 στην κοινότητα Πισκοκέφαλου, κάτ. 151, το 1940 κάτ. 185, το 1951 κάτ. 148, το 1961 κάτ. 142 και το 1971 κάτ. 125. Στην περιοχή του χωριού βρέθηκαν Μινωικοί τάφοι. (Βλ. Ν. Παπαδάκη, Σητεία, σ.32).

Κατωφύγι, το. Οικισμός της κοινότητας Ξενιάκου, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 196, υψ. 560 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 53,8 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Παναγιά - Έμπαρος - Ξενιάκος - Κατωφύγι.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρεται Embare ma metohat (= Έμπαρος και μετόχια). (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τόμ. Β', σ.116). Ο Σταυρινίδης υποθέτει, ότι τα «μετόχια» είναι τα αναφερόμενα στην απογραφή του 1881 με το συλλογικό όνομα Έμπαρος, δηλαδή Θωμαδιανώ - Μάρθα - Ξενιάκος - Κατωφύγι - Μηλιαράδω - Φρατί.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 δεν αναφέρεται. Όμως το χωριό υπήρχε αφού αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζάντιο Κατωφύγι, έχον πριν 11 χριστιαν. οικογένειες ενώ τότε (1842) είχε μόνο 7 και δύο εκκλησίες (Βλ. Κρητικά σ.63). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Παναγιάς Κατωφύγι με 100 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 140. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Ξενιάκου με 152 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Ξενιάκου με 171, το 1940 Κατωφύγιον με 213 κάτ., το 1951 με 208, το 1961 με 215 και το 1971 με 247 κάτ.

Βρίσκεται στις νότιες πλαγιές των Λασιθιώτικων βουνών και οι κάτοικοί του ασχολούνται κυρίως στην κτηνοτροφία αλλά και στην καλλιέργεια του πολύτιμου αρωματικού φυτού **Δίκταμος**, που φύεται στα βουνά αυτά σε άγρια κατάσταση.

Κατωχώρι, το. ή Κάτω Χωριό. Οικισμός της κοινότητας Κοντόπουλων, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 201, υψ. 300 μ. Απέχει από τα Χανιά 21,1 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 2,4 χλμ. του δρόμου προς Σούδα - Νεροκούρου - Μαλιάς - Κοντόπουλα - Κατωχώρι.,

Και το χωριό αυτό δεν αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αλλά αναφέρεται **Κατωχώρι** το 1842 από το Χουρμούζη Βυζάντ. (Κρητικά, σ.42). Το 1881 αναφέρεται **Κατωχώρι** στο δήμο Κεραμειών με

Εικ. 196. Κατωχώρι Κυδωνίας. Τα Φραγγομονάστια. (Girola Monumenti ecc. IV, 609).

150 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 226. Το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Κοντόπουλων με 204 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Κοντόπουλων, με 114 κάτ., το 1940 το Κατωχώριον έχει 295 κάτ., το 1951 328, το 1961 299 και το 1971 έχει 229 κάτ.

Στην τοποθεσία **Φραγγομονάστια**, της περιοχής του χωριού είναι δύο εκκλησίες, η μία δίπλα στην άλλη, σχεδόν συνεχόμενες, του 16ου αιώνα. Η μία είναι καθιερωμένη στον Αγ. Δημήτριο. Στις εκκλησίες αυτές ιερούργουσαν εκ περιτροπής οι καθολικοί και οι ορθόδοξοι ιερείς. Η πιό μεγάλη εκκλησία είναι η καθολική, καλοκτισμένη με ζεστές πέτρες στις γωνίες, κορνίζες, με το χαρακτηριστικό oecchio των καθολικών εκκλησιών πάνω από την πόρτα της εισόδου. (Βλ. Gi. Gerola, Monumenti Veneti ecc., vol. IV, σ.609), απ' όπου και η φωτογραφία των εκκλησιών, που δημοσιεύεται εδώ.

Τελευταία (1978) έχει αναβιώσει και εκεί, όπως στην Ασι Γωνιά, το ασφαλώς πολύ παλαιό έθιμο της ποιμενικής εορτής του Αγ. Γεωργίου, στις 23 του Απρίλη. Οι βοσκοί κατεβάζουν από τα βουνά τα κοπάδια των στην πλατεία της εκκλησίας, για να τα ευλογήσει ο παπάς και να ευχηθεί για την υγεία των, τον πολλαπλασιασμό των, την καλή και πλούσια παραγωγή των, να τα αρμέξουν στη χάρη του αγίου και να προσφέρουν το γάλα στους προσκυνητές.

Κάτω Χωριό, το. Χωριό και κοινότητα της επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 1402, υψ. 120 μ. Βρίσκεται στο 29,3 χλμ. του δρόμου από Αγ. Νικόλαο προς την Ιεράπετρα, απ' όπου απέχει 6,7 χλμ.

Αναφέρεται στην επαρχία Ιεράπετρας (girapetra) το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22r) Catorigi Gerapetra, και Arano Gori Girapetra, από τον Καστροφύλακα (K138) αναφέρεται μόνο το Απάνω Χωριό (Arano corio) με 458 κάτ. Από το Βασιλικάτα μόνο το Cato Chorio (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.113) το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 αναφέρονται και τα δύο χωριά, Kato Hogyo με 50 χαράτσα και Arano Hogyo με 27 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.134 και 135). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Erano khorio με 50 οικογένειες και Kato Khorio με 70 οικογένειες μικτής εθνότητας (βλ. Pashley, Travels in Crete, II σ.324).

Το 1881 το Κάτω Χωριό είναι έδρα ομών. δήμου, κάτ. Χριστιαν. 426 και Τούρκ. 138, και το Απάνω Χωριό στον ίδιο δήμο, κάτ. Χριστιαν. 374 και Τούρκ. 11. Στην απογραφή του 1900 το Κάτω Χωριό, έδρα ομών. δήμου, κάτ. 497 και το **Απάνω Χωριό και Παπαδιανά**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 392.

Το 1920 το Κάτω Χωριό, έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 635 και το Απάνω Χωριό, στον ίδιο αγροτ. δήμο, κάτ. 357. Το 1928 το Κάτω Χωριό έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 624 και το Απάνω Χωριό, στην ίδια κοινότητα, κάτ. 384. Το 1940 το Κάτω Χωριό κάτ. 741 και το Απάνω Χωριό κάτ. 453, το 1951 Κάτω Χωριό κάτ. 752 και το Απάνω Χωριό κάτ. 498.

Το 1961 το Κάτω Χωριό αναφέρεται με 1933 κάτ. Το Απάνω Χωριό και η Επισκοπή δεν αναφέρονται πιά αλλά ο κάτοικοι των συγχωνεύτηκαν με τους κατοίκους του Κάτω Χωριού, ως φαίνεται.

Στην απογραφή του 1971 το Κάτω Χωριό έχει 1533 κάτ. Οι άλλοι οικισμοί δεν αναφέρονται πιά. Η αιτία της διαγραφής των οικισμών αυτών είναι μυστικό της Στατιστικής υπηρεσίας.

Καφές, ο. Οικισμός της κοινότητας Καλάμι(ου), επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 18, υψ. 160 μ. Είναι νέος οικισμός, που δημιουργήθηκε από κάποιο καφε(νείο) κοντά στις φυλακές Καλαμίου. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1940 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 88, το 1951 κάτ. 101, το 1961 κάτ. 64 και το 1971 κάτ. 33.

Καφούρος, ο. Οικισμός της κοινότητας Νέου Χωριού, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 59, υψ. 270 μ. Απέχει από τα Χανιά 24,7 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο δρόμο προς Κίσαμο, στο 17,5 χλμ., (μετά το Μάλεμο) - Βλαχερονίτισσα - Συρίλι - Νεριανιά - Νιό Χωριό.

Πρώτη φορά αναφέρεται **Καφούρος**, στο δήμο Πύργου Ψηλόπερου στην απογραφή του 1881 με 11 Χριστιαν. και 44 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 45, το 1920 στον αγροτ. δήμο Νέου Χωριού, κάτ. 57, το 1928 στην κοινότητα Νέου Χωριού, κάτ. 81, το 1940 κάτ. 89, το 1951 κάτ. 60, το 1961 κάτ. 87 και το 1971 κάτ. 57.

Το όνομα του οικισμού οφείλεται στον πρώτο οικιστή Καφούρο, μαρτυρημένο επώνυμο στην Κρήτη. Σε συμβόλαιο του 1301 του συμβολαιογράφου του Χάντακα Ben. de Brixano αναφέρεται ο Antonius Cafuro κάτ. του Χάντακα (Candide). (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, 1950, σ.77).

Καμά, μονή. Στην περιφέρεια της κοινότητας Περιβολάκια, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 4, υψ. 20 μ., αφιερωμένη στον Αγ. Ιωάννη τον Πρόδρομο (29 Αυγ.) σκαρφαλωμένη στο σπηλαιώδη κρημό του όρμου **Μακρύς Γιαλός**, στα νότια παράλια της Σητείας, ανατολικά από την έξοδο του φαραγγιού των Περβολακιών.

Η μονή είναι παλαιά, πιθανόν των αρχών του 15ου

αιώνα. Ο Ν.Ι. Παπαδάκης διάβασε το 1895 στον τοίχο του Ιερού Σηκού τη χρονολογία 1552, και πιστεύει, ότι η μονή ιδρύθηκε πολύ πριν από το 1461. Σε παλαιά εικόνα, που παριστάνει την αποτομή της κόρας του Προδρόμου, υπάρχει η παρακάτω επιγραφή, πάνω σε ειλιτάριο, που κρατεί ο Πρόδρομος, με γραφή του 15ου αιώνα:

*Οράς οία πάσχουσιν, ώ Θεού Λόγε,
οι πταισμάτων έλεγχοι των βδελυκτέων;
Έλεγχον' και γάρ μη φέρων ο Ηρώδης
τέτμηκεν ιδού την εμήν κόραν, Σώτερ.*

(Βλ. Νικ. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία της Κρήτης, Επισκοπαί - Μοναί, Χανιά, 1936, σ.108).

Η παλαιά μονή του Προδρόμου, κοντά στη θάλασσα, καταστράφηκε από τους πειρατές, όπως και τόσες άλλες, και ερημώθηκε. Φιλόθρησκοι Χριστιανοί, που στα κτήματά των βρισκόταν οι μονές, επισκευάσαν τους ναούς και τους συντηρούσαν οι ίδιοι, τους τελευταίους αιώνες της Βενετοκρατίας. Ο ιδιοκτήτης της περιοχής που ήταν η μονή του Προδρόμου, λεγόταν **Καμάς**, όπως αναφέρει ο Παπαδάκης. Το επώνυμο Καμάς δεν είναι άγνωστο στην Κρήτη, την εποχή εκείνη. Ο Gianì Capsà αναφέρεται ενοικιαστής οικίας στο βούργο του Χάντακα το 1583. (Βλ. Καστροφύλακα (K30).

Εικ. 197. Το χωριό Καφούρος επαρχ. Κυδωνίας. (Φωτ. Τ. Μπαρμπόπουλου).

Την περίοδο της Τουρκοκρατίας, κάτοχος της περιοχής της μονής ήταν ο Δερβίς - αγάς Χατζαριφάκης, από το χωριό Σκλάβοι της Σητείας. Όπως αναφέρει ο Παπαδάκης περιποιούνταν την εκκλησία, ως ο ευλαβέστερος Χριστιανός. Τελευταίος ιδιοκτήτης της περιοχής ήταν ο Χατζή Νικόλαος Ζαφείρης, από το χωριό Τσώ (Αγ. Τριάδα) Σητείας. Ο Ζαφείρης παραχώρησε το ερειπωμένο μοναστήρι με τη γύρω περιοχή στον Ιωάννη Βιτσέντζο από τις Λιθίνες, το γνωστό **Γεροντογιάννη**.

Ο Γεροντογιάννης γεννήθηκε το 1779. Ήταν τελείως αγράμματος, αλλά διακρίνονταν από μικρός για την ευλάβειά του. Παρακολουθούσε τις ακολουθίες στην

εκκλησία και είχε μάθει από μνήμης τα θρησκευτικά ζητήματα καλύτερα από ένα ιερωμένο. Το 1841 έπεσε σε ληθαργικό ύπνο δυο μερόνυκτα. Όταν ξύπνησε αφιερώθηκε στο Θεό, «κυρήττων και θαυματουργών», όπως αναφέρει ο Παπαδάκης. Αποσύρθηκε στη μονή Καψά, την ανακαίνισε και εμόνασε εκεί μέχρι το θάνατό του το 1874. Το λείψανό του βρίσκεται σε λάρνακα, μέσα στην εκκλησία, και τιμάται ως άγιος.

Στο μικρό σπηλαιώδη ναό του Προδρόμου ο Γεροντογιάννης πρόσθεσε νέο κλίτος της Αγίας Τριάδας. Έκτισε υδατοδεξαμενή και άλλα οικοδομήματα και διαμόρφωσε την κλιμακωτή άνοδο στη μονή.

Αντάξιός του πάπου του ήταν ο Ιωάννης Γ. Γεροντάκης από τις Λιθίνες. Σε ηλικία 16 χρόνων χειροτονήθηκε ιεροδιάκονος και ονομάστηκε Ιωσήφ, ο οποίος αργότερα έγινε ηγούμενος της μονής Καψά και συνέχισε το έργο του πάπου του. Έκτισε νέα κελιά, συμπλήρωσε τον εσωτερικό διάκοσμο του ναού με ξυλόγλυπτα και εικόνες καλής τέχνης, και μετέφερε στη μονή με υδραγωγείο 2,5 χλμ το νερό της πηγής των Αγ. Σαράντα, ώστε να δημιουργήσει πάνω στους βράχους κήπο ποτιστικό, μεταφέροντας από μακριά το χώμα.

Μετά το 1901 που καταργήθηκαν οι μικρές μονές η μονή Καψά προσαρτίστηκε στη μονή Τοπλού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Νικολ. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία της Κρήτης, Επισκοπαί — Μοναί, Χανιά, 1936, σ.96, 107 εξ. — Εμμ. Αγγελάκη Η μονή της Αγ. Σοφίας, «Μύσων», Β', σ.175 — Ν. Ι. Παπαδάκη, Ο Γεροντογιάννης και η μονή Καψά, «Μύσων», Γ', σ.53 — Ν. Ι. Π. Πόημα Ιωσήφ Γεροντάκη, «Μύσων», ΣΤ', σ.53 — Εμμ. Αγγελάκη, Σητειακά, Α', σ.223.

Καψάλι, το. Νεότετος οικισμός της κοινότητας Άνω Βιάννου, Νομού Ηρακλείου, κάτ. 47, υψ. 5 μ. στα παράλια του Λιβυκού. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται η **Καψάλη**, ενώ λέγεται το **Καψάλι**. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1981.

Καψαλιανά, τα. Οικισμός της κοινότητας Αμνάτου, επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 12, υψ.260 μ. σε μικρή απόσταση νοτίως της Αμνάτου, στο δρόμο προς το Αρκάδι.

Πρώτη φορά αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζάντιο **Καψαλιανά**, το 1842 (βλ. Κρητικά σ.44). Στην αιγυπτιακή απογραφή δεν αναφέρεται αν και υπήρχε. Στην απογραφή 1881 αναφέρεται στο δήμο Αμνάτου **Καψαλιανά** με 23 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Αρκαδίου κάτ. 48, το 1920 στον αγροτ. δήμο Πίκρι, κάτ. 40, το 1928 στην κοινότητα Αμνάτου, κάτ. 41, το 1940 κάτ. 58, το 1951 κάτ. 31, το 1961 κάτ. 27 και το 1971 κάτ. 16.

Σε λαξευμένο βράχο είναι η εκκλησία «Παναγία η Γαλατού», αναφέρει ο Ρεθεμνιώτης δάσκαλος Εμ. Λαμπρινάκης στη Γεωγραφία της Κρήτης σ.81.

Καψανιανά, τα. Οικισμός της κοινότητας Τοπολίων επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 49, υψ. 120

Εικ. 198. Μονή Καψά Σητείας. (φωτ. Μαν. Γιαλούρη).

μ. σε μικρή απόσταση ανατολικά από το χωριό Τοπόλια., 46,5 χλμ. από τα Χανιά. Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. του δρόμου προς Καστέλι Κισάμου.

Πρώτη φορά αναφέρεται από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Capsagianà το 1630. Δεν αναφέρεται από τον Καστροφύλακα και τον Βagozzi ούτε στις επόμενες απογραφές. Στην απογραφή του 1920 αναφέρεται και πάλι Καψανιανά, στον αγροτ. δήμο Τοπολίων, κάτ. 59, το 1928 στην κοινότητα Τοπολίων προφανώς **λανθασμένα Καζανιανά**, (ζ αντί ψ) με 58 κάτ., το 1940 κάτ. 67, το 1951 κάτ. 60, το 1961 κάτ. 90, και το 1971 κάτ. 58.

Καψοδάσος, το. Οικισμός της κοινότητας Σκαλωτής, επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 54, υψ. 120 μ. Απέχει από τα Χανιά 78,1 χλμ. Διαδρομή: Βρύσες Αποκορώνου - Ασκύφου - Ίμπρος - διακλάδωση αριστερά στο 69 χλμ. - Κομητάδες - Βρασκάς - Βουβάς - Νομικιανά - Πατσιανός - Καψοδάσος. Βρίσκεται στους νότιους πρόποδες των Λευκών Ορέων, σε μικρή απόσταση από το Φραγκοκάστελο. Το τοπωνύμιο από το μαρτυρημένο επώνυμο του πρώτου οικιστή, που απαντάται από το 17^ο αιώνα στη Δυτική Κρήτη. Το 1604 αναφέρεται ο **Δημήτριος Καψοδάσης**, σύμβουλος Χανίων, που υπογράφει ως μάρτυρας στη βάφτιση του γιου του Ιωάννη Καλέργη. (Βλ. Μ. Ι. Μανουσάκα, Μαρκαντώνιος Βιάρος, «Κρητικά Χρονικά», ΙΖ', σ.279). Και στον κατάλογο των ευγενών και πολιτών των Χανίων, που αναφέρει ο Τριβάν στο Χρονικό του, αναφέρεται το επώνυμο **Capsodhassi** (σ.34), πολίτης των Χανίων. (βλ. και «Κρητικά Χρονικά», Γ', σ.53).

Κρητικοί με αυτό το επώνυμο τούρκεψαν και αναφέρεται σε τουρκικό έγγραφο ο **Αλή Καψοδάσης**, κάτοικος Χανίων, «καλεμπέντης» εξόριστος. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Συμβολή στην ιστορία των Σφακίων (1645-1770) «Κρητικά Χρονικά», Θ', σ.262).

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Bagozzi (f°26v) Capsodhasso, από τον Καστροφύλακα δεν αναφέρεται. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Capsadosto (προφανώς λανθασμένη γραφή) το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1659 αναφέρεται, επίσης στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, Karsodasa με 35 σπίτια (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', σ.129). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται επίσης στην επαρχία Αγ. Βασιλείου ν. Ρεθύμνου Karsodhásos (Pashley, Travels in Crete, II, 313) με 30 χριστιαν. οικογένειες. Στην επαρχία Αγ. Βασιλείου αναφέρεται και από το Χουρμούζη Βυζάντιο το 1842 (Κρητικά 39). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Καλλικράτη Καψοδάσος του ν. **Σφακίων** με 148 Χριστιαν. κάτ., και το 1900 είναι στον ίδιο δήμο Καλλικράτη του ν. και επαρχίας Σφακίων — όχι Αγ. Βασιλείου — κάτ. 184. Στην απογραφή του 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, επαρχίας Σφακίων, υπαγομένης στο νομό Ρεθύμνου, κάτ. 151, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Σκαλωτής, επαρχίας Σφακίων, υπαγομένης στο νομό Χανίων, κάτ. 141. Το 1940 είναι στην ίδια κοινότητα επαρχία και νομό, κάτ. 58, το 1951 κάτ. 115, το 1961 κάτ. 107 και το 1971 κάτ. 58, αλλάσσοντάς του τον τονισμό: Καψόδασος.

Κεδροχώρι ή Κεντροχώρι, βλ. Βουιδομαγεργειό.

Κελάρια, τα. Οικισμός της κοινότητας Ζάκρου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 34, υψ. 250 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 31,9 χλμ. στο δρόμο προς Ζάκρο.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kelaria (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 10 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Καρυδίου με 100 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Ιτάνου — μετονομασία του προηγούμενου — με 115 κάτ. Στην απογραφή του 1920 δεν αναφέρεται. Το 1928 αναφέρεται Κελάρια στην κοινότητα Ζάκρου, κάτ. 69, το 1940, κάτ. 69, το 1951 κάτ. 59, το 1961 κάτ. 48 και το 1971 κάτ. 45.

Κελιά, τα. Οικισμός της κοινότητας Αγίων Παρασκιών επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 106, υψ. 360 μ. Βρίσκεται στο 21 χλμ. του δρόμου προς Καστέλι Πεδιάδας.

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr Bagozzi, (f°24v) Calia (προφανώς λανθασμένη γραφή του Celia), από τον Καστροφύλακα (Κ94) Chieglia, με 52 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Chieglia το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kelya με 3 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.115). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Kelià (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 5 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος το αναφέρει Κελιά, που είχε πριν 6 χριστιαν. και 20 τούρκ. οικογένειες ενώ τότε (1842) είχε 14 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται

στον ίδιο δήμο με 8 μόνο κάτοικους. Στην απογραφή του 1920 δεν αναφέρεται. Το 1928 είναι στην κοινότητα Αγ. Παρασκιών, κάτ. 96, το 1940 κάτ. 127, το 1951 κάτ. 121, το 1961 κάτ. 129 και το 1971 κάτ. 119.

Κεντρί, το. Οικισμός του δήμου Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 592, υψ. 50 μ. Απέχει από την Ιεράπετρα 2,3 χλμ. βορείως. Είναι κτισμένος πάνω σε λόφο, με θέα προς το Λιβυκό πέλαγος και τους ελαιώνες της Ιεράπετρας. Από πολύ παλιά, αλλά και σήμερα, εξακολουθεί να ασκείται η αγγειοπλαστική, κυρίως υδροφόρων αγγείων. Τα **γεραπετρίτικα σταμνιά**, με τα λεπτότατα τοιχώματα, χάρη στο ειδικό χόμα του τόπου, ήταν περιζήτητα, γιατί ήταν πολύ ελαφρά, σε σχέση με τα θραψανιώτικα, που ήταν πολύ βαρεία με τα χονδρά τοιχώματα, όπως λέει και το δίστιχο:

*Διάλε τσ' αποθαμένους του του παλιοθραψανιώτη,
που κάνει τα σταμνιά βαρεία και καταλούν τη νιότη!*

Αρχαιότερη μνεία του χωριού αναφέρεται σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα του 1369. Ο Μαθαίος Μουδάτσος (Mudacio) ήταν ιδιοκτήτης του μισού ιπποτικού φέουδου του χωριού Κατσογιάννη ή Κεντρί Cacoiani seu Chedri της τούρμας Ιεράπετρας. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.40).

Όστε το χωριό Κεντρί λεγόταν πριν από 600 χρόνια και **Κατσογιάννης**, ίσως από το επώνυμο του πρώτου οικιστή.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ138) Chedri με 321 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.113) Chiedri το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kentri με 29 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.135).

Στην απογραφή του 1834 αναφέρεται Kendhri (Pashley, Travels in Crete, II, 324) με 35 οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Ιεράπετρας με 160 Χριστιαν. και 425 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 234, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 418, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 495, το 1940 κάτ. 646, το 1951 κάτ. 693, το 1961 κάτ. 671 και το 1971 κάτ. 501.

Το όνομα Κεντρί αναφέρεται, ότι προέρχεται από το όνομα τό παραρρέοντος χειμάρρου **Κέδριος** ▷ (**Κέδρη** κατά το Λαμπρινάκη, (Γεωγραφία Κρήτης, σ.182) **Χέδρι** ▷ **Κεντρί**.

Κεντουκλάς, ο. Παλιός οικισμός στην επαρχία Αμαρίου ν. Ρεθύμνου. Ήταν βορειοδυτικά του σημερινού χωριού Άνω Μέρος, όπου διασώζεται το όνομα ως τοπωνύμιο.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Bagozzi, (f°27r) Chenducula. Ο Καστροφύλακας το αναφέρει στο νομό Ρεθύμνου, χωρίς να καθορίζει την επαρχία, δυό οικισμούς με το ίδιο όνομα Chieducula, (Κ174) με 85 κάτ. και (Κ177) με 107 κάτ. το 1583. Αναφέρει επίσης στον κατάλογο των οφειλομένων αγγαρειών (Κ184) **στην επαρχία Αμαρίου** (Arapo Siv-

rites) τούς οικισμούς Chieducà et Meriaco με 173 οφειλόμενες αγγαρείες. Ο μεγάλος αριθμός τών αγγαρειών ενισχύει την άποψη, ότι ο μεγαλύτερος οικισμός (Κ177) Chieducà με τούς 107 κάτ. ήταν στην επαρχία Αμαρίου. Αναφέρεται επίσης από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, 128) Chieducà το 1630. Ο οικισμός αναφέρεται και από το Χουρμούζη Βυζάντιο το 1834 **Κετουκλάς**, στην επαρχία Αμαρίου (βλ. Κρητικά, σ.38). Ο οικισμός καταστράφηκε, ως φαίνεται, και δεν αναφέρεται, ούτε στην απογραφή τού 1881.

Το τοπωνύμιο είναι φυτωνυμικό, από το φυτό η **κεντούκλα**, (κρητική ονομασία τού φυτού **αστράγαλος** ο **κρητικός** (*astragalus creticus*). Συνεπώς Κεντουκλάς σημαίνει το μέρος που φυτρώνει η κεντούκλα, όπως Πλατανιάς, Πρινιάς κ.λπ. (βλ. Π. Γ. Γενναδίου, Φυτολογικόν Λεξικόν, 1914, λήμμα αστράγαλος και Ιωάν. Χαβάκη, ιατρού, Τα φυτά - φάρμακα τής Κρητικής Γής, σ.77 ανέκδοτο).

Κεντροχώρι, το. ή Κεδροχώρι, χωριό τού Αγ. Βασιλείου Ρεθύμνου, βλ. Βουιδομαγειργειό.

Κερά, η. Οικισμός τής κοινότητας Ρόκας, επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 62, υψ. 200 μ. Απέχει από τα Χανιά 42 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 35 χλμ. (Κολένη) τού δρόμου προς Κίσαμο. Κολένη - Φαλεντιανά - Ρόκα - Κερά.

Ο Καστροφύλακας, (Κ240) αναφέρει στο γενικό κατάλογο τών οικισμών τού νομού Χανίων το χωριό Granchierà (=μεγάλη Κερά) με 163 κάτ. το 1583. Πιστεύω, ότι η γραφή τού Καστροφύλακα Granchierà δεν είναι λανθασμένη γραφή τού Grachierà, οπότε — αν είναι λανθασμένη — πρόκειται γιά το σημερινό χωριό **Γρά Κερά** (βλ. λήμμα) τής κοινότητας Δελιανών, τής ίδιας επαρχίας.

Επίσης ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) αναφέρει στην επαρχία Κισάμου το χωριό Chieramari. Ίσως είναι λανθασμένη γραφή τού ενός από τούς δύο οικισμούς τής επαρχίας Κισάμου.

Ο οικισμός **Κερά** αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Πανεθύμου (το σωστό Πανευφήμου) με 106 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, με 90 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Περβολακίων, με 72 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Ρόκας με 73 κάτ., το 1940 με 93, το 1951 με 92, το 1961 με 90 και το 1971 με 85 κάτ.

Κερά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 17, υψ. 560 μ. Βρίσκεται μέσα στο βάθος κοιλάδας, κατάρρευσης και κατάφυτης από καρποφόρα και άγρια δένδρα, αλλά με περιορισμένο ορίζοντα.

Το όνομα οφείλεται στην **Παναγία τήν Κερά**, όπως λέγεται η **Παναγία η Καρδιώτισσα**, μονή. (βλ. λήμμα).

Η Κερά είναι δύο οικισμοί, που φαίνεται να είναι παλαιοί και οι δύο. Η λεγόμενη σήμερα **Κάτω Κερά**, σε υψ. 560 μ. και η **Απάνω Κερά**, σε υψ. 680 μ., που

ακούεται με το όνομα **Μηνυτής**, όπως αναφέρεται και σε παλαιότερες απογραφές. Ανάμεσα στους δύο οικισμούς βρίσκεται η μονή Καρδιώτισσας σε υψ. 680 μ.

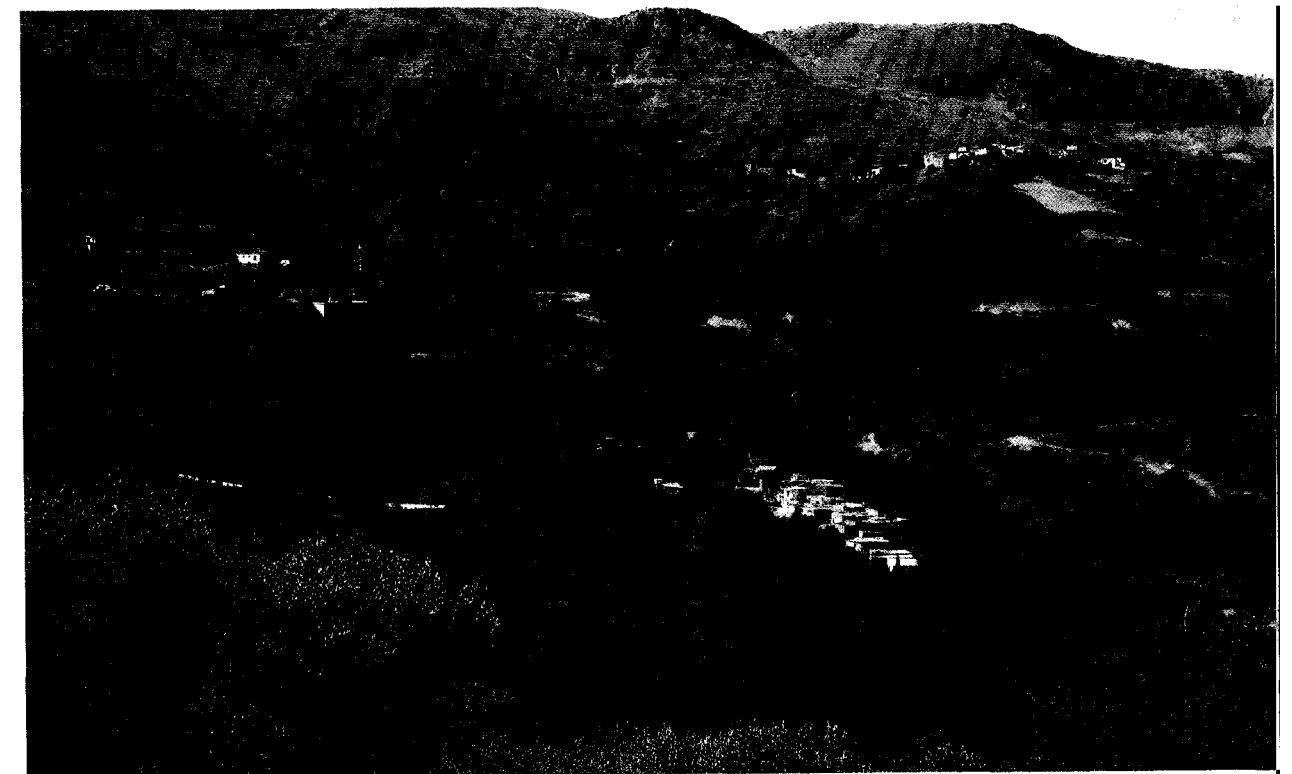
Στις απογραφές τού 16ου και 17ου αιώνα αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας από το Fr. Barozzi (1724) Messomuri metochio, από τον Καστροφύλακα (Κ95) Messonugni mettocchio με 83 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.124) Messomuri το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Messomuri με 48 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β. σ.117). Εννοείται, ότι η ονομασία Μεσομούρι εννοεί την Απάνω Κερά ή Μηνυτή, γιατί **μουρί** = ύψωμα, αμμί.

Πρώτη φορά αναφέρεται Cherà (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 60 χριστιαν. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος το 1842 το αναφέρει **Μεσομούρι** (βλ. Κρητικά σ.56) με 20 χριστιαν. οικογένειες και 3 εκκλησίες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Κερά**, στο δήμο Μοχού με 212 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Λαγκάδος **Κερά**, με 241 κάτ., το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου, κάτ. 115, και ο οικισμός Μηνυτής κάτ. 98 και Μονή Καρδιώτισσας κάτ. 11. Το 1928 αναφέρονται στην κοινότητα Κράσι ή Κερά με 80 κάτ. και ο Μηνυτής με 94. Το 1940 η Κερά είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 222 κάτ. και οι δύο οικισμοί, το 1951 αναφέρεται Κερά με 227 κάτ. και τών δύο οικισμών, το 1961 η **Κερά** έχει 73 κάτ. υψ. 560 μ. Ο Μηνυτής βαπτίζεται Άνω Κερά κάτ. 88 και υψ. 680 μ. Το 1971 η Κερά έχει 27 κάτ. και η Άνω Κερά 68.

Η θέση τών οικισμών τής Κεράς στην είσοδο τού Οροπεδίου Λασιθίου έπαιξε σπουδαίο ρόλο στις επαναστάσεις τού 1821 και 1866. Η μονή τής Κεράς Καρδιώτισσας ήταν η έδρα τών επαναστατών, που φρούρισαν αποτελεσματικά τις κύριες εισόδους Άμπελο και Τσούλη μνήμα, και δεν κατόρθωσε να τις παραβιάσει ούτε ο Χασάν πασάς το 1822 ούτε ο Ομέρ πασάς το 1867.

Κερά Ελεούσα, η. Μονή σε μικρή απόσταση δυτικά τού χωριού **Κόξαρη**, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου. Διαλυμένη προ τού 1881. (βλ. Νικολ. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία τής Κρήτης, Χανιά, 1936, σ.94).

Άγνωστος ο χρόνος τής ίδρυσής της. Αλλά το 1635, στη μονή τής Κεράς Ελεούσας, παρουσία τού ηγουμένου τής μονής Ματθαίου Μακελάρη και τού παπά Γεωργίου Σερέπετση από το χωριό Κόξαρη, και άλλων μαρτύρων, έγινε το προικοσύμφωνο, μεταξύ τού Marc Antonio Foscolo, τού γνωστού Βενετοκρητικού ποιητή τής γνωστής κωμωδίας «**Φορτουνάτος**», και τού μέλλοντος γαμβρού του Petro Vidal, (Βιδάλης). (*Nella chiesa del monastero di Santa Maria intitolato Chiera Elleusa, posto nella giurisdizione / del soprascritto casal Coxari furono presenti per testimoni... Mathio Machelari... Igumeno del detto monastero, il... Papa Georgio Serepeci...*) (βλ. Alfred Vincent, Νέα Στοιχεία γιά τα Μάρκο Αντώνιο Φόσκολο, «Θησαυρίσματα», τόμ. 5ος σ.134).

Εικ. 199. Οι οικισμοί Κάτω και Απάνω Κερά (φωτ. Ρουσέτου).

Άρα το έτος αυτό λειτουργούσε η μονή. Όπως αναφέρει ο Cornelio, την περίοδο τής Βενετοκρατίας, οπότε η εκκλησία τής Κρήτης, αρχιεπισκοπή και επισκοπές, ήταν στην εξουσία τής Λατινικής Εκκλησίας, η Επισκοπή Χερρονήσου είχε ενωθεί με την επισκοπή Σητείας. (*Ecclesia Chironensis... Pontificis auctoritate cum Ecclesia Sithiensi conjuncta fuit...*) (βλ. Flamin. Cornelio, Creta Sacra, vol. II, σ.105).

Ως φαίνεται από δημοσίευμα τού «Φιλίστωρος», στην εφημερίδα «Ελευθέρα Σκέψις», Ηρακλείου, το 1930, εξακολουθούσε το 1881 η σχέση τών δύο επισκοπών και ο επίσκοπος Σητείας διέμενε στις Αγίες Παρασκευές Πεδιάδας, περιοχή τής επισκοπής Χερρονήσου. Και ο ασχοληθείς πολύ με την εκκλησία τής Κρήτης Ν. Ι. Παπαδάκης, σε άρθρο του στην ίδια εφημερίδα 29-6-1930, αναφέρει, ότι εκεί πλησίον — τού χωριού Αγίες Παρασκευές — θα ευρίσκετο η έδρα του, δηλαδή στη μονή Κεράς Καρδιώτισσας, κοντά στα Λασιθιώτικα Βουνά. Το πιθανότερο όμως είναι, ότι η έδρα τού επισκόπου Χερρονήσου, την εποχή εκείνη, πρέπει να ήταν στη μονή τής Κεράς Ελεούσας, που βρίσκεται πολύ πιο κοντά στις Αγίες Παρασκευές, από τη μονή τής Κεράς Καρδιώτισσας.

Κεραία, η. Πόλη τής Κρήτης. Η θέση της αμφισβητείται, Ο Τ. Α. Β. Spratt, (Travels and Researches in Crete, I, σ.297) πιστεύει, ότι ήταν στην περιοχή τού **Κερατόκαμπου**, δύο μίλια δυτικά τής Άρβης Βιάννου, όπου παρουσιάζονται ερείπια ελληνιστικής πόλης.

Ο Σβορώνος (Numismatique de la Crète Ancienne, σ.45) πιστεύει, ότι, εφ' όσον ο Πολύβιος, στον κατάλογο τών συμμάχων τής Πολυρρήνιας, στον πόλεμο κατά τής Κνωσού (221-220) αναφέρει πρώτους τούς **Κεραίτες**, η πόλη Κεραία δεν πρέπει να είναι μακράν τής Πολυρρήνιας. Επί πλέον τα νομίσματα τής Κεραίας ομοιάζουν (sont bien semblables) με τα νομίσματα τής Πολυρρήνιας.

Ο Paul Faure αρχικά τοποθετούσε την Κεραία στο χωριό **Ρόκκα** Κισάμου, βάσει επιγραφών, νομισμάτων και κειμένων. (βλ. La Crète aux cent villes, «Κρητικά Χρονικά», τ. ΙΓ', 1959, σ.196). Αργότερα τοποθετεί την Κεραία μεταξύ τών χωριών Μεσκλά και Ζούρβα επαρχίας Κυδωνίας. (Paul Faure, Nomes de Montagnes Crétoises, Bulletin de l' Association G. Bidé tom. XXIV, 1965, σ.442). Την άποψη αυτή, γιά τη θέση τής Κεραίας στο χωριό Μεσκλά υποστηρίζει και στο Β' Κρητολογικό Συνέδριο το 1966. (βλ. Paul Faure, Le problème du cuivre dans la Crète antique, Πεπραγμένα τού Β' Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β', σ.183).

Τα νομίσματα τής Κεραίας είχαν από το ένα μέρος κεφαλή τής Αρτέμιδος και από το άλλο τη λέξη **ΚΕΡΑΙΑΝ**.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Paul Faure, La Crète aux cent villes, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ', 1959, σ.196) — **Idem**, Nomes des Montagnes crétoises, Bulletin de l' Association G. Budé, tom. XXIV, 1965, p.442 — **Idem**, Le problème de cuivre dans la Crète antique, Πεπραγμένα Β', Κρητολογικού Συνεδρίου, 1966, τόμ. Β' σ.183 — J. N.

Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, 1890, p.45 — T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, I, p.297).

Κεραμειά, τα. Στο συλλογικό αυτό όνομα περιλαμβάνονται 20 χωριά της ανατολικής περιοχής της επαρχίας Κυδωνίας Χανίων. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρονται στα Keramià τα χωριά: Koporulo, Gheroláko, Dhakóna, Speliarriá and Paradhianà, (Akhládes, Hághio Gheórghi, Lúlos, Aletrivári, Khorafianá).

Στην απογραφή του 1881 στο δήμο Κεραμειών, με έδρα το **Γέρω Λάκκο**, αναφέρονται τα χωριά: Γέρω Λάκκος, Λούλος, Αχλάδες, Αλετρουβάρι, Αγ. Γεώργιος, Δρακώνα, Αλωνάκι, Πλατυβόλα, Θυμιά, Σπηλιάρα, Σκουραχλάδα, Τσιγλοπήγαδο, Παναγιά, Μαδαρός, Κάμποι με τους οικισμούς (Τσακίστρα - Γέρος Πρίνος - Κατσουλιανά - και Μαθιοδιανά), Κατωχώρι, Κοντόπουλα και Μαλάξα. (Βλ. σχετικά λήμματα). Ο συνολικός πληθυσμός των ήταν 2710 Χριστιανοί. Και στην απογραφή του 1900 αναφέρονται τα ίδια χωριά στο δήμο Κεραμειών με συνολικό πληθυσμό 3612, με έδρα του δήμου το χωριό Κοντόπουλα.

Στην απογραφή του 1920 είχαν καταργηθεί οι δήμοι και τα χωριά των Κεραμειών αναφέρονται στους λεγόμενους αγροτικούς δήμους (κοινότητες).

Στις βενετσάνικες απογραφές αναφέρονται στην επαρχία Κυδωνίας (Piano della Canea), το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) τα χωριά Chieramea arapo, Chieramea della Mad(onn)a, Chieramea de Mulí, από τον Καστροφύλακα (K223) Chieramea arapo, Chieramea cato με 30 οφειλόμενες αγγαρείες, και (K242) αναφέρει το C(asale) = χωριό Chieramea με 120 προνομιούχους. Ο αριθμός των προνομιούχων βεβαιώνει, ότι το casale Chieramea περιλαμβάνει όλα τα χωριά των Κεραμειών.

Ο Βασιλικάτα ομιλεί το 1630 για τα βουνά των Κεραμειών (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.21) και στη σελ. 138 αναφέρει τα χωριά Chieramea arapo και Chieramea Cato.

Τα Κεραμειά βρίσκονται στις βόρειες υπώρειες των Λευκών Ορέων. Την περιοχή διαρρέει ο χειμάρρος **Κεραμειώτης**, που περνά από το φαράγγι του Στύλου. Ο Νουχάκης, (Χωρογραφία της Κρήτης σ.236) αναφέρει, ότι το γενικό όνομα Κεραμειά το πήραν τα 16 χωριά από το όρος **Κεραμμον(ς)**. Αλλά σε ορισμένες περιοχές υπάρχει χόμα κατάλληλο για αγγειοπλαστική και φαίνεται να υπήρχαν παλαιότερα αγγειοπλαστική - **κεραμεία**, και αυτά έδωσαν το όνομα στην περιοχή.

Η περιοχή των Κεραμειών υπήρξε πεδίο μαχών κατά τη Βενετοκρατία και κατά την Τουρκοκρατία. Τον Ιούλιο 1821 συγκεντρώθηκαν στα Κεραμειά πολλοί Σφακιανοί και άλλοι Ριζίτες οπλισμένοι και ύψωσαν τη σημαία του Σταυρού και εσκοτώσαν το σούμπαση της περιοχής, όπως αναφέρει ο Pashley, (Travels in Crete, II, 160).

Από τις μάχες των Κεραμειών εμπνεύστηκε ο Γεώργ.

Παράσχος και σύνθεσε ένα δράμα, που το τιτλοφορούσε **Μάχη των Κεραμειών**, αλλά δεν παίχτηκε ποτέ. Η σκηνή παριστάνει στρατόπεδο των επαναστατών που σπύρασε στους βράχους των Κεραμειών. Ένα μέρος από το δράμα είναι η **Ολονυχτιά της Κρήτης**:

*Από φλόγες η Κρήτη ζωσμένη
τα βαρείά της τα σίδερα σπά...*

που μελοποίησε ο Σπ. Καίσαρης. Μερικοί νομίζουν πως είναι ο Εθνικός Ύμνος της Κρήτης και ο Ραδιοφωνικός Σταθμός των Χανίων τον ανακρούει στην έναρξη της εκπομπής. Αλλά ο Ύμνος της Κρήτης είναι οι στίχοι της Μαρίκας Πίπιζα.

Ύμνος της Κρήτης

*Λευτεριά και δόξα ένα
θέλησαν να στήσουν θρόνο
και διαλέξανε της Κρήτης
το αιματόβαφο νησί...κ.λπ.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Νικολ. Σταυράκη, Η Στατιστική της Κρήτης σ.137 — Ιωαν. Νουχάκη, Χωρογραφία της Κρήτης, σ.238 — Θρασ. Σπαντιδάκη, Θρασανός, «Κρητ. Εστία», τόμ. 8, σ.110 — Θεοδ. Τρουλλινού, Ιστορήμα, «Κρητ. Εστία», τόμ. 9, σ.407 — Άγγελ. Καλοκαιρινού, Η Ολονυχτιά της Κρήτης, «Κρητ. Εστία», τεύχ. 60, — Περιοδικό Ηώς, αφιέρωμα Κρήτη, σ.272 — R. Pashley Travels in Crete, vol.II, σ.160.

Κεραμές, ο. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 247, υψ. 300 μ. Από το Ρέθυμνο 47,5 χλμ. Διαδρομή: στο δρόμο προς Αγ. Γαλήνη διακλάδωση στο 34,5 χλμ. - Κισσός - Ακτούντα - Άρδακτος - Δρυμίσκος - Κεραμέ.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26v) Cheramea, από τον Καστροφύλακα (K176) Chieramea με 207 κάτ. το 1583, και (K184) Chieramea με 181 οφειλόμενες αγγαρείες και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Cheramea το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1659 αναφέρεται Kerame με 20 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', σ.129). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 γράφεται Keramé, (Pashley, Travels in Crete, II, 313) με 40 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 **Κεραμέ και Άγιος Ιωάννης**, στο δήμο Αγ. Πνεύματος με 337 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 440 κάτ. Στην απογραφή του 1920 αναφέρεται έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 516, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 468, το 1940 ο **Κεραμές** κάτ. 505, το 1951, 500, το 1961, 440 και το 1971 κάτ. 326.

Το τοπωνύμιο προφανώς είναι παραφθορά του **κεραμεύς**, επαγγελματικού ονόματος. Στον Κεραμέ, ο προοδευτικός κάτοικος Κωνστ. Σπυριδάκης, έχει ιδρύσει ένα πλούσιο, σε ιστορικό και λαογραφικό περιεχόμενο, Μουσείο, όπου έχει συγκεντρώσει όπλα των κρητικών επαναστάσεων, νομίσματα, έργα τέχνης κ.λπ.

Κέραμος, ο. Οικισμός στην επαρχία Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Chierame, από τον Καστροφύλακα (K103) Chierame με 44 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Chierame, το 1630. Και στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kerame με 11 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.124). Στο χάρτη σημειώνεται σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά του χωριού **Κούρτες**. Στις νεότερες απογραφές δεν αναφέρεται. Αλλά υπήρχε. Το αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζάντιος στα «Κρητικά του», σ.98 **Κέραμος** το 1842, με την πληροφορία ότι υπήρχαν πριν 12 οικογένειες Τούρκων με 2 ελαιοτριβεία. Αλλά τότε (1842) υπήρχαν 3 οικογένειες Τούρκων και τα ερείπια των ελαιοτριβείων και 2 εκκλησ. Το 1881 είχαν φύγει, ως φαίνεται, και οι υπόλοιπες 3 οικογένειες των Τούρκων και ερημώθηκε έκτοτε. Στον Κέραμο αναφέρεται ο ναός του Σωτήρος, που οικοδομήθηκε εκ βάθρων από τον ιερέα Γεώργιο Κατζαρά το έτος ΑΧΜΔ' (= 1644) όπως αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή. (Βλ. Gerola, Monumenti, Veneti, IV, σ.525).

Κεραμούτσι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 244, υψ. 210 μ. Από το Ηράκλειο 15,4 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 7,5 χλμ. του παλαιού δρόμου προς Ρέθυμνο - Καβροχώρι - Κεραμούτσι.

Κύρια απασχόληση των κατοίκων η αμπελοκαλλιέργεια. Στην περιοχή του χωριού σώζονται οι τοιχογραφημένες εκκλησίες της Παναγίας και του Αγ. Αντωνίου, με τοιχογραφίες του 1434-35. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ.502).

Είναι πολύ παλιό χωριό. Αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1271. Ο Marcus Malfato, κάτ. Χάντακα, προπωλεί στον Ιουδαίο Lindiaco, κάτ. επίσης Χάντακα, 130 μίστατα κρασί από τα αμπέλια του στο χωριό Kygramuci. (Βλ. Anton. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ.149). Αναφέρεται επίσης Chieramuci σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα του 1379 οπότε ήταν φέουδο του Ανδρέα Cornaro. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.211, 393).

Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f°22v) Chieramucij, από τον Καστροφύλακα (K102) Chieramuzzi — όπως ακούεται και σήμερα — με 192 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.115) Chieramuci.

Το 1348 το Κεραμούτσι (Pagramuci) ήταν φέουδο του ποιητή Στέφανου Σαχλίκη και το πούλησε, για να γλεντά με τις «πολιτικές», όπως αναφέρει ο ίδιος στα ποιήματά του:

*Επούλησα τα σπίτια μου κι επούλησα τους τόπους
οπού μ' αφήκαν οι γονείς με τους πολλούς τους κόπους*

(Βλ. Arnold F. Van Gemert ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του, «Θησαυρίσματα», τόμ. 17, σ.43). Κεραμυçi αναφέρεται και στην τούρκικη απογραφή

του 1671 με 11 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.126). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Keramútzí (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 20 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Τυλίσου **Κεραμούτσι**, με 12 Χριστιαν. και 157 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 44 κάτ. Οι Τούρκοι είχαν φύγει.

Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Τυλίσου, κάτ. 197, το 1928 το **Κεραμούτσιον**, είναι στην κοινότητα Τυλίσου, κάτ. 204, το 1940 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 262, το 1951 κάτ. 267, το 1961 κάτ. 322 και το 1971 κάτ. 254.

Στο Κεραμούτσι γεννήθηκε ο οπλαρχηγός Μαλεβιζίου Ηρακλής Κοκκινίδης, που διακρίθηκε στην επανάσταση του 1866. Στη μάχη στο **Γαζανόν** ποταμό τον Απρίλη του 1868 σκοτώθηκε και τάφηκε στη μονή Σαββαθιανών. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.561 εξ.).

Κοντά στο Κεραμούτσι, ανατολικά, ήταν το φρούριο Malvicino, έδρα της ομώνυμης καστελανίας, (Βλ. σχετικά το λήμμα Μαλεβιζίου επαρχία.).

Κεραμωτά, τα. Οικισμός της κοινότητας Χουμέρι, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 184, υψ. 370 μ. Από το Ρέθυμνο 32 χλμ. Διαδρομή: Στον παλιό δρόμο προς Ηράκλειο, διακλάδωση δεξιά στο Πέραμα - Χουμέρι - Κρασούνα - Κεραμωτά.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Chieramota, από τον Καστροφύλακα (K175) Chieramotà με 110 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Chieramotà το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Keramota με 16 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 129). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Κεραμωτά** στο δήμο Αυδανιτών, με 92 Χριστιαν. και 12 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 113 κάτ. το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 124, το 1928 γράφεται **Κεραμιδιά!!!** στην κοινότητα Χουμέρι, κάτ. 133, το 1940 Κεραμωτά κάτ. 170, το 1951 κάτ. 187, το 1961 κάτ. 156 και το 1971 κάτ. 162.

Κεραμωτή, η. Οικισμός της κοινότητας Αμυγδαλοκεφάλι, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 89, υψ. 400 μ. Από το Καστέλι Κισάμου 20,3 χλμ. Διαδρομή: Καστέλι - Καμάρτσος - Λαρδάς - Σφηνάρι - Κάμπος - Κεραμωτή.

Στις βενετσάνικες απογραφές δεν αναφέρεται. Ούτε στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 ενώ υπήρχε, αφού το αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζάντιος το 1842 Κεραμοτή (Κρητικά σ.41). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Εννέα Χωρίων, **Κεραμωτή** με 126 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, με 145, κάτ., το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Αμυγδαλοκεφάλι με 192 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Αμυγδαλοκεφάλι, κάτ. 192, το 1940 κάτ. 220, το 1951, 214, το 1961 200 και το 1971 κάτ. 138.

Κεράσα, τα. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Μαλι-

βιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 224, υψ. 340 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 20,6 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 19,8 χλμ. (Νέο Βενεράτο) του δρόμου προς Φαιστό. Βρίσκεται μέσα σε αμπέλια και λιόφυτα και η κύρια παραγωγή του χωριού είναι κυρίως τα αμπελουργικά προϊόντα.

Η παλαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1248 στην κατοχή της αυτοκρατορικής μονής Παλιανής. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων 1985 σ.194) αναφέρεται επίσης σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα του 1378 Cherassia (Βλ. El. Santschi, Régestes des agrêts civils etc. σ.210 passim). Αναφέρεται επίσης στην επαρχία Μαλεβιζίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Chierassa, από τον Καστροφύλακα (K102) Chierassa με 35 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 116) Chierassa, το 1630, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kerasa με 22 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.126). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kerasa (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 25 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Κεράσια** και **Βλαχιανά** στο δήμο Αγ. Μύρωνος με 241 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 **Κεράσια** και Βλαχιανά στον ίδιο δήμο, κάτ. 338, το 1920 γράφεται **Κεράσια**, έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 309, το 1928 έδρα ομών. κοινότη. κάτ. 321, το 1940 Κεράσια, κάτ. 345, το 1951, 320, το 1961, 271 και το 1971 κάτ. 216.

Κερασιά, η. Παλιός οικισμός, μετόχι, του οροπεδίου Λασιθίου, μεταξύ τών οικισμών Τζερμιάδω και Λαγού. Αναφέρεται στον κατάλογο τών οικισμών του Βασιλικάτα (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.29) το metochio Chierassà με 3 σπίτια το 1630. Σήμερα δεν υπάρχει αλλά διασώζεται ως τοπωνύμιο. (Βλ. και Στεργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην Ιστορία του Λασιθίου κ.λπ. 1957 σ. 88 και 133).

Κερατέα, η. Χωριό της επαρχίας Τεμένους ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°22V) Chieratea, από τον Καστροφύλακα (K101) Chieratea με 55 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.117) Chieratea το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται. Εάν ήταν στην περιοχή όπου είναι το σημερινό μετόχι Τσαγκαράκη, της κοινότη. Αγ. Σίλα, όπως πιστεύεται (βλ. «Κρητολογία», τεύχ. V, σ.48) καταστράφηκε ασφαλώς από τους Τούρκους, την περίοδο της πολιορκίας του Χάντακα, γιατί βρισκόταν κοντά στην πολεμική ζώνη.

Κερατέα, η. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα του 1374 Chieratea, πεζικό φέουδο του Iulianus Cornario, το οποίο πωλεί στον Donatus Habramo (Βλ. El. Santschi, Régestes des agrêts civilis etc. σ.199). Στην επαρχία Μονοφατίου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°24r) Chieratea, από τον Καστροφύλακα (K98) Chieratea με 46 κάτ. το 1583,

από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.116) Chieratià, στην τούρκικη απογραφή του 1671 Chieratià με 4 χαράτσα. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 120). Και ο Σταυρινίδης και ο Paul Faure «Κρητολογία» V, σ.76) πιστεύουν ότι ο οικισμός ήταν το ίδιο στο σημερινό χωριό Στάβγιες, όπου υπάρχει τοπωνύμιο **Κερατιά**. Αλλά νομίζω πως είναι αμφίβολο, γιατί τοπωνύμιο είναι κοινότατο και σε άλλες περιοχές οφειλόμενο σε δένδρο (ξύλο) κερατέα, κοινότατο στη Κρήτη.

Κερατίδα, η. ή το Κερατίδι, ή Λίμνη. Οικισμός της κοινότητας Ζουνάκι, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 175, υψ. 120 μ. Απέχει από τα Χανιά 25,2 χλμ. Διαδρομή: διακλάδωση αριστερά στο 10 χλμ. της κεντρικής αρτηρίας προς Κίσαμο - έδρα ομών. χωριού - Ζουνάκι - Λίμνη. Πρόκειται για ένα και το αυτό οικισμό, που αναφέρεται στις διάφορες απογραφές και με τα δύο ονόματα.

Στην επαρχία Κυδωνίας (Piano di Canea) αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Chieratidha και Limni, από τον Καστροφύλακα (K237) Cherattidea με 46 κάτ. το 1583, (K223) Chieratidea με 51 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) Chieratidea με 6 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Chieratidea το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834, στις απογραφές 1881 και 1900 δεν αναφέρεται ούτε Κερατίδα, ούτε Κερατίδι ούτε Λίμνη.

Στην απογραφή του 1920 αναφέρεται και με τα δύο ονόματα **Λίμνη - Κερατίδι**, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 152, το 1928 Λίμνη - Κερατίδι στην κοινότητα Νέου Χωριού, κάτ. 168, Το 1940 αναφέρεται μόνο **Λίμνη** στην κοινότητα Μουρνιών, κάτ. 172, το 1951 Λίμνη, στην κοινότητα Ζουνάκι, κάτ. 210, το 1961 κάτ. 235 και το 1971 κάτ. 185. Κερατίδι είναι υποκοριστικό της λ. Κερατέα.

Κερατιδέ, η. Οικισμός του αγροτ. δήμου Βαφέ, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή του 1920 **Κερατηδέ** με 26 κάτ. Η ορθή γραφή είναι η **Κερατιδέ**.

Κερατίδια, τα. Μικρός οικισμός, (μετόχι) της κοινότητας Λιμνών, επαρχίας Μεραιπέλου, ν. Λασιθίου. Πρώτη και τελευταία φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1961 στην κοινότητα Λιμνών, κάτ. 10, υψ. 240 μ. Είναι ένα μικρό μετόχι με ελαιώνες και χαρουπόδενδρα, όπου διαμένουν οι ιδιοκτήτες των από άλλους οικισμούς την περίοδο της συγκομιδής. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιανατολικά από το άλλο μετόχι **Δράκος**. **Κερατίδι-α** είναι το μικρό δένδρο κερατιά (κεραθιά).

Κερατόκαμπος, ο. Παραθαλάσσιος οικισμός της κοινότητας Απάνω Βιάννου, επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 80, υψ. 10 μ. Παλαιότερα πρέπει να ήταν μετόχι εποχιακής διαμονής, για τη συγκομιδή κυρίως τών χαρουπιών.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1961 στην κοινότητα Άνω Βιάννου με 65 κάτ. και το 1971 με 60.

Βορειοανατολικά του οικισμού είναι ένα ύψωμα (320,98 μ.), που λέγεται **Κέρατο**, και από αυτό πήρε, ως φαίνεται, το όνομα η παραλιακή περιοχή και ο οικισμός. (Βλ. χάρτη του ιταλικού Istituto geografico militare, 1942. Στον ίδιο χάρτη σημειώνεται, δυτικά του υψώματος, Κέρατο, η αρχαία πόλη Κερατέα (antica città Keratea). Αυτά δεν τα ξέρει ο ελληνικός χάρτης! Αρχαία πόλη της Κρήτης με το όνομα **Κερατέα** δεν υπάρχει. Μάλλον κάνει λάθος το όνομα αντί **Κεραία Κερατέα**, που την τοποθετεί ο Spratt στον Κερατόκαμπο. (Βλ. λήμμα Κεραία).

Το ύψωμα Κέρατο το αναφέρει ο Ν. Πλάτων **Καστρί**, όπου έγινε από τον ίδιο εξερευνητική εκδρομή το 1957 πάνω στον απόκρημνο βράχο και διαπίστωσε, ότι χρησίμευε ως ακρόπολη - καταφύγιο. Στο διάσελο και την υποκείμενη κλιτύ διακρίνονται πολλά λείψανα οικιών και βρέθηκε μέγα λίθινο ιγδιόσχημο σκεύος και γεωμετρικός πίθος, με εμπίεστους ρόδακες. Στο κοντινό νεκροταφείο της πόλης είχε βρεθεί πριν πλαστικό αγγείο με μορφή κεφαλής μικρού νέγρου και ευμεγέθης προτομή γυναικός Ελληνικών χρόνων. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΑ', σ.330 εξ.).

Κερατοκεφάλι, το. Οικισμός της κοινότητας Αγ. Βαρβάρας, επαρχίας Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 0, υψ. 240 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1900 **Κερατοκεφάλι**, στο δήμο Μεγάλης Βρύσης με 16 κάτ. Στην απογραφή του 1920 δεν αναφέρεται, του 1928 αναφέρεται στην κοινότη. Αγ. Βαρβάρας, κάτ. 7. Το 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 είναι στην ίδια κοινότητα, κάτ. 9 και το 1971 κάτ.2.

Κεραχλάδα, η. Παλιός οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Chieragladha και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Chieracladha το 1630. Από τον Καστροφύλακα δεν αναφέρεται, ούτε στην τούρκικη απογραφή του 1659 ούτε στις νεώτερες απογραφές. Η θέση του οικισμού είναι άγνωστη. Ίσως στο χωριό Ακούμια. (Βλ. «Κρητολογία», τεύχ.12-13, σ.235).

Κεσερμάδω, Ο Καστροφύλακας αναφέρει (K224) στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων, το 1583, το χωριό (casale) Cesermado με 10 οφειλόμενες αγγαρείες. Υποθέτω πως είναι κακή γραφή ή αντιγραφή του χωριού Catramado που το αναφέρει και ο ίδιος ο Καστροφύλακας (K243). (Βλ. λήμμα Κατραμάδω).

Κεφάλα, η. Οικισμός του δήμου Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου κάτ. (1981) 9, υψ. 300 μ. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται πρώτη φορά **Κεφάλι**, στον ίδιο δήμο με 54 Χριστιαν. κάτ. Στις επόμενες απογραφές, 1900, 1920, 1928, 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Αναφέρεται και πάλι το 1961 **Κεφάλα** με 17 κάτ. και το 1971 με 12.

Κεφάλα Απάνω, η. Οικισμός της κοινότητας Βουκολιών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 64, υψ. 430 μ. Απέχει από τα Χανιά 33 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 19,3 χλμ. (Ταυρωνίτης) της οδού Χανίων - Κισάμου - Βουκολιές - Κεφάλα Κάτω - Κεφάλα Απάνω.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28v) Cefalagnero, προφανώς λανθασμένη γραφή του Cefala Renier, από τον Καστροφύλακα (K224) Chiefalà Renier, του οποίου φαίνεται να ήταν φέουδο, με οφειλή 20 αγγαρείες, (K243) με 11 προνομιούχους, και (K237) με 194 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Chiefala το 1630. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Απάνω Κεφάλα**, στο δήμο Βουκολιών, με 1 Χριστ. και 96 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή του 1900 αναφέρονται μαζί **Απάνω και Κάτω Κεφάλα** με 21 κάτ. Στην απογραφή του 1920 αναφέρεται **Απάνω Κεφάλι** στον αγροτ. δήμο Παλαιών Ρουμάτων, με 28 κάτ. Το 1928 στην κοινότητα Παλ. Ρουμ. με 39 κάτ., το 1940 **Άνω Κεφάλα**, κάτ. 76, το 1951 είναι στην κοινότητα Βουκολιών, κάτ. 80, το 1961 κάτ. 71, και το 1971 κάτ. 63.

Κεφάλα Κάτω, η. Οικισμός της κοινότητας Βουκολιών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 37, υψ. 310 μ. Απέχει από τα Χανιά 30,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 19,3 χλμ. (Ταυρωνίτης) —του δρόμου Χανιά - Κίσαμος - Βουκολιές - Κεφάλα Κάτω. Στις βενετσιάνικες απογραφές αναφέρεται **Κεφάλα**, χωρίς το χαρακτηριστικό **Απάνω** ή **Κάτω** και ενδέχεται να αφορά την Κάτω Κεφάλα. (Βλ. προηγούμενο λήμμα Κεφάλα Απάνω). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Κάτω Κεφάλα**, στο δήμο Βουκολιών με 95 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρονται μαζί **Απάνω και Κάτω Κεφάλα**, στο δήμο Δρομόνευρο (πριν Βουκολιών) με 21 κάτ. Το 1920 αναφέρεται χωριστά **Κάτω Κεφάλα** στον αγροτ. δήμο Βουκολιών με 67 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Βουκολιών, κάτ. 55, το 1940 κάτ. 121, το 1951 κάτ. 48, το 1961 κάτ. 61, και το 1971 κάτ. 48.

Κεφάλα, η. Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή από το 1577 από το Fr. Barozzi (f°24v) Chiefala, από τον Καστροφύλακα (K94) Chieffala με 70 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Chiefala, το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Chiefala, δεν αναφέρεται ούτε στις νεώτερες απογραφές. Πιθανόν να καταστράφηκε κατά τον πόλεμο για την κατάκτηση της Κρήτης (1645-1669). Η θέση του άγνωστη. Ο Paul Faure πιστεύει ότι ήταν 700 μ. δυτικά του χωριού Επισκοπή Πεδιάδας. (Βλ. «Κρητολογία», τεύχ. V, σ.67). Αλλά το τοπωνύμιο είναι από τα κοινότερα της Κρήτης.

Κεφάλα, η. Μικρός οικισμός της επαρχίας Μονοφατίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1920) 12, στον αγροτ. δήμο Δούλι.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατισίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23v) Chieffala, από τον Καστροφύλακα (K98) Chieffala με 41 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Chiefala το 1630, στην τούρκ. απογραφή του 1671 Kefala με 7 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.121). Αναφέρεται στην απογραφή του 1834 Kefala (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 9 τούρκ. οικογένειες. Από το Χουρμούζη Βυζάντιο (Κρητικά σ.74) το 1842 Κεφαλά, «*επί τινος υψηλού και αγόνου λόφου, μισό μίλι δυτικά του σημερινού οικισμού Δαμάνια. Είχε πριν 30 τούρκικες οικογένειες και τώρα (1842) μόνο 9*». Το 1881 αναφέρεται **Κεφάλια** στο δήμο Τεφέλι με 39 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Μεγάλης Βρύσης κάτ. 12 άρρενες. Στις απογραφές του 1928 και εξής δεν αναφέρεται.

Κεφαλάδω, το. Οικισμός τής κοινότητας Λιγόρτυνος, επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 68, υψ. 260 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 42 χλμ., νοτιοανατολικά τής Λιγόρτυνος 2 χλμ. Το 1881 αναφέρεται **Κεφαλάδω και Γενούση**, στο δήμο Τεφέλι, με 10 Χριστιαν. και 24 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται **Κεφαλάδων** με 56 κάτ. Το 1920 γράφεται **Κεφαλάδου** στον αγροτ. δήμο Λιγόρτυνος, κάτ. 52, το 1928 έγινε **Κεφαλάδες** στην κοινότητα Πύργου, κάτ. 71, το 1940 (άλλη μεταμόρφωση) ο **Κεφαλάδος** είναι στην κοινότητα Λιγόρτυνος, κάτ. 72, το 1951 κάτ. 62, το 1961 κάτ. 61 και το 1971 κάτ. 80.

Τα χωριά τής Κρήτης **Κεφαλάς** και **Κεφαλάδω** τού Αποκόρωνα και τού Μονοφατισίου, οφείλουν το όνομά των στους πρώτους οικιστές των. Κεφαλάδες έλεγαν οι Βυζαντινοί τούς πρώτους, τούς «επικεφαλής» τών άλλων, τούς αρχηγούς, προύχοντες, τιμαριούχους. Το 1182 ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός έστειλε στην Κρήτη το γιού του Ισαάκιο με τα «δώδεκα αρχοντόπουλα» και τις οικογένειές των, γιά να εποίκισουν την Κρήτη. (Βλ. Χριστιανική Κρήτη, τόμ. Β', σ.36 εξ. και Antonio Trivan, *Varie Cose di Candia* σ.3 εξ.).

Αλλά και αργότερα, ύστερα από την άλωση τής Πόλης, πολλοί από τούς επιφανείς κατοίκους της, κατέφυγαν στην Κρήτη, που, παρά την επικυριαρχία τής Βενετίας, βρισκόταν σε καλύτερη κατάσταση από τα άλλα τουρκοκρατούμενα τμήματα τού ελληνικού χώρου. Οι πρόσφυγες αυτοί εγκαταστάθηκαν σε διάφορα μέρη τής Κρήτης και ίδρυσαν οικισμούς, τούς οποίους οι εντόπιοι έλεγαν **Κεφαλάδες**. Από τις οικογένειες αυτές τών Κεφαλάδων προέρχονται και οι Κεφαλάδες τής Αιτωλοακαρνανίας, τής Ηπείρου, τής Κέρκυρας, κ.λπ. (Βλ. και Δελτίον τής Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος, τεύχ. 1, σ.31).

Κεφαλάς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκόρωνου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 282 μ. υψ. 360 μ. Απέχει από τα Χανιά 30 χλμ. Διαδρομή: Καλύβες - Βάμος - Κεφαλάς.

Από την εποχή τής Βενετοκρατίας αναφέρονται στο νομό Χανίων χωριά με το ίδιο όνομα **Κεφαλά**. Ο

Καστροφύλακας αναφέρει, χωρίς να καθορίζεται η επαρχία στο νομό Χανίων: (K236) Chieffalà με 458 κάτ. (K237) Chieffalà με 119 κάτ. (K223) Chieffali Cato με 105 οφειλόμενες αγγαρείες, στην επαρχία Αποκόρωνου, και (K242) επίσης στην επαρχία Αποκόρωνου, Chieffalà με 99 προνομιούχους. Πιθανότατα και οι οικισμοί που αναφέρονται στις σελίδες (K236), (K237) και (K223) ήταν στην επαρχία Αποκόρωνου, το 1583.

Στην επαρχία αυτή αναφέρει το 1577 και ο Fr. Barozzi, (f°30r°) Chiefala Aráno και Chiefala Cato.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται στον Αποκόρωνα μαζί με άλλα χωριά τής επαρχίας και ο Κεφαλάς (Pashley, Travels in Crete, II, 312). Ο Χουρμούζης Βυζάντιος αναφέρει το 1842 τούς οικισμούς Επάνω Κεφαλάς και Κάτω Κεφαλάς. (βλ. Κρητικά, σ.43). Το 1881 αναφέρονται στο δήμο Βάμου ο **Κάτω Κεφαλάς**, με 601 κάτ. και **Απάνω Κεφαλάς** με 301 κάτ. Χριστιαν. Το 1900 αναφέρονται στον ίδιο δήμο ο **Απάνω Κεφαλάς** με 335 κάτ. και ο **Κάτω Κεφαλάς** με 644 κάτ.

Στην απογραφή του 1920 και οι δύο οικισμοί αποτελούν τον αγροτ. δήμο Κεφαλά, ο **Κάτω Κεφαλάς** με 519 κάτ. και ο **Απάνω Κεφαλάς** με 288. Το 1928 ο **Κάτω Κεφαλάς** αποτελεί κοινότητα, κάτ. 273 στον οποίο υπάγεται και ο **Απάνω Κ.** κάτ. 99.

Στην απογραφή του 1940 αναφέρεται ο Κεφαλάς έδρα τής κοινότητας με 771 κάτ., στους οποίους συμπεριλαμβάνονται, όπως φαίνεται, οι κάτοικοι και τών δύο οικισμών. Το 1951 τούς χώρισαν και πάλι, **Κάτω Κεφαλάς** με 397 κάτ. και **Απάνω Κ.** με 234. Το 1961 πάλι αναφέρεται μόνο ο Κεφαλάς με 526 κάτ. και το 1971 με 331.

Κεφάλι, Νέα μετονομασία του οικισμού **Βαράδω** (βλ. λήμμα) τής επαρχίας Κισάμου.

Κεφάλι, το. Οικισμός τής κοινότητας Επισκοπής, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 63, υψ. 300 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 36 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 33 χλμ. (Δαφνέδες) τού παλιού δρόμου προς Ηράκλειο. Επισκοπή - Κεφάλι.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27v) Chifali, από τον Καστροφύλακα (K173) Chieffali με 120 κάτ. το 1583 και (K183) με 276 οφειλόμενες αγγαρείες. Το 1630 από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Chiefali. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kefali με 17 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.129).

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Κεφάλι** στο δήμο Αυδανιτών, με 106 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 111., το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Μουσών, κάτ. 95, το 1928 στην κοινότητα Επισκοπής κάτ. 108, το 1940 το **Κεφάλιον** έχει 111 κάτ., το 1951 έχει 105, το 1961 83 και το 1971 61 κάτ.

Κεφάλι, το. Οικισμός τής κοινότητας Σαρακήνας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 25, υψ.400

μ. Απέχει από τα Χανιά 68,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου, Καλουδιανά - Ποταμίδα - Βουλγάρω - Τοπόλια - Κατσοματάδω - Στροβλές - Σαρακήνα - Κεφάλι.

Στην επαρχία Σελίνου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Condochinighi et Chiefala, από τον Καστροφύλακα (K243) Sarachina Chieffali Zorzi με 4 προνομιούχους και (K224) με 6 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητικής Ιστορίας, V, σ.139) Sarachino Chiefali (βλ. και λήμμα Σαρακήνα).

Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Κεφάλι** στο δήμο Παλαιόχωρας με 10 Χριστιαν. και 37 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 12 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Κεφάλι στον αγροτ. δήμο Σαρακήνας, κάτ. 41, το 1928 στην κοινότητα Σαρακήνας, κάτ. 57, το 1940 το **Κεφάλιον**, έχει 43 κάτ., το 1951 δεν αναφέρεται, το 1961 κάτ. 25 και το 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Κεφάλι, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 40, υψ. 440 μ. Απέχει από τα Χανιά 62,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. (Καλουδιανά) - Ποταμίδα - Βουλγάρω - Τοπόλια - διακλάδωση δεξιά στο 53 χλμ. - Έλος - Λούχι - Κεφάλι.

Είναι νέος οικισμός. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Εννέα Χωρίων; Αερινός (Κεφάλι, Φελεσιανά κ.λπ.) με 223 Χριστιαν. κάτ., όλοι οι αναφερόμενοι οικισμοί! Το 1900 δεν αναφέρεται ονομαστικά. Το 1920, κάτ. 66, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 50, το 1940 κάτ. 136, το 1951 87, το 1961 34 και το 1971 κάτ. 34.

Στο Κεφάλι Κισάμου αναφέρει ο Γκερόλα - Λασιθιωτάκης τις βυζαντινές ιστορημένες εκκλησίες τού Σωτήρος, έτους 6828 = 1320 μ.Χ. και τού Αγ. Αθανασίου, έτους 6909 = 1393 μ.Χ. με τοιχογραφίες διατηρούμενες. (Βλ. και Gerola, Monumenti veneti, IV, σ.417, 418 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης, σ.25).

Κεφαλοβρύσι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Βιάννου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 168, υψ. 760 μ. Βρίσκεται στο 73,2 χλμ. τού δρόμου από Ηράκλειο - Βιάννο - Ιεράπετρα. Το σημερινό χωριό κτίστηκε από το υπουργείο ανοικοδόμησης, ύστερα από την καταστροφή τού παλιού χωριού από τούς Γερμανούς το 1943 και την εκτέλεση 35 από τούς άρρενες κατοίκους του, που βρέθηκαν. Το παλιό χωριό ήταν βορειότερα από το σημερινό, με πολλά πηγαία νερά, απ' όπου και τ' όνομά του, που κινούσαν νερόμυλους και πότιζαν περιβόλια. (Βλ. Γιάν. Νερατζάκη, Κεφαλοβρύσι, εφημ. «Βιαννίτικα Νέα», φύλ.56).

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές ενώ υπήρχε, αφού αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Kefalonitsi με 23 χαράτσα, (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β' σ.137). Στην αιγυπτιακή απογραφή

τού 1834 αναφέρεται Kéfalo-vrysi (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 18 χριστιαν. και 8 τούρκ. οικογένειες.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Κεφαλοβρύσι** στο δήμο Αγ. Βασιλείου, με 206 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 263. Το 1920 το Κεφαλοβρύσι είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 278, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 307, το 1940 το **Κεφαλοβρύσιον** έχει κάτ. 350, το 1951 285, το 1961 183 και το 1971 262 κάτ.

Κεφαλογιάννη, μετόχι, το. Οικισμός τής κοινότητας Γάζι, επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 20, υψ. 50 μ.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 **Κεφαλογιάννης**, στην κοινότητα Καβροχωρίου με 65 κάτ. Το 1971 είχε 20 κάτ.

Οι βίλες τών Βενετών φεουδαρχών τού Χάντακα, στην περιοχή τής πόλης, τη λεγόμενη Paracandia, κατά την Τουρκοκρατία έγιναν μετόχια τών Τούρκων αγάδων. Ένα απ' αυτά ήταν τού Μουσταφά Ναίλι πασά, τού πυρπολητή τής μονής Αρκαδίου, γνωστό με το όνομα **Γιαφουράκια**. (βλ. λήμμα). Πολλά από τα τούρκικα αυτά μετόχια έφεραν το όνομα τού ιδιοκτήτη των, που διατηρήθηκαν μέχρι τών ημερών μας. Το μετόχι τού Τούρκου Τσαλικάκη αναφέρεται στις παλαιότερες απογραφές αλλά και στις τελευταίες **Τσαλικάκιον!** που μετονομάστηκε το 1955 **Αγία Μαρίνα**.

Τούς Βενετούς φεουδάρχες και τούς Τούρκους αγάδες διαδέχτηκαν οι Χριστιανοί και συνεπώς τα ονόματα τών οικισμών ακολουθούν τα επώνυμα τών εκάστοτε ιδιοκτητών. Το ίδιο συμβαίνει και στις πόλεις Χανιά και Ρέθυμνο αλλά και σε μερικά χωριά.

Κεχρές, ο. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιά Ρούματα, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 112, υψ. 500 μ. σε μικρή απόσταση δυτικά από τα Παλαιά Ρούματα, 42,7 χλμ. από τα Χανιά (Ταυρωνίτης - Βουκολιές - Παλαιά Ρούματα).

Πρώτη φορά αναφέρεται από τον Καστροφύλακα στην επαρχία Κισάμου Chiecries (K224) με 30 οφειλόμενες αγγαρείες και (K238) Chiecries et Sacoreno (;) με 185 κάτ., από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Chigres το 1630 και από τον Trivan, σ.113 χειρογ. Chieghres. Στην αιγυπτιακή απογραφή και από το Χουρμούζη δεν αναφέρεται, ούτε στην απογραφή τού 1881 και τού 1900. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Παλαιών Ρουμάτων **Κεχρές** με 50 κάτ. το 1928 στην κοινότητα Παλ. Ρουμάτων, κάτ. 15, το 1940 κάτ. 195, το 1951 κάτ. 93, το 1961 κάτ. 121 και το 1971 κάτ. 125.

Κιθαρίδα, η. Οικισμός τής κοινότητας Κρουσώνα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 55, υψ. 220 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 20,8 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 2,6 χλμ. τού δρόμου προς Φαιστό, Βούτες - Πετροκεφάλι - Πενταμόδι - Κιθαρίδα.

Παλαιά εκκλησία τού Αγ. Φανουρίου με ξυλόγλυπτο τέμπλο καλής τέχνης. Εκεί ήταν η μονή **Κερά Ελεούσα**.

τής οποίας ήταν μετόχι η σημερινή μονή τής Αγ.Ειρήνης. (Βλ. λήμμα). Οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως με την αμπελοκαλλιέργεια.

Αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22v) Chitaridha, από τον Καστροφύλακα (Κ102) Chitharida με 69 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.116 Chitaridha, το 1630. Στην τούρκ. απογραφή του 1671 Ketaride με 12 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.127). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kitharidha (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 15 χριστιαν. οικογένειες. Με το σεισμό του 1856 καταστράφηκε (Βλ. Ελ. Πλατάκη, Οι σεισμοί τής Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Δ', σ.496 και Εμ. Λαμπρινάκη Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.123). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Κιθαρίδα** στο δήμο Κρουσώνος με 160 Χριστιαν. και 2 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 149. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 135, το 1928 γράφεται **Κιθαρίς!** στην κοινότητα Κρουσώνα, κάτ. 136, το 1940 κάτ. 130, το 1951 κάτ. 113, το 1961 κάτ. 111, και το 1971 κάτ. 88.

Το τοπωνύμιο είναι αρχαίο ελληνικό, που δείχνει την αρχαιότητα του οικισμού. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Γ', σ.400). Αλλά σε καμμία απογραφή και σε κανένα έγγραφο αναφέρεται **Κιθαρίς!** όπως το γράφει η Στατιστική Υπηρεσία στις τελευταίες απογραφές.

Κιλιτζή μετόχι, το. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή του 1900 στο δήμο Δαφνών με 8 κάτ. τής επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου.

Κιμουριώτης, ο. Οικισμός τής κοινότητας Αχλαδίων, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 6, υψ. 200 μ. Στο χάρτη τής επαρχίας Σητείας τής Teresa Wroncka (Pour un atlas archaéologique de la Crète Mineenne, Bulletin Congres. Hellénique 1959) σημειώνεται σε μικρή απόσταση ανατολικά του χωριού Σκοπή. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Κιμουριώτης** με 60 Χριστιαν. κάτ. στο δήμο Λιμένος Σητείας. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 75 κάτ.

Το 1920 αναφέρεται **Κιμουργιώτη**, στην κοινότητα Αχλαδίων κάτ. 72, το 1928 γράφεται **Κιμουργιώτης** στην κοινότητα Σκοπής, κάτ. 70, το 1940 **Κιμουριώτης**, στην κοινότητα Αχλαδίων, κάτ. 67, το 1951 κάτ. 66, το 1961 κάτ. 25 και το 1971 κάτ. 13.

Κινάμο. Σε έγγραφο του 1388, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα αναφέρεται το χωριό (casale) **Chinamo**, (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.267) αλλά δεν αναφέρεται η επαρχία που ανήκε. Χωριό με το όνομα αυτό στη διοικητική περιφέρεια του Χάντακα, που πιθανότατα βρισκόταν, είναι άγνωστο. Πιθανόν να πρόκειται για λανθασμένη γραφή ή αντιγραφή άλλου τοπωνύμιου. Chinamo - Chisamo?.

Κιολιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Σηρικάρι, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 25, υψ. 500 μ. Απέχει από το Καστέλι Κισάμου 18,5 χλμ. Διαδρομή: Καστέλι - Καλεργιανά - Σκουλουδιανά - Κουκουναρά

- Καλάθηνες - Κιολιανά. Πρώτη φορά αναφέρεται **Κιολιανά** στην απογραφή του 1951 στην ίδια κοινότητα με 39 κάτ., το 1961 με 36 και το 1971 με 30 κάτ.

Κιπίδα. Αναφέρονται από το Fr. Barozzi, (f°26v) το 1577 στην επαρχία Ρεθύμνου **δυό μετόχια Cipida Metochio r(gim)o Cipida met(ochi)o 2do (secondo)**. Σε καμμία άλλη απογραφή δεν αναφέρεται. Η θέση των άγνωστη.

Κιρνου. Οικισμός στην επαρχία Μαλεβιζίου ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22v) Chirnu και από τον Καστροφύλακα (Κ102) Chirnu με 41 κάτ. το 1583. Πιθανότατα είναι ο ίδιος οικισμός, που αναφέρεται σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα από το 1336. Διανομή του αμπελιού, που είναι στο casale Chernu μεταξύ των Nic. Trunçano και Ioh. Habramo (114). Σε άλλο έγγραφο του 1386 του ίδιου Αρχείου, αναφέρεται ότι ο ενάγων ο Hem. Suriano, με δικαίωμα ανανέωσης τής μίσθωσης (ad renovandum) το casale Chernu, όπου ο καγκελάριος Andrea de Firmo είχε φυτέψει αμπέλια κ.λπ. (σ.245).

Το 1387 ο Hem. Suriano να αποδώσει στη χήρα Andreola Avonale...ένα αμπέλι στο χωριό Chernu σ.256. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. στις παραπάνω σελίδες). Πού ήταν ο οικισμός αυτός, είναι άγνωστο.

Κισάλα, Σε συμβόλαιο του 1271 του συμβολαιογράφου του Χάντακα Pietro Scardon, αναφέρεται, ότι ο Petrus Dolmario, κάτ. Χάντακα, υπόσχεται να παραδώσει στον Ιωάννη Raynaldo, κάτ. επίσης Χάντακα, 200 μίστατα γνήσιο κρητικό κρασί, από τα αμπέλια του, που βρίσκονταν στο χωριό Kissala. (Βλ. Anton. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, σ.141). Ο οικισμός ασφαλώς ήταν κοντά στο Χάντακα, όπου κατοικούσε ο ιδιοκτήτης τών αμπελιών. Αλλά οικισμός με αυτό το όνομα είναι άγνωστος, ούτε αναφέρεται σε καμμία απογραφή. Μάλλον πρόκειται για λανθασμένη γραφή άλλου ονόματος, Κεφάλια, Καλέσια:

Κίσαμος, η. Με το όνομα αυτό αναφέρονται στη δυτική Κρήτη **δυό πόλεις** τής Αρχαϊκής - Ελληνορωμαϊκής εποχής.

1. Η μία, η σπουδαιότερη, ήταν στον κόλπο **Μυρτίλος**, σημερινό κόλπο Κισάμου. Αναφέρεται από τον Πλίνιο, *Cisamon oppida maritima* (Natural. Hist. IV, 12, 59) από τον Πτολεμαίο: *Κίσαμος πόλις* (Γεωγραφικά, III, 15, 5) και στους Σταδισμούς (339): *Από Αγνείου εις Κίσαμον στάδιοι π', (=80) πόλις εστίν εν κόλπω κειμένη· έστι δε λιμνή, έχει και ύδωρ.*

Ήκμασε από την Αρχαϊκή μέχρι την Ελληνορωμαϊκή περίοδο. Ήταν λιμάνι τής Πολυρρήνιας, που βρισκόταν 6 χλμ. νοτίως τής Κισάμου. Παρά την αντίθετη άποψη μερικών ήταν αυτόνομη και είχε δικά της νομίσματα, που από το ένα μέρος είχαν την κεφαλή τού Ερμή με πέτασο — ένδειξη τής εμπορικότητας τής Κισάμου — και από το άλλο δελφίνο — ένδειξη τής εμπορικής δραστηριότητάς της — με τα γράμματα

Κ	Ι
Σ	Α

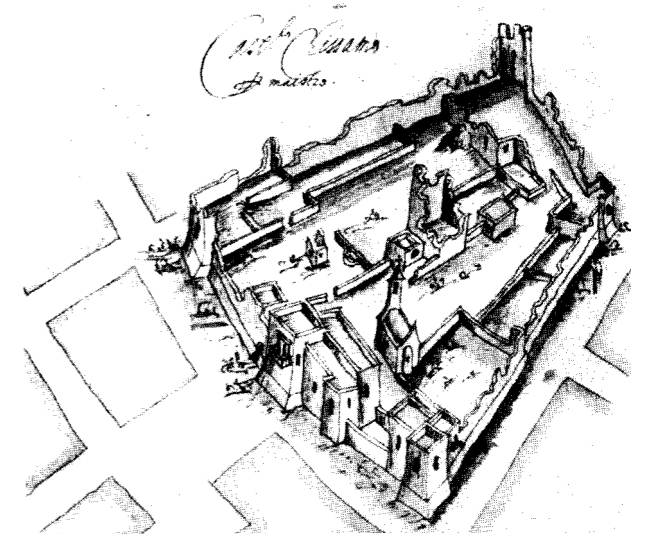
(Βλ. J. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, σ.55). Από τούς πρώτους αιώνες τού Χριστιανισμού η Κίσαμος ήταν έδρα επισκόπου. Στις Notitiae Graecae Episcop. ο **Κισάμου** αναφέρεται 3ος και στη Σύνοδο τής Σαρδικής το 342 ο **Κισάμου** αναφέρεται 4ος.

Το όνομα είναι προελληνικό. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Γ', σ.400). Η γραφή με **δυό σ** είναι λάθος. Σχετικά με την ετυμολογία τού ονόματος ο Antonio Trivan αναφέρει (βλ. Ant. Trivan, Varie cose di Candia 1182-1669, σ.7) μιά αστεία ετυμολογία, που δεν θεωρώ άσκοπο να αναφέρω εδώ: «Όταν έφθασε στην Κρήτη με τα 12 αρχοντόπουλα ο Ισαάκιος Κομνηνός, γιός τού αυτοκράτορα τών Ρωμαίων Αλεξίου Κομνηνού, έστειλε στον πατέρα του μήνυμα πως έφθασαν στην Κρήτη με λέξη **εγγίξαμε** και από τη λέξη αυτή ονομάστηκε έπειτα ο τόπος τού Τράχηλα Κίσαμος!».

Η αρχαία Κίσαμος ήταν σπουδαία πόλη τη ρωμαϊκή περίοδο. Το υδραγωγείο της πιθανότατα ήταν έργο ρωμαϊκό, όπως τής Λύττου, τής Χερσονήσου, τής Γόρτυνας και άλλα. Είχε ωραία οικοδομήματα, θέατρο και αμφιθέατρο, όπως αναφέρει ο Onorio Belli στο βιβλίο του (Regum Creticarum, Observationes varie, continentes diversos actus, aedificia, inscriptiones ecc.), που χάθηκε, ότι τα είδε ερειπωμένα το τέλος τού 16ου αιώνα. (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Το θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη Πεπραγμένα τού Β' Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β', σ.151). Ο Ανέστης Μακρινδάκης αναφέρει στον τουριστικό οδηγό τού ν. Χανίων, ότι σώζονται λείψανα.

Και ο R. Pashley, (Travels in Crete, II 43) αναφέρει το 1834, ότι είδε στο τότε τουρκικό νεκροταφείο αρχαίους θολωτούς τάφους, κομμάτια κολόνες από μάρμαρο και γρανίτη, ένα ιωνικό κιονόκρανο, βάσεις κολονών και θεμέλια τοίχων. Και ο Άγγλος περιηγητής Pococke (II, σ.245), που επισκέφτηκε την Κρήτη το 1745, είδε κατά μήκος τής παραλίας, δυτικά από το λιμάνι, θεμέλια σπουδαίων κτηρίων, και υποθέτει, ότι ήταν τελωνειακές αποθήκες. (*Along the shore to the west of the port of Chysamo there are foundation of some considerable buildings, whiche might be warehouses.* (Γιά τις επόμενες περιόδους βλ. Κίσαμος Καστέλι).

2. Η άλλη αρχαία Κίσαμος αναφέρεται μόνο από το Στράβωνα, (X, 479), ως επίνειο τής πόλης Άπτερα. (βλ. λήμμα). Η θέση αυτής τής Κισάμου δεν είναι εξακριβωμένη. Αλλά, αφού αναφέρεται ως επίνειο τής πόλης Άπτερα, η θέση της πρέπει να αναζητηθεί στα νότια παράλια τού κόλπου τής Σούδας, κοντά στα Άπτερα. Ο Paul Faure (βλ. «Κρητικά Χρονικά», Γ', σ.196), που έχει ασχοληθεί με τη θέση τών αρχαίων πόλεων τής Κρήτης, πιστεύει ότι ήταν στη θέση τού σημερινού οικισμού Καλάμι, επαρχίας Αποκορώνου. (βλ. λήμμα Καλάμι και Ιτζεντίνο). Άλλοι νομίζουν, ότι η θέση της ήταν ανατολικά τού σημερινού χωριού Καλύβες. (Μιχ. Δέφνερ, Οδοιπορική εντυπώσεις από την Δυτική Κρήτη, σ.15), και άλλοι 8 μίλια ανατολικά τής Κυδωνίας.

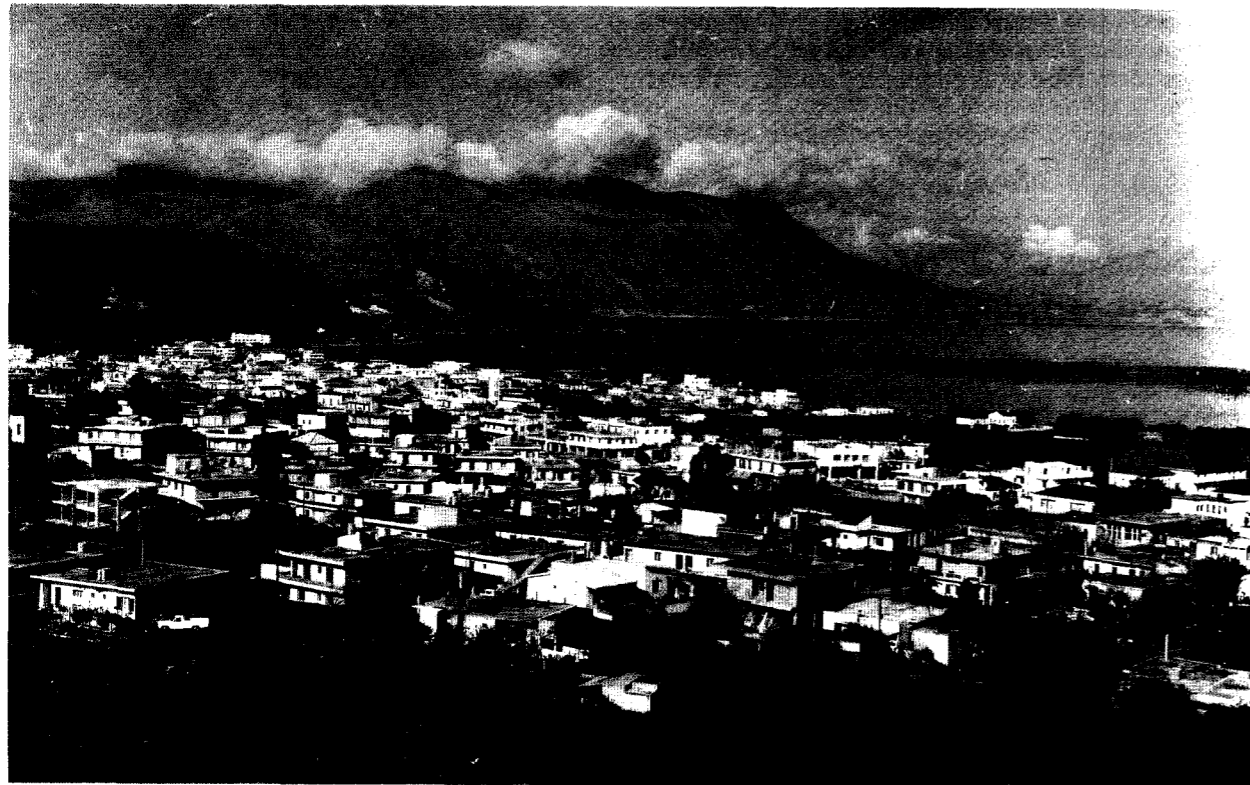
Εικ. 200. Το φρούριο Κισάμου. Σχέδιο R. Monani το 1631. (Gerola, Monumenti ecc. I, 226).

Κίσαμος, η. ή Καστέλι. Κωμόπολη και πρωτεύουσα τής ομώνυμης επαρχίας τού νομού Χανίων, κάτ. (1981) 2749, υψ. 10 μ. Βρίσκεται 500 περίπου μέτρα από την παραλία τού κόλπου Κισάμου. Απέχει από τα Χανιά 42,6 χλμ. Τη συνδέει με τα Χανιά το δυτικότερο τμήμα τού βόρειου οδικού άξονα τής Κρήτης.

Στις βενετσιάνικες απογραφές απογράφονται όλοι οι οικισμοί κάθε επαρχίας (καστελανίας) εκτός τών βούργων τών φρουρίων (τα Καστέλια), ακόμη και στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834.

Από το 1881 αναφέρεται ο οικισμός **Καστέλι**, έδρα ομώνυμου δήμου, με 414 Χριστιαν. και 312 Τούρκ. κάτ. συμπεριλαμβανομένων τών κατοίκων τών οικισμών Πύργος, Κουνουπίτσα και Καμάρα. Το 1900 το Καστέλι έχει 670 κάτ. Το 1920 το Καστέλι είναι έδρα αγροτ. δήμου, κάτ. 596, το 1928 το Καστέλι είναι έδρα ομών. κοινότη. κάτ. 1280, το 1940 το Καστέλιον αναφέρεται με 1204 κάτ. Το 1951 το Καστέλι είναι έδρα ομώνυμου δήμου, με 1847 κάτ., το 1961 κάτ. 2071, το 1971 αναφέρεται **Κίσαμος** (τέως Καστέλιον), κάτ. 2996, ύστερα από πρόταση τού Β' Κρητολογικού Συνεδρίου 1966. (Βλ. Πεπραγμένα, τόμ. Δ', σ.477). Έτσι αναστήθηκε το ιστορικό, προελληνικό όνομα τής αρχαίας Κισάμου που ήταν στην ίδια περίπου θέση.

Η Κίσαμος εξελίσσεται γοργά σε ωραία πόλη. Η ρυμοτομία της είναι σχετικά καλή, με ευρύχωρη κεντρική λεωφόρο, που τη διασχίζει στη μέση από Ανατολή προς τη Δύση. Με κλίμα καλό, με μεγάλη ηλιοφάνεια, με άφθονο και καλό νερό, γιατί διοχετεύτηκαν και πάλι τα νερά τού ρωμαϊκού υδραγωγείου από πηγή του χειμάρρου Πύργου, με ωραίες παραθαλάσσιες αμμουδιές και πολύ πράσινο. Η Κίσαμος προσφέρεται για κέντρο τουριστικής ανάπτυξης τής δυτικότερης Κρήτης. Προβλέπεται από τη μελέτη αναπτύξεως τής περιοχής η δημιουργία τουριστικών εγκαταστάσεων δυναμικότητας 1500 κλινών. (Βλ. Θ. Παπαγιάννη κ.λπ., μελέτη αναπτύξεως ΥΠΑΚ, 1967).

Εικ. 201. Η κομόπολη Κισάμου (Καστέλι).

Έχει επίσης κέντρο παραγωγής και εμπορίας τού φημισμένου κισαμίτικου κρασιού.

Η Κίσαμος έχει επίσης ενδιαφέρουσα Αρχαιολογική Συλλογή, στεγασμένη στο Μουσείο τής κομόπολης, που ιδρύθηκε με την πρωτοβουλία τού Φιλολογικού Συλλόγου «Κισαμικός», με Β.Δ. τού 1936 και περιλαμβάνει αρχαιολογικά ευρήματα τής περιοχής, γλυπτά, πήλινα και χάλκινα αντικείμενα, επιγραφές, μαρμάρινη κεφαλή γυναίκας ρωμαϊκών χρόνων, κολόνα με ανάγλυφη παράσταση, πιθανόν από το ναό τού Διονύσου, μικρό υστερομινωικό ψευδόστομο αμφορέα, που βρέθηκε κοντά στο μητροπολιτικό μέγαρο, και πιστοποιεί, ότι ο χώρος κατοικούνταν από τούς ΥΜ χρόνους. Μαρμάρινη πλάκα, ίσως στήριγμα τραπεζιού, που καταλήγει σε πόδια λιονταριού, με ωραία παράσταση κάπρου κ.λπ. Η Συλλογή παραβιάστηκε από τούς Γερμανούς και πήραν λίγα αντικείμενα, μάλλον ασήμαντα. (Βλ. Ε.Ε.Κ.Σ. τόμ. Α', 606 και Δ', 268).

Είναι έδρα τής Μητρόπολης Κισάμου και Σελίνου, η οποία παίζει σημαντικότατο ρόλο στη ζωή τής όλης επαρχίας, κυρίως στο εκπαιδευτικό τομέα, με τις τεχνικές και οικοκυρικές σχολές και τα οικοτροφεία τής, με το σεμινάριο γιά τη μόρφωση τών ιερέων και την Ορθόδοξη Ακαδημία στη μονή Γωνιάς, και Κέντρο στο Κολυμπάρι γιά τη βελτίωση τής γεωργικής και κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης τής επαρχίας.

Η επισκοπή Κισάμου ιδρύθηκε από τούς πρώτους αιώνες και εξακολούθησε να ευημερεί την πρώτη Βυζαντινή περίοδο. Επίσκοπος Κισάμου αναφέρεται

στην σύνοδο τής Σαρδικής το 342/3. Τη Β' Βυζαντινή περίοδο, μετά από την ανάκτηση τής Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά, η επισκοπή ξαναϊδρύθηκε και αναφέρεται στο Τακτικό τού 980. (βλ. «Κρητ. Χρονικά», Ζ', 464 πίν.). Ίχνη τού καθεδρικού ναού τής Κισάμου τής Α' Βυζαντινής περιόδου δεν σώζονται. Τα θεμέλια μιάς εκκλησίας 15,5×5,5μ., κοντά στην παραλία, με αψίδα ανατολικά είναι άθλια και δυσκολεύεται κανείς να υποθέσει, ότι υπήρξε ο καθεδρικός ναός τής Α' βυζ. περιόδου. Τη Β' Βυζαντινή περίοδο η επισκοπή μεταφέρθηκε στο χωριό Επισκοπή.

Κατά τη Βενετοκρατία η επισκοπή Κισάμου, όπως και όλες οι άλλες, περιήλθε στην Καθολική Εκκλησία. Λατίνος επίσκοπος αναφέρεται το 1307. (Βλ. Sil. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, ecc. σ.137).

Τα μέσα τού 16ου αιώνα επίσκοπος Κισάμου έγινε ο Γεράσιμος Παλαιόκαπας, καταγόμενος από οικογένεια ευγενών τής Κυδωνίας. Σπούδασε στην Πάντοβα. Το 1544 εχρημάτισε έφορος τού «Παταβίου Γυμνασίου». Στο πανεπιστήμιο τής Πάντοβα υπάρχει το στέμμα τής οικογένειας, με δικέφαλο αετό που κρατεί σπαθί. (βλ. G. Gerola Gli stemmi cretesi dell' Università di Padova, Atti, del Istituto Veneto, vol. 88, σ. 263).

Όταν γύρισε στην Κρήτη εκάρη μοναχός, έγινε ηγούμενος ηής Αγκαράθου κι έπειτα χειροτονήθηκε Επίσκοπος Κισάμου, μοναδικός ορθόδοξος επίσκοπος στην Κρήτη τότε. Η Βενετία σεβάστηκε την εξαιρετική μόρφωσή του. Άλλωστε ήταν ουνίτης. Άφησε κληροδόμημα στο κολέγιο τού Αγ. Αθανασίου. Είχε τεράστια πατρογονική περιουσία, που την κληροδότησε

στην επισκοπή Κισάμου, με τον όρο να σπουδάσουν 16 Κρητικοί και 8 άλλοι Έλληνες στην Πάντοβα. Μετά το θάνατό του η επισκοπή περιήλθε και πάλι στους καθολικούς.

Όταν ιδρύθηκε το φρούριο τής Κισάμου, (Castel di Cissamo) από το Γενοβέζο πειρατή Enrico Pescatore, τα πρώτα χρόνια τού 13ου αιώνα, υπήρχε οικισμός στο χώρο αυτό, τον οποίο κατάστρεψαν οι Βενετοί κατά τον πόλεμο με τούς επαναστάτες το 1336 και 1342. Μετά την καταστολή τής επανάστασης η Γερουσία (senato) τής Βενετίας αποφάσισε την ανοικοδόμηση τού βούργου (borgo) τού φρουρίου. Από την εποχή εκείνη αναφέρεται **Καστέλι Κισάμου**, όπως και όλοι οι βούργοι τών άλλων επαρχιών, Καστέλι Πεδιάδας, Καστέλι Καινούργιου κ.λπ.

Το φρούριο τής Κισάμου έπαθε καταστροφές από τούς επαναστάτες, από σεισμούς και από επιδρομές πειρατών. Στις 24 τού Φλεβάρη τού 1646 ο διοικητής τού φρουρίου Giovanni Medici, κατάλαβε, ότι τα τείχη τού φρουρίου δεν είχαν την αντοχή να κρατήσουν τη λύσσα τών Τούρκων και άνοιξε τις πόρτες τού φρουρίου σ' αυτούς. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. I, σ.224). Οι Τούρκοι το ανοικοδόμησαν. Ελάχιστα λείψανα διατηρούνται σήμερα.

Το 1415 επισκέφτηκε την Κίσαμο ο Φλωρεντίνος ιερωμένος Χριστόφ. Buondelmonti και αναφέρει ενδιαφέρουσες πληροφορίες στο βιβλίο του (Descriptio Insule Crete, édition critique par Marie-Anne Van Spitael, έκδοση τού Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ.128 εξ.) «...Βλέπομε να ασπρίζε η αρχαία πόλη Κίσαμος. Σπένδομε να φθάσομε από την αμμώδη ακτή. Ο διοικητής τού Καστελιού δεν άργησε να έλθει να μας συναντήσει. Αφού μας πρόσφερε πλούσιο γεύμα, μας έδειξε στην εκτεταμένη πεδιάδα τα υπολείμματα τής αρχαιότητας. Στρέφοντας τα μάτια προς όλα τα μέρη ακολουθούμε τα βήματά του. Φθάνομε σε λίγο, σχεδόν στη μέση τής πόλης, κοντά σε μιά πηγή, τής οποίας τα άφθονα νερά, διαγράφοντας καμπύλες, προσπαθούν να ξεχειλίσουν από τις όχθες.

...Είδα ένα μεγάλο παλάτι με κίονες, σχεδόν ολόκληρωτικά καταστρεμμένο. Σε μιά γωνιά παρατήρησα επιγραφές. Βλέπεις — μου είπε ο οδηγός — το ρεύμα τού **Τυφλού** και το παλιό πέτρινο γεφύρι; Τούς περασμένους καιρούς πότιζε όλη την πόλη. Κοίτα τούς αναρίθμητους τάφους, που υπάρχουν ακόμη. Όταν φυσούσε ο νοσηρός νότος, οι πατέρες μας έμπαιναν σ' αυτά τα υπόγεια γιά να προφυλαχτούν...» (Βλ. Μάρθας Αποσκίτου, μετάφραση, Έκδοση επίσης τού ίδιου Συλλόγου).

Στην εκκλησία τού Ταξιάρχου Μιχαήλ, εντοιχισμένη, πάνω από την πόρτα επιγραφή, φθαρμένη από πυροβολισμούς τών Τούρκων: **Οικοδομήθη ο θεός ούτος και ιερός ναός τού αρχιστρατηγού Μιχαήλ δι εξόδου και κόπου Δημητρίου...φου άμα Ρωσάνης τής αυτού συμβίας, και Μιχαήλ και Θεοδοσίου τού προγονού αυτών, ΑΦ Ε' 1595**, (Βλ. Gerola, Monumenti

IV, σ.411 και Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικές επιγραφές κ.λπ. «Αθηνά» τόμ. 15, σ.123).

Το Castel Chisamo αναφέρει ο Καστροφύλακας (Κ239) με 845 κάτ. το 1583. Το Camara Castelli (Κ239) (βλ. λήμμα Καμάρα με 130 κάτ. (Κ243) με 31 προνομιούχους και (Κ224) με 9 οφειλόμενες αγγαρείες. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.46) αναφέρει το 1630, ότι «στο Καστέλι Κισάμου φαίνονται ερείπια και λείψανα, που δείχνουν, ότι εκεί ήταν μιά μεγάλη πόλη. Ο τόπος τώρα λέγεται **Παλαιόκαστρο** και από τούς παλαιούς **Κισαμόπολη**. Το φρούριο τής Κισάμου είχε 35 κανόνια διαφόρων διαμετρημάτων». (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.165).

Το φρούριο τής Κισάμου χρησιμοποιήθηκε την περίοδο τών επαναστάσεων τού περασμένου αιώνα. Το 1821 κλείστηκαν μέσα σ' αυτό 1800 Τούρκοι με τις οικογένειές των, πολιορκούμενοι από τούς επαναστάτες. Δυό υδραίικα καράβια αποκλείσαν το φρούριο από τη θάλασσα.

Το 1823 αποβιβάστηκε στο Καστέλι ο νέος αρμοστής Κρήτης Εμμ. Τομπάζης, με 600 Έλληνες πολεμιστές και πολιορκήσαν το φρούριο. Οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν και να παραδώσουν το φρούριο με όλο τόν οπλισμό των. Ο Τομπάζης τούς έβαλε στα πλοία και τούς μετέφερε στα Χανιά, όσους είχε αφήσει η πανούκλα, και η ελληνική σημαία υψώθηκε στο φρούριο Κισάμου στις 25 τού Μάη τού 1823. (Βλ. Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.225).

Οι Τούρκοι ανακατάλαβαν το φρούριο. Αλλά τον αύγουστο 1825 ο στρατηγός Δημ. Καλέργης και οι πολιτικοί Νεόφυτος Οικονόμου, Εμ. Αντωνιάδης και Δημ. Χρυσάφοπουλος, που είχαν κατέβει στην Κρήτη, γιά να καταλάβουν τη Γραμπούσα, πληροφορήθηκαν, ότι φύλασσαν το φρούριο μόνο 20 στρατιώτες και το ανακατάλαβαν την ίδια μέρα, που ο Παχυνάκης και οι σύντροφοί του καταλάμβαναν το φρούριο τής Γραμπούσας. (Βλ. Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.239).

Την επανάσταση τού 1866 πολιορκήθηκε και πάλι από τούς επαναστάτες με το συνταγματάρχη Βυζάντιο και τον ταγματάρχη Φρουδαράκη, αλλά ο τελευταίος έπεσε στη μάχη και η πολιορκία λύθηκε.

Την επανάσταση τού 1897 οι επαναστάτες πολιορκήσαν και πάλι το φρούριο αλλά οι «προστάτιδες δυνάμεις» με τούς στόλους των προστάτησαν τούς Τούρκους, τούς επιβίβασαν στα πλοία των και εγκατάλειψαν την Κρήτη ανενόχλητοι. Το αντίθετο από ότι έκαμαν το 1922 στη Σμύρνη.

Τον τελευταίο πόλεμο τού 1941 ο κόλπος τής Κισάμου ήταν θέατρο αερομαχιών και ναυμαχίας αγγλικού πολεμικού με το ιταλικό καταδρομικό Colleoipi, το οποίο και καταβύθισε. Στη θέση **Κάμπος** έπεσαν αλεξιπτωτιστές Γερμανοί αλλά μερικοί νεοσύλλεκτοι και οι κάτοικοι άλλους σκότωσαν με τα πρωτόγωνα «όπλα» των και άλλους αιχμαλώτισαν. Αυτό ήταν η αφορμή να βομβαρδίσουν την κομόπολη και να προ-

ξενήσουν μεγάλες καταστροφές, αλλά δίχως θύματα, γιατί όλοι οι κάτοικοι είχαν φύγει στα χωριά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Πεπραγμένα τού Β', Κρητολογικού Συνεδρίου τόμ. Δ' σ.477 — Ε.Ε.Κ.Σ. τόμ. Α', σ.604, και Δ', σ.268 — **Θ. Παπαγιάννη - Κ. Γιαμαλάκη κ.λπ.** Καστέλι Κισάμου, Μελέτη αναπτύξεως 1967 — **Ν. Σταυράκη**, Στατιστική κ.λπ. σ.76 — **Στεργ. Γ. Σπανάκη**, Το Θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα Β' Κρητολ. Συνεδρίου, τόμ. Β', σ.151 — **Γεράσ. Κονιδάρι** Αι Επισκοπαί τής Κρήτης, «Κρητ. Χρονικά», Ζ', σ.464 — **Κ. Κριτοβουλίδη**, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.225, 329 — **Μιχ. Δέφνερ** Οδοιπορικά Εντυπώσεις κ.λπ. σ.191 — **Ι. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης σ.1175 — Creta Sacra I, σ.6 — Πλίνιου, Nat. Hist. IV, 12, 59 — **Πτολεμαίου** Γεωγρ. III, 15,5 — **J. Svoronos** Numismatique de la Crète ancienne, σ.55 — **Antonio Trivan** Varie Cose di Candia, 1182 - 1669, p. 7 — **R. Pashley**, Travels in Crete, II, 43, 165 — **R. Pococke**, Description of the East etc. vol. II, 245 — **Paul Faure**, La Crète aux cent villes, «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ', σ. 196 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. vol. I, p.224 και IV, σ. 411 — **Crist. Buondelmonti**, Descriptio Insule Crete, édition critique par Marie - Anne van Spritael, και Μετάφραση Μάρθ. Αποσκίτου, 1983 σ.46.

Κισάμου Επαρχία. Τα σύνορα τής σημερινής επαρχίας Κισάμου συμπίπτουν περίπου με εκείνα τής Καστελάνιας Κισάμου τής Βενετοκρατίας. Καταλαμβάνει τη βορειοδυτική άκρη τής Κρήτης και συνορεύει βορείως με το Κρητικό πέλαγος, ανατολικά με την επαρχία Κυδωνίας, νοτίως με την επαρχία Σελίνου και δυτικά με τη Μεσόγειο θάλασσα.

Έχει έκταση 535 τετρ. χλμ. και πληθυσμό (1981) 19.938, 1 δήμο, 51 κοινότητες και 172 οικισμούς.

Ιστορική εξέλιξη τών οικισμών και τού πληθυσμού τής επαρχίας Κισάμου, σύμφωνα με τα υπάρχοντα γνωστά μου στοιχεία, είναι η ακόλουθη τούς τελευταίους αιώνες τής Βενετοκρατίας:

Στον κατάλογο τών χωριών τής Κρήτης τού Franc. Barozzi, Descriptione dell'issola di Creta, composta dal clmo Fr. Barozzi, f. 28v-29r) αναφέρονται στην επαρχία Κισάμου το 1577 ονομαστικώς 92 οικισμοί. Στον κατάλογο τού Francesco Basilicata, Relazione (βλ. την έκθεση στο πρωτότυπο και ελλην. μετάφραση στον 5ο τόμο τών Μνημείων τής Κρητ. Ιστορίας, σ.134-136) αναφέρονται ονομαστικώς 118 οικισμοί στην επαρχία Κισάμου το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 (βλ. Pashley, Travels in Crète, vol. II, σ.308) αναφέρονται στην επαρχία Κισάμου ονομαστικώς 39 χωριά με 1458 χριστιανικές και 337 τούρκικες οικογένειες. (Σημ. Οι 14 οικισμοί τής απογραφής τού 1881 αναφέρονται με το όνομα Enneà Khoría).

Το μεγαλύτερο τμήμα τής επαρχίας είναι: ορεινά 258 τετρ. χλμ. και ημιορεινά 185 τετρ. χλμ. Τα περισσότερα νερά τής Κισάμου χύνονται στο Κρητικό Πέλαγος από τούς ποταμούς **Ταυρωνίτη**, ανατολικό

όριο τής επαρχίας, το **Σπηλιανό**, τον **Κολένη**, το **Νοτηγιά**, τον **Τυφλό** και το **Δραπανιά**.

Τα κυριότερα προϊόντα τής επαρχίας είναι το **λαδί** το φημισμένο κισαμίτικο κρασί, τα εκλεκτά **κάσινα** και η κτηνοτροφία με τα άριστα γαλακτοκομικά προϊόντα. Υπολογίζονται 1.500.000 ελαιόδενδρα με ετήσια μέση παραγωγή 5.000 τόν. Ο ελαιώνας στην αρχαία **Φαλάσαρνα** είναι από τούς πύο εκτεταμένους. Οι αμπελώνες είναι κυρίως στην παραλιακή ζώνη. Στον κάμπο τών **Μεσογείων** καλλιεργούνται εσπεριδοειδή και κηπευτικά. Η κτηνοτροφία αριθμεί 50.000 αιγοπρόβατα και 2.500 βοοειδή. Η παραγωγή του τυριού φθάνει τούς 350 τόν. Ο κόλπος τής Κισάμου είναι πλούσιος σε παντοειδή αλιεύματα. Κάθε χρόνο αλιεύονται 80-100 τόν. εκλεκτά ψάρια.

Πληθυσμιακή εξέλιξη τής επαρχίας την εκατονταετία 1881 - 1981

Απογρ.	κάτοικ.	οικισμοί	κοινότη.	δήμοι
1881	17.372	99	—	6
1900	21.191	99	—	6
1920	23.164	238	51	—
1928	23.936	204	45	—
1940	27.071	173	49	—
1951	26.022	170	50	1
1961	24.918	182	51	1
1971	21.441	164	51	1
1981	19.938	172	51	1

Σημείωση: Το 1881 κάτοικοι ήταν Χριστιανοί 16.688 και Τούρκοι 1684.

Το οδικό δίκτυο είναι σχετικά ανεπτυγμένο. Από την κεντρική εθνική οδό Χανίων - Κισάμου, που ακολουθεί τη βόρεια παραλία, ξεκινούν προς νότο άλλοι δρόμοι, που οι κυριότεροι είναι: **Ταυρωνίτης - Βουκολιές - Κακόπετρο - Κάντανος - Παλαιόχωρα**. Άλλη διακλάδωση ξεκινά από το **Κολυμπάρι - Σπηλιά - Δρακώνα - Επισκοπή - Άστρικας - Δελιανά**. Άλλη διακλάδωση από το χωριό **Καλουδιανά - Ποταμίδα - Βουλγάρο, Τοπόλια - Κατσοματάδω - Στροβλές - Πλεμεριανά - Παλαιόχωρα**. Τέλος από το Καστέλι Κισάμου συνεχίζει ο δρόμος δυτικά **Άγιος Γεώργιος - Καμάρτσος - Λαρδάς - Πλάτανος - Σφηνάρι - Πλοκαμινά - μονή Χρυσοσκαλίτισσα**.

Η Κίσαμος έχει επίσης αρκετά και πολύ ενδιαφέροντα σπήλαια. Ο **Ελληνόσπηλιος** στην ανατολική ακτή τού ακρωτηρίου **Σπάθα**, το σπήλαιο τής **Αγ. Σοφίας** στα **Τοπόλια**. Η παράδοση αναφέρει, ότι η εικόνα τής Αγ. Σοφίας ήλθε από την πόλη και σφηνώθηκε στη σχισμή τού βράχου. Στο σπήλαιο αυτό είχαν καταφύγει το 1347, ύστερα από την αποτυχία τής επανάστασης τών Ψαρομηλιγγών, ο αρχηγός **Μιχαήλ Ψαρομηλιγγος** και ο αδελφός του με το γιού του, από τον οποίο ζήτησαν οι αδελφοί να κόψει τα κεφάλια των, να τα παραδώσει στους Βενετούς, γιά να απαλλαγεί ο ίδιος!

Μέσα σ' αυτό το σπήλαιο βρέθηκε άγνωστο ζώο που το ονόμασαν **spermophora Topolia**. Βρέθηκαν επίσης νεολιθικά αγγεία. Το σπήλαιο τού **Αγ. Ιωάννου** στη Σπηλιά, που μοιάζει με μεγάλη στοά. Είναι επίσης η **Κατεβατή**, ο **Αχυρόσπηλιος** και άλλα.

Κισσοί, οι. Οικισμός τής κοινότητας **Μαγαρικάρι**, επαρχίας **Πυργιώτισσας**, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 100, υψ. 280 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 69,2 χλμ. Διαδρομή: Στο δρόμο τής Μεσαράς - Μοίρες - Βόροι - Καλοχωραφίτης - Κισσοί.

Οι κάτοικοι ασχολούνται με την ελαιοκομία αλλά τελευταία έγινε στην περιοχή το αρδευτικό έργο **Α' ζώνης** (βλ. Τό Ηράκλειο και ο νομός του, σ.281) και με την καλλιέργεια κηπευτικών σε θερμοκήπια, κ.λπ.

Αναφέρεται σε έγγραφο τού 1373 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Chissi. (βλ., El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.74). Εκεί είχε κτήματα ο **Ιοη. Baroci**. Αναφέρεται στην επαρχία **Πυργιώτισσας** το 1577 από το **Fr. Barozzi**, (f°23r), Chissus, από τον **Καστροφύλακα** (K100) Chissus με 157 κάτ. το 1583, από το **Βασιλικάτα** (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.119) Chissus το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Kisis με 4 χαράτσα. (βλ. **Ν. Σταυρινίδη**, Μεταφράσεις, Β', σ.125). Στον ίδιο τόμο αναφέρεται, ότι εδήμευσαν την κινητή και ακίνητη περιουσία τού επαναστάτη **Νικολ. Λιγνού** από τούς Κισσοί, γιά την επαναστατική του δράση.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Kissús (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 14 τούρκικες οικογένειες. Χριστιανοί δεν κατοικούσαν τότε στο χωριό. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται έδρα δήμου Κισσών, με τις συνοικίες - οικισμούς: **Πυρήνες, Σουλακιανά, Χαλιλιανά, Καταρθιανά, Τουρτουδιανά, Χαλατσανά και Μέση**, με 124 Τούρκους κάτ. Το 1900 ο δήμος εξακολουθεί να λέγεται Κισσών, αλλά έδρα είναι οι Βόροι. Οι Κισσοί έχουν 366 κάτ. Το 1920 αναφέρεται **Κισσός** στον αγροτ. δήμο **Μαγαρικάρι**, κάτ. 66, το 1928 στην κοινότητα τού ίδιου χωριού, κάτ. 78, το 1940 Κισσοί, κάτ. 82, το 1951 κάτ. 148, το 1961 κάτ. 143 και το 1971 κάτ.102.

Κισσός, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας **Αγ. Βασιλείου**, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 134, υψ. 630 μ. Βρίσκεται νότιους πρόποδες τού όρους **Κέδρος**. Στην κοινότητα υπάγεται και ο νέος οικισμός τού ίδιου χωριού **Κάμπος Κισσού**, με 43 κάτ., υψ. 490 μ. στο 35 χλμ. τού δρόμου **Ρέθυμνο - Σπήλι - Κάμπος Κισσού, Αγιά Γαλήνη**.

Στο χωριό διατηρούνται σε καλή κατάσταση οι βυζαντινές εκκλησίες με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες τού **Σωτήρος**, τής **Παναγίας** και τού **Αγ. Ιωάννου**. (βλ. **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. vol II, σ.335, 306, 344 και **Gerola - Λασιθιωτάκη**, Κατάλογοι τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.60). Κοντά στο χωριό σώζεται και ο ναός τής μονής τού **Αγ. Πνεύματος**. (βλ. λήμμα).

Ο Κισσός αναφέρεται στην επαρχία **Αγ. Βασιλείου**, ν. Ρεθύμνου, το 1577 από το **Fr. Barozzi** (f°26v) Chisso από τον **Καστροφύλακα** (K176) Chissò με 222 κάτ. το 1583, και (K184) με 178 οφειλόμενες αγγαρείες, από το **Βασιλικάτα**. (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ.130) Chissò το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 αναφέρεται: **Kiso** με 33 σπίτια, (**Ν. Σταυρινίδη**, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά» ΚΒ', σ.128). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Kissós (Pashley, Travels in Crete, II, 313) με 15 χριστιαν. και 15 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο **Αγ. Πνεύματος** με 181 Χριστιαν. και 27 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 214. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτικό δήμο **Βουιδομαεργειού** (Δουμαεργειού γράφει η Στατιστική) κάτ. 207, το 1928 είναι στην κοινότητα **Αρδάκτου**, κάτ. 247, το 1940 έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 254, το 1951 κάτ. 205, και ο **Κάμπος Κισσού**, αναφέρεται πρώτη φορά, κάτ. 34, το 1961 κάτ. 204 και ο **Κάμπος Κ.** 33 και υψ. 520 μ. και το 1971 κάτ. 177 και ο **Κάμπος Κ.** κάτ. 37 και υψ. 490 μ. (ποιό το σωστό;).

Κιτιά, τα. βλ. **Κοιθιά**.

Κίτυρος, βλ. **Κοίτηρος**.

Κλαδουριανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας **Κολυμπάρι**, επαρχίας **Κισάμου**, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 0, υψ. 15 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο **Σπηλιάς**, με 33 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο **Κολυμπάρι** με 47 κάτ. Το 1920 αναφέρεται **Κλαδουριανά** στον αγροτ. δήμο **Κολυμπάρι**, κάτ. 40, το 1928 κάτ. 50, το 1940 κάτ. 25, το 1951 δεν αναφέρεται, το 1961 κάτ. 21 το 1971 δεν αναφέρεται.

Κλαμηένος Δρύς, ο. Οικισμός στην επαρχία **Ρεθύμνου**. Αναφέρεται το 1577 από το **Fr. Barozzi** (f°26r) Claimenodrí metochio, από τον **Καστροφύλακα** (K172) αναφέρεται **Sararij oppure Claimeno Dri** με 64 κάτ. το 1583. Στη σελ. (K183) αναφέρεται μόνο **Claimeno Dri** με 199 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το **Βασιλικάτα** (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V σ.128) Claimeno Dri. Έκτοτε δεν αναφέρεται. Ο **Paul Faure** ταυτίζει τον οικισμό με τον οικισμό **Sarachina metochio** (βλ. λήμμα) τής ίδιας επαρχίας (βλ. «Κρητολογία» τευχ. 12-13, σ.230).

Κλαμπανιανά, τα. Ο **Fr. Barozzi** (f°26r) αναφέρει στην επαρχία **Ρεθύμνου** το 1577 το μετόχι **Κλαμπανιανά** (Clabagnianà metochio). Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή. Η θέση του άγνωστη.

Κλαπατά, Οικισμός τής επαρχίας **Αγ. Βασιλείου** του ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το **Fr. Barozzi**, (f°26 v) Clapata, από τον **Καστροφύλακα** (K177) Clapatà με 96 κάτ. το 1583, και (K184) με 69 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το **Βασιλικάτα** (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Clapata, το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 (βλ. **Ν. Σταυρινίδη**, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', σ.127) δεν αναφέρεται.

Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Στις νότιες πλαγιές του όρους Κέδρος, νοτιοδυτικά του οικισμού Ορνέ σώζονται τα ερείπια του οικισμού και τής εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου.

Κλειδωνιανά, τα. Τον οικισμό αναφέρει μόνο ο Εμ. Λαμπρινάκης στη Γεωγραφία Κρήτης, (σ.27) στο δήμο Σηληιάς, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων.

Κλεψίμια, τα. Οικισμός στην επαρχία Μυλοποτάμου ν. Ρεθύμνου, στον παλιό δρόμο Ηρακλείου - Ρεθύμνου, 3 περίπου χλμ. μετά το Γενί Γκαβέ.

Ο οικισμός υπήρχε την περίοδο τής Βενετοκρατίας, αφού αναφέρεται στην τούρκ. απογραφή του 1671 Klersimno με 11 χαράτσα. (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.130). Αναφέρεται επίσης το 1842 **Κλεψίμια** από το Χουρμούζη Βυζάντ. (Κρητικά σ.45). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Γαράζου με 112 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται **Κλεψίμια** στον ίδιο δήμο, κάτ. 168, το 1920 τα **Κλεψίμια** είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 216, το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 216. Στην απογραφή του 1940 και τις επόμενες δεν αναφέρεται. Η Στατιστική Υπηρεσία δεν ενδιαφέρθηκε να μας πληροφορήσει τί απέγινε ένας οικισμός 216 κατοίκων, έδρα κοινότητας.

Κλήμα, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 379, υψ. 140 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 70,3 χλμ. Διαδρομή: Τυμπάκι - Λαγολίο - Κλήμα. Οι κάτοικοι ασχολούνται με την καλλιέργεια, ελιάς, κηπευτικών σε θερμοκήπια και στην οικόσιτη κτηνοτροφία.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, το 1577 από το Fr. Barozzi, (F°27r) Chima (προφανώς λανθασμένη γραφή), από τον Καστροφύλακα (Κ177) Clima με 52 κάτ. το 1583 και (Κ184) με 34 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Simone et Clima το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Klima (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 20 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Αποδούλου, επαρχίας Αμαρίου με 166 Χριστιαν. κάτ. Στην απογραφή του 1900 μεταφέρεται στο νομό Ηρακλείου στο δήμο Τυμπάκι, κάτ. 230. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 283, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 301, το 1940 κάτ. 407, το 1951 κάτ. 444, το 1961 κάτ. 396 και το 1971 κάτ. 352.

Κλήμα τού Βενέρη, το. Μετόχι, την περίοδο των τελευταίων αιώνων τής Βενετοκρατίας, στο οροπέδιο Λασιθίου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ104) Μετόχι στο κλήμα τού Βενέρη (Metocchio sto klima del Venier) με 11 κάτ. το 1583. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.30) το αναφέρει Metochio Veneri το 1630, με 2 σπίτια. Σήμερα δεν υπάρχει. Βρισκόταν μεταξύ των σημερινών χωριών Αγ. Κωνσταντίνου και Αγ. Γεωργίου. (Βλ. και Στεργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου, σ.71,89,131). Την πε-

ρίοδο τού 16^{ου} αιώνα απαγορευόταν, με απόφαση τού συμβουλίου τών 10 τής Βενετίας, να φυτεύουν αμπέλια στο Οροπέδιο (ό.π.σ.83). Παρά την απαγόρευση ο Βενέρης, ως φαίνεται, είχε φυτέψει αμπέλι ή καμιά κρεβατίνα και επειδή αυτό ήταν κάτι το εξαιρετικό γιά το Λασιθί ονομάστηκε το μετόχι στο κλήμα τού Βενέρη.

Κλησίδι, το. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Θρόνου, επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 27, υψ. 590 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 33 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 31 χλμ. τού δρόμου προς την επαρχία Αμαρίου - Θρόνος - Κλησίδι. Στις βενετσιάνικες απογραφές δεν αναφέρεται. Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Klisidhi (βλ. Pashley, Travels in Crete, II, σ.315) με 10 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 το **Κλησίδι** αναφέρεται στο δήμο Μέρωνα με 2 Χριστιαν. και 94 Τούρκ. κάτ. Το 1900 δεν αναφέρεται. Οι Τούρκοι κάτ. είχαν φύγει. Το 1920 γράφεται **Κλεισίδι** στον αγροτ. δήμο Θρόνου, κάτ. 27, το 1928 στην κοινότητα Θρόνου, κάτ. 26., το 1940 δεν αναφέρεται. Έπαθε έκλειψη. Το 1951 γράφεται **Κλησίδιον** στην κοινότη. Θρόνου, κάτ. 33, το 1961 κάτ. 46 και το 1971 κάτ. 24.

Ο Ρεθεμνιώτης δάσκαλος το ετυμολογεί από το κλείς + ΄**Ιδη**, και το γράφει Κλεισίδι, επειδή, λέει, κείται εις τας κλείς τής ΄Ιδης! (βλ. Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.111). Το τοπωνύμιο είναι υποκοριστικό τής λ. **εκκλησία** ▷ εκκλησίδι ▷ Κλησίδι.

Κοντά στον οικισμό είναι η πηγή με το φημισμένο νερό κατά τής νεφρολιθίασης και ψαμμίασης και γι΄ αυτό η πηγή λέγεται **Τής Πέτρας το νερό**. Ο Λαμπρινάκης (ό.π.) αναφέρει ότι κοντά στο χωριο κείται η **λίμνη Γρέ**, εκ δε τής πλευράς ΝΔ τής ΄Ιδης πηγάζει το φημιζόμενο κατά τής λιθίασεως Νερόν τής Πέτρας. Και ο Pashley, αναφέρει γιά την Πηγή τής Πέτρας (The Water of the Stone), ότι είναι μιά πηγή που η ιδιότητά της είναι η ίδια με την ιδιότητα πολλών πηγών, που αναφέρουν αρχαίοι συγγραφείς. Vitruvius, VIII, 3, Plinius Nat. Hist. XXXI, 5. (R. Pashley, Travels in Crete, I, σ.309).

Κλησίδι, το. Οικισμός τής κοινότητας Ζάκρου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 15, υψ. 220 μ.

Δεν αναφέρεται στις βενετσιάνικες απογραφές, ούτε στην τούρκικη τού 1671. Αλλά σε έγγραφο αχρονολόγητο, ασφάλλως όμως τών πρώτων χρόνων τής Τουρκοκρατίας, αναφέρεται μεταξύ τών χωριών τής Σητείας και το χωριό Ktidisi, που πιθανότατα είναι κακή γραφή τού χωριού Κλησίδι. (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.338).

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται Klisidhi (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 5 χριστιαν. οικογέν. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο δήμο Καρυδίου, με 37 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Ιτάνου, κάτ.44. Στην απογραφή τού 1920 δεν αναφέρεται. Το 1928 είναι στην κοινότητα

Ζάκρου με 45 κάτ. το 1940 Κλησίδιον, κάτ. 49, το 1951 κάτ. 47, το 1961 κάτ. 28 και το 1971 κάτ. 20.

Κλορό. Ο Καστροφύλακας (Κ184) αναφέρει στην επαρχία Αγ. Βασιλείου ν. Ρεθύμνου το χωριό Clorò με 17 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583, ενώ στο γενικό κατάλογο τών κατοίκων τού νομού δεν αναφέρεται. Δεν αναφέρεται επίσης σε καμιά άλλη απογραφή παλαιά ή νέα.

Κλουβιανά, τα. Οικισμός τού δήμου Πενευφήμου (όχι Πανεθήμου) τής επαρχίας Κισάμου τού ν. Χανίων. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881: **Συμπραγού, Βουργέρος, Βασιλειανά, Καρές, Κλουβιανά** και **Αγ. Αντώνης**, με 410 Χριστιαν. κάτ. και 66 Τούρκ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο ονομαστικά με 15 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Κνωσός, η. Πανάρχαιη πόλη τής Κρήτης, το σπουδαιότερο κέντρο τού Μινωικού Πολιτισμού, από τούς σπουδαιότερους τού κόσμου, όπως λέει ο αρχαιολόγος Ν. Πλάτων, η μητρόπολη και κοιτίδα τού σημερινού ευρωπαϊκού πολιτισμού. Τον όρο **Μινωικός** καθιέρωσε ο Αρθρ. Έβανς, από το βασιλιά τής Κνωσού Μίνωα, που αναφέρει ο Όμηρος. Η Κνωσός βρίσκεται 5 χλμ. νοτιοανατολικά από το σημερινό Ηράκλειο.

Ο άνθρωπος κατοικεί στο χώρο αυτό από τη Νεολιθική Εποχή (7.000 π.Χ.) μέχρι σήμερα.

Αναφέρεται από το Στράβωνα (Χ, 476, 7): *Πόλεις δ΄ εισίν εν τη Κρήτη πλείους μεν, μέγισται δε και επιφανέσταται τρεις, Κνωσσός, Γόρτυνα, Κυδωνία... κείται δε εν πεδίω κύκλον έχουσα η Κνωσσός τον αρχαίον τριάκοντα σταδίων, μεταξύ τής Λυκτίας και τής Γορτυνίας, τίεχουσα τής μεν Γορτύνης σταδίου διακοσίους, τής δε Λύττου εκατόν είκοσι, τής δε θαλάττης Κνωσσός μεν τής βορείου πέντε και είκοσι... έχει δ΄ επίγειον το Ηράκλειον η Κνωσσός. Μίνω δέ φασιν επινεύω χρήσασθαι τω Αμνισώ, όπου το τής Ειλειθυίας ιερόν, εκαλείτο δε η Κνωσσός Καίρατος ομώνυμος τω παραρρέοντι ποταμώ...κ.λπ.*

Η Κνωσός αναφέρεται επίσης από τον Πλίνιο, IV, 12, 59), από τον Πτολεμαίο, (III, 15, 7) στους Σταδισμούς τής Μεγάλης Θαλάσσης (348) *από σταδίων κ΄* (τού Ηρακλείου) *πόλις κείται Κνωσός*. Στο Συνέκδημο τού Ιεροκλέους (650, 6) *Κόνσος*. (βλ. και Γερασ. Κονιδάρη, Αι επισκοπαί τής Κρήτης μέχρι και τού ι΄ αιώνας, «Κρητικά Χρονικά» Ζ΄, σ.464, πίνακες).

Επιγραφές τής Κνωσού διαφόρων εποχών βλ. Margarita Guarducci, Inscriptiones Creticae, I, σελ. 45 - 82).

Η Μινωική Κνωσός καταλάμβανε μεγάλη έκταση προς Νότο και προς το Βορρά τού ανακτόρου, όπως απόδειξαν ανασκαφικές δοκιμές στο λόφο **Γυνάδες** και στην περιοχή τού Βενιζελείου Νοσοκομείου. Εκτός από το Ανάκτορο ελάχιστα άλλα οικοδομήματα, εξαρτήματα μάλλον τού ανακτόρου, ανασκαφικαν, όπως το Μικρό Ανάκτορο, η Βασιλική Έπαυλη, το Σπίτι με το ιερό Βήμα, το Καραβάν Σεράι και μερικά άλλα.

Η έκτασή της και τα πολλά νεκροταφεία της γύρω απ΄ αυτή πιστοποιούν, ότι ήταν πολυάνθρωπη, γιά την εποχή της, πόλη, όπως αναφέρει ο Όμηρος.

τήσι δ΄ ενί Κνωσός, μεγάλη πόλις, ένθα τε Μίνωσ εννέωρος βασίλευε Διός μεγάλου οαριστής. (τ.178)

Ο πληθυσμός της υπολογίζεται σε 80-100 χιλιάδες κάτ., την περίοδο τής μεγάλης ανάπτυξής της.

Το όνομά της αναφέρεται στις μινωικές πινακίδες τής Γραμμικής Γραφής Β *Κο-πο-σο* (βλ. Paul Faure, Toponymes cretomycenien dans une liste d' Amenophis III, environs 1380 avant J. C. "Kadmos" Berlin, 23-12-1968, σ.3).

Το προελληνικό αυτό όνομα φαίνεται να δόθηκε από νέα φύλα, που ήλθαν στην Κρήτη από την Ανατολή τα μέσα τής τρίτης χιλιετηρίδας, 2.500 π.Χ., φέρνοντας μαζί τους, άγνωστη ως τότε στην Κρήτη, τη χρήση του χαλκού, τα έθιμά των και τη γλώσσα των, με τις καταλήξεις -νθος, -σος, -τος στα τοπωνύμια. (βλ. Στυλ. Αλεξίου, Μινωικός Πολιτισμός, Δεύτερα έκδοση, σ.15). Πιθανότατα η λέξη **Κνωσός** είναι συγγενής με το κύριο όνομα **Κνώς**, που μαρτυρείται στην Κιλικία τής Μικράς Ασίας. Αν η υπόθεση αυτή είναι ορθή, τότε **Κνωσός** σημαίνει **πόλη τού Κνώ**, συμπεραίνει ο Σ. Αλεξίου παρακάτω στη σελ. 155.

Άλλοι σχετίζουν το όνομα Μίνωσ με την περσική λέξη minu, που σημαίνει σμάραγδος, ουρανόσ. (βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ ΙΓ΄, σ.230).

Γεννήθηκε το ερώτημα: Γιατί, ναυτική πόλη και θαλασσοκράτειρα η Κνωσός να είναι μεσόγειος. Οι νεολιθικοί άνθρωποι, που κατοίκησαν πρώτοι στο χώρο αυτό, δεν ήταν ναυτικοί και δεν είχαν ενδιαφέρον γιά τη θάλασσα, αλλά μάλλον γιά μιά έκταση γόνιμης γής. Οι κάτοικοι τού οικισμού τών επομένων αιώνων, οπότε η ναυσιπλοία και το εμπόριο είχαν αναπτυχθεί στο χώρο τής Ανατολικής Μεσογείου, δημιούργησαν λιμάνια, γιά την εξυπηρέτηση τής ναυσιπλοίας των. Τη Μινωική περίοδο, το πιο σπουδαίο λιμάνι τής Κνωσού ήταν στις εκβολές τού σημερινού ποταμού **Κατσαμπά** (βλ. λήμμα) τού Καίρατος τής Μινωικής εποχής, και το λιμάνι τής Αμνισού (βλ. λήμμα). Την ιστορική περίοδο δημιούργησε και άλλο λιμάνι, το **Ηράκλειον**, όπως αναφέρει ο Στράβων: (Χ, 476, 7). *...έχει δ΄ επίγειον το Ηράκλειον η Κνωσός.*

Η άποψη ότι ο ποταμός Καίρατος ήταν πλωτός μέχρι την Κνωσό δεν ευσταθεί, γιάτί το υψόμετρο τής κοίτης τού ποταμού στην Κνωσό είναι γύρω στα 80 μ. Το επιβεβαιώνουν άλλωστε και τα τρία λιμάνια τής Κνωσού.

Ο Μινωικός Πολιτισμός, που η διάρκειά του κράτησε γύρω στις δύο χιλιετηρίδες, υποδιαιρέθηκε σε περιόδους. Ο Αρθ. Έβανς, με βάση την εξέλιξη τής κεραμικής και την παράλληλη εύρεση αιγυπτιακών αντικειμένων στην Κρήτη και αντίστοιχα μινωικών στην Αίγυπτο — δεδομένου ότι η χρονολόγηση τού Αιγυπτιακού Πολιτισμού έχει καθοριστεί — σύνθεσε το χρονολογικό πίνακα τού Μινωικού Πολιτισμού, που ακολουθεί.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ Μ Ι Ν Ω Ι Κ Η Σ Χ Ρ Ο Ν Ο Λ Ο Γ Ι Α Σ			
Ν Ε Ο Λ Ι Θ Ι Κ Η Ε Π Ο Χ Η Π Ε Ρ Ι Π Ο Υ 7 0 0 0 — 3 5 0 0 π. Χ.			
Χρονολόγηση Αρθ. Έβανς		Χρονολόγηση Νικ. Πλάτωνος	
Πρωτομινωική Εποχή		Προανακτορική Εποχή	
π. Χ.		π. Χ.	
3000 — 2800	α' φάση	2600 — 2400	α' φάση
2800 — 2500	β' φάση	2400 — 2200	β' φάση
2500 — 2200	γ' φάση	2200 — 2000	γ' φάση
Μεσομινωική Εποχή		Παλαιοανακτορική Εποχή	
2200 — 2000	α' φάση	2000 — 1900	α' φάση
2000 — 1775	β' φάση	1900 — 1800	β' φάση
1775 — 1580	γ' φάση	1800 — 1700	γ' φάση
Υστερομινωική Εποχή		Νεοανακτορική Εποχή	
1580 — 1450	α' φάση	1700 — 1600	α' φάση
1450 — 1400	β' φάση	1600 — 1450	β' φάση
1400 — 1150	γ' φάση	1450 — 1400	γ' φάση
		Μετανακτορική Εποχή	
		1400 — 1320	α' φάση
		1320 — 1260	β' φάση
		1260 — 1100	γ' φάση

Αλλά τελευταία αναπτύχθηκε από το Νικ. Πλάτωνα ένα νέο σύστημα χρονολόγησης, με βάση τους κύριους σταθμούς της ζωής του μινωικού ανακτόρου. Δηλαδή την οικοδόμησή του, την καταστροφή του, την ανοικοδόμησή του και την τελειωτική καταστροφή του. Στον πίνακα που ακολουθεί αναφέρονται και τα δύο συστήματα της Μινωικής χρονολογίας αντι-στοίχως:

1. Νεολιθική Περίοδος

Πάνω στο χώρο όπου είναι το ανάκτορο που βλέπουμε σήμερα, υπήρχε μιά έξαρση του εδάφους, ένας μικρός λόφος. Σήμερα δεν διακρίνεται, γιατί τα χώματα των ανασκαφών ρίχτηκαν μεταξύ του ανακτόρου και του σημερινού δρόμου και το έδαφος υψώθηκε στο ίδιο επίπεδο με το ανάκτορο.

Πάνω στο λόφο εκείνο οι Νεολιθικοί άνθρωποι, 3.500 χρόνια π.Χ., έκτισαν τις κατοικίες των. Τα λείψανα των βρέθηκαν σε μεγάλο βάθος, κάτω από τη σημερινή κεντρική Αυλή του ανακτόρου και γύρω απ' αυτό. Τα σπίτια εκείνα ήταν ορθογώνια, με τοίχους από λιθοδομή και πλίνθους, ψημένους στον ήλιο. Το πάτωμα ήταν στρωμένο με χοχλάδια ή με κοινό χώμα πιεσμένο.

Τα εργαλεία και τα ροπαλά των ήταν λίθινα, πελέκει μονόστομοι και ροπαλά, με οπή για τον ξύλινο στείλειο. Από αυτά πήρε την ονομασία **Λιθική** ή **Λιθίνη** η περίοδος, που υποδιαιρείται σε **Παλαιολιθική** και **Νεολιθική**. Από τα κόκκαλα των ζώων που έτρωγαν

κατασκεύαζαν βελόνες και άλλα οξέα εργαλεία. Η αγγειοπλαστική των ήταν πρωτόγονη, χωρίς κεραμεικό τροχό και κλίβανο. Τα αγγεία έπλασαν στο χέρι και τα ψήναν στη φλόγα της φωτιάς.

Τ' όνομα του Νεολιθικού εκείνου οικισμού ήταν, ως φαίνεται, **Καίρατος**, από το όνομα του παραρρέοντος ποταμού — αφού διατηρήθηκε, παράλληλα με το νεότερο όνομα Κνωσός, όπως αναφέρει και ο Στράβων: *η Κνωσός το πρὶν ἐκαλεῖτο Καίρατος...* (Στράβων, Χ, 476, 8).

Το όνομα Καίρατος προέρχεται από τη σανσκριτική λέξη *Kenatah*, που σημαίνει τάφος, βαθιά κοιλάδα, αναφέρει στην ανακοίνωσή του στο Γ' Κρητολογικό Συνέδριο, ο Vladimir Georgiev. (Βλ. Πεπραγμένα, τόμ. Α', σ.93).

2. Περίοδος χαλκού.

Τη Νεολιθική εποχή ακολουθεί η Εποχή του χαλκού και του ορείχαλκου (the copper and the bronze Age), που, όπως αναφέρεται προηγουμένως, έφεραν στην Κρήτη νέοι επήλυδες, από την Ανατολή. Οπλισμένοι με τα νέα μέταλλα όπλα των, έδιωξαν τους κατοίκους του Νεολιθικού οικισμού, τον ισοπέδωσαν και έκτισαν νέον, με δική των αρχιτεκτονική, για να ικανοποιήσουν τις αυξημένες ανάγκες των.

Την πρώτη Μεσομινωική περίοδο, γύρω στο 2000 π.Χ., πρέπει να κτίστηκε στον ίδιο χώρο το πρώτο ανάκτορο της Κνωσού, αφού ισοπεδώθηκαν τα προηγούμενα κτίσματα, αφήνοντας στο κέντρο του χώρου

τη Μεγάλη Κεντρική Αυλή, χαρακτηριστικό όλων των, γνωστών ανακτόρων της εποχής εκείνης, με τον ίδιο προσανατολισμό. Το πρώτο εκείνο ανάκτορο αποτελούνταν από ανεξάρτητα οικοδομικά τετράγωνα, χωριζόμενα με υπαίθριους διαδρόμους. Τα οικοδομικά αυτά τετράγωνα ονόμασε ο Έβανς **Νησίδες** (insulae). Με την άποψη αυτή του Έβανς δεν συμφωνούν νεότεροι αρχαιολόγοι.

Στο πέρασμα του χρόνου έγιναν πολλές μεταβολές στο κτηριακό συγκρότημα του ανακτόρου. Τότε έγινε και η οδογέφυρα, για να περάσει τη ρεματιά της **Βληχιάς**, νοτιοανατολικά του ανακτόρου, προς το **Καραβάν Σερράι**. Διαμορφώθηκε η **Δυτική Αυλή** και οι τρεις φρεατόσχημοι αποθέτες στο δυτικό τμήμα της, οι λεγόμενες **Κουλούρες**.

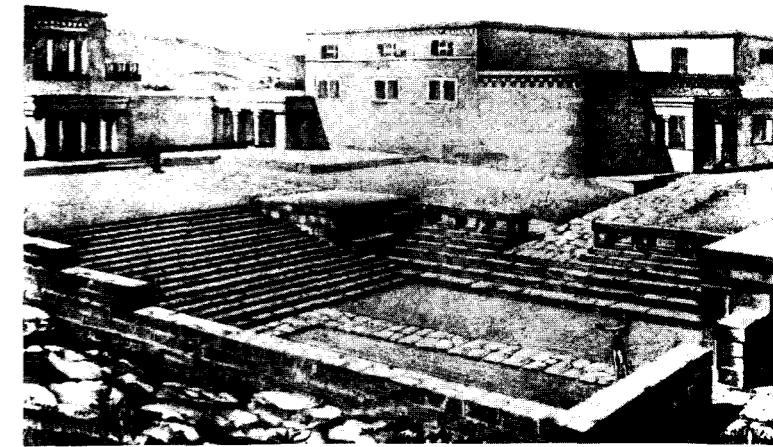
Τη Δεύτερη Μεσομινωική περίοδο, 2000 - 1900 π.Χ., οι νησίδες συνενώθηκαν και το ανάκτορο έγινε ένα ενιαίο σύνολο με όμοια αρχιτεκτονική. Τότε έγιναν και οι αποθήκες στη δυτική πλευρά του ανακτόρου και βορειοανατολικά οι αποθήκες της Βασιλικής Κεραμεικής και οι αποθήκες των γιγαντιαίων Πιθαριών.

Τα πρώτα αυτά ανάκτορα καταστράφηκαν περί το 1700 π.Χ. από σεισμό και ανοικοδομήθηκαν έπειτα με νέα σχέδια, προσαρμοσμένα για την καλύτερη εξυπηρέτηση των αυξανόμενων αναγκών, διοικητικών, θρησκευτικών, κατοικίας, κ.λπ. Αλλά και στο ανάκτορο αυτό, ύστερα από 100 χρόνια, το 1600 π.Χ., νέοι σεισμοί επιφέραν καταρρεύσεις και επακολούθησαν συνεχείς τροποποιήσεις και συμπληρώσεις. Άλλος σεισμός το 1500 π.Χ. προξένησε νέες καταστροφές και νέες ανοικοδομήσεις ακολούθησαν.

Η Μεσομινωική ΙΙΙ περίοδος, 1700 - 1600 π.Χ. είναι μιά νέα εποχή στην ιστορία του ανακτόρου. Το Μεγάλο Κλιμακοστάσιο και τα Βασιλικά Διαμερίσματα, στα κύρια σημεία των, ανήκουν στην περίοδο αυτή. Οι αλληπάλληλες καταστροφές του ανακτόρου από τους σεισμούς ανάγκασαν τους κατασκευαστές του να παρεμβάλλουν στους τοίχους, κάθετα και οριζόντια, κορμούς κηπαρίστων, κατάλληλα διαμορφωμένους, για να συγκρατούν τη λιθοδομή να μη καταρρέει με το σεισμό. Την τελευταία καταστροφή του ανακτόρου τα ξύλα αυτά κάηκαν και την κενή θέση των ο Έβανς γέμισε με τσιμέντο και το χρωμάτισε, για να διακρίνονται τα αντισεισμικά αυτά ξύλινα πλαίσια.

Στο τέλος της περιόδου αυτής μεγάλος σεισμός επέφερε και πάλι νέες καταστροφές στο ανάκτορο και μεγάλο μέρος του ξανακτίστηκε. Την ίδια περίοδο κτίστηκε και το Νότιο Σπίτι, στη νοτιοδυτική γωνία του ανακτόρου και το Μικρό Ανάκτορο. Στο τέλος της ΙΙ Υστερομινωικής περιόδου, 1450-1400 π.Χ. το ανάκτορο καταστράφηκε τελειωτικά, από το σεισμό και ταυτόχρονα από εισβολή εχθρών. Η καταστροφή ήταν ανεπανόρθωτη και πιθανόν η έδρα της διοίκησης άλλαξε θέση.

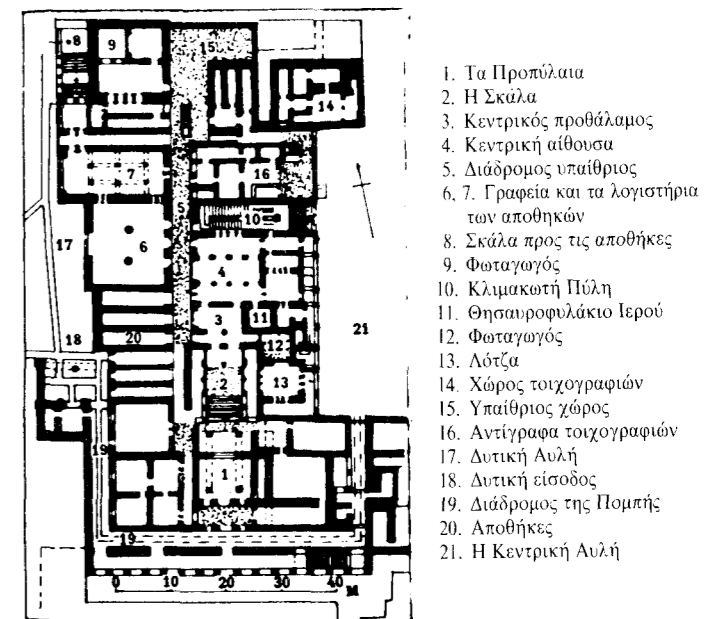
Εκατοντάδες χρόνια ήταν το ανάκτορο ερημωμένο, και μόνο τα στοιχεία της χαμένης δόξας τριγύριζαν

Εικ. 202. Κνωσός. Ο θεατρικός χώρος και το ΒΔ τμήμα του ανακτόρου. Αναπαράσταση. (J. Pendlebury, Οδηγός μινωικού ανακτόρου Κνωσού, Ηράκλειο 1950).

κλαψάρικα στις μουχλιασμένες σκάλες και στους ιερούς χώρους του ανακτόρου», όπως χαρακτηριστικά λέει ο J.D.S. Pendlebury.

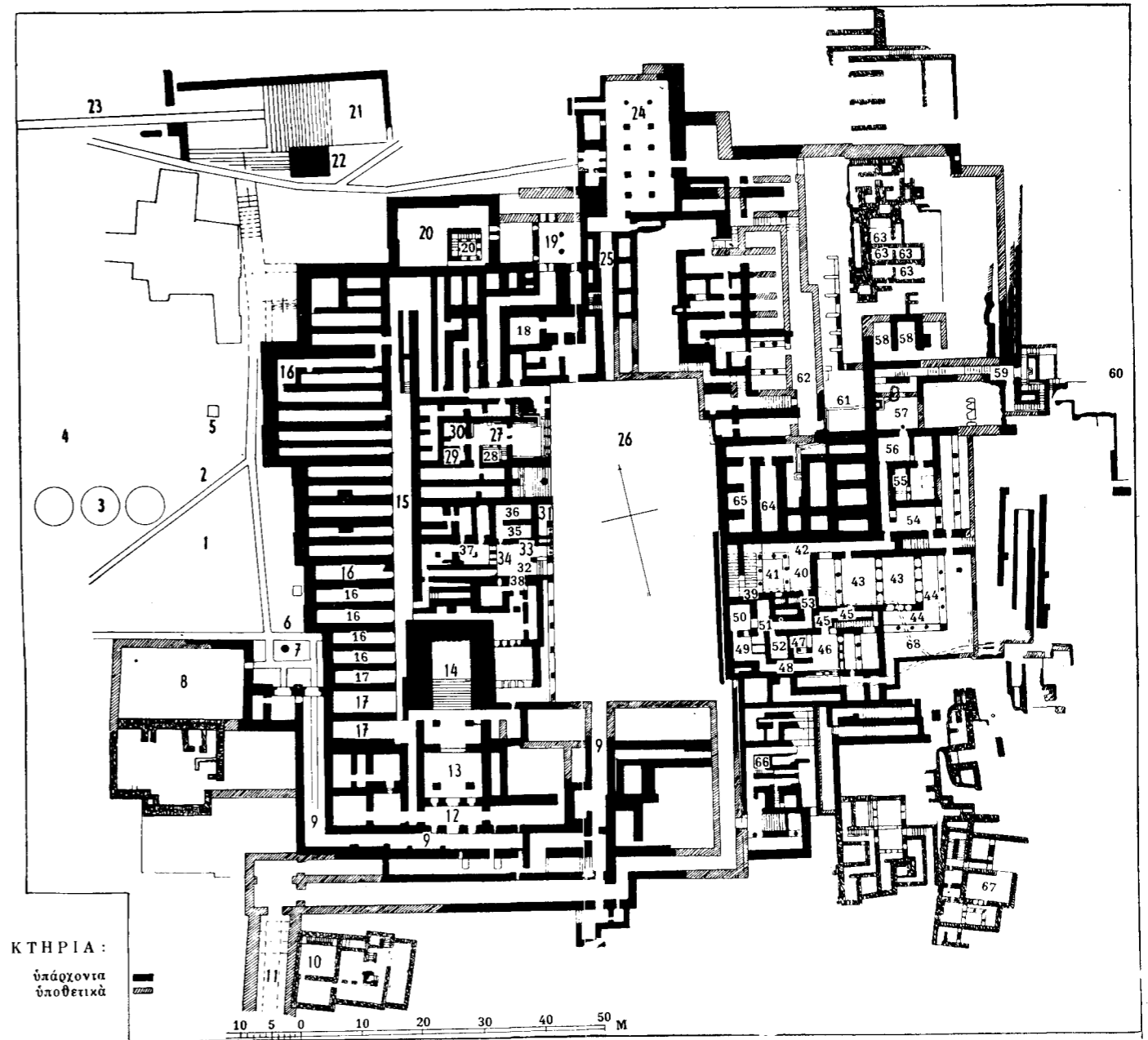
Η Κνωσός στις επόμενες χρονικές περιόδους, Γεωμετρική, Ελληνορωμαϊκή, δεν έπαψε να είναι ισχυρή και να έχει το προβάδισμα στα ζητήματα της Κρήτης, όπως φαίνεται από τις συνθήκες της με άλλες πόλεις. Το 220 π.Χ. συμάχησε με τη Γόρτυνα και κυριάρχησαν στην Κρήτη εκτός από τη Λύττο, που δεν κατόρθωσαν να κυριεύσουν. *Κνώσιοι, συμφρονήσαντες Γορτυνίους πάσαν εποίησαντο την Κρήτην υπ' αυτούς πλην της των Λυττίων πόλεως*, αναφέρει ο Πολύβιος. Αλλά ό,τι δεν κατόρθωσαν οι Κνώσιοι με τον πόλεμο το

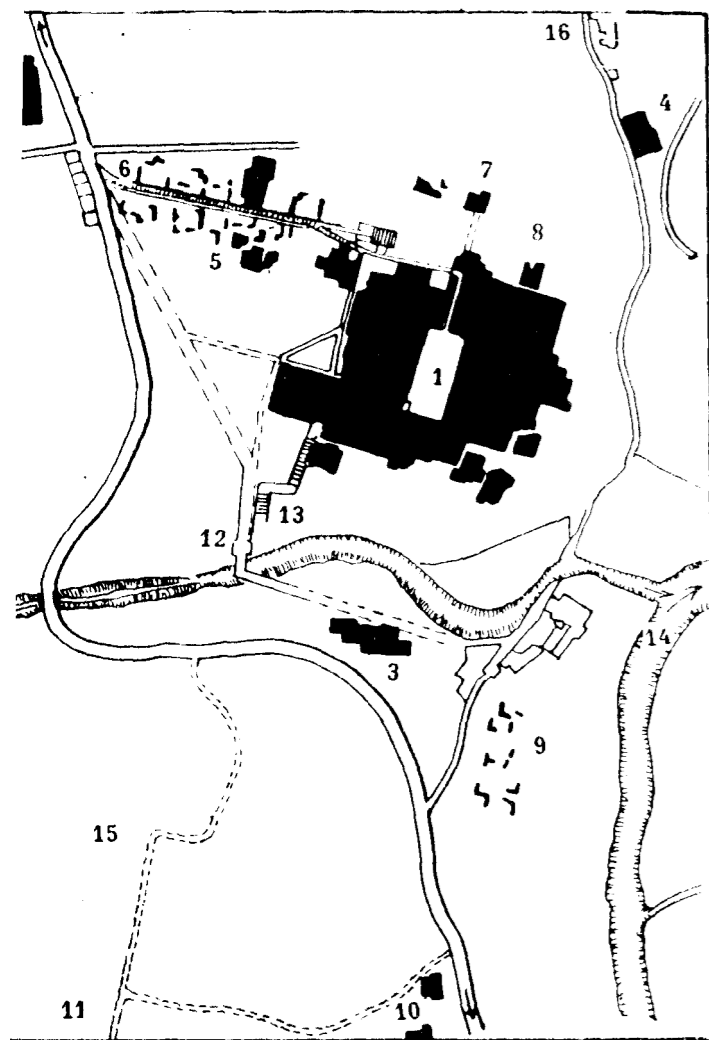
Εικ. 203. Κνωσός. Το Piano Nobile. (J. Pendlebury, Οδηγός κ.λ.π.)

Υ Π Ο Μ Ν Η Μ Α

1. Δυτική Αυλή (2200 π.Χ.)
2. Πλακοστρωμένη διάβαση προς το Ανάκτορο
3. Βόθροι απορριμάτων
4. Υστερομινωικά σπίτια όπου βρέθηκαν αγγεία για τη λατρεία των φιδιών
5. Βωμός
6. Δυτική Πύλη του Ανακτόρου
7. Αίθουσα εισόδου με την κολόνα
8. Αίθουσα υποδοχής, όπου υπήρχε θρόνος
9. Διάδρομος της Πομπής
10. Το Νότιο Σπίτι
11. Η Κλιμακωτή Στοά
12. Η νότια είσοδος του Ανακτόρου
13. Τα Προπύλαια
14. Η σκάλα που οδηγούσε στο Piano Nobile
15. Διάδρομος των Αποθηκών
16. 19 Αποθήκες που χρησιμοποιούνταν
17. 3 Αποθήκες, που δεν χρησιμοποιούνταν
18. Τα «Παλιά Κελιά», όπου βρέθηκε σε αρκετό βάθος ο «Κροκοσυλλέκτης», η αρχαιότερη τοιχογραφία της Μινωικής Κρήτης
19. Προστώ
20. Δεξαμενή Καθαρισμού καί χώρος μύησης
21. Υπαίθριος θεατρικός χώρος
22. Το θεωρείο του Μίνωα
23. Ο πλακόστρωτος δρόμος προς το Μικρό Ανάκτορο
24. Η βόρεια είσοδος του Ανακτόρου, το «Τελωνείο»
25. Αριστερά και δεξιά: οι στοές της εισόδου. Στη δυτική στοά βρέθηκε η ανάγλυφη τοιχογραφία του ταύρου, που αντίγραφό της τοποθετήθηκε στην αρχική της θέση.
26. Η κεντρική Αυλή του Ανακτόρου
27. Η αίθουσα του θρόνου του Μίνωα
28. Δεξαμενή τελετουργικών καθαρμών
29. Μικρό Ιερό
30. Το «Μαγειρείο»
- 31-36. Το Ιερό του Ανακτόρου
32. Είσοδος προς το Ιερό
33. Το Ιερό
34. Αυλή - Πρόδομος, με το πέτρινο πεζούλι
35. Το δωμάτιο του «Ψηλού Πιθαριού»
36. Τα θησαυροφυλάκια, όπου φυλάσσονταν οι θησαυροί του Ιερού. Εδώ βρέθηκαν τα είδωλα της Θεάς με τα φιδία
37. Υπόστυλες Κρύπτες. Βορεινά απ' αυτές το δωμάτιο με τις γούρνες, όπου έτρεχε το αίμα του θυσιαζομένου ζώου. Στις κολόνες είναι χαραγμένος ο Διπλός Πέλεκυς
38. Ο ανοικτός χώρος που μπαίνομε από την είσοδο 38 είναι ο μόνος στην περιοχή του ανακτόρου, που δέχτηκε αργότερα ένα Ελληνικό ναό.
39. Το Μεγάλο Κλιμακοστάσιο, από τα πιο θαυμαστά έργα του Μινωικού Πολιτισμού
40. Η θέση που βρέθηκε η τοιχογραφία των δσχημων Ασπίδων
41. Επάνω Στοά. Φωταγωγός
42. Κεντρικός διάδρομος
43. Η αίθουσα των Διπλών Πελέκεων. Ονομάστηκε έτσι γιατί πολλά τέτοια σύμβολα βρέθηκαν χαραγμένα στους τοίχους
44. Στοά
45. Τεθλασμένος διάδρομος που οδηγεί στα διαμερίσματα της Βασίλισσας
46. Τα διαμερίσματα της βασίλισσας. Πάνω από την πόρτα της εισόδου αντίγραφο της θαλασσογραφίας με τα δελφίνια
47. Το λουτρό της βασίλισσας. Η μπανιέρα είναι συμπληρωμένη με γύψο
48. Ο διάδρομος του Ζωγραφιστού Πιθαριού
49. Η τουαλέτα της βασίλισσας
50. Η Αυλή με τις ρόκες, όπου υποτίθεται πως έκλωθαν οι γυναίκες
51. Σκοτεινός διάδρομος, όπου φαίνεται το θαυμάσιο αποχετευτικό σύστημα των διαμερισμάτων
52. Το Θησαυροφυλάκιο. Εδώ βρέθηκε η πιο μεγάλη πινακίδα
53. Σκάλα προς τα επάνω πατώματα των διαμερισμάτων της βασίλισσας. Στο σημείο αυτό βρέθηκε το χρυσελεφάντινο αγαλματάκι του «Ταυροκαθάπτη»
54. Εργαστήριο των πηλοπλάστων
55. Εργαστήριο των λιθοξόνων, όπου βρίσκονται κομμάτια σπαρτιατικού βασάλτη (Lapis laedaemonius)
56. Το «Σχολείο» κεραμικής με πάγκους και γούρνες
57. Η αυλή με το πέτρινο στόμιο, για την αποχέτευση των νερών της βροχής από τη στέγη της Μεγάλης Ανατολικής Αίθουσας
58. Η αποθήκη με τα Γιγάντιο Πιθάρια, λείψανα του παλαιότερου Ανακτόρου (MM II)
59. Ο ανατολικός Προμαχώνας του Ανακτόρου
60. Η αρένα των ταυρομαχιών
61. Το Υδραγωγείο με τους πήλινους σωλήνες του πρώτου Ανακτόρου
62. Ο «Διάδρομος του Ζατρικίου» όπου βρέθηκε το σκάκι
63. Οι αποθήκες της βασιλικής κεραμεικής «Ωοκέλυφα αγγεία MM II ρυθμού
64. Η αποθήκη των πιθαριών με τα μέταλλα
65. Ο διάδρομος των αδιεξόδων
66. Το Μικρό Ιερό των Διπλών Πελέκεων της Υστερομινωικής III περιόδου
67. Το Νοτιοανατολικό Σπίτι με τράπεζα προσφορών

Εικ. 204. Κνωσός. Σχεδιάγραμμα τού ανακτόρου. (J. Pendlebury, - N. Πλάτωνος, Οδηγός τού μινωικού ανακτόρου)

Εικ. 205. Το ανάκτορο και οι άλλοι αρχαίοι χώροι.

1. Το Ανάκτορο	9. Μινωικά Σπίτια
2. Το Μικρό Ανάκτορο	10. Μινωικά Σπίτια
3. Το Καρβάν Σερράι	11. Μινωικά Λατομεία από όπου έβγαζαν το γυψόλιθο
4. Η Βασιλική Έπαυλη	12. Μινωική Γέφυρα
5. Τα Σπίτια των Τοιχογραφιών	13. Κλιμακωτή Στοά
6. Μινωικός δρόμος από τον οποίο επικοινωνούσε το ανάκτορο με το μικρό ανάκτορο	14. Ο Κέρατος ποταμός (σημερινός Κατσαμπάς)
7. Βόρεια υπόστυλη αίθουσα	15. Ο λόφος «Γυψάδες»
8. Βορειοανατολικό Σπίτι	16. Ο σημερινός συνοικισμός «Μακροτόχος»

επέτυχαν, όταν οι Λύττιοι βρισκόταν σε πόλεμο με τους Ιεραπυτνίους, μακριά από την πόλη τους, την οποίαν είχαν αφήσει χωρίς φρουρά. Οι Κνωσίοι, δίχως καμιά αντίσταση, αιχμαλώτισαν τα γυναικόπαιδα των Λυττίων και κατάστρεψαν τη Λύττο από τα θεμέλια. (Πολύβιος IV, 53, 54, 55).

Σε συνθήκη του ίδιου έτους 220 π.Χ. μεταξύ Κνωσού, Λατούς, και Ολούντος διαφαίνεται, ότι οι δύο τελευταίες πόλεις αναγνωρίζουν κάποια υπεροχή στην Κνωσό. (Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. I, σ. 52). Άλλη επιγραφή του 134 π.Χ. μεταξύ των ίδιων πόλεων αναφέρει συμφωνία, με την οποία η

Κνωσός αναγνωρίζεται ως διαιτητής, για κάθε διαφορά ανάμεσα στη Λατώ και Ολούντα, που δείχνει επίσης την υπεροχή και το σεβασμό των άλλων προς την Κνωσό.

Μεταξύ των πόλεων που υπέγραψαν τη γνωστή συνθήκη με τον Ευμένη Β', βασίλεα της Περγάμου, αναφέρεται και η Κνωσός.

Το 166 π.Χ. συμμάχησε με τη Γόρτυνα και κατά στρεψαν τη Ραύκο. (σημερινός Αγ. Μύρων).

Ύστερα από την άλωση της Κυδωνίας από το Μέτελλο το 69 π.Χ., ο υπερασπιστής της Λασθένης ήλθε στην Κνωσό, όπου συνέχισε την αντίσταση κατά των Ρωμαίων. Αλλά στο τέλος υπέκυψε και η Κνωσός και τα πρωτεία πήρε οριστικά η Γόρτυνα, φίλη των Ρωμαίων.

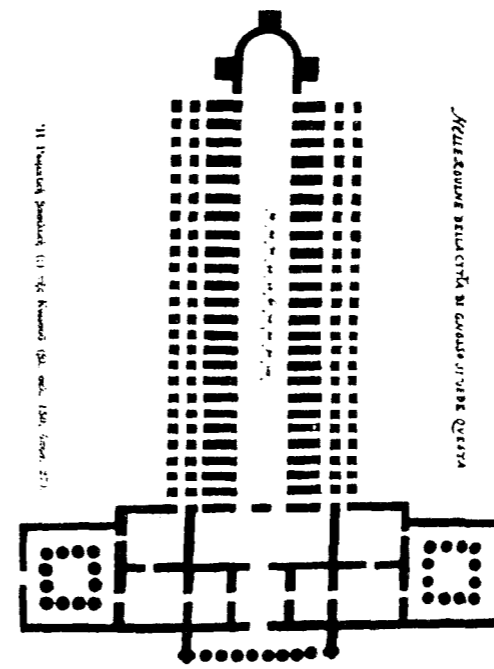
Τη Ρωμαϊκή περίοδο η Κνωσός εξακολούθησε να υπάρχει. Είχε και αυτή τα οικοδομήματά της, το θέατρό της και άλλα, στολισμένα με αγάλματα, που μερικά απ' αυτά πήραν βενετσάνοι άρχοντες, για να στολίσουν τα μέγαρά των στη Βενετία. Συγκεκριμένα ο Βικεντίνοσ γιαντρός Οπογιο Βελλί αναφέρει σε ένα πολύτιμο γιά την Κρήτη βιβλίο του, που δυστυχώς χάθηκε, ότι ο γενικός Προβλεπτής Κρήτης το 1577 Giacomo Foscarini μετέφερε στη Βενετία από την Κνωσό πολλά και ωραία αγάλματα. (Βλ. Ed. Falkener, A Description Theatres and other remains of Crete, London, 1894 σ.24 και Luigi Beschi, Antichità Cretesi a Venezia, Annuario della scuola Archeologica di Atene, vol. L-LI, N.S.XXXIV-XXXV, 1972, 73).

Ο ίδιος ο Οπογιο Βελλί σχεδίασε ένα οικοδόμημα περιέργου σχήματος, μήκους 120 μ. Πάνω από το σχέδιο γράφει: Στα ερείπια της πόλης της Κνωσού. Φαίνεται αυτή. (NELLE ROVINE DELLA CITTA DI GNOSSO SE VEDE QUESTA) (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Το Θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα του Β' Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β', σ.150 και πίν. ΚΖ').

Τη Ρωμαϊκή περίοδο έγινε πιθανότατα και ένα σπουδαίο υδραγωγείο της Κνωσού, με υπόγεια σύραγγα 1150 μ. μήκους, γιά τη μεταφορά του νερού μιάς πηγής, κάτω από το Σκαλάκι, με το όνομα Φουντάνα (fontana). Το ίδιο νερό διοχετεύτηκε στο υδραγωγείο του Μοροζίνι κατά την αιγυπτιακή κατοχή το 1830-1840. (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Η Ύδρευση του Ηρακλείου, 1981, σ.24-91).

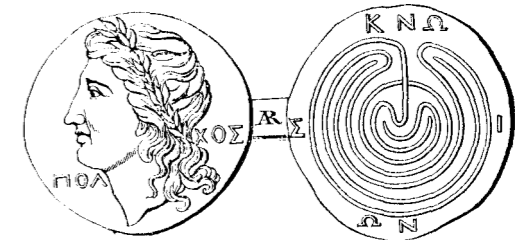
Από τη Ρωμαϊκή Κνωσό σώζεται η γνωστή με το όνομα Έπαυλη του Διονύσου, νοτιοδυτικά του ανακτόρου, των χρόνων του Αδριανού 76-138 μ.Χ. με θαυμάσια μωσαϊκά δάπεδα του ψηφοθέτη Απολλινάριου.

Τους πρώτους Χριστιανικούς χρόνους η Κνωσός εξακολουθεί να υπάρχει, αφού αναφέρεται ως έδρα επισκόπου, από την Γ' Οικουμενική, Σύνοδο το 431 μέχρι και το Τακτικόν Λέοντος Γ' και Κωνσταντίνου του Ε' το 731. (Βλ. Γερ. Κονιδάρη, Αι Επισκοπαί της Κρήτης, μέχρι και του Ι' αιώνα, «Κρητικά Χρονικά», Ζ', σ.462 εξ.). Αλλά άρχισε φαίνεται να φθίνει και η έδρα της επισκοπής μετατέθηκε στη Ραύκο. (σημερινό

Εικ. 206. Κνωσός, η ρωμαϊκή βασιλική (:) (Πεπραγμένα Β' Κρητολ. Συνεδρ. Β' 150)

τάφηκε μαζί με το Δίκτυ. Την εποχή του Νέρωνα, 66 μ.Χ., έγινε μεγάλος σεισμός, ο τάφος ανοίχτηκε και βρέθηκε το πολύτιμο κειμήλιο, το οποίο παρουσίασε στον αυτοκράτορα κάποιος Ευπραξίας. (Σουΐδας, λ. Δίκτυς). Κατά τον Πausανία (Αττικά κ.14) και ο μάντις θεοσοφιστής Επιμενίδης, ήταν Κνωσός, ενώ άλλοι αναφέρουν ότι ήταν από τη Φαιστό. Κνωσός ήταν και ο Εργοτέλης, ο Ολυμπιονίκης, που τις νίκες του στα Ολύμπια, στα Πύθια και στα Ίσθμια ύμνησε ο Πίνδαρος. (Ολ. Ωδ. 12). Κνωσός ήταν, αναφέρουν μερικοί, και ο ποιητής και νομοθέτης Θαλήτας, ο οποίος έκαμε τα υπορχήματα του πυρρίχιου χορού και απάλλαξε τη Σπάρτη από το λοιμό με θρησκευτικές επωδές.

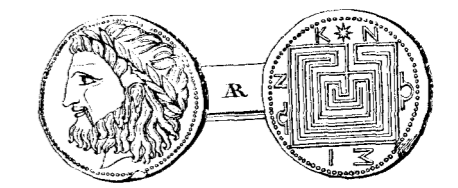
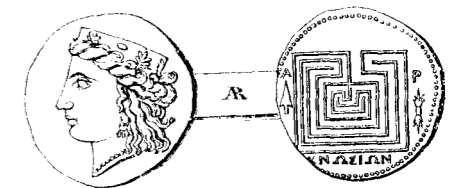

Αγ. Μύρων). Ο τελευταίος επίσκοπος Κνωσού σφάγηκε με άλλους 4 και τον αρχιεπίσκοπο, κατά την επανάσταση του 1821 και δεν αναφέρεται πιά.

Η Κνωσός έκοψε πολλά νομίσματα ως ανεξάρτητη και κυρίαρχη πόλη αλλά και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Ο Ιωάν. Σβορώνος αναφέρει (Numismatique de la Crète ancienne, σ.59-95) πολλούς τύπους νομισμάτων της ανεξάρτητης Κνωσού, που τα περισσότερα έχουν παράσταση του Μινωταύρου και πίσω το Λαβύρινθο, κυκλικό ή τετράγωνο, με τη λέξη ΚΝΩΣΙΩΝ, της Πρωτομινωικής εποχής. Σε άλλα παριστάνεται κεφαλή Αθηνάς, πάτριας θεάς των Κνωσίων, σε άλλα η Δήμητρα, γιατί οι Κνωσίοι πίστευαν, ότι αυτοί πρώτοι χρησιμοποίησαν το σιτάρι, ως τροφή του ανθρώπου.

Τα νομίσματα της Ρωμαϊκής εποχής παριστάνουν, εκτός από τα κεφάλια των Ρωμαίων υπάτων, και το Λαβύρινθο, το κύριο σήμα των νομισμάτων της Κνωσού.

Η Κνωσός εγέννησε διάσημους άνδρες. Κνωσίοι ήταν ο Χερσίφρων και ο γιός του Μεταγένης, των οποίων ήταν έργο ο ναός της Αρτέμιδος στην Έφεσο, το Αρτεμίσιον, ένα από τα επτά θαύματα του κόσμου. Ο Ιοφών, που έδινε τούς χρησμούς σε εξάμετρο (Pausan. Αττ., κ.34), ο Ανεσιόδημος ο φιλόσοφος, ο Πετελλίδης ο ιστορικός, ο Δίκτυς, που ακολούθησε τον Ιδομενέα στον Τρωικό πόλεμο και έγραψε γιά την πολιορκία της Τροίας, πάνω σε φύλλα φοίνικα, με γράμματα φοινικικά. Ο μύθος αναφέρει, ότι το χειρόγραφο, τοποθετημένο σε μολυβένιο κιβώτιο,

Εικ. 207. Κνωσός, Διάφορα νομίσματα της Κνωσού.

Ύστερα από τον τελευταίο πόλεμο ο γνωστός Ρώσος συγγραφέας Ηλίας Έρεμπουργκ επισκέφτηκε την Κνωσό και γράφει, ανάμεσα στα άλλα: «...Το ανάκτορο της Κνωσού είχε πιά πολλές ανέσεις από τα ανάκτορα των Βερσαλλιών και της Γκάτσινα (πόλη κοντά στο Λενινγκράντ). Το υδραγωγείο και η αποχέτευση εξυπηρετούσαν το ανάκτορο και την πόλη...Στο ανάκτορο της Κνωσού διατηρείται το υπνοδωμάτιο και η τουαλέτα της βασίλισσας, που ανταποκρίνεται στις σημερινές αντιλήψεις για τις ανέσεις...Οι γυναίκες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην κοινωνική ζωή. Ήταν κομψά ντυμένες και τα φορέματά των θυμίζουν τη μόδα του τέλους του 19^{ου} αιώνα. Κατάπληξη προξενεί η Μινωική Τέχνη. Η αίσθηση του χρώματος ήταν πολύ ριζωμένη στους καλλιτέχνες...Δεν αγάπησα το μυκηναϊκό πολιτισμό, μα ο μινωικός με συγκλόνισε με την τελειότητά του. Ο μινωικός πολιτισμός δίδαξε πολλά στους Αχαιούς, που μπορεί να ήταν ένοχοι για το χαμό του...Οι Αχαιοί διδάχτηκαν από τους Κρητικούς τη γεωργία και τη ναυτιλία...Ο μυκηναϊκός πολιτισμός δεν διατήρησε τη φινέτσα του μινωικού.

Ακολούθησε νέα καταστροφή με την κάθοδο των Δωριαίων, νέων βαρβάρων, που ήξεραν μόνο να πολεμούν και να καταστρέφουν. Η τέχνη εξαφανίστηκε. Μιά κρύα νύχτα απλώθηκε...». (Βλ. εφημερίδα «Αυγή» Αθηνών, 28-3-1959).

Με την πάροδο τών αιώνων ξεχάστηκε κι αυτό το όνομα Κνωσός, από τούς κατοίκους του ίδιου χώρου. Ένας μικρός οικισμός κτίστηκε, από τα οικοδομικά υλικά τών ερειπίων του ανακτόρου, μόλις λίγα μέτρα βορειότερα από το ανάκτορο, που αναφέρεται από το 13^ο αιώνα με το όνομα **Μακρυτοίχος**, που πήρε το όνομά του από ένα πραγματικά μακρύ τοίχο, που σωζόταν μέχρι τών ημερών μας σε μήκος 500 μ. περίπου, βορείως του ανακτόρου. Ο τοίχος αυτός δεν αποκλείεται να ανοίκει στο κτήριο τών 120 μ., που είδε και σχεδίασε ο Onorio Belli το 1586. (βλ. λήμμα Μακρυτοίχος).

Ο Fr. Basilicata αναφέρει στην έκθεσή του (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.45), ότι υπάρχουν (το 1630) αρκετά κτήρια με καμάρες — ασφαλώς ρωμαϊκής εποχής — και άπειρα ερείπια. Υπάρχει ένας τοίχος μακρύς πολλά βήματα και αρκετά παχύς, από τον οποίο πήρε το όνομα το χωριό Μακρυτοίχος.

Το ανάκτορο και τα άλλα μινωικά κτίσματα έγιναν λατομείο. Τα οικοδομικά υλικά των αποκομίζονται την περίοδο της Βενετοκρατίας, για την οικοδόμηση τών γιγαντιαίων τειχών του Χάντακα. Και την περίοδο της Τουρκοκρατίας συνεχίζεται η αφαίρεση τών οικοδομικών υλικών, όπως αναφέρει αυτόπτης μάρτυρας το 1894:

«...Τής μεγάλης ταύτης πόλεως σώζονται ίχνη μόνον και ελάχιστα ερείπια...Το Μεσαίωνα η πόλις του Ηρακλείου με τα πελώρια τείχη της εκτίσθη εκ τών λειψάνων της Κνωσού και σήμερα δε έτι τα ερείπια αυτής ανευλαβώς υπό τών Τούρκων αναμοχλευόμενα χρησιμεύουν ως πηγή οικοδομησίμου ύλης. Προ 5-6 ετών, ανεγειρωμένου του στρατώνος, η στρατιωτική

αρχή, παρά τις έντονες διαμαρτυρίες τού εν Ηρακλείω Ελληνικού (Φιλεκπαιδευτικού) Συλλόγου, ανέσκαψαν αρχαίον οικοδόμημα εν Κνωσώ και μετεχειρίσθη τού λίθους...» γράφει ο Νικόστρ. Καλομενόπουλος στο περιοδικό «Κρητικά», σ.140, που επισκέφτηκε την Κνωσό το 1894.

Ύστερα από την εξαφάνιση τών οικοδομικών υλικών ο χώρος ισοπεδώθηκε, καλύφθηκε από τα χώματα και διαμορφώθηκε σε καλλιεργούμενο χωράφι, όπως καλλιεργείται και σήμερα η γύρω περιοχή, που ασφαλώς κρύβει πολλά ακόμη. Η περιοχή που ήταν το ανάκτορο ανήκε σε Τούρκο αγά και ο τόπος ακουόταν **τού Τσελεπή η Κεφάλα**, από το όνομα του ιδιοκτήτη.

3. Ανασκαφές στο ανάκτορο της Κνωσού

Ο πρώτος που έκανε επιστημονική ανασκαφή στην Κνωσο, με ατομικές του δαπάνες, το 1878 και αποκάλυψε μέρος τού ανακτόρου τού Μίνωα, ήταν ένας νέος Ηρακλειώτης, που, κατά σύμπτωση, είχε το ίδιο όνομα τού βασιλιά της Κνωσού: **Μίνως Ανδρέα Καλοκαιρινός**. Ο ίδιος περιγράφει, ύστερα από χρόνια, στην «**Κρητική Αρχαιολογική Εφημερίδα**», τεύχος πρώτον, έτος Α΄, αριθ. 1, Ηράκλειον 11 Σεπτεμβρίου 1906, την οποία εξέδιδε ο ίδιος, πώς τού γεννήθηκε η σκέψη να κάνει ανασκαφή στην Κνωσό:

«Λαμβάνω την τιμήν να εκθέσω τούς λόγους, οίτινες με ώδηγήσαν να ποιήσωμαι ανασκαφάς εν Κνωσώ προ πολλών ετών, εν εποχή καθ' ήν ουδεμία ετέρα ανασκαφή εν Κρήτη είχε γίνει.

Μελετών διαρκώς τούς αρχαίους Έλληνας συγγραφείς, Όμηρον, Ηρόδοτον, Στράβωνα κ.λπ., έλαβον μέγα ενδιαφέρον να αποκαλύψω τον προϊστορικών πολιτισμών της νήσου Κρήτης...Αλλ' εκ τών πόλεων τούτων η μάλλον ονομαστή ήν η Κνωσός, προτίμησα να ποιήσωμαι ανασκαφάς εν Κνωσώ, και ωρισμένως επί τού γηλόφου, ονομαζομένου νήν Κεφάλα...Επί της επιφανείας τού γηλόφου τούτου Κεφάλα ήν ορατά προ τών ανασκαφών μου αι κορυφαί στηλών τετραγώνων μήκους και πλάτους, εκ λίθου λελαξευμένου. Αι ενδείξεις αύται μ' έπεισαν να προβώ εκεί εις ανασκαφάς...». (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Η οικογένεια τών Καλοκαιρινών της Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΔ΄, σ.295, και Εγκυκλοπαιδεία ΥΔΡΙΑ, λήμμα Καλοκαιρινός Μίνως).

Ο Καλοκαιρινός ανέσκαψε τις 6 νότιες αποθήκες της δυτικής πτέρυγας τού ανακτόρου. Στην 6η, τη μεγαλύτερη, βρήκε 12 πιθάρια και 365 διάφορα άλλα αντικείμενα. Ο ίδιος έστειλε ως δώρο από ένα στα μουσεία Λονδίνου, Παρισιού και Ρώμης και στον τότε διάδοχο Κωνσταντίνο, που βρίσκεται σήμερα στο μουσείο Αθηνών, και τρία στον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Ηρακλείου. Τα υπόλοιπα είχε στο σπίτι του και καταστράφηκαν μαζί με το σπίτι την επανάσταση και σφαγή του 1898.

Η ανασκαφή τού Καλοκαιρινού διακόπηκε, ύστερα από διαταγή τού διοικητή της Κρήτης Φωτιάδη πασά, ο οποίος υποσχέθηκε να δώσει άδεια ανασκαφής στον Αμερικανό W. J. Stillman, ο οποίος όμως δεν ημπόρεσε

να συμφωνήσει με τούς Τούρκους ιδιοκτήτες τού χώρου. Και ο Schliemann ενδιαφέρθηκε να κάνει ανασκαφές στην Κνωσό. Ήλθε στην Κρήτη το 1866 για το σκοπό αυτό, αλλά και αυτός δεν κατέληξε σε συμφωνία με τούς Τούρκους. (Βλ. Στυλ. Αλεξίου, Μινωικός Πολιτισμός, δεύτερη έκδοση, σ.149).

Αυτό που δεν κατόρθωσαν οι προηγούμενοι το επέτυχε ο πορφυρογέννητος Έγγλος αρχαιολόγος Arthur Evans, γιός τού επίσης αρχαιολόγου John Evans, Ο Evans, διευθυντής τότε τού Ashmolean Museum της Οξφόρδης, είχε ενδιαφέρον για σφραγιδολίθους. Το 1892 συναντήθηκε στη Ρώμη με τον Ιταλό αρχαιολόγο Federico Halbherr, που ασχολούνταν από το 1884 με τις ανασκαφές στη Μεσαρά. Ο Halbherr τού είπε, ως φαίνεται, για την ύπαρξη πολλών σφραγιδολίθων στην Κρήτη. Ο Έβανς, σε αναζήτηση τών σφραγιδολίθων, ήλθε στην Κρήτη για πρώτη φορά το 1894, και εξεδήλωσε αμέσως το ενδιαφέρον του για την ανασκαφή της Κνωσού. Κατόρθωσε και αγόρασε ένα τμήμα από τον αρχαιολογικό χώρο. Αλλά λόγω τών υπερβολικών αξιώσεων τών υπόλοιπων Τούρκων ιδιοκτητών δεν κατόρθωσε να αγοράσει τα υπόλοιπα μερίδια.

Η ανακήρυξη της Κρητικής Πολιτείας το 1898, άλλαξε την πολιτική κατάσταση στην Κρήτη. Από τούς πρώτους νόμους της Κρητικής Πολιτείας ήταν ο νόμος 24 τού Ιουνίου 1899. Το άρθρ. 3 *Περί ακινήτων αρχαίων αναφέρει: Αρχαία οικοδομήματα και άλλα οιαδήποτε ακίνητα μνημεία, ανακαλυφθέντα ήδη εν ιδιωτικώ κτήματι θεωρούνται ως δημόσια κτήματα, αποζημιουμένου τού ιδιοκτήτου...Εις την εκτίμησιν δεν συνυπολογίζεται η αρχαιολογική αξία τού οικοδομήματος ή ακινήτου μνημείου...* Όπως φαίνεται από τη διατύπωση τού άρθρου, αφορμή γι' αυτό έδωσε η περίπτωση τών Τούρκων ιδιοκτητών τού χώρου της Κνωσού.

Ύστερα απ' αυτά ο Έβανς αγόρασε και τον υπόλοιπο αρχαιολογικό χώρο 122.000 γρόσα και ήρχισε την ανασκαφή την άνοιξη τού 1900. Και ήταν τέτοιος ο ρυθμός της εργασίας ώστε το τέλος τού 1902 είχε ανασκαφεί ολόκληρο σχεδόν το μεγάλο ανάκτορο. Οι ανασκαφές τών υπολοίπων κτισμάτων, Μικρού ανακτόρου κ.λπ. συνεχίστηκαν μέχρι το 1931.

Ο Έβανς είχε εκλεκτό επιτελείο συνεργατών τούς D. Mackenzie, τούς αρχιτέκτονες Th. Fyfe, Chr. Doll, F. Newton, Peet de Jong και τούς καλλιτέχνες Gilleron, πατέρα και γιού.

Οι αναστηλώσεις, οι συμπληρώσεις και οι αναπαραστάσεις τοιχογραφιών στους χώρους που βρέθηκαν δίδουν μία εντυπωσιακή ιδέα της λαμπρότητας και της αρχιτεκτονικής τελειότητας, για το πολυδαίδαλο και λαβυρινθώδες Μινωικό ανάκτορο της Κνωσού. Μερικοί κατηγορήσαν τον Έβανς για τις «τολμηρές» αναστηλώσεις του και την υπερμετρη χρήση τσιμεντού. Αλλά αν δεν γινόταν οι αναστηλώσεις αυτές τα ερείπια τού ανακτόρου, και κυρίως τα πολυόροφα τμήματα, θα καταστρεφόταν από τις καιρικές συνθήκες ανεπανόρθωτα.

Παρά τις διαδοχικές καταστροφές το ανάκτορο

της Κνωσού γνώρισε χρυσούς αιώνες ακμής. Αποτελούσε ένα σύνθετο οικοδόμημα, θρησκευτικό και διοικητικό κέντρο τού κράτους της Κνωσού, κατοικία και αποθήκη τών αναγκαίων για τη ζωή τών αρχόντων και τού εξαρτώμενου απ' αυτούς προσωπικού, εργαστήρια επαγγελματιών τεχνητών και λοιπούς απαραίτητους χώρους.

Το ανάκτορο καταλάμβανε έκταση 20.000 τ.μ. Είχε περί τα 1200 δωμάτια - διαμερίσματα σε πολλούς ορόφους, 3 στη δυτική πτέρυγα και 5 στην ανατολική, που επικοινωνούσαν με διαδρόμους και κλίμακες. Το κλιμακοστάσιο της ανατολικής πτέρυγας, που σώζεται στο μεγαλύτερο μέρος του, είναι αναμφισβήτητα μνημειώδες για την αρχιτεκτονική του και για την άνετη ανάβαση και κατάβαση.

Η πολυμορφία τών χώρων του, η πολύχρωμη διακόσμησή του με τοιχογραφίες, που τα θέματά των είναι κατά κανόνα ειρηνικά, θαλασσογραφίες με τα δελφίνια, λουλούδια, τοπία ειδυλλιακά, με πουλιά και μαϊμούδες, οι τελετουργικές παραστάσεις ταυρομαχίας κ.λπ., οι έγχρωμοι κίονες με το ιδιότυπο σχήμα, η κάλυψη τών τοίχων με στίλβωμένες γυψόπλακες, τα πολύθυρα στα διάφορα διαμερίσματα, τα δίδυμα και τρίδυμα παράθυρα, τα μεγαλοπρεπή προπύλαια με τις τοιχογραφίες πομπής, τα άνδρα με τούς κρεμαστούς κήπους προσέδιδαν στο ανάκτορο της Κνωσού ένα ξεχωριστό χαρακτήρα, που σε κανένα άλλο κύκλο πολιτισμού, παλαιότερο ή μεταγενέστερο, δεν απαντάται, λέει ο Νικ. Πλάτων. Η λεπτότητα και η ανωτερότητα τού Μινωικού Πολιτισμού εκδηλώνεται με την αρχιτεκτονική τών ανακτόρων της Κνωσού, με τις θρησκευτικές τελετές και τις πολυτελείς ενδυμασίες τών λειτουργών, με τα αγωνίσματα, τα ταυροκαθάγια κ.λπ., όπως παριστάνονται στις τοιχογραφίες, και με την πλήρη εξίσωση τών δύο φύλων.

Στη Δυτική πτέρυγα τού ανακτόρου ήταν η **Δυτική Αυλή**, απ' όπου και η κυρία είσοδος, το Ιερό, τα διαμερίσματα τών τελετών, τών διοικητικών υπηρεσιών, το Θησαυροφυλάκιο και οι δημόσιες αποθήκες. Η αίθουσα με το βασιλικό αλαβάστρινο θρόνο με τούς γρύπες, που, ως φρουροί, περιβάλλουν το βασιλιά - αρχιερέα στην εκτέλεση τών καθηκόντων του, θρησκευτικών, πολιτικών, δικαστικών, τα έδρανα γύρω από το θρόνο, η καθαρτήριο δεξαμενή, και ο προθάλαμος με τη λεκάνη στη μέση, για εξαγνισμό τών μετεχόντων στην τελετουργία. Όλα αυτά δείχνουν την ιερότητα τού χώρου.

Τη νότια πρόσοψη τού ανακτόρου στεφάνωναν μεγάλα κέρατα από πωρόλιθο, όπως αυτό που βρίσκεται μπροστά από την είσοδο τού Piano Nobile, όπως ονόμασε ο Έβανς τον πρώτο όροφο της νότιας πτέρυγας.

Στο Piano Nobile ήταν τα επίσημα διαμερίσματα και το «Λογιστήριο» τών αποθηκών, γιατί βρέθηκαν 1400 πινακίδες, με το γραφικό Β σύστημα γραφής, που αποτελούν καταλόγους τών αντικειμένων τού ανακτόρου και καταλόγους ανδρών και γυναικών.

Κάτω από το Piano Nobile, στη δυτική πλευρά, ήταν ο μακρύς διάδρομος τών αποθηκών και οι αποθή-

κες. Ο διάδρομος ήταν σκοτεινός και φωτιζόταν με λύχνους. Κάτω από το πλακόστρωτο του διαδρόμου ήταν κτισμένες μέσα στο έδαφος κασέλες, επενδυμένες με φύλλα μολύβδου. Μέσα απ' αυτές βρέθηκε το χειρόγραφο που έγραψε ο Κνώσιος ιστορικός Δίκτυς, που αναφέρω προηγουμένως.

Έξω από το ανάκτορο, βορειοδυτικά, είναι ο **υπαίθριος, πλακοστρωμένος θεατρικός χώρος**, όπου γινόταν θρησκευτικές τελετές, θεατρικές παραστάσεις, υποδοχή ξένων απεσταλμένων, και άλλες δημόσιες συγκεντρώσεις. Στην ανατολική πλευρά του χώρου είναι 18 σκαλοπάτια - καθίσματα, σε μήκος 10 μ. και ύψος 0,13 μ. Πάνω στα σκαλοπάτια τοποθετούσαν κινητά καθίσματα. Στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου ήταν το βασιλικό θεωρείο και στη νότια πλευρά ήταν άλλα 6 σκαλοπάτια σε μήκος 15,5 μ. Στη μέση της πλευράς αυτής κατέληγε πλακόστρωτος δρόμος από το ανάκτορο. (Βλ. Carlo Anti, *Teatri greci arcaici da Minosse a Perikle*, Padova, 1947, σ.32).

Μπροστά από το θεατρικό χώρο ξεκινούσε ένας πλακόστρωτος δρόμος, στενός, ο αρχαιότερος της Ευρώπης (the oldest road in Europe), όπως λέει ο αρχαιολόγος Pendlebury. Ο δρόμος αυτός ενωνόταν με το δρόμο προς τη θάλασσα και οδηγούσε και στο Μικρό Ανάκτορο.

Στην ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου, όπου ήταν η κατοικία του βασιλιά - αρχιερέα και της οικογένειάς του με την πολλαπλή υπηρεσία της, οδηγούσε στους πέντε επάλληλους ορόφους το Μεγάλο Κλιμακοστάσιο. Πέντε σκάλες με τα πλατύσκαλα και τα χαμηλά σκαλοπάτια βρέθηκαν ακέραια, όπως τα βλέπουμε. Τα σκαλοπάτια έγιναν σύμφωνα με το βήμα του ανθρώπου, με πλάτος και ύψος ανάλογο, ώστε να κάνουν την ανάβαση πολύ άνετη. Στο ισόγειο είναι το μέγαρο της βασίλισσας. Πάνω από την είσοδο ήταν η γνωστή θαλασσογραφία με τα δελφίνια, τα ψάρια και τους αχινούς, που υπενθυμίζουν τις τοιχογραφίες του τάφου του Khonsou της 18ης δυναστείας (1350 π.Χ.) με τις πάπιες, τις πεταλούδες, τις ακρίδες κ.λπ. (Βλ. A. Lhote, *La peinture égyptienne*, pl.59). Πλάι στην είσοδο είναι το λουτρό της βασίλισσας με μία κολόνα με ραβδώσεις. Οι τοίχοι ήταν κοσμημένοι με τοιχογραφίες χορευτριών.

Νοτιότερα ήταν η τουαλέτα, που συνδεόταν με υδραυλική εγκατάσταση, με δεξαμενές νερού σε υψηλότερο επίπεδο και αποχετευτικούς οχετούς.

Στο βόρειο τμήμα της ανατολικής πτέρυγας του ανακτόρου ήταν τα εργαστήρια, όπου εργαζόταν οι λιθοξόοι, οι πηλοπλάστες και άλλοι τεχνίτες του ανακτόρου. Βορειότερα είναι η αποθήκη με τα γιγάντια πιθάρια, και οι άλλες αποθήκες της ανατολικής πτέρυγας. Κλίμακα οδηγούσε ανατολικά, προς την κοιλάδα του ποταμού Καίρατος, όπου, κατά τον Έβανς, ήταν η «αρένα» των ταυρομαχιών. Την κλίμακα ακολουθούσε μικρός αγωγός, για να διοχετεύει τα νερά της βροχής. Για να μη πιτσιλίζουν τα σκαλοπάτια, ο πιθμένας είχε σχήμα παραβολικής καμπύλης, για να ανακόπτει την ορμή του νερού.

Από τη μέση περίπου της βόρειας πλευράς τη Κεντρικής Αυλής στενός διάδρομος, ανάμεσα σε προμαχώνες, οδηγούσε σε ευρύ χώρο, που η στέγη του υποβασταζόταν από οκτώ τετράγωνους στύλους και δυο κίονες στη βόρεια άκρη. Το χώρο αυτό ονόμασε ο Έβανς «τελωνείο», γιατί εκεί εκτελωνίζονταν τα εμπορεύματα, που ερχόταν από τα λιμάνια της Κνωσού.

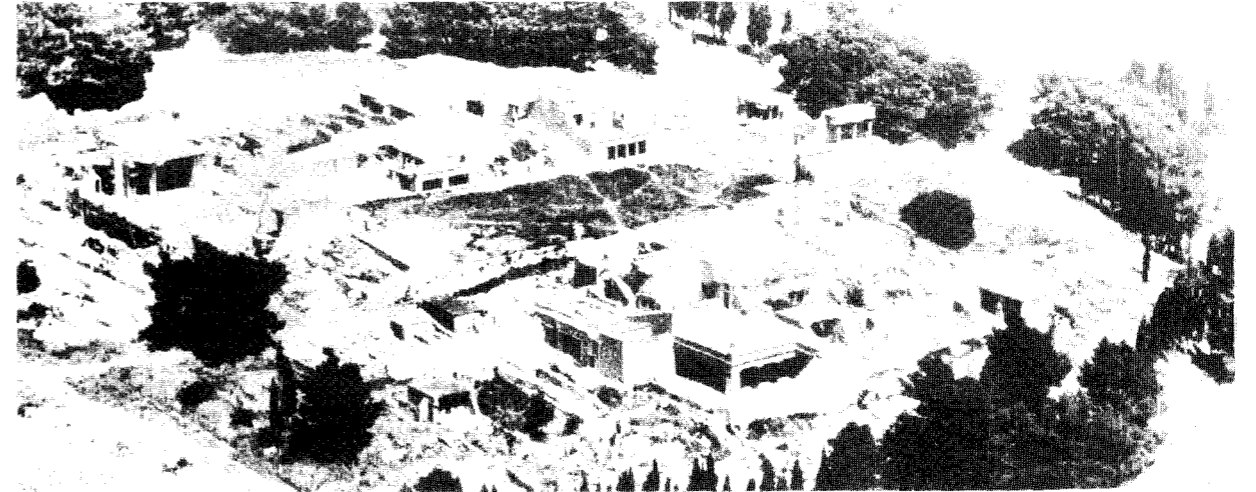
Στο δυτικό προμαχώνα βρέθηκε η περίφημη ανά γλυφή τοιχογραφία του ταύρου ανάμεσα σε ελασιόδενδρα, που ανήκει στη Μεσαιωνική ΙΙΙ περίοδο.

...Για να καταλάβουμε την τελειότητα των μινωικών ανακτόρων, πρέπει να αφήσουμε τη φαντασία μας να πετάξει χιλιάδες χρόνια πίσω. Να δει τις δαιδαλώδεις αίθουσες με τους ανθρώπους που κυκλοφορούσαν ή εργαζόταν μέσα σ' αυτές, τις κυρίες με τις έξωμες πολυτελείς αισθήτες και με τα στήθη των γυμνά, δίχως το ελάχιστο αίσθημα αιδημοσύνης, να περιφέρονται στους αμέτρητους διαδρόμους, να κάθονται στις ανθοστολισμένες βεράντες του ανακτόρου. Να δει τους ιερείς και τις ιέρειες να τελούν τα λατρευτικά των καθηκόντων, προς τις θεότητες που πίστευαν, τους θρησκευτικούς και τελετουργικούς χορούς των, τις θυσίες των στους βωμούς. Και τότε, παρ' όλο που δεν θα καταλαβαίναμε τη γλώσσα των, θα μπορούσαμε να σχηματίσουμε μία ιδέα, για τη ζωή των ανθρώπων στην πανάρχαιη εκείνη εποχή. Τότε οι άψυχες και ψυχρές πέτρες θα ζωντάνευαν και θα μιλούσαν τη γλώσσα των, για να μάς διηγηθούν τα μεγαλεία και τη λαμπρότητα, που είδαν τα ευτυχισμένα εκείνα χρόνια του Μινωικού Πολιτισμού.

Όπως φαίνεται από τα προηγούμενα, τον Έβανς απασχόλησε κυρίως η ανασκαφή του ανακτόρου και των εξαρτημένων απ' αυτό κτισμάτων, το Μικρό Ανάκτορο, η Βασιλική Έπαυλη, το Καραβάν Σεράι και μερικά άλλα κτίσματα γύρω από το ανάκτορο, με τοιχογραφίες, τις δεξαμενές καθαριού, υπόστυλες αίθουσες κ.λπ., που υποδηλώνουν τη δημόσια χρήση των. Αλλά ο πληθυσμός των 100 χιλιάδων κατοίκων, που πιθανολογείται ότι αριθμούσε η Κνωσός, σε τί είδους σπίτια κατοικούσε;

Στο χώρο αριθ. 9 του σχεδιαγράμματος του ανακτόρου, στην ανατολική πτέρυγα, βρέθηκαν κάμποσα μικρά πλακίδια από φαγεντιανή, διαστάσεων 5 x 3 εκατοστά του μέτρου, που παριστάνουν προσόψεις κοινών μάλλον οικιών και γι' αυτό τα ονόμασε ο Έβανς **Μωσαϊκό της Πόλεως**. (Town Mosaic). Τα σπίτια που απεικονίζουν είναι διόροφα και τριόροφα, με στέγη επίπεδη ή επικλινή λίγο, με κουφώματα ξύλινα, με «τζαμλίκι», χωρισμένο σε 4 ή 6 θέσεις για τα «τζάμια», που ίσως ήταν γινομένα από λεπτότατο δέρμα ζώου, κατάλληλα επεξεργασμένο και ποτισμένο με λάδι, για να αποκτήσει κάποια διαφάνεια. Στο ισόγειο σημειώνεται σε όλα μόνο η πόρτα. Που σημαίνει, ότι, κατά κανόνα, το ισόγειο δεν είχε παράθυρα.

Δεν ξέρει κανείς ποιός ήταν, την εποχή εκείνη, ο προορισμός των πλακιδίων αυτών με τις απεικονίσεις των σπιτιών. Όμως σήμερα μάς δίνουν μία ακριβή εικόνα της πρόσοψης της μινωικής λαϊκής κατοικίας,

Εικ. 208. Το ανάκτορο της Κνωσού. Αεροφωτογραφία.

σάμπως τα ζωγράφησε γι' αυτό το σκοπό ο μινωικός τεχνίτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: J. D. S. Pendlebury - N. Πλάτωνος, Οδηγός Κνωσού, Ηράκλειο 1950 — Στυλ. Αλεξίου, Μινωικός Πολιτισμός, Β' έκδοση, Ηράκλειο 1968 — J. D. S. Pendlebury, *Palace of Minos, Knossos, London*, 1954 — Sinclair Hood, *The Minoans, Crete in the Bronze Age*, London 1971 — R. W. Hutchinson, *Prehistoric Crete*, London 1962 — Ed. Falkener *Theatres and other remains of Crete*, London 1894 — Luigi Beschi, *Antichità Cretesi a Venezia*, Annuario della scuola Archeologica di Atene, vol. L-LI, N.S. XXXIV-XXXV, 1972-73 — J. Svoronos *Numismatique de la Crète Ancienne* p. 59-95 — Carlo Anti, *Teatri greci arcaici da Minosse a Perikle*, Padova, 1947 p. 32 — A. Lhote, *La peinture égyptienne*, pl.59 — Γερασ. Κ. Κοινιδάκη, *Αι επισκοπαί της Κρήτης*, κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ζ', σ.462, Πίνακες — Στέργ. Γ. Σπανιάκη, *Το Θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη*, Πεπραγμένα του Β' Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β', σ.150, πίν. ΚΖ' — του ίδιου, *Η Ύδρευση του Ηρακλείου*, 1981, σ.24, 91.

Κνωσός, η. Οικισμός του δήμου Ηρακλείου, κάτ. (1981) 381, υψ. 120 μ. Βρίσκεται στο 5ο χλμ. του δρόμου προς Κουνάβους κ.λπ. στο χώρο της παλαιάς Κνωσού. Το τοπωνύμιο περιλαμβάνει και τους οικισμούς γνωστούς άλλοτε με τα ονόματα **Μακροτούχοις** και **Μπουγάδα Μετόχι**.

Οι οικισμοί αυτοί αναφέρονται στις απογραφές 1881, 1900 και 1920 με τα ονόματα αυτά. Πρώτη φορά αναφέρεται οικισμός με το όνομα **Κνωσός**, στο δήμο Ηρακλείου στην απογραφή του 1928 με 56 κάτ., το 1940 με 104, το 1951 με 78, το 1961 με 349 και το 1971 με 380 κάτ.

Κοζαριανό, το. Μικρός οικισμός (μετόχι) στην περιφέρεια του χωριού Βραχάσι Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή, παρ' όλο που κατοικούνταν το 19ο αιώνα, όπως βεβαιώνουν

(βλ. Ελ. Πλατάκη, *Παλαιές Εκκλησίες κ.λπ. «Αμάλθεια»*, τεύχ. 10, σελ.100), τα ερείπια του οικισμού, που σώζονται μεταξύ του χωριού Βραχάσι και της μονής Αγ. Γεωργίου Βραχασώτη. Εκεί γεννήθηκε και κατοικούσε ο Κωνστ. Ζουράρης, πατέρας του φαρμακοποιού Χριστόδουλου και των αδελφών του Γιάννη και Γεώργη. Τελευταία μετοίκησε στο Βραχάσι. Ήταν οικισμός της οικογένειας Ζουράρη. Υπήρχε και ο **Μέσα Κοζαριανός**, στο δήμο Βραχασίου της οικογένειας **Σουλάδων**. Εκκλησιαζότανε στον Αγ. Γεώργιο Βραχασώτη.

Ο Εμμ. Λαμπρινάκης (*Γεωγραφία της Κρήτης*, σ.167) αναφέρει τον οικισμό το 1890 **Κατσαριανός**, στο δήμο Βραχασίου. Πιθανόν είναι λάθος αλλά πιθανόν είναι επίσης να ήταν αρχικά οικισμός της οικογένειας **Κατσαρά** > **Κατσαράκη**, γνωστό επώνυμο στη Μίλατο.

Κοιθιά, τα. Οικισμός στην επαρχία Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (F°23r) Chitia, από τον Καστροφύλακα (K103) Chitia με 56 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Chitià το 1630. Αναφέρεται και στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kite με 9 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, *Μεταφράσεις*, Β', σ.124). Έκτοτε δεν αναφέρεται. Ο Paul Faure αναφέρει («Κρητολογία» τεύχ. 5, σ.58), ότι υπάρχει σήμερα τοπωνύμιο **Κιθιό** στις Μοίρες.

Στο Κρητικό ιδίωμα είναι γνωστή η λέξη **κοιθιό** που σημαίνει κούπη — απ' όπου κατάγεται — κλίνη και γενικά το μέρος που κοιμάται ο άνθρωπος. Και κατ'άρα: **Διάλε το κοιθιό σου**. Σημαίνει όμως και το μέρος όπου «σταλίζουν» τα αιγοπρόβατα. Κοντά στο χωριό Τζεραμιάδω Λασιθίου διασώζεται τοπωνύμιο **Κοιθιό**, από τη «σταλίστρα», που ήταν εκεί. Συνεπώς το τοπωνύμιο Chitià είναι ο πληθυντικός του κοιθιό, τα **Κοιθιά**.

Κοιλιάδα, η. Οικισμός της κοινότητας Κοντομαρι, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Τελευταία μετονομασία του οικισμού Ντελημανολιανά. (βλ. λήμμα).

Κοιλιάρης, ο. Οικισμός τής κοινότητας Ζένια, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1961) 0, υψ. 880 μ. Δεν αναφέρεται σε άλλη απογραφή.

Κοίτηρος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Βουτά, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 37, υψ. 330 μ. Απέχει από τα Χανιά 73 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. του δρόμου Χανίων - Καστέλι Κισάμου - Καλουδιανιά - Τοπόλια - Στροβλές - Βουτάς - Κοίτηρος.

Στην επαρχία Σελίνου αναφέρονται δύο οικισμοί το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Chitiro Zangarol και Chitiro Pelesano, από τον Καστροφύλακα (K232) Chittiro με 152 κάτ., και (K224) Chittiro Zangarol (K243) Chittiro Agia Theotoco με 2 προνομιούχους, Pelesano Chittiro Perazzo με 32 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Chitiro και Chitiro Zane, το 1630.

Στις επόμενες απογραφές, αιγυπτιακή τού 1834 και τού 1881 δεν αναφέρεται, ενώ στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται **Κοίτηρος** — γραφή τού γλωσσολόγου Γεωργ. Χατζηδάκη — στο δήμο Παλαιόχωρας, με 57 κάτ.

Στην απογραφή τού 1920 γράφεται **Κύτηρος**, στον αγροτ. δήμο Χασί, με 71 κάτ., το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Σκλαβοπούλας με 93 κάτ., το 1940 αναφέρεται **Κίτυρος** στην κοινότητα Βουτά με 100 κάτ., το 1951 με 119, το 1961 με 96 και το 1971 με 50 κάτ.

Η γραφή **Κοίτηρος** τού Γεωργ. Χατζηδάκη, ο οποίος προφανώς το σχετίζει με το **κοίτη**, **Κοιτιά**, **Κοιθιό** (βλ. λήμμα), πιστεύω ότι είναι η ορθότερη. Οι επόμενες γραφές **Κύτηρος** και **Κίτυρος** είναι τυχαίες. Όμως δεν είναι απίθανο η ονομασία να σχετίζεται με τα **Κύθηρα**, κτίσμα Κυθηρίων, οπότε η ορθή γραφή είναι Κύτηρος.

Στον Κοίτηρο είναι οι ιστορημένες εκκλησίες τής Αγίας Παρασκευής με τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση. Κατά την κτητορική επιγραφή *Ανακενήσθη... και ανηστωρήθη... διά συνδρομής... τών χριστιανών τής Τούρμας τής Κητύρου, χωρίον τού Χασί,.... Χορίον Ρογόζου και τού αγίου Κωνσταντίνου χωρίον τής Σκλαβοπούλας, Καλαμίων και μετοχίου Μουστάκων... έτος 5ΩΠΙΑ (=6881=1373)*, (βλ. Gerola, Monumenti IV, σ.435, 436). Δεν είναι φυσικά ορθογράφος, ο ζωγράφος τής επιγραφής αλλά η ορθογραφία τής **Κητύρου** ενισχύει την παραπάνω ετυμολογία του ονόματος. Άλλες ιστορημένες εκκλησίες είναι ο Άγιος Νικόλαος και η Παναγία. (βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ.33).

Κοκκαλαρά, η. Οικισμός τής κοινότητας Πεύκου, επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 6, υψ. 220 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 με 23 κάτ. και το 1971 με κάτ.0.

Κοκκίνη Χάνι, το. Παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Ανάπολης, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρα-

κλείου, κάτ. (1981) 527, υψ. 10 μ. Βρίσκεται στο 14 χλμ. τού εθνικού δρόμου Ηρακλείου - Αγ. Νικολάου, Λασιθίου.

Τού Κοκκίνη το χάνι ιδρύθηκε τις πρώτες δεκαετίες τού αιώνα μας, πριν να γίνει ο αμαξιτός δρόμος. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 **Χάνιον τού Κοκκίνη**, στην κοινότητα Ανάπολης, με 6 κάτ. το 1951 με 5, το 1961 με 73 και το 1971 με 125 κάτ. Ο οικισμός εξελίσσεται καθημερινά.

Κόκκινο Μετόχι, το. Οικισμός τής κοινότητας Δραπανιά, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 66, υψ. 30 μ. Σε μικρή απόσταση ΒΔ τού Δραπανιά, στο 37 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου.

Είναι νέος οικισμός. Πρώτη φορά αναφέρεται **Μετόχι Κόκκινο** το 1920 στον αγροτικό δήμο Δραπανιά, με 15 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότητα Δραπανιά με 58 κάτ., το 1940 με 53, το 1951 με 51, το 1961 με 53, και το 1971 με 38 κάτ.

Στην περιοχή τού χωριού στη θέση **Τρεβιζανά** σώζεται η βενετσάνικη villa Trevisan, απ' όπου και το όνομα τής περιοχής, ένα από τα καλύτερα μοντέλα εξοχικών σπιτιών τού 1500. Το ισόγειο ήταν αποθήκες και το ανώγειο κατοικία, με εξωτερική σκάλα. Πάνω από την πόρτα τής εισόδου είναι το οικόσημο τού οίκου Trevisan (Τρεβιζάνος, Τριβιζάκης) επώνυμο που εξακολουθεί να υπάρχει σήμερα στο Ηράκλειο αλλά το γράφουν λανθασμένα Τριβιζάκης. (βλ. G. Gerola, Monumenti veneti, ecc. vol. III, σ.258, και fig. σ.159, και IV, 236). Λέγεται ότι ήταν μετόχι τού Ιμπραχίμ Σοφτά, προμαχώνας τών Τούρκων κατά τις επαναστάσεις.

Κόκκινος Πύργος, ο. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Τυμπάκι, επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, στο μυχό τού κόλπου τής Μεσαράς, κάτ. (1981) 124, υψ. 10 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 67,5 χλμ. 2 χλμ. δυτικά από το Τυμπάκι. Πρώτη φορά αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Τυμπάκι στην απογραφή τού 1920 με 18 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Τυμπάκι με 56 κάτ., το 1940 με 78, το 1951 με 10, το 1961 με 18 και το 1971 με 58 κάτ.

Το όνομά του οφείλει σε πύργο, που υπήρχε εκεί, κτισμένος με κοκκινόχωμα και γι' αυτό τον έλεγαν κόκκινο. Ποιός ήταν ο σκοπός τού πύργου άγνωστο. Σήμερα έχει αξιοποιηθεί τουριστικά με 2 ξενοδοχεία και 3 εστιατόρια - ταβέρνες κοντά στη θάλασσα. Έχει γίνει και μικρή προβλήτα, γιά την εξυπηρέτηση μικρών ιστιοφόρων και αλιευτικών σκαφών.

Κόκκινο Χωριό, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 235, υψ. 150 μ. Απέχει από τα Χανιά 27 χλμ. Διαδρομή: Καλύβες - Αλμυρίδα - Πλάκα - Καμπιά - Κόκκινο Χωριό.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Kokkino Khorio (Pashley, Travels in Crete, II, σ.312) με 40 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Αρμένων με 317 Χρι-

Εικ. 209. Κόκκινος Πύργος Πυργιώτισσας (φωτ. Ρουσσέτου)

στιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 404. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου με 405 κάτ., το 1928 έδρα ομών. κοινότη. κάτ. 381, το 1940 κάτ. 384, το 1951 κάτ. 312, το 1961 κάτ. 301 και το 1971 κάτ. 250.

Στην περιοχή τού χωριού, κοντά στη θάλασσα είναι ένα σπήλαιο, όπου κατέφυγαν το 1821 γιά να σωθούν 150 γυναικόπαιδα. Αλλά, παρ' όλο που η είσοδος τού σπηλαίου είναι δυσπρόσιτη, οι Τούρκοι κατόρθωσαν να μούν και να τα σφάζουν όλα.

Κόλαινα, η. Οικισμός τής κοινότητας Δούλι, επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 33, υψ. 480 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 30 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 25 χλμ. τού δρόμου προς Φαιστό - Άγιος Θωμάς - Δούλι - Κόλαινα.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα τού 1297 Leonardo Marcello Lacolena (= La Collena), (βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ.29). Το 1503 ήταν φέουδο τής Μαργέτας Δετομάζη, όπως αναφέρεται στη διαθήκη της: *...αφίημι το χωρίον την Κόλεναν τώ ειρημένω Τζουάνε τώ ανδρί μου...* (βλ. Κων. Σάθα, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη τόμ. ΣΤ', σ.684).

Στην επαρχία Μονοφατισίου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Colena, από τον Καστροφύλακα (K98) Collena με 87 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Collena το 1630, Στην απογραφή τού 1671 αναφέρεται Palyo Kolena

με 8 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.127), στην επαρχία Τεμένους. Αλλά στην ίδια απογραφή αναφέρεται (σελ. 121) στην επαρχία Μονοφατισίου και άλλος οικισμός με το όνομα Kenuryo Kolena με 32 χαράτσα. Μάλλον πρόκειται περί λάθους τής τούρκικης απογραφής. Η **Παλαιά Κόλαινα** πρέπει να είναι το μεγάλο χωριό τής επαρχίας Μονοφατισίου και η **Καινούργια Κόλαινα** νέος μικρός οικισμός στην επαρχία Τεμένους, αφού η Κόλαινα Μονοφατισίου αναφέρεται αιώνες πριν από την τούρκικη απογραφή, εάν πιστέψουμε πως πρόκειται γιά δύο οικισμούς. Όμως σε καμμιά απογραφή δεν αναφέρεται Παλιά και Καινούργια Κόλαινα παρά μόνο μία, που βρίσκεται στα σύνορα τών δύο επαρχιών και αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές και στην απογραφή τού 1834 Kólona (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 2 τούρκ. οικογένειες, στην επαρχία Μονοφατισίου. Στην ίδια επαρχία την αναφέρει το 1842 και ο Χουρμούζης Βυζάντιος. **Κόλαινα** «έχουσα πριν 5 χριστιαν. και 16 οθωμαν. οικογέν. και ήδη 10 οθωμαν. (βλ. «Κρητικά» σ.74).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Κόλαινα** στην επαρχία Τεμένους, στο δήμο Δαφνών, με 31 Τούρκ. κάτ. Το 1900 η Κόλαινα είναι στον ίδιο δήμο με 4 κάτ., το 1920 αναφέρεται στον αγροτικό δήμο Δούλι, επαρχίας Μονοφατισίου, με 13 κάτ. το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Αγ. Θωμά, κάτ. 17, το 1940 γράφεται **Κόλαινα** στην κοινότητα Δούλι, κάτ. 28, το 1951 κάτ. 35, το 1961 κάτ. 33 και το 1971 κάτ. 28.

Το τοπωνύμιο οφείλεται στο επώνυμο του πρώτου οικιστή, που ήταν, ως φαίνεται, γυναίκα, επώνυμο μαρτυρημένο. Η Maria Colpena αναφέρεται ως μάρτυρας σε έγγραφο του 1373 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.191).

Κολένη, το. Οικισμός της κοινότητας Φαλενιαίων, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 79, υψ. 20 μ. Είναι νέος οικισμός. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1928 **Κολένη Καμάρα**, στην κοινότητα Δραπανιά, με 20 κάτ. Στις επόμενες απογραφές 1940, 1951 και 1961 δεν αναφέρεται. Το 1971 αναφέρεται στην κοινότητα Φαλενιαίων με 68 κάτ.

Κολλυβάς, ο. Νέος οικισμός της κοινότητας Γάζι, επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 17, υψ. 60 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1961 **Κολλυβάς** στην κοινότητα Καβροχωρίου με 92 κάτ. και το 1971 με 40 κάτ.

Πρόκειται για το **μετόχι Κολυβάκη**, που σημειώνεται στο χάρτη σε μικρή απόσταση νοτιώς του χωριού Γάζι.

Κολοκάσια, τα. (Αγ. Γεώργιος). Οικισμός της κοινότητας Ασφέντου, επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 0, υψ. 260 μ. Απέχει από τα Χανιά 73 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 69 χλμ. του δρόμου προς Χώρα Σφακίων - Κομητάδες - Βρασκιάς - Βουβάς - Νομικιανιά - Κολοκάσια.

Πρώτη φορά απαντάται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Koloakásia (Pashley, Travels in Crete, II, σ.311), κάτ. 0, το 1842 αναφέρεται **Κολοκάσια** από το Χουρμούζη Βυζάντιο (Κρητικά σ.39), στην απογραφή του 1881 αναφέρεται Κολοκάσια - Ασφέντου - Βουβάς - και Νομικιανιά με 430 Χριστιαν., κάτ. Το 1900 αναφέρεται Ασφέντου και Κολοκάσια στον ίδιο δήμο Νίμπρου με 187 κάτ. Το 1920 τα Κολοκάσια είναι στον αγροτ. δήμο Ασφέντου κάτ. 143, το 1928 στην κοινότητα Ασφέντου κάτ. 136, το 1940 ξαναβαφίζεται με το όνομα **Άγιος Γεώργιος**, κάτ. 111, το 1951 κάτ.97, το 1961 κάτ. 92 και το 1971 κάτ.73.

Το όνομα του οικισμού από το γνωστό αρωματικό φυτό **κολοκασία**, με το αμυλούχο ρίζωμά του.

Κολομόδης, ο. Μικρός οικισμός του δήμου Αγ. Παρασκευίων, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή του 1881 με 9 Τούρκους κάτ., οι οποίοι έφυγαν και δεν αναφέρεται σε καμιά από τις επόμενες απογραφές, γιατί δεν κατοικήθηκε πιά. Ο οικισμός είχε πάρει το όνομα από το τοπωνύμιο **Κολομόδης**, που ακούεται και σήμερα η περιοχή στο 26 χλμ. του δρόμου προς Καστέλι Πεδιάδας.

Κολυμπάρι, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 587, υψ. 10 μ. Βρίσκεται στο 23,3 χλμ. του δρόμου προς μονή Γωνιάς. Διακλάδωση δεξιά, στο 22,7 χλμ. του δρόμου προς Καστέλι Κισάμου, σε ωραία τοποθεσία, στο μυχό του κόλπου

Χανίων. Έχει ξενοδοχεία, εστιατόρια, και άλλα κέντρα, οινοποιείο και οινοδεξαμενές των Γεωργικών Συνεταιρισμών Κισάμου. Η Μητρόπολη Κισάμου και Σελίνου ίδρυσε στο Κολυμπάρι Κέντρο, για τη βελτίωση της γεωργικής και κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης της επαρχίας.

Το Κολυμπάρι είναι νέος οικισμός. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1900 έδρα ομώνυμου δήμου, κάτ. 72, **Κολυμπάρι**. Το 1920 το Κολυμπάρι είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 234, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 208, το 1940 το **Κολυμπάριον** έχει 282 κάτ. το 1951 321, το 1961 314, και το 1971 591 κάτ.

Η αμμώδης παραλία, στη δυτική γωνιά του κόλπου των Χανίων, κοντά στο Κολυμπάρι, ήταν ο τόπος αποβάσεων των κατά καιρούς ξένων κατακτητών της νήσου.

Στην ίδια θέση αποβιβάστηκαν το 1645 οι ορδές των Τούρκων και από εκεί άρχισαν την κατάκτηση της Κρήτης.

Στην ίδια θέση, ύστερα από δυόμισυ αιώνες, αποβιβάστηκε, μιά νύκτα του 1897, και ο συνταγματάρχης του Ελληνικού Στρατού Τιμοθέων Βάσσος, με δύο τάγματα πεζικού, ένα τάγμα μηχανικού, ένα λόχο ευζώνων και μιά ορειβατική πυροβολαρχία και κατέλαβε τη νήσο «εν ονόματι του βασιλέως των Ελλήνων», όπως έγραφε στη σχετική προκήρυξη. Εκεί συγκεντρώθηκαν 3000 Κρητικοί και οπλίστηκαν. Επιτελάρχης του Βάσσου ήταν ο Κρητικός από τον Αγ. Θωμά Μονοφατίου Θεοδ. Λιμπρίτης. Η απόβαση του Ελλην. Στρατού στο Κολυμπάρι ήταν αφορμή και κηρύχτηκε ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897. Το απόσπασμα αυτό του Ελλην. Στρατού ανακλήθηκε το Μάη του ίδιου χρόνου.

Κοντά στο Κολυμπάρι, υπήρχε Μυκηναϊκός οικισμός.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Στεφ. Ξανθουδίδη, Ιστορία της Κρήτης, 161 — Ιωάν. Μουρέλλου, Ιστορία της Κρήτης, σ.1563 — Ι. Νουχάκη, Χωρογραφία της Κρήτης, σ.246 — Στυλ. Αλεξίου, Μινωικός Πολιτισμός, Α', έκδ. σ.55.

Κομάνοι, οι. Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου. Δεν αναφέρεται σε καμιά επίσημη απογραφή ούτε παλαιά ούτε νεότερη. Αναφέρεται μόνο από το Χουρμούζη Βυζάντιο στο βιβλίο του («Κρητικά» σ.68): «**Κόμανοι**» έχοντες πριν 6 οικογέν. Χριστιαν. και 10 Οθωμ. 3 εκκλησίες, και 1 ελαιοτριβ. Ήδη έχουν (1842) 1 οικογέν. Χριστιαν. και 6 Οθωμαν. Πλησίον αυτών (των Κομάνων) είναι το χωριδίον Γαιδουριάνες». (Παλαιά ονομασία του οικισμού Ζαγουριάνοι — βλ. λήμμα — που αναφέρεται και στις τελευταίες απογραφές, σε μικρή απόσταση Νοτιοδυτικά του χωριού Κουνάβοι. Κομάνοι το αναφέρει και ο Λαμπρινάκης Γεωγραφία, σ.138.

Ο Νικόστρ. Καλομενόπουλος στο βιβλίο του «Κρητικά» κ.λπ. Αθήναι 1894, σ.138) αντιγράφει το Χουρμούζη και αναφέρει το χωριό με τη σωστή γραφή

Εικ. 210. Κολυμπάρι Κισάμου.

Κομάνοι, κατοικούμενο από 20 τουρκικές οικογένειες, το 1894, ενώ η απογραφή του 1881, που αναμφισβήτητα είναι η ακριβέστερη, δεν αναφέρει οικισμό με αυτό το όνομα.

Εάν πραγματικά υπήρξε οικισμός μ' αυτό το όνομα θα ήταν οικισμός από **Κομάνους** ή **Κουμάνους**, τουρκική βαρβαρική φυλή, που ξεκίνησε από τα νότια της Κασπίας και ταλαιπώρησε τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία από τον 11 αιώνα κ. εξ. (Βλ. και Κωνστ. Άμαντο, «Κρητικά τοπωνύμια» Επετ. Εταιρ. Κρητ. Σπουδών, τόμ. Γ', 224). Ο Άμαντος λέει, ότι το τοπωνύμιο υποδηλώνει εγκατάσταση ξένων στρατιωτών όπως και τα τοπωνύμια Βαρβάροι, Βαρβάρω, Βουλγάρω κ.λπ. τούς βυζαντινούς χρόνους.

Κομητάδες, οι. Οικισμός της κοινότητας Χώρας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 83, υψ. 200 μ. στους νότιους πρόποδες των Λευκών Ορέων. Απέχει από τα Χανιά 71 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 69 χλμ. του δρόμου προς Χώρα Σφακίων. Βρίσκεται δυτικά από την έξοδο του φαραγγιού της Ίμπρου, απ' όπου ήταν ο παλιός δρόμος προς τα Σφακιά, πάνω σε ένα μικρό ύψωμα κατάφυτο από ελαιόδενδρα. Απέναντι απλώνεται ο κάμπος του Φραγκοκάστελου και το Λιβυκό πέλαγος. Είναι η χειμερινή διαμονή των κατοίκων της Ίμβρου. Comitadhes το αναφέρει και ο Τριβάν στο Χρονικό του. (Βλ. Ant. Trivan, Varie cose di Candia 1182-1669, σ.111). Στην επαρχία Σφακίων το αναφέρει το 1577 ο Fr. Barozzi, (f°30r) Comitadhes. Οι κάτοικοι πιστεύουν και λένε, ότι το χωριό των το κτίσαν οι Βενετσάνοι ευγενείς φεουδάρχες — κόμητες — που καταφύγαν εκεί όταν οι Τούρκοι καταλάβαν την Κρήτη. Την ιστορία αυτή άκουσε, ως φαίνεται, και ο Μιχ. Δέφνερ και γράφει στο βιβλίο του (Οδοιπορικά Εντυπώσεις

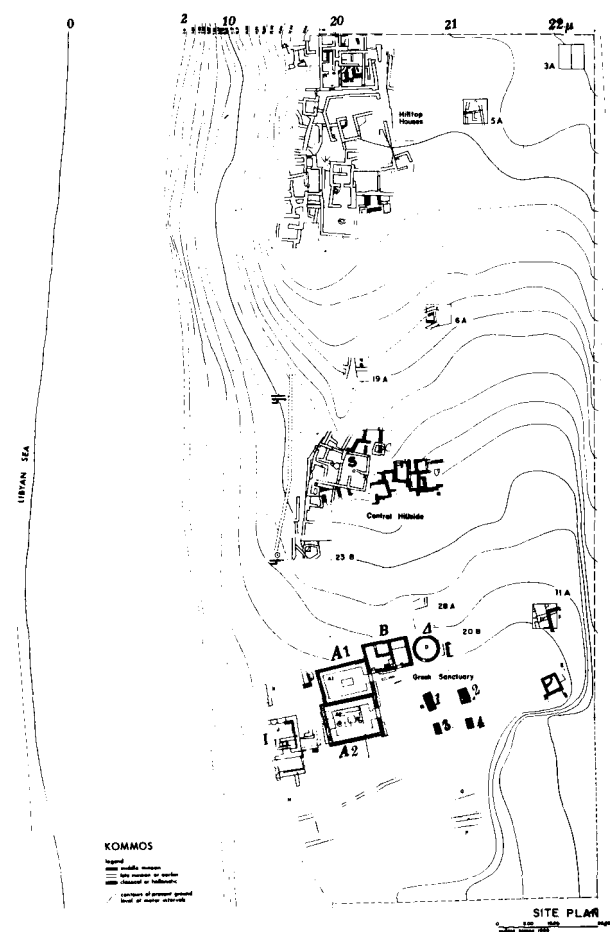
κ.λπ. σ.126), ότι κτίσαν το χωριό Βενετσάνοι κόμητες. Έτσι παραπλανάται η ιστορική αλήθεια.

Το όνομα οφείλεται ασφαλώς στο μαρτυρημένο επώνυμο των πρώτων οικιστών **Κομητάς**, που απαντάται στην Κρήτη από το 1368. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.15, passim - Gerola, Topografia delle chiese della città di Candia, "Bessarione", XXII, 1918, σ.106, 245 και «Κρητικά Χρονικά», IB', σ.396). Είναι γνωστός επίσης ο παπά κυρ Ιωάννης Κομητάς, που έχει γράψει τον κατάλογο των εκκλησιών του Χάντακα, τον οποίο δημοσίευσε ο Gerola στο δημοσίευσμά του: Topografia delle chiese della città di Candia, στο περιοδικό «Bessarione» τόμ XXII, 1918, 3^ο και 4^ο τεύχος.

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 αναφέρεται στην επαρχία Σφακίων Komitádhēs (Pashley, Travels in Crete, II, 311) με 80 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 γράφεται **Κομιτάδες**, στο δήμο Νίμπρου, κάτ. 302 Χριστιαν. το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 291. Το 1920 οι **Κομητάδες** είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 253, το 1928 είναι στην κοινότητα Χώρας Σφακίων, κάτ. 168, το 1940 **Κομιτάδες**, κάτ. 128, το 1951 127, το 1961 174 και το 1971 κάτ. 138.

Οι Κομητάδες καταστράφηκαν πολλές φορές από τους κουρσάρους. Λέγεται, ότι η παλιά εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, τοιχογραφημένη από τον Ιωάν. Παγωμένο το 1313-1314 (βλ. G. Gerola, Monumenti veneti, ecc. II, 308, IV 472 - Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες της Κρήτης, σ.48), κτίστηκε ύστερα από νίκη των κατοίκων κατά των πειρατών. Κτήτορες της εκκλησίας φέρονται οι Εμ. Σκορδίλης, και Γεράσιμος Φορογεώργης.

Τον Αύγουστο 1821 ο Οσμάν πασάς κατέλαβε το χωριό και το κατάστρεψε. Την επανάσταση του 1867

Εικ. 211. Κομμός. Σχεδιάγραμμα ανασκαφών.

Οι Κομητάδες είναι πατρίδα των **Μανουσογιαννάκηδων** και του **Παυλή Ντεντιδάκη**, που αγωνίστηκε στην κεντρική Κρήτη και αναδείχτηκε αρχηγός του Μαλεβιζίου, όπου και πέθανε, ύστερα από θανάσιμο τραυματισμό του στη μάχη στο Αστυράκι Μαλεβιζίου, σε ηλικία 38 ετών. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχαήλ Κόρακας, σ.303).

Σε μικρή απόσταση από τους Κομητάδες, κοντά στη θάλασσα, είναι η **Παναγία η Θυμιανή**, η **Πνύκα των Σφακιανών**, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας μέχρι σήμερα.

Κομμός, ο. Στην παραλία βορείως από τα Μάταλα, και δυτικά από το χωριό Πιτσίδα, της επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, είναι η τοποθεσία, γνωστή σήμερα με το όνομα **Κομμός**.

Στη θέση αυτή υπήρχε Μινωικός οικισμός. Πρώτη έρευνα στο χώρο έγινε από τον Αρθ. Έβανς. Συστηματική ανασκαφή, που συνεχίζεται, άρχισε το 1976 ο καθηγητής του Πανεπιστημίου του Τορόντο, Καναδά, Joseph Shaw.

Υπάρχουν λείψανα Μεσομινωικής Ι περιόδου. Αλλά η κυριότερη περίοδος του οικισμού είναι η Μεσομινωική ΙΙ μέχρι την Υστερομινωική ΙΙΙ ΒΙ. Την Πρωτογεωμετρική περίοδο ιδρύθηκε μικρό ιερό στο χαμηλότερο τμήμα των ανασκαφών. Αυτά τα οικοδομήματα που έγιναν εκεί αποτελέσαν ένα ιερό χώρο, που εξακολούθησε να λειτουργεί μέχρι το τέλος του πρώτου αιώνα μ.Χ.

Τη Μεσομινωική περίοδο ο Κομμός ήταν μία ευτυχισμένη παράλια πόλη, που εξακολούθησε να υπάρχει τη Μεσομινωική Ι-ΙΙ περίοδο. Αλλά την ΙΙΙ Μεσομινωική περίοδο καταστράφηκε, ως φαίνεται, από σεισμό. Δύο οικίες της περιόδου αυτής αποκαλύφθηκαν. Το πλούσιο περιεχόμενό τους σε άριστα αγγεία, πιστοποιεί τον πλούτο του οικισμού την περίοδο αυτή.

Τα λείψανα των οικοδομημάτων που βλέπει ο σημερινός επισκέπτης ανήκουν στη Μεσομινωική ΙΙΙ μέχρι την Υστερομινωική Ι περίοδο. Τα οικήματα πάνω στο ύψωμα ήταν κτισμένα κατά μήκος οδών. Ένα τμήμα λιθόστρωτου δρόμου, που οδηγεί από το χαμηλότερο στο υψηλότερο τμήμα της πόλης, διατηρείται στο δυτικό μέρος του λόφου.

Στο χαμηλότερο δυτικό τμήμα της ανασκαφής, κοντά στη σημερινή παραλία, βρέθηκαν οικοδομές της Μεσομινωικής ΙΙΙ — Υστερομινωικής Ι περιόδου.

Τα μεγάλα οικοδομήματα στη νότια άκρη του χώρου της ανασκαφής ανήκουν στην Ελληνιστική περίοδο. Το Α2 ήταν ναός του 4ου αιώνα π.Χ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο κολόνες, μία κεντρική εστία και ένα άγαλμα. Το Α1 με θρανίο (πεζούλι) συνεχόμενο γύρω στις πλευρές των τοίχων και εστία στο κέντρο ήταν το **Πρυτανείο**. Τα δύο δωμάτια του κτίσματος Β φαίνεται να ήταν κατοικία του ιερέα του ναού. Το κυκλικό κτίσμα Δ φαίνεται να ήταν το μαγειρείο, γιατί βρέθηκαν τα μαγειρικά σκεύη.

καταστράφηκε και πάλι από τον Ομέρ πασά.

Στα περίχωρα ιστορημένη εκκλησία του Αγ. Γεωργίου. Η κτητορική επιγραφή αναφέρει ότι οικοδομήθηκε...*διά κόπου και...Σκορδίλη...και της συμβίου...των τέκνων αυτού, και Φίμη του Σκορδίλη, κυρά Καλής της Βλαστούδενας και των τέκνων αυτής, και Άννης της Τηναρωπόλης και των τέκνων αυτής Μανουήλ του Φαρωπούλου και της συμβίου και των τέκνων αυτών, μοναχού Γερασίμου του Φουρογιώργι και ετέρων ανθρώπων Κύριος γηνώσκει τα ονόματα αυτών...έτει ΞΩΚΒ'* (= 6822 αντιστοιχεί στο 1313-1314) *διά χειρός καμού Ιωάν. του Παγωμένου.* (Gerola, Monumenti, IV, σ.472, Gerola, Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες, σ.48).

Στον ακάλυπτο χώρο βρέθηκαν 4 μεγάλοι βωμοί, 1,2,3,4, της κλασικής περιόδου. Οι λατρευόμενοι σ' αυτούς θεοί μας είναι άγνωστοι.

Ο παράλιος οικισμός στον Κομμό, που το όνομά του μας είναι άγνωστο, θεωρήθηκε από τους Έλληνες ως χώρος ιερός και ιδρύθηκε ένας ελληνικός ναός. Όπως αναφέρει ο Όμηρος (Οδύσσεια, γ, 293-303) ο Μενέλαος, επιστρέφοντας από την Τροία στη Σπάρτη, εναύγησε στην περιοχή αυτή, και, συνδέοντας το χώρο αυτό με το παρελθόν, ήταν πιθανόν η αιτία να γίνει το ιερό.

Είναι ένας βράχος στο περίγυαλο, κοφτός κι ορθός στην άκρη της Γόρτυνας στο αχνό το πέλαγο, και στο ζερβί του κάβο τρανά ο βοριάς αμπώθει κύματα προς τής Φαιστός τα μέρη Βράχος μικρός, μα αντέχει κύματα μεγάλα να τον δέρνουν; Εκεί, σπρωγμένα από τα ρέματα, τσακίσαν τα καράβια στα βράχια απάνω· μόλις πρόφτασαν οι ναύτες να γλυτώσουν

(Μετάφραση Ν. Καζαντζάκη - Ι. Κακριδή) Βλ. σχετικά και Μάρθας Αποσκίτου, Κρήτη και Όμηρος «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΔ', σ.157).

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: A. Evans, Palace of Minos, vol. II, 88 — J. W. Shaw, "Excavations at Kommos during 1976" "Hesperia" vol. 46, (1977) 199 - 240 — J. W. Shaw, P. Betancourt, L. V. Watrous, "Excavations at Kommos during 1977" "Hesperia" vol. 47, (1978) 111-170 — J. W. Shaw, Excavations at Kommos during 1978", "Hesperia" vol. 48 (1979) 145-173-vol.49, (1980) 207-250, vol. 50 (1981), 211, 251 — Μάρθας Αποσκίτου, Κρήτη και Όμηρος, «Κρητικά Χρονικά», ΙΔ', σ.157).

Κοντέο. Σε έγγραφο του 1395, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα αναφέρεται ο οικισμός Κοντέο (Κοντού;) casal Condeo. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.374). Πρέπει να ήταν στην περιοχή της διοίκησης του Χάντακα.

Κοντό Κυνήγι, το. Οικισμός της κοινότητας Βουτά, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 23, υψ. 300 μ. Απέχει από τα Χανιά 76 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο δρόμο προς Κίσαμο στο 38,6 χλμ. (Καλουδιανά -Τοπόλια -Κατσοματάδω -Στροβιές -Βουτάς -Κοντό Κυνήγι).

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi (F°29v) Condochinighi et Chiefala, από τον Καστροφύλακα (K239) Condochinigi et Vassilachi με 130 κάτ. το 1583, (K224) με 6 οφειλόμενες αγγαρείες και (K234) με 28 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Condochinigi, το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kontokynéghi (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 1 τούρκ. οικογένεια. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Κοντό Κυνήγι**

στο δήμο Παλαιόχωρας, με 59 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 80. Το 1920 το **Κοντοκυνήγι** αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Βουτά, κάτ. 112, το 1928 στην κοινότητα Βουτά, κάτ. 95, το 1940 **Κοντοκυνήγιον**, κάτ. 104, το 1951 κάτ. 73, το 1961 κάτ. 58 και το 1971 κάτ. 35.

Η παράδοση αναφέρει, ότι κοντά στο χωριό υπάρχουν ερείπια παλαιότερου οικισμού, που καταστράφηκε από επιδρομείς, και από το γεγονός αυτό πήρε την ονομασία το νέο χωριό **Κοντό Κυνήγι** = λάφυρον πλησίον της παραλίας αποκτηθέν! Αναφέρει ο Αντ. Τρακάκης. (Βλ. δημοσίευσμά του: Οι Σεληνιώται Τούρκοι και τα χωριά των, «Κρητική Εστία», τεύχ. 55, σ.34).

Κοντομαρί, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 249, υψ. 85 μ. Απέχει από τα Χανιά 17,5 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 15,5 χλμ. του δρόμου προς Καστέλι Κισάμου.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (F°28r) Codomari, από τον Καστροφύλακα (K236) Codomari με 66 κάτ. το 1583, και (K223) με 13 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Co(n)domuri το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kontomari (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 3 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Κοντομαρί**, στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου με 213 Χριστιαν. και 14 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 256. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 292, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 155, το 1940 έγινε **Κοντομαρίον!** κάτ. 447, το 1951 κάτ. 386, το 1961 κάτ. 352 και το 1971 κάτ. 278.

Ναός των αγίων Αποστόλων του 17ου αιώνα. Αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή: *† Έτους ΖΛΗ' ...ο ευγενής της Κρήτης μισέρ Μαθός Τζόρτζι ποτέ μισέρ Αγγέλου. ΖΛΗ' = 7038 από κτίσεως κόσμου 1530 μ. Χ. (G. Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ.419).*

Το 1941 οι Γερμανοί τουφέκισαν όλους τους άνδρες του χωριού, επειδή τους πολέμησαν στη Μάχη της Κρήτης, αφού το χωριό τους βρισκόταν κοντά στο αεροδρόμιο του Μάλεμε.

Κοντόπουλα, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 154, υψ. 320 μ. Απέχει από τα Χανιά 19,2 χλμ. Διαδρομή: Χανιά -Νεροκούρου -Κοντόπουλα.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1834 στο συλλογικό όνομα **Κεραμειά** (βλ. λήμμα) Kontopulo -Γέρω Λάκκος -Δρακώνα -Σπηλιάρι -Παπαδιανά, με 194 οικογένειες Χριστιαν. όλων των οικισμών. (Βλ. Pashley, Travels in Crete II, 310). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Κοντόπουλα**, στο δήμο Κεραμειών, με 166 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι έδρα του δήμου Κεραμειών, κάτ. 256. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 177, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας κάτ.191, το 1940 κάτ. 227, το 1951 κάτ. 212, το 1961 κάτ. 255 και το 1971 κάτ. 203.

Ο Βασ. Ψιλάκης (Ιστορία τής Κρήτης σ.1056) υποθέτει, ότι ήταν το χωριό τής μεγάλης οικογένειας τών **Κοντών** ή **Κόντων**, συνεργάτες τού Γεώργ. Καντανολέου στην επανάσταση που φέρει το όνομά του, όπως λέει το τετράστιχο:

*ποιός είδε Κόντη σύντικο (sindico)
Γαδανολέ ρετούρη
και Πάτερο γραμματικό
Μανούσο Καντσιλιέρη*

(Βλ. σχετικά, Μνημεία Κρητ. Ιστ. τόμ.ΙΙΙ, σ.141 και Σπ. Ζαμπελίου, Κρητικοί Γάμοι σ.507). Όμως είναι μαρτυρημένο επώνυμο **Κοντόπουλος**, Leo Condopulo, habitante casale Apostoli. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.209).

Ο οικισμός υπήρξε θέατρο μαχών την περίοδο τής Τουρκοκρατίας. Εδώ στρατοπέδευσαν οι επαναστάτες το 1897 και πολιορκήσαν τούς Τούρκους στον πύργο τής Μαλάξας και ανάγκασαν τούς υπερασπιστές του να παραδοθούν.

Κοντού, το. Μετόχι τού Κοντού. Μικρός εποχιακός οικισμός στην επαρχία Λασιθίου. Ήταν στην περιοχή τού σημερινού χωριού Μέσα Λασιθι, απέναντι από το σημερινό χωριό Άγ. Κωνσταντίνου. Είχε δύο σπίτια. Σήμερα ακούεται ως τοπωνύμιο. Το όνομα φυσικά οφείλεται στον οικιστή, ενοικιαστή τών κτημάτων από τη βενετική διοίκηση, όταν άρχισε να καλλιεργείται και πάλι ο κάμπος τού Λασιθίου, μετά το 1463. (Βλ. σχετικά Στεργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου, σ.85, 131 κ.λπ.).

Κοντουδιανά, τα. Μικρός οικισμός τής κοινότη. Πλεμενιανών, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 29, υψ. 400 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στο δήμο Καντάνου **Κοντουδιανά** με 40 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 9, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Πλεμενιανών, κάτ. 30, το 1928 στην κοινότητα Πλεμενιανών κάτ. 29, το 1940 κάτ. 53, το 1951 κάτ. 69, το 1961 κάτ. 77 και το 1971 κάτ. 59.

Κοντυλοχωριό, το. Οικισμός, πιθανότατα στη διοικητική περιφέρεια τού Χάντακα. Αναφέρεται σε έγγραφο τού 1394 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Condilocoerio και Condiloghorio. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.327). Από τα συμφραζόμενα φαίνεται πολύ πιθανόν, να βρισκόταν στην επαρχία Κανιούργιου. Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή.

Κοξαρέ, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 180, υψ. 270 μ. Βρίσκεται στο 23 χλμ. τού δρόμου από Ρέθυμνο προς τή μονή Πρέβελη, πριν από το Κουρταλιώτικο φαράγγι.

Το τοπωνύμιο από τον πρώτο οικιστή **Κόξαρη**, μαρτυρημένο βυζαντινό επώνυμο. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Επαρχία και πόλεις τής Κρήτης, Επ. Ετ. Βυζαντ. Σπουδών, τόμ. Γ', σ.419).

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, (Κάτω Σύβριτος) το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26v) Coxaera, από τον Καστροφύλακα (Κ176) Coxaera με 42 κάτ. το 1583, και (Κ184) με 62 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Coxares το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Koksari με 14 σπίτια. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΒ', 127). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Coxare (Pashley, Travels in Crete, II, 313). Στην απογραφή τού 1881 η **Κοξαρέ** είναι έδρα τού δήμου Λάμπης κάτ. 139 Χριστιαν. και 73 Τούρκ. Το 1900 έχει 203 κάτ., το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 320, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 286, το 1940 κάτ. 336, το 1951 κάτ. 304, το 1961 271 και το 1971 κάτ. 201.

Στην Κοξαρέ είναι η παλαιά εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου με τοιχογραφίες σε καλή σχετικά κατάσταση. (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti, ecc. II, 335 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών τής Κρήτης, σ.58).

Κόξαρη, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 226, υψ. 180 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 23,3 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 17,7 χλμ. τής κεντρικής αρτηρίας Ηρακλείου - Λασιθίου, Γούβες - Κόξαρη.

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Coxari, από τον Καστροφύλακα (Κ94) Coxari με 87 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Coxari το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Koksari με 42 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τουρκικών εγγράφων, Β', σ.115). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Κόχαρι (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 8 Χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Επισκοπής με 177 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, με 218 κάτ. Το 1920 αναφέρεται **Κάτω Κόξαρη**, έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 87, το 1928 αναφέρεται **Επάνω Κόξαρη**, στην κοινότητα Γουβών, κάτ. 281, το 1940 αναφέρεται **Κόξαρη**, έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 358, το 1951 κάτ. 308, το 1961 κάτ. 292 και το 1971 κάτ. 223.

Το όνομα τού οικισμού από το βυζαντινό επώνυμο **Κόξαρης** (βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Επαρχία και πόλεις τής Κρήτης, Επ. Ετ. Βυζαντινών Σπουδών, τόμ. Γ', σ.41 και Χάνδαξ - Ηράκλειον, σ.28). Σε έγγραφο τού 1378, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, αναφέρεται ο Costa Coxirigi, από τα Χανιά, που ίσως είναι λανθασμένη γραφή τού Coxari. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.206).

Το χωριό Κόξαρη ήταν φέουδο τής οικογένειας Grego, (da ca(sa) Grego) και δόθηκε, μέρος απ' αυτό, προίκα στην Έλενα Γκρέγκο, που παντρεύτηκε το 1618 τον ποιητή τού «Φορτουνάτο» Μάρκ' Αντάνιο Φόσκολο. (βλ. «Θησαυρίσματα», τμ. 5, σ.120,132).

Κοντά στην Κόξαρη ήταν η μονή τής Κερά Ελεούσας, που ηγούμενός της ήταν το 1635 ο Μαθιός Μακελάρης. (Θησαυρίσματα, 5, σ.131). Η Κόξαρη ανήκε

στο Λατινικό πατριαρχείο τής Κωνσταντινούπολης, όπως και πολλά άλλα χωριά. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδινάλιου Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ.61, 212).

Κοπετοί, οι. Οικισμός τής κοινότητας Πλεμενιανών, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 57, υψ. 340 μ. Απέχει από τα Χανιά 62 χλμ. Διαδρομή: Κάντανος - Πλεμενιανά - Κοπετοί. Δυό χλμ. βορειοδυτικά τών Πλεμενιανών.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Copetu, από τον Καστροφύλακα (Κ239) Copetù με 69 κάτ. το 1583, και (Κ224) με 19 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Copetu το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Κοπετι (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 1 Χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Κοπετοί** στο δήμο Καντάνου, με 48 Χριστιαν. και 20 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 67 κάτ. το 1920 αναφέρεται **Κοπετούς** στον αγροτ. δήμο Πλεμενιανών με 65 κάτ., το 1928 **Κοπετοί** στην κοινότητα Πλεμενιανών, με 57, το 1940 με 86, το 1951 με 103, το 1961 με 85 και το 1971 με 98 κάτ.

Στις παλαιότερες απογραφές το όνομα τού οικισμού εκφέρεται στη γενική τού ενικού αριθμού: Copetù, τού **Κοπετού**. Ένδειξη, ότι οφείλεται στο επώνυμο τού πρώτου οικιστή Κοπετού. Όταν πολλαπλασιάστηκαν οι κάτοικοι αναφέρεται στον πληθυντικό: οι **Κοπετοί**. Η άποψη αυτή τής ετυμολογίας τού ονόματος τού οικισμού βεβαιώνεται από το όνομα τού Γεωργίου τού **Κοπετού**, ενός από τούς κτήτορες τού ναού τής Παναγίας στο χωριό Κακοδίκι τής ίδιας επαρχίας (βλ. λήμμα Κακοδίκι).

Κοπράνα, η. ('Ασπρον!) Οικισμός τής κοινότητας Γαβαλοχωριού, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 26, υψ. 80 μ. Απέχει από τα Χανιά 23,4 χλμ. Διαδρομή: Καλύβες - Αλμυρίδα - Κοπράνα.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°30r) Caprena (λανθασμένη γραφή), από τον Καστροφύλακα (Κ223) Coprana Dorchia με 3 οφειλόμενες αγγαρείες και (Κ242) Coriana (λανθασμένη γραφή προφανώς) με 2 προνομιούχους το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Coprana Edrochia (= Coprana e Drochia) το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Κοπράνα (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 5 Χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Βάμου: Γαβαλοχώρι Απαναχώρι - Κατωχώρι - Παλαμίδι - Πουλαδιανά - Κατούνα - Αγ. Παύλος - Αγ. Βασίλειος και **Κοπράνα** με 998 κάτ. όλοι οι οικισμοί. Το 1900 αναφέρεται ονομαστικά **Κοπράνα** στον ίδιο δήμο με 98 κάτ. Το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Γαβαλοχωριού, κάτ. 82, το 1928 στην κοινότητα Γαβαλοχ. με 112, το 1940 με 87, το 1951 με 83, το 1961 άσπρισε και γράφεται **Άσπρον!** κάτ. 74 και το 1971 κάτ. 25.

Η λ. **Κοπράνα** είναι κοινό τοπωνύμιο στην Κρήτη.

Στην περιφέρεια Τζερμιάδω Λασιθίου υπάρχουν δυό τοπωνύμια. Η Μικρή και η Μεγάλη Κοπράνα. (1143 μ.). Οι κορυφές των είναι επίπεδες, χωματώδεις και καλύπτονται από χλόη.

Κοπράνα, η. Μικρός οικισμός τής επαρχίας Μονοφατσίου ν. Ηρακλείου. Σήμερα δεν υπάρχει. Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1395 Assimo et Coprana. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.255). Οι δυό αυτοί οικισμοί, **Ασήμι** και **Κοπράνα**, αποτελούσαν 3 πεζικά φέουδα (serventarie), ανήκοντα στο Culiari (Iuliano) Vassalo, ο οποίος τα πούλησε το 1394 στον Bernardus de Mezo (Demezo). Ο Paul Faure αναφέρει («Κρητολογία» τεύχ. 5, σ.76) ότι υπάρχει τοπωνύμιο Κοπράνα στο Λαράνι Μονοφατσίου. Αλλά όπως αναφέρω προηγουμένως είναι κοινότατο.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Coprana, από τον Καστροφύλακα (Κ98) Coprana με 19 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Coprana το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Ίσως είχε καταστραφεί στη διάρκεια τού πολέμου 1645-1669. Έκτοτε δεν κατοικήθηκε.

Κοπράστι ή Κοπραστή. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Σήμερα δεν υπάρχει. Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Coprasti, από τον Καστροφύλακα (Κ98) Coprasti με 14 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Coprasti το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 και στις νεότερες δεν αναφέρεται. Τοπωνύμιο **Κοπράση** υπάρχει στο χωριό Δαμάνια Μονοφατσίου, αναφέρει ο Paul Faure («Κρητολογία», 5, σ.76).

Κορακιές, οι. Οικισμός τής κοινότητας Κουνουπιδιανά, επαρχίας Κυδωνίας, (Ακρωτήρι) ν. Χανίων, κάτ. (1981) 140, υψ. 200 μ. Απέχει από τα Χανιά 7,3 χλμ.

Πρώτη φορά αναφέρεται στο δήμο Ακρωτηρίου το 1881 με 66 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 83 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Κουνουπιδιανών, κάτ. 91, το 1928 στην κοινότητα Κουνουπιδιανών, κάτ. 94, το 1940 **αι Κορακιά** έχουν 141 κάτ., το 1951 124, το 1961 126 και το 1971 89 κάτ. Βρίσκεται σε ωραία θέση με θέα προς τον κόλπο τής Σούδας. Στην περιοχή, φαίνεται, υπήρχαν φωλιές κοράκων, κορακιές, όπως λέγονται στην Κρήτη, και σ' αυτό οφείλεται το όνομα.

Κοντά στο χωριό είναι η γυναικεία μονή τού Αγ. Ιωάννου τού Προδρόμου. (βλ. λήμμα Κορακιές μονή).

Κορακιές Μονή Αγ. Ιωάννου Προδρόμου. Γυναικεία, ενοριακή μονή, παράρτημα τής μονής Γουβερνέτο, μόνιμος κατά τον τελευταίο νόμο (Στ. 1881 Κ.Ν. 1900 - Α.Ν. 1935) Ο ναός είναι σιελίτος. Ο Αγ. Ιωάννης ο Προδρόμος, και ο Αγ. Γεώργιος. Ιερόθηκε από βυζαντινούς.

ντινούς βασιλιάδες, άγνωστο πότε. Την περίοδο της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας ήταν άσυλο των παρθένων που διακινδύνευε η τιμή των από τους δυνάστες. Οι μονάζουσες ήταν 100 και κάθε μία είχε πέντε υποτακτικές. Το 1821 καταστράφηκε και ήταν έρημη μέχρι το 1840. Τότε τρεις καλόγριες ξανάκτισαν τρία από τα καταστρεμμένα κελιά και λειτουργούνταν η εκκλησία, η οποία δεν ήταν καταστρεμμένη. Τα κτήματα της μονής είχαν περιέλθει στη μονή Γουβερνέτο και οι μοναχές ζούσαν από τα χειροτεχνήματα που έκαναν.

Πάνω από τη δυτική θύρα του ναού είναι εντοιχισμένος θυρεός βυζαντινού τύπου. Κατά την αφήγηση της ηγουμένης Μεθοδίας βρέθηκε στα ερείπια παλιού κελιού και τοποθετήθηκε στη σημερινή του θέση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Α. Αρετάκη, Η εν Κορακίες μονή Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου, «Κρητική Εστία», τεύχ. 2 και 15 — Ν. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία της Κρήτης, σ.89 — Cornelius, Creta Sacra, I, 232 — G. Gerola, Monumenti Veneti, ecc. III, 165.

Κορέδο, το. Οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1834 Κορέδο (Pashley, Travels in Crete, II, σ.313) μαζί με άλλους οικισμούς, Σπήλι, Λαμπινή, Κοζαρέ και άλλους 8, με 50 χριστιαν. και 188 τούρκ. οικογένειες. Αναφέρεται επίσης το 1842 από το Χουρμούζη Βυζάντιο, (Κρητικά 39) **Κορέδο**. Από τον Εμ. Λαμπρινάκη, (Γεωγραφία της Κρήτης, 1890, σ.66) αναφέρεται **Κοράδος** και σε παρένθεση (Κορέδο) στο δήμο Αγ. Βασιλείου.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται στην τουρκική απογραφή του 1659 Kurdu με 5 σπίτια. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', σ.127) και σημειώνει, ότι ήταν μικρός οικισμός κοντά στο χωριό Κοζαρέ κατοικούμενος άλλοτε από Τούρκ. Εάν είναι σωστή η μεταφορά στα ελληνικά του τουρκικού ονόματος Kurdu σε Κορέδο ο οικισμός υπήρχε την περίοδο της Βενετοκρατίας, αλλά δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή της περιόδου αυτής. Το όνομα πιστεύω, είναι το ιταλικό corredo = εφοδιασμός τροφίμων, οικοσκευές, προίκα.

Κόρνιας, Άνω. Οικισμός (μετόχι) της κοινότητας Πεύκου, επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 3 υψ. 380 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1951 με 13 κάτ., στην κοινότητα Κεφαλοβρύσι, το 1961 με 8 και το 1971 με 7 κάτ.

Κορφαλώνας, βλ. Κουρφαλώνας.

Κορφές, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 604, υψ. 290 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 19,8 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 7,3 χλμ. του παλιού δρόμου προς Ρέθυμνο -Κεραμούτσι -Κορφές. Είναι κτισμένο πάνω σε λόφους (κορ(υ)φές) και σ' αυτό οφείλει το όνομά του. Έχει ωραία πλατεία στο κέντρο του χωριού, όπου είναι και οι ναοί της Κοίμησης της Θεοτόκου, κτίσμα του 16^{ου}

αιώνα, (1603, Gerola, Monumenti IV, 502) και της Αγ. Τριάδας. Η οικονομία του χωριού στηρίζεται κυρίως στα αμπελουργικά προϊόντα.

Η μέση ετήσια παραγωγή σουλτανίνας φθάνει τους 1500 τόν. και του λαδιού τους 150 τόν.

Είναι πολύ παλαιό χωριό. Πρώτη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1248 Corfe, οπότε ανήκε στην αρχιεπισκοπή Κρήτης της Β' Βυζαντινής Περιόδου (tempore grecozum). (Βλ. S. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, σ.15 και Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηριών του Κοινού, 1985, σ.189). Αναφέρεται επίσης Corfe σε έγγραφο του 1369 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα και του 1399 Corfes, (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.155 και 392 αντίστοιχα).

Αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (F^o22v) Corfes, από τον Καστροφύλακα (Κ102) Corfès με 130 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.115) Corfès το 1630, στην τουρκική απογραφή του 1671 Korfes με 43 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.126). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Korufés (Pashley, Travels in Crete, II 318) με 30 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Κορφαίς** στο δήμο Κρουσάνα με 478 χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 591, Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 593, το 1928 έδρα ομών. κοινότη. κάτ. 605, το 1940 **αι Κορφαί** κάτ. 675, το 1951, 665, το 1961, 794 και το 1971 κάτ. 655.

Κοτσιανά, τα. Οικισμός της κοινότητας Φαλενιαίων, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 123, υψ. 70 μ. Απέχει από τα Χανιά 40 χλμ. στην κεντρική αρτηρία προς το Καστέλι Κισάμου. Διακλάδωση προς νότο στο χωριό Κολένη.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (F^o29v) Cociana, από τον Καστροφύλακα (Κ233) Cozzanà με 41 κάτ. το 1583, και (Κ224) Cociana με 9 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Cociana το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kotsiana (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 10 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Κοτσιανά** στο δήμο Πανευφήμου (όχι Πανεθήμου) με 22 χριστιαν. και 54 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 86 κάτ. Το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Φαλενιαίων, κάτ. 89, το 1928 στην κοινότητα Φαλενιαίων, κάτ. 89, το 1940 κάτ. 156, το 1951 κάτ. 157, το 1961 κάτ. 178 και το 1971 κάτ. 140.

Κοτσυφιανά, τα. Νέος οικισμός της κοινότητας Κακόπετρου, επαρχ. Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 30, υψ. 630 μ. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή του 1961, στην ίδια κοινότητα με 39 κάτ. και το 1971 με 28. Το όνομα του οικισμού από το επώνυμο **Κοτσυφάκης** κοινότητα στο ν. Χανίων.

Κουγιουμιτζανά, τα. Μικρός εποχιακός οικισμός

Εικ. 212. Το χωριό Κουδουμαλιά Λασιθίου. (φωτ. Ρουσέτου).

του χωριού Λιβιάδια, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, βορειοανατολικά από το χωριό. Το τοπωνύμιο από το επώνυμο των κατοίκων **Κουγιουμιτζής** (Kuyumcu), που σημαίνει χρυσοχόος, κοινότατο στην Κρήτη. Ο οικισμός δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή.

Κουδουμαλιά, η. Οικισμός της κοινότητας Αβρακόντε, επαρχίας και ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 85, υψ. 890 μ. Βρίσκεται στο 44,1 χλμ. του δρόμου Αγ. Νικολάου - Ψυχρού. Το όνομα από το δένδρο **Κουδουμαλιά**, κοινή ονομασία του φυτού **κράταιγος ο αζαρόλος**. (Βλ. Π. Γενναδίου, Φυτολογικό λεξικό).

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ104) Mettocchio Cudhumaglià με 5 οικίες και 10 κάτ. το 1583. Αναφέρεται και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.28) Cudumaglià το 1630. Στην τουρκική απογραφή του 1671 δεν αναφέρεται. Στην αιγυπτιακή του 1834 αναφέρεται Kudhumalià (Pashley, Travels in Crete, II, 321) μαζί με τα χωριά Αγ. Γεώργιος, Πλαθιανώ και Αβρακόντε, με 100 χριστιαν. οικογένειες, όλα μαζί. Τούρκοι δεν κατοίκησαν στο Λασιθί. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Ψυχρού με 131 χριστιαν. κάτ., το 1900 στον ίδιο δήμο, με 143 κάτ. Στην απογραφή του 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ.87, το 1928 στην κοινότητα Αγ. Γεωργίου, κάτ. 148, το 1940 στην κοινότη. Αβρακόντε, κάτ. 192, το 1951 κάτ. 174, το 1961 κάτ. 153 και το 1971 κάτ. 74.

Κουδούμαλος, ο. Ένας από τους 20 οικισμούς του δήμου Νεάπολης Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 12, υψ. 290 μ. Απέχει από τη Νεάπολη 14,9 χλμ. Διαδρομή: Νεάπολη - Κουρούνες - Νοφαλιάς - Δίλακκος - Αγ. Σοφία - Κουδούμαλος. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1961 στον ίδιο δήμο, κάτ. 20, και το 1971 121. Δεν αναφέρεται στις παλαιότερες απογραφές.

Κουδουμάς, Σηπλιαώδης μονή, τιμωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου, κάτ. (1981) 5, υψ. 20 μ. Υπάγεται στην κοινότητα Στέρνες, της επαρχίας Μονοφατισίου, ν. Ηρακλείου. Η επικοινωνία γίνεται πεζή ή από τη θάλασσα. Απέχει από την παραλία του Λιβυκού λίγα

μέτρα, σε μικρό όρμο της δυτικής πλευράς του ακρωτηρίου **Άσπες ή Μάρτελος**. Η μονή αναφέρεται διαλυτά το 1900 και μόνιμος το 1935, με 5 μοναχούς. (Βλ. Ν. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία της Κρήτης, Χανιά 1936, σ.84, 93). Το άγιο Βήμα της εκκλησίας είναι μέσα σε σπήλαιο. Η μονή είναι κοινόβια και οι μοναχοί διαμένουν σε σπήλαια. Άγνωστο πού οφείλεται το τοπωνύμιο. Αλλά σε συμβόλαιο του 1280 αναφέρεται το επώνυμο Georgio Cudhumano ή Promondino. (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960 σ.120). Επίσης σε χειρόγραφο Λάστρου επαρχ. Σητείας αναφέρεται το όνομα Γεώργιος **Κουδουμάς**. (Βλ. περιόδ. «Μύσων», τόμ. Β', σ.160). Άρα πρέπει να την ίδρυσε κάποιος μοναχός Κουδουμάς και πήρε το όνομά του, όπως συμβαίνει με πολλά μοναστήρια της Κρήτης. (Βλ. Αρκάδι, Βροντίσι κ.λπ).

Η μονή Κουδουμά σημειώνεται πρώτη φορά στην απογραφή του 1900 στο δήμο Χάρακα με 29 άρρενες κάτ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτικό δήμο Καπετανιανών με 13 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Στάβγιες με 12, το 1940 στην κοινότητα Στέρνες με 9, το 1951 με 6, το 1961 με 10 κάτ. και υψόμετρο 750 μ.! ενώ απέχει από την παραλία μόλις 40 μ. Το 1971 έχει 5 κάτ. και το υψόμετ... κατέβηκε στα 20 μ.

Η μονή είχε καταστραφεί από τους πειρατές, όπως και τόσες άλλες των παραλίων, και ήταν έρημος. Το 1872 ανακαινίστηκε από τους αδελφούς μοναχούς Παρθένιο και Ευμένιο Χαριτάκη από το χωριό Πιτσιδία της επαρχ. Πυργιώτισσας. Γι αυτό αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή του 1900.

Πότε ιδρύθηκε δεν είναι γνωστό. Αλλά σε μία άλλη εκκλησία του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση, τοιχογραφημένη στο εσωτερικό των τοίχων, αλλά και εξωτερικά αριστερά και δεξιά της εισόδου, υπάρχει επιγραφή, που αναφέρει τη χρονολογία 'ςωξη', που αντιστοιχεί στο έτος 1360 της χριστιανικής χρονολογίας. Αυτό σημαίνει, ότι ο μοναχισμός στην περιοχή υπήρχε από πολύ παλιά. (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti, ecc. vol. II, p. 314, 315, IV, p.568 και Gerola - Λασιθιωτάκη Τοιχογραφημένες εκκλησίες σ.95).

Κουκιανά, τα. Οικισμός του δήμου Καμpanού, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, Αναφέρεται μόνο από τον Εμ. Λαμπρινάκη (Γεωγραφία της Κρήτης, Ρέθυμνο, 1890, σ.39). Δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη απογραφή.

Κουκιανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Στην τουρκ. απογραφή του 1671 αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου ο οικισμός Kukana με 9 χαράτσα. Ο μεταφραστής το μεταφέρει στα ελληνικά **Κουκιανά** (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ. 123). Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή παλαιά ή νέα. Ασφαλώς πρόκειται για κακή γραφή άλλου τοπωνύμιου.

Κούκος, ο. Οικισμός του δήμου Φρέ, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην απογραφή

τού 1881 **Φρές** και σε παρένθεση: (Φρές - **Κούκος** - Βαγιωνιά - Αγ. Γεώργιος - Τζερριανά - Συμβουλιανά - Σηφιανά) με 707 Χριστιαν. κάτ. όλοι οι οικισμοί. Στην επόμενη απογραφή του 1900 δεν αναφέρεται κανένας από τους οικισμούς αυτούς παρά μόνο ο Φρές, ούτε σε καμμία άλλη επίσημη απογραφή. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος αναφέρει (Κρητικά σ.43) Φρέ, **Κούκου**, αλλά δε αναφέρει τους άλλους οικισμούς. Και ο Εμ. Λαμπρινάκης, (Γεωγραφία τής Κρήτης, 1890, σ. 49) αναφέρει: 'Άλλαι κάμια τού δήμου είναι Χιλιουμουδού - **Κούκος** - και Παϊδοχώρια. Μάλλον πρόκειται για χωρισμένες μεταξύ τους συνοικίες τού χωριού Φρές, που μερικοί τούς αναφέρουν ως χωριστούς οικισμούς, όπως συμβαίνει σε πολλές περιπτώσεις, Κάβτανος, Κακοδίκι, Αγία Βαρβάρα κ.λπ.

Κουκουναρά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 120, υψ. 220 μ. Απέχει από το Καστέλι Κισάμου 10 χλμ. στο δρόμο προς Κατεργιανά - Βαρδιανά - Μαρεδιανά - Κουκουναρά. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Καστελίου, με 202 Χριστιαν. και 7 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται **Κουκουναρά και Χαλέπα**, στον ίδιο δήμο με 171 κάτ.

Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 114, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 120, το 1940 κάτ. 213, το 1951 205, το 1961 185 και το 1971 κάτ. 140.

Το τοπωνύμιο από το δένδρο **πέυκη η πίτυς**, που λέγεται στην Κρήτη Κουκουναρά.

Κουκουναρά, η. Μετόχι τής μονής τού Αγ. Ελευθερίου, Κουκουναράς. Αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Περιβολίων, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων: Μουρνιαίς μετά μετοχ. Αγ. Ελευθερίου Κουκουναράς, Κόκκινο μετοχ. κ.λπ. (βλ. και Ν. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία τής Κρήτης, 1936, σ.89).

Κουλουκουθιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Βουκολιών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 57, υψ. 90 μ. Απέχει από τα Χανιά 27 χλμ. στο δρόμο προς Βουκολιές. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Βουκολιών (Γαβαλομούρι, **Κουλουκουθιανά** κτλ.) με 235 Χριστιανούς κάτ. Στην απογραφή του 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 αναφέρεται **Κουλουκουθιανά** στον αγροτ. δήμο Βουκολιών, κάτ. 62, το 1928 στην κοινότητα Βουκολιών, κάτ. 88, το 1940 το γράφουν **Κουλκουθιανά** κάτ. 83, το 1951 κάτ. 70, το 1961 63 και το 1971 63 κάτ.

Κουλουντα. Ο οικισμός αναφέρεται σε έγγραφο τού 1391, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.313) casale **Culunda**. Κάτοικος τού χωριού αυτού αναφέρεται ο Εμ. Στρογγύλης, ο οποίος τραυμάτισε τον Εμ. Διαβατινό από το χωριό Μεσοκεφάλα (επαρχ. Μονοφατσίου) και τον θεράπευσε ο χειρουργός τού φρουρίου Μονοφατσίου (Castro Bonifacio). 'Άρα ο οικισμός Κουλουντα ήταν στην περιφέρεια τού φρουρίου Τσιφούτ

Καστέλι. Η ακριβής θέση του μου είναι άγνωστη. Το τοπωνύμιο δεν αναφέρεται σε καμμία απογραφή. Πιθανόν είναι λανθασμένη γραφή τού χωριού Κόλαινα τής ίδιας επαρχίας. (βλ. λήμμα).

Κουλουρίδα, η. Οικισμός τής κοινότητας Κακοδίκι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 44, υψ. 410 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το Κακοδίκι. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1900 στο δήμο Καντάνου Παληκαριανά, **Κουλουρίδα** και Μαμουθιανά με 108 κάτ. Στην απογραφή τού 1920 η Κουλουρίδα αναφέρεται στον αγροτικό δήμο Αρχιστράτηγου με 24 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Κακοδίκι με 31, το 1940 με 25, το 1951 με 61 και το 1961 με 44. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Κουλουρίδα, η. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Culuridha, από τον Καστροφύλακα (Κ98) Culuridha με 82 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Culoridha το 1630, και στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Klurinda με 7 χαράτσα. (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.120). Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Φαίνεται να καταστράφηκε, και δεν είναι γνωστή ούτε η θέση του. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος αναφέρει στα Κρητικά του (σ.77) σε υποσημείωση, ότι μισό μίλι ανατολικά από το χωριό Φουρνοφάραγγο τής επαρχίας Μονοφατσίου υπήρχε μεγαλοπρεπής ναός τού **Αγ. Γεωργίου τού Κουλουρίτη**, στα ερείπια αρχαίας πόλης και έρημου χωριού με το ίδιο όνομα.

Πρώτη μνεία τού ονόματος τού οικισμού αναφέρεται Culorida σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano (βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia σ.146). Αναφέρονται κάτοικοι τού χωριού Colurida οι: Νικήτας Coriza, Μιχαήλ Δραμυτινός, Κώστας Τσαγκαρόπουλος και Γεώργ. Τρουμίτης.

Κουμαλιά. Οικισμός στην επαρχία Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Kumala με 8 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β', σ.126). Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι υπάρχει ως τοπωνύμιο στην περιοχή Αγ. Ιωάννης Πυργιώτισσας. Δεν αναφέρεται σε καμμία απογραφή.

Κουμαρές, ο. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Μουζουρά, Ακρωτηρίου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 6, υψ. 70 μ. στην περιοχή τού αεροδρομίου.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Ακρωτηρίου με 13 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 25 κάτ. Το 1920 οι Κουμαρές αναφέρονται στον αγροτ. δήμο Μουζουρά με 46 κάτ. Στις απογραφές 1928, 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Αναφέρεται και πάλι στην απογραφή τού 1961 στην κοινότητα Μουζουρά με 21 κάτ. και τού 1971 με 8 κάτ.

Το τοπωνύμιο σημαίνει τόπο με πολλές **κουμαριές**, όπως Πλατανές, Πρινές κ.λπ.

Κουμαρές, ο. Οικισμός τής κοινότητας Γλώσσας, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 35, υψ. 170 μ.

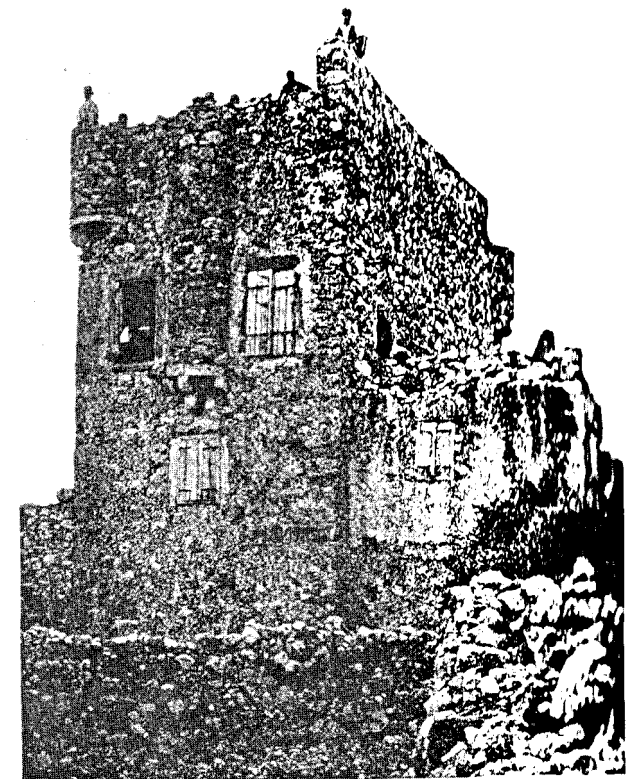
Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Δρομονερού (Βουκολιών) με 44 κάτ. Το 1920 ο Κουμαρές αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Σκαφιώτη με 81 κάτ. το 1928 στην κοινότητα Γλώσσας με 52 το 1940 με 63, το 1951 με 45 και το 1961 με 35. Στις απογραφές 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Κουμάσα, η. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Βαγιωνιάς, επαρχ. Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 81, υψ. 400 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 64,7 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 44,4 χλμ. (Αγ. Δέκα) τού δρόμου προς Φαιστό - Βαγιωνιά - Λούκια - Κουμάσα. Βρίσκεται στις βόρειες υπώρειες τών Αστερουσίων, με θέα προς την πεδιάδα τής Μεσαράς. Έχει άφθονα πηγαία νερά. Κυριότερα προϊόντα είναι το λάδι, η σταφίδα και τα δημητριακά. Για την ετυμολογία τού ονόματος βλ. λήμμα Κούμοι.

Αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1368 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Cumassa (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.24). Τότε ήταν φέουδο τού Johannes Moro. Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°24r) Cumassa, από τον Καστροφύλακα (Κ98) Cumassa με 106 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Cumassa, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Kumaşa με 27 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.120). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Cumása (Pashley, Travels in Crete, II,317) με 5 χριστιαν. οικογέν. Το 1842 αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζάντιο στα Κρητικά του (σ.77) **Κουμάσια** με 6 χριστιαν. οικογέν. και 1 εκκλησία. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Χάρακα, **Κουμάσα**, με 57 Χριστιαν. κάτ., το 1900 στον ίδιο δήμο, **Κουμάσα** με 85 κάτ. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται **Κουμάς!** στον αγροτ. δήμο Καπετανιαίων, κάτ. 85, το 1928 Κουμάσα στην κοινότητα Βαγιωνιάς, κάτ. 95, το 1940 **η Κουμάσα** κάτ. 98, το 1951 115, το 1961 111 και το 1971 κάτ. 88.

Στο χωριό, κοντά, στο δίκορφο λόφο **Κορακίες**, υπήρχε στη μιά κορυφή οικισμός Μεσομινωικών και Υστερομινωικών χρόνων. Στην άλλη ήταν το Ιερό Κορυφής και οικοδόμημα με πολλά δωμάτια με ξύλινο κίονα. Τα αντικείμενα που βρέθηκαν στο ιερό ανήκουν στη Μεσομινωική ΙΙ και Υστερομινωική ΙΙΙβ περιόδους. (βλ. Ν. Πλάτωνος, Το Ιερό Μαζά και τα Ιερά Κορυφής, «Κρητικά Χρονικά», Ε', σ.145 και Η', σ.457).

Κοντά στον οικισμό ήταν το νεκροταφείο. Ο Στ. Ξανθοδίδης ανέσκαψε το 1904 τάφους τών Πρωτομινωικών χρόνων με σπουδαιότατα ευρήματα, ελεφάντινες σφραγίδες με γεωμετρικά σχέδια, εγχειρίδια,

Εικ. 213. Κούμια Αγ. Βασιλείου. Ο πύργος. (φωτ. Gerola Monumenti III, 287).

κυκλαδικά αγγεία και ειδώλια από μάρμαρο, ζωόμορφα πήλινα αγγεία, πινακίδες λίθινες, λεπίδες οφιδιανού κ.λπ. (βλ. St. Xanthoudides, Cretan Keranoi, Β(ιτηλι) S(cool) of A(thens) 1905-1906, σ.9-23) και Σ. Ξανθοδίδης, Μελετήματα, έκδοση Δήμου Ηρακλείου, 1980, σ.13 εξ. και εικόνα κέρνου πίν.Α').

Κούμια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 553, υψ. 530 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 39 χλμ. Διαδρομή: Σπήλι - Κάμπος - Κισσού - Κούμια - Μέλαμπες. Στα Κούμια ήταν ορόφος τουρκικής κατασκευής πύργος, με μεγάλο παράθυρα. (βλ. φωτογρ. Gerola, Monumenti III, 287). Για την ετυμολογία βλ. λήμμα Κούμοι.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Vrisses de Cumia, από τον Καστροφύλακα (Κ176) Cumia με 464 κάτ. το 1583, και (Κ184) με 30 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130. Cumigna (που αποδίδει την κρητική προφορά Κούμνια) και Vrisses de Cumia το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 αναφέρεται Kuma Vrissi με 95 σλίτια. (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', σ.127). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 γράφεται λανθασμένα Akúmia (όπως το άκουσαν οι απογραφείς, προσθέτοντας το α τού άρθρου στο όνομα (βλ. Pashley, Travels in Crete II, 313). Ο Χουρμούζης Βυζάντιος το γράφει στα Κρητικά του (σ.39) σωστά **Κούμια** το 1842. Στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Κούμια** στο

δήμο Αγ. Πνεύματος, με 660 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 810 κάτ. Το 1920 γράφεται **Ακούμια**, από άγνοια της ιστορίας του οικισμού, έδρα ομών. αγρ. δήμου, κάτ. 711, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 780, το 1940 κάτ. 882, το 1951 κάτ. 885, το 1961 κάτ. 825 και το 1971 κάτ. 653.

Στα Κούμια διατηρείται σε καλή κατάσταση η εκκλησία του Σωτήρος με τοιχογραφίες του 14ου αιώνα (ΣΩ Ζ' = 6897 = 1389). Απεικόνιση τών κτητόρων διατηρείται σε καλή κατάσταση χρωμάτων στη νοτιοδυτική γωνία του ναού. Κτήτορας ο παπά Μανοήλ ο Κουδουμνής. (Βλ. G. Gerola Monumenti Veneti ecc. vol. II, 335 και πίν. 12, και IV, 493 και Gerola -Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.61).

Από το όνομα του χωριού λέγεται **Κουμιανός** και ο ποταμός που περνά κοντά του. Στην περιοχή του έγινε σκληρή μάχη το Δεκέμβρη του 1868, κατά την οποία πολλοί επαναστάτες σκοτώθηκαν και άλλοι πνίγηκαν στον ποταμό, που έτρεχε τότε ορμητικός. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας σ.790).

Το τοπωνύμιο πιστεύω έχει σχέση με τη λέξη κούμος ▷ κουμιάζω ▷ κούμια. Λεπτομέρειες βλ. λήμμα Κούμος.

Κουμισιανά, τα. Χωριό της επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο δήμο Παλαιόχωρας **Κουμισιανά**, στην περιοχή **Πελεκάνου** με 74 Χριστιαν. και 12 Τούρκ. κάτ. Βλ. Χουμισιανά.

Κούμοι, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 211, υψ. 460 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 15 χλμ. Διαδρομή: Ρέθυμνο - Αρμένιοι - Αγ. Γεώργιος - Κούμοι. Νοτιοδυτικά από τους Αρμένους.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου, το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Cumus, από τον Καστροφύλακα Cumus (K183) με 227 οφειλόμενες αγγαρείες. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Cumus με 1630, στην τουρκική απογραφή του 1659 Kumuz με 54 σπίτια (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί πίνακες «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ', σ.131). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 δεν αναφέρεται ενώ το 1842 αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζάν. (Κρητικά σ.44) **Κούμη**. Στην απογραφή του 1881 γράφεται **Κούμοι**, στο δήμο Χρωμοναστήρι, κάτ. Χριστιαν. 101 και Τούρκ. 8. Το 1900 είναι στο δήμο Βρυσινάων με 175 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου με 181 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Αρμένων με 214, το 1940 έδρα ομών. κοινότητας με 245, το 1951 με 258, το 1961 με 252 και το 1971 με 190 κάτ.

Από το βυζαντινό όνομα **κούμος**, που σήμαινε και τότε όπως και τώρα, πρόχειρο οικίσκο για τη στέγαση και προφύλαξη από τα αρπακτικά ζώα τών ορνίθων και άλλων οικιακών ζώων, χοίρων κ.λπ. Επίσης στις μάντρες της Κρήτης υπάρχει και σήμερα ο **κούμος**, όπου **κουμιάζουν** τα μικρά ζώα, αρνιά ή ερίφια, όταν θέλουν να χρησιμοποιήσουν τις γαστέρες των για **πιτιά - γαστέρα** — όπως λέγεται — για να τα απομο-

νώσουν ώστε να μη φάνε χορτάρι, οπότε δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί η γαστέρα των για το σκοπό αυτό. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Ποιμενικά Κρήτης, Λεξικογραφικών Αρχείων τόμ. 5ος σ.267-323 και Στ. Ξανθουδίδη Μελετήματα, έκδοση Δήμου Ηρακλείου, σ.346). Από το **κουμιάζω** έγινε και το ουσιαστικό **κουμιά** ή **κούμια** = μικροί κούμοι. Η λέξη κούμος έχει την καταγωγή από τη λ. **κομάς** του Ησυχίου, που είχε την ίδια σημασία. (Βλ. Φαίδ. Κουκουλέ, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τόμ.Δ', σ.311).

Κουμούλι, το. Οικισμός της κοινότητας Καλυδωνίας, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981).15, υψ.150 μ. Απέχει από τα Χανιά 26,5 χλμ. Διακλάδωση δεξιά προς Ροδάπου, στο 25 χλμ. της κεντρικής αρτηρίας προς Καστέλι Κισάμου.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28v) Cumuli Canava, από τον Καστροφύλακα (K238) αναφέρεται Cumuli με 45 κάτ., (K224) Cumuli Rodopru με 5 οφειλόμενες αγγαρείες και (K243) με 2 προνομιούχους. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Camaracumuli (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 18 χριστιανικές και 2 τούρκ. οικογένειες και οι δυο οικισμοί. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος τούς αναφέρει **Καμαροκουμούλι**, το 1842 (Κρητικά σ.41). Στην απογραφή του 1881 **Καμάρα - Κουμούλι** με 163 Χριστιανούς κάτ. στο δήμο Σπηλιάς. Το 1900 αναφέρεται επίσης Καμάρα - Κουμούλι στο δήμο Κολυμπάρι με 195 κάτ.

Στην απογραφή του 1920 η Καμάρα - Κουμούλη είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 204, το 1928 Καμάρα Κουμούλι έδρα ομών. κοινότητας, με 228 κάτ. Το 1940 αναφέρονται στην ίδια κοινότητα αλλά χωριστά, Καμάρα κάτ. 197 και Κουμούλιον κάτ. 47, το 1951 η Καμάρα με 181 κάτ. και το Κουμούλιον με 40 κάτ. Το 1961 η κοινότητα μετονομάζεται **Καλυδωνίας**, η Καμάρα με 165 κάτ. και υψ. 130 μ. και το Κουμούλι με 39 κάτ. και 150 μ. υψ. και το 1971 η Καμάρα κάτ. 96 και το Κουμούλι κάτ.15.

Κουνάβιοι, οι. Χωριό και κοινότη. επαρχίας Πεδιάδας ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 913, υψ. 340 μ. Βρίσκεται στο 15 χλμ. της κεντρικής αρτηρίας προς Καστέλι Πεδιάδας, Βιάννο κ.λπ. Τα κυριότερα προϊόντα είναι τα αμπελοργικά, 600 τόν. σταφίδα, 900 τόν. επιτραπέζια σταφύλια, 850 τόν. κρασοστάφυλα και 130 τόν. λάδι. Υδρεύεται από κοινοτικό υδραγωγείο με δίκτυο διανομής.

Στο χωριό υπάρχουν τρεις ιεροί ναοί. Ο τρίκλιτος βυζαντινός ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, του Αγ. Νικολάου και του Αγ. Δημητρίου. Παλαιότερα είχε τοιχογραφίες αλλά δεν σώζονται. Στο κέντρο του ναού είναι μεγάλος θόλος και γύρω απ' αυτόν τέσσερις μικρότεροι, που σχηματίζουν σταυρό. Η παράδοση αναφέρει, ότι κτίστηκε από πέντε άγαμες αδελφές και κάθε μία έκτισε ένα τρούλλο.

Τα υπολείμματα τών οικοδομικών υλικών, τα **χαλίκια**, χρησιμοποιήθηκαν στην ανοικοδόμηση του

ναού του Αγ. Γεωργίου. Γι' αυτό ακούεται και σήμερα **Αποχαλικιάς**, ως και ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1212. Το έτος αυτό ο δόγης της Βενετίας P. Ziani, επεκύρωσε στο μοναστήρι τή Santa Maria del Siani τα παρακάτω περιουσιακά στοιχεία (beni), κατεχόμενα από την εποχή τών Βυζαντινών (Graecorum tempore)...δυό αμπέλια, το ένα μοσχάτο, στο χωριό Sconavi...(Βλ. S. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, nel XIII secolo σ.14).

Σε συμβόλαιο του 1271, του συμβολαιογράφου του Χάντακα P. Scardon αναφέρεται, ότι ο Rufinus de Spello, κάτ. του χωριού Conave *προπολεί στον Ιωάν. Raynaloto, κάτοικο Χάντακα, ποσότητα καλόν σίτου.* (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia Veneziana di Creta, σ. 23). Όστε οι κάτοικοι τότε ασχολούνταν και με τη σιτοπαραγωγή. Αναφέρεται επίσης σε πολλά έγγραφα του 1368-1394 Conave και Cunanus, φέουδο διαφόρων. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.37, 265, 337 passim).

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Cunanus, από τον Καστροφύλακα (K94) Cunagus με 205 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.124) Cunanus το 1630, στην τούρκ. απογραφή του 1571 Cunanus με 31 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.114). Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kunáni (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 10 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 οι **Κουνάβιοι** είναι στο δήμο Αγ. Παρασκιών με 277 Χριστιαν. και 226 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 492 κάτ., το 1920 έδρα ομών. αγρ. δήμου με 570 κάτ. Το 1928 έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 780, το 1940 κάτ. 801, το 1951 κάτ. 862, το 1961 κάτ. 796 και το 1971 κάτ. 897.

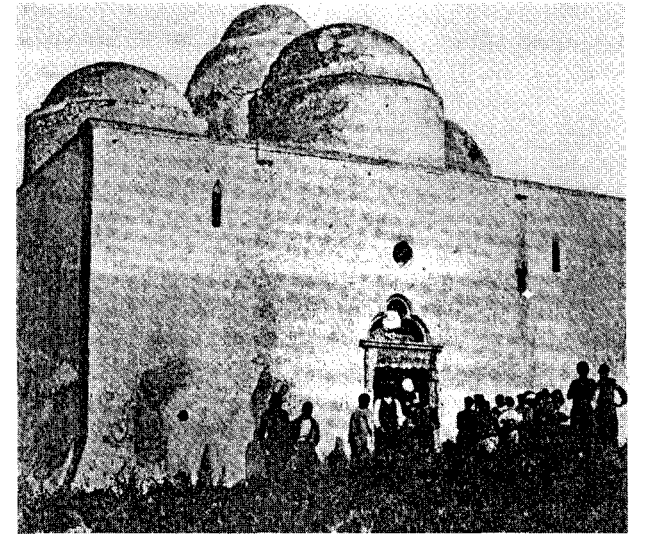
Κοντά στους Κουνάβους στη θέση «**Ελληνικά**» ήταν η πόλη της Ελληνορωμαϊκής εποχής Ελτυνία. (βλ. λήμμα).

Κουνάβιοι, το. Μικρός οικισμός (μετόχι) της κοινότητας Αγ. Αντωνίου, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 52, υψ. 280 μ. Απέχει 11 χλμ. από τη Νεάπολη, και από τη Λασιδα 7,5 χλμ.

Πρώτη φορά αναφέρεται ονομαστικά στην απογραφή του 1920 **Κουνάβιοι** στον αγροτ. δήμο του Αγ. Αντωνίου, με 65 κάτ. Στις προηγούμενες απογραφές 1881 και 1900 αναφέρονται οι οικισμοί αυτοί με τη γενική ονομασία **Μετόχια**. Το 1928 αναφέρεται και πάλι λάθος **Κανάβιοι** στην κοινότητα Αγ. Αντωνίου, με 86 κάτ., το 1940 γράφεται **Κουνάβιοι** κάτ. 85, το 1951 με 78, το 1961 με 92 και το 1971 με 65 κάτ.

Κουνάβιοι λέγεται στην Κρήτη το υπερώριμο σύκο ή αχλάδι, που μένει μόνο με το ζάχαρό του. Μεταφορικά λέγεται ο πολύ μεθυσμένος:

*Πιέ τη μιά και πιέ την άλλη
Γίνεται η γρά κουνάβιοι*

Εικ. 214. Κουνάβιοι. Ο τρίκλιτος ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστού, Αγ. Νικολάου και Αγ. Δημητρίου.

Αλλά Κουνάβιοι λέγεται στο Μεραμπέλο και ο έρημος, ο εγκαταλειμμένος τόπος. Με τη σημασία αυτή φαίνεται να σχετίζεται το τοπωνύμιο. (Βλ. λήμμα, Μανόλη Πιτυκάκη, Το Γλωσσικό Ιδίωμα Ανατολικής Κρήτης).

Κούνενοι, το. (Βάθη). Χωριό και Κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 165, υψ. 320 μ. Απέχει από τα Χανιά 65,7 χλμ. και από το Καστέλι Κισάμου, 31,1 χλμ. Διαδρομή: Καλουδιανά - Τοπόλια - Έλος -Κούνενοι.

Ευλογοφανής είναι η ετυμολογία του τοπωνύμιου από το λατινικό - ιταλικό cuneus ▷ cuneo = σφήνα, που προτείνει ο Στ. Μοτάκης (βλ. περιοδικό «Προμηθεύς Πυρφόρος», τεύχ. 24, σ.159). Και στην Άνω Ιταλία, νοτίως του Τορίνο υπάρχει πόλη και επαρχία Cuneo.

Πιστεύεται ότι ήταν εκεί η αρχαία πόλη της ρωμαϊκής εποχής **Ιναχώριον** (=ρυακότοπος), όνομα από το οποίο προήλθε η ονομασία του δήμου **Εννέα Χωριά**. Στην περιοχή του Κούνενοι υπάρχουν πολλές τοιχογραφημένες εκκλησίες. Ο Αγ. Γεώργιος του 1284, του Αρχαγγέλου Μιχαήλ με τοιχογραφίες καλά διατηρούμενες, με δυό περιέργες σκηνές του Αρχαγγέλου, (μπροστά στα τείχη της Ιεριχούς και το Θαύμα τών Χωνών). Στο νότιο τοίχο η επιγραφή: *Ανοικοδομήθη και αν(ι)στορήθη ο άγιος και πάνσεπτος ν(αός) τ(ού) αγ. μεγαλομάρτυρος Γεωργίου διά συνεργίας και εξόδου Ιακώβου Ιερομονάχου. Και...τούς εύχεστε δι αυτόν. Αμήν. Έτους 5Ψ Β (= 6792 = 1284).* (Βλ. Gerola, Monumenti κ.λπ. τόμ. IV, σ.416).

Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28v) Aico Crimoni (λανθασμένη γραφή), από τον Καστροφύλακα (K238) Aicò Cuneni, με 91 κάτ., το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Cuneni Aicò το 1630. Η λέξη Aicò που συνοδεύει ονόματα και άλλων οικισμών, μόνο της περιοχής αυτής της Κισάμου, δεν μου

είναι γνωστή. Και δεν έχει σχέση με τις ετυμολογίες **άοικος** και **λαγκός**, που προτείνουν οι Θεμιστ. Μιτσοτάκης και Στ. Μοτάκης (Βλ. «Προμηθεύς Πυρφόρος» τεύχ. 22, σ.350).

Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 δεν αναφέρεται ονομαστικά αλλά με το γενικό όνομα Enneà - Khorιά (Pashley, Travels in Crete, II, 308). Το 1881 αναφέρεται **Κούνενη και Τζιτζυφιά** στο δήμο Εννέα Χωριών, με 476 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι έδρα του δήμου, 467 κάτ. Το 1920 το Κούνενη είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, με 377 κάτ., το 1928 έδρα ομών. κοινότητας με 445, το 1961 το μετονόμασαν Βάθη! κάτ. 315 και το 1971 κάτ. 246.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ.26 — **I. Νουχάκη**, Χωρογραφία τής Κρήτης σ.261 — **G. Gerola**, Monumenti veneti ecc. vol. II, 328, 371, IV, 416.

Κουνουπιδιανά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 445, υψ. 120 μ. Απόγειο από τα Χανιά 8 χλμ.. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τους τάφους των Βενιζέλων, στο Ακρωτήρι.

Το 1842 το αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζάν. (Κρητικά σ.42) Κουνουπιδιανά, στην απογραφή του 1881 είναι στο δήμο του Ακρωτηρίου με 179 Χριστιαν. και 21 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 148 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 170, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 148, το 1940 242, το 1951 242, το 1961 246 και το 1971 κάτ. 220.

Κουνουπίτσα, η. Μικρός οικισμός του δήμου Καστελίου Κισάμου, κάτ. (1981) 42, υψ. 160 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτίως από το Καστέλι.

Αναφέρεται το 1842 Κουνουπίτσα από το Χουρμούζη Βυζάντ. (Κρητικά, σ.41), στην απογραφή του 1881 αναφέρεται: **Καστέλι** μετά **Πύργου**, **Κουνουπίτσας** και **Καμάρας** με 419 Χριστιαν. και 312 Τούρκ. Στην απογραφή του 1900 αναφέρεται ονομαστικά στο δήμο Καστελίου, κάτ. 109, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Καστελίου, με 102, το 1961 με 57 και το 1971 με 49 κάτ.

Σε παρακείμενο ύψωμα είχαν κτίσει οι Τούρκοι πύργο για την προστασία τής πόλης, που τον ανατίναξαν οι επαναστάτες την τελευταία επανάσταση του 1897.

Το όνομα από το φυτό κουνουπίτσα, λαϊκή ονομασία τής λυγαριάς, η οποία στην Ανατολική Κρήτη λέγεται λυγιά. (Βλ. λήμμα Γρά Λυγιά).

Κουντούρα, η. Νέος παράλιος οικισμός καλλιερητών προίμων κηπευτικών σε θερμοκήπια, τής κοινότητας Βουτά, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων. κάτ. (1981) 67, υψ. 20 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση δυτικά από την Παλαιόχωρα, με την οποία συνδέεται με αμαξιτό δρόμο. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1981.

Στη βραχώδη ακτή τής Κουντούρας οι βράχοι έχουν μεγάλες κοιλότητες, που γέμιζαν νερό το χειμώνα με

τις φουρτούνες και εξατμιζόταν το καλοκαίρι, ώστε να αποτελούν φυσικές αλυκές, που προμήθευαν δωρεάν το αλάτι στους κατοίκους όλης τής επαρχίας. (Βλ. Αντ. Τρακάκη, Οι Σελινιώτες Τούρκοι και τα χωριά των, «Κρητική Εστία», τεύχ. 56, σ.13).

Κουντουριανά, τα. Ο οικισμός αναφέρεται μόνο στην απογραφή του 1900, στο δήμο Μεσογείων, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων με 54 κάτ. Το όνομα από το επώνυμο των κατοίκων Κούντουρος.

Κουραδοχώρι, το. Χωριό τής επαρχίας Ρίζου ή Μπελβεντέρε, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται Curadochori, σε έγγραφο του 1388, του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, οπότε ήταν φέουδο του Andrea Catellano και το πούλησε στο Marcus Pasqualigo (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.269, 275). Αναφέρεται στην επαρχία Belvedere (Ρίζου) από το Fr. Barozzi (f°25r) Curadhoggori, από τον Καστροφύλακα (Κ96) Curadoggori με 29 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Curadhochori το 1630. Έκτοτε δεν αναφέρεται, ούτε στην τούρκ. απογραφή του 1671. Ο Paul Faure σημειώνει πως ήταν βορείως του χωριού Καστελιανά Μονοφατισίου («Κρητολογία», τεύχ. 5, σ.85).

Το τοπωνύμιο σημαίνει: χωριό με πολλά κουράδια (ποιμνία) και το κουράδι από το κουρεύω. (Βλ. και Στ. Ξανθοδίδη Ποιμενικά Κρήτης, «Μελετήματα» έκδοση Δήμου Ηρακλείου σ.371).

Κουρεμένος, ο. Μικρός οικισμός, μετόχι, βορειοανατολικά του χωριού Παλαιόκαστρο, επαρχίας Σητείας ν. Λασιθίου. Δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή. Την ύπαρξή του μαθαίνουμε από τους ξένους. Το αναφέρει ο T.A.B. Spratt, (Travels and Researches in Crete, vol. I, σ. 211 «...hamlet or metoki of Kuremeno. Επίσης τον σημειώνει στο χάρτη της σε μικρή απόσταση ΒΔ από το Παλαιόκαστρο η Teresa Wroncka (Pour un Atlas archéologique de la Crète minoenne). Κουραμένος

Μόνο στην απογραφή του 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Παλαιόκαστρο: Διάφοροι αγροτικοί συνοικισμοί Παλαιόκαστρο με 29 κάτ. ανάμεσα στους οποίους πρέπει να είναι και ο Κουρεμένος.

Κουρθιανιά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Καλουδιανών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 34, υψ. 70 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτίως του χωριού Καλουδιανά.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 **Κουρθιανιά**, στο δήμο Καστελίου, με 5 Χριστιαν. και 11 Τούρκ. κάτ. Το 1920 αναφέρεται **Παπαδιανά και Κουρθιανιά** στον ίδιο δήμο με 102 κάτ. Το 1920 τα **Κουρθιανιά** είναι στον αγροτ. δήμο Παλαιών Ρουμάτων με 16 κάτ. (Έτσι αναφέρεται στην απογραφή μεταξύ των 20 συνοικισμών, οι οποίοι αποτελούν το χωριό, Εκτός αν είναι άλλος οικισμός, που δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή. Αλλά είναι ακατανόητο, γιατί τα Παλαιά Ρούματα βρίσκονται στην ανατολική άκρη

της επαρχίας, πολύ μακριά από τον οικισμό Κουρθιανιά) Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Καλουδιανών με 49 κάτ., το 1940 δεν αναφέρεται, το 1951 αναφέρεται και πάλι στην κοινότητα Καλουδιανών με 171 κάτ., το 1961 με 49 και το 1971 με 36 κάτ.

Κουρκουδιότης, ο. Οικισμός, τής επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων. Σήμερα δεν υπάρχει. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή το 1577 από το Fr. Barozzi (f°30v) Curcuioiti, από τον Καστροφύλακα (Κ223) Curcuioiti με 14 οφειλόμενες αγγαρείες, και (Κ242) Curcuioiti με 3 προνομιούχους. Όμως στην απογραφή του πληθυσμού που παραθέτει στις προηγούμενες σελίδες, δεν τον αναφέρει. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Curcudhiti το 1630. Έκτοτε δεν αναφέρεται σε καμιά απογραφή. Ο Paul Faure σημειώνει (=Κρητολογία», τεύχ. 14-15, σ.80) ερείπια παλαιού μοναστηριού μεταξύ των χωριών Νίπλος και Βαφιέ.

Κουρνάς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 591, υψ. 200 μ. Απόγειο από τα Χανιά 43 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 41 χλμ. του παλαιού δρόμου προς Ρέθυμνο. Βρίσκεται στους βορειοανατολικούς πρόποδες του όρους **Δαφνομαδάρα** (1680μ) σε εύφορο λεκανοπέδιο, που το διαρρέουν οι μικροί χειμάρροι **Δέλφινας** και **Καβρός**. Άλλοτε το μάζιζε η ελονοσία. Παράγει λάδι, δημητριακά, σησάμι και κτηνοτροφικά. Ο Μιχ. Δέφνερ αναφέρει (Οδοιπορικά Εντυπώσεις κ.λπ. σ.40) ότι θα ήταν παράδεισος αν έλειπαν οι πυρετοί. Άρα, σήμερο που δεν υπάρχουν οι πυρετοί είναι παράδεισος.

Στον Κουρνά σώζονται παλαιές εκκλησίες του Αγ. Γεωργίου και τής Αγ. Ειρήνης με υπολείμματα βυζαντινών τοιχογραφιών. Στην Αγ. Ειρήνη αναφέρεται η χρονολογία από κτίσεως κόσμου 6870 = 1362. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. IV, 431 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ.76). Κτητορική επιγραφή κοντά στη δυτική πόρτα αναφέρει: † *Ανακενήσθι και ηστωρήθει ο θεός και πάνσεπτος...αγίας Ειρήνης, δει 'εξόδου και κόπου κυρ Αλεξάνδρου μοναχού του Μελαχρινού Εν.Σ.Ω.Ο'* (=6870 = 1362) (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. τόμ. IV, σ.431).

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°30r) Curna, από τον Καστροφύλακα (Κ237) Curna με 484 κάτ. το 1583 και (Κ242) με 27 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Curna το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Curna (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 70 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Μαθέ με 533 κάτ. Χριστιαν. Το 1900 είναι στο δήμο Γεωργιούπολης, κάτ. 577, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 682, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 677, το 1940 κάτ. 821, το 1951 874, το 1961 864 και το 1971 κάτ. 684.

Την αρχαιότητα ο οικισμός υπήρχε με το όνομα **Κόριον** όπως αναφέρει ο Στέφ. Βυζάντιος: *Κόριον*

τόπος εν Κρήτη από κόρης τινός. ο πολίτης Κορήσιος, και λίμνη Κορησία και ιερόν Αθηνάς Κορησίας. Ο Εμμ. Γενεράλις (εγκυκλοπαίδεια Πυρσός) πιστεύει, ότι το όνομα προέρχεται από το αραβικό kurra, που σημαίνει λουτρό.

Τον Ιούλιο 1821 οι επαναστάτες, αντί να φυλάζουν τα σιανά του Αλμυρού, στρατοπέδευσαν στην περιοχή του Κουρνά - Πάτημα, όπου τούς ανέτρεψε ο Σερίφ πασά, ερχόμενος από το Ρέθυμνο με 15.000 άνδρες, πήρασε τη στρατηγική θέση του Αλμυρού χωρίς αντίσταση και κατέστρεψε τον Αποκόρωνα. (Βλ. Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.53). Την επανάσταση του 1897 ο Κουρνάς είχε ορισθεί έδρα τής Γενικής Συνέλευσης των Κρητών. (Βλ. Ιω. Μουρέλλου, Ιστορία τής Κρήτης, σ.1553).

Ο Κουρνάς είναι πολύ παλαιό χωριό. Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε πληρεξούσιο του 1356, του Στεφάνου Σαχλίκη, του γνωστού ποιητή, προς τον Hemanueli Melissino, habitatori casalis Curna, **turme Calamonis**, για να πουλήσει το πεζικό φέουδο που είχε στο χωριό Κουφός (Cufo) Κυδωνίας. (Βλ. A. F. Van Gemert Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του, «Θησαυρίσματα», τόμ. 17, σ.90).

Κουρνοχώρι, το. Οικισμός τής επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Σήμερα δεν υπάρχει. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Curnochori, από τον Καστροφύλακα (Κ236) Curnochori et Prodomo με 66 κάτ. το 1583 και (Κ223) Curnochori με 11 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Curnochori το 1630. Στις εόμενες απογραφές δεν αναφέρεται ούτε το Κουρνοχώρι ούτε ο Πρόδρομος. Πιθανώς καταστράφηκαν από τους Τούρκους όταν καταλάβαν την περιοχή αυτή το 1645.

Κουρούνες, οι. Οικισμός (μετόχι) του δήμου Νεάπολης, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 104, υψ. 530 μ. Απόγειο από τη Νεάπολη 7,7 χλμ.

Στις παλαιότερες απογραφές δεν αναφέρονται τα μετόχια ονομαστικά αλλά με μία λέξη **Μετόχια** όλα μαζί. Πρώτη φορά αναφέρεται ονομαστικά στην απογραφή του 1920 στον αγροτ. δήμο Νοφαλιάς, **Κουρούνες** με 73 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότητα Νεάπολης με 103 κάτ. το 1940 με 140, το 1951 είναι στο δήμο Νεάπολης με 195, το 1961 με 124 και το 1971 με 111 κάτ.

Κουρούτες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 174, υψ. 510 μ. Απόγειο από το Ρέθυμνο 49 χλμ. Στο δρόμο προς Αμάρι - Αποστόλοι - Ανώματος - Βιζάρι, Φουρφουράς - Κουρούτες. Βρίσκεται στον **Ασωμαθιανό Κάμπο**, στους δυτικούς πρόποδες του Ψηλορείτη και συνήθως η πιο δύσκολη ανάβαση στον Ψηλορείτη γίνεται από τις Κουρούτες. Από εκεί ανέβηκε και ο Ιωσ. Χατζηδάκης σε 7 ώρες. (Βλ. Περιήγησις εις Κρήτην, Ερμούπολις, 1881). Ο Ιωσ. Χατζηδάκης σχετίζει το όνομα του χωριού με

Εικ. 215. Το χωριό Κουρούτες Αμαρίου.

τούς Κουρήτες, και υποθέτει, ότι είναι αυτό τούτο το όνομα με μικρή παραλλαγή (σ.51). Οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως με την κτηνοτροφία.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Curutes, από τον Καστροφύλακα (K172) Curuttas με 221 κάτ. το 1583, και (K184) με 542 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Curutes το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Kurútes (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 5 χριστιαν. και 16 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Αποδούλου με 104 Χριστιαν. και 78 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 201. Το 1920 οι Κουρούτες είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου και έχει 233 κάτ., το 1928 έδρα ομών. κοινότη. με 260, το 1940 **αι Κουρούται** έχουν 303 κάτ., το 1951 300, το 1961 248 και το 1971 162 κάτ.

Κούρτες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Ζαρού, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1971) 2, υψ. 390 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 48,5 χλμ. Βρίσκεται 3,2 χλμ. νοτίως του χωριού Ζαρός.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1377 του Δουκικού Αρχείου του Χάντακα, ο C. Michelin, κάτοικος του χωριού Curte, ως μάρτυρας σε συμβόλαιο. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.194). Επίσης σε συμβόλαιο δανείου του 1302, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Ben. de Brixano, αναφέρεται ο οικισμός Curte Maiorum (= Κούρες Μεγαλύτερες, σπουδαιότερες). Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, 1950 σ.212). Υποθέτω πως πρόκειται για τον ίδιο οικισμό, αφού δεν αναφέρεται άλλος στις επίσημες απογραφές. Πιθανόν οι Κούρτες να αποτελούνταν από δύο οικισμούς, μεγαλύτερο και μικρότερο.

Αναφέρεται στην επαρχία (nuovo) Καινούργιου, το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Curtes, από τον Καστροφύλακα (K103) Curtes με 172 κάτ. όταν ο Ζαρός είχε 266, το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Curtes το 1630. Στην τούρκικη απογραφή του 1671 Kurtes με 22 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β', σ.124). Στην αιγυπτιακή

απογραφή του 1834 Kúrtes (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 20 τούρκικες οικογένειες. Το 1842 αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζάντιο **Κούρτες** με την πληροφορία, ότι είχε πριν 63 τούρκ. οικογένειες και τότε (1842) είχαν μείνει 12 και 1 χριστιαν. και τα ερείπια 4 εκκλησιών, (Κρητικά, σ.97). Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται **Κούρταις** στο δήμο Ζαρού, με 150 Τούρκ. κάτ. Το 1900 οι **Κούρτες** ήταν στον ίδιο δήμο με 12 άρρενες κάτ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο **Παλιάμας** με 14 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Ζαρού με 3 κάτ., το 1940 **αι Κούρταις** με 6, το 1951 κάτ. 0, το 1961 κάτ. 2 και το 1971 κάτ. 2. Το 1981 αναφέρεται με κάτ. 0.

Το όνομα από το βυζαντινό **κούρτη** και **κόρτη**. Και τούτο από το λατινικό cohors-tis = τόπος κλειστό-ανάκτορο, αυλή, residenza dei principi. Στη βυζαντινή περίοδο χρησιμοποιούνταν με τη σημασία του κλειστού χώρου, μάνδρα, σηκός. Με τη σημασία αυτή χρησιμοποιείται και σήμερα στη Δυτική Κρήτη, και ρημα-κούρτζω = μαντρίζω τα ωζά. (Βλ. Στ. Ξανθοπούλου Ποιμενικά κ.λπ. Μελετήματα έκδοση Δήμου Ηρακλείου, σ.349). Χρησιμοποιείται και με την έννοια δικαιοδοσία. π.χ. ντα δε δα πέσεις στην κούτη μου. Αλλά και **κόρτη** ήταν βυζαντινό στρατιωτικό τμήμα και ο οικισμός ίσως ήταν έδρα στρατιωτικών ταγμάτων. Ή ίσως ήταν ποιμενικές μάντρες, κούρτες.

Κούρτες, οι. Οικισμός στην επαρχία Μονοφασιανών, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο από το Fr. Barozzi (f°24r) Curtes. Αλλά δεν αναφέρεται σε καμία απογραφή τής εποχής εκείνης. (1577) ή νεότερης.

Κουρφαλώνας, ο. Οικισμός τής κοινότητας Καλουδιανών επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 77, υψ. 30 μ. Βρίσκεται στο 39,5 χλμ. του δρόμου προς Καστέλι Κισάμου μετά το χωριό Καλουδιανά.

Δεν αναφέρεται στις βενετσιάνικες απογραφές. Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 **Kurfalónas** (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 6 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1842 αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζάντ. **Κορφαλώνας**, (Κρητικά, σ.41), στην απογραφή του 1881 **Κουρφαλώνας** στο δήμο Καστελίου με 22 Χριστιαν. και 30 Τούρκ. κάτ. Το 1900 **Κουρφαλώνες και Παντουριανά**, στον ίδιο δήμο, με 89 κάτ., το 1920 **Κουρφαλώνα** στον αγροτ. δήμο Καλουδιανών με 154 κάτ. το 1928 στην κοινότητα Καλουδιανών, **Κουρφαλώνες**, κάτ. 121, το 1940 δεν αναφέρεται, το 1951 γράφεται **Κορφαλώνας**, με 148, το 1961 με 95 και το 1971 με 85 κάτ.

Τελευταία σημειώνεται στο χάρτη του αγγλικού επιτελείου και άλλος οικισμός με το ίδιο όνομα, βορείως του παλαιού οικισμού, κοντά στην παραλία, ως και στο σχεδιάγραμμα τής μηχανικής υπηρεσίας Χανίων, αλλά, ως φαίνεται, οι κάτοικοι απογράφονται στον παλαιό οικισμό και δεν αναφέρεται χωριστά στις τελευταίες απογραφές.

Κουσές, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 167, υψ. 130 μ.

ΜΙΕΡΓΙΟΥ Γ. ΣΠΑΝΑΚΗ

ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ - ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΤΟΜΟΣ Α

ΕΚΔΟΤΗΣ: Γ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ ΑΕΒΕ
ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ - ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Κρήνη
Παγκρήτια Ημερήσια Εφημερίδα

ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2001